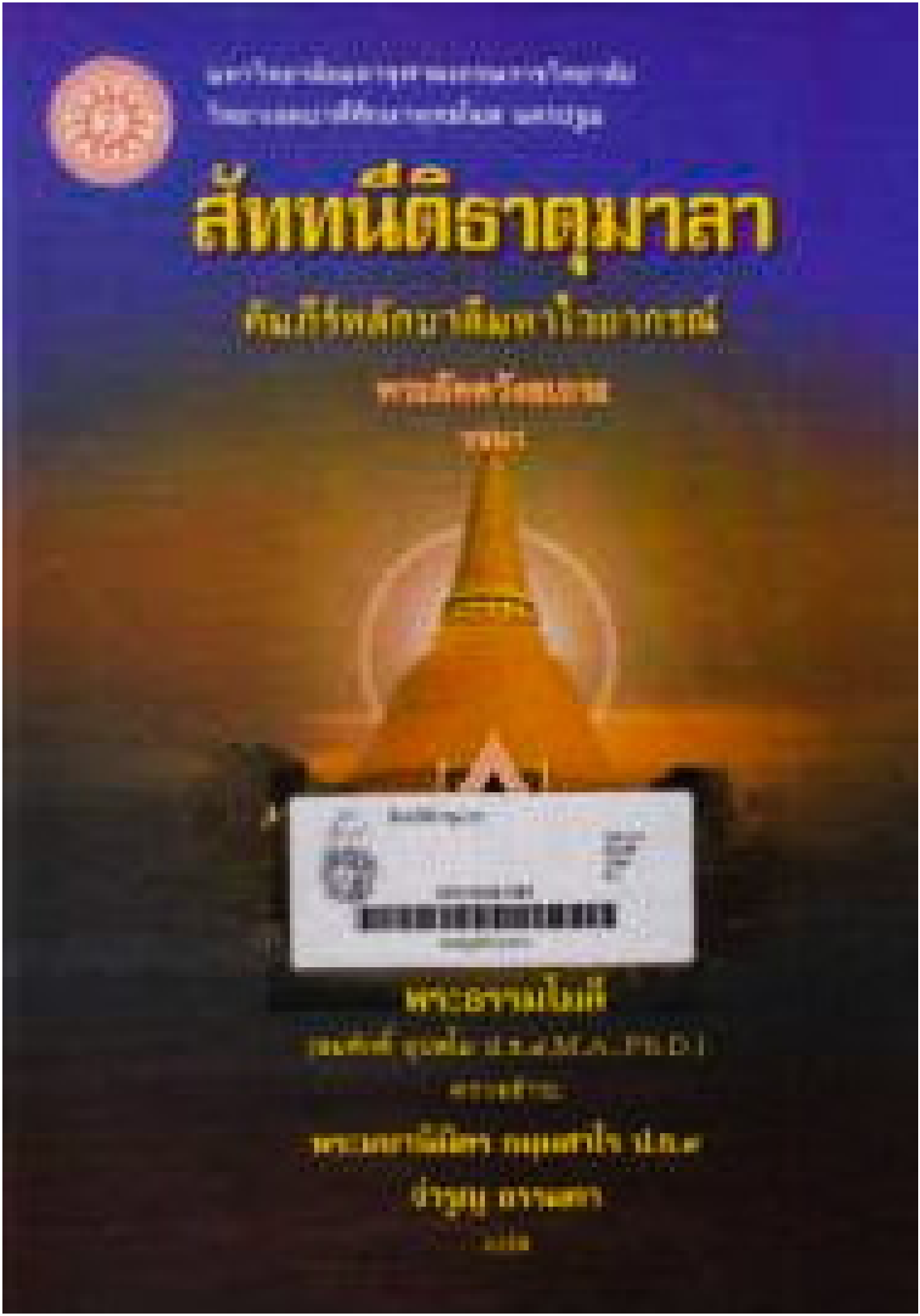
สัทนิติธาตุมาลา
พระอาจารย์โมฬี

สทฺทนีติปฺปกรณ์
ธาตุมาลา๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค
ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น.

อนุสนธิกถา

อิโต ปรำ ตุ สรโต กการนฺตาทิเภทโต
ธาตุโย ธาตุนิปฺผนฺน- รูปานิ วิวิธานิ จ.
สาฏฺฐกเถ ปิฏกมฺหิ ชินปาเจ ยถาพลำ
นยำ อุปปริกฺขิตฺวา สมาเสน กเถสฺส'หำ.

ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงสุทธสรธาตุ๒ (ธาตุที่มี พยางค์เป็นสระล้วน),กลุ่มธาตุมีกการันตธาตุ ๓ (ธาตุที่ ลงท้ายด้วยพยัญชนะมี ก) เป็นต้น และรูปศัพท์ต่างๆ ที่สำเร็จมาจากธาตุ๔ โดยสังเขป ตามกำลังสติปัญญา ของตน ทั้งนี้โดยยึดหลักการที่มาในพระไตรปิฎกซึ่ง เป็นบาลีพุทธพจน์ และที่มาในคัมภีร์อรรถกถา.

๑ ในคัมภีร์ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสัย ได้อธิบายบท สพฺพธาตญฺญู ว่า บทว่า ธาตุ ได้แก่ธาตุหลายร้อย หลายพันธาตุ ทั้งที่มาในคัมภีร์สันสกฤตที่นอกจากคัมภีร์พระเวทและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ดังต่อไปนี้:- ธาตุ ๓ ประการ ได้แก่ สรีรโทสธาตุ, สรีรมลธาตุ และสรีรธารณธาตุ โดยพระบาลีว่า

สรีรทูสนาโทสา มลินี กรณา มลา
ธารณา ธาตโวตฺยสฺสุ วาตปิตฺตกผา ตโย.

ธาตุ ๔ ประการ ได้แก่ มหาภูตธาตุ ๔ คือ ปถวี, อาโป, เตโช และ วาโย. ธาตุ ๕ ประการ ได้แก่ มหาภูตธาตุ ๔ ประการข้างต้น และอากาสธาตุอีก ๑ รวมเป็น ๕ ประการ. ธาตุ ๖ ประการ ได้แก่ มหาภูตธาตุ ๔, อากาสธาตุ ๑ และ วิญญาณธาตุ ๑ รวมเป็นธาตุ ๖ ประการ. ธาตุ ๗ ประการ ได้แก่ สรีรธาตุ ๗ ประการ คือ รส = น้ำ, รตฺต = เลือด, มำส = เนื้อ, เมท = มันข้น, สุกฺก = เลือดขาว, มิญฺช = เยื่อในกระดูก, อฏฺฐิ = กระดูก. อุปธาตุ ๗ ประการ คือ ถญฺญ = น้ำนม, นารีรช = ระดูของสตรี, วสา = มันเหลว, เสท = เหงื่อ, โอชก = โอชกธาตุ, เกสา, ทนฺต = เส้นผม และ ฟัน, รสาทิช = อาโปธาตุ. คิริชธาตุ ๗ ประการ คือ สุวณฺณ = ทอง, รูปิย = เงิน, ตมฺพ = ทองแดง, รงฺค = ดีบุก, อยส = เหล็ก, ลีส = ตะกั่ว, โลห = โลหะ. ทิพยธาตุ ๘ ประการ คือ สุวณฺณ = ทอง, รชต = เงิน, ตมฺพ = ทองแดง, โลห = โลหะ, กุปฺป = ทองเหลือง, ปารท = ปรอท, วงฺค = ดีบุก, สีสก = ตะกั่ว. ปธานธาตุ ๘ ประการ คือ หิรญฺญ = ทอง, รชต = เงิน, กำส = สำริด, ตมฺพ = ทองแดง, สีสก = ตะกั่ว, รงฺค = ดีบุก, อยส = เหล็ก, เรตฺย = ทองเหลือ. อุปธาตุ ๗ ประการที่เหมือนปธานธาตุนั้น คือ มกฺขิต = ทองเหลือง, ตุตฺถก = กรด กำมะถัน, อพฺภ = แร่ดินสอดำหรือแม่เหล็ก, นีลญฺชน

= แร่พลวงเขียว, มโนสิลา = มโนศิลา, รสญฺชน = แร่พลวงน้ำ, หริตาล = หรดาล. อีกนัยหนึ่ง อุปธาตุ ๗ ประการ คือ โสณฺณ = ทอง, มกฺขิก = เงิน, ตุตฺถ = กรดกำมะถัน, กำส = สำริด, รีตี = ทองเหลือง, สินฺทูร = ชาดหรดาล, ปรอทผง, สิลาชตุ = หิน น้ำมัน,ถ่านหิน. รัตนธาตุ ๗ ประการ คือ สุวณฺณ = ทอง, รชต = เงิน, มุตฺตา = แก้วมุกดา, มณิ = แก้ว มณี, เวฬุริย = แก้วไพฑูรย์, วชิร = เพชร, ปวาฬ = แก้วประพาฬ. ธาตุ ๙ ประการ คือ เหม = ทอง, ตารา = เงิน, รนาคา = ทองเหลือง, นิเกิล, ตมฺพ = ทองแดง, วงฺค = ดีบุก, ติกฺขณ = ตะกั่ว, กำสก = สำริด, กนฺต = ทองขาว, โลห = เหล็ก. รัตนธาตุ ๑๐ ประการ คือ มุตฺตา = แก้วมุกดา, มณิ = แก้วมณี เวฬุริย = แก้วไพฑูรย์, สงฺข = สังข์, สิลา = พลอย, ปวาฬก = แก้วประพาฬ, รชต = เงิน, ชาตรูป = ทอง, โลหิตงฺก = ทับทิม, มสารคลฺล = เพชรตาแมว. ปรมัตถธาตุ ๑๘ ประการ คือ จักขุธาตุ, รูปธาตุ, จักขุวิญญาณธาตุ, โสตธาตุ, สัททธาตุ, โสตวิญญาณธาตุ, ฆานธาตุ, คันธธาตุ, ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวฺหาธาตุ, กายธาตุ, โผฏฐัพพธาตุ, กายวิญญาณธาตุ, มโนธาตุ, ธัมมธาตุ, มโนวิญญาณธาตุ.

สำหรับพฺยากรณธาตุ ที่มาในคัมภีร์ไวยากรณ์ จำนวน ๑,๗๕๔ ธาตุมี ภู และ กร ธาตุเป็นต้น และชินวจนานุโลมธาตุ ที่กล่าวถึงในธาตวัตถสังคหปาฐนิสสัย จำนวน ๑,๖๓๗ ธาตุเป็นต้น. ส่วนใน คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลาได้แสดงรูปธาตุต่างๆ มีประมาณ ๑,๖๘๖ ธาตุ

ปริจเฉทที่ ๑๕
ภูวาทิคณิกะ
สรวัคคปัญจกันติกะ
สุทธสรธาตุ

อิ = คติยำ ไป - รู้ - เป็นไป - ถึง

เยสำ ธาตูนำ คติอตฺโถ, พุทฺธิปิ เตสำ อตฺโถ.1 ปวตฺติปาปุณานิปิ.

ตตฺร คมนำ ทุวิธำ กายคมนำ ญาณคมนญฺจ. เตสุ กายคมนำ นาม อิริยาปถคมนำ, ญาณคมนำ นาม ญาณุปฺปตฺติ. ตสฺมา ปโยคานุรูเปน “คจฺฉตีติ ปทสฺส “ชานาตีติปิ อตฺโถ ภวติ, “ปวตฺตตีติปิ อตฺโถ ภวติ, “ปาปุณาตีติปิ อตฺโถ ภวติ, อิริยาปถคมเนน คจฺฉตีติปิ อตฺโถ ภวติ, ญาณคมเนน คจฺฉตีติปิ อตฺโถ ภวติ. ตถา

หิ “สีฆํ คจฺฉตีติอาทีสุ อิริยาปถคมนํ “คมนนฺติ วุจฺจติ. "สุนฺทรํ นิพฺพานํ คโต3, คติมาติ2อาทีสุ ปน ญาณคมนํ. เอวํ สพฺเพสมฺปิ คตฺยตฺถานํ ธาตูนํ ยถาปโยคํ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

ธาตุที่แปลว่า "ไป" ยังสามารถแปลว่า "รู้, เป็นไป, ถึง" ได้อีกด้วย. บรรดาอรรถเหล่า นั้น การไป มี ๒ อย่าง คือ การไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยกาย และการไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยญาณ. ในบรรดาอรรถเหล่านั้น การไป (รู้, เป็นไป, ถึง) ด้วยอิริยาบถ ชื่อว่า การไปด้วย กาย, การเกิดญาณ (หรือการรู้, ถึงด้วยญาณ) ชื่อว่า การไปด้วยญาณ ดังนั้น บทว่า คจฺฉติ จึงมีความหมายว่า ชานาติ (ย่อมรู้) บ้าง, ปวตฺตติ (ย่อมเป็นไป) บ้าง, ปาปุณาติ (ย่อมถึง) บ้าง, อิริยาปถคมเนน คจฺฉติ (ย่อมไปโดยการไปด้วยอิริยาบถ) บ้าง, ญาณคมเนน คจฺฉติ (ย่อมไปโดยการไปด้วยญาณ) บ้าง ตามสมควรแก่อุทาหรณ์๑

จริงอย่างนั้น การไปที่มาในตัวอย่างเป็นต้นว่า สีฆํ คจฺฉติ (ย่อมไปเร็ว)หมายถึง การไปด้วยอิริยาบถ. ส่วนการไปที่มาในตัวอย่างเป็นต้นว่า สุนฺทรํ นิพฺพานํ คโต (เสด็จไป สู่พระนิพพานอันดีงาม), คติมา (ผู้มีการไปด้วยปัญญา) หมายถึงการไปด้วยญาณ

นักศึกษาทั้งหลาย พึงถือเอาความหมายของธาตุที่มีอรรถว่า "ไป" แม้ทั้งหมด ตามสมควรแก่อุทาหรณ์อย่างนี้แล

รูปสำเร็จของ อิ ธาตุ

ตสฺสิมานิ รูปานิ ภวนฺติ - อิติ, เอติ, อุเทติ. การิเต “อุทายตีติ รูปี ภวติ. อุฏฺฐาเปตีติ หิ อตฺโถ, ทกาโร อาคโม. อุเปติ, สมุเปติ, เวติ, อเปติ, อเวติ, อนฺเวติ, สเมติ, อภิสเมติ, สมโย, อภิสมโย, อีทิ, อุทิ, เอโกทิ, ปณฺฑิโต, อิโต, อุทิโต, อุเปโต, สมุเปโต, อนฺวิโต, อเปโต, สเมโต, เอตพฺโพ, ปจฺเจตพฺโพ, ปฏิยมาโน, ปฏิจฺโจ, เอนฺโต, อธิปฺเปโต, อธิปฺปาโย, ปจฺจโย, อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. “อิตา, อิตนฺติอาทินา ยถารหํ อิตฺถินปุสกวเสนปิ. ปจฺเจตุ, อุเปตุ, สมุเปตุ, อนฺเวตุ, สเมตุ, อภิสเมตุ, อิจฺจ, ปฏิจฺจ, สเมจฺจ, อภิสเมจฺจ, อเปจฺจ, อุเปจฺจ, ปฏิมุขํ อิตฺวา, อิตฺวาน, อุเปตฺวา, อุเปตฺวาน, อุเปตูน, อญฺญานิปิ พุทฺธวจนานุรูปโต โยเชตพฺพานิ.

อิ ธาตุนั้นมีรูปสำเร็จดังต่อไปนี้:-

อิติ, เอติ ย่อมไป๑

อุเทติ ย่อมขึ้น, ย่อมโผล่ขึ้น

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า อุทายติ4 มีหมายความว่า "ให้ตั้งขึ้น" ลง ท อาคม

อุเปติ ย่อมเข้าถึง

สมุเปติ ย่อมเข้าถึงพร้อม

เวติ5 ย่อมเสื่อมไป, ย่อมสิ้นไป

อเปติ ย่อมปราศจาก

อเวติ ย่อมลงไป, ไปต่ำ

อนฺเวติ ย่อมไปตาม, ย่อมติดตาม

สเมติ ย่อมไปพร้อม

อภิสเมติ ย่อมบรรลุ, ย่อมรู้โดยทะลุปรุโปร่ง

สมโย, อภิสมโย การเป็นไป, การรู้

อีทิ การรู้เช่นนี้

อุทิ การรู้, ผู้รู้

เอโกทิ๑ สภาวะอันเป็นธรรมประเสริฐ

ปณฺฑิโต ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา (บัณฑิต)

อิโต ถึงแล้ว

อุทิโต ผุดขึ้นแล้ว, โผล่ขึ้นแล้ว, ปรากฏแล้ว

อุเปโต เข้าถึง, ถึงพร้อม

สมุเปโต ถึงพร้อมอย่างสมบูรณ์

อนุวิโต ตาม, ติดตาม

อเปโต ปราศจาก

สเมโต ไปพร้อม

เอตพฺโพ พึงถึง, พึงรู้

ปจฺเจตพฺโพ พึงหวังได้, พึงเชื่อถือได้, พึงทราบ

ปฏิยมาโน๑ รู้, เข้าถึงด้วยญาณ

ปฏิจฺโจ ที่บัณฑิตควรทราบ

เอนฺโต มาอยู่, เป็นไปอยู่

อธิปฺเปโต๒ ที่บุคคลประสงค์, ที่บุคคลมุ่งถึง

อธิปฺปาโย๓ ความประสงค์

ปจฺจโย ปัจจัย, เหตุ, การณ์

นักศึกษาทั้งหลายพึงประกอบแม้รูปอื่นๆ (เช่น อยติ, อจฺเจติ เป็นต้นโดยคล้อยตาม พระพุทธพจน์) และพึงใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ตามความเหมาะสมโดยนัยว่า อิตา (หญิงผู้ไป), อิตํ (ตระกูลผู้ไป) เป็นต้น

ปจฺเจตุ, อุเปตุ เพื่อเข้าถึง

สมุเปตุ, อนฺเวตุ เพื่อถึงพร้อม, เพื่อติดตาม

สเมตุ, อภิสเมตุ เพื่อเป็นไปร่วมกัน. เพื่อรู้แจ้ง, เพื่อบรรลุ

อิจฺจ, ปฏิจฺจ เข้าถึงแล้ว, รู้แล้ว. ยึดแล้ว, อาศัยแล้ว

สเมจฺจ, อภิสเมจฺจ เข้าถึงแล้ว. ตรัสรู้แล้ว, หยั่งรู้แล้ว

อเปจฺจ, อุเปจฺจ ปราศจากแล้ว, เข้าถึงแล้ว

ปฏิมุขํ อิตฺวา เข้าถึงเฉพาะแล้ว

อิตฺวาน, อุเปตฺวา ถึงแล้ว, เข้าถึงแล้ว

อุเปตฺวาน, อุเปตุน เข้าถึงแล้ว

นักศึกษาพึงประกอบแม้รูปอื่นๆ (เช่น ปจฺจิย, ปจฺจิยาน เป็นต้น) โดยคล้อยตาม พระพุทธพจน์[คือใช้ให้สอดคล้องกับพระบาลี]

นิทเทส - ปฏินิเทส - ปทภาชนีย์

อิติอิติ กฺริยาสทฺโท สุตฺตนฺเตสุ น ทิสฺสติ

อิทเมตฺถ น วตฺตพฺพํ ทสฺสนาเยว เม รุโต.

“อิตายํ โกธรูเปน อิติ ปาฬิ หิ ทิสฺสติ

องฺคุตฺตรนิกายมฺหิ มุนินาหจฺจ ภาสิตา.

วุตฺตญเหตํ ภควตา องฺคุตฺตรนิกาเย โกธํ นินฺทนฺเตน

อิตายํ โกธรูเปน มจฺจุเวโส คุหาสโย

ตํ ทเมน สมุจฺฉินฺเท ปญฺญาวีริเยน ทิฏฺฐิยา

บุคคล ไม่ควรโจทน์ดังนี้ว่า กิริยาอาขยาตว่า "อิติ" ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในพระไตรปิฎก ทั้งนี้เนื่องจากว่า ข้าพเจ้าได้พบเห็นในพระไตรปิฎกนั่นแล จึงได้นำมา แสดงไว้ ดังจะเห็นได้ว่า มีพระบาลีที่พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสไว้ด้วยพระองค์เองในอังคุตตรนิกายดังนี้ว่า "อิตายํ โกธรูเปน".

สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงตำหนิความโกรธ ได้ตรัสไว้ใน อังคุตตรนิกาย ดังนี้ว่า

อิตายํ โกธรูเปน มจฺจุเวโส๑ คุหาสโย

ตํ ทเมน สมุจฺฉินฺเท ปญฺญาวีริเยน ทิฏฺฐิยา6

บ่วงมารนี้มีถ้ำเป็นที่อยู่อาศัย ย่อมเป็นไป (ในสันดาน ของสัตว์) ด้วยอำนาจความโกรธ. บุคคลผู้มุ่งหวัง ประโยชน์ พึงตัดความโกรธนั้น ด้วยการฝึกตน ด้วย ปัญญา ด้วยความเพียรและด้วยสัมมาทิฏฐิ.

คำอธิบายบทว่า อิติ, เอติ

ตตฺร อิตายนฺติ อิติ อยนฺติ เฉโท.7 อิติอิติ จ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อตฺโถ. อยํ ปเนตฺถ สุตฺตปทตฺโถ - โย โทโส โลเก “โกโธติ โลกิยมหาชเนน วุจฺจติ, นายํ อตฺถโต โกโธติ วตฺตพฺโพ. กินฺติ ปน วตฺตพฺโพ, เอโส หิ สรีรสงฺขาตคุหาสโย มจฺจุราชา เอว โกธวเสน ปมทฺทนฺโต สตฺต-สนฺตาเน คจฺฉตีติ วตฺตพฺโพ. ตํ เอวรูปํ “มจฺจุราชาติ วตฺตพฺพํ พหุโน ชนสฺส อนตฺถกรํ โกธํ หิตกาโม ทเมน ปญฺญาย วีริเยน ทิฏฺฐิยา จ ฉินฺเทยฺยาติ.

เอตีติ อิมสฺส ปน อาคจฺฉตีติ อตฺโถ. “เอตีติ เอตฺถ หิ อาอุปสคฺโค สนฺธิกิจฺเจน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น ปากโฏ วลาหกาวตฺถริโต ปุณฺณจนฺโท วิย. ตถา หิ เอตฺถ อา อิติ เอตีติ สนฺธิวิคฺคโห ภวติ, อาการสฺส จ อิกาเรน ปเรน สทฺธึเยว เอการาเทโส.8 ตสฺมา “อยํ โส สารถี เอติ. เอตุ เวสฺสนฺตโร ราชาติอาทีสุ “อาคจฺฉติ, อาคจฺฉตูติ อาทินา อตฺโถ กเถตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า อิตายํ ตัดบทว่า อิติ + อยํ. บทว่า อิติ มีความหมายว่า คจฺฉติ (ย่อมไป) ปวตฺตติ (ย่อมเป็นไป). สำหรับความหมายเชิงองค์ธรรมในพระบาลีคาถานี้ มีดังนี้:- คำว่า โทส (ที่ใส่มาแปลคู่กับ อยํ) มิได้หมายถึงความโกรธตามที่โลกิยมหาชนพากันหมายเอา ดังนั้น ข้อความพระคาถานี้ จึงควรแปลว่า

"มัจจุราชที่มีร่างกายเป็นถ้ำที่อาศัยนี้ ลุอำนาจความโกรธ ย่ำยีจิตสันดานของเหล่า สัตว์ บัณฑิตผู้หวังความเจริญ ควรตัดโทสะที่เรียกว่ามัจจุราช ซึ่งสร้างความเสื่อมเสียให้ แก่ชนเป็นจำนวนมาก โดยการฝึกจิต ใช้ปัญญา ความเพียร และความเห็นที่ถูกต้อง"

สำหรับบทว่า เอติ มีความหมายว่า อาคจฺฉติ (ย่อมมา). บทว่า เอติ นี้ ความจริง มี อา อุปสรรคประกอบอยู่ด้วย แต่เมื่อเข้าสนธิ จึงทำให้ไม่ปรากฏดุจจันทร์เพ็ญถูกก้อน เมฆบดบังฉันนั้น. ดังจะเห็นได้ว่าในรูปว่า เอติ นี้สามารถตั้งรูปวิเคราะห์สนธิดังนี้ว่า อา อิติ = เอติ โดยแปลง อา กับ อิ เป็น เอ เพราะเหตุนั้น บทว่า เอติ, เอตุ ที่มาในข้อความพระ บาลีว่า อยํ โส สารถี เอติ9 (สารถีผู้นี้ ย่อมมา), เอตุ เวสฺสนฺตโร ราชา10 (พระเวสสันดร จงมา) จึงควรอธิบายด้วยความหมายว่า อาคจฺฉติ (ย่อมมา), อาคจฺฉตุ (จงมา)

พฺยากรณสตฺเถปิ หิ อา อิติ เอตีติ สนฺธิวิคฺคโห ทิสฺสติ, ตสฺมา อยมฺปิ นีติ สาธุกํ

มนสิกาตพฺพา. อถวา อิตีติ รสฺสวเสน วุตฺตํ ปทํ คมนํ โพเธติ, เอตีติ วุทฺธิวเสน วุตฺตํ ปน ยถาปโยคํ อาคมนาทีนิ. มตฺตาวเสนปิ หิ ปทานิ สวิเสสตฺถานิ ภวนฺติ. ตํ ยถา ? สาสเน ปพฺพชิโต, รฏฺฐา ปพฺพาชิโตติ. สญฺโญคาสญฺโญควเสนปิ, ตํ ยถา ? คามา นิคฺคจฺฉติ. ยสํ โปโส นิคจฺฉติ, ตสฺมา อยมฺปิ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

ความจริง แม้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ (สันสกฤต) ก็ปรากฏว่ามีการตั้งรูปวิเคราะห์บท สนธิว่า อา อิติ = เอติ ดังนั้น นักศึกษาพึงใส่ใจหลักการนี้ไว้ให้จงดี. อีกนัยหนึ่ง บทว่า อิติ ซึ่งเป็นบทที่ท่านใช้สระเสียงสั้น (อิ) ย่อมแสดงความหมายว่า "การไป" ส่วนบทว่า เอติ ซึ่งเป็นบทที่ท่านใช้สระเสียงยาว (เอ) ย่อมแสดงความหมายหลายอย่างมี "การมา" เป็นต้น สุดแท้แต่อุทาหรณ์นั้นๆ. ข้อนี้ทำให้ทราบได้ว่าบททั้งหลายที่ออกเสียงสั้นยาวไม่เท่ากันนั้น สามารถมีความหมายที่แตกต่างกันได้

ตัวอย่างเช่น

สาสเน ปพฺพชิโต11 บวชแล้วในพระศาสนา

รฏฺฐา ปพฺพาชิโต ถูกขับออกจากแว่นแคว้น

อนึ่ง บางครั้งการกล้ำกันและไม่กล้ำกันของพยัญชนะ ก็สามารถทำให้บททั้งหลาย มีความหมายที่แตกต่างกันได้เช่นกัน

ตัวอย่างเช่น

คามา นิคฺคจฺฉติ เขาย่อมออกจากบ้าน

ยสํ โปโส นิคจฺฉติ 12 บุรุษย่อมได้ยศบริวาร

คาถาสรุป อิ ธาตุ๑

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

อิ คติยนฺติ กถิตา ธาตุ วุทฺธิ คตา ยทา
ตทา อาคมนตฺถสฺส วาจิกา ปายโต วสา.
อิริยาปถตฺถโต เห- สา นิจฺจาคมวาจิกา
“อยํ โส สารถี เอติ อิจฺจาเทตฺถ นิทสฺสนํ.
อนิริยาปถตฺเถน วตฺตเน คมเนปิ จ
อาคมเน จ โหตีติ ธีมา ลกฺเขยฺย ตํ ยถา.
“ปฏิจฺจ ผลเมตีติ 13 เอวมาทีสุ วตฺตเน
วุทฺธิปฺปตฺตา อิการวฺหา เอสา ธาตุ ปวตฺตติ.
“อตฺถเมนฺตมฺหิ สูริเย วาฬาอิจฺจาทีสุ14 ปน
คเต, “เอตีติ อิตีติ15- อาทิสฺวาคมเน สิยา.

ตถา หิ อีตีติ อนตฺถาย เอติ อาคจฺฉตีติ อีติ, อุปทฺทโว, อิติ อาคมนตฺโถ คเหตพฺโพ. อาห จ สุตฺตนิปาตฏฺฐกถายํ “เอตีติ อีติ, อาคนฺตุกานํ อกุสลภาคีนํ พฺยสนเหตูนํ เอตํ อธิวจนนฺติ.16

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาได้ดังนี้:-

อิ ธาตุท่านใช้ในความหมายว่า "คติ - ไป, รู้, เป็นไป, ถึง" เมื่อใด อิ ธาตุถูกนำมาใช้เป็นรูปวุทธิเป็น เอ (เอติ) เมื่อนั้น พึงทราบว่า โดยส่วนมาก อิ ธาตุนั้น มีความ หมายว่า "อาคมน - มา".

อนึ่ง อิ ธาตุที่มีลักษณะข้างต้นนี้ จะใช้ในความหมาย เป็นอิริยาบถ "การมา" ตลอด ดังมีสาธกจากพระบาลี ว่า อยํ โส สารถี เอติ (สารถีผู้นี้ ย่อมมา).

อนึ่ง อิ ธาตุที่มีการวุทธินี้ พึงทราบว่ายังมีความหมาย อื่นๆ ที่มิใช่อิริยาบถอีก เช่น มีความหมายว่า วตฺตน- เป็นไป, คมน (ปาปน)-การถึง, อาคมน-การมา ดังมี สาธกจากพระบาลีดังต่อไปนี้.

(๑) อรรถ วตฺตน เช่น ปฏิจฺจ ผลเมติ (ผลเกิดโดย อาศัย) ก็ธาตุที่เรียกกันว่า อิ อักษร (อิ ธาตุ) นี้ แม้จะมี การวุทธิ อิ เป็น เอ แต่ก็สามารถมีความหมายว่า วตฺตน - เป็นไป.

(๒) อรรถ คมน - ถึง เช่น อตฺถเมนฺตมฺหิ สูริเย วาฬา (เมื่อพระอาทิตย์ถึงเขาอัตถบรรพต หรือถึงการ อัสดง หมู่สารสัตว์ป่า ย่อมปรากฏ). ก็ อิ ธาตุนี้ แม้จะมี การวุทธิ อิ เป็น เอ แต่ก็สามารถมีความหมายว่า "ถึง" ได้เช่นกัน.

(๓) อรรถ อาคมน - มา เช่น เอตีติ อีติ (ธรรมชาติใด ย่อมมา, ธรรมชาตินั้น เรียกว่า อีติ.

จริงอย่างนั้น บทว่า อีติ มีวิเคราะห์ว่า อนตฺถาย เอติ อาคจฺฉตีติ อีติ (ธรรมชาติใด มาสร้างความหายนะให้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น เรียกว่า อีติ ได้แก่ อุปัททวะ (เสนียดจัญไร) นักศึกษา พึงถือเอาความหมายว่า "มา" ดังที่กล่าวมานี้แล. สมดังที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระบาลีสุตตนิบาตว่า "อีติ คือ ธรรมชาติที่มา. ก็คำว่า อีติ นี้ หมายเอากิเลสที่จรมาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอกุศล และเป็นต้นเหตุแห่งความหายนะ

อัตถุทธาระของ อิติ และ อิโต ศัพท์

อิทานิ ยถารหำ นิปาตาขฺยาตนามิกปริยาปนฺนานำ อิติอิโตสทฺทานมตฺถทฺธาโร วุจฺจเต ตตฺถ อิติสทฺโท เหตุปริสมาปนาทิปทตฺถวิปริยายปการาวธารณนิทสฺสนาทิ อเนกตฺถปฺ-ปเภโท. ตถา เหส “รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจตีติอาทีสุ เหตฺวตฺเถ ทิสฺสติ. “ตสฺมาติห

เม ภิกฺขเว ธมฺมทายาทา ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุมฺเหสุ อนุกมฺปา, กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุ, โน อามิสทายาทาติอาทีสุ ปริสมาปเน. “อิติ วา อิติ เอวรูปา นจฺจคีต-วาทิตวิสูกทสฺสนา๑ ปฏิวิรโตติอาทีสุ อาทิอตฺเถ. “มาคณฺหิโยติ ตสฺส พฺราหฺมณสฺส สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร นามำ นามกมฺมำ นามเธยฺยำ นิรุตฺติ พฺยญฺชนมภิลาโปติอาทีสุ ปทตฺถวิปริยาเย. “อิติ โข ภิกฺขเว สปฺปฏิภโย พาโล, อปฺปฏิภโย ปณฺฑิโต. สอุปทฺทโว พาโล, อนุปทฺทโว ปณฺฑิโต. สอุปสคฺโค พาโล, อนุปสคฺโค ปณฺฑิโตติอาทีสุ ปกาเร. “อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปฏิเสน สตา อาทนฺท อตฺถีติสฺส วจนียำ. กึปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส วจนียนฺติอาทีสุ อวธารเณ. “อตฺถีติ โข กจฺจาน อยเมโก อนฺโต, นตฺถีติ โข กจฺจาน อยำ ทุติโย อนฺโตติอาทีสุ นิทสฺสเน.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ อิติ และ อิโต ศัพท์ที่นับเนื่องในบทนิบาต17 อาขยาตและบทนามตามสมควร. บรรดาบทเหล่านั้น อิติ ศัพท์ มีประเภทแห่งอรรถมาก เช่น เหตุ (เหตุ แสดงอรรถเหตุในรูปวิเคราะห์ แปลว่า เหตุนั้น, เพราะว่า, ดังนั้น, ฉะนั้น), ปริสมาปน (แสดงการสิ้นสุดของข้อความนั้น แปลว่า จบแล้ว), อาทิ (เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปฐมตฺถ, มริยาทตฺถ ใช้ในกรณีเป็นคำขึ้นต้นคาถา, ขึ้นต้นสูตร, ขึ้นต้นข้อความที่รู้กันอยู่ ทั่วไปว่าข้อความที่ตามมาเป็นอย่างไร แปลว่าเป็นเบื้องต้น, เป็นต้น), ปทัตถวิปัลลาส (เรียก อีกอย่างหนึ่งว่า "ปทัตถวิปริยาย" การกระทำอรรถของบทให้แปรไป ใช้เชื่อมระหว่างบทตั้ง[สำวณฺเณตพฺพ]กับบทแก้อรรถ[สำวณฺณนา]พบมากที่สุดในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ไม่นิยมแปลความของบทตั้ง), ปการะ (แสดงหน้าที่ละกลุ่มคำประเภทเดียวกัน แปลว่า เหมือนกัน, เป็นต้น, ด้วยประการอย่างนี้), อวธารณะ (ห้ามเนื้อความอื่น แปลว่า เท่านั้น), นิทัสสนะ (แสดงเป็นตัวอย่าง แปลว่า เช่นนี้, อย่างนี้) ดังนี้เป็นต้น๑

ตัวอย่างอรรถของ อิติ ศัพท์

อรรถเหตุ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ18

ดูก่อนภิกษุ รูปมีมหาภูตรูปเป็นต้นย่อมแปรปรวน เหตุนั้น จึงเรียกว่า รูป

อรรถปริสมาปน (การสิ้นสุดข้อความ)

ตัวอย่างเช่น

ตสฺมาติห เม ภิกฺขเว ธมฺมทายาทา ภวถ, มา อามิสทายาทา. อตฺถิ เม ตุมฺเหสุ อนุกมฺปา, กินฺติ เม สาวกา ธมฺมทายาทา ภเวยฺยุ, โน อามิสทายาทา19

[พระผู้มีพระภาค ตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า] ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล พวกเธอทั้งหลายในพระธรรมวินัยนี้ จงเป็นธรรมทายาทเถิด อย่าเป็นอามิสทายาทของ เราเลย เรามีความเอ็นดูในพวกเธออยู่ว่า ทำอย่างไรหนอ สาวกทั้งหลายของเรา จะพึงเป็น ธรรมทายาท จะไม่พึงเป็นอามิสทายาท ดังนี้แล

อรรถอาทิ (เบื้องต้น, เป็นต้น)

ตัวอย่างเช่น

อิติ๒ วา อิติ เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต20

ตัดขาดจากการดูการละเล่นมีการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรีเป็นต้นเห็นปานนี้

อรรถปทตฺถวิปลฺลาส๑ (ปทัตถวิปัลลาส)

ตัวอย่างเช่น

มาคณฺฑิโยติ ตสฺส พฺราหฺมณสฺส สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร นามํ นามกมฺมํ นามเธยฺยํ นิรุตฺติ พฺยญฺชนมภิลาโป21

คำว่า มาคณฺฑิย เป็นคำเรียก เป็นคำสมมุติ (เครื่องหมาย) เป็นบัญญัติ เป็นโวหาร เป็นชื่อ เป็นการตั้งชื่อ เป็นการขนานนาม (ทรงชื่อ) เป็นเครื่องกล่าวถึง เป็นเครื่องแสดง ความหมาย เป็นชื่อของพราหมณ์นั้น

อรรถปการ (ปการะ)

ตัวอย่างเช่น

อิติ โข ภิกฺขเว สปฺปฏิภโย พาโล, อปฺปฏิภโย ปณฺฑิโต. สอุปทฺทโว พาโล, อนุปทฺทโว ปณฺฑิโต. สอุปสคฺโค พาโล, อนุปสคฺโค ปณฺฑิโต22

ภิกษุทั้งหลาย คนพาลมีภัยเฉพาะหน้า, บัณฑิตไม่มีภัยเฉพาะหน้า, คนพาลมีอุปัทวะ, บัณฑิตหาอุปัทวะมิได้, คนพาลมีอุปสัค, บัณฑิตหาอุปสัคมิได้ ด้วยประการดังนี้แล

อรรถอวธารณ (อวธารณะ)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ อิทปฺปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ ปุฏฺเฐน สตา อานนฺท อตฺถีติสฺส วจนียํ. กึปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิติ เจ วเทยฺย, ชาติปจฺจยา ชรามรณนฺติ อิจฺจสฺส๒ วจนียํ 23

ดูก่อนอานนท์ เมื่อเธอถูกถามว่า ชราและมรณะ มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยหรือ เธอพึงตอบว่า มี ถ้าเขาถามว่า ชราและมรณะมีอะไรเป็นปัจจัย เธอพึงตอบเขาว่า มีชาติเป็นปัจจัยเท่านั้น

อรรถนิทสฺสน (แสดงเป็นตัวอย่าง)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถีติ โข กจฺจาน อยเมโก อนฺโต, นตฺถีติ โข กจฺจาน อยํ ทุติโย อนฺโต24

ดูก่อนกัจจานะ ส่วนสุดข้อที่ ๑ นี้ว่า สิ่งทั้งปวง มีอยู่อย่างนี้แล ส่วนสุดข้อที่ ๒ ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มีอย่างนี้แล

นิปาตวเสเนว เต ปโยคา คเหตพฺพา. “อิตายํ โกธรูเปนาติ เอตฺถ ปน อาขฺยาตวเสน คมเน อิติสทฺโท ทิสฺสติ. อยเมวตฺโถ อิธาธิปฺเปโต, นิปาตตฺโถ ปน น อิจฺฉิตพฺโพ, วิญฺญูนํ อตฺถคฺคหเณ โกสลฺลุปาทนตฺถํ เกวลํ อตฺถุทฺธารวเสน อาคโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

ตัวอย่างข้างต้นนี้ พึงทราบว่า อิติ ศัพท์เป็นบทนิบาตเท่านั้น. ส่วน อิติ ศัพท์ใน พระบาลีว่า อิตายํ โกธรูเปน25 (บ่วงมารนี้ ย่อมเป็นไปในสันดานของสัตว์ด้วยอำนาจความ โกรธ) ใช้ในอรรถว่า "ไป" เป็นบทอาขยาต

พึงทราบว่า อิติ ศัพท์ที่มีอรรถว่า "ไป" นี้เท่านั้น ประสงค์เอาในที่นี้. ส่วนอรรถนิบาต ไม่พึงประสงค์ แต่ที่นำมาแสดงด้วยสามารถแห่งอัตถุทธาระอย่างสิ้นเชิงนี้ ก็เพื่อให้วิญญูชน ทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในการจับความหมาย

อัตถุทธาระ/อธิปเปตัตถะของ อิโต ศัพท์

อิตโร ปน

คตฺยตฺเถ จิมสทฺทตฺเถ อิโตสทฺโท ปวตฺตติ

อนฺวิโตติ หิ คตฺยตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ ภเว.

อิมสทฺทสฺส อตฺถมฺหิ นิสฺสกฺกวจนํ ภเว

“อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา26 อิติอาทีสุ ปาฬิสุ.

คตฺยตฺโถ อิจฺฉิโต เอตฺถ อิตรตฺโถ น อิจฺฉิโต

อตฺถุทฺธารวสา วุตฺโต โกสลฺลตฺถาย วิญฺญูนํ.

สำหรับ อิโต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "ไป" และ ความหมายของ อิม ศัพท์ (จากนี้) ตัวอย่างเช่น อิโต ในคำว่า อนฺวิโต (ติดตาม) แปลว่า "ไป" (เป็นบท กิริยานาม ศัพท์เดิมเป็น อนฺวิต) เป็นบทที่ลงท้ายด้วย สิ ปฐมาวิภัตติ

ส่วน อิโต ศัพท์ ในประโยคพระบาลี เช่น อิโต สา ทกฺขิณา ทิสา (จากนี้ไป ทิศนั้นเป็นทิศใต้) แปลว่า "จากนี้" เดิมมาจาก อิม ศัพท์ซึ่งลงท้ายด้วย โต ปัจจัย ในอรรถปัญจมีวิภัตติ

อนึ่ง สำหรับในที่นี้ (ในเรื่องของ อิ ธาตุนี้) "อิโต" ท่าน หมายเอาเฉพาะที่มีความหมายว่า "ไป" เท่านั้น มิได้ หมายเอา อิโต ที่มีความหมายว่า "จากนี้" (จะอย่างไร ก็ตาม แม้ว่าจะมิได้หมายเอาความหมายดังกล่าว) แต่การที่ข้าพเจ้านำมากล่าวไว้เป็นอัตถุทธาระ ก็เพื่อ ให้วิญญูชน เกิดความเชี่ยวชาญยิ่งๆ ขึ้น

หลักการกระจายบทกิริยาอาขยาต

อิธ ปน สมยสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ สนิพฺพจนํ วตฺตพฺพมฺปิ อวตฺวา อุปริ อยธาตุ วิสเย-เยว วกฺขาม อิ เอ อยธาตุวเสน ติธาตุมยตฺตา สมยสทฺทสฺส.

ตตฺร อิตีติ อิการานนฺตรตฺยนฺตปทสฺส จ “เอติ, อุเทตีติอาทีนญฺจ เอการานนฺตร-ตฺยนฺตปทานํ อญฺเญส ญฺจ เอวรูปานํ ปทมาลา ยถารหํ เยภุยฺเยน อตฺตโนปทานิ วชฺเชตฺวา โยเชตพฺพา. อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ ทุกฺกรา กฺริ

ยาปทมาลา. ยสฺมา ปน อิมสฺมึ ปกรเณ สุกรา จ ทุกฺกรา จ ตฺยนฺตปทมาลา ชานิตพฺพา ตสฺมา ภูวาทิคณาทีสุ อฏฺฐสุ คเณสุ วิหิเตหิ ฉนฺน-วุติยา วจเนหิ สพฺพสาธารณำ อสพฺพสาธารณญฺจ ปทมาลานยำ พฺรูม

อการานนฺตรตฺยนฺต- ปทานำ ปนฺติโย พุโธ
ภวติ รุนฺธตาทีนำ โยเช สพฺพตฺถ สพฺพถา.
อิติ เอตีติ เจเตสำ ปทานำ ปน ปนฺติโย
สุทฺธสฺสรปุพฺพกานำ โยเช วิญฺญู ยถารหำ.
อาการานนฺตรตฺยนฺต- ปทานญฺจาปิ ปนฺติโย
“ยาติ สุณาติ อสฺนาติ อิจฺจาทีนำ ยถารหำ.
อิวณฺณานนฺตรตฺยนฺต- ปทานมฺปิ ปาฬิโย
โยเช “รุนฺธิติ รุนฺธีติ- อิจฺจาทีนำ ยถารหำ.
อุการานนฺตรตฺยนฺต- สุติอิติ ปทสฺส จ
เปรณตฺเถ ปวตฺตสฺส โยเช มาลำ ยถารหำ.
เอการานนฺตรตฺยนฺต- ปทานมฺปิ ยถารหำ
“เชติ รุนฺเธติ กาเรติ การาเปตีติอาทีนำ.
โอการานนฺตรตฺยนฺต- ปทานมฺปิ ปทกฺกเม
“กโรติ โภติ โหตีติ- อาทีนำ ยุตฺติโตวเท.
อิจฺเจวำ สตฺตธา วุตฺโต ปทมาลานโย มยา
อิโต มุตฺโต นโย นาม นตฺถิ โกจิ กฺริยาปเท.
“อาทตฺเต27 กุรุเต เปเต28 อิจฺจาทิ นยทสฺสนา
ยถารหำ ยุตฺติโตติ วจนำ เอตฺถ ภาสิตำ.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะไม่แสดงอัตถุธาระ๑พร้อมทั้งรูปวิเคราะห์ของ สมย ศัพท์ ทั้งๆ ที่ควรแสดงโดยจักแสดงไว้ในตอนว่าด้วย อย ธาตุทีเดียว เพราะ สมย ศัพท์สำเร็จรูป มาจากธาตุ ๓ ตัว คือ อิ, เอ และ อย ธาตุ

ในบรรดาบทมี อิติ, เอติ เป็นต้นเหล่านั้น บทว่า อิติ ซึ่งเป็นบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อิ อักษร (อิ ธาตุ) ก็ดี, บทว่า เอติ, อุเทติ เป็นต้นซึ่งเป็นบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย เอ อักษร (อ ปัจจัยซึ่งอยู่หลัง เอ) ก็ดี, บทอื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายกัน (เช่น เป็นบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อิ ธาตุเหมือนๆ กันกับบทว่า อิติ) ก็ดี พึงทราบว่า โดยส่วนมากวิธีแจกปทมาลา พึงเว้น อัตตโนบทตามสมควร ทั้งนี้เป็นเพราะว่าการแจกปทมาลาในฐานะเช่นนี้เป็นของยาก. อนึ่ง เนื่องจากนักศึกษาจำเป็นต้องรู้วิธีการแจกปทมาลากิริยาอาขยาต (กิริยาที่ลงท้ายด้วย ติ วิภัตติ) ไม่ว่าวิธีนั้นจะยากหรือง่ายก็ตาม ดังนั้น ในคัมภีร์สัททนีติธาตุมาลานี้ ข้าพเจ้า จักขอแสดงหลักการแจกปทมาลาทั้งที่เป็นประเภทสัพพสาธารณะ (แบบแจกที่เข้าได้ กับหมวดธาตุ, ธาตุ และวิภัตติได้ทั้งหมด) และอสัพพสาธารณะ (แบบแจกที่เข้าได้เฉพาะ ธาตุบางหมวด, บางธาตุ และบางวิภัตติ) โดยการประกอบวิภัตติจำนวน ๙๖ วิภัตติท้าย หมวดธาตุ ๘ หมวดมีภูวาทิคณะเป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

ผู้รู้พึงแจกปทมาลา (ลำดับบท) ของบทกิริยาที่มีการลง ติ วิภัตติท้าย อ อักษร (อ ปัจจัย) เป็นต้นว่า ภวติ (ย่อมมี, ย่อมเป็น), รุนฺธติ (ย่อมปิดกั้น) ได้ในวิภัตติ ทุกหมวด ทั้งฝ่ายเอกพจน์และพหูพจน์.

ส่วนปทมาลาของบทกิริยาเหล่านี้ คือ อิติ, เอติ ซึ่งมี สระอยู่หน้าล้วนๆ บัณฑิต พึงแจกได้ตามสมควร

บัณฑิต พึงแจกปทมาลาของบทกิริยาที่ลง ติ วิภัตติท้าย อา อักษร เช่น ยาติ (ย่อมไป), สุณาติ (ย่อมฟัง), อสฺนาติ (ย่อมกิน) ได้ตามสมควร

บัณฑิต พึงแจกปทมาลาของบทกิริยาที่ลง ติ วิภัตติท้าย อิ อักษร เช่น รุนฺธิติ, รุนฺธีติ (ย่อมปิดกั้น) ได้ตามสมควร

บัณฑิต พึงแจกปทมาลาของบทกิริยาที่ลง ติ วิภัตติท้าย อุ อักษร เช่น สุติ ซึ่งมีความหมายว่า "บดให้เป็นผง ละเอียด" ได้ตามสมควร

บัณฑิต พึงแจกปทมาลาของบทกิริยาที่ลง ติ วิภัตติท้าย เอ อักษร เช่น เชติ (ย่อมชนะ), รุนฺเธติ (ย่อมปิดกั้น), กาเรติ, การาเปติ (ย่อมสั่งให้ทำ) ได้ตามสมควร

บัณฑิต พึงแจกปทมาลาของบทกิริยาที่ลง ติ วิภัตติท้าย โอ อักษร เช่น กโรติ (ย่อมกระทำ), โภติ (ย่อมเป็น), โหติ (ย่อมเป็น) ได้ตามสมควร

หลักการแจกปทมาลาทั้ง ๗ แบบ (อ, อา, อิ, อี, อุ, เอ, โอ) ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วดังข้างต้นนี้แล. หลักการ แจกปทมาลาที่พ้นจาก ๗ แบบนี้หามีอยู่ในบทกิริยาไม่

อนึ่งการที่ข้าพเจ้าใส่คำว่า "ยถารหำ, ยุตฺติโต" เข้ามาใน คาถาข้างต้นนั้น เนื่องจากได้พบหลักการแจกปทมาลา บทกิริยา (ที่เป็นฝ่ายอัตตโนบท) เช่น อาทตฺเต (ย่อม ถือเอา) กุรุเต (ย่อมกระทำ) เปเต (ย่อมปราศจาก)

[หมายเหตุ:- คำว่า ยถารหำ ในคาถาว่า "อิติ เอตีติ เจเตสำ...มีอธิบายว่า ให้แจกได้ เฉพาะฝ่ายปรัสสบท ห้ามแจกเป็นรูปฝ่ายอัตตโนบทว่า อิเต, เอเต, อุเปเต, สมุเปเต เป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกับรูปว่า อาทตฺเต, กุรุเต, เปเต. คำว่า ยุตฺติโต ในคาถาว่า โอการานนฺตรตฺ-ยนฺต...มีอธิบายเป็นนัยว่า มิให้แจกเป็นรูปฝ่ายอัตตโนบทว่า กโรตฺเต, โภตฺเต, โหตฺเต และ เป็นรูปฝ่ายปรัสสบทว่า กุรุตฺติ, โภตฺติ, โหตฺติ. ส่วนรูปว่า อาทตฺเต ก็ห้ามแจกเป็นฝ่าย ปรัสสบทว่า อาทตฺติ ดังนี้เป็นต้น]

อิการานันตรตยันตปทมาลา

อิทานิ อิการานนฺตรตฺยนฺตปทสฺส กโม วุจฺจเต - อิติ, อินฺติ. อิสิ, อิถ. อิมิ, อิม. อปริปุณฺโณ วตฺตมานานโย. อิตุ, อินฺตุ. อิหิ, อิถ. อิมิ, อิม. อปริปุณฺโณ ปญฺจมีนโย. เอตฺถ จ อิเมสำ ทฺวินฺนำ สาสนานุรูปภาวสฺส อิมานิ สาธกปทานิ “เวติ, อเปติ, อนฺเวตี”ติ. ตตฺถ วิ อิติ เวติ. วิคจฺฉตีติ อตฺโถ, อิติสทฺโท เหตฺถ คมนำ โพเธติ. ตถา อป อิติ อเปติ. อปคจฺฉตีติ อตฺโถ. อนุ อิติ อนฺเวติ. อนุคจฺฉตีติ อตฺโถ. ครู ปน อนุ เอติ อนฺเวตีติ วทนฺติ. ตำ

-

ยถา อารญฺญกำ นาคำ ทนฺตี อนฺเวติ หตฺถินี

เชสฺสนฺตำ คิริทุคฺเคสุ สเมสุ วิสเมสุ จ

เอวำ ตำ อนุคจฺฉามิ ปุตฺเต อาทาย ปจฺฉโตติ.

อิมาย ปาฬิยา น สเมติ “เชสฺสนฺตำ อนฺเวตีติ วจนโต “อนุคจฺฉามีติ วจนโต จ. ตถา หิ เอติสทฺโท ยตฺถ เจ อิริยาปถวาจโก, ตตฺถ อาคมนำเยว โชเตติ, น คมนำ, ตสฺมา อาคมนตฺถสฺส อยุตฺติโต คมนตฺถสฺส จ ยุตฺติโต วิ อิติอาทินา เฉโท เฉยฺโย. เอเตสญฺจ อิติสทฺทวเสน กตเฉทานำ อตฺถิภาวำ ยุตฺติภาวญฺจ “อิตายำ โกธรูเปนาติ ปาฬิเยว สาเธติ, ตสฺมาเยว “อนุ อิติ, อนุ อินฺติ, อนุ อิสีติอาทินา “อนฺเวตีติอาทีนำ เฉเท ลพฺภมานนเยน วุตฺตปฺปกาโร วตฺตมานาปญฺจมีนโย ปรสฺสปทวเสน ทสฺสิโต. สตฺตมีรูปาทีนิ สพฺพถา อปฺปสิทฺธานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงลำดับของบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อิ อักษร (อิ ธาตุ) อิติ, อินฺติ. อิสิ, อิถ. อิมิ, อิม แบบแจกวัตตมานานี้ยังไม่ครบ (ยังขาดฝ่ายอัตตโนบท), อิตุ, อินฺตุ. อิหิ, อิถ. อิมิ, อิม. แบบแจกปัญจมีวิภัตตินี้ยังไม่ครบ (ยังขาดฝ่ายอัตตโนบท)

ก็ในการแจกปทมาลาอิการานันตรยันตบทนี้ พึงทราบว่า แบบแจกทั้งฝ่าย วัตตมานาวิภัตติและฝ่ายปัญจมีวิภัตติ ล้วนมีความสอดคล้องกับตัวอย่างในพระบาลี เช่น เวติ (ย่อมปราศจาก), อเปติ (ย่อมหลีกออก, ตีจาก), อนฺเวติ (ย่อมติดตาม). ในข้อความ พระบาลีที่เป็นสาธกหลักฐานข้างต้นนี้ พึงตั้งรูปวิเคราะห์สนธิว่า วิ อิติ = เวติ แปลความว่า (ปราศจาก) ด้วยว่า บทว่า อิติ ในคำว่า วิ + อิติ นี้ แสดงกิริยาการไป

โดยทำนองเดียวกัน นักศึกษา พึงตั้งรูปวิเคราะห์สนธิของบทว่า อเปติ ดังนี้ว่า อป อิติ = อเปติ แปลความว่า (หลีกออก, ตีจาก). บทว่า อนฺเวติ ก็ตั้งรูปวิเคราะห์สนธิ ดังนี้ว่า อนุ เอติ = อนฺเวติ แปลความว่า (ติดตาม). แต่สำหรับอาจารย์หลายท่าน ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ สนธิว่า อนุ เอติ = อนฺเวติ. การตั้งวิเคราะห์เช่นนี้ ไม่สอดคล้องกับพระบาลีข้อนี้ว่า เชสฺสนฺตำ อนฺเวติ และ อนุคจฺฉติ ที่มาในพระคาถานี้ว่า

ยถา อารญฺญกำ นาคำ ทนฺตี อนฺเวติ หตฺถินี

เชสฺสนฺตำ คิริทุคฺเคสุ สเมสุ วิสเมสุ จ

เอวำ ตำ อนุคจฺฉามิ ปุตฺเต อาทาย ปจฺฉโต.29

แม่ช้าง ย่อมติดตามช้างป่าผู้เที่ยวอยู่ในที่มีภูเขาเดิน ลำบาก เสมอบ้าง ไม่เสมอบ้าง ฉันใด หม่อมฉัน ก็จะอุ้ม บุตรธิดาติดตามพระองค์ไป ฉันนั้น.

ดังจะเห็นได้ว่า หากเมื่อใด เอติ ศัพท์ แสดงถึงอิริยาบถ เมื่อนั้น เอติ ศัพท์ ก็จะส่อง แสดงเฉพาะอิริยาบถ "การมา" แต่จะไม่แสดงอิริยาบถ "การไป" ดังนั้น พึงทราบว่า บท เป็นต้นว่า "เวติ" ที่ตัดบทว่า วิ + เอติ ดังนี้เป็นต้น ย่อมสอดคล้องกับอรรถว่า "ไป" แต่จะไม่ สอดคล้องกับอรรถว่า "มา". ก็การที่จะทราบได้ว่าบทเหล่านั้นควรตัดบทเป็น อิติ และมี การตัดเช่นนั้นจริงๆ มีหลักฐานยืนยันจากพระบาลีว่า อิตายำ โกธรูเปน๑ เพราะเหตุนั้น นั่นเอง บทว่า อนฺเวติ เป็นต้น เมื่อตัดบท อนฺเวติ ว่า อนุ + อิติ, (อนฺเวนฺติ ว่า) อนุ + อินฺติ, (อนฺเวสิ ว่า) อนุ + อิสิ...หลังจากนั้น ข้าพเจ้าจึงแสดงหลักการแจกปทมาลาได้ทั้งของฝ่าย วัตตมานาวิภัตติและปัญจมีวิภัตติตามที่สามารถแจกได้ ดังที่ได้แสดงมาแล้วข้างต้น. อนึ่ง รูปศัพท์ดังกล่าวนี้ ไม่

ปรากฏว่ามีใช้ในหมวดวิภัตติอื่นๆ เช่น สัตตมีวิภัตติ เป็นต้น (สัตตมี, ปโรกขา, หิยยัตตนี, อัชชตนี) ณ ที่ใดเลย

อิมานิ ปน ภวิสฺสนฺติยา รูปานิ, สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ. อิสฺสติ, อิสฺสนฺติ. อิสฺสสิ, อิสฺสถ. อิสฺสามิ, อิสฺสาม. อิสฺสเต, อิสฺสนฺเต. อิสฺสเส, อิสฺสวฺเห. อิสฺสํ, อิสฺสามฺเห. อสพฺพธาตุกตฺเตปิ สุทฺธสฺสรตฺตา ธาตุสฺส อิการาคโม น ลพฺภติ. ปริปุณฺโณ ภวิสฺสนฺตินโย.

อถ กาลาติปตฺติยา รูปานิ ภวนฺติ, อิสฺสา, อิสฺสํสุ. อิสฺเส, อิสฺสถ. อิสฺสํ, อิสฺสมฺหา. อิสฺสถ, อิสฺสึสุ. อิสฺสเส, อิสฺสวฺเห. อิสฺสํ, อิสฺสามฺหเส. กาลาติปตฺติภาเว จ อสพฺพธาตุกตฺเต จ สนฺเตปิ สุทฺธสฺสรตฺตา ธาตุสฺส อการิการาคโม น ลพฺภติ อเนกนฺติกตฺตา วา อนุปปนฺนตฺตา จ อการาคโม๒ น โหติ. ทฺวินฺนญฺเหตฺถ สุทฺธสฺสรานํ อนนฺตริกานํ เอกโตสนฺนิปาโต อนุปปตฺติ. ปริปุณฺโณ กาลาติปตฺตินโย.

อิ + ภวิสสันตีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อิสฺสติ (เอสฺสติ)	อิสฺสนฺติ	อิสฺสเต	อิสฺสนฺเต
อิสฺสสิ	อิสฺสถ	อิสฺสเส	อิสฺสวฺเห
อิสฺสามิ	อิสฺสาม	อิสฺสํ	อิสฺสามฺเห

[เอสฺสติ]

ตัวอย่างเช่น

สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ 30 เรืออันเธอวิดแล้ว จักแล่นไปเร็ว

แม้ภวิสสันตีวิภัตติจะเป็นอสัพพธาตุกวิภัตติ๑ (ซึ่งสมควรจะมีการลง อิ อาคม) แต่ เพราะ อิ ธาตุเป็นธาตุที่มีพยางค์สระล้วน จึงไม่มีการลง อิ อาคม. แบบแจกของภวิสสันตี-วิภัตติ ครบถ้วนทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท

อิ + กาลาติปัตติวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อิสฺสา	อิสฺสํสุ	อิสฺสถ	อิสฺสึสุ
อิสฺเส	อิสฺสถ	อิสฺสเส	อิสฺสวฺเห
อิสฺสํ	อิสฺสมฺหา	อิสฺสํ	อิสฺสามฺหเส

แม้จะเป็นกาลาติปัตติวิภัตติและเป็นอสัพพธาตุกวิภัตติ แต่เพราะ อิ ธาตุเป็นธาตุ ที่มีพยางค์สระล้วน จึงไม่มีการลง อ อาคม. อีกนัยหนึ่ง เพราะการลง อ อาคม เป็นวิธีที่ไม่ ตายตัวประการหนึ่ง และเพราะความไม่เหมาะสมที่จะลง อ อาคมในที่นี้ประการหนึ่ง จึง ไม่มีการลง อ อาคม. อนึ่ง ความไม่เหมาะสม (อนุปปตฺติ) ในที่นี้ หมายถึงการที่สระลอย สองเสียงมาเผชิญหน้ากันโดยที่ไม่มีพยัญชนะคั่นในระหว่าง แบบแจกของกาลาติปัตติ-วิภัตติครบถ้วนทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท

สังสันทนานยะ

การเทียบแบบแจก อิ ธาตุ กับ อิสุ ธาตุ

อิมสฺมึ ปน ฐาเน สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน โสตูนํ ปโยคตฺเถสุ ปรมโกสลฺล-ชนนตฺถํ “นนุ เต สุตํ พฺราหฺมณ ภณฺฑมาเน, เทวา น อิสฺสนฺติ ปุริสปรกฺกมสฺสาติ ปาฬิโต นยํ คเหตฺวา วุตฺตปฺปกาเรหิ ภวิสฺสนฺติยา รูเปหิ สพฺพโส สมานานิ อสมานตฺถานิ วตฺตมานิกรูปานิ จ อีสกํ อญฺญมญฺญ สมานานิ ภวิสฺสนฺตีกาลาติปตฺตีนํ รูปานิ จ ปกาสยิสฺสาม

วตฺตมานาวเสน ตาว “อิสฺสติ, อิสฺสนฺติ. อิสฺสสิ, อิสฺสถาติ สพฺพํ โยเชตพฺพํ. อตฺโถ ปน “อิสฺสํ กโรตีติ อาทินา วตฺตพฺโพ. ตสฺมึเยว อตฺเถ ภวิสฺสนฺตีวเสน “อิสฺสิสฺสติ, อิสฺสิสฺสนฺติ. อิสฺสิสฺสสิ, อิสฺสิสฺสถาติ ปริปุณฺณํ โยเชตพฺพํ. อตฺโถ ปน “อิสฺสํ กริสฺสตีติอาทินา วตฺตพฺโพ. กาลาติปตฺติวเสน ปน “อิสฺสิสฺสา, อิสฺสิสฺสํสุ. อิสฺสิสฺเส, อิสฺสิสฺสถาติ ปริปุณฺณํ โยเชตพฺพํ, อตฺโถ ปน “อิสฺสํ อกริสฺสาติอาทินา วตฺตพฺโพ. ธาตฺวนฺตรวเสน สํสนฺทนานโยยํ.

ก็ในฐานะนี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งยวดในอรรถและ ประโยค ตัวอย่างที่มาในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ข้าพเจ้า จักถือเอานยะจากพระบาลีว่า นนุ เต สุตํ พฺราหฺมณ ภณฺฑมาเน, เทวา น อิสฺสนฺติ ปุริส-ปรกฺกมสฺส31 (ดูก่อนพราหมณ์ เมื่อชนทั้งหลายพูดกันอยู่ ท่านก็เคยได้ยินแล้วมิใช่หรือว่า เทวดาทั้งหลาย ย่อมไม่ริษยาต่อความพยายามของบุรุษ...)๑ แล้วแสดงรูปบทของ อิสุ ธาตุ ที่ลงวัตตมานาวิภัตติซึ่งมีรูปเหมือนกันกับรูปของภวิสสันตีวิภัตติที่ได้กล่าวมาแล้วทุกรูป แต่มีอรรถต่างกัน และแสดงรูปบทของ อิสุ ธาตุที่ลงภวิสสันตีวิภัตติกับกาลาติปัตติวิภัตติ ที่เหมือนกันเล็กน้อยกับรูปของ อิ ธาตุ

อันดับแรก พึงแจกรูปของ อิสุ ธาตุโดยการลงวัตตมานาวิภัตติให้ครบทุกบุรุษดังนี้ คือ อิสฺสติ, อิสฺสนฺติ. อิสฺสสิ, อิสฺสถ. ส่วนความหมาย พึงแสดงโดยนัยเป็นต้นว่า อิสฺสํ กโรติ (ย่อมกระทำการริษยา = ย่อมริษยา)

พึงแจกรูปของ อิสุ ธาตุโดยการลงภวิสสันตีวิภัตติในอรรถว่า "ริษยา" นั้นนั่นเทียว ให้ครบทุกบุรุษดังนี้ คือ อิสฺสิสฺสติ, อิสฺสิสฺสนฺติ. อิสฺสิสฺสสิ, อิสฺสิสฺสถ. ส่วนความหมาย พึงแสดงโดยนัยเป็นต้นว่า อิสฺสํ กริสฺสติ (จักกระทำการริษยา = จักริษยา)

อนึ่ง พึงแจกรูปของ อิสุ ธาตุโดยการลงกาลาติปัตติวิภัตติให้ครบทุกบุรุษดังนี้ คือ อิสฺสิสฺสา, อิสฺสิสฺสํสุ. อิสฺสิสฺเส, อิสฺสิสฺสถ. ส่วนความหมาย พึงแสดงโดยนัยเป็นต้นว่า อิสฺสํ อกริสฺสา (จักได้กระทำการริษยาแล้ว = จักได้ริษยาแล้ว)

ที่กล่าวมานี้ เป็นหลักเทียบเคียงแบบแจก อิ ธาตุกับ อิสุ ธาตุ

เอการานันตรตยันตปทมาลา

อิทานิ เอการานนฺตรตฺยนฺตปทสฺส กโม วุจฺจเต - เอติ, เอนฺติ. เอสิ, เอถ. เอมิ, เอม. เอตุ, เอนฺตุ. เอหิ, เอถ. เอมิ, เอม.

น จ อปฺปตฺวา ทุกฺขนฺตํ วิสฺสาสํ เอยฺย ปณฺฑิโต

นิเวสนานิ มาเปตฺวา เวเทหสฺส ยสสฺสิโน

ยทา เต ปหิณิสฺสามิ ตทา เอยฺยาสิ ขตฺติย.

เอยฺย เอยฺยุ. เอยฺยาสิ, เอยฺยาถ. เอยฺยามิ, เอยฺยาม. เอถ, เอรํ. เอโถ, เอยฺยาวฺโห. เอยฺยํ, เอยฺยามฺเห. โส ปุริโส เอยฺย, เต เอยฺยุ. ตฺวํ เอยฺยาสิ, ตุมฺเห เอยฺยาถ. อหํ เอยฺยามิ, มยํ เอยฺยาม. โส ปุริโส เอถ, เต เอรํ. ตฺวํ เอโถ, ตุมฺเห เอยฺยาวฺโห. อหํ เอยฺยํ, มยํ เอยฺยามฺเห.

ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนฺชชตฺตนีรูปานิ สพฺพโส อปฺปสิทฺธานิ.

เอสฺสติ, เอสฺสนฺติ. เอสฺสสิ, เอสฺสถ. เอสฺสามิ, เอสฺสาม. เอสฺสเต, เอสฺสนฺเต. เอสฺสเส, เอสฺสวฺเห. เอสฺสํ, เอสฺสามฺเห.

สมฺโมทมานา คจฺฉนฺติ ชาลมาทาย ปกฺขิโน

ยทา เต วิวทิสฺสนฺติ ตทา เอหินฺติ เม วสํ.

“อภิโทสคโต อิทานิ เอหีติ วจนทสฺสนโต อปรานิปิ ภวิสฺสนฺตีรูปานิ คเหตพฺพานิ.

เอหิติ, เอหินฺติ. เอหิสิ, เอหิถ. เอหิมิ, เอหิม. เอหิเต, เอหินฺเต. เอหิเส, เอหิวฺเห. เอหิสฺสํ, เอหิสฺสามฺเห. เอสฺสา, เอสฺสํสุ. เอสฺเส, เอสฺสถ. เอสฺสํ เอสฺสามฺหา. เอสฺสถ, เอสฺสึสุ. เอสฺสเส, เอสฺสวฺเห. เอสฺสึ, เอสฺสามฺหเส.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงลำดับบท (ปทมาลา) ที่ลง ติ วิภัตติท้าย เอ อักษร ดังต่อไปนี้:-วัตตมานาวิภัตติ มีแบบแจกดังนี้ คือ เอติ, เอนฺติ. เอสิ, เอถ. เอมิ, เอม. ปัญจมีวิภัตติ มีแบบแจกดังนี้ คือ เอตุ, เอนฺตุ. เอหิ, เอถ. เอมิ, เอม.

น จ อปฺปตฺวา ทุกฺขนฺตํ วิสฺสาสํ เอยฺย๑ ปณฺฑิโต.32

(ภิกษุ) พึงเป็นบัณฑิต (ผู้ถึงพร้อมด้วยความเพียรเป็นนิตย์ เป็นผู้ประกอบภาวนาทุกเมื่อด้วยความตั้งใจว่า) ถ้ายังไม่ ถึงที่สุดแห่งทุกข์ ไม่พึงถึงความชล่าใจ.

นิเวสนานิ มาเปตฺวา เวเทหสฺส ยสสฺสิโน

ยทา เต ปหิณิสฺสามิ ตทา เอยฺยาสิ ขตฺติย.33

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ ครั้นข้าพระองค์สร้างนิเวศน์ ถวายพระองค์ผู้ทรงพระนามว่าวิเทหราชผู้เรืองยศเสร็จแล้ว พึงส่งข่าวมากราบทูลได้เมื่อใด ขอเชิญพระองค์เสด็จไป เมื่อนั้นเถิด.

เอ + สัตตมีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
เอยฺย	เอยฺยุ	เอถ	เอรํ
เอยฺยาสิ	เอยฺยาถ	เอโถ	เอยฺยาวฺโห
เอยฺยามิ	เอยฺยาม	เอยฺยํ	เอยฺยามฺเห

อญฺญโยคาทิกิริยาปทมาลา๒

ปรัสสบท	
เอกพจน์	พหูพจน์

โส ปุริโส เอยฺย เต เอยฺยุ

ตฺวํ เอยฺยาสิ ตุมฺเห เอยฺยาถ

อหํ เอยฺยามิ มยํ เอยฺยาม

อัตตโนบท

เอกพจน์ พหูพจน์

โส ปุริโส เอถ เต เอรํ

ตฺวํ เอโถ ตุมฺเห เอยฺยาวฺโห

อหํ เอยฺยํ มยํ เอยฺยามฺเห

[ข้อสังเกต]

รูปของปโรกขา,หิยยัตตนี,อัชชตนี ไม่มีปรากฏโดยประการทั้งปวง

เอ + ภวิสสันตีวิภัตติ

ปรัสสบท อัตตโนบท

เอสฺสติ เอสฺสนฺติ เอสฺสเต เอสฺสนฺเต

เอสฺสสิ เอสฺสถ เอสฺสเส เอสฺสวฺเห

เอสฺสามิ เอสฺสาม เอสฺสํ เอสฺสามฺเห

[ตัวอย่าง]

สมฺโมทมานา คจฺฉนฺติ ชาลมาทาย ปกฺขิโน

ยทา เต วิวทิสฺสนฺติ ตทา เอหินฺติ เม วสํ.34

เหล่านกคุ่มพร้อมเพรียงพากันเอาข่ายไป แต่ว่าเมื่อ ใดที่พวกมันทะเลาะกัน ก็จักตกอยู่ในอำนาจของเรา.

นักศึกษา สามารถถือเอารูปภวิสสันตีวิภัตติแม้อื่นๆ (นอกจากที่ได้แจกมา) อีกได้ เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า อภิโทสคโต๑ อิทานิ เอหิสิ๒,35 (เจ้าไปตั้งแต่หัวค่ำ กลับมาเอาจนบัดนี้) [ดังนั้นจึงแจกรูปได้อีกนัยหนึ่งว่า]

เอ + ภวิสสันตีวิภัตติ

ปรัสสบท อัตตโนบท

เอหิติ เอหินฺติ เอหิเต เอหินฺเต

เอหิสิ เอหิถ เอหิเส เอหิวฺเห

เอหิ[redacted] เอหิม เอหิสฺสํ เอหิสฺสามฺเห

เอ + กาลาติปัตติวิภัตติ

ปรัสสบท อัตตโนบท

เอสฺสา เอสฺสํสุ เอสฺสถ เอสฺสึสุ

เอสฺเส เอสฺสถ เอสฺสเส เอสฺสวฺเห

เอสฺสํ เอสฺสามฺหา เอสฺสึ เอสฺสามฺหเส

เอการานันตรตยันตปทมาลา (อีกรูปหนึ่ง)

อถาปโรปิ เอการานนฺตรตฺยนฺตปทกฺกโม ภวติ. อุเทติ, อุเทนฺติ. อุเทสิ, อุเทถ. อุเทมิ, อุเทม. อุเทตุ, อุเทนฺตุ. อุเทหิ, อุเทถ. อุเทมิ, อุเทม, อุทามเส. อุเทยฺย, อุเทยฺยุ. เสสํ เนยฺยํ. อุทิสฺสติ, อุทิสฺสนฺติ. เสสํ เนยฺยํ. อุทิสฺสา, อุทิสฺสํสุ. เสสํ เนยฺยํ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงปทมาลาที่ลง ติ วิภัตติท้าย เอ อักษรอีกรูปหนึ่ง ดังต่อไปนี้ วัตตมานาวิภัตติมีแบบแจกดังนี้ คือ อุเทติ, อุเทนฺติ. อุเทสิ, อุเทถ. อุเทมิ, อุเทม. ปัญจมี-วิภัตติมีแบบแจกดังนี้ คือ อุเทตุ, อุเทนฺตุ. อุเทหิ, อุเทถ. อุเทมิ, อุเทม, อุทามเส. สัตตมี-วิภัตติมีแบบแจกดังนี้ คือ อุเทยฺย, อุเทยฺยุ. ที่เหลือพึงแจกให้ครบ. ภวิสสันตีวิภัตติมีแบบ แจกดังนี้ คือ อุทิสฺสติ, อุทิสฺสนฺติ. ที่เหลือพึงแจกให้ครบ. กาลาติปัตติวิภัตติมีแบบแจก ดังนี้ คือ อุทิสฺสา, อุทิสฺสํสุ. ที่เหลือพึงแจกให้ครบ

อิมานิ สุทฺธสฺสรธาตุรูปานิ.

ศัพท์ที่แสดงมานี้ เป็นรูปที่สำเร็จมาจากธาตุที่มีพยางค์เป็นสระล้วน.

กการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ก อักษร)

กุ สทฺเท เก จ๑ โกติ, กวติ, กายติ, เอวํ กตฺตุปทานิ ภวนฺติ. กุยฺยติ, กิยฺยติ, เอวํ กมฺมปทานิ. กานนํ, กพฺพํ, ชาตกํ, เอวํ นามิกปทานิ. กุตฺวา, กุตฺวาน, กวิตฺวา, กวิตฺวาน, กาวิตฺวา, กาวิตฺวาน, กายิตุ, เอวํ อพฺยยปทานิ.

กุ, เก = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง, กล่าว

กัตตุวาจก

ตัวอย่างเช่น

โกติ ย่อมกล่าว, ย่อมกู่ร้อง (นกเป็นต้น)

กวติ ย่อมกล่าว, ย่อมกู่ร้อง (นกเป็นต้น)

กายติ ย่อมกล่าว, ย่อมกู่ร้อง (นกเป็นต้น)

กัมมวาจก

ตัวอย่างเช่น

กุยฺยติ๒ ย่อมถูกกล่าว

กิยฺยติ ย่อมถูกกล่าว

บทนาม

ตัวอย่างเช่น

กานนำ มีเสียงในเวลาเที่ยงวัน=ป่า

กพฺพำ คำของกวี=กาพย์, กลอน, โคลง

ชาตกำ เรื่องเล่าถึงความจริงในอดีต, ชาดก

บทอัพยยะ (นิบาต)

ตัวอย่างเช่น

กุตฺวา ออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กุตฺวาน ออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กวิตฺวา ออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กวิตฺวาน ออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กาวิตฺวาออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กาวิตฺวาน ออกเสียงแล้ว, กล่าวแล้ว

กายิตุ เพื่อออกเสียง, เพื่อกล่าว

ตตฺร กานนนฺติ จิตมชฺฌนฺหิกสมเย กวติ สทฺทำ กโรตีติ กานนำ, วนำ. ตถา หิ -

จิเต มชฺฌนฺหิเก กาเล สนฺนิสีเวสุ ปกฺขิสุ

สณเตว พฺรหารญฺญ สา รติ ปฏิภาติ มนฺติ 36

วุตฺตำ. อถวา โกกิลมยูราทโย กวนฺติ สทฺทายนฺติ กูชนฺติ เอตฺถาติ กานนำ. มโนหรตาย อวสฺสำ กุยฺยติ ปณฺฑิเตหีติ กพฺพำ. กาวิยำ. กาเวยฺยำ. อญฺญตฺร ปน กวีนำ อิทนฺติ กพฺพนฺติ ตทฺธิต-วเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. เกจิ ตุ กาพฺยนฺติ สทฺทรูปำ อิจฺฉนฺติ, น ตำ ปาวจเน ปมาณำ สกฺกฏภาสา-ภาวโต. สกฺกฏภาสาโตปิ หิ อาจริยา นยำ คณฺหนฺติ. ชาตำ ภูตำ อตีตำ ภควโต จริยำ, ตำ กียติ กถียติ เอเตนาติ ชาตกำ.37 ชาตกปาฬิ หิ อิธ “ชาตกนฺติ วุตฺตา. อญฺญตฺร ปน ชาตำ เอว ชาตกนฺติ คเหตพฺพำ. ตถา หิ ชาตกสทฺโท เทสนายมฺปิ วตฺตติ “อิติวุตฺตกำ ชาตกำ อพฺภุตธมฺมนฺติ๑อาทีสุ.38 ชาติยมฺปิ วตฺตติ “ชาตกำ สโมธาเนสีติอาทีสุ.39

วิเคราะห์ กานน, กุพฺพ ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กานนำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กานน เพราะมีเสียงร้อง ในเวลาเที่ยงวัน ได้แก่ ป่า. จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

จิเต มชฺฌนฺหิเก กาเล สนฺนิสีเวสุ๑ ปกฺขิสุ

สณเตว๒ พฺรหารญฺญ สา รติ ปฏิภาติ มำ.36

เมื่อฝูงวิหคชุมนุมพักร้อนในเวลาเที่ยง ป่าใหญ่ ประหนึ่งว่า บรรเลงเพลงสวรรค์ บรรยากาศอันน่าเพลิดเพลินนั้น ปรากฏแก่เรา.

อีกนัยหนึ่ง๓ ชื่อว่า กานน เพราะเป็นสถานที่ร้องของเหล่าสัตว์มีนกดุเหว่า,นกยูง เป็นต้น. ชื่อว่า กพฺพ, กาวิย, กาเวยฺย เพราะเป็นคำที่บัณฑิตขับร้องเพื่อความบันเทิง. แต่ในที่อื่น (ที่ไม่ใช่กิตนาม) ควรถือเอาความหมาย(ตั้งวิเคราะห์)เป็นตัทธิตว่า "ชื่อว่า กพฺพ เพราะเป็นคำของพวกกวี". อาจารย์บางท่านประสงค์ให้เป็นรูปว่า กาพฺย. รูปนั้นไม่ควรถือ เป็นประมาณในพระพุทธพจน์ เพราะเป็นรูปสันสกฤต. ด้วยว่าในบางครั้ง อาจารย์ทั้งหลาย ก็ยึดหลักการจากภาษาสันสกฤตบ้าง

วิเคราะห์ ชาตก ศัพท์

ชื่อว่า ชาตก เพราะเป็นเครื่องแสดงเรื่องราว (จริยวัตร) ของพระผู้มีพระภาคที่เคย เกิดหรือปฏิบัติมาแล้ว. ก็คำว่า ชาตก ในที่นี้ (กิตนามนี้) หมายถึงพระบาลี. ส่วนในที่อื่น พึงถือเอาความหมาย (โดยการลง ก ปัจจัยท้ายชาตศัพท์ดังนี้)ว่า "สิ่งที่เกิดมาแล้วนั่นเทียว ชื่อว่า ชาตก". จริงอย่างนั้น ชาตกศัพท์ ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถว่าเทสนา เช่น อิติวุตฺตกํ (อิติวุตตกะ) ชาตกํ (ชาดก) อพฺภุตธมฺมํ (อัพภุตธรรม) และใช้ในอรรถว่าพระชาติ เช่น ชาตกํ สโมธาเนสิ (เชื่อมโยงเรื่องราวของพระองค์ในอดีตกับปัจจุบัน)

ปกฺก = นีจคติยํ ไปต่ำ - ไปเลว, ทราม

นีจคมนํ นาม หีนคมนํ หีนปฺปวตฺติ วา. นีจสทฺโท หิ หีนวาจโก “นีเจ กุเล ปจฺจา-ชาโตติ เอตฺถ วิย. ปกฺกติ กฺริยาปทเมตฺถ ทิสฺสติ, น นามิกปทำ. ยตฺถ ยตฺถ นามิกปทำ น ทิสฺสติ, ตตฺถ ตตฺถ นามิกปทำ อุปปริกฺขิตฺวา คเหตพฺพำ. กฺริยาปทเมว หิ ทุทฺทสำ, กฺริยาปเท วิชฺชมาเน นามิกปทำ นตฺถีติ น วตฺตพฺพำ, ตสฺมา อนฺตมโส “ปกฺกนำ, ตกนำ อิจฺเจวมาทีนิ ภาววาจกานิ นามิกปทานิ สพฺพาสุ ธาตูสุ ยถารหำ ลพฺภนฺตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

นีจคมน คือ การไปต่ำหรือความเป็นไปต่ำ (การไปเลว, ความเป็นไปเลว). ก็ นีจ ศัพท์ มีความหมายว่า เลว,ต่ำ เหมือน นีจ ศัพท์ในข้อความพระบาลีนี้ว่า นีเจ กุเล ปจฺจา-ชาโต40 (เกิดในตระกูลต่ำ หรือเกิดในตระกูลเลว)

ปกฺกติ ย่อมไปต่ำ

ใน ปกฺก ธาตุนี้ ปรากฏว่ามีใช้เฉพาะบทกิริยาเท่านั้น ส่วนบทนามไม่ปรากฏ. ใน ธาตุใดๆ ไม่ปรากฏบทนาม. ในธาตุนั้นๆ นักศึกษา สามารถพิจารณาสร้างเป็นบทนาม แล้วนำไปใช้ได้. ด้วยว่า บทกิริยาเท่านั้นหาพบได้ยาก, เมื่อบทกิริยามีปรากฏอยู่ บทนาม ไม่ควรกล่าวว่าไม่มี (คือต้องมีแน่นอน)

ตก = หสเน หัวเราะ

หสนำ หาโส. ตกติ.

หสน คือ การหัวเราะ

ตกติ ย่อมหัวเราะ

ตกิ = กิจฺฉชีวเน เป็นอยู่อย่างลำบาก หรือเลี้ยงชีพอย่างลำบาก

กิจฺฉชีวนำ กสิรชีวนำ. ตงฺกติ. อาตงฺกติ. อาตงฺโก. อาตงฺโกติ กิจฺฉชีวิตกโร โรโค, ตถา หิ อฏฺฐกถาจริยา “อปฺปาพาธำ อปฺปาตงฺกนฺติ41 อิมสฺมึ ปาฬิปฺปเทเส อิติ อตฺถำ 42สำวณฺเณสุ “อาพาโธติ วิสภาคเวทนา วุจฺจติ, ยา เอกเทเส อุปฺปชฺชิตฺวา สกลสรีรำ อยปฏฺเฏน พนฺธิตฺวา วิย คณฺหาติ. อาตงฺโกติ กิจฺฉชีวิตกโร โรโค. อถวา

ยาเปตพฺพโรโค อาตงฺโก, อิตโร อาพาโธ. ขุทฺทโก วา โรโค อาตงฺโก, พลวา อาพาโธ. เกจิ ปน อชฺฌตฺตสมุฏฺฐาโน อาพาโธ, พหิทฺธา-สมุฏฺฐาโน อาตงฺโกติ วทนฺตีติ.

อาตงฺโก อามโย โรโค พฺยาธา'พาโธ คโท รุชา

อกลฺลญฺเจว เคลญฺญ นามํ โรคาภิธานกํ.

อาตงฺก กับ อาพาธ

กิจฺฉชีวน คือ ความเป็นอยู่อย่างลำบาก

ตงฺกติ ย่อมเป็นอยู่ลำบาก

อาตงฺกติ ย่อมเป็นอยู่ลำบาก

อาตงฺโก ความเจ็บไข้, ความไม่สบาย, เป็นโรค

อาตงฺก คือ สภาวะที่ทำให้ความเป็นอยู่ลำบาก ได้แก่ โรค. จริงอย่างนั้น ในข้อความ พระบาลีนี้ว่า อปฺปาพาธํ (มีอาพาธน้อย) อปฺปาตงฺกํ (มีโรคน้อย) พระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลายได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า

อาพาธ หมายถึงวิสภาคเวทนา (เวทนากล้า) ที่เกิดขึ้น ณ บางส่วนของร่างกายแล้ว กระจายไปทั่วสรีระ (ทั่วร่างกาย) เหมือนกับถูกห่อหุ้มไว้ด้วยแผ่นเหล็กฉันนั้น

อาตงฺก หมายถึงสภาวะที่ทำให้ความเป็นอยู่ลำบาก ได้แก่ โรค

อีกนัยหนึ่ง:-

อาตงฺก คือ โรคที่บุคคลสามารถเยียวยาได้

อาพาธ คือ โรคที่บุคคลไม่สามารถเยียวยาได้

อีกนัยหนึ่ง:-

อาตงฺก คือ โรคเล็กน้อย

อาพาธ คือ โรคร้ายแรง

ส่วนอาจารย์บางพวก กล่าวว่า อาพาธ คือ โรคที่เกิดจากสมุฏฐานภายใน, อาตงฺก คือ โรคที่เกิดจากสมุฏฐานภายนอก

ศัพท์ที่มีความหมายว่า โรค

อาตงฺโก อามโย โรโค พฺยาธา'พาโธ คโท รุชา

อกลฺลญฺเจว เคลญฺญ นามํ โรคาภิธานกํ.43

ศัพท์ที่มีความหมายว่าโรค มี ๙ คำ คือ อาตงฺก, อามย, โรค, พฺยาธิ, อาพาธ, คท, รุชา, อกลฺล, และ เคลญฺญ.

สุก = คติยํ ไป

โสกติ, สุโก, สุกี.

ตตฺร สุโกติ สุโว. โสกติ มนาเปน คมเนน คจฺฉตีติ สุโก. ตสฺส ภริยา สุกี.

โสกติ ย่อมไป

สุโก นกแขกเต้า

สุกี นกแขกเต้าตัวเมีย

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุโก เท่ากับ สุโว. ชื่อว่า สุกะ เพราะเป็นสัตว์ที่ไปด้วย การไปที่น่าชอบใจ. ตัวเมียที่เป็นคู่ของนกแขกเต้านั้น ชื่อว่า สุกี

พุกฺก = ภสฺสเน เห่า; กล่าว

อิธ ภสฺสนำ นาม สุนขภสฺสนำ อธิปฺเปตำ “สุนโข ภสฺสิตฺวาติ เอตฺถ วิย, น “อาวาโส โคจรำ ภสฺสนฺติอาทีสุ วิย วจนสงฺขาตำ ภสฺสนำ, พุกฺกติ สา.

ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาการเห่าของสุนัข ชื่อว่า ภสฺสน เหมือนในตัวอย่างว่า สุนโข ภสฺสิตฺวา44 (สุนัขเห่าแล้ว). ไม่ได้ประสงค์เอาการพูดคุยกล่าวคือถ้อยคำ เหมือนในข้อความ ว่า อาวาโส โคจรำ ภสฺสำ 45 (อาวาส, โคจร, การพูดคุย) เป็นต้น

พุกฺกติ สา สุนัข ย่อมเห่า

ธก = ปฏิฆาเต; ฆ่า, กำจัด;

คติยำ ไป

ปฏิฆาโต ปฏิหนนำ. ธกติ.

ปฏิฆาต คือ การฆ่า (การกำจัด)

ธกติ ย่อมฆ่า

จก = ติตฺติ; ยินดี - พอใจ, อิ่ม;

ปฏิฆาเตสุ เบียดเบียน, เฆี่ยน, ตี, ฆ่า

ติตฺติ ตปฺปนำ, ปฏิฆาตำ ปฏิหนนำ. จกติ.

ติตฺติ คือ ความยินดี (ความพอใจ). ปฏิฆาต คือ การฆ่า

จกติ ย่อมยินดี

อก = กุฏิลคติยำ ไปคด; บิดไปบิดมา

อกติ. เอตา กุอาทิกา อกปริยนฺตา ธาตุโย ปรสฺส ภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ. เตสำ มเต เอตา “ติ อนฺติ, ตุ อนฺตุอิจฺจาทีนำเยว วิสโย.

ปาฬิยำ ปน นิยโม นตฺถิ, ตสฺมา น ตำ อิธ ปมาณำ.

อกติ ย่อมไปคด

นักไวยากรณ์สันสกฤตมีความเห็นว่า ธาตุที่มี กุ เป็นเบื้องต้นมี อก เป็นที่สุดเป็น ปรัสสภาสา. ตามมตินักไวยากรณ์สันสกฤตเหล่านั้น ธาตุเหล่านั้น จะต้องลงเฉพาะวิภัตติ ฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น เช่น ติ, อนฺติ, ตุ, อนฺตุ. ส่วนในพระบาลี ไม่มีข้อกำหนดเช่นนั้น. ดังนั้น คำของนักไวยากรณ์สันสกฤตเหล่านั้น จึงไม่ควรถือเอาเป็นประมาณ

อิ = อชฺฌยเน สาธยาย, เปล่งวาจา;

ศึกษา, เล่าเรียน, สำเหนียก

อชฺฌยนำ อุจฺจารณำ สิกฺขนำ วา, อยติ, อธียติ, อชฺฌยติ, อธีเต, อชฺเฌนำ, อชฺฌายโก. ทิพฺพำ อธียเส มายำ. อธียนฺติ เว มหาราช, ทิพฺพมายิธ ปณฺฑิตา. อชฺเฌนมริยา ปถวึ ชนินฺทา. ตตฺถ อชฺฌายโกติ อชฺฌยตีติ อชฺฌายโก, มนฺเต ปริวตฺเตตีติ อตฺโถ.49

อชฺฌยน คือ การสาธยาย, การศึกษา

อยติ ย่อมสาธยาย

อธียติ ย่อมสาธยาย

อชฺฌยติ ย่อมสาธยาย

อธีเต ย่อมสาธยาย

อชฺเฌนำ๑ คัมภีร์ที่ควรศึกษา ได้แก่ คัมภีร์พระเวท

อชฺฌายโก บุคคลผู้สาธยาย, บุคคลผู้ศึกษา

ตัวอย่างเช่น

ทิพฺพำ อธียเส มายำ 46

เธอย่อมสาธยาย (หรือย่อมศึกษา) มนต์มายาอันเป็นทิพย์หรือ

อธียนฺติ เว มหาราช, ทิพฺพมายิธ ปณฺฑิตา47

ข้าแต่มหาราช บัณฑิตในโลกนี้ ย่อมสาธยายมนต์มายาอันเป็นทิพย์

อชฺเฌนมริยา ปถวึ ชนินฺทา48

พวกพราหมณ์ถือการสาธยายไตรเพท, พวกกษัตริย์ ถือการปกครองแผ่นดิน

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อชฺฌายโก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อชฺฌายก เพราะเป็นผู้ สาธยาย หมายความว่า ร่ายมนต์

อุ = สทฺเท เปล่งเสียง - กล่าว - พูด

อวติ, อวนฺติ. อวสิ. เอตฺถ “โย อาตุมานำ สยเมว ปาวาติ ปาฬึ ปปุพฺพสฺส อุธาตุสฺส ปโยโคติ ทฏฺฐพฺโพ. ปปุพฺพสฺส วทธาตุสฺส ทการโลปปฺปโยโคติปิ วตฺตุ ยุชฺชติ.

อวติ ย่อมกล่าว

อวนฺติ ย่อมกล่าว

อวสิ ย่อมกล่าว

เกี่ยวกับ อุ ธาตุที่มีอรรถว่า "เปล่งเสียง" นี้ พึงทราบว่า พระบาลีว่า โย อาตุมานำ สยเมว ปาว50 (ผู้ใดกล่าวอวดตนเอง[ว่าเป็นคนมีธรรมะ]) เป็นตัวอย่างของ (ปาว ศัพท์ที่ สำเร็จรูปมาจาก) ป บทหน้า อุ ธาตุ (อา หียัตตนี). รูปนี้ จะกล่าวว่า เป็นตัวอย่างที่มีคำเดิม มาจาก ป บทหน้า วท ธาตุ ที่มีการลบ ท อักษร ก็ได้

วงฺก = โกฏิลฺเล คด, โกง, งอ, บิด,

เป็นเกลียว

วงฺกติ. วงฺกำ.

วงฺกสทฺโท หิ วกฺกสทฺเทน สมานตฺโถ, วกฺกสทฺโท จ วงฺกสทฺเทน.

ตถา หิ -

ยำ นิสฺสิตา ชคติรุหำ สฺวายำ อคฺคี ปมุญฺจติ

ทิสา ภชถ วกฺกงฺคา ชาตำ สรณโต ภยนฺติ.

ปาฬิ ทิสฺสติ. อยำ ปน วกฺกสทฺโท สกฺกฏภาสำ ปตฺวา กการรการสญฺโญคกฺขริโก ภวติ, ธาตุภาโว ปนสฺส โปราเณหิ น วุตฺโต, ตสฺมา กฺริยาปทำ น ทิฏฺฐ. อิมสฺส ปน วงฺกสทฺทสฺส “วงฺก โกฏิลฺเลติ ธาตุภาโว วุตฺโต , “วงฺกตีติ กฺริยาปทญฺจ, ปาฬิยำ ตุ “วงฺกตีติ กฺริยาปทำ น ทิฏฺฐ, ตถา ภาววาจโก วงฺกสทฺโทปิ. วาจฺจลิงฺโค ปน อเนเกสุ ฐาเนสุ ทิฏฺโฐ. ตตฺร วงฺกตีติ กฺริยาปทำ ปาฬิยำ อวิชฺชมานมฺปิ คเหตพฺพเมว นาถตีติ กฺริยาปทมิว. ภาววาจกสฺส ปน วงฺกสทฺทสฺส อตฺถิตา นตฺถิตา จ ปาฬิอาทีสุ ปุนปฺปุนำ อุปปริกฺขิตพฺพา.

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “ยทิ ภาววาจโก วงฺกสทฺโท นตฺถิ, กถำ อฏฺฐวงฺกำ มณิรตนำ อุฬารนฺติ เอตฺถ สมาโสติ. เอตฺถ ปน อฏฺฐสุ ฐาเนสุ วงฺกำ อฏฺฐวงฺกำ, น อฏฺฐวงฺกานิ ยสฺสาติ. ทพฺพวาจโก หิ วงฺกสทฺโท, น ภาววาจโกติ ทฏฺฐพฺพำ.

วงฺกติ ย่อมคด

วงฺกำ คด, โค้ง, โกง, งอ

วงฺก, วกฺก มีอรรถเดียวกัน

ก็ วงฺก ศัพท์มีอรรถเสมอกับ วกฺก ศัพท์ และ วกฺก ศัพท์ก็มีอรรถเสมอกับ วงฺก ศัพท์ ดังจะเห็นได้ว่ามีพระบาลี (ปรากฏใช้ในรูปของ วกฺก) ดังนี้ว่า

ยำ นิสฺสิตา ชคติรุหำ สฺวายำ อคฺคี ปมุญฺจติ

ทิสา ภชถ วกฺกงฺคา๑ ชาตำ สรณโต ภยำ.51

นกทั้งหลาย อาศัยต้นไม้ใด ต้นไม้นั้น ย่อมทิ้งไฟลงมา นกทั้งหลาย จงพากันหนีไปอยู่ที่อื่นเถิด. ภัยเกิดจาก ที่พึ่งของพวกเราแล้ว.

ก็ วกฺก ศัพท์นี้ ในภาษาสันสกฤตมีรูปเป็นอักษรสังโยคว่า กฺร (=วกฺร) และเป็น ศัพท์ที่พระโบราณาจารย์ทั้งหลายมิได้แสดงไว้ในบัญชีธาตุ. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่พบบทกิริยา (ว่า วกฺกติ). แต่ในส่วนของ วงฺก ศัพท์นั้น ท่านได้แสดงไว้ในบัญชีธาตุว่า "วงฺก โกฏิลฺเล". ทั้งบทกิริยาว่า วงฺกติ ก็มีใช้อยู่. ส่วนในพระบาลี ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบบท กิริยาว่า วงฺกติ. แม้ วงฺก ศัพท์ที่เป็นภาววาจก (ภาวสาธนะ) ก็ไม่เคยพบเช่นกัน. เคยพบแต่ ที่เป็นวาจจลิงค์ (คุณนาม) หลายแห่ง

บรรดาบทเหล่านั้น บทกิริยาว่า วงฺกติ แม้จะไม่มีในพระบาลี แต่ก็ควรถือเอาด้วย เหมือนบทกิริยาว่า นาถติ. ส่วน วงฺก ศัพท์ที่เป็นภาววาจก (ภาวสาธนะ) จะมีหรือไม่มี นักศึกษา ควรหมั่นตรวจสอบในพระบาลีเป็นต้น

เกี่ยวกับความมี - ไม่มีของ วงฺก ศัพท์ที่เป็นภาววาจก (ภาวสาธนะ) นี้ มีอาจารย์ บางท่าน แสดงความเห็นว่า "ถ้า วงฺก ศัพท์ที่เป็นภาววาจกไม่มีไซร้ (เมื่อเป็นเช่นนี้) คำว่า อฏฺฐวงฺกำ ในข้อความว่า อฏฺฐวงฺกำ มณิรตนำ อุฬารำ 52(อัญมนี [เพชร] เม็ดโตมีแปดเหลี่ยม) จะพึงทำสมาส ได้อย่างไร". ตอบว่า ในข้อความข้างต้นนี้ คำว่า อฏฺฐวงฺกำ พึงทราบว่า มีรูป วิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า อฏฺฐสุ ฐาเนสุ วงฺกำ อฏฺฐวงฺกำ (คด [เหลี่ยม]ในที่แปดแห่ง) แต่จะ ไม่วิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า อฏฺฐวงฺกานิ ยสฺสาติ อฏฺฐวงฺกำ ด้วยว่า วงฺก ศัพท์ เป็น ศัพท์ที่ระบุถึงทัพพะ (วัตถุสิ่งของ) ไม่ได้ระบุภาววาจก

ศัพท์ที่มีอรรถว่า คด

วงฺกำ วกฺกญฺจ กุฏิลำ ชิมฺหญฺจ๑ ริมฺหมนุชุ

วงฺกสทฺทาทโย เอเต วาจฺจลิงฺคา ติลิงฺคิกา.

อถ วา วงฺกสทฺโทยำ “วงฺกฆสฺตาติอาทิสุ

พฬิเส คิริเภเท จ วตฺตเต ส ปุมา ตทา.

อยญฺหิ “เตเม ชนา วงฺกฆสฺตา สยนฺติ. ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสำ, วงฺกำ มำเสน ฉาทิตำ. วงฺกฆสฺโตว อมฺพุโชติ อาทีสุ พฬิเส วตฺตติ.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า คด, โค้ง, โกง, งอ, มีดังนี้ คือ วงฺก, วกฺก, กุฏิล, ชิมฺห, จริมฺห, อนุชุ. ศัพท์เหล่านี้มี วงฺก ศัพท์เป็นต้นเป็นศัพท์คุณนาม ๓ ลิงค์.

อีกนัยหนึ่ง ในกาลใด วงฺก ศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า "เบ็ด" และ "ภูเขาเทือกหนึ่ง" เช่นในข้อความว่า วงฺกฆสฺตา. ในกาลนั้น วงฺก ศัพท์นั้น เป็นศัพท์ปุงลิงค์.

วงฺก ศัพท์มีอรรถว่า "เบ็ด"

วงฺก ศัพท์มีอรรถว่า "เบ็ด"

ตัวอย่างเช่น

เต'เม ชนา วงฺกฆสฺตา สยนฺติ 53

สัตว์นรกเหล่านี้ ได้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงนอนกลืนเบ็ดอยู่

ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสำ, วงฺกำ มำเสน ฉาทิตำ 54

เหมือนปลา (อยากกินของสดคือเหยื่อ) ย่อมกลืนเบ็ดอันห่อหุ้มไว้ด้วยเหยื่อ

วงฺกฆสฺโตว อมฺพุโช55

เหมือนปลาที่กลืนเบ็ดฉันนั้น

เอตฺถ สิยา “นนุ จ โภ ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสำ, วงฺกำ มำเสน ฉาทิตนฺติ เอตฺถ วงฺกสทฺโท คุณวาจโก วิเสสนสทฺโท, เยน พฬิโส วิเสสิโต, เตน วงฺกำ กุฏิลำ พฬิสนฺติ อตฺโถ วิญฺญายตีติ? ตนฺน, วงฺกสทฺเท อวุตฺเตปิ พฬิสสภาวสฺส วงฺกตฺตา กุฏิลตฺโถ ปากโฏติ นตฺถิ วิเสสนสทฺเทน ปโยชนำ. อิทำ ปน “พฬิสำ วงฺกนฺติ วจนำ “หตฺถินาโค. สโรรุหำ ปทุมำ.56 หตฺถี จ กุญฺชโร นาโคติ-อาทิวจนมิว57 ปริยายวจนำ, ตสฺมา “วงฺกนฺติ ปทสฺส “กุฏิลนฺติ อตฺโถ น คเหตพฺโพ.

ในตัวอย่างนี้ มีคำท้วงว่า:-

ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ วงฺก ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสํ, วงฺกํ มํเสน ฉาทิตํ (เหมือนปลา (อยากกินของสดคือเหยื่อ)ย่อมกลืนเบ็ดอันห่อหุ้มไว้ด้วยเหยื่อ) เป็นศัพท์ วิเสสนะที่ระบุถึงคุณลักษณะของ เบ็ด. เบ็ด (พลิส) ถูกขยายด้วยคำใด, อาศัยคำนั้น ทำให้ เข้าใจความหมายว่า วงฺกํ กุฏิลํ พลิสํ (เบ็ดอันคด) ได้ มิใช่หรือ ?

ตอบ: คำนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะ (ในที่นั้น) ถึงแม้จะไม่แสดง วงฺก ศัพท์ไว้ อรรถว่า คด, งอ ก็ปรากฏอยู่แล้ว เพราะตามธรรมดาของเบ็ดนั้นจะต้องมีลักษณะงอ ดังนั้น วิเสสน ศัพท์ จึงไม่มีประโยชน์อะไร. ก็คำว่า พฬิสํ, วงฺกํ นักศึกษา พึงทราบว่า เป็นคำไวพจน์ของ กันและกัน เหมือนกับคำว่า หตฺถิ นาโค (ช้าง). สโรรุหํ ปทุมํ (ดอกบัว). หตฺถี จ กุญฺชโร นาโค (ช้าง, แปลว่า ช้าง ทั้ง ๓ ศัพท์) เพราะเหตุนั้น บทว่า วงฺกํ (ในตัวอย่างนั้น) นักศึกษา ไม่ควรแปลความหมายเป็นคุณศัพท์ว่า "คด"

อถวา ยถา “ยถา อารญฺญกํ นาคํ, ทนฺตี อนฺเวติ หตฺถินีติ เอตฺถ นาคสทฺทสฺส ทนฺตีสทฺทสฺส จ อญฺญมญฺญปริยายวจนตฺเตปิ ทนฺตินฺติ มโนรมทนฺตยุตฺตนฺติ อตฺโถ สำวณฺณิโต, ตถา “พฬิสํ วงฺกนฺติ อิเมสมฺปิ อญฺญมญฺญ ปริยายวจนตฺเตปิ วงฺกนฺติ กุฏิลนฺติ อตฺโถ วตฺตพฺโพ. เอวญฺหิ สติ อตฺโถ สาลราชา วิย สุผุลฺลิโต โหติ, เทสนา จ วิลาสปฺปตฺตา, น ปน “วงฺกํ พฬิสนฺติ สทฺทานำ คุณคุณีวเสน สมานาธิกรณภาโว อิจฺฉิตพฺโพ “พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายำ วิหรตีติ-อาทีสุ “พุทฺโธ ภควาติ อิเมสำ วิย สมานาธิกรณภาวสฺส อนิจฺฉิตพฺพตฺตา. น หิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ สมานาธิกรณภาโว โปราเณหิ อนุมโต.

ยตฺถ เอตาทิโส สตฺถา โลเก อปฺปฏิปุคฺคโล
ตถาคโต พลปฺปตฺโต สมฺพุทฺโธ ปรินิพฺพุโตติ,

“พุทฺธำ พุทฺธำ นิขิลวิสยำ สุทฺธิยา ยาว สุทฺธินฺติ จ อาทีสุ ปน อนุมโต. เอตฺถ หิ “เอตาทิโสติ จ “อปฺปฏิปุคฺคโล”ติ จ “ตถาคโตติ จ “พลปฺปตฺโตติ จ “สมฺพุทฺโธติ จ “ปรินิพฺพุโตติ จ อิมานิ “สตฺถาติ อเนนปเทน สมานาธิกรณานิ. ตถา “พุทฺธำ พุทฺธนฺติ ทฺวินฺนำ ปทานำ ปจฺฉิมำ ปุริเมน สมานาธิกรณำ ภวติ.

อิติ “ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสำ วงฺกำ มำเสน ฉาทิตนฺติ เอตฺถ วงฺกสทฺโท พฬิสสฺสาภิธานนฺตรำ, น คุณวาจโก. เอวำ วงฺกสทฺโท พฬิเส วตฺตติ.

อีกนัยหนึ่ง แม้ศัพท์เหล่านี้ คือ พฬิสำ กับ วงฺกำ จะเป็นไวพจน์กันและกันก็ตาม ก็น่า จะอธิบายว่า วงฺกนฺติ กุฏิลำ ได้ เพราะจะทำให้ความหมายกระจ่างชัดเจนขึ้น เหมือนเจ้า แห่งต้นสาละที่บานสะพรั่งฉันนั้น ทั้งพระธรรมเทศนา ก็จะถึงความวิลาส เหมือนกับคำว่า ทนฺตี ในตัวอย่างนี้ว่า ยถา อารญฺญกำ นาคำ, ทนฺตี อนฺเวติ หตฺถินี58 (แม่ช้าง ย่อมติดตาม หลังช้างป่า) แม้ นาค ศัพท์กับ ทนฺตี ศัพท์จะเป็นไวพจน์กันและกันก็ตาม แต่พระอรรถ-กถาจารย์ ก็ได้อธิบายว่า ทนฺตินฺติ มโนรมทนฺตยุตฺตำ (บทว่า ทนฺตี หมายถึงช้างที่ประกอบด้วยงา[มีงา]อันเป็นที่น่าชอบใจ)

ถึงจะมีความหมายกระจ่างชัดเจนก็จริง แต่ศัพท์ว่า วงฺกำ กับ พฬิสำ นี้ ก็ไม่ควรใช้ เป็นตุลยาธิกรณะกันโดยความเป็นวิเสสนะ,วิเสสยะ เหมือนกับที่ไม่ประสงค์ความเป็น ตุลยาธิกรณะของศัพท์เหล่านี้ คือ พุทฺ

โฺ ภควา ในตัวอย่างว่า พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ59(พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เสด็จประทับอยู่ใกล้เมืองเวรัญชา) เป็นต้น. ด้วยว่า ในฐานะเช่นนี้ พระโบราณาจารย์ ไม่อนุญาตให้ใช้เป็นตุลยาธิกรณะกันและกัน

ส่วนในตัวอย่างเป็นต้นว่า

ยตฺถ เอตาทิโส สตฺถา โลเก อปฺปฏิปุคฺคโล

ตถาคโต พลปฺปตฺโต สมฺพุทฺโธ ปรินิพฺพุโต.60

[สัตว์ทั้งหลาย จักทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลก] แม้แต่ พระศาสดาผู้หาบุคคลเปรียบเทียบมิได้ในโลก ผู้ตรัสรู้ สัจจธรรมตามความเป็นจริง สมบูรณ์ด้วยทสพลญาณ ผู้ตรัสรู้เองเช่นนั้น ก็ยังต้องเสด็จปรินิพพาน.

และในตัวอย่างว่าเป็นต้นว่า

พุทฺธํ พุทฺธํ นิขิลวิสยํ สุทฺธิยา ยาว สุทฺธึ

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้า ผู้ทรงหมดจดเป็นพิเศษจากกิเลสพร้อมทั้ง วาสนา ผู้ทรงมีอรหัตมรรคญาณและสัพพัญญุตญาณ

(ตัวอย่างข้างต้นนี้) พระโบราณาจารย์ อนุญาตให้ใช้เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกันได้. ก็ในตัวอย่างนั้น บทเหล่านี้ คือ เอตาทิโส, อปฺปฏิปุคฺคโล, ตถาคโต, พลปฺปตฺโต, สมฺพุทฺโธ, ปรินิพฺพุโต เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะของบทว่า สตฺถา. โดยทำนองเดียวกัน สองบทเหล่านี้ คือ พุทฺธํ พุทฺธํ บทว่า พุทฺธํ บทหลัง เป็นตุลยาธิกรณวิเสสนะกับของว่า พุทฺธํ บทหน้า

สรุปว่า วงฺก ศัพท์ในตัวอย่างนี้ว่า ยถาปิ มจฺโฉ พฬิสํ วงฺกํ มิเสน ฉาทิตํ 61เป็นคำ ไวพจน์ของ พลิส "เบ็ด" ไม่ใช่บทวิเสสนะที่ระบุถึงคุณลักษณะของ พลิส "เบ็ด" แต่อย่างใด วงฺก ศัพท์ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า "เบ็ด" ด้วยประการฉะนี้แล

วงฺก ศัพท์ใช้เป็นชื่อของภูเขา

“วงฺกํ คจฺฉาม ปพฺพตํ. ทูเร วงฺกตปพฺพโตติอาทีสุ ปน กิริวิเสเส วตฺตติ. เอตฺถ จ “วงฺกปพฺพโตติ วตฺตพฺเพ สุขุจฺจารณตฺถํ นิรุตฺตินเยน มชฺเฌ อนิมิตฺตํ ตการาคมํ กตฺวา “วงฺกตปพฺพโตติ วุตฺตํ. อถวา วงฺโกเยว วงฺกตา, ยถา เทโว เอว เทวตา. ยถา จ ทิสา เอว ทิสตาติ, เอวํ ตาปจฺจยวเสน วงฺกตา จ สา ปพฺพโต จาติ “วงฺกตปพฺพโตติ วุตฺตํ, มชฺเฌ รสฺสวเสน เจตํ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา วงฺกมสฺส สณฺฐานมตฺถีติ วงฺกโตติ มนฺตุอตฺเถ ตปจฺจโย, ยถา ปพฺพมสฺส อตฺถีติ ปพฺพโตติ. เอวํ วงฺกโต จ โส ปพฺพโต จาติ วงฺกตปพฺพโต. “วงฺกปพฺพโตอิจฺเจว วา ปณฺณตฺติ, ปาทกฺขรปาริปูริยา ปน “ทูเร วงฺกตปพฺพโตติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

วงฺก ศัพท์มีอรรถว่า "ภูเขา"

ตัวอย่างเช่น

วงฺกํ คจฺฉาม ปพฺพตํ 62 เรา จะไปเขาวังกะหรือเขาวงกต

ทูเร วงฺกตปพฺพโต 63 เขาวงกตอยู่ไกล

ก็ในตัวอย่างว่า ทูเร วงฺกตปพฺพโต นี้ เมื่อควรกล่าวว่า วงฺกปพฺพโต กลับกล่าวว่า วงฺกตปพฺพโต โดยการลง ต อักษรอาคม โดยไม่มีนิมิตหมายที่กลางคำตามนัยแห่ง นิรุกติศาสตร์ เพื่อให้ออกเสียงได้อย่างสละสลวย

อีกนัยหนึ่ง วังกะนั่นแล ชื่อว่า วงฺกตา โดยการลง ตา ปัจจัยเหมือนคำว่า เทโว เอว เทวตา64 (เทพนั่นแหละ ชื่อว่าเทวตา), ทิสา เอว ทิสตา (ทิศนั่นแล ชื่อว่า ทิสตา) [ตามนัยนี้] ท่านแสดงรูปว่า วงฺกตปพฺพโต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วงฺกตา จ สา ปพฺพโต จาติ วงฺกต-ปพฺพโต (วังกะด้วย วังกะนั้น เป็นภูเขาด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า วงฺกตปพฺพต). อนึ่ง พึงทราบว่า คำนี้ มีการทำรัสสะในท่ามกลางสมาส

อีกนัยหนึ่ง ภูเขานั้น ชื่อว่า วงฺกต เพราะมีสัณฐานคด ลง ต ปัจจัยในอรรถของ มนฺตุ ปัจจัย (มี) เปรียบเหมือนสถานที่ชื่อว่า ปพฺพต เพราะมีสัน ฉันใด ภูเขา ชื่อว่า วงฺก-ปพฺพต เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า วังกตะ (มีสัณฐานคด) ด้วย วังกตะนั้น เป็นภูเขาด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า วงฺกตปพฺพต ก็ฉันนั้น (เป็นบุรพบทกัมมธารยสมาส)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า วงฺกปพฺพต เป็นชื่อเฉพาะของภูเขาลูกหนึ่ง แต่เพื่อให้ อักษรเต็มบาท พระผู้มีพระภาค จึงตรัส(โดยเติม ต อักษรเข้ามา)ว่า ทูเร วงฺกตปพฺพโต (หมายความว่า บาทที่ว่า ทูเร วงฺกตปพฺพโต นั้น ที่แท้คือจะว่า ทูเร วงฺกปพฺพโต แต่มีพยางค์ ไม่เต็มบาท หนึ่ง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสโดยเติมอักษร ต ลงไปเพื่อให้เต็มบาท)

โลก = ทสฺสเน ดู - เห็น - แลดู

โลกติ. โลโก. อาโลโกติ อญฺญานิปิ รูปานิ คเหตพฺพานิ. จุราทิคณํ ปน ปตฺวา อิมิสฺสา “โลเกติ, โลกยติ, โอโลเกติ, โอโลกยตีติอาทินา รูปานิ ภวนฺติ.

โลกติ ย่อมแลดู

โลโก โลก

แม้รูปอื่นๆ เช่น อาโลโก (รัศมี) ก็ควรถือเอาด้วย. อนึ่ง เมื่อถึงตอนว่าด้วยจุราทิ-คณะ ธาตุนี้จะมีรูปกิริยาโดยนัยว่า โลเกติ, โลกยติ, โอโลเกติ, โอโลกยติ เป็นต้น

โลก ๓ ประเภท

โลโกติ ตโย โลกา สงฺขารโลโก สตฺตโลโก โอกาสโลโกติ. ตตฺถ “เอโก โลโก, สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกาติ อาคโต สงฺขาโร เอว โลโก สงฺขารโลโก. สตฺตา เอว โลโก สตฺตโลโก. จกฺกวาฬสงฺขาโต โอกาโส เอว โลโก โอกาสโลโก, โย “ภาชนโลโกติปิ วุจฺจติ. เตสุ สงฺขาโร ลุชฺชตีติ โลโกติ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “ลุชฺชติ ปลุชฺชตีติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา โลโกติ วุจฺจตีติ. โลกิยติ๑ เอตฺถ ปุญฺญปาปๆ ตพฺพิปาโก จาติ สตฺโต โลโก. โลกิยติ วิจิตฺตาการโต ทิสฺสตีติ จกฺกวาฬ-สงฺขาโต โอกาโส โลโก. ยสฺมา ปน โลกสทฺโท สมูเหปิ ทิสฺสติ, ตสฺมา โลกิยติ สมุทายวเสน ปญฺญาปิยตีติ โลโก, สมูโหติ อยมฺปิ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อถวา โลโกติ ตโย โลกา กิเลสโลโก ภวโลโก อินฺทฺริยโลโกติ. เตสํ สรูปๆ จุราทิคเณ กเถสฺสาม พหุวิธตญฺจ. พหิทฺธา ปน กวีหิ “โลโก ตุ ภุวเน ชเนติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ.

บทว่า โลโก มีคำอธิบายว่า โลกมี ๓ ประเภท คือ สังขารโลก (สังขาร), สัตตโลก (สัตว์โลก) และโอกาสโลก (โลกภิภพ). บรรดาโลกเหล่านั้น โลก คือ สังขาร ชื่อว่า สังขารโลก ตัวอย่างเช่น เอโก โลโก, สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา65 (โลกหนึ่ง ได้แก่ สัตว์ทั้งปวงดำรง อยู่ได้เพราะอาหาร). โลกหมายถึงหมู่สัตว์ ชื่อว่า สัตตโลก. โลก คือ โอกาสะกล่าวคือ จักร-วาฬ ชื่อว่า โอกาสโลก. โอกาสโลกนี้ บางครั้งเรียกว่า ภาชนโลก (วัตถุรองรับสิ่งที่เคลื่อน ที่และสิ่งที่ติดอยู่กับที่นั้น)

วิเคราะห์ โลก ศัพท์

บรรดาโลกทั้ง ๓ นั้น สังขาร ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าต้องแตกสลายย่อยยับไป. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ลุชฺชติ ปลุชฺชตีติ โข ภิกฺขุ ตสฺมา โลโกติ วุจฺจติ66 (ดูก่อนภิกษุ ที่เรียกว่าโลก เพราะจะต้องแตกสลายย่อยยับไป). สัตว์ ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าเป็นที่ปรากฏกุศล,อกุศล และผลของกุศล,อกุศลนั้น. โอกาสะ กล่าวคือจักร-วาฬ ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าเห็นหรือปรากฏโดยอาการอันวิจิตร

อนึ่ง เนื่องจากว่า โลก ศัพท์ ยังใช้ในอรรถสมูหะ (ประชุม) ก็ได้ เพราะเหตุนั้น จึง สามารถตั้งรูปวิเคราะห์ได้ดังนี้ว่า โลกิยติ สมุทายวเสน ปญฺญาปิยตีติ โลโก (ชื่อว่า โลก เพราะถูกสมมติบัญญัติขึ้นเป็นหมวดหมู่ ได้แก่ สมูหะ. ก็ โลก ศัพท์ที่มีอรรถว่าสมูหะนี้ นักศึกษา ก็ควรถือเอาด้วยเช่นกัน

อีกนัยหนึ่ง บทว่า โลโก มีคำอธิบายว่า โลก มี ๓ ประเภท คือ กิเลสโลก, ภวโลก และอินทรีย์โลก. ในจุราทิคณะ ข้าพเจ้าจะแสดงโลกทั้ง ๓ เหล่านั้นทั้งโดยย่อและจำแนก เป็นประการต่างๆ. สำหรับพวกกวีนอกพระพุทธศาสนากล่าวไว้เพียงเท่านี้ว่า โลโก ตุ ภุวเน ชเน67 (โลกศัพท์มีอรรถว่า ภุวน = โลก, ชน = คน)๑

สิโลก = สงฺฆาเต รวบรวม - ประชุม, แต่ง

สงฺฆาโต ปิณฺฑนำ. สิโลกติ, สิโลโก, สิโลกมนุกสฺสามิ. อกฺขรปทนิยมิโต วจนสงฺฆาโต สิโลโก. โส ปชฺชนฺติ วุจฺจติ, ตถา หิ “สิโลโก ยสสฺสิ ปชฺเชติ กวโย วทนฺติ.

สงฺฆาต คือ การรวบรวม

สิโลกติ ย่อมรวบรวม, ย่อมแต่ง

สิโลโก ชื่อเสียง, โศลก, โคลง, ฉันท์, กาพย์, กลอน

ตัวอย่างเช่น

สิโลกมนุกสฺสามิ68 เราจักร่ายโศลก

กลุ่มถ้อยคำที่ถูกแต่งขึ้นด้วยการกำหนดอักษรและบท ชื่อว่า สิโลก (โศลกหรือ คาถา). สิโลก (โศลก) นั้น ท่านเรียกว่า ปัชชะ (คาถา). ดังจะเห็นได้ว่า พวกนักกวีย่อมกล่าว ว่า สิโลโก ยสสฺสิ ปชฺเช (สิโลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่าชื่อเสียง, โศลกคาถา)

เทก, เฐก = สทฺทสฺสาเหสุ ออกเสียง; พยายาม

สทฺโท รโว, อุสฺสาโห วายาโม. เทกติ. เฐกติ.

สทฺท คือ การออกเสียง

อุสฺสาห คือ ความพยายาม

เทกติ ย่อมออกเสียง, ย่อมพยายาม

เธกติ ย่อมออกเสียง, ย่อมพยายาม

เรก, สกิ = สงฺกายํ สงสัย, รังเกียจ

เรกติ. สงฺกติ. ตสฺมึ เม สงฺกเต มโน. สงฺกา.

เรกติ ย่อมสงสัย

สงฺกติ ย่อมสงสัย

ตสฺมึ เม สงฺกเต มโน69

ใจของข้าพเจ้า เกิดความลังเล(ว่าตนจะได้หลุดพ้นจาก)กรรมชั่วที่นายพราน

กระทำไว้ (หรือไม่)

สงฺกา ความสงสัย

อกิ = ลกฺขเณ กำหนด - เครื่องหมาย

องฺกติ, องฺโก, สสงฺโก.

องฺกติ ย่อมกำหนด

องฺโก เครื่องหมาย, รอย; ตัก เอ็ว, พก

สสงฺโก พระจันทร์

มกิ = มณฺฑเนประดับ - ตกแต่ง

มณฺฑนํ, ภูสนํ. มงฺกติ.

มณฺฑน๑ ภูสน คือ การประดับ

มงฺกติ ย่อมประดับ

กก = โลลิเย เหลวไหล, เลวทราม

โลลภาโว โลลิยํ ยถา ทกฺขิยํ.70 กกติ, กาโก, กากี. เอตฺถ “กาโก, ธงฺโก, วายโส, พลิ, โภชิ, อริฏฺโจติ อิมานิ กากาภิธานานิ.

โลลิย คือ ความเหลวไหล เหมือนคำว่า ทกฺขิยํ๑

กกติ ย่อมเหลวไหล

กาโก กา, นกกา, อีกา, กาตัวผู้

กากี นางกา, นางนกกา, กาตัวเมีย, อีกา

ศัพท์ที่มีอรรถว่า กา

ศัพท์ที่มีความหมายว่า กา คือ กาก, ธงฺก, วายส, พลิ, โภชิ, อริฏฺจ [ในฎีกาอภิธาน, อมรโกษ และธาตุมาลาฉบับเก่าบางฉบับ รวม พลิ กับ โภชิ เข้าเป็นศัพท์เดียวกันว่า พลิภุช]

กุก, วก = อาทาเน ถือเอา - ยึดมั่น

กุกติ, วกติ, โกโก, วโก.

เอตฺถ โกโกติ อรญฺญสุนโข. วโกติ ขุทฺทกวนทีปิโก, พฺยคฺโฆติปิ วทนฺติ.

กุกติ ย่อมถือเอา, ย่อมถือมั่น

วกติ ย่อมถือเอา

โกโก สุนัขป่า

วโก หมาใน, เสือโคร่ง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โกโก หมายถึงสุนัขป่า. บทว่า วโก หมายถึงหมาใน. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า เสือโคร่ง

วก = ทิตฺติยํ ส่องสว่าง - รุ่งเรือง

= ปฏิฆาเต จ ขัดเคือง - ขัดใจ, กระทบ, ประหาร

ทิตฺติ โสภา, วกติ

ทิตฺติ คือ ความส่องสว่าง, รุ่งเรือง

วกติ ย่อมส่องสว่าง

กกิ วกิ สกฺก ติก ฏิก เสก = คตฺยตฺถา ไป

กงฺกติ, วงฺกติ, สกฺกติ, นิสกฺกติ, ปริสกฺกติ, โอสกฺกติ, วธาย ปริสกฺกนํ. พิฬาร-นิสกฺกมตฺตมฺปิ. เตกติ, เฏกติ, ฏีกา เสกติ. เอตฺถ ฏีกาติ ฏิกิยติ ชานิยติ สวณฺณนาย อตฺโถ เอตายาติ ฏีกา. เอตา อิธาตฺวาทิกา เสก ปริยนฺตา ธาตุโย “อตฺตโนภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ. เตสํ มเต เอตา “เต อนฺเต, ตํ อนฺตํอิจฺจาทีนิเยว วิสโย, ปาวจเน ปน นิยโม นตฺถิ.

กงฺกติ ย่อมไป

วงฺกติ ย่อมไป

สกฺกติ ย่อมไป

นิสกฺกติ๑ ย่อมอยู่

ปริสกฺกติ ย่อมพยายาม, ย่อมขวนขวาย, ย่อมกระเสือกกระสน

โอสกฺกติ ย่อมท้อถ้อย

วธาย ปริสกฺกนํ71 ความพยายามฆ่า

พิฬารนิสกฺกมตฺตมฺปิ72 ช่องเล็กๆ พอแมวผ่านไปมาได้

เตกติ ย่อมไป

เฏกติ ย่อมไป

ฏีกา ฏีกา (คัมภีร์อธิบายอรรถกถา)

เสกติ ย่อมรู้

วิเคราะห์ ฏีกา ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฏีกา๒ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฏีกา เพราะเป็นสื่อให้รู้ ความหมายของอรรถกถา (คือคัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา)

นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลายกล่าวว่า ธาตุตั้งแต่ อิ เป็นต้นจนถึง อก ธาตุ เป็น อัตตโนภาสา (กลุ่มธาตุที่ลงวิภัตติฝ่ายอัตตโนบท). ตามมติของนักไวยากรณ์สันสกฤต เหล่านั้น ธาตุเหล่านั้น จะต้องลงวิภัตติเฉพาะวิภัตติฝ่ายอัตตโนบทเท่านั้น เช่น เต อนฺเต, ตำ อนฺตำ. ส่วนในพระบาลี ไม่มีข้อกำหนด (กฎเกณฑ์) เช่นนั้น

หิกฺก = อพฺยตฺตสทฺเท เสียงที่ไม่ชัดเจน

อพฺยตฺตสทฺโท อวิภาวิตตฺถสทฺโท นิรตฺถกสทฺโท จ. หิกฺกติ, หิกฺกเต. อิมำ “อุภยโต-ภาสาติ วทนฺติ. อิทำ ตุ ปาวจเนน สำสนฺทติ. ปรสฺสตฺตโนภาสานญฺหิ ธาตูนำ “ภวติ, ภวเต, พาธเต, พาธตีติอาทินา เยภุยฺเยน ทฺวิธา ทฺวิธา รูปานิ สาสเน ทิสฺสนฺติ.

อพฺยตฺต คือ เสียงที่มีความหมายไม่ปรากฏชัดเจน และเสียงที่ไม่มีประโยชน์ หรือ เสียงที่ไม่มีความหมายแต่อย่างใด

หิกฺกติ ย่อมเห่า, ย่อมหอน

หิกฺกเต ย่อมเห่า, ย่อมหอน

นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลาย กล่าวว่า ธาตุนี้เป็นอุภยโตภาสา (ธาตุที่ลงได้ทั้ง วิภัตติฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท). ก็คำนี้ ย่อมสอดคล้องกับพระพุทธพจน์. ด้วยว่า รูปของธาตุทั้งหลายที่ลงวิภัตติทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ปรัสสบทและอัตตโนบท ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนา (มีพระไตรปิฎก, อรรถกถาเป็นต้น) โดยมาก

ตัวอย่างเช่น

ภวติ ย่อมเป็น

ภวเต ย่อมเป็น

พาธเต ย่อมเบียดเบียน

พาธติ ย่อมเบียดเบียน

กการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ก อักษร.

ขการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ข อักษร)

ขา, ขฺยา= ปกถเน พูดโดยประการต่างๆ, บอก, กล่าว,

แสดง, แจ้งให้ทราบ

ปกถนำ อาจิกฺขนำ๑ เทสนำ วา. ขาติ, สงฺขาติ. อาปุพฺพตฺเต วิสทิสภาเวน ขาตฺยกฺขรสฺส ทฺวิตฺตำ, อาการสฺส จ สญฺโญคปุพฺพตฺตา รสฺสตฺตำ, อกฺขาติ. อกฺขาสิ ปุริสุตฺตโม. อกฺเขยฺยำ เต อหำ อยฺเย. ธมฺโม สงฺขายติ. อกฺขายติ. อตฺร ปน กการโลโป. สฺวาขาโต ภควตา ธมฺโม. สงฺขาโต. อกฺขาโต. อกฺขาตาโร ตถาคตา. สงฺขาตา สพฺพธมฺมานำ วิฬุโร. สงฺขา, ปฏิสงฺขา. กฺริยำ อาขฺยาติ กเถตีติ อาขฺยาตำ. เกจิ ปน “สฺวาขาโตติ จ “สฺวากฺขฺยาโตติ จ “สฺวาขฺยาโตติ จ ปทมิจฺฉนฺติ. ตตฺถ ปจฺฉิมานิ สกฺกฏภาสาโต นยำ คเหตฺวา วุตฺตานิ, อิตรำ ยถาจิตรูปนิปฺผตฺติวเสน, อโต ยถาทสฺสิตปทานิเยว ปสตฺถตรานิ.

ปกถน คือ การบอก, กล่าว หรือการแสดง

ขาติ ย่อมกล่าว

สงฺขาติ ย่อมกล่าว

ในกรณีที่มี อา อุปสรรคเป็นบทหน้าให้ทำวิสทิสเทวภาวะ (ซ้อนพยัญชนะที่รูป ไม่เหมือนกัน) ที่ ขาติ (=อา + กฺ + ขาติ) และเนื่องจากมี อา อยู่หน้าพยัญชนสังโยค (อา+ กฺข) จึงรัสสะ อา เป็น อ ได้รูปว่า อกฺขาติ (ย่อมกล่าว)

อกฺขาสิ ปุริสุตฺตโม พระผู้เป็นอุดมบุรุษ ตรัสแล้ว

อกฺเขยฺยำ เต อหำ อยฺเย73 ข้าแต่พระแม่เจ้า หม่อมฉัน พึงทูลบอกพระองค์ท่าน

ธมฺโม สงฺขายติ พระธรรม อันพระผู้มีพระภาค ย่อมตรัส

อกฺขายติ (พระธรรม อันพระผู้มีพระภาค) ย่อมตรัส

สำหรับในตัวอย่างว่า สฺวาขาโต ภควตา ธมฺโม74 (พระธรรม อันพระผู้มีพระภาค ตรัสไว้แล้ว) พึงทราบว่ามีการลบ ก อักษร

สงฺขาโต แสดงแล้ว

อกฺขาโต บอกแล้ว

สงฺขา การพิจารณา

ปฏิสงฺขา การพิจารณา

อกฺขาตาโร ตถาคตา75 พระตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอก

สงฺขาตา สพฺพธมฺมานำ -

วิฬุโร76 วิฐูรบัณฑิตผู้แสดงสรรพธรรม

กฺริยำ อาขฺยาติ กเถตีติ -

อาขฺยาตำ อาขฺยาต คือ ศัพท์แสดงกิริยา

สฺวาขาโต, สฺวากฺขาโต, สฺวาขฺยาโต

สำหรับอาจารย์บางท่าน นิยมใช้บทว่า สฺวาขาโต, สฺวากฺขฺยาโต, สฺวาขฺยาโต. บรรดา บทเหล่านั้น บทหลัง ๒ บท (สฺวากฺขาโต, สฺวาขฺยาโต) ท่านนำมาแสดงโดยอาศัยวิธีการ ทำตัวรูปจากคัมภีร์สันสกฤต.

ส่วนรูปว่า สฺวาขาโต ท่านนำมาแสดงโดยอาศัยรูปเดิม (คือ รูปที่มาจาก สุ+อา+ขา โดยยังไม่มีการซ้อน กฺ) อย่างไรก็ตาม ขอให้นักศึกษา ใช้บทตาม ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วเท่านั้น จะดีกว่า๑

อัตถุทธาระของ สงฺขา ศัพท์

ตตฺถ สงฺขาสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร๒ นียเต77— สงฺขาสทฺโท ญาณโกฏฺฐาสปญฺญตฺติ-คณนาสุ ทิสฺสติ. "สงฺขาเยกำ ปฏิเสวตีติอาทีสุ หิ ญาเณ ทิสฺสติ. “ปปญฺจสญฺญาสงฺขา สมุทาจรนฺตีติอาทีสุ โกฏฺฐาเส. “เตสำ เตสำ ธมฺมานำ สงฺขา สมญฺญาติอาทีสุ ปญฺญตฺติยำ. “น สุกรำ สงฺขาตุนฺติอาทีสุ คณนายำ. เอตฺเถตำ วุจฺจติ

บรรดาบทเหล่านั้น ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ สงฺขา ศัพท์. สงฺขา ศัพท์ใช้ใน อรรถดังนี้ คือ ญาณ (ญาณสำหรับพิจารณา, ปัจจเวกขณญาณ), โกฏฺฐาส (ส่วน,แผนก), ปญฺญตฺติ (นามบัญญัติ, ชื่อ) และ คณนา (คำณวน, นับ)

อรรถญาณ (ญาณสำหรับพิจารณา, ปัจจเวกขณญาณ)

ตัวอย่างเช่น

สงฺขาเยกำ ปฏิเสวติ78

พิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัยอย่างหนึ่ง

อรรถโกฏฺฐาส (ส่วน,แผนก)

ตัวอย่างเช่น

ปปญฺจสญฺญาสงฺขา สมุทาจรนฺติ79

สัญญาส่วนที่ประกอบกับปปัญจธรรม (ตัณหา, มานะ, ทิฏฐิ) ย่อมครอบงำบุรุษ

อรรถปญฺญตฺติ (นามบัญญัติ, ชื่อ)

ตัวอย่างเช่น

เตสำ เตสำ ธมฺมานำ สงฺขา สมญฺญา80

ชื่อที่ใช้เรียกธรรมเหล่านั้น

อรรถคณนา (คำณวน, นับ)

ตัวอย่างเช่น

น สุกรำ สงฺขาตุ81

(บุญของบุคคลผู้บูชา)....ใครๆ ไม่สามารถนับได้ง่าย

ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ญาณปญฺญตฺติโกฏฺฐาส- คณนาสุ ปทิสฺสติ

สงฺขาสทฺโทติ ทีเปยฺย ธมฺมทีปสฺส สาสเน.

สงฺขา ศัพท์ที่ปรากฏในพระศาสนาของพระพุทธเจ้า มีอรรถดังนี้ คือ ญาณ (ญาณสำหรับพิจารณา, ปัจจ-เวกขณญาณ),โกฏฺฐาส (ส่วน,แผนก), ปญฺญตฺติ (นาม-บัญญัติ, ชื่อ) และ คณนา (คำนวณ, นับ).

ขิ = ขเย สิ้นไป, เสื่อมไป

ขียนธมฺมํ ขียติ.

สาสนานุรูเปน สเร อิการสฺส อิยฺยาเทโส, ขิยฺยติ. “ขโย, ขๅอิจฺจปิ รูปานิ เฉยฺยานิ. ตตฺถ ขโยติ ขิยนํ ขโย. อถวา ขิยนฺติ กิเลสา เอตฺถาติ ขโย, มคฺคนิพฺพานานิ. ขยสงฺขาเตน มคฺเคน ปาปุณิยตฺตา ผลมฺปิ ขโย. ขนฺติ ตุจฺฉํ สุญฺญ วิวิตฺตํ ริตฺตํ, ขนฺติ วา อากาโส.

ขียนธมฺมํ ขียติ

ธรรมชาติที่มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดาย่อมสิ้นไป

ในเพราะสระหลัง แปลง อ อักษรเป็น อิยฺย โดยสมควรแก่อุทาหรณ์ในคัมภีร์ พระศาสนา๑ เช่น ขิยฺยติ (ย่อมสิ้นไป)

แม้รูปว่า ขโย, ขๅ พึงทราบว่า มาจากธาตุเดียวกัน

วิเคราะห์ ขย ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขโย มีรูปวิเคราะห์ว่า ความสิ้นไป ชื่อว่า ขย. อีกนัยหนึ่ง วิเคราะห์ว่า มรรคและนิพพาน ชื่อว่า ขย เพราะเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสทั้งหลาย (มรรคและ นิพพานเป็นที่สิ้นกิเลส). แม้ผล ก็ได้ชื่อว่า ขย (ที่สิ้นกิเลส) เพราะเป็นธรรมชาติที่พึงบรรลุ ได้ด้วยมรรคกล่าวคือขยนั้นนั่นเทียว

บทว่า ขๅ คือ ว่าง, เปล่า, สงัด, สูญ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ขๅ หมายถึงท้องฟ้า (อากาศ)

ขิ = นิวาเส อยู่ - อาศัย

ขียติ, ขิยฺยติ วา. สาสนานุรูเปน อิการสฺส อีย อิยฺยาเทโส ทฏฺฐพฺโพ. อยํ ทิวาทิคเณปิ ปกฺขิปิตพฺโพ. ขๅ ขยํ. อภิรมณียํ ราชกฺขยํ. ตตฺถ ขียตีติ นิวสติ. ขนฺติ จกฺขาทิอินฺทฺริยํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ นิวาสฏฺเฐน. ขยนฺติ นิเวสนํ. ราชกฺขยนฺติ รญฺโญ นิเวสนํ. อตฺรายํ ปาฬิ-

ตตฺถ ยมกฺขยนฺติ ยมนิเวสนํ.

ขียติ อาศัยอยู่

ขิยฺยติ อาศัยอยู่

ในตัวอย่างเหล่านี้ แปลง อิ อักษรเป็น อีย, อิยฺย โดยสมควรแก่อุทาหรณ์ในคัมภีร์ พระศาสนา. ขิ ธาตุนี้ ควรจัดไว้แม้ในทิวาทิคณะด้วย

ขๅ อินทรีย์มีจักษุเป็นต้น

ขยํ นิเวศน์, ที่อยู่, ที่อาศัย

อภิรมณียํ ราชกฺขยํ พระราชนิเวศน์ น่ารื่นรมย์เป็นอย่างยิ่ง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขียติ ความว่า อาศัยอยู่. บทว่า ขๅ ได้แก่ อินทรีย์มีจักษุ เป็นต้น เพราะเป็นที่อาศัยแห่งจักษุวิญญาณเป็นต้น. บทว่า ขยํ ได้แก่ นิเวศน์. บทว่า ราชกฺ-ขยํ ได้แก่ นิเวศน์ของพระราชา. เกี่ยวกับ ขย ศัพท์ที่มีอรรถว่า นิเวศน์ (ที่อยู่, ที่อาศัย) นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลี ดังต่อไปนี้

สเจ จ อชฺช ธาเรสิ กุมารๅ๑ จารุทสฺสนํ

กุเสน ชาตขตฺติยํ สุวณฺณมณิเมขลํ

ปูชิตา ญาติสงฺเฆหิ น คจฺฉสิ ยมกฺขยํ.82

แน่แม่นางปภาวดี ถ้าลูกจะมีใจต่อกุสกุมารผู้ทรง โฉมงดงามดั่งสีทอง เป็นกษัตริย์ผู้เกิดพร้อมกับหญ้าคา (ที่พระอินทร์ประทานมา) สรวมสร้อย สังวาลย์แก้วมณีแกมทอง ในวันนี้ ลูกผู้อันหมู่พระ ญาติแวดล้อมบูชาแล้วไซร้ ก็จะไม่ต้องไปยังสำนัก พญายม.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยมกฺขยํ ได้แก่ สำนักพญายม

ขุ = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง, กล่าว

โขติ ย่อมออกเสียง

ขวติ ย่อมออกเสียง

เข = ขาทน; เคี้ยวกิน, กัดกิน;

สตฺตาสุ เป็นอยู่, ปรากฏ

ขายติ. อุนฺทูรา ขายนฺติ. วิกฺขายิตกํ. โคขายิตกํ. อสฺสิรี วิย ขายติ. ทิสาปิ เม น ปกฺขายนฺติ. เอตฺถาทิมฺหิ ขายตีติ ขาทติ. อถวา อุปฏฺฐาติ ปญฺญายติ.

ขายติ ย่อมเคี้ยวกิน, ย่อมปรากฏ

อุนฺทูรา ขายนฺติ83 หนูทั้งหลาย ย่อมกัดกิน

วิกฺขายิตกํ ของที่สัตว์กัดกิน

โคขายิตกํ ผ้าที่โคเคี้ยวกิน

อสฺสิรี วิย ขายติ84 ย่อมปรากฏดังไม่มีสิริ

ทิสาปิ เม น ปกฺขายนฺติ85 แม้ทิศทั้งหลาย ย่อมไม่ปรากฏแก่ข้าพเจ้า

บรรดาตัวอย่างเหล่านี้ ตัวอย่างแรก บทว่า ขายติ ได้แก่ ย่อมเคี้ยวกิน. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมปรากฏ, ย่อมเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไป

สุข, ทุกฺข = ตกฺกิริยายํ กิริยาอาการแห่งความสุขนั้น, สุข, สบาย

กิริยาอาการแห่งความทุกข์นั้น, ทุกข์, ลำบาก

ตกฺกิริยาติ สุขทุกฺขานํ เวทนานํ กิริยา, สุขนํ ทุกฺขนนฺติ วุตฺตํ โหติ. อกมฺมกา อิเม ธาตโว. สุขติ, ทุกฺขติ. สุขํ, ทุกฺขํ. สุขิโต, ทุกฺขิโต. สุขํ สาตํ ปีณนํ, ทุกฺขํ วิฆาตํ อฆํ กิเลโส. ตตฺถ สุขนฺติ สุขยตีติ สุขํ. ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อตฺโถ. ทุกฺขนฺติ ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ. ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ ทุกฺขิตํ กโรตีติ อตฺโถ.

อิมานิ นิพฺพจนานิ การิตวเสน วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพํ อฏฺฐกถายํ สุขทุกฺขสทฺทตฺถํ วทนฺเตหิ ครูหิ สุขยติ ทุกฺขยติสทฺทานํ กมฺมตฺถมาทาย วิวรณสฺส กตตฺตา.

ตกฺกิริยา คือ กิริยาอาการแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลาย. มีคำอธิบายว่า ความสุข, ความทุกข์. ธาตุเหล่านี้ เป็นอกัมมกธาตุ

สุขติ ย่อมเป็นสุข

ทุกฺขติ ย่อมเป็นทุกข์

สุขํ ความสุข

ทุกฺขํ ความทุกข์

สุขิโต ผู้สุขสบาย, ผู้ได้รับความสุข

ทุกฺขิโต ผู้ลำบาก, ผู้ได้รับความลำบาก

สุขํ ความสุข

สาตํ ความสำราญ

ปีณนํ ความอิ่มเอิบใจ

ทุกฺขํ ความลำบาก

วิฆาตํ ความเหน็ดเหนื่อย

อฆํ ความทุกข์ยาก

กิเลโส ความเดือดร้อนใจ, ความเศร้าหมอง

วิเคราะห์ สุข, ทุกฺข ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุขะ เพราะให้เกิดความ สุขสบาย๑ อธิบายว่า ความสุขเกิดกับผู้ใดก็ทำให้ผู้นั้นเกิดความสุขสบาย. บทว่า ทุกขํ มี รูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทุกขะ เพราะให้เกิดความทุกข์ยากลำบาก อธิบายว่า ความทุกข์เกิด กับผู้ใดก็ทำให้ผู้นั้นได้รับความทุกข์ยากลำบาก

รูปวิเคราะห์เหล่านี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงด้วยอำนาจของการลงการิตปัจจัย เพราะ ในคัมภีร์อรรถกถา เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะอธิบายอรรถของสุข และ ทุกฺข ศัพท์ ได้นำ เอาอรรถกรรมของ สุขยติ และ ทุกฺขยติ ศัพท์มาอธิบายประกอบด้วย

ตถา หิ “สุเขติ สุขยติ, สุขาเปติ สุขาปยติ, ทุกฺเขติ ทุกฺขยติ, ทุกฺขาเปติ ทุกฺขาปยตีติ อิมานิ เตสํ การิตปทรูปานิ อตฺตานํ สุเขติ ปีเณตีติ จ, สุขยติ สุขํ, ทุกฺขยตีติ ทุกฺขนฺติ จ,

“สเจ จ กิมฺหิจิ กาเล
มรณํ เม ปุเร สิยา
ปุตฺเต จ เม ปปุตฺเต จ
สุขาเปยฺย มโหสโธติ จ

ปาฬิอาทิทสฺสนโต. สทฺทสตฺเถ ปน ธาตุปาฐสงฺเขเป จ อิเม ธาตโว จุราทิคเณเยว วุตฺตา. “สุขยติ ทุกฺขยตีติ จ อการิตานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ อิจฺฉิตานิ. มยํ ตุ เตสํ ตพฺพจนํ สุทฺธกตฺตริ จ ตานิ ปทรูปานิ น อิจฺฉาม ปาฬิอาทีหิ วิรุทฺธตฺตา, ตสฺมาเยว เต อิมสฺมึ ภูวาทิคเณ วุตฺตา. อยญฺหิ สุทฺธกตฺตุวิสเย อสฺมากํ รุจิ “สุขตีติ สุขิโต, ทุกฺขตีติ ทุกฺขิโตติ.

ดังจะเห็นได้ว่า บทเหล่านี้ คือ สุเขติ สุขยติ, สุขาเปติ สุขาปยติ, ทุกฺเขติ ทุกฺขยติ, ทุกฺขาเปติ ทุกฺขาปยติ เป็นรูปสำเร็จของสุขและทุกฺขธาตุที่มีการลงการิตปัจจัยเหล่านั้น เพราะมีตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นดังนี้ว่า

อตฺตานํ สุเขติ ปีเณติ 86

ย่อมยังตนให้ได้รับความสุข ให้ได้รับความอิ่มหนำ

สุขยติ สุขํ 87

ชื่อว่า สุขะ เพราะให้เกิดความสบาย

ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ 87

ชื่อว่า ทุกขะ เพราะให้เกิดความยากลำบาก

สเจ จ กิมฺหิจิ กาเล

มรณํ เม ปุเร สิยา

ปุตฺเต จ เม ปปุตฺเต จ

สุขาเปยฺย มโหสโธ.88

ถ้าหากแม้ยามใด ความตาย จะพึงมีแก่ข้าพเจ้า ต่อหน้ามโหสธ ก็จะพึงยังเหล่าโอรส,นัดดา และปนัดดาของข้าพเจ้า ให้ได้รับความสุขได้.

มตินักไวยากรณ์เป็นสุทธกัตตุ

สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต และคัมภีร์ธาตุปาฐสังเขป (บัญชีรายชื่อธาตุ ฉบับย่อ) ระบุว่า ธาตุทั้งหลายเหล่านี้ (สุข และ ทุกฺข) เป็นจุราทิคณะอย่างเดียว ดังนั้น ใน คัมภีร์เหล่านั้น รูปว่า สุขยติ และ ทุกฺขยติ จึงประสงค์เอาเฉพาะรูปที่เป็นสุทธกัตตุ (กัตตุ-วาจก) ไม่มีการลงการิตปัจจัยใดๆ

มติของสัททนีติ

แต่ในส่วนของข้าพเจ้า กลับไม่เห็นด้วยที่จะจัด สุข และ ทุกฺข ธาตุเป็นจุราทิคณะ และไม่เห็นด้วยที่จะจัดรูปว่า สุขยติ เป็นต้นเข้าในกัตตุรูป ทั้งนี้เพราะไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ พระไตรปิฎก, อรรถกถา, ฎีกา ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้นำเอา สุข และ ทุกฺข ธาตุเหล่านั้นมา แสดงไว้หมวด ภู ธาตุนี้. ข้าพเจ้ามีความพอใจกับรูปที่เป็นสุทธกัตตุเหล่านี้ คือ สุขตีติ สุขิโต (ผู้เป็นสุข เรียกว่า สุขิต), ทุกฺขตีติ ทุกฺขิโต (ผู้เป็นทุกข์ เรียกว่า ทุกฺขิต)

นนุ จ โภ “สุขติ ทุกฺขตีติ กฺริยาปทานิ พุทฺธวจเน น ทิสฺสนฺตีติ? สจฺจํ, เอวํ สนฺเตปิ อฏฺฐกถานยวเสน คเหตพฺพตฺตา ทิสฺสนฺติเยว นาม. น หิ สพฺพถา สพฺเพสํ ธาตูนํ รูปานิ

สาสเน โลเก วา ลพฺภนฺติ, เอกจฺจานิ ปน ลพฺภนฺติ, เอกจฺจานิ น ลพฺภนฺติ. เอวํ สนฺเตปิ นยวเสน ลพฺภนฺติเยว. “กปฺปยวฺโห ปติสฺสตาติ 89 หิ ทิฏฺเฐ “จรวฺโห ภุญฺชวฺโหติอาทีนิปิ นยวเสน ทิฏฺฐานิเยว นาม.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในพระพุทธพจน์ บทกิริยาว่า สุขติ และ ทุกฺขติ ไม่มีใช้

มิใช่หรือ ?

ตอบ: ใช่, แต่ถึงกระนั้น บทเหล่านั้นก็ถือว่ามีใช้อย่างแน่นอน เพราะเป็นการ ถือเอาตามนยะของคัมภีร์อรรถกถา. ด้วยว่าในพระศาสนาหรือว่าในคัมภีร์ที่เกี่ยวกับทาง โลก (สันสกฤต) ใครๆ ก็ไม่สามารถค้นหารูปของธาตุทั้งหมดได้ทุกรูป. บางรูปก็สามารถ ค้นหาได้, บางรูป ก็ไม่สามารถค้นหาได้. เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงจำเป็นที่จะต้องถือเอาตามนยะ เท่านั้น. อย่างเช่นเมื่อได้พบรูปว่า กปฺปยวฺโห ปติสฺสตา (จงเป็นผู้มีความเคารพกันและกัน จงสำเร็จการอยู่ร่วมกันเถิด) แม้รูปว่า จรวฺโห (จงเที่ยวไป, จงประพฤติ), ภุญฺชวฺโห (จงบริโภค) เป็นต้น ก็เป็นอันพบแล้วเช่นกันตามนยะแห่งคัมภีร์อรรถกถา

หลักเทียบเคียงการใช้ธาตุ

ตตฺร ปนายํ นโย. วิสุทฺธิมคฺคาทีสุ หิ “เอกทฺวิโยชนมตฺตมฺปิ อทฺธานํ คตสฺส วาโย กุปฺปติ, คตฺตานิ ทุกฺขนฺตีติ เอวํ ภูวาทิคณิกํ อกมฺมกํ สุทฺธกตฺตุวาจกํ “ทุกฺขนฺตีติ กฺริยาปทํ ทิสฺสติ. ตสฺมึ ทิฏฺเจิเยว “สุขติ, สุขนฺติ. สุขสิ, สุขถ. สุขามิ, สุขามาติอาทีนิ จ “ทุกฺขติ, ทุกฺขนฺติ. ทุกฺขสิ, ทุกฺขถาติอาทีนิ จ ทิฏฺฐานิ นาม โหนฺติ ทิฏฺเฐน อทิฏฺฐสฺส ตาทิสสฺส อนวชฺชสฺส นยสฺส คเหตพฺพตฺตา, ตสฺมา “สุขตีติ สุขิโต, ทุกฺขตีติ ทุกฺขิโตติ ภูวาทินโย เอว คเหตพฺโพ, น ปน จุราทินโย. อปรมฺเปตฺถ นิพฺพจนํ, สุขํ สญฺชาตํ เอตสฺสาติ สุขิโต, สญฺชาตสุโขติ อตฺโถ. เอส นโย ทุกฺขิโตติ เอตฺถาปิ. อถวา สุเขน อิโต ปวตฺโตติ สุขิโต. เอส นโย “ทุกฺขิโตติ เอตฺถาปิ. ทุลฺลภายํ นีติ สาธุกํ มนสิกาตพฺพา.

ภูวาทิ - อกัมมกะ - สุทธกัตตุ

เกี่ยวกับเรื่องนี้มีหลักการ ดังต่อไปนี้:-

ก็ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น ปรากฏว่ามีการใช้บทกิริยาว่า ทุกฺขนฺติ ซึ่งเป็น ภูวาทิคณะ อกัมมก ธาตุ สุทธกัตตุวาจกอย่างนี้ว่า

เอกทฺวิโยชนมตฺตมฺปิ อทฺธานํ คตสฺส วาโย กุปฺปติ, คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ90

เมื่อเขาเดินทางสัก ๑ โยชน์ ๒ โยชน์ วาโยธาตุก็จะกำเริบ ตัวก็จะระบม

ถ้าพบบทว่า ทุกฺขนฺติ นั่นเทียว แม้บทว่า สุขติ, สุขนฺติ. สุขสิ, สุขถ. สุขามิ, สุขาม เป็นต้น และบทว่า ทุกฺขติ, ทุกฺขนฺติ. ทุกฺขสิ, ทุกฺขถ เป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นอันพบเช่นกัน เพราะเป็นการถือเอานยะที่ไม่โทษเช่นนั้นซึ่งไม่ได้พบแล้ว โดยอาศัยนยะที่ได้พบแล้ว. เพราะเหตุนั้น ภูวาทินยะนั่นเทียว นักศึกษา พึงถือเอาโดยนัยว่า สุขตีติ สุขิโต (ผู้สบาย), ทุกฺขตีติ ทุกฺขิโต (ผู้ลำบาก). ส่วนจุราทินยะไม่ควรถือเอา

ก็ในคำว่า สุขิต, ทุกฺขิต นั้น มีรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่ง ดังนี้ สุขํ สญฺชาตํ เอตสฺสาติ สุขิโต (ผู้มีความสุขเกิดแล้ว) หมายความว่า ผู้ได้รับความสุข. แม้ในคำว่า ทุกฺขิโต ก็มีนัย เดียวกันนี้. อีกอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า สุเขน อิโต ปวตฺโตติ สุขิโต๑ (ผู้เป็นไปอย่างมี ความสุข). แม้ในคำว่า ทุกฺขิโต ก็มีนัยเดียวกันนี้. หลักการเช่นนี้หาได้ยาก นักศึกษาควร ใส่ใจไว้ให้ดี (คือควรจำไว้เป็นแบบอย่าง)

โมกฺข = มุจฺจเน พ้น, หลุดพ้น

อกมฺมโกยํ ธาตุ. โมกฺขติ. โมกฺโข. ปาติโมกฺโข. การิเต “โมกฺเขติ, โมกฺขยติ, โมกฺขาเปติ, โมกฺขาปยตีติ รูปานิ. เกจิ ปนิมํ “โมกฺข โมจเนติ ปริตฺวา จุราทิคเณ ปกฺขิปนฺติ. เตสํ มเต “โมกฺเขติ, โมกฺขยตีติ สุทฺธกตฺตุปทานิ ภวนฺติ. เอตานิ ปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ วิรุชฺฌนฺติ. ตถา หิ “โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา. น เม สมเณ โมกฺขสิ. มหายญฺญ ยชิสฺสาม, เอวํ โมกฺขาม ปาปกาติ ปาฬิยา วิรุชฺฌนฺติ. “โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺโขติ อฏฺฐกถาย จ วิรุชฺฌนฺติ, ตสฺมา ปาฬิยํ “โมกฺเขสิ โมกฺเขมาติ จ อวตฺวา “โมกฺขสิ, โมกฺขามาติ สุทฺธกตฺตุวาจกํ วุตฺตํ, ตญฺจ โข อปาทานวิสยํ กตฺวา. อฏฺฐกถายํ ปน “โมกฺเขติ, โมเจตีติ เหตุกตฺตุวาจกํ วุตฺตํ, ตมฺปิ อปาทานวิสยเมว กตฺวา.

วินิจฉัย โมกฺข ธาตุ

โมกฺข ธาตุนี้ เป็นอกัมมกธาตุ

โมกฺขติ ย่อมหลุดพ้น

โมกฺโข ความหลุดพ้น, ความพ้น, พระนิพพาน

ปาติโมกฺโข ปาติโมกข์

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัย ได้รูปว่า โมกฺเขติ, โมกฺขยติ, โมกฺขาเปติ, โมกฺขาปยติ (ให้หลุดพ้น=ปล่อย ,เปลื้อง). อนึ่ง อาจารย์บางท่าน กล่าว โมกฺข ธาตุนี้ว่า โมกฺข โมจเน แล้วจัดไว้ในจุราทิคณะ (หมวดจุรธาตุ). ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น จะทำให้ได้รูปบท สุทธกัตตุวาจกว่า โมกฺเขติ, โมกฺขยติ ซึ่งเป็นรูปที่ไม่สอดคล้องกับพระบาลีและอรรถกถา. ดังจะเห็นได้ว่า บทเหล่านั้น ไม่สอดคล้องกับพระบาลีนี้ว่า

โมกฺขนฺติ มารพนฺธนา91

จะหลุดพ้นจากบ่วงมาร

น เม สมเณ โมกฺขสิ 92

ดูก่อนสมณะ ท่านจะไม่สามารถหลุดพ้นจากวิสัยของเราไปได้

มหายญฺญ ยชิสฺสาม, เอวํ โมกฺขาม ปาปกา93

เราจักบูชา มหายัญ ก็จักพ้นจากบาปด้วยการบูชายัญอย่างนี้

[และ]ผิดจากอรรถกถานี้ว่า

โย นํ ปาติ รกฺขติ,

ตํ โมกฺเขติ โมเจติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺโข94

ผู้ใด เฝ้าระวัง คือรักษาศีล, ศีลนั้น ย่อมยังผู้นั้นให้รอด คือให้พ้นจากทุกข์ทั้งหลาย มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้น ศีลนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกข์

เพราะเหตุนั้น ในพระบาลีพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัส[เป็นรูปเหตุกัตตุวาจก]ว่า โมกฺเขสิ, โมกฺเขม แต่ตรัสเป็นรูปสุทธกัตตุวาจกว่า โมกฺขสิ, โมกฺขาม. ก็แลรูปสุทธกัตตุ-วาจกนั้น พระองค์ตรัสโดยเน้นทำให้เป็นบทกิริยาที่สามารถสัมพันธ์ได้กับอปาทานนั่นเอง๑ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ กล่าว

เป็นรูปเหตุกัตตุวาจกว่า โมกฺเขติ, โมเจติ. รูปนี้ ท่านก็กล่าวให้เป็นบทกิริยาที่สามารถสัมพันธ์ได้กับอปาทาน เช่นกัน

เอวํ อิมสฺส ธาตุโน สุทฺธกตฺตุวิสเย อกมฺมกภาโว วิทิโต, เหตุกตฺตุวิสเย เอกกมฺมก-ภาโว วิทิโต มุจ ปจ ฉิทาทโย วิย. โมกฺขธาตุ ทฺวิคณิโกติ เจ? น, อเนเกสุ สาฏฺฐกเถสุ ปาฬิปฺ-ปเทเสสุ “โมกฺเขติ, โมกฺขยตีติ สุทฺธกตฺตุรูปานํ อทสฺสนโตติ ทฏฺฐพฺพํ.

พึงทราบว่า ในกรณีที่สร้างรูป โมกฺข ธาตุเป็นสุทธกัตตุวาจก ย่อมเป็นที่รู้กันว่า โมกฺข ธาตุนี้เป็นอกัมมกธาตุ. ในกรณีที่ใช้เป็นเหตุกัตตุวาจก พึงทราบว่าเป็นเอกกัมมก-ธาตุ (ธาตุที่มี ๑ กรรม) เหมือนกับ มุจ, ปจ, ฉิท ธาตุเป็นต้น

ถาม: โมกฺข ธาตุเป็นทวิคณิกธาตุ (ธาตุที่เป็นได้ ๒ คณะ) มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น, เพราะในข้อความพระบาลีพร้อมทั้งอรรถกถายังไม่ เคยพบรูปสุทธกัตตุวาจกที่มีลักษณะเช่นนี้ คือ โมกฺเขติ, โมกฺขยติ แต่อย่างใด

กกฺข = หสเน หัวเราะ - รื่นเริง

กกฺขติ ย่อมหัวเราะ

โอข ราข ลาข ทาข ธาข = โสสนา โศก, แห้ง, หมาด

อลมตฺเถสุ สามารถ

โอขติ. ราขติ. ลาขติ. ทาขติ. ธาขติ

โอขติ ย่อมเหือดแห้ง, ย่อมสามารถ

ราขติ ย่อมเหือดแห้ง, ย่อมสามารถ

ลาขติ ย่อมเหือดแห้ง, ย่อมสามารถ

ทาขติ ย่อมเหือดแห้ง, ย่อมสามารถ

ธาขติ ย่อมเหือดแห้ง, ย่อมสามารถ

สาข = พฺยาปเน แผ่กระจาย - คลี่ - อาบไป

สาขติ ย่อมแผ่กระจาย

สาขา๑ กิ่งไม้ = แผ่กระจาย

อุข นข มข รข ลข รขิ ลขิ อิขิ ริขิ = คตฺยตฺถา ไป

อุขติ. นขติ. มขติ. รขติ. ลขติ. รงฺขติ. ลงฺขติ. อิงฺขติ. ริงฺขติ

อุขติ. นขติ ย่อมไป, ย่อมถึง

มขติ. รขติ ย่อมไป, ย่อมถึง

ลขติ. รงฺขติ ย่อมไป, ย่อมถึง

ลงฺขติ. อิงฺขติ ย่อมไป, ย่อมถึง

ริงฺขติ ย่อมไป, ย่อมถึง

รกฺข = ปาลเน รักษา - ป้องกัน, เลี้ยง

รกฺขติ. รกฺขา, รกฺขณํ,

สีลํ รกฺขิโต เทวทตฺโต, สีลํ รกฺขิตํ เทวทตฺเตน, สีลํ รกฺขโก เทวทตฺโต.

รกฺขติ ย่อมรักษา

รกฺขา เครื่องป้องกัน, การรักษา

รกฺขณํ การรักษา

สีลํ รกฺขิโต เทวทตฺโต เทวทัตรักษาศีล

สีลํ รกฺขิตํ เทวทตฺเตน ศีลอันเทวทัตรักษา

สีลํ รกฺขโก เทวทตฺโต เทวทัตเป็นผู้รักษาศีล

อกฺข = พฺยตฺติสงฺขาเตสุ๑ ประจักษ์แจ้ง; บรรจบ; ติดต่อกัน

อกฺขติ, อกฺขิ, อกฺขํ.

อกฺขติ ย่อมปรากฏ, ย่อมประจักษ์

อกฺขิ ตา

อกฺขํ อินทรีย์มีจักษุเป็นต้นอันเป็นที่ปรากฏของรูปารมณ์เป็นต้น

นิกฺข = จมฺพเน๒ กิน

นิกฺขติ ย่อมกิน

นิกฺขํ๓ ทองนิกขะ

นกฺข = คติยํ ไป

นกฺขติ. นกฺขตฺตํ. เอตฺถ นกฺขตฺตนฺติ เอตฺโต อิโต จาติ วิสมคติยา อคนฺตฺวา อตฺตโน วีถิยาว คมเนน นกฺขนํ คมนํ ตายติ รกฺขตีติ นกฺขตฺตํ. โปราณา ปน “นกฺขรนฺติ น นสฺสนฺตีติ นกฺขตฺตานีติ กถยึสุ. “นกฺขตฺตํ, โชติ, ริกฺขํ, ภ ผอิจฺเจเต ปริยายา.

นกฺขติ ย่อมไป

นกฺขตฺตํ ดาวนักษัตร

วิเคราะห์, ไวพจน์ นกฺขตฺต ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นกฺขตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นกฺขตฺต เพราะรักษาการ ดำเนินไป (หมุน) โดยไม่เปลี่ยนวิถีทางโคจรของตนไปทางโน้นทางนี้. แต่โบราณาจารย์ ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นกฺขตฺต เพราะไม่หาย ไม่สูญไป (=มีเสมอในกาลทั้งปวง). คำ เป็นต้นเหล่านี้ คือ นกฺขตฺต, โชติ, ริกฺข, ภ เป็นคำไวพจน์ของกันและกัน

เวกฺข = เวกฺขเน พิจารณา

เวกฺขติ ย่อมพิจารณา

มกฺข = สงฺขเต ปรุงแต่ง, ลูบไล้ [ส่วน มกฺข ในจุราทิคณะ

มีอรรถว่า "ทำให้เปื้อน"]

มกฺขติ ย่อมลูบไล้

ตกฺข = ตปเน๑ สังวร, ป้องกัน

ตปนํ สำวรณ์. ตกฺขติ.

ตปน คือ การสังวร, การป้องกัน

ตกฺขติ ย่อมสังวร

สุกฺข = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ, ไม่เอาใจใส่

สุกฺขติ๒ ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

กขิ, วขิ, มขิ = กงฺขายฺ เคลือบแคลง, สงสัย

สตฺถริ กงฺขติ. วงฺขติ, มงฺขติ. “กงฺขา กงฺขายนา กงฺขายิตตฺตํ วิมติ วิจิกิจฺฉา ทฺเวฬฺหกํ ทฺเวธาปโถ สํสโย อเนกํสคาโห อาสปฺปนา ปริสปฺปนา อปริโยคาหนา ถมฺภิตตฺตํ จิตฺตสฺส มโนวิเลโขอิจฺเจเต กงฺขาปริยายา. เอเตสุ ปน

วตฺตนฺติ โลกโวหาเร “กงฺขา วิมติ สํสโย

วิจิกิจฺฉาติ เอตานิ นามานิเยว ปายโต.

สตฺถริ กงฺขติ95 ย่อมสงสัยในพระศาสดา

วงฺขติ ย่อมสงสัย

มงฺขติ ย่อมสงสัย

กงฺขา ความสงสัย

กงฺขายนา กิริยาที่เคลือบแคลง

กงฺขายิตตฺตํ ความเคลือบแคลง

วิมติ ความคิดเห็นไปต่างๆ นานา

วิจิกิจฺฉา ความตัดสินอารมณ์ไม่ได้

ทฺเวฬฺหกํ ความเห็นเป็นสองแง่

ทฺเวธาปโถ ความเห็นต่างกันเหมือนทางสองแพร่ง

สํสโย ความสงสัย

อเนกํสคาโห ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้

อาสปฺปนา ความคิดสัดส่าย

ปริสปฺปนา ความคิดพร่าไป

อปริโยคาหนา ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้

ถมฺภิตตฺตํ จิตฺตสฺส ความไหวเอนแห่งจิต

มโนวิเลโข96 ความลังเลใจ, ความไม่แน่ใจ

ก็บรรดาศัพท์เหล่านั้น

คำเหล่านี้ คือ กงฺขา, วิมติ, สํสย, วิจิกิจฺฉา ย่อมเป็น ไปในโลกโวหาร (คำที่ชาวโลกนิยมใช้) โดยมาก.

กขิ = อิจฺฉายํ ปรารถนา, อยากได้, ต้องการ

ธนํ กงฺขติ, อภิกงฺขติ, นาภิกงฺขามิ มรณํ. อภิกงฺขิตํ ธนํ.

ธนํ กงฺขติ ย่อมปรารถนาทรัพย์

อภิกงฺขติ ย่อมหวัง

นาภิกงฺขามิ มรณํ ย่อมไม่หวังความตาย

อภิกงฺขิตํ ธนํ97 ทรัพย์อันเขาปรารถนาแล้ว

ทขิ, ธขิ = โฆรวาสิเต อบไว้นานเกิน

= กงฺขายํ เคลือบแคลง, ระแวง, สงสัย

ทงฺขติ. ธงฺขติ.

ทงฺขติ ย่อมอบไว้นานเกิน

ธงฺขติ ย่อมอบไว้นานเกิน

อุกฺข = เสจเน รด - ราด - ประพรม

อุกฺขติ ย่อมรด

กข = หสเน หัวเราะ - ยิ้มหัว - รื่นเริง

กขติ ย่อมหัวเราะ

ชกฺข = ภกฺขเณ จ บริโภค

= หสเน หัวเราะ - ยิ้มหัว - รื่นเริง

หสนานุกฑฺฒนตฺถํ จกาโร. ชกฺขติ.

จ ศัพท์มีอรรถอนุกัฑฒนะ ทำหน้าที่ดึงอรรถ หสน จากธาตุข้างบนที่ผ่านมา (กข ธาตุที่มีอรรถว่า หสน) เพื่อมาใช้กับ ชกฺข ธาตุ

ชกฺขติ ย่อมบริโภค

ลิข = เลขเน ขีด, เขียน - ขัดเกลา

ลิขติ, สลฺเลขติ. อติสลฺเลขเตวายํ สมโณ. เลขา, เลขนํ, เลขโก, ลิขิตํ, สลฺเลขปฏิปตฺติ, เอตา ทขิอาทิกา ลิขปริยนฺตา “ปรสฺสภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

ลิขติ ย่อมเขียน

สลฺเลขติ ย่อมขัดเกลา

เลขา การเขียน

เลขนํ การเขียน

เลขโก ผู้เขียน (นักเขียน)

ลิขิตๆ การเขียน (หรืออันเขาเขียนแล้ว)

สลฺเลขปฏิปตฺติ ข้อปฏิบัติอันเป็นเครื่องขัดเกลา

อติสลฺเลขเตวายๆ สมโณ98 สมณะรูปนี้ ช่างประพฤติขัดเกลาเสียเหลือเกิน

นักไวยากรณ์สันสกฤตกล่าวว่า ธาตุเหล่านั้นตั้งแต่ ทธิ ธาตุถึง ลิข ธาตุเป็น ปรัสสภาสา (ลงวิภัตติเฉพาะฝ่ายปรัสสบท)

ธุกฺข, ธิกฺข = สนฺทีปน; แสดง;

กิเลสน; เศร้าหมอง - ลำบาก;

ชีวเนสุ เลี้ยงชีพ หรือเป็นอยู่

ธุกฺขติ. ธิกฺขติ.

สทฺทสตฺถวิทู ปน “ธุกฺขเต ธิกฺขเตติ อตฺตโนภาสๆ วทนฺติ. ตถา อิโต ปรานิ รูปานิปิ.

ธุกฺขติ ย่อมแสดง

ธิกฺขติ ย่อมแสดง

นักไวยากรณ์สันสกฤตใช้เป็นรูปอัตตโนภาสา (รูปกิริยาที่ลงวิภัตติฝ่ายอัตตโนบท) ว่า ธุกฺขเต ธิกฺขเต. แม้รูปอื่นๆ นอกจากนี้ก็เช่นกัน

รุกฺข, วกฺข = วรเณ ระวัง, ป้องกัน, ปิดกั้น

วรณๆ สำวรณๆ. รุกฺขติ. วกฺขติ. รุกฺโข, วกฺโข. เอตฺถ จ วกฺโขติ รุกฺโขเยว. ตถา หิ “สาทูนิ รมณียานิ, สนฺติ วกฺขา อรญฺญชาติ ชาตกปาโฐ ทิสฺสติ. อิมานิ ปน รุกฺขสฺส นามานิ

รุกฺโข มหีรุโห วกฺโข ปาทโป ชคตีรุโห

อโค นโค กุโช สาขี สาโล จ วิฏปี ตรุ

ทุโม ผลี ตุ ผลวา คจฺโฉ ตุ ขุทฺทปาทโปติ.

วรณ คือ การระวัง

รุกฺขติ ย่อมระวัง (ย่อมป้องกัน)

วกฺขติ ย่อมระวัง (ย่อมป้องกัน)

รุกฺโข พฤกษ์, ต้นไม้

วกฺโข พฤกษ์, ต้นไม้

ศัพท์ที่มีอรรถว่า ต้นไม้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วกฺโข ได้แก่ ต้นไม้นั่นเอง ดังมีพระบาลีชาดกเป็นหลัก ฐานว่า สาทูนิ รมณียานิ, สนฺติ วกฺขา อรญฺญชา99 ([ดูก่อนนารทอำมาตย์]หมู่ไม้ที่เกิดใน ป่าอันน่ารื่นรมย์ใจ มีอยู่). ศัพท์ที่มีความหมายว่า ต้นไม้ มีดังนี้ คือ

รุกฺข, มหีรุกฺข, วกฺข, ปาทป, ชคตีรุห, อค, นค, กุช, สาขี, สาล, วิฏปี, ตรุ, ทุม. ผลี, ผลวา (ต้นไม้มีลูก)๑ สำหรับต้นไม้กอเล็กเรียกว่า คจฺฉ (ไม้พุ่ม).

สาล ศัพท์กับความหมายที่น่ารู้

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “นนุ จ สาลสทฺเทน สาลรุกฺโขเยว วุตฺโต, นาญฺโญ สาลา ผนฺทน-มาลุวาติ ปโยคทสฺสนโต, อถ กิมตฺถํ สาลสทฺเทน โย โกจิ รุกฺโข วุตฺโตติ? น สาลรุกฺโขเยว สาลสทฺเทน วุตฺโต, อถ โข สาลรุกฺเขปิ วนปฺปติเชฏฺฐรุกฺเขปิ ยสฺมึ กสฺมิญฺจิ รุกฺเขปิ “สาโลติ โวหารสฺส ทสฺสนโต อญฺเญปิ รุกฺขา วุตฺตา. ตถา หิ สาล รุกฺโขปิ “สาโลติ วุจฺจติ. ยถาห “เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คามสฺส วา นิคมสฺส วา อวิทูเร มหนฺตํ สาลวนํ, ตญฺจสฺส เอลณฺเฑหิ สญฺฉนฺนํ. อนฺตเรน ยมกสาลานนฺติ. วนปฺปติเชฏฺฐรุกฺโขปิ. ยถาห-

ตเวว เทว วิชิเต, ตเววุยฺยานภูมิยา

อุชุวํสา มหาสาลา นีโลภาสา มโนรมาติ.

โย โกจิ รุกฺโขปิ.

ยถาห “อถ โข ตํ ภิกฺขเว มาลุวพีชํ อญฺญตรสฺมึ สาลมูเล นิปเตยฺยาติ.

อตฺริทํ วุจฺจติ-

“สาลรุกฺเข เชฏฺฐรุกฺเข ยสฺมึ กสฺมิญฺจิ ปาทเป

สาโล อิติ รโว สาลา สนฺธาคาเร ถิยํ สิยาติ.

เกี่ยวกับคำศัพท์ที่แปลว่าต้นไม้นี้ ผิมีอาจารย์บางท่าน พึงค้านว่า สาล ศัพท์หมาย เอาต้นรังอย่างเดียว ดังพระบาลีว่า สาลา ผนฺทนมาลุวา100 (ต้นรัง, ต้นสะคร้อ, ต้นเถาย่าง ทราย), มิได้มีความหมายแปลว่าต้นไม้อื่นๆ ทั่วไป มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนจึงใช้ สาล ศัพท์ระบุถึงต้นไม้อื่นๆ ทั่วไปเล่า ?

ขอแก้ว่า สาล ศัพท์ มิได้หมายเอาเฉพาะต้นรังเท่านั้น แต่ยังหมายถึงต้นไม้อื่นๆ ทั่วไปอีกด้วย เพราะได้พบถ้อยคำว่า สาล ที่ใช้ในความหมายว่าต้นรัง, ต้นไม้เจ้าป่า (ไม้ใหญ่โต) และต้นไม้อื่นๆ ทั่วไป

จริงอย่างนั้น ต้นรังได้ชื่อว่า สาล ดังพระบาลีว่า เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คามสฺส วา นิคมสฺส วา อวิทูเร มหนฺตํ สาลวนํ, ตญฺจสฺส เอลณฺเฑหิ๑ สญฺฉนฺนนำ101 (ดูก่อนภิกษุ

ทั้งหลาย เปรียบเหมือนป่าไม้รังใหญ่ ใกล้บ้านหรือนิคม และป่านั้น ดารดาษไปด้วยต้นละหุ่งทั้งหลาย) [และว่า] อนฺตเรน ยมกสาลานำ102 (ในระหว่างต้นรังคู่). อนึ่ง ต้นไม้เจ้าป่า ก็ได้ชื่อ ว่าสาล ดังมีข้อความพระบาลีว่า

ตเวว เทว วิชิเต ตเววุยฺยานภูมิยา

อุชุวำสา มหาสาลา นีโลภาสา มโนรมา103

ขอเดชะ ภายในพื้นที่พระราชอุทยาน ในประเทศของ พระองค์นั้นมีต้นไม้ใหญ่ (เจ้าป่า) หลายต้น มีลำต้น ตรง มีสีเขียวขจี เป็นที่ชอบใจน่ารื่นรมย์.

อนึ่งแม้ต้นไม้อื่นๆ ทั่วไป ก็ได้ชื่อว่า สาล ดังพระบาลีว่า อถ โข ตำ ภิกฺขเว มาลุวพีชำ อญฺญตรสฺมึ สาลมูเล นิปเตยฺย104 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล พืชแห่งเครือวัลย์ เถาย่านทรายนั้น ตกลงที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง). ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาว่า

สาลรุกฺเข เชฏฺฐรุกฺเข ยสฺมึ กสฺมิญฺจิ ปาทเป
สาโล อิติ รโว สาลา สนฺจาคาเร ถิยำ สิยา.

สาล ศัพท์ปุงลิงค์๑ เป็นไปในต้นรัง, ต้นไม้เจ้าป่า (ไม้ ใหญ่โต) และต้นไม้อื่นๆ ทั่วไป. ส่วน สาลา ศัพท์ซึ่ง เป็นอิตถีลิงค์ หมายถึงศาลาที่พัก.

สิกฺข = วิชฺโชปาทาเน ถือเอาด้วยปัญญา (ฝึกฝน),
ศึกษาเล่าเรียน

สิกฺขติ. สิกฺขา, สิกฺขนำ, สิกฺขิตำ สิปฺปำ, สิกฺขโก, สิกฺขิโต, เสกฺโข, อเสกฺโข. กการโลเป “เสโข อเสโขติ รูปานิ ภวนฺติ. ตตฺถ สิกฺขิโตติ สญฺชาตสิกฺโข, อสิกฺขีติ วา สิกฺขิโต, ตถา หิ กตฺตุปฺปโยโค ทิสฺสติ “อหำ โข ปน สุสิกฺขิโต อนวโย สเก อาจริยเก กุมฺภการกมฺเมติ.

สิกฺขติ ย่อมฝึกฝน, ย่อมศึกษา
สิกฺขา ข้อปฏิบัติ, การศึกษา
สิกฺขนำ ข้อปฏิบัติ, การศึกษา
สิกฺขิตำ สิปฺปำ ศิลปะอันบุคคลศึกษาแล้ว
สิกฺขโก ผู้ศึกษา
สิกฺขิโต ผู้ศึกษาแล้ว, ผู้เชี่ยวชาญ, ผู้คงแก่เรียน
เสกฺโข พระเสขะ
อเสกฺโข พระอเสขะ

(สองบทหลัง) เมื่อลบ ก อักษร จะมีรูปว่า เสโข, อเสโข. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สิกฺขิโต คือ ผู้มีการศึกษา(ผู้ได้รับการศึกษา), ผู้เชี่ยวชาญ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สิกฺขิต เพราะ ได้ศึกษามาแล้ว. จริงอย่างนั้น บทนี้ ใช้เป็นกัตตุวาจก ดังพระบาลีว่า อหำ โข ปน สุสิกฺขิโต อนวโย สเก อาจริยเก กุมฺภการกมฺเม (ก็เรานี้แหละ เป็นผู้ได้ศึกษามาดีแล้ว ไม่บกพร่อง เป็นผู้สำเร็จศิลปะในการปั้นหม้ออันเปรียบเสมือนด้วยอาจารย์ของตน)

ภิกฺข = ยาจเน ขอ

ภิกฺขติ. ภิกฺขุ, ภิกฺขา, ภิกฺขนำ, ภิกฺขโก, ภิกฺขิตำ โภชนำ. เอตฺถ ปน “ภิกฺขุ ยติ สมโณ มุนิ ปพฺพชิโต อนคาโร ตปสฺสี ตโปธโน อิจฺเจตานิ ปริยายวจนานิ. เอเตสุ สาสเน “ภิกฺขูติ อุปสมฺปนฺโน วุจฺจติ. กทาจิ ปน “ภิกฺขุสตำ โภเชสิ, ภิกฺขุสหสฺสำ โภเชสีติอาทีสุ สามเณเรปิ อุปาทาย “ภิกฺขูติ โวหาโร ปวตฺตติ, ตาปสาปิ จ สมณสทฺทา ทีหิ วุจฺจนฺติ, “อหู อตีตมทฺธาเน, สมโณ ขนฺติทีปโนติอาทิ เอตฺถ นิทสฺสนำ.

ภิกฺขติ ย่อมขอ

ภิกฺขุ ภิกษุ

ภิกฺขา ภิกษา, อาหาร

ภิกฺขนํ การขอ

ภิกฺขโก ผู้ขอ

ภิกฺขิตํ โภชนํ โภชนะอันเขาขอแล้ว

ไวพจน์และอรรถของ ภิกฺขุ ศัพท์

ก็ในที่นี้ คำศัพท์ที่มีความหมายว่า ภิกษุ มีดังนี้ คือ ภิกขุ, ยติ, สมณ, มุนิ, ปพฺพชิต, อนคาร ตปสฺสี, ตโปธน. บรรดาคำเหล่านั้น ในทางพระพุทธศาสนา คำว่า ภิกษุ หมายถึง อุปสัมบัน. แต่บางครั้ง คำว่า ภิกษุ ยังรวมไปถึงสามเณรด้วย ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ภิกฺขุสตํ โภเชสิ, ภิกฺขุสหสฺสํ โภเชสิ (นิมนต์ภิกษุ สามเณรร้อยรูปให้ฉัน, นิมนต์ภิกษุ สามเณรพันรูปให้ฉัน). อนึ่ง ศัพท์ทั้งหลายมี สมณ ศัพท์เป็นต้น ยังสามารถระบุถึง "ดาบส" ก็ได้. ในคำดังกล่าวนั้น มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อหู อตีตมทฺธาเน, สมโณ ขนฺติทีปโน (ได้มีสมณะผู้สมบูรณ์ด้วยขันติในอดีตกาล)106

ทกฺข = วุทฺธิยํ เจริญ, รุ่งเรือง;

สีฆตฺเต เร็ว (ว่องไว)

ทกฺขติ, ทกฺขิณา, ทกฺโข. ทกฺขนฺติ วทฺธนฺติ สตฺตา เอตาย ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ ทกฺขิณา, ทาตพฺพวตฺถุ. ทกฺขติ กุสลกมฺเม อญฺญสฺมิญฺจ กิจฺจากิจฺเจ อทนฺธตาย สีฆํ คจฺฉตีติ ทกฺโข, เฉโก, โย “กุสโลติปิ วุจฺจติ.

ทกฺขติ ย่อมเจริญ

ทกฺขิณา ทักษิณาทาน

ทกฺโข ว่องไว, ฉลาด, ขยัน

วิเคราะห์ ทกฺขิณา, ทกฺข ศัพท์

คำว่า ทกฺขิณา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทกฺขิณา เพราะเป็นเครื่องเพิ่มพูน คือเป็นเหตุ ปัจจัยให้เหล่าสัตว์เจริญรุ่งเรืองอย่างอุกกฤษ์ ด้วยสมบัติทั้งหลายตามความประสงค์ ได้แก่ วัตถุทานหรือเครื่องไทยธรรม. คำว่า ทกฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทกฺข เพราะเป็นคน รวดเร็ว ไม่รีรอในการบำเพ็ญกุศลกรรม และกิจน้อยใหญ่อื่นๆ ได้แก่ คนฉลาด ซึ่งบางครั้ง เรียกว่า กุสล (บุคคลผู้เชี่ยวชาญ, ผู้ชำนาญ) บ้าง

ทิกฺข = มุณฺฑิโยปนยนนิยมพฺพตาเทเสสุ

การโกนศีรษะ, นำเข้าไป, นิยม๑ (ข้อปฏิบัติ ๕ อย่างก่อนศึกษาเล่าเรียน

หรือภารกิจเฉพาะกาล), ประพฤติพรต, แสดงชี้แจง

ทิกฺขธาตุ มุณฺฑิเย, อุปนยเน, นิยเม, วเต, อาเทเส จ ปวตฺตติ. ทิกฺขติ. ทิกฺขิโต มุณฺโฑ. เอตฺถ สิยา - นนุ จ โภ สรภงฺคชาตเก “คนฺโธ อิสีนํ จิรทิกฺขิตานํ, กายา จุโต คจฺฉติ มาลุเตนาติ เอตสฺมึ ปเทเส อฏฺฐกถาจริ

เยหิ “จิรทิกฺขิตานนฺติ จิรปพฺพชิตานนฺติ วุตฺตำ108 น หิ ตตฺถ “จิรมุณฺหานนฺติ วุตฺตำ. เอวำ สนฺเต กสฺมา อิธ “ทิกฺข ธาตุ มุณฺหิเย วุตฺตาติ?

ทิกฺข ธาตุมีอรรถดังนี้ คือ มุณฺหิย (การโกนศีรษะ, ศีรษะโล้น - บวช), อุปนยน (นำเข้าไป), นิยม (ข้อปฏิบัติ ๕ อย่างก่อนศึกษาเล่าเรียนหรือภารกิจเฉพาะกาล), วต (ประ พฤติพรต) และ อาเทส (การแสดงชี้แจง)

ทิกฺขติ โกนศีรษะ, โกนศีรษะแล้วนำวิทยาการมาอบรมสั่งสอน โดยมี

การประพฤติวัตร ๕ ประการเป็นเบื้องต้น

ทิกฺขิโต มุณฺโห นักบวชศีรษะโล้น

บรรดาอรรถเหล่านั้น ผิจะพึงมีคำท้วงว่า "ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในข้อความนี้ว่า คนฺโธ อิสีนำ จิรทิกฺขิตานำ, กายา จุโต คจฺฉติ มาลุเตน107 (กลิ่นแห่งฤาษีทั้งหลายผู้บวชมา นานแล้วย่อมออกจากกายฟุ้งไปตามลมได้) ซึ่งมาในสรภังคชาดก พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า จิรทิกฺขิตานนฺติ จิรปพฺพชิตานำ๑ (บทว่า จิรทิกฺขิตานำ ได้แก่ ผู้บวชมานาน แล้ว). ก็ในที่นั้น ท่านไม่ได้กล่าวว่า จิรมุณฺหานำ มิใช่หรือ ?. เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ในที่นี้ ท่านจึงกล่าวว่า ทิกฺข ธาตุมีอรรถว่า มุณฺหิย เล่า ?

สจฺจำ, ตตฺถ ปน ทิกฺขิตสทฺทสฺส ปพฺพชิเต วตฺตนโต “จิรปพฺพชิตานนฺติ วุตฺตำ, น ธาตฺวตฺถสฺส วิภาวนตฺถำ. อิธ ปน ธาตฺวตฺถวิภาวนตฺถำ มุณฺหิเย วุตฺตา. ตาปสา หิ มุณฺหิยตฺถ-วาจเกน ทิกฺขิตสทฺเทน วตฺตุ ยุตฺตา.

ตถา หิ อฏฺฐกถาจริเยหิ จกฺกวตฺติสุตฺตตฺถวณฺณนายำ “เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวาติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถวิวรเณ “ตาปสปพฺพชฺชำ ปพฺพชนฺตาปิ หิ ปฐมำ เกสมสฺสุ โอหาเรนฺติ, ตโต ปฏฺฐาย ปรูฬฺหเกเส พนฺธิตฺวา วิจรนฺติ, เตน วุตฺตำ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวาติ เอวำ อตฺโถ สำวณฺณิโต.

ตอบ: ใช่, แต่ในที่นั้น พระอรรถกถาจารย์อธิบายด้วยคำว่า จิรปพฺพชิตานำ เพราะประสงค์ให้ทิกฺขิต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ปพฺพชิต (นักบวช). ไม่ได้ประสงค์ ที่จะแสดงอรรถของธาตุ. ส่วนในที่นี้ ข้าพเจ้าให้ความหมายของ ทิกฺข ธาตุว่า มุณฺหิย เพื่อแสดงอรรถของธาตุ. ก็ดาบสทั้งหลาย สมควรที่จะได้รับการอธิบายโดยการใช้ ทิกฺขิต ศัพท์อันระบุถึงอรรถ มุณฺหิย (การโกนศีรษะ, ศีรษะโล้น - บวช)

จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาจักกวัตติสูตร พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะอธิบายความ หมายพระบาลีนี้ว่า เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา109 (ปลงผม และหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์) ได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า ตาปสปพฺพชฺชำ ปพฺพชนฺตาปิ หิ ปฐมำ เกสมสฺสุ โอหาเรนฺติ, ตโต ปฏฺฐาย ปรูฬฺหเกเส พนฺธิตฺวา วิจรนฺติ, เตน วุตฺตำ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา110 (ก็แม้บุคคล เมื่อจะบวชเป็นดาบส อันดับแรกให้ปลงผมและหนวด ก่อน จากนั้นเกล้าผมเที่ยวไป เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา)

อิกฺข = ทสฺสนงฺเกสุ เห็น - ดู - เพ่ง - พินิจ,

กำหนด, หมาย

อิกฺขติ, อุเปกฺขติ, อเปกฺขติ. อุเปกฺขา, อเปกฺขา, ปจฺจเวกฺขณา. กการโลเป “อุเปขา, อเปขา, อุปสมฺปทาเปโขติ รูปานิ ภวนฺติ.

อิกฺขติ ย่อมเห็น

อุเปกฺขติ ย่อมมองดูโดยวางใจเป็นกลาง=วางเฉย

อเปกฺขติ ย่อมเพ่ง, ย่อมคำนึงถึง, ย่อมหวัง

อุเปกฺขา การเพ่ง, ความวางเฉย=วางใจเป็นกลาง

อเปกฺขา การคำนึงถึง, ตัณหา

ปจฺจเวกฺขณา การพิจารณา, พิจารณาถ้วนถี่

เมื่อลบ ก อักษรจะมีรูปว่า อุเปขา (การเพ่ง, ความวางเฉย=วางใจเป็นกลาง), อเปขา (การคำนึงถึง, ตัณหา), อุปสมฺปทาเปโข (ผู้เตรียมอุปสมบท)

ทกฺข = หึสาคตีสุ เบียดเบียน,

ไป - ถึง - เป็นไป

ทกฺขติ. ทกฺขโก

ทกฺขติ ย่อมเบียดเบียน, ย่อมไป

ทกฺขโก ผู้เบียดเบียน, ผู้ไป

จิกฺข, จกฺข = วิยตฺติยํ วาจายं๑ กล่าว, บอก

จิกฺขติ, อาจิกฺขติ, อพฺภาจิกฺขติ. อาจิกฺขโก. จกฺขุ.

เอตฺถ จกฺขูติ จกฺขตีติ จกฺขุ111 สมวิสมํ อภิพฺยตฺตํ วทนฺตํ วิย โหตีติ อตฺโถ. อถวา “สูปํ จกฺขติ, มธุ จกฺขตีติอาทีสุ วิย ยสฺมา อสฺสาทตฺโถปิ จกฺขุสทฺโท ภวติ, ตสฺมา “จกฺขติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ รูปํ อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ อสฺสาทตฺโถปิ คเหตพฺโพ. “จกฺขุ โข มาคณฺฑิย รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิตนฺติ112 หิ วุตฺตํ. สติปิ โสตาทีนํ สทฺทารามตาทิภาเว นิรูฬฺหตฺตา นยเน เอว จกฺขุสทฺโท ปวตฺตติ ปงฺกชาทิสทฺทา วิย ปทุมาทีสุ.

จกฺข'กฺขิ นยนํ เนตฺตํ โลจนํ ทิฏฺฐิ ทสฺสนํ

เปกฺขนํ อจฺฉิ ปมฺหํ ตุ “ปขุมนฺติ ปวุจฺจติ.

เอตา รุกฺขาทิกา จกฺขปริยนฺตา “อตฺตโนภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

จิกฺขติ ย่อมบอกกล่าว

อาจิกฺขติ ย่อมบอกกล่าว

อพฺภาจิกฺขติ ย่อมกล่าวตู่, ย่อมพูดปรักปรำ, ย่อมกล่าวโทษ

อาจิกฺขโก ผู้บอก

จกฺขุ จักษุ

วิเคราะห์, ไวพจน์ จกฺขุ ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จกฺขุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า จกฺขุ เพราะเป็นธรรมชาติ บอกให้รู้หมายความว่า เป็นราวกะว่าคอยชี้บอกที่ต่ำที่สูงให้

อีกอย่างหนึ่ง จกฺขุ ศัพท์มีอรรถอัสสาทะ (ยินดี, พอใจ) ดังในข้อความเป็นต้นว่า สูปำ จกฺขติ (ย่อมชอบใจแกง), มธุ จกฺขติ (ย่อมชอบใจน้ำหวาน) ดังนั้น จึงควรถือเอาแม้ ความหมายอัสสาทะ (ยินดี, พอใจ) ดังนี้ว่า เป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณคล้ายกับว่าจะพอ ใจรูป สมดังพระพุทธดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า จกฺขุ โข มาคณฺฑิย รูปารามำ รูปรตำ รูปสมฺมุทิตำ (ดูก่อนมาคัณฑิยะ นัยน์ตามีความพอใจในรูป, เพลิดเพลินในรูป, ยินดี พอใจในรูป). แม้ว่า โสต เป็นต้น จะมีความสามารถในการยินดีอารมณ์มีเสียงเป็นต้น แต่ ก็ไม่เรียกว่า จกฺขุ เพราะคำว่า จกฺขุ นี้จัดเป็นรุฬหี (จึงไม่จำเป็นต้องคำนึงถึง) ดังนั้น จกฺขุ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า นยนะ (นัยน์ตา) เท่านั้น เหมือน ปงฺกช ศัพท์ (พืชน้ำ) เป็นต้น ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปทุม เป็นต้นเท่านั้น. ศัพท์ที่มีความหมายว่า จกฺขุ มีดังนี้ คือ

จกฺขุ, อกฺขิ, นยน, เนตฺต, โลจน, ทิฏฺฐิ, ทสฺสน, เปกฺขน, อจฺฉิ; ส่วน ปมฺห, ปุมข แปลว่า ขนตา.

นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลายกล่าวว่า ธาตุตั้งแต่ รุกฺข เป็นต้นจนถึง จกฺข ธาตุ เป็นอัตตโนภาสา (ลงวิภัตติเฉพาะฝ่ายอัตตโนบท)

ขการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ข อักษร.

คการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ค อักษร)

คุ = กรีสุสฺสคฺเค ถ่ายอุจจาระ

กรีสุสฺสคฺโค วจฺจกรณำ. ควติ.

กรีสุสฺสคฺค คือ การถ่ายอุจจาระ.

ควติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

เค = สทฺเท ขับร้อง, ร้องเพลง

คายติ ย่อมขับร้อง

คีตำ การขับร้อง, เพลง

วคฺค = คติยำ ไป

วคฺคติ. วคฺโค, วคฺคิตำ.

เอตฺถ สมุทายวเสน วคฺคนำ ปวตฺตนำ วคฺโค. วคฺคิตนฺติ คมนำ. ตถา หิ นาคเปตวตฺถุอฏฺฐ-กถายำ “โย โส มชฺเฌ อสฺสตรีรเถน จตุพฺภิ ยุตฺเตน สุวคฺคิเตน. อมฺหากำ ปุตฺโต อหุ มชฺฌิโม โส, อมจฺฉรี ทานปตี วิโรจตีติ อิ

มิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ วทนฺเตหิ “สุวคฺคิเตนาติ สุนฺทรคมเนนาติ. กิญฺจิ ภิยฺโย กฺริยาปทมฺปิ จ ทิฏฺฐ “ธุนนฺติ วคฺคนฺติ ปวตฺตนฺติ จมฺพเรติ.

วคฺคติ ย่อมไป

วคฺโค วรรค, พรรค, พวก

วคฺคิตํ การไป

บรรดาบทเหล่านั้น:- การไปหรือความเป็นไปในลักษณะของการประชุมกัน ชื่อว่า วคฺค. การไป ชื่อว่า วคฺคิตํ. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถานาคเปตวัตถุ เมื่อพระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลายจะอธิบายพระบาลีนี้ว่า

โย โส มชฺเฌ อสฺสตรีรเถน

จตุพฺภิ ยุตฺเตน สุวคฺคิเตน

อมฺหากํ ปุตฺโต อหุ มชฺฌิโม โส

อมจฺฉรี ทานปตี วิโรจติ.113

เทพบุตรใดขี่รถเทียมด้วยม้าอัสดร ๔ ตัว แล่นไป อย่างสง่างามท่ามกลางน้องชายหญิง เทพบุตรผู้เป็นบุตรคนกลางของข้าพเจ้าทั้งสองนั้น ครั้งเมื่อเขา เกิดเป็นมนุษย์ เป็นคนไม่ตระหนี่ เป็นทานบดี รุ่งโรจน์อยู่.

ได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า สุวคฺคิเตนาติ สุนฺทรคมเนน114 (บทว่า สุวคฺคิเตน ความว่า ด้วยการไปอย่างสง่างาม). อนึ่ง นอกจากจะพบว่ามีใช้เป็นบทนามแล้ว ข้าพเจ้า ยังได้พบว่า มีใช้เป็นบทกิริยาอาขยาตบ้างเล็กน้อย ดังมีข้อความจากพระบาลีว่า ธุนนฺติ วคฺคนฺติ ปวตฺตนฺติ จมฺพเร115 (สบัดและเหิรเหาะไปบนท้องฟ้า)

รคิ ลคิ อคิ วคิ มคิ อิคิ ริคิ ลิคิ ตคิ สคิ = คมเน จ ไป

จกาโร คติเปกฺขโก.

รงฺคติ. รงฺโค. ลงฺคติ. ลงฺโค, ลงฺคี. องฺคติ, องฺเคติ. องฺโค, สมงฺคี, สมงฺคิตา, องฺคํ, องฺคณํ. วงฺคติ. วงฺโค. มงฺคติ. มงฺโค, อุมงฺโค, มงฺคลํ. อิงฺคติ. อิงฺคิตํ. ริงฺคติ. ริงฺคนํ. ลิงฺคติ. ลิงฺคนํ. อุลฺลิงฺคติ, อุลฺลิงฺคนํ. ตงฺคติ. ตงฺคนํ. สงฺคติ. สงฺคนํ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถคติ.

รงฺคติ ย่อมเดินไปมา, ย่อมรู้

รงฺโค มหรสพ

ลงฺคติ ย่อมไปมา

ลงฺโค การไป

ลงฺคี กลอนเหล็ก, กลอน

องฺโค อวัยวะน้อยใหญ่

สมงฺคี พร้อมเพรียง

สมงฺคิตา ความเป็นผู้พร้อมเพรียง

องฺค๑ องค์, ส่วน, เหตุ

องฺคณ กิเลสมีราคะเป็นต้น

วงฺคติ, มงฺคติ ย่อมไป

วงฺโค, มงฺโค การไป

อุมงฺโค ถ้ำ, คูหา, อุโมงค์

มงฺคล มงคล

อุลฺลิงฺคติ ย่อมสวมกอด

อุลฺลิงฺคน การสวมกอด

[คำที่เหลือหากเป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า ย่อมไป, ย่อมถึง, ย่อมเป็นไป. หากเป็น บทกิริยานาม แปลว่า การไป, การถึง, ความเป็นไป]

อัตถุทธาระของ องฺคณ ศัพท์

ตตฺถ องฺคนฺติ เยสํ เกสญฺจิ วตฺถูนํ อวยโว, สรีรมฺปิ การณมฺปิ จ วุจฺจติ116 องฺคณนฺติ กตฺถจิ กิเลสา วุจฺจนฺติ “ราโค องฺคณนฺติอาทีสุ117 ราคาทโย หิ องฺคนฺติ เอเตหิ ตสมงฺคิปุคฺคลา นิหีนภาวํ คจฺฉนฺตีติ “องฺคณานีติ วุจฺจนฺติ. กตฺถจิ มลํ วา ปงฺโก วา “ตสฺเสว รชสฺส วา องฺคณสฺส วา ปหานาย วายมตีติอาทีสุ118 อณฺชติ มกฺเขตีติ หิ องฺคณ, มลาทิ. กตฺถจิ ตถารูโป วิวฏปฺ-ปเทโส “เจติยงฺคณ, โพธิยงฺคณนฺติอาทีสุ119 อณฺชติ ตตฺถ จิตฺ อติสุนฺทรตาย อภิพฺยญฺเชตีติ หิ องฺคณ, วิวโฏ ภูมิปฺปเทโส. อิจฺเจวํ -

ราคาทีสุ กิเลเสสุ ปงฺเก กายมลมฺหิ จ

วิวเฏ ภูมิภาเค จ “องฺคณนฺติ รโว คโต.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า องฺคํ หมายถึงชิ้นส่วน (หรือส่วนประกอบ) ของสิ่งต่างๆ อีกนัยหนึ่ง องฺคํ ยังหมายถึงอวัยวะร่างกายและเหตุก็ได้

บทว่า องฺคณ ในบางแห่งหมายถึงกิเลส เช่นในข้อความที่มาในอนังคณสูตรว่า ราโค องฺคณ (ราคะเรียกว่า องฺคณ). จริงอย่างนั้น กิเลสมีราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า องฺคณ เพราะเป็นเหตุให้บุคคลผู้มีกิเลสเข้าถึงความเป็นคนทราม. ในบางแห่ง องฺคณ ยังหมายถึง สิ่งปฏิกูล(มีสวะเป็นต้น) หรือเปือกตม เช่นในข้อความที่มาในอนังคณสูตรว่า ตสฺเสว รชสฺส วา อนงฺคณสฺส วา ปหานาย วายมตีติ (พยายามเพื่อสลัดฝุ่นธุลีดังกล่าว และสิ่งปฏิกูล (เปือกตม)) จริงอย่างนั้น ธรรมชาติที่แปดเปื้อน เรียกว่า อนงฺคณ. ได้แก่ สิ่งปฏิกูล มีสวะ เป็นต้น. ในบางแห่ง องฺคณ ยังหมายถึงสถานที่โล่งแจ้งตามธรรมชาติ เช่นในข้อความ เป็นต้นว่า เจติยงฺคณ โพธิยงฺคณ (เนินพระเจดีย์, ลานโพธิ์). จริงอย่างนั้น วัตถุสิ่งของที่ ตั้งอยู่ ณ ที่เนินหรือลานนั้นย่อมโดดเด่น เนื่องจากมีความงดงามอย่างยิ่ง ได้แก่ พื้นที่โล่ง เตียน. ตามที่กล่าวมานี้ พึงทราบว่า

องฺคณ ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า กิเลสมีราคะเป็นต้น, เปือกตม, สิ่งปฏิกูลในร่างกาย และพื้นที่โล่งเตียน.

ยุคิ ชุคิ = วชฺชเน ละเว้น, งด

ยุงฺคติ ย่อมละเว้น

ชุงฺคติ ย่อมละเว้น

รคิ = สงฺกายํ สงสัย, ลังเล

รงฺคติ ย่อมสงสัย

ลค = สงฺเค ติด, ข้อง; สงสัย, ลังเล

จกาโร อนนฺตรวุตฺตาเปกฺขโก. ลคติ. จชโต น โหติ ลคนํ. พฬิเส ลคฺโค.

จ ศัพท์ (ท้าย สงฺเค) ระบุถึงอรรถของธาตุ คือ สงฺกายํ (สงสัย, ลังเล) ที่ได้กล่าวไว้ ข้างต้น (ธาตุตัวที่ผ่านมา[รคิ ธาตุ]).

ลคติ ย่อมติด, ย่อมสงสัย

จชโต น โหติ ลคนํ120 เราผู้สละแว่นแคว้น ย่อมไม่ติด

พฬิเส ลคฺโค121 ติดเบ็ด

ถค = สํวรเณ สำรวม, ปิดกั้น

ถคติ ย่อมสำรวม

อคฺค = กุฏิลคติยํ คดไปคดมา, บิดไปบิดมา

อคฺคตีติ อคฺคิ, กุฏิลํ คจฺฉตีติ อตฺโถ.

อคฺคิ ธูมสิโข โชติ ชาตเวโท สิขี คินิ

อคฺคินิ ภาณุมา เตโช ปาวโก ติวโก'นโล.

หุตาสโน ธูมเกตุ เวสฺสานโร จ อิจฺจิมา

ฆตาสโน วายุสโข ทหโน กณฺหวตฺตนิ.

เอตา คุอาทิกา อคฺคปริยนฺตา “ปรสฺสภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

วิเคราะห์, ไวพจน์ อคฺคิ ศัพท์

คำว่า อคฺคิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อคฺคิ เพราะบิดไปบิดมา หมายความว่า ไปคดๆ (เป็นการแสดงอาการลุกของไฟ). ศัพท์ที่มีความหมายว่า ไฟ มีดังนี้ คือ

อคฺคิ, ธูมสิข, โชติ, ชาตเวท, สิขี, อคฺคินิ, ภานุมา, เตช, ปาวก, อติวก, อนล, หุตาสน, ธูมเกตุ, เวสฺสานร, อิจฺจิมา, ฆตาสน, วายุสข, ทหน, กณฺหวตฺตนิ.

นักไวยากรณ์สันสกฤตกล่าวว่า ธาตุที่มี คุ เป็นเบื้องต้นจนถึง อคฺค เป็นปรัสสภาสา (คือลงวิภัตติเฉพาะวิภัตติฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น)

คา = คติยํ ไป

คาติ ย่อมไป

คุ = สทฺเท ส่งเสียง - ร้อง

ควติ ย่อมส่งเสียง

คุ = อุคฺคเม สูงขึ้น, ปรากฏ

อุคฺคโม อุคฺคมนำ ปากฏตา.

ควติ. สทฺทสตฺถวิทู ปนิมาสำ “คาเต ควเตติ อตฺตโนภาสตฺตำ วทนฺติ.

อุคฺคมน คือ การสูงขึ้น, ความปรากฏ

ควติ ย่อมสูงขึ้น

ก็ธาตุเหล่านี้ นักไวยากรณ์สันสกฤตกล่าวว่าเป็นอัตตโนภาสา (ลงวิภัตติเฉพาะ ฝ่ายอัตตโนบท) ตามมตินี้ มีรูปว่า คาเต, ควเต (ย่อมสูงขึ้น)

คการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ค อักษร.

ฆการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฆ อักษร)

ฆา = คนฺโธปาทาเน สูด, ดม

ฆาติ. ฆานำ๑ คนฺธำ ฆตฺวา. อตฺรายำ ปาฬิ “คนฺธำ ฆตฺวา สติ มุฏฺฐาติ. เอติสฺสา ปน ทิวาทิคณำ ปตฺตาย “ฆายติ ฆายิตฺวาติ รูปานิ ภวนฺติ.

ฆาติ ย่อมสูด, ย่อมดม

ฆานำ เครื่องดมกลิ่น = จมูก

คนฺธำ ฆตฺวา ดมแล้วซึ่งกลิ่น

ในคำว่า คนฺธำ ฆตฺวา นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า คนฺธำ ฆตฺวา สติ มุฏฺฐา122 (เมื่อ บุคคลได้สูดกลิ่นแล้ว[มัวใส่ใจถึงกลิ่นนั้นว่าเป็นนิมิตที่น่ารัก]สติก็เลอะเลือน). ก็ ฆา ธาตุนี้ ในกรณีที่เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปกิริยาว่า ฆายติ, ฆายิตฺวา

ฆุ = อภิคมเน ไปแรง

อภิคมนำ อธิคมนำ. โฆติ.

อภิคมน คือ การไปแรง

โฆติ ย่อมไปแรง

ชคฺฆ = หสเน หัวเราะ

ชคฺฆติ, สญฺชคฺฆติ. ชคฺฆิตฺวา. ชคฺฆิตุมฺปิ น โสภติ. สญฺชคฺฆิตฺโถ มยา สห.

ชคฺฆติ ย่อมหัวเราะ

สญฺชคฺฆติ123 ย่อมหัวเราะ

ชคฺฆิตฺวา หัวเราะแล้ว

ชคฺฆิตุมฺปิ น โสภติ125 ไม่งามพอที่จะหัวเราะ

สญฺชคฺฆิตฺโถ๑ มยา สห124 ผู้นี้เคยหัวเราะพร้อมกับเรามาก่อน

ตคฺฆ = ปาลเน รักษา

ตคฺฆติ ย่อมรักษา

สิฆิ = อาฆาเน สูดกลิ่น, ดมกลิ่น

อาฆานำ ฆาเนน คนฺธานุภวนำ. สิงฺฆติ, อุปสิงฺฆติ. อุปสิงฺฆิตฺวา. อารา สิงฺฆามิ วาริชำ. เอตา “ปรสฺสภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

อาฆาน คือ การสูดกลิ่น

สิงฺฆติ, อุปสิงฺฆติ ย่อมสูดกลิ่น

อุปสิงฺฆิตฺวา สูดกลิ่นแล้ว

อารา สิงฺฆามิ วาริชำ126 ข้าพเจ้าได้กลิ่น (สูดดม) ดอกบัวแต่ไกล

นักไวยากรณ์สันสกฤตกล่าวว่า ธาตุเหล่านั้นเป็นปรัสสภาสา [คือเป็นกลุ่มธาตุลง วิภัตติเฉพาะฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น]

ฆุ = สทฺเท ร้อง, กล่าว

โฆติ, ฆวติ

โฆติ ย่อมร้อง

ฆวติ ย่อมร้อง

รฆิ ลฆิ = คตฺยกฺเขเป กระโดด, โลด

คตฺยกฺเขโป คติยา อกฺเขโป.

รงฺฆติ, ลงฺฆติ, อุลฺลงฺฆติ. ลงฺฆิตา, อุลฺลงฺฆิกาปีติ, ลงฺฆิตฺวา.

คตฺยกฺเขป คือ การย่างก้าวด้วยการกระโดด

รงฺฆติ, ลงฺฆติ ย่อมกระโดด

อุลฺลงฺฆติ ย่อมกระโดด

ลงฺฆิตา การกระโดด

อุลฺลงฺฆิกาปีติ ปีติที่ทำให้ตัวลอย

ลงฺฆิตฺวา กระโดดแล้ว

มฆิ = เกตเว จ ฉ้อ, โกง และกระโดด

จกาโร ปุพฺพตฺถาเปกฺโข. มงฺฆติ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถของธาตุข้างต้น (คตฺยกฺเขป)

มงฺฆติ ย่อมโกง

ราฆ, ลาฆ = สามตฺถิเย สามารถ

ราฆติ ย่อมสามารถ

ลาฆติ ย่อมสามารถ

ทาฆ = อายาเส จ ลำบาก, เหน็ดเหนื่อย; สามารถ

อายาโส กิลมนำ.

จกาโร สามตฺถิยาเปกฺขโก. ทาฆติ. นิทาโฆ.

อายาส คือ ความลำบาก. จ ศัพท์ระบุถึงอรรถ สามตฺถิย

ทาฆติ ย่อมลำบาก, ย่อมสามารถ

นิทาโฆ ฤดูร้อน

สิลาฆ = กตฺถเน สรรเสริญ, ยกย่อง, ชมเชย

กตฺถนำ ปสำสนำ. สิลาฆติ. สิลาฆา. พุทฺธสฺส สิลาฆเต. สิลาฆิตฺวา.

“อตฺตโนภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

กตฺถน คือ การสรรเสริญ, การยกย่อง, ชมเชย

สิลาฆติ ย่อมสรรเสริญ

สิลาฆา การสรรเสริญ

สิลาฆิตฺวา สรรเสริญแล้ว

พุทฺธสฺส สิลาฆเต ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า

นักไวยากรณ์ สันสกฤตกล่าวว่า สิลาฆ ธาตุเป็นอัตตโนภาสา (คือธาตุที่ลงวิภัตติ เฉพาะวิภัตติฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น)

ฆ การนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฆ อักษร.

อิติ ภูวาทิคเณ กวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.

กลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ก วรรค ในภูวาทิคณะ จบแต่เพียงเท่านี้.

จการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษร)

อิทานิ จวคฺคนฺตธาตุรูปานิ วุจฺจนฺเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร จ วรรค.

สุจ = โสเก เศร้าโศก, เหี่ยว - แห้ง

โสจติ. โสโก, โสจนา.

โสจๅ, โสจนฺโต, โสจนฺตี, โสจนฺตๆ กุลๆ , โสจิตฺวา.

โสจติ ย่อมเศร้าโศก

โสโก ย่อมเศร้าโศก

โสจนา ความเศร้าโศก

โสจๅ (ชายผู้เศร้าโศก). โสจนฺโต (ชายผู้เศร้าโศกอยู่). โสจนฺตี (หญิงผู้เศร้าโศกอยู่). โสจนฺตๆ กุลๆ (ตระกูลเศร้าโศกอยู่). โสจิตฺวา (เศร้าโศกแล้ว)

กุจ = สทฺเท ตาเร๑ ร้องดังก้อง, ตะโกน, กึกก้อง

ตารสทฺโท อจฺจุจฺจสทฺโท. โกจติ. อุจฺจสทฺทๆ กโรตีติ อตฺโถ.

ตาร ศัพท์มีเสียงสูงยิ่ง

โกจติ (ย่อมร้องดังก้อง) หมายความว่า ส่งเสียงดัง

กุญฺจ = โกฏิลฺเล; คด, โค้ง, โกง, งอ; บิดเป็นเกลียว

อปฺปีภาเวสุ และอรรถว่าน้อย

กุญฺจติ. กุญฺจิตฺวา. กุญฺจิกา, กุญฺจิตเกโส.

กุญฺจติ ย่อมคด

กุญฺจิตฺวา คดแล้ว

กุญฺจิกา กุญแจ

กุญฺจิตเกโส127 ผู้มีผมบาง, ผู้มีผมหยักเป็นลอน, ผู้มีผมที่มีปลายงอน

ลุญฺจ = อปนยเน ถอน, ทิ้ง

ลุญฺจติ. ลุญฺจโก, ลุญฺจิตุ, ลุญฺจิตฺวา.

ลุญฺจติ ย่อมถอน

ลุญฺจโก ผู้ถอน

ลุญฺจิตุ เพื่อถอน

ลุญฺจิตฺวา ถอนแล้ว

อญฺจุ = คติ; ไป;

ปูชนาสุ บูชา, เคารพ, นับถือ

มคฺคๆ อญฺจติ. พุทฺธๆ อญฺจติ.

กฎุกณฺจุกตา๑ อุทฺธ์ อนุคฺคนฺตฺวา ติริยํ อณฺจิโตติ ติรจฺฉาโน.

มคฺคํ อณฺจติ ย่อมไปสู่ทาง

พุทฺธ์ อณฺจติ ย่อมบูชาพระพุทธเจ้า

กฎุกณฺจุกตา129 พิธีบูชาหรือให้ทานอย่างหนึ่งที่ใช้ทัพพีตักแล้วจึงให้

อุทฺธ์ อนุคฺคนฺตฺวา ติริยํ อณฺจิโตติ ติรจฺฉาโน128

ติรจฺฉาน คือผู้ไปทางขวาง ไม่ตั้งตัวตรงสูงขึ้นข้างบน

วณฺจุ จณฺจุ ตณฺจุ = คติยํ ไป

วณฺจติ. จณฺจติ. ตณฺจติ. มณฺจติ.

สนฺติ ปาทา อวณฺจนา. อวณฺจนาติ วณฺจิตุ คนฺตุ อสมตฺถา.

วณฺจติ, จณฺจติ, ตณฺจติ, มณฺจติ (ย่อมไป). สนฺติ ปาทา อวณฺจนา130 (เท้ามีแต่ไป ไม่ได้). บทว่า อวณฺจนา มีความหมายว่า ไม่สามารถไป

คุจุ คเณจุ = เถยฺยกรเณ ลัก, ขโมย

เถนนํ เถยฺยํ, โจริกา. ตสฺส กฺริยา เถยฺยกรณ์. โคจติ. คเณจติ.

เถยฺย คือ การลักขโมย. โจริกา (การโจรกรรมหรือการลักขโมย). การกระทำ โจรกรรมหรือกิริยาการลักขโมยนั้น เรียกว่า เถยฺยกรณ

โคจติ ย่อมลักขโมย

คเณจติ ย่อมลักขโมย

อจฺจ = ปูชายํ บูชา, เคารพ, นับถือ

อจฺจติ. พฺรหฺมาสุรสุรจฺจิโต.

อจฺจติ ย่อมบูชา

พฺรหฺมาสุรสุรจฺจิโต131 ผู้อันพรหม, อสูร และเทวดาบูชา

ตจฺจ = หึสายํ เบียดเบียน

ตจฺจติ ย่อมเบียดเบียน

จจฺจ ชจฺจ = ปริภาสนวชฺชเนสุ ด่า, บริภาษ; ละ, เว้น

จจฺจติ ย่อมด่า, ย่อมเว้น

ชจฺจติ ย่อมด่า, ย่อมเว้น

กุจ = สงฺโกจนโกฏิลฺล- สุก; คด, โค้ง

= ปฏิกุกมวิเลขเนสุ ถอยหลัง, ถอยกลับ, หด;

ขีดเขียน, ทำให้เป็นรอย

กุจติ ย่อมสุก

สงฺกุจติ ย่อมสุก

สงฺโกโจ การสุก

ตจ = สำวรเณ รักษา, สังวร, ป้องกัน

สำวรณำ รกฺขณำ. ตจติ. ตโจ.

สำวรณ คือ การรักษา (การสังวร, การป้องกัน)

ตจติ ย่อมป้องกัน

ตโจ หนัง=เครื่องป้องกัน

ทิจ = ถุติยำ ชมเชย, ยกย่อง

ทิจติ ย่อมชมเชย

กุจ = สงฺโกจเน หดเข้า, สั้นเข้า, หดหู่

โกจติ ย่อมหดเข้า

สงฺโกจติ ย่อมหดเข้า

สงฺโกโจ การหดเข้า

พฺยาจ = พฺยาชิกรเณ๑ แสร้งทำ, หลอกลวง

พฺยาชิกรณำ พฺยาชิกฺริยา. พฺยาจติ.

พฺยาชิกรณ คือ การนินทาหรือการกระทำโดยอาการแสแสร้ง

พฺยาจติ ย่อมนินทา, ย่อมแสแสร้ง

วจ = วิยตฺติยำ วาจายำ กล่าว, พูด, กล่าวชัด

วิยตฺตสฺส เอสา วิยตฺติ, ติสฺสำ วิยตฺติยำ วาจายำ, วิยตฺตายำ วาจายนฺติ อธิปฺปาโย. วิยตฺตสฺส หิ วทโต ปุคฺคลสฺส วเสน วาจา วิยตฺตา นาม วุจฺจติ. ยถา ปน กุจฺฉิสทฺทติรจฺฉานคตาทิสทฺโท “อพฺยตฺตสทฺโทติ วุจฺจติ, น เอวำ วจนสงฺขาโต สทฺโท “อพฺยตฺตสทฺโทติ วุจฺจติ วิญฺญาตตฺถตฺตา.

วิยตฺติ คือ ถ้อยคำของคนที่กล้าแสดงออก, วจ ธาตุ ใช้ในความหมายว่า ถ้อยคำ หรือวาจาอันเป็นสมบัติของคนที่กล้าแสดงออกนั้น หมายถึงวาจาที่กล่าวชัดเจน, ด้วยว่า วาจาที่ชัดเจนนี้ หมายเอาเฉพาะวาจาของบุคคลผู้ใช้ภาษาที่สามารถสื่อได้. เหมือนอย่างว่า เสียงท้องร้อง หรือเสียงร้องของสัตว์ดิรัจฉาน เป็นต้น ท่านเรียกว่า อพฺยตฺตสทฺท (เสียงไม่ ปรากฏชัด). ส่วนเสียงกล่าวคือคำพูดของมนุษย์ ท่านไม่เรียกว่า อพฺยตฺตสทฺท เพราะ สามารถสื่อความหมายให้เข้าใจได้นั่นเอง

บทที่สำเร็จมาจาก วจ ธาตุ

“วตฺติ, วจติ, วจนฺติ. วจสิ อิจฺจาทีนิ สุทฺธกตฺตุปทานิ. “วาเจติ, วาเจนฺติ อิจฺจาทีนิ เหตุกตฺตุปทานิ. “อตฺถาภิสมยา ธีโร, ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ132 วุจฺจนฺติ. สนฺโต สปฺปุริสา โลเก, เทวธมฺมาติ วุจฺจเร133 อิจฺจาทีนิ กมฺมปทานิ. ครู ปน วการสฺส อุการาเทสวเสน “อุตฺตำ อุจฺจเต อุจฺจนฺเตติอาทีนิ อิจฺฉนฺติ, ตานิ สาสเน อปฺปสิทฺธานิ, สกฺกฏภาสานุโลมานิ. สาสนสฺมิญฺหิ รการาคมวิสเย นิปฺปุพฺพสฺเสว วจสฺส วสฺส อุการาเทโส สิทฺโธ “นิ

รุตฺติ, นิรุตฺตํ, เนรุตฺตนฺติ. วจนํ, วาจา, วโจ, วจี, วุตฺตํ, ปวุตฺตํ, วุจฺจมานํ, อธิวจนํ, วตฺตพฺพํ, วจนียํ, อิมานิ นามิกปทานิ. วตฺตุ, วตฺตเว, วตฺวา, วตฺวาน, อิมานิ ตุมนฺตาทีนิ. “ปรสฺสภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

ตัวอย่างของ วจ ธาตุ

กัตตุวาจก เช่น วตฺติ, วจติ, วจนฺติ. วจสิ (ย่อมกล่าว)

เหตุกัตตุวาจก เช่น วาเจติ, วาเจนฺติ (ให้กล่าวอยู่)

กัมมวาจก เช่น อตฺถาภิสมยา ธีโร, ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ (นักปราชญ์ ท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะรู้ประโยชน์). วุจฺจนฺติ (ย่อมถูกกล่าว). สนฺโต สปฺปุริสา โลเก, เทวธมฺมาติ วุจฺจเร (สัตบุรุษผู้สงบในโลก ท่านเรียกว่า เทวธรรม)

อนึ่ง ครูทั้งหลายนิยมใช้บทว่า อุตฺตํ, อุจฺจเต, อุจฺจนฺเต เป็นต้นโดยแปลง ว อักษร เป็น อุ อักษร. คำเหล่านั้น ไม่มีใช้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นคำที่ครูทั้งหลายใช้โดย อนุโลมตามภาษาสันสกฤต. ด้วยว่า [วิธีเช่นนี้]ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้น หากจะมีการ แปลง ว ของ วจ ธาตุเป็น อุ ก็มักจะแปลงเฉพาะที่มี นิ เป็นบทหน้า และมีการลง ร อาคม เท่านั้น เช่น นิรุตฺติ, นิรุตฺตํ, เนรุตฺตํ (ภาษา, คำพูด)

บทนาม เช่น วจนํ, วาจา, วโจ, วจี (คำพูด), วุตฺตํ, ปวุตฺตํ (ถูกกล่าวแล้ว), วุจฺจมานํ (ถูกกล่าวอยู่), อธิวจนํ (ชื่อ), วตฺตพฺพํ, วจนียํ (พึงถูกกล่าว)

บทที่ลง ตุ เป็นต้น เช่น วตฺตุ, วตฺตเว (เพื่อกล่าว), วตฺวา, วตฺวาน (กล่าวแล้ว)

นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลายกล่าวว่า วจ ธาตุนี้ เป็นปรัสสภาสา (คือเป็นธาตุที่ ลงวิภัตติเฉพาะฝ่ายปรัสสบทเท่านั้น)

คำอธิบาย

และวินิจฉัยบทว่า วจติ, วจนฺติ

ตตฺถ วตฺตีติ วทติ. อาขฺยาตปทญฺเหตํ. อตฺถสํวณฺณเกหิปิ “วตฺติ เอตายาติ วาจาติ นิพฺพจนมุทาหฏํ. สทฺทสตฺเถ จ ตาทิสํ อาขฺยาตปทํ ทิฏฺจ. เอตฺถ ปเนเก วทนฺติ “วจติ, วจนฺตีติอาทีนิ กฺริยาปทรูปานิ พุทฺธวจเนอฏฺกถาฏีกาสุ สตฺเถสุ จ อนาคตตฺตา ฉฑฺเฑตพฺพานีติ. ตนฺน, ยสฺมา สาสเน “อวจ, อวจีสูติ สุทฺธกตฺตุปทานิ จ “วาเจติ, วาเจนฺตีติ อาทีนิ เหตุกตฺตุปทานิ จ ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา พุทฺธวจนาทีสุ อนาคตานิปิ “วจติ, วจนฺตีติอาทีนิ รูปานิ คเหตพฺพานิ. วเจยฺย, วุจฺจตุ, วุจฺเจยฺย. เสสํ สพฺพํ สพฺพตฺถ วิตฺถารโต คเหตพฺพํ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วตฺติ มีความหมายเท่ากับบทว่า วทติ (ย่อมกล่าว). บทว่า วตฺติ นั้น เป็นบท อาขยาต. แม้พระอรรถกถาจารย์ ก็ได้แสดงรูปวิเคราะห์ว่า วตฺติ เอตายาติ วาจา (ชื่อว่า วาจา เพราะเป็นเครื่องกล่าว). ทั้งในคัมภีร์ไวยากรณ์ ก็ยังมีการแสดงรูปเช่นนั้นโดยความ เป็นบทอาขยาต. อนึ่งในแบบแจกนั้นมีอาจารย์บางท่านค้านว่า รูปบทกิริยามี วจติ, วจนฺติ เป็นต้นควรตัดทิ้งไป เพราะไม่มีใช้ในพระบาลี อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ไวยากรณ์

ตอบ: คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ปรากฏว่ามีใช้ทั้งสองบท คือกัตตุวาจก เช่น อวจ, อวจึสุ และเหตุกัตตุวาจก เช่น วาเจติ, วาเจนฺติ ดังนั้น จึงควรถือ เอารูปว่า วจติ, วจนฺติ เป็นต้น ด้วยแม้จะไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์เป็นต้นก็ตาม

ปัญจมีวิภัตติ เช่น วุจฺจตุ (จงถูกกล่าว)

สัตตมีวิภัตติ เช่น วเจยฺย (พึงกล่าว), วุจฺเจยฺย (พึงถูกกล่าว)

รูปที่เหลือทั้งหมดพึงแจกให้ครบทุกวิภัตติ.

การสร้างคำกิริยา

วจ ธาตุด้วยวิภัตติหมวดปโรกขาเป็นต้น

ปโรกฺขารูปานิ วทาม - วจ, วจุ. วเจ, วจิตฺถ. วจึ, วจิมฺห. วจิตฺถ, วจิเร. วจิตฺโถ, วจิวฺโห. วจึ, วจิมฺเห. หิยฺยตฺตนีรูปานิ วทาม - อวจา, อวจู. อวโจ, อวจุตฺถ. อโวจึ, อวจุมฺห. อวจุตฺถ, อวจุตฺถุ. อวจเส, อวจุวฺหํ. อวจึ, อวจมฺหเส. อชฺชตนีรูปานิ วทาม - อวจิ, อโวจุ, อวจึสุ. อโวโจ, อโวจุตฺถ. อโวจึ, อโวจุมฺห. อโวจา, อโวจุ. อวจเส, อโวจุวฺหํ. อโวจึ, อโวจิมฺเห. ภวิสฺสนฺตีรูปานิ วทาม - วกฺขติ, วกฺขนฺติ. วกฺขสิ, วกฺขถ. วกฺขามิ, วกฺขาม. วกฺขเต, วกฺขนฺเต. วกฺขเส, วกฺขวฺเห. วกฺขสฺสํ วกฺขมฺเห. อิเมสํ ปน ปทานํ “กเถสฺสติ, กเถสฺสนฺตีติอาทินา อตฺโถ วตฺตพฺโพ.

ปโรกขาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
วจ	วจุ	วจิตฺถ	วจิเร
วเจ	วจิตฺถ	วจิตฺโถ	วจิวฺโห
วจึ	วจิมฺห	วจึ	วจิมฺเห

หิยยัตตนีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อวจา	อวจู	อวจุตฺถ	อวจุตฺถุ
อวโจ	อวจุตฺถ	อวจเส	อวจุวฺหํ
อโวจึ	อโวจุมฺห	อวจึ	อวจมฺหเส

อัชชัตตนีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อวจิ	อโวจุ, อวจึสุ	อโวจา	อโวจุ
อโวโจ	อโวจุตฺถ	อวจเส	อโวจุวฺหํ
อโวจึ	อโวจุมฺห	อโวจึ	อโวจิมฺเห

ภวิสสันตีวิภัตติ

ปรัสสบท	อัตตโนบท

วกฺขติ วกฺขนฺติ วกฺขเต วกฺขนฺเต

วกฺขสิ วกฺขถ วกฺขเส วกฺขวฺเห

วกฺขามิ วกฺขาม วกฺขสฺสํ วกฺขมฺเห

ก็บทเหล่านี้ (เฉพาะบทที่ลงภวิสสันตีวิภัตติ) มีความหมายเท่ากับบทว่า กเถสฺสติ, กเถสฺสนฺติ (จักกล่าว) เป็นต้น.

การเทียบเคียงระหว่าง

วจ กับ วกฺข ธาตุด้วยวัตตมานาและภวิสสันตีวิภัตติ

วกฺข โรเสติ ธาตุสฺส จ “วกฺขติ, วกฺขนฺติ. วกฺขสีติอาทีนิ วตฺวา อวสาเน อุตฺตมปุริเสก-วจนฏฺฐาเน “วกฺเขมีติ วตฺตพฺพํ. อตฺโถ ปนิเมสํ “โรสติ, โรสนฺตีติอาทินา วตฺตพฺโพ. อยํ วจวกฺขธาตูนํ ภวิสฺสนฺตีวตฺตมานาวเสน รูปสํสนฺทนานโย.

สำหรับธาตุนี้ คือ วกฺข = โรเส (โกรธ, ขึ้งเคียด) ครั้นแจกลำดับบทวัตตมานา วิภัตติว่า วกฺขติ,วกฺขนฺติ.วกฺขสิ เป็นต้นแล้ว ตอนท้ายควรกล่าวคำว่า วกฺเขมิ ตรงตำแหน่ง ของอุตตมบุรุษเอกพจน์. ส่วนความหมายของบทเหล่านั้นเท่ากันกับบทว่า โรสติ, โรสนฺติ (ย่อมโกรธ)เป็นต้น. ที่แสดงมานี้เป็นวิธีการเทียบเคียงรูประหว่างภวิสสันตีวิภัตติ และ วัตตมานาวิภัตติของ วจ ธาตุ และ วกฺข ธาตุ

อปรานิปิ วจธาตุสฺส ภวิสฺสนฺตี สหิตานิ รูปานิ ภวนฺติ- วกฺขิสฺสติ, วกฺขิสฺสนฺติ. วกฺขิสฺสสิ, วกฺขิสฺสถ. วกฺขิสฺสามิ, วกฺขิสฺสาม. วกฺขิสฺสเต, วกฺขิสฺสนฺเต. วกฺขิสฺสเส, วกฺขิสฺสวฺเห. วกฺขิสฺสํ, วกฺขิสฺสามฺเห. อตฺรายํ ปาฬิ-

อตีตกปฺเป จริตํ ฐปยิตฺวา ภวาภเว

อิมมฺหิ กปฺเป จริตํ ปวกฺขิสฺสํ สุโณหิ เมติ.

คทฺรภปญฺเหปิ “ราชา ตุมฺเหหิ สทฺธึ ปฏิสนฺถารํ กตฺวา คหปติ ปติรูปึ อาสนํ ฌตฺวา นิสีทถาติ วกฺขิสฺสตีติเอวมาทิอฏฺฐกถาปาโฐ ทิสฺสติ, ตสฺมาเยว เอทิสี ปทมาลา รจิตา.

แบบแจกภวิสสันตีวิภัตติ

(อีกนัยหนึ่ง)

ปรัสสบท	อัตตโนบท		
วกฺขิสฺสติ	วกฺขิสฺสนฺติ	วกฺขิสฺสเต	วกฺขิสฺสนฺเต
วกฺขิสฺสสิ	วกฺขิสฺสถ	วกฺขิสฺสเส	วกฺขิสฺสวฺเห
วกฺขิสฺสามิ	วกฺขิสฺสาม	วกฺขิสฺสํ	วกฺขิสฺสามฺเห

ในแบบแจกนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

อตีตกปฺเป จริตํ ฐปยิตฺวา ภวาภเว

อิมมฺหิ กปฺเป จริตํ ปวกฺขิสฺสํ สุโณหิ เม134

เราจักไม่กล่าวถึงความประพฤติในภพน้อยภพใหญ่ ในอดีตกัปที่ผ่านมา แต่จักบอกความประพฤติในกัปนี้ ขอท่าน จงฟังเราเถิด.

แม้ในคัทรภปัญหา ก็ปรากฏมีอรรถกถาปาฐะว่า ราชา ตุมฺเหหิ สทฺธึ ปฏิสนฺถารํ กตฺวา คหปติ ปติรูปึ อาสนํ ณตฺวา นิสีทถาติ วกฺขิสฺสติ135 (พระราชา ครั้นทำปฏิสันถาร กับท่านแล้วจักตรัสว่า ดูก่อนคฤหบดี ขอท่านจงทราบอาสนะที่สมควรแล้วนั่งเถิด). เพราะ เหตุนั้นนั่นเทียว ข้าพเจ้า จึงได้แจกปทมาลาเช่นนี้ไว้ด้วย

การเทียบเคียง

วจ, วกฺข ธาตุด้วยภวิสสันตีวิภัตติ

วกฺข โรเสติ ธาตุสฺสปิ ภวิสฺสนฺตีสหิตานิ รูปานิ “วกฺขิสฺสติ, วกฺขิสฺสนฺตีติอาทีนิ ภวนฺติ. อตฺโถ ปนิเมสํ “โรสิสฺสติ, โรสิสฺสนฺตีติอาทินา วตฺตพฺโพ. อยํ วจวกฺขธาตูนํ ภวิสฺสนฺตีวเสเนว รูปสํสนฺทนานโย. อวจิสฺสา, วจิสฺสา, อวจิสฺสํสุ, วจิสฺสํสุ. เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ. อิธ ปน วุตฺตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ วตฺตพฺพมฺปิ อวตฺวา อุปริเยว กเถสฺสาม อิโต อติวิย วตฺตพฺพฏฺฐานตฺตา.

สำหรับรูปที่ลงภวิสสันตีวิภัตติของธาตุนี้ คือ วกฺข = โรเส (โกรธ, ขึ้งเคียด) จะมีรูป ว่า วกฺขิสฺสติ, วกฺขิสฺสนฺติ เป็นต้น. ส่วนความหมายของบทเหล่านี้ ก็เท่ากับบทว่า โรสิสฺสติ, โรสิสฺสนฺติ (จักโกรธ, จักขึ้งเคียด) เป็นต้น. ที่แสดงมานี้ เป็นวิธีการเทียบเคียงรูปของ วจ ธาตุ และ วกฺข ธาตุที่ลงท้ายด้วยภวิสสันตีวิภัตติ

สำหรับกาลาติปัตติวิภัตติ มีแบบแจกดังนี้ อวจิสฺสา, วจิสฺสา, อวจิสฺสํสุ, วจิสฺสํสุ. นักศึกษา พึงแจกรูปที่เหลือทั้งหมดให้ครบ. อนึ่ง สำหรับในที่นี้ ข้าพเจ้า จะยังไม่แสดง อัตถุทธาระของ วุตฺต ศัพท์ทั้ง ๆ ที่ควรแสดง แต่ข้าพเจ้า จักแสดงไว้ข้างหน้า๑ เพราะเห็นว่า เป็นฐานะที่ควรแสดงมากกว่าที่จะแสดงไว้ ณ ที่ตรงนี้.

จุ = จวเน เคลื่อน (ตาย, แตกดับ)

จวติ. การิเต “จาเวตีติ รูปึ. เทวกายา จุโต. จุตึ ปทุมึ. จวิตุ, จวิตฺวา.

จวติ ย่อมเคลื่อน, ย่อมจุติ

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า จาเวติ (ย่อมให้เคลื่อน)

จุตึ ปทุมึ ดอกบัวสั่นไหวแล้ว

จวิตุ เพื่อเคลื่อน

จวิตฺวา เคลื่อนแล้ว

เทวกายา จุโต เคลื่อนแล้ว[จุติแล้ว]จากกาย[หมู่]ของเทวดา

โลจ = ทสฺสเน เห็น, ดู, แลดู

โลจติ ย่อมเห็น

โลจนึ การเห็น

เสจ = เสจเน รด, ราด, ประพรม

เสจติ ย่อมรด

สจ = วิยตฺติยํ วาจายํ พูด, กล่าว

สจติ ย่อมกล่าว

กจ = พนฺธเน ผูก, พัน, รัด, มัด

กจติ ย่อมผูก

มจ มุจิ = กกฺกเน ขัดสี (ทำให้สะอาด, หมดจด)

กกฺกนํ สรีเร อุพฺพฏฺฏนํ. มจติ. มุญฺจติ.

กกฺกน คือ การถูตัว

มจติ ย่อมขัดสี

มุญฺจติ ย่อมขัดสี

มจิ = ธารณ; ทรงไว้, รับไว้;

อุจฺฉาย; ถ่ายของเสีย, ถ่ายอุจจาระ;

ปูชเนสุ. บูชา, เคารพ

ธารณํ อุจฺฉาโย ปูชนนฺติ ตโย อตฺถา.

ตตฺถ อุจฺฉาโย มลหรณํ. มญฺจติ. มญฺโจ, มญฺจนํ. มญฺจติ ปุคฺคลํ ธาเรตีติ มญฺโจ.

มจิ ธาตุ มีอรรถ ๓ อย่าง คือ ธารณ, อุจฺฉาย, ปูชน.

บรรดาอรรถ ๓ อย่างนั้น การนำของเสีย (อุจจาระ) ออกไป ชื่อว่า อุจฺฉาย. มญฺจติ (ย่อมทรงไว้). มญฺโจ (เตียง=รับไว้, ทรงไว้), มญฺจนํ (การทรงไว้, การถ่ายอุจจาระ, การ บูชา). ชื่อว่า มญฺจ เพราะทรงบุคคลไว้ (คือรองรับบุคคลไว้ข้างบน)

ปจ = พฺยตฺติกรเณ ทำให้ปรากฏ

ปจติ. ปาโก, ปริปาโก, วิปาโก, ปกฺกํ ผลํ.

ปจติ ย่อมสุก, ย่อมสุกงอม

ปาโก วิบาก, ผล

ปริปาโก การสุกงอม

วิปาโก วิบาก, ผล

ปกฺกํ ผลํ ผลไม้สุก

ถุจ = ปสาเท เลื่อมใส, ยินดี

โถจติ ย่อมเลื่อมใส

วจ วจิ = ทิตฺติยํ ส่องสว่าง, รุ่งเรือง

วจติ ย่อมส่องสว่าง

วญฺจติ ย่อมส่องสว่าง

รุจ = ทิตฺติยํ งดงาม, รุ่งเรือง

= โรจเน จ ชอบใจ

ทิฏฺติ โสภา. โรจนํ รุจิ. โรจติ. วิโรจติ, เวโรจโน. สมณสฺส โรจเต สจฺจํ. ตสฺส เต สคฺค-กามสฺส, เอกตฺต มุปโรจิตํ. อยญฺจ ทิวาทิคเณ รุจิอตฺถํ คเหตฺวา “รุจฺจตีติ รูปี ชเนติ. เตน “คมนํ มยฺห รุจฺจตีติ ปาฬิ ทิสฺสติ. จุราทิคเณ ปน รุจิอตฺถํ คเหตฺวา “โรเจติ โรจยตีติ รูปานิ ชเนติ. เตน “กึ นุ ชาตึ น โรเจสีติอาทิกา ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ. เตคณิโกยํ ธาตุ.

ทิฏฺติ คือ ความงดงาม, ความรุ่งเรือง

รุจิ คือ ความชอบใจ

โรจติ ย่อมงดงาม, ย่อมชอบใจ

เวโรจโน๑,136 ไพโรจน์, ส่องสว่าง, มีรัศมี = พระอาทิตย์

สมณสฺส โรจเต สจฺจํ

คำสัตย์เป็นที่ชอบใจแก่สมณะ

ตสฺส เต สคฺคกามสฺส, เอกตฺตมุปโรจิตำ137

ท่านผู้ปรารถนาสวรรค์ จงชอบใจความเป็นผู้เดียวเถิด

วินิจฉัยคณะของ รุจ ธาตุ

ก็ รุจ ธาตุนี้ ถ้าเป็นทิวาทิคณะมีอรรถว่า รุจิ (ชอบใจ, พอใจ) มีรูปสำเร็จว่า รุจฺจติ (ย่อมชอบใจ). รูปนั้น มีในพระบาลีว่า คมนำ มยฺหำ รุจฺจติ138 (การไปเป็นที่ชอบใจแก่ข้าพเจ้า หมายความว่าข้าพเจ้าอยากไป). อนึ่ง ถ้าเป็นจุราทิคณะ ก็มีอรรถว่า รุจิ (ชอบใจ, พอใจ) มีรูปสำเร็จว่า โรเจติ, โรจยติ (ย่อมชอบใจ). รูปนั้น มีใช้ในพระบาลีเป็นต้นว่า กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ139 (เหตุไรหนอ ท่านจึงไม่ชอบใจการเกิด). (สรุปว่า) รุจ ธาตุ เป็นได้ ๓ คณะ

ปจ = สำปาเก สุกงอม, ไหม้

ปจติ, ปจนฺติ. สทฺทสตฺถวิทู ปน “อตฺตโนภาสาติ วทนฺติ.

ปจติ ย่อมสุกงอม

ปจนฺติ ย่อมสุกงอม

แต่สำหรับนักไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวว่า ปจ ธาตุ เป็นอัตตโนภาสา (คือเป็นธาตุ ที่ลงเฉพาะวิภัตติฝ่ายอัตตโนบทเท่านั้น)

อญฺจ = พฺยยคติยำ วินาศ, เปลี่ยนแปลง

พฺยยคติ วินาสคติ. อญฺจติ.

พฺยยคติ คือ การถึงความฉิบหาย

อญฺจติ ย่อมวินาศ

ยาจ = ยาจนายำ ขอ, ขอร้อง, วิงวอน

พฺราหฺมโณ นาคํ มณึ ยาจติ. นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน. เต ตํ อสฺเส อยาจิสุ. โส ตํ รถมยาจถ. เทวตฺตํ อายาจติ. เอวํ สุทฺธกตฺตริ รูปานิ ภวนฺติ. พฺราหฺมโณ พฺราหฺมเณน นาคํ มณึ ยาเจติ, ยาจยติ, ยาจาเปติ, ยาจาปยติ. เอวํ เหตุกตฺตริ. ราชา พฺราหฺมเณน ธนํ ยาจิยติ, ยาจยิยติ, ยาจาปิยติ, ยาจาปยิยติ. เอวํ กมฺมนิ. ยาจฺ, ยาจนฺโต, ยาจนฺตี, ยาจนฺตํ กุลฺ. ยาจมาโน, ยาจมานา, ยาจมานํ กุลฺ. ยาจโก, ยาจนา, ยาจิตพฺพ, ยาจิตุ, ยาจิตฺวาน, ยาจิตูน, ยาจิย, ยาจิยาน. เอวํ นามิกปทานิ ตุมนฺตาทีนิ จ ภวนฺติ.

บทที่สำเร็จมาจาก ยาจ ธาตุ

รูปกัตตุวาจก

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมโณ นาคํ มณึ ยาจติ 140

พราหมณ์ ย่อมขอแก้วมณีกะพญานาค

นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน141

พญานาค อันพราหมณ์ ขอแล้วซึ่งแก้วมณี

เต ตํ อสฺเส อยาจิสุ 142

พราหมณ์เหล่านั้น ได้ขอแล้วซึ่งม้าทั้งหลายกะพระเวสสันดร

โส ตํ รถมยาจถ๑, 143

เขาได้ขอแล้วซึ่งรถกะพระเวสสันดรนั้น

เทวตฺตํ๑ อายาจติ

ย่อมปรารถนาความเป็นเทวดา

รูปเหตุกัตตุวาจก

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมโณ พฺราหฺมเณน นาคํ มณึ ยาเจติ

พราหมณ์ย่อมใช้พราหมณ์ ให้ขอซึ่งแก้วมณีกะพญานาค

ยาจยติ ย่อมให้ขอ

ยาจาเปติ ย่อมให้ขอ

ยาจาปยติ ย่อมให้ขอ

รูปกัมมวาจก

ตัวอย่างเช่น

ราชา พฺราหฺมเณน ธนํ ยาจิยติ

พระราชา อันพราหมณ์ ย่อมขอซึ่งทรัพย์ (พราหมณ์ทูลขอทรัพย์จากพระราชา)

ยาจยิยติ ย่อมถูกขอ

ยาจาปิยติ ย่อมถูกขอ

ยาจาปยิยติ ย่อมถูกขอ

รูปบทนาม

ตัวอย่างเช่น

ยาจ̣ ̊ บุรุษผู้ขอ

ยาจนฺโต บุรุษผู้ขอ

ยาจนฺตี หญิงผู้ขอ

ยาจนฺตๆ กุลๆ ตระกูลขอทาน

ยาจมาโน บุรุษผู้ขอ

ยาจมานา หญิงผู้ขอ

ยาจมานๆ กุลๆ ตระกูลผู้ขอ (ตระกูลขอทาน)

ยาจโก บุรุษผู้ขอ (บุรุษขอทาน)

ยาจนา การขอ (ขอทาน)

ยาจิตพฺพๆ พึงถูกขอ

รูปบทอัพยยะ (นิบาต)

ตัวอย่างเช่น

ยาจิตุ เพื่อขอ

ยาจิตฺวาน ขอแล้ว

ยาจิตุน ขอแล้ว

ยาจิย ขอแล้ว

ยาจิยาน ขอแล้ว

ปจ = ปาเก หุง, ต้ม (ทำให้สุก)

โอทนๆ ปจติ.

“อุภยโตภาสาติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ.

โอทนๆ ปจติ ย่อมหุงข้าว

นักไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวว่า ปจ ธาตุเป็นอุภยโตภาสา (คือเป็นธาตุที่สามารถ ลงวิภัตติได้ทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท)

ปจฺจเต, ปจฺจติ เป็นกรรมหรือกัตตุ

ยถา ปน สาสเน “ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตีติ วจธาตุสฺส กมฺมนิ รูปๆ ปสิทฺธๆ, น ตถา ปจธาตุสฺส. เอวๆ สนฺเตปิ ครู “ตยา ปจฺจเต โอทโนติ ตสฺส กมฺมนิ รูปๆ วทนฺติ. สาสเน ปน อวิเสสโต “ปจฺจเตติ วา “ปจฺจตีติ วา วุตฺตสฺสปิ ปทสฺส อกมฺมโกเยว ทิวาทิคณิโก ปโยโค อิจฺฉิตพฺโพ “เทวทตฺโต นิรเย ปจฺจติ. ยาว ปาปๆ น ปจฺจตีติอาทิทสฺสนโต.

อนึ่ง ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ปรากฏว่ามีรูปของ วจ ธาตุที่ใช้ในอรรถกรรม เช่น ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ (นักปราชญ์ ท่านเรียกว่าบัณฑิต) ฉันใด. รูปของ ปจ ธาตุ ไม่ปรากฏว่ามี ใช้ในอรรถกรรมฉันนั้น. จะอย่างไรก็ตาม ครูทั้งหลาย ก็ยังแสดงรูปของ ปจ ธาตุนั้นในอรรถ กรรม เช่น ตยา ปจฺจเต โอทโน (ข้าวอันท่านย่อมหุง).ส่วนในคัมภีร์พระพุทธศาสนา บทว่า ปจฺจเต, ปจฺจติ ที่ครูทั้งหลายกล่าวไว้โดยไม่ได้ระบุกรรมหรือกัตตากำกับ ท่านประสงค์ ใช้เป็นทิวาทิคณะ อกัมมกธาตุอย่างเดียว ดังมีพระบาลีเป็นต้นว่า เทวทตฺโต นิรเย ปจฺจติ (เทวทัต หมกไหม้อยู่ในนรก). ยาว ปาปั น ปจฺจติ144 (บาป ยังไม่เผล็ดผลเพียงใด)

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “สยเมว ปียเต ปานียนฺติอาทิ วิย ภูวาทิคณปกฺขิโก กมฺมกตฺตุปฺปโยโค เอส, ตสฺมา สยเมวาติ ปทำ อชฺฌาหริตฺวา สยเมว เทวทตฺโต ปจฺจตีติอาทินา อตฺโถ วตฺตพฺโพติ ตนฺน, “สยเมว ปียเต ปานียนฺติ เอตฺถ หิ ปานียำ มนุสฺสา ปิวนฺติ, น ปานียำ ปานียำ ปิวติ. มนุสฺเสเหว ตำ ปียเต, น สยำ. เอวำ ปรสฺส ปานกฺริยำ ปฏิจฺจ กมฺมภูตมฺปิ ตำ สุกรปานกฺริยาวเสน สุกรตฺตา อตฺตนาว สิชฺฌนฺตำ วิย โหตีติ “สยเมว ปียเต ปานียนฺติ รูฬฺหิยา ปโยโค กโต.

ก็ในเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ค้านว่า ข้อความในประโยคว่า เทวทตฺโต นิรเย ปจฺจติ เป็นต้นนั้นเป็นประโยคกัมมกัตตา (คือเป็นการใช้ ปจ ธาตุในอรรถกัมมกัตตา) ซึ่งจัดอยู่ในฝ่ายภูวาทิคณะเหมือนกับประโยคว่า สยเมว ปียเต ปานียำ (น้ำดื่มเข้าไปเอง) เพราะเหตุนั้น (บทกิริยาว่า ปจฺจติ) จึงควรนำบทว่า สยเมว มาอธิบายเนื้อความโดยนัยว่า สยเมว เทวทตฺโต ปจฺจติ (เทวทัตย่อมหุงเองนั่นเทียว)

ตอบ: คำนั้น ไม่ถูกต้อง เพราะในประโยคว่า สยเมว ปียเต ปานียำ นี้ พวกมนุษย์ เป็นผู้ดื่มน้ำ, ไม่ใช่น้ำเป็นตัวดื่ม, มนุษย์เท่านั้นที่จะดื่มน้ำนั้นได้, ไม่ใช่ตนเอง (น้ำ) เป็นผู้ดื่ม. น้ำดื่มนั้น แม้จะเป็นกรรม แต่เพราะอาศัยกิริยาการดื่มของผู้อื่นอย่างนี้ จึงคล้ายกับว่ากิริยา นั้นสำเร็จได้ด้วยตัวกรรมเองทีเดียว เนื่องจากเป็นกรรมที่กระทำง่าย ทั้งนี้โดยอาศัยกิริยา การดื่มที่กระทำได้โดยง่าย เพราะเหตุนั้น ข้อความในประโยคว่า สยเมว ปียเต ปานียำ (น้ำดื่มเข้าไปเอง) นี้ ท่านจึงใช้เป็นรูฬ์หี (คือเป็นเพียงสำนวนทางภาษาที่ใช้โดยไม่จำเป็น ต้องคำนึงถึงความสอดคล้องกับอรรถเท่าใดนัก)

“สยเมว กโฏ กริยเตติ เอตฺถาปิ กฏำ มนุสฺสา กโรนฺติ, น กฏำ กโฏ กโรติ. มนุสฺเสเหว กโฏ กริยเต, น สยำ. เอวำ ปรสฺส กรณกฺริยำ ปฏิจฺจ กมฺมภูโตปิ โส สุกรณกฺริยาวเสน สุกรตฺตา อตฺตนาว สิชฺฌนฺโต วิย โหตีติ “สยเมว กโฏ กริยเตติ รูฬฺหิยา ปโยโค กโต.

แม้ในข้อความของประโยคนี้ว่า สยเมว กโฏ กริยเต (เสื่อสานเอง) พวกมนุษย์ เป็นผู้สานเสื่อ ไม่ใช่เสื่อเป็นตัวสาน. มนุษย์เท่านั้นที่จะสานเสื่อนั้นได้, ไม่ใช่ตนเอง (เสื่อ) เป็นผู้สาน. เสื่อนั้น แม้จะเป็นกรรม แต่เพราะอาศัยกิริยาการสานของมนุษย์ผู้ชำชองอย่างนี้ จึงคล้ายกับว่ากิริยานั้นสำเร็จได้ด้วยตัวกรรมเองทีเดียวเนื่องจากเป็นกรรมที่กระทำง่าย ทั้งนี้โดยอาศัยกิริยาการสานที่กระทำได้โดยง่าย เพราะเหตุนั้น ข้อความในประโยคว่า สยเมว กโฏ กริยเต นี้ ท่านจึงใช้เป็นรูฬ์หี

เอตฺถ ยถา สยำสทฺโท ปานียำ ปานียเมว ปียเต, น อมฺเหหิ. กโฏ กฏเมว กริยเต, น อมฺเหหีติ สกมฺมก วิสยตฺตา ปโยคานำ อญฺญสฺส กฺริยาปฏิเสธนสงฺขาตำ อตฺถวิเสสำ วทติ, น ตถา “เทวทตฺโต นิรเย ปจฺจติ, กมฺมำ

ปจฺจตีติอาทีสุ ตุมฺเหหิ อชฺฌาหริโต สยํสทฺโท อตฺถวิเสสํ วทติ อกมฺมกวิสยตฺตา เอเตสํ ปโยคานํ. เอวํ “เทวทตฺโตติอาทิกสฺส ปจฺจตฺตวจนสฺส อกมฺมก-กตฺตุวาจกตฺตา กมฺมรหิตสุทฺธกตฺตุวาจกตฺตา จ “ปจฺจตีติ อิทํ ทิวาทิคณิกรูปนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ปจธาตุ สทฺทสตฺเถ ทิวาทิคณ วุตฺโต นตฺถีติ เจ?

นตฺถิ วา อตฺถิ วา, กิเมตฺถ สทฺทสตฺถํ กริสฺสติ, ปาฬิ เอว ปมาณํ.

ในเรื่องนี้ สยํ ศัพท์ซึ่งอยู่ในประโยคกรรมวาจก ย่อมแสดงความหมายพิเศษกล่าว คือปฏิเสธกิริยาของบุคคลอื่นได้ดังนี้ว่า ปานียํ ปานียเมว ปิยเต, น อมฺเหหิ (น้ำ อันน้ำ นั่นเทียวดื่ม, ไม่ใช่เราทั้งหลายดื่ม). กโฏ กเฏเนว กริยเต, น อมฺเหหิ (เสื่อ อันเสื่อนั่นเทียว สาน, ไม่ใช่เราทั้งหลายสาน) เพราะเป็นประโยคที่มีสกรรมกิริยา ฉันใด. สยํ ศัพท์ที่พวก ท่านนำมาเป็นตัวอย่างในประโยคว่า เทวทตฺโต นิรเย ปจฺจติ, กมฺมํ ปจฺจติ เป็นต้น ไม่ได้ แสดงความหมายพิเศษเช่นนั้น เพราะประโยคเหล่านั้นไม่มีสกรรมกิริยา

สรุปว่า บทว่า ปจฺจติ นี้ พึงทราบว่า เป็นรูปกิริยาทิวาทิคณะ เพราะบทที่ลงท้ายด้วย ปฐมาวิภัตติมี เทวทตฺโต เป็นต้น เป็นกัตตาของกิริยาอาขยาตที่เป็นอกัมมกกัตตุวาจก (กิริยาที่ระบุกัตตาและไม่มีกรรม) และเพราะระบุถึงสุทธกัตตาของกิริยาที่ไม่มีกรรม

ถาม: ปจ ธาตุที่ท่านแสดงไว้ในทิวาทิคณะไม่มีในคัมภีร์ไวยากรณ์ มิใช่หรือ (หมายความว่า นักไวยากรณ์ไม่ได้แสดง ปจ ธาตุไว้ในทิวาทิคณะมิใช่หรือ)

ตอบ: ในเรื่องนี้ จะมีหรือไม่มี พวกท่านจะอ้างคัมภีร์ไวยากรณ์ไปทำไม. พระบาลี (พระไตรปิฎก= พระพุทธพจน์) เท่านั้นเป็นประมาณ

ตสฺมา มยํ โลกโวหารกุสลสฺส ภควโต ปาฬินยญฺเญว คเหตฺวา อิมํ ปจธาตุ ทิวาทิคเณปิ ปกฺขิปิสฺสาม. ตถา หิ ธมฺมปาลาจริยอนุรุทฺธาจริยาทีหิ อภิสงฺขตา ทิวาทิ-คณิกปฺปโยคา ทิสฺสนฺติ (=ปญฺญายติ)

ญาณยุตฺตวรํ ตตฺถ ทตฺวา สนฺธึ ติเหตุกํ
ปจฺฉา ปจฺจติ ปากานํ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเว145
อสงฺขารํ สสงฺขาร- วิปากานิ น ปจฺจติ.146
อิจฺเจวมาทโย.

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงได้จัด ปจ ธาตุนี้ไว้แม้ในทิวาทิคณะอีกโดยถือตามนยะ แห่งพระบาลีของพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในโลกโวหารเท่านั้นเป็นเกณฑ์. จริงอย่างนั้น ปรากฏว่ามีตัวอย่าง[ของ ปจ ธาตุ]ที่เป็นทิวาทิคณะซึ่งท่านอาจารย์ธัมมปาละและท่าน อาจารย์อนุรุทธะเป็นต้นกล่าวไว้ ดังนี้ คือ

ในบรรดามหากุศลจิต ๘ ดวง หรือในบรรดาติเหตุก-อุกกัฏฐะมหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ ดวง ส่งผล ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓[อโลภเหตุ, อโทสเหตุ และอโมห เหตุ] ต่อมาในปวัตติกาลยังส่งผลเป็นวิปากจิต ๘ ดวง ๒ ประเภท[มหาวิปากจิต ๘ อเหตุกวิปากจิต ๘].

อสังขาริกจิต ย่อมไม่เผล็ดผลเป็นวิบากที่มีสังขาร.

เอตฺถ ปน เตสํ อิทเมว ปาฬิยา น สเมติ. เย จุราทิคณมฺหิ สกมฺมกภาเวน ภูวาทิคเณ จ อกมฺมกภาเวน ปวตฺตสฺส ภูธาตุสฺเสว ภูวาทิคเณ ปวตฺตสฺส สกมฺมกสฺสปิ สโต ทิวาทิคณํ ปตฺวา อกมฺมกภูตสฺส ปจ

ธาตุสฺส สกมฺมกตฺตมิจฺฉนฺติ. เอตญฺหิ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน กุโต ลพฺภา, ตสฺมา ภควโต ปาวจเน โส ตูนํ สํสยสมุคฺฆาฏตฺถํ เอตฺถ อิมํ นีตึ ปฏฺฐเปม

วินาปิ อุปสคฺเคน คณนานตฺตโยคโต

สกมฺมากมฺมกา โหนฺติ ธาตู ปจฺจิทาทโย.

(แม้จะมีตัวอย่างที่เป็นทิวาทิคณะ ปรากฏอยู่ในคัมภีร์เหล่านั้นก็ตาม) แต่ถึงกระนั้น สำหรับในตัวอย่างนี้ อาจารย์เหล่าใด (พระธรรมปาลาจารย์, พระอนุรุทธาจารย์) ประสงค์ ให้ ปจ ธาตุซึ่งเป็นสกัมมกธาตุในภูวาทิคณะและเป็นอกัมมกธาตุในทิวาทิคณะ เป็น สกัมมกธาตุ เหมือนกับตอนที่ประสงค์ให้ ภู ธาตุซึ่งเป็นสกัมมกธาตุในจุราทิคณะ และเป็น อกัมมกธาตุในภูวาทิคณะ. ก็การอธิบายเป็นสกัมมกธาตุของท่านอาจารย์เหล่านั้น ย่อมไม่ สอดคล้องต้องกันกับพระบาลีไตรปิฎก. ด้วยว่า รูปที่เป็นสกัมมกธาตุเช่นที่ว่านี้ จะหาใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาได้แต่ที่ไหน ดังนั้น เพื่อมิให้นักศึกษาเกิดความสงสัยในพระ พุทธพจน์ ข้าพเจ้าจักได้นำเอาหลักการวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องนี้มาแสดงดังต่อไปนี้

การที่ ปจ และ ภิท ธาตุเป็นต้น เป็นธาตุหลายคณะ จึงทำให้เป็นได้ทั้งสกัมมกธาตุ และอกัมมกธาตุ แม้ว่า ธาตุเหล่านี้ จะไม่มีอุปสรรคประกอบอยู่ก็ตาม.

ปุริโส โอทนํ ปจติ. ส ภูตปจนึ ปจิ. โอทโน ปจฺจติ. กมฺมํ ปจฺจติ. วีหิสีสํ ปจฺจติ. รุกฺขผลานิ ปจฺจนฺติ. นาโค ปาการํ ภินฺทติ. ตฬากปาฬึ ภิชฺชติ. ภิชฺชนธมฺมํ ภิชฺชติ. เอตฺถ จ สยํสทฺทํ อชฺฌาหริตฺวา “สยเมว โอทโน ปจฺจตีติอาทินา วุตฺเตปิ “ปุริโส สยเมว ปาณํ หนติ. ภควา สยเมว เฉยฺยธมฺมํ อพุชฺฌีติ ปโยเคสุ ปรสฺส อาณตฺติสมฺภูตหนนกฺริยาปฏิเสธมิว ปโรปเทสสมฺภูต-พุชฺฌนกฺริยาปฏิเสธนมิว จ อญฺญสฺส กฺริยาปฏิเสธนวเสน วุตฺตตฺตา โย สยํสทฺทวเสน กมฺม-กตฺตุภาวปริกปฺโป, ตํ น ปมาณํ. สยํสทฺโท หิ สุทฺธกตฺตุอตฺเถปิ ทิสฺสติ, น เกวลํ “สยเมว ปียเต ปานียนฺติอาทีสุ กมฺมตฺเถเยว. ตสฺมา สาสนานุรูเปน อตฺโถ คเหตพฺโพ นยญฺญูหิ.

ปุริโส โอทนํ ปจติ บุรุษ ย่อมหุงข้าว

ส ภูตปจนึ ปจิ147 พระอรหันต์ผู้เผาตัณหาที่เผาสัตว์ได้แล้ว

โอทโน ปจฺจติ ข้าวย่อมสุก

กมฺมํ ปจฺจติ กรรมย่อมเผล็ดผล

วีหิสีสํ ปจฺจติ รวงข้าว ย่อมสุก

รุกฺขผลานิ ปจฺจนฺติ ผลไม้ย่อมสุก

นาโค ปาการํ ภินฺทติ ช้าง/พญานาค ย่อมทำลายกำแพง

ตฬากปาฬึ ภิชฺชติ ทำนบ/ขอบสระ ย่อมพังทะลาย

ภิชฺชนธมฺมํ ภิชฺชติ148 สิ่งที่มีการแตกดับเป็นธรรมดา ย่อมแตกดับ

ก็ในตัวอย่างว่า โอทโน ปจฺจติ นี้ แม้จะนำเอา สยํ ศัพท์มากล่าวโดยนัยว่า สยเมว โอทโน ปจฺจติ (ข้าว ย่อมสุกเองนั่นเทียว) สยํ ศัพท์ ก็ยังไม่ถือว่ามีส่วนสำคัญที่จะทำให้เกิด ความดำริว่าเป็นกัมมกัตตา เพราะอรรถกัมมกัตตานั้นท่านกล่าวโดยอาศัยอำนาจแห่ง การปฏิเสธกิริยาของผู้อื่น เหมือนการปฏิเสธ

กิริยาการฆ่าที่เกิดขึ้นจากคำสั่งของผู้อื่น ในตัวอย่างว่า ปุริโส สยเมว ปาณำ หนติ (บุรุษย่อมฆ่าสัตว์เองนั่นเทียว) และเหมือนการ ปฏิเสธกิริยาการตรัสรู้ที่เกิดขึ้น โดยได้รับการสั่งสอนจากผู้อื่น ในตัวอย่างว่า ภควา สยเมว เญยฺยธมฺมำ อพุชฺฌิ (พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้เญยยธรรมด้วยพระองค์นั่นเทียว). ด้วยว่า สยำ ศัพท์ย่อมปรากฏแม้ในประโยคกัตตุวาจก. มิใช่จะปรากฏแต่ในประโยคกรรมวาจก เช่น สยเมว ปียเต ปานียำ เป็นต้นเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น ขอให้บัณฑิตผู้รู้นัยทั้งหลายพึง ถือเอาความหมายให้สอดคล้องกับคัมภีร์พระศาสนาเถิด

กฎพิเศษ

การกำหนดสกัมมกธาตุ, อกัมมกธาตุ

วินาปิ อุปสคฺเคน วินาปิ จ คณนฺตรำ

สกมฺมากมฺมกา โหนฺติ อตฺถโต ทิวุอาทโย.

กามคุเณหิ ทิพฺพติ. ปจฺจามิตฺเต ทิพฺพติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

ทิวุ ธาตุเป็นต้น เป็นได้ทั้งสกัมมกธาตุและอกัมมก-ธาตุ โดยอาศัยความหมายของธาตุ เช่น กีฬา (สนุก สนาน) วิชิคิสา (ปรารถนาชนะ) ทั้งนี้ไม่ต้องพึ่งพา อุปสรรคและการเปลี่ยนคณะของธาตุแต่อย่างใด

ตัวอย่างเช่น

กามคุเณหิ ทิพฺพติ ย่อมเพลิดเพลินด้วยกามคุณ

ปจฺจามิตฺเต ทิพฺพติ ย่อมปรารถนาชนะศัตรู

แม้ตัวอย่างอื่นๆ นักศึกษาก็สามารถนำมาประกอบใช้ได้ตามสมควร.

คณนฺตรญฺโจปสคฺคำ วินาปิ อตฺถนานตำ

ปโยคโต สกมฺมา จ อกมฺมา จ คมาทโย.

ปุริโส มคฺคำ คจฺฉติ. ธมฺมำ จรติ. ตตฺถ ตตฺถ จรติ. คมฺภีเรสุปิ อตฺเถสุ ญาณำ คจฺฉติ.

คมุ ธาตุเป็นต้น สามารถเป็นได้ทั้งสกัมมกธาตุ และ อกัมมกธาตุ โดยอาศัยตัวอย่างเป็นเครื่องสังเกต ทั้งนี้ โดยไม่ต้องมีอุปสรรคและการเปลี่ยนคณะของธาตุ แต่อย่างใด.

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส มคฺคำ คจฺฉติ บุรุษ ย่อมไปสู่หนทาง

ธมฺมำ จรติ ย่อมประพฤติธรรม

ตตฺถ ตตฺถ จรติ ย่อมเที่ยวไปในที่นั้นๆ

คมฺภีเรสุปิ อตฺเถสุ ญาณำ - ญาณเป็นไปแม้ในอรรถที่ละเอียดลึกซึ้ง

คจฺฉติ

คณนฺตรญฺโจปสคฺคำ ปโยคญฺจตฺถนานตำ

วินาปิ ติวิธา โหนฺติ ทิสาที รูปเภทโต.

ปาสาทำ ปสฺสติ, ปาสาทำ ทกฺขติ ปาสาโท ทิสฺสติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

ทิสุ ธาตุเป็นต้น แบ่งเป็น ๓ อย่างตามอำนาจของ รูปศัพท์ที่แตกต่างกัน โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยการ เปลี่ยนแปลงคณะของธาตุ ไม่ต้องอาศัยอุปสรรค ไม่ต้องอาศัยตัวอย่าง และไม่ต้องอาศัยความหมายที่แตกต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

ปาสาทำ ปสฺสติ เขา ย่อมเห็นปราสาท

ปาสาทำ ทกฺขติ เขา ย่อมเห็นปราสาท

ปาสาโท ทิสฺสติ ปราสาท ปรากฏอยู่

แม้ตัวอย่างอื่นๆ ก็สามารถนำมาประกอบใช้ได้ตามสมควร.

สภาวโต สกมฺมา ตุ รุทธาตาทโย มตา

สภาวโต อกมฺมา จ นนฺทธาตาทโย มตา.

มตำ วา อมฺม โรทนฺติ, อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ.

สำหรับกลุ่ม รุท ธาตุเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นสกัมมก-ธาตุโดยธรรมชาติ ส่วนกลุ่ม นนฺท ธาตุ พึงทราบว่า เป็นอกัมมกธาตุโดยธรรมชาติ

ตัวอย่างเช่น

มตำ วา อมฺม โรทนฺติ149 แน่ะแม่ หมู่ชนย่อมร้องไห้ถึงคนที่ตายแล้ว

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ150 เขาย่อมบันเทิงในภพนี้และภพหน้า

อุปสคฺควเสเนเก สกมฺมาปิ อกมฺมกา

สมฺภวนฺติ ตเถกจฺเจ อกมฺมาปิ สกมฺมกา.

เอกจฺเจ ตุปสคฺเคหิ สกมฺมา จ สกมฺมกา

อกมฺมกา อกมฺมา จ เอสตฺโถเปตฺถ ทีปิโต.

ปุริโส คามา นิคฺคจฺฉติ๑ ธนำ อธิคจฺฉติ, ปุริโส ปาณำ อภิภวติ, หิมวตา ปภวนฺติ มหานทิโย. อญฺญานิปิ ปโยคานิ โยเชตพฺพานิ.

ธาตุบางตัว เช่น คมุ ธาตุเป็นต้นซึ่งแม้แต่เดิมจะเป็น สกัมมกธาตุ แต่เมื่อประกอบกับอุปสรรคแล้ว ย่อม กลายเป็นอกัมมกธาตุก็มี (แปลอีกนัยหนึ่ง ธาตุ บางตัวย่อมกลายเป็นทั้งสกัมมกธาตุและอกัมมก-ธาตุด้วยอำนาจของอุปสรรค)

โดยทำนองเดียวกัน ธาตุบางตัว เช่น ภู ธาตุเป็นต้น ซึ่งแม้แต่เดิมจะเป็นอกัมมกธาตุ แต่เมื่อประกอบกับ อุปสรรคแล้ว ย่อมกลายเป็นสกัมมกธาตุก็มี (แปลอีก นัยหนึ่ง ธาตุบางตัวย่อมกลายเป็นทั้งอกัมมกธาตุ และสกัมมกธาตุด้วยอำนาจของอุปสรรค)

ธาตุบางตัว เช่น คมุ ธาตุเป็นต้นซึ่งแม้แต่เดิมเป็น สกัมมกธาตุ แต่ถึงแม้จะประกอบกับอุปสรรคก็พึง ทราบว่า ยังคงสภาพเป็นสกัมมกธาตุเหมือนเดิม

ธาตุบางตัว เช่น ภู ธาตุเป็นต้นซึ่งแม้แต่เดิมนั้นเป็น อกัมมกธาตุ แต่ถึงแม้จะประกอบกับอุปสรรคก็พึง ทราบว่า ยังคงสภาพเป็นอกัมมกธาตุเหมือนเดิม

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส คามา นิคฺคจฺฉติ บุรุษย่อมออกจากหมู่บ้าน

ธนํ อธิคจฺฉติ ย่อมได้ทรัพย์

ปุริโส ปาณํ อภิภวติ บุรุษ ย่อมครอบงำสัตว์

หิมวตา ปภวนฺติ มหานทิโย151 แม่น้ำใหญ่ถือกำเนิดจากภูเขาหิมพานต์

วินิจฉัย ปจ ธาตุที่เป็นกรรม

ตตฺถ ยทิ สาสเน ปจธาตุสฺส กมฺมนิ รูปํ สิยา, “ปุริเสน กมฺมํ กริยตีติ ปโยโค วิย “ปุริเสน โอทโน ปจิยตีติ ปโยโค อิจฺฉิตพฺโพ. เย ปน ครู “ตยา ปจฺจเต โอทโนติอาทีนิ อิจฺฉนฺติ, เต สทฺทสตฺถนยํ นิสฺสาย วทนฺติ มญฺเญ. เอวํ สนฺเตปิ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตานิ เจ, คเหตพฺพานิ.

ในเรื่องของ ปจ ธาตุนั้นมีข้อวินิจฉัยว่า ถ้าในคัมภีร์พระศาสนา พึงมีรูปของปจธาตุ ในอรรถกรรมไซร้ ก็จะมีรูปประโยคว่า ปุริเสน โอทโน ปจิยติ (ข้าวอันบุรุษย่อมหุง) เหมือน ประโยคว่า ปุริเสน กมฺมํ กริยติ (กรรมอันบุรุษย่อมทำ). แต่ครูเหล่าใดประสงค์ใช้เป็นรูป ประโยคว่า ตยา ปจฺจเต โอทโน (ข้าวอันท่านย่อมหุง) เป็นต้น. ครูเหล่านั้น ชรอยจะอาศัย หลักการจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตมากล่าว. อย่างไรก็ตาม หากนักศึกษาพิจารณา รอบคอบแล้วเห็นว่าเหมาะสมก็พึงนำไปใช้เถิด

การิเต “ปุริโส ปุริเสน ปุริสํ วา โอทนํ ปาเจติ, ปาจยติ, ปาจาเปติ, ปาจาปยติ. ปุริเสน ปุริโส โอทนํ ปาจิยติ, ปาจยิยติ, ปาจาปิยติ, ปาจาปยิยตีติ รูปานิ ภวนฺติ. “ยถา ทณฺเฑน โคปาโล, คาวํ ปาเจติ โคจรนฺติ อาทีสุ อญฺโญปิ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ปจํ, ปจนฺโต, ปจนฺตี, ปจมาโน, ปจมานา. ปาตพฺพํ, ปจิตํ, ปจิตพฺพํ, ปจนียํ, ปจิตุ, ปจิตฺวา. เอตฺถ จ “อิมสฺส มํสญฺจ ปาตพฺพนฺติ ปโยโค อุทาหรณํ. “ปจติ, ปจนฺติ. ปจสีติอาทิ ปทกฺกโม สุโพโธ.

[ปจ ธาตุนี้]เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ปุริโส ปุริเสน ปุริสํ วา โอทนํ ปาเจติ (บุรุษ ยังบุรุษให้หุงข้าว), ปาจยติ, ปาจาเปติ, ปาจาปยติ (ให้หุง). ปุริเสน ปุริโส โอทนํ ปาจิยติ (บุรุษอันบุรุษให้หุงข้าว), ปาจยิยติ, ปาจาปิยติ, ปาจาปยิยติ (ให้หุง)

พึงทราบความหมายแม้อื่นๆ เช่น ยถา ทณฺเฑน โคปาโล, คาวํ ปาเจติ โคจรํ152 (เหมือนนายโคบาลใช้ท่อนไม้ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากินฉะนั้น)

ปจํ, ปจนฺโต บุรุษผู้หุง

ปจนฺตี หญิงผู้หุง

ปจมาโน บุรุษผู้หุง

ปจมานา หญิงผู้หุง

ปาตพฺพํ๑ พึงหุงต้ม

ปจิตำ ถูกหุงแล้ว

ปจิตพฺพำ, ปจนียำ พึงถูกหุง

ปจิตุ เพื่อหุง

ปจิตฺวา หุงแล้ว

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ ประโยคในข้อความพระบาลีว่า อิมสฺส มำสญฺจ ปาตพฺพำ153 (พึงให้หุงต้มแม้กระทั่งเนื้อของเจ้าคนนี้ด้วย) เป็นตัวอย่าง (ของบทว่า ปาตพฺพำ). ลำดับบทว่า ปจติ, ปจนฺติ, ปจสิ เป็นต้น เข้าใจได้ง่ายแล้ว

สิจ = ฆรเณ (ไหลออก) รด, ราด

เสจติ, เสโก, “อุภโตภาสาติ วทนฺติ.

เสจติ ย่อมรด

เสโก การรด

นักไวยากรณ์สันสกฤตทั้งหลายกล่าวว่า สิจ ธาตุเป็นอุภยโตภาสา (คือเป็นธาตุที่ลง วิภัตติได้ทั้งฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท)

อิมานิ จการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษรเหล่านี้.

ฉการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร)

ปรสฺสภาสาทิภาวำ สพฺเพสำ ธาตูนำ อิโต

ปรำ น พฺยากริสฺสำ โส สาสเน อีริโต น หิ.

ถัดจากนี้ไป ข้าพเจ้าจะไม่บอกความเป็นปรัสสภาสา เป็นต้นของธาตุใดๆ อีก ทั้งนี้เพราะความเป็นเช่นนั้น ไม่มีระบุไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา.

ฉุ = เฉทเน ตัด, บั่น, ทอน

โฉติ. โฉตฺวาน โมฬึ วรคนฺธวาสิตำ. อจฺโฉจฺฉุ วต โภ รุกฺขำ.

โฉติ (ย่อมตัด). โฉตฺวาน โมฬึ วรคนฺธวาสิตำ154 (ตัดพระเมาลีอันอบด้วยของหอม อย่างประเสริฐ). อจฺโฉจฺฉุ วต โภ รุกฺขำ155 (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หมู่ชนได้ตัดต้นไม้แล้วหนอ)

มิเลฉ = อวิยตฺตายำ วาจายำ พูดไม่ชัด

มิเลจฺฉติ. มิลกฺขุ.

ปจฺจนฺติเมสุ ชนปเทสุ ปจฺฉาชาโต โหติ มิลกฺขูสุ อวิญฺญาตาเรสุ

มิเลจฺฉติ ย่อมพูดไม่ชัด

มิลกฺขุ พูดอย่างเสียงสัตว์ร้อง = ชาวป่า

ปจฺจนฺติเมสุ ชนปเทสุ ปจฺฉาชาโต โหติ มิลกฺขูสุ๑ อวิญฺญาตาเรสุ156

แต่บุคคลนี้กลับมาเกิดในปัจจันตชนบทและอยู่ในพวกมิลักขะ (ชาวป่า, คนป่า [พวก ที่ไม่รู้ดีรู้ชอบ เป็นคนป่าเถื่อน ไม่มีอารยธรรม ไม่ได้รับการศึกษา])

วฉิ = อิจฺฉายํ ปรารถนา, อยากได้

วญฺฉติ ย่อมปรารถนา

วญฺฉิตํ ธนํ ทรัพย์อันเขาปรารถนาแล้ว

อฉิ = อายาเม ฉุดมา, ชักมา, คร่ามา

อญฺฉติ. ทีฆํ วา อญฺฉนฺโต ทีฆํ อญฺฉามีติ ปชานาติ.

อญฺฉติ ย่อมฉุดมา

ทีฆํ วา อญฺฉนฺโต- [พระโยคาวจร]เมื่อชักเชือกกลึงยาว

ทีฆํ อญฺฉามีติ ปชานาติ157 ก็รู้ชัดว่า เราชักเชือกกลึงยาว

หุจฺฉ = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

หุจฺฉติ ย่อมคด

มุจฺฉ = โมหมุจฺฉาสุ หลงลืม, หมดสติ, แน่นิ่งไป

มุจฺฉติ. มุจฺฉิโต วิสเวเคน, วิสญฺญี สมปชฺชถ. มุจฺฉา, มุจฺฉิตฺวา.

มุจฺฉติ ย่อมหลงลืม

มุจฺฉา ความหลงลืม

มุจฺฉิตฺวา หลงลืมแล้ว

มุจฺฉิโต วิสเวเคน, วิสญฺญี สมปชฺชถ158

เจ้าสุวรรณสามนั้น สลบแน่นิ่งแล้วเพราะฤทธิ์แห่งยาพิษซาบซ่านแล้ว

ผุฉ = วิสรเณ สร้านไป, เกลื่อนไป

โผฉติ ย่อมสร้านไป

ยุฉ = ปมาเท ประมาท, เลินเล่อ

ยุจฺฉติ ย่อมประมาท

อุฉิ = อุญฺเฉ แสวงหา, เสาะหา

อุญฺโฉ ปริเยสนํ.

อุญฺฉติ. อุญฺฉาจริยาย อีหถ.

อุญฺฉ คือ การแสวงหา, การเสาะหา

อุณฺฉาจริยาย อีหถ159

พวกเธอ ควรบำเพ็ญเพียรด้วยการเที่ยวแสวงหาผลไม้เป็นอาหาร

อุฉ = ปิปาสายํ กระหาย, อยาก, อยากได้

อุฉติ ย่อมกระหาย

ปุจฺฉ = ปณฺเห ถาม

ปุจฺฉติ. ปุจฺฉิตา, ปุจฺฉโก,

ปุฏฺโฐ, ปุจฺฉิโต, ปุจฺฉา. ภิกฺขุ วินยธรํ ปณฺหํ ปุจฺฉติ. ปุจฺฉิ, ปุจฺฉิตุ. ปุจฺฉิตฺวา. เอตฺถ จ ปณฺจวิธา ปุจฺฉา อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา วิมติจฺเฉทนาปุจฺฉา อนุมติปุจฺฉา กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติ. ตาสํ นานตฺตํ อฏฺฐสาลินิยาทิโต160 คเหตพฺพํ.

ปุจฺฉติ ย่อมถาม

ปุจฺฉิตา ผู้ถาม

ปุจฺฉโก ผู้ถาม

ปุฏฺโฐ ถูกถาม

ปุจฺฉิโต ถูกถาม

ปุจฺฉา การถาม, คำถาม

ปุจฺฉิ ถามแล้ว

ปุจฺฉิตุ การถาม, เพื่อถาม

ปุจฺฉิตฺวา ถามแล้ว

ภิกฺขุ วินยธรํ ปณฺหํ ปุจฺฉติ

ภิกษุ ย่อมถามปัญหากะพระวินัยธร

คำถาม ๕ ลักษณะ

ก็ในเรื่องนี้ คำถามมี ๕ ลักษณะ คือ

อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา ถามเพื่อต้องการให้รู้สิ่งที่ตนยังไม่รู้

ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา ถามเพื่อเทียบเคียงสิ่งที่ตนได้รู้มา

วิมติจฺเฉทนาปุจฺฉา ถามเพื่อขจัดความสงสัย

อนุมติปุจฺฉา ถามเพื่อหยั่งเชิง

กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา ถามเพื่อต้องการตอบเอง

นักศึกษาทั้งหลาย พึงทราบความต่างกันของคำถาม ๕ ลักษณะเหล่านี้จากคัมภีร์ อรรถกถามีอัฏฐสาลินีเป็นต้นเถิด

วิจฺฉ = คติยํ ไป

วิจฺฉติ ย่อมไป

วิจฺฉิกา แมลงป่อง

วจฺฉ = เฉทเน ตัด, โกน

วุจฺฉติ. วุตฺตา, วุตฺตวา, วุตฺตสิโร. วการคตสฺส อการสฺส อุตฺตํ.

วุจฺฉติ ย่อมตัด, ย่อมโกน

วุตฺตา ผู้ตัด

วุตฺตวา ผู้มีการตัด

วุตฺตสิโร ผู้ที่โกนผม. แปลง อ ที่ ว เป็น อุ

อัตถุทธาระของ วุตฺต ศัพท์

วุตฺตสทฺโท161 เกโสหรเณปิ ทิสฺสติ “กาปฏิโก มาณโว ทหโร วุตฺตสิโรติอาทีสุ. เอตฺถ จ สิรสทฺเทน สิโรรุหา วุตฺตา ยถา มญฺจสทฺเทน มญฺจฏฺฐา, จกฺขุสทฺเทน จ จกฺขุนิสฺสิตํ

วิญฺญาณํ. โรปิเตปิ “ยถา สารทิกํ พีชํ, เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหตีติอาทีสุ. กถิเตปิ “วุตฺตมิทํ ภควตา, วุตฺตมรหตาติอาทิสุ. อตฺริทํ วุจฺจติ

วจฺฉวปวจสา วุตฺตสทฺโท ปวตฺตติ

เกโสหาเร โรปิเต จ กถิเต จ ยถากฺกมนฺติ.

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ เกโสหรณะ "การปลงผม" เช่น กาปฏิโก มาณโว ทหโร วุตฺตสิโร162 (มาณพชื่อกาปฏิกะยังเป็นเด็กโกนศีรษะ[มีอายุ ๑๖ ปีเป็นผู้รู้จบไตรเพท]). ก็ใน ตัวอย่างนี้ ท่านใช้ สิร ศัพท์ระบุถึงอวัยวะที่งอกบนศีรษะ (ผม) โดยฐานูปจาระ (สำนวนกล่าว ถึงฐานะกล่าวคือที่อาศัยแต่หมายถึงฐานีกล่าวคือผู้อาศัย เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำ แสดงสถานที่) เหมือนกับที่ใช้ มญฺจ ศัพท์ระบุถึงบุคคลทั้งหลายผู้อยู่บนเตียง และเหมือน กับที่ท่านใช้ จกฺขุ ศัพท์ระบุถึงวิญญาณที่อาศัยจักขุฉะนั้น

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ โรปิตะ (การหว่านพืช) เช่น ยถา สารทิกํ๑ พีชํ, เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหติ163 (พันธ์พืชที่เก็บไว้ในฤดูอับลมอันบุคคลหว่านลงในนาย่อมงอกงาม ฉันใด)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ กถิตะ (การกล่าว) เช่น วุตฺตมิทํ ภควตา, วุตฺตมรหตา164 (พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้, อันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว)

ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

วุตฺต ศัพท์ที่มาจาก วจฺฉ ธาตุ มีความหมายว่า เกโส-หาระ (การปลงผม), ที่มาจาก วป ธาตุ มีความหมาย ว่า โรปิตะ (การหว่านพืช) และที่มาจาก วจ ธาตุมี ความหมายว่า กถิตะ (การกล่าว).

อปโร นโย. วุตฺตสทฺโท “โน จ โข ปฏิวุตฺตนฺติอาทีสุ วาปสมีกรเณ ทิสฺสติ. “ปนฺนโลโม ปรทตฺตวุตฺโตติอาทีสุ ชีวิตวุตฺติยํ. “ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโตติอาทีสุ อปคเม. “คีตํ ปวุตฺตํ สมีหิตนฺติอาทีสุ ปาวจนวเสน ปวตฺติเต. โลเก ปน “วุตฺโต ปารายโนติอาทีสุ อชฺเฌเน ทิสฺสติ,

อตฺริทํ วุจฺจติ

วาปสมีกรเณ จ อโถ ชีวิตวุตฺติยํ

อปคเม ปาวจน- วเสน จ ปวตฺติเต

อชฺเฌเน เจวเมเตสุ วุตฺตสทฺโท ปทิสฺสตีติ.

อีกนัยหนึ่ง:-

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ วาปสมีกรณะ (การเกลี่ยพืชที่หว่านแล้วให้เสมอกัน (คราด) เช่น โน จ โข ปฏิวุตฺตำ165 (หว่านแล้วแต่ยังไม่ได้เกลี่ย)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ ชีวิตวุตติ (การเลี้ยงชีพ) เช่น ปนฺนโลโม ปรทตฺตวุตฺโต166 (มีขนราบเรียบเป็นอยู่ด้วยปัจจัย ๔ อันบุคคลอื่นให้)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ อปคมะ (หลุด, พ้น) เช่น ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโต167 (ใบไม้เหลืองหล่นจากขั้วแล้ว[ไม่อาจเขียวสดคืนได้])

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ ปาวจนปวัตติตะ (มนต์ที่เป็นไปโดยความเป็นพุทธพจน์) เช่น คีตำ ปวุตฺตำ สมีหิตำ168 (ที่ท่านขับแล้ว, บอกแล้ว, รวบรวมไว้แล้ว)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ อัชเฌนะ (การสาธยาย) ในทางโลก เช่น วุตฺโต ปารายโน169 (คัมภีร์ปรายณะที่บุคคลสาธยายแล้ว)

วุตฺต ศัพท์ปรากฏในอรรถ ๕ ประการ คือ การเกลี่ยพื้น ที่ที่หว่านแล้วให้สม่ำเสมอ (การคราด), การเลี้ยงชีพ การหลุดพ้น, มนต์[วิชาโหราศาสตร์]ที่ถูกทำให้เป็น พุทธพจน์ และการสาธยาย.

อปโรปิ นโย.

วุตฺตสทฺโท สอุปสคฺโคจ อนุปสคฺโค จ วปเน วาปสมีกรเณ เกโสหาเร ชีวิตวุตฺติยำ ปมุตฺตภาเว ปาวจนวเสน ปวตฺติเต อชฺเฌเน กถเนติ เอวมาทีสุ ทิสฺสติ. ตถา เหส

คาโว ตสฺส ปชายนฺติ เขตฺเต วุตฺตำ วิรูหติ

วุตฺตานำ ผลมสฺนาติ โย มิตฺตานำ น ทุพฺภตีติ

อาทีสุ วปเน อาคโต. “โน จ โข ปฏิวุตฺตนฺติอาทีสุ อฏฺฐนฺตกาทีหิ วาปสมีกรเณ. “กาปฏิโก มาณโว ทหโร วุตฺตสิโรติอาทีสุ เกโสหรเณ. “ปนฺนโลโม ปรทตฺตวุตฺโต มิคภูเตน เจตสา วิหรตีติอาทีสุ ชีวิตวุตฺติยำ.

“เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโต อภพฺโพ หริตตฺถายาติอาทีสุ พนฺธนโต ปมุตฺตภาเว. “เยสมิทำ เอตรหิ โปราณำ มนฺตปทำ คีตำ ปวุตฺตำ สมีหิตนฺติอาทีสุ ปาวจนภาเวน ปวตฺติเต. โลเก ปน “วุตฺโต คุโณ ๑, วุตฺโต ปารายโนติอาทีสุ อชฺเฌเน. “วุตฺตำ โข ปเนตำ ภควตา, ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ, มา อามิสทายาทาติอาทีสุ กถเน.

อตฺริทำ วุจฺจติ

วป วตุ วจฺฉ วจ- ธาตูนำ วสโต มโต

โสปสคฺโค โนปสคฺโค วุตฺตสทฺโท ยถารหำ.

วปเน จ วาปสมี- กรเณ มุณฺฑตาย จ

ชีววุตฺยำ ปมุตฺตตฺเต วสา ปาวจนสฺส ตุ

ปวตฺติเต จ อชฺเฌเน กถเน จาติ ลกฺขเย.

อีกนัยหนึ่ง:-

วุตฺต ศัพท์ทั้งที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรคประกอบอยู่มีอรรถดังนี้ คือ วปนะ (การหว่านพืช) วาปส มีกรณะ (การเกลี่ยพืชที่หว่านแล้วให้เสมอกัน) เกโสหาระ (การปลง ผม) ชีวิตวุตติ (การเลี้ยงชีพ) ปมุตต ภาวะ (หลุด, พ้น) ปาวจนปวัตติตะ (มนต์ที่เป็นไป โดยความเป็นพระพุทธพจน์) อัชเฌนะ (การสาธยาย) และ กถนะ (กล่าว). จริงอย่างนั้น วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถ วปนะ (การหว่านพืช) เช่น

คาโว ตสฺส ปชายนฺติ เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหติ

วุตฺตานํ ผลมสฺนาติ โย มิตฺตานํ น ทุพฺภติ.170

นรชนใด ย่อมไม่ประทุษร้ายมิตร.โคของผู้นั้น ย่อมเกิด มากมูล พืชในนาย่อมงอกงาม ผู้นั้น ย่อมได้บริโภคผล ที่หว่านลงแล้ว.

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถวาปสมีกรณะ (การเกลี่ยพืชที่หว่านแล้วให้เสมอกัน) ด้วย อุปกรณ์การไถมีคราด๒เป็นต้น เช่น โน จ โข ปฏิวุตฺตํ171 (หว่านแล้วแต่ยังไม่ได้เกลี่ย)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถเกโสหรณะ (การปลงผม) เช่น กาปฏิโก มาณโว ทหโร วุตฺต-สิโร172 (มาณพชื่อกาปฏิกะยังเป็นเด็กโกนศีรษะ[มีอายุ ๑๖ ปีเป็นผู้รู้จบไตรเพท])

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถชีวิตวุตติ (การเลี้ยงชีพ) เช่น ปนฺนโลโม ปรทตฺตวุตฺโต มิคภูเตน เจตสา วิหรติ (มีขนราบเรียบ (เจียมเนื้อเจียมตัว) เป็นอยู่ด้วยปัจจัย ๔ อันบุคคล อื่นให้ ย่อมอยู่ด้วยความรู้สึกดุจมฤค [พญาเนื้อ])

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถปมุตตภาวะ (หลุด, พ้นจากเครื่องผูกมัด) เช่น เสยฺยถาปิ นาม ปณฺฑุปลาโส พนฺธนา ปวุตฺโต อภพฺโพ หริตตฺถาย173 (ดุจใบไม้เหลืองหลุดร่วงจาก ขั้วแล้วไม่อาจเขียวสดคืนได้ฉันนั้น)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถปาวจนปวัตติตะ (มนต์ที่เป็นไปโดยความเป็นพระพุทธพจน์) เช่น เยสมิทํ เอตรหิ โปราณํ มนฺตปทํ คีตํ ปวุตฺตํ สมีหิตํ174 (บัดนี้ พวกพราหมณ์ ขับตาม กล่าวตามซึ่งบทมนต์ของเก่านี้ ที่ท่านขับแล้ว ให้เป็นไปแล้ว รวบรวมไว้แล้ว)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถอัชเฌนะ (การสาธยาย) ในทางโลก เช่น วุตฺโต คุโณ, วุตฺโต ปารายโน175 (พรรณาคุณความดี, คัมภีร์ปรายณะที่บุคคลสาธยายแล้ว)

วุตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถกถนะ (กล่าว) เช่น วุตฺตํ โข ปเนตํ ภควตา, ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ, มา อามิสทายาทา176 (ก็พระผู้มีพระภาค ตรัสพระดำรัสนั้นว่า ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นธรรม ทายาทของเรา, จงอย่าเป็นอามิสทายาทเลย)

ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

วป วตุ วจฺฉ วจ- ธาตูนํ วสโต มโต

โสปสคฺโค โนปสคฺโค วุตฺตสทฺโท ยถารหํ.

วปเน จ วาปสมี- กรเณ มุณฺฑตาย จ

ชีววุตฺยํ ปมุตฺตตฺเต วสา ปาวจนสฺส ตุ

ปวตฺติเต จ อชฺเฌเน กถเน จาติ ลกฺขเย.

วุตฺต ศัพท์ซึ่งสำเร็จรูปมาจากธาตุ ๔ ตัว คือ วป, วตุ, วจฺฉ และ วจ จะมีอุปสรรคนำหน้าหรือไม่มีก็ตาม พึงทราบว่า ใช้ในความหมาย ๘ อย่าง คือ หว่าน, คราด/ เกลี่ยพื้นที่ให้เสมอ, โกนหัว, เลี้ยงชีพ, หลุดออก, มนต์[วิชาโหราศาสตร์]ที่ถูกทำให้เป็นพุทธพจน์, การ สาธยาย และการกล่าว.

ตจฺฉ = ตนุกรเณ ถาก, ไส (ทำให้บาง)

ตจฺฉติ ย่อมถาก

ตจฺฉโก ทารุ ช่างไม้ ถากไม้

ฉการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร.

ชการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ช อักษร)

ชิ = ชเย ชนะ, มีชัย

เชติ. ชยติ, ปราชยติ. ธมฺมํ จรนฺโต สามิกํ ปราเชติ. ธมฺมํ จรนฺโต ปรชฺชติ. ราชานํ ชยาเปสุ. ชยาเปตฺวา. เอตฺถ ชยาเปสุนฺติ “ชยตุ ภวนฺติ อาสีสวจนํ วทึสูติ อตฺโถ. ชยนํ, ชิตํ, ชโย, วิชิตํ, ชิโน, เชตา, เชโต, ชิโต มาโร, มารํ ชิโต, ชิตวา, ชิตาวี, วิชิตาวี, มารชิ, โลกชิ, โอธิชิโน, อโนธิชิโน, ชิโต. วิชิโต, เชตุ, วิเชตุ, ชิตฺวา, วิชิตฺวา. อิมสฺส ปน ธาตุสฺส กิยาทิคณํ ปตฺตสฺส “ชินาติ ชินิตฺวาตฺยาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ.

เชติ ย่อมชนะ

ชยติ ย่อมชนะ

ปราชยติ ย่อมพ่ายแพ้

ธมฺมํ จรนฺโต สามิกํ ปราเชติ ภิกษุ พิจารณาคดีให้เจ้าของทรัพย์แพ้

ธมฺมํ จรนฺโต ปรชฺชติ ภิกษุ พิจารณาคดีแพ้

ราชานํ ชยาเปสุ177 ชยาเปตฺวา178 อวยพรให้พระราชาทรงเอาชนะศัตรู

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชยาเปสุ มีความหมายว่า กล่าวคำแสดงความปรารถนา (ความหวัง) ว่า "ขอพระองค์ จงทรงชนะเถิด"

ชยนํ การชนะ

ชิตํ อันเขาชนะแล้ว

ชโย ความชนะ

วิชิตๆ ชนะแล้ว

ชิโน ผู้ชนะ = พระชินเจ้า

เชตา, เชโต ผู้ชนะ

ชิโต มาโร มารอันพระองค์ทรงชนะแล้ว

มารๆ ชิโต ชนะแล้วซึ่งมาร

ชิตวา ผู้ชนะ

ชิตาวี ผู้ชนะ

วิชิตาวี ผู้ชนะ

มารชิ ผู้ชนะมาร (พระนามของพระพุทธเจ้า)

โลกชิ ผู้ชนะโลก (พระนามของพระพุทธเจ้า)

โอธิชิโน พระผู้ชนะโอธิคือกิเลส

อโนธิชิโน ผู้ไม่ชนะโอธิคือกิเลส

ชิโต ชนะแล้ว (ผู้อัน...ชนะแล้ว)

วิชิโต ชนะแล้ว

เชตุ เพื่อชนะ

วิเชตุ เพื่อชนะ

ชิตฺวา ชนะแล้ว

วิชิตฺวา ชนะแล้ว

ก็ ชิ ธาตุนี้ ในกรณีที่ใช้เป็นกิยาทิคณะ (หมวดธาตุมี กี ธาตุเป็นต้น) จะมีรูปบท กิริยาว่า ชินาติ (ย่อมชนะ) ชินิตฺวา (ชนะแล้ว)

ชิ = อภิภวเน ครอบงำ, สยบ

เชติ. ชิโน. ปุพฺเพ วิย รูปานิ.

เอตฺถ จ “ตุมฺเหหิ อานนฺท สปฺปุริเสหิ วิชิตๆ, ปจฺฉิมา ชนตา สาลิมๆโสทนๆ อติมญฺญิสฺสตีติ ปาฬิ179 อภิภวนตฺถสาธิกา. เอตฺถ หิ วิชิตนฺติ อธิภูตนฺติ อตฺโถ.

เชติ ย่อมครอบงำ

ชิโน ผู้ครอบงำ

รูปศัพท์ทั้งหลายเหมือนกับที่กล่าวมาข้างต้น. ก็ในที่นี้ พระบาลีที่เป็นสาธกของ ชิ ธาตุที่มีอรรถว่า "ครอบงำ" มีดังนี้ว่า ตุมฺเหหิ อานนฺท สปฺปุริเสหิ วิชิตๆ, ปจฺฉิมา ชนตา สาลิมๆโสทนๆ อติมญฺญิสฺสติ ([ดีละ ดีละ] อานนท์ พวกเธอผู้เป็นสัตบุรุษ ชนะความอยากแล้ว, พวกเพื่อนพรหมจารีชั้นหลัง จักดูหมิ่นข้าวสาลีอันระคนด้วยเนื้อ). ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า วิชิตๆ มีความหมายว่า "เอาชนะแล้ว"

ชุ = คติยं ไป

เอตฺถ สีฆคติ อธิปฺเปตา. ชวติ. ชวนํ, ชโว, ชวํ, ชวนฺโต, ชวนจิตฺตํ, ชวนปญฺโญ, ชวนหํโส. มโนชวํ คจฺฉติ เยนกามํ.

คำว่า "ไป" ในที่นี้ หมายถึงการไปอย่างรวดเร็ว

ชวติ ย่อมแล่นไป

ชวนํ การแล่นไป

ชโว การแล่นไป

ชวํ แล่นไปอยู่ (การแล่นไป)

ชวนฺโต แล่นไปอยู่

ชวนจิตฺตํ ชวนจิต

ชวนปญฺโญ ผู้มีชวนปัญญา = เชาว์, ไหวพริบ

ชวนหํโส ชวนหังสะ = หงษ์ที่มีความเร็วสูง

มโนชวํ คจฺฉติ เยนกามํ180

[ตั่งทองคำของท่านอันใหญ่โต]ลอยไปในที่ต่างๆ ได้เร็วดังใจปรารถนา

เช = ขเย สิ้น, เสื่อม

ชียติ. เอการสฺส อียาเทโส. สาสนานุรูเปน “กึ มํ ธเนน ชีเยถาติ หิ ปาฬิ ทิสฺสติ. สทฺทสตฺถวิทู ปน “ชายตีติ รูปํ วทนฺติ.

ชียติ ย่อมเสื่อม

แปลง เอ อักษรเป็น อีย. รูปว่า ชียติ นี้สอดคล้องกับคัมภีร์พระศาสนา ดังพระบาลีว่า กึ มํ ธเนน ชีเยถ181 (มหาบพิตร พระองค์ทรงนิมนต์ให้อาตมาไปเพื่อทรัพย์อันเป็นของ เสื่อมสิ้นเป็นธรรมดาทำไม๑). แต่สำหรับนักไวยากรณ์สันสกฤต ใช้เป็นรูปว่า ชายติ

สชฺช = คติยं ไป

สชฺชติ ย่อมไป

กุชุ ขุชุ = เถยฺยกรเณ ลัก, ขโมย

โกชติ ย่อมขโมย

โขชติ ย่อมขโมย

วช ธช ธชิ จ = คติยं ไป

วชติ. อพฺพชติ.

มนุสฺสตฺตญฺจ อพฺพเช. วโช, วชนํ, ปวชนํ, ปพฺพชฺชา, ปพฺพชิโต , ปพฺพาชิโต.

สกา รฏฺฐา ปพฺพาชิโต อญฺญ ชนปทํ คโต

มหนฺตํ โกฏฺฐ กยิราถ ทุรุตฺตานํ นิเธตเว.

ธชติ. ธโช. ธญฺชติ. ธญฺชนำ. เอตฺถ ธโชติ เกตุ. ธญฺชนนฺติ คมนำ.

วชติ ย่อมไป

อพฺพชติ ย่อมมุ่งหน้าสู่[ความเป็นมนุษย์]

มนุสฺสตฺตญฺจ-

อพฺพเช182 พึงมุ่ง[หน้าไป]สู่ความเป็นมนุษย์

วโช ผู้ไป

วชนำ การไป

ปวชนำ การเข้าถึงเป็นอันดับแรก

ปพฺพชฺชา การบรรพชา

ปพฺพชิโต บรรพชิต

ปพฺพาชิโต ให้ออกไป = ขับไล่

สกา รฏฺฐา ปพฺพาชิโต อญฺญ ชนปทำ คโต

มหนฺตำ โกฏฺฐ กยิราถ ทุรุตฺตานำ นิเธตเว.183

บุคคลถูกขับไล่ออกจากแว่นแคว้นของตนแล้ว ไปอยู่ ยังถิ่นอื่น ควรสร้างฉางใหญ่ไว้สำหรับเก็บคำหยาบ.

ธชติ ย่อมไป, ย่อมถึง

ธโช ธง

ธญฺชติ ย่อมไป, ย่อมถึง

ธญฺชนำ การไป, การถึง

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ธโช ได้แก่ ธง

บทว่า ธญฺชนำ ได้แก่ การไป (การดำเนินไป)

อช = เขปเน จ ขว้างไป, โยนไป

คติยำ ไป

คติอเปกฺขโกเยว จกาโร. อชติ. อโช. เอตฺถ อโชติ เอฬโก. อิมานิ ปนสฺส ปริยาย-วจนานิ “อโช เอฬโก อุรพฺโภ อวิ เมณฺโฑติ. ตตฺถ อุรพฺโภติ เอฬโก, โย “อโชติปิ วุจฺจติ. อวีติ รตฺตโลโม เอฬโก. เมณฺโฑติ กุฏิลสิงฺโค เอฬโก. ตถา หิ ชนกชาตเก อชรถโต เมณฺฑรถา วิสุ วุตฺตา184 อปิจ อเชฬกนฺติ อชโต เอฬกสฺส วิสุ วจนโต เอฬกสทฺเทน เมณฺโฑปิ คเหตพฺโพ, มโหสธชาตกฏฺฐกถายญฺหิ เมณฺเฑฬกานำ นิพฺพิเสสตา วุตฺตาติ.185

ศัพท์ที่มีความหมายว่า แพะ

จ ศัพท์ สงเคราะห์อรรถคติ (ไป, ถึง, เป็นไป).

อชติ ย่อมไป

อโช แพะ, แกะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อโช ได้แก่ แพะ. ก็ คำศัพท์ที่มีความหมายว่า แพะ มี ดังนี้ คือ อช, เอฬก, อุรพฺภ อวิ เมณฺฑ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุรพฺภ ได้แก่ แกะ ซึ่งบางครั้งเรียกว่า "อช", "อวิ" ได้แก่ แกะขนแดง, "เมณฺฑ" ได้แก่ แกะเขาคด ดังจะเห็นได้ว่า ในมหาชนกชาดก ได้มีการกล่าว ถึงรถที่เทียมด้วย เมณฺฑ ไว้ต่างหากจากรถที่เทียมด้วย อช. จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากมี การแยกกล่าว เอฬก ไว้ต่างหากจาก อช ว่า อเชฬกำ (อช+เอฬกำ เป็นทวันทสมาส) จึงควร แปล เอฬก ว่า "แกะ". แต่สำหรับในอรรถกถามโหสธชาดก พึงทราบว่า มิได้มีการกล่าวถึง ความแตกต่างระหว่าง อช ศัพท์กับ เอฬก ศัพท์ไว้แต่อย่างใด

อชฺช สชฺช = อชฺชเน อยู่

อชฺชนำ อชฺชนกฺริยา. อชฺชติ. สชฺชติ.

อชฺชน คือ กิริยาการอยู่

อชฺชติ ย่อมอยู่

สชฺชติ ย่อมอยู่

กชฺช = พฺยถเน เบียดเบียน, กำจัด

พฺยถนำ หึสา. กชฺชติ.

พฺยถน คือ การเบียดเบียน

กชฺชติ ย่อมเบียดเบียน

ขชฺช = มชฺชเน จ ทำให้หมดจด, ขยำ, ย่ำ

= พฺยถเน เบียดเบียน, กำจัด

มชฺชนำ สุทฺธิ. พฺยถนาเปกฺโข จกาโร. ขชฺชติ. ขชฺชูโร.

มชฺชน คือ การทำให้หมดจด. จ ศัพท์ สงเคราะห์เอาอรรถ พฺยถน ด้วย

ขชฺชติ ย่อมทำให้หมดจด, ย่อมเบียดเบียน

ขชฺชูโร ต้นอินทผลัม, ต้นเป้ง

ขช = มนฺเถ คน, กวน

มนฺโถ วิโลฬนำ. ขชติ.

มนฺถ คือ การทำให้เข้ากัน (การกวน)

ขชติ ย่อมคน, ย่อมกวน

ขชิ = คติเวกลฺเล เดินเขยก

กิสฺส ภนฺเต อยฺโย ขญฺชตีติ. อุโภ ขญฺชา. ขญฺชนำ, ขญฺชิตุ, ขญฺชิตฺวา

กิสฺส ภนฺเต อยฺโย ขญฺชตีติ.

อุบาสกถามว่า ท่านผู้เจริญ เพราะเหตุใด ท่านถึงเดินเขยก

อุโภ ขณฺชา186 คนทั้งสองเป็นคนขาเขยก

ขณฺชนำ การเขยก

ขณฺชิตุ เพื่อเขยก

ขณฺชิตฺวา เขยกแล้ว

เอช = กมฺปเน หวั่นไหว

เอชติ. เอชา.

เอตฺถ จ เอชาติ ลาภาทึ ปฏิจฺจ เอชติ กมฺปตีติ เอชา, พลวตณฺหาเยตำ นามำ.

เอชติ ย่อมหวั่นไหว

เอชา ภาวะที่ก่อให้เกิดความหวั่นไหว ได้แก่ ตัณหา

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า เอชา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เอชา เพราะหวั่นไหวโดยอาศัย ลาภเป็นต้น. คำว่า เอชา นี้ องค์ธรรมได้แก่ ตัณหา

พุช = วชิรนิพฺเพเส เจาะ, ทิ่มแทงดังวชิราวุธ

วชิรนิคฺโฆเสติ187 เกจิ วิทู วทนฺติ. โพชติ.

ผู้รู้บางท่าน กล่าวอรรถของ พุช ธาตุไว้ว่า วชิรนิคฺโฆเส. โพชติ (ย่อมเจาะ หรือ ย่อมคำราม กึกก้องดุจสายฟ้า๑)

ขิช กุชิ คุชิ = อพฺยตฺตสทฺเท ออกเสียงไม่ชัด, กล่าว, ร้อง

ขิชติ (ย่อมร้อง[คำราม]). กุณฺชติ (ย่อมร้อง[คำราม])

คุณฺชติ (ย่อมร้อง[คำราม])

ลช ลาช ตชฺช = ภสฺสเน๑ กล่าว, ข่มขู่, คุกคาม

ลชติ ย่อมกล่าว

ลาชติ ย่อมกล่าว

ตชฺชติ ย่อมกล่าว

ลชิ = ทิตฺติยญฺจ ส่องสว่าง, รุ่งเรือง

= ภสฺสเน กล่าว, ข่มขู่, คุกคาม

ภสฺสนาเปกฺโข จกาโร.

ลณฺชติ. ตติโย นยลณฺชโก188 ลณฺเชติ ปกาเสติ สุตฺตตฺถนฺติ ลณฺชโก189

จ ศัพท์ สงเคราะห์เอาอรรถว่า ภสฺสน.

ตติโย นยลณฺชโก (หลักการที่ ๓ ซึ่งอธิบายความหมายของพระบาลี เรียกว่า สีหวิกกีฬิต). คำว่า ลณฺชก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ลณฺชก เพราะแสดงอรรถของสูตร [พระไตรปิฎก/พระบาลี](หรือยังอรรถของสูตรให้ส่องสว่าง)

ชช, ชชิ = ยุทฺเธ การรบ

ยุชฺฌนํ ยุทฺธ. ชชติ. ชณฺชติ.

ยุทฺธ คือ การรบ, การทำสงคราม

ชชติ ย่อมรบ

ชณฺชติ ย่อมรบ

ตุช = หึสายํ เบียดเบียน

โตชติ ย่อมเบียดเบียน

ตุชิ = พลเน จ เพียร, พยายาม, บากบั่น

= หึสายํ เบียดเบียน

พลนํ พลนกฺริยา. หึสาเปกฺขโก จกาโร. ตุณฺชติ.

พลน คือ การกระทำความเพียร. จ ศัพท์สงเคราะห์เอาอรรถ หึสา

ตุณฺชติ ย่อมพยายาม

คช กุชิ มุชิ คชฺช = สทฺทตฺถา ออกเสียง, ร้อง, กล่าว; คำรน, คำราม

คชติ. กุณฺชติ. มุณฺชติ. คโช๑ คชฺชติ, เมโฆ คชฺชติ. ยตฺถ ทาโส อามชาโต, จิโต ถุลฺลานิ คชฺชติ. มณิ คชฺชติ. ฌาณคชฺชนํ คชฺชติ. คชฺชิตุ สมตฺโถ. คชฺชิตา. คชฺชิตฺวา. ตตฺถ คโชติ หตฺถี. หตฺถิสฺส หิ อเนกานิ นามานิ

หตฺถี นาโค คโช ทนฺตี กุณฺชโร วารโณ กรี

มาตงฺโค ทฺวิรโท สฏฺจิ- หายโน'เนกโป อิโภ.

ถมฺโภ รมฺโม ทฺวิโป เจว หตฺถินี ตุ กเรณุกา.

หตฺถิโปโต หตฺถิจฺฉาโป ภิงฺโก จ กลโภ ภเว.

คชติ, กุณฺชติ, มุณฺชติ ย่อมร้อง, ย่อมคำรน

คโช คชฺชติ ช้าง ย่อมคำรน

เมโฆ คชฺชติ เมฆย่อมกระหึ่ม

ยตฺถ ทาโส อามชาโต,- ทาส[ชื่อนันทกะ เป็นบุตรของนางทาสี] ยืนกล่าว

จิโต ถุลฺลานิ คชฺชติ190 คำหยาบในที่ใด

มณิ คชฺชติ แก้วมณีมีเสียง

ฌาณคชฺชนํ คชฺชติ คำรามความรู้

คชฺชิตุ สมตฺโถ สามารถคำรน

คชฺชิตา. คชฺชิตฺวา คำรน, คำรามแล้ว

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ช้าง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า คโช ได้แก่ ช้าง. สำหรับศัพท์ที่มีความหมายว่า ช้าง (คำที่เป็นไวพจน์ของ หตฺถี) มีดังนี้ คือ

หตฺถี, นาค, คช, ทนฺตี, กุญฺชร, วารณ, กรี, มาตงฺค, ทิรท, สฏฺฐิหายน, อเนกป, อิภ, ถมฺภ, รมฺม, ทฺวิป. ช้างพัง ๒ ศัพท์ คือ หตฺถินี, กเรณุกา๑ ลูกช้าง ๔ ศัพท์ คือ หตฺถิโปต, หตฺถิจฺฉาป. (ช้างรุ่น ๒ ศัพท์ คือ) ภิงฺก, กลภ.

จช = จาเค สละ, บริจาค, ละทิ้ง

จชติ. ปริจฺจชติ. จาโค. ปริจฺจาโค. จชนํ. จชํ, จชนฺโต. จชมาโน.

จชติ ย่อมสละ, สละอยู่

ปริจฺจชติ ย่อมสละ, สละอยู่

จาโค การสละ

ปริจฺจาโค การบริจาค = การสละ

จชนํ การสละ

จชํ สละอยู่, ผู้สละ

จชนฺโต สละอยู่, ผู้สละ

จชมาโน สละอยู่, ผู้สละ

สญฺช = สงฺเค เกี่ยวข้อง - ติดแน่น

สงฺโค ลคนํ. สญฺชติ. สตฺโต. สชนํ, สตฺติ. อาสตฺติ. สชิตุ. สชิตฺวา.

สงฺค คือ ความเกี่ยวข้อง

สญฺชติ ย่อมเกี่ยวข้อง

สตฺโต ผู้ติดอยู่ในวัฏฏะ = สัตว์

สชนํ, สตฺติ ความติดข้อง

อาสตฺติ ความแนบสนิท

สชิตุ เพื่อเกี่ยวข้อง

สชิตฺวา เกี่ยวข้องแล้ว

อีช = คติยํ ไป

อีชติ ย่อมไป

ภชิ = ภชฺชเน (ทำให้ร้อน) คั่ว

ภชฺชนํ ตาปกรณํ. ติลานิ ภชฺชติ. ปุริเสน ภชฺชมานานิ ติลานิ.

ภชฺชน คือการทำให้ร้อน. ติลานิ ภชฺชติ (ย่อมคั่วงาทั้งหลาย). ปุริเสน ภชฺชมานานิ ติลานิ (งาทั้งหลายอันบุรุษคั่วอยู่[บุรุษคั่วงาทั้งหลาย])

เอช เภช ภาช = ทิตฺติยํ รุ่งเรือง, งดงาม

ทิตฺติ โสภา. เอชติ. เภชติ. ภาชติ.

ทิตฺติ คือ ความรุ่งเรือง

เอชติ ย่อมรุ่งเรือง, ย่อมงดงาม

เภชติ ย่อมรุ่งเรือง, ย่อมงดงาม

ภาชติ ย่อมรุ่งเรือง, ย่อมงดงาม

ติช = นิสาเน ลับ, ทำให้คม

= ขมายญฺจ อดทน, ทนทาน, หนักแน่น

นิสานำ ติกฺขตากรณำ. ขมา ขนฺติ.

เตชติ. ติติกฺขติ. เตชโน. เตโช. ตตฺถ เตชโนติ กณฺโฑ สโร อุสุ. เตโชติ สูริโย. อถวา เตโชติ เตชนำ อุสุ มา อุณฺหตฺตำ ตาโป. เตโชติ วา อานุภาโว ปภาโว.

นิสาน คือ การทำให้คม. ขมา คือ ความอดทน.

เตชติ ย่อมทำให้คม

ติติกฺขติ ย่อมอดกลั้น

เตชโน ลูกศร

เตโช พระอาทิตย์, เดช, ความอบอุ่น, อานุภาพ...

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เตชโน ได้แก่ ลูกศร. บทว่า เตโช ได้แก่ พระอาทิตย์. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า เตโช ได้แก่ เดช, ความอบอุ่น, ความร้อน, ความเร่าร้อน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า เตโช ได้แก่ อานุภาพ, อำนาจ

สญฺช = ปริสฺสคฺเค กอดรัด, ติดแน่น

อาลิงฺคนำ ปริสฺสคฺโค. สญฺชติ.

อาลิงฺคน คือ การกอดรัด (การติดแน่น)

สญฺชติ ย่อมกอดรัด

ขชิ = ทาเน ให้

= คติยญฺจไป - ถึง - เป็นไป

ขญฺชติ ย่อมให้, ย่อมไป

ขญฺชนำ การให้, การไป

ราช = ทิตฺติยำ สว่าง, รุ่งเรือง

ภาช = ทิตฺติยำ สว่าง, รุ่งเรือง

ราชติ. ภาชติ. ราชา. ราชินี. วนราชิ. ราชิตฺวา. วิราชิตฺวา. อตฺร วิญฺญูนมตฺถวิวรเณ โกสลฺลชนนตฺถำ สิโลกำ รจยาม

ม'หา'ราช มหาราช มหาราช มเมว'หิ

เน'ตสฺส อิติ วตฺวาน ทฺเว ชนา กลหำ กรุ.

เอตฺถ จ ปฐมปาทสฺส ทุติยปเท “เม อหิ มหี”ติ เฉโท “ปุตฺตา เม อตฺถิ ปุตฺตา มตฺถีติ วิย191 “มหิ อราช มหาราชาติ จ เฉโท “โยปิ อยำ โยปายนฺติ วิย192 เอตฺถ อราชสทฺโท “อติกรมกราจริยาติ193 เอตฺถ อกรี

ติ อตฺถวาจโก อกรสทฺโท วิย อาขฺยาตปโรกฺขาวิภตฺติโก ทฏฺฐพฺโพ. อราช วิโรจีติ อตฺโถ. อยํ ปน คาถาย ปิณฺฑตฺโถ “มหาราช เม อหิ อราช, มม เอว อหิ อราช, น เอตสฺส อิติ วตฺวา เทฺว อหิตุณฺฑิกชนา กลหํ กรึสูติ.

ราชติ, ภาชติ ย่อมรุ่งเรือง

ราชา ผู้รุ่งเรือง, ผู้ทำให้มหาชนยินดี = พระราชา

ราชินี พระราชินี

วนราชิ ทางในป่า, ราวป่า, ที่โล่งโปร่งในป่า[วน+ราชิ = สว่างในป่า]

ราชิตฺวา รุ่งเรืองแล้ว

วิราชิตฺวา รุ่งเรืองแล้ว

ในที่นี้ เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในการอธิบายความ(หรือความ คมในชั้นเชิงทางภาษา) ข้าพเจ้าจะขอร่ายโศลก ดังต่อไปนี้

ม'หา'ราช มหาราช มหาราช มเมว'หิ

เน'ตสฺส อิติ วตฺวาน ทฺเว ชนา กลหํ กรุ.

มหาราช งูของเรารุ่งเรืองแล้ว, มหาราช งูของเราเท่านั้น รุ่งเรืองแล้ว (หรืองูของเราเท่านั้นใหญ่) ส่วนงูของเขา ไม่รุ่งเรือง, หมองู ๒ คนกล่าวแล้วทะเลาะกัน.

ก็ในคาถานี้ ในบทที่ ๒ ของบาทที่ ๑ ตัดบทว่า เม อหิ = มหิ เหมือนในข้อความว่า ปุตฺตา เม อตฺถิ = ปุตฺตา มตฺถิ. และตัดบทว่า มหิ อราช = มหาราช เหมือนในข้อความว่า โยปิ อยํ=โยปายํ. ในคาถานี้ อราช ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นบทอาขยาตปโรกขาวิภัตติ เหมือน อกร ศัพท์ที่ระบุความหมายว่า อกริ (ได้ทำแล้ว) ในข้อความนี้ว่า อติกรมกราจริย (ข้าแต่ ท่านอาจารย์ ท่านได้ทำเกินไป). คำว่า อราช มีความหมายว่ารุ่งเรืองแล้ว. สำหรับความ รวมของคาถานี้ มีดังนี้ คือ มหาราช งูของเรารุ่งเรืองแล้ว, งูของเราเท่านั้นรุ่งเรืองแล้ว งู ของเขาไม่รุ่งเรืองแล้ว, หมองู ๒ คนกล่าวถกเถียงกันเช่นนี้แล้วก็ทะเลาะกัน

รญฺช = ราเค ย้อม; กำหนัด, ยินดี

ภิกฺขุ จีวรํ รชติ. สตฺโต รูปาทีสุ รญฺชติ. รชนํ. รชโก. ราโค. วิราโค. หลิทฺทิราโค.ราชา. ราชินี. อิมสฺส จ ทิวาทิคณสฺส ปตฺตสฺส “รชฺชติ วิรชฺชตีติ รูปานิ ภวนฺติ. ตตฺถ รชนนฺติ รชนวตฺถุ. รชโกติ รชกาโร วตฺถโธวนโก. ราโคติ รชฺชนฺติ สตฺตา เตน, สยํ วา รญฺชติ, รญฺชนมตฺตเมว วา เอตนฺติ ราโค, ตณฺหา. อิมานิ ปน ตทภิธานานิ

ราโค โลโภ ตสิณา จ ตณฺหา เอชา วิสตฺติกา

สตฺติ อาสตฺติ มุจฺฉา จ ลุพฺภิตตฺตญฺจ ลุพฺภนา.

กาโม นิกามนา อิจฺฉา นิกนฺติ จ นิยนฺติ จ

วนญฺจ วนโถ เจว อเปกฺขา ภวเนตฺติ จ.

อนุโรโธ จ สาราโค สงฺโค ปงฺโก จ สิพฺพินี

นนฺทิราโค อนุนโย เคโธ สญฺชนนี ตถา

ชนิกา ปณิธิ เจว อชฺโฌสานนฺติเนกธา194

วิราโคติ มคฺโค นิพฺพานญฺจ.

ภิกฺขุ จีวรํ รชติ ภิกษุ ย่อมย้อมจีวร

สตฺโต รูปาทีสุ -

รญฺชติ สัตว์ ย่อมยินดีในอารมณ์มีรูปเป็นต้น

รชนํ น้ำย้อม[หากเป็นทิวาทิคณะ รชฺชนํ = ความกำหนัด]

รชโก ช่างย้อม

ราโค ราคะ = ความกำหนัด = ตัณหา

วิราโค หมดกำหนัด = มรรค, ผล, นิพพาน

หลิทฺทิราโค ย้อมด้วยขมิ้น

ราชา ผู้รุ่งเรืองด้วยสมบัติ, ผู้ทำให้มหาชนยินดี = พระราชา

ราชินี มเหสีของพระราชา = ราชินี

วิเคราะห์, ไวพจน์ของ ราค ศัพท์

อนึ่ง รญฺช ธาตุนี้ หากเป็นทิวาทิคณะ ก็จะได้รูปว่า รชฺชติ, วิรชฺชติ. ในบรรดาบท เหล่านั้น รชน หมายถึง วัสดุเครื่องย้อม, รชก หมายถึง ช่างย้อมและคนซักผ้า. คำว่า ราค มีรูปวิเคราะห์ (๓ สาธนะ) ดังนี้ ชื่อว่า ราคะ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เกิดความกำหนัด, ธรรมชาติที่กำหนัด และความกำหนัด. องค์ธรรมได้แก่ ตัณหา

ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของ ราค มีดังนี้ คือ

ราค (ความกำหนัดยินดี), โลภ (ความอยาก,โลภะ), ตสิณา (ความกระหาย), ตณฺหา (ความอยาก), เอชา (ความหวั่นไหว), วิสตฺติกา (ธรรมชาติสร้านไป), สตฺติ (ความข้อง), อาสตฺติ (ความติดหนึบ), มุจฺฉา (ความ เคลิบเคลิ้ม), ลุพฺภตตฺตญฺจ (กิริยาที่ละโมบ), ลุพฺภนา (ความละโมบ), กาม (ความใคร่), นิกามนา (กิริยาที่ ติดใจ), อิจฺฉา (ความปรารถนา), นิกนฺติ (ความติดใจ), นิยนฺติ (ความต้องการ)๑, วน (ความติด), วนถ (ตั้งอยู่ ในความติด), อเปกฺขา (ความห่วงใย), ภวเนตฺติ (ธรรม ชาตินำผู้ไปสู่ภพ), อนุโรธ (ความยินดี), สาราค (ความกำหนัดหนัก), สงฺค (ความติดข้องอยู่), ปงฺก (ความจมอยู่), สิพฺพินี (ธรรมชาติอันร้อยรัด), นนฺทิ-ราค (ความกำหนัดเพลิดเพลินยินดี), อนุนย (ความ จูงใจ), เคธ (ความติดใจ), สญฺชนนี (ธรรมชาติผู้ยัง สัตว์ให้เกิดพร้อม), ชนิกา (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้ เกิด), ปณิธิ (ความคาดหวัง,ความมุ่งหวัง), อชฺโฌสาน (ความหมกมุ่น).

บทว่า วิราโค ได้แก่ มรรคและนิพพาน

ราชาติ ปถวิสฺสโร. เอตฺถ ธาตุทฺวยวเสน นิพฺพจนานิ นิยฺยนฺเต. นานาสมฺปตฺตีหิ ราชติ ทิพฺพติ วิโรจตีติ ราชา. ทานญฺจ ปิยวจนญฺจ อตฺถจริยา จ สมานตฺตตา จาติ อิเมหิ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ อตฺตนิ มหาชนํ รญฺเชตีติปิ ราชา. ราชินีติ ราชภริยา.

เตสํ อภิธานานิ วุจฺจนฺเต สหาภิธานนฺตเรหิ

ราชา ภูปติ เทโว จ มนุชินฺโท ทิสมฺปติ
ปตฺถิโว ชคติปาโล ภูภุโช ปถวิสฺสโร.
รฏฺฐาธิโป ภูมิปาโล มนุสฺสินฺโท ชนาธิโป
นรินฺโท ขตฺติโย เจว เขตฺตสฺสามิ ปภาวโก.
มุทฺธาภิสิตฺโต ราชาติ กถิโต อิตโร ปน
ราชญฺโญ ขตฺติโย จาติ วุตฺโต ขตฺติยชาติโก.
มุทฺธาภิสิตฺโต อนุราชา อุปราชาติ ภาสิโต
จตุทฺทีปี ราชราชา จกฺกวตฺตีติ ภาสิโต.
ราชินี อุปรี เทวี มเหสี ภูภุชงฺคนา
ขตฺติยา ราชปทุมี ขตฺติยานี จ ขตฺติยี
อิตฺถาคารนฺตุ โอโรโธ อุปรีติปิ วุจฺจติ.

วิเคราะห์ ราช ศัพท์

บทว่า ราชา ได้แก่ พระเจ้าแผ่นดิน. บทนี้ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุ ๒ หมวด (คือราชธาตุ ภูวาทิคณะ)มีรูปวิเคราะห์ว่า นานาสมฺปตฺตีหิ ราชติ ทิพฺพติ วิโรจตีติ ราชา (ชื่อว่า ราชา เพราะรุ่งเรืองด้วยสมบัติต่างๆ). [และ] (รญฺชธาตุ ทิวาทิคณะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทานญฺจ ปิยวจนญฺจ อตฺถจริยา จ สมานตฺตตา จาติ อิเมหิ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ อตฺตนิ มหาชนํ รญฺเชตีติปิ ราชา (ชื่อว่า ราชา เพราะยังมหาชนให้ชื่นชมยินดี ในตัวพระองค์ด้วย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์ ๔ อย่าง คือ ทาน (การแบ่งปันเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่), ปิยวาจา (พูดจาน่ารักน่านิยมนับถือ), อัตถจริยา (บำเพ็ญประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ). บทว่า ราชินี ได้แก่ ภริยาของพระราชา = พระมเหสี

ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระราชา

ราชา (ผู้รุ่งเรือง) ภูปติ (เจ้าแผ่นดิน) เทว (เทวดา) มนุชินฺท (เจ้ามนุษย์) ทิสมฺปติ (เจ้าแห่งทิศ) ปตฺถิว (เจ้าแผ่นดิน) ชคติปาล (ผู้ปกครองแผ่นดิน) ภูภุช (ผู้ปกครองแผ่นดิน) ปถวิสฺสร (เจ้าแผ่นดิน) รฏฺฐาธิป (ผู้ปกครองแผ่นดิน) ภูมิปาล (ผู้อภิบาลแผ่นดิน) มนุสฺสินฺท (ผู้เป็นใหญ่ในหมู่มนุษย์) ชนาธิป (ผู้เป็นใหญ่ในหมู่ชน) นรินฺท (ผู้เป็นจอมนระ) ขตฺติย (กษัตริย์ หรือผู้เป็นเจ้าของที่นา) เขตฺตสฺสามิ (ผู้เป็นเจ้าของ ที่นา) ปภาวก (ผู้มีอำนาจ).

อนึ่ง เจ้าชายผู้ที่ได้รับการอภิเษกแล้วเท่านั้น จึงจะได้ นามว่า "ราชา" ส่วนขัตติยชาติผู้ที่ยังไม่ได้รับการ อภิเษก ท่านเรียกว่า ราชญฺญ, ขตฺติย.

พระราชกุมารผู้ที่ได้รับอภิเษกให้เป็นรอง เรียกว่า "อุปราช", พระราชาผู้มีอำนาจเหนือมหาทวีปทั้ง ๔ เรียกว่า "จักรพรรดิ์".

ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระราชินี

ราชินี (หญิงผู้รุ่งเรือง) อุปรี, เทวี, มเหสี, ภูภุชงฺคนา, ขตฺติยา, ราชปทุมี, ขตฺติยานี, ขตฺติยี. สำหรับนางสนม ผู้รับใช้ เรียกว่า โอรธ หรือเรียกว่า อุปรี ก็ได้.

ภช = เสวายํ คบ, สมาคม

ภชติ. สมฺภชติ, ภชนา. สมฺภชนา. ภตฺติ. สมฺภตฺติ. ภตฺตา.

ภชติ ย่อมคบ, ย่อมสมาคม

สมฺภชติ ย่อมคบด้วยดี

ภชนา การคบ, การสมาคม

สมฺภชนา การสมาคมด้วยดี

ภตฺติ การภักดี

สมฺภตฺติ การภักดี

ภตฺตา เจ้านาย, ผัว

ยช = เทวปูช; (บูชาเทพ) บวงสรวง - เช่น;

สงฺคตกรณ; รวมเข้าด้วยกัน - ประชุม;

ทาน; ให้;

ธมฺเมสุ. ประพฤติธรรม

เทวปูชคฺคหเณน พุทฺธาทิปูชา คหิตา. สงฺคตกรณํ สโมธานกรณํ. ตถา หิ อธิมุตฺตตฺ-เถรวตฺถุมฺหิ “ยทตฺถิ สงฺคตํ กิญฺจิ, ภโว วา ยตฺถ ลพฺภตีติ คาถายํ สงฺคตสทฺเทน สโมธานํ วุตฺตํ. ทานํ ปริจฺจาโค. ธมฺโม ฌานสีลาทิ. เอเตสฺวตฺเถสุ ยชธาตุ วตฺตติ. ปุปฺเผหิ พุทฺธํ ยชติ. เทวตํ ยชติ. เทวมนุสฺเสหิ ภควา ยชิยติ. อิชฺชติ. ยิฏฺฐ. ยญฺโญ. ยาโค. ธมฺมยาโค. ยชมาโน สเก ปุเร. ยิฏฺฐุ, ยชิตุ. ปุถุยญฺญ ยชิตฺวาน. โสพฺพสปริกฺขารํ มหายญฺญ กตฺตุกาโม.

คำว่า เทวปูชา หมายถึงการบูชาพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

สงฺคตกรณ คือ การรวมเข้าด้วยกัน,การประชุม. จริงอย่างนั้น ในอธิมุตตเถรวัตถุ พระผู้มีพระภาคตรัสการอยู่รวมกัน โดยใช้ สงฺคต ศัพท์ ในพระคาถาว่า ยทตฺถิ สงฺคตํ กิญฺจิ, ภโว วา ยตฺถ ลพฺภติ195 (การรวมกันของสัตว์หรือสังขารใดๆ มีอยู่ในโลกนี้ = สิ่งใดๆ ที่ถูกเหตุปัจจัยสร้างก็ดี ภพเป็นที่เกิดในโลกนี้ก็ดี)

ทาน คือ การบริจาค (เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่).

ธมฺม คือ คุณธรรมมีฌานและศีลเป็นต้น.

ยช ธาตุ ย่อมเป็นไปในอรรถข้างต้นเหล่านี้นั่นเทียว

ตัวอย่างเช่น

ปุปฺเผหิ พุทฺธํ ยชติ ย่อมบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้ทั้งหลาย

เทวตํ ยชติ ย่อมบวงสรวงเทวดา

เทวมนุสฺเสหิ ภควา -

ยชิยติ พระพุทธเจ้า อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบูชา

อิชฺชติ ย่อมบูชา

ยิฏฺฐ บูชาแล้ว

ยญฺโญ ยัญ

ยาโค การบวงสรวง

ธมฺมยาโค การให้ธรรมเป็นทาน

ยชมาโน สเก ปุเร196 บริจาคทานในพระตำหนักของตน

ยิฏฺฐุ เพื่อบูชา

ยชิตุ เพื่อบูชา

ปุถุยญฺญ ยชิตฺวาน บูชาแล้วซึ่งยัญใหญ่

โสพฺพสปริกฺขารำ มหายญฺญ กตฺตุกาโม197

[พราหมณ์]เป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำมหายัญ[การบูชาใหญ่]อันมีบริวาร ๑๖

มชฺช = สำสุทฺธิยำ (ความหมดจด) กวาด, เช็ด, ถู

มชฺชติ. พาหิรำ ปริมชฺชติ. ภูมึ สมฺมชฺชติ. มชฺชนำ. สมฺมชฺชนี.

มชฺชติ ย่อมสะอาด

พาหิรำ ปริมชฺชติ198 ของนอกกาย ย่อมสะอาด

ภูมึ สมฺมชฺชติ ย่อมกวาดพื้น

มชฺชนำ ความสะอาด, การกวาด, การเช็ด, การถู

สมฺมชฺชนี ไม้กวาด

นิญฺชิ = สุทฺธิยำ ทำให้หมดจด, บริสุทธิ์

นิญฺชติ. ปนิญฺชติ. นิญฺชิตุ. ปนิญฺชิตุ. นิญฺชิตฺวา. ปนิญฺชิตฺวา. อยำ ปน ปาฬิ “ตโต ตฺวำ โมคฺคลฺลาน อุฏฺฐายาสนา อุทเกน อกฺขีนิ ปนิญฺชิตฺวา ทิสา อนุโลเกยฺยาสีติ.

นิญฺชติ ย่อมทำให้สะอาด

ปนิญฺชติ ย่อมทำให้สะอาด

นิญฺชิตุ เพื่อทำให้สะอาด

ปนิญฺชิตุ เพื่อทำให้สะอาด

นิญฺชิตฺวา สะอาดแล้ว

ปนิญฺชิตฺวา สะอาดแล้ว

ก็คำว่า ปนิญฺชิตฺวา มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ตโต ตฺวำ โมคฺคลฺลาน อุฏฺฐายาสนา อุทเกน อกฺขีนิ ปนิญฺชิตฺวา ทิสา อนุโลเกยฺยาสิ199 (ดูก่อนโมคคัลลานะ ทีนั้น เธอลุกขึ้น จากอาสนะ ชำระแล้วซึ่งนัยน์ตาทั้งหลายด้วยน้ำ พึงตรวจดูทิศทั้งหลาย)

นิชิ = อพฺยตฺตสทฺเท (ออกเสียงไม่ชัด) ร้อง

นิญฺชติ ย่อมร้อง, คำราม

ภช = ปาเก คั่ว (ทำให้สุก)

ติลานิ ภชฺชติ. ภชฺชมานา ติลานิ จ.

ติลานิ ภชฺชติ ([บุรุษ]ย่อมคั่วงาทั้งหลาย). ภชฺชมานา ติลานิ จ (งาทั้งหลายอัน บุรุษคั่วอยู่[งาทั้งหลายถูกบุรุษคั่วอยู่ หรือบุรุษคั่วงาทั้งหลายอยู่])

อุชุ = อชฺชเว ตรง, ซื่อตรง, สัตย์ซื่อ

อชฺชวำ อุชุภาโว. โอชติ. อุชุ.

อชฺชว คือ ความเป็นคนตรง

โอชติ ย่อมตรง

อุชุ ตรง (ซื่อตรง)

สช = วิสฺสคฺเค; สละ, ปล่อย, วาง;

ปริสฺสชฺชน; กอด, รัด;

อพฺภุกฺกิรเณสุ โรย, โปรย, เรี่ยราย

สชติ200 (ย่อมสละ, สวมกอด[อาบน้ำ]). โลกฺย๎๑ สชนฺตำ อุทกำ201 (ซึ่งเราผู้สรงสนานน้ำ อันชาวโลกสมมุติให้เป็นที่ลอยบาป)

รุช = ภงฺเค เจ็บปวด, ทำลาย, ย่ำยี,

ทำให้สลาย

รุชติ. รุชา. โรโค. เอตฺถ รุชาติ พฺยาธิ รุชนฏฺเฐน. โรโคติ รุชติ ภญฺชติ องฺคปจฺจงฺคานีติ โรโค, พฺยาธิเยว, โย “อาตงฺโกติปิ “อาพาโธติปิ วุจฺจติ.

รุชติ ย่อมเจ็บปวด

รุชา ความเจ็บปวด

โรโค โรค

วิเคราะห์ โรค ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รุชา ได้แก่ พฺยาธิ เพราะอรรถว่าเจ็บปวด. บทว่า โรโค มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โรค เพราะทำลายอวัยวะน้อยใหญ่ ซึ่งบางครั้ง ท่านเรียกว่า อาตงฺก บ้าง, เรียกว่า อาพาธ บ้าง ได้แก่ ความเจ็บปวด

ภุช = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

อาวิปุพฺโพ อญฺญตฺเถสุ จ. อุรโค ภุชติ. อาภุชติ. ภิกฺขุ ปลฺลงฺกำ อาภุชติ, อูรุพทฺธาสนำ พนฺธตีติ อตฺโถ. มหาสมุทฺโท อาภุชติ, อาวฏฺฏตีติ อตฺโถ. เกจิ ปน “โอสกฺกตีติ อตฺถำ วทนฺติ. “วณฺณทานนฺติ อาภุชติ, มนสิกโรตีติ อตฺโถ. มูลานิ วิภุชตีติ มูลวิภุโช, รโถ.

เอตฺถ จ วิภุชตีติ ฉินฺทติ. โภโค. โภคี. อาโภโค. อาภุชิตฺวา. เอตฺถ จ โภโคติ ภุชยติ กุฏิลํ กริยตีติ โภโค , อหิสรีรํ. โภคีติ สปฺโป.

ภุช ธาตุที่มี อา,วิ อุปสรรคเป็นบทหน้าใช้ในอรรถอื่นๆ

อุรโค ภุชติ งูขดอยู่

อาภุชติ ย่อมคู้

ภิกฺขุ ปลฺลงฺกํ อาภุชติ (ภิกษุย่อมคู้บัลลังก์ คือ นั่งขัดสมาธิ) หมายความว่า นั่งขัด แบบท่านั่งคู้ต้น ขา. มหาสมุทฺโท อาภุชติ202 (มหาสมุทรไหลวน) หมายความว่าปั่นป่วน. อาจารย์บางท่านให้ความหมาย ว่า ล้า, หยุดนิ่ง๑

วณฺณทานนฺติ อาภุชติ (ย่อมคิดเสียว่าเป็นการให้ผิวพรรณเป็นทาน) คำว่า อาภุชติ หมายความว่า ย่อมทำไว้ในใจ. ชื่อว่า มูลวิภุช เพราะสามารถตัดรากทั้งหลาย ได้แก่รถ. ก็ในรูปวิเคราะห์นี้ บทว่า วิภุชติ มี ความหมายเท่ากับบทว่า ฉินฺทติ (ย่อมตัด)

โภโค แม่เบี้ยงู; ตัวงู, ขนดงู

โภคี สัตว์มีขนด = งู, ผู้มีโภคทรัพย์

อาโภโค การเอาใจใส่, ความในใจ, ความคิดคำนึง

อาภุชิตฺวา คู้แล้ว, คิดคำนึงแล้ว

ก็ในบทเหล่านี้ บทว่า โภโค มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โภค๑ เพราะทำลำตัวให้คด ได้แก่ ขนด (ลำตัว) ของงู. บทว่า โภคี ได้แก่ งู

รชิ = วิชฺฌเน แทง, เจาะ, ทำให้ทะลุ

นาโค ทนฺเตหิ ภูมึ รญฺชติ. อารญฺชติ. เอตฺถ จ “ตถาคตรญฺชิตํ อิติปีติ203 เนตฺติปาฬิ นิทสฺสนํ. ตสฺสตฺโถ “อิทํ สิกฺขตฺตยสงฺคหิตํ สาสนพฺรหฺมจริยํ ตถาคตคนฺธหตฺถิโน มหาวชิรญาณสพฺพญฺญุตญฺญาณทนฺเตหิ รญฺชิตํ อารญฺชิตํ, เตภูมกธมฺมานํ อารญฺชนฏฺ-ฐานนฺติปิ วุจฺจตีติ204 รญฺชิตนฺติ หิ รญฺชติ วิชฺฌติ เอตฺถาติ รญฺชิตํ, รญฺชนฏฺฐานํ. “อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตนฺติอาทิมฺหิ 205วิย เอตสฺส สทฺทสฺส สิทฺธิ เวทิตพฺพา อธิกรณตฺถสมฺภวโต.

นาโค ทนฺเตหิ ภูมึ รญฺชติ ช้างแทงแผ่นดินด้วยงาทั้งหลาย

อารญฺชติ ย่อมแทง

ก็ในคำว่า อารญฺชติ นี้ มีตัวอย่างจากคัมภีร์เนตติว่า ตถาคตรญฺชิตำ๒ อิติปิ (ที่ๆ พระตถาคตเจ้า ทรงตรัสรู้). ข้อความในคัมภีร์เนตตินั้น อรรถกถาอธิบายไว้ดังนี้ว่า "ศาสน พรหมจรรย์ อันถูกสงเคราะห์เป็น สิกขา ๓ นี้ เป็นที่ที่พญาช้างคันธะกล่าวคือพระตถาคต แทงแล้ว แทงทะลุแล้ว (ตรัสรู้แล้ว) ด้วยงากล่าวคือ มหาวชิรญาณและพระสัพพัญญุตญาน บางครั้งเรียกว่า ที่ๆ พระตถาคตเจ้าทรงแทงทะลุ[ตรัสรู้]เตภูมก ธรรม

บทว่า รญฺชิตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า รญฺชิต เพราะเป็นที่แทงทะลุ (ตรัสรู้) หมายถึง เตภูมกธรรม อันเป็นที่ที่ตรัสรู้. นักศึกษา พึงทราบวิธีการสร้างรูปศัพท์นั้นว่าเป็นการลง ต ปัจจัยในอรรถอธิกรณสาธนะ เหมือน ต ปัจจัยในข้อความว่า อิทำ เนสำ ปทกฺกนฺตำ (นี้ เป็นที่วิ่งเล่นไปมาของลูกน้อยทั้งสอง) เป็นต้น

วิชี = ภยจลเนสุ กลัว, ตกใจ, หวาด;

ไหว, สั่น

อีการนฺโตยำ ธาตุ, เตนสฺส สนิคฺคหีตาคมานิ รูปานิ น สนฺติ. เวชติ. เวโค. ธมฺมสำเวโค. สำวิคฺโค เวเคน ปลายิ. นทีเวโค. อูมิเวโค วาตเวโค.

เอตฺถ ธมฺมสำเวโคติ สโหตฺตปฺปี ญาณำ. “เวโค, ชโว, รโยติ อิเม เอกตฺถา. ทิวาทิคณำ ปน ปตฺตสฺส “วิชฺชติ สำวิชฺชติ อุพฺพิชฺชตีติ รูปานิ ภวนฺติ ทฺวิคณิกตฺตา.

ธาตุนี้เป็นอีการันต์๑ ดังนั้น รูปสำเร็จจึงไม่ลงนิคคหิตอาคม.

เวชติ ย่อมสะดุ้ง

เวโค ความสะดุ้ง, ความสังเวช, ความเร็ว

ธมฺมสำเวโค206 ธรรมสังเวช (ความสลดใจ)

สำวิคฺโค เวเคน ปลายิ ผู้สังเวช วิ่งหนีไปด้วยความกลัว

นทีเวโค, อูมิเวโค ความเชี่ยวของน้ำ, ความแรงของคลื่น

วาตเวโค ความเร็วของลม

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธมฺมสำเวโค๒ ได้แก่ ญาณพร้อมด้วยโอตตัปปะ. บทว่า เวโค, ชโว, รโย มีอรรถเดียวกัน (คือศัพท์ทั้ง ๓ นี้เป็นไวพจน์กัน). สำหรับ วิชี ธาตุนี้ เป็น ได้ ๒ คณะ (คือ ภูวาทิคณะและ ทิวาทิคณะ) ซึ่งถ้าเป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปกิริยาว่า วิชฺชติ สำวิชฺชติ อุพฺพิชฺชติ (ย่อมสะดุ้ง, ย่อมสังเวช)

ลชฺช = ลชฺชเน ละอาย

ลชฺชติ. ลชฺชา. ลชฺชาติ หิรี. ยา “วิริฬนาติปิ วุจฺจติ.

ลชฺชติ ย่อมละอาย

ลชฺชา ความละอาย

บทว่า ลชฺชา ได้แก่ หิรี (ความละอาย) ซึ่งบางครั้ง เรียกว่า วิริฬนา๓

วฬิ = ปริโภเค ใช้, ใช้สอย

วฬญฺชติ ย่อมใช้สอย

กุชฺช = อโธมุขีกรเณ (ทำให้มีหน้าห้อยลงข้างล่าง)

คว่ำ, คว่ำลง

กุชฺชติ. นิกุชฺชติ. อุกฺกุชฺชติ. ปฏิกุชฺชติ. นิกุชฺชิตำ วา อุกฺกุชฺเชยฺย. อญฺญิสฺสา ปาติยา ปฏิกุชฺชติ. อวกุชฺโช นิปชฺชหำ. ตตฺถ กุชฺชติ นิกุชฺชตีติ อิมานิ “จรติ วิจรตีติ ปทานิ วิย สมานตฺถานิ, อโธมุขำ กโรตีติ หิ อตฺโถ. อุกฺกุชฺชตีติ อุปริมุขำ กโรติ. ปฏิกุชฺชตีติ มุเข มุขำ ฯเปติ.

กฺุชฺชติ, นิกฺุชฺชติ ย่อมคว่ำ

อุกฺกฺุชฺชติ ย่อมหงาย

ปฏิกฺุชฺชติ ย่อมครอบ

นิกฺุชฺชิตำ วา อุกฺกฺุชฺเชยฺย207 พึงหงายสิ่งที่คว่ำไว้

อญฺญิสฺสา ปาติยา ปฏิกฺุชฺชติ ย่อมครอบไว้ด้วยถ้วยอื่น

อวกฺุโช นิปชฺชหำ๑, 208 เรา (สุเมธดาบส) นอนคว่ำ

บรรดาบทเหล่านั้น บทเหล่านี้ คือ กฺุชฺชติ. นิกฺุชฺชติ มีอรรถเท่ากันเหมือนกับสองบท นี้คือ จรติ, วิจรติ. บทเหล่านั้นมีความหมาย ดังนี้ กฺุชฺชติ. นิกฺุชฺชติ มีความหมายว่า คว่ำ, อุกฺกฺุชฺชติ มีความหมายว่า หงาย. ปฏิกฺุชฺชติ มีความหมายว่า การตั้งขอบปากวัตถุหนึ่งให้ ประกบกับขอบปากของวัตถุอีกอันหนึ่ง = ครอบ, ปิด

มุชฺช = โอสีทเน (จมลง) ดำลง, ดำน้ำ

มุชฺชติ. นิมุชฺชติ. นิมุคฺโค. อุมฺมุคฺโค.

มุชฺชติ ย่อมจม

นิมุชฺชติ ย่อมจม

นิมุคฺโค การจม, การดำ

อุมฺมุคฺโค การโผล่ขึ้น

โอปุชิ๑ = วิลิมฺปเน ฉาบ, ทา, ลูบไล้

โคมเยน ปถวึ โอปุญฺชติ

ย่อมทาแผ่นดินด้วยมูลโค

ชการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ช อักษร.

ฌการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฌ อักษร)

เฌ = จินฺตายำ คิด, เพ่งด้วยใจ, พินิจ

ฌายติ, นิชฺฌายติ, อุปนิชฺฌายติ, อุชฺฌายติ, สชฺฌายติ. ฌานำ, นิชฺฌานำ, อุปนิชฺฌานำ, อุชฺฌายนำ, สชฺฌายนำ. นิชฺฌตฺติ๑ อุปชฺฌา, อุปชฺฌาโย. ฌายี, อชฺฌายโก.

ตตฺถ ฌายนฺติ ทุวิธํ ฌายนํ โสภนมโสภนญฺจ. เตสุ โสภนํ “ฌายี ตปติ พฺราหฺมโณ. ฌายามิ อกุโตภโยติอาทีสุ ทฏฺฐพฺพํ. อโสภนํ ปน “ตตฺถ ตตฺถ ฌายนฺโต นิสีทิ. อโธมุโข ปชฺฌายนฺโต นิสีทีติอาทีสุ ทฏฺฐพฺพํ. ฌายีติ อารมฺมณูปนิชฺฌาเนน วา ลกฺขณูปนิชฺฌาเนน วา ฌายนสีโล จินฺตนสีโล. ฌายี ฌานวาติ อตฺโถ.

อชฺฌายโกติ อิทำ “น ทานิเม ฌายนฺติ, น ทานิเม ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ อชฺฌายกา อชฺฌายกาตฺเวว ตติยำ อกฺขรำ อุปนิพฺพตฺตนฺติ เอวำ ปจฺจมกปฺปิกกาเล ฌานวิรหิตานำ พฺราหฺมณานำ ครหวจนำ อุปฺปนฺนำ, อิทานิ ปน ตำ อชฺฌายตีติ อชฺฌายโก, มนฺเต ปริวตฺเตตีติ อิมินา อตฺเถน ปสำสาวจนำ กตฺวา โวหรนฺตีติ.

อยำ ปนตฺโถ “อธิปุพฺพสฺส อิ อชฺฌยเน”ติ ธาตุสฺส วเสน คเหตพฺโพ. เอวำ อธิปุพฺพสฺส อิธาตุสฺส วเสน อิมสฺส ธาตุสฺส อตฺถปริวตฺตนำ ภวติ. ยำ สนฺธาย “อชฺฌายโก มนฺตธโร”ติ วุตฺตำ.

ฌายติ ย่อมคิด, ย่อมเพ่ง

นิชฺฌายติ ย่อมคิด, ย่อมเพ่ง

อุปนิชฺฌายติ ย่อมเพ่ง, พินิจ, เล็ง

อุชฺฌายติ ย่อมติเตียน, ย่อมโพนทะนา, ย่อมยกโทษ

สชฺฌายติ ย่อมพินิจ, ย่อมพิจารณา

ฌานำ การเพ่ง

นิชฺฌานำ การพินิจ, การพิจารณา, การเพ่ง

อุปนิชฺฌานำ การพินิจ, การพิจารณา, การเพ่ง

อุชฺฌายนำ การเพ่งโทษ, การหาโทษ

สชฺฌายนำ การเพ่งโทษ, การหาโทษ

นิชฺฌตฺติ การเพ่ง, การพินิจ, การตระหนัก

อุปชฺฌา ผู้ตรวจตราดูแลทุกข์สุขของศิษย์ = อุปัชฌาย์

อุปชฺฌาโย ผู้ตรวจตราดูแลทุกข์สุขของศิษย์ = อุปัชฌาย์

ฌายี ผู้มีฌาณ, ผู้มีปรกติเพ่งฌาน

อชฺฌายโก ผู้ที่ไม่ได้เพ่งกสิณ

ฌายี คือผู้ได้ฌานหรือวิปัสสนา

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ฌายนำ มีคำอธิบายว่า การเพ่งมี ๒ อย่าง คือ การเพ่งที่ดีและการเพ่งที่ไม่ดี. ใน ๒ อย่างนั้น การเพ่งที่ดีพึงทราบในตัวอย่างเป็นต้นว่า ฌายี ตปติ พฺราหฺมโณ209 ฌายามิ อกุโตภโย210 (พราหมณ์ผู้เพ่งฌาน ย่อมรุ่งเรือง/พระอรหันต์ผู้เข้าฌาน ย่อมรุ่งเรือง. เราย่อม เพ่งโดยไม่มีอุปสรรค). ส่วนการเพ่งที่ไม่ดีพึงทราบในตัวอย่างว่า ตตฺถ ตตฺถ ฌายนฺโต นิสีทิ. อโธมุโข ปชฺฌายนฺโต นิสีทิ211 (นั่งก้มหน้าซบเซาตามที่ต่างๆ)

บทว่า ฌายี มีคำอธิบายว่า ผู้ที่มีปกติเพ่งด้วยอารัมมณูปนิชฌาน (สมถะ) และ ลักขณูปนิชฌาน (วิปัสสนา) หมายความว่า ผู้ได้ฌานหรือผู้ได้วิปัสสนา212

บทว่า อชฺฌายโก มีคำอธิบายว่า ถ้อยคำตำหนินี้ เกิดขึ้นแล้วแก่พวกพราหมณ์ผู้ เว้นจากฌาน (ผู้ไม่ได้ฌาน) ในยุคสมัยต้นกัปป์อย่างนี้ว่า น ทานิเม ฌายนฺติ, น ทานิเม ฌายนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ อชฺฌายกา อชฺฌายกาตฺเวว ตติยํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ213 (ดูก่อน วาเสฏฐะ บัดนี้ พวกพราหมณ์เหล่านี้ไม่เข้าฌาน จึงได้มีการบัญญัติคำประเภทที่ ๓ ว่า อชฺฌายก, อชฺฌายก [ผู้ไม่ได้ฌาน]). แต่บัดนี้ ชาวโลก กลับใช้คำนั้นเป็นคำสรรเสริญด้วย ความหมายนี้ว่า ชื่อว่า อชฺฌายก เพราะสาธยาย, ร่ายมนต์214

อนึ่ง สำหรับความหมายว่า "ผู้สาธยาย" นี้ นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นศัพท์ที่สำเร็จ มาจาก อิ = อชฺฌยเน (สวดสาธยาย) โดยมี อธิ เป็นบทหน้า. คำว่า "อชฺฌายโก (ผู้สาธยาย), มนฺตธโร (ผู้ทรงจำมนต์)" ที่มีการกล่าวไว้ในข้อความพระบาลีนั้นๆ พึงทราบว่า เป็นการ กล่าวเพื่อหมายเอา อิ ธาตุที่มี อธิ เป็นบทหน้า และมีความหมายที่ตรงกันข้ามกับ อชฺฌายก ที่สำเร็จรูปมาจาก เณ ธาตุนี้ ด้วยประการฉะนี้215

เณ = ทิตฺติยํ ส่องสว่าง, ลุกโพลง

ทีโป ฌายติ, ทารูนิ ฌายนฺติ.

เอตฺถ ฌายตีติ ชลติ. ฌายนชลนสทฺทา หิ เอกตฺถา.

ทีโป ฌายติ216 ประทีปย่อมลุกโพลง

ทารูนิ ฌายนฺติ ฟืนทั้งหลายย่อมลุกโพลง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฌายติ หมายความว่า ย่อมลุกโพลง. ก็ ฌายน ศัพท์และ ชลน ศัพท์มีอรรถเดียวกัน (คือมีอรรถว่า ส่องสว่าง, ลุกโพลง เหมือนกัน)

ชชฺฌ = ปริภาสน; ด่า;

ตชฺชเนสุ คุกคาม, ข่มขู่

ชชฺฌติ ย่อมด่า

อุชฺฌ = อุสฺสคฺเค สละ, ละ, ทิ้ง, ถ่าย

อุสฺสคฺโค ฉฑฺฑนํ. อุชฺฌติ. อุชฺฌิตํ.

อุสฺสคฺค คือ การสละ

อุชฺฌติ ย่อมปล่อยทิ้ง, ถ่ายเท

อุชฺฌิตํ อันบุคคลปล่อยทิ้ง

ฌการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฌ อักษร.

ณการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร)

ณา = อวโพธเน รู้, ตรัสรู้

“ณาติ, ณนฺติ, ณาสิ. ณาตุ, ณนฺตุ. เณยฺย, เณยฺยุนฺติอาทีนิ ยถาปาวจนํ คเหตพฺพานิ. ณาติ, ณาตโก, อณฺโณ, ณตฺตํ, ณตฺติ, ปณฺณตฺติ, วิณฺณตฺติ, สณฺณตฺติ, สณฺณา, สณฺณาณํ, ปณฺณา, ปณฺณาณํ, ณาณํ, วิณฺณาณํ.

คำกิริยาว่า ณาติ, ณนฺติ, ณาสิ (ย่อมรู้). ณาตุ, ณนฺตุ (จงรู้). เณยฺย, เณยฺยุ (พึงรู้) เป็นต้น นักศึกษาพึงถือเอาตามที่มีใช้ในพระบาลี

ณาติ ญาติ

ณาตโก ญาติ

อณฺโณ คนไม่รู้อะไร = คนโง่, คนเขลา

ณตฺตํ ความรู้

ณตฺติ การบอกให้รู้, บอกให้เข้าใจกัน = ประกาศ, แสดง

ปณฺณตฺติ การแต่งตั้ง, การบัญญัติ

วิณฺณตฺติ การบอกให้รู้, การสื่อสาร

สณฺณตฺติ การเตือนให้รู้

สณฺณา ความจำได้หมายรู้

สณฺณาณํ เครื่องหมาย, เครื่องกำหนด

ปณฺณา รู้ทั่ว = ปัญญา

ปณฺณาณํ รู้ทั่ว = ปัญญา

ณาณํ ญาณปัญญา

วิณฺณาณํ วิญญาณ = จิต

วิเคราะห์ ณาติ ศัพท์เป็นต้น

ตตฺถ ณาตีติ ชานาติ. ปุน ณาตีติ พนฺธุ. โส หิ “อยํ อมฺหากนฺติ ณาตพฺพฏฺเฐน ณาตีติ. เอวํ ณาตโก. อณฺโณติ ทิฏฺฐธมฺมิกาทโย อตฺเถ น ณาติ น ชานาตีติ อณฺโณ, อวิทฺวา พาโลติ อตฺโถ. ณตฺตนฺติ ชานนภาโว 217 “ยาวเทว อนตฺถาย, ณตฺตํ พาลสฺส ชายตีติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. สณฺณาณนฺติ จิหนํ. การิเต “ณาเปติ สณฺณาเปติ วิณฺณาปยตีติอาทีนิ ภวนฺติ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ญาติ บทแรกมีความหมายว่า ชานาติ (ย่อมรู้). บทว่า ญาติ อีกบทหนึ่งมี ความหมายว่า พวกพ้อง. ก็พวกพ้องนั้น ชื่อว่า ญาติ เพราะอรรถว่า อันบุคคลพึงรู้ว่าผู้นี้ เป็นสายโลหิตของเรา. บทว่า ญาตโก ก็เช่นเดียวกัน

บทว่า อญฺโญ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อญฺญ เพราะไม่รู้ประโยชน์มีประโยชน์ใน ปัจจุบันเป็นต้น ได้แก่ คนโง่. คนเขลา. คนพาล

บทว่า ญตฺตึ ได้แก่ ความรู้ ดังพระบาลีว่า ยาวเทว อนตฺถาย, ญตฺตึ พาลสฺส ชายติ218 (ความรู้ย่อมเกิดแก่คนพาลเพียงเพื่อความฉิบหายเท่านั้น=ความรู้ของคนพาล ไม่ได้สร้างสรรประโยชน์อันใด มีแต่จะก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อน)

บทว่า สญฺญาณํ ได้แก่ ลักษณะ, เครื่องหมาย.

ในกรณีที่มีการลงการิตปัจจัย จะมีรูปกิริยาอาขยาตดังนี้ว่า ญาเปติ (บอกให้รู้) สญฺญาเปติ (เตือนให้รู้) วิญฺญาปยติ (ชี้แจงให้รู้) เป็นต้น

วินิจฉัย ญาติ ศัพท์

ยสฺมา ปน “อญฺญาติ ปฏิวิชฺฌติ. อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา ญสฺสติ. อนญฺญาตญฺญสฺสามี-ตินฺทฺริยํ. เอกจฺเจ นพฺภญฺญสุ, เอกจฺเจ อพฺภญฺญสูติ ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา ญาตีติอาทีนิ อาขฺยาติกปทานิ ทิฏฺฐานิเยว โหนฺติ นยวเสน. ตถา หิ อญฺญาตีติ เอตฺถ อาอิติ อุปสคฺโค, โส ปรสฺสกฺขรสฺส สญฺโญคุจฺจารณิจฺฉาย รสฺสํ กตฺวา นิทฺทิฏฺโจ. ญาตีติ สาสเน อาขฺยาติกปทํ ทิฏฺฐ, ตสฺมาเยว “ญาติ, ญนฺติ. ญาสีติอาทินา ปทมาลากรเณ นตฺเถว โทโส.

อนึ่ง เนื่องจากมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อญฺญาติ (ย่อมตรัสรู้), ปฏิวิชฺฌติ219 (ย่อม ตรัสรู้). อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา ญสฺสติ220 (จักรู้ซึ่งประโยชน์ตนและประโยชน์ของผู้อื่น). อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ221 (อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์). เอกจฺเจ นพฺภญฺญสุ (บางพวกยังไม่รู้) และ เอกจฺเจ อพฺภญฺญสุ222 (บางพวกรู้แล้ว)

เพราะเหตุนั้น บทอาขยาตว่า ญาติ เป็นต้น (แม้จะไม่มีใช้) ก็ถือว่ามีใช้ได้นั่นเทียว โดยอาศัยหลักการแห่งนยะ (หลักการใช้ศัพท์โดยการเคียบเทียง). ดังจะเห็นได้ว่า ในคำว่า อญฺญาติ มี อา อุปสรรคอยู่ด้วย (=อาญฺญาติ). รูปว่า อญฺญาติ นั้น ท่านแสดงไว้โดยการทำ รัสสะ เพื่อให้ออกเสียงอักษรสังโยคได้ง่าย

(สรุปว่า) บทกิริยาอาขยาตว่า ญาติ มีใช้ในคัมภีร์พระศาสนา ดังนั้น หากจะทำการ แจกปทมาลาโดยนัยว่า ญาติ, ญนฺติ. ญาสิ เป็นต้น ก็ไม่มีโทษแต่อย่างใด

ญา = มารณ; ฆ่า, ทำให้ตาย;

= โตสน; ให้แช่มชื่น;

= นิสาเนสุ ลับ

มารณํ ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทกรณํ. โตสนํ ตุฏฺฐิ. นิสานํ ติกฺขตา.

ณตฺติ. มนุญฺญ. ปณฺณตฺติ.

มารณ คือ การทำลายชีวิตินทรีย์ (การฆ่า). โตสน คือ ความยินดี, ความให้แช่มชื่น, ความเบิกบานใจ. นิสาน คือ การลับ, การทำให้คม

ณตฺติ ย่อมฆ่า, ย่อมให้แช่มชื่น, ย่อมลับ

มนุญฺญ ดี, ประเสริฐ, เลิศ, งาม

ปณฺณตฺติ ย่อมฆ่า, ย่อมให้แช่มชื่น, ย่อมลับ

ณา ธาตุในความหมายว่า ฆ่า เป็นต้น

เอตฺถ ณตฺตีติ มาเรตีติ วา โตเสตีติ วา นิเสตีติ วา อตฺโถ. อยญฺจ ณตฺติสทฺโท “วตฺติ เอตายาติ วาจา ติ เอตฺถ วตฺติสทฺโท วิย อาขฺยาติกปทนฺติ ทฏฺฐพฺโพ. ตถา อาทตฺเตติ เอตฺถ วิภตฺติภูตสฺส เตสทฺทสฺส วิย วิภตฺติภูตสฺส ติสทฺทสฺส สญฺโญคภาโว จ ธาตฺวนฺตสฺสรสฺส รสฺสตฺตญฺจ. มนุญฺญนฺติ มนํ อาภุโส เณติ โตเสตีติ มนุญฺญ. อยมตฺโถ มนสทฺทูปปทสฺส อาปุพฺพสฺสิมสฺส ณาธาตุสฺส วเสน ทฏฺฐพฺโพ. ปณฺณตฺตีติ นานปฺปการโต ปวตฺตินิวารเณน อกุสลานํ ธมฺมานํ ณตฺติ มารณํ ปณฺณตฺติ. อถวา ธมฺมํ สุณนฺตานํ ธมฺมเทสนาย จิตฺเต อเนกวิเธน โสมนสฺสุปฺปาทนํ. อติขิณพุทฺธีนํ อเนกวิเธน ญาณติขิณกรณญฺจ ปณฺณตฺติ นาม, ตถา โสตูนํ จิตฺตโต สเนน จิตฺตนิสาเนน จ ปณฺณาปนํ ปณฺณตฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ณตฺติ มีความหมายว่าย่อมฆ่า, ย่อมให้แช่มชื่น, ย่อมลับ. ก็ ณตฺติ ศัพท์นี้ นักศึกษาพึงทราบว่า เป็นบทอาขยาตเหมือน วตฺติ ศัพท์ในข้อความนี้ว่า วตฺติ เอตายาติ วาจา (ชื่อว่า วาจา เพราะเป็นเครื่องกล่าว). อนึ่ง (รูปว่า ณตฺติ นี้) พึงทราบว่ามีการทำสังโยค (ซ้อน ตฺ อักษร) หน้า ติ ศัพท์อันเป็นวิภัตติ (=ตฺติ) เหมือน เต ศัพท์อันเป็นวิภัตติ ในคำนี้ว่า อาทตฺเต (อา+ทา+เต) และรัสสะสระที่สุดธาตุ

บทว่า มนุญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มนุญฺญ เพราะสามารถยังใจให้แช่มชื่นเป็น พิเศษ. ความหมายนี้ นักศึกษาพึงทราบว่า สำเร็จรูปมาจาก ณา ธาตุนี้ซึ่งมี มน ศัพท์เป็น อุปบท (ตั้งอยู่หน้า) และ อา อุปสรรคเป็นบทหน้า

บทว่า ปณฺณตฺติ มีคำอธิบายว่า การยังอกุศลธรรมทั้งหลายให้ดับ (การกำจัด อกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสันดานของเวไนยสัตว์) ด้วยวิธีการระงับความเป็นไป โดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปณฺณตฺติ. อีกนัยหนึ่ง การยังโสมนัสให้เกิดขึ้นโดยประการต่างๆ ในจิตของเวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้กำลังฟังธรรมด้วยพระธรรมเทศนา ชื่อว่า ปณฺณตฺติ๑ การ กระทำญาณ (ปัญญา) ให้คมกล้าโดยประการต่างๆ แก่เวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาอัน คมกล้า ชื่อว่า ปณฺณตฺติ. อนึ่ง พึงทราบว่า การทำให้ผู้ฟังทั้งหลายเข้าใจด้วยการทำจิตให้แช่มชื่น และด้วยการทำจิตให้คม ชื่อว่า ปณฺณตฺติ

ณการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร.

อิติ ฏวาทิคเณ จวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.
กลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร จ วรรคในฏวาทิคณะ จบแต่เพียงเท่านี้.

ฏวคฺคนฺติกธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ฏ วรรค)
ฏการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฏ อักษร)

อิทานิ ฏวคฺคนฺตธาตุรูปานิ วุจฺจนฺเต.
บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ฏ วรรค.
โสฏุ = คพฺเพ คึกคะนอง, หยิ่ง, จองหอง
คพฺพำ ทพฺพนำ. โสฏติ.
คพฺพ คือ ความคึกคะนอง, หยิ่ง, จองหอง
โสฏติ ย่อมคึกคะนอง
โยฏุ = สมฺพนฺเธ สัมพันธ์, เกี่ยวเนื่องกัน, เกี่ยวข้อง
โยฏติ ย่อมเกี่ยวเนื่องกัน
เมฏุ มิเลฏุ = อุมฺมาเทบ้า, คลั่ง
เมฏติ ย่อมบ้า
มิเลฏติ ย่อมบ้า
กฏ = วสฺสาวรเณสุ๑ ไหลเท, ตก (ฝน); ปิดกั้น
กฏติ ย่อมตก
สฏ = ปริภาสเน บริภาษ, ด่า
สฏติ ย่อมด่า
ลฏ = พาลฺเย จ โง่เขลา, บริภาษ, ด่า
ปุพฺพาเปกฺขาย จกาโร. ลฏติ. ลาโฏ.
จ ศัพท์สงเคราะห์เอาอรรถธาตุข้างต้น (อรรถ ปริภาสน - ด่า)
ลฏติ ย่อมโง่เขลา, ย่อมด่า
ลาโฏ คนโง่, คนเขลา
สฏ = รุชา; เจ็บไข้, เจ็บ, ปวด;
= วิสรณ; สร้านไป, แผ่ไป, ขยาย;

= คตฺยาวสาเนสุ หยุดยั้งการไป

รุชา ปีฬา. วิสรณํ วิปฺผรณํ. คตฺยาวสานํ คติยา อวสานํ โอสานํ อภาวกรณํ, นิสีทนนฺติ วุตฺตํ โหติ. สฏฺติ. สาโฏ วุจฺจติ สาฏโก.

รุชา คือ การเบียดเบียน, การบีบคั้น, ความเจ็บปวด. วิสรณ คือ ความแผ่สร้านไป. คตฺยาวสาน คือ ความสิ้นสุดการไป, การหยุดยั้งการไป หมายถึงการนั่ง

สฏติ ย่อมเจ็บปวด, ย่อมแผ่ขยาย, ย่อมอยู่

ผ้าสาฏก เรียกว่า สาฏ

วฏ = เวธเน (เวฐเน) พัน, พัวพัน,

ทิ่มแทง, เจาะ, ไช, แทง, ทะลุ

วฏติ ย่อมพัน, ย่อมเจาะไช

วโฏ ไทร, ต้นไทร[ไทรย้อย]

วาโฏ หลุม

ขิฏ = อุตฺตาสเน สะดุ้ง, หวาดเสียว

เขฏติ, อาเขฏโก, เขโฏ, อุกฺเขฏิโต, สมุกฺเขฏิโต.

เขฏติ ย่อมหวาดเสียว

อาเขฏโก ความสะดุ้ง, ความหวาดเสียว

เขโฏ ความสะดุ้ง, ความหวาดเสียว

อุกฺเขฏิโต๑ ที่ถูก (อริยมรรค) คุกคามขับไล่

สมุกฺเขฏิโต223 ที่ถูก (อริยมรรค) คุกคามขับไล่จนแตกกระเจิง

สิฏ = อนาทเร ไม่เคารพ, ไม่เอื้อเฟื้อ

เสฏติ ย่อมไม่เคารพ

ชฏ ฆฏ = สงฺฆาเต (เบียดเสียดกัน, รวมกัน)

รก, รุงรัง, ยุ่งเหยิง

ชฏติ. ฆฏติ๒, ชฏา, ชฏิโล, ชฏี. อนฺโตชฏา พหิชฏา, ชฏาย ชฏิตา ปชา. การิเต “โส อิมํ วิชฏเย ชฏํ. อรหตฺตมคฺคกฺขเณ วิชเฏติ นามาติ ปโยโค.

ชฏติ, ฆฏติ ย่อมเบียดเสียด, ย่อมรก, ย่อมรุงรัง

ชฏา ชฏา, ชัฏ, ความรกแห่งต้นไม้กิ่งไม้เป็นต้น; เกล้าผม;

ตัณหา, กิเลส

ชฏิโล ผู้เกล้าผม, ผู้มีชฏา = ฤาษี

ชฏี ผู้เกล้าผม

อนฺโตชฏา พหิชฏา ชัฏภายใน ชัฏภายนอก[หมายเอาตัณหาซึ่งมีลักษณะ

ซับซ้อน รกรุงรังดั่งชัฏ]

ชฏาย ชฏิตา ปชา224 หมู่สัตว์ถูกชัฏกล่าวคือตัณหารัดรึงไว้แล้ว

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัย จะมีรูปประโยคว่า โส อิมำ วิชฏเย ชฏำ225 (ภิกษุรูปนั้น ชื่อว่า สามารถถางรกชัฏที่รกรุงรังนี้ได้). อรหตฺตมคฺคกฺขเณ วิชเฏติ นาม226 (ชื่อว่าย่อม สามารถยังรกชัฏคือตัณหาให้ดับหายไปได้)

ภฏ = ภตฺติยำ เลี้ยง, บำรุง

ภฏติ. ภโฏ. เวตนำ ภฏโก ยถา.

ภฏติ (ย่อมเลี้ยง,ย่อมบำรุง). ภโฏ (คนที่เขาเลี้ยง,คนงาน). เวตนำ ภฏโก ยถา227 (ดุจคนงานเฝ้ารอให้ถึงวันที่เงินเดือนออกฉันนั้น)

ตฏ = อุสฺสเย สูงขึ้น, ชัน

อุสฺสโย๑ อาโรโห อุพฺเพโธ. ตฏติ. ตโฏ, คิริตโฏ, นทีตโฏ, ตฏี, ตฏำ.

อุสฺสย คือ การสูงขึ้น

ตฏติ ย่อมสูงขึ้น

ตโฏ ฝั่ง, ตลิ่ง, ตลิ่งชัน, เหว, ริมเหว, หน้าผา

คิริตโฏ หน้าผา

นทีตโฏ ตลิ่งชันแห่งแม่น้ำ, หน้าผา

ตฏี ฝั่ง, ตลิ่ง, ตลิ่งชัน, เหว, ริมเหว, หน้าผา

ตฏำ ฝั่ง, ตลิ่ง, ตลิ่งชัน, เหว, ริมเหว, หน้าผา

ขฏ = กำเส ขุดเจาะ, เซาะ, ไช

ขฏติ ย่อมขุดเจาะ

ขโฏ การขุดเจาะ

นฏ = นติยำ เต้น, รำ, ฟ้อน

นฏติ ย่อมฟ้อน

นโฏ คนเต้นรำ, ตัวละคร

นาฏกำ คนเต้นรำ, ตัวละคร

ปิฏ = สทฺท; ออกเสียง, กล่าว

= สงฺฆาเฏสุ รวบรวม, ติดต่อ

เปฏติ. เปฏโก, ปิฏกำ. ปิฏกสทฺโท228 “มา ปิฏกสมฺปทาเนนาติอาทีสุ ปริยตฺติยำ ทิสฺสติ. “อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย กุทาลปิฏกำ อาทายาติอาทีสุ ยสฺมึ กิสฺมิญฺจิ ภาชเน.

เปฏติ ย่อมกล่าว, ย่อมรวบรวม

เปฏโก การกล่าว, การรวบรวม

ปิฏกำ ปิฏก, พระไตรปิฏก; ตะกร้า, กระเช้า

ปิฏก ศัพท์ ๒ ความหมาย

ปิฏก ศัพท์ใช้ในอรรถว่าปริยัติ เช่น มา ปิฏกสมฺปทาเนน229 [คณฺหิตฺถ] (ท่านทั้ง อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา).ใช้ในอรรถว่าภาชนะสำหรับบรรจุสิ่งของทุกประเภท เช่น อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย กุทาลปิฏกำ อาทาย 230 (ครั้งนั้น บุรุษ พึงถือจอบและตะกร้าเดินมา)

หฏ = ทิตฺติยำ รุ่งเรือง, ผุดผ่อง, งดงาม

หฏติ. หาฏกำ, หฏกำ. ยำ ชาตรูปำ หฏกนฺติ วุจฺจติ 231

หฏติ ย่อมรุ่งเรือง

หาฏกำ ผุดผ่อง = ทองคำ

หฏกำ ผุดผ่อง = ทองคำ

หฏก หมายถึงทองคำที่มดปลวกนำมา๑

สฏ = อวยเว แหลกละเอียด, เป็นชิ้นๆ

สฏติ ย่อมแหลกละเอียด

ลุฏ = วิโลฯเน คน, กวน, ทำให้ปั่นป่วน

โลฏติ ย่อมคน

จิฏ๑ = เปสเน ส่งไป, ใช้

เจฏติ ย่อมใช้

เจฏโก คนใช้, บ่าว, ทาส

วิฏ = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง, กล่าว

เวฏติ ย่อมร้อง

เวฏโก ผู้กล่าว, ผู้พูด

อฏ ปฏ อิฏ กิฏ กฏ = คติยำ ไป

อฏติ. ปฏติ. เอฏติ. เกฏติ. กฏติ. ปโฏ อิจฺเจว นามิกปทำ ทิฏฺฐ. ปฏติ ชิณฺณภาวำ คจฺฉตีติ ปโฏ. ปโฏติ วตฺถำ. วตฺถสฺส หิ อเนกานิ นามานิ

ปโฏ โจโฬ สาฏโก จ วาโส วสนมำสุกำ

ทุสฺสมจฺฉาทนำ วตฺถำ เจลำ วสนิ อมฺพรำ.

อฏติ. ปฏติ ย่อมไป

เอฏติ. เกฏติ232 ย่อมไป

กฏติ ย่อมไป

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ผ้า

บทว่า ปโฏ (จาก ปฏ ธาตุ) เท่านั้นที่พบว่าใช้เป็นบทนาม. ชื่อว่า ปฏ เพราะเข้าถึง ความเก่าคร่ำคร่า. บทว่า ปโฏ ได้แก่ ผ้า. ศัพท์ที่มีความหมายว่า ผ้า มีดังนี้ คือ

ปฏ, โจล, สาฏก, วาส, วสน, อṃสุก, ทุสฺส, อจฺฉาทน, วตฺถ, เจล, วสนิ, อมฺพร.

มุฏ = ปมทฺทเน เหยียบย่ำ, ย่ำยี

โมฏติ ย่อมเหยียบย่ำ

จุฏ = อปฺปีภาเว ความมีน้อย

โจฏติ ย่อมน้อย

วฏิ = วิภาชเน แบ่ง, จำแนก

วฏติ ย่อมแบ่ง

วณฺโฏ ก้าน, ขั้ว

รุฏิ ลุฏิ = เถยฺเย ลัก, ขโมย

รุณฺฏติ. ลุณฺฏติ. รุณฺฏโก. ลุณฺฏโก.

รุณฺฏติ ย่อมขโมย

ลุณฺฏติ ย่อมขโมย

รุณฺฏโก ผู้ขโมย = โจร

ลุณฺฏโก ผู้ขโมย = โจร

ผุฏ = วิสรเณ ผิดปรกติ, วิกล, บกพร่อง

โผฏติ ย่อมบ้าๆ บอๆ

โผโฏ คนบ้าๆ บอๆ

เจฏ = เจฏายṃ ใช้ (ให้ทำงาน)

เจฏติ ย่อมใช้

เจฏโก คนใช้, บ่าว, ทาส

ฆุฏ = ปริวตฺตเน แลก, เปลี่ยน

โฆฏติ ย่อมแลก

รุฏ ลุฏ = ปฏิฆาเต เบียดเบียน, ทรมาน

โรฏติ ย่อมเบียดเบียน

โลฏติ ย่อมเบียดเบียน

ฆฏ = เจตายṃ คิด, รู้, จงใจ

ฆฏติ. ฆโฏ. ฆโฏ วุจฺจติ กุมฺโภ. อิมานิ ตทภิธานานิ

ฆโฏ กุมฺโภ ฆฏี กุมฺภี ตุณฺฑิกิโร ตุ อุกฺขลี.

มหนฺตภาชนṃ จาฏิ อติขุทฺทṃ กุฏี ภเว.

ฆฏติ (ย่อมจงใจ). ฆโฏ (หม้อ, หม้อน้ำ) หม้อท่านเรียกว่า ฆฏ (ดังพระบาลีว่า ปานียฆโฏ "หม้อน้ำดื่ม"). ศัพท์ที่มีความหมายว่า หม้อ มีดังนี้ คือ

หม้อทั่วไปมี ๔ คำ คือ ฆฏ, กุมฺภ, ฆฏี, กุมฺภี, หม้อข้าว เรียกว่า อุกฺขลิ. หม้อใหญ่ เรียกว่า จาฏิ. หม้อเล็ก เรียกว่า กุฏฺฏ.

จฏ ภฏ, เทฏ จ = ปริภาสเน ด่าทอ, บริภาษ

จฏติ ย่อมด่าทอ

ภฏติ ย่อมด่าทอ

เทฏติ ย่อมด่าทอ

กุฏ = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

กุฏติ ย่อมคด

ปฏิกุฏติ ย่อมคด

ปุฏ = สกิเลสเน เศร้าหมอง, เดือดร้อน

ปุฏติ ย่อมเศร้าหมอง

จุฏ ฉุฏ กุฏ = เฉทเน ตัด (ทำให้ขาด)

จุฏติ ย่อมตัด

ฉุฏติ ย่อมตัด

กุฏติ ย่อมตัด

ผุฏ = วิกสเน บาน, เปิดออก

ผุฏติ ย่อมบาน

มุฏ = อคฺคิสทฺท; เสียงไฟไหม้

= อคฺคิปกฺเขป; ก่อไฟ (เติมเชื้อไฟ)

= อคฺคิมทฺทเนสุ ถูไฟ (ถูให้เกิดไฟ)

มุฏติ ย่อมแตกเปรี๊ยะๆ;

ย่อมก่อไฟ;

ย่อมถูไฟ

ตุฏ = กลหกมฺมนิ ทะเลาะ, วิวาท, โต้เถียง

ตุฏติ ย่อมทะเลาะ

ฆุฏ = ปฏิฆาเต เฆี่ยน, ตี, เบียดเบียน

ฆุฏติ ย่อมเฆี่ยน

โฆฏโก ผู้เบียดเบียน

ฏการนฺตธาตุรูปานิ
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฏ อักษร.

ฐการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฐ อักษร)

ฐา = คตินิวตฺติยํ หยุดการไป, ยืน, ตั้ง

คตินิวตฺติ อุปฺปชฺชมานสฺส คมนสฺสุปจฺเฉโท. ฐาติ, ฐนฺติ. ติฏฺฐติ. ปติฏฺฐาติ. อธิฏฺฐาติ. อธิฏฺเฐติ. สณฺฐาติ. สณฺฐหติ. อธิฏฺฐหติ. อุปฏฺฐหติ. ฐาตุ. ติฏฺฐตุ. ติฏฺเฐยฺย. อฏฺฐ, อฏฺฐุ. อฏฺฐา, อฏฺฐู, อฏฺฐาสิ, อฏฺฐสุ. ยาวสฺส กาโย ฐสฺสติ. ติฏฺจิสฺสติ. อุปสฺสุติ ติฏฺจิสฺสถ. อฏฺจิสฺสา, อฏฺจิสฺสํสุ. อติฏฺจิสฺสา, อติฏฺจิสฺสํสุ. ฐาตุ, อุปฏฺฐาตุ. อุปฏฺฐหิตุ. อธิฏฺฐาตุ. อธิฏฺฐหิตุ. ฐตฺวา, อธิฏฺจิตฺวา. อุปฏฺฐหิตฺวา, อธิฏฺฐหิตฺวา. ฐานํ, ฐิติ, สณฺจิติ, อวฏฺจิติ. สณฺฐานํ, ปฏฺฐานํ. อุปฏฺฐาโก, ฐิโต. ปพฺพตฏฺโฐ ภุมฺมฏฺโฐ. อุปฏฺฐหํ อิจฺจาทีนิ.

คตินิวตฺติ คือ การยับยั้งกิริยาการไปซึ่งกำลังดำเนินไป

[วัตตมานาวิภัตติ]

ฐาติ233 (ย่อมยืนอยู่). ฐนฺติ (ย่อมยืนอยู่). ติฏฺฐติ (ย่อมตั้งอยู่). ปติฏฺฐาติ (ย่อมตั้งอยู่). อธิฏฺฐาติ (ย่อมตั้งใจ). อธิฏฺเฐติ (ย่อมตั้งใจ). สณฺฐาติ (ย่อมตั้งมั่น). สณฺฐหติ (ย่อมตั้งอยู่). อธิฏฺฐหติ (ย่อมตั้งอยู่). อุปฏฺฐหติ (ย่อมบำรุง).

[ปัญจมีวิภัตติ]

ฐาตุ (จงยืน). ติฏฺฐตุ (จงยืน)

[สัตตมีวิภัตติ]

ติฏฺเฐยฺย (พึงยืน)

[ปโรกขาวิภัตติ]

อฏฺฐ (ได้ยืนแล้ว). อฏฺฐุ (ได้ยืนแล้ว)

[หิยยัตตนีวิภัตติ]

อฏฺฐา234 (ได้ยืนแล้ว). อฏฺฐู (ได้ยืนแล้ว)

[อัชชตนีวิภัตติ]

อฏฺฐาสิ (ได้ยืนแล้ว). อฏฺฐสุ (ได้ยืนแล้ว)

[ภวิสสันตีวิภัตติ]

ยาวสฺส กาโย ฐสฺสติ235 (พระวรกายของพระพุทธองค์ จักดำรงอยู่เพียงใด). ติฏฺจิสฺสติ (จักยืน)236 อุปสฺสุติ ติฏฺจิสฺสถ (จักยืนฟังอยู่ใกล้ๆ)

[กาลาติปัตติวิภัตติ]

อฏฺฐิสฺสา (จักได้ยืนแล้ว). อฏฺฐิสฺสำสุ (จักได้ยืนแล้ว). อติฏฺฐิสฺสา (จักได้ดำรงอยู่แล้ว). อติฏฺฐิสฺสำสุ (จักได้ดำรงอยู่แล้ว)

[ตุ ปัจจัย]

ฐาตุ (เพื่อยืน). อุปฏฺฐาตุ (เพื่อบำรุง). อุปฏฺฐหิตุ (เพื่อบำรุง). อธิฏฺฐาตุ (เพื่อดำรง อยู่, เพื่อดำรงมั่น). อธิฏฺฐหิตุ (เพื่อดำรงอยู่, เพื่อดำรงมั่น)

[ตฺวา ปัจจัย]

ฐตฺวา (ยืนอยู่แล้ว, ดำรงอยู่แล้ว). อธิฏฺฐิตฺวา (ยืนแล้ว, ดำรงอยู่แล้ว). อุปฏฺฐหิตฺวา (บำรุงแล้ว). อธิฏฺฐหิตฺวา (ยืนอยู่แล้ว, ดำรงอยู่แล้ว)

[ยุ ปัจจัยเป็นต้น]

ฐานำ (การตั้งอยู่). ฐิติ (การตั้งอยู่). สณฺฐิติ (การตั้งมั่น). อวฏฺฐิติ237 (ตั้งมั่น). สณฺฐานำ (การดำรงอยู่). ปฏฺฐานำ (การดำรงอยู่). อุปฏฺฐาโก (ผู้เข้าไปยืนใกล้ชิด). ฐิโต (ยืนแล้ว). ปพฺพตฏฺโฐ (ผู้ยืนอยู่บนภูเขา). ภุมฺมฏฺโฐ238 (ผู้ยืนอยู่บนแผ่นดิน). อุปฏฺฐหำ (บำรุงอยู่)

อัตถุทธาระของ ฐาน ศัพท์

ตตฺถ ฐานสทฺโท239 อิสฺสริยฐิติขณการเณสุ ทิสฺสติ. “กึ ปนายสฺมา เทวานมินฺโท กมฺมำ กตฺวา อิมำ ฐานำ ปตฺโตติอาทีสุ หิ อิสฺสริเย ทิสฺสติ. “ฐานกุสโล โหติ อกฺขณเวธีติอาทีสุ ฐิติยำ. “ฐานโสเปตำ ตถาคตำ ปฏิภาตีติอาทีสุ ขเณ. “ฐานญฺจ ฐานโส ญตฺวา อฏฺฐานญฺจ อฏฺฐานโสติ อาทีสุ การเณ. การณญฺหิ ยสฺมา ตตฺถ ผลำ ติฏฺฐติ ตทายตฺตวุตฺติภาเวน, ตสฺมา ฐานนฺติ วุจฺจติ.

อิสฺสริเย ฐิติยญฺจขณสฺมิมฺปิ จ การเณ

จตูสฺวตฺเถสุ เอเตสุ ฐานสทฺโท ปวตฺตตีติ.

บรรดาบทเหล่านั้น ฐาน ศัพท์ ใช้ในอรรถดังนี้:- อิสฺสริย (ความเป็นใหญ่, ตำแหน่ง), ฐิติ (การดำรงอยู่), ขณ (มาตราเวลาชั่วพริบตา) และการณะ (เหตุ)

อรรถอิสฺสริย (ความเป็นใหญ่, ตำแหน่ง)

ตัวอย่างเช่น

กึ ปนายสฺมา เทวานมินฺโท กมฺมำ กตฺวา อิมำ ฐานำ ปตฺโต240

ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ พระอินทร์ทำกรรมอะไรไว้ จึงได้รับตำแหน่งอันสูงส่ง

อรรถฐิติ (การดำรงอยู่)

ตัวอย่างเช่น

ฐานกุสโล โหติ อกฺขณเวธี 241

เป็นผู้ฉลาดในการยืน เป็นนักแม่นธนูสามารถยิงธนูได้เร็วดุจสายฟ้า๑

อรรถขณ (มาตราเวลาชั่วพริบตา)

ตัวอย่างเช่น

ฐานโสเปตๆ ตถาคตๆ ปฏิภาติ 242

คำถามนั้น ปรากฏคำตอบแก่พระตถาคตทันที

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

ฐานญฺจ ฐานโส ญตฺวา อฏฺฐานญฺจ อฏฺฐานโส243

พระตถาคต ทรงรู้เหตุโดยความเป็นเหตุ รู้สิ่งอันมิใช่เหตุโดยเป็นสิ่งมิใช่เหตุ

ข้อนั้นจริง เหตุ (การณ) ในฐานะเป็นที่ตั้งคือเป็นที่อาศัยของผล ดังนั้น ท่านจึงเรียก เหตุว่า ฐาน. (ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้)

ฐาน ศัพท์ใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ อิสฺสริย (ความเป็น ใหญ่, ตำแหน่ง), ฐิติ (การดำรงอยู่), ขณ (มาตราเวลา ชั่วพริบตา) และการณะ (เหตุ).

เจ = สทฺท; ออกเสียง, กล่าว, พูด, สนทนา

= สงฺฆาเตสุ รวมกัน, ประชุม

ฐียติ๑ ย่อมกล่าว

เจ = เวฐเน พัน, โพก

ฐายติ ย่อมพัน

ปจ = วิยตฺติยำ วาจายำ กล่าว, พูด, อ่าน, สวด, สาธยาย

ธมฺมำ ปจติ. ปาโจ, นกฺขตฺตปาจโก, โส โหรปาจกำ ปุจฺฉิ. สพฺพปาจี ภวิสฺสติ. ปจิตุ, ปจิตเว, ปจิตฺวา, ปจิตฺวาน, ปจิตูน, ปจิย, ปจิยาน.

เอวัวิธำ ตุปจฺจยนฺตาทิวิภาคำ สพฺพตฺถ ยถารหำ วตฺตุกามาปิ คนฺถวิตฺถารภเยน น วทาม. อวุตฺโตปิ อีทิโส วิภาโค นยานุสาเรน ยถาสมฺภวำ สพฺพตฺถ โยเชตพฺโพ. ยตฺถ ปน ปาฬินิทสฺสนาทิวิเสโส อิจฺฉิตพฺโพ โหติ, ตตฺเถเวตำ ทสฺเสสฺสาม.

ธมฺมำ ปจติ ย่อมสาธยายธรรม

ปาโจ ปาฐะ, ผู้กล่าว, ผู้สาธยาย

นกฺขตฺตปาจโก ผู้ทำนายนักขัตฤกษ์

โส โหรปาจกำ ปุจฺฉิ244 เขาถามหมอดูผู้อ่านคำทำนาย

สพฺพปาจี ภวิสฺสติ 245 เขาจักเป็นผู้ชำนาญพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ปิฎก

ปจิตุ, ปจิตเว เพื่อสาธยาย

ปจิตฺวา, ปจิตฺวาน สาธยายแล้ว

ปจิตุน, ปจิย, ปจิยาน สาธยายแล้ว

แม้ว่าข้าพเจ้าต้องการจะแสดงการจำแนกบทที่ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้นอันมีประการ ต่างๆ อย่างนี้ทุกแห่งตามสมควรก็ตาม แต่ก็จะไม่แสดงไว้อีกเพราะเกรงว่า คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา จะมีเนื้อหาพิสดารเกินไป. อย่างไรก็ตาม แม้จะไม่ได้แสดงการจำแนกไว้เช่นนี้ แต่ก็เชื่อว่านักศึกษาสามารถที่จะประกอบรูปศัพท์ได้ทุกแห่งตามความเหมาะสม โดย ทำนองแห่งนยะ (ที่ได้แสดงมาแล้ว). ส่วนในที่ใดจำเป็นต้องอ้างหลักฐานบางอย่างจาก พระบาลี ข้าพเจ้าก็จะแสดงการจำแนกดังกล่าวไว้เฉพาะในที่นั้นเท่านั้น

วจ = ถูลิเย อ้วน, ใหญ่

วจติ. วจโร. วจโรติ ถูลฆนสรีรสฺมึ วตฺตพฺพวจนํ. ตถา หิ วินยฏฺฐกถายํ “วจโรติ ถูโล, ถูโล จ ฆนสรีโรจายํ ภิกฺขูติ วุตฺตํ โหตีติ 246 วุตฺตํ.

วจติ ย่อมอ้วนท้วน

วจโร ล่ำสัน, อ้วนใหญ่

คำว่า วจโร เป็นคำที่นิยมใช้เรียกคนที่มีร่างกายอ้วนใหญ่และล่ำสัน. ดังจะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาวินัย พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า บทว่า วจโร ได้แก่ ถูโล (อ้วนล่ำ), มีคำ อธิบายว่า ภิกษุรูปนี้ ทั้งอ้วน ทั้งมีร่างกายล่ำสัน

มจ = นิวาเส อยู่, อาศัย

มจติ ย่อมอยู่

มโจ ผู้อยู่, ผู้อาศัย

กจ = กิจฺฉชีวเน เป็นอยู่ลำบาก, ขัดสน, ยากจน

กจติ ย่อมขัดสน

กโจ๑ ฟืน

รจ = ปริภาสเน บริภาษ, ด่าทอ

รจติ ย่อมบริภาษ

สาจ = พลกฺกาเร ข่มเหง, รังแก

พลกฺกาโร นาม อตฺตโน พเลน ยถาชฺฌาสยํ ทุพฺพลสฺส อภิภวนํ. สาจติ. สาโจ.

พลกฺการ คือ การใช้กำลังรังแกผู้อ่อนแอตามอำเภอใจ

สาจติ ย่อมข่มเหง

สาโจ การข่มเหง

อุจ รุจ ลุจ = อุปฆาเต เบียดเบียน, ประทุษร้าย

โอจติ, โรจติ ย่อมเบียดเบียน

โลจติ ย่อมเบียดเบียน

ปิจ = หึสา; เบียดเบียน;

= สกิเลเสสุ เศร้าหมอง

เปจติ ย่อมเบียดเบียน

ปิจโร หม้อข้าว, กระถาง, กระทะ

สจ = เกตเว จ ฉ้อโกง, ล่อลวง, ประพฤติเลวทราม

= สกิเลเสสุ เศร้าหมอง

ปุพฺพตฺเถสุ จกาโร. สจติ. สโจ สโจติ เกราฏิโก วุจฺจติ.

จ ศัพท์ สงเคราะห์เอาอรรถของ ปิจ ธาตุ (อรรถ สกิเลส)

สจติ ย่อมฉ้อโกง

สโจ คนโกง

ท่านเรียก เกราฏิก ว่า สจ บ้าง.

สุจ = คติปฏิฆาเต การเดินกระเผก

คมนปฏิหนนํ คติปฏิฆาโต. โสจติ.

คติปฏิฆาต คือ การประทุษร้ายการไป

โสจติ ย่อมเดินกระเผก

กุจิ ลุจิ = อาลสฺสิเย จ เกียจคร้าน, เฉื่อย;

= คติปฏิฆาเต การเดินกระเผก

จกาโร ปุพฺพตฺเถ จ. กุณฺจติ. กุณฺโจ. ลุณฺจติ. ลุณฺโจ.

จ ศัพท์รวมเอาอรรถว่า คติปฏิฆาต

กุณฺจติ (ย่อมเกียจคร้าน, ย่อมเฉื่อยชา). กุณฺโจ (คนเกียจคร้าน, คนเฉื่อยชา). ลุณฺจติ (ย่อมเกียจคร้าน, ย่อมเฉื่อยชา). ลุณฺโจ (ความเกียจคร้าน, ความเฉื่อยชา)

สุจิ = โสสเน แห้ง, เหี่ยว

สุณฺจติ ย่อมแห้ง

สุณฺจิ ความแห้ง

รุจิ ลุจิ อจิ = คติยํ ไป

รุณฺจติ ย่อมไป

ลุณฺจติ ย่อมไป

อณฺจติ ย่อมไป

เวจ = เวจเน พัน, ผูก, โพก, มัด

เวจติ ย่อมพัน

นิพฺเพจติ ย่อมแก้มัดออก

เวจนํ การพัน

นิพฺเพจนํ การแก้มัดออก

วจิ = เอกจริยายํ ฝึกอยู่คนเดียว, โดดเดี่ยว
วณฺจติ ย่อมโดดเดี่ยว
มจ กุจิ = โสเก เศร้าโศก, เสียใจ
มจติ ย่อมเศร้าโศก
กุณฺจติ ย่อมเศร้าโศก
เอจ เหจ = วิพาธายํ รบกวน, กำจัด, ทำให้ลำบาก, เบียดเบียน
เอจติ ย่อมเบียดเบียน
เหจติ ย่อมเบียดเบียน
วิเหจติ ย่อมเบียดเบียน
วิเหจนํ การเบียดเบียน
ลุจ = ปฏิฆาเต เบียดเบียน
โลจติ ย่อมเบียดเบียน
ปจ = วิขฺยาเน ปรากฏ, เป็นที่รู้จัก
ปจติ ย่อมปรากฏ
ลุจ = สกิเลเส เศร้าหมอง, รุ่มร้อน
โลจติ ย่อมเศร้าหมอง

จการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษร.

ฆการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฆ อักษร)

ฆิ = วิหายสคติยํ; เหาะ, ลอย, บิน
= คมนมตฺเต จ ไปแบบธรรมดาทั่วๆ ไป=เดินไป
เฆติ, ฆยติ. เฆมาโน. อุจฺเจ สกุณ เฆมาน. เย มํ ปุเร ปจฺจุฆฺเฆนฺติ๑.
เฆติ247 ย่อมเหาะไป
ฆยติ ย่อมเหาะไป
เฆมาโน บินไปอยู่

อุจฺเจ สกุณ เฑมาน248 (ฝูงนกบินไปในอากาศอันสูง). เย มํ ปุเร ปจฺจุฑฺเฑนฺติ249 (เมื่อก่อนพระกุมารทั้งสองเคยต้อนรับแม่ผู้กลับมาจากป่าแต่ไกล)

ฑิ = ขิปน; ขว้าง, ปา

= อุฑฺฑเนสุ เหาะ, บิน, ดัก (บ่วง, แร้ว)

เฑติ. อุฑฺเฑติ.

อิโต พหิทฺธา ปาสณฺฑา ทิฏฺฐีสุ ปสีทนฺติ เต

น เตสํ ธมฺมํ โรเจมิ น เต ธมฺมสฺส โกวิทา.

เอตฺถ จ ปาสณฺฑาติ ปาสํ เฑนฺตีติ ปาสณฺฑา, สตฺตานํ จิตฺเตสุ ทิฏฺฐิปาสํ ขิปนฺตีติ อตฺโถ251 อถวา ตณฺหาปาสํ ทิฏฺฐิปาสญฺจ เฑนฺติ อุฑฺเฑนฺตีติ ปาสณฺฑา252

เฑติ ย่อมขว้าง, ย่อมบิน

อุฑฺเฑติ ย่อมขว้าง, ย่อมบิน

อิโต พหิทฺธา ปาสณฺฑา ทิฏฺฐีสุ ปสีทนฺติ เต

น เตสํ ธมฺมํ โรเจมิ น เต ธมฺมสฺส โกวิทา250

แน่ะมาร คนเจ้าทิฏฐิที่ถือผิดภายนอกพระศาสนา ย่อมนิยมชมชอบทิฏฐิทั้งหลาย เราไม่ชอบใจธรรม ที่ไม่ถูกต้องของพวกเขา ทั้งนี้เพราะพวกเขา เป็นคน ไม่ฉลาดในธรรม.

ก็ในพระคาถานี้ คำว่า ปาสณฺฑา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปาสณฺฑ เพราะดักบ่วง หมายความว่า ขว้างบ่วงทิฏฐิเข้าไปในจิตใจของสัตว์ทั้งหลาย (คล้องดักจิตสัตว์).อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปาสณฺฑ เพราะคล้องบ่วงตัณหา และบ่วงทิฏฐิ

มุฑิ = กณฺฑเน โกน, ตัด

มุณฺฑติ. กุมารํ มุณฺฑึสุ. มุณฺโฑ.

มุณฺฑติ ย่อมโกน

กุมารํ มุณฺฑึสุ โกนศีรษะเด็ก

มุณฺโฑ คนศีรษะโล้น

จุฑฺฑ = หาวกรเณ ย่างเยื่อง, เยื้องกราย

จุฑฺฑติ ย่อมย่างเยื่อง

อฑฺฑ = อภิโยเค ฟ้องร้อง, ดำเนินคดี

อฑฺฑติ ย่อมฟ้องร้อง

คฑิ = วทเนกเทเส ส่วนหนึ่งของปาก, อาการแห่งแก้ม

(เช่นการทำกระพุ้งแก้ม)

คณฺฑติ ย่อมเป็นส่วนหนึ่งของปาก

คณฺโฑ แก้ม

หุฑิ ปิฑิ = สงฺฆาเต รวบรวม, ประชุม

หุณฺฑติ, ปิณฺฑติ ย่อมรวบรวม

ปิณฺโฑ ก้อนข้าว, ก้อน, กลุ่ม, ชิ้น

หิฑิ = คติยํ ไป

หิณฺฑติ ย่อมไป

อาหิณฺฑติ ย่อมเที่ยวไป

กุฑิ = ทาเห เผาไหม้, ร้อน

กุณฺฑติ ย่อมเผาไหม้

กุณฺโฑ๑ หม้อข้าว

วฑิ มฑิ = เวฐเน พัวพัน, ทะลุทะลวง, ทิ่มแทง

วณฺฑติ. มณฺฑติ. มณฺฑลํ.

วณฺฑติ ย่อมพัวพัน, ย่อมทะลุทะลวง

มณฺฑติ ย่อมพัวพัน, ย่อมทะลุทะลวง

มณฺฑลํ มณฑล, ละแวก, รูปทรงกลม, ดวง[เช่นดวงจันทร์]รัศมีทรงกลด แห่งดวงจันทร์ หรือดวงอาทิตย์

ภฑิ = ปริภาสเน ด่าทอ, บริภาษ

ภณฺฑติ. ภณฺฑนํ. ภณฺโฑ.

ภณฺฑติ ย่อมด่าทอ

ภณฺฑน การทุ่มเถียง, การทะเลาะ

ภณฺโฑ ทรัพย์สิน

มฑิ = มชฺชเน ขัดสีฉวีวรรณ, ทำให้สะอาด

มณฺฑติ ย่อมขัดสีฉวีวรรณ

มณฺฑนํ การขัดสีฉวีวรรณ, เครื่องประดับ, เครื่องตกแต่ง

ตุฑิ = โตฬเน จิก, จิ้ม

ตุณฺฑติ. ตุณฺโฑ. ตุณฺเฑนาทาย คจฺเฉยฺย.

ตุณฺฑติ ย่อมจิก

ตุณฺโฑ จงอยปาก

ตุณฺเฑนาทาย คจฺเฉยฺย253 คาบด้วยจงอยปากบินไป

ภุฑิ = ภรเณ๑ ทรงไว้, เลี้ยงดู

ภุณฺฑติ ย่อมทรงไว้

จฑิ = โกเป โกรธ, ดุร้าย, โหดเหี้ยม

จณฺฑติ. จณฺโฑ. จณฺฑาโล, จณฺฑิกฺกํ.

จณฺฑติ ย่อมโกรธ, ย่อมดุร้าย

จณฺโฑ คนโหดร้าย

จณฺฑาโล คนจัณฑาล, คนวรรณะต่ำ

จณฺฑิกฺกํ254 ความดุร้าย, ความโหดเหี้ยม

สฑิ = รุชายํ เจ็บไข้, เจ็บปวด

สณฺฑติ ย่อมเจ็บปวด

สณฺโฑ ความเจ็บปวด

ตฑิ = ตาฬเน ทิ่มแทง, ตี

ตณฺฑติ ย่อมทิ่มแทง

วิตณฺฑา ผู้มีปกติพูดจาทิ่มแทง (=วิตัณฑีบุคคล)

ปฑิ = คติยํ ไป

ปณฺฑติ. ปณฺฑา, ปณฺฑิโต. เอตฺถ ปณฺฑาติ ปญฺญา. สา หิ สุขุเมสุปิ อตฺเถสุ ปณฺฑติ คจฺฉติ ทุกฺขา ทีนิ ปีฬนาทิกมฺปิ อาการํ ชานาตีติ “ปณฺฑาติ วุจฺจติ. ปณฺฑิโตติ ปณฺฑาย อิโต คโต ปวตฺโตติ ปณฺฑิโต255 อถวา สญฺชาตา ปณฺฑา เอตสฺสาติ ปณฺฑิโต. ปณฺฑติ ญาณคติยา คจฺฉตีติปิ ปณฺฑิโต. ตถา หิ อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ “ปณฺฑนฺตีติ ปณฺฑิตา. สนฺทิฏฺฐิกสมฺปรายิกตฺเถสุ ญาณคติยา คจฺฉนฺตีติ อตฺโถติ 256

ปณฺฑติ ย่อมไป, ย่อมรู้

ปณฺฑา ปัญญา

ปณฺฑิโต ถึงพร้อมด้วยปัญญา = บัณฑิต

วิเคราะห์ ปณฺฑิต ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ปณฺฑา ได้แก่ ปัญญา. ก็ ปัญญานั้น เรียกว่า ปณฺฑา เพราะดำเนินคือไป แม้ในอรรถทั้งหลายที่ลึกซึ้ง คือ สามารถทราบแม้กระทั่งอาการเป็นต้นว่าความบีบคั้นแห่ง อริยสัจทั้งหลายมีทุกขสัจเป็นต้น

บทว่า ปณฺฑิโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า บัณฑิต เพราะเป็นผู้ดำเนินไปด้วยปัญญา. อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเกิดพร้อมแล้วแก่ผู้นี้ เหตุนั้น ผู้นี้ จึงชื่อว่า บัณฑิต. บัณฑิต คือผู้ดำเนิน ไปด้วยครรลองแห่งญาณ. ดังจะเห็นได้จากการที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา ดังนี้ว่า เหล่าชนที่ชื่อว่า บัณฑิต เพราะดำเนิน อธิบายว่า ผู้ดำเนินไปในประโยชน์อันเป็นไป ในภพนี้และภพหน้าด้วยครรลองแห่งญาณ

คฑิ = มเท เมา, มัวเมา

คณฺฑติ ย่อมเมา

ขฑิ = มนฺเถ กวน

ขณฺฑติ. ขณฺฑิโต, ขณฺโฑ๑

ขณฺฑติ ย่อมกวน

ขณฺฑิโต ผู้กวน, กวนแล้ว

ขณฺโฑ น้ำตาลก้อน

ลฑิ = ชิวฺหามถเน ทำลายรสชาติ

ลณฺฑติ. ลณฺโฑ.

ลณฺฑติ ย่อมทำให้เสียรสชาติ

ลณฺโฑ คูถของสัตว์[ที่เป็น ลณฺฑ ก็มี]

ฑการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฑ อักษร.

ฒการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฒ อักษร)

วฑฺฒ = วฑฺฒเน เจริญ, รุ่งเรือง, แก่, เฒ่า

วฑฺฒติ. สิริวฑฺฒโก, ธนวฑฺฒโก,

วฑฺฒิโต, พุฑฺโฒ. เอตฺถ จ วการสฺส พกาโร, อการสฺส จุกาโร.

วฑฺฒติ ย่อมเจริญ

สิริวฑฺฒโก ผู้เจริญด้วยศรี

ธนวฑฺฒโก ผู้เจริญด้วยทรัพย์

วฑฺฒิโต เจริญแล้ว

พุฑฺโฒ ผู้เฒ่า

ก็ในคำว่า พุฑฺโฒ นี้ มีการแปลง ว อักษร เป็น พ อักษร, แปลง อ อักษร เป็น อุ อักษร (แปลง ว เป็น พ และ อ เป็น อุ)

กฑฺฒ = อากฑฺฒเน ฉุด, คร่า, รั้ง, ลาก

กฑฺฒติ, อากฑฺฒติ, นิกฺกฑฺฒติ. อกามา ปริกฑฺฒนฺติ, อุลูกญฺเญว วายสา257

กฑฺฒติ (ย่อมฉุด). อากฑฺฒติ (ย่อมฉุดคร่า, ย่อมลากออกมา). นิกฺกฑฺฒติ (ย่อม ลากออกไป). อกามา ปริกฑฺฒนฺติ, อุลูกญฺเญว วายสา (ย่อมใช้อำนาจฉุดคร่าหญิงหม้าย เหมือนฝูงกากลุ้มรุมทำร้ายนกเค้าแมวฉะนั้น)

อิมานิ ฒการนฺตธาตุรูปานิ
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฒ อักษรเหล่านี้.

ณการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร)

อณ รณ วณ ภณ มณ กณ = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง, กล่าว, พูด, ท่อง, สาธยาย

อณติ. อณโก พฺราหฺมโณ. รณติ. รณํ. วณติ. วาณโก. ภณติ. ภาณโก.มณติ. มณิโก. กณติ. กาโณ. ตตฺถ พฺราหฺมโณติ พฺรหฺมํ อณตีติ พฺราหฺมโณ, มนฺเต สชฺฌายตีติ อตฺโถ258 อกฺขร-จินฺตกา ปน “พฺรหฺมุโน อปจฺจํ พฺราหฺมโณติ วทนฺติ259 อริยา ปน พาหิตปาปตฺตา พฺราหฺมณาติ.

พฺราหฺมโณ โสตฺติโย วิปฺโป โภวาที พฺรหฺมพนฺธุ จ
พฺรหฺมสูนุ ทฺวิโช พฺรหฺมา กมลาสนสูนุ จ 260

อณติ ย่อมกล่าว, ย่อมสาธยาย
อณโก ผู้กล่าว, ผู้สาธยาย
พฺราหฺมโณ พราหมณ์ = ผู้สาธยายมนต์ (พระเวท)
รณติ ย่อมร้อง
รณํ การกล่าว
วณติ ย่อมกล่าว
วาณโก ผู้กล่าว
ภณติ ย่อมกล่าว
ภาณโก๑ ผู้กล่าว, หม้อน้ำ
มณติ ย่อมกล่าว
มณิโก๒ ผู้กล่าว
กณติ ย่อมกล่าว
กาโณ การกล่าว, คนตาบอด

วิเคราะห์ พฺราหฺมณ ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พฺราหฺมโณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พฺราหมณ เพราะ สาธยายพระเวท อธิบายว่า ผู้สาธยาย (หรือร่าย) มนต์. ส่วนนักไวยากรณ์กล่าวว่า เหล่ากอ ของพรหม ชื่อว่า พราหมณ์[ชาติศัพท์]. อนึ่ง พระอริยะทั้งหลาย ก็ได้ชื่อว่า พราหมณ์เพราะ เป็นผู้ลอยบาปได้ (กิริยาศัพท์). ศัพท์ที่มีความหมายว่า พราหมณ์ มีดังนี้

ศัพท์ที่มีความหมายว่า พราหมณ์

พฺราหฺมณ, โสตฺถิย, วิปฺป, โภวาที, พฺรหฺมพนฺธุ, พฺรหฺมสูนุ, ทฺวิช, พฺรหฺม และ กมลาสนสูนุ.

อัตถุทธาระของ รณ ศัพท์

รณสทฺโท “สรณา ธมฺมา อรณา ธมฺมาติอาทีสุ กิเลเสสุ วตฺตติ. กิเลสา หิ รณนฺติ กนฺทนฺติ เอเตหีติ รณาติ วุจฺจนฺติ 262

ธนุคฺคโห อสทิโส ราชปุตฺโต มหพฺพโล

สพฺพามิตฺเต รณํ กตฺวา สยมํ อชฺฌุปาคมีติ

เอตฺถ ยุทฺเธ วตฺตติ. รณํ กตฺวาติ หิ ยุทฺธํ กตฺวาติ อตฺโถ264 “ติณญฺจ กฏฺฐญฺจ รณํ กโรนฺตา, ธาวึสุ เต อฏฺฐทิสา สมนฺตโตติ เอตฺถ จุณฺณวิจุณฺณกรเณ วตฺตติ. รณํ กโรนฺตาติ หิ จุณฺณวิจุณฺณํ กโรนฺตาติ อตฺโถ266 เอวํ อตฺถวิวรณมฺปิ สทฺทสงฺขาตมตฺถํ อนฺโตเยว กตฺวา อธิปฺปายตฺถวเสน กตํ, น ธาตุนานตฺถวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา ธาตูนมตฺถาติสยโยโคปิ ภวติ, เตน เอวํ อตฺถวิวรณํ กตนฺติปิ ทฏฺฐพฺพํ.

อรรถกิเลส (กิเลส)

ตัวอย่างเช่น

สรณา ธมฺมา อรณา ธมฺมา261

ธรรมทั้งหลายที่มีกิเลส, ธรรมทั้งหลายที่ไม่มีกิเลส. ดังจะเห็นได้ว่า กิเลส ได้ชื่อว่า รณ เพราะเป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ร้องไห้คร่ำครวญ

อรรถยุทธ (การรบ)

ตัวอย่างเช่น

ธนุคฺคโห อสทิโส ราชปุตฺโต มหพฺพโล

สพฺพามิตฺเต รณํ กตฺวา สยมํ อชฺฌุปาคมิ 263

เจ้าชายทรงพระนามว่าอสทิสกุมาร เป็นนักแม่นธนู มี กำลังมาก ได้ทำการบกับสรรพศัตรูแล้วได้เสด็จออก บวชเป็นฤาษี.

สองบทว่า รณํ กตฺวา มีความหมายว่า กระทำการรบ

อรรถจุณฺณวิจุณฺณ (แหลกละเอียด)

ตัวอย่างเช่น

ติณญฺจ กฏฺฐญฺจ รณํ กโรนฺตา, ธาวึสุ เต อฏฺฐทิสา สมนฺตโต265

[โขลงช้างเหล่านั้นพากันบรรลืออื้ออึงวิ่งไปทั้ง ๘ ทิศทำหญ้าและไม้แห้งให้เป็น จุรณวิจุรณ = แหลกละเอียด

สองบทว่า รณํ กโรนฺตา มีความหมายว่า ทำให้แหลกละเอียด

การที่พระอรรถกถาจารย์ได้ทำการไขความหมายของธาตุไว้ดังข้างต้นนี้ นักศึกษา พึงทราบว่าท่านไขความในแนวของอธิปปายัตถะที่มีอรรถของ รณ ธาตุแฝงอยู่ในอรรถ "จุณฺณวิจุณฺณ", นี้มิใช่เป็นการไข

ความเพื่อแสดงอรรถของ รณ ธาตุอีกอรรถหนึ่งแต่อย่าง ใด [หมายความว่าอรรถของ รณ ธาตุว่า สทฺท แฝงอยู่ในคำไขว่า จุณฺณวิจุณฺณ จึงสรุปว่า มีความหมายเท่ากัน] อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าการที่ท่านทำการไขความอย่างนี้ เพื่อแสดง ให้ทราบว่ามีวิธีการนำความหมายพิเศษของธาตุมาใช้

ภณ = ภณเน กล่าว, พูด, สวด

ปริตฺตำ ภณติ, วจนำ ภณติ. ทีฆภาณโก, ปิยภาณี, ภาณวาโร.

เอตฺถ ภาณวาโรติ -

อฏฺฐกฺขรา เอกปทำ เอกา คาถา จตุปฺปทำ

คาถา เจกามโต คนฺโถ คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.

พาตฺตึสกฺขรคนฺถานำ๑ ปณฺณาสำ ทฺวิสตำ ปน

ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโกติ.

เอวำ อฏฺฐกฺขรสหสฺสปริมาโณ ปาโฐ วุจฺจติ.

ปริตฺตำ ภณติ สวดพระปริตร

วจนำ ภณติ กล่าวถ้อยคำ

ทีฆภาณโก ผู้ทรงจำทีฆนิกาย

ปิยภาณี ผู้กล่าวคำน่ารัก, ผู้พูดน่ารัก

ภาณวาโร พระบาลีมีประมาณ ๒๕๐ คาถา หรือ ๘,๐๐๐ พยางค์

วิธีนับภาณวาร

ในคำว่า ภาณวาร (พระบาลีมีจำนวน ๒๕๐ คาถา) นั้น ท่านหมายถึงพระบาลีที่มี จำนวนอักษร ๘,๐๐๐ พยางค์อย่างนี้ คือ

อักษร ๘ พยางค์ เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา, ๑ คาถา เรียกว่า คันถะ, ๑ คันถะ มีอักษร ๓๒ พยางค์, ๒๕๐ คันถะซึ่งมีอักษร ๓๒ พยางค์นั้น เรียกว่า ๑ ภาณวาระ, ๑ ภาณวาร มีจำนวนอักษร ทั้งหมด ๘,๐๐๐ พยางค์. (๒๕๐x๓๒)

โอณ = อปนยเน นำออก, ปัดทิ้ง

โอณติ ย่อมนำออก

โสณ = วณฺณ; เป็นสีแดง;

= คตีสุ ไป

โสณติ ย่อมไป

โสโณ แดง, เลือด, สุนัข

โสณ สิโลณ = สงฺฆาเต รวมกัน, เป็นหมู่

โสณติ ย่อมรวม

สิโลณติ ย่อมรวม

ฆิณิ ฆุณิ ฆณิ = คหเณ ถือ, จับ, ยึด

ฆิณฺณติ ย่อมถือ

ฆุณฺณติ ย่อมถือ

ฆณฺณติ ย่อมถือ

ฆุณ ฆุณฺณ = คมเน ไป

โฆณติ ย่อมไป

ฆุณฺณติ ย่อมไป

ปณ = พฺยวหาเร; (กล่าว) ซื้อขาย, แลกเปลี่ยน

ถุติยญฺจ ชม, ชมเชย

ปณติ วาณิโช, โวหารำ กโรติ อิจฺจตฺโถ.

สทฺโธ พุทฺธำ ปณติ, โถมยติ อิจฺจตฺโถ, อาปณำ, สาปโณ คาโม.

ปณติ วาณิโช (พ่อค้า ย่อมซื้อขาย) หมายความว่า ย่อมทำการแลกเปลี่ยนโดยการ ถือเอาของผู้อื่นโดยมีของๆ ตนเป็นเครื่องแลกเปลี่ยน. สทฺโธ พุทฺธำ ปณติ (คนมีศรัทธา ย่อมสรรเสริญพระพุทธเจ้า) หมายความว่า ย่อมเชิดชู, ย่อมยกย่อง (พระพุทธเจ้า). อาปณำ (ตลาด) สาปโณ คาโม (บ้านมีตลาด)

คณ รณ๑ = คติยำ ไป

คณติ ย่อมไป

รณติ ย่อมไป

จณ สณ = ทาเน ให้

จณติ ย่อมให้

สณติ ย่อมให้

ผณ = คติยำ ไป

ผณติ ย่อมไป

ผณำ แม่เบี้ย

เวณุ = ญาณ; รู้;

= จินฺตา คิด, ดำริ;

= นิสามเนสุ ใคร่ครวญ, สืบค้น

เวณติ ย่อมรู้, สืบ, ค้น

ปีณ = ปีณเน เต็มเปี่ยม

ปีณนำ ปริปุณฺณตา. ปีณติ. ปีโณ ทิวา น ภุญฺชติ, ปีโณรกฺขำสพาหุ.

ปีณน คือ ความเต็มเปี่ยม

ปีโณ ทิวา น ภุญฺชติ (ผู้ไม่ทานอาหารเวลากลางวันแต่อ้วน). ปีโณรกฺขสพาหุ ผู้มีอก,ไหปลาร้า,บ่า และไหล่เต็มเปี่ยม)

มิณ = หึสายํ เบียดเบียน

มิณติ ย่อมเบียดเบียน

ทุณ = คติยญฺจ ไป

= หึสายํ เบียดเบียน

หึสาเปกฺขโก จกาโร. ทุณติ.

จ ศัพท์รวมเอาอรรถว่า หึสา

ทุณติ ย่อมไป, ย่อมเบียดเบียน

สณ = อพฺยตฺตสทฺเท ร้อง, ส่งเสียง

สณติ. สณเตว พฺรหฺมารญฺญ. สณเตวาติ นทติ วิย.

สณติ ย่อมร้อง

สณเตว พฺรหารญฺญ267 (ดุจป่าใหญ่ส่งเสียงดังอยู่) (ในตัวอย่างนี้) บทว่า สณเตว มีความหมายเท่ากับ นทติ วิย (ดุจทำเสียงดัง = บันลือลั่น)

ตุณ = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

โตณติ ย่อมคด

ปุณ = นิปุเณ ละเอียด, สุขุม

ปุณติ, นิปุณติ. นิปุณธมฺโม. เอตฺถ จ นิปุณสณฺหสุขุมสทฺทา เววจนสทฺทา กุสลเฉกทกฺขสทฺทา วิยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปุณติ ย่อมละเอียด

นิปุณติ ย่อมละเอียด

นิปุณธมฺโม พระธรรมละเอียดลึกซึ้ง

ก็ในที่นี้ ศัพท์ว่า นิปุณ, สณฺห, สุขุม เป็นศัพท์ไวพจน์ของกันและกัน คือ เป็นศัพท์ที่มี ความหมายเหมือนกันว่า "ละเอียดลึกซึ้ง" เหมือนศัพท์ว่า กุสล, เฉก, ทกฺข ซึ่งมีความหมาย เหมือนกันว่า "ฉลาดหลักแหลม"

มุณ = ปฏิญฺญาเณ ปฏิญญาณ, รับรอง

มุณติ ย่อมรับรอง

กุณ = สทฺโทปกรเณ กระทำเสียง, เกื้อกูลแก่เสียง

โกณติ ย่อมเป่า, ย่อมส่งเสียง

จุณ = เฉทเน ตัด

โจณติ ย่อมตัด

มณ = จาเค ปล่อย, สละ, ละ

เวรं มณตีติ เวรมณิ268 (เวรมณิ คือผู้ละเวร)

ผุณ = วิกิรเณ โปรย, แตก, กระจาย, เรี่ยราด;

= วิธุนเน จ กำจัด, ขัดเกลา, สลัดออก

ผุณติ. องฺคารกาสุ อปเร ผุณนฺติ 269

ผุณติ (ย่อมโปรย, ย่อมแตก). องฺคารกาสุ อปเร ผุณนฺติ (พวกนายนิรยบาลอื่นอีก ย่อมโปรยกองถ่านเพลิงลงบนสัตว์นรก)

อิมานิ ณการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร.

อิติ ฏวาทิคเณ ฏวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.

กลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ฏ วรรคในฏวาทิคณะ จบแต่เพียงเท่านี้.

ตวคฺคนฺติกธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ต วรรค)

ตการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ต อักษร)

อถ ตวคฺคนฺตธาตุรูปานิ วุจฺจนฺเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ต วรรค.

เต = ปาลเน รักษา, เลี้ยง,

ต่อต้าน, ต้านทาน, ป้องกัน

ปาลนं รกฺขณं. ตายติ. ตาณं, โคตฺตं, นกฺขตฺตं. อฆสฺส ตาตา. กิจฺเฉนาธิคตา โภคา, เต ตาโต วิธมิ ธมं. ตตฺถ โคตฺตนฺติ คं ตายตีติ โคตฺตं. “โคตโม กสฺสโปติ หิ อาทินา ปวตฺตมานं คं วจนं พุทฺธิญฺจ ตายติ เอกं สิกวิสยตาย รกฺขตีติ โคตฺตं. ยถา หิ พุทฺธิ อารมฺมณภูเตน อตฺเถน วินา น วตฺตติ, ตถา อภิธานं อภิเธยฺยภูเตน, ตสฺมา โส โคตฺตสงฺขาโต อตฺโถ ตานิ ตายติ รกฺขตีติ วุจฺจติ. โก ปน โสติ? อญฺญกุลปรมฺปราสาธารณं ตสฺส กุลสฺส อาทิปุริสสมุทิตं ตกุลปริยาปนฺนสาธารณं สามญฺญรูปํ.

ปาลน คือ การรักษา, เลี้ยง

ตายติ ย่อมรักษา, ย่อมต้านทาน

ตาณं ความต้านทาน[อีกนัยหนึ่งเป็นชื่อของพระนิพพาน]

โคตฺตำ โคตร, แซ่, สกุล

นกฺขตฺตำ ดาวนักษัตร, ดาวฤกษ์

อฆสฺส ตาตา270 (ผู้ต่อต้านทุกข์).กิจฺเฉนาธิคตา โภคา, เต ตาโต วิธมิ ธมำ271 (โภคะ ที่ได้มาด้วยความยากลำบากได้ฉิบหายไป เพราะพ่อเราเป่าสังข์นานเกินประมาณ)

วิเคราะห์ โคตฺต ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โคตฺตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โคตตะ เพราะดำรงไว้ซึ่ง ความรู้และถ้อยคำ. จริงอยู่ ที่ชื่อว่า โคตตะ เพราะดำรงไว้รักษาไว้ซึ่งถ้อยคำและความรู้ อันเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "โคตมโคตร, กัสสปโคตร" เนื่องจากเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดถ้อยคำ และความรู้อย่างแน่นอน. เหมือนอย่างว่าความรู้จะมีไม่ได้ หากปราศจากสิ่งที่เป็นอารมณ์ ฉันใด ถ้อยคำก็จะมีไม่ได้หากปราศจากความหมาย ดังนั้น ความหมายกล่าวคือโคตตะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ดำรงรักษาไว้ซึ่งถ้อยคำและความรู้เหล่านั้น

ถาม: ความหมายกล่าวคือโคตตะนั้น ได้แก่อะไร ?

ตอบ: ได้แก่ ความสัมพันธ์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับวงศ์ตระกูลอื่นที่บรรพบุรุษของตระกูล นั้นๆ ได้ก่อตั้งขึ้นมา คงมีความเกี่ยวข้องกับผู้ที่อยู่ในวงศ์ตระกูลนั้นเท่านั้น

วิเคราะห์ นกฺขตฺต ศัพท์

และดาวนักษัตร (ดาวฤกษ์) ๒๗ ประเภท

นกฺขตฺตนฺติ วิสมคติยา อคนฺตฺวา อตฺตโน วีถิยาว คมเนน นกฺขนำ คมนำ ตายติ

รกฺขตีติ นกฺขตฺตำ, ตำ ปน อสฺสยุชาทิวเสน สตฺตวีสติวิธำ โหติ272 ตถา หิ อสฺสยุโช ภรณี กตฺติกา โรหณี มิคสิโร อทฺทา ปุนพฺพสุ ผุสฺโส อสฺสลิโส มาโฆ๑ ปุพฺพผคฺคุณี อุตฺตรผคฺคุณี หตฺโถ จิตฺตำ สฺวาติ วิสาขา อนุราธา เชฏฺฐา มูลำ ปุพฺพาสาฬฺหำ อุตฺตราสาฬฺหำ สาวณำ ธนิฏฺฐา สตภิสตฺตำ ปุพฺพภทฺทปทำ อุตฺตรภทฺทปทำ เรวตี จาติ สตฺตวีสติ นกฺขตฺตานิ. ตานิ ปน อตฺตโน คมนฏฺฐานำ อีสกมฺปิ น วิชหนฺติ กิญฺจิ สีฆำ กิญฺจิ ทนฺธำ, กทาจิ สีฆำ, กทาจิ ทนฺธำ, เอตฺโต อิโต จาติ เอวำ วิสมคติยา อคนฺตฺวา ยนฺตจกฺเก ปฏิปาฏิยา โยชิตานิ วิย สมปฺปมาณคติยา อตฺตโน วีถิยาว คจฺฉนฺตานิ มณฺฑลากาเรน สิเนรุ ปริวตฺตนฺติ.

เอวำ อิมานิ นกฺขนำ คมนำ ตายนฺติ รกฺขนฺตีติ นกฺขตฺตานีติ วุจฺจนฺติ. โปราณา ปน ขรธาตุวเสน “นกฺขรนฺติ น นสฺสนฺตีติ นกฺขตฺตานีติ อโวจุ, “นกฺขตฺตำ โชติ ริกฺขำ ภำอิจฺเจตานิ นกฺขตฺตตารกานำ นามานิ. “อุฬุ ตารา ตารกาติ อิมานิ ปน สพฺพาสมฺปิ ตารกานำ สาธารณ-นามานิ. โอสธีติ ปน ตารกาวิเสสสฺส นามำ.

บทว่า นกฺขตฺตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นกฺขตฺต เพราะรักษาการดำเนินไป (หมุน) โดยไม่เปลี่ยนวิถีทางโคจรของตน. อนึ่งดาวนักษัตร (ดาวฤกษ์)นั้น มี ๒๗ ประเภทมีอัสสยุชะ เป็นต้น. จริงอย่างนั้น ดาวนักษัตร มี ๒๗ ประเภทดังนี้ คือ

อสฺสยุโช ดาวม้า[มี ๗ ดวง]

ภรณี ดาวก้อนเส้า[มี ๓ ดวง]

กตฺติกา ดาวลูกไก่[มี ๘ ดวง]

โรหณี ดาวคางหมู[มี ๗ ดวง]

มิคสิโร ดาวหัวเนื้อ[มี ๓ ดวง]

อทฺทา ดาวตาสำเภา[มี ๑ ดวง]

ปุนพฺพสุ ดาวสำเภาทอง[มี ๓ ดวง]

ผุสฺโส ดาวสมอสำเภา[มี ๕ ดวง]

อสฺสลิโส ดาวเรือน[มี ๕ ดวง]

มาโฆ ดาวงูผู้[มี ๕ ดวง]

ปุพฺพผคฺคุณี ดาวงูเมีย[มี ๒ ดวง]

อุตฺตรผคฺคุณี ดาวเพดาน[มี ๒ ดวง]

หตฺโถ ดาวศอกคู้[มี ๕ ดวง]

จิตฺตำ ดาวตาจระเข้[มี ๑ ดวง]

สฺวาติ ดาวช้างพัง[มี ๕ ดวง]

วิสาขา ดาวคันฉัตร[มี ๕ ดวง]

อนุราธา ดาวประจำฉัตร[มี ๔ ดวง]

เชฏฺฐา ดาวช้างใหญ่[มี ๑๔ ดวง]

มูลำ (มูลา) ดาวช้างน้อย[มี ๙ ดวง]

ปุพฺพาสาฬฺหำ ดาวสัปคับช้าง[มี ๓ ดวง]

อุตฺตราสาฬฺหำ ดาวแตรงอน[มี ๕ ดวง]

สาวณำ ดาวหลักชัย[มี ๓ ดวง]

ธนิฏฺฐา ดาวไซ[มี ๔ ดวง]

สตภิสตฺตำ๑ ดาวพิมพ์ทอง[มี ๔ ดวง]

ปุพฺพภทฺทปทำ ดาวหัวเนื้อทราย[มี ๒ ดวง]

อุตฺตรภทฺทปทำ ดาวไม้เท้า[มี ๒ ดวง]

เรวตี ดาวปลาตะเพียน[มี ๑๖ ดวง]

ดาวนักษัตร (ดาวฤกษ์) เหล่านั้น ไม่เคยออกนอกวิถีโคจรของตนแม้สักหน่อยหนึ่ง แต่อาจโคจรเร็วบ้าง, ช้าบ้าง, บางครั้งโคจรเร็ว, บางครั้งโคจรช้า แต่จะไม่เปลี่ยนวิถีโคจร โดยหมุนไปทางโน้นบ้าง ไปทางนี้บ้าง. ดาวนักษัตร (ดาวฤกษ์) เหล่านั้น จะหมุนรอบเขา สิเนรุโดยลักษณะเป็นวงกลม โคจรไปตามวิถีวงโคจรของตนโดยรักษาระดับการโคจรไว้ อย่างสม่ำเสมอไปตามระนาบ เหมือนกับถูกประกอบไว้ในระบบสุริยจักรฉันนั้น

ดาวนักษัตร (ดาวฤกษ์) เหล่านี้ ได้ชื่อว่า นกฺขตฺต ก็เพราะรักษาการดำเนินไป (หมุน) อย่างนี้. ส่วนโบราณาจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวว่า ชื่อว่า นกฺขตฺต เพราะไม่หาย ไม่สูญ ไป (กล่าวคือมีเสมอในกาลทั้งปวง หมายความว่าขึ้นอยู่เรื่อยๆ)

ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ดาวนักษัตร" มีดังนี้ คือ นกฺขตฺตํ โชติ ริกฺขํ ภ. ส่วนศัพท์ เหล่านี้ คือ อุฬุ ตารา ตารกา มีความหมายว่า "ดาวทั่วๆ ไป". สำหรับบทว่า โอสธิ เป็นชื่อ ของดาวดวงหนึ่ง[ดาวพระศุกร์ หรือดาวประกายพฤกษ์]

จิตี = สญฺญาเณ รู้พร้อม, หมายรู้

สญฺญาณํ จิหนํ ลกฺขณกรณํ. เจตติ. จิหนํ กโรตีติ อตฺโถ. อีการนฺตวเสน วุตฺตตฺตา อสฺมา ธาตุโต สกิ สงฺกายนฺติ ธาตุโต วิย นิคฺคหีตาคโม น โหติ.

เอส นโย อญฺเญสุปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ.

สญฺญาณ คือ การทำเครื่องหมาย (ลักษณะ = เครื่องหมาย)

เจตติ (ย่อมหมายไว้, ตีตรา) คือ ทำเครื่องหมาย. ธาตุนี้ ไม่ลงนิคหิตอาคม เพราะ ท่านกล่าวไว้เป็นอีการันต์ ไม่เหมือนกับธาตุว่า สกิ สงฺกายํ (ที่มีการลงนิคหิตอาคม เช่น สงฺกติ=ย่อมสงสัย, สงฺกา=ความสงสัย). แม้ในที่อื่นๆ ก็ใช้หลักการเดียวกันนี้๒

ปต = คติยํ (ไป), ตก

ปตติ. ปปตติ ปปาตํ, ปปเตยฺยหิ. ปาปตฺถ นิรยํ ภุสํ. อหํสทฺเทน โยเชตพฺพํ, ปาปตฺถ ปปติโตสฺมีติ อตฺโถ. ปาปตฺถ นิรยํ ภุสํ, โส กุมาโรติ โยเชตพฺพํ, ปาปตฺถ ปปติโตติ อตฺโถ. ปโรกฺขาปทญฺหิเอตํ ทฺวยํ. “ปาวทิ ปาวทาติอาทีสุ วิย อุปสคฺคปทสฺส ทีฆภาโว, ตโต อสทฺทสฺส ตฺถอาเทโส, อสทฺทสฺส จ ตฺถาเทโส ภวติ. อจินฺเตยฺโย หิ ปาฬินโย.

ปตติ ย่อมไป

ปปตติ ย่อมตก

ปปาตํ๑ ปปเตยฺยหิ273 เราอยากลงสู่เหว[โดดเหว]เสียดีกว่า

ปาปตฺถ นิรยํ ภุสํ274 เราได้ตกนรกอันโหดร้าย

(ในตัวอย่างนี้) นักศึกษา พึงนำบทว่า "อหํ" มาประกอบใช้เป็นบทประธาน (คือเป็น กัตตาของประโยค). หมายความว่า "เราต้องไปตกนรกอันโหดร้าย"

ปาปตฺถ นิรยํ ภุสํ275 กุมารนั้นได้ไปตกนรกอันกล้าแข็ง

วินิจฉัย ปาปตฺถ, ปาปตฺถ

(ในตัวอย่างนี้) พึงนำบทว่า "โส กุมาโร" มาประกอบใช้เป็นบทประธาน (คือเป็น กัตตาของประโยค). หมายความว่า กุมารนั้น ได้ไปตกนรกอันโหดร้าย

อนึ่ง บทว่า "ปาปตฺถ, ปาปตฺถ" นี้ เป็นบทที่ลงปโรกขาวิภัตติ. ทีฆะอุปสรรค (ทีฆะ ป เป็น ปา) เหมือนในคำว่า ปาวทิ (เรากล่าวแล้ว), ปาวทา (เขากล่าวแล้ว) เป็นต้น.จากนั้น แปลง อ วิภัตติกับ

พยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ตฺถ์ และแปลง อ วิภัตติกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ตถฺ. ด้วยว่านยะแห่งพระบาลีใครๆ ก็คาดไม่ถึง (ว่าจะเป็นเช่นนี้ได้)

อต = สาตจฺจคมเน ไปหรือถึงโดยความติดต่อกัน,

เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอ

สาตจฺจคมนํ นิรนฺตรคมนํ. อตติ. ยสฺมา ปน อตธาตุ สาตจฺจคมนตฺถวาจิกา, ตสฺมา ภวาภวํ ธาวนฺโต ชาติชราพฺยาธิมรณาทิเภทํ อเนกวิหิตํ สํสารทุกฺขํ อตติ สตตํ คจฺฉติ ปาปุณาติ อธิคจฺฉตีติ อตฺตาติปิ นิพฺพจน มิจฺฉิตพฺพํ. อตฺถนฺตรวเสน ปน “อาหิโต อหังมาโน เอตฺถาติ อตฺตา, อตฺตภาโวติ จ “สุขทุกฺขํ อทติ อนุภวตีติ อตฺตาติ จ “อตฺตมโนติ ปีติโสมนสฺเสน คหิตมโนติ จ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ, ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อตฺโถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา อตฺถสฺส คเหตพฺพโตติ.

วิเคราะห์ อตฺต ศัพท์

สาตจฺจคมน คือ การเป็นไปอย่างไม่ขาดระยะ

อตติ (ย่อมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง). ก็เพราะ อต ธาตุระบุถึงอรรถคือความเป็นไป อย่างต่อเนื่อง ดังนั้น แม้ในคำว่า อตฺตา นักศึกษาก็ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า "ชื่อว่า อตฺตา เพราะอรรถว่าเมื่อยังแล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ย่อมถึง คือ ประสบทุกข์ในสงสารมีชาติ, ชรา, พยาธิ และมรณะเป็นต้นอยู่เนืองนิตย์"

จะอย่างไรก็ตาม เนื่องจากบุคคลสามารถที่จะถือเอาความหมาย (อธิปเปตัตถะ) ของบทแต่ละบทตามสภาพการณ์นั้นๆ ได้ ดังนั้น นักศึกษา จึงสามารถที่จะถือเอา ความหมายของ อตฺตา นอกจากความหมายข้างต้นนั้น ดังนี้ว่า:- "ชื่อว่า อตฺตา เพราะอรรถ ว่าเป็นที่ที่เกิดทิฏฐิมานะว่า "เรา" ได้แก่ อัตภาพ, และที่ชื่อว่า อตฺตา เพราะอรรถว่า กินได้แก่ เสวยสุขและทุกข์". สำหรับบทว่า อตฺตมโน (มีใจเป็นของตน= ยินดี, ดีใจ, เพลิดเพลิน) หมายความว่า "เป็นผู้มีใจอันปีติโสมนัสถือเอาแล้ว"

จุต = อาเสจเน; รด, ราด, สาด, เท;

= ขรเณ จ สิ้น,เสื่อม, แข็งกระด้าง

โจตติ ย่อมรด

อติ = พนฺธเน ผูก, พัน, รัด, มัด

อนฺตติ. อนฺตํ. อนฺติยติ พนฺธิยติ อนฺตคุเณนาติ อนฺตํ. อิธ อนฺตสทฺทสฺส อตฺถทฺวโย วุจฺจเต276 “อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยนฺ"ติ เอตฺถ ทฺวตฺตึสาการนฺโตคธ๑ กุณปนฺตํ อนฺตํ นาม. “กายพนฺธนสฺส อนฺโต ชีรติ. หริตนฺตวา”ติ เอตฺถ อนฺติมมริยาทนฺโต อนฺโต นาม. “อนฺตมิทํ ภิกฺขเว ชีวิกานนฺติ เอตฺถ ลามกนฺโต. “สกฺกาโย เอโก อนฺโตติ เอตฺถ โกฏฺฐาสนฺโต. “เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส สปฺปจฺจยสงฺขยาติ เอตฺถ โกฏนฺโต. อิจฺเจวํ -

กุณปนฺตํ อนฺติมญฺจ มริยาโท จ ลามกำ

โกฏฺฐาโส โกฏิ'เม อตฺถา อนฺตสทฺเทน ภาสิตา.

อัตถุทธาระของ อนฺต ศัพท์

อนฺตติ (ย่อมผูก, พัน). อนฺตํ (ไส้ใหญ่, ลำไส้ใหญ่). ชื่อว่า อนฺต เพราะไส้น้อยพัน. อนึ่ง ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ อนฺต ศัพท์ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนฺต ศัพท์มีอรรถดังนี้:-

อรรถกุณปนฺต (ลำไส้)

ตัวอย่างเช่น

อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ277 ไส้ใหญ่, ไส้น้อย, อาหารใหม่

อรรถอนฺติม (ริม, ชาย)

ตัวอย่างเช่น

กายพนฺธนสฺส อนฺโต ชีรติ278 ชายประคตเก่ายุ่ย

อรรถมริยาท (เขต, แดน)

ตัวอย่างเช่น

หริตนฺตํ วา279 สู่ทุ่งหญ้าเขียวขจี

อรรถลามก (เลว, ทราม)

ตัวอย่างเช่น

อนฺตมิทํ ภิกฺขเว ชีวิกานํ280 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การอุ้มบาตรหาอาหารนี้

เป็นอาชีพที่ต่ำต้อยกว่าอาชีพอื่นๆ

อรรถโกฏฺฐาส (ส่วน)

ตัวอย่างเช่น

สกฺกาโย เอโก อนฺโต281 สักกายะทิฏฐิ ๒๐ ก็เป็นส่วนหนึ่ง

อรรถโกฏิ (ที่สุด, สุด, ปลาย) ตัวอย่างเช่น เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส สปฺปจฺจยสงฺขยา282 (เพราะการดับสิ้นไปแห่งสังขารพร้อมทั้งเหตุ จึงมีจุดจบแห่งกองทุกข์)

อรรถของ อนฺต ศัพท์

อนฺต ศัพท์มีอรรถ ๖ อย่าง คือ กุณปันตะ, อันติมะ, มริยาทะ, ลามกะ, โกฏฐาสะ และ โกฏิ.

กิต = นิวาเส; อยู่, อาศัย;

= โรคาปนยเน จ (บำบัดโรค), รักษา, พยาบาล

เกตติ. สาเกตํ นครํ, นิเกโต, นิเกตํ ปาวิสิ. อาโมทมาโน คจฺฉติ สนฺนิเกตํ. ติกิจฺฉติ, จิกิจฺฉติ, จิกิจฺฉา, จิกิจฺฉโก. ตตฺถ สาเกตนฺติ สายํ คหิตวสนฏฺฐานตฺตา สาเกตํ, ยํสทฺทโลโป.

เกตติ ย่อมอยู่

สาเกตํ283 นครํ เมืองสาเกต[เมืองที่มีการจับจองในยามพลบค่ำ]

นิเกโต ที่อยู่, ที่อาศัย, บ้าน

นิเกตํ ปาวิสิ เข้าไปสู่บ้าน

อาโมทมาโน คจฺฉติ สนฺนิเกตํ284

([พญาช้าง]...บันเทิงใจ ให้มเหสีชื่อสรรพภัททาเดินหน้ากลับไปยังที่อยู่ (ถ้ำหรือ

ต้นไทร) ของตน)

ติกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา

จิกิจฺฉติ ย่อมเยียวยา

จิกิจฺฉา การเยียวยา

จิกิจฺฉโก หมอ, ผู้รักษา

วิเคราะห์ สาเกต ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาเกตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สาเกต เพราะเป็นสถาน ที่อยู่อาศัยอันบุคคลจับจองในยามพลบค่ำ. ลบ ยํ ศัพท์๑

ยต = ปติยตเน พยายาม, ขยัน, หมั่น

ปติยตนํ วายามกรณํ. ยตติ. ยติ, ยตวา, ปยตนํ, อายตนํ, โลกายตํ. เอตฺถ อายตนนฺติ อายตนโต อายตนํ, จกฺขุรูปาทีนิ. เอตานิ หิ ตัตถวารารมฺมณจิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เสน เสน อนุภวนาทิกิจฺเจน อายตนฺติ อุฏฺฐหนฺติ ฆฏนฺติ วายมนฺติ เอเตสูติ “อายตนานีติ วุจฺจนฺติ. เอตฺถ ปน นีตนุธาตูนํ วเสนปิ อายตนสทฺทตฺโถ วตฺตพฺโพ สิยา, โส อุตฺตริมาวิภวิสฺสติ.

ปติยตน คือ การกระทำความพยายาม

ยตติ ย่อมขยัน, ย่อมเพียร

ยติ ความขยัน, ความเพียร[หรือนักบวช, พระภิกษุ]

ยตวา ผู้ขยัน, ผู้มีความเพียร

ปยตนํ ความขยัน, ความเพียร

อายตนํ อายตนะ

โลกายตํ คัมภีร์โลกายตะ[ชื่อศาสตร์ของเดียรถีย์]

วิเคราะห์ อายตน ศัพท์

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า อายตนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ ได้แก่ทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้น. ก็ทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้น เหล่านั้น ได้ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามทำกิจของตนๆ มีการ เสวย (รสอารมณ์)เป็นต้นของจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายในทวารและอารมณ์นั้นๆ. อนึ่ง แม้ว่าในที่นี้ จะสมควรแสดงอรรถของ อายตน ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจาก นี และ ตนุ ธาตุ ไว้ด้วยแต่อรรถของ อายตน ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากธาตุเหล่านั้น จักปรากฏข้างหน้า

อัตถุทธาระของ อายตน ศัพท์

อายตนสทฺโท285 นิวาสฏฺฐาเน อากเร สโมสรณฏฺฐาเน สญฺชาติเทเส การเณ จ. ตถา หิ โลเก "อิสฺสรายตนํ วาสุเทวายตนนฺติอาทีสุ นิวาสฏฺฐาเน อายตนสทฺโท วตฺตติ. “สุวณฺณายตนํ รชตายตนนฺติอาทีสุ

อากเร. สาสเน ปน “มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นำ วิหงฺคมาติอาทีสุ สโมสรณฏฺฐาเน. “ทกฺขิณาปโถ คุนฺนำ อายตนนฺติอาทีสุ สญฺชาติเทเส. “ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติอายตเนติอาทีสุ การเณ วตฺตตีติ เวทิตพฺโพ. โส จ นานาปวตฺตินิมิตฺตวเสน คเหตพฺโพ.

นิวาเส อากเร เจว ชาติเทเส จ การเณ

สโมสรณฏฺฐาเน จ อายตนรโว คโต.

อายตน ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ นิวาส (สถานที่อยู่), อากร (บ่อเกิด), สโมสรณ (ที่ ชุมนุม, ที่ประชุม), สญฺชาติเทส (ถิ่นหรือแหล่งกำเนิด), การณ (เหตุ)

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์สันสกฤต (มีการใช้ อายตน ศัพท์ในอรรถดังนี้ คือ) สถานที่อยู่ เช่น อิสฺสรายตนำ (ศาลพระอิศวร), วาสุเทวายตนำ (ศาลพระวาสุเทพ) เป็นต้น. บ่อเกิด เช่น สุวณฺณายตนำ (บ่อทอง), รชตายตนำ (บ่อแก้ว) เป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์พระศาสนา (มีการใช้ อายตน ศัพท์ในอรรถดังนี้ คือ) สถานที่ชุมนุม เช่น มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นำ วิหงฺคมา286 (ฝูงวิหคพากันมาสร้องเสพต้นไทรใหญ่อัน สูงตระหง่านอยู่ใกล้ทางบรรจบสี่แพร่งน่ารื่นรมย์). ถิ่น (แหล่งกำเนิด) เช่น ทกฺขิณาปโถ คุนฺนำ อายตนำ (ประเทศแถบทักขิณาบถ [แถบใต้ของแม่น้ำคงคา]เป็นถิ่นกำเนิดโคเป็นต้น). เหตุ เช่น ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน287 (เมื่อเหตุ คือ สติ มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมถึงความเป็นผู้ประจักษ์ในธรรมนั้นๆ ด้วยตนเองทีเดียว)

อรรถของ อายตน ศัพท์

อายตน ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ นิวาสะ (สถานที่อยู่), อากระ (บ่อเกิด), ชาติเทสะ (ถิ่นหรือแหล่งกำเนิด), การณะ (เหตุ) และ สโมสรณะ (ที่ชุมนุม,ที่ประชุม).

คัมภีร์ที่พระบรมศาสดาห้ามเรียน

โลกายตำ นาม “สพฺพำ อุจฺฉิฏฺฐ, สพฺพำ นุจฺฉิฏฺฐ. เสโต กาโก, กาโฬ พโก อิมินา จ อิมินา จ การเณนาติเอวมาทินิรตฺถกการณปฏิสำยุตฺตำ ติตฺถิยสตฺถำ, ยำ โลเก “วิตณฺฑสตฺถนฺติ วุจฺจติ, ยญฺจ สนฺธาย โพธิสตฺโต อสมธุโร วิธุรปณฺฑิโต “น เสเว โลกายติกำ, เนตำ ปณฺฑาย วฑฺฒนนฺติ อาห288. อายตึ หิตำ เตน โลโก น ยตติ น อีหตีติ โลกายตำ, กินฺตำ? วิตณฺฑสตฺถำ. ตญฺหิ คนฺถำ นิสฺสาย สตฺตา ปุญฺญกฺริยาย จิตฺตมฺปิ น อุปฺปาเทนฺติ. อญฺญตฺถาปิ หิ เอวำ วุตฺตำ “โลกายตสิปฺปนฺติ กาโก เสโต, อฏฺฐีนำ เสตตฺตา, พลากา รตฺตา, โลหิตสฺส รตฺตตฺตาติ เอวมาทินยปฺปวตฺตำ ปรโลกนิพฺพานานำ ปฏิเสธกำ วิตณฺฑสตฺถสิปฺปนฺติ 289

โลกายตะ หมายถึงคัมภีร์ (ศาสตร์) ของเดียรถีย์ที่ประกอบด้วยเนื้อหาอันไม่มี ประโยชน์อย่างนี้ว่า "สรรพสิ่งเป็นของเหลือเดนน่าขยะแขยง, สรรพสิ่งไม่ใช่ของเหลือเดน, กาขาว, นกยางดำ ด้วยเหตุนี้และเหตุนี้เป็นต้น" ซึ่งในทางโลกเรียกกันว่า วิตณฺฑสตฺถ (คัมภีร์วิตัณฑะ) เป็นคัมภีร์ที่วิธูรบัณฑิตผู้เป็นพระโพธิสัตว์มีปัญญาวิริยะอันหาผู้เสมอ เหมือนมิได้ ทูลแสดงแด่พระเจ้าโกรัพยะว่า "ไม่ควรส้องเสพคัมภีร์โลกายตะ (คัมภีร์สวน ทางสวรรค์นิพพาน) เพราะไม่ทำให้ปัญญาเจริญ

โลกายตะ เป็นคัมภีร์ที่สอนชาวโลกไม่ให้มีความพยายามทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ อีกต่อไป. ถามว่า คัมภีร์โลกายตะนั้น คือ คัมภีร์อะไร. ตอบว่า คัมภีร์วิตัณฑะ. จริงอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลาย อาศัยคัมภีร์นี้แล้ว ย่อมไม่สามารถยังจิตให้เกิดความยินดีในการบำเพ็ญบุญ ได้เลย. แม้ในที่อื่นๆ ท่านก็ได้กล่าวไว้อย่างนี้ว่า โลกายตสิปฺป หมายถึงวิชาความรู้ที่ได้ มาจากคัมภีร์วิตัณฑะซึ่งปฏิเสธโลกหน้าและพระนิพพาน อันเป็นไป โดยนยะอย่างนี้ว่า "กาขาว เพราะมีกระดูกขาว, นกยางแดง เพราะมีเลือดแดง เป็นต้น"

ยุต ชุต = ภาสเน กล่าว, เปล่งเสียง

ภาสนํ อุทีรณ. โยตติ. โชตติ.

ภาสน คือ การกล่าวหรือการเปล่งเสียง

โยตติ ย่อมกล่าว

โชตติ ย่อมกล่าว

ชุต = ทิตฺติยํ สว่างไสว, รุ่งเรือง

โชตติ, วิชฺโชตติ. ชุติ, โชติ. การิเต “โชเตติ, โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมนฺติ ปโยคา. เอตฺถ จ ชุตีติ อาโลโก สิริ วา. โชตีติ ปตาโป. อถวา โชตีติ จนฺทาทีนิ. วุตฺตมฺปิ เจต สิริมาวิมานวตฺถุอฏฺฐกถายํ “โชตีติ จนฺทิม สูริยนกฺขตฺตตารกานํ สาธารณนามนฺติ291 อถวา “โชติ โชติปรายโนติ วจนโต โย โกจิ โชตติ ขตฺติยกุลาทีสุ ชาตตฺตา จ รูปโสภายุตฺตตฺตา จ, โส “โชตีติ วุจฺจติ.

โชตติ ย่อมสว่างไสว

วิชฺโชตติ ย่อมสว่างไสว

ชุติ แสง, รัศมี

โชติ บุญบารมี

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัย มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า โชเตติ (ย่อมส่องให้สว่างไสว) โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมฺ290 (ยังพระสัทธรรมให้สว่างไสว)

อธิบายบทว่า ชุติ, โชติ

ก็บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ชุติ ได้แก่ ความสว่าง (รุ่งเรือง) หรือความเจริญ

อีกนัยหนึ่ง บทว่า โชติ หมายถึงพระจันทร์ (พระอาทิตย์ ดาวนักษัตร และดวงดาว ทั้งหลาย) ดังที่ ในวิมานวัตถุอรรถกถา (สิริมาวัตถุ) ได้อธิบายไว้ว่า "บทว่า โชติ เป็นคำนาม ประเภทสาธารณนาม (แปลว่า ดาวฤกษ์) มีความหมายว่า ดวงจันทร์, ดวงอาทิตย์, นักษัตร และหมู่ดาว). อีกนัยหนึ่ง อาศัยถ้อยคำจาก พระบาลีว่า โชติ โชติปรายโน292 (สว่างมา สว่างไป) ดังนั้น บุคคลใดๆ ย่อมรุ่งเรือง บุคคลนั้น ท่านเรียกว่า โชติ เพราะเกิดในตระกูลสูง มีตระกูลกษัตริย์เป็นต้น และเพราะประกอบด้วยคุณสมบัติคือมีรูปงดงาม

สิต = วณฺเณ ขาว, เผือก

สิตธาตุ เสตวณฺเณ วตฺตติ.

กิญฺจาเปตฺถ วณฺณสามญฺเ วุตฺตํ, ตถาปิ อิธ นีลปีตาทีสุ เสตวณฺโณเยว คเหตพฺโพ ปโยคทสฺสนวเสน. เสตติ. เสตํ วตฺถํ. วาจฺจลิงฺคตฺตา ปน เสตสทฺโท ติลิงฺโค คเหตพฺโพ.

เสตํ สิตํ สุจิ สุกฺกํ ปณฺฑรํ ธวลมฺปิ จ

อกณฺหํ โครโมทาตํ เสตนามานิ โหนฺติ หิ.

สิต ธาตุ ย่อมเป็นไปในสีขาว.

อนึ่งใน สิต ธาตุนี้ แม้ว่า ท่านจะกล่าวอรรถของธาตุ โดยใช้ วณฺณ ศัพท์ที่หมายถึงสี ทั่วๆ ไป เช่น สีขาว,เขียว,เหลืองเป็นต้นก็จริง แต่ในที่นี้ อาศัยตัวอย่างที่ได้พบจากพระบาลี นักศึกษา จึงควรถือเอาเฉพาะสีขาวเท่านั้น. เสตติ (ย่อมขาว). เสตํ วตฺถํ (ผ้าขาว) ก็ เสต ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นศัพท์ไตรลิงค์ เพราะเป็นคำศัพท์ประเภทวิเสสนะ

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ขาว

ศัพท์ที่มีความหมายว่า "ขาว" มี ๙ ศัพท์ คือ เสต, สิต, สุจิ, สุกฺก, ปณฺฑร, ธวล, อกณฺห, โคร และ โอทาต

วตฺ = วตฺตเน เป็นไป, เป็นอยู่, ประพฤติ

วตฺตติ, ปวตฺตติ, สำวตฺตติ, อนุวตฺตติ, ปริวตฺตติ. ปวตฺตํ.

วตฺตติ ย่อมเป็นไป

ปวตฺตติ ย่อมเป็นไป

สำวตฺตติ ย่อมเป็นไป

อนุวตฺตติ ย่อมเป็นไปตาม, ประพฤติตาม, เลียน, เอาอย่าง

ปริวตฺตติ ย่อมเป็นไปรอบ, หมุน,กลิ้งเกลือก, กลับ, พลิก, แลกเปลี่ยน

ปวตฺตํ เป็นไปแล้ว

กิลต = อทฺทภาเว เปียกชุ่ม

อทฺทภาโว ตินฺตภาโว. กิลตติ, ปกิลตติ, เตเมตีติ อตฺโถ. การิเต ปกิลเตติ, ปกิลตยติ. อุณฺโหทกสฺมึ ปกิลตยิตฺวา, เตเมตฺวาติ อตฺโถ.

อทฺทภาว คือ ความเปียกชุ่ม

กิลตติ ย่อมเปียกชุ่ม

ปกิลตติ ย่อมเปียกชุ่ม

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัย ได้รูปว่า ปกิลเตติ, ปกิลตยติ (ย่อมราดรด) ตัวอย่างเช่น อุณฺโหทกสฺมึ ปกิลตยิตฺวา293 (เอาน้ำร้อนลวก) คือให้เปียกชุ่มแล้วด้วยน้ำร้อน

วต = ยาจเน ขอ, ขอร้อง, วิงวอน

วตติ ย่อมขอ

กิต = ณาเณ รู้

เกตติ. เกตนำ, เกตโก. สงฺเกโต.

เกตติ ย่อมรู้

เกตนำ ความรู้

เกตโก ผู้รู้

สงฺเกโต เครื่องหมาย

กติ = สุตฺตชนเน (ให้เกิดด้าย), กรอ, ปั่น

สุตฺตำ กนฺตติ294 ย่อมกรอด้าย

กติ = เฉทเน ตัด, ผ่า, เชือด, แขวะ, ควัก

มำสำ กนฺตติ, วิกนฺตติ, อโยกนฺโต.

สลฺลกนฺโต๑ มหาวีโร. มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ, รญฺโญ สูทา มหานเส.

มำสำ กนฺตติ ย่อมเชือดเฉือนเนื้อ

วิกนฺตติ ย่อมตัด

อโยกนฺโต ตัดเหล็ก

สลฺลกนฺโต มหาวีโร295 (เราเป็นพระพุทธเจ้า เป็นหมอผ่าตัดลูกศร). มา โน อชฺช วิกนฺตึสุ, รญฺโญ สูทา มหานเส296 ([วันนี้ท่านจงกระทำ]ด้วยประการที่พวกพนักงาน เครื่องต้นของพระราชา ไม่เชือดเราทั้งสองในโรงครัวใหญ่เถิด)

จตี = หึสา; เบียดเบียน;

= คนฺเธสุ มีกลิ่น (โชยกลิ่น)

อีการนฺตตฺตา อิมสฺมา นิคฺคหีตาคโม น โหติ. จตติ.

ธาตุนี้ เป็นอีการันต์ (คือเป็นธาตุที่มีอีการันต์เป็นที่สุด) จึงไม่ลงนิคหิตอาคม.

จตติ ย่อมเบียดเบียน

ตการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ต อักษร.

ถการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ถ อักษร)

ถา = คตินิวตฺติยำ ยับยั้งการไป, ตั้งอยู่

ถาติ. อวตฺถา, ววตฺถานํ, ววตฺถิตํ, วนโถ. “เฉตฺวา วนํ วนถญฺจาติ เอตฺถ หิ มหนฺตา รุกฺขา วนํ นาม, ขุทฺทกา ปน ตสฺมึ วเน ฐิตตฺตา วนโถ นาม วุจฺจนฺติ 298

ถาติ ย่อมตั้งอยู่

อวตฺถา การดำรงอยู่โดยชั่วครั้งชั่วคราว

ววตฺถานํ การกำหนด

ววตฺถิตํ กำหนดแล้ว

วนโถ ตั้งอยู่ในป่า = ต้นไม้, ต้นไม้เล็กๆ

ก็ในคำว่า เฉตฺวา วนํ วนถญฺจ297 นี้ พึงทราบว่า ต้นไม้ใหญ่ ๆ ชื่อว่า วนํ (ไม้ยืนต้น). ส่วนต้นไม้เล็กๆ ชื่อว่า วนโถ (ไม้พุ่ม) เพราะตั้งอยู่ในป่านั้น

ถุ = ถุติยํ ชมเชย, ยกย่อง

ถวติ, อภิตฺถวติ. ถวนา, อภิตฺถวนา, ถุติ, อภิตฺถุติ.

ยทิ หิ รูปินี สิยา ปญฺญา เม วสุมตี น สเมยฺย

อโนมทสฺสิสฺส ภควโต ผลเมตํ ญาณถวนาย.

เตหิ ถุติปฺปสตฺโถ โส, เยนิทํ ถวิตํ ญาณํ, พุทฺธเสฏฺโฐ จ โถมิโต. ตตฺร ถวนาติ ปสํสนา. ปสํสาย หิ อเนกานิ นามานิ.

ถวนา จ ปสํสา จ สิลาฆา วณฺณนา ถุติ

ปนุติ โถมนา วณฺโณ กตฺถนา คุณกิตฺตนํ.

ถวติ (ย่อมชมเชย, ย่อมยกย่อง), อภิตฺถวติ (ย่อมชมเชยอย่างยิ่ง, ย่อมสรรเสริญ). ถวนา, อภิตฺถวนา, ถุติ, อภิตฺถุติ (การสดุดี, ความชมเชย, ความสรรเสริญ[ที่มี อภิ เป็น บทหน้ามีความหมายว่า ยิ่งขึ้น มากยิ่งขึ้น]

ตัวอย่างเช่น

ยทิ หิ รูปินี สิยา ปญฺญา เม วสุมตี น สเมยฺย

อโนมทสฺสิสฺส ภควโต ผลเมตํ ญาณถวนาย299

ถ้าแม้ปัญญาของเรา พึงมีทรวดทรงสัณฐานไซร้ แผ่นดิน ผืนนี้หรือจะกว้างขวางใหญ่เทียบเท่ากับปัญญาของเราได้ นี้เป็นผลแห่งการชมเชยพระญาณของพระผู้มีพระภาค พระนามว่า อโนมทัสสี๑

เตหิ ถุติปฺปสตฺโถ โส, เยนิทํ ถวิตํ ญาณํ, พุทฺธเสฏฺโฐ จ โถมิโต (สุเมธดาบสนั้น ได้รับการสรรเสริญจากชาวเมืองรัมมวดี, ทวยเทพ, พรหมต่างแสร้ซ้องสาธุการ ได้เข้าไป ในป่า; พราหมณ์คณาจารย์ได้ยกย่องญาณของเรา รวมถึงยกย่องตัวเราด้วย)

บรรดาบทเหล่านั้น ความสรรเสริญ, ชมเชย ชื่อว่า ถวนา. สำหรับศัพท์ที่มีความ หมายว่า ชมเชย หรือสรรเสริญ มีดังนี้ คือ

ถวนา, ปสํสา, สิลาฆา, วณฺณนา, ถุติ, ปนูติ, โถมนา, วณฺโณ, กตฺถนา, คุณกิตฺตนํ.

เถ = สทฺท; ออกเสียง, กล่าว, พูด

= สงฺฆาเตสุ รวมกัน, ประชุม

ถียติ, ปติตฺถียติ. ถี. อตฺริมา ปาฬิโย- อภิสชฺชติ กุปฺปติ พฺยาปชฺชติ ปติตฺถียติ, โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ. ถิโย นำ ปริภาสึสูติ. ตตฺร “ถียติ ปติตฺถียตีติมานิ เอการสฺสียาเทสวเสน สมฺภูตานิ. ถียติ สงฺฆาตำ คจฺฉติ คพฺโภ เอติสฺสาติ ถี302 อาจริยา ปน อิตฺถีสทฺทสฺเสว เอวำ นิพฺพจนำ วทนฺติ, น ถีสทฺทสฺส.

ถียติ ย่อมกล่าว

ปติตฺถียติ ย่อมกล่าวตัดพ้อ

ถี สตรี, ที่ก่อตัวทารกผู้เกิดในครรภ์

การใช้คำเหล่านี้มีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้ อภิสชฺชติ๑ กุปฺปติ พฺยาปชฺชติ ปติตฺถียติ, โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ300 ([มาตุคามในโลกนี้แม้ถูกต่อว่า เล็กน้อย]ก็ขัดเคือง ฉุนเฉียว กระฟัดกระเฟียด ตัดพ้อ แสดงความโกรธ ความขัดเคืองและ ความไม่พอใจให้ปรากฏ). ถิโย นำ ปริภาสึสุ 301 ([นางอมิตตาภรรยาของพราหมณ์นั้น] ถูกพวกผู้หญิงในหมู่บ้านนั้น รุมกันด่าว่าอย่างอึงมี่)

วิธีสร้างคำบทว่า ถียติ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ถียติ ปตฺถียติ สำเร็จรูปด้วยการแปลง เอ อักษรเป็น อีย อักษร. ชื่อว่า ถี เพราะเป็นที่ก่อตัวทารกผู้ถือปฏิสนธิในครรภ์. ก็อาจารย์ทั้งหลาย แสดง รูปวิเคราะห์ดังกล่าวสำหรับ อิตฺถี ศัพท์เท่านั้น ไม่ใช่สำหรับ ถี ศัพท์

วินิจฉัยบทว่า ถี กับ อิตฺถี

คพฺโภ ถียติ เอติสฺสา อิติ ถี อิติ โน รุจิ

คพฺโภ ถียติ เอติสฺสา อิติ อิตฺถีติ อาจริยา.

เตสำ สุทฺกฺกโรวาเท “อิตฺถีติ ปทสมฺภโว

อยำ วินิจฺฉโย ปตฺโต นิจฺฉยำ โภ สุณาถ เม.

ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ถี ศัพท์ สำเร็จรูปโดยนิรุตตินัย โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ถี เพราะเป็นที่ก่อตัวของ ทารกผู้ถือกำเนิดในครรภ์

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ได้นำเอาวิเคราะห์ดังกล่าวมา เป็นรูปวิเคราะห์ของ อิตฺถี ศัพท์ดังนี้ว่า (คพฺโภ ถียติ เอติสฺสาติ อิตฺถี). อย่างไรก็ตาม ตามมติของอาจารย์ เหล่านั้น เป็นการยากที่จะสำเร็จรูปเป็น อิตฺถี ได้

ดังนั้น จึงเป็นโอกาสดีที่ข้าพเจ้า จะได้ทำการวินิจฉัย เกี่ยวกับเรื่องนี้ ขอท่านทั้งหลาย จงตั้งใจฟังคำวินิจฉัย นั้นของข้าพเจ้าให้ดีเถิด.

ถีสทฺเทน สมานตฺโถ อิตฺถีสทฺโท ยโต ตโต

ถีสทฺเท ลพฺภมานตฺถำ อิตฺถีสทฺทมฺหิ โรปิย.

อปฺปานำ พหุตา ญาเย คหิเต สติ ยุชฺชติ

ตถา หิ “เทฺว ทุเว, ตณฺหา ตสิณาติ นิทสฺสนำ.

อนึ่ง เนื่องจาก อิตฺถี ศัพท์มีอรรถเท่ากับ ถี ศัพท์ ดังนั้น การนำเอาอรรถของ ถี มาใช้กับ อิตฺถี นี้ หากเป็นการ ทำตามหลักการเพิ่ม-ลดอักษรให้มากให้น้อย ก็เป็น อันใช้ได้อยู่ แต่ถ้าโดยเหตุผลอื่น ถือว่าใช้ไม่ได้ ดังจะ เห็นได้ว่า ศัพท์ที่ทำตามหลักการที่ว่านี้ ได้แก่ ทฺเว เป็น ทุเว (สองอัน), ตณฺหา เป็น ตสิณา (ความโลภ) ดังนี้เป็นต้น

อถวา ปน “อิตฺถีติ- อิทำ วณฺณาคมาทิโต
นิรุตฺติลกฺขเณนาปิ สิชฺฌตีติ ปกาสเย.
อิจฺฉตีติ นเร อิตฺถี อิจฺฉาเปตีติ วา ปน
อิทำ นิพฺพจนญฺจาปิ เถยฺยำ นิพฺพจนตฺถินา.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า คำว่า อิตฺถี สำเร็จรูปโดยวิธี นิรุตตินัยมีวัณณาคมะเป็นต้น (หมายความว่าให้ลง อิ อาคมข้างหน้า ถี และซ้อน ตฺ)

นักศึกษาผู้ประสงค์ จะตั้งรูปวิเคราะห์ของ อิตฺถี ศัพท์ สามารถตั้งได้ดังนี้ นเร อิจฺฉตีติ อิตฺถี (อิตถี คือ ผู้มี ความต้องการชาย) หรือ นเร อิจฺฉาเปตีติ อิตฺถี (อิตถี คือ ผู้ดึงดูดใจให้ชายต้องการ)

ศัพท์ที่มีความหมายว่า หญิง

อตฺริมานิ อิตฺถีนมภิธานานิ -

อิตฺถี ถี วนิตา นารี อพลา ภีรุ สุนฺทรี
กนฺตา สีมนฺตินี มาตุ- คาโม ปิยา จ กามินี.
รมณี ปมทา ทยิตา ลลนา มหิลา'งฺคนา
ตาสำเยว จ นามานิ อวตฺถาโต อิมานิปิ.
โครี จ ทาริกา กญฺญา กุมารี จ กุมาริกา
ยุวตี ตรุณี มาณ-วิกา เถรี มหลฺลิกา.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า หญิง มีดังนี้ คือ

อิตฺถี, ถี, วนิตา, นารี, อพลา, ภีรุ, สุนฺทรี, กนฺตา, สีมนฺตินี, มาตุคาโม, ปิยา, กามินี, รมณี, ปมทา, ทยิตา, ลลนา, มหิลา, องฺคนา.

นอกจากนี้ยังมีศัพท์ที่แปลว่า "หญิง" แต่มีเงื่อนไขการ ใช้เปลี่ยนไปตามวัย ดังนี้:- โครี, ทาริกา (เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบ), กญฺญา (๑๐ ขวบ), กุมารี, กุมาริกา (๑๒ ขวบ), ยุวตี, ตรุณี, มาณวิกา (หญิงสาว), เถรี, มหลฺลิกา (หญิงแก่).

คำอธิบายวัยของหญิง

ตถา หิ อฏฺฐวสฺสิกา โครีติปิ ทาริกาติปิ วุจฺจติ. ทสวสฺสิกา กญฺญาติ วุจฺจติ. อนิพฺพิทฺธา วา โยพฺพนิตฺถี กญฺญาติ วุจฺจติ. ทฺวาทสวสฺสิกา กุมารีติปิ วุจฺจติ กุมาริกาติปิ. อโถ ชรำ อปฺปตฺตา ยุวตีติปิ ตรุณีติปิ มาณวิกาติปิ วุจฺจติ. ชรำ ปตฺตา ปน เถรีติปิ มหลฺลิกาติปิ วุจฺจติ. ปุริเสสุปิ อยำ นโย ยถารหำ เวทิตพฺโพ.

จริงอย่างนั้น เด็กหญิงมีอายุ ๘ ขวบ เรียกว่า โครี บ้าง ทาริกา บ้าง. มีอายุ ๑๐ ขวบ เรียกว่า กญฺญา หรือหญิงสาวที่ยังไม่เสียพรหมจรรย์ ก็เรียกว่า กญฺญา. เด็กหญิง มีอายุ ๑๒ ขวบ เรียกว่า กุมารี บ้าง กุมาริกา บ้าง. ต่อจากนั้นเป็นต้นไป แต่ยังไม่แก่ เรียกว่า ยุวตี บ้าง ตรุณี บ้าง. แต่พอย่างเข้าวัยแก่ เรียกว่า เถรี บ้าง มหลฺลิกา บ้าง. แม้ในจำพวกของบุรุษ นักศึกษา ก็พึงใช้หลักการนี้ได้ตามสมควร

กิญฺจาเปตฺถ เอวํ นิยโม วุตฺโต, ตถาปิ กตฺถจิ อนิยมวเสนปิ โวหาโร ปวตฺตติ. ตถา หิ “ราชา กุมารมาทาย ราชปุตฺตี จ ทาริกนฺติ จ “อจฺฉา กญฺหาชินํ กญฺญนฺติ จ อิมาสํ ทฺวินฺนํ ปาฬินฺ วเสน ยา อิตฺถี ทาริกาสทฺเทน วตฺตพฺพา, สา กญฺญาสทฺเทนปิ วตฺตพฺพา ชาตา. ยาปิ จ กญฺญาสทฺเทน วตฺตพฺพา, สาปิ ทาริกาสทฺเทน วตฺตพฺพา ชาตา. ตถา “ราชา กุมารมาทาย ราชปุตฺตี จ ทาริกนฺ"ติ จ “กุมาริเย อุปเสนิเย นิจฺจํ นิคฺคหัมญฺฑิเตติ จ อิมาสํ ปน ปาฬินฺ วเสน ยา อิตฺถี ทาริกาสทฺเทน วตฺตพฺพา, สา กุมาริกาสทฺเทนปิ วตฺตพฺพา ชาตา. ยา จ ปน กุมารีสทฺเทน วตฺตพฺพา, สาปิ ทาริกาสทฺเทน วตฺตพฺพา ชาตา.

อปิเจตฺถ “ราชกญฺญา รุจา นามาติ จ “ตโต มทฺทิมฺปิ นฺหาเปสุ, สิวิกญฺญา สมาคตาติ จ อิมาสํ ทฺวินฺนํ ปาฬินฺ ทสฺสนโต ยา อนิพฺพิทฺธา วา โหตุ นิพฺพิทฺธา วา, ยาว ชรํ น ปาปุณาติ, ตาว สา กญฺญาเยว นามาติปิ เวทิตพฺพํ.

ในเรื่องการเรียกสตรีนี้ แม้ท่านจะกล่าวข้อกำหนดไว้ดังข้างต้นนี้ก็ตาม. แต่ใน พระบาลีบางแห่งปรากฏว่ามีการใช้คำเรียกโดยไม่เป็นไปตามข้อกำหนดเช่นนั้นอยู่บ้าง. จริงอย่างนั้น อาศัยข้อความพระบาลี ๒ ประโยคเหล่านี้ คือ

ราชา กุมารมาทาย ราชปุตฺตี จ ทาริกำ303

พระราชาทรงอุ้มพระโอรส, ส่วนพระนางมัทรีทรงอุ้มพระธิดา

อจฺฉา๑ กณฺหาชินำ กญฺญ304

ทรงตีราคาแล้วจึงบริจาคพระกัณหาชินา

นักศึกษาพึงทราบว่า "เด็กหญิงที่ควรเรียกด้วยคำว่า ทาริกา สามารถใช้คำว่า กญฺญา แทนก็ได้ และเด็กหญิงที่ควรเรียกด้วยคำว่า กญฺญา ก็สามารถใช้คำว่า ทาริกา แทนได้เช่นเดียวกัน (หมายความว่าใช้เรียกได้ตามความเหมาะสม). โดยทำนองเดียวกัน อาศัยข้อความพระบาลี ๒ ประโยคเหล่านี้ คือ

ราชา กุมารมาทาย ราชปุตฺตี จ ทาริกำ305

พระราชาทรงอุ้มพระโอรส, ส่วนพระราชบุตรีทรงอุ้มพระธิดา

กุมาริเย อุปเสนิเย นิจฺจำ นิคฺคหัมญฺฑิเต306

ดูก่อนนางกุมาริกาผู้นอนใกล้มารดาผู้ประดับประดาเป็นนิตย์

พึงทราบว่า "เด็กหญิงที่ควรเรียกด้วยคำว่า ทาริกา สามารถใช้คำว่า กุมาริกา แทนก็ได้ และเด็กหญิงที่ควรเรียกด้วยคำว่า กุมารี (กุมาริกา) ก็สามารถใช้คำว่า ทาริกา แทนได้เช่นเดียวกัน (หมายความว่าใช้เรียกได้ตามความเหมาะสม)

อีกนัยหนึ่ง เกี่ยวกับการใช้ศัพท์ กุมารี (กุมาริกา), กญฺญา และ ทาริกา นี้ เพราะได้ พบ[ตัวอย่างจาก]พระบาลี ๒ แห่งเหล่านี้ คือ

ราชกญฺญา รุจา นามา307

พระราชกัญญาทรงพระนามว่ารุจา

ตโต มทฺทิมฺปิ นฺหาเปสุ, สิวิกญฺญา สมาคตา308

ลำดับนั้น เหล่านางสนม มาประชุมกันแล้วเชิญพระมัทรีให้โสรจสรง

ดังนั้น พึงทราบว่า ไม่ว่าจะเป็นหญิงที่เคยผ่านผู้ชายมาแล้ว หรือยังไม่เคยผ่าน ยัง สามารถเรียกว่า กญฺญา ได้ตราบเท่าที่เจ้าหล่อนยังไม่แก่

คำทักท้วงของเกจิวาทะ

เกเจตฺถ วเทยฺยุ - ยํ ตุมฺเหหิ “อฏฺฐวสฺสิกา โครีติปิ ทาริกาติปิ วุจฺจตีติ วุตฺตํ, เอตสฺมึ ปน วจเน “ยทาหํ ทารโก โหมิ, ชาติยา อฏฺฐวสฺสิโกติ วจนโต อฏฺฐวสฺโส ทารโก โหตุ, “ตตฺถทฺทสกุมารํ โส รมมานํ สเก ปุเรติ ปาฬิยํ ปน ปุตฺตทาเรหิ สํวุโฏ เวสฺสนฺตรมหาราชา กถํ “กุมาโรติ วตฺตุ ยุชฺชิสฺสติ ทฺวาทสวสฺสาติกฺกนฺตตฺตา ?

ยุชฺชเตว ภควโต อิจฺฉาวเสน. ภควา หิ ธมฺมิสฺสรตฺตา โวหารกุสลตาย จ ยํ ยํ เวเนยฺยชนานุรูปํ เทสนํ เทเสตุ อิจฺฉติ, ตํ ตํ เทเสติ เอว, ตสฺมา ภควตา ตสฺส มาตาปิตูนํ อตฺถิตํ สนฺธาย กุมารปริหาเรน วทฺธิตตฺตญฺจ เอวํ เทสนา กตา.

ในเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่าน ค้านว่า ก็ในคำที่ท่านกล่าวว่า เด็กหญิงมีอายุ ๘ ขวบ เรียกว่า โครี บ้าง ทาริกา บ้าง ดังนี้ ข้อนี้เราไม่เถียง เพราะมีการกล่าวถึงเด็กชาย ที่มีอายุ ๘ ขวบในพระบาลีว่า ยทาหํ ทารโก โหมิ, ชาติยา อฏฺฐวสฺสิโก309 (ในกาลเมื่อเรา เป็นทารกมีอายุ ๘ ขวบแต่กำเนิด) แต่สำหรับในพระบาลีว่า ตตฺถทฺทสกุมารํ โส รมมานํ สเก ปุเร310 ([นายนักการนั้น]ได้เห็นพระเวสสันดร ทรงพระเกษมสำราญในพระราชวังของ พระองค์) พระเวสสันดรมหาราช ทรงเจริญด้วยพระโอรสและพระมเหสี จักสมควรเรียกว่า กุมารได้อย่างไร ในเมื่อพระองค์ทรงเจริญพระชนมายุ เกิน ๑๒ ปีแล้ว

ตอบ: สมควรแน่นอน เพราะนี้เป็นความประสงค์ของพระผู้มีพระภาค. ด้วยว่า พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นใหญ่ในธรรม และเป็นผู้ฉลาดในโวหาร ทรงปรารถนาเพื่อจะแสดง พระธรรมเทศนาใดๆ อันสมควรแก่ชนผู้เป็นเวไนยสัตว์ ย่อมทรงแสดงพระธรรมเทศนา นั้นๆ นั่นเทียว. ด้วยเหตุดังกล่าว พระผู้มีพระภาค ทรงหมายเอาว่า พระราชกุมารคือพระ เวสสันดรนั้น ยังอาศัยมารดาบิดาอยู่ ทั้งยังอยู่ในความดูแลและให้เจริญด้วยเครื่องอิสริยยศ สำหรับราชกุมาร จึงทรงแสดงพระธรรมเทศนาอย่างนี้.

ตถา หิ อายสฺมา กุมารกสฺสโป กุมารปริหาเรน วทฺธิตตฺตา มหลฺลโกปิ สมาโน กุมารกสฺสโปตฺเวว โวหริยติ311 “น วายํ กุมารโก มตฺตมญฺญาสีติ เอตฺถ ปน สิรสฺมึ ปลิเตสุ ชาเตสุปิ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อายสฺมา มหากสฺสโป ตสฺมึ เถเร อธิมตฺตวิสฺสาโส หุตฺวา โกมารวาเทน โอวทนฺโต กุมารโกติ อโวจาติ คเหตพฺพํ.

อุทานฏฺฐกถายํ ปน “สตฺตา๑ ชาตทิวสโต ปฏฺฐาย ยาว ปญฺจทสวสฺสํ, ตาว กุมารกา, พาลาติ จ วุจฺจนฺติ, ตโต ปรํ วีสติวสฺสานิ ยุวาโนติ 313 วุตฺตํ.

จริงอย่างนั้น นักศึกษา พึงทราบว่า พระกุมารกัสสปะ แม้จะแก่เฒ่าแล้ว แต่ก็ยังถูก เรียกว่า เจ้าหนูกัสสปะ เพราะเป็นผู้เติบโตมาด้วยเครื่องบริหารแห่งกุมาร. โดยทำนอง เดียวกัน ในข้อความพระบาลีนี้ว่า น วายํ กุมารโก มตฺตมญฺญาสิ312 (เจ้าเด็กน้อยนี้ ช่าง ไม่รู้ประมาณ) ถึงแม้พระอานนท์จะมีผมหงอกเต็มศีรษะแล้ว แต่ท่านพระมหากัสสปะ ซึ่ง เป็นผู้มีความคุ้นเคยกับพระอานนท์เป็นอย่างยิ่ง เมื่อจะตักเตือนท่านด้วยสายตาที่เห็น พระเถระยังเป็นเด็กอยู่ ก็มักจะเรียกพระอานนท์ว่า กุมารก (เจ้าเด็กน้อย). ส่วนในอุทาน อรรถกถา ท่านกล่าวว่า สัตว์ทั้งหลาย นับตั้งแต่เกิดมาวันแรก จนมีอายุ ๑๕ ปี เรียกว่า กุมารก และพาล. ถัดจากนั้นไป จนถึงอายุ ๒๐ ปี เรียกว่า ยุว

มนฺถ มตฺถ = วิโลฬเน กวน, คน, รบกวน, กำจัด

มนฺถติ. มนฺถญฺจ มธุปิณฺฑิกญฺจ อาทาย.

อภิมตฺถติ ทุมฺเมธํ วชิรคฺคมุหมยํ มณึ. สิเนรุ มตฺถํ กตฺวา.

มนฺถติ (ย่อมกวน). มนฺถญฺจ มธุปิณฺฑิกญฺจ อาทาย314 (ถือเอาขนมข้าวสัตตูผงและ ข้าวสัตตูก้อน/ขนมอบน้ำผึ้ง). อภิมตฺถติ ทุมฺเมธํ วชิรคฺคมุหมยํ มณี315 (บาปที่ตนเองก่อไว้ ย่อมทำลายคนโง่ให้ย่อยยับเหมือนเพชรทำลายแก้วมณีที่เกิดจากหินฉันนั้น). สิเนรุ มตฺถึ กตฺวา (ทำเขาสิเนรุให้เป็นเครื่องกวน)

กุถิ ปุถิ ลุถิ = หึสา; เบียดเบียน;

= สกิเลเสสุ เศร้าหมอง, เปรอะเปื้อน

กุนฺถติ. กุนฺโถ, กุนฺถกิปิลฺลิกา.

ทิสฺวาน ปติตํ สามํ, ปุตฺตกา ปสุกุนฺถิตํ. ปุนฺถติ. ลุนฺถติ.

กุนฺถติ (ย่อมเบียดเบียน). กุนฺโถ (การเบียดเบียน, มดชนิดหนึ่ง), กุนฺถกิปิลฺลิกา316 (มดดำ และมดแดง). ทิสฺวาน ปติตํ สามํ, ปุตฺตกา ปสุกุนฺถิตํ317 (เห็นสุวรรณสามผู้เป็นบุตรล้มลง เปรอะเปื้อนด้วยฝุ่น). ปุนฺถติ. ลุนฺถติ (ย่อมเบียดเบียน)

นาถ = ยาจโน; ขอ, อ้อนวอน;

= อุปตาป;เร่าร้อน;

= อิสฺสริย; เป็นใหญ่;

= อาสึส หวัง

นาถธาตุ ยาจเน อุปตาเป อิสฺสริเย อาสึสเน จาติ จตูสฺวตฺเถสุ วตฺตติ. เตนาหุ โปราณา “นาถตีติ นาโถ, เวเนยฺยานํ หิตสุขํ อาสีสติ ปตฺเถติ, ปรสนฺตานคตํ วา กิเลสพฺยสนํ อุปตาเปติ, “สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺตึ ปจฺจเวกฺเขยฺยาติอาทินา ตํ ตํ หิตปฏิปตฺตึ ยาจตีติ อตฺโถ, ปรเมน จิตฺติสฺสริเยน สมนฺนาคโต สพฺพสตฺเต วา คุเณหิ อีสติ อภิภวตีติ ปรมิสฺสโร ภควา นาโถติ วุจฺจตีติ นาถตีติ นาโถติ.

สทฺทสตฺถวิทู ปน เตสุ จตูสุ อตฺเถสุ นาถ นาธ อิติ ธาตุทฺวยํ ปจนฺติ. อตฺตโนภาสตฺตา ปน ตสฺส “นาถ เต นาธเตติ รูปานิ ภวนฺติ.

นาถ ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถ ๔ อย่าง คือ ยาจน (ขอ), อุปตาป (เร่าร้อน), อิสฺสริย (เป็นใหญ่) และ อาสีสน (หวัง) เหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า318 พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่านาถ เพราะอรรถว่าทรงหวัง อธิบายว่าทรงมุ่งหวังคือทรงปรารถนาประโยชน์ เกื้อกูลและความสุขแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย

อีกนัยหนึ่ง (บทว่า นาถติ มีความหมายว่า)ทรงยังความฉิบหายอันส่ายเสียซึ่งความ เจริญให้พินาศแห่งกิเลสซึ่งอยู่ในสันดานของผู้อื่นให้เร่าร้อน

อีกนัยหนึ่ง (บทว่า นาถติ มีความหมายว่า) ย่อมขอร้องซึ่งข้อปฏิบัติอันเป็นประโยชน์ เกื้อกูลนั้นๆ โดยนัยเป็นต้นว่า สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ อตฺตสมฺปตฺตึ ปจฺจเวกฺเขยฺย (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ดีแล้ว ภิกษุพึงพิจารณาสมบัติของตนตลอดตามเวลาเถิด)319

อีกนัยหนึ่ง (บทว่า นาถติ มีความหมายว่า) ทรงประกอบด้วยความเป็นใหญ่แห่ง พระหฤทัยอย่างยอดเยี่ยม ย่อมเป็นใหญ่ คือย่อมครอบงำสัตว์ทั้งปวงด้วยคุณทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงเป็นใหญ่อย่างยอดเยี่ยม บัณฑิต จึงขนานนาม พระองค์ว่านาถะ (พระผู้เป็นที่พึ่ง) ดังนั้น จึงได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า นาถตีติ นาโถ

ส่วนนักไวยากรณ์สันสกฤตแสดงธาตุที่มีอรรถ ๔ อย่างเหล่านั้นไว้ ๒ ตัว คือ นาถ และนาธ. ก็ธาตุ ๒ ตัว[ตามมตินักไวยากรณ์สันสกฤต]นี้จะมีรูปว่า นาถเต, นาธเต เพราะ เป็นธาตุประเภทอัตตโนภาสา (คือลงวิภัตติได้เฉพาะฝ่ายอัตตโนบท)

คำท้วงความหมายของ นาถ

เอตฺถ สิยา “ยทิ ยาจนตฺเถน นาถตีติ นาโถ, เอวํ สนฺเต โย โกจิ ยาจโก ทลิทฺโท, โส เอว นาโถ สิยา. โย ปน อยาจโก สมิทฺโธ, โส น นาถติ น ยาจตีติ อนาโถ สิยาติ? น, นาถสทฺโท หิ ยาจนตฺถาทีสุ ปวตฺตมาโน โลกสงฺเกตวเสน อุตฺตมปุริเสสุ นิรูฬฺโห, ภควา จ อุตฺตเมสุ สาติสยํ อุตฺตโม, เตน ตํ ตํ หิตปฏิปตฺตึ ยาจตีติ นาถสทฺทสฺสตฺโถ วุตฺโต. อนาถสทฺโท ปน อิตฺตรชเนสุ นิรูฬฺโห, โส จ โข “น นาโถติ อนาโถ. นตฺถิ นาโถ เอตสฺสาติ วา อนาโถติ ทพฺพปฏิเสธวเสน, น ปน “น นาถติ น ยาจตีติ อนาโถติ ธาตฺวตฺถปฏิเสธวเสน. โย หิ อญฺญสฺส สรณํ คติ ปติฏฺฐา โหติ, โส นาโถ, โย จ อญฺญสฺส สรณํ คติ ปติฏฺฐา น โหติ, นาปิ อตฺตโน อญฺโญ สรณํ คติ ปติฏฺฐา โหติ, โส อนาโถติ วุจฺจติ สงฺเกตวเสน. ตถา หิ “สงฺเกตวจนํ สจฺจํ, โลกสมฺมุติการณนฺติ 320วุตฺตํ. อิมสฺส ปนตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ อิมสฺมึ ฐาเน “โลกนาโถ ตุวํ เอโก, สรณํ สพฺพปาณินนฺติ จ “อนาถานํ ภวํ นาโถติ จ -

เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน เนกโกฏิสตํ ธนํ
นาถานาถานํ ทตฺวาน หิมวนฺตมุปาคมินฺติ จ
ปาฬิโย นิทสฺสนานิ ภวนฺติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีคำท้วงว่า ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า นาถ เพราะอรรถ ว่า "ย่อมขอ" ตามความหมายของคำว่า ยาจน (ขอ) ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลใดๆ ไม่ว่าจะ เป็นขอทาน เป็นคนยากจน

บุคคลประเภทนั้นเท่านั้น ควรได้ชื่อว่านาถะ. ส่วนผู้ใดเป็นคน ร่ำรวย ไม่ใช่ขอทาน, ผู้นั้น ควรได้ชื่อว่าอนาถะ เพราะไม่ได้ขอ

ตอบ: ไม่ใช่. ด้วยว่า นาถ ศัพท์ แม้จะเป็นไปในอรรถ ยาจน (ขอ) เป็นต้น แต่ถูก นำมาใช้เรียกจำพวกบุรุษชั้นสูงตามความนิยมของชาวโลก (และ) บรรดาชนชั้นสูงนั้น พระผู้มีพระภาคจัดว่าเป็นบุรุษชั้นสูงสุด. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงแสดงความหมายของ นาถ ศัพท์ว่า "ผู้ขอข้อปฏิบัติอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ" ส่วน อนาถ ศัพท์ถูกยกขึ้นเรียก ในจำพวกชนนอกนี้, ก็ อนาถ ศัพท์นั้นแล ท่านกล่าวเป็นเชิงปฏิเสธทัพพะว่า ชื่อว่า อนาถะ เพราะมิใช่ผู้เป็นที่พึ่ง หรือชื่อว่าอนาถะ เพราะไม่มีที่พึ่ง. มิได้เป็นการกล่าวปฏิเสธอรรถ ของธาตุว่า ชื่อว่า อนาถะ เพราะไม่ได้ขอ. ก็ผู้ใดเป็นที่พึ่งของผู้อื่น ผู้นั้นเป็นนาถะ. ส่วนผู้ใด ไม่ได้เป็นที่พึ่งของผู้อื่น ทั้งผู้อื่นก็มิได้เป็นที่พึ่งของตน ผู้นั้น ท่านเรียกว่า อนาถะ ตามความ นิยมของชาวโลก. ดังจะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า "ถ้อยคำที่เป็นไปตาม ความนิยมของชาวโลก เป็นสมมติสัจจะ, เกิดจากการบัญญัติคำใช้โดยชาวโลก". ก็เพื่อให้ ข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏชัด ข้าพเจ้าจะขอยกตัวอย่างจากพระบาลีดังต่อไปนี้:-

โลกนาโถ ตุวํ เอโก, สรณํ สพฺพปาณินํ
พระองค์ๆ เดียวเป็นที่พึ่งของโลก เป็นสรณะของสรรพสัตว์
อนาถานำ ภวำ นาโถ
ท่านเป็นที่พึ่งของคนอนาถา
[และว่า]
เอวาหำ จินฺตยิตฺวาน เนกโกฏิสตำ ธนำ
นาถานาถานำ ทตฺวาน หิมวนฺตมุปาคมึ321

ครั้นข้าพเจ้า คิดอย่างนี้แล้ว ได้บริจาคทรัพย์หลาย แสนโกฏิทั้งแก่คนที่มีพึ่งและไม่มีที่พึ่ง จากนั้นจึงได้ เข้าไปสู่ป่าหิมพานต์.

ยสฺมา ปน สาสเน จ โลเก จ ยาจโก “นาโถติ น วุจฺจติ, อยาจโก จ “อนาโถติ. โลกสฺส ปน สรณำ “นาโถติ วุจฺจติ. ยสฺส สรณำ น วิชฺชติ, โส “อนาโถติ วุจฺจติ, ตถา สมิทฺโธ “นาโถติ วุจฺจติ, อสมิทฺโธ “อนาโถติ. ตสฺมา ปญฺญวตา สพฺเพสุ ฐาเนสุ ธาตุอตฺถมตฺเตน โลกสมญฺญ อนติธาวิตฺวา ยถานุรูปำ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อยญฺจ นีติ สาธุกำ มนสิกาตพฺพา.

อนึ่ง เนื่องจากในทางพระศาสนาและทางโลก ไม่นิยมเรียกผู้ขอว่านาถะ และไม่นิยม เรียกผู้ไม่ขอว่าอนาถะ แต่นิยมเรียกผู้ที่เป็นที่พึ่งของสัตว์โลกว่านาถะ และนิยมเรียกผู้ที่ไม่มี ที่พึ่งว่าอนาถะ นอกจากนี้ยังนิยมเรียกคนร่ำรวยว่านาถะ และเรียกคนยากจนว่าอนาถะ เพราะเหตุนั้น ทุกๆ ที่ ผู้มีปัญญา ไม่ควรคิดเกินเลยไปจากชื่อที่ชาวโลกบัญญัติไว้ ด้วยเหตุ เพียงอรรถของธาตุ แต่ควรถือเอาความหมายตามความเหมาะสม.

ก็หลักการเช่นนี้ ควรใส่ใจตระหนักไว้ให้ดี.

วิฺ = ยาจเน ขอ, ขอร้อง, อ้อนวอน

เวถติ ย่อมขอ

สถ = เสจิลฺเล หย่อน, ยาน,ไม่ตึง

สถติ. สถโล หิ ปริพฺพาโช, ภิยฺโย อากิรเต รชํ.

สิจิโลติปิ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตทา จิกาโร มุทฺธโช คเหตพฺโพ.

สถติ (ย่อมหย่อนยาน). สถโล หิ ปริพฺพาโช, ภิยฺโย อากิรเต รชํ322 (การบรรพชาที่ ปฏิบัติย่อหย่อน ยิ่งก่อให้เกิดโทษดุจธุลี).ในพระบาลีบางแห่งปรากฏรูปว่า สิจิโล บ้าง ดังนั้น คำว่า สิถิโล นักศึกษา พึงเขียน เป็นมุทธชอักษร(ว่า สิจิโล)ก็ได้

กถิ = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

กนฺถติ ย่อมคด

กตฺถ = สิลาฆายํ สรรเสริญ, ยกย่อง, อวด

กตฺถติ, วิกตฺถติ. กตฺถนา, วิกตฺถนา. ตตฺถ กตฺถตีติ ปสํสติ. วิกตฺถตีติ วิรูปํ กตฺถติ อภูต-วตฺถุทีปนโต. เอตฺถ จ “พหุมฺปิ โส วิกตฺเถยฺย, อญฺญ ชนปทํ คโตติ จ “อิเธกจฺโจ กตฺถี โหติ วิกตฺถี, โส กตฺถติ อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติ วา วตฺตสมฺปนฺโนติ วา วิกตฺถตีติ จ อาทโย ปโยคา.

กตฺถติ ย่อมสรรเสริญ

วิกตฺถติ323 ย่อมสรรเสริญ

กตฺถนา การสรรเสริญ

วิกตฺถนา การสรรเสริญ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กตฺถติ ได้แก่ ย่อมสรรเสริญ, ย่อมอวด. บทว่า วิกตฺถติ ได้แก่ ย่อม สรรเสริญ, ย่อมอวด (ชมเกินเหตุ) เพราะแสดงเรื่องที่ไม่มีจริง (คือสร้างเรื่องขึ้น). ในคำว่า วิกตฺถติ นี้มี ตัวอย่างจากพระบาลีเป็นต้นว่า

พหุมฺปิ โส วิกตฺเถยฺย, อญฺญ ชนปทํ คโต324

เขาไปสู่ชนบทอื่น พึงโอ้อวดแม้มาก (แสดงเรื่องที่ไม่มีจริง)

อิเธกจฺโจ กตฺถี โหติ วิกตฺถี,

โส กตฺถติ 'อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติ วา วตฺตสมฺปนฺโนติ วา วิกตฺถติ

ในโลกนี้ บางคนเป็นคนชอบยกยอ ชอบโอ้อวด เขาย่อมโอ้อวดว่า เราเป็นผู้มีศีล

เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยข้อวัตรปฏิบัติ

พฺยถ = ทุกฺข; เป็นทุกข์

= ภย; กลัว

= จลน หวั่นไหว, สั่นรัว

พฺยถติ. ภนฺตา พฺยถิตมานสา.

ตโต กุมารา พฺยถิตา สุตฺวา ลุทฺทสฺส ภาสิตํ. อิตฺเถตํ ทฺวยํ จลญฺเจว พฺยถญฺจ.

พฺยถติ (ย่อมเป็นทุกข์, ย่อมกลัว, ย่อมหวั่นไหว). ภนฺตา พฺยถิตมานสา325 (ผู้มีใจ หวาดกลัว). ตโต กุมารา พฺยถิตา สุตฺวา ลุทฺทสฺส ภาสิตํ326 (ลำดับนั้น พระกุมารทั้งสองคือ ชาลีและกัณหาชินา ได้ฟังคำของชูชกแล้วทุกข์ใจ วิ่งหาที่ซ่อน). อิตฺเถตํ ทฺวยํ จลญฺเจว พฺยถญฺจ327 (ธรรมสองอย่างนี้ หวั่นไหว เป็นทุกข์ น่ากลัว)

สุถ กุถ กถ = หึสายํ เบียดเบียน

โสถติ, โกถติ ย่อมเบียดเบียน

กถติ ย่อมเบียดเบียน

ปถ = คติยํ ไป

ปถติ. ปโถ. ปโถติ มคฺโค. โส ทุวิโธ มหาชเนน ปทสา ปฏิปชฺชิตพฺโพ ปกติมคฺโค จ ปณฺฑิเตหิ นิพฺพานตฺถิเกหิ ปฏิปชฺชิตพฺโพ ปฏิปทาสงฺขาโต อริยมคฺโค จาติ. ตตฺถ ปกติมคฺโค อุปฺปนฺนกิจฺจากิจฺเจหิ ชเนหิ ปถิยติ คจฺฉิยตีติ ปโถ, ปฏิปทา ปน อมตมหาปุรํ คนฺตุกาเมหิ กุลปุตฺเตหิ สทฺธาปาเถยฺยํ คเหตฺวา ปถิยติ ปฏิปชฺชิยตีติ ปโถ.

อถวา ปาเถติ การกํ ปุคฺคลํ คเมติ นิพฺพานํ สมฺปาเปตีติ วา ปโถ ปฏิปทาเยว. มคฺคาภิธานํ จุราทิคเณ มคฺคธาตุกถนฏฺฐาเน กเถสฺสาม.

ปถติ ย่อมไป

ปโถ ทาง

บทว่า ปโถ ได้แก่ ทาง. ก็ทางนั้น มี ๒ อย่าง คือ ทางเดินตามปรกติที่มหาชน พึง ดำเนินไปด้วยเท้า และทางแห่งพระอริยะกล่าวคือปฏิปทา อันบัณฑิตทั้งหลาย คือ ผู้ต้อง การพระนิพพาน พึงดำเนินไป. บรรดาทาง ๒ อย่างนั้น ปกติมรรค เรียกว่า ปถ เพราะเป็น เส้นทางที่ชนทั้งหลาย ผู้มีกิจน้อยใหญ่เกิดขึ้นแล้วดำเนินไป. ส่วนปฏิปทา ชื่อว่า ปถ เพราะ เป็นเส้นทางที่กุลบุตรทั้งหลายผู้ประสงค์จะไปสู่พระนครใหญ่กล่าวคือพระนิพพาน ถือเอา เสบียงกล่าวคือศรัทธาดำเนินไป. อีกนัยหนึ่ง๑ ชื่อว่า ปถ เพราะยังบุคคลผู้ปฏิบัติให้ถึงพระ นิพพาน. ได้แก่ ปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ) นั่นเอง. อนึ่ง ข้าพเจ้าจักแสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า "มรรค" เมื่อถึงตอนแสดงเรื่อง มคฺค ธาตุในจุราทิคณะ

กถ = นิปฺปาเก หุง, ต้ม, สุก

กถติ ย่อมหุง

มถ = วิโลถเน กวน, รบกวน, ทำให้วุ่นวาย, กำจัด

มถติ ย่อมกวน

โปถ = ปริยายนภาเว ท่องเที่ยวไป, แวะเวียน

โปถติ. โปถโก. โปเถตีติ อยํ จุราทิคเณปิ วตฺตติ. เตน “สมนฺตา อนุปริเยยฺยุ, นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสาติ ปโยโค ทิสฺสติ.

โปถติ ย่อมเที่ยวแวะเวียนไป (=บด, ขยี้)

โปถโก ผู้เที่ยวแวะเวียน (=บด, ขยี้)

โปถ ธาตุที่สำเร็จมาเป็นบทกิริยาว่า โปเถติ นี้ เป็นจุราทิคณะ. เพราะเหตุนั้น จึงมี ตัวอย่างจากพระบาลีว่า สมนฺตา อนุปริเยยฺยุ, นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา328 (ดุจภูเขาศิลา ใหญ่ จรดท้องฟ้ากลิ้งบดสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ)

โคตฺถ = วำเส สืบทอดวงศ์สกุล, ดำรงวงศ์สกุล

โคตฺถติ. โคตฺถุโล. โคตฺถุ.

โคตฺถติ ย่อมสืบทอดวงศ์สกุล

โคตฺถุโล สุนัขจิ้งจอก

โคตฺถุ สุนัขจิ้งจอก

ปุถุ = วิตฺถาเร แผ่ขยาย

โปถติ ย่อมแผ่ขยาย

ปุถวี แผ่นดิน

ถการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ถ อักษร.

ทการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ท อักษร)

ทา = ทาเน ให้, ยกให้, ถวาย

อาปุพฺโพ คหเณ. สทฺโธ ทานำ ททาติ เทติ, สีลำ อาททาติ อาเทติ. อิมานิ สุทฺธ-กตฺตุปทานิ ตทฺทีปกตฺตา. สทฺโธ อสฺสทฺธำ ทานำ ทาเปติ, สีลำ อาทเปติ, สมาทเปติ. เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต329 อิมานิ การิตปทานิ เหตุกตฺตุปทานีติ จ วุจฺจนฺติ ตทฺทีปกตฺตา. สทฺเธน ทานำ ทียติ, สีลำ อาทียติ, สมาทียติ, อิมานิ กมฺมปทานิ ตทฺทีปกตฺตา.

อา + ทา ธาตุ = คหณ ถือเอา, ยึดถือ

[กัตตุวาจก]

สทฺโธ ทานำ ททาติ (ผู้มีศรัทธา ย่อมถวายทาน). เทติ (ย่อมให้), สีลำ อาททาติ อาเทติ (ย่อมถือศีล, ย่อมรับศีล). รูปเหล่านี้เป็นสุทธกัตตุบท (กัตตุวาจก) เพราะเป็นบทที่ ระบุถึงสุทธกัตตา (สยกัตตา) นั้น

[เหตุกัตตุวาจก]

สทฺโธ อสฺสทฺธํ ทานํ ทาเปติ (ผู้มีศรัทธา ยังผู้ไม่มีศรัทธา ย่อมให้ถวายทาน), สีลํ อาทเปติ (ย่อมให้สมาทานศีล), สมาทเปติ (ย่อมให้สมาทาน). เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต ([ขอมนุษย์ทั้งหลาย]จงคบสัตบุรุษ ผู้ชวนให้ถือธรรมเถิด). รูปเหล่านี้เป็นเหตุกัตตุบท (เหตุกัตตุวาจก) เพราะระบุถึงเหตุกัตตานั้น

[กัมมวาจก]

สทฺเธน ทานํ ทียติ (ทานอันผู้มีศรัทธา ย่อมถวาย), สีลํ อาทียติ, สมาทียติ (ศีล อันบุคคล ย่อมสมาทาน). รูปเหล่านี้เป็นกรรมบท เพราะระบุถึงกรรมนั้น

อยญฺจ ทา ทาเนติ ธาตุ สาสนานุรูปสุติวเสน ทิวาทิคณึ ปตฺวา สุปนกฺริยํ วทนฺโต “ทายติ นิทฺทายติ นิทฺทาติ สนามปทานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ชนยติ. ทานมวขณฺฑนญฺจ วทนฺโต “ทิยติ ทานํ ทาตฺตนฺติ สนามปทานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ชนยติ. สุทฺธึ วทนฺโต “ทายติ โวทายติ โวทานนฺติ สนามปทานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ชนยติ.

อิมสฺมึ ปน ภูวาทิคเณ ทานํ วทนฺโต อาปุพฺพวเสน คหณญฺจ วทนฺโต “ททาติ เทติ อาททาติ อาเทติ ทานํ อาทานนฺติ สนามปทานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ชนยติ. ตถา กุจฺฉิตคมนํ วทนฺโต “ทาติ สุทฺทาติ สุทฺโท สุทฺทีติ สนามปทานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ชนยตีติ อยํ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ. ยถา เจตฺถ, เอวมญฺญตฺราปิ ยถาสมฺภวํ วิเสโส อุปปริกฺขิตพฺโพ นยญฺญูหิ.

ทา ธาตุ ทิวาทิคณะ

อนึ่ง ทา ธาตุซึ่งใช้ในความหมายว่า "ให้" นี้ ถ้าเป็นทิวาทิคณะจะมีอรรถดังนี้ คือ อรรถว่า สุปน=นอนหลับมีรูปสุทธกัตตุบท เช่น ทายติ, นิทฺทายติ (ย่อมนอนหลับ), บทนาม เช่น นิทฺทา (ความหลับ).อรรถว่า ทาน=ให้, ถวาย, อรรถว่า อวขณฺฑณ=เป็นท่อน, ขาด มีรูปสุทธกัตตุบท เช่น ทิยติ (ย่อมให้), บทนาม เช่น ทานํ (การให้) ทาตฺตํ (ให้แล้ว). อรรถว่า สุทธิ=บริสุทธิ์, หมดจด มีรูปสุทธกัตตุบท เช่น ทายติ, โวทายติ (ย่อมหมดจด, ย่อมบริสุทธิ์), บทนาม เช่น โวทานํ (ความหมดจด, ความบริสุทธิ์)

ทา ธาตุ ภูวาทิคณะ

ส่วนในภูวาทิคณะนี้ ทา ธาตุมีอรรถว่า ทาน=ให้, ถวาย หากมี อา อุปสรรคเป็น บทหน้าจะมีอรรถ ๒ อรรถ คือ อรรถว่า คหณ=ถือ, ยึดถือ มีรูปสุทธกัตตุบท เช่น ททาติ เทติ (ย่อมให้) อาททาติ อาเทติ (ย่อมถือ, ย่อมยึดถือ), บทนาม เช่น ทานํ (การให้) อาทานํ (ความถือ, ความยึด). อรรถว่า กุจฺฉิตคมน=ไปอย่างน่าเกลียด มีรูปสุทธกัตตุบท เช่น ทาติ สุทฺทาติ (ย่อมไปอย่างน่าเกลียด), บทนาม เช่น สุทฺโท (ชายยากจน), สุทฺที (หญิงยากจน)

บัณฑิตผู้รู้นยะทั้งหลาย พึงทราบความพิเศษ (อรรถ, คณะ และรูปคำของ ทา ธาตุ) ดังที่กล่าวมานี้ฉันใด. ก็พึงพิจารณาตรวจสอบความพิเศษแม้ในธาตุอื่นๆตามความ เหมาะสมฉันนั้นเถิด (คือให้ใช้ ทา ธาตุเป็นแบบเทียบเคียงการใช้)

การสร้างบทนาม/ตุมันตาทิบทด้วย ทา ธาตุ

อิทานิสฺส นามปทานิ ตุมนฺตาทีนิ พฺรูม. “ทานํ, เทยฺยํ, ทาตพฺพํ, พฺรหฺมเทยฺยํ, ทินฺนํ, ทายโก, ทายิกา, ทกฺขิณาอิจฺจาทีนิ, “ทาตุ, ปทาตุ, ทาตเว, ปทาตเว, ทตฺวา, ทตฺวาน, ททาตูน, ททิตฺวา, ททิตฺวาน, ททิย, ทชฺชา, ททิยาน, อาทาตุ, อาทาย, อาทิย”อิจฺจาทีนิ จ โยเชตพฺพานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงบทนามทั้งหลายและบททั้งหลายที่ลงท้ายด้วย ตุ ปัจจัย เป็นต้นของ ทา ธาตุ นั้น ดังต่อไปนี้:-

[บทนาม]

ตัวอย่างเช่น

ทานํ สิ่งที่บุคคลพึงให้, การให้, ทานเจตนา

เทยฺยํ, ทาตพฺพํ ควรให้, ควรถวาย

พฺรหฺมเทยฺยํ การให้ที่ประเสริฐ

ทินฺนํ ให้แล้ว, ถวายแล้ว

ทายโก บุรุษผู้ให้, ผู้ถวาย, ทายก

ทายิกา สตรีผู้ให้, ผู้ถวาย, ทายิกา

ทกฺขิณา ทาน, ทักษิณา

[ตุมันตาทิบท]

ตัวอย่างเช่น

ทาตุ, ปทาตุ การให้, เพื่อให้

ทาตเว, ปทาตเว การให้, เพื่อให้

ทตฺวา, ทตฺวาน ให้แล้ว, ถวายแล้ว

ททาตูน, ททิตฺวา ให้แล้ว, ถวายแล้ว

ททิตฺวาน, ททิย ให้แล้ว, ถวายแล้ว

ทชฺชา, ททิยาน ให้แล้ว, ถวายแล้ว

อาทาตุ การถือเอา, เพื่อถือเอา

อาทาย, อาทิย ถือเอาแล้ว

หลักการใช้

ทินฺน ศัพท์ กับ ทตฺต ศัพท์

ตตฺถ ทานนฺติ ทาตพฺพํ, ททนฺติ เอเตนาติ อตฺเถน เทยฺยธมฺโม ทานเจตนา จ วุจฺจติ. กสฺมา ปน ตตฺถ ทินฺนสทฺโทเยว กถียติ, น ทตฺตสทฺโทติ? อกถเน การณมตฺถิ. “ทานํ ทินฺนนฺติอาทีสุ หิ ทินฺนสทฺทฏฺฐาเน ทตฺตสทฺโท น ทิสฺสติ, ตสฺมา น กถียติ.

คุณภูโต ทตฺตสทฺโท น ทิฏฺโฐ ชินภาสิเต

มนสา ทานํ มยา ทินฺนํ 330 อิติ ทินฺนปทํ วิย.

เทวทตฺโต ยญฺญทตฺโต ทตฺโต อิติ จ อาทิโก

ปณฺณตฺติวจเน ทิฏฺโฐ สมาสพฺยาสโต ปน.

ตสฺมา “เทวทตฺโตติอาทีสุ “เทเวน ทินฺโนติ สมาสํ กตฺวา ปณฺณตฺติวจนตฺตา ทินฺน-สทฺทสฺส ทตฺตา เทโส กาตพฺโพ สาสนานุรูเปน. อุปริ หิ “ทินฺนสฺส ทตฺโต กฺวจิ ปณฺณตฺติยนฺติ ลกฺขณํ 331 ปสฺสิสฺสถ. อยเมว หิ สาสเน นีติ อวิลงฺฆนียา. อิทำ ปเนตฺถ วตฺถานำ -

บรรดาบทเหล่านั้น:-

ทาน ได้แก่ เทยยธรรมวัตถุและทานเจตนา ตามความหมายของรูปวิเคราะห์ที่ว่า ชื่อว่า ทาน เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงให้. ชื่อว่า ทาน เพราะเป็นเครื่องให้.

ถาม: เหตุใดในที่นี้ ท่านจึงแสดงเฉพาะ ทินฺน ศัพท์ ไม่แสดง ทตฺต ศัพท์

ตอบ: ที่ไม่แสดงเพราะมีเหตุ. ด้วยว่าไม่ปรากฏว่ามีการใช้ ทตฺต ศัพท์ในประโยค ที่ใช้ ทินฺน ศัพท์ เช่น ทานำ ทินฺนำ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงไม่ แสดง ทตฺต ศัพท์ (หลักการใช้ ทินฺน และ ทตฺต ศัพท์มีดังต่อไปนี้)

ทตฺต ศัพท์ที่ใช้เป็นคุณศัพท์ (กิริยากิตก์) ข้าพเจ้าไม่ เคยพบในพระพุทธพจน์ ไม่เหมือนกับที่เคยพบบทว่า ทินฺน เช่นในข้อความพระบาลีว่า มนสา ทานำ มยา ทินฺนำ. จะอย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้าเคยพบคำว่า ทตฺต ที่ เป็นบัญญัติทั้งที่เป็นรูปสมาสและวากยะ เช่น เทวทตฺโต ยญฺญทตฺโต, ทตฺโต เป็นต้น.

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า เทวทตฺโต เป็นต้นนั้น ครั้นตั้งรูปวิเคราะห์เป็นบทสมาสว่า เทเวน ทินฺโน แล้ว นักศึกษา ควรทำการแปลง ทินฺน ศัพท์ เป็น ทตฺต ศัพท์โดยสมควรแก่ คัมภีร์พระศาสนา เพราะเป็นคำที่กล่าวถึงนามบัญญัติ (ที่แปลว่า ชื่อ) ดังที่พวกท่านจะได้ พบกับสูตรไวยากรณ์ที่ระบุการแปลง ทินฺน ศัพท์เป็น ทตฺต ศัพท์ไว้ว่า ทินฺนสฺส ทตฺโต กฺวจิ ปณฺณตฺติยำ ในสุตตมาลาข้างหน้า. หลักการนี้ ในทางพระศาสนานักศึกษาไม่ควร มองข้าม. ก็ในเรื่องนี้ มีข้อกำหนดดังต่อไปนี้:-

สกฺกเฏ ทตฺตสทฺโทว ทินฺนสทฺโท น ทิสฺสติ

พฺยาสมฺหิ ทินฺนสทฺโทว ทตฺตสทฺโท น ปาฬิยำ.

“มนสา ทานำ มยา ทินฺนำ ทานำ ทินฺโนติอาทิสุ

“ธมฺมทินฺนา มหามายา332 อิจฺจาทีสุ จ ปาฬิสุ.

(บรรดาศัพท์ทั้งสอง) ในภาษาสันสกฤต มีใช้แต่ศัพท์ ว่า ทตฺต เท่านั้น, ไม่มี ทินฺน ศัพท์ใช้, ส่วนในพระ บาลีมีศัพท์ว่า ทินฺน ใช้ในกรณีที่เป็นข้อความมิใช่ สมาส (และที่เป็นบทสมาส) ส่วน ทตฺต ศัพท์ไม่มีใช้ เช่น มนสา ทานำ มยา ทินฺนำ และ ธมฺมทินฺนา มหามายา.

อิติ พฺยาสสมาสานำ วสา เทฺวธา ปวตฺตติ

ทินฺนสทฺโทติ ทีเปยฺย น โส สกฺกฏภาสิเต.

บัณฑิต พึงแสดงว่า ทินฺน ศัพท์มีใช้ ๒ ลักษณะ คือ ที่เป็นข้อความมิใช่สมาส และที่เป็นบทสมาส. ทินฺน ศัพท์นั้น ไม่มีใช้ในภาษาสันสกฤต.

คุณภูโต ทตฺตสทฺโท อสมาสมฺหิ เกวโล

น ทิสฺสติ มุนิมเต ทินฺนสทฺโทว เกวโล.

ในกรณีที่ไม่ใช่บทสมาส จะไม่มี ทตฺต ศัพท์เดี่ยวๆ ที่เป็นคุณศัพท์ในพระพุทธพจน์. ส่วน ทินฺน ศัพท์เดี่ยวๆ มีใช้ในพระพุทธพจน์.

เตเนว ทินฺนสทฺทสฺส ทตฺตาเทโส กโต มยา
ทตฺตํ สิรปฺปทานนฺติ กวโย ปน อพฺรวุ.
เอทิโส ปาฬิยํ นตฺถิ นโย ตสฺมา น โส วโร
ทตฺโตติ ภูริทตฺตสฺส สญฺญา ปณฺณตฺติยํ คตา.

เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ข้าพเจ้า จึงได้แปลง ทินฺน ศัพท์ เป็น ทตฺต ศัพท์. ส่วนที่นักกวีทั้งหลายได้ใช้มาแล้ว เช่น ทตฺตํ สิรปฺปทานํ (อาวุธสำหรับตัดศีรษะ).

วิธีการเช่นนี้ ไม่มีในพระบาลี เพราะเหตุนั้น วิธีการนี้ จึงไม่เหมาะ. คำว่า ทตฺต เป็นชื่อของ ภูริทัตตะ ใช้เป็น บัญญัติ (เป็นนามบัญญัติ คือ ใช้เป็นชื่อ)

พฺรหฺมทตฺโต พุทฺธทตฺโต ทตฺโต อิติ หิ สาสเน
ปณฺณตฺติยํ ทตฺตสทฺโท อสมาสสมาสิโก.

ก็ในทางพระศาสนา ทตฺต ศัพท์ที่ใช้เป็นนามบัญญัติ ย่อมมีได้ทั้งที่เป็นรูปสมาสและมิใช่สมาส เช่น พฺรหฺม-ทตฺโต พุทฺธทตฺโต, ทตฺโต.

ปรทตฺตโภชนนฺติ333 เอวมาทีสุ ปาฬิสุ
สมาเส คุณภูตยทตฺตสทฺโท ปติฏฺฐิโต.

ในข้อความพระบาลีเป็นต้นว่า ปรทตฺตโภชนํ (อาหาร อันบุคคลอื่นให้แล้ว) ทตฺต ศัพท์นี้ใช้เป็นคุณศัพท์ ย่อมมีใช้เฉพาะในบทสมาส.

มนสา ทานํ มยา ทินฺนนฺ334 ทานํ ทินฺโนติอาทิสุ
คุณภูโต ทินฺนสทฺโท อสมาสมฺหิ ทิสฺสติ.

ในข้อความเป็นต้นว่า มนสา ทานํ มยา ทินฺนนฺ (ทานอัน เราให้แล้วด้วยใจ) ทานํ ทินฺโน (ให้ทาน) พึงทราบว่า ทินฺน ศัพท์ที่เป็นคุณศัพท์ในที่นี้ มิได้เป็นบทสมาส.

ทินฺนาทายี335 ธมฺมทินฺนา336 อิจฺเจวมาทีสุ ปน
สมาเส คุณปณฺณตฺติ- ภาเวเนส ปทิสฺสติ.

อย่างไรก็ตาม ในคำว่า ทินฺนทายี, ธมฺมทินฺนา เป็นต้น พึงทราบว่า ทินฺน ศัพท์ เป็นบทสมาส ประเภทคุณบท และชื่อของบุคคล (ทินฺนทายี) "ผู้มีปกติถือเอาเฉพาะ ของที่เจ้าของเขาให้" (เป็นคุณบท), ธมฺมทินฺนา "พระ นางธัมมทินนาเถรี (เป็นนามบัญญัติ).

โกจิ ปน สทฺทสตฺถวิทู ครุ เอวํ สทฺทรจนมกาสิ -
ยสฺสงฺกุเรหิ ชิวิตมฺพุชโลหิเตหิ
วาเตริเตหิ ปติเตหิ สุเณหิ เตหิ

เชนฺนฺติจีวรมโสภถ พฺรหฺมทตฺตำ

วนฺทามิ ตำ จลทลำ วรโพธิรุกฺขนฺติ.

เอตฺถ จ พฺรหฺมทตฺตนฺติ อิทำ สกฺกฏฺฐภาสาโต นยำ คเหตฺวา วุตฺตำ, น ปาฬิโต. ปาฬินยญฺหิ ปตฺวา “พฺรหฺมทตฺติยนฺติ วา “พฺรหฺมทินฺนนฺติ วา “เทวทตฺติยนฺติ337 วา “เทวทินฺนนฺติ วา รูเปน ภวิตพฺพำ. ตถา หิ “โพธิสตฺโต จ มทฺที จ สมฺโมทมานา สกฺกทตฺติเย อสฺสเม วสึสูติ ปาฬิ-นยานุรูโป อฏฺฐกถาปาโฐ ทิสฺสติ. ตสฺมา เอตฺเถวำ วทาม -

ทตฺตสทฺทสฺส ฐานมฺหิ “ทตฺติยนฺติ รโว คโต

เทวทตฺติยปตฺโต จ อสฺสโม สกฺกทตฺติโยติ.

อยำ นีติ สาธุกำ มนสิกาตพฺพา.

อตฺร ปน ปริปุณฺณาปริปุณฺณวเสน ยถารหำ ปทกฺกโม ภวติ.

จะอย่างไรก็ตาม (ในเรื่องนี้) ยังมีครูผู้เชี่ยวชาญคัมภีร์สัททศาสตร์บางท่าน ได้ ประพันธ์คำศัพท์ไว้โดยทำนองอย่างนี้ว่า

ยสฺสงฺกุเรหิ ชิมุตมฺพุช๑โลหิเตหิ

วาเตริเตหิ ปติเตหิ สุเณหิ เตหิ

เชนฺนฺติจีวรมโสภถ๒ พฺรหฺมทตฺตำ

วนฺทามิ ตำ จลทลำ วรโพธิรุกฺขำ

ข้าพเจ้า ขอน้อมไหว้พระศรีมหาโพธิ์ ที่มีใบพลิ้วสะบัด ถูกโบกพัดด้วยแรงลม โปรยยอดใบอ่อนสีแดงเรื่อ ให้ร่วงสัมผัสประดับชายจีวรของพระสุคตที่ท้าวสหัมบดี ทูลถวายไว้ ทำให้งดงามสุดคณานั้น

ในคาถานี้ คำว่า พฺรหฺมทตฺตำ นี้ ท่านกล่าวโดยยึดหลักการจากภาษาสันสกฤต. มิใช่ยึดหลักการจากพระบาลี. จริงอยู่ (คำว่า พฺรหฺมทตฺต นั้น) หากเป็นพระบาลี จะต้องมี รูปว่า พฺรหฺมทตฺติยำ (หรือไม่ก็ใช้เป็น) พฺรหฺมทินฺนำ, เทวทตฺติยำ หรือ เทวทินฺนำ แทน ดังมี ตัวอย่างจากอรรถกถาปาฐะซึ่งสอดคล้องกับนยะแห่งพระบาลีว่า โพธิสตฺโต จ มทฺที จ สมฺโมทมานา สกฺกทตฺติเย อสฺสเม วสึสู338 (พระโพธิสัตว์และพระนางมัทรี รื่นเริงบันเทิง อยู่ในอาศรมที่ท้าวสักกะถวายไว้) ดังนั้น ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอสรุปอย่างนี้ว่า

ทตฺตสทฺทสฺส ฐานมฺหิ ทตฺติยนฺติ รโว คโต

เทวทตฺติยปตฺโต จ อสฺสโม สกฺกทตฺติโย.

ศัพท์ว่า ทตฺติย สามารถใช้แทน ทตฺต ศัพท์ได้ เช่น เทวทตฺติยปตฺโต จ อสฺสโม สกฺกทตฺติโย (บาตรอันเทพเจ้าทูลถวายไว้ และอาศรมอันท้าวสักกะ เนรมิตไว้ให้).

หลักการนี้ ควรใส่ใจไว้ให้ดี.

อนึ่ง เกี่ยวกับ ทา ธาตุนี้ ข้าพเจ้า จะแจกปทมาลา (ลำดับบท) ตามสมควร โดยจะ แจกแบบครบทุกวิภัตติบ้างไม่ครบบ้าง ดังต่อไปนี้:-

แบบแจกวัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท

ททาติ ททนฺติ

ททาสิ ททาถ

ททามิ ททาม

แบบแจกปัญจมีวิภัตติ

ปรัสสบท	อัตตโนบท
ททาตุ ททนฺตุ	--------- ----------
ททาหิ ททาถ	--------- ----------
ททามิ ททาม	--------- ททามเส

แบบแจกสัตตมีวิภัตติ

ปรัสสบท

ทเทยฺย, ทเท, ทชฺชา339 ทเทยฺยุ, ทชฺชุ341

ทเทยฺยาสิ, ทชฺชาสิ, ทชฺเชสิ ทเทยฺยาถ, ทชฺชาถ

ทเทยฺยามิ, ทชฺชามิ ทเทยฺยาม, ทชฺชาม

แบบแจกสัตตมีวิภัตติ

อัตตโนบท

ทเทถ ทเทรํ

ทเทโถ ทเทยฺยาวฺโห, ทชฺชาวฺโห

ทเทยฺยํ, ทชฺชํ ทเทยฺยามฺเห, ทชฺชามฺเห

[ทชฺชา]

ตัวอย่างเช่น

ทชฺชา สปฺปุริโส ทานํ340 สัตบุรุษ พึงให้ทาน

[ทชฺชุ]

ตัวอย่างเช่น

ปิตา มาตา จ เต ทชฺชุ มารดาและบิดาของท่าน พึงให้

[ทชฺชาสิ]

ตัวอย่างเช่น

ทชฺชาสิ๑ อภยํ มม342 ท่านพึงให้อภัยแก่ข้าพเจ้า

มาตรํ เกน โทเสน, - พระองค์จะพระราชทานพระชนนี...แก่ผีเสื้อน้ำ

ทชฺชาสิ ทกรกฺขิโน343 ด้วยโทษฐานอะไร

[ทชฺเชสิ]

ตัวอย่างเช่น

สีลวนฺเตสุ ทชฺเชสิ๑, - มัทรี เธอพึงให้ทานในผู้มีศีลตามสมควร

ทานํ มทฺทิ ยถารหำ344

[ทชฺชํ]

ตัวอย่างเช่น

เนว ทชฺชํ มโหสธ๋345 เราไม่อาจให้มโหสธแก่ผีเสื้อน้ำนั่นเทียว

อยมสฺมากํ ขนฺติ. ครูนํ ปน ขนฺติ อญฺญถา ภวติ. ตถา หิ -

ครู “ทชฺชติ ทชฺชนฺติ อิติอาทินเยน ตุ

อฏฺฐนฺนมฺปิ วิภตฺตีนํ วเสนาหุ ปทกฺกมำ.

ปาฬึ อุปปริกฺขิตฺวา ตญฺเจ ยุชฺชติ คณฺหถ

น หิ สพฺพปฺปกาเรน ปาฬิโย ปฏิภนฺติ โน.

แบบแจกที่แสดงมานี้ เป็นเพียงความเห็นของข้าพเจ้า (คือข้าพเจ้าพอใจ). ส่วนครู ทั้งหลายมีความเห็นอีกแบบหนึ่ง (คือพอใจอีกแบบหนึ่ง) จริงอย่างนั้น

ครูทั้งหลาย แจกปทมาลาด้วยสามารถแห่งวิภัตติทั้ง ๘ หมวดโดยนัยว่า ทชฺชติ ทชฺชนฺติ เป็นต้น. แบบแจก ดังกล่าวนั้น หากพวกเธอตรวจสอบกับพระบาลีแล้ว เห็นว่าสมควรก็จงนำไปใช้เถิด. ด้วยว่า พระบาลี ทั้งหลาย มิได้แจ่มแจ้งแก่ข้าพเจ้าไปเสียทั้งหมด.

ขั้นตอนการสร้างคำว่า ทชฺชา

โดยการลง เอยฺย วิภัตติท้าย ทา ธาตุ

ตตฺถ อสฺมากํ ขนฺติยา “ทชฺชา ทชฺชนฺติอาทีนิ ยฺยการสหิเตเยว สตฺตมิยา ปทรูเป สิชฺฌนฺติ. “ทชฺชา สปฺปุริโส ทานนฺติ346 เอตฺถ347 หิ “ทชฺชา อิทำ “ทเทยฺยาติ ปทรูปี ปติฏฺฐเปตฺวา ยฺยกาเร ปเร สรโลปี กตฺวา ตโต ติณฺณำ พฺยญฺชนานำ สโยคญฺจ ตีสุสญฺโญคพฺยญฺชเนสุ ทฺวินฺนำ สรูปานเมกสฺส โลปญฺจ ทฺยการสญฺโญคสฺส จ ชการทฺวยำ กตฺวา ตโต ทีฆวเสนุจฺจาริตพฺพตฺตา อนิมิตฺตำ ทีฆภาวำ กตฺวา นิปฺผชฺชติ. เอวำ สาสนสฺสานุรูโป วณฺณสนฺธิ ภวติ. ทฺวิโธ หิ สนฺธิ ปทสนฺธิ วณฺณสนฺธีติ. เตสุ ยตฺถ ปทจฺเฉโท ลพฺภติ, โส ปทสนฺธิ. ยถา? ตตฺรายำ. ยตฺถ ปน น ลพฺภติ, โส วณฺณสนฺธิ. ยถา? อตฺรโช. ยถา จ สุคโต, ยถา จ ปทฺมานิ348 เอวำ ทฺวิเธสุ สนฺธีสุ “ทชฺชาติ อยำ วณฺณสนฺธิ เอว.

ในแบบแจกนั้น สำหรับความเห็นของข้าพเจ้า บทว่า ทชฺชา, ทชฺชำ เป็นต้น สำเร็จ รูปบทโดยการลง เอยฺย สัตตมีวิภัตติ. จริงอย่างนั้น บทว่า ทชฺชา ในพระบาลีนี้ว่า ทชฺชา สปฺปุริโส ทานำ (สัตบุรุษ พึงให้ทาน) [มีขั้นตอนทำตัวรูปศัพท์ดังนี้]อันดับแรกให้ตั้งรูปบทว่า ทเทยฺย ในเพราะ ยฺย อักษรให้ลบสระ (ลบสระ เอ ที่ เท = ททฺยฺย) จากนั้น ให้นำพยัญชนะ ๓ ตัวเข้าประกอบกันเป็นพยัญชนะสังโยค จากนั้นในบรรดาพยัญชนะสังโยค ๓ ตัว ให้ลบ พยัญชนะสังโยคที่มีรูปเหมือนกัน ๒ ตัวเหลือไว้เพียงตัวเดียว (=ททฺย) และ

แปลง ทฺย อักษร สังโยคเป็น ชฺช (=ทชฺช) จากนั้น ให้ทำทีฆะโดยไม่ต้องอาศัยนิมิต เพราะเป็นบทที่จะต้องออกเสียงด้วยสามารถแห่งทีฆะ สำเร็จรูปเป็น ทชฺชา (แปลว่า พึงให้)

ตามที่แสดงมานี้ พึงทราบว่า เป็นการสนธิอักษร (วัณณสนธิ) ซึ่งมีความสอดคล้อง กับคัมภีร์พระศาสนา. อนึ่ง สนธิมี ๒ อย่าง คือ ปทสนธิ และ วัณณสนธิ. ในสนธิ ๒ อย่างนั้น ปทสนธิ คือ สนธิ (การเชื่อมต่อ) ที่ได้โดยการตัดบท (สนธิระหว่างบท, สนธิภายนอก) เช่น ตตฺรายํ (ตตฺร + อยํ). ส่วนวัณณสนธิ คือ สนธิที่ได้โดยการไม่ตัดบท (สนธิระหว่าง อักษรภายในบท) เช่น อตฺรโช. ยถา จ สุคโต, ยถา จ ปทฺมานิ ในสนธิ ๒ อย่างที่กล่าวมานี้ ศัพท์ว่า ทชฺชา นี้ เป็นวัณณสนธิอย่างเดียวเท่านั้น

ขั้นตอนสร้างคำว่า ทชฺชา

โดยการลง ตฺวา ปัจจัยท้าย ทา ธาตุ

อปโรปิ รูปนโย ภวติ ตฺวาปจฺจยนฺตวเสน -

อยํ โส อินฺทโก ยกฺโข ทชฺชา ทานํ ปริตฺตกํ

อติโรจติ อมฺเหหิ จนฺโท ตารคเณ ยถาติ

ทสฺสนโต. เอตฺถ หิ ทชฺชาติ ทตฺวาติ อตฺโถ350 อิทํ ปน ทตฺวาสทฺเทน สมานตฺถํ “ททิยฺย อิติ ปทรูปปติฏฺฐเปตฺวา ยฺยกาเร ปเร สรโลปี กตฺวา สญฺโญเคสุ สรูปโลปญฺจ ตโต ทฺยการสญฺโญคสฺส ชฺชการทฺวยํ ทีฆตฺตญฺจ กตฺวา นิปฺผชฺชติ.

ขั้นตอนการสร้างคำว่า ทชฺชา นี้ ยังมีอีกนัยหนึ่งโดยการลง ตฺวา ปัจจัย เพราะได้พบ ตัวอย่างจากข้อความพระบาลีดังนี้ว่า

อยํ โส อินฺทโก ยกฺโข ทชฺชา ทานํ ปริตฺตกํ

อติโรจติ อมฺเหหิ จนฺโท ตารคเณ ยถา349

อินทกยักษ์นี้ ได้ให้แล้วซึ่งทานเพียงเล็กน้อย ย่อมรุ่งโรจน์ กว่าเรา เหมือนพระจันทร์ในหมู่แห่งดวงดาวฉันนั้น.

ก็บทว่า ทชฺชา ในพระคาถานี้ มีความหมายว่า ทตฺวา (ให้แล้ว). ก็บทว่า ทชฺชา นี้ มีอรรถเท่ากับ ทตฺวา ศัพท์[มีขั้นตอนสร้างคำศัพท์ดังนี้]อันดับแรก ให้ตั้งรูปบทว่า ททิยฺย ในเพราะ ยฺย อักษรเบื้องหลัง ให้ลบสระ (ลบสระ อิ ที่ ทิ = ททยฺย) จากนั้นในเพราะพยัญชนะ สังโยคทั้งหลาย (๓ ตัว) ให้ลบพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเหมือนกัน (=ททฺย) แปลง ทฺย อักษร สังโยคเป็น ชฺช (=ทชฺช) และทำทีฆะ สำเร็จรูปเป็น ทชฺชา (แปลว่า ให้แล้ว)

ขั้นตอนสร้างคำว่า ทชฺชา

โดยการลง ย (ณฺย) ปัจจัยกรรมวาจก

อถาปโรปิ รูปนโย ภวติ กมฺมนิ ยปจฺจยวเสน. ตถา หิ “เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชาติ จ “ทกฺขิณา ทชฺชาติ จ ทฺเว ปาฐา ทิสฺสนฺติ. ตตฺถ ปจฺฉิมสฺส ทชฺชาติ ทาตพฺพาติ อตฺโถ กมฺมนิ ยปจฺจยวเสน. อิธ ปน ทาธาตุโต ยปจฺจยํ กตฺวา ธาตุสฺส ทฺวิตฺตญฺจ ปุพฺพสฺส รสฺสตฺตญฺจ ตโต ยกาเร ปเร สรโลปี สญฺโญคภาวญฺจ ชฺชการทฺวย

ญฺจ อิตฺถิลิงฺคตฺตา อาปจฺจยาทิญฺจ กตฺวา “ทชฺชาติ รูปํ นิปฺผชฺชติ. เอวํ “ทชฺชา ทเทยฺยาติ จ “ทชฺชา ททิยฺย ทตฺวาติ จ “ทชฺชา ทาตพฺพาติ จ เอตานิ ปจฺเจกํ ปริยายวจนานิ ภวนฺติ.

ขั้นตอนสร้างคำว่า ทชฺชา นี้ ยังมีอีกนัยหนึ่งโดยการลง ย ปัจจัยในอรรถกรรม ดังมี ตัวอย่างจากพระบาลี ๒ แห่ง ดังนี้ คือ เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา (พึงถวายทักษิณาแก่บุคคล ผู้ล่วงลับไปแล้ว) และทกฺขิณา ทชฺชา351 (ทักษิณา อันบุคคลพึงให้). ในตัวอย่างเหล่านั้น ตัวอย่างหลัง บทว่า ทชฺชา มีความหมายว่า ทาตพฺพา352 (อัน....พึงให้) โดยการลง ย (ณฺย)๑ ปัจจัยในอรรถกรรม. ก็ในบทว่า ทชฺชา นี้ [มีขั้นตอนสร้างรูปศัพท์ดังนี้]อันดับแรกให้ลง ย ปัจจัยหลัง ทา ธาตุ (ทา+ย) ทำทเวภาวะ ทา ธาตุ (=ทา ทาย) และรัสสะ อา ที่ ทา ตัวหน้า (=ททาย) จากนั้น ในเพราะ ย อักษรเบื้องหลัง ให้ลบสระ นำมาประกอบกันให้เป็นสังโยค (=ททฺย) แปลง ทฺย เป็น ชฺช (=ทชฺช) ลง อา ปัจจัยเป็นต้น เพราะเป็นอิตถีลิงค์ สำเร็จรูปว่า ทชฺชา (แปลตามความหมายว่า อัน....พึงให้)

สรุปว่า คำว่า ทชฺชา ทเทยฺย คำว่า ทชฺชา ททิยฺย ทตฺวา และคำว่า ทชฺชา ทาตพฺพา เป็นคำไวพจน์เฉพาะๆ ศัพท์ (คือเฉพาะแต่ละคู่)

ขั้นตอนสร้างคำว่า ทชฺชุ เป็นต้น

โดยการลง เอยฺยุ วิภัตติเป็นต้นท้าย ทา ธาตุ

“ทชฺชุ. ทชฺชาสิ, ทชฺชาถ. ทชฺชามิ, ทชฺชาม. ทชฺชาวฺโห, ทชฺชนฺติ เอตานิปิ “ทเทยฺยุ ทเทยฺยาสีติอาทินา ปทรูปานิ ปติฏฺฐเปตฺวา ยุยกาเร ปเร สรโลปํ สญฺโญเคสุ สรูปโลปํ ทุยการสญฺโญคสฺส ชฺชการทฺวยญฺจ กตฺวา นิปฺผชฺชนฺติ. เอเตสุ ทชฺชาสีติ ยํ รูปํ ตสฺสาวยวสฺส อาการสฺส เอการํ กตฺวา อปรมฺปิ “ทชฺเชสีติ รูปํ ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เอส นโย อญฺญตฺราปิ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ. อจินฺเตยฺยานุภาวสฺส หิ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาฬินโย อจินฺเตยฺโยเยว โหติ, คมฺภีโร ทุกฺโขคาฬฺโห, น เยน เกนจิ ลกฺขเณน สาเธตพฺโพ, ยถาตนฺติ วิรจิเตเหว ลกฺขเณหิ สาเธตพฺโพ. ตถา หิ “ขตฺติยา ติตฺถิยา เจติยานีติอาทีสุ ยกาเร ปเร สรโลโป ภวติ, เตน “อเถตฺเถกสตํ ขตฺยา. เอวมฺปิ ติตฺถฺยา ปุถุโส วทนฺติ. อารามรุกฺขเจตฺยานีติ ปโยคา ทิสฺสนฺติ.

แม้คำเหล่านี้ คือ ทชฺชุ. ทชฺชาสิ, ทชฺชาถ. ทชฺชามิ, ทชฺชาม. ทชฺชาวฺโห, ทชฺชุ ก็มีขั้นตอนการสร้างคำโดยทำนองเดียวกัน คือ เมื่อตั้งรูปบทว่า ทเทยฺยุ, ทเทยฺยาสิ เป็นต้น แล้ว ในเพราะ ยุย อักษรเบื้องหลังให้ลบสระ จากนั้นในเพราะพยัญชนะสังโยคทั้งหลาย ให้ลบพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเหมือนกัน (=ททฺย) แปลง ทฺย อักษรสังโยคเป็น ชฺช (=ทชฺช) สำเร็จรูปเป็น (ทชฺชุ เป็นต้น). ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทชฺชาสิ พึงทราบว่า สามารถ สร้างคำเป็น ทชฺเชสิ อีกก็ได้ โดยมีการแปลง อา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ ทชฺชาสิ นั้นเป็น เอ. รูปอื่นๆ ก็พึงนำมาสร้างคำโดยทำนองนี้ได้ตามสมควร

ก็นยะแห่งพระบาลีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีอานุภาพที่ใครๆ ก็คาดคิดไม่ถึง เป็นอจินไตย ลึกซึ้ง ยากแท้หยั่งถึง. ทั้งไม่ควรใช้วิธีสร้างคำรูปศัพท์ด้วยสูตรใด ๆ ก็ได้ แต่ควรใช้สูตรทั้งหลายที่พระโบราณาจารย์รจนาไว้ ตามสมควรต่ออุทาหรณ์ในพระบาลี นั่นเทียว. จริงอย่างนั้น ในคำว่า ขตฺติยา, ติตฺถิยา, เจติยานิ เป็นต้น ในเพราะ ย อักษร มีการลบสระ ดังพระบาลีว่า เอถตฺเถกสตํ ขตฺยา353 (นอกจาก...

กษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์). เอวมฺปิ ติตฺถฺยา ปุถุโส วทนฺติ (พวกเดียร์ถีย์ ย่อมกล่าวโดยมากแม้อย่างนี้). อาราม รุกฺข-เจตฺยานิ354 (อารามเจดีย์และรุกขเจดีย์) เป็นต้น

ขั้นตอนสร้างคำว่า สากจฺฉติ, ตจฺฉ

ตถา “สากจฺฉติ ตจฺฉนฺติ เอตฺถาปิ “สห กถยตีติ วา “สกถยตีติ วา “ตถฺยนฺติ จ ปทรูปิ ปติฏฺฐเปตฺวา สหสทฺทสฺส หการโลปิ, สสทฺเท จ นิคฺคหีตโลปิ กตฺวา สการคตสฺส สรสฺส ทีฆ กตฺวา ยกาเร ปเร สรโลปิ กตฺวา ตโต ถฺยการสญฺโญคสฺส จฺฉยุคฺ๑ กตฺวา วิสภาคสญฺโญเค เอโก เอกสฺส สภาคตฺตมาปชฺชติ. เตน “สากจฺฉติ ตจฺฉนฺติ รูปานิ สิชฺฌนฺติ. ตถา หิ “อญฺญมญฺญ สากจฺฉึสุ. กาเลน ธมฺมสากจฺฉา. ภูตๆ ตจฺฉ. ยถาตถิยๆ วิทิตฺวาปิ ธมฺมๆ, สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺยาติ สวิกปฺปานิ ปโยคานิ ทิสฺสนฺติ. “นชฺชาติอาทีสุปิ “นทิยาติอาทีนิ ปทรูปานิ ปติฏฺฐเปตฺวา วณฺณสนฺธิวเสน ยกาเร ปเร โลปวิธิ ลพฺภติเยว. วิวิโธ หิ สาสนานุกูโล รูป-นิปฺผาทนุปาโย, อุปริ จ เอเตสๆ สาธนตฺถๆ “สรโลโป ยมนราทีสูติอาทีนิ ลกฺขณานิ ภวิสฺสนฺติ.

ตตฺถ-

ทชฺชา ทชฺชุนฺติอาทีนิ สตฺตมีนๆ วเสน เม

วุตฺตานิ โยคิราชสฺส สาสนตฺถๆ มเหสิโน.

โดยทำนองเดียวกัน แม้ในคำนี้ว่า สากจฺฉติ, ตจฺฉ เมื่อตั้งรูปว่า สห กถยติ หรือ สกถยติ และ ตถฺย แล้ว ให้ลบ ห อักษรของ สห ศัพท์ และลบนิคคหิตที่ สๆ ศัพท์ (=สกถย, สกถย) ทีฆะสระที่อยู่ใน ส อักษร (= สากถย, สากถย) ในเพราะ ย อักษร ลบสระ (=สากถฺย, สากถฺย, ตถฺย) จากนั้น แปลง ถฺย อักษรสังโยค เป็น คู่ จฺฉ (=สากจฺฉ, ตจฺฉ)

อนึ่ง ในวิสภาคสังโยคนี้ พึงทราบว่า สังโยคตัวหนึ่ง ย่อมถึงความเป็นสภาคะของ สังโยคอีกตัวหนึ่ง (หมายความว่า ตัวเดิมแม้จะเป็นวิสภาคสังโยค (เช่น ถฺย) แต่ในการแปลง นั้น จะต้องแปลงมาเป็นสภาค สังโยค เช่น จฺฉ ดังนี้เป็นต้น) ดังนั้น จึงสำเร็จรูปว่า สากจฺฉา, ตจฺฉ ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีพร้อมกับ ตัวอย่างยกเว้น ดังนี้

อญฺญมญฺญ สากจฺฉึสุ สนทนากันแล้ว

กาเลน ธมฺมสากจฺฉา355 การสนทนาธรรมตามกาล

ภูตๆ ตจฺฉ356 เรื่องจริง

ยถาตถิยๆ วิทิตฺวาปิ ธมฺมๆ,-พระขีณาสพนั้น รู้แจ้งธรรมตามความเป็นจริง

สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย357 (ด้วยวิปัสสนาญาณหรือมรรคญาณ) แล้วชื่อว่า พึง ประพฤติปฏิบัติโดยชอบในโลก

แม้ในคำว่า นชฺชา เป็นต้นก็มีขั้นตอนการสร้างรูปคำโดยทำนองเดียวกัน คือ เมื่ออยู่ในขั้นตอนของ รูปว่า นทิยา แล้ว ทำให้สามารถใช้วิธีวัณณสนธิได้กล่าวคือในเพราะ ย อักษร สระหน้าย่อมถึงการลบ แน่นอน. ด้วยว่า อุบายที่ให้สำเร็จรูปศัพท์ซึ่งเกื้อกูลคัมภีร์ พระศาสนามีหลากหลาย. ดังนั้น เพื่อให้รูปศัพท์

เหล่านั้นสำเร็จตัวรูปได้ ข้าพเจ้าจักตั้ง สูตรว่า สรโลโป ยมนราทีสุ358 เป็นต้นข้างหน้า (สุตตมาลา). ในแบบแจกข้างต้นนั้น

คำว่า ทชฺชา, ทชฺชุ เป็นต้น ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ใน รูปของสัตตมีวิภัตติ ก็เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนา ของพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นจอมแห่งมุนี.

วินิจฉัยบทว่า ทชฺชำ

อตฺริทำ วตฺตพฺพำ, กิญฺจาปิ อฏฺฐกถาจริเยหิ “มาตรำ เตน โทเสน, ทชฺชาหำ ทกรกฺขิโนติ เอตฺถ ทชฺชนฺติ ปทสฺส “ทมฺมีติ วตฺตมานาวเสน วิวรณำ กตำ, ตถาปิ สตฺตมีปโยโคเยว. อาจริยา หิ “สตฺตมีปโยโค อยนฺติ ชานนฺตาปิ “กทาจิ อญฺเญ ปริกปฺปตฺถมฺปิ คณฺเหยฺยุนฺติ อาสงฺกาย เอวำ วิวรณมกำสุ. ตถา กิญฺจาปิ เตหิ “อนาปราธกมฺมนฺตำ น ทชฺชำ ทกรกฺขิโนติ เอตฺถ น ทชฺชนฺติ ปทสฺส “นาหำ ทกรกฺขสฺส ทสฺสามีติ ภวิสฺสนฺตีวเสน วิวรณำ กตำ, ตถาปิ สตฺตมีปโยโคเยว, อนาคตำ ปน ปฏิจฺจ วตฺตพฺพตฺถตฺตา เอวำ วิวรณำ กตำ. “เนว ทชฺชำ มโหสธนฺติ เอตฺถ ปน “น ตฺเวว ทเทยฺยนฺติ สตฺตมีปโยควเสเนว วิวรณำ กตนฺติ. เอวำ ทชฺชำปทสฺส วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ยังมีคำที่ควรกล่าวต่อไปอีก:- ในพระบาลีนี้ว่า มาตรำ เตน โทเสน, ทชฺชาหำ ทกรกฺขิโน359 แม้พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายบทว่า ทชฺชำ เป็นรูปวัตตมานา-วิภัตติว่า ทมฺมิ ก็จริง. ถึงกระนั้น (บทนั้น) ก็ยังถือว่าเป็นบทที่ประกอบด้วยสัตตมีวิภัตติ นั่นเอง. ก็อาจารย์ทั้งหลายแม้จะรู้อยู่ว่า บทนี้ประกอบด้วยสัตตมีวิภัตติ แต่ที่ได้อธิบายไป อย่างนี้ก็ด้วยความระแวงว่า ในกาลบางคราว ชนเหล่าอื่นอาจถือเอาอรรถปริกัปปะได้(ซึ่ง ไม่ตรงกับพระประสงค์ของพระราชา)

ทำนองเดียวกัน ในพระบาลีนี้ว่า อนาปราธกมฺมนฺตำ น ทชฺชำ ทกรกฺขิโน360 (เรา จักไม่มอบมโหสธผู้มีการงานอันหาความผิดมิได้ให้แก่ผีเสื้อน้ำ) ดังนี้ พระอรรถกถาจารย์ เหล่านั้นได้อธิบายบทว่า น ทชฺชำ เป็นภวิสสันตีวิภัตติว่า นาหำ ทกรกฺขสฺส ทสฺสามิ (เรา จักไม่มอบ...ให้แก่ผีเสื้อน้ำ) ก็จริง. ถึงกระนั้น (บทนั้น) ก็ยังถือว่าเป็นบทที่ประกอบด้วย สัตตมีวิภัตตินั่นเอง. แต่ที่ท่านได้อธิบายไว้อย่างนี้ ก็เพราะข้อความนั้นมีความหมายที่ควร เป็นอนาคต. ส่วนในข้อความนี้ว่า เนว ทชฺชำ มโหสธ์361 ท่านได้อธิบายว่าเป็นบทที่ประกอบ ด้วยสัตตมีวิภัตตินั่นเทียวว่า น ตฺเวว ทเทยฺยำ. นักศึกษาพึงทราบข้อวินิจฉัยของบทว่า ทชฺชำ ดังที่ข้าพเจ้าได้แสดงมาด้วยประการฉะนี้แล

อิทานิ ปโรกฺขาทิวเสน ปทกฺกโม กถิยติ. “ทท, ททู. ททูติ จ อิทำ “นารโท อิติ นาเมน, กสฺสโป อิติ มำ วิทูติอาทีสุ วิทูสทฺเทน สมำ. ทเท, ททิตฺถ, ททำ, ททิมฺห. ททิตฺถ, ททิเร. ททิตฺโถ, ททิวฺโห. เอตฺถ จ ททิตฺโถติ อิทำ “สญฺชคฺฆิตฺโถ มยา สห. มา กิสิตฺโถ มยา วินา. มา นำ กลเล อกฺกมิตฺโถติอาทีสุ “สญฺชคฺฆิตฺโถติอาทีหิ สมำ. อิมินา นเยน สพฺพตฺถ ลพฺภมานวเสน สทิสตา อุปปริกฺขิตพฺพา. ททำ, ททิมฺเห. ปโรกฺขาสหิตรูปานิ.

อททา, อททู. อทโท, อททตฺถ. อททำ, อททมฺห. อททตฺถ, อททตฺถุ. อททเส, อททวฺหำ. อททึ อททมฺหเส. ททมฺหเส อิติ อนการปุพฺพมฺปิ รูปำ คเหตพฺพำ “เยสำ โน น ททมฺหเสติ ทสฺสนโต. หิยฺยตฺตนีสหิตรูปานิ. อททิ, อททุ, อททึสุ. อทโท, อททิตฺถ. อททึ, อททิมฺหา. อททา, อททู. อททเส, อททิวฺหำ. อททำ, อททิมฺเห. อชฺชตนีสหิตรู

ปานิ. “ททิสฺสติ, ททิสฺสนฺติ อิจฺจาทิ สพฺพํ เนยฺยํ. ภวิสฺสนฺตีสหิตรูปานิ. “อททิสฺสา, ททิสฺสา, อททิสฺสํสุ, ททิสฺสํสุอิจฺจาทิ จ สพฺพํ เนยฺยํ. กาลาติปตฺติสหิตรูปานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงปทมาลา (ลำดับการกระจายบทกิริยาที่สำเร็จมาจาก ทา ธาตุ พร้อมตัวอย่าง) โดยการลงปโรกขาวิภัตติเป็นต้น ดังต่อไปนี้:-

แบบแจกปโรกขาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
ททุ	ททู	ททิตฺถ	ททิเร
ทเท	ททิตฺถ	ททิตฺโถ	ททิวฺโห
ททึ	ททิมฺห	ททึ	ททิมฺเห

วินิจฉัยแบบแจกปโรกขาวิภัตติ

บทว่า ททู นี้ คล้ายกับ๑ วิทู ศัพท์ที่มาในพระบาลีว่า นารโท อิติ นาเมน, กสฺสโป อิติ มํ วิทู362 (ชนรู้จักอาตมาในนามว่า "นารทะ" นามสกุล "กัสสปะ")

บทว่า ททิตฺโถ คล้ายบทว่า สญฺชคฺฆิตฺโถ, กิสิตฺโถ และ อกฺกมิตฺโถ ที่มาในพระบาลี ว่า สญฺชคฺฆิตฺโถ มยา สห363 (เธอหัวร่อต่อกระซิกกับข้าพเจ้า). มา กิสิตฺโถ มยา วินา364 (พระน้องนางอย่างลำบากเพราะจากพี่เลย). มา นํ กลเล อกฺกมิตฺโถ365 (ท่านอย่าได้เหยียบ เปือกตมนี้). นักศึกษา สามารถอาศัยหลักการดังที่ได้แสดงมานี้ตรวจสอบความเหมือนกัน ของรูปศัพท์ที่พบเห็นทุกๆ แห่งเถิด

แบบแจกหิยยัตตนีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อททา	อททู	อททตฺถ	อททตฺถุ
อทโท	อททตฺถ	อททเส	อททวฺหํ
อททึ	อททมฺห	อททึ	อททมฺหเส

(ใน มฺหเส วิภัตติ) สามารถถือเอาแม้รูปที่ไม่มี อ อักษร (อ อาคม) อยู่หน้าด้วยว่า ททมฺหเส เพราะมีพระบาลีว่า เยสํ โน น ททมฺหเส366 (พวกเราเหล่าใด ไม่ให้แล้ว)

แบบแจกอัชชตนีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
อททิ	อททุ, อททึสุ๒	อททา	อททู
อทโท	อททิตฺถ	อททเส	อททิวฺหํ
อททึ	อททมฺหา	อททึ	อททิมฺเห

แบบแจกภวิสสันตีวิภัตติ

ททิสฺสติ, ททิสฺสนฺติ...

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูป

แบบแจกกาลาติปัตติวิภัตติ

อททิสฺสา, ททิสฺสา, อททิสฺสำสุ, ททิสฺสำสุ...

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูป

แบบแจก ทา ธาตุ (อีกนัยหนึ่ง)

อปรานิปิ วตฺตมานาทิสหิตรูปานิ ภวนฺติ. เทติ, เทนฺติ. เทสิ, เทถ. เทมิ, ทมฺมิ, เทม, ทมฺม. เทตุ, เทนฺตุ. เทหิ, เทถ. เทมิ, ทมฺมิ, เทม, ทมฺม. อตฺตโนปทานิ อปฺปสิทฺธานิ. สตฺตมีนโย จ ปโรกฺขานโย จ อปฺปสิทฺโธ. หิยตฺตนีนโย ปน อชฺชตนีนโย จ โกจิ โกจิ ปสิทฺโธ ปาฬิยํ อาคตตฺตา, สกฺกา จ “อทา, อทู, อโท, อทนฺติอาทินา โยเชตุ. ตถา หิ นโย ทิสฺสติ. อทา ทานำ ปุรินฺทโท. วรญฺเจเม อโท สกฺก. พฺราหฺมณานำ อทำ คชำ. อทาสิ เม. อทำสุ เต มโมกาสำ. อทาสึ พฺราหฺมเณ ตทาติ. “ทสฺสติ, ทสฺสนฺติอิจฺจาทิ สพฺพำ เนยฺยำ. “อทสฺสา, ทสฺสา, อทสฺสำสุ, ทสฺสำสุ, ทสฺสึสุอิจฺจาทิ จ สพฺพำ เนยฺยำ. ตถา อาททาติ, อาททนฺติ. อาททาสิ, อาททาถ. อาททามิ, อาททาม. กจฺจายนมเต “อาทตฺเตติ อตฺตโนปทำ วุตฺตำ. เอวำ “อาททาตุ, อาทเทยฺยอิจฺจาทิ สพฺพำ เนยฺยำ. อาเทตุ อาเทยฺยอิจฺจาทิ ยถารหำ โยเชตพฺพำ. เอวเมว จ “ทาเปติ, อาทาเปตีติ อาทีนิปิ ยถารหำ โยเชตพฺพานิ.

ทา ธาตุที่มีรูปลงวัตตมานาวิภัตติเป็นต้นยังมีอีกแบบหนึ่ง คือ เทติ, เทนฺติ. เทสิ, เทถ. เทมิ, ทมฺมิ, เทม, ทมฺม. เทตุ, เทนฺตุ. เทหิ, เทถ. เทมิ, ทมฺมิ, เทม, ทมฺม. ส่วนรูปที่ลงวิภัตติ ฝ่ายอัตตโนบทไม่มีใช้. สัตตมีวิภัตติและปโรกขาวิภัตติไม่มีใช้เลย. หิยยัตตนีวิภัตติ และ อัชชตนีวิภัตติ มีใช้เฉพาะบางคำ เพราะมีที่ใช้ในพระบาลี จึงสามารถนำมาแจกปทมาลา ได้โดยนัยว่า อทา, อทู, อโท, อทำ เป็นต้น. สำหรับตัวอย่างจากพระบาลีมีดังนี้:-

อทา ทานำ ปุรินฺทโท พระอินทร์ได้ให้ทานแล้ว

วรญฺเจเม อโท สกฺก367 ท้าวสักกะ ถ้าพระองค์ได้ประทานพรแก่ข้าพเจ้า

พฺราหฺมณานำ อทำ คชำ368 ข้าพเจ้า ได้ให้ช้างแก่พราหมณ์ทั้งหลาย

อทาสิ เม369 ได้ให้แล้วแก่เรา

อทำสุ เต มโมกาสำ370 เขาได้ให้ โอกาสแก่ข้าพเจ้า

อทาสึ พฺราหฺมเณ ตทา371 ในกาลนั้นเราได้ให้แก่/ในพราหมณ์แล้ว

คำว่า ทสฺสติ, ทสฺสนฺติ เป็นต้น (ลงภวิสสันตีวิภัตติ) รูปที่เหลือ นักศึกษาพึงแจกให้ ครบทุกรูป. คำว่า อทสฺสา, ทสฺสา, อทสฺสำสุ, ทสฺสำสุ, ทสฺสึสุ เป็นต้น เป็นรูปที่ลงกาลาติปัตติ-วิภัตติ รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูป

โดยทำนองเดียวกัน (ทา ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้าแจกอย่างนี้) อาททาติ, อาททนฺติ. อาททาสิ, อาททาถ. อาททามิ, อาททาม. สำหรับบทว่า อาทตฺเต ตามมติคัมภีร์กัจจายนะ ระบุว่า เป็นบทที่ลงวัตตมานาวิภัตติฝ่ายอัตตโนบท. บทว่า อาททาตุ, อาทเทยฺย เป็นต้นก็มี แบบแจกเช่นเดียวกัน. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูปเถิด. คำว่า อาเทตุ, อาเทยฺย เป็นต้น พึงแจกรูปศัพท์ตามความเหมาะสม. แม้คำว่า ทาเปติ (ย่อมสั่งให้ให้), อาทาเปติ (ย่อมให้ ถือเอา) เป็นต้น ก็พึงแจกรูปศัพท์ตามความเหมาะสมอย่างนี้แล

ทา = กุจฺฉิเต คมเน ไปอย่างน่าเกลียด

ทาติ. สุทฺทาติ. สุทฺโท, สุทฺที.

ตตฺถ สุทฺโทติ สุทฺทาตีติ สุทฺโท, ปรโปถนาทิลุทฺทาจารกมฺมุนา ทารุกมฺมาทิ-ขุทฺทาจารกมฺมุนา จ ลหุ ลหุ กุจฺฉิตํ คจฺฉตีติ อตฺโถ. ตถา หิ สุ อิติ สีฆตฺเถ นิปาโต, ทา อิติ ครหตฺโถ ธาตุ กุจฺฉิตคติวาจกตฺตา. สุทฺทสฺส ภริยา สุทฺที.

ทาติ ย่อมไป

สุทฺทาติ ย่อมไปอย่างน่าเกลียด, ย่อมไปเร็ว

สุทฺโท ชายยากจน

สุทฺที หญิงยากจน

วิเคราะห์ สุทฺท ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สุทฺโท มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุทฺท เพราะไปอย่างน่า เกลียด (ไปเร็ว) อธิบายว่า รีบทำกรรมกล่าวคือความประพฤติอันหยาบช้าทารุณมีการ ทุบสัตว์อื่นเป็นต้นและกรรมกล่าวคือความประพฤติเล็กๆ น้อยๆ มีการผ่าฟืนเป็นต้นจนดู ไม่งาม. จริงอย่างนั้น สุ อุปสรรคเป็นนิบาตใช้อรรถว่า สีฆ (รีบด่วน). ทา ธาตุ มีอรรถครหะ (ตำหนิ, ติเตียน) เพราะระบุถึงการไปอย่างน่าเกลียด (ไปเร็วจนดูไม่งาม). ภรรยาของชาย ยากจน ชื่อว่า สุทฺที (ภรรยาคนยากจน)

ทุ = คติยํ ไป

ทวติ. ทุโม. เอตฺถ จ ทวติ คจฺฉติ มูลกฺขนฺธสาขาวิฏปปตฺตปลฺลวปุปฺผผเลหิ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาตีติ ทุโม.

ทวติ ย่อมไป

ทุโม ต้นไม้

ก็ในคำว่า ทุโม นี้ ชื่อว่า ทุม เพราะขึ้นไป คือถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ด้วยราก, ลำต้น,กิ่ง, ค่าคบ,ใบ,ใบอ่อน,ดอกและผล

เท = โสธเน ชำระ, ทำให้บริสุทธิ์

โสธนํ ปริโยทาปนํ. ทายติ. ทายนํ. ยถา คายติ, คายนํ. ทายิตุ, ทายิตฺวา, ธาตาวยวสฺ-เสการสฺส อา ยาเทโส. “ทาตุ, ทตฺวาอิจฺจปิ รูปานิ.

ตตฺร ทาตุนฺติ โสเธตุ. ทตฺวาติ โสเธตฺวาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. ตถา หิ “พาโล อพฺยตฺโต นปฺปฏิพโล อนุยุญฺชิยมาโน อนุโยคํ ทาตุนฺติ เอตฺถ ทาตุนฺติ ปทสฺส โสเธตุนฺติ อตฺโถ. เกจิ “ทานตฺถนฺติ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ. น หิ โย ปเรหิ อนุยุญฺชิยติ, โส อนุโยคํ เทติ นามาติ. ตสฺมา “อาจริยสฺส อนุโยคํ ทตฺวา พาราณสึ ปจฺจาคจฺฉีติ อาทีสุปิ อนุโยคํ ทตฺวาติ อนุโยคํ โสเธตฺวาติ อตฺโถเยว คเหตพฺโพ. ตถา หิ ปุพฺพาจริเยหิ ๑“อนุโยคทาปนตฺถนฺติ เอตสฺมึ ปเทเส เอโสเยวตฺโถ วิภาวิโต. กถํ ? อนุโยคทาปนตฺถนฺติ อนุโยคํ โสธาเปตุ.

โสธน คือ การทำให้บริสุทธิ์

ทายติ (ย่อมชำระ, ย่อมทำให้บริสุทธิ์). ทายนำ (การชำระ, การทำให้บริสุทธิ์) เหมือนคำว่า คายติ, คายนำ (ซึ่งมาจาก เค ธาตุ)

ทายิตุ (เพื่อชำระ,เพื่อทำให้บริสุทธิ์), ทายิตฺวา (ชำระแล้ว, ทำให้บริสุทธิ์แล้ว) แปลง เอ อันเป็นส่วนหนึ่งของ เท ธาตุเป็น อาย. มีรูปว่า ทาตุ, ทตฺวา บ้าง

วินิจฉัยอรรถของ ทาตุ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทาตุ ได้แก่ เพื่อทำให้บริสุทธิ์ (เพื่อชำระ). บทว่า ทตฺวา พึงถือเอาความหมายว่า โสเธตฺวา (ทำให้บริสุทธิ์แล้ว). จริงอย่างนั้น ในข้อความพระบาลี นี้ว่า พาโล อพฺยตฺโต นปฺปฏิพโล อนุยุญฺชิยมาโน อนุโยคำ ทาตุ (คนเขลา ไม่ฉลาด ถูกเขา ซักถาม ไม่สามารถชี้แจงข้อซักถามให้กระจ่างได้ คือไม่อาจตอบหรือแก้ต่างได้)

บทว่า ทาตุ มีความหมายเท่ากับบทว่า โสเธตุ

อาจารย์บางท่านแปลความหมายของ ทาตุ ว่า ทานตฺถำ (เพื่อให้). คำอธิบายนี้ ไม่สมควร. ด้วยว่าผู้ใดถูกผู้อื่นซักถาม, ผู้นั้นจะชื่อว่าเป็นผู้ให้ ก็หาไม่ ดังนั้น สองบทว่า อนุโยคำ ทตฺวา ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อาจริยสฺส อนุโยคำ ทตฺวา พาราณสึ ปจฺจาคจฺฉิ372 (ชี้แจงข้อซักถามของอาจารย์ให้กระจ่างกล่าวคือตอบอาจารย์แล้ว ย่อมกลับไปยังเมือง พาราณาสี) เป็นต้น พึงถือเอาความหมายว่า อนุโยคำ โสเธตฺวา. จริงอย่างนั้น ความหมายนี้ เท่านั้นที่บูรพาจารย์ทั้งหลายท่านได้อธิบายไว้ในข้อความนี้ว่า อนุโยคทาปนตฺถำ373

ถาม: ท่านได้อธิบายไว้อย่างไร

ตอบ: ท่านได้อธิบายได้ดังนี้ว่า อนุโยคทาปนตฺถนฺติ อนุโยคำ โสธาเปตุ (บทว่า อนุโยคทาปนตฺถำ แปลว่า เพื่อชี้แจงข้อซักถามให้กระจ่าง = ตอบคำถาม)

วิมฺหกฺขมญฺหิ สีหนาทำ นทนฺโต อตฺถโต อนุโยคำ โสเธติ นาม, อนุยุญฺชนฺโต จ นำ โสธาเปติ นามาติ 374 อิทมฺปิ จ เตหิ วุตฺตำ. ทาตุนฺติ โสเธตุ. เกจิ “ทานตฺถนฺติ อตฺถำ วทนฺติ, ตำ น ยุตฺตำ. น หิ โย สีหนาทำ นทติ, โส เอว ตตฺถ อนุโยคำ เทตีติ375 สมนฺตปฏฺฐานมหาปกรณ สำวณฺณนายมฺปิ ปุพฺพาจริเยหิ “ทานำ ทตฺวาติ ตำ เจตนำ ปริโยทาเปตฺวาติ โสธนตฺโถ วุตฺโต. ทุลฺลภา อยำ นีติ สาธุกำ จิตฺเต ฐเปตพฺพา.

ก็บุคคลผู้บันลือสีหนาทซึ่งทนต่อการพิสูจน์นั้น โดยความก็คือเป็นผู้ชี้แจงข้อ ซักถามให้กระจ่าง= ตอบคำถาม. และบุคคลผู้ตามซักถาม ได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำให้ผู้บรรลือสีห-นาทนั้นชี้แจง. ก็แม้คำนี้ อันบูรพาจารย์เหล่านั้นกล่าวไว้แล้ว

บทว่า ทาตุ ได้แก่ โสเธตุ (ชำระ)

อาจารย์บางท่านย่อมกล่าวความหมายว่า ทานตฺถำ (เพื่อให้). คำอธิบายนี้ ไม่สมควร. ด้วยว่าผู้ใดย่อมบรรลือสีหนาท. ผู้นั้นเท่านั้นย่อมชื่อว่าให้คำซักถามในการบรรลือสีหนาท ก็หาไม่. แม้ในอรรถกถาสมันตปัฏฐานมหาปกรณ์ บูรพาจารย์ทั้งหลายก็ได้อธิบายอรรถ ของ เท ธาตุ ว่า "โสธน" ดังนี้ว่า ทานำ ทตฺวา ติ ตำ เจตนำ ปริโยทาเปตฺวา (สองบทว่า ทานำ ทตฺวา หมายถึงทำเจตนานั้นให้ผ่องแผ้ว). หลักการนี้หาได้ยาก ควรใส่ใจไว้ให้ดี

เท = ปาลเน เลี้ยง, รักษา

ทายติ. ทานำ, อุทฺทานำ ทายิตุ, ทายิตฺวา.

ตตฺถ ทานนฺติ ทุคฺคติโต ทายติ รกฺขตีติ ทานำ377 ทานเจตนา. อุทฺทานนฺติ วุตฺตสฺส อตฺถสฺส วกฺขมานสฺส วา วิปฺปกิณฺณภาเวน นสฺสิตุ อทตฺวา อุทฺธำ ทานำ รกฺขณำ อุทฺทานำ, สงฺคหวจนนฺติ อตฺโถ. อถวา อุทฺทานนฺติ มจฺฉุทฺทานาทิกำ๑ อุทฺทานำ 378

ทายติ ย่อมเลี้ยง, ย่อมรักษา

ทานำ สิ่งคุ้มครองจากทุคติ = ทาน, ทานเจตนา

อุทฺทานำ [สิ่งยึดไม่ให้กระจัดกระจาย]รวบรวม, รวมไว้ หรือพวง, มัด

ทายิตุ เพื่อรักษา,คุ้มครอง

ทายิตฺวา คุ้มครองแล้ว,รักษาแล้ว

วิเคราะห์ ทาน, อุทฺทาน ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทานำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทาน เพราะเป็นสิ่งที่คุ้มครอง จากทุคติ ได้แก่ ทานเจตนา. บทว่า อุทฺทานำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อุททาน เพราะรักษา ไม่ให้ความที่กล่าวแล้วหรือกำลังกล่าวกระจัดกระจาย หมายความว่า คำสรุป. อีกนัยหนึ่ง บทว่า อุทฺทานำ ได้แก่ พวงมีพวงปลาเป็นต้น

ขาท = ภกฺขเน กิน, เคี้ยวกิน

ขาทติ. ขาทิกา, ขาทนำ, อญฺญมญฺญขาทิกา. ปุปฺผผลขาทิกา, ขชฺชำ, ขาทนียำ, ขนฺธา. ตตฺถ ขชฺชนฺติ ปูโว. ขาทนียนฺติ ปูวผลาผลาทิ. “ขาทนียำ วา โภชนียำ วาติ วิสุ โภชนียสฺส วจนโต ขาทนำ นาม ขชฺชสฺส วา ขาทนียสฺส วา ภกฺขนำ. อปิจ หึสาปิ “ขาทนนฺติ วุจฺจติ. ชาติชราพฺยาธิ-ทุกฺขาทีหิ ขชฺชนฺตีติ ขนฺธา, รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณานิ. “จีวรานิ นสฺสนฺติปิ ฑยฺหนฺติปิ อุนฺทูเรหิปิ ขชฺชนฺตีติ เอตฺถ วิย ขชฺชนฺติสทฺโท กมฺมตฺโถ.

ขาทติ ย่อมเคี้ยวกิน

ขาทิกา ผู้เคี้ยวกิน

ขาทนำ การเคี้ยวกิน

อญฺญมญฺญขาทิกา379 ผู้กัดกินซึ่งกันและกัน

ปุปฺผผลขาทิกา กินนรีผู้กัดกินดอกไม้และผลไม้

ขชฺชำ ของกิน = ขนม

ขาทนียำ ของเคี้ยวกิน

ขนฺธา ขันธ์ ๕ (ธรรมชาติที่ถูกชาติชรามรณะรุมทึ้งกิน)

ขชฺช กับ ขาทนีย ต่างกันอย่างไร

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขชฺชำ ได้แก่ ขนม. บทว่า ขาทนียำ ได้แก่ ขนมและผลไม้ น้อยใหญ่. สำหรับคำว่า ขาทน หมายถึงการกินขนมหรือผลไม้ ทั้งนี้เพราะท่านกล่าวไว้ต่าง จากโภชนะ ดังพระบาลีว่า

ขาทนียํ วา โภชนียํ วา380 (ของหวานคาว, ของควรเคี้ยวหรือ ของควรบริโภค). อีกนัยหนึ่ง การเบียดเบียน ก็เรียกว่า ขาทน

ชื่อว่า ขนฺธ เพราะถูกชาติ ชรา พฺยาธิ และทุกข์เป็นต้นกัดกิน (คือตกอยู่ในอำนาจ ของชาติเป็นต้น) ได้แก่รูป เวทนา สัญญา, สังขารและวิญญาณ. ขชฺชนฺติ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ นี้มีอรรถกรรม เหมือนในพระบาลีนี้ว่า จีวรานิ นสฺสนฺติปิ ฑยฺหนฺติปิ อุนฺทูเรหิปิ ขชฺชนฺติ (จีวรเหล่านั้น หายไปบ้าง ฉิบหายบ้าง ถูกไฟไหม้บ้าง ถูกหนูกัดบ้าง)381

พท = เถริเย มั่นคง

ถิรภาโว เถริยํ, ยถา ทกฺขิยํ๑ พทติ. พทรี, พทรํ. อตฺริทํ วุจฺจติ -

กกฺกนฺธุ พทรี โกลิ โกลํ กุลวมิจฺจปิ

เผนิลํ พทรญฺจาติ นามํ รุกฺขสฺส โกลิยาติ 382

เถริย คือ ภาวะแห่งความมั่นคง เหมือนคำว่า ทกฺขิย (ความขยัน). พทติ (ย่อม มั่นคง). พทรี, พทรํ (พุทรา[โบราณว่ากระเบา]

พุทรา ๗ ศัพท์

คำศัพท์ที่แปลว่า "พุทรา" มี ๗ ศัพท์ ดังนี้ คือ กกฺกนฺธุ, พทรี, โกลี, โกล, กุลว, เผนิล และ พทร.

ขท = ธิติ; หึสาสุ จ หนักแน่น; เบียดเบียน

เถริยาเปกฺขาย จกาโร. ขทติ. ขทิโร.

จ ศัพท์รวมเอาอรรถ เถริย (มั่นคง).

ขทติ ย่อมหนักแน่น

ขทิโร ไม้ตะเคียน, ไม้สีเสียด

คท = วิยตฺติยํ วาจายํ (กล่าวชัดเจน) พูด

คทติ. อาคทนํ, ตโถ อาคโท เอตสฺสาติ ตถาคโต384 สุฏฺสุ คทตีติ สุคโท385

คทติ383 ย่อมกล่าว

อาคทนํ กล่าวชัด=ถ้อยคำ

ทรงพระนามว่า "ตถาคต" เพราะทรงมีโวหารถูกต้อง (หรือตรัสจริง, คำนี้เป็นนาม-บัญญัติที่มีความหมายว่าพระพุทธเจ้า). ทรงพระนามว่า สุคท เพราะตรัสดี (หรือโวหารดี, คำนี้เป็นนามบัญญัติที่มีความหมายว่าพระพุทธเจ้า)

รท = วิเลขเน ทำให้เป็นรอย, ขีด

รทติ. รทโน, รโท, ทาฐี รโท. อตฺร รทโนติ ทนฺโต.

รทติ (ย่อมทำให้เป็นรอย, ขีด)

รทโน (ฟัน). รโท (เขี้ยว). ทาฐี รโท (รท [ในที่นี้] หมายถึงเขี้ยว).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รทโน ได้แก่ ฟัน

นท = อพฺยตฺตสทฺเท ทำเสียงไม่ชัดเจน,

(ร้อง) บันลือ, แผดเสียง

สีโห นทติ, ปณทติ. นาโท, นที. เตสุ วนาทีสุ นทตีติ นที. นท อิ อิติ ธาตุทฺวยวเสน ปน “นทนฺตี คจฺฉตีติ นทีติปิ นิพฺพจนํ วทนฺติ 386

สีโห นทติ ราชสีห์ ย่อมแผดเสียงหรือย่อมบันลือ

ปณทติ ย่อมแผดเสียง, ย่อมบันลือ

นาโท ความบันลือ, ความแผดเสียง

นที มีเสียง = แม่น้ำ

ชื่อว่า นที เพราะมีเสียงในสถานที่ทั้งหลายมีป่าเป็นต้นเหล่านั้น. อนึ่ง อาจารย์ บางท่าน ยังได้แสดงรูปวิเคราะห์ของนทีศัพท์โดยใช้ธาตุ ๒ ตัว คือ นท + อิ ดังนี้ว่า นทนฺตี คจฺฉตีติ นที (ชื่อว่า นที เพราะแผดเสียงไหลไป)

คำท้วงเกี่ยวกับอรรถของ นท ธาตุ

เกเจตฺถ วเทยฺยุ ยา ปเนสา “นท อพฺยตฺตสทฺเทติ ธาตุ ตุมฺเหหิ วุตฺตา, สา กึ

นิจฺจมพฺยตฺตสทฺเทเยว วตฺตติ, อุทาหุ กตฺถจิ วิยตฺติยมฺปิ วาจายํ วตฺตตีติ? นิจฺจมพฺยตฺต-สทฺเทเยว วตฺตตีติ. ยชฺเชวํ “สีโห นทตีติอาทีสุ ติรจฺฉานคตาทิสทฺทภาเวน อวิภาวิตตฺถตาย นทสทฺโท อพฺยตฺตสทฺโท โหตุ, “สีโห วิย อยํ ปุริโส นทตีติอาทีสุ ปน มนุสฺสภาสาปิ อพฺยตฺตสทฺโท สิยาติ ? ตนฺน วิยตฺตาปิ สมานา มนุสฺสภาสา สีโห วิยาติ เอวํ สมฺเปกฺขาวเสน สีหปทตฺถสฺสาเปกฺขนโต นทสทฺเทน นิทฺทิสิยติ น ปุริสาเปกฺขนวเสน.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีอาจารย์บางท่านทักท้วงขึ้นมาว่า:- นท ธาตุที่ท่านแสดงอรรถ ไว้ว่า "นท - อพฺยตฺตสทฺเท" นั้น ย่อมมีความหมายว่า "ทำเสียงไม่ชัดเจน" ตลอดไปหรือ หรือว่าในบางครั้งก็สามารถออกเสียงที่ชัดเจนได้

ตอบ: ธาตุนี้มีความหมายว่า "ออกเสียงไม่ชัดเจน" ตลอดอย่างแน่นอน

ท้วงว่า: ในการที่ นท ธาตุมีความหมายว่า "ออกเสียงไม่ชัดเจน" นี้ หากเป็นกรณี ของสัตว์เดรัจฉานแผดเสียง เช่น สีโห นทติ387 (ราชสีห์บรรลือ) นท ธาตุที่มีความหมายว่า "ออกเสียงไม่ชัดเจน" นี้ ถือว่ามีเหตุผลที่พอฟังได้ เพราะเป็นเสียงของสัตว์เดรัจฉาน จึงทำ ให้ฟังไม่ได้ศัพท์ แต่ทว่าในกรณีข้อความที่ว่า สีโห วิย อยํ ปุริโส นทติ (ชายผู้นี้ บรรลือดุจ ราชสีห์) (หาก นท ธาตุมีความหมายว่า "ออกเสียงไม่ชัดเจน" โดยไม่มีข้อยกเว้นไซร้) ก็ย่อม ทำให้เข้าใจได้ว่า แม้กระทั่งภาษามนุษย์ก็กลายเป็นภาษาที่ไม่ชัดเจนไปด้วย นะซิ

ตอบ: ข้อนั้นไม่ถูก เพราะว่าภาษามนุษย์นั้นแม้จะชัดเจน แต่ก็ถูกนำมาแสดงโดย ใช้ นท ธาตุ (ว่า นทติ) โดยคำนึงถึงตัวประธานในฝ่ายอุปมาว่า สีห มิได้คำนึงถึงประธาน ในบทอุปไมยกล่าวคือ ปุริส แต่อย่างใด

คนมีเสียงดุจเมฆคำราม

ยถา หิ วลาหกูปมาวเสน กถิตๆ, “กถญฺจ ปุคฺคโล คชฺชิตา จ วสฺสิตา จ โหตีติ ปาฬิยๆ 388 คชฺชนๆ วสฺสนญฺจ ปุคฺคเล อลพฺภมานมฺปิ วลาหกสฺส คชฺชนวสฺสนสทิสาย ภาสนกรณกฺริยายูป-ลพฺภนโต วตฺตพฺพเมว โหติ, เอวเมว นิพฺภยภาเวน สีหนาทสทิสิยา วาจาย นิจฺฉรณโต สีโห วิย นทตีติ อวิภาวิตตฺถวนฺเตน นทสทฺเทน มนุสฺสภาสาปิ นิทฺทิสิตพฺพา โหติ.

เหมือนกับข้อความพระบาลีที่พระผู้มีพระภาค ทรงตรัสเปรียบเทียบบุคคลเหมือน กับก้อนเมฆ (วลาหกูปมา) นั้น พระองค์ได้ทรงใช้ คชฺชิตา และ วสฺสิต ศัพท์ (คำรามและ แผดร้อง) มาเป็นกิริยาของบุคคลซึ่ง ณ ที่นั้นสามารถใช้คำกิริยาเช่นนั้นได้ เพราะถึงแม้ว่า การคำราม และการแผดเสียงร้องเหล่านี้ ไม่มีในตัวมนุษย์ แต่เนื่องจากกิริยาการกล่าวของ มนุษย์นั้นมีลักษณะที่คล้ายกับการคำราม และการแผดเสียงร้องของเมฆฝน ข้อนั้นฉันใด. ข้อนี้ก็ฉันนั้น นั่นหมายความว่า แม้จะเป็นภาษามนุษย์ แต่ก็สามารถแสดงด้วย นท ธาตุซึ่ง เป็นธาตุประเภทที่มีอรรถไม่ชัดเจน (ได้ว่า สีโห วิย นทติ) เพราะเป็นผู้ที่มีความสามารถ พิเศษกล่าวคือสามารถเปล่งเสียงที่ไม่สะทกสะท้านได้เหมือนกับราชสีห์บรรลือสีหนาท

คนมีลักษณะเหมือนผลมะม่วง

เอตฺถ จ อมฺพผลูปมาทโยปิ อาหริตฺวา ทสฺเสตพฺพา389 น หิ ปกฺกามกตาทีนิ ปุคฺคเลสุ วิชฺชนฺติ, อถ โข อมฺพผลาทีสุ เอว วิชฺชนฺติ, เอวๆ สนฺเตปิ ภควตา อญฺเญนากาเรน สทิสตฺตๆ วิภาเวตุ อมฺพผลูปมาทโย วุตฺตา, เอวเมว นทสทฺโท อพฺยตฺตสทฺทภาเวน ติรจฺฉานคต-สทฺทาทีสุ เอว วตฺตพฺโพปิ อตฺถนฺตรวิภาวนตฺถๆ “สีโห วิย นทตีติอาทีสุ มนุสฺสภาสายมฺปิ รูฬฺหิยา วุตฺโต, น สภาวโต. ตถา หิ สภาวโต นทสทฺเทนปิ วสฺสิตสทฺทาทีหิปิ มนุสฺสภาสา นิทฺทิสิตพฺพา น โหตีติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มิใช่แต่จะมีการเปรียบเทียบกับเมฆเท่านั้น แต่ยังมีข้อเปรียบเทียบ อื่นๆ ที่ควรนำมาแสดงอีก๑ เช่น อมฺพผลูปมา "การเปรียบเทียบบุคคลดุจผลมะม่วง". ก็และ ในการเปรียบเทียบนี้ พึงทราบว่า ลักษณะความสุก-ดิบ ไม่มีอยู่ในตัวบุคคล จะมีอยู่ก็เฉพาะ แต่ในผลมะม่วงเป็นต้นเท่านั้น ถึงกระนั้น การที่พระผู้มีพระภาค ทรงเปรียบเทียบบุคคล เหมือนกับผลมะม่วงเป็นต้นไว้ ก็เพื่อประสงค์ที่จะทรงแสดงให้เห็นลักษณะที่เหมือนกันใน แง่มุมอื่น (นอกจากความสุก-ดิบ) ข้อนี้ฉันใด. เกี่ยวกับ นท ธาตุก็ฉันนั้น กล่าวคือแม้ นท ธาตุซึ่งมีอรรถว่า "ออกเสียงไม่ชัดเจน" จะควรใช้เฉพาะกับสัตว์เดรัจฉานเท่านั้นก็ตาม แต่ ด้วยจุดประสงค์ที่ต้องการแสดงความเป็นอุปจารโวหาร (สทิสูปจาระ) จึงได้ยก นท ธาตุ มาแสดงแม้กับการพูดภาษามนุษย์ เช่น ในข้อความว่า สีโห วิย นทติ (บรรลือดุจราชสีห์) ด้วยเหตุดังกล่าว คำกิริยาว่า นทติ นี้ จึงมิใช่เป็นการบรรลือจริง ดังจะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ เป็นการแสดงถึงการพูดภาษามนุษย์จริงๆ นั้น ท่านจะไม่ใช้ศัพท์กิริยาที่มาจาก นท ธาตุ หรือศัพท์กิริยาว่า วสฺสิต เป็นต้น (แต่จะใช้ธาตุอื่น เช่น วท ธาตุเป็นต้น)

ยทิ เอวๆ -

สุวิชานๆ สิงฺคาลานๆ สกุณานญฺจ วสฺสิตๆ

มนุสฺสวสฺสิตๆ ราช ทุพฺพิชานตรๆ ตโตติ

เอตฺถ กสฺมา วสฺสิตสทฺเทน มนุสฺสภาสา นิทฺทิสียตีติ? สจฺจํ มนุสฺสภาสาปิ วสฺสิต-สทฺเทน นิทฺทิฏฺฐา ทิสฺสติ, เอวํ สนฺเตปิ สา “สุวิชานํ สิงฺคาลานํ, สกุณานญฺจ วสฺสิตนฺติ วสฺสิต-สทฺทวเสน ปโยคสฺส วจนโต ตทนุรูปํ นิทฺทิสิตุ อรหตีติ มนฺตฺวา วสฺสิตสทฺทสทิสี นิทฺทิฏฺฐา. น หิ “มนุสฺโส วสฺสตีติอาทินา วิสุ ปโยคา ทิสฺสนฺติ, “สกุโณ วสฺสติ, กูชตีติอาทินา ปน ปโยคา ทิสฺสนฺติ, ตสฺมา “สงฺคามํ โอตริตฺวาน, สีหนาทํ นทิ กุโสติอาทีสุ วิย ยถารหํ อตฺโถ คเหตพฺโพ. เอวํ นทธาตุ สภาวโต อพฺยตฺตสทฺเทเยว โหติ, น วิยตฺติยํ วาจายนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม: หากว่าไม่สามารถใช้ นท ธาตุ และ วสฺสิต ศัพท์กับการพูดภาษามนุษย์ไซร้ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ในชวนหังสชาดก จึงได้แสดงกิริยาของการกล่าวภาษามนุษย์ โดยใช้ศัพท์ว่า วสฺสิต ดังนี้ไว้ว่า

สุวิชานํ สิงฺคาลานํ สกุณานญฺจ วสฺสิตํ

มนุสฺสวสฺสิตํ ราช ทุพฺพิชานตรํ ตโต390

ข้าแต่พระราชา เสียงของสุนัขจิ้งจอกทั้งหลายก็ดี ของนกทั้งหลายก็ดี รู้ได้ง่าย แต่เสียงของมนุษย์ทั้งหลาย รู้ได้ยากกว่านั้น.

ตอบ: ใช้จริง, จะอย่างไรก็ตาม แม้การพูดภาษามนุษย์ จะถูกสื่อออกมาด้วยคำ ว่า วสฺสิต แต่ก็เป็นเพียงการสื่อถึงการใช้วาจาที่มีการออกเสียง ซึ่งมีความใกล้เคียงกับความ หมายของ วสฺสิต ศัพท์ โดยผู้ใช้คิดว่า ควรที่จะใช้คำกิริยาที่สอดคล้องกับคำกิริยาของข้อ ความข้างต้น คือ "สุวิชานํ สิงฺคาลานํ สกุณานญฺจ วสฺสิตํ" ซึ่งมีการใช้ วสฺสิต ศัพท์มาก่อน จะอย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีตัวอย่างที่มีการใช้กิริยา คือ วสฺสติ (รูปอาขยาต) คู่กับการ พูดจาของมนุษย์ เช่น ใช้ว่า มนุสฺโส วสฺสติ ตามลำพังเลย ส่วนที่ใช้คู่กับการร้อง (การออก เสียง) ของสัตว์เดรัจฉานมีนกเป็นต้นนั้น ถือว่ามีใช้โดยทั่วไป เช่น สกุโณ วสฺสติ (นกย่อมส่งเสียงร้อง), สกุโณ กูชติ391 (นกย่อมกู่ร้อง) เป็นต้น

เพราะเหตุนั้น นักศึกษา ควรถือเอาความตามสมควร เหมือนกับในข้อความเป็นต้น ว่า สงฺคามํ โอตริตฺวาน สีหนาทํ นทิ กุโส392 (พระเจ้าสีหสรกุสราช เสด็จลงสู่สงคราม บรรลือเสียงกึกก้องดุจราชสีห์ก็มิปาน)

สรุปว่า พึงทราบดังนี้ว่า โดยตรงแล้ว นท ธาตุมีความหมายว่า "ออกเสียงไม่ชัด" และโดยอ้อมก็สามารถมีความหมายว่า วิยตฺติยํ วาจายํ "ออกเสียงชัด" ได้

อทฺท = คติยํ; ไป

= ยาจเน จ ขอ, อ้อนวอน

อทฺทติ ย่อมไป, ย่อมขอ

นทฺท คทฺท = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว

นทฺทติ ย่อมออกเสียง

คทฺทติ ย่อมออกเสียง

ตทฺท = หึสายํ เบียดเบียน

ตทฺทติ ย่อมเบียดเบียน

กทฺท = กุจฺฉิเต สทฺเท ออกเสียงน่าเกลียด

กทฺทติ ย่อมพูดจาน่าเกลียด

กทฺทโม เปือกตม, เลน, โคลน

ขทฺท = ทำสเน กัด, ต่อย

ทำสนมิห ทนฺตสูกกตฺติกากฺริยา อภิธียเต.

สภาวตฺตา ธาตุยา สาธนปฺปโยคสมวายี. ขทฺทติ.

ก็ในที่นี้ "ทำสน" หมายถึงอาการที่ใช้ฟันกัดแทะ. กิริยาอาการนี้ เป็นความหมายโดย ตรงของธาตุ จึงต้องมีปกติใช้ร่วมกับสาธนะ (อรรถแห่งปัจจัย) และปโยคะ (ตัวอย่าง)

ขทฺทติ ย่อมกัด, ย่อมต่อย

อทิ = พนฺธเน ผูก, พัน, รัด, มัด

อนฺทติ. อนฺทุ. อนฺทุสทฺโท ปเนตฺถ อิตฺถิลิงฺโค คเหตพฺโพ ปาฬิยำ อิตฺถิลิงฺคปฺ-ปโยคทสฺสนโต “เสยฺยถาปิ วาเสฏฺฐ อยำ อจิรวตี นที ปูรา อุทกสฺส สมติตฺติกา กากเปยฺยา, อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย ปารตฺถิโก ปารคเวสี ปารคามี ปารำ ตริตุกาโม, โส โอริมตีเร ทฬฺหาย อนฺทุยา ปจฺฉาพาหำ คาฬฺหพนฺธนพนฺโธติ.

ตตฺร อนฺทูติ ยำ กิญฺจิ พนฺธนำ วา. “ยถา อนฺทุฆเร ปุริโสติ หิ วุตฺตำ. พนฺธนวิเสโส วา, “อนฺทุพนฺธนาทีนิ ฉินฺทิตฺวา ปลายึสู”ติ หิ วุตฺตำ. อปิจ อนฺทนฏฺเฐน พนฺธนฏฺเฐน อนฺทุ วิยาติปิ อนฺทุ, ปญฺจ กามคุณา. วุตฺตญฺเหตำ ภควตา “อิเม โข วาเสฏฺฐ ปญฺจ กามคุณา อริยสฺส วินเย อนฺทูติปิ พนฺธนนฺติปิ วุจฺจนฺตีติ. นิคฺคหีตาคมวเสนายำ ธาตุ วุตฺตา. กตฺถจิ ปน วิคต-นิคฺคหีตาคโมปิ โหติ, ตำ ยถา? “อวิชฺชา ภิกฺขเว ปุพฺพงฺคมา อกุสลานำ ธมฺมานำ สมาปตฺติยา อนฺวเทว อหิริกนฺติ ปาฬิ.

เอตฺถ อนุอนฺทติ อนุพนฺธตีติ อนฺวทิ. อนฺวทิ เอว อนฺวเทวาติ กิตวิคฺคโห สนฺธิวิคฺคโห จ เวทิตพฺโพ. ตถา หิ อฏฺฐกถายำ “อนฺวเทวาติ อนุพนฺธมานเมวาติ วุตฺตำ, ตำ อวิชฺชมหิริกำ อนุพนฺธมานเมว โหตีติ อตฺโถ.

อนฺทติ ย่อมผูก

อนฺทุ ขื่อ, คา หรือเบญจกามคุณ

ก็ อนฺทุ ศัพท์ในที่นี้ นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นอิตถีลิงค์ เพราะได้พบตัวอย่างที่ใช้เป็น อิตถีลิงค์ในข้อความพระบาลีดังนี้ว่า

เสยฺยถาปิ วาเสฏฺฐ อยำ อจิรวตี นที ปูรา อุทกสฺส สมติตฺติกา กากเปยฺยา, อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย ปารตฺถิโก ปารคเวสี ปารคามี ปารำ ตริตุกาโม, โส โอริมตีเร ทฬฺหาย อนฺทุยา ปจฺฉาพาหำ คาฬฺหพนฺธนพนฺโธ 393

"ดูก่อนวาเสฏฐะ เปรียบเหมือนแม่น้ำอจิรวดี น้ำเต็มเปี่ยมเสมอฝั่ง กาดื่มกินได้, ครั้งนั้น มีบุรุษผู้หนึ่งต้องการฝั่งอีกฝั่งหนึ่ง แสวงหาฝั่ง ประสงค์ข้ามฝั่ง ปรารถนาจะไปให้ ถึงฝั่ง เดินมาที่ฝั่งแม่น้ำอจิรวดี เขาใช้เชือกมัดแขนไพล่หลังอย่างแน่นที่ริมฝั่งนี้"

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนุทุ ได้แก่ เครื่องจองจำอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังพระบาลี ว่า ยถา อนุทุฆเร ปุริโส394 (ดุจบุรุษในเรือนจำ) หรือเครื่องจองจำชนิดพิเศษ ดังพระบาลีว่า อนุทุพนฺธนาทีนิ ฉินฺทิตฺวา ปลายึสุ395 (ตัดขื่อ[โซ่ตรวน]และเครื่องผูกเป็นต้นหนีไปแล้ว). นอกจากนี้ ชื่อว่า อนุทุ เพราะเป็นเหมือนเครื่องจองจำ คือต่างก็เป็นเครื่องผูก, มัด ได้แก่ เบญจกามคุณ. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อิเม โข วาเสฏฺฐ ปญฺจ กาม-คุณา อริยสฺส วินเย อนุทูติปิ พนฺธนนฺติปิ วุจฺจนฺติ396 (ดูก่อนวาเสฏฐะ เบญจกามคุณ เหล่านี้ เรียกว่า อนุทุ (ขื่อคา) บ้าง พนฺธน (เครื่องจองจำ) บ้างในวินัยของพระอริยะ)

ธาตุว่า "อทิ" นี้ (โดยทั่วไปแล้ว) ท่านแสดงโดยการลงนิคหิตอาคม. แต่ในพระบาลี บางแห่งไม่ลงนิคหิตอาคมก็มี เช่น อวิชฺชา ภิกฺขเว ปุพฺพงฺคมา อกุสลานํ ธมฺมานํ สมาปตฺติยา, อนฺวเทว อหิริกํ397 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อวิชชา เป็นหัวหน้าในการยังอกุศล ธรรมให้ถึงพร้อม ส่วนความไม่ละอาย เป็นเพียงผู้ติดตามอวิชชาอยู่ทีเดียว)

วิเคราะห์ อนฺวเทว

ในคำว่า อนฺวเทว นี้ นักศึกษา พึงทราบกิตวิเคราะห์และสนธิวิเคราะห์๑ดังนี้ว่า อนุอนฺทติ อนุพนฺธตีติ อนฺวทิ. อนฺวทิ เอว อนฺวเทว (ชื่อว่า อนฺวทิ เพราะเป็นผู้ติดตาม, เป็น เพียงผู้ติดตามเท่านั้น เรียกว่า อนฺวเทว = อนุ + อทิ + เอว) ดังที่ในอรรถกถา พระอรรถ- กถาจารย์ท่านได้อธิบายบทว่า อนฺวเทว ว่า "ติดตามอยู่นั่นเทียว"398 หมายความว่า ความไม่ ละอายเป็นเพียงสิ่งที่ติดตามอวิชชาเท่านั้น

อทิ = ปรมิสฺสริเย เป็นใหญ่ยิ่ง, ยอดเยี่ยม

อินฺทติ. อินฺทนํ, อินฺโท.

เอตฺถ อินฺโทติ อธิปติภูโต โย โกจิ. โส หิ อินฺทติ ปเรสุ อิสฺสริยํ ปาปุณาตีติ อินฺโทติ วุจฺจติ. อปิจ อินฺโทติ สกฺโก. สกฺกสฺส หิ อเนกานิ นามานิ -

สกฺโก ปุรินฺทโท อินฺโท วตฺรภู ปากสาสโน
สหสฺสเนตฺโต มฆวา เทวราชา สุชมฺปติ.
สหสฺสกฺโข ทสสต- โลจโน วชิราวุโธ
ภูตปติ มหินฺโท จ โกสิโย เทวกุญฺชโร.
สุราธิโป สุรนาโถ วาสโว ติทิวาธิภู
ชมฺภาริ เจว วชิร-หตฺโถ อสุรสาสโน
คนฺธพฺพราชา เทวินฺโท สุรินฺโท อสุราภิภูติ.
เอวํ อเนกานิ นามานิ.

เอโกปิ หิ อตฺโถ อเนกสทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตตาย อเนกนาโม. เตนาห ภควา -

สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน มโฆ นาม มาณโว อโหสิ, ตสฺมา “มฆวาติ วุจฺจติ. สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน ปุเร ทานํ อทาสิ, ตสฺมา “ปุรินฺทโทติ วุจฺจติ. สกฺโก

มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสิ, ตสฺมา “สกฺโกติ วุจฺจติ. สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน อาวาสํ อทาสิ, ตสฺมา “วาสโวติ วุจฺจติ. สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท สหสฺสํ อตฺถานํ มุหุตฺเตน จินฺเตติ, ตสฺมา “สหสฺสกฺโขติ วุจฺจติ. สกฺกสฺส มหาลิ เทวานมินฺทสฺส สุชา นาม อสุรกญฺญา ปชาปติ, ตสฺมา “สุชมฺปตีติ วุจฺจติ. สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท เทวานํ ตาวตึสานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ รชฺชํ กาเรติ, ตสฺมา “เทวานมินฺโทติ วุจฺจตีติ 399

เอวเมกสฺสาปิ อตฺถสฺส อเนกานิ สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตานิ ทิสฺสนฺติ. ตถา หิ เยน ปวตฺตินิมิตฺเตน ตาวตึสาธิปติมฺหิ อินฺทสทฺโท ปวตฺโต, น เตน ตตฺถ สกฺกาทิสทฺทา ปวตฺตา, อถ โข อญฺเญน. ตถา เยน สมฺมาทิฏฺฐิยํ ปญฺญาสทฺโท ปวตฺโต, น เตน ตตฺถ วิชฺชาทิสทฺทา. เยน สมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปุพฺพงฺคมภาเวน อุปฺปนฺนธมฺมสฺมึ จิตฺตสทฺโท ปวตฺโต, น เตน ตตฺถ วิญฺญาณาทิสทฺทา. น หิ วินา เกนจิ ปวตฺตินิมิตฺเตน สทฺโท ปวตฺตตีติ. เอโกปิ อตฺโถ สมฺมุตฺยตฺโถ จ ปรมตฺโถ จ อเนกสทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตตาย อเนกนาโมติ ทฏฺฐพฺพํ.

ความหมาย/วิเคราะห์ อินฺท ศัพท์

อินฺทติ ย่อมเป็นใหญ่

อินฺทนํ ความเป็นใหญ่

อินฺโท ผู้เป็นใหญ่พระอินทร์, ท้าวสักกะ

ก็ในที่นี้ บทว่า อินฺโท หมายถึงผู้ใดผู้หนึ่งผู้เป็นจอมราชันย์ (เป็นใหญ่). ก็บุคคลนั้น ชื่อว่า อินฺท เพราะถึงความเป็นใหญ่เหนือบุคคลเหล่าอื่น). อีกนัยหนึ่ง บทว่า อินฺโท ได้แก่ ท้าวสักกะ. ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระอินทร์ มีดังนี้ คือ

สกฺก, ปุรินฺทท, อินฺท, วตฺรภู, ปากสาสน, สหสฺสเนตฺต, มฆวา, เทวราชา, สุชมฺปติ, สหสฺสกฺข, ทสสตโลจน, วชิราวุธ, ภูตปติ, มหินฺท, โกสิย, เทวกุญฺชร, สุราธิป, สุรนาถ, วาสว, ติทิวาธิภู, ชมฺภาริ, วชิรหตฺถ, อสุรสาสน, คนฺธพฺพราชา, เทวินฺท, สุรินฺท และ อสุราภิภู.

คำนามที่มีความหมายว่า พระอินทร์มีมากมายอย่างนี้แล. ด้วยว่า ความหมายแม้ เพียงความหมายเดียว (เช่น พระอินทร์) แต่ก็สามารถมีหลายศัพท์ได้ เพราะสัททัปปวัตติ-นิมิต (เหตุแห่งการบัญญัติคำศัพท์) นั้นมีหลากหลาย ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

ดูก่อนมหาลิ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพ๑ ยังเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้เป็นมาณพชื่อว่า มฆะ เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวมฆวะ

ดูก่อนมหาลิ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพ ยังเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ทานมาก่อน เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวปุรินททะ

ดูก่อนมหาลิ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพ ยังเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ทานโดยเคารพ เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวสักกะ

ดูก่อนมหาลิ เมื่อท้าวสักกะจอมเทพ ยังเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้ให้ที่พักอาศัย เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าววาสวะ

ดูก่อนมหาลิ ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงคิดเนื้อความได้ตั้งพันโดยครู่เดียว เพราะ เหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวสหัสสนัยน์

ดูก่อนมหาลิ ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงมีนางอสุรกัญญานามว่าสุชาเป็นปชาบดี เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวสุชัมบดี

ดูก่อนมหาลิ ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงเสวยรัชสมบัติเป็นอิสราธิบดีของทวยเทพชั้น ดาวดึงส์ เพราะเหตุนั้น (มาบัดนี้ เขา) จึงได้รับการขนานนามว่า ท้าวเทวานมินทะ

ความหมายแม้เพียงความหมายเดียว ปรากฏว่ามีสัททัปปวัตตินิมิต(เหตุแห่งการ บัญญัติคำศัพท์) หลากหลายด้วยประการฉะนี้

จริงอย่างนั้น อินฺท ศัพท์ มีความหมายตามสัททปวัตตินิมิตว่า "เป็นใหญ่[จอม]แห่ง ทวยเทพชั้นดาวดึงส์" แต่สำหรับ สกฺก ศัพท์เป็นต้น มิได้มีความหมายตามสัททปวัตตินิมิต ว่า "เป็นใหญ่[จอม]แห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์" เช่นนั้น โดยที่แท้ สกฺก ศัพท์เป็นต้นนั้น ย่อมมีความหมายตามสัททปวัตตินิมิตอื่น

โดยทำนองเดียวกัน ปญฺญา ศัพท์ย่อมมีความหมายตามสัททปวัตตินิมิตว่า "ความ เห็นชอบ", แต่สำหรับ วิชฺชา ศัพท์เป็นต้น มิได้มีความหมายตามสัททปวัตตินิมิตว่า "ความ เห็นชอบ" เช่นนั้น. จิตฺต ศัพท์ย่อมมีความหมายตามสัททปวัตตินิมิตว่า "ธรรมที่เกิดขึ้น โดยความเป็นประธานแห่งสัมปยุตธรรม" แต่สำหรับ วิญฺญาณ ศัพท์เป็นต้น มิได้มีความ หมายตามสัททปวัตตินิมิตว่า "ธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นประธานแห่งสัมปยุตธรรม" เช่นนั้น. อนึ่ง ศัพท์จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากขาดปวัตตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง.

สิ่งๆ เดียว ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นสมมุติหรือปรมัตถ์ พึงทราบว่า สิ่งนั้นสามารถมีคำ เรียก (คำบัญญัติ) เป็นจำนวนมากตามจำนวนความมากของสัททปวัตตินิมิต และพยุป-ปัตตินิมิต (ปวัตตินิมิตที่เป็นอรรถของรูปวิเคราะห์)๑

เอตฺถ สิยา “นามานีติ วทถ, กึ นามํ นามา”ติ. วุจฺจเต- อีทิเส ฐาเน อตฺเถสุ สทฺทปฺ-ปวตฺตินิมิตฺตํ “นามนฺติ คหิตํ, ยํ “ลิงฺคนฺ"ติปิ วุจฺจติ. ตถา หิ “นามนฺติ จ “ลิงฺคนฺติ จ สทฺโทปิ วุจฺจติ, “อญฺญ โสภนํ นามํ ปริเย สิสฺสามิ400 ลิงฺคญฺจ นิปฺจฺจเตติอาทีสุ วิย. อสภาวธมฺมภูตํ นามปญฺญตฺติสงฺขาตํ อตฺเถสุ สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตมฺปิ วุจฺจติ “นามโคตฺตํ น ชีรติ401 สตลิงฺโคติ-อาทีสุ วิย. อิติ นามสทฺเทนปิ ลิงฺคสทฺเทนปิ สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺส กถนํ ทฏฺฐพฺพํ. สทฺทปฺ-ปวตฺตินิมิตฺตญฺจ นาม โลกสงฺเกตสิทฺโธ ตัตัวจนตฺถนิยโต สามญฺญาการวิเสโสติ คเหตพฺพํ. โส เอวัภูโตเยว สามญฺญาการวิเสโส นาม ปญฺญตฺตีติ ปุพฺพาจริยา วทนฺติ โส หิ ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺเถ สทฺทํ นาเมติ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส นามสญฺญ กโรตีติ นามํ, ปกาเรหิ ญาปนโต ปญฺญตฺติ จ. สวิญฺญตฺติวิการสฺส ปน สทฺทสฺส สมฺมุติปรมตฺถสจฺจานํ ปกาเรหิ ญาปนโต ปญฺญตฺติภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถิ. สทฺทสฺเสว หิ เอกนฺเตน ปญฺญตฺติภาโว อิจฺฉิตพฺโพ “นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณาติ จ “นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาติ จ “นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา พหิทฺธารมฺมณาติ จ ปาฬิทสฺสนโต. อิธ ปน สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตาธิการตฺตา นามวเสน อตฺโถ ปกาสิโต. เอวํ อเนกวิธสฺส สามญฺญาการวิเสโสติ ปุพฺพาจริเยหิ คหิตสฺส นามปญฺญตฺติ-

สงฺขาตสฺส สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺส วเสน เอโกปิ เญยฺยตฺโถ อเนกลิงฺโคติ คเหตพฺโพ. เตนาห อายสฺมา สุเหมนฺโต ปภินฺนปฏิสมฺภิโท -

สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ สตทสฺสีว ปณฺฑิโตติ.

เอวํ สพฺพาภิธาเนสุปิ อิมินา นเยน ยถารหํ อตฺโถ วิภาเวตพฺโพ นยญฺญูหิ.

นามกับลิงค์

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีคำทักท้วงได้ว่า:- ที่ท่านกล่าวว่า นามานิ (นามทั้งหลาย) นั้น คำว่า "นาม" คืออะไร ? ตอบว่า ในฐานะเช่นนี้ พึงทราบว่า "นาม" ก็คือสัททปวัตตินิมิต(และ พยุปปัตตินิมิต)ของสิ่งต่างๆ นั่นเอง. คำว่า นาม นี้ บางครั้งเรียกว่า "ลิงฺค" ก็มี ดังจะเห็น ได้ว่าทั้ง "นาม" และ "ลิงฺค" ต่างก็หมายถึงคำศัพท์ เช่นในข้อความว่า อญฺญ โสภนำ นาม ปริเยสิสฺสามิ (เราจักค้นหาคำศัพท์ใหม่ที่ดีกว่า[คำว่า ปาปกะ]) และ ลิงฺคญฺจ นิปฺปชฺชเต (ตั้งลิงค์[คำนาม]ไว้ตามที่มีใช้ในพระพุทธพจน์)

สัททปวัตตินิมิต

ในบางครั้ง "นาม" หมายถึงสัททปวัตตินิมิตกล่าวคือนามบัญญัติ หรือชื่อของสิ่ง ต่างๆ ซึ่งเป็นเพียงสมมุติ เช่นในข้อความว่า นามโคตฺตำ น ชีรติ (ชื่อ-นามสกุล ย่อมไม่เสื่อม โทรม, สตลิงฺโค (มีชื่อเป็นจำนวนมาก). ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ได้มีการใช้ศัพท์ว่า "นาม" ศัพท์ว่า "ลิงฺค" เพื่อระบุถึงสัททปวัตตินิมิต

อนึ่ง สัททปวัตตินิมิตนี้ พึงทราบว่าหมายถึงลักษณะทั่วๆ ไปของแต่ละศัพท์ที่เรียก กันว่าความหมายของศัพท์นั้นๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่สามารถสื่อทราบกันได้โดยโลกสังเกตะ (โวหาร ที่ชาวโลกนิยมใช้กัน). ลักษณะทั่วๆ ไปของแต่ละศัพท์นั้น บูรพาจารย์ทั้งหลาย เรียกว่า นามบัญญัติ ทั้งนี้เพราะท่านเห็นว่าลักษณะดังกล่าวสามารถเป็นสื่อนำศัพท์ให้เข้าถึงอรรถ (สิ่ง) นั้นๆ จึงเรียกลักษณะนั้นว่า "นาม" และเพราะเห็นว่า ลักษณะดังกล่าวสามารถใช้เป็น เครื่องมือสื่อให้ทราบโดยแง่มุมต่างๆ จึงเรียกลักษณะดังกล่าวว่า "ปัญญัตติ"

ดังนั้น สำหรับเสียงที่เป็นวจีเภทะซึ่งมีวจีวิญญัติ (ความเคลื่อนไหวของปฐวีธาตุ) เป็นปทัฏฐาน ได้ชื่อว่าเป็นปัญญัตติ ในฐานะเป็นเครื่องมือสื่อให้รู้ซึ้งถึงสมมุติสัจ (มีหม้อ,ผ้า เป็นต้น) และปรมัตถสัจ(มีรูป เวทนา สัญญาเป็นต้น)นั้น จึงมิใช่เรื่องแปลกแต่อย่างใด ด้วยว่า ความจริงแล้ว เสียงที่เป็นสวิญญัตติวจีเภทะนั้นแหละ ควรได้ชื่อว่าเป็นบัญญัติอย่าง แท้จริง เพราะพบข้อความในพระบาลีปฏิสัมภิทาวิภังค์ว่า

นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา"ติ จ "นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนา-รมฺมณาติ จ "นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา พหิทฺธารมฺมณาติ จ402

"นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ รับกามธรรมกล่าวคือเสียงเท่านั้นเป็นอารมณ์ (๑). นิรุตติ-ปฏิสัมภิทาญาณ รับเสียงที่เป็นสวิญญัตติวจีเภทะที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันเท่านั้น (๒). นิรุตติ-ปฏิสัมภิทาญาณรับสัททารมณ์ (เสียง) ภายนอกเท่านั้นเป็นอารมณ์ (๓)"

แต่สำหรับในที่นี้ เนื่องจากเป็นช่วงที่กำลังพูดถึงความเป็นสัททปวัตตินิมิตของ อรรถมีพระอินทร์เป็นต้น ดังนั้น อรรถจึงถูกยกขึ้นแสดงไว้ตามจำนวนของคำนาม

สรุปว่า อรรถกล่าวคือเญยยธรรม ๕ ประการแม้เพียงอรรถเดียว ก็สามารถมีคำ ศัพท์ใช้เป็นอเนกอนันต์ได้ตามปริมาณจำนวนของสัททปวัตตินิมิตกล่าวคือนามบัญญัติ ที่บูรพาจารย์ทั้งหลายหมายเอาลักษณะทั่วไปของสิ่งต่างๆ ดังนี้แล. ดังที่พระสุเหมันตเถระ ผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณได้กล่าวไว้เป็นคาถาว่า

สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ สตทสฺสีว ปณฺฑิโต403

อรรถๆ เดียวมีปวัตตินิมิต หรือศัพท์เป็นร้อย ทรงไว้ ซึ่งปวัตตินิมิตกล่าวคือลักษณะเครื่องหมายจำนวน เป็นร้อย คนผู้มีความรู้น้อย ใช้ได้เพียงศัพท์เดียว ส่วน คนผู้มีความรู้มาก ใช้ได้เป็นร้อยๆ ศัพท์เทียว ๑

บัณฑิตผู้เข้าใจในนยะ พึงแสดงอรรถของคำนามอื่นๆ โดยอาศัยหลักการที่ว่ามา ข้างต้นนี้ได้ตามที่เห็นสมควร ด้วยประการฉะนี้แล

วิทิ = อวยเว แยกเป็นส่วนๆ, เป็นตอน

วินฺทติ. ยทิ อภิธานมตฺถิ, “วินฺโทติ ทิสฺสติ. ยถา กณฺฑติ. กณฺโฑ.

วินฺทติ ย่อมแยกส่วน

หากแม้นว่า พึงมีคำนามที่สำเร็จมาจาก วิทิ ธาตุไซร้ ก็เห็นจะเป็นคำว่า วินฺโท เท่านั้นที่พอจะเป็นได้ เหมือนกับ กฑิ ธาตุที่สำเร็จเป็นกิริยาว่า กณฺฑติ (ย่อมดัด) และสำเร็จ เป็นคำนามว่า กณฺโฑ (ตอน, ปริจเฉท, ลูกศร) ฉันนั้น

ขิทิ = อวยเว แยกเป็นส่วนๆ

ขิทิ อวยเวติ จนฺทวิทุโน วทนฺติ. เตสํ มเต “ขินฺทตีติ รูปํ.

นักไวยากรณ์ผู้รู้คัมภีร์จันทระ กล่าวไว้ (ในคัมภีร์จันทรธาตุปาฐะ[บัญชีธาตุที่มาใน คัมภีร์จันทรไวยากรณ์]ว่า ขิทิ ธาตุใช้ในอรรถว่า "แยกเป็นส่วนๆ" ซึ่งตามมตินักไวยากรณ์ เหล่านั้นสามารถสร้างรูปกิริยาได้ว่า "ขินฺทติ" (ย่อมแยกเป็นส่วนๆ)๒

นิทิ = กุจฺฉายํ นินทา, ติเตียน

กุจฺฉาสทฺโท ครหตฺโถ. นินฺทติ. นินฺทา.

โปราณเมตํ อตุล เนตํ อชฺชตนามิว
นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนํ นินฺทนฺติ พหุภาณินํ
มิตภาณิมฺปิ นินฺทนฺติ นตฺถิ โลเก อนินฺทิโต.
อวณฺโณ อคุโณ นินฺทา ครหา อยโสปิ จ
อสิโลโก อกิตฺติ จอสิลาฆา จ อตฺถุติ.

กุจฺฉา ศัพท์ มีอรรถ ครหะ (ตำหนิ, ติเตียน,นินทา). นินฺทติ (ย่อมตำหนิ, ติเตียน). นินฺทา (การตำหนิ, การติเตียน, การนินทา)

โปราณเมตं อตุล เนตं อชฺชตนามิว๑
นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนं นินฺทนฺติ พหุภาณินं
มิตภาณิมฺปิ นินฺทนฺติ นตฺถิ โลเก อนินฺทิโต404

อตุลเอ่ย เรื่องอย่างนี้มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่งจะมีใน ปัจจุบันนี้ ผู้นั่งนิ่งเฉยๆ เขาก็นินทา ผู้พูดมาก เขาก็นินทา ผู้พูดน้อย เขาก็นินทา ไม่มีใครในโลกที่ไม่ถูกนินทา.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ติเตียน มีดังนี้:-

อวณฺณ, อคุณ, นินฺทา, ครหา, อยส, อสิโลก, อกิตฺติ, อสิลาฆา, อตฺถุติ.

นนฺท = สมิทฺธิยं บริบูรณ์, สมบูรณ์, เพลิดเพลิน

อกมฺมิกา ธาตุ. นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา. นนฺทาย นูน มรเณน. นนฺทสิ สิริวาหน. นนฺทนं วนं. อภิสทฺทโยเค ปนายं สกมฺมโกปิ. อภินนฺทนฺติ อาคตं นาภินนฺทนฺติ มรณं.

สิรีวรูปินึ ทิสฺวา นนฺทิตं อาสิ ตं กุลं
เตน นนฺทาติ เม นามं สุนฺทรं ปวรं อหุ.
รมฺมं เวฬุวนं เยน น ทิฏฺจ สุคตาลยं
น เตน นนฺทนं ทิฏฺจ อิติ มญฺเญ มเหสยं.
เยน เวฬุวนं ทิฏฺจนรนนฺทนนนฺทนं
สุทิฏฺจ นนฺทนं เตน, อมรินฺทสุนนฺทนं.

ธาตุนี้ เป็นอกัมมกธาตุ

ตัวอย่างเช่น

นนฺทติ ปุตฺเตหิ ปุตฺติมา405 คนมีบุตรมาก ย่อมอบอุ่นไปด้วยบุตรทั้งหลาย
นนฺทาย นูน มรเณน,- ข้าแต่พระเจ้าสิริวาหนะ ดูเหมือนว่าพระองค์ทรงมี
นนฺทสิ สิริวาหน406 ความยินดี (พอใจ) กับความตายของพระนันทาเทวี
เสียเหลือเกิน
นนฺทนं วนं407 พระราชอุทยานนันทวัน

สำหรับ นนฺท ธาตุนี้ เมื่อมี อภิ อุปสรรคเป็นบทหน้า (=อภิ+นนฺท) ย่อมกลายเป็น สกัมมกธาตุ (ธาตุที่มีกรรมมารับ) บ้าง

ตัวอย่างเช่น

อภินนฺทนฺติ อาคตं408 ย่อมให้การต้อนรับซึ่งบุคคลผู้มาเยี่ยม
นาภินนฺทนฺติ มรณं409 ย่อมไม่ต้องการความตาย
สิรีวรูปินึ๑ ทิสฺวา นนฺทิตं อาสิ ตं กุลं

เตน นนฺทาติ เม นามํ สุนฺทรํ ปวรํ อหุ.410

ราชสกุล (ของพระเจ้าสุทโธทนะ) นั้น เห็นดิฉันมีรูป งามตามบุญบารมีเก่า จึงพากันชื่นชม เพราะฉะนั้น ดิฉัน จึงมีนามที่ไพเราะเสนาะโสตว่านันทา (หมาย ถึงหญิงผู้มีรูปลักษณ์น่าชื่นชม)

รมฺมํ เวฬุวนํ เยน น ทิฏฺจ สุคตาลยํ

น เตน นนฺทนํ ทิฏฺจ อิติ มญฺเญ มเหสยิ.411

เยน เวฬุวนํ ทิฏฺจ นรนนฺทนนนฺทนํ

สุทิฏฺจ นนฺทนํ เตน อมรินฺทสุนนฺทนํ.

ดิฉันสำคัญว่า พระมหาเวฬุวันอันเป็นที่ประทับแห่ง พระสุคตเจ้านี้ เป็นที่น่ารื่นรมย์ ดังนั้น ดิฉัน จึงคิดว่า หากผู้ใดก็ตามยังมิได้เห็นเวฬุวัน ก็เท่ากับว่าผู้นั้น ยังไม่เห็นนันทวันอันเป็นที่รักของเหล่าทวยเทพ บนชั้นมไหศวรรค์.

พระมหาเวฬุวัน เป็นที่เพลิดเพลินของนรชน ประหนึ่ง เทพอุทยานนันทวัน ผู้ใดได้เห็นแล้ว ก็เท่ากับว่า ผู้นั้น เห็นเทพอุทยานนันทวัน อันเป็นที่เพลิดเพลินของ ท้าวอัมรินทร์๑แล้ว.

จทิ = หิลาทเน; ให้เกิดสุข, เป็นสุข;

= ทิตฺติยญฺจ ส่องสว่าง, สวยงาม, รุ่งเรือง

หิลาทนํ สุขนํ. ทิตฺติ โสภา. จนฺทติ. จนฺทโน, จนฺโท.

เอตฺถ จ จนฺทนสฺสปิ อเนกานิ นามานิ - จนฺทนํ, คนฺธสาโร, มลยโช, สุวณฺณจนฺทนํ, หริจนฺทนํ, รตฺตจนฺทนํ, โคสีตจนฺทนํ. จนฺทยติ หิลาทยติ สีตคุณสมงฺคิตาย สตฺตานํ ปริฬาหํ วูปสเมนฺตํ สุขํ อุปฺปาเทตีติ จนฺทนํ. จนฺโทติ โสโม, โสปิ จนฺทยติ หิลาทยติ สีตคุณสมฺปตฺติยา อตฺตโน ปภาย สตฺตานํ ปริฬาหํ วูปสเมนฺโต สุขํ อุปฺปาเทตีติ จนฺโทติ วุจฺจติ. อถวา จนฺทติ ทิพฺพติ สิริยา วิโรจตีติ จนฺโท. อาคมฏฺฐกถาสุ ปน “ฉนฺทํ ชเนตีติ จนฺโทติ 412วุตฺตํ.

หิลาทน คือ การให้เกิดความสุข

ทิตติ คือ ความส่องสว่าง, สวยงาม, รุ่งเรือง

จนฺทติ ย่อมสงบร่มเย็น

จนฺทโน แก่นจันทน์

จนฺโท พระจันทร์

ก็ในบรรดาบทเหล่านี้ ศัพท์ที่มีความหมายว่า แก่นจันทร์ มีหลายศัพท์ คือ จนฺทนํ, คนฺธสาโร, มลยโช (แก่นจันทร์ทั่วไป) สุวณฺณจนฺทนํ, หริจนฺทนํ (แก่นจันทร์เหลือง), รตฺต-จนฺทนํ (แก่นจันทร์แดง), โคสีตจนฺทนํ (แก่นจันทร์ที่มีเนื้อเย็นดุจน้ำ)

วิเคราะห์ จนฺทน, จนฺท ศัพท์

ชื่อว่า จนฺทน เพราะก่อให้เกิดความสุขอันเข้าไปสงบระงับความเร่าร้อนของ เหล่าสัตว์เนื่องจากพรั่งพร้อมด้วยคุณสมบัติกล่าวคือความเย็น.

บทว่า จนฺโท ได้แก่ ดวงจันทร์

ก็ดวงจันทร์แม้นั้น ได้ชื่อว่า จนฺท เพราะดับความเร่าร้อนของเหล่าสัตว์แล้วก่อให้ เกิดความสุข ร่มเย็นด้วยรัศมีของตน เนื่องจากถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติกล่าวคือความเย็น

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จนฺท เพราะสว่างไสวด้วยรัศมี. ส่วนที่มาในอรรถกถาพระสูตร พระอรรถกถาจารย์ ได้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า จนฺท เพราะให้เกิดความพอใจ

ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระจันทร์

ตสฺสาปิ อเนกานิ นามานิ-

จนฺโท นกฺขตฺตราชา จ อินฺทุ โสโม นิสากโร

จนฺทิมา มา นิสานาโถ โอสธีโส นิสาปติ.

อุฬุราชา สสงฺโก จ หิมรํสิ สสีปิ จ

ทฺวิชราชา สสธโร ตาราปติ หิมํสุ จ.

กุมุทพนฺธโว เจว มิคงฺโก จ กลานิธิ

สุธํสุ วิธู ปิยูป- รสฺมิ เจว ขมากโร

นกฺขตฺเตโส จ รชนี- กโร สุพฺภํสุ เอว จ.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระจันทร์ มี ๒๘ ศัพท์ ดังนี้

จนฺท, นกฺขตฺตราชา, อินฺทุ, โสม, นิสากร, จนฺทิมา, มา, นิสานาถ, โอสธีส, นิสาปติ, อุฬุราชา, สสงฺก, หิมรํสี, สสี, ทฺวิชราชา, สสธร, ตาราปติ, หิมํสุ, กุมุทพนฺธุ, มิคงฺก, กลานิธิ, สุธํสุ, วิธู, ปิยูสรสฺมิ, ขมากร, นกฺขตฺเตส, รชนีกร และ สุพฺภสุ.

ตทิ = เจตายํ๑ กำหนด, คิด, รู้, จงใจ

ตนฺทติ ย่อมกำหนด

ตนฺที การกำหนด

กทิ กลทิ = อวฺหาเน; เรียก, ร้องเรียก;

= โรทเน จ ร้องไห้, คร่ำครวญ (พิไรรำพัน)

กนฺทติ, ปกฺกนฺทติ. ปกฺกนฺทุ, กนฺทนฺโต, กลนฺทโก.

กนฺทติ ย่อมร้องเรียก, ย่อมคร่ำครวญ

ปกฺกนฺทติ ย่อมร้องเรียก

ปกฺกนฺทุ คร่ำครวญแล้ว

กนฺทนฺโต คร่ำครวญอยู่

กลนฺทโก กระรอก, กระแต

กลิทิ = ปริเทวเน คร่ำครวญ, ร่ำไร, พิไรรำพัน

กลินฺทติ ย่อมคร่ำครวญ

โขท = ปฏิฆาเต ฆ่า, ประหาร, ตี, กำจัด

โขทติ ย่อมกระทบกระทั่ง

ขนฺท = คติ; ไป

= โสสเนสุ แห้ง, ผาก

ขนฺทติ. ขนฺโท. ขนฺโท นาม เอโก เทโว, โย “กุมาโร สตฺติธโรติ จ วุจฺจติ.

ขนฺทติ ย่อมไป

ขนฺโท พระขันธกุมาร (บุตรของพระอิศวร). ขันทะ เป็นเทพเจ้าองค์หนึ่งซึ่งชาวโลก เรียกกันว่ากุมาร (ขันธกุมาร) และ สัตติธระ

ขุทิ = อาปวเน ผุดผ่อง, บริสุทธิ์

ขุนฺทติ ย่อมผุดผ่อง

สิทิ = สีติเย เย็น

สีติยํ สีติภาโว. สินฺทติ. โสสินฺโท, โสตตฺโต.

สีติย คือ ความเย็น

สินฺทติ ย่อมเย็น

โสสินฺโท๑ เย็นยะเยือก

โสตตฺโต413 ร้อนระอุ

วนฺท = อภิวาทน; อภิวาท, กราบไหว้;

= ถุตีสุ ชมเชย

วนฺทติ, อภิวนฺทติ. อภิวนฺทนา, วนฺทนํ, วนฺทโก. เอตฺถ ปน วนฺทตีติ ปทสฺส นมสฺสติ โถเมติ วาติ อตฺโถ. ตถา หิ สุตฺตนฺตฏีกากาโร “วนฺเทติ วนฺทามิ โถเมมิ วาติ 414 อาห.

วนฺทติ ย่อมไหว้, ย่อมชมเชย

อภิวนฺทติ ย่อมกราบไหว้

อภิวนฺทนา การกราบไหว้

วนฺทนํ การไหว้

วนฺทโก๒ ผู้กราบไหว้

ก็บรรดาบทเหล่านี้:-

บทว่า วนฺทติ มีความหมายว่า ย่อมนมัสการ หรือย่อมชมเชย. จริงอย่างนั้น อาจารย์ผู้รจนาฎีกาพระสูตรกล่าวว่า บทว่า วนฺเท ได้แก่ ย่อมไหว้ หรือย่อมชมเชย

ภทิ = กลฺลาเณ; ดี, งาม;

= โสขิเย จ สุข, สบาย, สำราญ

กลฺลาณํ กลฺยาณํ, โสขิยํ สุขิโน ภาโว, สุขมิจฺเจวตฺโถ.

ภนฺทติ. ภนฺทโก, ภทฺโท, ภทฺโร.

กลฺลาณ คือ ความดีงาม.

โสขิย คือ ภาวะแห่งบุคคลผู้มีสุข. นั่นก็คือความสุข.

ภนฺทติ ย่อมดีงาม, ย่อมเป็นสุข. ภนฺทโก, ภทฺโท, ภทฺโร (เจริญ, ดีงาม, เป็นสุข, สบาย, สำราญ[รูปศัพท์เหล่านี้ เป็นศัพท์คุณนาม])

มทิ = ฤติ; โมท; ชมเชย; เพลิน;

= มท; สุปน; ประมาทหลงลืม; หลับ;

= คตีสุ ไป

มนฺทติ, มนฺโท. เอตฺถ ปน มนฺโทติ อญฺญาณีปิ พาลทารโกปิ วุจฺจติ. ตตฺถ อญฺญาณี มนฺทติ อญฺญาณภาเวน อปฺปสฺสิตพฺพมฺปิ ปุคฺคลํ โถเมตีติ มนฺโท. มนฺทติ อโมทิตพฺพฏฺฐาเนปิ โมทตีติ มนฺโท. มนฺทติ ทานสีลาทิปุญฺญกฺริยาสุ ปมชฺชตีติ มนฺโท. มนฺทติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ หิตาหิตํ อจินฺเตนฺโต ขาทนียโภชนียาทีหิ อตฺตโน กายํ สญฺชาตเมทํ กุรุมาโน สุปตีติ มนฺโท. มนฺทติ อยุตฺตํ ปเรสํ กฺริยํ ทิฏฺฐานุคติอาปชฺชเนน คจฺฉติ คณฺหาตีติ มนฺโท. อถวา มนฺทติ ปุนปฺปุนํ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน คพฺภํ คจฺฉตีติ มนฺโท. วุตฺตญฺหิ ภควตา “ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ มนฺโทติ.

มนฺทติ ย่อมชมเชย...

มนฺโท คนหัวทึบ, เด็กอ่อน

วิเคราะห์ มนฺท ศัพท์

ก็ในที่นี้ คนไร้ความรู้ก็ดี เด็กอ่อนก็ดี ท่านเรียกว่า มนฺท. ในบรรดาบท ๒ บทนั้น อญฺญาณี (คนไร้ความรู้) ได้ชื่อว่า มนฺท เพราะชมเชยบุคคลแม้ผู้ไม่ควรชมเชยด้วย ความโง่เขลา. ชื่อว่า มนฺท เพราะเพลิดเพลินแม้ในฐานะที่ไม่ควรเพลิดเพลิน. ชื่อว่า มนฺท เพราะประมาทในการบำเพ็ญบุญมีการให้ทานและรักษาศีลเป็นต้น. ชื่อว่า มนฺท เพราะมัว แต่นอนอยู่โดยไม่คำนึงถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล และไม่เกื้อกูลทั้งของตนเองและผู้อื่น ปล่อยร่างกายของตนให้เกิดไขมันด้วยขาทนียะและโภชนียะเป็นต้น. ชื่อว่า มนฺท เพราะถือ เอาอากัปกิริยาที่ไม่เหมาะสมของชนเหล่าอื่นเป็นแบบอย่าง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า มนฺท เพราะ ย่อมเกิดด้วยสามารถแห่งการถือปฏิสนธิ ไม่รู้จบสิ้น. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มี พระภาคตรัสไว้ว่า ปุนปฺปุนํ คพฺภมุเปติ มนฺโท[415] (คนโง่เขลาย่อมเกิดไม่รู้จบสิ้น)

พาลทารโก ปน มนฺทติ ยุตฺตายุตฺตมชานนฺโต อุตฺตานเสยฺยํ ปริวตฺตนเสยฺยํ วา

สุปตีติ มนฺโท. ตถา หิ -

โนนีตสุขุมาลํ มํ ชาตปลฺลวโกมลํ

มนฺทํ อุตฺตานสยนํ ปิสาจภยตชฺชิตา.

ปาทมูเล มเหสิสฺส สาเยสุ ทีนมานสา

อิทํ ททาม เต นาถ สรณํ โหหิ นายกาติ

วุตฺตํ, อิติ อุตฺตานสยนโต ปฏฺฐาย ยาว มนฺททสกํ, ตาว “มนฺโทติ “ทารโกติ ทฏฺฐพฺโพ. อปฺปตฺถวาจโกปิ ปน มนฺทสทฺโท โหติ, โส ปาฏิปทิกตฺตา อิธ นาธิปฺเปโต, อถวา มนฺทติ อปฺปภาเวน คจฺฉติ ปวตฺตตีติ นิปฺผนฺนปาฏิปทิกวเสนปิ คเหตพฺโพ.

อนึ่ง เด็กอ่อน ได้ชื่อว่า มนฺท เพราะไม่รู้สิ่งที่ควรและไม่ควร และชอบนอนหงายหรือ ชอบนอนกลิ้งเกลือก ดังสาธกจากพระบาลีว่า

โนนีตสุขุมาลํ มํ ชาตปลฺลวโกมลํ
มนฺทํ อุตฺตานสยนํ ปิสาจภยตชฺชิตา.
ปาทมูเล มเหสิสฺส สาเยสุ ทีนมานสา
อิทํ ททาม เต นาถ สรณํ โหหิ นายก416

มารดาบิดาของเราถูกภัยปีศาจคุกคาม มีใจหวาด กลัว จึงให้เราผู้ละเอียดอ่อนเหมือนเนยข้น นุ่มนิ่ม เหมือนใบไม้อ่อนๆ ซึ่งยังนอนหงาย ให้นอนลงแทบ เบื้องบาทของพระผู้ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่. ข้าแต่พระนาถะเจ้า พวกดิฉัน ขอมอบเด็กนี้แก่ท่าน, ข้าแต่พระนายก ขอพระองค์ จงเป็นที่พึ่งด้วยเถิด.

สรุปว่า เด็กทารกตั้งแต่นอนหงาย จนถึงวัย ๑๐ ขวบ๑ เรียกว่า มนฺท หรือทารก. ส่วน มนฺท ศัพท์ที่มีความหมายว่า อปฺป (เล็กน้อย) ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะเป็น อนิปผันนปาฏิปทิกบท. อีกนัยหนึ่ง (ในกรณีที่ มนฺท ศัพท์ใช้เป็นคุณศัพท์) พึงถือเอาด้วย สามารถแห่งนิปผันนปาฏิปทิกบทโดยตั้งรูปวิเคราะห์ว่า มนฺทติ อปฺปภาเวน คจฺฉติ ปวตฺตตีติ มนฺโท (ชื่อว่า มนฺท เพราะเป็นไปโดยภาวะเป็นของเล็กน้อย)

มุท = หาเส รื่นเริง, บันเทิง, ยินดี
หสนํ หาโส ตุฏฺฐิ. โมทติ, ปโมทติ. สมฺโมทติ. สมฺโมทโก.
สมฺโมทมานา คจฺฉนฺติ มุทิตา. มุทา.
หาส คือ ความรื่นเริง ได้แก่ ความยินดี, ความพอใจ.
โมทติ ย่อมรื่นเริง
ปโมทติ417 ย่อมบันเทิง
สมฺโมทติ ย่อมพลอยบันเทิง
สมฺโมทโก418 ผู้พลอยบันเทิง
สมฺโมทมานา คจฺฉนฺติ419 พลอยบันเทิงไปอยู่, ไปอย่างมีความบันเทิง
มุทิตา ความพลอยยินดี, มุทิตาจิต
มุทา ความพลอยยินดี
หท = กรีโสสฺสคฺเค ถ่ายอุจจาระ
กรีโสสฺสคฺโค นาม กรีสสฺส โอสฺสชฺชนํ วิสฺสชฺชนํ.

หทติ. อุหทติ. หทโน. เอตฺถ จ “เยสํ โน สนฺถเต ทารกา อุหทนฺติปิ อุมฺมิหนฺติปีติ อยํ ปาฬิ นิทสฺสนํ, ตตฺร อุหทนฺติปีติ วจฺจมฺปิ กโรนฺติ. อุมฺมิหนฺติปีติ ปสฺสาวมฺปิ กโรนฺติ. ปจฺฉิมปทสฺสตฺโถ มิห เสจเนติ ธาตุวเสน

ทฏฺฐพฺโพ. อยํ ปน จุราทิคเณปิ วตฺตติ ทฺวิคณิกตฺตา. อิมสฺมิญฺหิ ฐาเน “มุตฺเตติ โอหเทติ จาติ จริยาปิฏก ปาฬิปฺปเทโส นิทสฺสนํ. ตตฺถ มุตฺเตตีติ ปสฺสาวํ กโรติ. โอหเทตีติ กรีสํ วิสฺสชฺเชติ.

กรีโสสฺสคฺค คือ การถ่ายอุจจาระ

หทติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

อุหทติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

หทโน การขับถ่ายอุจจาระ

ก็ หท ธาตุนี้ มีพระบาลีวินัยเป็นตัวอย่างว่า เยสํ โน สนฺถเต ทารกา อุหทนฺติปิ อุมฺมิหนฺติปิ420 (ถูกเด็กๆ ของพวกเรา ถ่ายอุจจาระรดบ้าง ถ่ายปัสสาวะรดบ้าง)

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า อุหทนฺติปิ ได้แก่ ถ่ายอุจจาระบ้าง

บทว่า อุมฺมิหนฺติปิ ได้แก่ ถ่ายปัสสาวะบ้าง

อรรถของบทหลัง (คือ อุมฺมิหนฺติปิ) พึงทราบว่ามาจากธาตุนี้ คือ มิห เสจเน (ราด, รด, โปรย, ประพรม). อนึ่ง หท ธาตุ ยังมีใช้ในจุราทิคณะอีกด้วย เพราะเป็นทวิคณิกธาตุ (ธาตุ ๒ คณะ). ก็ในฐานะนี้ มีข้อความจากพระบาลีจริยาปิฎกเป็นตัวอย่างว่า มุตฺเตติ โอหเทติ จ421 (ย่อมถ่ายปัสสาวะ และย่อมถ่ายอุจจาระ). ในพระบาลีนั้น บทว่า มุตฺเตติ ได้แก่ ย่อมถ่ายปัสสาวะ. บทว่า โอหเทติ ได้แก่ ย่อมถ่ายอุจจาระ.

อุท = โมเท; บันเทิง, เพลิดเพลิน, ยินดี;

= กีฬายญฺจ เล่น, เล่นหัว

อุทติ. อุทานํ. อุทคฺโค. ตตฺถ อุทานนฺติ เกนฏฺเฐน อุทานํ? อุทานนฏฺเฐน. กิมิทํ อุทานนํ นาม? ปีติเวคสมุฏฺฐาปิโต อุทาหาโร. ยถา หิ ยํ เตลาทิ มินิตพฺพวตฺถุ มานํ คเหตุ น สกฺโกติ, วิสฺสนฺทิตฺวา คจฺฉติ, ตํ “อวเสโก๑ติ วุจฺจติ. ยญฺจ ชลํ ตฬากํ คเหตุ น สกฺโกติ, อชฺโฌตฺถริตฺวา คจฺฉติ, ตํ “โอโฆติ วุจฺจติ, เอวเมว ยํ ปีติเวคสมุฏฺฐาปิตํ วิตกฺกวิปฺผารํ หทยํ สนฺธาเรตุ น สกฺโกติ, โส อธิโก หุตฺวา อนฺโต อสณฺฐหิตฺวา วจีทฺวาเรน นิกฺขมนฺโต ปฏิคฺคาหกนิรเปกฺโข อุทาหารวิเสโส “อุทานนฺติ 423 วุจฺจติ. อุทคฺโคติ สญฺชาตโสมนสฺโส.

อุทติ ย่อมบันเทิง, ย่อมยินดี

อุทานํ422 คำอุทาน, คำที่เปล่งออกมาด้วยความยินดี

อุทคฺโค ผู้บันเทิงใจ, เบิกบานใจ, ดีใจ

บรรดาบทเหล่านั้น:-

ถาม: เพราะเหตุไร จึงเรียกว่า อุทาน ?

ตอบ: เพราะอรรถว่าเป็นธรรมชาติที่ความยินดีทำให้บังเกิดขึ้น

ถาม: ก็ธรรมชาติที่ความยินดีทำให้บังเกิดขึ้นนั้น ได้แก่อะไร ?

ตอบ: ได้แก่คำพูดที่เปล่งขึ้นในทันที ซึ่งตั้งขึ้นด้วยกำลังแห่งปีติ. เปรียบเหมือน วัตถุที่จะพึงตวงมีน้ำมันเป็นต้นอันใด ไม่สามารถ จะรับการตวงได้ ก็ไหลออกไป วัตถุนั้น เรียกว่า "ส่วนเกิน" อนึ่ง น้ำที่ไม่

สามารถจะขังอยู่โดยตลิ่งได้ ย่อมไหลบ่าออกไป, น้ำนั้น เรียกว่า "ห้วงน้ำ" ข้อนี้ฉันใด. ถ้อยคำที่เกิดจากพลังแห่งวิตก ซึ่งตั้งขึ้นด้วยกำลังของปีติจน ไม่สามารถกลั้นใจไว้ได้ ถ้อยคำที่เกิดจากพลังแห่งวิตกนั้น เป็นส่วนเกิน ไม่สามารถที่จะ ดำรงอยู่ภายใน ถูกเปล่งออกมาทางวจีทวารโดยไม่ได้คำนึงถึงผู้รับ เรียกว่า อุทาน

บทว่า อุทคฺโค ได้แก่ ผู้เบิกบานใจ (ผู้บันเทิงใจ, ดีใจ)

กุท ขุท คุท = กีฬายเมว เล่นเท่านั้น (ไม่มีอรรถว่าบันเทิง)

โกทติ. โขทติ. โคทติ

โกทติ. โขทติ. โคทติ (ย่อมเล่น)

สูท = ปคฺฆรเณ หลั่ง, ขยาย, แสดง

สูทติ. สุตฺตำ. สูโท. รญฺโญ สูทา มหานเส.

เอตฺถ จ สุตฺตนฺติ สูทติ เธนุ วิย ขีรำ อตฺเถ ปคฺฆราเปตีติ สุตฺตำ, เตปิฏกำ พุทฺธวจนำ. สกมฺมิกธาตุตฺตา ปน “ปคฺฆราเปตีติ การิตวเสน อตฺโถ กเถตุ ลพฺภติ. ตถา หิ “กโรตีติ ปทสฺส “นิปฺผาเทตีติ อตฺโถ กเถตุ ลพฺภติ. สูโทติ ภตฺตกาโร. โย “อาฬาริโก, โอทนิโก, สูปกาโร, รสโกติ จ วุจฺจติ. สูทติ “เอวญฺเจวญฺจ กเต ขาทนียำ วา โภชนียำ วา สุคนฺธำ มนาปำ สุรสญฺจ ภวิสฺสตีติ รนฺธนกฺริยาย สุกุสลตาย รสำ ปคฺฆราเปติ อภินิพฺพตฺเตตีติ สูโท.

สูทติ ย่อมหลั่ง

สุตฺตำ424 สูตร = พระไตรปิฎก, สูตรไวยากรณ์

สูโท พ่อครัว

ตัวอย่างเช่น

รญฺโญ สูทา มหานเส425

พ่อครัวของพระเจ้าสังยมะที่โรงครัว

วิเคราะห์ สุตฺต ศัพท์

ก็ในที่นี้ บทว่า สุตฺตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุตฺต เพราะหลั่ง คือให้หลั่งออกซึ่ง ประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนแม่โคนมหลั่งรินน้ำนม ฉะนั้น หมายถึงพระพุทธพจน์กล่าวคือ พระไตรปิฎก. ก็เพราะ สูท ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ (ธาตุที่ต้องมีกรรมมารับ) จึงสามารถ ที่จะอธิบายด้วยบทที่ลงการิตปัจจัยได้ว่า ปคฺฆราเปติ. จริงอย่างนั้น บทว่า กโรติ (ย่อม ทำ) สามารถที่จะอธิบายด้วยบทว่า นิปฺผาเทติ (ย่อมให้สำเร็จ)ได้

วิเคราะห์ สูท ศัพท์

บทว่า สูโท ได้แก่ พ่อครัว (คนทำอาหาร) ซึ่งมีชื่อเรียกอย่างอื่นอีกว่า อาฬาริโก, โอทนิโก, สูปกาโร, รสโก. ชื่อว่า สูท เพราะยังรสให้เกิดขึ้นด้วยความเป็นผู้ฉลาดในกรรม วิธีการปรุงดังนี้ว่า เมื่อเราทำ (ปรุง) อย่างนี้ๆ แล้ว ขาทนียะก็ดี โภชนียะก็ดี จะมีกลิ่นดีและ มีรสชาติดี เป็นที่น่าชอบใจ (ของผู้บริโภค)

รหท = อพฺยตฺตสทฺเท ออกเสียงไม่ชัดเจน,

ร้องอย่างเสียงสัตว์, ร้อง

รหทติ ย่อมร้อง

รหโท มีเสียง (หมายถึงห้วงน้ำ)

หิลาทิ = สุเข จ เป็นสุข, สบาย, สำราญ

= ปคฺฆรเณ หลั่งออก

จกาโร ปุพฺพตฺถาเปกฺขโก.

หิลาทติ. หิลาทนำ, หิลาโท, เมตฺตาสหายกตสตฺตมหาหิลาโท.

จ ศัพท์รวมเอาอรรถ ปคฺฆรณ (หลั่ง).

หิลาทติ ย่อมสำราญ, ย่อมหลั่ง

หิลาทนำ ความสำราญ, การหลั่ง

หิลาโท, เมตฺตาสหายกตสตฺตมหาหิลาโท (ความสำราญ, การหลั่ง ได้แก่ความ สุขสำราญอันใหญ่หลวงของสัตว์อันบังเกิดจากจิตที่มีเมตตาเป็นมิตรสหาย)

สทฺท = กุจฺฉิเต สทฺเท ออกเสียงน่าเกลียด

สทฺทติ ย่อมออกเสียงน่าเกลียด

มิท = สฺเนเห เหนียว, เป็นยาง, เปียกชุ่ม

สิเนโห นาม วสาสงฺขาโต สิเนโห ปีติสิเนโหติ ทุวิโธ. อิธ ปน วสาสงฺขาโต สิเนโห อธิปฺเปโต, เมทติ เมโท. เอตฺถ จ เมทตีติ เมทสหิโต ภวติ อยำ ปุริโสติ อตฺโถ. เมโท นาม426 ถูลสฺส สกลสรีรำ ผริตฺวา กีสสฺส ชงฺฆมำสาทีนิ นิสฺสาย จิโต ปตฺถินฺนสิเนโห, โส วณฺเณน หลิทฺทิวณฺโณ โหติ. การิเต “เมเทติ เมทยตีติ รูปานิ. ตถา หิ “เต อิมำ กายำ๑ คาเหนฺติ นาม พฺรูเหนฺติ นาม เมเทนฺติ นามาติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตตฺถ เมเทนฺตีติ สญฺชาต เมทำ กโรนฺตีติ อตฺโถ. อิมิสฺสา ปน ธาตุยา ทิวาทิคณำ ปตฺตาย ปีติสิเนหตฺเถ “เมชฺชตีติ สุทฺธกตฺตุรูปำ ภวติ. จุราทิคณำ ปน ปตฺตาย “เมเทติ เมทยตีติ สุทฺธกตฺตุรูปานิ ภวนฺตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

ขึ้นชื่อว่า สิเหนะ มี ๒ ประเภท คือ สิเนหะ ประเภทไขมัน และประเภทความรัก. แต่สำหรับในที่นี้คำว่า สิเนห หมายเอา "ไขมัน"

เมทติ ย่อมอิ่มเอิบ, เปล่งปลั่ง

เมโท มันข้น

ก็ในที่นี้ บทว่า เมทติ มีความหมายว่า บุรุษนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยไขมัน. เมทะ หมายถึงไขมันที่แผ่ไปทั่วร่างกายของคนอ้วน และที่มีอยู่ในอวัยวะบางส่วนในร่างกายของ คนผอม เช่น เนื้อน่อง. ไขมันนั้นว่าโดยสี มีสีคล้ายสีของขมิ้น. เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า เมเทติ, เมทยติ ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า เต อิมำ กายำ คาเหนฺติ นาม พฺรูเหนฺติ นาม เมเทนฺติ นาม427 (พวกเดียรถีย์ ได้ชื่อว่าพากันบำรุงร่างกายนี้ให้มีเรี่ยวแรง เพิ่มกำลังวังชา อ้วนท้วนสมบูรณ์). ในพระบาลีนี้ บทว่า เมเทนฺติ มีความหมายว่า สะสมไขมัน428

นักศึกษา พึงทราบว่า ในกรณีที่ธาตุนี้เป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปกิริยาสุทธกัตตุวาจก ว่า เมชฺชติ ใช้ในอรรถว่า ปีติสิเนหตฺถ (รัก, เยื่อใย). ในกรณีที่เป็นจุราทิคณะ จะมีรูปกิริยา สุทธกัตตุวาจกว่า เมเทติ, เมทยติ (ย่อมรัก, ย่อมเยื่อใย)

สิท = โมจเน เปลื้อง, ปลด, หลุดไป

สิทติ ย่อมเปลื้อง

เสโท เหงื่อ

สนฺท = ปสวเน ไหลออก, ไหลไป, หลั่งไหล

ปสวนํ สนฺทนํ อวิจฺเฉทปฺปวตฺติ. สนฺทติ อุทกํ. มหนฺโต ปุญฺญาภิสนฺโท429 เอตฺถ จ ปุญฺญาภิสนฺโทติ ปุญฺญปฺปวาโห, ปุญฺญนทีติปิ วตฺตุ ยุชฺชติ.

ปสวน คือ ความเป็นไปไม่ขาดสาย

สนฺทติ อุทกํ (น้ำ ย่อมไหลไป). มหนฺโต ปุญฺญาภิสนฺโท (กระแสบุญใหญ่). ก็ในที่นี้ บทว่า ปุญฺญาภิสนฺโท ได้แก่ ปุญฺญปฺปวาห (กระแสแห่งบุญ). [อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ปุญฺญาภิสนฺโท นั้น]จะอธิบายว่า ปุญฺญนที (สายธารแห่งบุญ) ก็ได้

มทฺท = มทฺทเน เหยียบ,ย่ำ, ขยำ, ย่ำยี

มทฺทติ, ปมทฺทติ. มารเสนปฺปมทฺทโน. กณฺฏกํ มทฺทติ.

มทฺทติ ย่อมย่ำยี

ปมทฺทติ ย่อมย่ำยี

มารเสนปฺปมทฺทโน430 ผู้กำหราบ หรือย่ำยีมารและเสนามาร

กณฺฏกํ มทฺทติ431 ย่อมเหยียบหนาม

กทิ = เวลมฺเพ ห้อยย้อย, ชักช้า, ยืดยาด

วิลมฺพภาโว เวลมฺโพ. กนฺทติ.

เวลมฺพ คือ ภาวะที่ห้อยย้อย

กนฺทติ ย่อมห้อยย้อย

กท = อวฺหาเน; เรียก, ร้องเรียก;

= โรทเน จ ร้องไห้, คร่ำครวญ (พิไรรำพัน)

กทติ ย่อมร้องเรียก

ฉทิ = อุชฺฌเน สละ, ทิ้ง

ฉนฺทติ ย่อมสละ

สท = สาทเน ยินดี, ชอบใจ, เพลิดเพลิน

สทติ ย่อมยินดี

อสฺสาโท ความยินดี

สีท = วิสรณ; ซ่านไป, แผ่ไป;

= คตฺยาวสาเนสุ (สิ้นสุดแห่งการไป) นั่ง

วิสรณ์ วิปฺผรณ์. คตฺยาวสาน์ คมนสฺส อวสาน์ โอสาน์ อภาวกรณ์, นิสีทนฺติ อตฺโถ. สีทติ, ลาพูนิ สีทนฺติ. สํสีทติ, อวสีทติ, โอสีทติ, นิสีทติ, ปสีทติ, วิปฺปสีทติ. ปสาโท. ปสนฺโน. วิปฺปสนฺโน. ปสาทโก. ปสาทิโต. ปาสาโท. โอสีทาปโก. กุสีโต. อาสีโน. นิสินฺโน. นิสินฺนโก. สนฺนิสีเวสุ ปกฺขิสุ. นิสีทน์, นิสินฺน์. นิสชฺชา. โคนิสาโท, อุปนิสา. สีเทติ. สีทยติ. สีทาเปติ. สีทาปยติ. ปสาเทติ. นิสีทิตุ. นิสีทาเปตุ, นิสาเทตุ, นิสีทาเปติ, นิสีทาเปตฺวา. อุจฺฉงฺเค มํ นิสาเทตฺวา, ปิตา อตฺถานุสาสติ. นิสีทิตฺวาติปิ ปาโฐ. นิสีทิตฺวา. นิสีทิตฺวาน. นิสีทิตูน นิสีทิย. นิสีทิยาน. สํสีทิตฺวา. อวสีทิตฺวา. โอสีทิตฺวา.

วิสรณ คือ ความแผ่ซ่านไป.

คตฺยาวสาน คือ การสิ้นสุดกล่าวคือการทำการไปให้สิ้นสุด หมายถึง การนั่ง

สีทติ ย่อมจม

ลาพูนิ สีทนฺติ[432] น้ำเต้าทั้งหลาย ย่อมจม

สํสีทติ, อวสีทติ ย่อมจม

โอสีทติ ย่อมจม

นิสีทติ ย่อมนั่ง

ปสีทติ แผ่ไปทั่ว = ย่อมเลื่อมใส, ย่อมผ่องใส

วิปฺปสีทติ ย่อมแจ่มใส, ย่อมใสกระจ่าง

ปสาโท ความเลื่อมใส

ปสนฺโน เลื่อมใสแล้ว, ผ่องใสแล้ว

วิปฺปสนฺโน แจ่มใสแล้ว, สดใสแล้ว

ปสาทโก ผู้เลื่อมใส

ปสาทิโต เลื่อมใสแล้ว

ปาสาโท ปราสาท

โอสีทาปโก ผู้ทำให้จม

กุสีโต คนเกียจคร้าน

อาสีโน ผู้อยู่, นั่ง

นิสินฺโน[433] นั่งแล้ว

นิสินฺนโก ผู้อยู่, ผู้นั่ง

สนฺนิสีเวสุ ปกฺขิสุ[434] เมื่อฝูงวิหค จับกลุ่มกันอยู่

นิสีทน์ การนั่ง, ที่นั่ง

นิสินฺน์, นิสชฺชา การนั่ง

โคนิสาโท ศูนย์รวมโค, โรงวัว

อุปนิสา เหตุ

สีเทติ, สีทยติ ย่อมทำให้จม

สีทาเปติ, สีทาปยติ ย่อมทำให้จม

ปสาเทติ ย่อมให้ผ่องใส

นิสีทิตุ เพื่อนั่ง

นิสีทาเปตุ, นิสาเทตุ เพื่อให้นั่ง

นิสีทาเปติ ย่อมให้อยู่, ย่อมให้นั่ง

นิสีทาเปตฺวา ให้นั่งแล้ว

อุจฺฉงฺเค มำ นิสาเทตฺวา,- เมื่อพระบิดาให้ฉันนั่งที่ตักแล้ว ทรงสั่งสอนกิจบ้าน

ปิตา อตฺถานุสาสติ435 การเมือง. พระบาลีว่า นิสีทิตฺวา ก็มี

นิสีทิตฺวา, นิสีทิตฺวาน นั่งแล้ว

นิสีทิตูน, นิสีทิย นั่งแล้ว

นิสีทิยาน นั่งแล้ว

สำสีทิตฺวา, อวสีทิตฺวา จมลงแล้ว

โอสีทิตฺวา จมลงแล้ว

อธิบายบทว่า กุสีต เป็นต้น

ตตฺถ กุสีโตติ วีริเยนาธิคนฺตพฺพสฺส อตฺถสฺส อลาภโต กุจฺฉิเตนากาเรน สีทตีติ

กุสีโต๑. อถวา สยมฺปิ กุจฺฉิเตนากาเรน สีทติ อญฺเญปิ สีทาเปติ ตำ นิสฺสาย อญฺเญสำ สีทนสฺส สมฺภวโตติ กุสีโต. ตถา หิ วุตฺตำ -

ปริตฺตำ กฏฺฐมารุยฺห ยถา สีเท มหณฺณเว

เอวำ กุสีตมาคมฺม สาธุชีวีปิ สีทตีติ.

กุสีโตติ เจตฺถ ทสฺส ตตฺตำ “สุคโตติ เอตฺถ วิย “สตสฺมีติ โหตีติ437 เอตฺถ วิย จ. ตถา หิ สีทตีติ สตำ, อนิจฺจสฺเสตำ อธิวจนำ438 อิมินา อุจฺเฉททิฏฺฐิ วุตฺตา.สตอิติ เจตฺถ อวิภตฺติโก นิทฺเทโส. สนฺนิสีเวสูติ ปริสฺสมวิโนทนตฺถำ สพฺพโส นิสีทนฺเตสุ, วิสฺสมมาเนสูติ อตฺโถ, ทการสฺส วการำ กตฺวา นิทฺเทโส๒. นิสีทนนฺติ นิสีทนกฺริยา. มญฺจปีฐาทิกำ วา อาสนำ. ตญฺหิ นิสีทนฺติ เอตฺถาติ นิสีทนนฺติ วุจฺจติ. นิสินฺนนฺติ นิสีทนกฺริยา เอว.

เอตฺถ ปน “คเต จิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหีภาเว สมฺปชานการี โหติ. มาตุคาเมน สทฺธึ รโห มญฺเญ ตยา นิสินฺนนฺติ กุกฺกุจฺจำ อุปทหตีติอาทีสุ จสฺส ปโยโค เวทิตพฺโพ. เอตฺถ หิ คมนำ คตำ, ฐานำ ฐิตำ, นิสีทนำ นิสนฺนำ, สุปนำ สุตฺตำ, ชาครณำ ชาคริตำ, ภาสนำ ภาสิตนฺติ วุจฺจติ. นิสชฺชาติ นิสีทนา. โคนิสาโทติ โคนิสชฺชนา. อุปนิสาติ อุปนิสีทติ ผลำ เอตฺถาติ อุปนิสา, การณำ. นิสาเทตุนฺติ นิสีทาเปตุ. นิสาเทตฺวาติ นิสีทาเปตฺวา.

ภาเว นปุสโก เญยฺโย นิสินฺนนฺติ รโว ปน

วาจฺจลิงฺโค ติลิงฺโค โส คตาทีสุปฺยยำ นโย.

วิเคราะห์ กุสีต ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น:- บทว่า กุสีโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กุสีต เพราะจมลงด้วย อาการอันน่าเกลียด เนื่องจากไม่ได้รับประโยชน์ที่ตนควรจะได้ด้วยความเพียร. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กุสีต เพราะแม้ตนเองก็จมลงด้วยอาการอันน่าเกลียด ทั้งยังทำให้ชนเหล่าอื่นจมลง กล่าวคือเป็นเหตุให้ชนเหล่าอื่นจมลง ดังพุทธวจนะว่า

ปริตฺตำ กฏฺฐมารุยฺห ยถา สีเท มหณฺณเว
เอวำ กุสีตมาคมฺม สาธุชีวีปิ สีทติ.436

คนที่เกาะท่อนไม้เล็กๆ อาจจมลงในห้วงมหรรณพ ฉันใด แม้สาธุชน ก็อาจจมลงได้เพราะอาศัยคนเกียจคร้าน ฉันนั้น.

วิธีสร้างรูปคำ กุสีต

ก็ในบทว่า กุสีโต นี้ แปลง ท อักษรเป็น ต อักษร เหมือนในคำนี้ว่า สุคโต และ เหมือนในคำนี้ว่า สตสฺมีติ โหติ. จริงอย่างนั้น ชื่อว่า สต เพราะดับหายไป๑. คำว่า สต นี้ เป็นชื่อของความไม่เที่ยง หมายถึงถึงอุจเฉทิฏฐิ (ความขาดสูญ). ก็ศัพท์ว่า สต ในที่นี้ เป็น อวิภัตติกนิทเทส (ดูอธิบายในสัททนีติปทมาลา ฉบับแปล หน้า ๔๙)

บทว่า สนฺนิสีเวสุ ความว่า จับเจ่าอยู่โดยประการทั้งปวง เพื่อบรรเทาความเมื่อยล้า ได้แก่การพักผ่อน. (ในบทนี้) ท่านแสดงการแปลง ท อักษรเป็น ว อักษร. กิริยาคือการนั่ง ชื่อว่า นิสีทน. อีกนัยหนึ่ง อาสนะมีเตียงตั่งเป็นต้น ชื่อว่า นิสีทน. ก็เตียงตั่งเป็นต้นนั้น ชื่อว่า นีสีทน เพราะเป็นที่นั่งของหมู่ชน. กิริยาคือการนั่งนั่นเทียว ชื่อว่า นิสินฺน

ก็ในที่นี้ พึงทราบตัวอย่างความหมายนั้นในพระบาลี เช่น คเต จิเต นิสินฺเน สุตฺเต ชาคริเต ภาสิเต ตุณฺหีภาเว สมฺปชานการี โหติ (เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะในการเดิน,ยืน, นั่ง,หลับ,ตื่น,พูด,นิ่ง)439. มาตุคาเมน สทฺธึ รโห มณฺเฑ ตยา นิสินฺนนฺติ กุกฺกุจฺจำ อุปทหติ (ย่อมก่อให้เกิดความรำคาญเป็นต้นว่า ชะรอยท่านนั่งในที่ลับกับมาตุคามแล้ว)440

ก็ในตัวอย่างเหล่านี้ การไป ชื่อว่า คต, การยืน ชื่อว่า จิต, การนั่ง ชื่อว่า นิสินฺน,การ หลับ ชื่อว่า สุตฺต, การตื่น ชื่อว่า ชาคริต, การกล่าว ชื่อว่า ภาสิต

บทว่า โคนิสาโท คือ ที่อยู่ของโค (โรงวัว)

บทว่า อุปนิสา มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อุปนิสา เพราะเป็นที่ที่ผลเข้าถึง ได้แก่ เหตุ

บทว่า นิสาเทตุ ได้แก่ เพื่อให้นั่ง

บทว่า นิสาเทตฺวา ได้แก่ ให้นั่งแล้ว

ภาเว นปุสโก เณยฺโย นิสินฺนนฺติ รโว ปน
วาจฺจลิงฺโค ติลิงฺโค โส คตาทีสุปฺปยำ นโย.

ศัพท์ว่า นิสินฺน หากเป็นศัพท์กิริยาภาวสาธนะ พึง ทราบว่าเป็นนปุงสกลิงค์, หากเป็นวาจจลิงค์ (ศัพท์ วิเสสนะ) พึงทราบว่าเป็นไตรลิงค์. นักศึกษาสามารถ นำหลักการนี้ไปใช้แม้ในศัพท์ว่า คต เป็นต้น.

จท = ยาจเน ขอ, ขอร้อง, วอน

ยาจนํ อชฺเฌสนํ. จทติ.

ยาจน คือ การเชื้อเชิญ (ขอ, ขอร้อง, วอน)

จทติ ย่อมขอ

มิท, เมท = เมธา; เฉลียวฉลาด, หลักแหลม

= หึสาสุ เบียดเบียน

มิทติ ย่อมฉลาด, ย่อมเบียดเบียน

เมทติ ย่อมฉลาด, ย่อมเบียดเบียน

นิท เนท = กุจฺฉา; ติเตียน

= สนฺนิกริเสสุ กล่าวพิเศษ, บัญญัติพิเศษ

กุจฺฉา ครหา. สนฺนิกริสํ โวหารวิเสโส. นิทติ. เนทติ.

กุจฺฉา คือ การติเตียน

สนฺนิกริส คือ การกล่าวพิเศษ (การบัญญัติพิเศษ)

นิทติ ย่อมติเตียน

เนทติ ย่อมติเตียน

พุนฺทิ = นิสาเน ลับ, ทำให้คม

นิสานํ เตชนํ ติกฺขตา. พุนฺทติ. โพนฺทิ.

เอตฺถ จ โพนฺทีติ สรีรํ. ตญฺหิ พุนฺทานิ ติกฺขานิ ปิสุณผรุสวาจาทีนิ วา ปญฺญาวีริยาทีนิ วา เอตฺถ สนฺตีติ โพนฺทีติ วุจฺจติ, สญฺโญคปรตฺเตปิ อุการสฺโสการาเทโส, ปาปกลฺยาณ-ชนวเสเนส อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. โพนฺทิสทฺทสฺส สรีรวาจกตา ปน -

นาหํ ปุน น จ ปุน น จาปิ อปุนปฺปุนํ

หตฺถิโพนฺทึ ปเวกฺขามิ ตถา หิ ภยตชฺชิโตติ-

อาทีสุ ทฏฺฐพฺพา. อิมานิสฺส นามานิ -

กาโย เทหํ สรีรญฺจ วปุ พิมฺพญฺจ วิคฺคหํ

โพนฺทิ คตฺตํ ตนุ เจว อตฺตภาโว ตถูปธิ

สมุสฺสโยติ เจตานิ เทหนามานิ โหนฺติ หิ.

นิสาน คือ การทำให้คม

พุนฺทติ ย่อมลับ, ย่อมทำให้คม

โพนฺทิ รูป, ร่างกาย

ก็ในที่นี้ บทว่า โพนฺทิ ได้แก่ ร่างกาย. ก็ร่างกายนั้น ได้ชื่อว่า โพนฺทิ เพราะเป็นที่ ปรากฏแห่งถ้อยคำส่อเสียดและหยาบคายเป็นต้นอันคมกล้า หรือเป็นที่ปรากฏแห่งปัญญา และความเพียรเป็นต้น. แปลง อุ

เป็น โอ ในเพราะสังโยคเบื้องหลังบ้าง. นักศึกษา พึงทราบ ความหมายของ โพนฺทิ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ โดยความหมายแรกสำหรับคนชั่ว ส่วนความ หมายที่สองสำหรับคนดี. ก็ โพนฺทิ ศัพท์ที่มีความหมายว่าร่างกาย นักศึกษา พึงทราบ ตัวอย่างในพระบาลีเป็นต้นว่า

นาหํ ปุน น จ ปุน น จาปิ อปุนปฺปุนํ

หตฺถิโพนฺทึ ปเวกฺขามิ ตถา หิ ภยตชฺชิโต441

เราจะไม่เข้าไปสู่ท้องช้างอีกแล้วอย่างเด็ดขาด เพราะ ในเวลาที่เข้าไปอยู่ในท้อง (ร่างกาย) ช้าง เราถูกภัย คุกคามแล้ว.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ร่างกาย

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ร่างกาย มีดังนี้ คือ

กาย, เทห, สรีร, วปุ, พิมฺพ, วิคฺคห, โพนฺทิ, คตฺต, ตนุ, อตฺตภาว, อุปธิ และ สมุสฺสย.

วท = วิยตฺติยํ วาจายํ กล่าว, พูด

วทติ, วชฺชติ. วเทติ, โอวทติ, โอวเทติ, ปฏิวทติ. อภิวทติ, อนุวทติ, อุปวทติ, อปวทติ. นิวทติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. ตตฺถ “วชฺชนฺตุ โภนฺโต ธมฺมนฺติ ปาฬิทสฺสนโต วชฺชตีติ ปทํ วุตฺตํ. เกจิ ปน ครู “วชฺเชตีติ รูปํ อิจฺฉนฺติ, ตํ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตญฺเจ คเหตพฺพํ, “อุปาสโก ภิกฺขุ วเทติ. เตน โยเคน ชนกายํ โอวเทติ มหามุนีติ จ ทสฺสนโต วเทติ โอวเทตีติ จ วุตฺตํ. สพฺพาเนตานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ.

โอวาเทติ วาทยติ, วาทาเปติ, วาทาปยติ. วชฺเชนฺโต, วชฺชยนฺโต, อิมานิ เหตุกตฺตุ-ปทานิ. กมฺเม “วทิยติ, โอวทิยติ, วชฺชิยติ. วทิยมาโน, วชฺชมาโน, โอวทิยมาโน , โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนํ”อิจฺจาทีนิ ภวนฺติ. “วาโท, โอวาโท, ปฏิวาโท, ปวาโท, อภิวาทนํ, อนุวาโท, อุปวาโท, อปวาโท, วิวาโท, นิวาทนํ, วชฺชํ, วทนํ อิจฺเจวมาทีนิ นามิกปทานิ โยเชตพฺพานิ. “วทิตุ, วิวทิตุ, วทิตฺวา, วิวทิตฺวาอิจฺเจวมาทีนิ จ ตุมนฺตาทีนิ ปทานิ. ตตฺถ วาโทติ กถา. วทิตพฺพํ วตฺตพฺพนฺติ วชฺชํ, กึ ตํ? วจนํ. เอเตน สจฺจวชฺเชน, สมงฺคินี สามิเกน โหมีติ เอตฺถ หิ วจนํ “วชฺชนฺติ วุจฺจติ. วทนฺติ เอเตนาติ วทนํ, มุขํ. มุขสฺส หิ อิมานิ นามานิ -

วทนํ ลปนํ ตุณฺฑํ มุข'มสฺสญฺจ อานนํ

สูกราทิมุขํ ตุณฺฑ- มิติ เลยฺยํ วิเสสโต.

ตตฺร วทตีติ ปิตา ปุตฺตํ วทติ. อปิจ วทตีติ เภรี วทติ, นาทํ มุญฺจตีติ อตฺโถ.

เอส นโย วชฺชตีติ เอตฺถาปิ.

สุทธกัตตุบท (กัตตุวาจก)

ตัวอย่างเช่น

วทติ ย่อมกล่าว

วชฺชติ ย่อมกล่าว

วเทติ ย่อมกล่าว

โอวทติ, โอวเทติ ย่อมกล่าวสอน

ปฏิวทติ ย่อมโต้แย้ง

อภิวทติ ย่อมพูดจาดี

อนุวทติ, อุปวทติ ย่อมกล่าวหา

อปวทติ ย่อมพูดปฏิเสธ

นิวทติ ย่อมกล่าว

นักศึกษา พึงสร้างรูปอื่นๆ ให้มีอุปสรรคนำหน้า (ตามนัยนี้)

กิริยาที่สำเร็จมาจาก วท ธาตุ

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วชฺชติ ข้าพเจ้าแสดงไว้ เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า วชฺชนฺตุ โภนฺโต ธมฺมํ442 (ผู้เจริญทั้งหลาย[เทพเจ้าท.]จงกล่าวธรรม).ส่วนครูบางท่านประสงค์รูปว่า วชฺเชติ. รูปนั้น หากนักศึกษาตรวจสอบดูแล้ว เห็นว่าสมควรก็จงนำไปใช้เถิด. บทว่า วเทติ และ โอวเทติ ข้าพเจ้าแสดงแล้ว เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า อุปาสโก ภิกฺขุ วเทติ. เตน โยเคน๑ ชนกายํ โอวเทติ มหามุนิ443 (อุบาสก ย่อมกล่าวกะภิกษุ, พระมหามุนี ย่อม กล่าวสอนหมู่ชนด้วยแนวทาง[มีการให้ไตรสรณคมน์เป็นต้น]นั้น)

เหตุกัตตุวาจก

ตัวอย่างเช่น

โอวาเทติ ย่อมให้กล่าว

วาทยติ ย่อมให้กล่าว

วาทาเปติ ย่อมให้กล่าว

วาทาปยติ ย่อมให้กล่าว

วชฺเชนฺโต ให้กล่าวอยู่

วชฺชยนฺโต ให้กล่าวอยู่

กัมมวาจก

ตัวอย่างเช่น

วทิยติ ย่อมถูกกล่าว

โอวทิยติ ย่อมถูกกล่าว

วชฺชิยติ ย่อมถูกกล่าว

วทิยมาโน ถูกกล่าวสอนอยู่

วชฺชมาโน ถูกกล่าวสอนอยู่

โอวทิยมาโน ถูกกล่าวสอนอยู่

โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนํ444 ถูกว่ากล่าวอยู่ แต่ไม่ทำตามคำสอน

นามบท

ตัวอย่างเช่น

วาโท ถ้อยคำ

โอวาโท การกล่าวสอน

ปฏิวาโท การโต้แย้ง

ปวาโท การคัดค้าน

อภิวาทนำ การพูดจาดี

อนุวาโท การกล่าวหา, การกล่าวโทษ

อุปวาโท การกล่าวหา

อปวาโท การปฏิเสธ

วิวาโท การโต้เถียง, การทะเลาะ, การกล่าวแก่งแย่ง

นิวาทนำ การปฏิเสธ

วจฺชำ ถ้อยคำ

วทนำ ปาก, หน้า

บทที่ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

วทิตุ เพื่อกล่าว

วิวทิตุ เพื่อกล่าว

วทิตฺวา กล่าวแล้ว

วิวทิตฺวา กล่าวแล้ว

อธิบายบทว่า วาท เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วาโท คือ ถ้อยคำ. ชื่อว่า วจฺช เพราะอันบุคคล พึงกล่าว ได้แก่คำพูด. ก็คำพูด ท่านเรียกว่า วจฺช (ดัง) ในข้อความพระบาลีนี้ว่า เอเตน สจฺจวชฺเชน, สมงฺคินี สามิเกน โหมิ445 (ด้วยการกล่าวคำสัตย์นั้น ขอดิฉันจงเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยสามีเถิด). ชื่อว่า วทน เพราะเป็นเครื่องเจรจา ได้แก่ ปาก. ศัพท์ที่มีความหมายว่า ปาก (หน้า) มีดังนี้ คือ

วทน, ลปน, ตุณฺฑ, มุข, อสฺส, อานน. สำหรับศัพท์ว่า ตุณฺฑ พึงทราบว่าใช้เป็นปากของสัตว์มีสุกรเป็นต้น โดยเฉพาะ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วทติ มีความหมายว่า "ว่ากล่าว" เช่น ปิตา ปุตฺตำ วทติ (บิดา ย่อมว่ากล่าว ลูก). อีกนัยหนึ่ง บทว่า วทติ มีความหมายว่า "ดัง" เช่น เภรี วทติ (กลองย่อมดัง). อธิบายว่า ย่อมส่งเสียงบันลือ. แม้ในคำว่า วจฺชติ ก็มีนัยเดียวกัน

การกระจายรูป วท ธาตุ

ด้วยวัตตมานาวิภัตติ และ ปัญจมีวิภัตติ

ตตฺรายํ ปทมาลา:- วทติ, วทนฺติ. วทสิ, วทถ. วทามิ, วทาม. วทเต, วทนฺเต. วทเส, วทวฺเห. วเท, วทมฺเห. วทตุ, วทนฺตุ. วทาหิ, วท, วทถ. วทามิ, วทาม. วทตํ, วทนฺตํ. วทสฺสุ, วทวฺโห. วเท, วทามเส. วชฺชติ, วชฺชนฺติ. วชฺชสิ, วชฺชถ. วชฺชามิ, วชฺชาม. วชฺชเต, วชฺชนฺเต. วชฺชเส, วชฺชวฺเห. วชฺเช, วชฺชมฺเห.วชฺชตุ วชฺชนฺตุ. วชฺชาหิ, วชฺช, วชฺชถ. วชฺชามิ, วชฺชาม. วชฺชตํ, วชฺชนฺตํ. วชฺชสฺสุ, วชฺชวฺโห. วชฺเช, วชฺชามฺหเส.

วท ธาตุนั้นมีการกระจายรูปคำ ดังนี้:-

วัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
วทติ	วทนฺติ	วทเต	วทนฺเต
วทสิ	วทถ	วทเส	วทวฺเห
วทามิ	วทาม	วเท	วทมฺเห

ปัญจมีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
วทตุ	วทนฺตุ	วทตํ	วทนฺตํ
วทาหิ, วท		วทถ	วทสฺสุ วทวฺโห
วทามิ	วทาม	วเท	วทามเส

วัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
วชฺชติ	วชฺชนฺติ	วชฺชเต	วชฺชนฺเต
วชฺชสิ	วชฺชถ	วชฺชเส	วชฺชวฺเห
วชฺชามิ	วชฺชาม	วชฺเช	วชฺชมฺเห

วัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
วชฺชตุ	วชฺชนฺตุ	วชฺชตํ	วชฺชนฺตํ
วชฺชาหิ, วชฺช		วชฺชถ	วชฺชสฺสุ วชฺชวฺโห
วชฺชามิ	วชฺชาม	วชฺเช	วชฺชามฺหเส

วินิจฉัยบทว่า วชฺชนฺติ

อิมา เทฺว ปทมาลา วทธาตุสฺส วชฺชาเทสวเสน วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํ. อตฺรายํ สุขุมตฺถ-วินิจฺฉโย, “มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ, ตูริยา วชฺชนฺติ ตาวเทติ ปาฬิ. เอตฺถ วชฺชนฺตีติ อิทํ สุทฺธกตฺตุปทํ ตทฺทีปกตฺตา. กึ วิย ?

อุทีรยนฺตุ สงฺขปณวา วทนฺตุ เอกโปกฺขรา

นทนฺตุ เภรี สนฺนทฺธา วคฺคู วทนฺตุ ทุนฺทุภีติ

เอตฺถ “อุทีรยนฺตุ วทนฺตุอาทีนิ วิย.

ตถา หิ อฏฺฐกถายํ “วชฺชนฺตีติ วชฺชึสูติ อตีตวจเน วตฺตมานวจนํ เวทิตพฺพนฺติ สุทฺธกตฺตุวเสน วิวรณํ กตํ, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ วทธาตุสฺส วชฺชาเทโส ทฏฺฐพฺโพ.

ปทมาลาสองแบบหลังนั้น พึงทราบว่า ข้าพเจ้าแสดงไว้โดยการแปลง วท ธาตุเป็น วชฺช. เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยอรรถที่ละเอียดอ่อนดังต่อไปนี้:-

ข้อความพระบาลีว่า มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ, ตูริยา วชฺชนฺติ ตาวเท446 (ทั้งดนตรี ของมนุษย์และที่เป็นของทิพย์ บรรเลงขึ้นในขณะนั้น). คำว่า วชฺชนฺติ ในข้อความพระบาลีนี้ เป็นสุทธกัตตุบท (สุทธกัตตุวาจก) เพราะแสดงถึงสุทธกัตตานั้น

ถาม: เหมือนอะไร

ตอบ: เหมือนคำว่า อุทีรยนฺตุ, วทนฺตุ เป็นต้นในพระบาลีนี้ว่า

อุทีรยนฺตุ สงฺขปณวา วทนฺตุ เอกโปกฺขรา

นทนฺตุ เภรี สนฺนทฺธา วคฺคู วทนฺตุ ทุนฺทุภิ.447

(ขอเจ้าหน้าที่ทั้งหลาย) จงเป่าตีสังข์และบัณเฑาะว์ จงลั่นเภรีมีหน้าเดียว จงลั่นเภรีมีสองหน้า และรำ มะนาอันไพเราะ.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์อรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบาย (บทว่า วชฺชนฺติ) เป็นสุทธกัตตุ (กัตตุวาจก) ไว้ดังนี้ว่า วชฺชนฺตีติ วชฺชึสูติ อตีตวจเน วตฺตมานวจนํ เวทิตพฺพ์448 (บทว่า วชฺชนฺติ พึงทราบว่าเป็นบทที่ลงวัตตมานาวิภัตติในอรรถอดีตว่า วชฺชึสุ) [หากถือตามนัยนี้ต้องแปลบทนี้ว่า "บรรเลงแล้ว"]. เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนี้ นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นการแปลง วท ธาตุ เป็น วชฺช

สงฺขา จ ปณวา เจว อโถปิ ทิณฺฑิมา พหู

อนฺตลิกฺขมฺหิ วชฺชนฺติ ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภติ

เอตฺถ ปน วชฺชนฺตีติ เหตุกตฺตุปทํ ตทฺทีปกตฺตา. ตญฺจ โข วณฺณสนฺธิวิสยตฺตา วาทยนฺตีติ การิตปทรูเปน สิทฺธํ. ตถา หิ “วาทยนฺตีติ ปทรูปี ปติฏฺฐเปตฺวา ยกาเร ปเร สรโลโป กโต, ทฺยการสญฺโญคสฺส ชฺชการทฺวยํ ปุพฺพกฺขรสฺส รสฺสตฺตญฺจ ภวติ. เตนาห อฏฺฐกถายํ “วชฺชนฺตีติ วาทยนฺตีติ450 เหตุกตฺตุวเสน วิวรณํ. ตถา หิ “เทวตา นเภ อจฺเฉรกํ ภควโต ยมกปาฏิหาริยํ ทิสฺวา อนฺตลิกฺเข๑ เอตานิ สงฺขปณวาทีนิ ตูริยานิ วาทยนฺตีติ เหตุกตฺตุวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ ภวติ, ตสฺมา อีทิเสสุ ฐาเนสุ วทสฺส วชฺชาเทโส น ภวติ.

ส่วนบทว่า วชฺชนฺติ ในพระบาลีนี้ว่า

สงฺขา จ ปณวา เจว อโถปิ ทิณฺฑิมา พหู

อนฺตลิกฺขมฺหิ วชฺชนฺติ ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภ.449

เทพเจ้าทั้งหลาย ได้เห็นความอัศจรรย์ในนภากาศ แล้ว ต่างก็ประโคมสังข์,บัณเฑาะว์และมโหรทึกอยู่ในอากาศ.

เป็นเหตุกัตตุบท (เหตุกัตตุวาจก) เพราะเป็นบทที่แสดงถึงเหตุกัตตา. ก็บทว่า วชฺชนฺติ นั้นแล สำเร็จรูปมาจากการิตบทว่า วาทยนฺติ เพราะเป็นฐานะที่สามารถทำวัณณ-สนธิ (การเชื่อมอักษรภายในบท) ได้. จริงอย่างนั้น เมื่อสำเร็จเป็นรูปบทว่า วาทยนฺติ แล้ว ในเพราะ ย อักษรเบื้องหลัง ให้ลบสระที่ ท (= วาทฺย) แปลง ทฺย เป็น ชฺช (=วาชฺช) และรัสสะ อา ที่ วา (สำเร็จรูปเป็น วชฺช + อนฺติ + วชฺชนฺติ). ดังจะเห็นได้จากการที่พระอรรถกถาจารย์ ท่านได้อธิบายโดยใช้บทขยายเป็นเหตุกัตตุไว้ในคัมภีร์อรรถกถาดังนี้ว่า วชฺชนฺตีติ วาทยนฺติ (บทว่า วชฺชนฺติ ได้แก่ วาทยนฺติ (ให้กล่าว = ให้บรรเลง, ให้ดัง)

จริงอย่างนั้น นักศึกษา สามารถที่จะแปลความหมายเป็นเหตุกัตตุวาจกได้ดังนี้ว่า "เทวดาทั้งหลายเห็นแล้วซึ่งยมกปาฏิหาริย์อันน่าอัศจรรย์ของพระผู้มีพระภาคในนภากาศ ยังดุริยางค์ทั้งหลายมีสังข์และบัณเฑาะว์เป็นต้นเหล่านั้น ให้บรรเลงขึ้นแล้วในนภากาศ (ท้องฟ้า)". เพราะเหตุนั้น ในฐานะเช่นนี้ (บทว่า วชฺชนฺติ นั้น) จึงไม่ใช่บทที่สำเร็จมาจาก

การแปลง วท ธาตุ เป็น วชฺช (เหมือนนัยที่ผ่านมา)

คำโต้แย้งของเกจิอาจารย์

เกเจตฺถ วเทยฺยุ “อนฺตลิกฺขมฺหิ วชฺชนฺติ, ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภติ เอตฺถาปิ “วชฺชนฺตีติ ปทํ สุทฺธกตฺตุปทเมว, น เหตุกตฺตุปทํ “วชฺชนฺตีติ วาทยนฺตีติ วิวรเณ กเตปิ, ตถา หิ “เย เกจิเม ทิฏฺฐิปริพฺพสนา, “อิทเมว สจฺจนฺติ วิวาทยนฺตีติ จ “เอวมฺปิ วิคฺคยฺห วิวาทยนฺตีติ จ เอวมาทีสุ วทนฺติปเทน สมานตฺถํ “วาทยนฺตีติ ปทญฺจ สาสเน ทิฏฺฐนฺติ?

ตนฺน, “ทิสฺวาติ ทสฺสนกฺริยาวจนโต. น หิ สงฺขปณวาทีนํ ปาฏิหาริยาทิทสฺสนํ อุปปชฺชติ ทสฺสนจิตฺตสฺส อภาวโตติ.

เกี่ยวกับเรื่องของ วชฺชนฺติ ศัพท์นี้ ผิมีอาจารย์บางท่านค้านว่า ถึงแม้พระอรรถกถา-จารย์ท่านจะอธิบายบทว่า วชฺชนฺติ ด้วยคำว่า วาทยนฺติ ก็ตาม452 แต่ก็พึงทราบว่า บทว่า วชฺชนฺติ ในข้อความพระบาลีว่า อนฺตลิกฺขมฺหิ วชฺชนฺติ, ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภ451 นี้ เป็นบท กัตตุวาจกเท่านั้น) ไม่ใช่เหตุกัตตุวาจก ดังจะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์พระศาสนา มีการใช้บทว่า วาทยนฺติ ที่มีอรรถเสมอกับบทว่า วทนฺติ ในพระบาลี เช่น

เย เกจิเม ทิฏฺฐิปริพฺพสนา, “อิทเมว สจฺจนฺติ วิวาทยนฺติ453

บุคคลใดใด ถือมั่นอยู่ในทิฏฐิ (ของตน) ย่อมโต้เถียงวิวาทกันว่า "สิ่งนี้เท่านั้นจริง".

[และว่า]

เอวมฺปิ วิคฺคยฺห วิวาทยนฺติ454

สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ถือมั่นทิฏฐิแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมโต้เถียงกัน

ตอบ: คำที่ท่านกล่าวมานั้น ไม่ถูกต้อง. เพราะในข้อความพระบาลีว่า อนฺต-ลิกฺขมฺหิ...นั้น ได้มีการกล่าวถึงกิริยาการเห็นว่า "ทิสฺวา". ธรรมดาว่า กิริยาการเห็น ปาฏิหาริย์เป็นต้น ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่สังข์และบัณเฑาะว์เป็นต้น เพราะสังข์และบัณเฑาะว์ ต่างก็ไม่มีจิตกล่าวคือการเห็น (ไม่มีจักขุวิญญาณ)

สจฺจํ, ตถาปิ -

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา.

สยเมโวนมิตฺวาน อุปคจฺฉนฺติ ทารเกติ

เอตฺถ วิย อุปจริตตฺตา อุปปชฺชเตว ทสฺสนวจนํ. ตสฺมา “วชฺชนฺตีติ วาทยนฺตีติ วิวรณํ สุทฺธกตฺตุวเสน กตนฺติ ? ตนฺน, เหฏฺจา -

สงฺคีติโย ปวตฺเตนฺติ๑ อมฺพเร อนิลญฺชเส

จมฺมนทฺธานิ วาเทนฺติ ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภติ

อิมิสฺสา คาถาย “วาเทนฺตีติ วาทยนฺติ เทวตาติ457 สปาฐเสสสฺส อตฺถวิวรณสฺส เหตุกตฺตุวเสน กตตฺตา. อถาปิ วเทยฺยุ “สงฺขา จ ปณวา เจว, อโถปิ ทิณฺฑิมา พหูติ ปจฺจตฺต-วจนวเสน วุตฺตตฺตา วชฺชนฺตีติ ปทํ กมฺมวาจกปทนฺติ เจ? ตมฺปิ น, กมฺมวเสน วิวรณสฺส อกตตฺตา, กตฺตุวเสน ปน กตตฺตาติ นิฏฺจเมตฺถ คนฺตพฺพํ.

เกจิอาจารย์กล่าวแย้งว่า ใช่, แต่ถึงกระนั้น การกล่าวถึงกิริยาเห็น ย่อมมีได้อย่าง แน่นอน เพราะเป็นการกล่าวแบบเลียบเคียง (คือเป็นคำอุปจาระที่พูดถึงสังข์และบัณเฑาะว์ เป็นต้น แต่หมายเอาเทวดาเป็นต้นผู้ถือสิ่งนั้น) เหมือนในพระบาลีนี้ว่า

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา

สยเมโวนมิตฺวานอุปคจฺฉนฺติ ทารเก.455

หมู่ไม้สูงใหญ่ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสองทรงพระ กรรแสง จึงน้อมกิ่งลงมาเอง จนใกล้จะถึงพระกุมาร ทั้งสอง.

เพราะเหตุนั้น (บทว่า วชฺชนฺติ) ที่พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ว่า วชฺชนฺตีติ วาทยนฺติ จึงเป็นสุทธกัตตุบท (กัตตุวาจก) นั่นเอง

ตอบ: คำที่ท่านกล่าวมานั้นไม่ถูกต้อง. เพราะภายหลัง พระอรรถกถาจารย์ได้ อธิบายบทว่า วาเทนฺติ เป็นเหตุกัตตุวาจกพร้อมกับเพิ่มบทพระบาลีที่เป็นปาฐเสสะไว้ดังนี้ ว่า วาเทนฺตีติ วาทยนฺติ เทวตา ในตอนที่อธิบายพระคาถานี้ว่า

สงฺคีติโย ปวตฺเตนฺติ๑ อมฺพเร อนิลญฺชเส

จมฺมนทฺธานิ วาเทนฺติ ทิสฺวานจฺเฉรกํ นเภ.456

เหล่าทวยเทพทั้งหลาย ได้เห็นความอัศจรรย์ใน นภากาศอันเป็นมรรควิถีแห่งลมแล้ว... บรรเลงสังคีต ตีกลองหุ้มหนังดังอยู่ในนภากาศ.

แม้ถึงกระนั้น ผิยังมีอาจารย์บางท่านพึงค้านว่า บทว่า วชฺชนฺติ เป็นบทกรรมวาจก เพราะสังข์และบัณเฑาะว์ ท่านกล่าวโดยการลงปฐมาวิภัตติว่า

สงฺขา จ ปณวา เจว, อโถปิ ทิณฺฑิมา พหู

สังข์ บัณเฑาะว์ และมโหรทึก

ตอบ: คำนั้น ไม่ถูกต้อง, ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอตัดสินว่า บทนั้น ไม่ใช่กรรมวาจก เพราะพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายเป็นบทกรรม แต่ได้อธิบายเป็นบทกัตตา

วินิจฉัยคณะของ วท ธาตุ

อยเมตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. ทฺวิคณิโก วทธาตุ ภูวาทิคณิโก จ จุราทิคณิโก จ. โส หิ ภูวาทิคเณ วตฺตนฺโต “วทติ วชฺชตีติ สุทฺธกตฺตุรูปานิ ชเนตฺวา “วาเทติ, วาทยติ, วาทาเปติ, วาทาปยตีติ จตฺตาริ เหตุกตฺตุรูปานิ ชเนติ, จุราทิคเณ ปน “วาเทติ, วาทยตีติ สุทฺธกตฺตุ-รูปานิ ชเนตฺวา “วาทาเปติ, วาทาปยตีติ จ ทฺเว เหตุกตฺตุรูปานิ ชเนติ, ตสฺมา สาสเน “วาเทนฺติ วาทยนฺตีติ สุทฺธกตฺตุปทานิ ทิสฺสนฺติ.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยดังนี้:- วท ธาตุ๒เป็นธาตุ ๒ คณะ คือ ภูวาทิคณะ และจุราทิคณะ. ก็ วท ธาตุนั้นหากใช้เป็นภูวาทิคณะ จะมีรูปกัตตุวาจกว่า วทติ, วชฺชติ เป็นต้น และมีรูปเหตุกัตตุวาจก ๔ รูป คือ วาเทติ, วาทยติ, วาทาเปติ, วาทาปยติ. หากใช้ เป็นจุราทิคณะ จะมีรูปกัตตุวาจก ๒ รูป คือ วาเทติ, วาทยติ และมีรูปเหตุกัตตุวาจก ๒ รูป คือ วาทาเปติ, วาทาปยติ. เพราะเหตุนั้น รูปที่มีปรากฏในคัมภีร์ทางพระศาสนาว่า วาเทนฺติ, วาทยนฺติ จึงเป็นกัตตุวาจกเท่านั้น

การกระจายรูปของ วท ธาตุ

ด้วยสัตตมีวิภัตติ

“วเทยฺย, วเทยฺยุ อิจฺจาทิ สพฺพํ เนยฺยํ. “วชฺเชยฺย, วชฺเชยฺยุ อิจฺจาทิ จ สพฺพํ เนยฺยํ วชฺชาเทสวเสน. อถ วา วเทยฺย, วเทยฺยุ, วชฺชุ. ปิตา มาตา จ เต ทชฺชุนฺติ ปทมิว. เอตฺถ จ “วชฺชุ วา เต น วา วชฺชุ, นตฺถิ นาสาย รูหนาติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. วเทยฺยุ วา น วเทยฺยุ วาติ อตฺโถ. วเทยฺยาสิ, วชฺชาสิ, วชฺเชสิ อิจฺจปิ. วุตฺโต วชฺชาสิ วนฺทนํ. วชฺเชสิ โข ตฺวํ วามูรุ. วเทยฺยาถ, วชฺชาถ. อมฺมํ อโรคํ วชฺชาถ. วเทยฺยามิ, วชฺชามิ, วเทยฺยาม, วชฺชาม. วเทถ, วเทรุ. วเทโถ, วเทยฺยาวฺโห, วชฺชาวฺโห. วเทยฺยํ, วชฺชํ, วเทยฺยามฺเห, วชฺชามฺเห. ปุพฺเพ วิย อิธาปิ ยกาเรปเร สรโลโป ทฏฺฐพฺโพ. อญฺญานิปิ อุปปริกฺขิตฺวา คเหตพฺพานิ.

วเทยฺย, วเทยฺยุ...

ที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูป

วชฺเชยฺย, วชฺเชยฺยุ...

รูปที่มีการแปลง วท เป็น วชฺช. ที่เหลือพึงแจกให้ครบทุกรูป

อีกนัยหนึ่ง [พึงแจกว่า]

วเทยฺย, วเทยฺยุ, วชฺชุ

บทว่า วชฺชุ เหมือนบทว่า ทชฺชุ ในพระบาลีนี้ว่า ปิตา มาตา จ เต ทชฺชุ458 (บิดาและ มารดาให้แล้วแก่ท่าน). ก็ในบทว่า วชฺชุ นี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า วชฺชุ วา เต น วา วชฺชุ, นตฺถิ นาสาย รูหนา459 (คนทั้งสองนั้นจะพึงกล่าวหรือไม่กล่าวก็ตาม จมูกย่อมงอกขึ้น ไม่ได้). บทว่า วชฺชุ มีความหมายว่า พึงกล่าวหรือไม่พึงกล่าว

วเทยฺยาสิ, วชฺชาสิ, วชฺเชสิ.

บทว่า วชฺชาสิ, วชฺเชสิ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า วุตฺโต วชฺชาสิ วนฺทนํ460 (ท่านเป็น ผู้อันเราสั่งแล้ว พึงกราบทูลถวายบังคม). วชฺเชสิ โข ตฺวํ วามูรุ461 (ท่านกา ช่วยบอกภรรยา ของข้าพเจ้าผู้มีลำขาเสมอด้วยต้นกล้วย)

วเทยฺยาถ, วชฺชาถ

บทว่า วชฺชาถ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า อมฺมํ อโรคํ วชฺชาถ462 (ขอเทพเจ้า... จงช่วยกราบทูลพระชนนีว่า ข้าน้อยทั้งสองนี้ ไม่มีโรค)

วเทยฺยามิ, วชฺชามิ, วเทยฺยาม, วชฺชาม. วเทถ, วเทรฺ. วเทโถ, วเทยฺยาวฺโห, วชฺชาวฺโห. วเทยฺยฺ, วชฺชฺ, วเทยฺยามฺเห, วชฺชามฺเห.

แม้ในรูปเหล่านี้ พึงทราบว่ามีการลบสระในเพราะ ย อักษรเบื้องหลังเหมือนในก่อน. ส่วนตัวอย่างอื่นๆ พึงตรวจสอบแล้วนำไปใช้เถิด

การกระจายรูป วท ธาตุ

ด้วยปโรกขาวิภัตติ และ กาลาติปัตติวิภัตติ

อิทานิ ปโรกฺขาทิรูปานิ กถยาม.

วท, ปาวท, ยถา พภฺว. ทการโลเป “ปาวอิติปิ รูปฺ ภวติ, “ปฏิปฺ วเทหิ ภทฺทนฺเตติ เอตฺถ463 “ปฏิปนฺติปทำ วิย. ตถา หิ “โย อาตุมานำ สยเมว ปาว464 อิติ ปาฬิ ทิสฺสติ. เอตฺถ ปสทฺโท อุปสคฺโค ทีฆำ กตฺวา วุตฺโต “ปาวทติ ปาวจนนฺติอาทีสุ วิย, ปาวาติ จ อิทำ อตีตวจนำ, อฏฺฐกถายำ ปน อตีตวจนำ อิทนฺติ ชานนฺโตปิ ครุ วตฺตมานวจนวเสน “ปาวาติ465 วทตีติ วิวรณมกาสิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ กาลวิปลฺลาสวเสน อตฺถสฺส วตฺตพฺพตฺตา.

อายสฺมาปิ จ สาริปุตฺโต นิทฺเทเส “โย อาตุมานำ สยเมว ปาวาติ ปทำ นิกฺขิปิตฺวา อาตุมา วุจฺจติ อตฺตา, สยเมว ปาวาติ สยเมว อตฺตานำ ปาวทติ, “อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติ วา “วตสมฺปนฺโนติ วาติ วตฺตมานวจเนน อตฺถำ นิทฺทิสิ.

อถวา ปาวาติ อิทำ น เกวลำ วทธาตุวเสเนว นิปฺผนฺนำ, อถ โข อุธาตุวเสนปิ. ตถา หิ อิทำ ปปุพฺพสฺส อุสทฺเท อิติ ธาตุสฺส ปโยเค อุการสฺส โอการาเทสำ กตฺวา ตโต ปโรกฺขาภูเต อกาเร ปเร โอการสฺส อาวาเทสำ ตโต จ สนฺธิกิจฺจำ กตฺวา สิชฺฌติ, ตสฺมา อุธาตุสฺส วทธาตุยา สมานตฺถตฺตา ตนฺนิปฺผนฺนรูปสฺส จ วทธาตุยา นิปฺผนฺนรูเปน สมานรูปตฺตา “สยเมว อตฺตานำ ปาวทตีติ วทธาตุวเสน นิทฺทิสีติ ทฏฺฐพฺพำ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการกระจายรูปของปโรกขาวิภัตติเป็นต้น.

วท, ปาวท

วินิจฉัยกาลของบทว่า ปาว

บทว่า ปาวท มีลักษณะเหมือนรูปว่า พภฺว เมื่อลบ ท อักษร จะมีรูปว่า ปาว เหมือน บทว่า ปฏิปฺ ในพระบาลีนี้ ว่า ปฏิปฺ วเทหิ ภทฺทนฺเต (ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงบอกข้อ ปฏิบัติ). จริงอย่างนั้น (คำว่า ปาว) มีที่ใช้ในพระบาลีว่า โย อาตุมานำ สยเมว ปาว (ผู้ใด กล่าวโอ้อวดตนเอง). ป อุปสรรค ในบทว่า ปาว ท่านกล่าวเป็นเสียงทีฆะ เหมือนในคำว่า ปาวทติ, ปาวจนำ เป็นต้น. ก็ คำว่า ปาว นี้ เป็นคำที่ระบุถึงอดีต

กาล. ส่วนในอรรถกถาแม้ พระอรรถกถาจารย์จะรู้อยู่ว่า คำนี้ระบุถึงอดีตกาล แต่ท่านอธิบายโดยใช้วัตตมานาวิภัตติ (ปัจจุบันกาล) ว่า ปาวาติ วทติ เพราะเห็นว่า ฐานะเช่นนี้ ควรขยายความในลักษณะของ วิภัตติวิปัลลาส (ขยายความโดยการสลับวิภัตติ)

อนึ่งในคัมภีร์มหานิทเทส แม้ท่านพระสารีบุตร ก็ได้ตั้งบทว่า โย อาตุมานำ สยเมว ปาว466 ดังนี้แล้ว อธิบายความหมายด้วยวัตตมานาวิภัตติว่า

อาตุมา วุจฺจติ อตฺตา, สยเมว ปาวาติ สยเมว อตฺตานำ ปาวทติ467 “อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติ วา “วตสมฺปนฺโนติ วา.

"อาตุม หมายถึงอัตตา, สองบทว่า สยเมว ปาว หมายความว่า กล่าวโอ้อวดตนด้วย ตนเองนั่นเทียว ว่า เราเป็นผู้มีศีลสมบูรณ์ หรือว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวัตร"

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ปาว นี้ มิใช่ว่าจะสำเร็จรูปมาจาก วท ธาตุอย่างเดียวเท่านั้น ที่แท้ยังสำเร็จรูปมาจาก อุ ธาตุอีกด้วย. จริงอย่างนั้น รูปว่า ปาว นี้ เมื่อตั้ง อุ ธาตุมี ป เป็นบทหน้า (ป + อุ) แล้วให้แปลง อุ เป็น โอ จากนั้นในเพราะ อ อักษรอันเป็นปโรกขา วิภัตติเบื้องหลัง แปลง โอ เป็น อาว (=ป + อาว) จากนั้นทำหน้าที่ของสนธิ (คือแยก อ ออกจาก ป ในเพราะสระหลัง ลบสระหน้า นำไปประกอบกัน) สำเร็จรูปว่า ปาว ดังนั้น พึงทราบว่า ข้อความว่า สยเมว อตฺตานำ ปาวทติ นี้ พระสารีบุตรเถระแสดงไว้ เนื่องจาก ท่านเห็นว่า วท ธาตุมีอรรถเสมอกับ อุ ธาตุ และเพราะ อุ ธาตุซึ่งมีรูปสำเร็จดังที่กล่าว มาแล้วนั้น มีรูปสำเร็จเหมือนกับรูปสำเร็จของ วท ธาตุนั่นเอง

อิทานิ วิจฺฉินฺนา ปทมาลา ฆฏียติ.

วท, วทุ, วทุ. วเท, วทิตฺถ, วทำ, วทิมฺห. วทิตฺถ, วทิเร. วทิตฺโถ, วทิวฺโห. วทึ, วทิมฺเห. ปาวท, ปาวอิจฺจปิ. ปาวทุ. ปาวเท, ปาวทิตฺถ. ปาวทำ, ปาวทิมฺห. ปาวทิตฺถ, ปาวทิเร. ปาวทิตฺโถ, ปาวทิวฺโห. ปาวทึ, ปาวทิมฺเห. ตถา “วชฺช, วชฺชุ อิจฺจาทีนิ ปโรกฺขารูปานิ.

“อวทา, อวทู. อวชฺชา, อวชฺชู อิจฺจาทีนิ หิยฺยตฺตนีรูปานิ.

“อวทิ, วทิ, อวทุ, วทุ, อวทึสุ, วทึสุ. อวชฺชิ, วชฺชิ อิจฺจาทีนิ อชฺชตนีรูปานิ.

“วทิสฺสติ, วทิสฺสนฺติ. วชฺชิสฺสติ, วชฺชิสฺสนฺติ อิจฺจาทีนิ ภวิสฺสนฺตีรูปานิ.

“อวทิสฺสา, วทิสฺสา, อวชฺชิสฺสา, วชฺชิสฺสา อิจฺจาทีนิ กาลาติปตฺติรูปานิ. เสสานิ สพฺพานิปิ ยถาสมฺภวำ วิตฺถาเรตพฺพานิ. ยา ปเนตฺถ วทธาตุ วิยตฺติยำ วาจายำ วุตฺตา, สา กตฺถจิ “วทนฺตำ เอกโปกฺขรา. เภริวาทโกติอาทีสุ อพฺยตฺตสทฺเทปิ วตฺตติ อุปจริตวเสนาติ ทฏฺฐพฺพำ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงการกระจายรูปอย่างต่อเนื่องโดยไม่ขาดลำดับ

วท, วทุ, วทุ. วเท, วทิตฺถ, วทำ, วทิมฺห. วทิตฺถ, วทิเร. วทิตฺโถ, วทิวฺโห. วทึ, วทิมฺเห. ปาวท, ปาวอิจฺจปิ. ปาวทุ. ปาวเท, ปาวทิตฺถ. ปาวทำ, ปาวทิมฺห. ปาวทิตฺถ, ปาวทิเร. ปาวทิตฺโถ, ปาวทิวฺโห. ปาวทึ, ปาวทิมฺเห.

บทว่า วชฺช, วชฺชุ เป็นต้น ก็แจกแบบเดียวกัน

ที่แสดงมาทั้งหมดนี้เป็นรูปปโรกขาวิภัตติ.

อวทา, อวทู. อวชฺชา, อวชฺชุ...

ที่แสดงมานี้เป็นรูปของหิยยัตตนีวิภัตติ

อวทิ, วทิ, อวทุ, วทุ, อวทึสุ, วทึสุ. อวชฺชิ, วชฺชิ...

ที่แสดงมานี้เป็นรูปของอัชชตนีวิภัตติ

วทิสฺสติ, วทิสฺสนฺติ. วชฺชิสฺสติ, วชฺชิสฺสนฺติ...

ที่แสดงมานี้เป็นรูปภวิสสันตีวิภัตติ

อวทิสฺสา, วทิสฺสา, อวชฺชิสฺสา, วชฺชิสฺสา...

ที่แสดงมานี้เป็นรูปของกาลาติปัตติวิภัตติ

พึงทราบว่า วท ธาตุที่มีอรรถว่า วิยตฺติยํ วาจายํ (กล่าว, พูด) ในที่นี้บางแห่งอาจ เป็นไปแม้ในอรรถว่า อพยตฺตสทฺท (เสียงที่ไม่ชัดเจนกล่าวคือเสียงร้อง, เสียง คำราม)โดย หลักของอุปจาระ (สทิสูปจาระ) กล่าวคือคำพูดเลียบเคียง ตัวอย่างเช่น วทนฺตํ เอก-โปกฺขรา468 เภริวาทโก469 (นักตีกลอง ย่อมตีกลองหนังหน้าเดียว)

วิท = ญาเณ รู้, รู้จริง, รู้แจ้ง

ญาณํ ชานนํ. วิทติ. เวโท. วิทู. การิเต “เวเทติ. เวทยติ. สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ. เวทยนฺติ จ เต ตุฏฺฐึ, เทวา มานุสกา อุโภติ ปโยคา.

ญาณ คือ ความรู้. วิทติ (ย่อมรู้). เวโท (เวท). วิทู (บัณฑิต). เมื่อลงการิตปัจจัยจะมี รูปว่า เวเทติ. เวทยติ (ย่อมชี้แจง, ย่อมบอกให้รู้).

ตัวอย่างเช่น

สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ470

พระผู้มีพระภาค ทรงทำความดับทุกข์ให้แจ้ง ด้วยพระปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ทรงยัง [โลกนี้พร้อมทั้งเทวดา...]ให้ตรัสรู้ตาม

[และว่า]

เวทยนฺติ จ เต ตุฏฺฐึ, เทวา มานุสกา อุโภ471

อนึ่ง ทวยเทพและหมู่มนุษย์ทั้งสองเหล่านั้น ต่างป่าวประกาศ (แซ่ซ้องสรรเสริญ) ถ้อยวาจาอันเป็นสิริมงคลแก่ท่าน

เวท ศัพท์กับความหมายที่น่ารู้

ตตฺถ ปเวเทตีติ โพเธติ ญาเปติ ปกาเสติ472 เวโทติ วิทติ สุขุมมฺปิ การณํ อาชานาตีติ เวโท, ปญฺญาเยตํ นามํ. “เวเทหมุนีติ473เอตฺถ หิ ญาณํ เวโทติ วุจฺจติ. เวโทติ วา เวทคนฺถสฺสปิ นามํ วิทนฺติ ชานนฺติ เอเตน อุจฺจาริตมตฺเตน ตทาธารํ ปุคฺคลํ “พฺราหฺมโณ อยนฺติ, วิทนฺติ วา เอเตน พฺราหฺมณา อตฺตนา กตฺตพฺพ

กิจฺจนฺติ เวโท. โส ปน อิรุเวทยชุเวทสามเวทวเสน ติวิโธ. อาถพฺพณเวทำ ปน ปณีตชฺฌาสยา น สิกฺขนฺติ ปรูปฆาตสหิตตฺตา. ตสฺมา ปาฬิยำ “ติณฺณำ เวทานำ ปารคูติ474 วุตฺตำ. เอเตเยว “ฉนฺโท, มนฺโต, สุตีติ จ วุจฺจนฺติ.

ปญฺญายำ ตุฏฺฐิยำ เวเท เวทสทฺโท ปวตฺตติ

ปาวเกปิ จ โส ทิฏฺโฐ ชาตสทฺทปุเรจโร.

ปจฺฉานุเค ชาตสทฺเท สติ ตุฏฺฐชเนปิ จ

“เวทคู สพฺพธมฺเมติ 475 เอตฺถาปิ วิทิเตสุ จ.

วิทูติ ปณฺฑิตมนุสฺโส. โส หิ ยถาสภาวโต กมฺมญฺจ ผลญฺจ กุสลาทิเภเท จ ธมฺเม วิทตีติ “วิทูติ วุจฺจติ.

วิเคราะห์ เวท ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปเวเทติ ความว่า ย่อมให้รู้ คือ ประกาศ. บทว่า เวโท มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เวท เพราะรู้ทั่วถึงเหตุแม้อันละเอียดอ่อน. คำว่า เวท นั่น เป็นชื่อของ ปัญญา. ก็ในคำว่า เวเทหมุนี นี้ ญาณ (ปัญญา) ท่านเรียกว่า เวท. อีกนัยหนึ่ง คำว่า เวท นั้นเป็นชื่อของคัมภีร์. (คัมภีร์) ชื่อว่า เวท เพราะเป็นเหตุให้รู้จักบุคคลผู้ทรงเวทนั้นว่า "บุคคลนี้เป็นพราหมณ์" หรือเป็นเครื่องรู้หน้าที่ที่ตนควรทำของพวกพราหมณ์

คัมภีร์พระเวท ๓ หรือ ๔ สาขา

ก็คัมภีร์เวทนั้น มี ๓ คือ อิรุเวท, ยชุเวท และสามเวท. ส่วนอาถัพพนเวท เนื่องจาก ประกอบด้วยการเบียดเบียนผู้อื่น ดังนั้น ผู้มีอัธยาศัยประณีตจึงไม่ศึกษากัน เพราะเหตุนั้น ในพระบาลี พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ติณฺณำ เวทานำ ปารคู (ผู้เรียนจบไตรเพท). คัมภีร์ พระเวททั้ง ๓ นั้นยังมีชื่อเรียก (ไวพจน์) อีกนัยหนึ่งว่า ฉนฺท, มนฺต, สุติ

อรรถของ เวท ศัพท์

เวท ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ รู้แจ้ง, ปลื้มใจ, คัมภีร์พระ เวท, เวท ศัพท์นั้น ถ้ามี ชาต ศัพท์อยู่หน้ามีอรรถว่า "ไฟ". ถ้ามี ชาต ศัพท์อยู่หลังมีอรรถว่า "ผู้ยินดี, ปลื้ม ใจ" พึงทราบแม้ในตัวอย่างนี้ว่า เวทคู สพฺพธมฺเม (เป็นผู้ถึงความเห็นแจ้งในธรรมทั้งปวงด้วยอภิญญา-ญาณ, ปริญญาญาณ, ปหานญาณ, ภาวนาญาณ, สัจฉิกิริยาญาญาณและสมาปัตติญาณ).

บทว่า วิทู ได้แก่ มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิต. ก็มนุษย์ผู้เป็นบัณฑิตนั้น ท่านเรียกว่า วิทู เพราะมีความเข้าใจเรื่องของกรรม, ผลของกรรม และธรรมต่างโดยกุศลธรรม (อกุศล-ธรรม) เป็นต้น ตามความเป็นจริง

รุท = อสฺสุวิโมจเน (หลั่งน้ำตา) ร้องไห้

สกมฺมิกวเสนิมิสฺสา อตฺโถ คเหตพฺโพ. โรทติ, รุทติ อิจฺจปิ. รุณฺณำ. รุทิตำ. โรทนำ. โรทนฺโต. โรทมาโน. โรทนฺตี. โรทมานา. รุทมุขา. รุทำ. รุทนฺโต.

รุท ธาตุนี้ พึงถือเอาความหมายเป็นสกัมมกธาตุ

โรทติ ย่อมร้องไห้

รุทติ ย่อมร้องไห้

รุณฺณํ, รุทิตํ การร้องไห้, ร้องไห้แล้ว

โรทนํ การร้องไห้

โรทนฺโต, โรทมาโน (บุรุษ) ร้องไห้อยู่, เมื่อร้องไห้

โรทนฺตี, โรทมานา (หญิง) ร้องไห้อยู่, เมื่อร้องไห้

รุทมุขา (หญิง) เจ้าน้ำตา

รุทำ, รุทนฺโต (บุรุษ) ร้องไห้อยู่, เมื่อร้องไห้

รุท ธาตุกับความหมายสกัมมิกะ

ตตฺถ โรทตีติ กึ โรทติ? มตํ ปุตฺตํ วา ภาตรํ วา โรทติ. ตตฺรายํ ปาฬิ “นาหํ ภนฺเต เอตํ โรทามิ, ยํ มํ ภนฺเต ภควา เอวมาหาติ. อยํ ปเนตฺถ อตฺโถ- “ยํ มํ ภนฺเต ภควา เอวมาห, อหํ เอตํ ภควโต พฺยากรณํ น โรทามิ น ปริเทวามิ น อนุตฺถุนามีติ เอวํ สกมฺมิกวเสนตฺโถ เวทิตพฺโพ, น อสฺสุมุญฺจนมตฺเตน.

มตํ วา อมฺม โรทนฺติ โย วา ชีวํ น ทิสฺสติ๑

ชีวนฺตํ อมฺม ปสฺสนฺติ กสฺมา มํ อมฺม โรทสีติ

อยญฺเจตฺถ ปโยโคติ อิทมฏฺฐกถาวจนํ.478

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โรทติ แปลว่า "ย่อมร้องไห้" ถามว่า บุคคล ย่อมร้องไห้ ถึงใคร ? ตอบว่า ย่อมร้องไห้ถึงบุตรหรือพี่ชายน้องชายที่ตายไปแล้ว. ในข้อนั้นมีพระบาลี ดังนี้ว่า นาหํ ภนฺเต เอตํ โรทามิ, ยํ มํ ภนฺเต ภควา เอวมาห476 (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสคำพยากรณ์ใดกะหม่อมฉันอย่างนี้, หม่อมฉันย่อมไม่ร้องไห้เสียใจกับคำ พยากรณ์นั้น). ก็ในพระบาลีนี้ อรรถกถาขยายความไว้ดังนี้ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคตรัสคำพยากรณ์ใดกะหม่อมฉันอย่างนี้ หม่อนฉันย่อมไม่ร้องไห้ถึง ย่อม ไม่คร่ำครวญถึง ย่อมไม่โอดครวญถึงคำพยากรณ์ของพระผู้มีพระภาคนั้น"

นักศึกษา พึงทราบอรรถว่า รุท ธาตุเป็นสกัมมกธาตุอย่างนี้. ไม่พึงทราบอรรถ โดยหยุดอยู่แค่อาการสักว่าการหลั่งน้ำตาเท่านั้น

มตํ วา อมฺม โรทนฺติ โย วา ชีวํ น ทิสฺสติ

ชีวนฺตํ อมฺม ปสฺสนฺติ กสฺมา มํ อมฺม โรทสิ.477

โยม ธรรมดาว่า ญาติและมิตรทั้งหลาย ย่อมร้องไห้ ถึงคนที่ตายแล้ว หรือยังเป็นอยู่แต่หายไป ส่วนโยม ยังเห็นฉันซึ่งยังมีชีวิต เหตุไร จึงร้องไห้ถึงฉันเล่า.

ก็พระบาลีข้างต้นนี้ เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นความเป็นสกัมมกธาตุ. คำที่ยกมา แสดงนี้เป็นถ้อยคำจากคัมภีร์อรรถกถา

อิทำ ปน ฏีกาวจนำ -

“ยถา สกมฺมกา ธาตุสทฺทา อตฺถวิเสสวเสน อกมฺมกา โหนฺติ วิพฺภโต ปุริโส วิพฺภโต กมลสณฺโฑติ, เอวำ อตฺถวิเสสวเสน อกมฺมกาปิ สกมฺมกา โหนฺตีติ ทสฺเสตุ น ปริเทวามิ น อนุตฺถุนามีติ อาห. อนุตฺถุนสทฺโท

สกมฺมกวเสน ปยุชฺชติ ปุราณานิ อนุตฺถุนนฺติอาทีสุ. อยญฺเจตฺถ ปโยโคติ อิมาย คาถาย อนุตฺถุนนฺ รุทนฺ อธิปฺเปตนฺติ ทสฺเสตีติ480

สำหรับคำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นถ้อยคำจากคัมภีร์ฎีกา

"พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายคำว่า น โรทามิ โดยใช้คำว่า น ปริเทวามิ, น อนุตฺถุนามิ ก็เพื่อแสดงให้ทราบว่า สกัมมกธาตุสามารถกลายเป็นอกัมมกธาตุได้ตาม เงื่อนไขของอรรถ เช่น (ในกรณีของ พุธ ธาตุ ซึ่งเป็นสกัมมกธาตุแต่กลายเป็นอกัมมกธาตุ ดังนี้):- วิพุทฺโธ ปุริโส (บุรุษตื่น[จากการนอน]), วิพุทฺโธ กมลสณฺโฑ (ป่าบัวบาน[จากความ เป็นบัวตูม]) ข้อนี้ ฉันใด แม้อกัมมกธาตุก็สามารถกลายเป็นสกัมมกธาตุตามเงื่อนไขของ อรรถได้ ฉันนั้น (เช่น เอตํ โรทามิ). อนุตฺถุน ศัพท์ ใช้ในฐานะมีกรรมมารับ เช่นในข้อความว่า ปุราณิ อนุตฺถุนำ479 (เสนฺติ) "อยู่อย่างรำคาญซึ่งของเก่า". บทว่า อยญฺเจตฺถ ปโยโค (ที่มาในอรรถกา) ท่านใส่เข้ามาเพื่อแสดงให้ทราบว่า อรรถ รุทน ที่มาในศัพท์ว่า โรทามิ ในคาถาดังกล่าว หมายเอาอรรถ อนุตฺถุน (รำคาญ)

ทลิทฺท = ทุคฺคติยำ เข็ญใจ, ยากจน

ทุกฺขสฺส คติ ปติฏฺฐาติ ทุคฺคตีติ อยำ อตฺโถ “อปายำ ทุคฺคตึ วินิปาตำ นิรยำ อุปปชฺชตีติ-อาทีสุ ยุชฺชติ, อิธ ปน อิมำ อตฺถำ อคฺคเหตฺวา อญฺโญ อตฺโถ คเหตพฺโพ. กถำ ทุคฺคตีติ? ทุกฺเขน กิจฺเฉน คติ คมนำ อนฺนปานาทิลาโภ ทุคฺคตีติ.

ความหมายว่า "ชื่อว่า ทุคฺคติ เพราะเป็นที่เป็นไปกล่าวคือที่ตั้งแห่งทุกข์" เป็นความ หมายที่เหมาะกับข้อความในพระบาลีนี้ว่า อปายำ ทุคฺคตึ วินิปาตำ นิรยำ อุปปชฺชติ481 (ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก) เป็นต้น. สำหรับในที่นี้ นักศึกษา ไม่ควรถือเอา ความหมายนี้ แต่ควรถือเอาความหมายอื่น

ถาม: คำว่า ทุคฺคติ ควรถือเอาความหมายอย่างไร ?

ตอบ: ควรถือเอาความหมายดังนี้ว่า ทุคฺคติ คือ การดำเนินไป ได้แก่ การได้ข้าว

และน้ำเป็นต้นโดยยากลำบาก

ทลิทฺทติ ย่อมเข็ญใจ

ทลิทฺโท ชายเข็ญใจ

ทลิทฺที หญิงเข็ญใจ

ทาลิทฺทิยำ ความเป็นคนเข็ญใจ

ศัพท์ที่สร้างมาจาก ทลิทฺท ธาตุ

ตตฺถ ทลิทฺทตีติ สพฺพำ อิจฺฉิติจฺฉิตำ ปรำ ยาจิตฺวา เอว ทุกฺเขน อธิคจฺฉติ, น อยาจิตฺวาติ อตฺโถ. ทลิทฺโทติ ทุคฺคตมนุสฺโส. ทลิทฺทีติ ทุคฺคตา นารี. ทลิทฺทสฺส ภาโว ทาลิทฺทิยำ. เอตฺถ จ "สพฺพเมว ทลิทฺทตีติ โลกิกปฺปโยคทสฺสนโต “ทลิทฺทตีติ กฺริยาปทำ วิภาวิตำ. สาสเน ปน ตำ กฺริยาปทำ น อาคตำ, “ทลิทฺโท ทลิทฺทีติ นามปทานิ เยว อาคตานิ. อนาคตมฺปิ ตำ “นาถตีติ ปทมิว สาสนานุโลมตฺตา คเหตพฺพเมว. ครู ปน กจฺจายนมตวเสน ทล ทุคฺคติมฺหีติ ทุคฺคติวาจก-ทลธาตุโต อิทฺทปจฺจยำ กตฺวา “ทลิทฺโทติ นามปทำ ทสฺเสสุ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ทลิทฺทติ หมายความว่า ย่อมได้ในสิ่งที่ตนต้องการและปรารถนาทั้งหมด ด้วยความยากลำบาก ต้องขอกะผู้อื่นนั่นเทียว จึงจะได้มา ไม่ขอก็ไม่ได้.

บทว่า ทลิทฺโท ได้แก่ ชายเข็ญใจ

บทว่า ทลิทฺที ได้แก่ หญิงเข็ญใจ

ความเป็นแห่งบุคคลผู้เข็ญใจ ชื่อว่า ทาลิทฺทิย (ความเข็ญใจ)

ก็ในที่นี้ เพราะได้พบตัวอย่างจากคัมภีร์ทางโลกว่า สพฺพเมว ทลิทฺทติ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงได้นำบทกิริยาว่า ทลิทฺทติ มาแสดงไว้ด้วย. ส่วนในคัมภีร์ทางพระศาสนา ไม่มี บทกิริยาดังกล่าว. คงมีใช้เฉพาะบทนามว่า ทลิทฺโท, ทลิทฺที เท่านั้น. อย่างไรก็ตาม แม้บท กิริยานั้น จะไม่มีที่ใช้ แต่ก็ควรถือเอาด้วยเพราะไม่ขัดกับคัมภีร์พระศาสนา เหมือนกับบทว่า นาถติ. ส่วนครูทั้งหลายแสดงบทนามว่า ทลิทฺโท โดยลง อิทฺท ปัจจัยท้าย ทล ธาตุที่มี อรรถว่า ทุคฺคติ ว่า ทล ทุคฺคติมฺหิ ตามมมติคัมภีร์กัจจายนะ

ตุท = พฺยถเน ทำอันตราย, รบกวน, ทิ่มแทง

ตุทติ, วิตุทติ. กมฺมนิ “ตุชฺชติ, วิตุชฺชมาโน, เวทนาภิตุนฺโนติ รูปานิ.

ตุทนฺติ วาจาหิ ชนา อสญฺญตา

สเรหิ สงฺคามคตำว กุญฺชรำ

สุตฺวาน วากฺยำ ผรุสำ๑ อุทีริตำ

อธิวาสเย ภิกฺขุ อทุฏฺฐจิตฺโต482

ตุทติ, วิตุทติ (ย่อมทิ่มแทง). เมื่อใช้ในอรรถกรรม จะมีรูปว่า ตุชฺชติ (ถูกทิ่มแทง), วิตุชฺชมาโน (ถูกทิ่มแทงอยู่), เวทนาภิตุนฺโน (อันเวทนารบกวน[ทิ่มแทง]แล้ว).

เหล่าชนผู้ไม่สำรวม ย่อมทิ่มแทงภิกษุผู้สำรวม ด้วยวาจา เหมือนเหล่าทหารฝ่ายข้าศึก ยิงกุญชร ที่เข้าสู่สงครามด้วยลูกศรฉะนั้น. ภิกษุ ผู้มีจิต ไม่ประทุษร้าย ฟังคำอันหยาบคายที่ชนทั้งหลาย เปล่งขึ้นแล้ว พึงอดกลั้น.

นุท = เปรเณ บด, ทำให้ละเอียด, กำจัด,

บรรเทา

เปรณำ จุณฺณิกรณำ ปีสนำ, นุทติ, ปนุทติ. ปนุทนำ.

เปรณ คือ การทำให้เป็นจุณ, ทำให้ละเอียด, กำจัด, บรรเทา

นุทติ483 ย่อมบดให้ละเอียด

ปนุทติ ย่อมบรรเทา

ปนุทนำ การบรรเทา

วิทิ = ลาเภ ได้, ประสบ

วินฺทติ. อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนำ. โควินฺโท.

วินฺทติ ย่อมได้

อุฏฺฐาตา วินฺทเต ธนำ484 ผู้ขยันย่อมได้ทรัพย์

โควินฺโท โควินทพราหมณ์

ขทิ = ปริฆาเต เบียดเบียน, กำจัดให้สิ้นซาก

ปริฆาตำ สมนฺตโต หนนำ. ขนฺทติ.

ปริฆาต คือ การเบียดเบียนโดยรอบ

ขนฺทติ ย่อมเบียดเบียน

ทการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ท อักษร.

ธการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ธ อักษร)

ธา = ธารเณ ทรง, [ตั้ง, รับ, วาง]

ทธาติ, วิทธาติ. ยำ ปณฺฑิโต นิปุณำ สำวิเธติ. นิธึ นิเธติ. นิธิ นาม นิธียติ. ตาว สุนิหิโต สนฺโต. ยโต นิธึ ปริหริ. นิทหติ. กุหึ เทว นิทหามิ. ปริทหติ. โย วตฺถำ ปริทหิสฺสติ. ธสฺสติ. ปริธสฺสติ. พาโลติ ปรำ ปทหติ. สกฺยา โข อมฺพฏฺฐ ราชานำ โอกฺกากำ ปิตามหำ ทหนฺติ. สทฺทหติ ตถาคตสฺส โพธึ. สทฺธา, สทฺทหนา, สทฺธาตพฺพำ, สทฺทหิตพฺพำ, สทฺธายิโก ปจฺจยิโก. สทฺเธยฺย-วจสา อุปาสิกา. สทฺทหิตุ, สทฺทหิตฺวา. วิเสสาธานำ. โสตาวธานำ. โสตำ โอทหติ. โอหิตโสโต. โสตำ โอทหิตฺวา. มจฺจุเธยฺยำ, มารเธยฺยำ, นามเธยฺยำ, ธาตุ, ธาตา, วิธาตา. วิธิ. อภิธานำ, อภิเธยฺยำ, นิธานวตี วาจา, อาธานคาหี, ปฏิสนฺธิ, สนฺธิ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

ทธาติ ย่อมทรงไว้

วิทธาติ ย่อมจัดแจง

ยำ ปณฺฑิโต นิปุณำ -

สำวิเธติ๑, 485 คนฉลาดย่อมจัดแจงผลประโยชน์ได้อย่างแนบเนียน

นิธึ นิเธติ ย่อมฝังทรัพย์

นิธิ นาม นิธียติ486 ธรรมดาทรัพย์ ย่อมถูกฝังไว้

ตาว สุนิหิโต สนฺโต ฝังไว้ดีขนาดนั้น, เก็บไว้มิดชิด

ยโต นิธึ ปริหริ นำทรัพย์มาจากสถานที่ใด

นิทหติ ย่อมเก็บไว้

กุหึ เทว นิทหามิ487 ข้าแต่พระองค์ หม่อมฉันจะเก็บไว้ที่ไหน

ปริทหติ จักนุ่งห่ม

โย วตฺถํ ปริทหิสฺสติ489 ผู้ใดจักนุ่งห่มผ้า[กาสาวพัสตร์]

ธสฺสติ, ปริธสฺสติ จักนุ่งห่ม

พาโลติ ปรํ ปทหติ490 บุคคลเจ้าทิฏฐิ ย่อมตั้ง[ติเตียน]ผู้อื่นว่าเป็นคนพาล

สกฺยา โข อมฺพฏฺฐ - ดูก่อนอัมพัฏฐะ พวกเจ้าศากยะ ย่อมตั้งพระเจ้าโอกากะ

ราชานํ โอกฺกากํ - ไว้เป็นพระอัยยิกา

ปิตามหํ ทหนฺติ491

สทฺทหติ ตถาคตสฺส- ย่อมเชื่อการตรัสรู้[พระโพธิญาณ = อรหัตมรรค,

โพธึ492 สัพพัญญุตญาณ]ของพระตถาคต

สทฺธา ความเชื่อ

สทฺทหนา493 การปักใจเชื่อ

สทฺธาตพฺพํ พึงเชื่อ

สทฺทหิตพฺพํ พึงเชื่อ

สทฺธายิโก ปจฺจยิโก494 น่าเชื่อ, น่าศรัทธา

สทฺเธยฺยวจสา อุปาสิกา495 อุบาสิกา ผู้มีวาจาที่ควรเชื่อถือ

สทฺทหิตุ เพื่อเชื่อ

สทฺทหิตฺวา เชื่อแล้ว

วิเสสาธานํ เหตุเฉพาะ, การจัดการโดยจำเพาะเจาะจง

โสตาวธานํ การเงี่ยโสต[ตั้งโสตลง]

โสตํ โอทหติ ย่อมเงี่ยโสต, ย่อมฟัง

โอหิตโสโต ผู้เงี่ยโสต

โสตํ โอทหิตฺวา เงี่ยโสตแล้ว

มจฺจุเธยฺยํ๑ ที่แห่งความตาย=เตภูมกวัฏ

มารเธยฺยํ ที่แห่งกิเลสมาร

นามเธยฺยํ ตั้งชื่อ, นาม

ธาตุ ธาตุ

ธาตา ผู้ทรงไว้

วิธาตา496 ผู้กระทำ

วิธิ วิธี, ระบบ, การกระทำ

อภิธานํ ชื่อ

อภิเธยฺยํ อรรถ, ความหมาย

นิธานวตี๑ วาจา497 คำพูดที่ประทับใจ

อาธานคาหี ผู้ยึดติดอย่างเหนียวแน่น

สนฺธิ การเชื่อมต่อ

นักศึกษาพึงนำรูปอื่นๆ มาประกอบใช้ตามสมควร

วิปุพฺโพ ธา กโรตฺยตฺเถ อภิปุพฺโพ ตุ ภาสเน

นฺยาสปุพฺโพ ยถาโยคํ นฺยาสาโรปนสนฺธิสุ.

ธา ธาตุที่มี วิ เป็นบทหน้ามีอรรถว่า กระทำ, ที่มี อภิ เป็นบทหน้ามีอรรถว่า กล่าว, พูด, ที่มี นิ เป็นบทหน้า มีอรรถว่า วางหรือฝัง, ที่มี อา เป็นบทหน้ามีอรรถว่า ยกขึ้น, ที่มี สํ เป็นบทหน้ามีอรรถว่า เชื่อม,ต่อ.

ธา ธาตุ กับ อปิ อุปสรรค

อิมสฺมา ปน ธาธาตุโต ปุพฺพสฺส อปิ อิจฺจุปสคฺคสฺส อกาโร กฺวจิ นิจฺจํ โลปี ปปฺโปติ, กฺวจิ นิจฺจํ โลปี น ปปฺโปติ. อตฺร โลโป วุจฺจเต, ทฺวารํ ปิทหติ, ทฺวารํ ปิทหนฺโต, ปิทหิตุ, ปิทหิตฺวา, เอวํ อการโลโป ภวติ. ทฺวารํ อปิทหิตฺวา, เอวํ อการโลโป น ภวติ. เอตฺถ หิ อกาโร อปิอุปสคฺคสฺส อวยโว น โหติ. กินฺติ เจ? ปฏิเสธตฺถวาจโก นิปาโตเยว, อุปสคฺคาวยโว ปน อทสฺสนํ คโต, อยํ นิจฺจาโลโป. เอวํ ธาธาตุโต ปุพฺพสฺส อปิ อิจฺจุปสคฺคสฺส อกาโร กฺวจิ นิจฺจํ โลปี ปปฺโปติ, กฺวจิ นิจฺจํ โลปี น ปปฺโปติ. อิทำ อจฺฉริยํ อิทำ อพฺภุตำ. ยตฺร หิ นาม ภควโต ปาวจเน เอวรูปโปปิ นโย สนฺทิสฺสติ วิญฺญูนำ หทยวิมฺหาปนกโร, โย เอกสฺมึเยว ธาตุมฺหิ เอกสฺมึเยว อุปสคฺเค เอกสฺมึเยวตฺเถ กฺวจิ โลปาโลปวเสน วิภชิตุ ลพฺภติ.

อิทานิ มยำ โสตูนำ ปรมโกสลฺลชนนตฺถำ ตทุภยมฺปิ อาการำ เอกชฺฌำ กโรนฺตา ตทาการวตี ชินวรปาฬี อานยาม -

คงฺคำ เม ปิทหิสฺสนฺติ น ตำ สกฺโกมิ พฺราหฺมณ

อปิเธตุ มหาสินฺธุ ตำ กถำ โส ภวิสฺสติ.

น เต สกฺโกมิ อกฺขาตุ อตฺถำ ธมฺมญฺจ ปุจฺฉิโต.

จิตฺตตฺถสาธนี เอตำ คาถำ สมฺภาวชาตเก

ปญฺญาสมฺภวมิจฺฉนฺโต๑ กเร จิตฺเต สุเมธโสติ.

อ อักษรของ อปิ อุปสรรคที่อยู่ข้างหน้า ธา ธาตุนี้ (อปิ + ธา) อาจมีการลบหรือ ไม่ลบก็ได้. บรรดาการลบและไม่ลบ มีตัวอย่างดังต่อไปนี้:-

[การลบ อ]

ตัวอย่างเช่น

ทฺวารำ ปิทหติ ย่อมปิดประตู

ทฺวารำ ปิทหนฺโต กำลังปิดประตู

ปิทหิตุ เพื่อปิด

ปิทหิตฺวา ปิดแล้ว

การลบ อ อักษร (ของ อปิ อุปสรรค) ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

[การไม่ลบ]

ตัวอย่างเช่น

ทฺวารํ อปิทหิตฺวา ไม่ได้ปิดประตู

การลบ อ อักษร (ของ อปิ อุปสรรค) ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง หากจะพึงมีคำถามว่า อ อักษรในบทว่า อปิทหิตฺวา นี้ ไม่ใช่ส่วนหนึ่งของ อปิ อุปสรรค ซึ่งถ้าไม่ใช่ส่วนหนึ่งของ อปิ อุปสรรคแล้วคืออะไร ? ตอบว่า เป็นนิบาตที่มี อรรถปฏิเสธ. สำหรับ อ อันเป็นส่วนหนึ่งของ อปิ อุปสรรคนั้น ถูกลบไปจนไม่สามารถ เห็นได้. นี้เป็นตัวอย่างที่ไม่ลบ อ อย่างแน่นอน

อ อักษรของ อปิ อุปสรรคซึ่งประกอบอยู่หน้า ธา ธาตุ มีการลบแน่นอนบ้าง มีการ ลบไม่แน่นอนบ้าง ด้วยประการฉะนี้แล. ก็แลการที่บัณฑิต สามารถจำแนกรูปศัพท์ที่สำเร็จ มาจากธาตุเดียวกัน อุปสรรคตัวเดียวกัน และใช้ในอรรถเดียวกัน ด้วยการลบบ้าง ไม่ลบ บ้างซึ่งมีปรากฏในปาพจน์ของพระผู้มีพระภาคเห็นปานนี้นั้น เป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ ก่อให้เกิด ความอัศจรรย์แก่วิญญูชนทั้งหลาย

บัดนี้ เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลาย เกิดความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งยวด ข้าพเจ้า จะขอนำ เอาพระบาลีอันประเสริฐของพระชินเจ้าซึ่งมีลักษณะดังกล่าวนั้นมาแสดง โดยรวมลักษณะ ทั้งสองนั้นมาไว้ในที่เดียวกัน ดังต่อไปนี้

คงฺคํ เม ปิทหิสฺสนฺติ น ตํ สกฺโกมิ พฺราหฺมณ

อปิเธตุ มหาสินฺธุ ตํ กถํ โส ภวิสฺสติ

น เต สกฺโกมิ อกฺขาตุ อตฺถํ ธมฺมญฺจ๑ ปุจฺฉิโต498

ดูก่อนพราหมณ์ เราคิดว่า จักกั้นแม่น้ำคงคา แต่ไม่ อาจจะกั้นแม่น้ำใหญ่นั้นได้ เพราะเหตุนั้น โอกาสนั้น จักมีได้อย่างไร ? เมื่อท่านถามถึงอรรถและธรรม เราจึงไม่อาจบอกได้.

จิตฺตตฺถสาธนึ เอตํ คาถํ สมฺภวชาตเก

ปญฺญาสมฺภวมิจฺฉนฺโต กเร จิตฺเต สุเมธโส.

หากบัณฑิต ผู้มีปัญญาหลักแหลม ประสงค์ที่จะ พัฒนาปัญญา (ของตน) พึงพิจารณาเอาใจใส่คาถาอัน ถึงพร้อมด้วยศัพท์และอรรถที่วิจิตรพิสดารที่มาใน สัมภวชาดกเถิด.

ธุ = คติ; ไป

= เถริเยสุ มั่นคง, ยั่งยืน, แน่นอน

คติ คมนํ, เถริยํ ถิรภาโว. ธวติ. ธุวํ.

เอตฺถ จ ธุวนฺติ ถิรํ. “นิจฺโจ ธุโว สสฺสโต อวิปริณามธมฺโมติอาทีสุ วิย, ตสฺมา ธุวนฺติ ถิรํ ยงฺกิญฺจิ ธมฺมชาตํ. อถวา ธุวนฺติ อิทํ คติเถริยตฺถวเสน นิพฺพานสฺเสว อธิวจนํ ภวิตุมรหติ. ตญฺหิ ชาติชราพฺยาธิมรณโสกาทิโต มุจฺจิตุกาเมหิ ธวิตพฺพํ คนฺตพฺพนฺติ ธุวํ, อุปฺปาท-วยาภาเวน วา นิจฺจสภาวตฺตา ธวติ ถิรํ สสฺสตํ ภวตีติ ธุวํ.

ยญฺหิ สนฺธาย ภควตา “ธุวญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ธุวคามินิญฺจ ปฏิปทนฺติ วุตฺตํ. ธุวสทฺโท “วจนํ ธุวสสฺสตนฺติ เอตฺถ ถิเร วตฺตติ. “ธุวญฺจ ภิกฺขเว เทเสสฺสามีติ เอตฺถ นิพฺพาเน. “ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสีติ เอตฺถ ปน เอกํเส นิปาตปทภาเวน วตฺตตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

คติ คือ การไป. เถริย คือ ภาวะที่มั่นคง.

ธวติ ย่อมมั่นคง

ธุวํ ในกรณีที่ใช้เป็นคุณศัพท์ แปลว่า "มั่นคง, ยั่งยืน, คงที่, เที่ยง"

ในกรณีที่ใช้เป็นนามศัพท์ แปลว่า "พระนิพพาน, ธรรมชาติมั่นคง"

อรรถของ ธุว ศัพท์

ก็ในที่นี้ บทว่า ธุวํ ได้แก่ ยั่งยืน, มั่นคง ดังพระบาลีว่า นิจฺโจ๑ ธุโว สสฺสโต อวิปริณาม- ธมฺโม499 (พระพรหมผู้เจริญนั้น เป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงทน มีอันไม่แปรผันเป็นธรรมดา) เหตุนั้น บทว่า ธุวํ จึงหมายถึงธรรมชาติอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีความยั่งยืนมั่นคง

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ธุวํ นี้ หากมองในแง่ของความหมายว่าคติและเถริยะแล้ว เหมาะที่ จะเป็นชื่อของพระนิพพานเท่านั้น. จริงอยู่ พระนิพพานนั้น ชื่อว่า ธุวํ เพราะเป็นธรรมชาติที่ กุลบุตรทั้งหลาย ผู้ประสงค์จะหลุดพ้นจากชาติ, ชรา, พฺยาธิ, มรณ และความโศกเป็นต้น พึงดำเนินไป. อีกนัยหนึ่ง พระนิพพาน ได้ชื่อว่า ธุวํ เพราะยั่งยืน มั่นคง เนื่องจากมีสภาวะ ที่เป็นนิจจะ (เที่ยง) โดยไม่มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไป ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัส ไว้ว่า ธุวญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ธุวคามินิญฺจ ปฏิปทำ500 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงพระนิพพาน และข้อปฏิบัติให้ถึงพระนิพพาน[แก่พวกเธอ])

อนึ่ง ธุว ศัพท์ยังใช้ในอรรถว่า ถิร (มั่นคง) ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า วจนํ ธุวสสฺสตํ (พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ มั่นคง เที่ยง). ใช้ในอรรถว่า นิพฺพาน (พระ นิพพาน) ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ธุวญฺจ ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ501 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงพระนิพพานแก่พวกเธอ). หากเป็นบทนิบาตใช้ในอรรถว่า เอกำส (แน่นอน) ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ธุวำ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ502 (ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน)

ธู = วิธูนเน กำจัด, ขจัด

อูการสฺส อูวตฺตํ.

ธูวติ. ธูวิตา, ธูวิตพฺพำ. รสฺสตฺเต “ธุโต, ธุตวา อิจฺจปิ รูปานิ ภวนฺติ.

แปลง อู (ของ ธู ธาตุ) เป็น อูว สำเร็จรูปว่า ธูวติ (ย่อมกำจัด). เมื่อรัสสะ จะมีรูปว่า ธุโต, ธุตวา (กำจัดแล้ว, ผู้กำจัด หรือขจัดแล้ว, ผู้ขจัด)

เธ = ปาเน ดูด, ดื่ม, ดื่มนม

ธยติ, ธียติ. เธนุ.

เอตฺถ จ เธนูติ ธยติ ปิวติ อิโต ขีรํ โปตโกติ เธนุ, “โคเธนุ, อสฺสเธนุ, มิคเธนูติ เธนุสทฺโท สามญฺญวเสน สโปติกาสุ ติรจฺฉานคติตฺถีสุ วตฺตติ, เอวํ สนฺเตปิ เยภุยฺเยน คาวิยํ วตฺตติ. ตถา หิ “สตฺต เธนุสเต ทตฺวาติ ปาฬิ ทิสฺสติ.

ธยติ ย่อมดื่ม

ธียติ อันบุคคลย่อมดื่ม

เธนุ แม่โคนม

หลักการใช้ เธนุ ศัพท์

ก็ในที่นี้ บทว่า เธนุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เธนุ เพราะให้ลูกน้อยดื่มนม. เธนุ ศัพท์ ถ้าว่าตามความเป็นไปได้แห่งอรรถของธาตุ ใช้ได้ในสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียแม่ลูกอ่อนทั่วไป เช่น โคเธนุ (แม่โคนม), อสฺสเธนุ (แม่ม้านม), มิคเธนุ (แม่เนื้อนม). แต่ถ้าว่าตามที่ใช้ โดยมากแล้ว มักจะนิยมใช้เรียกแม่โคนม ดังมีตัวอย่างปรากฏในข้อความพระบาลีว่า สตฺต เธนุสเต ทตฺวา503 (ให้แม่โคนม ๗๐๐ ตัว)

สิธุ = คติยํ๑ ไป

เสธติ, นิเสธติ, ปฏิเสธติ. สิทฺโธ, ปสิทฺโธ, นิสิทฺโธ, ปฏิสิทฺโธ, ปฏิเสธิโต, ปฏิเสธโก, ปฏิเสโธ, ปฏิเสธิตุ, ปฏิเสธิตฺวา. อิธ อจินฺเตยฺยพลตฺตา อุปสคฺคานํ ตโยเค สิธุธาตุสฺส นานปฺ-ปการา อตฺถา สมฺภวนฺติ, อญฺเญสมฺปิ เอวเมว.

เสธติ ย่อมเป็นไป, ย่อมไปมา

นิเสธติ, ปฏิเสธติ ย่อมปฏิเสธ, ย่อมห้าม

สิทฺโธ สำเร็จ

ปสิทฺโธ ไปทั่ว หรือสำเร็จทั่วไป = ชื่อเสียงโด่งดัง, ขึ้นชื่อลือนาม

นิสิทฺโธ, ปฏิสิทฺโธ ปฏิเสธ, ห้าม

ปฏิเสธิโต, ปฏิเสธโก ปฏิเสธ, ห้าม

ปฏิเสโธ ปฏิเสธ, ห้าม

ปฏิเสธิตุ เพื่อปฏิเสธ, เพื่อห้าม

ปฏิเสธิตฺวา ปฏิเสธแล้ว, ห้ามแล้ว

ในบทเหล่านี้ นักศึกษา พึงทราบว่า เนื่องจากอุปสรรคมีความสามารถอันใครๆ คาดไม่ถึง ดังนั้น เมื่อ สิธุ ธาตุประกอบกับอุปสรรคนั้น จึงสามารถมีอรรถต่างๆ นานัป-ปการ (มากมาย). ในกรณีของธาตุอื่นๆ ก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้.

สิธุ = สตฺเถ สั่ง, สั่งสอน;

= มงฺคลฺเย จ เป็นมงคล, เจริญ

สตฺถํ สาสนํ, มงฺคลฺยํ ปาปวินาสนํ วุทฺธิการณนฺ วา. เสธติ. สิทฺโธ, ปสิทฺโธ, ปสิทฺธิ.

สตฺถ คือ การสอน

มงฺคลฺย คือ การยังบาปให้พินาศ หรือเหตุให้ถึงความเจริญ

เสธติ ย่อมสั่งสอน

สิทฺโธ คำสั่งสอน, เป็นมงคล, เจริญ

ปสิทฺโธ คำสั่งสอน, เป็นมงคล

ปสิทฺธิ คำสั่งสอน, เป็นมงคล

ทธ = ธารเณ ตั้งไว้, ทรงไว้, ดำรงไว้

ชนสฺส ตุฏฺฐึ ทธเตติ ทธิ. ธการสฺส หการตฺเต “ทหตีติ รูปฺ. อยํ อิตฺถี อิมํ อิตฺถึ อยฺยิกา ทหติ. อิเม ปุริสา อิมํ ปุริสํ ปิตามหา ทหนฺติ. จิตฺตํ สมาทหาตพฺพ. สมาทหา จิตฺตา.

ชื่อว่า ทธิ (นมส้ม) เพราะทรงไว้ซึ่งความยินดีของชน. เมื่อแปลง ธ เป็น ห จะมีรูปว่า ทหติ (ย่อมตั้งไว้, ทรงไว้). อยํ อิตฺถี อิมํ อิตฺถึ อยฺยิกา ทหติ (หญิงนี้ ย่อมตั้ง[นับถือ]หญิงนี้ว่า เป็นย่า). อิเม ปุริสา อิมํ ปุริสํ ปิตามหา ทหนฺติ (บุรุษเหล่านี้ ย่อมตั้ง[นับถือ]บุรุษนี้ว่าเป็นปู่). จิตฺตา สมาทหาตพฺพ504 (พึงตั้งจิตไว้ด้วยดี). สมาทหา จิตฺตา505 (ตั้งจิตไว้ด้วยดี)

เอธ = วุทฺธิยา เจริญ, รุ่งเรือง;

= ลาเภ จ ได้, ประสบ

เอธติ. เอโธ, สุเขธิโต. คมฺภีเร คาธเมธติ.

เอตฺถ จ เอโธติ เอธติ. วฑฺเฒติ เอเตน ปาวโกติ เอโธ. อินฺธนา, อุปาทานา. สุเขธิโตติ สุเขน เอธิโต, สุขสวฑฺเฒโตติ อตฺโถ. คาธเมธตีติ คาธา ปติฏฺฐา เอธติ ลภติ.508

เอธติ ย่อมเจริญ

เอโธ เครื่องทำให้ไฟลุกลาม = เชื้อไฟ

สุเขธิโต506 เจริญด้วยความสุข

คมฺภีเร คาธเมธติ507 ได้ที่พึ่งในน้ำลึก

ก็ในที่นี้ บทว่า เอโธ ได้แก่ เชื้อไฟ. ชื่อว่า เอธ เพราะเป็นเหตุทำให้ไฟลุกลาม. ได้แก่ อินฺธนา, อุปาทานา (เชื้อไฟ). บทว่า สุเขธิโต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุเขน เอธิโต ความ หมายก็คือผู้เจริญด้วยความสุข. บทว่า คาธเมธติ ความว่า ย่อมได้ที่พึ่ง

พทฺธ = สหริเส ผูก, ผูกพัน, รัดรึง

สหริโส วินิพทฺธกิริยา.พทฺธติ, วินิพทฺธติ. วินิพทฺธา.

สหริส คือ กิริยาการผูกพัน

พทฺธติ ย่อมผูก, พัน

วินิพทฺธติ ย่อมผูก, พัน

วินิพทฺธา การผูก, พัน

คาธ = ปติฏฺฐา;เป็นที่ตั้ง; เป็นที่ดำรงอยู่

= นิสฺสย; เป็นที่อาศัย;

= คนฺเถสุ กลิ่น

คาธติ. คาธํ กตฺตา. คมฺภีรโต อคาธํ

คาธติ ย่อมตั้ง, ย่อมอาศัย, ย่อมเหม็น, ย่อมได้กลิ่น

คาธํ กตฺตา509 กระทำที่พึ่ง, ที่อาศัยมีถ้ำ, โพรง, อุโมงค์เป็นต้น

คมฺภีรโต อคาธํ510 ลึกจนหยั่งไม่ถึง

พาธ = วิโลฬเน กวน, ทำให้ปั่นป่วน, เบียดเบียน

พาธติ, วิพาธติ. อาพาโธ. อาพาธติ จิตฺตํ วิโลเฬตีติ อาพาโธ.

พาธติ ย่อมกวน

วิพาธติ ย่อมกวน

อาพาโธ511 รบกวน = อาพาธ

ชื่อว่า อาพาธ เพราะรบกวนจิต หรือทำจิตให้ปั่นป่วน

นาธ = ยาจนาทีสุ ขอ, ขอร้องเป็นต้น

นาธติ ย่อมขอ

นาธนำ การขอ

พนฺธ = พนฺธเน ผูก, พัน, มัด, จำ, ติดต่อ,
เนื่องกัน

พนฺธติ. พนฺธนโก, พนฺโธ, พนฺธาปิโต, ปฏิพนฺโธ, พนฺธนำ, พนฺโธ, สมฺพนฺธนำ, สมฺพนฺโธ, ปพนฺโธ, พนฺธุ. ตตฺถ พนฺธนนฺติ พนฺธนฺติ สตฺเต เอเตนาติ พนฺธนำ, สงฺขลิกาทิ. “อยำ อมฺหากำ วำโสติ สมฺพนฺธิตพฺพฏฺเฐน พนฺธุ, เถรคาถาสำวณฺณนายำ ปน “เปมพนฺธเนน พนฺธูติ 512 วุตฺตำ.

พนฺธติ ย่อมผูก

พนฺธนโก ผู้ผูก

พนฺโธ การผูก

พนฺธาปิโต ให้ผูกแล้ว

ปฏิพนฺโธ เกี่ยวเนื่องกัน

พนฺธนำ เครื่องผูก

พนฺโธ ความสัมพันธ์, เกี่ยวเนื่องกัน

สมฺพนฺธนำ ความสัมพันธ์, เกี่ยวเนื่องกัน

สมฺพนฺโธ ความสัมพันธ์, เกี่ยวเนื่องกัน

ปพนฺโธ บทประพันธ์, ความต่อเนื่อง

พนฺธุ พวกพ้อง, วงศ์, พงศ์พันธ์

วิเคราะห์ พนฺธน, พนฺธุ ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พนฺธนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พนฺธน เพราะเป็นเครื่อง ผูกเหล่าสัตว์ไว้ ได้แก่ โซ่ตรวนเป็นต้น. ชื่อว่า พนฺธุ เพราะอรรถว่าเกี่ยวเนื่องกันว่า บุคคลนี้ เป็นพวกพ้องของพวกเรา. ส่วนในอรรถกถาแห่งพระบาลีเถรคาถา พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ที่ชื่อว่า พนฺธุ เพราะผูกพันกันด้วยความรัก

ทธิ = อสีฆจาเร ช้า, เนือย, โง่เขลา

อสีฆจาโร อสีฆปฺปวตฺติ.

ทนฺธติ. ทนฺโธ, ทนฺธปญฺโญ. โย ทนฺธกาเล ตรติ, ตรณีเย จ ทนฺธติ.

อสีฆจาร คือ การกระทำอย่างเชื่องช้า

ทนฺธติ ย่อมช้า

ทนฺโธ คนเชื่องช้า

ทนฺธปญฺโญ คนมีปัญญาเชื่องช้า

ตัวอย่างเช่น

โย ทนฺธกาเล ตรติ, ตรณีเย จ ทนฺธติ513

ผู้ใดเร่งรีบในเวลาที่จะต้องทำช้าๆ ผู้ใดชักช้าในเวลาที่รีบด่วน

วทฺธ = วทฺธเน (ทำให้มีขึ้น) เจริญ, รุ่งเรือง

วทฺธติ. วทฺธิ, วุทฺธิ, วทฺโธ, วุทฺโธ, ชาติวุทฺโธ, คุณวุทฺโธ, วโยวุทฺโธ.

วทฺธติ ย่อมเจริญ, ย่อมรุ่งเรือง

วทฺธิ, วุทฺธิ ความเจริญ, ความรุ่งเรือง

วทฺโธ, วุทฺโธ ผู้เจริญ, ผู้รุ่งเรือง

ชาติวุทฺโธ ผู้เจริญด้วยชาติสกุล = สกุลสูง

คุณวุทฺโธ ผู้เจริญด้วยคุณธรรม = มีคุณธรรมสูง

วโยวุทฺโธ ผู้เจริญด้วยวัย = มีอายุมาก

ตัวอย่างเช่น

เย วุทฺธมปจายนฺติ นรา ธมฺมสฺส โกวิทา

ทิฏฺเจว ธมฺเม ปาสํสา สมฺปราเย จ สุคฺคตึ.514

นรชนใด ฉลาดในธรรม ย่อมนอบน้อมคนผู้เจริญ (ผู้ หลักผู้ใหญ่) นรชนนั้น ย่อมได้รับความสรรเสริญใน ปัจจุบันนี้ และมีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

สธุ = สทฺทกุจฺฉิยํ๑ ออกเสียงน่าเกลียด

สธติ ย่อมด่าก่น

ปิฬฺธิ = อลงฺกาเร ประดับ, ตกแต่ง

ปิฬนฺธติ. ปิฬนฺธนำ.

ปิฬนฺธนมลงฺกาโร มณฺฑนญฺจ วิภูสนำ

ปสาธนญฺจาภรณำ ปริยายา อิเม มตา.

ปิฬนฺธติ ย่อมประดับ

ปิฬนฺธนำ การประดับ

ปิฬนฺธนมลงฺกาโร มณฺฑนญฺจ วิภูสนำ

ปสาธนญฺจาภรณำ ปริยายา อิเม มตา.

คำที่เป็นไวพจน์ของเครื่องประดับ มีดังนี้ คือ ปิลนฺธน, อลงฺการ, มณฺฑน, วิภูสน, ปสาธน, อาภรณ.

เมธ = หึสายำ; กำจัด;

= สงฺคเม จ ไปด้วยกัน, ร่วมกัน

เมธติ. เมธา, เมธาวี.

อตฺร เมธาติ อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา515 เมธติ วา สิริยา สีลาทีหิ จ สปฺปุริสธมฺเมหิ สห คจฺฉติ น เอกิกา หุตฺวา ติฏฺฐตีติ เมธา, ปญฺญาเยตำ นามำ. ตถา หิ -

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ

นกฺขตฺตราชาริว ตารกานำ

สีลำ สิรี จาปิ สตญฺจ ธมฺโม

อนฺวายิกา ปญฺญวโต ภวนฺตีติ516

วุตฺตำ. เมธาวีติ ธมฺโมชปญฺญาย จ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล.517

เมธติ ย่อมกำจัด

เมธา ธรรมชาติที่กำจัดความชั่ว, ไปกับความดี (ในที่นี้หมายถึงปัญญา)

เมธาวี นักปราชญ์, ผู้มีปัญญา

วิเคราะห์ เมธา ศัพท์

ในที่นี้ บทว่า เมธา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เมธา เพราะสามารถกำจัดกิเลสได้ อย่างรวดเร็วปานสายฟ้าฟาดลงที่ภูเขาหิน (ทำให้หินแตกกระจาย). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะไปกับความดี และสัปปุริสธรรมทั้งหลายมีศีลเป็นต้น. คำว่า เมธา นี้หมายถึงปัญญา. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ข้าแต่ท้าวสักกะ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า "ปัญญานั่นแหละประเสริฐสุด ดุจพระจันทร์ประเสริฐ กว่าดวงดาวทั้งหลาย" ส่วนศีล สิริ และธรรมของ สัตบุรุษ ย่อมอนุวัติไปตามบุคคลผู้มีปัญญา.

บทว่า เมธาวี มีความหมายว่า บุคคลผู้ประกอบด้วยธัมโมชปัญญา๑ (ปัญญาอัน บังเกิดโดยธรรมชาติ, ปัญญาที่มีมาแต่กำเนิด)

สธุ มธุ = อุนฺเท ชุ่ม, ชื้น, เยิ้ม

สธติ. มธติ. มธุ.

สธติ, มธติ ย่อมชุ่ม,ชื้น

มธุ น้ำผึ้ง, น้ำหวาน

พุธ = โพธเน รู้, ตรัสรู้

โพธติ. พุทฺโธ. อภิสมฺพุทฺธาโน. สมฺพุทฺธํ. อสมฺพุทฺธํ. โพธิ.

ทิวาทิคเณปิ อยํ ทิสฺสติ. ตตฺร หิ “พุชฺฌตีติ รูปํ, อิธ ปน “โพธตีติ รูปํ. “โย นินฺทํ อปโพธตีติ ปาฬิ ทิสฺสติ. การิเต ปน “โพเธติ อิจฺจาทีนิ.

โพธติ ย่อมรู้, ย่อมตรัสรู้

พุทฺโธ ผู้รู้, ผู้ตรัสรู้

อภิสมฺพุทฺธาโน รู้ยิ่ง

สมฺพุทฺธํ รู้โดยชอบ

อสมฺพุทฺธํ ไม่รู้โดยชอบ

โพธิ ความตรัสรู้

พุธ ธาตุนี้ยังมีใช้แม้ในทิวาทิคณะ. ก็ในทิวาทิคณะนั้นจะมีรูปว่า พุชฺฌติ. แต่ใน ภูวาทิคณะนี้มีรูปว่า โพธติ ดังพระบาลีว่า โย นินฺทํ อป โพธติ518 (ผู้ใดกำจัดความรังเกียจ ได้แล้ว ย่อมรู้แจ้ง) ในกรณีที่ลงการิตปัจจัยจะมีรูปกิริยาว่า โพเธติ เป็นต้น

ยุธ = สมฺปหาเร ต่อสู้กัน, รบกัน

โยธติ. โยโธ. โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน. ยุทฺธํ. จรณายุโธ, จรณาวุโธ วา. อาวุธํ. ทิวาทิคณิกสฺส ปนสฺส “ยุชฺฌตีติ รูปํ.

โยธติ๑ ย่อมรบ

โยโธ นักรบ, ทหาร

โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน519

ผู้มีปัญญา...พึงรบกับพญามารด้วยอาวุธคือปัญญา

ยุทฺธํ การรบ

จรณายุโธ มีขาเป็นอาวุธ = ไก่

จรณาวุโธ มีขาเป็นอาวุธ = ไก่

อาวุธํ เครื่องรบ (อาวุธ)

ยุธ ธาตุนี้ถ้าใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปกิริยาว่า ยุชฺฌติ

ทีธิ = ทิตฺติ; ส่องสว่าง, รุ่งเรือง, โพลง

= เทวเนสุ เล่น

ทีธติ. ทีธิติ. เอตฺถ จ ทีธิตีติ รสฺมิ. อเนกานิ หิ รสฺมินามานิ.

รสฺมิ อาภา ปภา รํสิ ทิตฺติ ภา รุจิ ทีธิติ

มรีจิ ชุติ ภาณฺว'สุ มยูโข กิรโณ กโร

นาคธาโม จ อาโลโก อิจฺเจเต รสฺมิวาจกา.

ทีธติ (ย่อมส่องสว่าง). ทีธิติ (ความส่องสว่าง). ก็ในที่นี้ บทว่า ทีธิติ ได้แก่ รัศมี. ก็ศัพท์ที่มีความหมายว่า รัศมี มีดังนี้ คือ

ศัพท์ที่มีความหมายว่า รัศมี

รสฺมิ, อาภา, ปภา, รำสิ, ทิตฺติ, ภา, รุจิ, ทีธิติ, มรีจิ, ชุติ, ภานุ, อำสุ, มยูข, กีรณ, กร, นาคธาม๑ และ อาโลก.

ธการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ธ อักษร.

นการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย น อักษร)

นี = นเย นำ, นำไป

เนติ, นยติ, วิเนติ. วิเนยฺย หทเย ทรำ. อาเนติ. อานยติ. เนตา. วิเนตา. นายโก. เนยฺโย เวเนยฺโย. เวนยิโก. วินีโต ปุริโส. นียมาเน ปิสาเจน, กินฺนุ ตาต อุทิกฺขสิ. นียนฺโต. เนตฺตำ. เนตฺติ. ภวเนตฺติ สมูหตา. เนตฺติโก. อุทกญฺหิ นยนฺติ เนตฺติกา. เนตฺตา. เนตฺเต อุชุ คเต สติ. นโย. วินโย. อายตนำ. เนตุ. วิเนตุ. เนตฺวา. วิเนตฺวา อิจฺจาทีนิ.

เนติ, นยติ ย่อมนำไป

วิเนติ ย่อมแนะนำ, ย่อมกำจัด

วิเนยฺย หทเย ทรำ520 พึงกำจัดความกระวนกระวายในหทัย

อาเนติ, อานยติ ย่อมนำมา

เนตา ผู้นำ, หัวหน้า, จ่าฝูง, คนเป็นประธาน

วิเนตา521 ผู้แนะนำ

นายโก ผู้นำ

เนยฺโย, เวเนยฺโย ผู้ควรได้รับคำแนะนำ

เวนยิโก522 ผู้ควรสั่งสอน, ผู้รู้วินัย, ผู้ชำนาญวินัย

วินีโต ปุริโส บุรุษอันเขาแนะนำแล้ว

นียมาเน ปิสาเจน,- ลูกทั้งสองกำลังถูกพราหมณ์ปีศาจนำไป กระไรหนอ

กินฺนุ ตาต อุทิกฺขสิ523 ฝ่าพระบาททรงนิ่งเฉยอยู่ได้

นียนฺโต นำไปอยู่

เนตฺตํ ตา, ดวงตา

เนตฺติ เชือก, หลักการอธิบายพระพุทธพจน์

ภวเนตฺติ สมูหตา524 ตัณหาผู้นำไปสู่ภพถูกถอนขึ้นแล้ว

เนตฺติโก ชาวนา

อุทกณฺหิ นยนฺติ -

เนตฺติกา525 ชาวนาทั้งหลาย ไขน้ำเข้านา

เนตฺตา ผู้นำ, หัวหน้า, จ่าฝูง

เนตฺเต อุชุ คเต สติ526 เมื่อหัวหน้าเดินตรง

นโย นัย (นยะ)

วินโย วินัย, ศีล

อายตนํ อายตนะ

เนตุ, วิเนตุ เพื่อแนะนำ

เนตฺวา นำไปแล้ว

วิเนตฺวา แนะนำแล้ว

กลุ่มศัพท์ที่สร้างมาจาก นี และความหมาย

ตตฺถ เนตฺตนฺติ สมวิสมํ ทสฺเสนฺตํ อตฺตภาวํ เนตีติ เนตฺตํ, จกฺขุ. เนตฺตีติ เนนฺติ เอตาย สตฺเตติ เนตฺติ, รชฺชุ. ภวเนตฺตีติ ภวรชฺชุ, ตณฺหาเยตํ นามํ. ตาย หิ สตฺตา โคณา วิย คีวาย พนฺธิตฺวา ตํ ตํ ภวํ นิยฺยนฺติ, ตสฺมา ภวเนตฺตีติ วุจฺจติ. เนตฺติกาติ กสฺสกา. เนตฺตาติ ควเชฏฺฐโก ยูถปติ. นโยติ นยนํ คมนํ นโย, ปาฬิคติ. อถ วา ตตฺถ ตตฺถ เนตพฺโพติ นโย, สทิสภาเวน เนตพฺพากาโร. นียตีติ นโย, ตถตฺตนยาทิ. นียติ เอเตนาติ นโย, อนฺตทฺวยวิวชฺชนนยาทิ.

ตถา หิ ฉพฺพิโธ นโย ตถตฺตนโย ปตฺตินโย เทสนานโย อนฺตทฺวยวิวชฺชนนโย อจินฺเตยฺยนโย อธิปฺปายนโยติ. เตสุ ตถตฺตนโย อนฺตทฺวยวิวชฺชนนเยน นียติ, ปตฺตินโย อจินฺเตยฺยนเยน, เทสนานโย อธิปฺปายนเยน นียติ. เอตฺถาทิมฺหิ ติวิโธ นโย กมฺมสาธเนน นียตีติ “นโย”ติ วุจฺจติ, ปจฺฉิโม ปน ติวิโธ นโย กรณสาธเนน นียติ เอเตน ตถตฺตาทินยตฺตยมิติ “นโย”ติ วุจฺจติ. อิมสฺมึ อตฺเถ ปปญฺจิยมาเน คนฺถวิตฺถาโร สิยาติ วิตฺถาโร น ทสฺสิโต. อปโรปิ จตุพฺพิโธ นโย เอกตฺตนโย นานตฺตนโย อพฺยาปารนโย เอวํธมฺมตานโยติ.

วิเนติ สตฺเต เอตฺถ, เอเตนาติ วา วินโย. กายวาจานํ วินยนโตปิ วินโย. อายตนนฺติ อนมตคฺเค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นิวตฺตติ, ตาว นยเตว ปวตฺตยเตวาติ อายตนํ. อยํ ปเนตฺถ อตฺถุทฺธาโร. “อายตนนฺติ อสฺสานํ กมฺโพโช อายตนํ, คุนฺนํ ทกฺขิณาปโถ อายตนนฺติ เอตฺถ สญฺชาติฏฺฐานานํ อายตนํ นาม. “มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา. ฉายํ ฉายตฺถิโน ยนฺติ, ผลตฺถํ ผลโภชิโนติ เอตฺถ สโมสรณฏฺฐานานํ. “ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว วิมุตฺตายตนานีติ เอตฺถ การณํ. อญฺเญปิ ปน ปโยคา ยต ปติยตเนติ เอตฺถ ปกาสิตา.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า เนตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เนตฺต เพราะสามารถนำอัตภาพให้จักขุ วิญญาณรู้ในอารมณ์ว่าอารมณ์นั้นดีไม่ดี ได้แก่ จักขุ (จักขุปสาท)527

ชื่อว่า เนตฺติ เพราะเป็นเครื่องนำเหล่าสัตว์ไป ได้แก่ เชือก528

บทว่า ภวเนตฺติ ได้แก่ เชือกคือตัณหา. คำว่า ภวเนตฺติ นั้นหมายถึงตัณหา. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมถูกตัณหานั้น นำไปสู่ภพ นั้นๆ เหมือนโคที่ถูกนายโคบาลผูกที่คอ แล้ว จูงไปสู่ที่นั้นๆ เพราะเหตุนั้น ตัณหานั้น ท่านจึงเรียกว่า ภวเนตฺติ529

บทว่า เนตฺติกา ได้แก่ ชาวนา

บทว่า เนตฺตา ได้แก่ โคจ่าฝูง

บทว่า นย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นย เพราะเป็นไป หมายถึงแนวหรือแบบแผนแห่ง พระบาลี. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า นย เพราะเป็นหลักการอันบุคคลพึงนำไปใช้ตามความเหมาะสม กับที่นั้นๆ หมายถึงนยะมีปัจจาสันนนยะเป็นต้น อันมีลักษณะที่บุคคลพึงอธิบายโดยความ เป็นหลักการเดียวกัน. (อีกนัยหนึ่ง) ชื่อว่า นย เพราะย่อมถูกนำไป หมายถึงนัยมีตถัตตนัย (ความไม่เปลี่ยนแปลง) เป็นต้น. (อีกนัยหนึ่ง) ชื่อว่า นย เพราะเป็นเครื่องมือในการนำไป ได้แก่ อันตทฺวยวิวัชชนนัย (นัยว่าด้วยการเว้นส่วน ๒ ส่วน) เป็นต้น

นัย ๖ ประเภท

จริงอย่างนั้น นัยมี ๖ ประเภท คือ ตถัตตนัย, ปัตตินัย, เทสนานัย, อันตทวยวิวัชชน-นัย, อจินเตยยนัย และอธิปปายนัย. ในบรรดานัยทั้ง ๖ ประเภทนั้น ตถัตตนัย ให้อธิบายตาม แนวของอันตทวยวิวัชชนนัย, ปัตตินัย ให้อธิบายตามแนวของอจินเตยยนัย, เทสนานัย ให้อธิบายตามแนวของอธิปปายนัย.

ในบรรดานัยทั้ง ๖ ประเภทนี้ ๓ นัยแรกวิเคราะห์ด้วยกัมมสาธนะดังนี้ว่า นียตีติ นโย. ส่วน ๓ นัยหลังวิเคราะห์ด้วยกรณสาธนะดังนี้ว่า นียติ เอเตน ตถฺตาทินยตฺตยมิติ นโย (เกี่ยวกับเรื่องนี้) หากข้าพเจ้ามัวแต่ยืดเยื้ออยู่กับความหมายของนัยเหล่านี้ ก็อาจทำให้ หนังสือธาตุมาลาเพิ่มความหนาและยาวเกินดังนั้น จึงไม่ขอกล่าวโดยพิสดาร

อนึ่ง ยังมีนัยที่แบ่งไว้โดยประการอื่นอีก เช่น แบ่งไว้โดย ๔ ประเภทดังนี้ คือ เอกัตต-นัย, นานัตตนัย, อัพยาปารนัย และ เอวังธัมมตานัย

บทว่า วินยํ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วินย เพราะเป็นที่หรือเป็นเครื่องแนะนำเหล่าสัตว์ (หรือ) ชื่อว่า วินย เพราะเป็นเครื่องฝึกอบรมกายวาจา

บทว่า อายตนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นไปอีกยาวนานตราบเท่า ที่สังสารทุกข์ยังเป็นไปในสงสารอันยาวไกลซึ่งมีเบื้องต้นเบื้องปลายที่รู้ไม่ได้. ก็ในคำว่า อายตน นั้น มีอัตถุทธาระ (การนำความหมายมาแสดงเท่าที่จะแสดงได้) ดังนี้530

ถิ่นหรือแหล่งกำเนิด ชื่อว่า อายตนะ เช่นในคำนี้ว่า อสฺสานํ กมฺโพโช อายตนํ, คุนฺนํ ทกฺขิณาปโถ อายตนํ (แคว้นกัมโพชะ เป็นถิ่นกำเนิดของม้าทั้งหลาย, ประเทศแถบ ทักขิณาบถ[แถบใต้ของแม่น้ำคงคา] เป็นถิ่นกำเนิดโคทั้งหลาย)

สถานที่เป็นที่ชุมนุม ชื่อว่า อายตนะ เช่นในคำนี้ว่า มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา (ฝูงวิหคพากันมาสร้องเสพต้นไทรใหญ่อันสูงตระหง่านอยู่ใกล้ทางบรรจบสี่แพร่ง น่ารื่นรมย์). ฉายํ ฉายตฺถิโน ยนฺติ, ผลตฺถํ ผลโภชิโน (ผู้ต้องการความร่มเย็น ย่อมเข้าไป อาศัยร่มเงา ผู้ต้องการผล ก็ย่อมบริโภคผลฉันใด)531

เหตุ ชื่อว่า อายตนะ เช่นในคำนี้ว่า ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว วิมุตฺตายตนานิ (ดูก่อนภิกษุ ทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุติ ๕ ประการเหล่านี้)532

สำหรับตัวอย่างอื่นๆ (ซึ่งเป็นอัตถุทธาระของ อายตน ศัพท์) ข้าพเจ้า ได้แสดงไว้แล้ว ในตอนว่าด้วยหัวข้อธาตุนี้ คือ ยต ปติยตเน

นี = ปาปเน ถึง, บรรลุ, ได้

เนติ, นยติ. นยนํ.

เนติ, นยติ ย่อมถึง

นยนํ การถึง

นุ = ถุติยํ ชม, ชมเชย, สรรเสริญ

โนติ, นวติ ย่อมชมเชย

นุโต ชมเชยแล้ว

ถน ปน ธน = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง, กล่าว

ถนติ ย่อมคำราม

ปนติ, ธนติ ย่อมกล่าว, ย่อมแผดเสียง

กน = ทิตฺติ; ส่องสว่าง, สวยงาม;

= กนฺตีสุ รักใคร่, ชอบใจ

กนติ. กญฺญา. กนกํ. เอตฺถ จ โยพฺพนิภาเว จิตตฺตา รูปวิลาเสน กนติ ทิปฺปติ วิโรจตีติ กญฺญา. อถวา กนิยติ กามิยติ อภิปตฺถิยติ ปุริเสหีติปิ กญฺญา, โยพฺพนิตฺถี. กนกนฺติ กนติ, กนียตีติ วา กนกํ, สุวณฺณํ. สุวณฺณสฺส หิ อเนกานิ นามานิ.

สุวณฺณกํ กนกํ เหมํ กญฺจนํ หาฏกมฺปิ จ

ชาตรูปํ ตปนียํ วณฺณํ ตพฺเภทกา ปน

ชมฺพุนทํ สิงฺคิกญฺจ จามิกรนฺติ ภาสิตา.

กนติ ย่อมสวยงาม, ย่อมรักใคร่

กญฺญา สวยงาม, น่ารัก = เด็กหญิง

กนกํ ทองคำ

วิเคราะห์ กญฺญา, กนก ศัพท์

ก็ในที่นี้ ชื่อว่า กญฺญา เพราะงดงามด้วยความน่ารักแห่งรูปร่าง เนื่องจากดำรงอยู่ ในความเป็นหญิงแรกรุ่น. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กญฺญา เพราะเป็นผู้ที่บุรุษปรารถนา ได้แก่ หญิงแรกรุ่น (วัยกำดัด). บทว่า

กนกํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กนก เพราะเป็นสิ่งที่บุคคล ชอบใจ ได้แก่ ทองคำ. ก็ศัพท์ที่มีความหมายว่าทองคำ มีดังนี้ คือ

สุวณฺณก, กนก, เหม, กญฺจน, หาฏก, ชาตรูป, ตปนีย, วณฺณ ส่วนทองคำชนิดต่างๆ นั้น ได้แก่ ทองชมพูนุท, ทองสิงคี, ทองจามีกระ.

วน สน = สมฺภตฺติยํ สมาคม, คบหา

วนติ. วนํ. สนติ. ตตฺถ วนนฺติ ตํ สมฺภชนฺติ มยูรโกกิลาทโย สตฺตาติ วนํ, อรญฺญ. วนติ สมฺภชติ สํกิเลสปุคฺคลนฺติ วนํ, ตณฺหา.

วนติ ย่อมคบหา

วนํ ป่า

สนติ ย่อมคบหา

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า วนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วน เพราะเป็นแหล่งที่เหล่าสัตว์มีนกยูงและนก ดุเหว่าเป็นต้นส ร้องเสพ ได้แก่ ป่า. ชื่อว่า วน เพราะแปดเปื้อนบุคคลผู้มีกิเลส ได้แก่ ตัณหา

มน = อพฺภาเส เกิดขึ้นซ้ำๆ ซากๆ

มนติ ย่อมเกิดขึ้นเนืองๆ

มโน จิต

มาน = วีมํสายํ ทดลอง, สอบสวน

วีมํสติ ย่อมพิจารณา

วีมํสา การพิจารณา

ชน สุน = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

ชนติ. สุนติ. เอตฺถ จ “กสฺมา เต เอโก ภุโช ชนติ, เอโก เต น ชนตี ภุโชติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. ตตฺถ ชนตีติ สุนติ สทฺทํ กโรติ.534

ชนติ ย่อมร้อง

สุนติ ย่อมร้อง

ก็ในที่นี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า กสฺมา เต เอโก ภุโช ชนติ, เอโก เต น ชนตี ภุโช533 (ถามว่าเพราะเหตุไร งูตัวหนึ่ง จึงขู่ท่าน, อีกตัวหนึ่ง ไม่ขู่ท่าน)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชนติ ได้แก่ ส่งเสียง (ขู่)

ขนุ = อวทารเณ ขุด, เจาะ, ไช

ขนติ. สุขํ. ทุกฺขํ. ขโต อาวาโฏ. ตตฺถ สุขนฺติ สุฏฺฐุ ทุกฺขํ ขนตีติ สุขํ. ทุฏฺฐุ ขนติ กายิกเจตสิกสุขนฺติ ทุกฺขํ. อญฺญมญฺญปฏิปกฺขา หิ เอเต ธมฺมา. ทฺวิธา จิตฺตํ ขนตีติ วา ทุกฺขํ. จุราทิคณวเสน ปน “สุขยตีติ สุขํ,

ทุกฺขยตีติ ทุกฺขนฺติ นิพฺพจนานิ คเหตพฺพานิ. สมาส-ปทวเสน “สุกรํ ขมสฺสาติ สุขํ, ทุกฺกรํ ขมสฺสาติ ทุกฺขนฺติ นิพฺพจนานิปิ. วิวิธา หิ สทฺทานํ พฺยุปฺปตฺติ ปวตฺติ นิมิตฺตญฺจ.

ขนติ ย่อมขุด

สุขํ ความสุข

ทุกฺขํ ความทุกข์

ขโต อาวาโฏ หลุมอันเขาขุดแล้ว

วิเคราะห์ สุข, ทุกฺข ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น:- บทว่า สุขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุขะ เพราะทำลายความทุกข์ ให้หมดไป. บทว่า ทุกฺขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทุกขะ เพราะทำลาย[บั่นทอน]ความสุข ทางกายทางใจให้ย่อยยับ.535 ด้วยว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักข์ต่อกันและกัน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทุกฺข เพราะเป็นสภาพที่ทำให้ใจแตกสลาย.

ในกรณีที่ธาตุนี้เป็นจุราทิคณะ พึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุขะ เพราะให้เกิดความ สบาย. ชื่อว่า ทุกขะ เพราะให้เกิดความยากลำบาก. หากนักศึกษาถือว่า บทว่า สุข, ทุกฺข นี้เป็นบทสมาส พึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุขะ เพราะเป็นสภาพที่ให้โอกาส. ชื่อว่า ทุกขะ เพราะเป็นสภาพที่ไม่ให้โอกาส. อนึ่ง ศัพท์ทั้งหลายมีพยุปัตติ และปวัตตินิมิต (สัททัปปวัตติ นิมิต) โดยหลากหลายอย่างนี้แล (ดูคำอธิบายที่ผ่านมา)

ทาน = อวขณฺฑเน เป็นท่อน, ขาด

ทานติ ย่อมกำหนด

อปทานํ การกำหนด

สาน = เตชเน ลับ, ทำให้คม

เตชนํ นิสานํ. สานติ.

เตชน คือ การทำให้คม (การลับ)

สานติ ย่อมลับ

หน = หึสา เบียดเบียน

(ปหรณ)ประหาร, ฆ่า, ตี, กำจัด

= คตีสุ ไป

เอตฺถ ปน หึสาวจเนน ผรุสาย วาจาย ปีฬนญฺจ ทณฺฑาทีหิ ปหรณญฺจ คหิตํ, ตสฺมา หน หึสาปหรณคตีสูติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. ตถา หิ “ราชาโน โจรํ คเหตฺวา หเนยฺยุ วา พนฺเธยฺยุ วาติ536 ปาฐสฺส อตฺถํ สำวณฺเณนฺเตหิ “หเนยฺยุนฺติ โปเถยฺยุญฺเจว ฉินฺเทยฺยุญฺจาติ 537วุตฺตํ. เอตฺถ จ เฉทนํ นาม หตฺถปาทาทิเฉทนํ วา สีสจฺเฉทวเสน มารณํ วา. หนสฺส วธาเทโส ฆาตาเทโส จ ภวติ, หนฺติ หนติ, หนนฺติ. หนสิ, หนถ. เสสํ สพฺพํ เนยฺยํ.

ก็ในอรรถเหล่านี้ คำว่า หึสา หมายถึงการบีบคั้นด้วยวาจาหยาบคาย และการ ประหาร (ฆ่า) ด้วยท่อนไม้เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาความหมายว่า หน หึสาปหรณ-คตีสุ (หน = เบียดเบียน, บีบคั้น, ประหาร - ฆ่า, ไป - ถึง - เป็นไป). จริงอย่างนั้น พระอรรถ-กถาจารย์ทั้งหลาย เมื่อจะอธิบายความหมายของพระบาลีนี้ว่า ราชาโน โจรๆ คเหตฺวา หเนยฺยุ วา พนฺเธยฺยุ วา (พระราชาทั้งหลาย จับโจรได้แล้ว พึงฆ่าบ้าง พึงจองจำบ้าง) ได้ อธิบายว่า หเนยฺยุนฺติ โปเถยฺยุญฺเจว ฉินฺเทยฺยุญฺจ (บทว่า หเนยฺยุ ได้แก่ พึงโบยและพึงตัด). ชื่อว่า การตัด ได้แก่การตัดอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น หรือการฆ่าด้วยการตัดศีรษะ

(ในที่นี้) มีการแปลง หน ธาตุเป็น วธ และ ฆาต. มีลำดับบทดังนี้ คือ หนฺติ หนติ, หนนฺติ. หนสิ, หนถ. พึงแจกรูปที่เหลือให้ครบทุกรูป

อรรถ ๔ ประการของ หน ธาตุ

พร้อมตัวอย่าง

หึสาทโย จตฺตาโร อตฺถา ลพฺภนฺติ. “หนฺติ หตฺเถหิ ปาเทหีติ เอตฺถ ปน หนฺตีติ ปหรตีติ อตฺโถ. “กุทฺโธ หิ ปิตรๆ หนฺติ. วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ, หนฺติ เนสๆ วรๆ วรนฺติ. เอตฺถ หนฺตีติ มาเรนฺตีติ อตฺโถ. “วธติ, วเธติ, ฆาเตติ อิจฺจปิ รูปานิ ภวนฺติ. ตตฺถ “วธติ น โรทติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อตฺตานๆ วธิตฺวา วธิตฺวา โรทตีติอาทีสุ วโธ ปหรณๆ. ปาณๆ วเธติ. ปาณวโธ. “เอส วโธ ขณฺฑหาลสฺส. สตฺเต ฆาเตตีติ จ อาทีสุ วโธ มารณๆ.

“อุปาหนๆ, วฏฺฏติ จ เอตฺถ หนวธสทฺทตฺโถ คมนๆ.

“ปุริสๆ หนติ. สีตๆ อุณฺหๆ ปฏิหนติอิจฺจาทีนิ กตฺตุปทานิ. เทวทตฺโต ยญฺญทตฺเตน หญฺญติ. ตโต วาตาตเป โฆเร, สญฺชาเต ปฏิหญฺญติ. ปจฺจตฺตวจนสฺเสการตฺตๆ, ยถา “วนปฺปคุมฺเพติ. วิหาเรนาติ ปทๆ สมฺพนฺธิตพฺพๆ, อิจฺจาทีนิ กมฺมปทานิ. หนฺตา. หโต. วธโก. วธู. อาฆาโต. อุปฆาโต. ฆาตโก. ปฏิโฆ. สงฺโฆ. พฺยคฺโฆ. สกุณคฺฆิ. หนฺตุ, หนิตุ, หนฺตฺวา, หนิตฺวา. วชฺเฌตฺวา, วธิตฺวา อิจฺจาทีนิ สนามิกานิ ตุมนฺตาทิปทานิ.

(หน ธาตุ) มีอรรถ ๔ ประการมี หึสา เป็นต้น๑

ก็บทว่า หนฺติ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า หนฺติ หตฺเถหิ ปาเทหิ538 มีความหมายว่า ปหรติ (ย่อมตี [แปลว่าย่อมตีด้วยมือและเท้า])

บทว่า หนฺติ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า กุทฺโธ หิ ปิตรๆ หนฺติ539 และว่า วิกฺโกสมานา ติพฺพาหิ, หนฺติ เนสๆ วรๆ วรๆ540 มีความหมายว่า มาเรนฺติ (ทำให้ตาย, ฆ่า[แปลว่าผู้โกรธแล้ว ย่อมฆ่าบิดา, ส่งเสียงโห่ร้องเลือกฆ่าแต่เนื้อตัวอ้วนพีด้วยหอกอันแหลมคม])

มีรูปว่า วธติ, วเธติ, ฆาเตติ บ้าง

บรรดารูปเหล่านั้น การตี ชื่อว่า วธ ดังมีพระบาลีเป็นต้นว่า วธติ น โรทติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส541 (ตีไม่ร้องต้องอาบัติทุกกฏ). อตฺตานๆ วธิตฺวา วธิตฺวา โรทติ542 (พร่ำตีตนแล้ว ร้องไห้). การทำให้ตาย, การฆ่า ชื่อว่า วธ ดังมีพระบาลีเป็นต้นว่า ปาณๆ วเธติ (ย่อมฆ่าสัตว์ มีชีวิต). ปาณวโธ (การฆ่าสัตว์มีชีวิต).เอส วโธ ขณฺฑหาลสฺส543 (การฆ่าขัณฑหาลปุโรหิต ได้มีแล้ว). สตฺเต ฆาเตติ (ย่อมฆ่าสัตว์ทั้งหลาย)

ก็ในคำนี้ว่า อุปาหนำ และ วฐู นักศึกษา พึงทราบว่า อรรถของ หน และ วธ ศัพท์คือ การไป๒ (อุปาหน = รองเท้า, วฐู = ลูกสะใภ้)

กัตตุบท (กัตตุวาจก)

ตัวอย่างเช่น

ปุริสำ หนติ ย่อมกำจัดบุรุษ

สีตำ อุณฺหำ ปฏิหนติ544 ย่อมบรรเทาความเย็นความร้อนได้

กัมมบท (กัมมวาจก)

ตัวอย่างเช่น

เทวทตฺโต ยญฺญทตฺเตน หญฺญติ

เทวทัต อันยัญทัต ย่อมกำจัด

ตโต วาตาตเป โฆเร, สญฺชาเต ปฏิหญฺญติ

นอกจากจะบรรเทาความหนาวร้อนแล้ว ยังบรรเทาลมและแดดกล้าที่เกิดขึ้น

(บทว่า วาตาตเป ในตัวอย่างพระบาลีนี้) แปลงปฐมาวิภัตติเป็น เอ เหมือนประโยคว่า วนปฺปคุมฺเพ 545[ยถา ผุสฺสิตคฺเค คิมฺหานมาเส ปฐมสุมึ คิมฺเห](พุ่มไม้ใหญ่ในป่ามียอด เบียดเสียดกันในเดือนร้อนต้นฤดูคิมหะฉันใด). พึงนำบทว่า วิหาเรน มาสัมพันธ์เข้าด้วย (สัมพันธ์เป็นอนภิหิตกัตตาในบทว่า ปฏิหญฺญติ)

บทนาม

ตัวอย่างเช่น

หนฺตา, หโต ผู้เบียดเบียน, ผู้ฆ่า

วธโก ผู้เบียดเบียน, ผู้ฆ่า

วฐู หญิงสาว, หญิงสะใภ้

อาฆาโต ความอาฆาต

อุปฆาโต การรุกราน

ฆาตโก ผู้ฆ่า

ปฏิโฆ ความแค้นเคืองในใจ, ปฏิฆะ

สงฺโฆ พระสงฆ์, หมู่ภิกษุ

พฺยคฺโฆ เสือโคร่ง

สกุณคฺฆิ546 เหยี่ยว

บทที่ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น

ตัวอย่างเช่น

หนฺตุ, หนิตุ เพื่อเบียดเบียน, เพื่อฆ่า

หนฺตฺวา, หนิตฺวา เบียดเบียนแล้ว, ฆ่าแล้ว

วชฺเฌตฺวา, วธิตฺวา เบียดเบียนแล้ว, ฆ่าแล้ว

ศัพท์ที่สร้างมาจาก หน และความหมาย

ตตฺถ อุปาหนนฺติ ตํ ตํ ฐานํ อุปหนนฺติ อุปคจฺฉนฺติ ตโต จ อาหนนฺติ อาคจฺฉนฺติ เอเตนาติ อุปาหนํ. วฏฺติ กิเลสวเสน สุนขมฺปิ อุปคมนสีลาติ วฏฺฏ, สพฺพาสํ อิตฺถีนํ สาธารณเมตํ. อถวา วฏฺฏติ สุณิสา. ตถา หิ “เตน หิ วฏฺฏ ยทา อุตฺนี อโหสิ, ปุปฺผ เต อุปฺปนฺนํ, อถ เม อาโรเจยฺยาสีติ 547 เอตฺถ วฏฺฏติ สุณิสา วุจฺจติ. สา ปน “อยํ โน ปุตฺตสฺส ภริยาติ สสฺสุสสุเรหิ อธิคนฺตพฺพา ชานิตพฺพาติ วฏฺฏติ วุจฺจติ. คตฺยตฺถานํ กตฺถจิ พุทฺธิยตฺถกถนโต อยมตฺโถ ลพฺภเตว. “สุณฺหา, สุณิสา, วฏฺฏ อิจฺเจเต ปริยายา. สงฺโฆติ ภิกฺขุสมูโห. สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉตีติ สงฺโฆ, สุฏฺฐุ วา กิเลเส หนฺติ เตน เตน มคฺคาสินา มาเรตีติปิ สงฺโฆ, ปุถุชฺชนาริยวเสน วุตฺตานตานิ. วิวิเธ สตฺเต อาหนติ ภุโส ฆาเตตีติ พุยคฺโฆ. โส เอว “วิยคฺโฆ, วคฺโฆติ จ วุจฺจติ. อปรมฺปิ ปุณฺฑรีโกติ ตสฺส นามํ. ทุพฺพเล สกุเณ หนฺตีติ สกุณคฺฆิ, เสโน, อยํ ปน หนธาตุ ทิวาทิคเณ “ปฏิหญฺญตีติ อกมฺมกํ กตฺตุปทํ ชเนติ. ตถา หิ “พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร โลกิเย โสเต ปฏิหญฺญตีติอาทิกา548 ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อุปาหนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อุปาหนเพราะเป็นเครื่อง นำเข้าไปใกล้สถานที่นั้นๆ และเป็นเครื่องนำมาจากสถานที่นั้นๆ

บทว่า วฏฺฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วฏฺฏ เพราะเป็นผู้มีปกติเข้าใกล้แม้ซึ่งสุนัขด้วย อำนาจของกิเลส๑ คำว่า วฏฺฏ นั่นหมายถึงหญิงสาวทั้งหมด. อีกนัยหนึ่ง บทว่า วฏฺฏ ได้แก่หญิง สะใภ้. จริงอย่างนั้น หญิงสะใภ้ท่านเรียกว่า วฏฺฏ ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า เตน หิ วฏฺฏ ยทา อุตฺนี อโหสิ, ปุปฺผ เต อุปฺปนฺนํ, อถ เม อาโรเจยฺยาสิ (ถ้าอย่างนั้น สะใภ้มีระดู เมื่อใด พึงบอกเราเมื่อนั้น). ก็หญิงสะใภ้นั้น ท่านเรียกว่า วฏฺฏ เพราะเป็นผู้ที่พ่อผัวและแม่ผัวพึงรู้ จักว่า "หญิงคนนี้เป็นภรรยาของบุตรชายของพวกเรา". ในที่บางแห่ง ท่านมุ่งเอาความหมายนี้เท่านั้น ทั้งนี้เพราะธาตุทั้งหลายที่มีอรรถว่า "ไป" ยังสามารถมีอรรถว่า "รู้" ได้อีก ด้วย. คำที่เป็นไวพจน์ของหญิงสะใภ้มีดังนี้คือ สุณฺหา, สุณิสา, วฏฺฏ

บทว่า สงฺโฆ ได้แก่ หมู่ภิกษุ. คำว่า สงฺโฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สงฺฆ เพราะเข้าถึง กรรมที่พร้อมเพรียงกัน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สงฺฆ เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายด้วยดี คือ ยังกิเลส นั้นๆ ให้ตายด้วยดาบกล่าวคืออริยมรรค. รูปวิเคราะห์เหล่านั้น ท่านกล่าวหมายเอาพระ สงฆ์ที่เป็นปุถุชนและพระสงฆ์ที่เป็นอริยะ

คำว่า พุยคฺโฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พุยคฺฆ เพราะอาศัยกำลังฆ่าหมู่สัตว์ต่างๆ. พุยคฺฆ นั่นแหละได้ชื่อว่า วิยคฺฆ, วคฺฆ. พุยคฺฆ นั้น ยังมีอีกชื่อหนึ่งว่า ปุณฺฑรีก

คำว่า สกุณคฺฆิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สกุณคฺฆิ เพราะฆ่า (หรือเบียดเบียน) นก ทั้งหลายที่อ่อนแอ หมายถึง เหยี่ยว

อนึ่ง หน ธาตุนี้ ถ้าใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปกิริยากัตตุ (กัตตุวาจก) อกัมมกธาตุว่า ปฏิหญฺญติ ดังพระบาลีว่า พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร โลกิเย โสเต ปฏิหญฺญติ (พระดำรัส ของพระผู้มีพระภาคเจ้ากระทบโสตที่เป็นโลกิยะ มิใช่หรือ ?)

อน = ปาณเน หายใจ, เป็นอยู่, มีชีวิต

ปาณนํ สสนํ. อนติ. อานํ, ปานํ. “ตตฺถ อานนฺติ อสฺสาโส. ปานนฺติ ปสฺสาโส. เอเตสุ อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต. ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโตติ 549 วินยฏฺฐกถายํ วุตฺตํ.

สุตฺตนฺตฏฺฐกถาสุ ปน อุปฺปฏิปาฏิยา อาคตํ. ตตฺถ ยสฺมา สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานํ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนกาเล ปฐมํ อพฺภนฺตรวาโต พหิ นิกฺขมติ, ปจฺฉา พาหิรวาโต สุขุมํ รชํ คเหตฺวา อพฺภนฺตรํ ปวิสนฺโต ตาลุ อาหจฺจ นิพฺพายติ550 ตสฺมา วินยฏฺฐกถายํ “อสฺสาโสติ พหิ นิกฺขมนวาโต, ปสฺสาโสติ อนฺโต ปวิสนวาโตติ วุตฺตํ. เอเตสุ ทฺวีสุ นเยสุ วินยนเยน อนฺโต อุฏฺฐิตสสนํ อสฺสาโส, พหิ อุฏฺฐิตสสนํ ปสฺสาโส. สุตฺตนฺตนเยน ปน พหิ อุฏฺฐหิตฺวาปิ อนฺโต สสนโต อสฺสาโส. อนฺโต อุฏฺฐหิตฺวาปิ พหิ สสนโต ปสฺสาโส.

ปาณน คือ การหายใจ (เป็นอยู่, มีชีวิต)

อานํ ลมหายใจเข้า

ปานํ ลมหายใจออก

อัสสาส ปัสสาสะ

ตามมติของอรรถกถาพระวินัย

ในอรรถกถาพระวินัย พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อานํ ได้แก่ ลมหายใจออก. บทว่า ปานํ ได้แก่ ลมหายใจเข้า. ในบรรดาลม ๒ อย่างนั้น ลมที่ ปล่อยออกมาภายนอก ชื่อว่า อสฺสาส (ลมหายใจออก). ลมหายใจเข้าภายใน ชื่อว่า ปสฺสาส (ลมหายใจเข้า).[นี้เป็นมติของพระอรรถกถาจารย์]

อัสสาส ปัสสาสะ

ตามมติของอรรถกถาพระสูตร

ส่วนในอรรถกถาพระสูตร ท่านเรียงลำดับไว้ไม่สอดคล้องกับอรรถกถาวินัย. ใน บรรดาลม ๒ อย่างนั้น เวลาที่คัพภไสยกสัตว์แม้ทั้งปวงออกจากท้องมารดา ลมจากข้างใน จะถูกปล่อยออกมาข้างนอกก่อน จากนั้นลมข้างนอกจึงพาเอาธุลีละเอียดเข้าสู่ข้างในร่าง กายทีหลัง พอถึงเพดานปากก็ดับ. เพราะเหตุนั้น ในอรรถกถาวินัย พระอรรถกถาจารย์จึง กล่าวว่า ลมที่ปล่อยออกมาภายนอก ชื่อว่า อสฺสาส (ลมหายใจออก). ลมหายใจเข้าภายใน ชื่อว่า ปสฺสาส (ลมหายใจเข้า)

ในบรรดานัยทั้ง ๒ นั้น (หมายถึงนัยแห่งพระวินัยและพระสูตร) ตามนัยของพระวินัย เชื่อว่า ลมหายใจที่ตั้งขึ้นจากภายใน ชื่อว่า อสฺสาส (ลมหายใจออก). ลมหายใจที่ตั้งขึ้น จากภายนอก ชื่อว่า ปสฺสาส (ลมหายใจเข้า). ส่วนนัยพระสูตร อธิบายว่า ที่ชื่อว่า อสฺสาส (ลมหายใจเข้า) ก็เพราะลมตั้งขึ้นภายนอกแล้วหายใจเข้าไปข้างใน. ที่ชื่อว่า ปสฺสาส (ลม หายใจออก) ก็เพราะลมตั้งขึ้นในภายในแล้วหายใจออกมาภายนอก

อยเมว จ นโย “อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จาติ, “ปสฺสาสาทิมชฺฌ-ปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา

วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จาติ551 อิมาย ปาฬิยา สเมตีติ เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่า นัยที่กล่าวไว้ในพระสูตรนี้เท่านั้น สอดคล้องกับข้อความพระบาลีนี้ว่า "เมื่อพระโยคาวจรใช้สติตามไปในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลมหายใจออก กาย เร่าร้อน จิตหวั่นไหวและกระสับกระส่าย เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่าน ณ ภายใน. เมื่อพระ โยคาวจรใช้สติตามไปในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งลมหายใจเข้า กายเร่าร้อน จิต หวั่นไหวและกระสับกระส่าย เพราะจิตถึงความฟุ้งซ่าน ณ ภายนอก"

ธน = ธญฺเญ มีโชค, เจริญ, มีบุญ,

มีปัญญา

ธนนํ ธญฺญ, สิริปุญฺญปญฺญานํ สมฺปทาติ อตฺโถ. ธาตุอตฺโถ หิ เยภุยฺเยน ภาวาเสน กถิยติ ฯเปฯวา วกฺก รุกฺขตเจติ เอวมาทิปฺปเภทา. ยถา ภาวตฺเถ วตฺตมาเนน ยปจฺจเยน สทฺธึ นการสฺส ยฺยการํ กตฺวา เถนนํ เถยฺยนฺติ วุจฺจติ, เอวมิธ ยปจฺจเยน สทฺธึ นการสฺส ญฺญการํ กตฺวา ธนนํ ธญฺญนฺติ วุจฺจติ. ธนิโน วา ภาโว ธญฺญ, ตสฺมึ ธญฺเญ. ธนฺติ, ธนติ. ธนิตนฺติ. ธญฺญ. ยสฺมา ปน ธญฺญสทฺเทน สิริปุญฺญปญฺญาสมฺปทา คหิตา, ตสฺมา “ธญฺญปุญฺญลกฺขณสมฺปนฺนนฺ ปุตฺตนฺ วิชายีติอาทีสุ ธญฺญสทฺเทน สิริปญฺญาว คเหตพฺพา ปุญฺญสฺส วิสุ วจนโต.

นทโต ปริสายนฺเต วาทิตพฺพปหาริโน
เย เต ทกฺขนฺติ วทนนฺ ธญฺญา เต นรปุงฺควา.
ทีฆงฺคุลี ตมฺพนเข สุเภ อายตปณฺหิเก
เย ปาเท ปณมิสฺสนฺติ เตปิ ธญฺญา คุณนฺธร.
มธุรานิ ปหฏฺฐานิ โทสคฺฆานิ หิตานิ จ
เยเตวากฺยานิ โสสฺสนฺติ เตปิ ธญฺญานรุตฺตมาติ

เอวมาทีสุ ปน ธญฺญสทฺเทน ปุญฺญสมฺปทา คเหตพฺพา, ปุญฺญสมฺปทาย วา สทฺธึ สิริปญฺญาสมฺปทาปิ คเหตพฺพา.

ธญฺญ คือ ความมีโชค,เจริญ,มีบุญ,มีปัญญา หมายความว่า สมบูรณ์ด้วยสิริ,บุญ และปัญญา. อนึ่ง โดยส่วนมากอรรถของธาตุ ท่านมักจะแสดงไว้โดยใช้ศัพท์ภาวสาธนะ ยกเว้นแต่อรรถ เช่น วกฺก รุกฺขตเจ. อนึ่งการขโมย ท่านเรียกว่า เถยฺย โดยแปลง น อักษร กับ ย ปัจจัยซึ่งเป็นไปในอรรถภาวะเป็น ยฺย ฉันใด, ในที่นี้ ความมีสิริ, มีบุญ, มีปัญญาท่าน เรียกว่า ธญฺญ โดยแปลง น อักษรกับ ย ปัจจัยเป็น ญฺญ ฉันนั้น. อีกนัยหนึ่ง ความเป็นแห่ง บุคคลผู้มีทรัพย์ ชื่อว่า ธญฺญ. ธน ธาตุย่อมเป็นไปในอรรถว่า ความเป็นผู้มีทรัพย์นั้น

ธนฺติ ย่อมบริบูรณ์
ธนติ ย่อมบริบูรณ์
ธนิตนฺติ ความบริบูรณ์, บริบูรณ์แล้ว
ธญฺญ สิริ, บุญ, ปัญญา, คนมีทรัพย์, ธัญญชาติ=ข้าวเปลือก

อนึ่ง เนื่องจาก ธญฺญ ศัพท์สามารถหมายถึงความถึงพร้อมแห่งสิริ, บุญ และปัญญา เพราะเหตุนั้น ในประโยคว่า ธญฺญปุญฺญลกฺขณสมฺปนฺนํ ปุตฺตํ วิชายิ552 (คลอดแล้วซึ่งบุตร ผู้ถึงพร้อมด้วยธัญญลักษณะและบุญญลักษณะ) เป็นต้น จึงหมายเอาเฉพาะสิริและปัญญา เท่านั้น เพราะบุญถูกกล่าวไว้ต่างหากแล้ว. ส่วนในพระบาลีอันมีอาทิอย่างนี้ว่า

นทโต ปริสายนฺเต วาทิตพฺพปหาริโน

เย เต ทกฺขนฺติ วทนํ ธญฺญา เต นรปุงฺคว.

ทีฆงฺคุลี ตมฺพนเข สุเภ อายตปณฺหิเก

เย ปาเท ปณมิสฺสนฺติ เตปิ ธญฺญา คุณนฺธร.

มธุรานิ ปหฏฺฐานิ โทสคฺฆานิ หิตานิ จ

เยเตวากฺยานิ โสสฺสนฺติ เตปิ ธญฺญานรุตฺตมา553

ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐกว่านรชน...ผู้บันลืออยู่ใน บริษัท กำจัดเสียซึ่งทิฏฐิและมานะ ชนเหล่าใด เห็นพระ โอษฐ์และพระพักตร์ของพระองค์ ชนเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้มีโชค (มีบุญ), ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงไว้ซึ่งพระคุณ มีศีล,สมาธิเป็นต้น ชนเหล่าใด ประณมน้อมพระยุคล บาทของพระองค์ ซึ่งมีพระองคุลียาว มีพระนขาแดง งดงาม มีส้นพระบาทยาว ถึงชนเหล่านั้น ก็ชื่อว่าเป็น ผู้มีโชค (มีบุญ), ข้าแต่พระนโรดม ชนเหล่าใด ได้สดับ พระดำรัสของพระองค์ อันไพเราะ น่าปลื้มใจ เผาเสีย ซึ่งโทษ เป็นประโยชน์เกื้อกูล ชนเหล่านั้น ก็ชื่อว่าเป็น ผู้มีโชค (มีบุญ).

ธญฺญ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบว่าหมายถึงความถึงพร้อมแห่งบุญ. อีกนัยหนึ่ง พึงถือเอา แม้ความถึงพร้อมแห่งสิริ (ความมีโชค) และปัญญา

วิเคราะห์ ธญฺญ ศัพท์

อิทเมตฺถ นิพฺพจนํ “ธญฺญ สิริปุญฺญปญฺญาสมฺปทา เอเตสํ อตฺถีติ ธญฺญาติ. “ธญฺญ มงฺคลสมฺมตนฺติ เอตฺถ ตุ “อุตฺตมรตนํ อิทนฺติ ธนายิตพฺพํ สทฺธายิตพฺพนฺติ ธญฺญ, สิริสมฺปนฺนํ ปุญฺญสมฺปนฺนํ ปญฺญาสมฺปนฺนนฺติปิ อตฺโถ ยุชฺชติ. “ธญฺญ ธนํ รชตํ ชาตรูปนฺติ จ อาทีสุ “นตฺถิ ธญฺญสมํ ธนนฺติ วจนโต ธนายิตพฺพนฺติ ธญฺญ, กึ ตำ? ปุพฺพณฺณำ.

อปิจ โอสธิวิเสโสปิ ธญฺญนฺติ วุจฺจติ. ธนสทฺทสฺส จ ปน สมาสวเสน “อธโน, นิทฺธโนติ จ นตฺถิ ธนเมตสฺสาติ อตฺเถน ทลิทฺทปุคฺคโล วุจฺจติ. “นิธนำ ยาตีติ เอตฺถ ตุ กมฺปนตฺถวาจกสฺส ธุธาตุสฺส วเสน วินาโส นิธนนฺติ วุจฺจตีติ.

คำว่า ธญฺญ นี้มีรูปวิเคราะห์ ดังนี้:-

ชื่อว่า ธญฺญ เพราะมีความถึงพร้อมด้วยสิริ, บุญ และปัญญา. ส่วน (ธญฺญ ศัพท์)ใน ข้อความพระบาลีนี้ว่า ธญฺญ มงฺคลสมฺมตำ554 (ขอช้างเผือกปัจจัยนาคซึ่งเชื่อว่าเป็นสิ่งล้ำค่า และมีสิริมงคล) พึงทราบว่า ชื่อว่า ธญฺญ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงเชื่อว่า "สิ่งนี้ เป็นรัตนะอัน สูงสุด (เป็นมงคลอันสูงสุด)". แม้ความหมายว่าถึงพร้อมด้วยสิริ,บุญและปัญญา ก็สมควร. อนึ่ง (ธญฺญ ศัพท์) ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ธ

ญฺญ ธนํ รชตํ ชาตรูปึ 555 เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า ธญฺญ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงปรารถนาดังพระบาลีว่า นตฺถิ ธญฺญสมํ ธนํ556 (ทรัพย์ เสมอด้วยธัญญชาติ[ข้าวเปลือก]ไม่มี)

ถาม: ธัญญชาติ นั้นได้แก่อะไร ?

ตอบ: ได้แก่ปุพพัณณะ (พืชจำพวกข้าว)

อีกนัยหนึ่ง แม้พืชสมุนไพรก็ได้ชื่อว่า ธญฺญ. สำหรับ ธน ศัพท์ที่เป็นบทสมาส เช่น อธโน, นิทฺธโน หมายถึงคนยากจน เพราะมีความหมายว่า "ผู้ไม่มีทรัพย์"

ส่วนในข้อความพระบาลีนี้ว่า นิธนํ ยาติ557(ย่อมถึงความพินาศ). ความพินาศ เรียก ว่า นิธนํ ซึ่งเป็นศัพท์ที่สร้างรูปคำมาจาก ธู ธาตุที่มีอรรถว่า กมฺปน (หวั่นไหว, สั่น)

มุน = คติยํ อยู่เฉยๆ, อยู่เงียบๆ, รู้

มุนติ

มุนติ ย่อมรู้

จิเน = มญฺญนายํ สำคัญ, เข้าใจ

อลุตฺตนฺโตยํ ธาตุ, ยถา คิเล, ยถา จ มิเล. จินายติ, โอจินายติ. “สพฺโพ ตํ ชโน โอจินายตูติ อิทเมตฺถ ปาฬินิทสฺสนํ. โอจินายตูติ อวมญฺญตูติ.

จิเน ธาตุนี้ไม่ลบที่สุดธาตุเหมือน คิเล และ มิเล ธาตุ.

ตัวอย่างเช่น

จินายติ ย่อมสำคัญ

โอจินายติ ย่อมดูหมิ่น

ในคำว่า โอจินายติ นี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้ว่า สพฺโพ ตํ ชโน โอจินายตุ558 (ชนทั้งปวงจงหมิ่นประมาทเธอ). บทว่า โอจินายตุ หมายความว่า จงดูหมิ่น

อิมานิ นการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย น อักษร.

อิติ ภูวาทิคเณ ตวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.

กลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ต วรรคในภูวาทิคณะ จบแต่เพียงเท่านี้.

ปวคฺคนฺติกธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ป วรรค)

ปการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ป อักษร)

อิทานิ ปวคฺคนฺตธาตุรูปานิ วุจฺจนฺเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษร ป วรรค.

ปา = ปาเน ดื่ม

ปานํ ปิวนํ. “ปาติ, ปานฺติ. ปาตุ, ปานฺตุ อิจฺจาทิ ยถารหํ โยเชตพฺพํ.

ขิปฺป๎ คีวํ ปสาเรหิ น เต ทสฺสามิ ชีวิตํ

อยญฺหิ เต มยา รูฬฺโห สโร ปาสฺสติ โลหิตนฺติ.

อตฺร หิ ปาสฺสตีติ ปิวิสฺสติ. “ปาสฺสติ, ปาสฺสนฺติ. ปาสฺสสิ, ปาสฺสถ. ปาสฺสามิ, ปาสฺสาม อิจฺจาทินา, “อปสฺสา, อปสฺสํสุ อิจฺจาทินา จ นเยน เสสํ สพฺพํ โยเชตพฺพํ นยญฺญูหิ. โก หิ สมตฺโถ สพฺพานิ พุทฺธวจนสาคเร วิจิตฺรานิ วิปฺปกิณฺณรูปนฺตรรตนานิ อุทฺธริตฺวา ทสฺเสตุ, ตสฺมา สพฺพาสุปิ ธาตูสุ สงฺเขเปน คหณูปายมตฺตเมว ทสฺสิตํ.

ปิวติ, ปิวนฺติ. ปิวํ, ปิวนฺโต, ปิวมาโน, ปิวํ ภาคิรโสทกํ.

การิเต กุมารํ ขีรํ ปาเยติ. มุหุตฺตํ ตณฺหาสมนํ, ขีรํ ตฺวํ ปายิโต มยา.

กมฺเม ปียติ, ปีตํ. ตุมาทีสุ “ปาตุ, ปิวิตุ, ปิตฺวา, ปิวิตฺวา, ปาเยตฺวา อิจฺจาทีนิ โยเชตพฺพานิ. อญฺเญสุปิ ฐาเนสุ ปาฬินยานุรูเปน สทฺทรูปานิ เอวเมว โยเชตพฺพานิ.

ปาน คือ การดื่ม.

คำว่า ปาติ (ย่อมดื่ม), ปานฺติ (ย่อมดื่ม). ปาตุ (จงดื่ม), ปานฺตุ (จงดื่ม) เป็นต้น นักศึกษาพึงสร้างรูปบทกิริยา[อาขยาต]ตามสมควร

ขิปฺป๎ คีวํ ปสาเรหิ น เต ทสฺสามิ ชีวิตํ

อยญฺหิ เต มยา รูฬฺโห สโร ปาสฺสติ โลหิตนฺติ559

แน่ะเจ้าชูชก เจ้าจงชูคอขึ้นเร็วๆ มิฉะนั้น เราจักไม่ไว้ ชีวิตแก่เจ้า ลูกศรที่เราง้างอยู่นี้แหละจักดื่มเลือด ของเจ้า.

ก็ (อาศัย) บทว่า ปาสฺสติ ในพระคาถานี้ บัณฑิตทั้งหลาย พึงสร้างรูปคำกิริยาที่ เหลือทั้งหมด โดยนัยว่า ปาสฺสติ, ปาสฺสนฺติ. ปาสฺสสิ, ปาสฺสถ. ปาสฺสามิ, ปาสฺสาม เป็นต้น และโดยนัยว่า อปสฺสา, อปสฺสํสุ เป็นต้น. ก็ใครเล่า จะสามารถยกรัตนะกล่าวคือรูปพิเศษ อันดารดาษอยู่ในสาครกล่าวคือพระพุทธพจน์อันวิจิตรมาแสดงได้ทั้งหมด. เพราะเหตุนั้น ในธาตุแม้ทั้งหมด ข้าพเจ้าจักขอแสดงหลักการย่อๆ เพียงเพื่อให้สามารถอธิบาย ครอบคลุมธาตุแม้ทั้งหมดได้เท่านั้น

รูปบทกิริยาอื่นๆ เช่น

ปิวติ, ปิวนฺติ ดื่มอยู่

ปิวํ, ปิวนฺโต เมื่อดื่ม

ปิวมาโน เมื่อดื่ม

ตัวอย่างเช่น

ปิวํ ภาคิรโสทกํ๑, 560 ดื่มน้ำในแม่น้ำคงคา

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า กุมารํ ขีรํ ปาเยติ (ยังเด็กให้ดื่มนม). มุหุตฺตํ ตณฺหา-สมนํ, ขีรํ ตฺวํ ปายิโต มยา561 (หม่อมฉันให้พระองค์ดูดดื่มนมอันสามารถระงับความอยาก ได้ชั่วครู่). ในอรรถกรรม จะมีรูปว่า ปียติ (ย่อมถูกดื่ม), ปีตํ (ถูกดื่มแล้ว). เมื่อลง ตุ ปัจจัย เป็นต้น จะมีรูปว่า ปาตุ, ปิวิตุ (เพื่อดื่ม), ปิตฺวา, ปิวิตฺวา, ปาเยตฺวา (ดื่มแล้ว). แม้ในวิภัตติ อื่นๆ ก็พึงสร้างรูปบทกิริยาโดยทำนองเดียวกันนี้ ตามสมควรแก่นัยแห่งพระบาลี

ปา = รกฺขเณ รักษา, เลี้ยง

ปาติ. นิปาติ. ปิตา, โคโป.

ปาติ, นิปาติ ย่อมรักษา

ปิตา ผู้รักษาบุตร = บิดา

โคโป ผู้รักษาโค = คนเลี้ยงโค, โคบาล

ปา = ปูรเณ เต็ม, ทำให้เต็ม

ปาติ, วิปฺปาติ. วิปฺโป.

วิปฺโปติ พฺราหฺมโณ. โส หิ วิปฺเปติ ปูเรติ วิสิฏฺเฐน เวทุจฺจารณาทินา อตฺตโน พฺราหฺมณ-กมฺเมน โลกสฺส อชฺฌาสยํ อตฺตโน จ หทเย เวทานีติ วิปฺโปติ วุจฺจติ. “ชาโต วิปฺปกุเล อหนฺติ เอตฺถ หิ พฺราหฺมโณ “วิปฺโปติ วุจฺจติ. ตสฺส กุลํ วิปฺปกุลนฺติ.

ปาติ, วิปฺปาติ ย่อมทำให้เต็ม

วิปฺโป พราหมณ์

วิเคราะห์ วิปฺป ศัพท์

บทว่า วิปฺโป หมายถึงพราหมณ์. ก็พราหมณ์นั้น ท่านเรียกว่า วิปฺป เพราะยังความ ต้องการให้เต็มแก่ชาวโลก และยังพระเวทให้เต็มในหทัยของตน ด้วยหน้าที่พราหมณ์ซึ่ง เป็นหน้าที่พิเศษของตนมีการสาธยายพระเวทเป็นต้น. จริงอยู่ พราหมณ์ ท่านเรียกว่า วิปฺป ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ชาโต วิปฺปกุเล อหํ (ข้าพเจ้า เกิดแล้วในตระกูลพราหมณ์). คำว่า วิปฺปกุล มีความหมายว่า ตระกูลของพราหมณ์

ปู = ปวเน ชำระ, ทำให้บริสุทธิ์

ปวติ. ปุตฺโต, ปุณฺณ. เอตฺถ ปุตฺโตติ อตฺตโน กุลํ ปวติ โสเธตีติ ปุตฺโต. กิยาทิคณํ ปน ปตฺวา “ปุนาตีติ วตฺตพฺพํ.

ปุตฺโต'ตฺรโช สุโต สูนุ ตนุโช ตนโย'รโส

ปุตฺตนตฺตาทโย จาถ อปจฺจนฺติ ปวุจฺจเร.

อิตฺถิลิงฺคมฺหิ วตฺตพฺเพ ปุตฺตีติ อตฺรชาติ จ

วตฺตพฺพํ เสสฏฺฐาเนสุ ยถารหมฺทีรเย

ปาฬิยญฺหิ อตฺรชาติ อิตฺถี ปุตฺตี กถิยติ.

เอตฺถ ปน

ตโต เทฺวสตฺตรตฺตสฺส เวเทหสฺสตฺรชา ปิยา

ราชกญฺญา รุจา นาม ธาติมาตรมพฺรวีติ

อยํ ปาฬิ นิทสฺสนํ.

ปวติ ย่อมชำระ, ย่อมบริสุทธิ์

ปุตฺโต บุตร (ผู้ทำให้ตระกูลบริสุทธิ์)

ปุญฺญ บุญ (ธรรมชาติที่ชำระให้หมดจด)

ในที่นี้ บทว่า ปุตฺโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปุตฺต เพราะชำระคือทำให้ตระกูลของ ตนบริสุทธิ์. ธาตุนี้ ถ้าใช้เป็นกิยาทิคณะจะต้องแสดงรูปว่า ปุนาติ

ศัพท์ที่มีความหมายว่าลูกชายคือ ปุตฺต, อตฺรช, สูต, สูนุ, ตนุช, ตนย, โอรส, อปจฺจ. อนึ่งทั้งบุตร หลาน เหลนเป็นต้น ท่านเรียกว่า อปจฺจ (อปจฺจ เป็นศัพท์ที่มี ความหมายกว้างออกไปถึงหลาน เหลน เป็นต้น).

เมื่อต้องการระบุถึงบุตรี ให้ใช้เป็น ปุตฺตี และ อตฺรชา๑ บัณฑิต สามารถลงอิตถิโชตกปัจจัยท้ายศัพท์ที่เหลือ ตามสมควร. ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลี ท่านใช้บทว่า อตฺรชา สำหรับเรียกลูกหญิง.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า

ตโต เทฺวสตฺตรตฺตสฺส๒ เวเทหสฺสตฺรชา ปิยา

ราชกญฺญา รุจา นาม ธาติมาตรมพฺรวิ.562

ตั้งแต่นั้นมาจนถึงวันแรม ๑๔ ค่ำ ราชกัญญานามว่า รุจา ผู้เป็นพระธิดาที่โปรดปรานของพระเจ้าวิเทห-ราช ได้ตรัสกะพระพี่เลี้ยงว่า...

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ลูกหญิง

“ปุตฺตี, ธีตา, ทุหิตา, อตฺรชาติ อิจฺเจเต ปริยายา. เอวํ อตฺรชาติ อิตฺถิวาจกสฺส อิตฺถิ-ลิงฺคสฺส ทสฺสนโต สุตสทฺทาทีสุปิ อิตฺถิลิงฺคนโย ลพฺภมานาลพฺภมานวเสน อุปปริกฺขิตพฺโพ. ตถา หิ โลเก “เวสฺโส, สุทฺโท, นโร, กึปุริโส อิจฺจาทีนํ ยุคฬภาเวน “เวสฺสี, สุทฺที, นารี, กึปุริสีติ-อาทีนิ อิตฺถิวาจกานิ ลิงฺคานิ ทิสฺสนฺติ. “ปุริโส ปุมา อิจฺจาทีนํ ปน ยุคฬภาเวน อิตฺถิวาจกานิ อิตฺถิลิงฺคานิ น ทิสฺสนฺติ.

คำศัพท์ที่มีความหมายว่า ลูกหญิง มีดังนี้คือ ปุตฺตี, ธีตา, ทุหิตา, อตฺรชา. อนึ่ง เนื่องจากได้พบศัพท์อิตถีลิงค์ว่า อตฺรชา ที่ระบุความหมายว่า สตรี ดังที่ได้แสดงมาข้างต้น ดังนั้น หลักการสร้างคำศัพท์อิตถีลิงค์แม้ใน สุต ศัพท์เป็นต้น นักศึกษาจึงควรพิจารณาให้ รอบคอบ โดยให้สังเกตว่าศัพท์ไหนมีรูปศัพท์อิตถีลิงค์ใช้ ศัพท์ไหนไม่มี. จริงอย่างนั้น ในทางโลก ปรากฏว่ามีศัพท์ที่ระบุความหมายถึงสตรีว่า เวสฺสี, สุทฺที, นารี,

กึปุริสี เป็นต้น โดยใช้คู่กับศัพท์ปุงลิงค์ว่า เวสฺโส, สุทฺโท, นโร, กึปุริโส เป็นต้น. แต่ไม่ปรากฏว่ามีศัพท์ อิตถีลิงค์ที่ระบุความหมายว่า สตรี ใช้คู่กับศัพท์ว่า ปุริโส, ปุมา เป็นต้น

วิเคราะห์ ปุณฺณ ศัพท์

ปุณฺณนฺติ เอตฺถ ปน อตฺตโน การกํ ปวติ โสเธตีติ ปุณฺณ 563 กิยาทิคณโต ปน ปตฺวา

ปุนาตีติ ปุณฺณนฺติ วตฺตพฺพํ.

อณฺโณ อตฺโถปิ วตฺตพฺโพ นิรุตฺติลกฺขณสฺสิโต

ตสฺมา นิพฺพจนํ เณยฺยํ ชนปูชาทิโต อิธ.

ปรํ ปุชฺชภาวํ ชเนตีติ ปุณฺณ. สทา ปูชิตํ วา ชเนตีติ ปุณฺณ. ชนํ อตฺตการํ ปุนาตีติ ปุณฺณ. อเสสํ อปุณฺณ ปุนาตีติ ปุณฺณ.

กลฺยาณํ กุสลํ ปุณฺณ สุภมิจฺเจว นิทฺทิเส

กมฺมสฺส กุสลสฺสาธิ- วจนํ วจเน ปฏุ.

อนึ่ง สำหรับในคำว่า ปุณฺณ นี้ บัณฑิต พึงตั้งรูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ดังนี้ว่า ธรรมชาติใดย่อมชำระผู้กระทำตน (บุญ) ให้หมดจด เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น เรียกว่า บุญ. หากจะใช้ธาตุนี้ เป็นกิยาทิคณะบทกิริยาก็จะมีรูปว่า ปุนาติ โดยตั้งวิเคราะห์ว่า ปุนาตีติ ปุณฺณ (ธรรมชาติผู้ชำระให้หมดจด เรียกว่า บุญ)[ปู + ณฺย, ลบ ณ อนุพันธ์, ลง นา วิกรณ ปัจจัย, ลบ อา (ด้วย อวณฺโณ เย โลปญฺจ), แปลง นฺย เป็น ณณ สำเร็จรูปเป็น ปุณฺณ]

นอกจาก ปุณฺณ ศัพท์ จะมีความหมายดังข้างต้นแล้ว ยังมีความหมายอื่นๆ ที่ควรกล่าวถึงโดยอาศัยหลัก เกณฑ์ของนิรุตตินัย. เหตุนั้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ ของคำว่า ปุณฺณ โดยใช้ ชน และ ปูช ธาตุ.

บุญคือธรรมชาติที่ก่อให้เกิดภพอันพึงปรารถนาเป็นอย่างยิ่ง. อีกนัยหนึ่ง บุญคือ ธรรมชาติที่ก่อให้เกิดความน่าบูชาตลอดทุกเมื่อ. บุญคือธรรมชาติที่คอยชำระล้างบุคคลผู้ ทำบุญให้หมดจด. บุญคือธรรมชาติที่ขจัดบาปให้หมดไปโดยสิ้นเชิง

นักปราชญ์บาลี ควรแสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า บุญ ดังนี้ คือ กลฺยาณ, กุสล, ปุณฺณ, สุภ

เป = คติยํ ไป

เปติ, เปนฺติ. เปสิ, เปถ.

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อสฺสขฬุงฺโก เปหีติ วุตฺโต วิทฺโธ สมาโน โจทิโต สารถินา ปจฺฉโต ปฏิสกฺกติ, ปิฏฺฐิโต รถํ ปฏิวตฺเตติ. อุมฺมคฺคํ คณฺหาติ, อุพฺพฏฺฏมฺ รถํ กโรติ.

เปติ, เปนฺติ ย่อมไป

เปสิ, เปถ ย่อมไป

ตัวอย่างเช่น

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ อสฺสขฬุงฺโก เปหีติ วุตฺโต วิทฺโธ สมาโน โจทิโต สารถินา ปจฺฉโต ปฏิสกฺกติ, ปิฏฺฐิโต รถํ ปฏิวตฺเตติ. อุมฺมคฺคํ คณฺหาติ, อุพฺพฏฺฏมฺ รถํ กโรติ564

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ม้าโกงบางตัวในโลกนี้ แม้นายสารถีเตือนว่า "ไป" ทั้งใช้ปฏัก ทิ่มแทงกระตุ้นเตือนให้ไปเท่าไรก็ยังเดินผิดทาง จนเป็นเหตุให้รถคว่ำ

เป = วุฑฺฒิยํ เจริญ, รุ่งเรือง

ปยติ. ปาโย, อปาโย.

เอตฺถ อปาโยติ นตฺถิ ปาโย วุฑฺฒิ เอตฺถาติ อปาโย565 อยธาตุวเสนปิ อตฺโถ เนตพฺโพ, อยโต วุฑฺฒิโต, สุขโต วา อเปโตติ อปาโย, นิรยติรจฺฉานโยนิเปตฺติวิสย อสุรกายา.

ปยติ ย่อมเจริญ, ย่อมรุ่งเรือง

ปาโย ความเจริญ, ความรุ่งเรือง

อปาโย โลกที่ปราศจากความเจริญ = อบาย

วิเคราะห์ อปาย ศัพท์

ในที่นี้ คำว่า อปาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปาย เพราะเป็นสถานที่ปราศจากความ เจริญ (อธิกรณสาธนะ). อีกนัยหนึ่ง บัณฑิต สามารถแสดงความหมายของคำว่า อปาย โดยสำเร็จมาจาก อย ธาตุก็ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปาย เพราะปราศจากความ เจริญหรือความสุข ได้แก่ นรก, กำเนิดดิรัจฉาน , เปรตวิสัย และอสุรกาย

เป = โสสเน แห้ง, (ให้หมด, ให้สิ้น)

ปายติ, ปยติ วา. นิปโก. เอตฺถ นิปโก นิปยติ วิโสเสติ ปฏิปกฺขํ, ตโต วา อตฺตานํ

นิปาติ รกฺขตีติ นิปโก, สมฺปชาโน.

ปายติ ย่อมเหือดแห้ง

ปยติ ย่อมเหือดแห้ง

นิปโก566 คนฉลาด

ในบทว่า นิปโก นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นิปก เพราะกำจัดธรรมที่เป็นข้าศึกให้ หมดไป หรือรักษาตนจากข้าศึกนั้น ได้แก่ ผู้มีสัมปชัญญะ (คนฉลาด, รอบคอบ)

คุป = รกฺขเณ รักษา

โคปติ. โคปโก.

นครํ ยถา ปจฺจนฺตํ คุตฺตํ สานฺตรพาหิรํ.

เอวํ โคเปถ อตฺตานํ ขโณ โว๑ มา อุปจฺจคา.567

โคเปถาติ โคเปยฺย รกฺเขยฺย.

โคปติ ย่อมรักษา

โคปโก ผู้รักษา

บัณฑิต๑ ควรรักษาตนให้ดี ทั้งภายในภายนอก เหมือนเมืองชายแดนที่เขารักษาไว้ดีทั้งภายในภายนอก จงอย่าปล่อยโอกาสให้ล่วงเลยไปเปล่า เพราะผู้ที่พลาดโอกาส ตกนรก ย่อมเศร้าโศก

บทว่า โคเปถ ได้แก่ (บัณฑิต) พึงรักษา.

วป = สนฺตาเน การเรียงอย่างเป็นระเบียบ

การเพิ่มพูนทรัพย์สิน (เพาะปลูก)

วปติ ย่อมเพาะปลูก

สป = สมวาเย ประชุม, รวม

สปติ ย่อมประชุม

จุป๒ = มนฺทคติยํ ไปช้าๆ, การสั่นเล็กน้อย

โจปติ ย่อมสั่น

ตุป = หึสายํ เบียดเบียน

โตปติ ย่อมเบียดเบียน

ตุปฺปติ ย่อมเบียดเบียน

คุป = โคปน; คุ้มครอง, ปกครอง

= ชิคุจฺฉเนสุ เกลียด, ชัง, รังเกียจ

โคปติ, ชิคุจฺฉติ. ชิคุจฺฉํ, ชิคุจฺฉมาโน. เชคุจฺฉี. ชิคุจฺฉิตฺวา.

โคปติ ย่อมคุ้มครอง

ชิคุจฺฉติ ย่อมรังเกียจ

ชิคุจฺฉํ, ชิคุจฺฉมาโน รังเกียจอยู่

เชคุจฺฉี สตรีที่น่ารังเกียจ

ชิคุจฺฉิตฺวา รังเกียจแล้ว

กปุ = หึสา; เบียดเบียน;

= ตกฺกลคนฺเธสุ ความเป็นกลิ่นของยางไม้ (ตกฺกล = ยางไม้ คนฺธ = กลิ่น)

กปฺปติ ย่อมเบียดเบียน;

ย่อมส่งกลิ่นดุจกลิ่นยางไม้ (หอมดุจยางไม้)

กปฺปูโร การบูร

กปุ = สามตฺถิเย สามารถ [อาจมี - เป็น, ควร]

อิทํ อมฺหากํ กปฺปติ. เนตํ อมฺเหสุ กปฺปติ.568

อิทํ อมฺหากํ กปฺปติ (สิ่งนี้ ย่อมควรแก่เราทั้งหลาย). เนตํ อมฺเหสุ กปฺปติ๑ (สิ่งนั้น ย่อมไม่ควรในเราทั้งหลาย=ไม่เหมาะสมแก่พวกเรา)

กป = กรุณายํ ความน่าสงสาร, ความน่าเอ็นดู

กปติ. กปโณ, กาปณฺณ.

ตตฺถ กปตีติ กรุณายติ, กาปญฺญนฺติ กปณภาโว.569

กปติ ย่อมน่าสงสาร, ย่อมเข็ญใจ

กปโณ คนเข็ญใจ, คนกำพร้า

กาปญฺญ ความเป็นคนน่าสงสาร

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กปติ ความว่า ย่อมน่าสงสาร. บทว่า กาปญฺญ หมาย ความว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้น่าสงสาร (ความยากจน, ความเป็นคนกำพร้า)

สป = อกฺโกเส ด่า, บริภาษ, สาปแช่ง

สปติ. สปโณ, อภิสปโณ, อภิสปิโต, สปนโก.

สปติ ย่อมด่า, ย่อมสาบแช่ง

สปโณ, อภิสปโณ การด่า, การแช่ง

อภิสปิโต ด่าแล้ว, แช่งแล้ว

สปนโก ผู้ด่า, คนที่ชอบสาบแช่งผู้อื่น

วป = พีชนิกฺเขเป หว่านพืช, เพาะปลูก

พีชํ วปติ. วาปโก. วาปิตํ ธญฺญ. วุตฺตํ พีชํ ปุริเสน. พีชํ วปฺปติ. วปฺปมงฺคลํ.

พีชํ วปติ ย่อมหว่านพืช

วาปโก ผู้หว่านพืช

วาปิตํ ธญฺญ570 ธัญญชาติอันเขาหว่านแล้ว

วุตฺตํ พีชํ ปุริเสน571 พืชอันบุรุษหว่านแล้ว

พีชํ วปฺปติ ย่อมหว่านพืช

วปฺปมงฺคลํ วัปปมงคล = พิธีแรกนาขวัญ

สุป = สยเน นอนหลับ

สุปติ. สุขํ สุปนฺติ มุนโย, เย อิตฺถีสุ น พชฺฌเร. สุตฺโต ปุริโส, สุปนํ, สุตฺตํ.

สุปติ573 ย่อมนอนหลับ

สุขํ สุปนฺติ มุนโย,- มุนีเหล่าใด ย่อมไม่พัวพันในหญิงทั้งหลาย มุนีเหล่านั้น

เย อิตฺถีสุ น พชฺฌเร574 ย่อมหลับเป็นสุข

สุตฺโต ปุริโส บุรุษหลับแล้ว

สุปนํ, สุตฺตํ การนอนหลับ, การหลับ

ขิป = เปรเณ ทำให้ละเอียด, บด

เปรณํ จุณฺณิกรณํ ปีสนํ. เขปติ. เขปโก.

เปรณ คือ การทำให้แหลกเป็นจุณ, การบด

เขปติ ย่อมบด

เขปโก ผู้บด

ขิป = อพฺยตฺตสทฺเท (ออกเสียงไม่ชัด), กระแอม

ขิปติ. ขิปิตสทฺโท.

ยทา จ ธมฺมํ เทเสนฺโต, ขิปิ โลกคฺคนายโก574

ขิปติ ย่อมจาม

ขิปิตสทฺโท เสียงจาม

ยทา จ ธมฺมํ เทเสนฺโต, ขิปิ โลกคฺคนายโก (เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นอัครนายก ของโลกจะทรงแสดงธรรมทรงกระแอม ในกาลใด)

ขิป = ฉฑฺฑเน ทิ้ง, ขว้าง, โยน, ซัดไป

ขิปติ, อุกฺขิปติ,

วิกฺขิปติ, อวขิปติ, สํขิปติ. ขิตฺตํ, อุกฺขิตฺตํ, ปกฺขิตฺตํ, วิกฺขิตฺตํ.

ขิปติ ย่อมขว้างไป

อุกฺขิปติ ย่อมขับออก

วิกฺขิปติ ย่อมฟุ้งไป, ย่อมฟุ้งซ่าน

อวขิปติ ย่อมขว้างลง, ย่อมโยนลง

สํขิปติ ย่อมย่อ, ย่อมหดเข้า

ขิตฺตํ ขว้างไปแล้ว

อุกฺขิตฺตํ ขับออกแล้ว

ปกฺขิตฺตํ ใส่เข้าไปแล้ว

วิกฺขิตฺตํ ถูกซัดไปในที่ต่างๆ = กระจัดกระจาย, ฟุ้งไปแล้ว

โอป = นิฏฺฐุภเน บ้วน, ถ่ม (น้ำลาย)

นิฏฺฐุภนํ เขฬปาตนํ. โอปติ. โอสธํ สงฺขริตฺวา มุเข เขฬํ โอปิ.

นิฏฺฐุภน คือ การบ้วนน้ำลาย

โอปติ (ย่อมบ้วนน้ำลาย[ถ่มน้ำลาย]). โอสธํ สงฺขริตฺวา มุเข เขฬํ โอปิ 575 (ปรุง (เคี้ยว) โอสธแล้วบ้วนลงที่ปาก (ของพญานาคภูริทัต)

ลิปิ = อุปเลเป ฉาบทา, ติด, เปื้อน, ย้อม

เลปติ. ลิตฺตํ ปรเมน เตชสา576

เลปติ (ย่อมฉาบทา, ย่อมติด, ย่อมเปื้อน, ย่อมย้อม). ลิตฺตํ ปรเมน เตชสา (กลืนกิน ลูกสกาอันย้อมด้วยยาพิษอย่างร้ายแรง (ยาพิษอันมีพิษร้ายแรง)

ขิปิ = คติยํ ไป

ขิมฺปติ ย่อมไป

ฑิป = เขเป หมด, สูญสิ้น; ขว้างไป

เฑปติ ย่อมหมด, ย่อมขว้างไป

นิทปิ = นิทมฺปเน เก็บเอา, แคะ, เด็ด, ปลิด

นิทมฺปนํ นาม สสฺสรุกฺขาทีสุ วีหิสีสํ วา วรกสีสํ วา อจฺฉินฺทิตฺวา ขุทฺทกสาขํ วา อภญฺชิตฺวา ยถาจิตเมว หตฺเถน คเหตฺวา อากฑฺฒิตฺวา พีชมตฺตสฺเสว วา ปณฺณมตฺตสฺเสว วา คหณํ. ปุริโส วีหิสีสํ นิทมฺปติ, รุกฺขปตฺตํ นิทมฺปติ. นิทมฺปโก, นิทมฺปิตํ, นิทมฺปิตุ, นิทมฺปิตฺวา.

นิทมฺปน คือ การเก็บพืชผลโดยการที่ไม่ต้องปลิดรวงข้าวเปลือกหรือรวงข้าวฟ่าง หรือไม่หักกิ่งก้านจากบรรดาข้าวกล้าและต้นไม้เป็นต้น แล้วใช้มือจับตามที่มันดำรงอยู่นั่น เทียว ดึงมา เด็ดเอาแต่เพียงเมล็ดหรือเพียงใบเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส วีหิสีสํ นิทมฺปติ บุรุษ ย่อมปลิดรวงข้าวเปลือก

รุกฺขปตฺตํ นิทมฺปติ ย่อมเด็ดใบไม้

นิทมฺปโก ผู้ปลิด, ผู้เด็ด

นิทมฺปิตํ ปลิดแล้ว, เด็ดแล้ว

นิทมฺปิตุ เพื่อปลิด, เพื่อเด็ด

นิทมฺปิตฺวา ปลิดแล้ว, เด็ดแล้ว

ตป = ทิตฺติยํ รุ่งโรจน์, ส่องสว่าง

ทิตฺติ วิโรจนํ. ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ577

ทิตฺติ คือ ความรุ่งโรจน์, ความรุ่งเรือง, ความส่องสว่าง. ทิวา ตปติ อาทิจฺโจ (พระ อาทิตย์ ส่องสว่าง [รุ่งโรจน์] ในเวลากลางวัน

ตป = อุพฺเพเค สะดุ้ง, สลด, เกรงกลัว

อุพฺเพโค อุตฺราโส ภีรุตา. ตปติ, อุตฺตปติ. โอตฺตปฺปี, โอตฺตปฺปิยํ ธนํ.578

อุพฺเพค คือ ความสะดุ้ง ความหวาดกลัว

ตปติ ย่อมสะดุ้ง

อุตฺตปติ ย่อมสะดุ้ง

โอตฺตปฺปี ความเกรงกลัว[ต่อบาป]

โอตฺตปฺปิยํ ธนํ อริยทรัพย์โอตตัปปะ

ตป ฐป = สนฺตาเป เร่าร้อน, แผดเผา

ตปติ. ตโปธนํ, อาตาโป. อาตาปี. อาตปี. ฐปติ, สนฺฐปโน, กมฺเม ตาปิยติ. ฐปิยติ. ภาเว ตาปนํ, ตาโป, ปริตาโป, สนฺตาโป. ฐปนํ.

ตปติ ย่อมเร่าร้อน, ย่อมแผดเผา

ตโปธนำ ผู้มีความเพียรเผาบาปเป็นทรัพย์

อาตาโป579 ความเพียร, ความเร่าร้อน

อาตาปี๑, 580 ผู้มีความเพียร, ผู้มีสัมมัปปธานอันเป็นเหตุให้กิเลสเร่าร้อน

อาตปำ แดด, แสงแดด

ฐูปติ ย่อมเร่าร้อน, ย่อมแผดเผา, ย่อมบังหวลควัน

สนฺฐูปโน ความเร่าร้อน, การบังหวลควัน

รูปกิริยากรรมวาจก

ตัวอย่างเช่น

ตาปิยติ ย่อมทำให้เร่าร้อน, รม, อบ

ฐูปิยติ ย่อมทำให้เร่าร้อน, รม, อบ

รูปกิริยาภาววาจก

ตัวอย่างเช่น

ตาปนำ ความเร่าร้อน, การทำให้เร่าร้อน, การแผดเผา

ตาโป ความเร่าร้อน, การทำให้เร่าร้อน, การแผดเผา

ปริตาโปความเร่าร้อน, การทำให้เร่าร้อน, การแผดเผา

สนฺตาโป ความเร่าร้อน, การทำให้เร่าร้อน, การแผดเผา

ฐูปนำ ความเร่าร้อน, การทำให้เร่าร้อน, การแผดเผา

ปการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ป อักษร.

ผการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ผ อักษร)

ปุปฺผ = วิกสเน บาน, เผล็ดดอก

อกมฺมโก จายำ สกมฺมโก จ. ปุปฺผติ. ปุปฺผำ, ปุปฺผนำ, ปุปฺผิโต, ปุปฺผิตุ, ปุปฺผิตฺวา. ปุปฺผนฺติ ปุปฺผิโน ทุมา. ถลชา ทกชา ปุปฺผา, สพฺเพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท. มญฺชูสโก นาม รุกฺโข ยตฺตกานิ อุทเก วา ถเล วา ปุปฺผานิ, สพฺพานิ ปุปฺผติ.

ธาตุนี้ เป็นได้ทั้งอกัมมกธาตุและสกัมมกธาตุ.

ปุปฺผติ ย่อมบาน

ปุปฺผ ดอกไม้

ปุปฺผนฺ ความบาน, ความแย้ม[ของดอกไม้]

ปุปฺผิโต บานแล้ว, แย้มแล้ว

ปุปฺผิตุ เพื่อบาน, เพื่อแย้ม, เพื่อเผล็ดดอก

ปุปฺผิตฺวา บานแล้ว, แย้มแล้ว

ปุปฺผนฺติ ปุปฺผิโน ทุมา581 (ต้นไม้ทั้งหลายที่มีดอกย่อมบาน). ถลชา ทกชา ปุปฺผา, สพฺเพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท582 (ทันใดนั้น ดอกไม้ทั้งที่เกิดบนบกและในน้ำ ย่อมบาน). มญฺชูสโก นาม รุกฺโข, ยตฺตกานิ อุทเก วา ถเล วา ปุปฺผานิ, สพฺพานิ ปุปฺผติ583 (ต้นมัญชูสกะยังดอกไม้ ทั้งหมดทั้งที่เกิดในน้ำและบนบกย่อมให้บาน)

ตุผ = หึสายํ เบียดเบียน

โตผติ ย่อมเบียดเบียน

ทผ ทผิ วปฺผ = คติยํ ไป

ทผติ, ทมฺผติ ย่อมไป

วปฺผติ ย่อมไป

ทิผ = กถน; ยุทฺธ; กล่าว; รบ

= นินฺทา; นินทา;

= หึสาทาเนสุ เบียดเบียน; ถือเอา

เทผติ ย่อมกล่าว, ย่อมรบ...

เทโผ การกล่าว, คำกล่าว, การนินทา...

ตผ = ติตฺติยํ อิ่มหนำ[ความอิ่มใจ]

ติตฺติ ตปฺปนํ, ตผติ.

ติตฺติ คือ ความอิ่มหนำ[ความอิ่มใจ].

ตผติ ย่อมอิ่มหนำ

ทุผ = อุปกฺกิเลเส เศร้าหมอง, เปรอะเปื้อน

อุปกฺกิลิสฺสนํ อุปกฺกิเลโส. โทผติ.

อุปกฺกิเลส คือ ความเศร้าหมอง (ความเปรอะเปื้อน).

โทผติ ย่อมเศร้าหมอง

คุผ = คนฺเถ ร้อยเรียง, ร้อยกรอง

คนฺโถ คนฺถิกรณํ. โคผติ.

คนฺถ คือ การร้อยเรียง.

โคผติ ย่อมร้อยเรียง

ผการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ผ อักษร.

พการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร)

ภพฺพ = หึสายํ เบียดเบียน
ภพฺพติ ย่อมเบียดเบียน
ภพฺโพ ควร
ปพฺพ วพฺพ มพฺพ กพฺพ = คติยํ ไป
ขพฺพ คพฺพ สพฺพ จพฺพ = คติยํ ไป
ปพฺพติ. วพฺพติ. มพฺพติ. กพฺพติ. ขพฺพติ. คพฺพติ. สพฺพติ. จพฺพติ
ปพฺพติ. วพฺพติ ย่อมไป
มพฺพติ. กพฺพติ ย่อมไป
ขพฺพติ. คพฺพติ ย่อมไป
สพฺพติ. จพฺพติ ย่อมไป
อพฺพ สพฺพ = หึสายญฺจ เบียดเบียน
= คติยํ ไป
คตฺยาเปกฺขาย จกาโร. อพฺพติ. สพฺพติ.
จ ศัพท์ รวมเอาอรรถ คติ
อพฺพติ ย่อมเบียดเบียน
สพฺพติ ย่อมเบียดเบียน
กุพิ = อจฺฉาทเน นุ่งห่ม, ปกปิดกาย
กุพฺพติ ย่อมนุ่งห่ม
ลุพิ ตุพิ = อทฺทเน เปียก, ชุ่ม, ชื้น
ลุมฺพติ. ตุมฺพติ.
ลุมฺพินีวนํ. อุทกตุมฺโพ. อโถปิ เทฺว จ ตุมฺพานิ.
ลุมฺพติ, ตุมฺพติ ย่อมเปียก
ลุมฺพินีวนำ584 ลุมพินีวัน, ป่าเปียกชื้น
อุทกตุมฺโพ585 หม้อน้ำ

อโถปิ เทฺว จ- คนโทน้ำ, หม้อน้ำ

ตุมฺพานิ

จุพิ = วทนสโยเค (ประกบปาก), จุมพิต, จูบ

ปุตฺตำ มุทฺธนิ จุมฺพติ. มุเข จุมฺพติ.

เอตฺถ สิยา “ยทิ วทนสโยเค จุพิธาตุ วตฺตติ, กถำ อมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูโฏติ เอตฺถ อวทเน อวิญฺญาณเก ปพฺพตกูเฏ อมฺพุธรพินฺทูนำ จุมฺพนำ วุตฺตนฺติ? สจฺจำ, ตำ ปน จุมฺพนา-การสทิเสนากาเรน สมฺภวำ เจตสิ ฐเปตฺวา วุตฺตำ, ยถา อทสฺสนสมฺภเวปิ ทสฺสนสทิเสนากาเรน สมฺภูตตฺตา “โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา, อุพฺพิทฺธา วิปุลา ทุมาติ 587อจกฺขุกานมฺปิ รุกฺขานำ ทสฺสนำ วุตฺตำ, เอวมิธาปิ จุมฺพนาการสทิเสนากาเรน สมฺภูตตฺตา อวทนานมฺปิ อมฺพุธรพินฺทูนำ จุมฺพนำ วุตฺตำ. สภาวโต ปน อวิญฺญาณกานำ ทสฺสนจุมฺพนาทีนิ จ นตฺถิ, สวิญฺญาณกานำเยว ตานิ โหนฺตีติ. อยำ นโย กมฺม ปทวิกฺเขเปติอาทีสุปิ เนตพฺโพ.

ปุตฺตำ มุทฺธนิ จุมฺพติ586 ย่อมจุมพิตบุตรที่ศีรษะ

มุเข จุมฺพติ จูบที่ปากหรือที่หน้า

คำท้วงอรรถของ จุพิ ธาตุ

ในอรรถของธาตุนี้ อาจมีคำท้วงว่า "หาก จุพิ ธาตุ ย่อมเป็นไปในอรรถ วทนสโยค (ประกบปาก) จุมพิต, จูบ) ไซร้. เหตุไฉน ในคำนี้ว่า อมฺพุธรพินฺทุจุมฺพิตกูโฏ (ภูเขามียอด อันหยาดน้ำแห่งเมฆจูบแล้ว) ท่าน จึงได้กล่าวกิริยาการจูบของหยาดน้ำแห่งเมฆที่ยอด ภูเขาเล่า ? ในเมื่อยอดเขานั้นไม่มีทั้งปากและวิญญาณ

ตอบ: ใช่, แต่กิริยาการจูบนั้น สามารถจินตนาการให้มีได้โดยอาการที่คล้ายกับ ลักษณะการจูบจริง เหมือนกับต้นไม้แม้ไม่สามารถมองเห็นได้๑ ท่านก็ยังพูดถึงกิริยาการ เห็นของต้นไม้ทั้งหลายซึ่งแม้จะไม่มีจักษุว่า โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา, อุพฺพิทฺธา วิปุลา ทุมา (แมกไม้สูงใหญ่พากันสั่นไหวประหนึ่งว่าเห็นพระกุมารทั้งสองทรงพระกรรแสง) ทั้งนี้เพราะ กิริยาการเห็น (ของต้นไม้) นั้น เกิดขึ้น (ผู้พูดสามารถจินตนาการเอาได้) โดยอาการที่คล้าย กับกิริยาการเห็นจริง ฉันใด แม้ในที่นี้ก็เช่นกัน ท่านกล่าวกิริยาการจูบของหยาดน้ำแห่ง เมฆทั้งหลายซึ่งแม้จะไม่มีปาก แต่เพราะกิริยาการจูบนั้นเกิดขึ้น (สามารถจินตนาการเอา ได้) โดยอาการที่คล้ายกับลักษณะการจูบจริง. แต่เมื่อว่าโดยสภาวะแล้ว สิ่งที่ไม่มีวิญญาณ ไม่สามารถมีกิริยา เช่น การเห็นและการจูบได้. กิริยาเช่นนั้น คงมีได้เฉพาะกับสิ่งที่มี วิญญาณเท่านั้น. หลักการเช่นนี้ พึงนำไปใช้แม้กับคำว่า กมฺ ปทวิกฺเขเป (กมฺ ธาตุ ย่อมเป็น ไปในอรรถว่าก้าวไป, ย่างไป, ดำเนินไป) เป็นต้น

อุพฺพิ ตุพฺพิ ถุพฺพิ ทุพฺพิ ธุพฺพิ = หึสตฺถา เบียดเบียน

อุพฺพติ. ตุพฺพติ. ถุพฺพติ. ทุพฺพติ. ทุพฺพา. ธุพฺพติ. เอตฺถ ทุพฺพาติ ทพฺพติถำ, ยำ 588“ติริยา นาม ติณชาตีติ ปาฬิยำ อาคตำ. เอตฺถ จ ทุพฺพาติ อิตฺถิลิงฺคำ, ทพฺพนฺติ นปุสกลิงฺคนฺติ ทฏฺฐพฺพำ.

อุพฺพติ, ตุพฺพติ ย่อมเบียดเบียน

ถุพฺพติ, ทุพฺพติ ย่อมเบียดเบียน

ทุพฺพา หญ้าแพรก

ถุพฺพติ ย่อมเบียดเบียน

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทุพฺพา หมายถึงหญ้าแพรกซึ่งมีคำจำกัดความที่มาใน พระบาลีว่า ติริยา นาม ติณชาติ (เป็นติณชาติประเภทหนึ่งซึ่งได้ชื่อว่า "ติริยะ" เพราะมี ลักษณะการงอกแนวขวาง). ก็ในที่นี้ นักศึกษาพึงทราบว่า บทว่า ทุพฺพา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์. ส่วนบทว่า ทพฺพ์ เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์

มุพฺพิ = พนฺธเน พัน, ผูก, จำ

มุพฺพติ ย่อมพัน

กุพฺพิ = อุคฺคเม ขึ้นไป, ไปเบื้องบน

กุพฺพติ ย่อมขึ้นไป

ปุพฺพ ปพฺพ สพฺพ = ปูรเณ เต็ม, ให้เต็ม, ครบถ้วน, บริบูรณ์

ปุพฺพติ. ปพฺพติ. สพฺพติ.

เอตฺถ สิยา “นนุ โภ ปุพฺพ-สพฺพสทฺทา สพฺพนามานิ, กสฺมา ปเนเต ธาตุจินฺตายํ คหิตา”ติ ? วุจฺจเต- สพฺพนาเมสุ จ ตุมนฺตาทิวิรหิเตสุ นิปาเตสุ จ อุปสคฺเคสุ จ ธาตุจินฺตา นาม นตฺถิ, อิมานิ ปน สพฺพนามานิ น โหนฺติ. เกวลํ สุติสามญฺเญน สพฺพนามานิ วิย อุปฏฺฐหนฺติ, เตน เต ตพฺภาวมุตฺตตฺตา ธาตุจินฺตายํ ปุพฺพาจริเยหิ คหิตา “ปุพฺพติ สพฺพตีติ ปโยคทสฺสนโตติ. ยทิ เอวํ กสฺมา พุทฺธวจเน เอตานิ รูปานิ น สนฺตีติ? อนาคมนภาเวน น สนฺติ, น อวิชฺชมานภาเวน. กิญฺจาปิ พุทฺธวจเนสุ เอตานิ รูปานิ น สนฺติ, ตถาปิ โปราเณหิ อนุมตา ปุราณภาสาติ คเหตพฺพานิ, ยถา “นาถตีติ นาโถติ เอตฺถ “นาถตีติ รูปํ พุทฺธวจเน อวิชฺชมานมฺปิ คเหตพฺพํ โหติ, เอวํ อิมานิปิ. ตสฺมา โวหาเรสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย สาสเน อวิชฺชมานาปิ สาสนานุรูปา โลกิกปฺปโยคา คเหตพฺพาติ “ปุพฺพติ สพฺพตีติ รูปานิ คหิตานิ. เอส นโย อญฺเญสุปิ ฐาเนสุ เวทิตพฺโพ.

ปุพฺพติ ย่อมเต็ม

ปพฺพติ ย่อมเต็ม

สพฺพติ ย่อมเต็ม

คำท้วง ปุพฺพ, สพฺพ ธาตุ

ในที่นี้ อาจมีคำท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ปุพฺพ และ สพฺพ ศัพท์เป็นสรรพนาม มิใช่หรือ ? เหตุไฉน ท่านจึงมีแนวคิดว่า ปุพฺพ, สพฺพ ศัพท์เหล่านั้นเป็นธาตุเล่า ?

ตอบ: ความจริงบทสรรพนาม บทนิบาต ยกเว้นกลุ่มบทที่ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้นและ บทอุปสรรค ไม่ต้องมีการวิเคราะห์ว่ามาจากธาตุอะไร. ก็บทเหล่านี้ (ปุพฺพ, สพฺพ) ไม่ใช่บท สรรพนาม เพียงแต่มีเสียงเหมือนบทสรรพนามเท่านั้นเอง. เพราะเหตุนั้น บูรพาจารย์ จึงมี แนวคิดว่า ปุพฺพ, สพฺพ ศัพท์ที่ไม่ใช่สรรพนามเหล่านั้นสามารถเป็นธาตุได้เนื่องจากพ้น จากสภาพความเป็นบทสรรพนามแล้ว ทั้งนี้เพราะได้พบตัวอย่างว่า ปุพฺพติ, สพฺพติ

ถาม: ผิว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ในพระพุทธพจน์ จึงไม่มีรูปเหล่านั้น ?

ตอบ: ที่ว่าในพระพุทธพจน์ไม่มี คือไม่มีการนำมาใช้ ไม่ใช่เพราะมีไม่ได้. จริงอยู่ รูปเหล่านั้นแม้จะไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์ แต่นักศึกษา ก็ควรเข้าใจว่าเป็นภาษาเก่าที่ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายต่างก็เห็นด้วยเหมือนคำว่า นาถติ ในข้อความนี้ว่า นาถตีติ นาโถ แม้จะไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์ แต่ก็ควรถือเอา ฉันใด แม้รูปเหล่านี้ นักศึกษาก็ควร ถือเอาฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น เพื่อให้วิญญูชนทั้งหลายเกิดความเชี่ยวชาญในโวหาร ทั้งหลาย ข้าพเจ้า จึงนำเอาตัวอย่างจากคัมภีร์สันสกฤตซึ่งสอดคล้องกับคัมภีร์พระศาสนา แม้ว่ารูปดังกล่าวจะไม่มีใช้ในคัมภีร์พระศาสนาก็ตาม ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ถือเอารูปว่า ปุพฺพติ, สพฺพติ ด้วย. หลักการนี้ สามารถนำไปใช้ได้แม้ในฐานะอื่นๆ

จมฺพ = อทเน กิน, บริโภค

จมฺพติ ย่อมกิน

กพฺพ ขพฺพ คพฺพ = ทพฺเพ หยิ่ง, จองหอง

ทพฺโพ อหงฺกาโร. กพฺพติ. ขพฺพติ. คพฺพติ.

ทัพพะ คือ ความถือตัว, ทะนงตน

กพฺพติ ย่อมหยิ่ง

ขพฺพติ ย่อมหยิ่ง

คพฺพติ ย่อมหยิ่ง

อพิ ทพิ = สทฺเท ออกเสียง, มีเสียง

อมฺพติ. อมฺพา. อมฺพุ, ทมฺพติ.

อมฺพติ ย่อมออกเสียง

อมฺพา มารดา, สตรี

อมฺพุ น้ำ

ทมฺพติ ย่อมออกเสียง

ลพิ = อวสํสเน ยึดหน่วง, ห้อยย้อย, ถ่วง

อวสํสนำ อวลมฺพนำ.

ลมฺพติ, วิลมฺพติ, พฺยาลมฺพติ. นีเจ โจ'ลมฺพเต สูริเย. อาลมฺพติ อาลมฺพนำ, ตทาลมฺพนำ, ตทาลมฺพณำ, ตทาลมฺพำ วา. ลาพุ. อลาพุ วา, อกาโร หิ ตพฺภาเว.

อวสำสน คือ ความยึดหน่วง

ลมฺพติ, วิลมฺพติ ย่อมห้อยย้อย

พฺยาลมฺพติ ย่อมห้อยย้อย

นีเจ โจ'ลมฺพเต สูริเย589 พระอาทิตย์ ก็โคจรคล้อยต่ำลง

อาลมฺพติ ย่อมยึดหน่วง, ย่อมอาศัย

อาลมฺพนำ ความยึดหน่วง

ตทาลมฺพนํ, ตทาลมฺพณํ ตทาลัมพนจิต

ตทาลมฺพํ ตทาลัมพนจิต

ลาพุ, อลาพุ น้ำเต้า

อ อักษร ในคำว่า อลาพุ มีอรรถตัพภาวะ (ตัพภาวะ = ต + ภาว มีบทนั้นเป็นอรรถ [ภาว = อตฺถ] คือมีอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่)

พการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร.

ภการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ภ อักษร)

ภา = ทิตฺติยํ ส่องสว่าง, รุ่งเรือง

จนฺโท ภาติ, ปญฺโห มํ ปฏิภาติ. รตฺติ วิภาติ. ภาณุ, ปฏิภานํ. วิภาตา รตฺติ.

จนฺโท ภาติ พระจันทร์ ย่อมส่องสว่าง

ปญฺโห มํ ปฏิภาติ ปัญหา ย่อมปรากฏแก่เรา

รตฺติ วิภาติ ราตี ย่อมสว่าง

ภาณุ พระอาทิตย์, แสง

ปฏิภานํ ปฏิภาณ, เชาว์ดี, ว่องไว

วิภาตา รตฺติ ราตี สว่างแล้ว

ภี = ภเย กลัว (หวาด), ขลาด

ภายติ. ภยํ, ภยานโก, ภีโม, ภีมเสโน, ภีรุ, ภีรุโก, ภีรุกชาติโก. การิเต590 “ภาเยติ, ภายยติ, ภายาเปติ, ภายาปยตีติ รูปานิ.

ภายติ ย่อมกลัว

ภยํ ความกลัว, ภัย

ภยานโก, ภีโม น่ากลัว, หวาดเสียว

ภีมเสโน นายภีมเสนะ

ภีรุ ผู้หญิง

ภีรุโก คนขลาด

ภีรุกชาติโก คนขี้ขลาด

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า ภาเยติ (ย่อมทำให้กลัว). ภายยติ (ย่อมทำให้กลัว). ภายาเปติ (ย่อมทำให้กลัว). ภายาปยติ (ย่อมทำให้กลัว)

สภฺ สมฺภฺ = หึสายํ เบียดเบียน

สภติ, สมฺภติ ย่อมเบียดเบียน

สุมฺภ = ภาสเน จ กล่าว

= หึสายํ เบียดเบียน

จกาโร หึสาเปกฺขโก. สุมฺภติ. สุมฺโภ. กุสุมฺโภ. เอตฺถ สุมฺโภติ อาวาโฏ. “สุมฺภํ นิกฺขนาหีติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ. กุสุมฺโภติ ขุทฺทกอาวาโฏ, “ปพฺพตกนฺทรปทรสาขา ปริปูรา กุสุมฺเภ ปริปูเรนฺตีติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

จ ศัพท์รวมเอาอรรถ หึสา.

สุมฺภติ ย่อมกล่าว, ย่อมเบียดเบียน

สุมฺโภ บ่อ,หลุม

กุสุมฺโภ บ่อหรือหลุมเล็ก

ในที่นี้ บทว่า สุมฺโภ ได้แก่ บ่อ (หรือหลุม). ความข้อนี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้ว่า สุมฺภํ นิกฺขนาหิ 591 (ท่านจงขุดบ่อ[หรือหลุม])

บทว่า กุสุมฺโภ ได้แก่ บ่อ (หรือหลุม) เล็กๆ. ความข้อนี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้ ว่า ปพฺพตกนฺทรปทรสาขา ปริปูรา กุสุมฺเภ ปริปูเรนฺติ592 (เมื่อลำธารแห่งภูเขา ระแหง ห้วยและแควมีน้ำเต็มเปี่ยม ย่อมยังบ่อหรือหลุมเล็กๆ ให้เต็ม)

อพฺภ วพฺภ มพฺภ = คติยํ ไป

อพฺภติ. อพฺโภ. วพฺภติ. มพฺภติ. เอตฺถ อพฺโภติ เมโฆ. โส หิ อพฺภติ อเนกสตปฏโล หุตฺวา คจฺฉตีติ “อพฺโภติ วุจฺจติ. “วิชฺชุมาลี สตกฺกกูติ วุตฺตํ. สตกฺกกูติ จ อเนกสตปฏโล. เอตฺถ จ อพฺภสทฺโท ติลิงฺคิโก ทฏฺฐพฺโพ. ตถา หิ อยํ “อพฺภุฏฺฐิโตว ส ยาติ, ส คจฺฉ น นิวตฺตตีติ เอตฺถ ปุลฺลิงฺโค. “อพฺภา, มหิกา, ธูโม, รโช, ราหูติ เอตฺถ อิตฺถิลิงฺโค. “อพฺภานิ จนฺทมณฺฑลํ ฉาเทนฺตีติ เอตฺถ นปุสกลิงฺโค.

อพฺภติ ย่อมไป

อพฺโภ เมฆ,หมอก

วพฺภติ, มพฺภติ ย่อมไป

ในที่นี้ บทว่า อพฺโภ ได้แก่ เมฆ. ก็เมฆนั้น เรียกว่า อพฺภ เพราะมีกลีบหลายร้อย ช่อชั้น ลอยไปบนท้องฟ้า ดังพระบาลีว่า วิชฺชุมาลี สตกฺกกู593 ([เมฆมีกลีบหลายร้อยช่อชั้น มีสายฟ้าแปลบปลาบ). บทว่า สตกฺกกู ได้แก่ มีกลีบหลายร้อยช่อชั้น. ก็ในที่นี้ พึงทราบว่า อพฺภ ศัพท์เป็นได้ ๓ ลิงค์ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้

[ปุงลิงค์]

อพฺภุฏฺฐิโตว๑ ส ยาติ, ส คจฺฉ น นิวตฺตติ594

สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิแล้ว ย่อมไปสู่ความเป็นกลละ เป็นต้น ย่อมไม่กลับมาสู่ความเป็น กลละเป็นต้นอีก ดุจก้อนเมฆซึ่งตั้งขึ้นย่อมถูกแรงลมซัดไปโดยไม่หวนคืน ฉะนั้น

[อิตถีลิงค์]

อพฺภา, มหิกา, ธูโม, รโช, ราหู

เมฆ, หมอก, ควัน, ฝุ่น, อสุรินทราหู

[นปุงสกลิงค์]

อพฺภานิ จนฺทมณฺฑลํ ฉาเทนฺติ

กลุ่มเมฆ ย่อมปิดบังดวงจันทร์ (จนฺทมณฺฑล มณฑลพระจันทร์ = ดวงจันทร์)

ศัพท์ที่มีความหมายว่า เมฆ

อิมานิ ปน เมฆสฺส นามานิ -

เมโฆ วลาหโก ลงฺฆิ ชีมูโต อมฺพุโท ฆโน.

ธาราธโร อมฺพุธโร ปชฺชุนฺโน หิมคพฺภโก.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า เมฆ มีดังนี้ คือ

เมฆ, วลาหก, ลงฺฆิ, ชีมูต, อมฺพุท, ฆน, ธาราธร, อมฺพุธร, ปชฺชุนน, หิมค, อพฺภ.

ยภ = เมถุเน เสพเมถุน

มิถุนสฺส ชนทฺวยสฺส อิทํ กมฺมํ เมถุนํ, ตสฺมึ เมถุเน ยภธาตุ วตฺตติ.

ยภติ. ยาภสฺสํ. เอตฺถ จ “เมถุนนฺติ เอสา สพฺภิวาจา, ลชฺชาสมฺปนฺเนหิ ปุคฺคเลหิ วตฺตพฺพภาสาภาวโต. ตถา หิ “เมถุโน ธมฺโม น ปฏิเสวิตพฺโพติ จ “น เม ราชา สขา โหติ, น ราชา โหติ เมถุโนติ จ โสภเน วาจาวิสเย อยํ ภาสา อาคตา. “ยภตีติอาทิกา ปน ภาสา “สิขรณีติอาทิกา ภาสา วิย อสพฺภิวาจา. น หิ หิโรตฺตปฺปสมฺปนฺโน โลกิยชโนปิ อีทิสึ วาจํ ภาสติ. เอวํ สนฺเตปิ อธิมตฺตุกฺกํสคตหิโรตฺตปฺโปปิ ภควา มหากรุณาย สญฺโจทิตหทโย โลกานุกมฺปาย ปริสมชฺเฌ อภาสิ. อโห ตถาคตสฺส มหากรุณาติ.

กรรมนี้ของคน ๒ คน (คือคน ๒ คนทำร่วมกัน) ชื่อว่า เมถุน. ยภ ธาตุ ย่อมเป็นไป ในการเสพเมถุนนั้น (คือใช้ในความหมายว่า เสพเมถุน).

ยภติ ย่อมเสพเมถุน

ยาภสฺสํ๑ เมถุนธรรม

อนึ่ง คำว่า เมถุน ในที่นี้ เป็นถ้อยคำของสุภาพชน (คำสุภาพ) เพราะเป็นถ้อยคำที่ บุคคลทั้งหลายผู้มีความละอายใช้พูดกัน. ดังจะเห็นได้ว่า ถ้อยคำนี้ (ในทางพระศาสนา) ใช้ในฐานะเป็นคำอันงดงาม เช่น เมถุโน ธมฺโม น ปฏิเสวิตพฺโพ595 (ภิกษุไม่ควรเสพเมถุน), น เม ราชา สขา โหติ, น ราชา โหติ เมถุโน๒,596 (พระราชาเป็นเพื่อนของเรา,พระราชาเป็น สหายกับเรา). ส่วนคำว่า ยภติ เป็นต้นเป็นคำของพาลชน (คำหยาบคาย). เพราะว่า แม้แต่ โลกิยชนผู้มีหิริและโอตตัปปะ ก็จะไม่พูดถ้อยคำเช่นนั้น

อย่างไรก็ตาม บางครั้งพระผู้มีพระภาค แม้พระองค์จะทรงมีหิริโอตตัปปะถึงขั้น อุกกฤษ์ แต่เมื่อทรงได้รับแรงบันดาลใจโดยมีพระมหากรุณาที่จะอนุเคราะห์สัตว์โลก เป็นที่ตั้งก็สามารถตรัสถ้อยคำเช่นนี้ในท่ามกลางบริษัทได้. ข้อนี้เป็นความมหัศจรรย์แห่ง พระมหากรุณาของพระตถาคตเจ้าโดยแท้

ศัพท์ที่มีความหมายว่า เมถุน

อิมานิ ปน เมถุนธมฺมสฺส นามานิ

สงฺเวสนํ นิทฺธุวนํ เมถุนํ สูรตํ รตํ

พฺยวาโย คามธมฺโม จ ยาภสฺสํ โมหนํ รติ.

อสทฺธมฺโม จ วสล- ธมฺโม มีพฺหสุขมฺปิ จ

ทฺวยํทฺวยสมาปตฺติ ทฺวนฺโท คมฺโม'ทกนฺติโก.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า เมถุน มีดังนี้ คือ

สงฺวาสน, นิทฺธุวน, เมถุน, สุรต, รต, พฺยวาย, คาม-ธมฺม, ยาภสฺส, โมหน, รติ, อสทฺธมฺม, วสลธมฺม, มิพฺหสุข, ทฺวยํทฺวยสมาปตฺติ, ทฺวนฺท, คมฺม, โอทกนฺติก.

สิภ วิภ = กตฺถเน สรรเสริญ, ยกย่อง

สิภติ, วิภติ ย่อมยกย่อง

เทภ อภิ ทภิ = สทฺเท ออกเสียง, มีเสียง

เทภติ. อมฺภติ. อมฺโภ. ทมฺภติ. เอตฺถ จ อมฺโภ วุจฺจติ อุทกํ. ตญฺหิ นิชฺชีวมฺปิ สมานํ โอฆกาลาทีสุ วิสฺสนฺทมานํ อมฺภติ สทฺทํ กโรตีติ อมฺโภติ วุจฺจติ. อิมานิสฺส นามานิ -

ปานียํ อุทกํ โตยํ ชลํ ปาโต จ อมฺพุ จ

ทกํ กํ สลิลํ วาริ อาโป อมฺโภ ปปมฺปิ จ.

นีรญฺจ เกปุกํ ปานิ อมตํ เอลเมว จ

อาโปนามานิ เอตานิ อาคตานิ ตโต ตโต.

เอตฺถ จ “วาลคฺเคสุ จ เกปุเก. ปิวิตญฺจ เตสํ ภุสํ โหติ ปานีติอาทโย ปโยคา ทสฺเสตพฺพา.

เทภติ, อมฺภติ ย่อมออกเสียง

อมฺโภ ธรรมชาติที่มีเสียง = น้ำ

ทมฺภติ ย่อมออกเสียง

ในที่นี้ น้ำ เรียกว่า อมฺภ. ดังจะเห็นได้ว่า น้ำนั้น ท่านเรียกว่า อมฺภ เพราะถึงแม้จะ เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต แต่เมื่อไหลไปในห้วงน้ำเป็นต้น ย่อมส่งเสียง (มีเสียง)

ศัพท์ที่มีความหมายว่า น้ำ มีดังนี้ คือ

ปานีย, อุทก, โตย, ชล, ปาต, อมฺพุ, ทก, กํ, สลิล, วาริ, อาป, อมฺภ, ปป, นีร, เกปุก๑, ปานิ, อมต, เอล. ศัพท์เหล่านี้มีความหมายว่า น้ำ ทั้งสิ้นมีมาในคัมภีร์ [ปกรณ์]ต่างๆ.

วาลคฺเคสุ จ เกปุเก597 ที่ปลายหางช้างมงคลด้วย ที่สระน้ำมงคลด้วย

ปิวิตญฺจ เตสํ ภุสํ โหติ ปานิ598 น้ำที่ดื่มลงไป ก็ได้กลายเป็นแกลบไป

ถภิ ขภิ = ปฏิพฑฺเฒ ค้ำจุน, เพิกออก

ถมฺภติ, ขมฺภติ.

ถมฺโภ. ถทฺโธ, อุปตฺถมฺโภ, อุปตฺถมฺภินี. วิกฺขมฺโภ. วิกฺขมฺภิตกิเลโส.

ถมฺภติ ย่อมค้ำจุน

วิตฺถมฺภติ ย่อมค้ำจุน

ขมฺภติ ย่อมเทาะออก, เพิกออก

วิกฺขมฺภติ ย่อมเพิกออก

ถมฺโภ เสา, พุ่มไม้, พงหญ้า, กอไม้, ความเซ่อ, ความเซอะ

ถทฺโธ ดื้อดึง, แข็งกระด้าง

อุปตฺถมฺโภ อุปถัมภ์, ความอนุเคราะห์, อุดหนุน

อุปตฺถมฺภินี [ธูป = ไม้ค้ำหัวเกวียน]

วิกฺขมฺโภ การเพิกออก

วิกฺขมฺภิตกิเลโส กิเลสที่ถูกเพิกออก

ชภ ชภิ = คตฺตวินาเม โน้มกาย, เหยียดกาย, บิดกาย

ชภติ. ชมฺภติ, วิชมฺภติ.

วิชมฺภนํ, วิชมฺภิตา. วิชมฺภนฺโต, วิชมฺภมาโน, วิชมฺภิโต.

ชภติ, ชมฺภติ ย่อมเหยียดกาย

วิชมฺภติ ย่อมเหยียดกาย

วิชมฺภนํ การเหยียดกาย

วิชมฺภิตา ผู้เหยียดกาย

วิชมฺภนฺโต เหยียดกายอยู่

วิชมฺภมาโน เหยียดกายอยู่

วิชมฺภิโต เหยียดกายแล้ว

สพฺภ = กถเน กล่าว, พูด

สพฺภติ ย่อมกล่าว

วพฺภ = โภชเน บริโภค, กิน

วพฺภติ ย่อมบริโภค

คพฺภ = ธารเณ ทรงไว้, รับไว้

คพฺภติ. คพฺโภ. เอตฺถ คพฺโภติ มาตุกุจฺฉิปิ วุจฺจติ กุจฺฉิคตปุตฺโตปิ. ตถา หิ “ยเมกรตฺตึ ปฐมํ, คพฺเภ วสติ มาณโวติ เอตฺถ มาตุกุจฺฉิ “คพฺโภติ วุจฺจติ. “คพฺโภ เม เทว ปติฏฺฐิโต. คพฺโภ จ ปติโต ฉมาติ จ เอตฺถ ปน กุจฺฉิคตปุตฺโต. อปิจ คพฺโภติ อาวาสวิเสโส. “คพฺภํ ปวิฏฺโฐติอาทีสุ หิ โอวรโก “คพฺโภติ วุจฺจติ.

คพฺภติ ย่อมทรงไว้

คพฺโภ ครรภ์, เด็กในครรภ์

ความหมายของ คพฺภ ศัพท์

คำว่า คพฺภ ในที่นี้ หมายถึง ท้องมารดาบ้าง บุตรในครรภ์บ้าง. จริงอย่างนั้น ท้อง มารดา เรียกว่า คพฺภ ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า ยเมกรตฺตึ ปฐมํ, คพฺเภ วสติ มาณโว599 (สัตว์ถือปฏิสนธิคืนแรก ย่อมอยู่ในครรภ์มารดาในสภาพน้ำกลละก่อน). บุตรในครรภ์ เรียก ว่า คพฺภ ดังในข้อความพระบาลีนี้ว่า คพฺโภ เม เทว ปติฏฺฐิโต600 คพฺโภ จ ปติโต ฉมา601 (ข้าแต่เทพ บุตรในครรภ์ของข้าพระองค์ตั้งขึ้นแล้ว[หรือข้าพระองค์เกิดบุตรในครรภ์แล้ว], อีกนัยหนึ่ง ที่อยู่ประเภทหนึ่ง เรียกว่า คพฺภ. จริงอย่างนั้น ห้อง เรียกว่า คพฺภ ดังในข้อความ พระบาลีเป็นต้นว่า คพฺภํ ปวิฏฺโฐ (เข้าห้องแล้ว)

รภ = ราภสฺเส ร้ายกาจ

อาปุพฺโพ รภ หึสากรณวายมเนสุ. ราภสฺสํ ราภสภาโว. ตัสมงฺคิโน ปน ปาฬิยํ “จณฺฑา ลุทฺธา รภสาติ เอวํ อาคตา. ตตฺถ รภสาติ กรณุตฺตริยา. รภติ, อารภติ, สมารภติ, อารมฺภติ. รภโส. อารมฺโภ. สมารมฺโภ, อารภนฺโต. สมารภนฺโต. อารทฺธํ เม วีริยํ. สารมฺภํ. อนารมฺภํ. สารมฺโภ เต น วิชฺชติ. ปการณารมฺโภ. วีริยารมฺโภ. อารภิตุ. อารภิตฺวา. อารพฺภ.

รภ ธาตุมี อา อุปสรรคเป็นบทหน้ามีอรรถว่า หึสา (เบียดเบียน,ประหาร, ฆ่า), กรณ (ทำ, เริ่ม), วายามน (ปรารภ, พยายาม)

ราภสฺส คือ ความเป็นผู้ร้ายกาจ. ก็บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยความร้ายกาจนั้น มีที่ใช้ในพระบาลีอย่างนี้ว่า จณฺฑา ลุทฺธา รภสา๑,602 (ผู้ดุร้าย, โหดร้าย, ร้ายกาจ). บรรดาบท เหล่านั้น การกระทำอย่างรุนแรง เรียกว่า รภสา

รภติ ย่อมร้ายกาจ

อารภติ, สมารภติ ย่อมเริ่ม, ย่อมปรารภ

อารมฺภติ ย่อมเริ่ม, ย่อมปรารภ

รภโส ความร้ายกาจ

อารมฺโภ ความทำ, เริ่ม, ปรารภ

สมารมฺโภ, อารภนฺโต เริ่มอยู่, ปรารภอยู่

สมารภนฺโต เริ่มอยู่, ปรารภอยู่

อารทฺธํ เม วีริยํ603 ความเพียรอันเราปรารภแล้ว หรืออันเราเริ่มแล้ว

สารมฺภ มีอันตรายคอยเบียดเบียน

อนารมฺภ ไม่มีอันตรายคอยเบียดเบียน

สารมฺโภ เต น วิชฺชติ604 ท่านก็จะไม่มีการพูดจาแข่งดี

ปกรณารมฺโภ การเริ่มแต่งคัมภีร์. คำปรารภในการเขียนหนังสือ

วีริยารมฺโภ การเพียรพยายาม

อารภิตุ เพื่อปรารภ

อารภิตฺวา เริ่มแล้ว, ปรารภแล้ว, พยายามแล้ว

อารพฺภ เริ่มแล้ว, ปรารภแล้ว, พยายามแล้ว

อัตถุทธาระของ อารมฺภ ศัพท์

เอตฺถ วีริยารมฺโภติ วีริยสงฺขาโต อารมฺโภ. อารมฺภสทฺโท605 กมฺเม อาปตฺติยํ กฺริยาย วีริเย หึสาย วิโกปเนติ อเนเกสุ อตฺเถสุ อาคโต.

ยํ กิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺโภติ สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา.

อารมฺภานํ นิโรเธน นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโวติ

เอตฺถ หิ กมฺมํ อารมฺโภติ อาคตํ. “อารมฺภติ จ วิปฺปฏิสารี จ โหตีติ เอตฺถ อาปตฺติ. “มหายญฺญา มหารมฺภา, น เต โหนฺติ มหปฺผลาติ เอตฺถ ยูปุสฺสาปนาทิกฺริยา. “อารมฺภถ นิกฺกมถ, ยุญฺชถ พุทฺธสาสเนติ เอตฺถ วีริยํ. “สมณํ โคตมํ อุทฺทิสฺส ปาณํ อารมฺภนฺตีติ เอตฺถ หึสา. “พีชคามภูตคามสมารมฺภา ปฏิวิรโต โหตีติ เอตฺถ เฉทนภญฺชนาทิกํ วิโกปนํ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

วีริยารมฺภ คือ การเพียรพยายาม. อารมฺภ ศัพท์มีอรรถเป็นอันมาก คือ กมฺม (บุญ และบาป), อาปตฺติ (อาบัติ,โทษ) กฺริยา (กิจการงาน) วีริย (ความเพียร) หึสา (ประหาร, ฆ่า) และ วิโกปน (ตัด, หักถอน, ทำลาย, ทำให้เคลื่อนออกจากกัน)

อรรถกมฺม (บุญและบาป)

ตัวอย่างเช่น

ยํ กิญฺจิ ทุกฺขํ สมฺโภติ สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา

อารมฺภานํ นิโรเธน นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว606

ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเพราะมีกรรมเป็น ปัจจัย เพราะกรรมดับโดยไม่เหลือ ทุกข์จึงไม่เกิดขึ้น.

อรรถอาปตฺติ (อาบัติ, โทษ)

ตัวอย่างเช่น

อารมฺภติ จ วิปฺปฏิสารี จ โหติ607

บุคคลใดต้องอาบัติ (ต้องโทษ) ด้วย เดือดร้อนด้วย

อรรถกฺริยา (การงานมีการตั้งเสายัญเป็นต้น)

ตัวอย่างเช่น

มหายญฺญา มหารมฺภา๑ น เต โหนฺติ มหปฺผลฺลา608

มหายัญที่มีการตระเตรียมมาก มหายัญเหล่านั้น เป็นยัญไม่มีผลมาก

อรรถวีริย (ความเพียร, พยายาม)

ตัวอย่างเช่น

อารมฺภถ นิกฺกมถ, ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน609

พวกเธอจงพากเพียร จงก้าวไป จงประกอบ(ความเพียร)ในพุทธศาสนา

อรรถหึสา (ประหาร, ฆ่า)

ตัวอย่างเช่น

สมณํ โคตมํ อุทฺทิสฺส ปาณํ อารมฺภนฺติ610

ชนทั้งหลายย่อมฆ่าสัตว์ เจาะจง (เพื่อ) พระสมณโคดม

อรรถวิโกปน (แยกจากกันมีการตัดและหักเป็นต้น)

ตัวอย่างเช่น

พีชคามภูตคามสมารมฺภา ปฏิวิรโต โหติ611

พระสมณโคดม เว้นขาดจากการพรากพืชคาม และภูตคาม

อิจฺเจวํ -

ตามที่กล่าวมานี้สรุปได้ว่า

กมฺเม อาปตฺติยญฺเจว วีริเย หึสากฺริยาสุ จ

วิโกปเน จ อารมฺภ- สทฺโท โหตีติ นิทฺทิเส.

อารมฺภ ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ กมฺม, อาปตฺติ, วีริย, หึสา, กฺริยา และ วิโกปน.

ลภ = ลาเภ ได้

ลภติ, ลพฺภติ. ลาโภ, ลทฺธํ, อลตฺถ, อลตฺถุ.

ลภติ ย่อมได้

ลพฺภติ ทรัพย์ อันเขา ย่อมได้

ลาโภ ความอยากได้

ลทฺธํ, อลตฺถ ได้แล้ว

อลตฺถุ ได้แล้ว

สุภ = ทิตฺติยํ งาม, ไพโรจน์

โสภติ. โสภา, โสภนํ, โสภิโต.

โสภติ ย่อมงาม

โสภา, โสภนํ ความงาม

โสภิโต งามแล้ว

ขุภ = สญฺจลเน กำเริบ, ปั่นป่วน

โขภติ, สงฺโขภติ.

หตฺถินาเค ปทินฺนมฺหิ, ขุพฺภิตฺถ นครํ ตทา. โขโภ, สงฺโขโภ.

โขภติ ย่อมกำเริบ

สงฺโขภติ ย่อมกำเริบ

หตฺถินาเค ปทินฺนมฺหิ, ขุพฺภิตฺถ นครํ ตทา612

ในกาลนั้น เมื่อได้พระราชทานช้างแล้ว ชาวเมือง[เชตุตตระ] ได้ปั่นป่วน

โขโภ ความปั่นป่วน

สงฺโขโภ ความปั่นป่วน

นภ ตุภ = หึสายํ เบียดเบียน

นภติ, ตุภติ ย่อมเบียดเบียน

สมฺภ = วิสฺสาเส คุ้นเคย, สนิท, ไว้ใจ

สมฺภติ. สมฺภตฺติ, สมฺภตฺโต.

สมฺภติ ย่อมคุ้นเคย, ย่อมคบหา

สมฺภตฺติ การคบค้าสมาคม, ความภักดี

สมฺภตฺโต ภักดีแล้ว

ลุภ = วิโมหเน ลุ่มหลง, เล้าโลม, ประโลม

โลภติ, ปโลภติ. ถุลฺลกุมารีปโลภนํ. การิเต ปน “โลเภติ, ปโลเภติ, ปโลเภตฺวาติ รูปานิ ภวนฺติ. ทิวาทิคณํ ปน ปตฺวา คิทฺธิยตฺเถ “ลุพฺภตีติ รูปํ ภวติ.

โลภติ ย่อมเล้าโลม

ปโลภติ ย่อมเล้าโลม

ถุลฺลกุมารีปโลภนำ613(การเล้าโลมของสาวใหญ่).ธาตุนี้เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า โลเภติ, ปโลเภติ (ย่อมให้เล้าโลม), ปโลเภตฺวา (ให้เล้าโลมแล้ว). อนึ่ง ธาตุนี้หากใช้เป็น ทิวาทิคณะจะมีรูปว่า ลุพฺภติ ในอรรถว่า คิทฺธิ (กำหนัด, อยากได้)

ทภิ = คนฺถเน แสดง, ตัด, ผูก, พัน

ทมฺภติ ย่อมแสดง

ทมฺภนำ การแสดง

รุภิ = นิวารเณห้าม, กั้น, ป้องกัน

รุมฺภติ, สนฺนิรุมฺภติ. สนฺนิรุมฺโภ, สนฺนิรุมฺภิตฺวา. รุมฺภติ, สนฺนิรุมฺภติ.

รุมฺภติ, สนฺนิรุมฺภติ ย่อมห้าม

สนฺนิรุมฺโภ การห้าม

สนฺนิรุมฺภิตฺวา ห้ามแล้ว

อุภ อุพฺภ อุมฺภ = ปูรเณ เต็ม, บริบูรณ์

อุภติ. อุพฺภติ. อุมฺภติ. อุภนา. อุพฺภนา. อุมฺภนา. โอโภ. เกฏฺภ. อุพฺภ. กุมฺโภ. กุมฺภี. การิเต “โอเภติ. อุพฺเภติ. อุมฺเภตีติ รูปานิ ภวนฺติ.

อุภติ, อุพฺภติ ย่อมเต็ม, ย่อมบริบูรณ์

อุมฺภติ ย่อมเต็ม, ย่อมบริบูรณ์

อุภนา, อุพฺภนา ความเต็ม, ความบริบูรณ์

อุมฺภนา, โอโภ ความเต็ม, ความบริบูรณ์

อุพฺภ ความเต็ม, ความบริบูรณ์

เกฏฺภ คัมภีร์เกฏุภะ

กุมฺโภ หม้อ

กุมฺภี หม้อข้าว

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า โอเภติ (ย่อมให้เต็ม[อุภ+เณ]). อุพฺเภติ (ย่อมให้เต็ม [อุพฺภ+เณ]). อุมฺเภติ (ย่อมให้เต็ม[อุมฺภ+เณ])

คำศัพท์ที่สร้างมาจาก อุภ...และความหมาย

ตตฺถ เกฏฺภนฺติ กฺริยากปฺปวิกปฺโป กวีนำ อุปการิยสตฺถ. อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ กิเฏติ คเมติ กฺริยาทิวิภาคำ, ตำ วา อนวเสสปริยาทานโต เกเฏนฺโต คเมนฺโต โอเภติ ปูเรตีติ เกฏฺภำ กิฏอุภธาตฺวเสน. อุพฺภติ อุพฺเภติ ปูเรตีติ อุพฺภ, ปูรณนฺติ อตฺโถ. จริยาปิฏเกปิ หิ อีทิสี สทฺทคติ ทิสฺสติ, ตำ ยถา? “มหาทานำ ปวตฺเตสิ, อจฺจุพฺภำ สาครูปมนฺติ. ตตฺถ จ อจฺจุพฺภนฺติ อติวิย ยาจกานำ อชฺฌาสยำ ปูรณำ. อกฺขุมฺภนฺติปิ ปาโฐ. กุมฺโภติ กำ วุจฺจติ อุทกำ, เตน อุพฺเภตพฺโพติ กุมฺโภ, โส เอว อิตฺถิลิงฺควเสน กุมฺภี. เอตฺถ จ “กุมฺภี โธวติ โอนโตติ ปโยโค.

กุมฺภสทฺโท ฆเฏ หตฺถิ- สิโรปิณฺเฑ ทสมฺพเณ

ปวตฺตตีติ วิญฺเญยฺโย วิญฺญูนา นยทสฺสินา.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

เกฏฺก เป็นคัมภีร์ที่กวีทั้งหลายใช้เป็นคู่มือสำหรับประพันธ์ กาพย์กลอน เพื่อแสดง ออกซึ่งกิริยาคำพูดจา (คัมภีร์อลังการะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า กิเฏติ คเมติ กฺริยาทิวิภาคนฺติ เกฏฺภำ (อุปกรณ์ที่เป็นคู่มือแสดงการจำแนกกิริยาการกระทำ การพูดจาเป็นต้น เรียกว่า เกฏฺภ). อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ตำ (กฺริยาทิวิภาคำ) อนวเสสปริยาทานโต เกเฏนฺโต คเมนฺโต โอเภติ ปูเรตีติ เกฏฺภำ (อุปกรณ์ที่ทำให้นักกวีมีความสมบูรณ์โดยแสดงการจำ แนกกิริยาการกระทำมีการพูดจาเป็นต้นไว้อย่างครอบคลุม เรียกว่า เกฏฺภ)

เรียกว่า อุพฺภ เพราะอรรถว่าเติมให้เต็ม หมายความว่า ส่วนที่เติมให้บริบูรณ์. ก็รูป ศัพท์เช่นนี้ มีใช้ในคัมภีร์จริยาปิฏก เช่น มหาทานำ ปวตฺเตสิ, อจฺจุพฺภำ สาครูปมำ614 (บำเพ็ญ มหาทานอันยังอัธยาศัยให้เต็ม

เปี่ยม (คือสนองความต้องการของยาจก) ดุจสาคร). ก็ใน พระบาลีนั้น บทว่า อจฺจุพฺภํ มีความหมายว่า การยังอัธยาศัยของพวกยาจกให้เต็มเปี่ยม. บางแห่งมีรูปพระบาลีว่า อกฺขุมฺภํ (อันใครๆ ไม่อาจทำให้ปั่นป่วนได้)

บทว่า กุมฺโภ มีรูปวิเคราะห์ว่า น้ำ ท่านเรียกว่า ก, เรียกว่า กุมฺภ เพราะเป็นภาชนะ ที่สามารถบรรจุน้ำนั้นได้. กุมฺภ นั่นแหละใช้เป็นอิตถีลิงค์มีรูปว่า กุมฺภี. ก็ในคำนี้ มีตัวอย่าง ดังนี้ว่า กุมฺภี โธวติ โอนโต615 (กำลังน้อมพระองค์ล้างหม้อข้าวอยู่)

บัณฑิตผู้รอบรู้นัย พึงทราบว่า กุมฺภ ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่างคือ ฆฏ (หม้อ), หตฺถิสิโรปิณฺฑ (กระพองช้าง, น้ำเต้าช้าง) อมฺพณ (มาตราตวงชนิดหนึ่งมีค่าเท่ากับ ๑๐ อัมพณะ).

ภการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ภ อักษร.

มการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ม อักษร)

มา = มาเน; สทฺเท จ นับถือ; ออกเสียง
มาติ. มาตา. เอตฺถ มาตาติ ชนิกา วา จูฬมาตา วา มหามาตา วา.
มาติ ย่อมภูมิใจ
มาตา ผู้ภูมิใจ = มารดา
คำว่า มาตา ในที่นี้หมายถึงสตรีผู้ให้กำเนิด (มารดา) หรือน้าหญิงหรือป้า
มู = พนฺธเน ผูก, พัน, มัด
มวติ. กิยาทิคณสฺส ปนสฺส “มุนาตีติ รูปิ.
มวติ ย่อมผูก
ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปว่า มุนาติ
เม = ปฏิทาน; คืนให้;
= อาทาเนสุ ถือเอา, ยึดถือ

เมติ, มยติ. เมธา. เอตฺถ เมธาติ ปญฺญา. สา หิ สุขุมมฺปิ อตฺถํ ธมฺมญฺจ ขิปฺปเมว เมติ จ ธาเรติ จาติ เมธาติ วุจฺจติ. เอตฺถ ปน เมตีติ คณฺหาติ. ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยํ วุตฺตํ “อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา, ขิปฺปิ คหณธารณฏฺเฐน วา เมธาติ.616 สงฺคมตฺถวาจกสฺส ปน เมธธาตุสฺส วเสน เมธติ สีลสมาธิอาทีหิ สทฺธมฺเมหิ สิริยา จ สงฺคจฺฉตีติ เมธาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. เอตฺเถตํ วุจฺจติ -

ทฺวิธาตุเยกธาตุยา ทฺวิรตฺถวติยาปิ จ.

เมธาสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ, ชญฺญา สุคตสาสเนติ.

เมติ, มยติ ย่อมให้, ย่อมเอา

เมธา ปัญญา

วิเคราะห์และการสร้าง เมธา ศัพท์

บทว่า เมธา ในที่นี้ ได้แก่ ปัญญา. จริงอยู่ ปัญญานั้น เรียกว่า เมธา เพราะสามารถ เล่าเรียนและทรงจำอรรถและธรรมที่แม้ละเอียดอ่อนได้อย่างรวดเร็ว. บทว่า เมติ ในรูป วิเคราะห์นี้มีความหมายว่า ย่อม ถือเอา. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาอัฏฐสาลินี พระอรรถ-กถาจารย์ได้กล่าวว่า ที่เรียกว่า เมธา เพราะกำจัดกิเลส (ได้รวดเร็ว) เหมือนสายฟ้าฟาด ลงที่ภูเขาหิน (ทำให้หินแตกกระจาย), อีกนัยหนึ่ง ที่เรียกว่า เมธา เพราะสามารถเล่าเรียน และทรงจำได้อย่างรวดเร็ว. ส่วน เมธา ศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจาก เมธ ธาตุที่มีอรรถว่า สงฺคม (ไปด้วยกัน) นั้น พึงตั้งรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า ที่เรียกว่า เมธา เพราะไปด้วยกันกับสัทธรรม ทั้งหลายมีศีล สมาธิเป็นต้น และด้วยสิริมงคล(ความเจริญ)

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

การสร้างคำว่า เมธา ที่มาในคัมภีร์พระไตรปิฎก พึงทราบว่ามี ๒ วิธี คือ (๑) สำเร็จรูปมาจาก เม ธาตุ และ ธา ธาตุรวมกันโดยกล่าวอรรถของตนๆ (๒) สำเร็จรูปมาจาก เมธ ธาตุที่มีอรรถ ๒ อรรถ คือ อรรถหึสา และ อรรถ คมนะ

โอมา = สามตฺถิเย สามารถ, อาจ

สามตฺถิยํ สมตฺถภาโว.

อลุตฺตนฺโตยํ ธาตุ, โอมาติ, โอมนฺติ. อตฺรายํ ปาฬิ “โอมาติ ภนฺเต ภควา อิทฺธิยา มโนมเยน กาเยน พฺรหฺมโลกํ อุปสงฺกมิตุนฺติ 617 ตตฺถ โอมาตีติ ปโหติ สกฺโกติ 618

สามตฺถิย คือ ความเป็นผู้สามารถ. ธาตุนี้ไม่ลบที่สุดธาตุ.

โอมาติ๑ โอมนฺติ (ย่อมสามารถ)

ในธาตุนี้มีตัวอย่างพระบาลีดังนี้ว่า โอมาติ ภนฺเต ภควา อิทฺธิยา มโนมเยน กาเยน พฺรหฺมโลกํ อุปสงฺกมิตุ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาค สามารถเสด็จไปยัง พรหมโลกด้วยฤทธิ์ ด้วยพระกายอันสำเร็จมาจากฌานจิต)

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า โอมาติ มีความหมายว่า ย่อมสามารถ

ติมุ = อทฺทภาเว ชุ่ม, เปียก, ชื้น

อทฺทภาโว ตินฺตภาโว. เตมติ. ตินฺโต, เตมิโย. เตมิตุกามา เตมึสุ. เอตฺถ เตมิโยติ เอวํนามโก กาสิรญฺโ ณ ปุตฺโต โพธิสตฺโต. โส หิ รญฺโญ เจว มหาชนสฺส จ หทยํ เตเมนฺโต อทฺทภาวํ ปาเปนฺโต สีตลภาวํ ชเนนฺโต ชาโตติ “เตมิโยติ วุจฺจติ.

อทฺทภาว คือ ความชุ่มชื้น

เตมติ, ตินฺโต ย่อมเปียก, ย่อมชุ่มชื้น, เปียกแล้ว, ชุ่มชื้นแล้ว

เตมิตุกามา เตมีสุ619 เหล่าชนผู้ต้องการเปียก เปียกแล้ว

เตมิโย ผู้ให้ชุ่มชื่น, ผู้ให้สดชื่น

บทว่า เตมิย ในที่นี้ หมายถึงพระโพธิสัตว์พระนามว่าเตมีย์ ผู้เป็นพระราชโอรสของ พระเจ้ากาสี. ก็พระโพธิสัตว์พระองค์นั้น ได้รับการขนานนามว่า เตมิย เพราะยังหทัย ของพระราชาและมหาชนให้ชุ่มชื่น คือ ก่อให้เกิดความสดชื่น

นิตมิ = กิลมเน ลำบาก, เหน็ดเหนื่อย

นิตมฺมติ. หทยํ ทยฺหเต นิตมฺมามิ.

นิตมฺมติ ย่อมลำบาก

หทยํ ทยฺหเต นิตมฺมามิ620 หัวใจเร่าร้อน ข้าพเจ้าย่อมเหน็ดเหนื่อย

จมุ ฉมุ ชมุ ฌมุ อุมุ ชิมุ = อทเน กิน, บริโภค

จมติ. จมู. จมูติ เสนา. ฉมติ. ชมติ. ฌมติ. อุมติ. เชมติ.

จมติ (ย่อมกิน, ย่อมบริโภค). บทว่า จมู ได้แก่ เสนา (กองทัพ). ฉมติ. ชมติ. ฌมติ. อุมติ. (ย่อมกิน, ย่อมบริโภค). เชมติ (ย่อมกิน, ย่อมบริโภค)

กมุ = ปทวิกฺเขเป ก้าวไป, ย่างไป, ขยับ, เข้าไป,

ดำเนินไป

ปทวิกฺเขโป ปทสา คมนํ. อิทํ ปน โวหารสีสมตฺตํ วจนํ, ตสฺมา “นาสฺส กาเย อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมตีติอาทีสุ อปทวิกฺเขปตฺโถปิ คเหตพฺโพ.

กมติ. จงฺกมติ, อติกฺกมติ. อภิกฺกมติ. ปฏิกฺกมติ. ปกฺกมติ. ปรกฺกมติ. วิกฺกมติ. นิกฺกมติ. สงฺกมติ. สงฺกมนํ. สงฺกนฺติ. กมนํ. จงฺกมนํ. อติกฺกโม. อภิกฺกโม. ปฏิกฺกโม. ปกฺกโม. วิกฺกโม. นิกฺกโม. อติกฺกนฺโต ปุริโส. อภิกฺกนฺตา รตฺติ. นิกฺขมติ. อภินิกฺขมติ. การิเต นิกฺขาเมติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. ยสฺมา ปนายํ ธาตุ จุราทิคณํ ปตฺวา อิจฺฉากนฺติยตฺเถสุ วตฺตติ, ตสฺมา เตปิ อตฺเถ อุปสคฺควิเสสิเต กตฺวา อิธ อภิกฺกนฺตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ วตฺตพฺพมฺปิ

อวตฺวา อุปริ จุราทิคเณเยว กเถสฺสาม.

ปทวิกฺเขป คือ การไปด้วยเท้า (การก้าวเดิน). ก็คำว่า ปทกฺวิกฺเขป นี้ เป็นเพียงคำที่ แสดงไว้เป็นตัวอย่างเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาแม้ความหมายว่า อปทกฺวิกฺเขป ดังข้อความพระบาลีว่า นาสฺส กาเย อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ621 (ไฟก็ดี ยาพิษก็ดี ศัสตราก็ดี ย่อมไม่อาจกล้ำกรายกายของเขา)

กมติ ย่อมก้าวไป

จงฺกมติ ย่อมจงกรม, ย่อมเดิน

อติกฺกมติ ย่อมล่วงเลย

อภิกฺกมติ ย่อมก้าวไปข้างหน้า

ปฏิกฺกมติ ย่อมถอยกลับ

ปกฺกมติ ย่อมหลีกไป

ปรกฺกมติ ย่อมบากบั่น

วิกฺกมติ ย่อมพากเพียร, ย่อมแข็งขัน

นิกฺกมติ ย่อมออกจากความเกียจคร้าน = ขยัน

สงฺกมติ ย่อมโยกย้าย

สงฺกมนำ การโยกย้าย

สงฺกนฺติ การโยกย้าย

กมนำ การก้าวไป

จงฺกมนำ การจงกรม, การเดิน

อติกฺกโม การล่วงเลย

อภิกฺกโม การก้าวหน้า

ปฏิกฺกโม การถอยกลับ

ปกฺกโม การหลีกไป

วิกฺกโม การก้าวไปอย่างวิเศษ

นิกฺกโม ความขยันขันแข็ง

อติกฺกนฺโต ปุริโส บุรุษล่วงเลยแล้ว

อภิกฺกนฺตา รตฺติ622 ราตีผ่านพ้นแล้ว = สว่างแล้ว

นิกฺขมติ ย่อมออกไป

อภินิกฺขมติ (ย่อมก้าวออกอย่างยิ่ง = ออกบวช, ออกจากกาม). เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า นิกฺขาเมติ (ย่อมขับออก). พึงประกอบรูปอื่นๆ ด้วย

คำชี้แจงของผู้รจนาคัมภีร์

อนึ่ง เนื่องจากธาตุนี้สามารถใช้เป็นจุราทิคณะได้โดยมีอรรถว่า อิจฺฉากนฺติ (ปรารถนา, ใคร่) ดังนั้น แม้ข้าพเจ้าจะกระทำอรรถเหล่านั้นให้แตกต่างกันด้วยอำนาจ อุปสรรคแล้ว แทนที่จะแสดงอัตถุทธาระของ อภิกฺกนฺต ศัพท์ไว้ ณ ที่นี้ แต่ก็ไม่แสดง เพราะ เห็นว่าควรนำไปแสดงในปริจเฉทข้างหน้าตอนว่าด้วยเรื่องจุราทิคณะ(จะดีกว่า)

ยมุ = อุปรเม งด (เว้น), ฉิบหาย

อุปรโม วิรมนำ. ยมติ. ยโม. “ปเร จ น วิชานนฺติ, มยเมตฺถ ยมามเสติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนำ. ตตฺถ ยมามเสติ อุปรมาม, นสฺสาม, มรามาติ อตฺโถ.

อุปรม คือ การเว้น.

ในอรรถนี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า ปเร จ น วิชานนฺติ, มยเมตฺถ ยมามเส623 (พวกที่ไม่ใช่บัณฑิต ย่อมไม่รู้สึกตัวว่า "พวกเราจะฉิบหายสิ ในท่ามกลางสงฆ์นี้")

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ยมามเส แปลว่า ย่อมเสื่อมถอย ได้แก่ ย่อมพินาศ คือ ย่อมตาย๑

นม = พหุตฺเต สทฺเท ร้องเสียงสูง, เสียงโด่งดัง

พหุตฺโต สทฺโท นาม อุคฺคตสทฺโท. นมติ.

พหุตฺตสทฺท คือ การส่งเสียงโด่งดัง

นมติ ย่อมส่งเสียงดัง

อม ทม หมฺม มิม ฉม = คติมฺหิ ไป

อมติ. ทมติ. หมฺมติ. มิมติ. ฉมติ. ฉมา. ฉมาติ ปถวี. ฉมาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค ทฏฺฐพฺโพ, “น ฉมายํ นิสีทิตฺวา อาสเน นิสินฺนสฺส อคิลานสฺส ธมฺมํ เทเสสฺสามีติ สิกฺขา กรณียาติ จ “ฉมายํ ปริวตฺตามิ วาริจโรว ฆมฺเมติ จ ปโยคทสฺสนโต. โส จ โข สตฺตหิ อฏฺฐหิ วา วิภตฺตีหิ ทฺวีสุ จ วจเนสุ โยเชตพฺโพ. ฉมนฺติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ ฉมา.

อมติ, ทมติ ย่อมไป

หมฺมติ, มิมติ ย่อมไป

ฉมติ ย่อมไป

ฉมา ที่ไป = แผ่นดิน

ฉมา กับอรรถและลิงค์

บทว่า ฉมา มีความหมายว่า แผ่นดิน. ฉมา ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์ เพราะได้พบตัวอย่างดังนี้ว่า น ฉมายํ นิสีทิตฺวา อาสเน นิสินฺนสฺส อคิลานสฺส ธมฺมํ เทเสสฺสามีติ สิกฺขา กรณียา624 ([ภิกษุควรสำรวมระวังว่า]หากเรานั่งบนแผ่นดิน เรา จักไม่ แสดงธรรมแก่คนที่ไม่เป็นไข้ผู้นั่งบนอาสนะ) และตัวอย่างว่า ฉมายํ ปริวตฺตามิ วาริจโรว ฆมฺเมน625 (ข้าพเจ้าถูกความหิวและความกระหายเบียดเบียนแล้ว หมุนล้มไปที่แผ่นดิน กลิ้ง เกลือกไปมาดุจปลาดิ้นอยู่ในแดดร้อน). ก็ ฉมา ศัพท์นั้นสามารถที่จะนำไปแจกได้ทั้ง ๗ หรือ ๘ วิภัตติ ๒ พจน์. ชื่อว่า ฉมา เพราะเป็นสถานที่ไปของหมู่สัตว์ (=แผ่นดิน)

ธม = สทฺทคฺคิสํโยเคสุ เป่า; เป่าไฟ, ก่อไฟ

ธมธาตุ สทฺเท จ มุขวาเตน สทฺธึ อคฺคิสํโยเค จ วตฺตติ. ตตฺถ ปฐมตฺเถ “สงฺขํ ธมติ. สงฺขธมโก. เภรึ ธมติ. เภริธมโก. ธเม ธเม นาติธเมติ ปโยคา. ทุติยตฺเถ “อคฺคึ ธมติ. สมุฏฺฐาเปติ อตฺตานํ, อณฺ อคฺคึว สนฺธมนฺติ ปโยโค.

ธม ธาตุใช้ในอรรถว่า ออกเสียง (เป่า) และก่อไฟ (เป่าไฟ)

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อรรถออกเสียง (เป่า) ตัวอย่างเช่น สงฺขํ ธมติ (ย่อมเป่าสังข์). สงฺขธมโก (คนเป่า สังข์). เภรึ ธมติ (ย่อมตีกลอง). เภริธมโก (คนตีกลอง). ธเม ธเม นาติธเม626 (ท่านจะตี ก็พึงตีเถิด แต่อย่าตีให้เกินประมาณ [อย่าให้ดังเกินไป])

อรรถก่อไฟ ตัวอย่างเช่น อคฺคึ ธมติ (ย่อมก่อไฟ). สมุฏฺฐาเปติ อตฺตานํ, อณุ อคฺคึว สนฺธมํ627 (ย่อมสร้างตัวด้วยต้นทุนแม้น้อย ดุจคนก่อไฟน้อยๆ ให้เป็นกองใหญ่)

ภาม = โกเธ โกรธ

ภามติ ย่อมโกรธ

นมุ = นมเน น้อม, คารวะ, นอบน้อม

นมติ. นโม. นตุ, นมนุ. นติ.

นมุ. นมมาโน. นมนฺโต. นมิโต. นามุ. นามิตุ. นตฺวา, นตฺวาน. นมิตฺวา, นมิตฺวาน, นมิตฺน. การิเต “นาเมติ, นามยติ. นาเมตฺวา. นามยิตฺวาติ รูปานิ ภวนฺติ.

นมติ ย่อมนอบน้อม

นโม ความนอบน้อม

นตุ, นมนุ, นติ การนอบน้อม

นมุ, นมมาโน นอบน้อมอยู่

นมนฺโต นอบน้อมอยู่

นมิโต นอบน้อมแล้ว

นามุ นาม = ชื่อ

นามิตุ ให้นอบน้อมแล้ว

นมิตุ เพื่อนอบน้อม

นตฺวา, นตฺวาน นอบน้อมแล้ว

นมิตฺวา, นมิตฺวาน นอบน้อมแล้ว

นมิตฺน นอบน้อมแล้ว

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า นาเมติ (ย่อมให้นอบน้อม), นามยติ (ย่อมให้นอบ น้อม). นาเมตฺวา (ให้นอบน้อมแล้ว). นามยิตฺวา (ให้นอบน้อมแล้ว)

ศัพท์ที่สร้างมาจาก นมุ ธาตุ

ตตฺร หิ “นมติ นมิตฺวาติ เอวมฺปการานิ ปทานิ นมนตฺเถ วนฺทนายญฺจ ทฏฺฐพฺพานิ, “นโม นตฺวาติ เอวมฺปการานิ ปน วนฺทนายเมว. อตฺรายมุปลกฺขณมตฺตา ปโยครจนา -

รุกฺโข ผลี ผลภารครุตาย นมิตฺวาน ภิชฺชติ.

วุทฺโธ ชราชชฺชรตาย นมติ นมิตฺวา คจฺฉติ.

สทฺโธ พุทฺธํ นมติ นมิตฺวา คจฺฉติ.

นโม พุทฺธสฺส สตฺถารำ นตฺวาน อคมาสีติ.

เอตฺถ นโมติ ปทำ นิปาเตสุปิ ลพฺภติ. เตนหิ ปจฺจตฺโตปโยควจนานิ อภินฺนรูปานิ ทิสฺสนฺติ “เทวราช นโม ตฺยตฺถุ. นโม กตฺวา มเหสิโนติ. อุปสคฺเคหิปิ อยำ โยเชตพฺพา “ปณมติ, ปณาโม, อุณฺณมติ, อุณฺณติอิจฺจาทินา.

ก็บรรดาบทเหล่านั้น บททั้งหลายอันมีประการอย่างนี้ คือ นมติ นมิตฺวา พึงทราบ ว่าใช้ในอรรถ นมน (น้อม) วนฺทนา (นอบน้อม). ส่วนบททั้งหลายอันมีประการอย่างนี้ คือ นโม, นตฺวา พึงทราบว่าใช้เฉพาะในอรรถ วนฺทนา (นอบน้อม). เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้า จะประพันธ์ตัวอย่างพอเป็นแนวทางกำหนดดังต่อไปนี้:-

ไม้ผลออกผลดก ทำให้กิ่งรับน้ำหนักผลดังกล่าว ไม่ไหว จึงน้อมหักลงสู่พื้น คนสูงอายุ เดินหลังโก่งเพราะความชรา, เดินหลังค่อม, คนมีศรัทธา ย่อม นอบน้อมพระพุทธเจ้า, ครั้นนอบน้อมแล้ว จึงไป, ย่อมนอบน้อมพระพุทธเจ้า, นอบน้อมพระศาสดาแล้ว จึงค่อยเดินไป.

บทว่า นโม ในที่นี้ ยังสามารถจัดเข้าในจำพวกบทนิบาตก็ได้ ดังนั้น ปฐมาวิภัตติ และทุติยาวิภัตติ จึงมีรูปไม่ต่างกัน เช่น เทวราช นโม ตฺยตฺถุ628 (ข้าแต่เทวราช ขอความ นอบน้อมจงมีแด่ท่าน). นโม กตฺวา มเหสิโน629 (ทำความนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค). ธาตุนี้เมื่อมีอุปสรรคเป็นบทหน้าจะมีรูปศัพท์ว่า ปณมติ (ย่อมนอบน้อม), ปณาโม (การ นอบน้อม), อุณฺณมติ (ย่อมหยิ่ง), อุณฺณติ (ย่อมทนงตน) เป็นต้น

ขมุ = สหเน ทน, อดทน, อดกลั้น

ขมติ. ขนฺติ. ขโม, ขมนำ,

เอวำ ภาเว. กตฺตริ ปน “ขนฺตา. ขมิตา. ขโม โหติ สีตสฺสปิ อุณฺหสฺสปีติ ปโยคา.

ขมติ ย่อมอดทน

ในอรรถภาวะ เช่น ขนฺติ. ขโม, ขมนำ (ความอดทน, ความอดกลั้น). ส่วนในอรรถ กัตตา เช่น ขนฺตา. ขมิตา630 (ผู้อดทน, ผู้อดกลั้น)

ตัวอย่างเช่น

ขโม โหติ สีตสฺสปิ อุณฺหสฺสปิ631

เป็นผู้อดทนได้ต่อความเย็นและความร้อน

สม = อทสฺสเน (ไม่เห็น) หาย, สูญ, สงบ, เงียบ,

มอดดับ

สมติ. วูปสมติ อคฺคิ.

สมติ ย่อมหาย

วูปสมติ อคฺคิ ไฟ ย่อมมอดดับ

ยม = ปริเวสเน เข้า, (เข้าไป) เลี้ยงดู

ยมติ ย่อมเข้า

ยโม พระยม

ยมราชา พญายม

สม = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว, พูด

สมติ ย่อมออกเสียง

สม ถม = เวลมฺเพ หน่วงเหนี่ยว, ห้อยย้อย

สมติ ย่อมหน่วงเหนี่ยว

ถมติ ย่อมหน่วงเหนี่ยว

วายม = อีหายํ พยายาม, ขยัน, หมั่น

วายมติ ย่อมพยายาม

วายาโม ความพยายาม

คมุ = คติยํ ไป

คจฺฉติ. คมโก. คโต. คติ. คมนํ.

การิเต “คเมติ, คมยติ, คจฺฉาเปตีติอาทีนิ ภวนฺติ.

คจฺฉติ ย่อมไป

คมโก ผู้ไป

คโต ไปแล้ว

คติ, คมนํ การไป

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า คเมติ, คมยติ, คจฺฉาเปติ เป็นต้น

รมุ = กีฬายํ (เล่นสนุกสนาน), ยินดี, รื่นรมย์,

เพลิดเพลิน

รมติ. วิรมติ. ปฏิวิรมติ. อุปรมติ. อารติ. วิรติ. ปฏิวิรติ. อุปรติ. เวรมณิ. วิรมณํ. รติ. รมณํ. รโต. อารโต วิรโต ปฏิวิรโต อุปรโต, อุปรโม. อาราโม.

รมติ ย่อมยินดี

วิรมติ632 ย่อมเว้น, ย่อมงด, ย่อมละ

ปฏิวิรมติ, อุปรมติ ย่อมเว้น, ย่อมงด

อารติ, วิรติ การเว้น, การงด

ปฏิวิรติ, อุปรติ การเว้น, การงด

เวรมณิ, วิรมณํ การเว้น, การงด

รติ, รมณํ ความยินดี

รโต ยินดีแล้ว

อารโต, วิรโต เว้นแล้ว, งดแล้ว

ปฏิวิรโต,633 อุปรโต เว้นแล้ว, งดแล้ว

อุปรโม เว้นแล้ว, งดแล้ว

อาราโม ที่รื่นรมย์ = อุทยาน

วมุ = อุคฺคิรเณ (คายออก) อวก, เรอ, อาเจียน

วมติ. วมถุ. วมฺมิโก.

ธิรตฺถุ ตำ วิสำ วนฺตำ ยมหำ ชีวิตการณา

วนฺตำ ปจฺจาวมิสฺสามิ มตำ เม ชีวิตา วรำ.

ตตฺถ วมฺมิโกติ วมตีติ, วนฺตโกติ, วนฺตุสฺสโยติ, วนฺตสิเนหสมฺพนฺโธติ วมฺมิโก. โส หิ อหินกุลอุนฺทูรฆร โคฬิกาทโย นานปฺปกาเร ปาณเก วมตีติ วมฺมิโก. อุปจิกาหิ วนฺตโกติ วมฺมิโก. อุปจิกาหิ วมิตฺวา มุขตุณฺฑเกน อุกฺขิตฺตปัสุจุณฺเณน กฏิปฺปมาเณนปิ โปริสปฺ-ปมาเณนปิ อุสฺสิโตติ วมฺมิโก. อุปจิกาหิ วนฺตเขฬสิเนเหน อาพทฺธตาย สตฺตสตฺตาหำ เทเว วสฺสนฺเตปิ น วิปฺปกิรยติ, นิทาเฆปิ ตโต ปัสุมุฏฺจึ คเหตฺวา ตสฺมึ มุฏฺจินา ปีฬิย มาเน สิเนโหว นิกฺขมติ, เอวำ วนฺตสิเนหสมฺพนฺโธติ วมฺมิโก635

วมติ ย่อมคลายออก, ย่อมอาเจียน

วมถุ๑ การคายออก, การอ้วก, การเรอ, การอาเจียน

วมฺมิโก จอมปลวก[ที่ปลวกคายออก]

ธิรตฺถุ ตำ วิสำ วนฺตำ๑ ยมหำ ชีวิตการณา

วนฺตำ ปจฺจาวมิสฺสามิ มตำ เม ชีวิตา วรำ.634

ยาพิษที่คายออกแล้ว เพราะเหตุแห่งชีวิตอันใด น่าติเตียน เราจักกลืนยาพิษกลับเข้าไปอีก เราตาย เสียยังจะประเสริฐกว่าความเป็นอยู่นั้น.

[หมอเอ๋ย ยาพิษที่เรากลืนลงไปแล้วคายออกมานั้น ช่างน่าเกลียด ดังนั้น เราจักกลืนกินยาพิษที่ คาย ออกมานั้นอีก ก็ความตายย่อมประเสริฐกว่ามีชีวิต อยู่จากการกลืนกินยาพิษแล้วที่คายออก]

วิเคราะห์ วมฺมิก ศัพท์

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วมฺมิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วมฺมิก เพราะอรรถว่า "สำรอก" (คาย ออก), เพราะอรรถว่า "ถูกคายออก", เพราะอรรถว่า "สูงขึ้นจากการคาย"และ เพราะอรรถว่า "มีการเกาะกุม กันด้วยยางที่คายออก".

อธิบายว่า เนื่องจากจอมปลวกนั้น ย่อมคายพวกสัตว์ต่างๆ เช่น งู, พังพอน, หนูและ จิ้งจกเป็นต้น ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วมฺมิก. จอมปลวกนั้น ย่อมถูกคายออกโดยพวกปลวก ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วมฺมิก. จอม ปลวกนั้นถูกพวกปลวกสร้างขึ้นด้วยการคายดินร่วนออก แล้วใช้ปากคาบดินร่วนมาทับถมกันจนสูงขึ้น ประมาณสะเอวบ้าง ประมาณชั่วช่วงตัวคน บ้าง ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วมฺมิก. จอมปลวกนั้น เกาะกุมกันอยู่ เป็นกลุ่มก้อนด้วยยางน้ำลาย ที่ปลวกคายออก จึงทำให้ไม่มีการกระจัดกระจาย ไม่ว่าจะถูกฝนกระหน่ำ

ตลอด ๗ สัปดาห์ แม้ในยามฤดูร้อน จะมีคนเอาดินจากจอมปลวกไปหนึ่งกำมือแล้วใช้มือบีบยางเหนียว ก็ยังซึมซับออกมาได้อยู่ ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า วมฺมิก

ภควา เป็นต้นกับนิรุตตินัย

เอตฺถ ปน “ภควา, หิมวาติอาทีนิ ปทานิ น เกวลํ วนฺตุปจฺจยวเสเนว นิปฺผาเทตพฺพานิ, อถ โข วมฺมุธาตฺวเสนปิ นิปฺผาเทตพฺพานิ, เตนาห วิสุทฺธิมคฺคการโก “ยสฺมา ปน ตีสุ ภเวสุ ตณฺหาสงฺขาตํ คมนมเนน วนฺตํ, ตสฺมา ภเวสุ วนฺตคมโนติ วตฺตพฺเพ ภวสทฺทโต ภการํ, คมนสทฺทโต คการํ, วนฺตสทฺทโต วการญฺจ ทีฆํ กตฺวา อาทาย ภควาติ วุจฺจติ, ยถา โลเก เมหนสฺส ขสฺส มาลาติ วตฺตพฺเพ เมขลาติ 636 วทตา นิรุตฺตินเยน สทฺทสิทฺธิ ทสฺสิตา.

เอตฺถ, สิยา “วิสมมิทํ นิทสฺสนํ, เยน เมหนสฺส ขสฺส มาลาติ เอตฺถ เมการขการ-ลาการานํ กมโต คหณํ ทิสฺสติ, “ภเวสุ วนฺตคมโนติ เอตฺถ ปน ภการวการคการานํ กมโต คหณํ น ทิสฺสตีติ ? สจฺจํ, อิธ ปน “อคฺคาหิโต, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโนติอาทีสุ วิย คุณสทฺทสฺส ปรนิปาตวเสน “ภเวสุ คมนวนฺโตติ วตฺตพฺเพปิ เอวมวตฺวา สทฺทสตฺเถ เยภุยฺเยน คุณสทฺทานํ ปุพฺพนิปาตภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา สทฺทสตฺถวิทูนํ เกสญฺจิ วิญฺญูนํ มนํ โตเสตุ “ภควาติ ปเท อกฺขรกฺกมํ อนเปกฺขิตฺวา อตฺถมตฺตนิทสฺสนวเสน “อาหิตคฺคิ, สมฺปนฺนวิชฺชาจรโณติอาทีนิ วิย ปุพฺพนิปาตวเสน “ภเวสุ วนฺตคมโนติ วุตฺตํ.

อีทิสสฺมิญฺหิ จาเน “อาหิตคฺคีติ วา “อคฺคาหิโตติ วา “ฉินฺนหตฺโถติ วา “หตฺถจฺฉินฺโนติ วา ปเทสุ ยถา ตถา จิเตสุปิ อตฺถสฺส อยุตฺติ นาม นตฺถิ อญฺญมญฺญ สมานตฺถตฺตา เตสํ สทฺทานํ. เวทชาโตติอาทีสุ ปน จาเนสุ อตฺเถวาติ ทฏฺฐพฺพํ.

ก็ในที่นี้ บทว่า ภควา, หิมวา เป็นต้น ไม่พึงให้สำเร็จรูปด้วยการลง วนฺตุ ปัจจัย(ท้าย คำนาม) แต่เพียงอย่างเดียว. ที่แท้พึงให้สำเร็จรูปด้วย วมฺมุ ธาตุก็ได้. เหตุนั้น พระอาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค (พระพุทธโฆษเถระ) จึงกล่าวว่า

"อนึ่ง เพราะการไปกล่าวคือตัณหาในภพ ๓ อันพระองค์คายเสียแล้ว ฉะนั้น เมื่อ ควรเฉลิมพระนามว่า ภเวสุ วนฺตคมโน (มีการไปในภพอันคายแล้ว) ท่านก็ถือเอาเพียง ภ อักษรจาก ภว ศัพท์ ค อักษรจาก คมน ศัพท์และ ว อักษรจาก วนฺต ศัพท์ กระทำทีฆะ แล้วเฉลิมพระนามว่า ภควา เหมือนอย่างในทางคดีโลก เมื่อควรจะกล่าวว่า เมหนสฺส ขสฺส มาลา (ดอกไม้ประดับส่วน[อวัยวะ]อันเร้นลับ) ชาวโลกก็กล่าวเป็นคำย่อว่า เมขลา ด้วย หลักการสำเร็จรูปศัพท์ตามแนวนิรุตตินัย"

เกี่ยวกับการอุปมาอุปไมยนี้ อาจมีการตั้งคำถามขึ้นมาว่า การยกตัวอย่างของท่าน ดูเหมือนจะไม่สอดคล้องกับตัวอย่างของหลักวัณณโลปนิรุตตินัย (ทางคดีโลก) ซึ่งปรากฏ ว่ามีการยกตัวอย่างการถือเอาอักษร "เม" จากคำว่า เมหนสฺส, "ข" จากคำว่า ขสฺส, "ลา" จากคำว่า มาลา ซึ่งเป็นการถือเอาที่เป็นไปตามลำดับการเรียงคำ แต่การยกตัวอย่างของ การย่อคำว่า ภเวสุ เหลือ ภ, ย่อคำว่า วนฺต เหลือ ว, ย่อคำว่า คมน เหลือ ค ไม่เห็นว่าจะ

เป็นไปตามลำดับการเรียงคำแต่อย่างใด

ตอบ: จริง, แต่สำหรับคำว่า ภควา นี้ แม้ควรเรียงลำดับว่า ภเวสุ คมนวนฺโต โดยการเอาคุณศัพท์ไว้หลัง เหมือนคำว่า อคฺคาหิโต (อคฺคิ + อาหิโต) และคำว่า วิชฺชา-จรณสมฺปนฺโน ก็จริง แต่เนื่องจากท่านประสงค์ให้คำคุณศัพท์วางอยู่ข้างหน้า ซึ่งเดินตาม หลักสัททศาสตร์โดยส่วนมาก ท่านจึงไม่เรียงคำคุณศัพท์ไว้หลัง แต่กลับเรียงคำคุณศัพท์ ไว้ข้างหน้าว่า ภเวสุ วนฺตคมโน เหมือนกับคำว่า อาหิตคฺคิ และ สมฺปนฺนวิชฺชาจรโณ ทั้งนี้เพราะคิดว่าเป็นเพียงการแสดงความหมาย จึงไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงลำดับแห่งอักษร เพื่อเป็นการเอาใจนักไวยากรณ์บางพวก

ก็ในที่เช่นนี้ บททั้งหลาย แม้จะวางไว้ข้างหน้าหรือหลัง ก็ไม่ได้ทำให้อรรถเสียหาย เช่น อาหิตคฺคิ จะวางเป็น อคฺคาหิโต ก็ได้. บทว่า ฉินฺนหตฺโถ จะวางเป็น หตฺถจฺฉินฺโน ก็ได้ เพราะศัพท์ที่วางไว้ในลักษณะเช่นนี้ มิได้ทำให้ความหมายต่างกันแต่อย่างใด. ส่วนใน ฐานะทั้งหลายมี เวทชาโต เป็นต้น พึงทราบว่า "มีอยู่นั่นเทียว"

การสำเร็จรูป ภควา

ตามแนวของฎีกาวิสุทธิมรรค

เอวํ วิสุทฺธิมคฺเค “ภควาติ ปทสฺส วมฺธาตุวเสนปิ นิปฺผตฺติ ทสฺสิตา, ตฏฺฏีกายมฺปิ จ ทสฺสิตา “ภเค วมีติ ภควา. ภาเค วมีติ ภควาติ.637 นิพฺพจนํ ปน เอวํ เวทิตพฺพํ -

ภคสงฺขาตํ สิรึ อิสฺสริยํ ยสญฺจ วมิ อุคฺคิริ เขฬปิณฺฑ วิย อนเปกฺโข ฉฑฺฑยีติ ภควา. อถวา ภานิ นามนกฺขตฺตานิ, เตหิ สมํ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺตีติ ภคา, สิเนรุยุคนฺธรอุตฺตรกุรุ หิมวนฺตาทิภาชนโลกาวิเสสสนฺนิสฺสยาโสภา กปฺปฏฺฐิยภาวโต. เตปิ ภควา วมิ ตนฺนิวาสิ-สตฺตาวาสสมติกฺกมนโต ตปฺปฏิพทฺธฉนฺทราคปฺปหาเนน ปชหีติ ภควา.

จกฺกวตฺติสิรึ ยสฺมา ยสํ อิสฺสริยํ สุขํ

ปหาสิ โลกจิตฺตญฺจ สุคโต ภควา ตโต.638

ตถา ขนฺธายตนธาตาทิเภเท ธมฺมโกฏฺฐาเส สพฺพํ ปปญฺจ สพฺพํ โยคํ สพฺพํ คนฺถํ สพฺพํ สโยชนํ สมุจฺฉินฺทิตฺวา อมตํ ธาตุ สมธิคจฺฉนฺโต วมิ อุคฺคิริ อนเปกฺโข ฉฑฺฑยิ น ปจฺจาวมีติ ภควา. อถวา สพฺเพปิ กุสลากุสเล สาวชฺชานวชฺเช หีนปฺปณีเต กณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาเค ธมฺเม อริยมคฺคญาณมุเขน วมิ อุคฺคิริ อนเปกฺโข ปริจฺจชิ ปชหีติ ภควา.

ขนฺธายตนธาตาที ธมฺมเภทา มเหสินา

กณฺหสุกฺกา ยโต วนฺตา ตโตปิ ภควา มโต.639

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระอรรถกถาจารย์แสดงการสำเร็จบทว่า ภควา โดยใช้ วมุ ธาตุด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง แม้ในคัมภีร์ฎีกาวิสุทธิมรรคนั้น ท่านก็แสดงการสำเร็จบท ภควา (โดยใช้ วมุ ธาตุเช่นกัน) ดังนี้ว่า "ชื่อว่า ภควา เพราะทรงคายภคะ. ชื่อว่า ภควา เพราะทรงคาย ภาคะ (ส่วนแห่งธรรม)". สำหรับรูปวิเคราะห์พึงทราบดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงคาย คือ สำรอกสิริ๑ อิสสริยะและ ยศที่เรียกว่า ภคะ คือไม่ทรงใยดีทิ้งไปเหมือนกับก้อนเขฬะ

อีกนัยหนึ่ง ดาวทั้งหลาย ชื่อว่า ภะ, โอกาสโลกเป็นต้นว่าภูเขาสิเนรุ ภูเขายุคันธร อุตตรกุรุทวีปและป่าหิมพานต์ ชื่อว่า ภคะ เพราะเป็นไปพร้อมกับดาวชื่อ ภะ เหล่านั้น เนื่องจากเป็นภพภูมิชนิดหนึ่งที่มีความงดงามเป็นพิเศษดำรงอยู่ตลอดกัป. พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงละแม้สิ่งซึ่งสวยงามอันชื่อว่า ภคะ แม้เหล่านั้น ด้วยการละ ฉันทราคะอันเกี่ยวเนื่องกับสิ่งเหล่านั้นเนื่องจากทรงข้ามพ้นสัตตาวาสอันเป็นที่อยู่อาศัย ของสิ่งที่สวยงามอันชื่อว่า ภคะ เหล่านั้นแล้ว

เพราะพระตถาคต ทรงละสิริกล่าวคือความเป็น พระเจ้าจักรพรรดิ ยศ อิสสริยะ (ความเป็นใหญ่) ความสุขและสิ่งที่วิจิตรในโลกเสียได้ ฉะนั้น จึงทรง พระนามว่า ภควา.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงตัดปปัญจธรรม (ธรรม เครื่องเนิ่นช้า), โยคะ , คันถะ และสัญโยชน์ทั้งหมดได้อย่างเด็ดขาด ทรงบรรลุอมตธรรม (พระนิพพาน) ชื่อว่า ทรงคาย คือ ทรงสำรอกส่วนแห่งธรรมต่างโดยขันธ์ อายตนะ และ ธาตุเป็นต้น คือทอดทิ้งไปโดยมิได้มีความอาลัย ไม่หวนกลับมาอีก

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงคาย คือ สำรอกได้แก่ ทรงสละอย่างไม่มีอาลัยซึ่งธรรมทั้งหมดอันเปรียบด้วยธรรมดำและธรรมขาวซึ่งเป็นกุศล และอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวและประณีต ทางพระโอษฐ์กล่าวคืออริยมรรคญาณ

พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา เพราะเหตุที่ ทรงคายประเภทแห่งธรรมมีขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น และทรงคายทั้งธรรมดำ ธรรมขาว.

ชาตกฏฺฐกถายํ ปน หิมวาติ ปทสฺส วมฺุธาตฺวเสนปิ นิปฺผตฺติ ทสฺสิตา. ตถา หิ

สมฺภวชาตกฏฺฐกถายํ “หิมวาติ หิมปาตสมเย หิมยุตฺโตติ หิมวา. คิมฺหกาเล หิมํ วมตีติ หิมวาติ 640 วุตฺตํ. เอวํ ชาตกฏฺฐกถายํ “หิมวาติ ปทสฺส วมฺุธาตฺวเสนปิ นิปฺผตฺติ ทสฺสิตา,

อยํ นโย อีทิเสสุ ฐาเนสุปิ เนตพฺโพ. “คุณวา คณวาติอาทีสุ ปน น เนตพฺโพ. ยทิ

นเยยฺย, “คุณวา คณวาติ ปทานํ “นิคฺคุโณ ปริหีนคุโณติ เอวมาทิอตฺโถ ภเวยฺย,

ตสฺมา อยํ นโย สพฺพตฺถปิ น เนตพฺโพ.

อนึ่ง ในอรรถกถาชาดก พระอรรถกถาจารย์แสดงการสำเร็จบทว่า หิมวา โดยใช้ วมุ ธาตุเช่นกัน. ดังจะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาสัมภวชาดก พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ว่า บทว่า หิมวา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า หิมวา เพราะปกคลุมด้วยหิมะในฤดูที่หิมะตก.ชื่อว่า หิมวา เพราะคลายหิมะในฤดูร้อน. ในอรรถกถาชาดก บทว่า หิมวา พระอรรถกถาจารย์ แสดงการสำเร็จโดยใช้ วมุ ธาตุ ด้วยประการฉะนี้

ในฐานะเช่นนี้ นักศึกษา ควรนำหลักการนี้ไปใช้ได้ ยกเว้นบทว่า คุณวา, คณวา เป็นต้น ไม่ควรนำหลักการนี้ไปใช้. เพราะถ้านำไปใช้ บทว่า คุณวา, คณวา เป็นต้น ก็จะพึง มีความหมายเป็นต้นอย่างนี้ว่า

นิคฺคุโณ (ไม่มีคุณ) ปริหีนคุโณ (ปราศจากคุณ). ด้วยเหตุ ดังกล่าว หลักการนี้ จึงไม่สามารถนำไปใช้ได้ทั่วไป

คำท้วงเรื่องบทว่า ภควา

เอตฺถ สิยา “ยทิ “ภควาติอาทิปทานำ วมุธาตุวเสน นิปฺผตฺติ โหติ, กถำ “ภควนฺโต, ภควนฺตนฺติอาทีนิ สิชฺฌนฺตีติ? ยถา “ภควาติ ปทำ นิรุตฺตินเยน สิชฺฌติ, ตถา ตานิปิ เตเนว สิชฺฌนฺติ. อจินฺเตยฺโย หิ นิรุตฺตินโย เกวลำ อตฺถยุตฺติปฏิพนฺธมตฺโตว, อตฺถยุตฺติยำ สติ นิปฺผาเทตุมสกฺกุเณยฺยานิปิ รูปานิ อเนเนว สิชฺฌนฺติ. เอตฺถ จ ยำ นิรุตฺติลกฺขณำ อาหริตฺวา ทสฺเสตพฺพำ สิยา, ตำ อุปริ รูปนิปฺผาทนาธิกาเร อุทาหรเณหิ สทฺธึ ปกาเสสฺสาม.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจมีคำท้วงว่า ถ้าบทว่า ภควา เป็นต้น สามารถสำเร็จรูปได้โดยใช้ วมุ ธาตุไซร้. บทว่า ภควนฺโต, ภควนฺตำ เป็นต้น จะสำเร็จรูปได้อย่างไร ?

ตอบ: บทว่า ภควา สำเร็จรูปโดย (อาศัยหลักการของ) นิรุตตินัย ฉันใด. บทว่า ภควนฺโต เป็นต้นก็สำเร็จรูปโดย (อาศัยหลักการของ) นิรุตตินัย ฉันนั้น. ด้วยว่า นิรุตตินัย เป็นหลักการที่ใครๆ ก็คาดไม่ถึง (ว่าจะเป็นเช่นนั้นได้) เนื่องจากเป็นนัยที่ขึ้นอยู่กับความ เหมาะสมกับความหมายเท่านั้น. จริงอยู่ เมื่อมีความเหมาะสมแห่งเนื้อความ รูปทั้งหลาย แม้จะไม่สามารถให้สำเร็จได้ ก็สามารถทำให้สำเร็จได้ด้วยนิรุตตินัยนั้นนั่นเทียว

ก็ในที่นี้ คำใดควรนำเอาลักษณะของนิรุตตินัยมาแสดง ข้าพเจ้าจะแสดงคำนั้น พร้อมด้วยตัวอย่างในตอนว่าด้วยการสำเร็จรูปข้างหน้า (สุตตมาลา ๑๓๔๓)

อิธ สารมเต มุนิราชมเต
ปรมำ ปฏุตำ สุชโน ปิหยำ
วิปุลตฺถธรำ ธนินีติมิมำ
สตตำ ภชตำ มติสุทฺธกรำ.

บัณฑิต ผู้ปรารถนาความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งยวด ในพระไตรปิฎกอันเป็นคำสอนของพระจอมมุนีอันประเสริฐ เป็นที่ต้องการของเหล่าสัตบุรุษ พึง ศึกษาพิจารณาคัมภีร์สัททนีตีอันเพียบพร้อม ด้วยเนื้อหาสาระที่ไพบูลย์ อันสามารถให้ความ กระจ่างแก่ญาณปัญญา อย่างสม่ำเสมอเถิด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนำ โกสลฺลตฺถาย
กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สรวคฺคปญฺจกนฺติโก นาม ธาตุวิภาโค ปนฺนรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่อว่าสรวรรคปัญจกันติกธาตุวิภาคในสัททนีติปกรณ์ ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารที่มาใน พระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๖

ภูวาทิคณิกปริจเฉท๑

อวัคคันติกธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วยอักษรอวรรค)

อิโต ปรं อวคฺคนฺตา มิสฺสกา เจว ธาตุโย.

วกฺขามิ ธาตุเภทาทิ- กุสลสฺส มตานุคา.

แต่นี้ไป ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มธาตุที่มีอักษรอวรรค อยู่ท้าย และกลุ่มธาตุผสมอรรถเหมือนกันอันคล้อย ตามพุทธประสงค์ของพระพุทธองค์ผู้รอบรู้ประเภท แห่งธาตุเป็นต้น.

ยการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ย อักษร)

ยา = คติปาปุณสุ ไป; ถึง

ยาติ, ยนฺติ. ยาตุ, ยนฺตุ. เยยฺย, เยยฺยุ, อนุปริเยยฺยุ. ยถาสมฺภวं ปทมาลา โยเชตพฺพา. ยนฺโต ปุริโส. ยนฺตี อิตฺถี. ยนฺตं กุลं. ยานं, อุปยานं, อุยฺยานं อิจฺจาทีนิ. ทิวาทิคณิกสฺส ปนสฺส “ยายติ, ยายนฺตีติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ. ตตฺร ยานนฺติอาทีสุ ยนฺติ เอเตนาติ ยานं, รถสกฏาทิ. อุปยนฺติ เอเตน อิสฺสรสฺส วา ปิยมนาปสฺส วา สนฺติกं คจฺฉนฺตีติ อุปยานं, ปณฺณาการं. “อุปยานานิ เม ทชฺชุ, ราชปุตฺต ตยิ คเตติ. เอตฺถ หิ ปณฺณาการานิ “อุปยานานีติ วุจฺจนฺติ. สมฺปนฺนทสฺสนียปุปฺผผลาทิตาย อุทฺธं โอโลเกนฺตา ยนฺติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ อุยฺยานं.

ยาติ, ยนฺติ	ย่อมไป, ย่อมถึง
ยาตุ, ยนฺตุ	จงไป
เยยฺย, เยยฺยุ	พึงไป
อนุปริเยยฺยุ	พึงกลิ้งมาโดยรอบ

พึงแจกปทมาลาตามสมควร

ยนฺโต ปุริโส	บุรุษผู้ไปอยู่
ยนฺตี อิตฺถี	สตรีผู้ไปอยู่
ยนฺตं กุลं	ตระกูลผู้ไปอยู่
ยานं	ยาน
อุปยานं	บรรณาการ
อุยฺยานं	อุทยาน, สวน

ก็ธาตุนี้หากใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปกิริยาว่า ยายติ, ยายนฺติ เป็นต้น

อธิบายบทว่า ยานं เป็นต้น

ในพากย์นั้น บทว่า ยานํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ยาน เพราะเป็นเครื่องไป หมายถึงรถและเกวียนเป็นต้น. ชื่อว่า อุปยาน เพราะทำให้เข้าไปหาอิสสรชนหรือบุคคลผู้ เป็นที่รักที่พอใจได้ หมายถึงเครื่องบรรณาการ. ก็บรรณาการท่านเรียกว่า อุปยาน ดังข้อ ความในพระบาลีนี้ว่า อุปยานานิ เม ทชฺชุ, ราชปุตฺต ตยิ คเต1 (ข้าแต่พระราชโอรส เมื่อ พระองค์เสด็จไปแล้ว ชาวชนบทและชาวนิคมพึงให้บรรณาการแก่หม่อมฉัน)

ชื่อว่า อุยฺยาน เพราะเป็นสถานที่บุคคลแหงนหน้าขึ้นเดินชม เนื่องจากอุดมไปด้วย ดอกไม้และผลไม้เป็นต้นอันบานสะพรั่งน่าทัศนา

พฺยา = อุมฺมีสเน ลืมตา

พฺยาติ, พฺยนฺติ. พฺยาสิ, พฺยาถ. พฺยามิ, พฺยาม.

ยถาสมฺภวํ ปทมาลา โยเชตพฺพา. ตตฺร ปนายํ ปาฬิ “ยาว พฺยาติ นิมฺมีสติ, ตตฺราปิ รสติพฺพโยติ. ตตฺถ ยาว พฺยาตีติ ยาว อุมฺมีสติ, ปุราณภาสา เอสา, อยญฺหิ ยสฺมึ กาเล โพธิสตฺโต จูฬโพธิปริพฺพาชโก อโหสิ, ตสฺมึ กาเล มนุสฺสานํ โวหาโร3

พฺยาติ, พฺยนฺติ. พฺยาสิ, พฺยาถ. พฺยามิ, พฺยาม.

พึงแจกปทมาลาตามความสมควร

ก็ในข้อนี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า ยาว พฺยาติ นิมฺมีสติ, ตตฺราปิ รสติพฺพโย2 (วัยย่อมเสื่อมไปทุกขณะที่ลืมตาและหลับตา)

ในพากย์นั้น บทว่า ยาว พฺยาติ ได้แก่ ยาว อุมฺมีสติ (ลืมตา)

คำนั้นเป็นภาษาเก่า. โดยแท้จริงแล้ว คำนี้เป็นคำกล่าวของชนทั้งหลายในกาลที่ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นจูฬโพธิปริพาชก

ยุ = มิสฺสเน ผสม

= คติยญฺจ ไป

โยติ, ยวติ. อายุ, โยนิ. ตตฺถ “อายูติ อาสทฺโท อุปสคฺโค. อายวนฺติ มิสฺสีภวนฺติ สตฺตา เอเตนาติ อายุ. อถ วา อายวนฺติ อาคจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺติ ตสฺมึ สติ อรูปธมฺมาติ อายุ. ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยํ วุตฺตํ “อายวนฏฺเฐน อายุ. ตสฺมิญฺหิ สติ อรูปธมฺมา อายวนฺติ อาคจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา อายูติ วุจฺจตีติ 4 “อายุ, ชีวิตํ, ปาโณ” อิจฺเจเต ปริยายา โลกโวหารวเสน. อภิธมฺมวเสน ปน “จิติ ยปนา ยาปนา ชีวิตินฺทฺริยมิจฺเจเตปิ เตเหว สทฺธึ ปริยายา. โยนีติ อณฺฑชาทีนํ อณฺฑ-ชาทีหิ สทฺธึ ยาย มิสฺสีภาโว โหติ, สา โยนิ. อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ “ยวนฺติ เอตฺถ สตฺตา เอกชาติ-สมนฺวเยน อญฺญมญฺญ มิสฺสกา โหนฺตีติ โยนิอิติ.

โยติ ย่อมผสมกัน, ย่อมไป

ยวติ ย่อมผสมกัน, ย่อมไป

อายุ อายุ

โยนิ กำเนิด

วิเคราะห์ อายุ ศัพท์

ในพากย์นั้น อา ศัพท์ในบทว่า อายุ เป็นอุปสรรค. ชื่อว่า อายุ เพราะเป็นสภาพทำให้ เหล่าสัตว์เป็นราวกะว่าคละกัน. อีกนัยหนึ่ง นามธรรมย่อมเป็นไปได้ในเมื่อสิ่งนั้นมีอยู่ เหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า อายุ. สมจริงดังสาธกในอัฏฐสาลินีว่า ชื่อว่า อายุ เพราะเป็นสภาพ เป็นไปได้ หมายความว่า นามธรรมย่อมเป็นไปได้ในเมื่ออายุนั้นเป็นไปอยู่ ดังนั้น จึงเรียกว่า อายุ. มีคำไวพจน์ตามคำของชาวโลก คือ อายุ, ชีวิต, ปาณ. แต่ถ้าว่าตามนัยแห่งพระ อภิธรรม นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีคำอื่นๆ อีก เช่น ฐิติ ยปนา ยาปนา ชีวิตินฺทฺริย5

วิเคราะห์ โยนิ ศัพท์

บทว่า โยนิ หมายถึงกำเนิดซึ่งเป็นสายพันธุ์ที่ทำให้เกิดการคละกันระหว่างกลุ่ม สัตว์ต่อกลุ่มสัตว์ประเภทเดียวกัน เช่น กลุ่มอัณฑชะเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โยนิ เพราะเป็นที่คละกันของเหล่าสัตว์โดยคล้อยตามประเภทเดียวกัน

อัตถุทธาระของ โยนิ ศัพท์

เอตฺถ จ โยนิสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร6 นียเต. โยนีติ ขนฺธโกฏฺฐาสสฺสปิ การณสฺสปิ ปสฺสาวมคฺคสฺสปิ นามํ. “จตสฺโส นาคโยนิโย, จตสฺโส สุปณฺณโยนิโยติ เอตฺถ หิ ขนฺธโกฏฺฐาโส โยนิ นาม. “โยนิ เหสา ภูมิช ผลสฺส อธิคมายาติ เอตฺถ การณํ. “น จาหํ พฺราหฺมณํ พฺรูมิ, โยนิชํ มตฺติสมฺภวนฺติ เอตฺถ ปสฺสาวมคฺโค. เอตฺเถตํ วุจฺจติ -

ขนฺธานญฺจาปิ โกฏฺฐาเส มุตฺตมคฺเค จ การเณ.

อิเมสุ ตีสุ อตฺเถสุโยนิสทฺโท ปวตฺตติ.

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระ๑ของ โยนิ ศัพท์. คำว่า โยนิ มีอรรถดังนี้คือ ขนฺธโกฏฺฐาส (หมู่ขันธ์), การณ (เหตุ), ปสฺสาวมคฺค (บัสสาวมรรค)

อรรถขนฺธโกฏฺฐาส (หมู่ขันธ์)

ตัวอย่างเช่น

จตสฺโส นาคโยนิโย7, จตสฺโส สุปณฺณโยนิโย8

กำเนิดนาค ๔, กำเนิดครุฑ ๔

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

โยนิ เหสา ภูมิช ผลสฺส อธิคมาย9

ดูก่อนภูมิชะ เหตุมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นนี้ ย่อมมีเพื่อบรรลุผล

อรรถปสฺสาวมคฺค (บัสสาวมรรค)

ตัวอย่างเช่น

น จาหํ พฺราหฺมณํ พฺรูมิ, โยนิชํ มตฺติสมฺภวํ10

เราไม่เรียกผู้คลอดจากบัสสาวมรรคซึ่งเกิดจากมารดาว่าเป็นพราหมณ์

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ขนฺธานญฺจาปิ โกฏฺฐาเส มุตฺตมคฺเค จ การเณ

อิเมสุ ตีสุ อตฺเถสุโยนิสทฺโท ปวตฺตติ.

โยนิ ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ ขนฺธโกฏฺฐาส (หมู่ขันธ์), มุตฺตมคฺค (ปัสสาวมรรค) และ การณ (เหตุ).

พฺเย = สำวรเณ สังวร, ระวัง, ป้องกัน

พฺยายติ ย่อมสังวร

พฺเย = ปวตฺติยำ เป็นไป

พฺเยติ. สหพฺโย.

เอตฺถ สหพฺโยติ สห พฺเยติ สห ปวตฺตตีติ สหพฺโย, สหาโย, เอกภาวูปโค วา. ตถา หิ “ตาวตึสานำ เทวานำ สหพฺยตำ อุปปนฺโนติอาทีสุ เอกภาวูปโค “สหโพฺยติ วุจฺจติ.

พฺเยติ ย่อมเป็นไป

สหพฺโย ผู้เป็นไปร่วมกัน

ในพากย์นี้ คำว่า สหพฺโย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สหพฺย เพราะเป็นผู้เป็นไปร่วมกัน ได้แก่ เพื่อน หรือการเข้าถึงภพเดียวกัน. จริงอย่างนั้น ผู้เข้าถึงภพเดียวกันท่านเรียกว่า สหพฺย ดังข้อความในพระบาลี เป็นต้นว่า ตาวตึสานำ เทวานำ สหพฺยตำ อุปปนฺโน11 (เข้าถึง ความเป็นไปร่วมกันกับเทวดาชั้นดาวดึงส์)

หย = คติยำ ไป

หยติ. หโย. หโยติ อสฺโส. โส หิ หยติ สีฆำ คจฺฉตีติ หโยติ วุจฺจติ.

อิมานิ ปนสฺส นามานิ -

อสฺโส ตุรงฺโค ตุรโค วาชี วาโห หโยปิ จ

ตพฺเภทา สินฺธโว เจว โคโช อสฺสตโรปิ จ.

การณาการณญฺญู ตุ อาชานีโย หยุตฺตโม.

โฆฏโก ตุ ขพฺงฺกสฺโส วฬโวติ จ วุจฺจติ.

อสฺสโปโต กิโสโรติ ขพฺงฺโกติปิ วุจฺจติ.

หยติ ย่อมไป

หโย ม้า

ก็ม้านั้น เรียกว่า หย เพราะเป็นสัตว์ไปเร็ว

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ม้า

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ม้าทั่วไป มี ๖ ศัพท์ คือ อสฺส, ตุรงฺค, ตุรค, วาชี, วาห และ หย. ส่วนศัพท์ต่อไปนี้ เป็นศัพท์กล่าวถึงประเภทของม้า คือ สินฺธว, โคช (ม้าสินธพ), อสฺสตร (ม้าอัสดร). ม้าดีเลิศที่รู้เหตุผล เรียกว่า อาชานีย (ม้าอาชาไนย). ม้าชั้นเลว เรียกว่า โฆฏก และ วฬว. ลูกม้า เรียกว่า กิโสร, ขพฺงฺก.

หริย = คติ; ไป;

= เคลญฺเญสุ เจ็บป่วย

หริยติ.

หริยติ ย่อมไป

อย วย ปย มย ตย จย รย = คติยํ ไป

อยติ. วยติ. ปยติ. มยติ. ตยติ. จยติ. รยติ. อโย, สมโย, วโย , ปโย, รโย. มยตยจย-ธาตูนํ๑ นามิกปทานิ อุปปริกฺขิตพฺพานิ.

ตตฺถ อโยติ กาฬโลหํ, อยติ นานากมฺมารกิจฺเจสุ อุปโยคํ คจฺฉตีติ อโย. วโยติ ปฐมวยาทิอายุโกฏฺฐาโส, วยติ ปริหานึ คจฺฉตีติ วโย. ปโยติ ขีรสฺสปิ อุทกสฺสปิ นามํ, ปยติ ชเนน ปาตพฺพภาวํ คจฺฉตีติ ปโย. รโยติ เวโค, โย “ชโวติปิ วุจฺจติ, ตสฺมา รยนํ ชวนํ รโย.

อยติ. วยติ ย่อมไป

ปยติ. มยติ ย่อมไป

ตยติ. จยติ ย่อมไป

รยติ ย่อมไป

อโย เหล็ก

สมโย เวลา

วโย วัย

ปโย น้ำ, น้ำนม

รโย ความเร็ว

ในพากย์นั้น บทว่า อโย ได้แก่ เหล็ก, ชื่อว่า อย เพราะเป็นวัตถุถึงการประกอบใช้ ในงานของช่างโลหะ. บทว่า วโย ได้แก่ ส่วนแห่งอายุมีปฐมวัยเป็นต้น, ชื่อว่า วย เพราะเป็น สภาพถึงความเสื่อมไป. คำว่า ปโย เป็นชื่อของน้ำบ้าง น้ำนมบ้าง. ชื่อว่า ปย เพราะเป็นวัตถุ ถึงความเป็นของอันบุคคลพึงดื่ม. บทว่า รโย แปลว่า ความเร็ว ซึ่งเรียกว่า ชโว บ้าง. เพราะเหตุนั้น ความเร็วจึงเรียกว่า รย

อัตถุทธาระของ สมย ศัพท์

เอตฺถ สมยสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร12 วุจฺจเต สห นิพฺพจเนน. สมยสทฺโท-

สมวาเย ขเณ กาเล สมูเห เหตุทิฏฺจิสุ

ปฏิลาเภ ปหาเน จ ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติ.

ตถา หิ “อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทายาติ เอวมาทีสุ สมวาโย อตฺโถ. “เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสายาติอาทีสุ ขโณ. “อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโยติอาทีสุ กาโล. “มหาสมโย ปวนสฺมินฺติอาทีสุ สมูโห. “สมโยปิ โข เต ภทฺทาลิ อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสีติอาทีสุ เหตุ. “เตน สมเยน อุคฺคาหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกา-ปุตฺโต สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อาราเม ปฏิวสตีติอาทีสุ ทิฏฺจิ.

ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก.

อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตีติ

อาทีสุ ปฏิลาโภ. “สมฺมา มานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺสาติอาทีสุ ปหานํ. “ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐติอาทีสุ ปฏิเวโธ.

เอตฺถ จ อุปสคฺคานํ โชตกมตฺตตฺตา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วาจโก สมยสทฺโท เอวาติ สมยสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาเรปิ สอุปสคฺโค อภิสมยสทฺโท วุตฺโต.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระ (การนำเอาความหมายที่สมควรกล่าวด้วยศัพท์ เสมอกันมาแสดง) ของ สมย ศัพท์พร้อมกับรูปวิเคราะห์

สมย ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ

สมวาเย ขเณ กาเล สมูเห เหตุทิฏฺฐิสุ

ปฏิลาเภ ปหาเน จ ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติ.

ความพร้อมแห่งเหตุปัจจัย, โอกาส, กาลเวลา, หมู่, เหตุ, ความเห็น, การได้รับ, การละ, การแทงตลอด.

(หรือการบรรลุ).

ตัวอย่างอรรถของ สมย ศัพท์

อรรถสมวาย (ความพร้อมแห่งเหตุปัจจัย)

ตัวอย่างเช่น

อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทาย13

พวกเราจะเข้ามาในวันพรุ่งนี้ โดยอาศัยกาลและความพร้อมแห่งเหตุปัจจัย

อรรถขณ (โอกาส)

ตัวอย่างเช่น

เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย14

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะและโอกาสเพื่อการอยู่ด้วยข้อประพฤติอันประเสริฐ มีอย่างเดียว[คือเวลาที่พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก]

อรรถกาล (กาลเวลา)

ตัวอย่างเช่น

อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโย15

เวลาร้อน, เวลาอบอ้าว

อรรถสมูห (หมู่)

ตัวอย่างเช่น

มหาสมโย ปวนสฺมึ 16

หมู่เทพเจ้าจำนวนมากมีอยู่ในป่ามหาวันใกล้เมืองกบิลพัสดุ์

อรรถเหตุ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

สมโยปิ โข เต ภทฺทาลิ อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ17

ดูก่อนภัททาลิ เธอไม่รู้เหตุแล

อรรถทิฏฺฐิ (ความเห็น)

ตัวอย่างเช่น

เตน สมเยน อุคฺคาหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกาปุตฺโต สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อาราเม ปฏิวสติ18

ในสมัยนั้น ปริพาชกชื่ออุคคหมานะ ผู้เป็นบุตรของนางสมณมุณฑิกา อาศัยอยู่ใน อารามของพระนางมัลลิกา มีศาลาหลังเดียว เรียงรายด้วยต้นมะพลับซึ่งเป็นสถานที่โต้วาทะ

อรรถปฏิลาภ (การได้รับ)

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก

อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ.19

ธีรชน ได้ชื่อว่า บัณฑิต เพราะการได้รับประโยชน์

ทั้งสอง คือ ประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ใน สัมปรายภพ.

อรรถปหาน (การละ)

ตัวอย่างเช่น

สมฺมา มานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺส20

ภิกษุชื่อว่ากระทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะละมานะได้โดยสิ้นเชิง

อรรถปฏิเวธ = ญาณ (การแทงตลอด)

ตัวอย่างเช่น

ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐ21

สภาพบีบคั้น สภาพที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาพเร่าร้อน และสภาพที่พึงแทงตลอด

ของทุกขสัจ

อนึ่งในข้อนี้ สมย ศัพท์เท่านั้นแสดงอรรถนั้นๆ เพราะอุปสรรคเป็นเพียงโชตกะ (ศัพท์แสดงอรรถให้ปรากฏชัด มิได้แสดงอรรถเหมือนวาจกปัจจัย) ดังนั้น จึงกล่าวถึง อภิสมย ศัพท์ร่วมกับอุปสรรคแม้ในอัตถุทธาระของ สมย ศัพท์

วิเคราะห์ สมย ศัพท์

ตตฺถ สหการีการณตาย สนฺนิชฺฌํ สเมติ สมเวตีติ สมโย, สมวาโย. สเมติ สมาคจฺฉติ มคฺคพฺรหฺมจริยํ เอตฺถ ตทาธารปุคฺคโลติ สมโย, ขโณ. สเมนฺติ เอตฺถ, เอเตน วา สงฺคจฺฉนฺติ ธมฺมา สหชาตธมฺเมหิ อุปฺปาทาทีหิ วาติ สมโย, กาโล. ธมฺมปฺปวตฺติมตฺตตาย อตฺถโต อภูโตปิ หิ กาโล ธมฺมปฺปวตฺติยา อธิกรณํ กรณํ วิย จ ปริกปฺปนามตฺตสิทฺเธน รูเปน โวหิรียตีติ.

สมํ, สห วา อวยวานํ อยนํ ปวตฺติ อวฏฺฐานนฺติ สมโย, สมูโห, ยถา “สมุทาโยติ. อวยว-สหาวฏฺฐานเมว หิ สมูโห. ปจฺจยนฺตรสมาคเม เอติ ผลํ เอตสฺมา อุปฺปชฺชติ ปวตฺตติ จาติ สมโย, เหตุ. ยถา “สมุทโยติ. สเมติ สโยชนภาวโต สมฺพนฺธา เอติ อตฺตโน วิสเย ปวตฺตติ, ทฬฺหคฺคหณ- ภาวโต วา สํยุตฺตา อยนฺติ ปวตฺตนฺติ สตฺตา ยถาภินิเวสํ เอเตนาติ สมโย, ทิฏฺจิ. ทิฏฺจิสโยชเนน หิ สตฺตา อติวิย พชฺฌนฺติ. สมิติ สงฺคติ สโมธานนฺติ สมโย, ปฏิลาโภ.

สมสฺส นิโรธสฺส ยานํ, สมฺมา วา ยานํ อปคโม อปฺปวตฺตีติ สมโย, ปหานํ. ญาเณน อภิมุขํ สมฺมา เอตพฺโพ อธิคนฺตพฺโพติ สมโย, ธมฺมานํ อวิปรีโต สภาโว, อภิมุขภาเวน สมฺมา เอติ คจฺฉติ พุชฺฌตีติ สมโย. ยถาภูตสภาวาวโพโธ.

เอวํ ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺเถ สมยสทฺทสฺส ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ในเรื่องนี้ สมย ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นสภาพที่เป็นไปร่วมกันเป็นกลุ่มโดยความเป็นเหตุทำผลร่วม กัน หมายถึง สมวายะ (ความพร้อมแห่งเหตุปัจจัย)

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นโอกาสที่ผู้รองรับข้อประพฤติอันประเสริฐนั้นบรรลุมรรค พรหมจรรย์ หมายถึงขณะ (โอกาส)

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นเวลาที่สภาวธรรมเป็นไปร่วมกับสหชาตธรรม หรือเป็นไป ร่วมกับสภาวะมีการเกิดขึ้นเป็นต้น หมายถึงกาลเวลา. จริงอย่างนั้น กาล ว่าโดยปรมัตถ์แม้ จะไม่มีอยู่ เพราะเป็นเพียงความเป็นไปแห่งสภาวธรรม แต่ท่านก็ยังกล่าวไว้ประหนึ่งว่าเป็นที่ตั้ง และเป็นเครื่องมือแห่งความเป็นไปของสภาวธรรมโดยสภาพที่สำเร็จด้วยการดำริเท่านั้น

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นสภาวะตั้งอยู่ร่วมกันหรือพร้อมกันแห่งส่วนหนึ่ง หมายถึง สมูหะ (หมู่) เช่น สมุทาโย (หมู่). จริงอย่างนั้น การตั้งอยู่ร่วมกับส่วนหนึ่งนั่นเอง ชื่อว่า สมูหะ

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นแดนเกิดขึ้นและเป็นไปแห่งผลในเมื่อมีการประจวบกับเหตุ ปัจจัยอื่น หมายถึง เหตุ ดังคำว่า สมุทโย (เหตุ)

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นไปเนื่องกันในอารมณ์ของตน เนื่องจากเป็นสังโยชน์ หรือ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เป็นไปประกอบร่วมกันตามความยึดมั่น เนื่องจากเป็นสภาวะถือเอา อย่างแน่นแฟ้น หมายถึง ทิฏฐิ (ความเห็น). จริงอย่างนั้น หมู่สัตว์ย่อมยึดติดอย่างเหนียว แน่น[หรืออย่างแน่นแฟ้น]ด้วยทิฏฐิสังโยชน์

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นการประจวบกัน หมายถึง ปฏิลาภะ (การได้รับ)

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นการเข้าถึงความสงบ หรือเพราะความปราศจากคือไม่เป็น ไปโดยชอบ หมายถึง ปหานะ (การละ)

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นสภาวะที่บุคคลพึงเข้าถึงเฉพาะหน้าด้วยญาณ หมายถึง สภาวะอันไม่แปรปรวนแห่งธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่า สมย เพราะเป็นสภาวะรู้เห็นโดยชอบเฉพาะหน้าด้วยญาณ หมายถึง ญาณ รู้เห็นสภาวะตามความเป็นจริง

พึงทราบความเป็นไปในอรรถนั้นๆ ของ สมย ศัพท์อย่างนี้

ศัพท์เดียวมีหลายอรรถได้อย่างไร

นนุ จ อตฺถมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺตีติ น เอเกน สทฺเทน อเนเก อตฺถา อภิธียนฺตีติ? สจฺจเมตํ สทฺทวิเสเส อเปกฺขิเต. สทฺทวิเสเส หิ อเปกฺขมาเน เอเกน สทฺเทน อเนกตฺถาภิธานํ น สมฺภวติ. น หิ โย กาลตฺโถ สมยสทฺโท, โสเยว สมูหาทิอตฺถํ วทติ. เอตฺถ ปน เตสํ เตสํ อตฺถานํ สมยสทฺทวจนียตา สามญฺญมุปาทาย อเนกตฺถตา สมยสทฺทสฺส วุตฺตา. เอวํ สพฺพตฺถ อตฺถุทฺธาเร อธิปฺปาโย เวทิตพฺโพ.

ถาม: ศัพท์ทั้งหลายย่อมดำรงโดยอาศัยอรรถทุกๆ อย่าง ดังนั้น ศัพท์ๆ เดียว ย่อมไม่อาจแสดงความหมายได้หลายอย่าง มิใช่หรือ ?

ตอบ: ถูกต้องแล้ว หากหมายถึงศัพท์ที่มาในลักษณะที่มีการเจาะจงความหมาย. จริงอยู่ หากมองไปที่ศัพท์ซึ่งมาในลักษณะที่มีการเจาะจงความหมายตายตัว จะเห็นได้ว่า ศัพท์ๆ เดียว ย่อมไม่สามารถกล่าวความหมายหลายอย่างได้ เพราะ สมย ศัพท์ที่กล่าว อรรถกาละ (กาลเวลา) ย่อมไม่กล่าวอรรถสมูหะ เป็นต้น แต่สำหรับในที่นี้ สมย ศัพท์แสดง อรรถได้หลายอย่าง เพราะอาศัยการที่อรรถเหล่านั้นอาจถูก สมย ศัพท์กล่าวถึงได้โดย ทั่วไป. พึงทราบอธิบายเกี่ยวกับอัตถุทธาระของศัพท์อื่นๆ ทุกแห่งอย่างนี้แล

วิธีสร้างรูป สมย ศัพท์

อิโต ยาโต อยโต จ นิปฺผตฺตึ สมุทีรเย
วิญฺญู สมยสทฺทสฺส สมวายาทิวาจิโน.
อิโต ยาโต อยโต จ สมานตฺเถหิ ธาตุหิ
เอวํ สมานรูปานิ ภวนฺตีติ จ อีรเย.

บัณฑิตพึงสร้างรูปของ สมย ศัพท์ที่มีความหมายว่า สมวาย เป็นต้นจาก อิ ธาตุ, ยา ธาตุ, อย ธาตุ และ เอ ธาตุ [ในกรณีที่มาจาก ยา ธาตุให้ลง ม อาคมด้วย สูตรว่า มทา ซึ่งแยกมาจาก มทา สเร, เอ ธาตุ ได้มา ด้วยอำนาจของ จ ศัพท์].

พึงทราบว่า สมย ศัพท์สำเร็จรูปมาจากธาตุ ๓ ตัว คือ อ, ยา, อย ซึ่งเป็นธาตุที่มีอรรถว่า "ไป" เหมือน กันแล้วก็สำเร็จเป็นคำ (ว่า สมย) ที่มีรูปเสมอกัน.

นย = รกฺขเณ จ รักษา; ไป

จกาโร คติเปกฺขโก. นยติ. นโย. นโยติ นยนํ คมนนฺติ นโย, ปาฬิคติ. นยนฺติ วา รกฺขนฺติ อตฺถํ เอเตนาติ นโย, ตถตฺตนยาทิ.

จ ศัพท์รวบรวมอรรถว่า คติ (ไป, ถึง, เป็นไป).

นยติ ย่อมรักษา, ย่อมไป

นโย นัย

บทว่า นโย มีรูปวิเคราะห์ว่า ความเป็นไป ชื่อว่า นย. ได้แก่ ปาฬิคติ (คติแห่งพระ บาลี). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า นย เพราะเป็นเครื่องรักษาอรรถ ได้แก่ ตถัตตนัย เป็นต้น

ทย = ทาน; ให้;

= คติ; ไป, ถึง;

= หึสาทาน; เบียดเบียน; ถือเอา;

= รกฺขาสุ รักษา

ทยติ. ทยา.

ทยาติ เมตฺตาปิ วุจฺจติ กรุณาปิ. “ทยาปนฺโนติ เอตฺถ หิ เมตฺตา “ทยาติ, เมตฺตจิตฺตตํ อาปนฺโนติ หิ อตฺโถ. “อทยาปนฺโนติ เอตฺถ ปน กรุณา “ทยาติ วุจฺจติ. นิกฺกรุณตํ อาปนฺโนติ หิ อตฺโถ. เอวํ ทยาสทฺทสฺส เมตฺตากรุณาสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา. ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายํ วุตฺตํ “ทยาสทฺโท ยตฺถ ยตฺถ ปวตฺตติ, ตตฺถ ตตฺถ อธิปฺปายวเสน โยเชตพฺโพ. ทยาสทฺโท หิ อนุรกฺขณตฺถ๑ อนฺโตนีตํ กตฺวา ปวตฺตมาโน เมตฺตาย จ กรุณาย จ ปวตฺตตีติ.24

ทยติ ย่อมให้, ย่อมเบียดเบียน

ทยา ความเอ็นดู

บทว่า ทยา หมายถึงเมตตาก็ได้ กรุณาก็ได้. ก็เมตตาท่านเรียกว่า ทยา เหมือนใน ข้อความนี้ว่า ทยาปนฺโน22 (ประกอบด้วยความเมตตา). หมายความว่า ผู้ถึงความเป็นผู้มี เมตตาจิต. อนึ่งกรุณาท่านเรียกว่า ทยา เหมือนในข้อความนี้ว่า อทยาปนฺโน23 (ไม่ประกอบ ด้วยความเอ็นดู) หมายความว่า ถึงความเป็นผู้ไม่มีกรุณา. โดยประการดังนี้ ทยา ศัพท์ พึงทราบว่าเป็นได้ทั้งในเมตตาและกรุณาดังที่ในคัมภีร์ฏีกาอภิธรรมกล่าวว่า

ทยา ศัพท์ย่อมปรากฏในที่ใดๆ พึงประกอบโดยความเป็นอรรถที่ผู้พูดประสงค์ ในที่นั้นๆ โดยแท้จริงแล้ว ทยา ศัพท์นั้นเมื่อเป็นไปโดยกระทำอรรถคือการรักษาไว้ภายใน ย่อมเป็นไปในเมตตาและกรุณาได้๑

วิเคราะห์ ทยา ศัพท์

วจนตฺโถ ปเนตฺถ เอวํ เวทิตพฺโพ:- ทยติ ททาติ สตฺตานํ อภยํ เอตายาติ ทยา. ทยติ คจฺฉติ วิภาคํ อกตฺวา ปาปกลฺยาณชเนสุ สมํ วตฺตติ, สีเตน สมํ ผรนฺตํ รโชมลญฺจ ปวาเหนฺตํ อุทกมิวาติปิ ทยา, เมตฺตา. ทยติ วา หึสติ การุณิกํ ยาว ยถาธิปฺเปตํ ปรสฺส หิตนิปฺผตฺตึ น ปาปุณาติ ตาวาติ ทยา. ทยติ อนุคฺคณฺหาติ

ปาปชนมฺปิ สชฺชโน เอตายาติปิ ทยา. ทยติ อตฺตโน สุขมฺปิ ปหาย เขมํ คณฺหาติ สชฺชโน เอตายาติ ทยา. ทยนฺติ คณฺหนฺติ เอตาย มหาโพธิสตฺตา พุทฺธภาวาย อภินีหารกรณกาเล หตฺถคตมฺปิ อรหตฺตผลํ ฉฑฺเฑตฺวา สํสารสาครโต สตฺเต สมุทฺธริตุกามา อนสฺสาสกรํ อติภยานกํ มหนฺตํ สํสารทุกฺขํ, ปจฺฉิมภเว จ สห อมตธาตุปฏิลาเภน อเนกคุณสมลงฺกตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณญฺจาติปิ ทยา, กรุณา. กรุณามูลกา หิ สพฺเพ พุทฺธคุณา.

อปโร นโย- ทยนฺติ อนุรกฺขนฺติ สตฺเต เอตาย, สยํ วา อนุทยติ, อนุทยมตฺตเมว วา เอตนฺติ ทยา, เมตฺตา เจว กรุณา จ. กิญฺจิ ปโยคเมตฺถ กถยาม “เสยฺยถาปิ คหปติ คิชฺโฌ วา กงฺโก วา กุลโล วา มํสเปสึ อาทาย ทเยยฺย. ปุตฺเตสุ มทฺทิ ทเยสิ, สสฺสุยา สสุรมฺหิ จ. ทยิตพฺโพ รเถสภา”. ตตฺถ ทเยยฺยาติ อุปฺปติตฺวา คจฺเฉยฺย, คตฺยตฺถวเสเนตํ ทฏฺฐพฺพํ. ทเยสีติ เมตฺตจิตฺตํ กเรยฺยาสิ. ทยิตพฺโพติ ปิยายิตพฺโพ. อุภยมฺเปตํ วิวรณํ รกฺขณตฺถํ อนฺโตคธํ กตฺวา อธิปฺปายตฺถวเสน กตนฺติ เวทิตพฺพํ.

โปรดทราบรูปวิเคราะห์ในเรื่องนี้ดังต่อไปนี้ เมตตา ชื่อว่า ทยา เพราะเป็นสภาวะทำ ให้เหล่าสัตว์ให้อภัย หรือเพราะเป็นสภาวะเป็นไปเสมอกันในคนชั่วและคนดีโดยไม่กระทำ ให้ต่างกันเหมือนดั่งน้ำที่แผ่ไปเสมอกับความเย็นและชำระมลทินธุลี

อีกนัยหนึ่ง กรุณา ชื่อว่า ทยา เพราะเป็นสภาวะเบียดเบียนผู้มีใจกรุณา ตราบที่ยัง ไม่สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นสมปรารถนา หรือเพราะเป็นสภาวะทำให้คนดีอนุเคราะห์คนชั่ว หรือเพราะเป็นสภาวะทำให้คนดีรับเอาความลำบากโดยยอมเสียสละความสุขส่วนตัว หรือ เพราะเป็นสภาวะทำให้พระโพธิสัตว์ผู้ประเสริฐยอมสละอรหัตตผลที่มาใกล้พระหัตถ์ในเวลา กระทำความปรารถนาพุทธภูมิ แล้วเป็นผู้ประสงค์จะยังเหล่าสัตว์ให้ข้ามจากสาครคือ สงสาร ได้รับสังสารทุกข์อันใหญ่หลวงน่าสะพรึงกลัวซึ่งกระทำความไม่สำราญ พร้อมทั้ง พระสัพพัญญุตญาณที่ประดับด้วยคุณอันมากมายด้วยการบรรลุอมตธาตุในภพสุดท้ายโดยแท้จริงแล้ว พระพุทธคุณทั้งมวลมีความกรุณาเป็นมูลเหตุ

อีกนัยหนึ่ง เมตตาและกรุณาได้ชื่อว่า ทยา เพราะเป็นสภาวะทำให้เหล่าสัตว์รักษา หรือเป็นสภาวะรักษา หรือเป็นการรักษา ข้าพเจ้าจะแสดงอุทาหรณ์บางอย่างในเรื่องนี้

เสยฺยถาปิ คหปติ คิชฺโฌ วา กงฺโก วา กุลโล วา มํสเปสึ อาทาย ทเยยฺย25

ดูก่อนคฤหบดี เปรียบดังแร้ง นกกระสา หรือเหยี่ยวโฉบชิ้นเนื้อแล้วบินไป

ปุตฺเตสุ มทฺทิ ทเยสิ, สสฺสุยา สสุรมฺหิ จ26

ดูก่อนมัทรี เธอจงรักบุตรธิดาพร้อมทั้งบิดาสามีและมารดาสามีเถิด

ทยิตพฺโพ รเถสภ27

ข้าแต่จอมทัพ พระองค์พึงรัก[เจ้าชายปัญจาลจันทะ]เถิด

ในพากย์นั้น บทว่า ทเยยฺย แปลว่า บินไป. โปรดทราบ ทย ธาตุนี้โดยความมีอรรถ ว่า ไป. บทว่า ทเยสิ (จงรัก) มีความหมายว่า จงกระทำเมตตาจิต. บทว่า ทยิตพฺโพ แปลว่า พึงรัก. นักศึกษา โปรดทราบว่าคำอธิบายทั้งสองนี้กระทำด้วยความเป็นอรรถที่ผู้พูด ประสงค์โดยสงเคราะห์อรรถว่า "รักษา" ไว้ภายในด้วย

๑

อูยี = ตนฺตสนฺตาเน ปั่นด้าย, ปั่นฝ้าย

อูยติ. อูโต, อูตวา.

อูยติ ย่อมปั่นด้าย

อูโต อันเขาปั่นด้ายแล้ว

อูตวา ปั่นด้ายแล้ว

ปูยี = วิสรเณ แผ่ไป;

= ทุคฺคนฺเธ จ (กลิ่นชั่ว), เหม็น

ปูยติ. ปูโต, ปูตวา. ปูติมจฺฉํ กุสคฺเคน, โย นโร อุปนยฺหติ.

ปูยติ (ย่อมแผ่ไป, ย่อมเน่า). ปูโต (แผ่ไปแล้ว, เน่าแล้ว). ปูตวา (แผ่ไปแล้ว, เน่าแล้ว). ปูติมจฺฉํ กุสคฺเคน, โย นโร อุปนยฺหติ28 (บุคคลใดย่อมห่อปลาเน่าด้วยปลายหญ้าคา)

กนฺยี = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว

กนฺยติ. กนฺโต, กนฺตวา.

กนฺยติ ย่อมกล่าว

กนฺโต กล่าวแล้ว

กนฺตวา กล่าวแล้ว

ขมาย = วิฏฺนเน สลัด, สั่น

ขมายติ. ขมาโต, ขมาตวา.

ขมายติ ย่อมสลัด, ย่อมสั่น

ขมาโต สลัดแล้ว, สั่นแล้ว

ขมาตวา สลัดแล้ว, สั่นแล้ว

ผายิ ปายิ = วุทฺธิยํ เจริญ, รุ่งเรือง

ผายติ. ผีโต, ผีตวา.

ตตฺถ ตตวนฺตุปจฺจยา, ยการโลโป, ธาตฺวนฺตสฺส สรสฺส อิการาเทโส จ ทฏฺฐพฺโพ. เอส นโย “ปูโต ปูตวาติอาทีสุปิ ยถาสมฺภวํ ทฏฺฐพฺโพ. ปายติ. ปาโย. อปาโย. เอตฺถ จ นตฺถิ ปาโย วุทฺธิ เอตฺถาติ อปาโย. อถ วา ปน อยโต สุขโต อเปโตติ อปาโยติปิ นิพฺพจนียํ. อปาโยติ จ นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย อสุรกาโยติ จตฺตาโร อปายา.

ผายติ ย่อมเจริญ

ผีโต เจริญแล้ว

ผีตวา เจริญแล้ว

ในคำว่า ผีโต, ผีตวา นั้นพึงทราบว่า ลง ต, ตวนฺตุ ปัจจัย. ลบ ย อักษร และแปลงสระ ที่สุดธาตุเป็น อิ อักษร. พึงทราบนัยนี้แม้ในคำว่า ปูโต, ปูตวา เป็นต้น ตามสมควร

ปายติ ย่อมเจริญ

ปาโย ความเจริญ

อปาโย อบายภูมิ

วิเคราะห์ อปาย ศัพท์

ก็ในที่นี้ คำว่า อปาย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปาย เพราะเป็นภูมิที่ไม่มีความเจริญ. อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อปาย เพราะเป็นภูมิที่ปราศจากความสุข. ก็บทว่า อปาโย หมายถึง อบาย ๔ ได้แก่ นรก, กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน, เปรตวิสัย และอสุรกาย

ตายุ = สนฺตาน;สืบต่อ;

= ปาลเนสุ รักษา

ตายติ. ตายนํ.

ทิวาทิคเณ ปน ตา ปาลเนติ ธาตุ ปสฺสถ, ตสฺส “ตายติ ตาณนฺ"ติ รูปานิ. อุภเยสํ กฺริยา-ปทำ สมำ. อการยการปจฺจยมตฺเตเนว นานตฺตำ, นามิกปทานิ ปน วิสทิสานิ “ตายนำ, ตาณนฺติ.

ตายติ ย่อมสืบต่อ, ย่อมรักษา

ตายนำ ความสืบต่อ, การรักษา

ส่วนในทิวาทิคณะจะพบธาตุว่า ตา ปาลเน (รักษา). ธาตุดังกล่าวมีรูปว่า ตายติ, ตาณำ. ธาตุทั้ง ๒ ตัวนั้น สำเร็จเป็นบทกิริยาเหมือนกัน. ต่างกันแต่เพียงการลง อ ปัจจัยใน ภูวาทิคณะ และ ย ปัจจัยในทิวาทิคณะเท่านั้น. ส่วนบทนาม มีรูปสำเร็จไม่เหมือนกัน เช่น ตายนำ, ตาณำ (ความสืบต่อ, การรักษา)

จายุ = ปูชา; บูชา;

= นิสามเนสุ ใคร่ครวญ

ปูชา ปูชนา. นิสามนำ โอโลกนำ สวนญฺจ วุจฺจติ. “อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ. นิสามยถ สาธโวติ จ อาทีสุ หิ โอโลกนสวนานิ นิสามนสทฺเทน วุตฺตานิ. อปิจ ฌาเณน อุปปริกฺขณมฺปิ นิสามนเมวาติ คเหตพฺพำ. จายติ, อปจายติ. อนคาเร ปพฺพชิเต, อปเจ พฺรหฺมจาริเย. เย วุทฺธมปจายนฺติ. อปจิตึ ทสฺเสติ. นิจฺจำ วุทฺธาปจายิโน.

ปูชา คือ การบูชา.

นิสามน คือ การใคร่ครวญ หมายถึง การดูและการฟัง

จริงอย่างนั้น ท่านใช้ นิสามน ศัพท์ระบุถึงการดูและการฟัง ดังสาธกในข้อความนี้ว่า อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ29 (ดูก่อนมัทรี เอาเถิดเธอจงดู). นิสามยถ สาธโว30 (พวกท่านผู้เป็น สัตบุรุษจงฟังเถิด). อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่าแม้การใคร่ครวญด้วยญาณ ก็ชื่อว่า นิสามน

จายติ ย่อมบูชา, ย่อมใคร่ครวญ

อปจายติ ย่อมยำเกรง, ย่อมเคารพ

เย วุทฺธมปจายนฺติ31 ชนเหล่าใดย่อมเคารพผู้ใหญ่

อนคาเร ปพฺพชิเต,- พึงเคารพบูชาบรรพชิตผู้ประพฤติพรหมจรรย์-

อปเจ พฺรหฺมจาริเย ผู้ไม่ประกอบกิจการครองเรือน

อปจิตึ ทสฺเสติ32 ย่อมแสดงความเคารพ

นิจฺจํ วุทฺธาปจายิโน33 ผู้มีปกติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์

ยการนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ย อักษร.

รการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ร อักษร)

รา = อาทาเน ถือ, ยึดมั่น

ราติ ย่อมถือ

ริ = สนฺตาเน สืบต่อ

เรติ. เรณุ. เรณูติ รโช.

เรติ (ย่อมสืบต่อ). เรณุ (ธุลี). บทว่า เรณุ ได้แก่ ธุลี

รุ = คติยํ ไป;

= โรสเน จ โกรธ, เกรี้ยวกราด

รวติ, วิรวติ.

รวติ ย่อมไป

วิรวติ ย่อมไป

รุ = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว

โรติ, รวติ. รโว, อุปรโว.

รุตมนุญฺญ รุจิยา จ ปิฏฺฐิ. รุตนฺติ รวนํ รุตํ, สทฺโท.

โรติ, รวติ ย่อมร้อง

รโว เสียง

อุปรโว เสียง

รุตมนุญฺญ รุจิยา จ ปิฏฺฐิ 34 (เสียงขับร้องของเธอไพเราะ หลังของเธอก็งาม). บทว่า รุตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า การร้อง ชื่อว่า รุต หมายถึง เสียง

เร = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว

รายติ. รา. รตฺติ. เอตฺถ จ ราติ สทฺโท. รตฺตีติ นิสาสงฺขาโต สตฺตานํ สทฺทสฺส วูปสมกาโล. รา ติยฺยติ อุจฺฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ.

รายติ ย่อมออกเสียง

รา เสียง

รตฺติ ราตี

ก็ในที่นี้ บทว่า รา ได้แก่ เสียง. บทว่า รตฺติ มีความหมายว่า เวลาสงบแห่งเสียง ของเหล่าสัตว์ กล่าวคือเวลากลางคืน. ชื่อว่า รตฺติ เพราะเป็นกาลที่เสียงขาดสูญไป

พฺรู = วิยตฺติยํ วาจายํ กล่าวชัดเจน, พูด

อปิ หนฺตฺวา หโต พฺรูติ.

พฺรวีติ, พฺรูนฺติ. พฺรูสิ, พฺรูถ. พฺรูมิ, พฺรูม. พฺรูเต, พฺรุวนฺเต. พฺรูเส, พฺรุวฺเห. พฺรุเว, พฺรุมฺเห. พฺรูตุ, พฺรุวิตุ, พฺรุวนฺตุ. พฺรูหิ, พฺรูถ. พฺรูมิ, พฺรูม. พฺรูตํ, พฺรุวนฺตํ.

เอตฺถ จ อมฺพฏฺฐสุตฺเต “ปุน ภวํ โคตโม พฺรุวิตูติ ปาฬิทสฺสนโต “พฺรุวิตูติ วุตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถาปิ อุปปริกฺขิตฺวา นโย คเหตพฺโพ.

พฺรุเวยฺย, พฺรุเว, พฺรุเวยฺยุ. พฺรุเวยฺยาสิ, พฺรุเวยฺยาถ. พฺรุเวยฺยามิ, พฺรุเวยฺยาม. พฺรุเวถ, พฺรุเวรํ. พฺรุเวโถ, พฺรุเวยฺยาวฺโห. พฺรุเวยฺยํ. พฺรุเวยฺยามฺเห.

ปพฺรูติ. อนุพฺรูติ. ปพฺรูตุ, อนุพฺรูตุ. ปพฺรุเวยฺย, อนุพฺรุเวยฺย. เอวํ สพฺพตฺถ ปอนุอุปสคฺเคหิปิ ยถาสมฺภวํ ปทมาลา โยเชตพฺพา.

อาห, อาหุ. พฺรเว, พฺรวิตฺถ, พฺรวิเร. พฺรวิตฺโถ, พฺรวิวฺโห. พฺรวึ, พฺรวิมฺเห.

ปโรกฺขาวเสน วุตฺตานิ.

อพฺรวา อพฺรูว. อพฺรโว, อพฺรวตฺถ. อพฺรวํ, อพฺรวมฺหา. อพฺรวตฺถ, อพฺรวตฺถุ. อพฺรวเส, อพฺรวฺหํ. อพฺรวึ, อพฺรวิมฺหเส. หิยฺยตฺตนีวเสน วุตฺตานิ.

อพฺรวิ, อพฺรวุ. อพฺรโว, อพฺรวิตฺถ. อพฺรวึ, อพฺรวิมฺหา. อพฺรวา, อพฺรวู. อพฺรวเส, อพฺรวิวฺหํ. อพฺรวํ, อพฺรวิมฺเห. อชฺชตนีวเสน วุตฺตานิ.

พฺรุวิสฺสติ, พฺรุวิสฺสนฺติ. อพฺรวิสฺสา, อพฺรวิสฺสํสุ. เสสํ สพฺพํ เนตพฺพํ. กมฺมปทํ อปฺปสิทฺธํ. สเจ ปน สิยา, “พฺรูยตีติ สิยา “ลุยติ, ลูยตีติ ปทานิ วิย.

ตัวอย่างและแบบแจก พฺรู ธาตุ

อปิ หนฺตฺวา หโต พฺรูติ36

บุคคลทำร้ายตนเอง กลับพูดว่าถูกผู้อื่นทำร้าย

[วัตตมานาวิภัตติ]

พฺรวีติ, พฺรูนฺติ. พฺรูสิ, พฺรูถ. พฺรูมิ, พฺรูม.

พฺรูเต, พฺรุวนฺเต. พฺรูเส, พฺรุวฺเห. พฺรุเว, พฺรุมฺเห.

[ปัญจมีวิภัตติ]

พฺรูตุ, พฺรุวิตุ, พฺรุวนฺตุ. พฺรูหิ, พฺรูถ. พฺรูมิ, พฺรูม.

พฺรูตำ, พฺรุวนฺตำ...

ก็ในแบบแจกนี้ ข้าพเจ้าแสดงรูปว่า พฺรุวิตุ เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า ปุน ภวำ โคตโม พฺรุวิตุ (พระโคดมผู้เจริญจงตรัสอีก). แม้ในทุกแห่ง นักศึกษา พึงพิจารณา ใคร่ครวญแล้วถือเอานัยอย่างนี้ด้วย

[สัตตมีวิภัตติ]

พฺรุเวยฺย, พฺรุเว, พฺรุเวยฺยุ. พฺรุเวยฺยาสิ, พฺรุเวยฺยาถ. พฺรุเวยฺยามิ, พฺรุเวยฺยาม.

พฺรุเวถ, พฺรุเวรำ. พฺรุเวโถ, พฺรุเวยฺยาวฺโห. พฺรุเวยฺยำ. พฺรุเวยฺยามฺเห.

แบบแจก พฺรู ธาตุร่วมกับอุปสรรค

ปพฺรูติ. อนุพฺรูติ. ปพฺรูตุ, อนุพฺรูตุ. ปพฺรุเวยฺย, อนุพฺรุเวยฺย. พึงแจกปทมาลาตาม สมควรแม้ด้วย ป และ อนุ อุปสรรคในวิภัตติทั้งหมดอย่างนี้

[ปโรกขาวิภัตติ]

อาห, อาหุ. พฺรเว,

พฺรวิตฺถ, พฺรวิเร. พฺรวิตฺโถ, พฺรวิวฺโห. พฺรวึ, พฺรวิมฺเห

[หิยยัตตนีวิภัตติ]

อพฺรวา อพฺรวู. อพฺรโว, อพฺรวตฺถ. อพฺรวำ, อพฺรวมฺหา.

อพฺรวตฺถ, อพฺรวตฺถุ. อพฺรวเส, อพฺรวฺหำ. อพฺรวึ, อพฺรวิมฺหเส

[อัชชัตนีวิภัตติ]

อพฺรวิ, อพฺรวุ. อพฺรโว, อพฺรวิตฺถ. อพฺรวึ, อพฺรวิมฺหา.

อพฺรวา, อพฺรวู. อพฺรวเส, อพฺรวิวฺหำ. อพฺรวำ, อพฺรวิมฺเห.

[ภวิสสันตี - กาลาติปัตติวิภัตติ]

พฺรุวิสฺสติ, พฺรุวิสฺสนฺติ. อพฺรวิสฺสา, อพฺรวิสฺสำสุ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ. บทกรรมไม่มีใช้. แต่ถ้าจะพึงมี ก็จะพึงมีบทว่า พฺรูยติ เหมือนกับบทว่า ลุยติ, ลูยติ (ย่อมเกี่ยว)

ชีร = พฺรูหเน เจริญ

พฺรูหนำ วฑฺฒนำ.

ชีรติ. ชีรำ. ชีรมาโน. ชีรณำ. อปฺปสฺสุตายำ ปุริโส, พลิพทฺโทว ชีรติ.

พฺรูหน คือ ความเจริญขึ้น.

ชีรติ ย่อมแก่

ชีรำ แก่อยู่

ชีรมาโน แก่อยู่

ชีรณำ ความแก่

อปฺปสฺสุตายำ ปุริโส, พลิพทฺโทว ชีรติ37

คนมีสุตะน้อยนี้ ย่อมแก่เหมือนโคถึก (โคพลิพัทท์)

ปูร = ปูรเณ เต็ม

ปูรติ. ปูรเตว มโหทธิ. สพฺเพ ปูเรนฺตุ สงฺกปฺปา. ปูริตุ, ปูริตฺวา, ปูรำ, ปูริตำ, ปุณฺณำ, ปริปุณฺณำ, สมฺปุณฺณำ, ปูรณำ. ปูรโณ กสฺสโป. การิเต “ปารมิโย ปูเรติ, ปูรยติ, ปูราเปติ, ปูราปยติ. ปูเรตฺวา, ปูรยิตฺวา, ปูราเปตฺวา, ปูราปยิตฺวา, ปริปูเรตฺวาอิจฺจาทีนิ ภวนฺติ.

ปูรติ ย่อมเต็ม

ปูรเตว มโหทธิ38 ห้วงน้ำใหญ่ย่อมเต็ม

สพฺเพ ปูเรนฺตุ สงฺกปฺปา39 ขอความดำริทั้งมวลจงเต็มรอบ

ปูริตุ เพื่อเต็ม

ปูริตฺวา เต็มแล้ว

ปูรำ เต็มอยู่

ปูริตำ. ปุณฺณำ เต็มแล้ว

ปริปุณฺณำ, สมฺปุณฺณำ เต็มแล้ว

ปูรณำ ความเต็ม

ปูรโณ กสฺสโป40 ปูรณกัสสปะ

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ปารมิโย ปูเรติ (ยังบารมีให้เต็มอยู่), ปูรยติ, ปูราเปติ, ปูราปยติ (ให้เต็มอยู่). ปูเรตฺวา, ปูรยิตฺวา, ปูราเปตฺวา, ปูราปยิตฺวา, ปริปูเรตฺวา (ให้เต็มแล้ว)

โฆร = คติปฏิฆาเต แปรปรวนแห่งการไป, หยุด

คติปฏิฆาตำ คติปฏิหนนำ. โฆรติ.

คติปฏิฆาต คือ การแปรปรวนแห่งการไป.

โฆรติ ย่อมหยุด

โธร = คติจาตุริเย ความงามแห่งการไป

คติจาตุริยำ คติเฉกภาโว. โธเรติ.

คติจาตุริย คือ ความงามแห่งการไป.

โธรติ ย่อมไปงาม

สร = คติยำ ไป

สรติ, วิสรติ, อุสฺสรติ. อุสฺสารณา. สโร. สำสาโร อิจฺจาทีนิ. ตตฺถ สโรติ รหโท. สำสาโรติ วฏฺฏำ, โย “ภโวติปิ วุจฺจติ. (=วุจฺจเต)

สรติ (ย่อมไป), วิสรติ (ย่อมซ่านไป), อุสฺสรติ(ย่อมขึ้นไป). อุสฺสารณา (การเคลื่อน งานฉลอง). สโร (สระ). สังสาโร (สังสารวัฏ) ดังนี้เป็นต้น. ในพากย์นั้น บทว่า สโร ได้แก่ สระ. บทว่า สังสาโร ได้แก่ วัฏฏสงสาร ซึ่งเรียกว่า ภว บ้าง

จร = จรเณ ประพฤติ

จรติ, วิจรติ, อนุจรติ. สญฺจรติ

จรติ ย่อมประพฤติ

วิจรติ ย่อมประพฤติโดยพิเศษ

อนุจรติ ย่อมประพฤติตาม

สญฺจรติ ย่อมประพฤติด้วยดี

จร = คติ; ไป;

= ภกฺขเนสุ กิน, บริโภค

จรติ, วิจรติ, อนุจรติ, สญฺจรติ, ปฏิจรติ. จริยา. จริตา. จาโร. วิจาโร. อนุวิจาโร. อุปวิจาโร. จรณํ. จารโก. โอจรโก. พฺรหฺมจริยํ อิจฺจาทีนิ. ตตฺถ จรตีติ คจฺฉติ, ภกฺขติ วา. ตถา หิ จรนฺติ ปทสฺส คจฺฉนฺโต ขาทนฺโต จาติ อตฺถํ วทนฺติ ครู. ปฏิจรตีติ ปฏิจฺฉาเทติ. จารโกติ ตัปเวสิตานํ สตฺตานํ สุขํ จรติ ภกฺขตีติ จารโก, โรโธ. โอจรโกติ อโธจารี.

จรติ, วิจรติ ย่อมเที่ยวไป

อนุจรติ, สญฺจรติ ย่อมเที่ยวไป

ปฏิจรติ ย่อมปกปิด

จริยา ความประพฤติ

จริตา จริต

จาโร ความใคร่ครวญ

วิจาโร ความใคร่ครวญโดยประการต่างๆ

อนุวิจาโร ความใคร่ครวญ

อุปวิจาโร ความเข้าไปใคร่ครวญ

จรณํ เท้า

จารโก กรง

โอจรโก ผู้เที่ยวไปเบื้องล่าง, จารบุรุษ

พฺรหฺมจริยํ ความประพฤติประเสริฐ

ในพากย์นั้น บทว่า จรติ แปลว่า ย่อมไป หรือย่อมกิน. จริงอย่างนั้น พระอรรถ-กถาจารย์ได้อธิบาย บทว่า จรํ ไว้ว่า ไปอยู่หรือเคี้ยวกินอยู่. บทว่า ปฏิจรติ ได้แก่ ย่อมปกปิด. บทว่า จารโก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อ

ว่า จารก เพราะเป็นวัตถุเบียดเบียนสุขของเหล่าสัตว์ผู้ เข้าไปสู่กรงนั้น หมายถึง กรง. บทว่า โอจรโก คือผู้เที่ยวไปในเบื้องล่าง

อัตถุทธาระของ พฺรหฺมจริย ศัพท์

พฺรหฺมจริยนฺติ41 ทานมฺปิ เวยฺยาวจฺจมฺปิ สิกฺขาปทมฺปิ พฺรหฺมวิหาโรปิ ธมฺมเทสนาปิ เมถุนวิรติปิ สทารสนฺโตโสปิ อุโปสโถปิ อริยมคฺโคปิ สกลํ สาสนมฺปิ อชฺฌาสโยปิ วุจฺจติ.

กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยํ

กิสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก

อิทฺธิชุติพลวีริยูปปตฺติ

อิทญฺจ เต นาค มหาวิมานํ.

อหญฺจ ภริยา จ มนุสฺสโลเก

สทฺธา อุโภ ทานปตี อหุมฺหา

โอปานภูตํ เม ฆรํ ตทาสิ

สนฺตปฺปิตา สมณพฺราหฺมณา จ.

ตํ เม วตํ ตํ ปน พฺรหฺมจริยํ

ตสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก

อิทฺธิชุติพลวีริยูปปตฺติ

อิทญฺจ เม ธีร มหาวิมานนฺติ 42

อิมสฺมิญฺหิ ปุณฺณกชาตเก ทานํ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตํ.

เกน ปาณิ กามทโท เกน ปาณิ มธุสฺสโว

เกน เต พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

เตน ปาณิ กามทโท เตน ปาณิ มธุสฺสโว

เตน เม พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญ ปาณิมฺหิ อิชฺฌตีติ 43

อิมสฺมึ องฺกุรเปตวตฺถุมฺหิ เวยฺยาวจฺจํ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตํ.

“อิทํ โข ตํ ภิกฺขเว ติตฺติริยํ นาม พฺรหฺมจริยํ อโหสีติ อิมสฺมึ ติตฺติรชาตเก สิกฺขาปทำ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตํ. “ตำ โข ปน ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยำ เนว นิพฺพิทาย น วิราคาย...ยาวเทว พฺรหฺมโลกูปปตฺติยาติ อิมสฺมึ มหาโควินฺทสุตฺเต พฺรหฺมวิหารา “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตา. “เอกสฺมึ พฺรหฺมจริยสฺมึ, สหสฺสำ มจฺจุหายิโนติ เอตฺถ ธมฺมเทสนา “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตา. “ปเร อพฺรหฺมจารี ภวิสฺสนฺติ, มยเมตฺถ พฺรหฺมจาริโน ภวิสฺสามาติ สลฺเลขสุตฺเต เมถุนวิรติ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตา.

มยญฺจ ภริยา นาติกฺกมาม

อมฺเห จ ภริยา นาติกฺกมนฺติ

อญฺญตฺร ตาหิ พฺรหฺมจริยำ จราม

ตสฺมา หิ อมฺหํ ทหรา น มียเรติ

มหาธมฺมปาลชาตเก สทารสนฺโตโส “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺโต.

หีเนน พฺรหฺมจริเยน ขตฺติเย อุปปชฺชติ

มชฺฌิเมน จ เทเวสุ อุตฺตเมน วิสุชฺฌตีติ

เอวํ นิมิชาตเก อวีติกฺกมวเสน กโต อุโปสโถ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺโต.

“อิทํ โข ปน ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย...อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ มหาโค วินฺทสุตฺตสฺมึเยว อริยมคฺโค “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺโต. “ตยิทํ พฺรหฺมจริยํ อิทฺธญฺเจว ผีตญฺจ วิตฺถาริกํ พาหุชญฺญ ปุถุภูตํ ยาว เทวมนุสฺเสหิ สุปฺปกาสิตนฺติ ปาสาทิก-สุตฺเต สิกฺขตฺตยสงฺคหํ สกลํ สาสนํ “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺตํ.

อปิ อตรมานานํ ผลาสาว สมิชฺฌติ

วิปกฺกพฺรหฺมจริโยสฺมิ เอวํ ชานาหิ คามณีติ

เอตฺถ อชฺฌาสโย “พฺรหฺมจริยนฺติ วุตฺโต.

พฺรหฺมจริย ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ทาน (การให้), เวยฺยาวจฺจ (การขวนขวาย), สิกฺขา-ปท (สิกขาบท), พฺรหฺมวิหาร (พรหมวิหาร), ธมฺมเทสนา (การแสดงธรรม), เมถุนวิรติ (เมถุนวิรัติ), สทารสนฺโตส (ความยินดีในภรรยาของตน), อุโปสถ (อุโบสถ), อริยมคฺค (อริยมรรค), สกลสาสน (คำสอนทั้งสิ้น) และ อชฺฌาสย (อัธยาศัย)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ พฺรหฺมจริย ศัพท์

อรรถทาน (การให้)

ดังพุทธวจนะในปุณณกชาดกนี้ว่า

กินฺเต วตํ กึ ปน พฺรหฺมจริยํ

กิสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก

อิทฺธิชุติพลวีริยูปปตฺติ

อิทญฺจ เต นาค มหาวิมานํ.

ก็อะไรเป็นวัตรของท่าน อะไรเป็นพรหมจรรย์ของ ท่าน ท่านพญานาค วิบากนี้คือฤทธิ์ ความรุ่งเรือง กำลัง ความเพียร และการเกิดในนาคภพ พร้อมทั้ง วิมานใหญ่ของท่านนี้ เป็นวิบากของพรหมจรรย์ อะไรที่ท่านประพฤติแล้ว.

อหญฺจ ภริยา จ มนุสฺสโลเก

สทฺธา อุโภ ทานปตี อหุมฺหา

โอปานภูตํ เม ฆรํ ตทาสิ

สนฺตปฺปิตา สมณพฺราหฺมณา จ.

พวกเราคือข้าพเจ้ากับภรรยาทั้งสอง ได้มีศรัทธา เป็นทานบดีในมนุษย์โลก เรือนของเราในครั้งนั้น เป็น ราวกะบ่อน้ำ และสมณพราหมณ์ก็ได้อิ่มหนำแล้ว.

ตำ เม วตำ ตำ ปน พฺรหฺมจริยำ

ตสฺส สุจิณฺณสฺส อยำ วิปาโก

อิทฺธิชุติพลวีริยูปปตฺติ

อิทญฺจ เม ธีร มหาวิมานำ.

ทานที่ให้แล้วนั้น เป็นวัตรของเรา อนึ่ง ทานที่ได้ ให้ แล้วนั้น เป็นพรหมจรรย์ของเรา ท่านปราชญ์ วิบากนี้คือฤทธิ์ ความรุ่งเรือง กำลัง ความเพียร และ การเกิดในนาคพิภพ พร้อมทั้งวิมานใหญ่นี้ของ เรา เป็นวิบากแห่งพรหมจรรย์นั้นที่เราประพฤติ ดีแล้ว[นั่นเอง].

อรรถเวยฺยาวจฺจ (การขวนขวาย)

ดังพุทธวจนะในอังกุรเปตวัตถุนี้ว่า

เกน ปาณิ กามทโท เกน ปาณิ มธุสฺสโว

เกน เต พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

เตน ปาณิ กามทโท เตน ปาณิ มธุสฺสโว

เตน เม พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ.

เหตุใดมือของท่านจึงให้สิ่งที่น่าปรารถนา เหตุใดมือ ของท่านจึงหลั่งสิ่งที่น่าปรารถนา บุญย่อม สำเร็จในมือ ของท่านด้วยพรหมจรรย์อะไร.

มือของข้าพเจ้าให้สิ่งที่น่าปรารถนาด้วยบุญนั้น มือ ของข้าพเจ้าหลั่งสิ่งที่น่าปรารถนาด้วยบุญนั้น บุญ ย่อมสำเร็จในมือของข้าพเจ้าด้วยพรหมจรรย์นั้น.

อรรถสิกฺขาปท (สิกขาบท)

ดังพุทธวจนะในติตติรชาดกนี้ว่า

อิทำ โข ตำ ภิกฺขเว ติตฺติริยำ นาม พฺรหฺมจริยำ อโหสิ44

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมจรรย์ชื่อว่าติตติริยะนั้นได้มีแล้ว ด้วยประการฉะนี้

อรรถพฺรหมวิหาร (พรหมวิหาร)

ดังพุทธวจนะในมหาโควินทสูตรนี้ว่า

ตำ โข ปน ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยำ เนว นิพฺพิทาย น วิราคาย...ยาวเทว

พฺรหฺมโลกูปปตฺติยา45

ดูก่อนปัญจสิขะ ก็พรหมจรรย์นั้นแล ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายก็หามิได้ ย่อม เป็นไปเพื่อคลายกำหนัดก็หามิได้...ย่อมเป็นไปเพียงเพื่อเข้าถึงพรหมโลกเท่านั้น

อรรถธมฺมเทสนา (การแสดงธรรม)

ดังพุทธวจนะนี้ว่า

เอกสฺมึ พฺรหฺมจริยสฺมึ, สหสฺสำ มจฺจุหายิโน46

ชนนับพันเป็นพระอรหันต์ผู้ละความตายได้ในพรหมจรรย์หนึ่งเดียวกัน

อรรถเมถุนวิรติ (เมถุนวิรัติ)

ดังพุทธวจนะในสัลเลขสูตรนี้ว่า

ปเร อพฺรหฺมจารี ภวิสฺสนฺติ, มยเมตฺถ พฺรหฺมจาริโน ภวิสฺสาม47

คนอื่นจักเป็นผู้ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ พวกเราจักเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์

อรรถสทารสนฺโตส (ความยินดีในภรรยาของตน)

ดังพุทธวจนะในมหาธัมมปาลชาดกนี้ว่า

มยญฺจ ภริยา นาติกฺกมาม

อมฺเห จ ภริยา นาติกฺกมนฺติ

อญฺญตฺร ตาหิ พฺรหฺมจริยํ จราม

ตสฺมา หิ อมฺหํ ทหรา น มียเร.48

พวกเราย่อมไม่นอกใจภรรยา ภรรยาก็ไม่นอกใจ พวกเรา พวกเราย่อมประพฤติพรหมจรรย์ใน หญิงอื่นจากภรรยาเหล่านั้น ดังนั้น พวกเราจึงยัง ไม่ตายแต่ยังเด็ก.

อรรถอุโปสถ (อุโบสถ)

ดังพุทธวจนะในนิมิชาดกนี้ว่า

หีเนน พฺรหฺมจริเยน ขตฺติเย อุปปชฺชติ

มชฺฌิเมน จ เทเวสุ อุตฺตเมน วิสุชฺฌติ.49

บุคคล ย่อมเข้าถึงความเป็นกษัตริย์ด้วยพรหมจรรย์ ชั้นต่ำ ย่อมเข้าถึงความเป็นเทพด้วยพรหมจรรย์ ชั้นกลาง ย่อมบริสุทธิ์ด้วยพรหมจรรย์ชั้นสูงสุด.

อรรถอริยมคฺค (อริยมรรค)

ดังพุทธวจนะในมหาโควินทสูตรนี้ว่า

อิทํ โข ปน ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย...อยเมว

อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค50

ดูก่อนปัญจสิขะ ก็พรหมจรรย์นี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยแท้ เพื่อ คลายกำหนัด...คือ อริยมรรคมีองค์แปดนี้

อรรถสกลสาสน (คำสอนทั้งสิ้นอันสงเคราะห์ด้วยสิกขา ๓)

ดังพุทธวจนะในปาสาทิกสูตรนี้ว่า

ตยิทํ พฺรหฺมจริยํ อิทฺธญฺเจว ผีตญฺจ วิตฺถาริกํ พาหุชญฺญ ปุถุภูตํ

ยาว เทวมนุสฺเสหิ สุปฺปกาสิตนฺ51

ตราบเท่าที่พรหมจรรย์นั้นจะสำเร็จแพร่หลาย กว้างขวาง ชนเป็นอันมากรู้ เป็นปึก แผ่น และตราบเท่าที่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายประกาศดีแล้ว

อรรถอชฺฌาสย (อัธยาศัย)

ดังพุทธวจนะนี้ว่า

อปิ อตรมานานำ ผลาสาว สมิชฺฌติ

วิปกฺกพฺรหฺมจริโยสฺมิ เอวำ ชานาหิ คามณิ.52

ความหวังผลย่อมสำเร็จแก่ผู้ไม่รีบร้อนโดยแท้ เรา มีพรหมจรรย์สำเร็จแล้ว ดูก่อนพระเจ้าคามณิท่าน จงรู้อย่างนี้.

อิจฺเจวำ -

ตามที่กล่าวมานี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้

ทานำ เวยฺยาวฏิยญฺจ สิกฺขา พฺรหฺมวิหารกา

ธมฺมกฺขานำ เมถุนตา- วิรติ จ อุโปสโถ.

สทาเรสุ จ สนฺโตโส อริยมคฺโค จ สาสนำ.

อชฺฌาสโย จิเม พฺรหฺม- จริยสทฺเทน วุจฺจเร.

พฺรหฺมจริย ศัพท์มีอรรถดังนี้ การให้, การขวนขวาย, สิกขาบท, พรหมวิหาร, ธรรมเทศนา, เมถุนวิรัติ, ความยินดีในภรรยาของตน, อุโบสถ, อริยมรรค, คำสอน และอัธยาศัย.

หุร = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

หุรติ ย่อมคด

สร = สทฺโท;- ออกเสียง;

= ปตาเปสุ เร่าร้อน

สรติ. สโร, สรณำ. เอตฺถ จ สโรติ สทฺโทปิ วุจฺจติ อุสุปิ. สรณนฺติ สรติ อุปตาเปติ หึสติ สรณคตานำ เตเนว สรณคมเนน ภยำ สนฺตาปำ ทุกฺขำ ทุคฺคตึ ปริกิเลสญฺจาติ สรณำ, พุทฺธาทิรตนตฺตยำ. อถ วา สทฺธา ปสนฺนา มนุสฺสา “อมฺหากำ สรณมิทนฺติ สรนฺติ จินฺเตนฺติ, ตำ ตตฺถ จ วาจำ นิจฺฉรนฺติ คจฺฉนฺติ จาติปิ สรณำ.

สรติ ย่อมออกเสียง, ย่อมเร่าร้อน

สโร เสียง, ลูกศร

สรณำ ที่พึ่ง

ก็ในที่นี้ บทว่า สโร หมายถึงเสียงบ้าง ลูกศรบ้าง. พระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ชื่อว่า สรณ เพราะกำจัดภัย ความเร่าร้อน ความทุกข์ ทุคติ และกิเลสของชนผู้ถึงสรณะ ด้วยการถึงสรณะนั้นนั่นเทียว. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สรณ เพราะเป็นที่ระลึกถึงพระรัตนตรัยมี พระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นว่า พระรัตนตรัยนี้เป็นที่พึ่งของพวกเรา และเปล่งวาจานั้นในเรื่องนั้น พร้อมทั้งเข้าถึงพระรัตนตรัยนั้นของมนุษย์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใส

สร = จินฺตายำ คำนึง, นึก, ระลึก

สรติ, สุมรติ อิจฺจปิ ปโยโค.

อปฺปกฺขรานญฺหิ พหุภาโว อญฺญถาภาโว จ โหติ, ยถา “เทฺว, ทฺเว, ตณฺหา ตสิณา, ปมฺหๆ ปขุมนฺติ. อนุสฺสรติ, ปฏิสฺสรติ. สรนฺติ เอตาย สตฺตา, สยๆ วา สรติ, สรณมตฺตเมว วา เอตนฺติ สติ. อนุสฺสติ, ปฏิสฺสติ. สรตีติ สโต. ปุนปฺปุนๆ สรตีติ ปฏิสฺสโต.

ตัวอย่างเช่น

สรติ, สุมรติ ย่อมระลึก

ก็การที่อักษรน้อยกลายเป็นอักษรมาก และ การที่ศัพท์มีอีกรูปแบบหนึ่งย่อมมี เช่น เทฺว, ทฺเว, ตณฺหา ตสิณา, ปมฺหๆ ปขุมๆ

อนุสฺสรติ ย่อมหมั่นระลึก

ปฏิสฺสรติ ย่อมหมั่นระลึก

ชื่อว่า สติ เพราะทำให้เหล่าสัตว์ระลึก หรือเป็นสภาวะระลึกเอง หรือเป็นเพียงความ ระลึก. อนุสฺสติ (การหมั่นระลึก), ปฏิสฺสติ (การหมั่นระลึก). ชื่อว่า สต เพราะเป็นผู้ระลึกถึง, ชื่อว่า ปฏิสฺสต เพราะเป็นผู้ระลึกถึงเนืองๆ

ทฺวร = สำวรเณ รักษา, ป้องกัน

สำวรณๆ รกฺขณา. ทฺวรติ. ทฺวารๆ. ทฺวิสทฺทูปปทอรธาตุวเสนปิ อิทๆ รูปๆ สิชฺฌติ. ตตฺริมานิ นิพฺพจนานิ - ทฺวรนฺติ สำวรนฺติ รกฺขนฺติ เอเตนาติ ทฺวารๆ, อถ วา เทฺว กวาฏา อรนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺติ เอตฺถาติปิ ทฺวารนฺติ. เคหทฺวารมฺปิ กายทฺวาราทีนิปิ อุปาโยปิ ทฺวารนฺติ วุจฺจติ. ปาฬิยๆ ตุ “ทฺวารๆ ทฺวาราติ จ อิตฺถินปุสกวเสน ทฺวารสทฺโท วุตฺโต. ตถา หิ “ทฺวารมฺปิ สุรกฺขิตๆ โหตีติ จ “ทฺวาราเปสาติ จ ตสฺส ทฺวิลิงฺคตา วุตฺตา.

สำวรณ คือ การรักษา.

ทฺวรติ ย่อมรักษา

ทฺวารๆ ประตู

คำว่า ทฺวารๆ นี้ สำเร็จรูปมาจาก ทฺวิ บทหน้า + อร ธาตุก็ได้. ในคำว่า ทฺวารๆ นั้นมี รูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทฺวาร เพราะเป็นเครื่องรักษา. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทฺวาร เพราะเป็นที่มี บานประตู ๒ บาน. ประตูเรือนก็ดี กายทวารเป็นต้นก็ดี เหตุก็ดี เรียกว่า ทฺวาร

ส่วนในพระบาลีแสดง ทฺวาร ศัพท์โดยใช้เป็นอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า ทฺวารๆ, ทฺวารา. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวว่า ทฺวาร ศัพท์นั้น เป็น ๒ ลิงค์ เช่น ทฺวารมฺปิ สุรกฺขิตๆ โหติ (แม้ทวารย่อมเป็นอันรักษาดีแล้ว) ทฺวาราเปสา53 (จักขุประสาทนี้เป็นทวารบ้าง)

คร, ฆร = เสจเน รด, ราด, โปรย

ครติ. ฆรติ. ฆรๆ.

ครติ, ฆรติ ย่อมรด

ฆรๆ เรือน

ฐร = หุจฺฉเน คด, โค้ง, โก่ง, งอ

หุจฺฉนํ โกฏิลฺลํ. ธูรติ.

หุจฺฉน คือ ความคด.

ธูรติ ย่อมคด

ตร = ปฺลวน; ลอยไป;

= ตรเณสุ ข้าม

ตรติ. ตรณํ. ติตฺถํ. ติณฺโณ. อุตฺติณฺโณ. โอติณฺโณ อิจฺจาทีนิ. ตตฺถ ตรณํ วุจฺจติ นาวา, ตรติ อุทกปิฏฺเ ส ปฺลวติ, ตรนฺติ อุตฺตรนฺติ วา นทึ เอเตนาติ อตฺเถน.

นาวา ปฺลโว ตรํ โปโต ตรณํ อุตฺตรํ ตถา

ชลยานนฺติ เอตานิ นาวานามานิ โหนฺติ ตุ.

ตรติ ย่อมข้าม

ตรณํ เรือ

ติตฺถํ ท่าน้ำ

ติณฺโณ ข้ามแล้ว

อุตฺติณฺโณ ขึ้นแล้ว

โอติณฺโณ ลงแล้ว

ในพากย์นั้น เรือ เรียกว่า ตรณ เพราะอรรถว่าเป็นวัตถุที่ลอยเหนือผิวน้ำ หรือทำให้ ข้ามแม่น้ำได้ (ดู. จุ ชุ ปุ ปฺลุ คา เส ธาตุ เพิ่มเติมด้วย)

ศัพท์ที่เป็นชื่อของเรือมีดังนี้ คือ นาวา, ปลว, ตร, โปต, ตรณ, อุตฺตร, ชลยาน.

ตร = สมฺภเม หมุน

สมฺภโม อนวฏฺฐานํ. ตรติ. ตริโต. ตุรงฺโค. เอตฺถ จ “โส มาสเขตฺตํ ตริโต อวาสรินฺติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. ตตฺถ ตริโตติ ตุริโต สมฺภมนฺโต. อวาสรินฺติ อุปคจฺฉึ อุปวิสึ วา.

สมฺภม คือ การไม่ตั้งอยู่.

ตรติ ย่อมวิ่ง

ตริโต วิ่งแล้ว

ตุรงฺโค ม้า

ในคำว่า ตริโต นี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า โส มาสเขตฺตํ ตริโต อวาสรึ (ข้าพเจ้า รีบวิ่งไปถึงไร่ถั่ว ราชมาส). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตริโต แปลว่า วิ่งไปเร็ว. บทว่า อวาสรึ แปลว่า ถึงแล้ว หรือเข้าไปแล้ว

ชร = โรเค เจ็บไข้

เอตฺถ ชรโรโคเยว “โรโคติ อธิปฺเปโต ปโยควเสน.

ชรสทฺทสฺส หิ ชรโรเค ปวตฺตนิยมนตฺถํ “โรเคติ วุตฺตํ. เตน อญฺโญ โรโค อิธ โรค-สทฺเทน น วุจฺจติ. ชรติ. ชโร. สชฺชโร. ปชฺชรโรโค. ชเรน ปีฬิตา มนุสฺสา. ยตฺถ ตุ อยํ วโย-หานิวาจโก, ตตฺถ ปโยเค “ชีรติ, ชราติ จสฺส รูปานิ ภวนฺติ.

ในที่นี้ท่านประสงค์โรคไข้เท่านั้นว่า โรโค๑ โดยอาศัยตัวอย่าง. ก็เพื่อกำหนดความ เป็นไปของ ชร ศัพท์ว่าหมายถึง ชรโรค (โรคไข้) ท่านจึงกล่าวว่า โรเค. เพราะเหตุนั้น จึง มิได้หมายเอาโรคอื่นด้วย โรค ศัพท์ในที่นี้

ชรติ ย่อมเป็นไข้

ชโร, สชฺชโร ไข้, โรคไข้ขึ้นสูง

ปชฺชรโรโค โรคไข้

ชเรน ปีฬิตา มนุสฺสา

พวกมนุษย์อันโรคไข้เบียดเบียนแล้ว

ก็ในประโยคใด ชร ธาตุนี้ มีอรรถว่า วโยหานิ (ความเสื่อมแห่งวัย), ในประโยคนั้น ชร ธาตุนั้นจะมีรูปว่า ชีรติ (ย่อมแก่), ชรา (ความแก่)

ทร = ภเย กลัว

ทรติ. ทรี. “พิลาสยา ทรีสยาติ นิทสฺสนํ. ตตฺถ ทรีติ ภายิตพฺพฏฺเฐน ทรี.

ทรติ ย่อมกลัว

ทรี ซอกเขา

มีตัวอย่างว่า พิลาสยา ทรีสยา54 (สัตว์ที่อยู่ในรู อยู่ในซอกเขา). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ทรี มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทรี เพราะเป็นสถานที่น่ากลัว

ทร = อาทร; เอื้อเฟื้อ;

= อนาทเรสุ ไม่เอื้อเฟื้อ

ทรติ, อาทรติ, อนาทรติ. อาทโร, อนาทโร.

เอตฺถ จ ทรตีติ อาทรํ กโรตีติ จ อนาทรํ กโรตีติ จ อตฺโถ. ยถา หิ อารกาสทฺโท ทูราสนฺนวาจโก, ตถายมฺปิ ทรธาตุ อาทรานาทรวาจโก ทฏฺฐพฺโพ. ทรสทฺโท จ กายทรเถ จิตฺตทรเถ กิเลสทรเถ จ วตฺตติ. อย ญฺหิ

อาทิตฺตํ วต มํ สนฺตํ ฆตสิตฺตํว ปาวกํ

วารินา วิย โอสิญฺจิ สพฺพํ นิพฺพาปเย ทรนฺติ

เอตฺถ กายทรเถ จิตฺตทรเถ จ วตฺตติ. “วีตทฺทโร วีตโสโก วีตสลฺโล, สยํ อภิญฺญาย อภาสิ พุทฺโธติ เอตฺถ ปน กิเลสทรเถ วตฺตติ. วีตทฺทโรติ หิ อคฺคมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา วิคตกิเลสทรโถติ อตฺโถ.

ทรติ ย่อมเอื้อเฟื้อ, ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

อาทรติ ย่อมเอื้อเฟื้อ, ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

อนาทรติ ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

อาทโร ความเอื้อเฟื้อ

อนาทโร ความไม่เอื้อเฟื้อ

ก็ในที่นี้ บทว่า ทรติ แปลว่า ย่อมกระทำความเอื้อเฟื้อ หรือย่อมกระทำความไม่ เอื้อเฟื้อ. เหมือนอย่าง อารกา ศัพท์มีอรรถว่า ไกล หรือใกล้ ฉันใด. แม้ ทร ธาตุนี้ก็เช่นกัน พึงทราบว่ามีอรรถเอื้อเฟื้อหรือไม่เอื้อเฟื้อ

อัตถุทธาระของ ทร ศัพท์

อนึ่ง ทร ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่างคือ กายทรถ (ความเร่าร้อนทางกาย), จิตฺตทรถ (ความเร่าร้อนทางใจ) และกิเลสทรถ (ความเร่าร้อนคือกิเลส). ก็ ทร ศัพท์ ย่อมเป็นไปใน ความเร่าร้อนทางกาย และความเร่าร้อนทางใจ

ตัวอย่างเช่น

อาทิตฺตํ วต มํ สนฺตํ ฆตสิตฺตัว ปาวกำ

วารินา วิย โอสิญฺจิ สพฺพำ นิพฺพาปเย ทรำ.55

เจ้ารดพ่อผู้เดือดร้อนยิ่งนักให้หายร้อน ยังความ เร่าร้อนของพ่อให้ดับสิ้น เหมือนบุคคลเอาน้ำรดไฟติดเปรียงให้ดับฉะนั้น.

อรรถกิเลสทรถ (ความเร่าร้อนคือกิเลส)

ตัวอย่างเช่น

วีตทฺทโร วีตโสโก วีตสลฺโล, สยं อภิญฺญาย อภาสิ พุทฺโธ56

พระพุทธเจ้าผู้ปราศจากความเร่าร้อน ความโศก และกิเลสดุจลูกศร ตรัสรู้ยิ่งด้วย

พระองค์เองแล้วได้ตรัสไว้

บทว่า วีตทฺทโร มีความหมายว่า ผู้ปราศจากความเร่าร้อนคือกิเลส เพราะกำจัด กิเลสทั้งหมดได้โดยสิ้นเชิงแล้วด้วยอรหัตตมรรค

นร = นยเน นำไป

นรติ. นโร, นารี.

เอตฺถ นโรติ ปุริโส. โส หิ นรติ เนตีติ นโร. ยถา ปฐมปกติภูโต สตฺโต อิตราย ปกติยา เสฏฺฐภฺเจน ปุริอุจฺจาภฺฐาเน เสติ ปวตฺตตีติ ปุริโสติ วุจฺจติ, เอวं นยนภฺเจน นโรติ วุจฺจติ. ปุตฺตภาตุภูโตปิ หิ ปุคฺคโล มาตุเชฏฺฐภคินีนำ เนตุภฺฐาเน ติฏฺฐติ, ปเคว อิตโร อิตราสं. นารีติ นเรน โยคโต, นรสฺสายนฺติ วา นารี. อปรมฺเปตฺถ นรสทฺทสฺส นิพฺพจนำ, นริยติ สเกน กมฺเมน นิยฺยตีติ นโร, สตฺโต มนุสฺโส วา. “กมฺเมน นิยฺยเต โลโกติ หิ วุตฺตำ.

ตตฺถ นรสทฺทสฺส ตาว ปุริสวจเน “นรา จ อถ นาริโย”ติ นิทสฺสนำ. สตฺตมนุสฺสวจเน ปน “พุทฺโธ อยำ เอทิสโก นรุตฺตโม. อาโมทิตา นรมรูติ จ นิทสฺสนำ, ตสฺมา “นโรติ ปุริโส, นโรติ สตฺโต, นโรติ มนุสฺโส”ติ ตตฺถ ตตฺถ ยถาสมฺภวำ อตฺโถ สำวณฺเณตพฺโพ.

นรติ ย่อมนำไป

นโร ชน

นารี สตรี

ในพากย์นี้ บทว่า นโร แปลว่า บุรุษ, บุรุษนั้น เรียกว่า นร เพราะเป็นผู้นำสัตว์ที่มีเพศ เดิมในต้นกัปป์ เรียกว่า บุรุษ เพราะเป็นผู้เป็นไปในฐานะอันสูง โดยความเป็นผู้ประเสริฐกว่า เพศเดิมอย่างอื่น (เพศสตรี) ฉันใด สัตว์ย่อมเรียกว่า นร เพราะเป็นผู้นำไป ฉันนั้น. ความ โดยพิสดารว่า บุคคลผู้เป็นบุรุษและพี่ชายน้องชายย่อมตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้นำของมารดา และพี่สาวน้องสาว จะป่วยกล่าวไปใยในบุคคลอื่น (บิดา)ที่เป็นผู้นำของคนอื่น(มารดา)

บทว่า นารี มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นารี เพราะเป็นผู้ประกอบกับนรชน (บุรุษ)หรือ เป็นสมบัติของนรชน. ในเรื่องนี้ มีรูปวิเคราะห์ของ นร ศัพท์อื่นอีกว่า สัตว์คือมนุษย์ ชื่อว่า นร เพราะเป็นผู้ถูกกรรมของตนนำไป สมจริงดังพุทธวจนะที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า กมฺเมน นิยฺยเต โลโก57 (ชาวโลกย่อมถูกกรรมนำไป)

ตัวอย่างอรรถของ นร ศัพท์

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ลำดับแรก เป็นตัวอย่างของ นร ศัพท์ที่มีความหมายว่า บุรุษ (ในที่คู่กับ นารี ศัพท์) ดังพระบาลีว่า นรา จ อถ นาริโย58 (บุรุษและสตรีทั้งหลาย).สำหรับตัวอย่างของ นร ศัพท์ ที่มีความหมายว่า สัตว์โลกและมนุษย์มีพระบาลีว่า พุทฺโธ อยํ เอทิสโก นรุตฺตโม59 (พระ พุทธเจ้าผู้สูงสุดกว่าสัตว์นี้เป็นเช่นนี้), อาโมทิตา นรมรู60 (มนุษย์และเทวดามีใจเบิกบาน แล้ว). เพราะเหตุนั้น พึงอธิบายความหมายตามสมควรในที่นั้นๆ ดังนี้ว่า บทว่า นโร แปลว่า บุรุษ, ผู้ชาย, บทว่า นโร แปลว่า สัตว์, บทว่า นโร แปลว่า มนุษย์

หร = หรเณ เป็นไป, อยู่

หรณํ ปวตฺตนํ. หรติ. สาวตฺถิยํ วิหรติ. วิหาสิ. วิหํสุ. วิหริสฺสติ. อปฺปมตฺโต วิหสฺสติ. โวหรติ. สโวหรติ. สพฺโพ หรติ วา. รูปิยสโวหาโร, รูปิยสพฺโพหาโร วา. ปาฏิหาริยํ. ปีติปาโมชฺชหาโร. วิหาโร. โวหาโร. อภิหาโร. จิตฺตํ อภินีหรติ. สาสเน วิหรึ, วิหรนฺโต, วิหรมาโน. วิหาตพฺพํ, วิหริตุ. วิหริตฺวา. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

หรณ คือ ความเป็นไป.

สาวตฺถิยํ วิหรติ61 ประทับอยู่ในเมืองสาวัตถี

วิหาสิ. วิหํสุ อยู่แล้ว

วิหริสฺสติ จักอยู่

อปฺปมตฺโต วิหสฺสติ62 จักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่

โวหรติ ย่อมกล่าว

สโวหรติ, สพฺโพหรติ ย่อมซื้อขาย

รูปิยสโวหาโร การซื้อขายด้วยเงินทอง

รูปิยสพฺโพหาโร การซื้อขายด้วยเงินทอง

ปาฏิหาริยํ ปาฏิหาริย์

ปีติปาโมชฺชหาโร ผู้นำความปีติปราโมทย์

วิหาโร วัด

โวหาโร การซื้อขาย

อภิหาโร การนำไปเฉพาะ

จิตฺตํ อภินีหรติ ย่อมน้อมนำจิต

สาสเน วิหรํ อยู่ในพระศาสนา

วิหรนฺโต, วิหรมาโน อยู่อยู่

วิหาตพฺพํ พึงอยู่

วิหริตุ เพื่ออยู่

วิหริตฺวา อยู่แล้ว

พึงประกอบแม้บทอื่นๆ

อธิบายบทว่า ปาฏิหาริยํ เป็นต้น

ตตฺถ ปาฏิหาริยนฺติ สมาหิเต จิตฺเต วิคตูปกฺกิเลเส กตกิจฺเจน ปจฺฉา หริตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ ปาฏิหาริยํ. ปฏีติ หิ อยํ สทฺโท “ปจฺฉา”ติ เอตสฺส อตฺถํ โพเธติ “ตสฺมึ ปฏิปวิฏฺเฐมฺหิ, อญฺโญ อาคญฺฉิ พฺราหฺมโณติ อาทีสุ วิย. วิหาโรติ ฐานนิสชฺชาทินา วิหรนฺติ เอตฺถาติ วิหาโร, ภิกฺขูนํ อาวาโส. วิหรณํ วา วิหาโร, วิหรณกฺริยา. โวหาโรติ พฺยวหาโรปิ ปณฺณตฺติปิ วจนมฺปิ เจตนาปิ. ตตฺถ

โย หิ โกจิ มนุสฺเสสุ โวหารํ อุปชีวติ

เอวํ วาเสฏฺฐ ชานาหิ วาณิโช โส นพฺราหฺมโณติ.

อยํ พฺยวหารโวหาโร นาม. “สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโรติ อยํ ปณฺณตฺติโวหาโร นาม. ตถา ตถา โวหรนฺติ ปรามสนฺตีติ อยํ วจนโวหาโร นาม. “อฏฺฐ อริยโวหารา, อฏฺฐ อนริยโวหาราติ อยํ เจตนาโวหาโร นาม. อิจฺเจวํ

พฺยวหาเร วจเน จ ปณฺณตฺติเจตนาสุ จ.

โวหารสทฺโท จตูสุ อิเมสฺวตฺเถสุ ทิสฺสติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปาฏิหาริยํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปาฏิหาริย เพราะเป็น สภาวะพึงให้เป็นไปภายหลังจากกิจอันตนทำแล้วในขณะที่จิตตั้งมั่นปราศจากกิเลสแล้ว. ก็ ปฏิ ศัพท์นี้ให้รู้ความหมายของศัพท์นั้นว่า ปจฺฉา (ในภายหลัง) ดังข้อความนี้ว่า ตสฺมึ ปฏิ ปวิฏฺเฐมฺหิ, อญฺโญ อาคญฺฉิ พฺราหฺมโณ63 (เมื่อพราหมณ์พาวรีกลับเข้าสู่อาศรมแล้ว พราหมณ์อื่นได้มาในภายหลัง)

บทว่า วิหาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิหาร เพราะเป็นสถานที่อยู่ด้วยอิริยาบถมี การยืนและการนั่งเป็นต้น หมายถึง ที่อยู่ของภิกษุ.

อีกนัยหนึ่ง การอยู่ ชื่อว่า วิหาร หมายถึง กิริยาการอยู่

วิเคราะห์,อัตถุทธาระของ โวหาร ศัพท์

บทว่า โวหาโร มีความหมาย ๔ นัยคือ พฺยวหาร (การซื้อขาย) ปณฺณตฺติ (บัญญัติ), วจน (การกล่าว) และ เจตนา (ความตั้งใจ). บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อรรถพฺยวหาร (การซื้อขาย)

ตัวอย่างเช่น

โย หิ โกจิ มนุสฺเสสุ โวหารํ อุปชีวติ

เอวํ วาเสฏฺฐ ชานาหิ วาณิโช โส น พฺราหฺมโณ.64

ดูก่อนวาเสฏฐะ ก็ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดผู้หนึ่งอาศัยการ ค้าขายเลี้ยงชีพ ผู้นั้นเป็นพ่อค้า มิใช่พราหมณ์.

อรรถปณฺณตฺติ (บัญญัติ, ชื่อ)

ตัวอย่างเช่น

สงฺขา สมญฺญา ปณฺณตฺติ โวหาโร65

การกล่าวขาน, สมัญญา, บัญญัติ, โวหาร

อรรถวจน (การกล่าว)

ตัวอย่างเช่น

ตถา ตถา โวหรนฺติ ปรามสนฺติ

ย่อมกล่าวยึดถือโดยประการนั้นๆ

อรรถเจตนา (ความตั้งใจ)

ตัวอย่างเช่น

อฏฺฐ อริยโวหารา, อฏฺฐ อนริยโวหารา66

อริยโวหาร ๘, อนริยโวหาร ๘

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

พฺยวหาเร วจเน จ ปณฺณตฺติเจตนาสุ จ

โวหารสทฺโท จตูสุ อิเมสฺวตฺเถสุ ทิสฺสติ.

โวหาร ศัพท์ มีอรรถ ๔ อย่าง คือ พฺยวหาร (การซื้อ ขาย), วจน (การกล่าว), ปณฺณตฺติ (บัญญัติ) และ เจตนา (ความตั้งใจ).

หร = อปนยเน นำออกไป

อปนยนํ นีหรณํ. โทสํ หรติ. นีหรติ. นีหาโร, ปริหรติ. ปริหาโร. รโชหรณํ. สพฺพ-โทสหโร ธมฺโม. ภควโต จ สาสนสฺส จ ปฏิปกฺเข ติตฺถิเย หรตีติ ปาฏิหาริยํ. มตฺตาวณฺณ-เภเทเนตฺถ “ปาฏิเหรํ ปาฏิหีรํ ปาฏิหาริยนฺติ ตีณิ ปทรูปานิ ภวนฺติ.

อปนย คือ การนำออกไป.

โทสๆ หรติ ย่อมละโทษ

นีหรติ, ปริหรติ ย่อมนำออก

นีหาโร การนำออก

ปริหาโร คำตอบ

รโชหรณๆ ผ้าชำระธุลี

สพฺพโทสหโร ธมฺโม พระธรรมละโทษทั้งหมด

คำว่า ปาฏิหาริยๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปาฏิหาริย เพราะละเดียรถีย์ผู้เป็นข้าศึก ของพระผู้มีพระภาคและพระศาสนา. ในคำว่า ปาฏิหาริยๆ นี้มีใช้ ๓ บท คือ ปาฏิเหร, ปาฏิหีร และ ปาฏิหาริย โดยต่างกันด้วยมาตราและอักษร

หร = อาทาเน ถือเอา

อทินฺนๆ หรติ. หริสฺสติ. หาหิติ อิจฺจปิ.

“ขราชินๆ ปรสุณฺจ, ขาริกาชญฺจ หาหิตีติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนๆ. อาหรติ, อวหรติ, สๆหรติ, อปหรติ, อุปหรติ, ปหรติ, สมฺปหรติ, สมาหรติ. มโนหโร ปาสาโท. ปรสฺสหรณๆ. อาหาโร, อวหาโร, สๆหาโร, อุปหาโร, สมฺปหาโร, สมาหาโร. หริยฺยติ, อาหริยฺยติ. อาหริยฺยนฺติ. อาหฏๆ, หริตุ, อาหริตุ, อาหริตฺวา, อาหริตฺวาน. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

อทินฺนๆ หรติ ย่อมถือเอาสิ่งที่เขาไม่ให้

หริสฺสติ จักถือเอา

หาหิติ จักถือเอา

ในคำว่า หาหิติ นี้ มีตัวอย่างว่า ขราชินๆ ปรสุณฺจ, ขาริกาชญฺจ หาหิติ67 (จักทรง แบกหนังเสือหยาบ,ขวานและหาบที่เต็มไปด้วยบริขาร)

อาหรติ ย่อมนำมา

อวหรติ ย่อมขโมย

สๆหรติ ย่อมพับ

อปหรติ ย่อมนำออก

อุปหรติ ย่อมนำไปใกล้

ปหรติ ย่อมตี

สมฺปหรติ ย่อมรบ

สมาหรติ ย่อมรวบรวม

มโนหโร ปาสาโท ปราสาทน่าจูงใจ

ปรสฺสหรณๆ การถือเอาทรัพย์ของผู้อื่น

อาหาโร อาหาร

อวหาโร การขโมย

สหาโร การพับ

อุปหาโร การนำไปใกล้

สมฺปหาโร การรบ

สมาหาโร การรวบรวม

หริยฺยติ อันเขาย่อมถือเอา

อาหริยฺยติ, อาหริยฺยนฺติ อันเขาย่อมนำมามา

อาหฏำ อันเขานำมาแล้ว

หริตุ เพื่อนำไป

อาหริตุ เพื่อนำมา

อาหริตฺวา, อาหริตฺวาน นำมาแล้ว

พึงประกอบแม้รูปอื่นๆ

ธร = ธรเณ ปรากฏ

ธรณำ วิชฺชมานตา. ธรติ. ธรเต สตฺถุสาสนำ.

ธารณ คือ ความปรากฏ.

ธรติ ย่อมตั้งอยู่

ธรเต สตฺถุสาสนำ68 คำสอนของพระศาสดายังปรากฏอยู่โดยแท้

ธร = อวิทฺธสเน ไม่เสียหาย

นิพฺพานำ นิจฺจำ ธรติ.

นิพฺพานำ นิจฺจำ ธรติ พระนิพพานย่อมคงอยู่เป็นนิตย์

ขร = ขเย สิ้น, เสื่อม, สูญ

ขรติ. ขรณำ.

นกฺขรนฺติ น ขิยฺยนฺตีติ อกฺขรานิ.69 นกฺขรนฺติ น นสฺสนฺตีติ นกฺขตฺตานีติ โปราณา.

ขรติ ย่อมสิ้น

ขรณำ ความสิ้น

ชื่อว่า อกฺขร (อักษร, เสียง) เพราะไม่หมดสิ้นไป. โบราณาจารย์กล่าวว่า ชื่อว่า นกฺขตฺต (นักษัตร) เพราะไม่พินาศไป

ชาคร = นิทฺทกฺขเย ตื่น

ชาครติ. ชาคโร, ชาครณำ, ชาครำ. ทีฆา ชาครโต รตฺติ. ชาครมาโน. อยญฺจ ธาตุ ตนาทิคณำ ปตฺวา “ชาคโรติ, ปฏิชาคโรตีติ รูปานิ ชเนติ.

ชาครติ ย่อมตื่น

ชาคโร, ชาครณำ ความตื่น

ชาครำ ความตื่น

ทีฆา ชาครโต รตฺติ70 ราตรีของผู้ตื่นอยู่ยาวนัก

ชาครมาโน ตื่นอยู่

ก็ธาตุนี้หากใช้เป็นตนาทิคณะจะมีรูปว่า ชาคโรติ, ปฏิชาคโรติ (ย่อมตื่น)

อีร = วจเน; คติ; กล่าว; ไป;

= กมฺปเนสุ จ ไหว, สั่น

อีรติ. อีริตำ. เอริตำ. สมีรโณ. ชิเนริโต ธมฺโม. กุปฺปนฺติ วาตสฺสปิ เอริตสฺส. ตตฺถ สมีรโณติ วาโต. โส หิ สมีรติ วายติ, สมีเรติ จ รุกฺขสาขาปณฺณาทีนิ สุฏฺฐุ กมฺเปตีติ “สมีรโณติ วุจฺจติ.

อีรติ ย่อมกล่าว

อีริตำ. เอริตำ กล่าวแล้ว

สมีรโณ ลม

ชิเนริโต ธมฺโม พระธรรม อันพระชินเจ้าตรัสแล้ว

กุปฺปนฺติ วาตสฺสปิ-

เอริตสฺส71 [ช้างเหล่านั้น]ย่อมโกรธลมที่พัดมา

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมีรโณ ได้แก่ ลม. ก็ลมนั้น ท่านเรียกว่า สมีรณ เพราะ เป็นสิ่งที่พัดไปมา หรือเพราะเป็นสิ่งที่ยังต้นไม้, กิ่งไม้ และใบไม้เป็นต้นให้สั่นไหว

หเร = ลชฺชายำ ละอาย

อลุตฺตนฺโตยเมการนฺโต ธาตุ, คิเล ปีติกฺขเยติ ธาตุ วิย. หรายติ. หรายนำ. อฏฺฏียามิ หรายามิ. เอตฺถ หรายตีติ ลชฺชติ, หิรึ กโรตีติ อตฺโถ.

ธาตุนี้ มี เอ อักษรเป็นที่สุด ไม่มีการลบที่สุดธาตุ เหมือนธาตุนี้ คือ คิเล ปีติกฺขเย (คิล ธาตุใช้ในความหมายว่า หมดความปีติยินดี).

หรายติ ย่อมละอาย

หรายนำ ความละอาย

อฏฺฏียามิ หรายามิ72 เราอึดอัดละอายอยู่

ในที่นี้ บทว่า หรายติ แปลว่า ย่อมละอาย ความหมายก็คือกระทำความละอาย

ปร = ปาลน; รักษา;

= ปูรเณสุ เต็ม

“ปรติ, ปรโมติมสฺส รูปานิ, นร นยเนติ ธาตุสฺส “นรติ นโรติ รูปานิ วิย.

ตตฺถ ปรตีติ ปาเลติ, ปูรติ วา. สุทฺธกตฺตุวเสนิทำ ปทำ วุตฺตำ. เหตุกตฺตุวเสน หิ “ปาเรติ ปารยตีติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ. ปรโมติ ปาลโก ปูรโก วา. เอตฺถ จ “ปารมีติ ปทำ เอตสฺสตฺถสฺส สาธกำ. ตถา หิ ปารมีติ ปรติ, ปาเร

ติ จาติ ปรโม, ทานาทีนำ คุณานำ ปาลโก ปูรโก จ มหาโพธิ-สตฺโต. ปรมสฺส อิทำ, ปรมสฺส วา ภาโว, กมฺมำ วา ปารมี, ทานาทิกฺริยา. ครูหิ ปน “ปูเรตีติ ปรโม, ทานาทีนำ คุณานำ ปูรโก ปาลโก จาติ วุตฺตำ, ตำ วีมำสิตพฺพำ.

ธาตุนี้มีรูปว่า ปรติ, ปรโม เหมือนธาตุนี้คือ นร นยเน ที่มีรูปว่า นรติ, นโร. ในพากย์นั้น บทว่า ปรติ แปลว่า ย่อมรักษาหรือย่อมเต็ม. บทนี้ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งบทสุทธ-กัตตา. ส่วนบทเหตุกัตตามีรูปว่า ปาเรติ, ปารยติ (ย่อมให้รักษา, ย่อมให้เต็ม) เป็นต้น

บทว่า ปรโม ได้แก่ สิ่งที่รักษาหรือสิ่งที่เต็ม. อนึ่งในข้อนี้ บทว่า ปารมี เป็นสาธกของ ข้อความนี้. จริงอย่างนั้น บทว่า ปารมี มีความหมายว่า ชื่อว่า ปรม เพราะเป็นผู้รักษาและ ทำให้เต็ม หมายถึงพระมหาโพธิสัตว์ผู้รักษาและทำให้เต็มด้วยคุณธรรมมีทานเป็นต้น, สมบัติของผู้รักษาและทำให้เต็ม, ภาวะแห่งผู้รักษาและทำให้เต็ม หรือการกระทำของผู้ รักษาและทำให้เต็ม ชื่อว่า ปารมี หมายถึงกิริยามีการให้เป็นต้น. ส่วนครูทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า ปรม เพราะเป็นผู้ทำให้เต็มและรักษา หมายถึงผู้ทำให้เต็มและรักษาคุณธรรมมีทาน (การให้) เป็นต้น. คำนี้บัณฑิตพึงใคร่ครวญ

วร = วรเณ ห้าม

วรติ. วารโณ, วรุโณ.

วรติ ย่อมห้าม

วารโณ ช้างพลาย

วรุโณ เทพวรุณ

คิร = นิคฺคิรเณ ไหลออก, คาย

นิคฺคิรณำ ปคฺฆรณำ. คิรติ, คิริ. เอตฺถ คิรีติ ปพฺพตา, โย 'เสโล”ติอาทีหิ อเนเกหิ นาเมหิ กถิยติ. โส หิ สนฺธิสงฺขาเตหิ ปพฺเพหิ จิตตฺตา ปพฺพมสฺส อตฺถีติ ปพฺพโต. หิมวมนาทิวเสน ชลสฺส สารภูตานำ เภสชฺชาทิวตฺถูนญฺจ คิรณโต คิรีติ วุจฺจติ. อิมานิ ปนสฺส นามานิ

ปพฺพโต อจโล เสโล นโค คิริ มหีธโร.

อทฺทิ สิลุจฺจโย จาติ คิริปณฺณตฺติโย อิมา.

นิคฺคิรณ คือ การไหลออก.

คิรติ ย่อมไหลออก

คิริ ภูเขา

ในที่นี้ บทว่า คิริ แปลว่า ภูเขา ซึ่งมีชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น เสล. ก็ภูเขานั้น ชื่อว่า ปพฺพต เพราะเป็นสถานที่มีข้อ เนื่องจากงดงามด้วยข้อกล่าวคือรอยเชื่อมต่อ. ชื่อว่า คิริ เพราะเป็นสถานที่หลั่งน้ำด้วยการคายหิมะเป็นต้น และวัตถุมีเภสัชเป็นต้นอันเป็นแก่นสาร. ศัพท์ที่มีความหมายว่าภูเขามีดังนี้คือ

ปพฺพโต อจโล เสโล นโค คิริ มหีธโร.

อทฺทิ สิลุจฺจโย จาติ คิริปณฺณตฺติโย อิมา.

ปพฺพต, อจล, เสล, นค, คิริ, มหีธร, อทฺทิ, สิลุจฺจย. ชื่อเหล่านี้เป็นบัญญัติเรียกภูเขา.

สุร = อิสฺสริย; เป็นใหญ่;

= ทิตฺตีสุ รุ่งโรจน์

สุรติ. สุโร, อสุโร. ตตฺร สุโรติ สุรติ อีสติ เทวิสฺสริยํ ปาปุณาติ วิโรจติ จาติ สุโร. สุนฺทรา รา วาจา อสฺสาติ วา สุโร, เทโว. เทวาภิธานานิ ทิวาทิคเณ ปกาเสสฺสาม. อสุโรติ เทโว วิย น สุรติ น อีสติ น วิโรจติ จาติ อสุโร. สุรานํ วา ปฏิปกฺโข มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิยาติ อสุโร, ทานโว, โย “ปุพฺพเทโว”ติปิ วุจฺจติ. ตถา หิ กุมฺภชาตเก วุตฺตํ

ยํ เว ปิวิตฺวา ปุพฺพเทวา ปมตฺตา

ติทิวา จุตา สสฺสติยา สมายา

ตํ ตาทิสํ มชฺชมิมํ นิรตฺถํ

ชานํ มหาราช กถํ ปิเวยฺยาติ.

สคาถวคฺคสังวณฺณนายํ ปน “น สุรํ ปิวิมฺห, น สุรํ ปิวิมฺหา'ติ อาหังสุ, ตโต ปฏฺฐาย อสุรา นาม ชาตาติ 74 วุตฺตํ. อิมานิ ตทภิธานานิ

อสุโร ปุพฺพเทโว จ ทานโว เทวตาริ ตุ

นามานิ อสุรานนฺติ อิมานิ นิทฺทิเส วิทู.

ปาโก อิติ ตุ ยํ นามํ เอกสฺส อสุรสฺส ตํ

ปณฺณตฺตีติปิ เอกจฺเจ ครโว ปน อพฺรวุ.

สุรติ ย่อมเป็นใหญ่, ย่อมรุ่งโรจน์

สุโร เทวดา

อสุโร อสูร

วิเคราะห์,ความหมายของ อสุร ศัพท์

ในพากย์นั้น บทว่า สุโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุร เพราะเป็นผู้ถึงความเป็นใหญ่ใน หมู่เทพและเป็นผู้รุ่งโรจน์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สุร เพราะมีวาจาไพเราะ. ได้แก่ เทวดา. ส่วน ชื่อของเทวดา ข้าพเจ้าจะแสดงในทิวาทิคณะ

บทว่า อสุโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อสุร เพราะเป็นผู้ไม่เป็นใหญ่และไม่รุ่งโรจน์ เหมือนเทวดา. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อสุร เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อเทวดาเหมือนศัตรูเป็น ปฏิปักษ์ต่อมิตรฉะนั้น หมายถึงอสูรที่เรียกว่า ปุพฺพเทว (ผู้เคยเป็นเทพ) บ้าง. [ความข้อนี้] สมจริงดังพุทธวจนะในกุมภชาดกดังนี้ว่า

ยํ เว ปิวิตฺวา ปุพฺพเทวา ปมตฺตา

ติทิวา จุตา สสฺสติยา สมายา

ตํ ตาทิสํ มชฺชมิมํ นิรตฺถํ

ชานํ มหาราช กถํ ปิเวยฺย.73

พวกอสูรผู้มีมารยา ดื่มสุราแล้ว เมาจนถึงจุติจาก ไตรทิพย์ สำคัญตัวว่าเที่ยง ข้าแต่มหาราช เมื่อพระองค์รู้อยู่ว่าสุราเช่นนั้นเป็นน้ำเมาที่หา ประโยชน์มิได้ ไฉนจึงดื่มเล่า.

ส่วนในอรรถกถาสคาถวรรคกล่าวว่า พวกอสูรกล่าวแล้วว่า "พวกเราไม่ดื่มสุรา, พวกเราไม่ดื่มสุรา" แต่นั้นมาจึงได้มีนามว่า อสูร (ผู้ไม่ดื่มสุรา = น + สุรา)

ศัพท์ที่มีความหมายว่า อสูร

บัณฑิตพึงแสดงชื่อของอสูรเหล่านี้ คือ อสุร, ปุพฺพเทว, ทานว, เทวตาริ, ครูบางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าปากะ เป็นชื่อของอสูรตนหนึ่ง.

กุร = สทฺเท; ออกเสียง;

= อกฺโกเส จ ด่า

กุรติ. กุรโร, กุรรี. กุมฺโม, กุมฺมี.

กุรติ ย่อมออกเสียง, ย่อมร้อง, ย่อมด่า

กุรโร นกเขาตัวผู้

กุรรี นกเขาตัวเมีย

กุมฺโม เต่าตัวผู้

กุมฺมี เต่าตัวเมีย

ขุร = เฉทเน; ตัด;

= วิเลขเน จ ขีดเขียน

ขุรติ. ขุโร.

ขุรติ ย่อมตัด, ย่อมขีดเขียน

ขุโร กีบ

มุร = สเวฐเน พัน

มุรติ. มุโร, โมโร.

มุรติ ย่อมพัน

มุโร การพัน

โมโร นกยูง

ฆุร = ภีมตฺเต; กลัว;

= สทฺเทสุ. ออกเสียง

ฆุรติ. โฆโร.

ฆุรติ ย่อมกลัว, ย่อมออกเสียง

โฆโร ความกลัว, การออกเสียง

ปุร = อคฺคคมเน ไปข้างหน้า

อคฺคคมนํ นาม ปธานคมนํ, ปฐมเมว คมนํ วา. ปุรติ. ปุรํ, ปุรี. อวาปุรติ. อวาปุเรตํ อมตสฺส ทฺวารํ. อวาปุรณํ อาทาย คจฺฉติ. ตตฺถ ปุรนฺติ ราชธานี. ตถา หิ “นครํ ปุรํ ปุรี ราชธานีติ เอเต ปริยายา. “เอโส อาฬาริโก โปโส, กุมารีปุรมนฺตเรติอาทีสุ ปน เคหํ “ปุรนฺ"ติ วุจฺจติ. ปธานตาย ปุรโต ปุรโต คมเนน คนฺตพฺพนฺติ ปุรํ, ราชธานี เจว เคหญฺจ. อวาปุรณนฺติ อวาปุรนฺติ วิวรนฺติ ทฺวารํ เอเตนาติ อวาปุรณํ, ยํ “กุญฺจิกาติปิ “ตาโฬติปิ วุจฺจติ. อวาปุรตีติ-อาทีสุ อว อา อิจฺจุโภ อุปสคฺคาติ ทฏฺฐพฺพา.

อคฺคคมน คือ การไปข้างหน้า.

ปุรติ (ย่อมไปข้างหน้า). ปุรํ, ปุรี (เมืองหลวง). อวาปุรติ (ย่อมเปิด). [คำว่า อวาปุรติ นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า] อวาปุเรตํ อมตสฺส ทฺวารํ75 (จงเปิดประตูแห่งพระนิพพานนี้). อวาปุรณํ อาทาย คจฺฉติ (ถือลูกดาลไป)

ในพากย์นั้น บทว่า ปุรํ มีความหมายว่า เมืองหลวง. ดังจะเห็นได้ว่า ศัพท์ที่เป็นชื่อ ของเมืองหลวงมีดังนี้ คือ นคร, ปุร, ปุรี, ราชธานี. อนึ่ง เรือน ท่านเรียกว่า ปุร ดังในข้อความ พระบาลีนี้ว่า เอโส อาฬาริโก โปโส, กุมารีปุรมนฺตเร76 (บุรุษผู้เป็นพนักงานเครื่องต้นคือ พระเจ้ากุสุราชนั้นเอง โปรดดูพระองค์อยู่ระหว่างตำหนักของพระกุมารี)

คำว่า ปุรํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปุร เพราะเป็นสถานที่พึงไปด้วยการไปข้างหน้าๆ โดยความเป็นประธาน. ได้แก่ เมืองหลวงและเรือน

บทว่า อวาปุรณํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อวาปุรณ เพราะเป็นเครื่องเปิดประตูซึ่ง เรียกว่า กุญฺจิกา (ลูกกุญแจ) บ้าง, ตาฬ (ลูกดาล) บ้าง. ในคำว่า อวาปุรติ เป็นต้น พึงทราบ ว่ามีอุปสรรค ๒ ตัวคือ อว และ อา

ผร = ผรเณ แผ่ไป

ผรณํ นาม พฺยาปนํ คมนํ วา. สมํ ผรติ สีเตน. อาหารตฺถํ ผรติ. ผรณํ.

ผรณ คือ การแผ่ไป หรือการไป.

สมํ ผรติ สีเตน77 ย่อมแผ่ไปสม่ำเสมอด้วยความเย็น

อาหารตฺถํ ผรติ ย่อมเป็นไปเพื่ออาหาร

ผรณํ การแผ่ไป

คร = อุคฺคเม ขึ้นไป

ครติ. ครุ. ครูติ มาตาปิตาทโย คารวยุตฺตปุคฺคลา. เต หิ ครนฺติ อุคฺคจฺฉนฺติ อุคฺคตา ปากฏา โหนฺตีติ ครูติ วุจฺจนฺติ. อปิจ ปาสาณจฺฉตฺตํ วิย ภาริยฏฺเฐน ครูติ วุจฺจนฺติ. ครุสทฺโท “อิทมาสนํ อตฺร ภวํ นิสีทตุ, ภวญฺหิ เม อญฺญตโร ครูนนฺติ เอตฺถ มาตาปิตูสุ ทิสฺสติ. “สนรา-มรโลกครุนฺติ เอตฺถ สพฺพโลกาจริเย สพฺพญฺญุมฺหิ. อปิจ ครุสทฺโท อญฺเญสฺวตฺเถสุปิ ทิสฺสติ. สพฺพเมตํ เอกโต กตฺวา อตฺริทํ วุจฺจติ

มาตาปิตาจริเยสุ ทุชฺชเร อลหุมฺหิ จ

มหนฺเต จุคฺคเต เจว นิเฉกาทิกเรสุ จ

ตถา วณฺณวิเสเสสุ ครุสทฺโท ปวตฺตติ.

ครติ ย่อมขึ้นไป

ครุ ครู

อัตถุทธาระของ ครุ ศัพท์

บทว่า ครุ ได้แก่ ผู้ควรเคารพมีมารดาและบิดาเป็นต้น. ก็ท่านเหล่านั้นท่านเรียกว่า ครุ เพราะเป็นผู้ขึ้นไปคือปรากฏ. อีกนัยหนึ่ง ท่านเรียกว่า ครุ เพราะเป็นผู้หนักดังฉัตรหิน. ครุศัพท์ที่มีความหมายว่า มารดาบิดา ดังสาธกในพระบาลีนี้ว่า อิทมาสนํ อตฺร ภวํ นิสีทตุ, ภวญฺหิ เม อญฺญตโร ครูนำ78 (นี่อาสนะเชิญท่านนั่งบนอาสนะนี้ เพราะท่านเป็นผู้ควรเคารพ คนหนึ่งของข้าพเจ้า).ที่มีความหมายว่าพระสัพพัญญูผู้เป็นครูของชาวโลกทั้งมวลดังสาธก ในพระบาลีนี้ว่า สนรามรโลกครุ79 (ผู้เป็นครูของชาวโลกคือมนุษย์และเทวดาทั้งมวล)

อีกนัยหนึ่ง ครุ ศัพท์ยังใช้แม้ในอรรถอื่นๆ อีก. ข้าพเจ้าจะรวมอรรถของ ครุ ศัพท์ ทั้งหมดนั้นมาแสดงไว้ที่เดียวกันดังต่อไปนี้:-

มาตาปิตาจริเยสุ ทุชฺชเร อลหุมฺหิ จ

มหนฺเต จุคฺคเต เจว นิเฉกาทิกเรสุ จ

ตถา วณฺณวิเสเสสุ ครุสทฺโท ปวตฺตติ.

ครุ ศัพท์ย่อมเป็นไปในมารดาบิดา, อาจารย์, สิ่งที่ ทำได้ยาก, ของหนัก, ของใหญ่, ความปรากฏ, ผู้เพียบ พร้อมด้วยความฉลาดเป็นต้น, การกระทำ [ความ เคารพ] และอักษรพิเศษ[เสียงหนัก].

วินิจฉัยบทว่า ครุ, คุรุ

เกจิ ปนาจริยา “ครุ ครูติ จ ทฺวิธา คเหตฺวา ภาริยวาจกตฺเต ครุสทฺโท ฐิโต. อาจริย-วาจกตฺเต ปน คุรุสทฺโทติ วทนฺติ, ตำ น คเหตพฺพำ.

ปาฬิวิสเย หิ สพฺเพสมฺปิ ยถาวุตฺตานำ อตฺถานำ วาจกตฺเต ครุสทฺโทเยว อิจฺฉิตพฺโพ, อการสฺส อาการภาเว “คารวนฺติ สวุทฺธิกสฺส ตทฺธิตนฺตปทสฺส ทสฺสนโต. สกฺกฏภาสาวิสเย ปน คุรุสทฺโทเยว อิจฺฉิตพฺโพ, อุการสฺส วุทฺธิภาเว อญฺญถา ตทฺธิตนฺตปทสฺส ทสฺสนโต.

บางคนได้แยกเป็นสองศัพท์ว่า ครุ, คุรุ แล้วกล่าวว่า ครุ ศัพท์ใช้ในฐานะระบุถึงของ หนัก. ส่วน คุรุ ศัพท์ใช้ในฐานะที่ระบุถึงอาจารย์. คำนั้นไม่ควรถือเอา. ด้วยว่าในฐานะแห่ง พระบาลีพึงปรารถนา ครุ ศัพท์เท่านั้นในฐานะที่ระบุถึงอรรถตามที่กล่าวมาแล้วแม้ทั้งหมด เพราะได้พบบทตัทธิตที่มีการพฤทธิ์ (อุ เป็น โอ แล้วแปลง โอ เป็น อว) และมีการทีฆะ อ เป็น อา ว่า คารวำ. ส่วนในฐานะแห่งภาษาสันสกฤตควรปรารถนา คุรุ ศัพท์อย่างแน่นอน เพราะได้พบบทตัทธิตอีกรูปหนึ่งเมื่อมีการวุทธิ อุ อักษร[เป็นรูปว่า เคารวำ]

มร = ปาณจาเค สละชีพ, ตาย

มรติ. มตฺตุ. มริตฺวา. เหตุกตฺตริ “ปุริโส ปุริสำ มาเรติ, มารยติ. ปุริโส ปุริเสน ปุริสำ มาราเปติ, มาราปยติ. ปุริโส ปุริสำ มาเรตุ มาเรตฺวา” อิจฺจาทีนิ รูปานิ. มจฺโจ. มรุ. มรณำ, มจฺจุ. มฏฺฏุ. มาโร. ตตฺถ มตฺตุนฺติ มริตุ.

ตถา หิ อลีนสตฺตุชาตเก “โย มตฺตุมิจฺเฉ ปิตุโน ปโมกฺขาติ ปาฬิ ทิสฺสติ. มจฺโจติ มริตพฺพสภาวตาย “มจฺโจ”ติ ลทฺธนาโม สตฺโต. มรูติ ทีฆายุโกปิ สมาโน มรณสีโลติ มรุ, เทโว. มรณนฺติ จุติ.

มรณํ อนฺตโก มจฺจุ หินฺทุ กาโล จ มฏฺฐุ จ
นิกฺเขโป จุติ เจตานิ นามานิ มรณสฺส เว.

มาโรติ สตฺตานํ กุสลํ มาเรตีติ มาโร, กามเทโว. อิมานิสฺส นามานิ

มาโร นมุจิ กณฺโห จ วสวตฺตี ปชาปติ
ปมตฺตพนฺธุ มทโน ปาปิมา ทพฺพโกปิ จ
กนฺหปฺโป จ รติปติ กาโม จ กุสุมายุโธ.

อญฺเญ อญฺญานิปิ นามานิ วทนฺติ, ตานิ สาสนานุโลมานิ น โหนฺตีติ อิธ น ทสฺสิตานิ. อฏฺฐกถาสุ ปน “มาโร, นมุจิ, กณฺโห, ปมตฺตพนฺธูติ จตฺตาโรว นามานิ อาคตานิ.

เอตฺถ จ มาโรติ เทวปุตฺตมาเรน สทฺธึ ปญฺจ มารา กิเลสมาโร ขนฺธมาโร อภิสงฺขาร-มาโร มจฺจุมาโร เทวปุตฺตมาโรติ.

มรติ ย่อมตาย
มตฺตุ เพื่อตาย
มริตฺวา ตายแล้ว

สำหรับในอรรถเหตุกัตตา[ลงการิตปัจจัย]๑จะมีรูปว่า ปุริโส ปุริสํ มาเรติ (บุรุษยัง บุรุษอีกคนหนึ่งให้ตายอยู่), มารยติ (ย่อมให้ตาย). ปุริโส ปุริเสน ปุริสํ มาราเปติ (บุรุษยังบุรุษ อีกคนหนึ่งให้ยังบุรุษอีกคนหนึ่งย่อมให้ตาย), มาราปยติ (ย่อมให้ตาย). ปุริโส ปุริสํ มาเรตฺวา (บุรุษยังบุรุษอีกคนหนึ่งให้ตายแล้ว) มาเรตุ (เพื่อให้ตาย)

ในพากย์นั้น บทว่า มตฺตุ แปลว่า เพื่อตาย ดังมีสาธกในอลีนสัตตุชาดกว่า โย มตฺตุ-มิจฺเฉ ปิตุโน ปโมกฺขา80 (บุคคลใดย่อมปรารถนาจะตายแทน เพื่อปลดเปลื้องพระชนก)

บทว่า มจฺโจ มีความหมายว่า สัตว์ได้ชื่อว่า มจฺจ เพราะมีสภาพจะต้องตาย. บทว่า มรุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มรุ เพราะเป็นผู้มีความตายเป็นธรรมดาแม้จะมีอายุยืนยาว ได้แก่ เทวดา. บทว่า มรณํ ได้แก่ เคลื่อน[จากภพเก่าไปสู่ภพใหม่]

ศัพท์ที่เป็นชื่อของความตาย

มรณํ อนฺตโก มจฺจุ หินฺทุ กาโล จ มฏฺฐุ จ
นิกฺเขโป จุติ เจตานิ นามานิ มรณสฺส เว.

ศัพท์ที่เป็นชื่อของความตายมีดังนี้ คือ มรณ, อนฺตก, มจฺจุ, หินฺท, กาล, มฏฺฐุ, นิกฺเขป และ จุติ.

บทว่า มาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มาร เพราะฆ่ากุศลธรรมของเหล่าสัตว์ ได้แก่ กามเทพ. ศัพท์ที่เป็นชื่อของกามเทพมีดังนี้คือ

มาโร นมุจิ กณฺโห จ วสวตฺตี ปชาปติ

ปมตฺตพนฺธุ มทโน ปาปิมา ทพฺพโกปิ จ

กนฺทปฺโป จ รติปติ กาโม จ กุสุมายุโธ.81

มาร, นมุจิ, กณฺห, วสวตฺตี, ปชาปติ, ปมตฺตพนฺธุ, มทน, ปาปิมา, ทพฺพก, กนฺทปฺป, รติปติ, กาม, กุสุมายุธ.

อาจารย์เหล่าอื่นยังได้แสดงอีกหลายชื่อ. แต่ชื่อเหล่านั้นไม่คล้อยตามคัมภีร์ทาง พระศาสนา ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงไว้ในที่นี้. ส่วนในอรรถกถาทั้งหลายมีใช้ ๔ ชื่อ เท่านั้น คือ มาร, นมุจิ, กณฺห, ปมตฺตพนฺธุ 82

ก็ในที่นี้ คำว่า มาร หมายถึงมาร ๕ ประเภทพร้อมทั้งเทวบุตรมาร คือ กิเลสมาร (มารคือกิเลส) ขันธมาร (มารคือขันธ์) อภิสังขารมาร (มารคืออภิสังขาร = กรรม) มัจจุมาร (มารคือความตาย) และเทวบุตรมาร (มารคือเทพบุตร)

ธร = อวตฺถาเน ตั้งลง, กำหนด

ธรติ ย่อมตั้งลง

ภร = โปสเน เลี้ยง

ภรติ. ภริโต, ภตฺตา.

ภรติ ย่อมเลี้ยง

ภริโต อันเขาเลี้ยงแล้ว

ภตฺตา สามี

ถร = สนฺถรเณ ลาด, ปู

ถรติ, สนฺถรติ. สนฺถรณํ.

ถรติ ย่อมปูลาด

สนฺถรติ ย่อมปูลาด

สนฺถรณํ เครื่องปูลาด

ทร = วิทารเณ ทำลาย

ภูมึ ทรติ. กุทาโล.

ภูมึ ทรติ ย่อมทำลายแผ่นดิน

กุทาโล จอบ

ทร = ทาเห เร่าร้อน

กาโย ทรติ. ทโร, ทรโถ.

กาโย ทรติ กายย่อมเร่าร้อน

ทโร, ทรโถ ความเร่าร้อน

ติร = อโธคติยํ ไปต่ำ

ติรติ. ติรจฺฉาโน, ติรจฺฉา วา.

ติรติ ย่อมไปต่ำ

ติรจฺฉาโน สัตว์ดิรัจฉาน

ติรจฺฉา สัตว์ดิรัจฉาน

อร = คติยํ ไป

อรติ. อตฺถํ, อตฺโถ, อุตุ.

เอตฺถ อตฺถํ วุจฺจติ นิพฺพานํ. ตํ ตํ สตฺตกิจฺจํ อรติ วตฺเตตีติ อุตุ.

อรติ ย่อมไป

อตฺถํ พระนิพพาน

อตฺโถ อรรถ

อุตุ ฤดู

ในพากย์นี้ พระนิพพาน เรียกว่า อตฺถ. คำว่า อุตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อุตุ เพราะ เป็นสภาพยังกิจนั้นๆ ของเหล่าสัตว์ให้เป็นไป

รการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ร อักษร.

ลการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร)

ลา = อาทาเน ถือเอา

ลาติ. ลานํ, ครุโฬ, สีหโฬ, ราหุโล, กุสลํ, พาโล, มหลฺลโก, มหลฺลิกา.

ตตฺร ครุโฬติ ครุ ลาติ อาททาติ คณฺหาตีติ ครุโฬ, โย “สุปณฺโณ, ทิชาธิโป, นาคาริ, กโรฏีติ จ วุจฺจติ. สีหโฬติ สีหํ ลาติ อาททาติ คณฺหาตีติ สีหโฬ, ปุพฺพปุริโส. ตพฺพิเส ชาตา เอตรหิ สพฺเพปิ สีหฬา นาม ชาตา.

ลาติ ย่อมถือ

ลานํ การถือ

ครุโฬ ครุฑ

สีหโฬ ชาวสีหล

ราหุโล พระราหุล

กุสลํ กุศล

พาโล คนเขลา

มหลฺลโก ชายแก่

มหลฺลิกา หญิงแก่

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ครุโฬ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ครุฬ เพราะจับนาคตัวใหญ่ ซึ่งเรียกว่า สุปณฺณ, ทิชาธิป, นาคาริ, กโรฏี บ้าง83 บทว่า สีหโฬ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สีหฬ เพราะจับราชสีห์ หมายถึง[พระเจ้าสีหพาหุ]ผู้เป็นปฐมบุรุษ.84 จะอย่างไรก็ตาม ชน ทั้งหลายในกาลนี้ ผู้เกิดในวงศ์นั้น ทั้งหมดก็ชื่อว่า สีหฬะ

วิเคราะห์, วินิจฉัย ราหุล ศัพท์

ราหุโลติอาทีสุ ปน ราหุ วิย ลาติ คณฺหาตีติ ราหุโล, โก โส ? สิกฺขากาโม อายสฺมา ราหุลภทฺโท พุทฺธปุตฺโต. ตสฺส หิ ชาตทิวเส สุทฺโธทนมหาราชา “ปุตฺตสฺส เม ตุฏฺฐึ นิเวเทถาติ อุยฺยาเน กีฬนฺตสฺส โพธิสตฺตสฺส สาสนำ ปหิณิ. โพธิสตฺโต ตำ สุตฺวา “ราหุ ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ อาห. ปุตฺตสฺส หิ ชายนำ ราหุคฺคโห วิย โหติ. ตณฺหากิลิสฺสนตาปาทนโต พาฬฺหเน จ สงฺขลิกาทิพนฺธเนน พนฺธนำ วิย โหติ มุจฺจิตุ อปฺปทานโตติ “ราหุ ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ อาห. ราชา “กึ เม ปุตฺโต อวจาติ ปุจฺฉิตฺวา ตำ วจนำ สุตฺวา “อิโต ปฏฺฐาย เม นตฺตา ราหุโล ตฺเวว โหตูติ อาห, ตโต ปฏฺฐาย กุมาโร ราหุโล นาม ชาโต.85

มหาปทานสุตฺตฏีกายญฺหิ “ราหุ ชาโตติ 87เอตฺถ “ราหูติ ราหุคฺคโหติ 87วุตฺตำ, ตำ ปน “ราหุโลติ วจนสฺสตฺถำ ปากฏำ กาตุ อธิปฺปายตฺถวเสน วุตฺตำ. น หิ เกวโล “ราหูติ สทฺโท “ราหุคฺคโหติ อตฺถำ วทติ, อถ โข ชาตสทฺทสมฺพนฺธำ ลภิตฺวา วทติ. ตถา หิ “ราหุ ชาโตติ โพธิสตฺเตน วุตฺตวจนสฺส “ราหุคฺคโห ชาโตติ อตฺโถ ภวติ , ตสฺมา สุทฺโธทนมหาราชา “มม นตฺตา ราหุ วิย ลาตีติ ราหุโลติ วตฺตพฺโพติ จินฺเตตฺวา “ราหุโลเตฺวว โหตูติ อาหาติ ทฏฺฐพฺพำ.

อนึ่งในคำว่า ราหุโล เป็นต้น บุคคลใดย่อมจับเหมือนราหู เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ราหุล. ถามว่า: ราหุลนั้นคือใคร. ตอบว่า: ท่านพระราหุลผู้เจริญผู้เป็นพุทธบุตรใคร่ สิกขา. ความโดยพิสดารว่า ในวันประสูติของท่าน พระเจ้าสุทโธทนะส่งสาสน์ไปแจ้งแก่พระ โพธิสัตว์ผู้ทรงเพลิดเพลินอยู่ในอุทยานว่า "พวกเจ้าจงบอกข่าวน่ายินดีแก่บุตรของเรา" พระ โพธิสัตว์ทรงสดับข่าวนั้นแล้วตรัสว่า "ราหูเกิดแล้ว เครื่องผูกเกิดแล้ว" เพราะการประสูติ ของพระโอรสเหมือนการถูกราหูจับไว้ เนื่องจากทำให้ถึงความเศร้าหมองด้วยตัณหา และ ไม่ให้พ้นไปได้เหมือนการจองจำด้วยเครื่องพันธนาการอันแน่นหนามีโซ่ตรวนเป็นต้น ดังนั้น จึงตรัสว่า "ราหูเกิดแล้ว เครื่องผูกเกิดแล้ว" พระราชาตรัสถามว่า "บุตรของเราพูด อะไร" ครั้นสดับความนั้นแล้วจึงตรัสว่า "แต่นี้ไปหลานของเราจงมีชื่อว่า ราหุล" ตั้งแต่บัดนั้น เป็นต้นมา พระกุมารจึงปรากฏพระนามว่า ราหุล

ในฎีกามหาปทานสูตรกล่าวว่า บทว่า ราหู ในคำว่า ราหุ ชาโต มีความหมายว่า ผู้จับไว้เหมือนราหู ข้อความนั้นกล่าวไว้โดยความเป็นอรรถอธิบายเพื่อขยายข้อความของ คำว่า ราหุล ทั้งนี้เพราะศัพท์ว่า ราหุ ไม่อาจแสดงอรรถว่า "ผู้จับไว้เหมือนราหู" แต่อาจ กล่าวได้เมื่อได้รับการเชื่อมโยงกับ ชาต ศัพท์[ในพากย์นั้น]

โดยแท้จริงแล้ว ข้อความว่า "ผู้จับไว้เหมือนราหู" ย่อมมีในพระดำรัสที่พระโพธิสัตว์ ตรัสไว้ว่า "ราหูเกิดแล้ว" ดังนั้น พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงดำริว่า หลานของเราจับไว้เหมือน ราหู จึงควรเรียกว่า ราหุล แล้วตรัสว่า "จงมีชื่อว่าราหุล"

เกจิ ปน “ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ ปฐนฺติ, กตฺถจิ โปตฺถเก จ ลิขนฺติ, ตำ น สุนฺทรำ, อตฺถสฺส อยุตฺติโต ฏีกาย จ สทฺธึ วิโรธโต. น หิ “ราหุโลติ กุมารสฺส นามำ ปฐมำ อุปฺปนฺนำ, ปจฺฉาเยว ปน อุปฺปนฺนำ อยฺยเกน ทินฺนตฺตา, ตสฺมา ตทา โพธิสตฺเตน “ราหุโล ชาโตติ วตฺตุ น ยุชฺชติ. ยถา88 หิ อนภิสิตฺเต อราชินิ ปุคฺคเล “มหาราชาติ โวหาโร นปฺปวตฺตติ. ฏีกายญฺจ “ราหูติ ราหุคฺคโหติ วุตฺตำ. อถาปิ เตสำ สิยา “ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ ปทสฺส วิชฺชมานตฺตา เอว ฏีกายำ “ราหุคฺคโหติ ภาววเสน ลาสทฺเทน สมานตฺโถ อาทานตฺโถ คหสทฺโท วุตฺโตติ. เอวมฺปิ นฺปปชฺชติ, “ราหุลานำ ชาตำ พนฺธนำ ชาตนฺติ ปาฐสฺส วตฺตพฺพตฺตา. ราหุโลติ หิ อิทำ ปทำ “สีหโพ๎ติ ปทำ วิย ทพฺพวาจกำ, น กทาจิปิ ภาววาจกำ.

ตสฺมา “ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ เอตำ เอกจฺเจหิ ทุโรปิตำ ปาฐ อคฺคเหตฺวา “ราหุ ชาโต พนฺธนำ ชาตนฺติ อยเมว ปาโฐ คเหตพฺโพ, สารโต จ ปจฺเจตพฺโพ สุปริสุทฺเธสุ อเนเกสุ โปตฺถเกสุ ทิฏฺฐตฺตา, โปราเณหิ จ คมฺภีรสุขุมญาเณหิ อาจริยปาจริเยหิ ปจิตตฺตา.

บางคนอ้างปาฐะว่า ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตำ (ราหุลเกิดแล้ว เครื่องผูกเกิดแล้ว) ทั้งเขียนไว้ในใบลานบางฉบับ ปาฐะนั้นไม่งาม เพราะมีข้อความไม่เหมาะสมและขัดแย้งกับ คัมภีร์ฎีกา เนื่องจากชื่อของพระกุมารว่า ราหุล มิได้เกิดขึ้นก่อน แต่เกิดในภายหลังเพราะ พระอัยยกะประทาน ดังนั้น พระโพธิสัตว์จึงไม่ควรตรัสว่า "ราหุลเกิดแล้ว" ในกาลนั้น เหมือนคำว่า มหาราช ย่อมไม่ใช้เรียกบุคคลผู้มิใช่พระราชาและยังไม่ได้รับอภิเษก ทั้งใน คัมภีร์ฎีกาก็กล่าวว่า บทว่า ราหู มีความหมายว่า ผู้จับไว้เหมือนราหู

บางคนดำริว่า ในคัมภีร์ฎีกากล่าว คห ศัพท์มีอรรถว่า "ถือเอา, จับ" เสมอกับ ลา ศัพท์ โดยความเป็นภาวสาธนะว่า ราหุคฺคโห (การจับไว้เหมือนราหู) เพราะปรากฏบทว่า ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตำ ความเห็นนี้ก็ไม่สมควร เพราะควรกล่าวปาฐะว่า ราหุลานำ ชาตำ พนฺธนำ ชาตำ (การเกิดขึ้นของราหุลเป็นเครื่องผูก) โดยแท้จริงแล้ว บทว่า ราหุล นี้แสดง บุคคลเหมือนบทว่า สีหพี่ (ผู้จับราชสีห์) มิได้แสดงภาวะในกาลใดๆ ดังนั้น จึงควรถือเอา ปาฐะนี้ว่า ราหุ ชาโต พนฺธนำ ชาตำ โดยไม่ถือเอาปาฐะที่บางคนกล่าวผิดว่า ราหุโล ชาโต พนฺธนำ ชาตำ และพึงเชื่อถือว่าเป็นแก่นสาร เพราะพบในใบลานจำนวนมากที่ชำระไว้ดี และอาจารย์กับด้วยปาจารย์ในกาลก่อนผู้มีญาณอันละเอียดลึกซึ้งได้กล่าวรูปนี้ไว้

อยำ ปเนตฺถ สาธิปฺปายา อตฺถปฺปกาสนา- ราหุ ชาโตติ โพธิสตฺโต ปุตฺตสฺส ชาตสาสนำ สุตฺวา สำเวคปฺปตฺโต “อิทานิ มม ราหุ ชาโตติ วทติ, มุจฺจิตุ อปฺปทานวเสน มม คหณตฺถำ ราหุ อุปฺปนฺโนติ หิ อตฺโถ. พนฺธนำ ชาตนฺติ อิมินา “มม พนฺธนำ ชาตนฺติ วทติ. ตถา หิ ฏีกายำ วุตฺตำ “ราหูติ ราหุคฺคโหติ.89 ตตฺถ ราหุคฺคโหติ คณฺหาตีติ คโห, ราหุ เอว คโห ราหุคฺคโห, มม คาหโก ราหุ ชาโตติ อตฺโถ. อถวา คหณำ คโห, ราหุโน คโห ราหุคฺคโห, ราหุคฺคหณำ มม ชาตนฺติ อตฺโถ. ปุตฺโต หิ ราหุสทิโส. ปิตา จนฺทสทิโส ปุตฺตราหุนา คหิตตฺตา.

เอกจฺเจ ปน “ราหุโลเตฺวว โหตูติ อิมํ ปเทสํ ทิสฺวา “ราหุ ชาโตติ วุตฺเต อิมินา น สเมติ, “ราหุโล ชาโตติ วุตฺเตเยว ปน สเมตีติ มญฺญมานา เอวํ ปาฯ ปฯนฺติ ลิขนฺติ จ, ตสฺมา โส อนุป-ปริกฺขิตฺวา ปจิโต ทุโวปิโต ปาโจ น คเหตพฺโพ. ยถาวุตฺโต โปราณโก โปราณาจริเยหิ อภิมโต ปาโจเยว อายสฺมนฺเตหิ คเหตพฺโพ อตฺถสฺส ยุตฺติโต ฏีกาย จ สทฺธึ อวิโรธโตติ.

การแสดงอรรถพร้อมด้วยคำอธิบายในเรื่องนั้น มีดังต่อไปนี้:- คำว่า ราหุ ชาโต (ราหูเกิดแล้ว) มีความหมายว่า พระโพธิสัตว์ทรงสดับข่าวที่พระโอรสประสูติแล้ว ได้ถึง ความสลดใจแล้วตรัสว่า "บัดนี้ ราหูเกิดแล้วแก่เรา" หมายความว่า ราหูเกิดแล้วเพื่อจับเรา ไว้โดยไม่ให้พ้นไปได้. คำว่า พนฺธนํ ชาตํ (เครื่องผูกเกิดแล้ว) มีความหมายว่า "เครื่องผูก เกิดแล้วแก่เรา" ดังคัมภีร์ฎีกาอธิบายว่า บทว่า ราหู มีความหมายว่า ผู้จับไว้เหมือนราหู ในพากย์นั้น คำว่า ราหุคฺคโห มีรูปวิเคราะห์ว่า คณฺหาตีติ คโห, ราหุ เอว คโห ราหุคฺคโห (ผู้จับไว้คือราหู ชื่อว่า ราหุคคหะ) หมายความว่า ราหูผู้จับเราไว้ได้เกิดแล้ว

อีกนัยหนึ่ง การจับชื่อว่า คหะ การจับของราหู ชื่อว่า ราหุคคหะ หมายความว่า การจับของราหูเกิดแล้วแก่เรา. [ในเรื่องนี้] ความจริงบุตรเหมือนกับราหู บิดาเหมือนดวง จันทร์ เพราะถูกราหูคือบุตรจับไว้

บางคนพบข้อความว่า ราหุโตเตฺวว โหตุ (จงมีชื่อว่าราหุล) จึงสำคัญว่า ถ้ากล่าวว่า ราหุ ชาโต (ราหูเกิดแล้ว) ย่อมไม่เสมอกับข้อความดังกล่าว จึงกล่าวและเขียนปาฐะอย่างนี้ [ว่า ราหุโล ชาโต] ด้วยเหตุดังกล่าว ปาฐะที่กล่าวไว้โดยมิได้ใคร่ครวญนั้น บัณฑิตไม่พึงเชื่อ ถือ ท่านทั้งหลายพึงรับเอาปาฐะดังกล่าวที่มีมาแต่ก่อนอันโบราณาจารย์ยอมรับ เพราะมี ข้อความเหมาะสม และไม่ขัดแย้งกับคัมภีร์ฎีกา

วิเคราะห์ กุสล, พาล ศัพท์

ตตฺถ กุสลนฺติ กุจฺฉิตานํ ปาปธมฺมานํ สานโต ตนุกรณโต ฌาณํ กุสํ นาม, เตน กุเสน ลาตพฺพํ ปวตฺเตตพฺพนฺติ กุสลํ. พาโลติ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกสงฺขาเต เทฺว อนตฺเถ เทวทตฺตโกกาลิกาทโย วิย ลาติ อาททาตีติ พาโล. อิมานิ ปน ตำนามานิ

พาโล อวิทฺวา อญฺโญ จ อญฺญาณี อวิจกฺขโณ
อปณฺฑิโต อกุสโล ทุมฺเมโธ กุมติ ชโฬ.
เอฬมูโค จ นิปฺปญฺโญ ทุมฺเมธี อวิทู มโค
อวิญฺญู อนฺธพาโล จ ทุปฺปญฺโญ จ อวิทฺทสุ.

ในพากย์นั้น บทว่า กุสลํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ญาณ (ความรู้) ชื่อว่า กุส เพราะเป็น สภาพกระทำบาปธรรมที่น่าตำหนิให้อ่อนกำลัง. ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาพอันบุคคล พึงถือเอาคือให้เป็นไปด้วยปัญญานั้น

บทว่า พาโล มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พาล เพราะเป็นผู้ถือเอาโทษสองอย่างคือโทษ ในปัจจุบันและโทษในสัมปรายภพเหมือนพระเทวทัตและพระโกกาลิกะเป็นต้น

ศัพท์ที่เป็นชื่อของคนพาล

พาโล อวิทฺวา อญฺโญ90 จ อญฺญาณี อวิจกฺขโณ
อปณฺฑิโต อกุสโล ทุมฺเมโธ กุมตี ชโฬ.

เอฬมูโค จ นิปฺปณฺโณ ทุมฺเมธี อวิทู มโค

อวิญฺญู อนฺธพาโล จ ทุปฺปญฺโญ จ อวิทฺทสุ.

ศัพท์ที่เป็นชื่อของคนพาลมีดังนี้คือ

พาล, อวิทฺวา, อญฺญ, อญฺญาณี, อวิจกฺขณ, อปณฺฑิต, อกุสล, ทุมฺเมธ, กุมติ๑ ชฬ, เอลมูค, นิปฺปญฺญ, ทุมฺเมธี, อวิทู, มค, อนฺธพาล, ทุปฺปญฺญ, อวิทฺทสุ.

วิเคราะห์, ชื่อ มหลฺลก ศัพท์

มหลฺลโกติ มหตฺตํ ลาติ คณฺหาตีติ มหลฺลโก, ชิณฺณปุริโส.

อิมานิสฺส นามานิ

ชิณฺโณ มหลฺลโก วุฑฺโฒ พฺยฺโธ วุฑฺโฒ จ กตฺตโร

เถโร จาติ อิเม สทฺทา ชิณฺณปญฺญตฺติโย สิยุ.

ตถา หิ

ทูเร อปสฺสํ เถโรว จกฺขุ ยาจิตุมาคโต

เอวมาทีสุ ทฏฺฐพฺโพ เถรสทฺโท มหลฺลเก.

อิมานิ ปน นามานิ อิตฺถิยา อิตฺถิลิงฺควเสน วตฺตพฺพานิ

ชิณฺณา มหลฺลิกา วุฑฺฒี พฺยฺธี วุฑฺฒี จ กตฺตรา

เถรี จาติ อิเม สทฺทา นามํ ชิณฺณาย อิตฺถิยา.

บทว่า มหลฺลโก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มหลฺลก เพราะเป็นผู้ถือเอาความเป็นผู้ ใหญ่ ได้แก่ชายผู้เฒ่า. ศัพท์ที่เป็นชื่อของคนแก่มีดังนี้คือ

ชิณฺโณ มหลฺลโก วุฑฺโฒ พฺยฺธโ วุฑฺโฒ จ กตฺตโร91

เถโร จาติ อิเม สทฺทา ชิณฺณปญฺญตฺติโย สิยุ.

ชิณฺณ, มหลฺลก, วุฑฺธ, วุฑฺฒ, กตฺตร และ เถร. ศัพท์ ดังที่กล่าวมานี้ เป็นบัญญัติสำหรับคนแก่.

ดังจะเห็นได้ว่า:-

ทูเร อปสฺสํ เถโรว จกฺขุ ยาจิตุมาคโต92

เอวมาทีสุ ทฏฺฐพฺโพ เถรสทฺโท มหลฺลเก.

พึงทราบ เถร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คนแก่ ในคำ อันมีอาทิอย่างนี้ว่า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นพราหมณ์ ชราอยู่ไกล ตาบอดมองไม่เห็น จึงมาเพื่อจะทูลขอ พระเนตร.

ส่วนหญิงชราที่จะกล่าวต่อไปนี้พึงใช้เป็นอิตถีลิงค์

ชิณฺณา มหลฺลิกา วุฑฺธี พฺยฺธี วุฑฺฒี จ กตฺตรา

เถรี จาติ อิเม สทฺทา นามํ ชิณฺณาย อิตฺถิยา.

ชิณฺณา, มหลฺลิกา, วุฑฺธี, พฺยฺธี, วุฑฺฒี, กตฺตรา, เถรี. ศัพท์เหล่านี้ใช้ในความหมายว่าหญิงชรา.

ทล ผล = วิสรเณ๑ แตก, ทำลาย

ทลติ. ผลติ. ทลิโต รุกฺโข. ผลิโต ภูมิภาโค.

ทลติ. ผลติ ย่อมแตก

ทลิโต รุกฺโข ต้นไม้ล้มลงแล้ว

ผลิโต ภูมิภาโค ภูมิภาคแตกระแหงแล้ว

อล = ภูสเน ประดับ, ตกแต่ง

อลติ. อลงฺกาโร, อลงฺกโต, อลงฺกตำ. “สาลงฺกานนโยเคปิ, สาลงฺกานนวชฺชิตาติ อิมิสฺสญฺหิ กวีนำ กพฺพจนายำ อลงฺกสทฺโท ภูสนวิเสสำ วทติ. เกจิ ปเนตฺถ อล ภูสนปริยาปน-วารเณสูติ ธาตุ ปจฺนฺติ, “อลตีติ จ รูปำ อิจฺฉนฺติ. มยำ ปน อลธาตุสฺส ปริยตฺตินิวารณตฺถวาจกตฺตำ น อิจฺฉาม ปโยคาทสฺสนโต. นิปาตภูโต ปน อลำสทฺโท ปริยตฺตินิวารณตฺถวาจโก ทิสฺสติ “อลเมตำ สพฺพำ. อลำ เม เตน รชฺเชนาติอาทีสุ.

อลติ ย่อมประดับ, ย่อมตกแต่ง

อลงฺกาโร เครื่องประดับ

อลงฺกโต ประดับแล้ว

อลงฺกตำ การประดับ

ก็ อลงฺก ศัพท์กล่าวอรรถเครื่องประดับพิเศษ พบได้ในบทประพันธ์ของกวีนี้ว่า สาลงฺกานนโยเคปิ, สาลงฺกานนวชฺชิตา (แม้มีเครื่องประดับพักตร์ หญิงนั้นก็ปราศจาก การตกแต่งด้วยเครื่องประดับพักตร์)

อนึ่ง ใน อล ธาตุนี้ อาจารย์บางคนอ้างธาตุว่า อล ภูสนปริยาปนวารเณสุ (อลธาตุ ใช้ในความหมายว่า ประดับ, สามารถ, ห้าม) และประสงค์รูปว่า อลติ. ส่วนข้าพเจ้าไม่ ประสงค์ให้ อล ธาตุใช้ในความหมายว่า สามารถ, ห้าม เพราะไม่พบตัวอย่าง. อลำศัพท์ ที่เป็นนิบาตอาจมีอรรถ ปริยตฺติ และ นิวารณ ได้ ดังพระบาลีว่า อลเมตำ สพฺพำ93 (ทั้งหมด นี้พอละ), อลำ เม เตน รชฺเชน94 (เราไม่ต้องการราชสมบัตินั้น)

มีล = นิเมลเน หลับตา

มีลติ, นิมีลติ, อุมฺมีลติ. นิมีลนำ. อุมฺมีลนำ.

มีลติ ย่อมหลับตา

นิมีลติ ย่อมหลับตา

อุมฺมีลติ ย่อมลืมตา

นิมีลนำ การหลับตา

อุมฺมีลนำ การลืมตา

พิล = ปติตฺถมฺเภ ค้ำจุน

พิลติ ย่อมค้ำจุน

นีล = วณฺเณ ความเป็นสีเขียว

นีลวตฺถำ ผ้าเขียว

สีล = สมาธิมฺหิ ตั้งไว้ด้วยดี, ตั้งมั่น

สีลติ. สีลํ, สีลนํ.

เอตฺถ สีลนฺติ สีลนฏฺเฐน สีลํ. วุตฺตญฺเหตํ วิสุทฺธิมคฺเค “สีลนฺติ เกนฏฺเฐน สีลํ? สีลนฏฺเฐน สีลํ, กิมิทํ สีลนํ นาม? สมาธานํ วา กายกมฺมาทีนํ สุสีลฺยวเสน อวิปฺปกิณฺณตาติ อตฺโถ. อุปธารณํ วา กุสลานํ ธมฺมานํ ปติฏฺฐานวเสน อาธารภาโวติ อตฺโถ. เอตเทว หิ เอตฺถ อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติ. อญฺเญ ปน 'สิรฏฺโฐ สีลฏฺโฐ, สีตลฏฺโฐ สีลฏฺโฐ'ติ เอวมาทินา นเยเนตฺถ อตฺถํ วณฺเณนฺตี”ติ.95

สีลติ ย่อมตั้งมั่น

สีลํ ศีล

สีลนํ ความตั้งมั่น

ในที่นี้ บทว่า สีลํ มีความหมายว่า ชื่อว่าศีล เพราะเป็นสภาวะตั้งมั่น. สมจริงดัง สาธกในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ถามว่า ที่เรียกว่าศีลเพราะเป็นสภาวะอะไร ? แก้ว่า ที่เรียก ว่าศีลเพราะเป็นสภาวะตั้งมั่น. ความตั้งมั่นดังกล่าวคืออะไร ? คือการตั้งไว้กล่าวคือกิริยา ที่กายกรรมเป็นต้นมิได้เกลื่อนกล่นไปโดยความเป็นผู้มีศีลดี. อีกนัยหนึ่ง คือการทรงไว้ กล่าวคือกิริยาที่รองรับกุศลธรรมไว้โดยเป็นที่ตั้ง.

ก็ท่านผู้รู้ลักษณะแห่งศัพท์อนุญาตอรรถสองอย่างนี้เท่านั้นในเรื่องนี้. ส่วน อาจารย์อื่นๆ พรรณนาอรรถใน สีล ศัพท์นี้ไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อรรถของศีล คือ อรรถว่า ศีรษะ, อรรถของศีล คือ อรรถว่า เย็น๑

อธิบายอรรถของ สีล ศัพท์

ตตฺถ “อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณ วิทู อนุชานนฺตีติ อิทํ “สีล สมาธิมฺหิ สีล อุปธารเณติ ทฺวิคณิกสฺส สีล ธาตุสฺส อตฺเถ สนฺธาย วุตฺตํ. อิมสฺส หิ จุราทิคณํ ปตฺตสฺส อุปธารเณ “สีเลติ, สีลยตีติ รูปานิ ภาวนฺติ, อุปธาเรตีติปิ เตสํ อตฺโถ. อิธ ปน ภูวาทิคณิกตฺตา สมาธานตฺเถ “สีลตีติ รูปี ภวติ, สมาธิยตีติ ตสฺส อตฺโถ. ปุนปิ เอตฺถ โสตูนํ สุขคฺคหณตฺถํ นิพฺพจนานิ วุจฺจนฺเต. สีลติ สมาธิยติ กายกมฺมาทีนํ สุสีลฺยวเสน น วิปฺปกิรตีติ สีลํ. อถวา สีลนฺติ สมาทหนฺติ จิตฺตํ เอเตนาติ สีลํ. อิมานิ ภูวาทิคณิกวเสน นิพฺพจนานิ. จุราทิคณิกวเสน ปน สีเลติ กุสเล ธมฺเม อุปธาเรติ ปติฏฺฐาภาเวน ภุโส ธาเรตีติ สีลํ. สีเลนฺติ วา เอเตน กุสเล ธมฺเม อุปธาเรนฺติ ภุโส ธาเรนฺติ สาธโวติ สีลนฺติ นิพฺพจนานิ.

ในเรื่องนั้น คำว่า อตฺถทฺวยํ สทฺทลกฺขณวิทู อนุชานนฺติ (ท่านผู้รู้ลักษณะแห่งศัพท์ อนุญาตอรรถสองอย่าง) นี้ หมายเอาอรรถของสีลธาตุสองคณะคือ สีล สมาธิมฺหิ (ตั้งมั่น = ภูวาทิคณะ) สีล อุปธารเณ (รองรับ = จุราทิคณะ)

ก็ สีล ธาตุนี้หากใช้เป็นจุราทิคณะจะมีอรรถว่า อุปธารณ (รองรับ) และมีรูปกิริยาว่า สีเลติ, สีลยติ. ความหมายของศัพท์เหล่านั้นก็คือ อุปธาเรติ (ย่อมรองรับ). แต่ในที่นี้ เพราะ เป็นภูวาทิคณะจึงมีอรรถว่า สมาธาน (ตั้งมั่น) และมีรูปกิริยาว่า สีลติ. ความหมายของศัพท์ นั้นก็คือ สมาธิยติ (ย่อมตั้งมั่น). เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายถือเอาความได้โดยง่าย ข้าพเจ้า จะแสดงรูปวิเคราะห์ทั้งหลายไว้ในที่นี้อีก (ดังต่อไปนี้)

ชื่อว่า สีล เพราะเป็นสภาวะตั้งมั่น คือกิริยาที่กายกรรมเป็นต้นมิได้เกลื่อนกล่นไป โดยความเป็นผู้มีศีลดี. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สีล เพราะเป็นสภาวะทำให้จิตตั้งมั่น. ทั้งหมดนี้เป็น รูปวิเคราะห์ของ สีล ธาตุที่เป็น

ภูวาทิคณะ. ส่วนที่เป็นจุราทิคณะมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สีล เพราะเป็นสภาวะรองรับกุศลธรรมอย่างดียิ่ง โดยความเป็นที่ตั้ง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สีล เพราะเป็นเครื่องรองรับกุศลธรรมไว้อย่างดียิ่งของสาธุชน

กิล = พนฺเธ ผูก, พัน, มัด

กิลติ, กิลํ

กิลติ ย่อมผูก

กิลํ ผ้าม่าน

กูล = อาวรเณ ปิด, กั้น

กูลติ. กูลํ. วเห รุกฺเข ปกูลเช.

กูลํ พนฺธติ. นทีกูเล วสามหํ. กูลติ อาวรติ อุทกํ พหิ นิกฺขมิตุ น เทตีติ กูลํ.

กูลติ (ย่อมปิด, ย่อมกั้น). กูลํ (ฝั่ง). วเห รุกฺเข ปกูลเช96 (เหมือนแม่น้ำพัดพาต้นไม้ ริมฝั่ง). กูลํ พนฺธติ (ย่อมกั้นฝั่ง). นทีกูเล วสามหํ97 (เราอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ). คำว่า กูลํ มีรูป วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กูล เพราะเป็นที่กั้นแม่น้ำคือไม่ให้น้ำออกไปสู่ภายนอก

สูล = รุชายํ เสียดแทง

สูลติ ย่อมเสียดแทง

สูลํ หลาว, หอก

ตัวอย่างเช่น

กณฺณสูลํ น ชเนติ 98

ไม่พูดวาจาที่เหมือนหลาวแทงหู

ตูล = นิกฺกรีเส เบา

นิกฺกรีสํ นาม กรีสมตฺเตนปิ อมิเนตพฺพโต ลหุภาโวเยว.

ตูลติ. ตูลํ ภฏฺฐว มาลุโต.

นิกฺกรีส คือ ความเบานั่นเทียว เพราะประมาณไม่ได้แม้ด้วยปริมาณเพียงกรีสะ (กรีสะเป็นชื่อของมาตราชั่งอย่างหนึ่ง)

ตูลติ ย่อมเบา

ตัวอย่างเช่น

ตูลํ ภฏฺฐว มาลุโต99

ดุจลมพัดสำลีที่ลอยตกไป

ปุล = สงฺฆาเต รวมกัน

ปุลติ. ปญฺจปุลิ.

ปุลติ ย่อมรวมกัน

ปญฺจปุลิ หมู่ ๕ กลุ่ม

มูล = ปติฏฺฐายํ ตั้งอยู่

มูลติ. มูลํ. มูลสทฺโท “มูลานิ อุทฺธเรยฺย อนฺตมโส อุสฺสีรนาฬิมตฺตานิปีติอาทีสุ มูลมูเล ทิสฺสติ. “โลโภ อกุสลมูลนฺติอาทีสุ อสาธารณเหตุมฺหิ. “ยาว มชฺฌนฺหิเก กาเล ฉายา ผรติ, นิวาเต ปณฺณานิ ปตนฺติ, เอตฺตาวตา รุกฺขมูลนฺติอาทีสุ สมีเป. อตฺริทํ วุจฺจติ

มูลมูเล มูลสทฺโท ปทิสฺสติ ตเถว จ

อสาธารณเหตุมฺหิ สมีปมฺหิ จ วตฺตติ.

มูลติ ย่อมตั้งอยู่

มูลํ ราก

อัตถุทธาระของ มูล ศัพท์

มูล ศัพท์ 100 มีอรรถดังนี้ คือ

อรรถมูลมูล (รากเง่า)

ตัวอย่างเช่น

มูลานิ อุทฺธเรยฺย อนฺตมโส อุสฺสีรนาฬิมตฺตานิปี101

บุคคลพึงถอนรากโดยที่สุดกระทั่งแฝกและไม้อ้อ

อรรถอสาธารณเหตุ (เหตุเฉพาะ)

ตัวอย่างเช่น

โลโภ อกุสลมูลํ102

ความโลภเป็นเหตุแห่งอกุศล

อรรถสมีป (ที่ใกล้)

ตัวอย่างเช่น

ยาวมชฺฌนฺหิเก กาเล ฉายา ผรติ, นิวาเต ปณฺณานิ ปตนฺติ, เอตฺตาวตา รุกฺขมูลํ 103

ในเวลาเที่ยงวันเงาไม้ย่อมฉายไป ในคราวสงัดลมใบไม้ทั้งหลาย ย่อมร่วงหล่น เพียงใด ด้วยเหตุเพียงเท่านี้จัดเป็นที่ใกล้แห่งต้นไม้

ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้

มูลมูเล มูลสทฺโท ปทิสฺสติ ตเถว จ

อสาธารณเหตุมฺหิ สมีปมฺหิ จ วตฺตติ.

มูล ศัพท์มีอรรถดังนี้ มูลมูล (รากเง่า), อสาธารณ-เหตุ (เหตุเฉพาะ) และ สมีป (ที่ใกล้).

ผล = นิพฺพตฺติยํ เกิดขึ้น

รุกฺโข ผลติ. รุกฺขผลานิ ภุญฺชนฺตา. มหปฺผลํ มหานิสํสํ. โสตาปตฺติผลํ.

ตตฺถ มหปฺผลนฺติ มหานิพฺพตฺติกํ๑

รุกฺโข ผลติ ต้นไม้ย่อมเผล็ดผล

รุกฺขผลานิ ภุญฺชนฺตา104 บริโภคผลไม้อยู่

มหปฺผลํ มหานิสํสา105 มีผลมาก มีอานิสงส์มาก

โสตาปตฺติผลํ โสดาปัตติผล

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มหปฺผลํ (มีผลมาก) คือ มีการเกิดขึ้นมาก

ผล = เภเท แตก

ผลติ. มุทฺธา เต ผลตุ สตฺตธา. ปาทา ผลึสุ. ตตฺถ ผลตูติ ภิชฺชตุ.

ผลติ ย่อมแตก

มุทฺธา เต ผลตุ สตฺตธา106 ศีรษะของท่านจงแตก ๗ เสี่ยง

ปาทา ผลึสุ เท้าแตกแล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ผลตุ แปลว่า จงแตก

ผล = อพฺยตฺตสทฺเท ทำเสียงไม่ชัดเจน

อสนี ผลติ. เทฺวเม ภิกฺขเว อสนิยา ผลนฺติยา น สนฺตสนฺติ.

ผลนฺติยาติ สทฺทำ กโรนฺติยา.108

อสนี ผลติ สายฟ้าย่อมผ่า

เทฺวเม ภิกฺขเว อสนิยา- ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สองจำพวกนี้ เมื่อสายฟ้าผ่าอยู่

ผลนฺติยา น สนฺตสนฺติ107 ย่อมไม่สะดุ้ง

บทว่า ผลนฺติยา ได้แก่ ทำเสียง

จุลฺล = หาวกรเณ การกระทำการเยื้องกราย

หาวกรณํ วิลาสกรณํ. จุลฺลติ.

หาวกรณ คือ การกระทำการยักเยื้องกราย.

จุลฺลติ ย่อมเยื้องกราย

ผุลฺล = วิกสน; บาน;

= เภเทสุ แตก

ผุลฺลติ. ผุลฺลํ. ผุลฺลิโต กึสุโก. สุผุลฺลิตมรวินฺทวนํ.

อสีติหตฺถมุพฺเพโธ ทีปงฺกโร มหามุนิ

โสภติ ทีปรุกฺโขว สาลราชาว ผุลฺลิโต.

ขณฺฑผุลฺลปฏิสงฺขรณํ.

ผุลฺลติ ย่อมบาน, ย่อมแตก

ผุลฺลํ การบาน

ผุลฺลิโต กึสุโก ดอกทองกวาวบานแล้ว

สุผุลฺลิตมรวินฺทวนํ กอบัวบานสะพรั่งดีแล้ว

อสีติหตฺถมุพฺเพโธ ทีปงฺกโร มหามุนิ

โสภติ ทีปรุกฺโขว สาลราชาว ผุลฺลิโต.109

พระมหามุนีทีปังกร สูง ๘๐ ศอก ทรงงดงามดังไม้ ประจำทวีปเหมือนพญารังที่ออกดอกบานสะพรั่ง.

ขณฺฑผุลฺลปฏิสงฺขรณำ110 การซ่อมแซมส่วนที่หักพัง

จิลฺล = เสจิลฺเล หย่อน, พร่อง, ย่อหย่อน

สิจิลภาโว เสจิลฺลำ. จิลฺลติ.

เสจิลฺล คือ ความเป็นของย่อหย่อน.

จิลฺลติ ย่อมย่อหย่อน

เวลุ เจลุ เกลุ เขลุ เปลุ เพลุ เสลุ สล ติล = คติยำ ไป

เวลติ. เจลติ. เกลติ. เขลติ. เปลติ.

เพลติ. เสลติ. สลติ. ติลติ. เจลำ, เปลโก. เอตฺถ เจลนฺติ วตฺถำ. เปลโกติ สโส.111

เวลติ. เจลติ ย่อมไป

เกลติ. เขลติ ย่อมไป

เปลติ. เพลติ ย่อมไป

เสลติ. สลติ ย่อมไป

ติลติ ย่อมไป

เจลำ ผ้า

เปลโก กระต่าย

ในที่นี้ บทว่า เจลำ ได้แก่ ผ้า. บทว่า เอลโก ได้แก่ กระต่าย

ขล = จลเน ไหว, พลาด, ผิด

ขลติ. ขโล. ขโลติ ทุชฺชโน อสาธุ อสปฺปุริโส ปาปชโน.

ขลติ ย่อมไหว

ขโล คนทราม

บทว่า ขโล คือ ทุรชน, คนไม่ดี, อสัตบุรุษ, คนชั่ว

ขล = สญฺจินเน รวม, รวบรวม, สะสม

ขลติ. ขลำ. ขลนฺติ วีหิฏฺฐปโนกาสภูตำ ภูมิมณฺฑลำ. ตญฺหิ ขลนฺติ สญฺจินนฺติ ราสึ กโรนฺติ เอตฺถ ธญฺญานีติ ขลนฺติ วุจฺจติ. “ขลำ สาลำ ปสุ เขตฺตำ, คนฺตา จสฺส อภิกฺขณนฺติ ปโยโค.

ขลติ ย่อมรวม, ย่อมสะสม

ขลำ ลาน

บทว่า ขลํ หมายถึงบริเวณพื้นที่อันเป็นสถานที่ไว้ข้าวเปลือก. ก็บริเวณแห่งพื้นที่นั้น เรียกว่า ขล เพราะเป็นสถานที่กองข้าวเปลือกคือทำข้าวเปลือกให้เป็นกอง สมจริง ดังพระบาลีว่า ขลํ สาลํ ปสุ เขตฺตํ, คนฺตา จสฺส อภิกฺขณ112 (อนึ่งราชเสวกพึงไปตรวจดู ลานข้าว สาลี ปศุสัตว์ และนาเสมอๆ)

คิล = อชฺโฌหรเณ กลืนกิน

คิลติ. คิลมกฺขํ ปุริโส น พุชฺฌติ.

คิลติ ย่อมกลืนกิน

ตัวอย่างเช่น

คิลมกฺขํ ปุริโส น พุชฺฌติ113

บุรุษกลืนกินลูกสะกายย่อมไม่รู้ตัว (ไม่รู้สึกตัว)

คล = อทเน กิน

คลติ. คโล.

คลนฺติ อทนฺติ อชฺโฌหรนฺติ เอเตนาติ คโล. คโลติ คีวา วุจฺจติ.

คลติ ย่อมกิน

คโล ลำคอ

ชื่อว่า คล เพราะทำให้กินได้. ลำคอ เรียกว่า คล

สล สลฺล = อาสุคติยํ ไปเร็ว, วิ่ง

อาสุคติ สีฆคมนํ.

สลติ. สลฺลติ. สลฺลํ. เอตฺถ จ “สลฺลํ อุสุ สโร สลฺโล กณฺโฑ เตชโนติ ปริยายา เอเต.

อาสุคติ คือ การไปเร็ว.

สลติ ย่อมแล่นไป

สลฺลติ ย่อมแล่นไป

สลฺลํ ลูกศร

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ลูกศร คือ สลฺล, อุสุ, สร, สลฺล, กณฺฑ, เตชน.

โขล = คติปฏิฆาเต กำจัดความไป, หยุด

โขลติ.

โขลติ ย่อมหยุด

คิเล = ปีติกฺขเย สิ้นความปีติ, เจ็บไข้

คิลายติ. คิลาโน, เคลญฺญ. คิลาโนติ อกลฺลโก. วินเยปิ หิ วุตฺตํ “นาหํ อกลฺลโกติ.114 อฏฺฐกถายญฺจ “นาหํ อกลฺลโกติ นาหํ คิลาโนติ วุตฺตํ.115

คิลายติ ย่อมเจ็บไข้

คิลาโน คนเจ็บ, คนไข้

เคลญฺญ ความเจ็บ, ความไข้

บทว่า คิลาโน ได้แก่ ผู้ไม่คล่องแคล่ว (เจ็บไข้). สมจริงดังพุทธดำรัสในพระวินัยว่า นาหํ อกลฺลโก (ข้าพเจ้ามิได้เจ็บไข้). อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายว่า นาหํ อกลฺลโกติ นาหํ คิลาโน (พระบาลีว่า นาหํ อกลฺลโก มีความหมายว่า ข้าพเจ้ามิได้เจ็บไข้)

มิเล = คตฺตวินาเม น้อมกายไป, เหี่ยว

มิลายติ. มิลายโน, มิลายนฺโต, มิลายมาโน.

มิลายติ ย่อมเหี่ยว

มิลายโน สิ่งที่เหี่ยวแห้ง

มิลายนฺโต เหี่ยวอยู่

มิลายมาโน เหี่ยวอยู่

เกเล = มมายเน รัก

มมายนํ ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน “มม อิทนฺติ คหณํ. เกลายติ. ตฺวํ กํ เกลายสิ.

มมายน คือ การยึดถือว่า สิ่งนี้เป็นของเรา ด้วยอำนาจของตัณหาและทิฏฐิ.

เกลายติ ย่อมรัก

ตฺวํ กํ เกลายสิ ท่านรักใคร

สล = จลเน; ไหว, สั่น;

= สำวรเณ จ ปิด, กั้น

วล วลฺล = จลเน จ ไหว, สั่น;

= สำวรเณ จ ปิด, กั้น

สำวรณาเปกฺขายํ จกาโร. สลติ. กุสลำ. วลติ. วลฺลติ. วลฺลูโร.

ตตฺถ กุสลนฺติ กุจฺฉิเต ปาปธมฺเม สลยติ จลยติ กมฺเปติ วิทฺธำเสตีติ กุสลำ.116 กุจฺฉิตำ อปายทฺวารำ สลนฺติ สำวรนฺติ ปิทหนฺติ สาธโว เอเตนาติ กุสลำ. วลฺลนฺติ สำวรนฺติ รกฺขนฺติ อิโต กากเสนาทโย สตฺเต อขาทนตฺถายาติ วลฺลูโร.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถ สำวรณ (ระวัง, ป้องกัน).

สลติ ย่อมไหว, ย่อมกั้น

กุสลำ กุศล

วลติ, วลฺลติ ย่อมไหว, ย่อมกั้น

วลฺลูโร เนื้อแห้ง

ในพากย์นั้น บทว่า กุสลำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะยังบาปธรรม อันน่ารังเกียจให้ไหว คือกำจัดบาปธรรมอันน่ารังเกียจ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กุสล เพราะเป็น เครื่องปิดกั้นประตูอบาย[อบาย ๔]ของสาธุชน๑ ชื่อว่า วลฺลูร เพราะเป็นที่ระวังสัตว์คือกา และเหยี่ยวเป็นต้น เพื่อไม่ให้กิน

มล มลฺล = ธารเณ ทรงไว้

มลติ. มลำ. มลฺลติ. มลฺโล.

มลติ ย่อมทรงไว้

มลำ มลทิน

มลฺลติ ย่อมทรงไว้

มลฺโล นักมวยปล้ำ

ภล ภลฺล = ปริภาสน; ด่า;

= หึสา;ทาเนสุ เบียดเบียน; ให้

ภลติ. ภลฺลติ.

ภลติ ย่อมด่า, ย่อมเบียดเบียน

ภลฺลติ ย่อมด่า, ย่อมเบียดเบียน

กล = สงฺขฺยาเน นับ

กลติ. กลา, กาโล. เอตฺถ กลาติ โสฬสภาคาทิภาโค. กาโลติ “เอตฺตโก อติกฺกนฺโตติ-อาทินา กลิตพฺโพ สงฺขาตพฺโพติ กาโล, ปุพฺพณฺหาทิสมโย.

กลติ ย่อมนับ

กลา ส่วน, เสี้ยว

กาโล กาล

ในที่นี้ บทว่า กลา ได้แก่ ส่วนมีส่วนที่ ๑๖ เป็นต้น. บทว่า กาโล มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กาล เพราะเป็นสภาพที่ควรนับโดยนัยเป็นต้นว่า เวลาประมาณเท่านี้ล่วงไปแล้ว. (เวลาล่วงไปแล้วประมาณเท่านี้) หมายถึงเวลาเช้าเป็นต้น

กลฺล = อสทฺเท ไม่มีเสียง, เงียบ

อสทฺโท นิสฺสทฺโท. กลฺลติ.

อสทฺท คือ ความไม่มีเสียง.

กลฺลติ ย่อมเงียบ

ชล = ทิตฺติยำ รุ่งเรือง

ชลติ. ชลำ, ชลนฺโต, ปชฺชลนฺโต, ชลมาโน.

โก เอติ สิริยา ชลำ. ชลำ ยสสา อฏฺฐา, เทวทตฺโตติ เม สุตำ. สทฺธมฺมปชฺโชโต ชลิโต.

ชลติ ย่อมรุ่งเรือง

ชลำ รุ่งเรืองอยู่

ชลนฺโต รุ่งเรืองอยู่

ปชฺชลนฺโต รุ่งเรืองอยู่

ชลมาโน รุ่งเรืองอยู่

ตัวอย่างเช่น

โก เอติ สิริยา ชลํ 117

ใครรุ่งเรืองด้วยสิริเดินมาอยู่

ชลฺว ยสสา อฏฺฐา, เทวทตฺโตติ เม สุตํ 118

เราสดับมาว่า พระเทวทัตรุ่งเรืองด้วยบริวารดำรงอยู่แล้ว

สทฺธมฺมปชฺโชโต ชลิโต119

ประทีปคือพระสัทธรรมอันพระพุทธเจ้าให้รุ่งเรืองแล้ว

หุล = จลเน ไหว

หุลติ. หโล. หโลติ ผาโล.

โส หิ โหเลติ ภูมึ ภินฺทนฺโต มตฺติกขณฺฑำ จาเลตีติ “หโลติ วุจฺจติ อุการสฺส อการำ กตฺวา.

หุลติ ย่อมไหว

หโล ผาล

บทว่า หโล ได้แก่ ผาล (ชื่อเหล็กสำหรับสวมหัวหมูเครื่องไถ). ผาลนั้นเรียกว่า หล เพราะยังก้อนดินให้ไหวเมื่อทำลายแผ่นดิน. แปลง อุ อักษรเป็น อ อักษร

จล = กมฺปเน ไหว, สั่น

จลติ. จลิโต, อจโล. มหนฺโต ภูมิจาโล. จลนำ, จาโล.

จลติ ย่อมไหว, ย่อมสั่น

จลิโต ไหวแล้ว, สั่นแล้ว

อจโล ภูเขา

จลนำ, จาโล การไหว

มหนฺโต ภูมิจาโล แผ่นดินไหวอันใหญ่หลวง

ชล = ธญฺเญ ปรารถนา

ชลติ ย่อมปรารถนา

ชลำ ปรารถนาอยู่

ฏล ฏุล = เวลมฺเพ ห้อย, ห้อยย้อย

ฏลติ ย่อมห้อย

ฏุลติ ย่อมห้อย

ถล = ฐาเน ตั้งอยู่, ยืนอยู่

ถลติ. ถโล. ถโลติ นิรุทกปฺปเทโส. ปพฺพชฺชานิพฺพาเนสุปิ ตํสทิสตฺตา ตพฺโพหาโร. ยถา หิ โลเก อุทโกเฆน อโนตฺถรณฏฺฐานํ “ถโลติ วุจฺจติ, เอวํ กิเลโสเฆน อโนตฺถรณียตฺตา ปพฺพชฺชา นิพฺพานญฺจ “ถโลติ วุจฺจติ, “ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณติ หิ วุตฺตํ.

ถลติ ย่อมตั้งอยู่

ถโล บก, ที่ดอน

บทว่า ถโล ได้แก่ ภูมิประเทศที่ไม่มีน้ำ. แม้การออกบวชและพระนิพพาน ก็ได้ชื่อว่า ถล เพราะเหมือนกับ ถล. เหมือนอย่างว่าสถานที่อันห้วงน้ำท่วมไม่ถึงในโลก เรียกว่า ถล ฉันใด. การออกบวชและพระนิพพาน ก็เรียกว่า ถล เพราะเป็นสภาวะที่ห้วงน้ำคือกิเลสท่วม ไม่ถึง ฉันนั้น. สมดังพุทธดำรัสว่า ติณฺโณ ปารงฺคโต ถเล ติฏฺฐติ พฺราหฺมโณ120 ([บุคคลนี้] เป็นพราหมณ์ผู้ข้ามพ้นบรรลุฝั่งแล้วย่อมตั้งอยู่บนบก)

ผาล = วิเลขเน ขีด, ข่วน

ผาลติ ภูมึ วิเลขติ ภินฺทตีติ ผาโล.

ชื่อว่า ผาล เพราะเป็นวัตถุทำลายแผ่นดิน

นล = คนฺเถ ร้อยเข้าไป

นลติ ย่อมร้อย

พล = ปาณเน เป็นอยู่, หายใจ

อิห ปาณนํ ชีวนํ สสนญฺจ. พลติ. พลํ, พาโล.

เอตฺถ พลนฺติ ชีวิตํ กปฺเปนฺติ เอเตนาติ พลํ, กายพลโภคพลาทิกํ พลํ. อถวา พลนฺติ สมฺมาชีวนํ ชีวนฺติ เอเตนาติ พลํ, สทฺธาทิกํ พลํ. อาคมฏฺฐกถายํ ปน “อสฺสทฺธิเย น กมฺปตีติ สทฺธาพลนฺติอาทิ 121วุตฺตํ, ตํ ทฬฺหฏฺเฐน พลนฺติ วตฺตพฺพานํ สทฺธาทีนํ อกมฺปนภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา ธาตูนํ อตฺถาติสยโยคโต อสฺสทฺธิยาทีนํ อภิภวเนน สทฺธาทิพลานํ อภิภวนตฺโถปิ คเหตพฺโพ “อพลา นํ พลิยนฺตีติ 122 เอตฺถ วิย.

ในธาตุนี้ การเป็นอยู่และการหายใจ ชื่อว่า ปาณน.

พลติ ย่อมเป็นอยู่, ย่อมหายใจ

พลํ กำลัง

พาโล คนพาล

วิเคราะห์, ความหมาย พล ศัพท์

ในเรื่องนี้ บทว่า พลํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พล เพราะทำให้สำเร็จความเป็นอยู่ หมายถึง กำลังอันมีกำลังกายและกำลังทรัพย์เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า พล เพราะทำให้ เป็นอยู่ได้โดยชอบ หมายถึง กำลังอันมีศรัทธาเป็นต้น. ส่วนในอรรถกถาของพระบาลีกล่าว ว่า "ชื่อว่า สัทธาพละ เพราะเป็นสภาวะไม่หวั่นไหวในเพราะความไม่เชื่อถือ" ดังนี้เป็นต้น ข้อความนั้น พึงทราบว่า กล่าวเพื่อแสดงความไม่หวั่นไหวของศรัทธาเป็นต้นที่ควรเรียกว่า พละ โดยความเป็นธรรมมั่นคง. อีกนัยหนึ่ง พึงถือเอาอรรถว่า ครอบงำ

ของสัทธาพละ เป็นต้นด้วยการครอบงำความไม่เชื่อเป็นต้น เพราะธาตุประกอบด้วยอรรถอันยิ่งได้ ดังในอุทาหรณ์ว่า อพลา นำ พลิยนฺติ (อกุศลนี้ไม่มีกำลังย่อมครอบงำผู้กำหนัดนั้น)

วิเคราะห์, ความหมาย พาล ศัพท์

พาโลติ พลติ อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จาติ พาโล, อสฺสสิตปสฺสสิตมตฺเตน ชีวติ, น เสฏฺเจน ปญฺญาชีวิเตนาติ วุตฺตำ โหติ. ตถา หิ อฏฺฐกถายำ วุตฺตำ “พลนฺตีติ พาลา, อสฺสสิตปสฺสสิตมตฺเตน ชีวนฺติ, น ปญฺญาชีวิเตนาติ อตฺโถติ.123 ปญฺญาชีวิโนเยว หิ ชีวิตำ เสฏฺฐ นาม. เตนาห ภควา “ปญฺญาชีวึ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐนฺติ.124

บทว่า พาโล มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พาล เพราะเป็นอยู่ คือยังหายใจเข้าและหายใจ ออกอยู่ มีคำอธิบายว่า ดำรงชีพอยู่ด้วยอาการสักว่าหายใจเข้าออก หาเป็นอยู่ด้วยปัญญา อันประเสริฐไม่ ดังสาธกในอรรถกถาว่า ชื่อว่า พาล เพราะเป็นอยู่ อธิบายว่า ดำรงชีพอยู่ ด้วยอาการสักว่าลมหายใจเข้าออก หาใช่เป็นอยู่ด้วยปัญญาอันประเสริฐไม่. ด้วยว่าชีวิต ของผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาเท่านั้น ชื่อว่าเป็นชีวิตที่ประเสริฐ ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ปญฺญาชีวึ ชีวิตมาหุ เสฏฺฐ (บัณฑิตกล่าวผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่ามีชีวิตอันประเสริฐ)

ปุล = มหตฺเต ใหญ่, มาก

ปุลติ ย่อมใหญ่

วิปุลำ ไพบูลย์

กุล = สงฺขาเน; นับ;

= พนฺธุมฺหิ จ ผูก

โกลติ ย่อมนับ, ย่อมผูก

กุลำ ตระกูล

โกโล ไม้พุทรา, ไม้กระเบา

สล = คมเน ไป

สลติ ย่อมไป

กิล = ปีติย; อิ่มใจ, เบิกบานใจ;

= กีฬเนสุ เล่น

ปีตสฺส ภาโว ปีติยำ ยถา ทกฺขิยำ. กีฬนำ กีฬาเยว. กิลติ.

ปีติย คือ ภาวะของผู้อิ่มใจ เหมือนคำว่า ทกฺขิยำ (ความเป็นผู้ขยัน).

กีฬน คือ การเล่น.

กิลติ ย่อมอิ่มใจ, ย่อมเล่น

อิล = กมฺปเน ไหว, สั่น, รัว

อิลติ. เอลำ, เอลา. เอตฺถ เอลำ วุจฺจติ โทโส. เกนฏฺเจน? กมฺปนฏฺเจน. โทโสติ เจตฺถ อคุโณ เวทิตพฺโพ, น ปฏิโฆ. “เนลงฺโค เสตปจฺฉาโทติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนำ.

อปิจ เอลํ วุจฺจติ อุทกํ. ตถา หิ “เอลมูฬฺหา กณฺฏกึ วาริชํ ยถาติ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ นิทฺทิสนฺโต อายสฺมา สาริปุตฺโต “เอลํ วุจฺจติ อุทกนฺติ อาห. เอลาติ ลาลา วุจฺจติ “เอลมูโคติ เอตฺถ วิย. อปิจ เอลาติ เขโฬ วุจฺจติ “สุตฺวา เนลปตึ วาจํ, วาฬา ปนฺถา อปกฺกมุนฺติ เอตฺถ วิย. เอตฺถ เนลปตึ วาจนฺติ เขฬพินฺทุนิปาตวิรหิตํ วจนนฺติ อตฺโถ.

อิลติ ย่อมไหว

เอลํ โทษ

เอลา น้ำลาย

อัตถุทธาระของ เอล ศัพท์

โทษเรียกว่า เอล. ถามว่า ที่เรียกว่า เอล เพราะอรรถอะไร ? ตอบว่า เพราะอรรถว่า หวั่นไหว. อนึ่ง ในคำว่า โทโส นี้พึงทราบสภาพอันมิใช่คุณ ไม่ใช่โทสะ. ในเรื่องนี้มีพระบาลี เป็นตัวอย่างว่า เนลงฺโค เสตปจฺฉาโท126 ([รถ]มีส่วนอันหาโทษมิได้ มีผ้าคลุมสีขาว)

อีกนัยหนึ่ง น้ำเรียกว่า เอล. จริงอย่างนั้น ท่านพระสารีบุตรเมื่อจะอธิบายข้อความ พระบาลีนี้ว่า เอลมูฬฺหา กณฺฏกึ วาริชํ ยถา127 (เหมือนดอกบัวที่มีหนามเกิดในน้ำ) กล่าวว่า เอลํ วุจฺจติ อุทกํ 128 (น้ำเรียกว่า เอล)

น้ำลายเรียกว่า เอลา เหมือนในคำนี้ว่า เอลมูโค (ผู้มีน้ำลายไหลออกจากปาก). อีกนัยหนึ่ง เขฬ (เสลด) เรียกว่า เอลา เหมือนในข้อความพระบาลีนี้ว่า สุตฺวา เนลปตึ วาจํ, วาฬา ปนฺถา อปกฺกมุ129 ([เทพเจ้าทั้งหลายผู้แปลงกายเป็นพาลมฤค]ได้ฟังพระวาจาอัน ไพเราะน่ากรุณาเป็นอันมากของพระนางผู้รำพันวิงวอนอยู่ได้พากันหลีกนางไป). ในข้อ ความนี้ สองบทว่า เนลปตึ วาจํ คือถ้อยคำอันปราศจากการตกไปของก้อนเสลด130

ลักษณะศัพท์กับปวัตตินิมิต

ลาลาเขฬวาจกสฺส ตุ เอลาสทฺทสฺส อญฺญ ปวตฺตินิมิตฺตํ ปริเยสิตพฺพํ. อเนกปฺ-ปวตฺตินิมิตฺตา หิ สทฺทา. กึ วา อญฺเญน ปวตฺตินิมิตฺเตน, อิล กมฺปเนติ เอวํ วุตฺตํ กมฺปนํ เอว ลาลาเขฬวาจกสฺส เอลาสทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตํ, ตสฺมา อิลนฺติ ชิคุจฺฉิตพฺพภาเวน กมฺเปนฺติ หทยจลนํ ปาปุณนฺติ ชนา เอตฺถาติ เอลาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. สมานปวตฺตินิมิตฺตาเยว หิ สทฺทา โลกสงฺเกตวเสน นานาปทตฺถวาจกาปิ ภวนฺติ. ตํ ยถา? หิโนติ คจฺฉตีติ เหตุ, สปฺปติ คจฺฉตีติ สปฺโป, คจฺฉตีติ โคติ. ตถา อสมานปฺปวตฺตินิมิตฺตาเยว สมานปทตฺถวาจกาปิ ภวนฺติ. ตํ ยถา? รญฺเชตีติ ราชา, ภูมึ ปาเลตีติ ภูมิปาโล, นเร อินฺทตีติ นรินฺโทติ.

เอส นโย สพฺพตฺถาปิ วิภาเวตพฺโพ.

ก็ เอลาศัพท์ที่มีความหมายว่า ลาลา (น้ำลาย) และ เขฬ (เสลด) พึงแสวงหาปวัตติ- นิมิต (เหตุเกิดของศัพท์) อื่น. ด้วยว่าศัพท์มีปวัตตินิมิตมาก. อีกนัยหนึ่ง จะมีประโยชน์อะไร ด้วยปวัตตินิมิตอื่น. ความไหวที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า อิล กมฺปเน (ไหว, สั่น, รัว) นั่นแลเป็น ปวัตตินิมิตของเอลาศัพท์ที่มีความหมายว่า

ลาลา และ เขฬ. เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาความ หมายดังนี้ว่า ชื่อว่า เอลา เพราะเป็นที่หวั่นไหวแห่งใจคือถึงความหวั่นไหวแห่งใจของชน ทั้งหลายโดยความเป็นของน่ารังเกียจ

ก็ศัพท์ทั้งหลายที่มีปวัตตินิมิตเหมือนกันนั่นเทียวมีอรรถของบทต่างกันได้บ้างโดย เนื่องด้วยการหมายรู้ของชาวโลก เช่น หิโนติ คจฺฉตีติ เหตุ (ชื่อว่า เหตุ เพราะไป[ใกล้ผล]), สปฺปติ คจฺฉตีติ สปฺโป (ชื่อว่า สปฺป เพราะเป็นผู้ไป), คจฺฉตีติ โค (ชื่อว่า โค เพราะเป็นผู้ไป)

โดยทำนองเดียวกัน ศัพท์ทั้งหลายที่มีปวัตตินิมิตไม่เหมือนกัน สามารถมีอรรถของ บทเหมือนกันได้บ้าง ตัวอย่างเช่น รญฺเชตีติ ราชา (ชื่อว่า ราช เพราะเป็นผู้ยังมหาชนให้ ยินดี), ภูมึ ปาเลตีติ ภูมิปาโล (ชื่อว่า ภูมิปาล เพราะเป็นผู้รักษาแผ่นดิน), นเร อินฺทตีติ นรินฺโท (ชื่อว่า นรินฺท เพราะเป็นใหญ่ในชน). ก็นัยเช่นนี้ ควรนำไปใช้แม้ทุกๆ แห่ง

อิล = คติยํ ไป

อิลติ ย่อมไป

หิล = หาวกรเณ กระทำความสนุกสนาน

เหลติ ย่อมสนุกสนาน

สิล = อุญฺเฉ แสวงหา

สิลติ ย่อมแสวงหา

ติล = สิเนหเน เหนียว

ติลติ. ติลํ, เตลํ. ติโล.

ติลติ (ย่อมเหนียว). ติลํ (เมล็ดงา). เตลํ๑ (น้ำมันงา). ติโล (ต้นงา)

จิล = วสเน อยู่, อาศัย

จิลติ ย่อมอยู่

วล = วิลาสเน งาม, น่ารัก

วลติ ย่อมงาม

ปิล = คหเณ ถือเอา

ปิลติ ย่อมถือเอา

มิล = สิเนหเน เหนียว, รัก

มิลติ ย่อมรัก

ผุล = สญฺจเล;หวั่นไหว;

= ผรเณ จ แผ่ไป

ผุลติ ย่อมหวั่นไหว, ย่อมแผ่ไป

ลการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร.

วการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร)

วา = คติ; ไป;

= คนฺธเนสุ ดมกลิ่น

วาติ ย่อมไป, ย่อมดม

วาโต ลม

วี = ปชน; หวั่นไหว;

= กนฺติ; ยินดี;

= อสน; บริโภค;

= ขาทน; คตีสุ กิน; ไป

ปชนํ จลนํ.

กนฺติ อภิรุจิ. อสนํ ภตฺตปริโภโค. ขาทนํ ปูวาทิภกฺขนํ. คติ คมนํ. เวติ.

ปชน คือ ความหวั่นไหว. กนฺติ คือ ความชอบใจ. อสน คือ การบริโภคภัต. ขาทน คือ การกินขนม เป็นต้น. คติ คือ การไป.

เวติ ย่อมไป

เว = ตนฺตสนฺตาเน สืบต่อแห่งด้าย, ทอ

วายติ ย่อมทอ

ตนฺตวาโย ช่างหูก

เว = โสสเน แห้ง

วายติ ย่อมแห้ง

ธิวุ ขิวุ = นิทสฺสเน แสดง, อ้างถึง, เป็นตัวอย่าง

เธวติ. เขวติ.

เธวติ ย่อมแสดง

เขวติ ย่อมแสดง

ถิวุ = ทิตฺติยํ รุ่งโรจน์, งดงาม

เถวติ. มธุมถุกา เถวนฺติ.

เถวติ ย่อมรุ่งโรจน์

ตัวอย่างเช่น

มธุมธุกา เถวนฺติ131

มะซางหวาน[มีผลสุก]ย่อมแดงเรื่อๆ

ชีว = ปาณธารเณ ทรงชีพ, เป็นอยู่

ชีวติ. ชีวิตๆ, ชีโว, ชีวิกา.

อตฺถิ โน ชีวิกา เทว, สา จ ยาทิสกีทิสา.132 ชีวิตๆ กปฺเปติ. 133

ชีวติ ย่อมเป็นอยู่

ชีวิตๆ, ชีโว ชีวิต

ชีวิกา ความเป็นอยู่

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ โน ชีวิกา เทว, สา จ ยาทิสกีทิสา (ข้าแต่พระองค์ผู้สมมุติเทพ การเลี้ยง ชีวิตของข้าพระองค์ทั้งสองย่อมเป็นไปตามมีตามได้). ชีวิตๆ กปฺเปติ (ย่อมสำเร็จชีวิต)

ปิว มิว ติว นิว = ถูลิเย ใหญ่, อ้วน, ล่ำ

ปิวติ. ปิวโร. มิวติ. ติวติ. นิวติ. เอตฺถ จ ปิวโรติ กจฺฉโป, โย โกจิ วา ถูลสรีโร. ตถา หิ “ปิวโร กจฺฉเป ถูเลติ ปุพฺพาจริเยหิ วุตฺตๆ.

ปิวติ ย่อมอ้วน

ปิวโร เต่า

มิวติ. ติวติ ย่อมอ้วน

นิวติ ย่อมอ้วน

ก็ในที่นี้ บทว่า ปิวโร ได้แก่ เต่า หรือคนมีสรีระอ้วน. จริงอย่างนั้น บูรพาจารย์ ทั้งหลายกล่าวว่า ปิวโร กจฺฉเป ถูเล (ปิวร ศัพท์มีอรรถว่า เต่า, คนอ้วน)

อว = ปาลเน รักษา

อวติ. พุทฺโธ มม อวตๆ.

อวติ ย่อมรักษา

พุทฺโธ มม อวตๆ พระพุทธเจ้าจงรักษาเรา

ภว = คติยๆ ไป

สวติ ย่อมไป

กว = วณฺเณ สรรเสริญ

กวติ ย่อมสรรเสริญ

ขิวุ = มเท มัวเมา

ขิวติ ย่อมมัวเมา

โธวุ = โธวเน ล้าง

โธวติ ย่อมล้าง

เทวุ เทว = เทวเน คร่ำครวญ, รำพัน

เทวติ. อาเทวติ, ปริเทวติ.

อาเทโว, ปริเทโว, อาเทวนา, ปริเทวนา, อาเทวิตตฺตํ, ปริเทวิตตฺตํ.

เทวติ ย่อมคร่ำครวญ

อาเทวติ ย่อมคร่ำครวญ

ปริเทวติ ย่อมคร่ำครวญ

อาเทโว การคร่ำครวญ

ปริเทโว การคร่ำครวญ

อาเทวนา การคร่ำครวญ

ปริเทวนา การคร่ำครวญ

อาเทวิตตฺตํ ความเป็นผู้คร่ำครวญ

ปริเทวิตตฺตำ134 ความเป็นผู้คร่ำครวญ

เสวุ เกวุ เขวุ เควุ คิเลวุ เมวุ มิเลวุ = เสวเน๑ เสพ, คบ

เสวติ. เกวติ. เขวติ. เควติ. คิเลวติ. เมวติ มิเลวติ.

เสวติ. เกวติ ย่อมเสพ

เขวติ. เควติ ย่อมเสพ

คิเลวติ. เมวติ ย่อมเสพ

มิเลวติ ย่อมเสพ

เทวุ = ปฺลุตคติยํ ลอยไป

ปฺลุตคติ ปริปฺลุตคมนำ. เทวติ.

ปฺลุตคติ คือ การลอยไป.

เทวติ ย่อมลอยไป

ธาวุ = คติสุทฺธิยำ ไป; สะอาด, ชำระ

ธาวติ, วิธาวติ. อาธาวติ, ปริธาวติ. ธาวโก.

ธาวติ ย่อมวิ่ง

วิธาวติ135 ย่อมวิ่งโดยประการต่างๆ

อาธาวติย่อมวิ่งเฉพาะหน้า

ปริธาวติ136 ย่อมวิ่งโดยรอบ

ธาวโก ผู้วิ่ง

จิวุ = อาทาน; ถือเอา;

= สำเรสุ ระวัง

จิวติ ย่อมถือเอา, ย่อมระวัง

เจวิ = เจตนาตุลฺเย ตั้งใจ; ความเสมอกัน

เจวติ ย่อมตั้งใจ, ย่อมเสมอกัน

วการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร.

สการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร)

สา = ปาเก หุง, ต้ม

สาติ ย่อมหุง

สิ = เสวายำ เสพ, คบ

เสวติ. เสวนา, เสวโก, เสวิโต, สิโว, สิวำ.

นิหียติ ปุริโส นิหีนเสวี

น จ หาเยถ กทาจิ ตุลฺยเสวี

เสฏฺฐมุปคมำ อุเทติ ขิปฺปำ

ตสฺมา อตฺตโน อุตฺตริตรำ ภเชถ.

เสวติ (ย่อมคบ). เสวนา (การคบ). เสวโก (เสวก). เสวิโต (อันเขาเสพแล้ว). สิโว (พระอิศวร). สิวำ (พระนิพพาน, แดนเกษม)

นิหียติ ปุริโส นิหีนเสวี

น จ หาเยถ กทาจิ ตุลฺยเสวี

เสฏฺฐมุปคมำ อุเทติ ขิปฺปำ

ตสฺมา อตฺตโน อุตฺตริตรำ ภเชถ.137

บุรุษคบคนเลว ย่อมเลวลงคบคนที่เสมอกัน ย่อมไม่ เสื่อมในกาลไหนๆ คบคนที่สูงกว่าย่อมเด่นขึ้น ฉะนั้น ควรคบคนที่สูงกว่าตน.

สิ = คติ; ไป;

= พุทฺธีสุ เจริญ, รุ่งเรือง

เสติ, อติเสติ. อติสิตุ, เสตุ.

เสติ ย่อมไป, ย่อมเจริญ

อติเสติ ย่อมไปยิ่ง

อติสิตุ เพื่อไปยิ่ง

อติสิตฺวา ไปยิ่งแล้ว

เสตุ สะพาน

สี = สเย นอน

สโย สุปนำ. เสติ. สยติ. เสนำ. สยนำ.

สย คือ การนอน.

เสติ. สยติ ย่อมนอน

เสนำ. สยนำ การนอน, ที่นอน

สุ = คติยำ ไป

สวติ. ปสวติ. ปสุโต, สูโต. เอตฺถ สุโตติ ทูโต, “วิตฺตึ หิ มำ วินฺทติ สุต ทิสฺวาติ “เทวสูโต จ มาตลีติ จ อิมานิ ตตฺถ ปโยคานิ.

สวติ, ปสวติ ย่อมไป

ปสุโต ผู้ขวนขวาย

สุโต ทูต

ในที่นี้ บทว่า สุโต ได้แก่ ทูต. ในคำว่า สุต นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า วิตฺตึ หิ มำ วินฺทติ สุต ทิสฺวา 138 (ดูก่อนทูตมาตลิ เมื่อเราได้เห็นเทวสมบัติแล้วได้รับความยินดี) เทวสูโต จ มาตลิ 139 (เทพมาตลิผู้เป็นทูตของเทวดา)

สุ = สวเน ไหล

สวนำ สนฺทนำ. สวติ. อาสโว.

สวน คือ การไหลไป.

สวติ ย่อมไหล

อาสโว น้ำเมาที่ไม่ได้กลั่น

สู = ปสเว ให้เกิด, หลั่ง

ปสโว ชนนำ. สวติ, ปสวติ. สุตฺตำ. เอตฺถ ปน สุตฺตนฺติ อตฺเถ สวติ ชเนตีติ สุตฺตำ, เตปิฏกำ พุทฺธวจนำ, ตทญฺญมฺปิ วา หตฺถิสุตฺตาทิ สุตฺตำ.

ปสว คือ การให้เกิด.

สวติ ย่อมหลั่ง

ปสวติ ย่อมหลั่ง

สุตฺตํ (สูตร). ก็ในที่นี้ บทว่า สุตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุตฺต เพราะเป็นถ้อย คำหลั่งอรรถ. ได้แก่พุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎก. อีกนัยหนึ่ง คือ สูตรมีหัตถิสูตร เป็นต้นอื่นจากพระพุทธพจน์นั้น

สู = ปาณ; เป็นอยู่;

คพฺภวิโมจเนสุ ออกจากครรภ์

สูติ. ปสูติ. ปสูโต.

สูติ ย่อมเป็นอยู่, ย่อมคลอด

ปสูติ ย่อมเป็นอยู่, ย่อมคลอด

ปสูโต ผู้คลอดแล้ว

สุ = เปรเณ บด, ทำให้ละเอียด

สุติ ย่อมบด

เส = ขเย สิ้นไป, เสื่อมไป

สียติ. เอการสฺสียาเทโส.

สียติ ย่อมสิ้นไป

(ในคำว่า สียติ นี้) มีการแปลง เอ อักษรเป็น อีย

เส = ปาเก หุง, ต้ม

เสติ ย่อมหุง

เส = คติยํ ไป

เสติ ย่อมไป

เสตุ สะพาน

หึส = หึสายํ เบียดเบียน

หึสติ. หึสโก, หึสนา, หึสา.

หึสติ ย่อมเบียดเบียน

หึสโก ผู้เบียดเบียน

หึสนา ผู้เบียดเบียน

หึสา ความเบียดเบียน

อิสฺส = อิสฺสายํ ริษยา

อิสฺสติ. ปุริสปรกฺกมสฺส เทวา น อิสฺสนฺติ. อิสฺสา, อิสฺสายนา.

อิสฺสติ (ย่อมริษยา). ปุริสปรกฺกมสฺส เทวา น อิสฺสนฺติ 140 (เทวดาไม่ริษยาความ เพียรของบุรุษ). อิสฺสา, อิสฺสายนา141 (อาการริษยา)

นมสฺส = วนฺทนานติยํ นอบน้อม

วนฺทนานติ นาม วนฺทนาสงฺขาตํ นมนํ,

สกมฺมโกเยวายํ ธาตุ, น นมุธาตุ วิย สกมฺมโก เจว อกมฺมโก จ. นมสฺสติ.

วนฺทนานติ คือ การนอบน้อมกล่าวคือการกราบไหว้. ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ แน่นอน. ไม่เหมือนนมุธาตุที่เป็นได้ทั้งสกัมมกธาตุและอกัมมกธาตุ

นมสฺสติ ย่อมไหว้

ฆุส = สทฺเท ออกเสียง, ประกาศ, ป่าวร้อง

ฆุสติ, โฆสติ. ปฏิโฆโส. นิคฺโฆโส, วจีโฆโส.

ฆุสติ, โฆสติ ย่อมประกาศ

ปฏิโฆโส เสียงสะท้อน

นิคฺโฆโสเสียงดัง

วจีโฆโส เสียงพูด

จุส = ปาเน ดื่ม

จุสติ ย่อมดื่ม

ปุส = พุทฺธิยํ เจริญ, รุ่งเรือง, งอกงาม

ปุสติ. โปโส. สมฺปีเฬ มม โปสนํ. โปสนนฺติ วฑฺฒนํ.

ปุสติ (ย่อมเจริญ). โปโส (บุรุษ). สมฺปีเฬ มม โปสนำ142 (การเจริญเติบโตของเรา มีอยู่ในบ้านที่คับแคบ). บทว่า โปสนำ ได้แก่ ความเจริญ

มุส = เถยฺเย ขโมย

เถนนำ เถยฺยำ โจริกา. มุสติ. ทุทฺทิกฺโข จกฺขุมุสโน. มุสโล.

เถยฺย คือ การลักขโมย หมายถึงกิริยาขโมย. มุสติ (ย่อมขโมย). ทุทฺทิกฺโข จกฺขุ-มุสโน143 (ยากที่จะดูทำนัยน์ตาให้พร่าพราย). มุสโล (สาก, ตลุมพุก)

ปุส = ปสเว ไหล

ปุสติ ย่อมไหล

วาสิ ภูส = อลงฺกาเร ประดับ

วาสติ. ภูสติ, วิภูสติ. ภูสนำ วิภูสนำ.

วาสติ, ภูสติ ย่อมประดับ

วิภูสติ ย่อมประดับ

ภูสนำ, วิภูสนำ การประดับ

อุส = รุชายำ เสียดแทง

อุสติ ย่อมเสียดแทง

อิส = อุจฺเฉ แสวงหา

เอสติ. อิสิ. เอตฺถ ปน สีลาทโย คุเณ เอสนฺตีติ อิสโย, พุทฺธาทโย อริยา ตาปส-ปพฺพชฺชาย จ ปพฺพชิตา นรา. “อิสิ ตาปโส ชฏิโล ชฏี ชฏาธโรติ เอเต ตาปสปริยายา.

เอสติ ย่อมแสวงหา

อิสิ ฤาษี

ก็ในบทว่า อิสิ นี้ ชื่อว่า อิสิ เพราะเป็นผู้แสวงหาคุณธรรมมีศีลเป็นต้น ได้แก่ พระ อริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และชนผู้บวชเป็นดาบส. สำหรับศัพท์ที่มีความหมายว่า ฤาษี มีดังนี้ คือ อิสิ ตาปส ชฏิล ชฏี ชฏาธร

กส = วิเลขเน ขีดข่วน

กสติ, กสฺสติ. กสฺสโก, อากาโส. เอตฺถ กสฺสโกติ กสิการโก. อากาโสติ นภำ. ตญฺหิ น กสฺสตีติ อากาโส. กสิตุ วิเลขิตุ น สกฺกาติ อตฺโถ. อิมานิ ตทภิธานานิ

อากาโส อมฺพรำ อพฺภำ อนฺตลิกฺข'มฆำ นภำ

เวหาโส คคนำ เทโว ข'มาทิจฺจปโถปิ จ.

ตาราปโถ จ นกฺขตฺต- ปโถ รวิปโถปิ จ

เวหายสำ วายุปโถ อปโถ อนิลญฺชสำ.

กสติ ย่อมขีดข่วน

กสฺสติ ย่อมไถ

กสฺสโก ชาวนา

อากาโส ท้องฟ้า

ในที่นี้ บทว่า กสฺสโก หมายถึงผู้ทำกสิกรรม. บทว่า อากาโส หมายถึง ท้องฟ้า. ก็ท้องฟ้านั้น ชื่อว่า อากาส เพราะเป็นสภาพขีดข่วนไม่ได้ หมายความว่า ไม่สามารถขีด เป็นรอยได้. ศัพท์ที่มีความหมายว่า ท้องฟ้า มีดังนี้ คือ

อากาส, อมฺพร, อพฺภ, อนฺตลิกฺข, อฆ, นภ, เวหาส, คคน, เทว, ขำ, อาทิจฺจปถ, ตาราปถ, นกฺขตฺตปถ, รวิปถ, เวหาสยำ, วายุปถ, อปถ, อนิลญฺชส.

กส สิส ชส ฌส วส มส ทิส ชุส ยุส = หึสตฺถา เบียดเบียน

กสติ. สิสติ. ชสติ. ฌสติ. วสติ. มสติ. มสโก. โอมสติ, โอมสวาโท. ทิสติ. ชุสติ. ยูสติ. ตตฺถ โอมสตีติ วิชฺฌติ. โอมสวาโทติ ปเรสำ สูจิยา วิย วิชฺฌนวาโท. มสโกติ มกโส.

กสติ. สิสติ ย่อมเบียดเบียน

ชสติ. ฌสติ ย่อมเบียดเบียน

วสติ. มสติ ย่อมเบียดเบียน

มสโก ยุง

โอมสติ ย่อมทิ่มแทง

โอมสวาโท การกล่าวทิ่มแทง

ทิสติ. ชุสติ ย่อมเบียดเบียน

ยูสติ ย่อมเบียดเบียน

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โอมสติ ได้แก่ ย่อมทิ่มแทง. บทว่า โอมสวาโท ความว่า การกล่าวทิ่มแทงชนเหล่าอื่นเหมือนแทงด้วยเข็มฉะนั้น. บทว่า มสโก ได้แก่ ยุง

ภสฺส = ภสฺสเน กล่าว

ภสฺสนฺติ กถนำ วุจฺจติ “อาวาโส โคจโร ภสฺสำ. ภสฺสการกนฺติอาทีสุ วิย. ภสฺสติ. ภฏฺจ. ภฏฺจนฺติ ภาสิตำ, วจนนฺติ อตฺโถ. เอตฺถ ปน

สุภาสิตา อตฺถวตี คาถาโย เต มหามุนิ.

นิชฺฌตฺโตมฺหิ สุภฏฺเจน ตฺวญฺจ เม สรณำ ภวาติ

ปาฬิ นิทสฺสนำ. ตตฺถ นิชฺฌตฺโตติ นิชฺฌาปิโต ธมฺโมชปญฺญาย ปญฺญตฺติคโต อมฺหิ. สุภฏฺเจนาติ สุภาสิเตน.

การกล่าวเรียกว่า ภสฺส เหมือนในคำเป็นต้นว่า อาวาโส โคจโร ภสฺสำ144 (อาวาส, โคจร, ถ้อยคำ). ภสฺสการกำ (ผู้กระทำถ้อยคำ, คนพูดมาก)

ภสฺสติ (ย่อมกล่าว). ภฏฺจ (ถ้อยคำ). บทว่า ภฏฺจ ได้แก่ ถ้อยคำ ความหมายก็คือ คำพูด. ก็ในคำนี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้ว่า

สุภาสิตา อตฺถวตี คาถาโย เต มหามุนิ

นิชฺฌตฺโตมฺหิ สุภฏฺเจน ตฺวญฺจ เม สรณำ ภวา.145

ข้าแต่มหามุนี คาถาของท่านเป็นคำที่กล่าวดีมี ประโยชน์ ข้าพเจ้าเข้าใจแล้วด้วยถ้อยคำของท่าน ท่านจงเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้า.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นิชฺฌตฺโต มีความหมายว่า อันท่านทำให้รู้แล้ว คือ ถึง ความเข้าใจด้วยปัญญาที่เป็นไปโดยสภาวะ. บทว่า สุกฏฺเจน คือ ถ้อยคำที่กล่าวดีแล้ว

ชิสุ นิสุ วิสุ มิสุ วสฺส = เสจเน รด, ราด, โปรย

เชสติ. เนสติ. เวสติ. เมสติ. เทโว วสฺสติ.

เชสติ. เนสติ ย่อมรด, ราด, โปรย

เวสติ. เมสติ ย่อมรด, ราด, โปรย

เทโว วสฺสติ ฝนย่อมตก

มริสุ = สหเน จ อดทน, รด, ราด, โปรย

จกาโร เสจนาเปกฺขโก. มริสติ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถ เสจน (รด, ราด, โปรย).

มริสติ ย่อมอดทน, ย่อมรด

ปุส = โปสเน เลี้ยง, เลี้ยงดู, ปรนปรือ

โปสติ. โปโส. กมฺมจิตฺตอุตุอาหาเรหิ โปสิยตีติ โปโส. “อญฺเญปิ เทโว โปเสตีติ ทสฺสนโต ปน จุราทิคเณปิ อิมํ ธาตุ วกฺขาม.

โปสติ ย่อมเลี้ยง

โปโส บุรุษ

ชื่อว่า โปส เพราะเป็นผู้อันกรรม จิต อุตุ และอาหารเลี้ยงไว้. อนึ่ง ข้าพเจ้าจักกล่าว ธาตุนี้แม้ในจุราทิคณะเพราะพบตัวอย่าง[จากพระบาลี]ดังนี้ว่า อญฺเญปิ เทโว โปเสติ146 (พระองค์ยังทรงชุบเลี้ยงคนอื่นได้ เพราะเหตุไรเล่า...)

ปีสุ สิลิสุ ปุสุ ปลุสุ อุสุ = อุปทาเห เร่าร้อน

เปสติ. สิเลสติ. สิเลโส. โปสติ. ปโลสติ. โอสติ. อุสุ.

เปสติ. สิเลสติ ย่อมเร่าร้อน

สิเลโส ยางเหนียว

โปสติ. ปโลสติ ย่อมเร่าร้อน

โอสติ ย่อมเร่าร้อน

อุสุ ลูกศร

ฆสุ = สงฺหริเส กระทบ

สงฺหริโส สงฺฆฏฺฏนํ. ฆสฺสติ.

สงฺหริส คือ การกระทบ.

ฆสฺสติ๑ ย่อมกระทบ

หสุ = อาลิงฺเค กอด

อาลิงฺโค อุปคูหนํ. หสฺสติ.

อาลิงฺค คือ การกอด.

หสฺสติ ย่อมกอด

หส = หสเน หัวเราะ

หสติ. อสฺสา หสนฺติ

อาชานียา หสนฺติ, ปหสติ, อุหสติ. การิเต “หาเสติอิจฺจาทิ, อุหสิยมาโน, หาโส, ปหาโส, หสนํ, ปหสนํ, หสิตํ. หการโลเปน มนฺทหสนํ “สิตนฺติ วุจฺจติ “สิตํ ปาตฺวากาสีติอาทีสุ.

ตตฺถ อุหสตีติ อวหสติ. อุหสิยมาโนติ อวหสิยมาโน. ตตฺรายํ ปาฬิ “อิธ ภิกฺขุ อรญฺญ-คตํ วา รุกฺขมูลคตํ วา สุญฺญาคารคตํ วา มาตุคาโม อุปสงฺกมิตฺวา อุหสติอิติ จ “โส มาตุคาเมน อุหสิยมาโน อิติ จ. หาโสติ หสนํ วา โสมนสฺสํ วา “หาโส เม อุปปชฺชถาติอาทีสุ วิย.

หสติ ย่อมหัวเราะ

อสฺสา หสนฺติ ม้าร้องอยู่

อาชานียา หสนฺติ ม้าอาชาไนยร้องอยู่

ปหสติ ย่อมหัวเราะ

อุหสติ ย่อมหยอกเย้า

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า หาเสติ เป็นต้น

อุหสิยมาโน อันเขาหยอกเย้าอยู่

หาโส, ปหาโส การหัวเราะ

หสนํ, ปหสนํ, หสิตํ การหัวเราะ

การหัวเราะน้อยๆ (การยิ้ม, การแย้ม) เรียกว่า สิตํ ด้วยการลบ ห อักษร ดังพระ บาลีว่า สิตํ ปาตฺวากาสิ 147 (ทำการแย้มให้ปรากฏ)

อธิบายบทว่า อุหสติ เป็นต้น

ในพากย์นั้น บทว่า อุหสติ แปลว่า ย่อมหยอกเย้า บทว่า อุหสิยมาโน ได้แก่ อัน เขาหยอกเย้าอยู่. ในข้อความนั้นมีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า อิธ ภิกฺขุ อรญฺญคตํ วา รุกฺข-มูลคตํ วา สุญฺญาคารคตํ วา มาตุคาโม อุปสงฺกมิตฺวา อุหสติ148 (มาตุคามเข้าใกล้ภิกษุ ในพระธรรมวินัยนี้ผู้อยู่ในป่า โคนไม้ หรือเรือนว่างแล้ว ย่อมหยอกเย้า) โส มาตุคาเมน อุหสิยมาโน149 (เธอถูกมาตุคามหยอกเย้าอยู่). การหัวเราะหรือความโสมนัส ชื่อว่า หาส ดังมีสาธกว่า หาโส เม อุปปชฺชถ150 (ความโสมนัสได้บังเกิดขึ้นแก่เรา) เป็นต้น

ตุส หส หิส รส = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

ตุสติ, หสติ, หิสติ, รสติ, รสิตํ.

อตฺรายํ ปาฬิ “เภริโย สพฺพา วชฺชนฺตุ, วีณา สพฺพา รสนฺตุ ตาอิติ.

ตุสติ, หสติ ย่อมออกเสียง, ย่อมร้อง

หิสติ, รสติ ย่อมออกเสียง, ย่อมร้อง

รสิตํ ออกเสียงแล้ว, ร้องแล้ว

ในที่นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า เภริโย สพฺพา วชฺชนฺตุ, วีณา สพฺพา รสนฺตุ ตา151 (เสียงกลองเภรีทั้งหมดจงเป็นไป, พิณทั้งหมดนั้นจงบรรเลงขึ้น)

รส = อสฺสาทเน ยินดี

รสติ ย่อมยินดี

รโส ความยินดี

รส = อสฺสาท; ยินดี;

= สิเนเหสุ รักใคร่

รสติ ย่อมยินดี, ย่อมรักใคร่

รโส ความยินดี, ความรักใคร่

รส = หานิยํ เสื่อม, สิ้น

รสติ. รสนํ, รโส. อตฺรายํ ปาฬิ -

น เหว จิต นา'สีนํ น สยานํ น ปทฺธคุ

ยาว พฺยาติ นิมีสติ ตตฺราปิ รสติพฺพโยติ.

ตตฺถ รสติพฺพโยติ โส โส วโย รสติ ปริหายติ, น วฑฺฒตีติ อตฺโถ.

รสติ (ย่อมเสื่อม, ย่อมสิ้น). รสนํ (ความเสื่อม, ความสิ้น), รโส (ความเสื่อม, ความสิ้น = รส). ในที่นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

นเหว จิต นา'สีนํ น สยานํ น ปทฺธคุ

ยาว พฺยาติ นิมีสติ ตตฺราปิ รสติพฺพโย.152

สัตว์ที่ยืน นั่ง นอน หรือเดินอยู่ อายุสังขารหาได้ เป็นไปตามด้วยไม่ วัยย่อมเสื่อมไปทุกขณะที่หลับตาและลืมตา.

ในพระคาถานี้ บทว่า รสติพฺพโย มีความหมายว่า (โส โส วโย รสติ ปริหายติ) วัยนั้นๆ ย่อมเสื่อมไป ความหมายก็คือ ไม่เจริญ

ลส = สิเลสน; แนบชิด;

= กีฬเนสุ เล่น

ลสติ. ลาโส.

ลสี จ เต นิปฺปลิตา. ลสิ วุจฺจติ มตฺถลุงฺคํ. นิปฺปลิตาติ นิกฺขนฺตา.

ลสติ ย่อมกอด, ย่อมเล่น

ลาโส การเยื้องกาย

ลสี จ เต นิปฺปลิตา153 (มันสมองของท่านไหลออกแล้ว). มันสมอง ท่านเรียกว่า ลสิ. บทว่า นิปฺปลิตา ได้แก่ ไหลออกแล้ว

นิส = สมาธิมฺหิ ตั้งมั่น, แน่วแน่

สมาธิ สมาธานํ จิตฺเตกคฺคตา. เนสติ.

สมาธิ คือ ความตั้งมั่น, ความมีใจในอารมณ์เดียว.

เนสติ ย่อมตั้งมั่น

มิส มส = สทฺเท; ออกเสียง;

= โรเส จ โกรธ

เมสติ. มสติ. เมโส. มสโก.

เมสติ ย่อมออกเสียง

มสติ ย่อมออกเสียง

เมโส แกะ

มสโก ยุง

ปิสิ เปสุ = คติยं ไป

ปิสติ. เปสติ ย่อมไป

สสุ = หึสายं เบียดเบียน

สสติ ย่อมเบียดเบียน

สตฺถं ดาบ

ดาบ ชื่อว่า สตฺถ

สंส = ถุติยญฺจ สรรเสริญ; เบียดเบียน

จกาโร หึสาเปกฺขาย. สंสติ, ปสंสติ. ปสंสา, ปสंสนา. ปสตฺโถ ภควา. ปสंสมาโน, ปสंสิโต, ปสंสโก, ปสंสิตพฺโพ, ปสंสนีโย, ปาสंโส, ปสंสิตฺวา อิจฺจาทีนิ.

จ ศัพท์ ระบุถึงอรรถ หึสา (เบียดเบียน).

สंสติ, ปสंสติ ย่อมสรรเสริญ, ย่อมเบียดเบียน

ปสंสา, ปสंสนา การสรรเสริญ

ปสตฺโถ ภควา พระผู้มีพระภาคอันเขาสรรเสริญแล้ว

ปสंสมาโน สรรเสริญอยู่

ปสंสิโต อันเขาสรรเสริญแล้ว

ปสंสโก ผู้สรรเสริญ

ปสंสิตพฺโพ อันเขาควรสรรเสริญ

ปสंสนีโย, ปาสंโส อันเขาควรสรรเสริญ

ปสंสิตฺวา สรรเสริญแล้ว

ทิส = เปกฺขเน เห็น

เอติสฺสา ปน นานารูปานิ ภวนฺติ -

“ทิสฺสติ ปทิสฺสติอิจฺจาทิ อกมฺมกं. “ปสฺสติ ทกฺขติอิจฺจาทิ สกมฺมกं. ทิสฺสตุ, ปสฺสตุ, ทกฺขตุ. ทิสฺเสยฺย, ปสฺเสยฺย, ทกฺเขยฺย. ทิสฺเส, ปสฺเส, ทกฺเข. ทิสฺส, ปสฺส, ทกฺข. อทิสฺสา, อปสฺสา. อทฺทา สีทนฺตเร นเค. อทฺทกฺขา, อทฺทกฺขุ, อทสฺสุ. อทสฺสิ, อปสฺสิ, อทกฺขิ. ทสฺสิสฺสติ, ปสฺสิสฺสติ, ทกฺขิสฺสติ. อทสฺสิสฺสา, อปสฺสิสฺสา, ทกฺขิสฺสา. เอวं วตฺตมานปญฺจมิยาทิวเสน วิตฺถาเรตพฺพานิ. การิเต “ทสฺเสติ ทสฺสยตีติ รูปานิ. กมฺเม “ปสฺสิยติอิจฺจาทีนิ.

ก็ทิสธาตุนี้มีรูปหลากหลาย.

เช่นรูปว่า ทิสฺสติ, ปทิสฺสติ (ย่อมปรากฏ) เป็นต้นเป็นรูปที่ไม่มีกรรม . รูปว่า ปสฺสติ ทกฺขติ (ย่อมเห็น) เป็นต้นเป็นรูปที่มีกรรม

[ปัญจมี - อัชชตนี]

ทิสฺสตุ, ปสฺสตุ, ทกฺขตุ. ทิสฺเสยฺย, ปสฺเสยฺย, ทกฺเขยฺย. ทิสฺเส, ปสฺเส, ทกฺเข. ทิสฺส, ปสฺส, ทกฺข. อทิสฺสา, อปสฺสา. อทฺทกฺขา, อทฺทกฺขุ, อทสฺสุ. อทสฺสิ, อปสฺสิ, อทกฺขิ.

อทฺทา สีทนฺตเร นเค154

ได้ทอดพระเนตรเห็นภูเขาสัตบริภัณฑ์ระหว่างทะเลสีทันดร

[ภวิสสันตี - กาลาติปัตติ]

ทสฺสิสฺสติ, ปสฺสิสฺสติ, ทกฺขิสฺสติ. อทสฺสิสฺสา, อปสฺสิสฺสา, ทกฺขิสฺสา.

รูปที่สำเร็จจาก ทิส พึงแจกด้วยวัตตมานาและปัญจมีวิภัตติเป็นต้นอย่างนี้. เมื่อลง การิตปัจจัยจะมีรูปว่า ทสฺเสติ, ทสฺสยติ. เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า ปสฺสิยติ เป็นต้น.

ทิสา. ปสฺโส. ปสฺสํ. ปสฺสิตา. ทสฺเสตา. ทสฺสนํ. วิปสฺสนา, ญาณทสฺสนนฺติ นามิกปทานิ. ตทตฺเถ ปน ตุมตฺเถ จ “ทกฺขิตาเย”ติ รูปํ. “อาคตามฺห อิมํ ธมฺมสมยํ, ทกฺขิตาเย อปราชิต-สงฺฆนฺติ หิ ปาฬิ. อิมสฺมึ ปน ปาฬิปฺปเทเส “ทกฺขิตาเยติ อิทํ ตทตฺเถ ตุมตฺเถ วา จตุตฺถิยา รูปํ. ตถา หิ ทกฺขิตาเยติ อิมสฺส ทสฺสนตฺถายาติ วา ปสฺสิตุนฺติ วา อตฺโถ โยเชตพฺโพ.

ทิสา	ทิศ
ปสฺโส, ปสฺสิตา	ผู้เห็น
ปสฺสํ	เห็นอยู่
ทสฺเสตา	ผู้ให้เห็น, ผู้แสดง
ทสฺสนํ	การเห็น, การดู
วิปสฺสนา	การเห็นเป็นพิเศษ
ญาณทสฺสนํ	ญาณรู้เห็น

คำเหล่านี้เป็นบทนาม. ส่วนรูปว่า ทกฺขิตาเย ใช้ในอรรถตทัตถะ หรือตุมัตถะ. ดังพระบาลีว่า อาคตามฺห อิมํ ธมฺมสมยํ, ทกฺขิตาเย อปราชิตสงฺฆํ155 (พวกเรามาสู่ที่ฟัง ธรรมนี้เพื่อเห็นพระสงฆ์ผู้ชนะมาร). ก็ในข้อความพระบาลีนี้ คำว่า ทกฺขิตาเย นี้เป็นรูป จตุตถีวิภัตติในอรรถตทัตถะหรือตุมัตถะ. จริงอย่างนั้น บทว่า ทกฺขิตาเย นี้ พึงใช้ในความ หมายว่า ทสฺสนตฺถาย หรือ ปสฺสิตุ (เพื่อเห็น)

อัตถุทธาระของ ทิสา ศัพท์

ทิสาติอาทีสุ ปน ปุรตฺถิมาทิเภทาปิ ทิสาติ วุจฺจติ. ยถาห -

ทิสา จตสฺโส วิทิสา จตสฺโส

อุทฺธํ อโธ ทส ทิสตา อิมาโย

กตมํ ทิสํ ติฏฺฐติ นาคราชา

ยมทฺทสา สุปิเน ฉพฺพิสาณนฺติ.

มาตาปิตาทโยปิ. ยถาห -

มาตาปิตา ทิสา ปุพฺพา อาจริยา ทกฺขิณา ทิสา.

ปุตฺตทารา ทิสา ปจฺฉา มิตฺตามจฺจา จ อุตฺตรา
ทาสกมฺมกรา เหฏฺฐา อุทฺธํ สมณพฺราหฺมณา
เอตา ทิสา นมสฺเสยฺย อลมตฺโต กุเล คิหีติ.
ปจฺจยทายกาปิ. ยถาห-
“อคาริโน อนฺนทปานวตฺถทา, อวฺหายิกา นมฺปิ ทิสํ วทนฺตีติ.
นิพฺพานมฺปิ. ยถาห -
เอสา ทิสา ปรมา เสตเกตุ,
ยํ ปตฺวา นิทฺทุกฺขา สุขิโน ภวนฺตี”ติ.

ส่วนในคำว่า ทิสา เป็นต้น แม้ประเภทแห่งทิศมีทิศตะวันออกเป็นต้น ท่านเรียกว่า ทิศ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ทิสา จตสฺโส วิทิสา จตสฺโส
อุทฺธํ อโธ ทส ทิสตา อิมาโย
กตมํ ทิสํ ติฏฺฐติ นาคราชา
ยมทฺทสา สุปิเน ฉพฺพิสาณนฺ.156

ทิศใหญ่ ๔ ทิศ, ทิศน้อย ๔ ทิศ, เบื้องบน ๑ ทิศ, เบื้องล่าง ๑ ทิศ. ทั้ง ๑๐ ทิศนี้ พระองค์ทรงฝัน เห็นพญาช้างซึ่งมีงามีรัศมี ๖ ประการอยู่ทิศไหน พระเจ้าข้า.

แม้มารดาบิดาเป็นต้นก็เรียกว่า ทิศ ดังพุทธวจนะว่า

มาตาปิตา ทิสา ปุพฺพา อาจริยา ทกฺขิณา ทิสา
ปุตฺตทารา ทิสา ปจฺฉา มิตฺตามจฺจา จ อุตฺตรา
ทาสกมฺมกรา เหฏฺฐา อุทฺธํ สมณพฺราหฺมณา
เอตา ทิสา นมสฺเสยฺย อลมตฺโต กุเล คิหิ.157

มารดาบิดาเป็นทิศเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิศเบื้องขวา บุตรภรรยาเป็นทิศเบื้องหลัง มิตรอำมาตย์เป็นทิศ เบื้องซ้าย ทาสกรรมกรเป็นทิศเบื้องต่ำ สมณะ พราหมณ์เป็นทิศเบื้องบน คฤหัสถ์ในสกุลผู้สามารถควรนอบน้อมทิศเหล่านี้.

แม้ผู้ให้ทานก็เรียกว่า ทิศ ดังพุทธวจนะว่า อคาริโน อนฺนทปานวตฺถทา, อวฺหายิกา นมฺปิ ทิสํ วทนฺติ (คฤหัสถ์ผู้ให้ข้าว, น้ำ และผ้า ผู้ให้มารับ ท่านก็กล่าวว่าเป็นทิศ)

แม้พระนิพพานก็เรียกว่า ทิศ ดังพุทธวจนะว่า

เอสา ทิสา ปรมา เสตเกตุ,
ยํ ปตฺวา นิทฺทุกฺขา สุขิโน ภวนฺติ.158

เสตุเกตุเอ๋ย บุคคลผู้มีความทุกข์ถึงทิศใดแล้ว กลับเป็นผู้มีความสุข ทิศนั้น ชื่อว่าทิศสูงสุด.

วิเคราะห์,ความหมาย ทิสา ศัพท์

เอวํ ทิสาสทฺเทน วุจฺจมานํ อตฺถรูปิ ฌตฺวา อิทานิสฺส นิพฺพจนเมวํ ทฏฺฐพฺพํ. ทิสฺสติ จนฺทาวฏฺฏนาทิวเสน “อยํ ปุริมา อยํ ปจฺฉิมา”ติอาทินา นานปฺปการโต ปญฺญายตีติ ทิสา, ปุรตฺถิมทิสาทโย. ตถา “อิเม อมฺหากํ ครุฏฺฐานนฺติอาทินา ปสฺสิตพฺพาติ ทิสา, มาตาปิตาทโย. ทิสฺสนฺติ สกาย ปุญฺญกิริยาย อิเม ทายกาติ ปญฺญายนฺตีติ ทิสา, ปจฺจยทายกา. ทิสฺสติ อุปฺปาทวยาภาเวน นิจฺจธมฺมตฺตา สพฺพกาลมฺปิ วิชฺชตีติ ทิสา, นิพฺพานํ.

ครั้นทราบความหมายที่แสดงด้วยทิสาศัพท์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ ของ ทิสา ศัพท์ตามความหมายนั้นๆ ดังต่อไปนี้:-

ทิศเบื้องหน้าเป็นต้น ชื่อว่า ทิสา เพราะปรากฏโดยประการต่างๆ เช่น ทิศนี้เป็นทิศ เบื้องหน้า ทิศนี้เป็นทิศเบื้องหลังเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการหมุนเวียนของดวงจันทร์ เป็นต้น. อนึ่ง มารดาบิดาเป็นต้น ชื่อว่า ทิสา เพราะเป็นผู้ที่บุตรพึงเห็นโดยนัยว่า ชนเหล่านี้ เป็นที่ควรเคารพของเราทั้งหลาย. ผู้ให้ทาน ชื่อว่า ทิสา เพราะเป็นผู้ปรากฏโดยนัยว่า ชน เหล่านี้เป็นผู้ให้ด้วยบุญกิริยาของตน. พระนิพพาน ชื่อว่า ทิสา เพราะเป็นสภาพปรากฏมีอยู่ ตลอดกาลทั้งปวง เนื่องจากเป็นธรรมเที่ยง เพราะไม่มีความเกิดขึ้นและดับไป

อธิบาย ปสฺโส, ปสฺสิตา, ทสฺเสตา, ทสฺสนํ

ปสฺโสติ การณาการณํ ปสฺสตีติ ปสฺโส. เอวํ ปสฺสตีติ ปสฺสํ. อตฺรายํ ปาฬิ -

ปสฺสติ ปสฺโส ปสฺสนฺตํ อปสฺสนฺตมฺปิ ปสฺสติ.

อปสฺสนฺโต อปสฺสนฺตํ ปสฺสนฺตมฺปิ น ปสฺสติ.

ปสฺสตีติ ปสฺสิตา. ทสฺเสตีติ ทสฺสิตา. ทสฺสนนฺติ ทสฺสนกิริยา. อปิจ ทสฺสนนฺติ จกฺขุ-วิญฺญาณํ. ตญฺหิ รูปารมฺมณํ ปสฺสตีติ ทสฺสนนฺติ วุจฺจติ. ตถา “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมาติ วจนโต ทสฺสนํ นาม โสตาปตฺติมคฺโค. กสฺมา โสตาปตฺติมคฺโค ทสฺสนํ? ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต. นนุ โคตฺรภู ปฐมตรํ ปสฺสตีติ? โน น ปสฺสติ, ทิสฺวา กตฺตพฺพกิจฺจํ ปน น กโรติ สโยชนานํ อปฺปหานโต, ตสฺมา “ปสฺสตีติ น วตฺตพฺโพ. ยตฺถ กตฺถจิ ราชานํ ทิสฺวาปิ ปณฺณาการํ ทตฺวา กิจฺจนิปฺผตฺติยา อทิฏฺฐตฺตา อชฺชาปิ ราชานํ น ปสฺสามีติ วทนฺโต คามวาสี นิทสฺสนํ.

บทว่า ปสฺโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปสฺส เพราะเป็นผู้เห็นเหตุและสิ่งที่ไม่ใช่เหตุ. โดยทำนองเดียวกัน ชื่อว่า ปสฺสํ เพราะเป็นผู้เห็นอยู่. ในคำนี้มีพุทธวจนะว่า

ปสฺสติ ปสฺโส ปสฺสนฺตํ อปสฺสนฺตมฺปิ ปสฺสติ

อปสฺสนฺโต อปสฺสนฺตํ ปสฺสนฺตมฺปิ น ปสฺสติ.159

ผู้เห็นธรรม ย่อมเห็นทั้งผู้เห็นธรรมและผู้ไม่เห็น ธรรม (ส่วน) ผู้ไม่เห็นธรรม ย่อมไม่เห็นทั้งผู้ไม่เห็นธรรมและผู้เห็นธรรม.

ชื่อว่า ปสฺสิตา เพราะเป็นผู้เห็น, ชื่อว่า ทสฺสิตา เพราะเป็นผู้แสดง. กิริยาการเห็น ชื่อว่า ทสฺสน. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ทสฺสน ได้แก่ จักขุวิญญาณ. ก็จักขุวิญญาณ นั้นเรียกว่า ทสฺสน เพราะเป็นสภาวะเห็นรูปารมณ์. อนึ่ง โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า ทสฺสน ดังพุทธวจนะว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา160 (ธรรมทั้งหลายอันโสดาปัตติมรรคพึงละ)

ถาม: เพราะเหตุไร โสดาปัตติมรรคจึงชื่อว่า ทสฺสน

ตอบ: เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก

ถาม: โคตรภูย่อมเห็นก่อนกว่ามิใช่หรือ ?

ตอบ: ถูกต้องแล้ว แต่เมื่อเห็นแล้ว กลับไม่ทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำ เพราะยังไม่ละ สังโยชน์ ดังนั้น โคตรภูจึงไม่ควรเรียกว่า เห็นพระนิพพาน. ชาวบ้านที่พบเห็นพระราชาในที่ ใดที่หนึ่งแล้ว กล่าวว่า เรายังไม่ได้พบพระราชาแม้ในกาลนี้ เพราะไม่พบการสำเร็จหน้าที่ โดยถวายเครื่องบรรณาการ เป็นตัวอย่าง[ในเรื่องนี้]

อัตถุทธาระของ ญาณทสฺสน ศัพท์

วิปสฺสนาติ อนิจฺจาทิวเสน ขนฺธานํ วิปสฺสนกํ ญาณํ. ญาณทสฺสนนฺติ ทิพฺพจกฺขุปิ วิปสฺสนาปิ มคฺโคปิ ผลมฺปิ ปจฺจเวกฺขณญาณมฺปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณมฺปิ วุจฺจติ.161

“อปฺปมตฺโต สมาโน ญาณทสฺสนํ อาราเธตีติ เอตฺถ หิ ทิพฺพจกฺขุ ญาณทสฺสนํ นาม. “ญาณทสฺสนาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ เอตฺถ วิปสฺสนาญาณํ. “อภพฺพา เต ญาณ-ทสฺสนาย อนุตฺตราย สมฺโพธายาติ เอตฺถ มคฺโค, “อยมญฺโญ อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม อลมริย-ญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต ผาสุวิหาโรติ เอตฺถ ผลญาณํ. “ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ, อกุปฺปา เม เจโตวิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวติ เอตฺถ ปจฺจเวกฺขณญาณํ. “ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ สตฺตาหกาลงฺกโต อาฬาโร กาลามโมติ เอตฺถ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ.

เอตฺเถตํ ภวติ -

ทิพฺพจกฺขุปิ มคฺโคปิ ผลญฺจาปิ วิปสฺสนา.

ปจฺจเวกฺขณญาณมฺปิ ญาณํ สพฺพญฺญุตาปิ จ.

ญาณทสฺสนสทฺเทน อิเม อตฺถา ปวุจฺจเรติ.

ญาณที่เห็นแจ้งซึ่งขันธ์ทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า วิปสฺสนา. ทิพยจักษุญาณก็ดี วิปัสสนาญาณก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ปัจจเวกขณญาณก็ดี สัพพัญญุต-ญาณก็ดี ชื่อว่า ญาณทสฺสน (ญาณรู้เห็น)

อรรถทิพฺพจกฺขุ (ทิพยจักษุญาณ)

ตัวอย่างเช่น

อปฺปมตฺโต สมาโน ญาณทสฺสนํ อาราเธติ162

บุคคลเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วยังทิพยจักษุญาณย่อมให้สำเร็จ

อรรถวิปสฺสนา (วิปัสสนาญาณ)

ตัวอย่างเช่น

ญาณทสฺสนาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ162

ย่อมโน้มจิตไปเพื่อวิปัสสนาญาณ

อรรถมคฺค (มรรค)

ตัวอย่างเช่น

อภพฺพา เต ญาณทสฺสนาย อนุตฺตราย สมฺโพธาย163

สมณะพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ไม่สมควรเพื่อมรรค เพื่อการหยั่งรู้อันยอดเยี่ยม

อรรถผล (ผล)

ตัวอย่างเช่น

อยมญฺโญ อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม อลมริยญาณทสฺสนวิเสโส อธิคโต ผาสุวิหาโร164

คุณวิเศษนี้คือผลอันประเสริฐสามารถทำความเป็นพระอริยบุคคลอันยิ่งกว่าธรรม ของมนุษย์ ซึ่งเป็นเครื่องอยู่สำราญอื่น[จากปุพเพนิวาสานุสติญาณและทิพยจักษุญาณ]

ได้บรรลุแล้ว

อรรถปจฺจเวกฺขณญาณ (ปัจจเวกขณญาณ)

ตัวอย่างเช่น

ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ, อกุปฺปา เม เจโตวิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ,

นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวติ165

อนึ่งญาณรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า อรหัตตผลของเราไม่วิบัติ ชาตินี้เป็นชาติ สุดท้าย ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป

อรรถสพฺพญฺญุตญาณ (สัพพัญญุตญาณ)

ตัวอย่างเช่น

ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ สตฺตาหกาลงฺกโต166 อาฬาโร กาลามโม167

อนึ่งญาณรู้เห็นได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า อาฬารดาบสกาลามโคตรสิ้นชีพได้ ๗ วันแล้ว

ในเรื่องนี้มีคาถาสรุปความดังนี้:-

ทิพฺพจกฺขุปิ มคฺโคปิ ผลญฺจาปิ วิปสฺสนา

ปจฺจเวกฺขณญาณมฺปิ ญาณํ สพฺพญฺญุตาปิ จ

ญาณทสฺสนสทฺเทน อิเม อตฺถา ปวุจฺจเร.

ญาณทสฺสน ศัพท์มีอรรถดังนี้ ทิพยจักษุ, มรรค, ผล, วิปัสสนาญาณ, ปัจจเวกขณญาณ, สัพพัญญุตญาณ.

ทำส = ทำสเน กัด

ทำสติ, วิทำสติ. ทนฺโต. การิเต อาโลกำ วิทำเสติ.

ทำสติ, วิทำสติ ย่อมกัด

ทนฺโต ฟัน

[ทำส ธาตุนี้]เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปกิริยาว่า อาโลกำ วิทำเสติ 168 (ย่อมยังความมืด ให้หายไป หรือย่อมทำลายมืด)

เอส = พุทฺธิยำ รู้

เอสติ ย่อมรู้

สำส = กถเน กล่าว

สำสติ, โย เม สำเส มหานาคำ

สำสติ ย่อมกล่าว

ตัวอย่างเช่น

โย เม สำเส มหานาคำ169

ผู้ใดพึงบอกนาคใหญ่แก่เรา

กิลิส = พาธเน เบียดเบียน

กิลิสติ. กิเลโส.

เอตฺถ พาธนฏฺเฐน ราคาทโยปิ “กิเลสาติ วุจฺจนฺติ ทุกฺขมฺปิ. เอเตสุ ทุกฺขวเสน -

อิทญฺจ ปจฺจยำ ลทฺธา ปุพฺเพ กิเลสมตฺตโน.

อานนฺทิยำ วิจรึสุ รมณีเย คิริพฺพเชติ

ปโยโค เวทิตพฺโพ. ทิวาทิคณำ ปน ปตฺตสฺส “กิลิสฺสตีติ รูปำ.

กิลิสติ ย่อมเบียดเบียน

กิเลโส กิเลส

ราคะเป็นต้นก็ดี ทุกข์ก็ดีเรียกว่า กิเลส เพราะอรรถว่าเบียดเบียน. บรรดาอรรถ ๒ อย่างนั้น อรรถทุกข์มีอุทาหรณ์จากพระบาลีดังนี้ว่า

อิทญฺจ ปจฺจยำ ลทฺธา ปุพฺเพ กิเลสมตฺตโน

อานนฺทิยำ วิจรึสุ รมณีเย คิริพฺพเช.170

ก็พระเวสสันดรบรมกษัตริย์และพระมัทรีกลับมา ได้ ดำรงในสิริราชสมบัติตามเดิมแล้ว ทรงระลึกถึงความ ทุกข์ของพระองค์ในกาลก่อน จึงรับสั่งให้นำกลอง นันทเภรีไปตีประกาศที่เขาวงกตอันน่ารื่นรมย์.

กิลิสธาตุนี้หากใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปว่า กิลิสฺสติ (ย่อมเบียดเบียน)

วส = สิเนหเน เหนียว

วสติ. วสา. เอตฺถ จ วสา นาม วิลีนสิเนโห. สา วณฺณโต นาฬิเกรเตลวณฺณา. อาจาเม อาสิตฺต เตลวณฺณาติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ.

วสติ ย่อมเหนียว

วสา มันเหลว

ก็ในที่นี้ น้ำมันเหลว ชื่อว่า วสา. ก็มันเหลวนั้นว่าโดยสีมีสีดังน้ำมันมะพร้าว. หรือ ควรกล่าวว่า มีสีดังสีน้ำมันที่ราดลงไปในข้าวตัง

อีส = หึสา;คติ; เบียดเบียน; ไป;

= ทสฺสเนสุ เห็น, ดู

อีสติ ย่อมเบียดเบียน, ย่อมไป

อีโส การเบียดเบียน, การไป

ภาส = พฺยตฺตายํ วาจายํ พูดชัดเจน

ภาสติ. ภาสา, ภาสิตํ, ภาตา. ปริภาสติ. ปริภาสา, ปริภาสโก.

ตตฺร ภาสนฺติ อตฺถํ เอตายาติ ภาสา, มาคธภาสาทิ. ภาสิตนฺติ วจนํ. วจนตฺโถ หิ ภาสิตสทฺโท นิจฺจํ นปุสกลิงฺโค ทฏฺฐพฺโพ. ยถา “สุตฺวา ลุทฺทสฺส ภาสิตนฺติ.172 วาจฺจลิงฺโค ปน ภาสิตสทฺโท ติลิงฺโค ทฏฺฐพฺโพ. ยถา “ภาสิโต ธมฺโม, ภาสิตํ จตุสจฺจํ, ภาสิตา วาจาติ. ปุพฺเพ ภาสตีติ ภาตา, เชฏฺฐภาตาติ วุตฺตํ โหติ. โส หิ ปุพฺเพ ชาตตฺตา เอวํ วตฺตุลภติ. กิญฺจาปิ ภาตุสทฺโท “ภาติกสตํ, สตฺตภาตโร. ภาตรํ เกน โทเสน, ทุชฺชาสิ ทกรกฺขิโน173ติอาทีสุ เชฏฺฐกนิฏฺฐภาตูสุ วตฺตติ, ตถาปิ เยภุยฺเยน เชฏฺฐเก นิรูฬฺโห, “ภาตาติ หิ วุตฺเต เชฏฺฐ ภาตาติ วิญฺญายติ, ตสฺมา กตฺถจิ ฐาเน “กนิฏฺฐภาตาติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

ภาสติ ย่อมกล่าว

ภาสา ภาษา

ภาสิตํ ถ้อยคำ

ภาตา พี่ชาย, น้องชาย

ปริภาสติ ย่อมด่า

ปริภาสา การด่า

ปริภาสโก ผู้ด่า

บรรดาบทเหล่านั้น ชื่อว่า ภาสา เพราะเป็นเครื่องกล่าวอรรถ ได้แก่ ภาษามคธ เป็นต้น. บทว่า ภาสิตํ ได้แก่ ถ้อยคำ. ก็ ภาสิต ศัพท์ที่มีความหมายว่า ถ้อยคำ พึงเห็นว่า เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ดังพระบาลีว่า สุตฺวา ลุทฺทสฺส ภาสิตํ (ฟังคำของฐูชกผู้หยาบช้า). ส่วน ภาสิต ศัพท์ที่เป็นวาจจลิงค์ พึงเห็นว่าเป็นได้ ๓ ลิงค์

ตัวอย่างเช่น

ภาสิโต ธมฺโม พระธรรมอันเขากล่าวแล้ว

ภาสิตํ จตุสจฺจํ สัจจะ ๔ อันเขา กล่าวแล้ว

ภาสิตา วาจา วาจาอันเขากล่าวแล้ว

ชื่อว่า ภาตา เพราะเป็นผู้พูดก่อน ความหมายก็คือพี่ชาย. ก็พี่ชายนั้นกล่าวได้ อย่างนี้เพราะเป็นผู้เกิดก่อน. ภาตุ ศัพท์ถึงจะใช้ได้ทั้งพี่ชายและน้องชายก็จริง เช่น ภาติกสตํ (พี่น้องชาย ๑๐๐ คน), สตฺตภาต

โร (พี่น้องชาย ๗ คน). ภาตรํ เกน โทเสน, ทุชฺชาสิ ทกรกฺขิโน (พระองค์จะพระราชทานกนิษฐภาดาแก่ผีเสื้อน้ำด้วยโทษอะไร). แต่ชาวโลกก็บัญญัติใช้เรียกพี่ชายเป็นส่วนมาก. ด้วยว่าเมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ภาตา ชาวโลกก็สามารถที่จะเข้าใจได้ว่าเป็นพี่ชาย. เพราะเหตุนั้น ในที่บางแห่งท่านจึงกล่าว เป็นพิเศษ[ออกไป] ว่า กนิฏฺฐภาตา (น้องชาย)

คำท้วงเรื่อง ภาตา ศัพท์

นนุ จ โภ กตฺถจิ “เชฏฺฐภาตาติ วิเสเสตฺวา วุตฺตนฺติ? สจฺจํ, ตํ ปน ภาตาสทฺทสฺส กนิฏฺเฐปิ วตฺตนโต ปากฏีกรณตฺถํ “เชฏฺฐภาตาติ วุตฺตํ. ยถา หิ หริเณสุ วตฺตมานสฺส มิคสทฺทสฺส กทาจิ อวเสสจตุปฺปเทสุปิ วตฺตนโต “หริณมิโคติ วิเสเสตฺวา วาจํ ภาสนฺติ, เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ. ยถา จ โคหตฺถิมหึสอจฺฉสูกรสสพิฬาราทีสุ สามญฺญวเสน มิคสทฺเท วตฺตมาเนปิ “มิคจมฺมํ 174มิคมํสนฺติ อาคตฏฺฐาเน “หริณสฺสาติ วิเสสนสทฺทํ วินาปิ “หริณมิคจมฺมํ หริณมิค-มํสนฺติ วิเสสตฺถาธิคโม โหติ, เอตฺถ น โคหตฺถิอาทีนํ จมฺมํ วา มํสํ วา วิญฺญายติ. ตถา “มิคมํสํ ขาทนฺตีติ วจนสฺส โคหตฺถิอาทีนํ มํสํ ขาทนฺตีติ อตฺโถ น สมฺภวติ, เอวเมว กตฺถจิ วินาปิ เชฏฺฐกอิติ วิเสสนสทฺทํ “ภาตาติ วุตฺเตเยว “เชฏฺฐกภาตาติ อตฺโถ วิญฺญายตีติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในที่บางแห่ง (หากหมายถึงพี่ชาย) ท่านก็กล่าวให้ ต่างกันว่า เชฏฐ ภาตา มิใช่หรือ ?

ตอบ: ถูกต้องแล้ว, แต่คำว่า เชฏฐภาตา นั้น ท่านกล่าวเพื่อให้ความเด่น เพราะ ภาตา ศัพท์ยังใช้แม้ในความหมายว่า น้องชาย อีกด้วย. เหมือนอย่างว่า มิค ศัพท์ซึ่งใช้ใน ความหมายว่า กวาง บางครั้งชาวโลกก็กล่าวให้ต่างกันว่า หริณมิค (เนื้อกวาง) เพราะ มิค ศัพท์ ยังใช้ในสัตว์ ๔ เท้าที่เหลืออีกด้วย ฉันใด. ข้ออุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น

เหมือนอย่างว่า มิค ศัพท์แม้จะหมายถึงสัตว์ทั่วไป เช่น วัว, ช้าง, ควาย, หมี, หมู, กระต่ายและแมว เป็นต้น แต่ (มิค ศัพท์) ในคำนี้ว่า มิคจมฺม, มิคมํส แม้จะเว้นจากวิเสสน- ศัพท์ คือ หริณสฺส ก็สามารถที่จะเข้าใจความหมายพิเศษได้ว่า หริณมิคจมฺม (หนังกวาง), หริณมิคมํส (เนื้อกวาง) หาได้เข้าใจไปถึงหนังหรือเนื้อของวัวและช้างเป็นต้นไม่. อนึ่งคำว่า มิคมํสํ ขาทนฺติ ก็มิได้มีความหมายว่า เคี้ยวกินเนื้อของวัวและช้างเป็นต้น ฉันใด

ในที่บางแห่งแม้จะเว้นจากวิเสสนศัพท์ คือ เชฏฐก เมื่อมีผู้ใดผู้หนึ่งกล่าวว่า ภาตา ชาวโลกก็สามารถที่จะเข้าใจความหมายได้ว่า พี่ชาย ฉันนั้น

นนุ จ โภ “มิคจมฺมํ, มิคมํสนฺติ เอตฺถ จมฺมมํสสทฺเทหิว วิเสสตฺถาธิคโม โหตีติ? น โหติ, มิคสทฺทสฺส อิว จมฺมมํสสทฺทานํ สามญฺญวเสน วตฺตนโต, เอวญฺจ สติ เกน วิเสสตฺถา-ธิคโม โหตีติ เจ? โลกสงฺเกตวเสน, ตถา หิ มิคสทฺเท จ จมฺมสทฺทาทีสุ จ สามญฺญวเสน วตฺตมาเนสุปิ โลกสงฺเกเตน ปริจฺฉินฺนตฺตา โคหตฺถิอาทีนํ จมฺมาทีนิ น ญายนฺติ โลเกน, อถ โข หริณจมฺมาทีนิเยว ญายนฺติ. “สงฺเกตวจนํ สจฺจํ, โลกสมฺมุติการณนฺติ 174หิ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม: ข้าแต่ท่านอาจารย์ ในอุทาหรณ์นี้ว่า มิคจมฺม, มิคมำส สามารถที่จะรู้ความ หมายพิเศษได้ด้วย จมฺม และ มำส ศัพท์นั่นเทียว มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่ใช่ เพราะ จมฺม และ มำส ศัพท์เป็นไปโดยสามัญทั่วไปเหมือน มิค ศัพท์

ถาม: หากเป็นตามนี้จะรู้ความหมายพิเศษได้อย่างไร

ตอบ: รู้ได้โดยเนื่องด้วยการหมายรู้ทางโลก. จริงอย่างนั้น มิค ศัพท์และ จมฺม ศัพท์เป็นต้นแม้จะเป็นไปโดยสามัญทั่วไป แต่ชาวโลกก็มิได้เข้าใจว่าเป็นหนังวัวและหนัง ช้างเป็นต้น เพราะคำนั้นถูกกำหนดด้วยการหมายรู้ทางโลกแล้ว. โดยที่แท้ ย่อมเข้าใจได้ว่า เป็นหนังกวางเป็นต้นเท่านั้น. พึงทราบว่า พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า ถ้อยคำที่กำหนด ด้วยการหมายรู้เป็นความจริง มีการบัญญัติทางโลกเป็นเหตุ

คิเลสุ = อนฺวิจฺฉายำ อยากเสมอ

ปุนปฺปุนำ อิจฺฉา อนฺวิจฺฉา. คิเลสติ.

อนฺวิจฺฉา คือ ความอยากเนืองๆ.

คิเลสติ ย่อมอยากเสมอ

เยสุ = ปยตเน ขยัน, หมั่น

เยสติ ย่อมขยัน

เชสุ เนสุ เอสุ เหสุ = คติยำ ไป

เชสติ. เนสติ. เอสติ. เหสติ. ธาตฺวนฺตสฺส ปน สญฺโญควเสน “เชสฺสติ, เนสฺสตี”ติอาทีนิปิ คเหตพฺพานิ. เชสฺสมาโน. เชสฺสำ, เชสฺสนฺโต. เอตฺถ จ -

ยถา อารญฺญกำ นาคำ ทนฺตึ อนฺเวติ หตฺถินี.

เชสฺสนฺตำ คิริทุคฺเคสุ สเมสุ วิสเมสุ จาติ

ปาฬิ นิทสฺสนำ.

เชสติ. เนสติ ย่อมไป

เอสติ. เหสติ ย่อมไป

ก็ท้ายธาตุนี้ใช้เป็นรูปสังโยคบ้าง เช่น เชสฺสติ เนสฺสติ เป็นต้น. เชสฺสมาโน. เชสฺสำ, เชสฺสนฺโต (ไปอยู่). ในคำนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ยถา อารญฺญกำ นาคำ ทนฺตึ อนฺเวติ หตฺถินี

เชสฺสนฺตำ คิริทุคฺเคสุ สเมสุ วิสเมสุ จ.175

นางช้างติดตามพญาช้างผู้อยู่ในป่าเที่ยวไป ณ ภูเขา และที่หล่มที่เสมอและไม่เสมอ ฉันใด.

เทสุ เหสุ = อพฺยตฺตสทฺเท ทำเสียงไม่ชัดเจน

เทสติ. เหสติ ย่อมร้อง

กาส = สทฺทกุจฺฉายำ ทำเสียงน่ารังเกียจ, ไอ, กระแอม

กาสติ, อุกฺกาสติ. กาโส. กาสำ สาสำ ทรำ พลฺยำ, ขีณเมโฆ นิคจฺฉติ.

กาสติ ย่อมไอ, ย่อมกระแอม

อุกฺกาสติ ย่อมไอ, ย่อมกระแอม

กาโส โรคไอ

ตัวอย่างเช่น

กาสํ สาสํ ทรํ พลฺยํ, ขีณเมโธ นิคจฺฉติ176

ผู้สิ้นปัญญาย่อมได้ประสบโรคไอ ม่องคร่อ เร่าร้อนและอ่อนกำลัง

กาสุ ภาสุ = ทิตฺติยํ ปรากฏ, สว่างไสว

ทิตฺตีติ ปากฏตา, วิราชนตา วา. กาสติ, ปกาสติ. ปกาสติ เตโช. ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ. ภาสติ. ปภาสติมิทำ พฺยมฺหำ. ปกาโส. กาสุ โอภาโส.

ตตฺร ปกาสตีติ ปกาโส, ปากโฏ โหตีติ อตฺโถ. ตุจฺฉภาเวน ปุญฺชภาเวน วา กาสติ ปกาสติ ปากฏา โหตีติ กาสุ. “กาสุอิติ อาวาโฏปิ วุจฺจติ ราสิปิ.

กึ นุ สนฺตรมาโนว กาสุ ขนสิ สารถิ.

ปุฏฺโฐ เม สมฺม อกฺขาหิ กึกาสุยา กริสฺสสีติ

เอตฺถ หิ อาวาโฏ กาสุ นาม. “องฺคารกาสุ อปเร ผุณนฺติ, นรา รุทนฺตา ปริทฑฺฒ-คตฺตาติ เอตฺถ ราสิ. การิเต- ปกาเสตีติ ปกาสโก. โอภาเสตีติ โอภาสโก. กมฺเม ปกาสิยตีติ ปกาสิโต. เอวำ ภาสิโต. ภาเว- กาสนา. สงฺกาสนา. ปกาสนา. ตุมนฺตาทิตฺเต “ปกาสิตุ, ปกาเสตุ, โอภาสิตุ, โอภาเสตุ. ปกาสิตฺวา, ปกาเสตฺวา, โอภาสิตฺวา, โอภาเสตฺวาติ รูปานิ ภวนฺติ. ตทฺธิเต ภาสุ เอตสฺส อตฺถีติ ภาสุโร, ปภสฺสโร โย โกจิ. ภาสุโรติ วา เกสรสีโห. อิมสฺมึ อตฺเถ ภาสุสทฺโท “ราช ทิตฺติยนฺติ เอตฺถ ราชสทฺโท วิย วิราชนวาจโก สิยา, ตสฺมา รูปสิริยา วิราชนสมฺปนฺนตาย ภาสุ วิราชนตา เอตสฺส อตฺถีติ ภาสุโรติ นิพฺพจนำ เวยฺยำ.

ทิตฺติ คือ ความปรากฏหรือความสว่างไสว.

กาสติ, ปกาสติ ย่อมปรากฏ, ย่อมสว่างไสว

ปกาสติ เตโช แสงแดดย่อมสว่างไสว

ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ177 สัตบุรุษย่อมปรากฏในที่ไกล

ภาสติ ย่อมสว่างไสว

ปภาสติมิทำ พฺยมฺหำ178 วิมานนี้ย่อมสว่างไสว

ปกาโส สภาวะปรากฏ

กาสุ หลุม

โอภาโส แสงสว่าง

อธิบายบทว่า ปกาโส เป็นต้น

ในพากย์นั้น ชื่อว่า ปกาส เพราะเป็นสภาวะปรากฏ หมายความว่าประจักษ์ชัดเจน. ชื่อว่า กาสุ เพราะเป็นของปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่า หรือโดยความเป็นกอง. หลุม ก็ดี กองก็ดีเรียกว่า กาสุ. ก็หลุมชื่อว่า กาสุ ตัวอย่างเช่น

กึ นุ สนฺตรมาโนว กาสุ ขนสิ สารถิ

ปุฏฺโฐ เม สมฺม อกฺขาหิ กึ กาสุยา กริสฺสสิ.179

ดูก่อนนายสารถี ท่านจะรีบขุดหลุมไปทำไม เราถามแล้ว ขอท่านจงบอก ท่านจักทำประโยชน์ อะไรด้วยหลุม.

กองชื่อว่า กาสุ

ตัวอย่างเช่น

องฺคารกาสุ อปเร ผุณนฺติ, นรา รุทนฺตา ปริทฑฺฒคตฺตา180

สัตว์นรกเหล่าอื่นถูกไฟไหม้ทั่วสรรพางค์กาย ร่ำไห้ครวญครางอยู่ในกองถ่านเพลิง

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ปกาเสตีติ ปกาสโก (ชื่อว่า ปกาสก เพราะอรรถว่า ประกาศ). โอภาเสตีติ โอภาสโก (ชื่อว่า โอภาสก เพราะเป็นสภาวะประกาศ)

เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า ปกาสิยตีติ ปกาสิโต (ชื่อว่า ปกาสิต เพราะเป็น สภาวะถูกประกาศ. แม้ ภาสิต ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน. เมื่อใช้ในอรรถภาวะจะมีรูปว่า กาสนา (การแสดง). สงฺกาสนา (การแสดงโดยย่อ). ปกาสนา181 (การแสดงก่อน)

เมื่อลง ตุ ปัจจัยเป็นต้นจะมีรูปว่า ปกาสิตุ, ปกาเสตุ (เพื่อประกาศ), โอภาสิตุ, โอภาเสตุ (เพื่อสว่างไสว). ปกาสิตฺวา (ประกาศแล้ว), ปกาเสตฺวา (ประกาศแล้ว), โอภาสิตฺวา (สว่างไสวแล้ว), โอภาเสตฺวา (สว่างไสวแล้ว)

เมื่อใช้เป็นตัทธิตจะมีรูปว่า ภาสุ เอตสฺส อตฺถีติ ภาสุโร (ชื่อว่า ภาสุร เพราะเป็น สภาวะมีรัศมี) ได้แก่ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีรัศมี. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า ภาสุร หมายถึงสีหไกรสร. ภาสุ ศัพท์ในอรรถนี้ พึงมีอรรถว่า วิราชน (รุ่งเรือง) เหมือน ราช ศัพท์ในธาตุนี้ว่า ราช ทิตฺติยํ (ราช ธาตุมีอรรถว่า รุ่งเรือง). เพราะเหตุนั้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภาสุร เพราะเป็นผู้มีความรุ่งเรือง เนื่องจากถึงพร้อมด้วยความรุ่งโรจน์แห่งรูปที่ทรงสิริ

นาสุ ราสุ = สทฺเท ออกเสียง

นาสติ. ราสติ. นาสา, นาสิกา.

ตตฺร นาสาติ หตฺถิโสณฺฑาปิ นาสาติ วุจฺจติ “สเจ มํ นาคนาสูรุ, โอโลเกยฺย ปภาวตีติ-อาทีสุ 182 วิย. มนุสฺสาทีนํ นาสิกาปิ นาสาติ วุจฺจติ “โย เต หตฺเถ จ ปาเท จ, กณฺณนาสญฺจ เฉทยีติอาทีสุ 183 วิย. นาสนฺติ อพฺยตฺตสทฺทํ กโรนฺติ เอตายาติ นาสา. นาสา เอว นาสิกา. ยตฺถ นิพฺพจนํ น วทาม, ตตฺถ ตํ สุวิญฺเญยฺยตฺตา อปฺปสิทฺธตฺตา วา น วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อวุตฺตมฺปิ ปโยควิจกฺขเณหิ อุปปริกฺขิตฺวา โยเชตพฺพํ. อตฺริทํ วุจฺจติ-

นาสา โสณฺฑา กโร หตฺโถ

หตฺถิทพฺเพ สมา มตา

นาสา จ นาสิกา จ เทฺว

นราทีสุ สมา มตาติ.

นาสติ ย่อมออกเสียง

ราสติ ย่อมออกเสียง

นาสา จมูก

นาสิกา จมูก

อัตถุทธาระของ นาสา ศัพท์

ในพากย์นั้น บทว่า นาสา มีความหมายว่า แม้งวงช้างท่านก็เรียกว่า นาสา ดังพระ บาลีว่า สเจ มำ นาคนาสูรู, โอโลเกยฺย ปภาวตี (ถ้านางปภาวดีผู้มีขาอ่อนงามดังงวงช้าง แลดูเรา). แม้จมูกของมนุษย์เป็นต้นก็เรียกว่า นาสา ดังพระบาลีว่า โย เต หตฺเถ จ ปาเท จ, กณฺณนาสญฺจ เฉทยิ (ผู้ใดให้ตัดมือ เท้า หู และจมูกของท่าน). ชื่อว่า นาสา เพราะเป็น อวัยวะทำให้ออกเสียงไม่ชัดเจน จมูกนั่นแหละเป็นนาสิกา

ในที่ใด ข้าพเจ้าไม่ได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้. ในที่นั้นพึงทราบว่า รูปวิเคราะห์ของ ศัพท์นั้น ไม่ได้แสดงไว้เพราะเห็นว่าเข้าใจได้ง่ายหรือไม่ปรากฏ. ถึงแม้จะไม่ได้แสดงไว้ บัณฑิตผู้เชี่ยวชาญในตัวอย่างใคร่ครวญแล้วพึงประกอบใช้เถิด

ในเรื่องนี้ ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้

นาสา โสณฺฑา กโร หตฺโถ

หตฺถิทพฺเพ สมา มตา

นาสา จ นาสิกา จ เทฺว

นราทีสุ สมา มตา.

ศัพท์ที่ใช้เป็นชื่อของงวงช้างมี ๔ ศัพท์ คือ นาสา, โสณฺฑ, กร, หตฺถ. ศัพท์ที่ใช้เป็นชื่อจมูก ของคนเป็นต้นมี ๒ ศัพท์ คือ นาสา, นาสิกา.

นส = โกฏิลฺเล คด, โค้ง, โกง, งอ

นสติ ย่อมคด

ภิสิ = ภเย กลัว, ขลาด

ภึสติ. ภึสนโก. ตทาสิ ยำ ภึสนกำ. เภสฺมากาโย.

ภึสติ (ย่อมกลัว). ภึสนโก184 (ผู้กลัว). ตทาสิ ยำ ภึสนกำ 185 (ในครั้งนั้นได้เกิดความ อัศจรรย์น่าสพึงกลัว). เภสฺมากาโย186 (ผู้มีสรีระน่าสะพึงกลัว)

อาสิสิ = อิจฺฉายำ ปรารถนา

อาปุพฺโพ สิสิ อิจฺฉายำ วตฺตติ. อาสิสติ. อาสิสเตว ปุริโส. อาสิสนา. อาสิสตฺตำ. อาสิสนฺโต, อาสิสมาโน, อาสมาโน. “สุคฺคติมาสมานาติ ปาฬิ เอตฺถ นิทสฺสนำ.

สิสิ ธาตุมี อา เป็นบทหน้ามีอรรถว่า อิจฺฉา (ความปรารถนา).

อาสิสติ ย่อมปรารถนา

อาสิสเตว ปุริโส187 บุรุษย่อมปรารถนานั่นเทียว

อาสิสนา ความปรารถนา

อาสิสตฺตำ188 ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปรารถนา

อาสิสนฺโต, อาสิสมาโน, อาสมาโน (ปรารถนาอยู่). ในคำว่า อาสมาโน นี้มีพระบาลี เป็นตัวอย่างว่า สุคฺคติมาสมานา189 (ปรารถนาสุคติอยู่)

คสุ = อทเน กิน

คสติ ย่อมกิน

ฆุสี = กนฺติกรเณ กระทำความยินดี

อีการนฺโตยำ, เตน อิโต น นิคฺคหีตาคโม. ฆุสติ.

ธาตุนี้เป็นอีการันต์. เพราะเหตุนั้น ท้ายธาตุนี้จึงไม่ลงนิคคหิตอาคม.

ฆุสติ ย่อมปรารถนา

ปัสุ ภำสุ = อวสำสเน๑ ห้อยย้อย

ปัสติ. ภำสติ ย่อมห้อย

ธำสุ = คติยำ ไป

ธำสติ ย่อมไป

รโช นุทฺธำสติ อุทฺธำ190

ธุลีย่อมไม่ฟุ้งไปสู่ท้องฟ้าเบื้องบน

ปส = วิตฺถาเร แผ่ไป

ปสติ ย่อมแผ่ไป

ปสุ สัตว์สี่เท้า

กุส = อวฺหาเน; เรียก;

= โรทเน จ ร้องไห้

โกสติ, ปกฺโกสติ. ปกฺโกสโก, ปกฺโกสิโต, ปกฺโกสนำ.

โกสติ ย่อมเรียก, ย่อมร้องไห้

ปกฺโกสติ ย่อมเรียก

ปกฺโกสโก ผู้เรียก

ปกฺโกสิโต อันเขาเรียกแล้ว

ปกฺโกสนำ การเรียก

กสฺส = คติยำ ไป

กสฺสติ, ปริกสฺสติ. ปฏิกสฺสติ. มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย. ปฏิกสฺเสยฺยาติ อากฑฺเฒยฺย, มูลาปตฺติยํเยว ปติฏฺฐาเปยฺยาติ อตฺโถ.

กสฺสติ ย่อมไป

ปริกสฺสติ ย่อมถึง

ปฏิกสฺสติ191 ย่อมถึง

มูลาย ปฏิกสฺเสยฺย192 (พึงกลับไปหาอาบัติเดิม).บทว่า ปฏิกสฺเสยฺย มีความหมายว่า พึงถึง คือ พึงให้ดำรงไว้ในอาบัติเดิมนั่นเทียว

อส = ทิตฺยาทาเนสุ จ ส่องสว่าง; ถือเอา

= คติยํ ไป

จกาโร คติเปกฺขโก. อสติ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถ คติ (ไป, ถึง, เป็นไป)

อสติ ย่อมส่องสว่าง

ทิส = อาทาน; ถือเอา, ยึดถือ;

= สำวรเณสุ ระวัง

ทิสฺสติ ปุริโส บุรุษย่อมถือเอา

ทาสุ = ทาเน ให้

ทาสติ ย่อมให้

โรส = ภเย กลัว

โรสติ ย่อมกลัว

โรสโก ผู้กลัว

เภสุ = จลเน ไหว

เภสติ ย่อมไหว

ปส = พาธน; เบียดเบียน;

= ผสฺสเนสุ กระทบ

ปสติ. ปาโส, นาคปาโส, หตฺถปาโส.

ปสติ ย่อมเบียดเบียน, ย่อมกระทบ

ปาโส บ่วง

นาคปาโส บ่วงช้าง

หตฺถปาโส หัตถบาส, บ่วงมือ

ลส = กนฺติยํ รักใคร่, สวยงาม

ลสติ, อภิลสติ, วิลสติ. ลาโส, วิลาโส, วิลสนํ.

ลสติ ย่อมรักใคร่

อภิลสติ ย่อมรักใคร่ยิ่ง

วิลสติ ย่อมรักใคร่เป็นพิเศษ

ลาโส ความรักใคร่

วิลาโส ความรักใคร่

วิลสนำ ความรักใคร่เป็นพิเศษ

จส = ภกฺขเณ กิน

จสติ ย่อมกิน

กส = หึสายำ เบียดเบียน

กสติ ย่อมเบียดเบียน

ติส = ติตฺติยำ อิ่ม, บริบูรณ์

ติตฺติ ตปฺปนำ ปริปุณฺณตา สุหิตตา. ติสติ. ติตฺติ.

ติตฺติ คือ ความอิ่ม, ความบริบูรณ์, ความเต็มอิ่ม.

ติสติ ย่อมอิ่ม

ติตฺติ ความอิ่ม

วส = นิวาเส อยู่

วสติ, วสิยติ, วจฺฉติ. วตฺถุ, วตฺถำ, ปริวาโส, นิวาโส, อาวาโส, อุปวาโส, อุโปสโถ, วิปฺปวาโส, จิรปฺปวาสี, จิรปฺปวุตฺโถ , วสิตฺวา, วตฺตุ, วสิตุ

วสติ, วสิยติ ย่อมอยู่

วจฺฉติ อันเขาย่อมอยู่

วตฺถุ เหตุ

วตฺถำ ผ้า

ปริวาโส ปริวาส

นิวาโส ที่อยู่, ที่อาศัย

อาวาโส ที่อยู่, วัด

อุปวาโส การอยู่โดยปราศจากอาหาร, การจำศีล, การรักษาศีล

อุโปสโถ อุโบสถ

วิปฺปวาโส การอยู่แยกกัน

จิรปฺปวาสี193 ผู้อยู่แยกกัน

จิรปฺปวุตฺโถ ผู้อยู่แยกกันนานแล้ว

วสิตฺวา อยู่แล้ว

วตฺตุ, วสิตุ เพื่ออยู่

วิเคราะห์ อุปวาส ศัพท์เป็นต้น

อตฺร อุปวาโสติ อนฺเนน วชฺชิโต วาโส อุปวาโส. อุโปสโถติ อุปวสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ, อุปวสนฺติ สีเลน วา อนสเนน วา อุเปตา หุตฺวา วสนฺตีติ อตฺโถ. อยํ ปเนตฺถ อตฺถุทฺธาโร194 “อายามาวุโส กปฺปิน อุโปสถํ คมิสฺสามาติอาทีสุ ปาติโมกฺขุทฺเทโส อุโปสโถ. “เอวํ อฏฺจงฺคสมนฺนาคโต โข วิสาเข อุโปสโถ อุปวุตฺโถติอาทีสุ สีลํ. “สุทฺธสฺส เว สทา ผคฺคุ, สุทฺธสฺสุโปสโถ สทาติอาทีสุ อุปวาโส. “อุโปสโถ นาม นาคราชาติอาทีสุ ปญฺญตฺติ. “น ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ สภิกฺขุกา อาวาสาติอาทีสุ อุปวสิตพฺพทิวโสติ๑

บรรดาบทเหล่านั้น อุปวาโส คือการอยู่อันปราศจากข้าวนั้น. บทว่า อุโปสโถ มีรูป วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อุโปสถ เพราะเป็นที่ประกอบด้วยศีล หรือการอดอาหารอยู่ หมายความ ว่าเป็นผู้ประกอบด้วยศีลหรือด้วยการอดอาหารแล้วอาศัยอยู่

อัตถุทธาระของ อุโปสถ ศัพท์

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ อุโปสถ ศัพท์.

อุโปสถ ศัพท์มีอรรถดังนี้:-

อรรถปาติโมกฺขุทฺเทส (การแสดงปาติโมกข์)

ตัวอย่างเช่น

อายามาวุโส กปฺปิน อุโปสถํ คมิสฺสาม195

ดูก่อนกัปปินะผู้มีอายุ มาเถิดพวกเราจะไปแสดงปาติโมกข์

อรรถสีล (ศีล)

ตัวอย่างเช่น

เอวํ อฏฺจงฺคสมนฺนาคโต โข วิสาเข อุโปสโถ อุปวุตฺโถ196

ดูก่อนวิสาขะ เธอได้รักษาอุโบสถศีลประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้

อรรถอุปวาส (การอดอาหาร)

ตัวอย่างเช่น

สุทฺธสฺส เว สทา ผคฺคุ, สุทฺธสฺสุโปสโถ สทา197

ผัคคุณฤกษ์ย่อมถึงพร้อมแก่บุคคลผู้หมดจดแล้วทุกเมื่อ. การอดอาหารย่อมถึง พร้อมแก่บุคคลผู้หมดจดแล้วทุกเมื่อ

อรรถปญฺญตฺติ (บัญญัติ[ชื่อ])

ตัวอย่างเช่น

อุโปสโถ นาม นาคราชา198

พญานาคนามว่าอุโบสถ

อรรถอุปวสิตพฺพทิวส (วันอุโบสถ)

ตัวอย่างเช่น

น ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ สภิกฺขุกา อาวาสา199

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงไปจากอาวาสที่มีภิกษุครบจำนวนในวันอุโบสถ

วส = กนฺติยํ รัก, ใคร่, ชอบใจ

วจฺฉติ ย่อมรัก

ชินวจฺฉโย ความเคารพรักพระชินเจ้า

สส = สุสเน แห้ง

สสติ ย่อมแห้ง

สโส กระต่าย

สส = ปาณเน เป็นอยู่, มีชีพอยู่, หายใจอยู่

สสติ. สโตว อสฺสสติ.

สโตว ปสฺสสติ. สโส, สสนํ. อสฺสาโส ปสฺสาโส. อสฺสสนฺโต ปสฺสสนฺโต.

สสติ ย่อมเป็นอยู่

สโตว อสฺสสติ,-

สโตว ปสฺสสติ มีสติหายใจออกอยู่, มีสติหายใจเข้าอยู่

สโส, สสนํ การเป็นอยู่, การหายใจ

อสฺสาโส ลมหายใจออก

ปสฺสาโส ลมหายใจเข้า

อสฺสสนฺโต หายใจออกอยู่

ปสฺสสนฺโต200 หายใจเข้าอยู่

อส = ภุวิ มี, เป็น

อตฺถิ. อส. เอตฺถ อตฺถีติ อาขฺยาตปทำ. น อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี. อตฺถิตา, อตฺถิภาโว, "ยงฺกิญฺจิ รตนำ อตฺถีติอาทีสุ วิย นิปาตปทำ. ตสฺมา อตฺถีติ ปทำ อาขฺยาตนิปาตวเสน ทุวิธนฺติ เวทิตพฺพำ. อสอิติ อวิภตฺติกำ นามิกปทำ. เอตฺถ จ “อสสฺมีติ โหตีติ ปาฬิ นิทสฺสนำ. ตตฺถ อตฺถีติ อส, นิจฺจสฺเสตำ อธิวจนำ.203 อิมินา สสฺสตทิฏฺฐิวุตฺตา.

อตฺถิ มีอยู่

อส ความเป็นของเที่ยง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อตฺถิ เป็นบทอาขยาต. ไม่ใช่บทนิบาตเหมือนในคำ เป็นต้นว่า อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีมีน้ำนม). อตฺถิตา, อตฺถิภาโว (ความมีอยู่), ยงฺกิญฺจิ รตนำ อตฺถิ201 (รัตนะอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่). เพราะเหตุนั้น บทว่า อตฺถิ นักศึกษา พึงทราบว่าเป็นได้สองอย่าง คือ บทอาขยาตและบทนิบาต

บทว่า อส เป็นบทนามที่ไม่ประกอบวิภัตติ (อวิภัตติกนิเทศ). ก็ในคำนี้มีพระบาลี เป็นตัวอย่างว่า อสสฺมีติ โหติ202 (ความยึดมั่นว่าเราเที่ยงย่อมมี). คำว่า อส ในพระบาลีนั้น มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อส เพราะเป็นสภาวะมีอยู่. คำว่า อส นั้นเป็นชื่อของความเที่ยง. ด้วยคำนี้ ท่านกล่าวสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง)

แบบแจกของ อส ธาตุ

ตตฺรายํ ปทมาลา- “อตฺถิ, สนฺติ. อสิ, อตฺถ. อสฺมิ, อสฺม, อมฺหิ, อมฺห” อิจฺเจตานิ ปสิทฺธานิ. “อตฺถุ, สนฺตุ. อหิ, อตฺถ. อสฺมิ, อสฺม อมฺหิ, อมฺห” อิจฺเจตานิ จ, “สิยา, อสฺส, สิยุ, อสฺสุ, สิยํสุ. อสฺส, อสฺสถ. สิยํ, อสฺส, อสฺสาม” อิจฺเจตานิ จ ปสิทฺธานิ. เอตฺถ ปน “เตสญฺจ โข ภิกฺขเว สมคฺคานํ สมฺโมทมานานํ...สิยํสุ เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺเม นานาวาทา”ติ 204 ปาฬิ นิทสฺสนํ ตตฺถ สิยํสูติ ภเวยฺยุ. อภิธมฺเมติ วิสิฏฺเฐ ธมฺเม.

แบบแจก อส ธาตุมีดังนี้:-

[วัตตมานาวิภัตติ]

อตฺถิ, สนฺติ. อสิ, อตฺถ. อสฺมิ, อสฺม, อมฺหิ, อมฺห

บทเหล่านี้มีปรากฏ.

[ปัญจมีวิภัตติ]

อตฺถุ, สนฺตุ. อหิ, อตฺถ. อสฺมิ, อสฺม อมฺหิ, อมฺห

บทเหล่านี้มีปรากฏ.

[สัตตมีวิภัตติ]

สิยา, อสฺส, สิยุ, อสฺสุ, สิยํสุ. อสฺส, อสฺสถ. สิยํ, อสฺส, อสฺสาม

บทเหล่านี้มีปรากฏ

วินิจฉัยบทว่า สิยํสุ

ก็ในบทเหล่านี้ [บทว่า สิยํสุ] มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า เตสญฺจ โข ภิกฺขเว สมคฺคานํ สมฺโมทมานานํ...สิยํสุ เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺเม นานาวาทา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อพวกเธอนั้น พร้อมเพรียงกัน ยินดีต่อกัน ไม่วิวาทกัน ศึกษาอยู่ ภิกษุสองรูปพึงมีความ เห็นต่างกันในโพธิปักขิยธรรมอันประเสริฐ). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สิยํสุ ได้แก่ ภเวยฺยุ (พึงเป็น). บทว่า อภิธมฺเม มีความหมายว่า ในธรรมอันประเสริฐยิ่ง

อัตถุทธาระของ สิยา ศัพท์

อิทานิ สิยาสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร205 ปเภโท จ วุจฺจเต.

สิยาติ เอกํเส จ วิกปฺปเน จ “ปถวีธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา”ติ เอกํเส. “สิยา อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวีติกฺกโม”ติ วิกปฺปเน. สิยาติ เอกมาขฺยาตปทํ, เอกมพฺยปทํ. อาขฺยาตตฺเต เอกวจนนฺตํ, อพฺยยตฺเต ยถาปาวจนํ. “ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถี”ติ เอตฺถ อตฺถีติ อพฺยยปทมิว เอกวจนนฺตมฺปิ พหุวจนนฺตมฺปิ ภวติ. ตสฺสาขฺยาตตฺเต ปโยโค วิทิโตว. อพฺยยตฺเต ปน “สุขํ น สุขสหคตํ, สิยา ปีติสหคตนฺ"ติ “อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณา”ติ จ เอกวจน-พหุวจนปฺปโยคา เวทิตพฺพา. เอตฺถ ธาตุยา กิจฺจํ นตฺถิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระและประเภทของ สิยา ศัพท์. บทว่า สิยา มีอรรถ ๒ อย่างคือ เอกังสะ (ส่วนหนึ่ง) และวิกัปปนะ (ความไม่แน่นอน)

อรรถเอกงฺส (ส่วนหนึ่ง)

ตัวอย่างเช่น

ปถวีธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา206

ปฐวีธาตุภายในเป็นส่วนหนึ่ง ภายนอกก็เป็นอีกส่วนหนึ่ง

อรรถวิกปฺปน (ความไม่แน่นอน)

ตัวอย่างเช่น

สิยา อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อาปตฺติวีติกฺกโม207

ความล่วงละเมิดอาบัติพึงมีแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในบางคราว

สิยา ศัพท์ ๒ ประเภท

บทว่า สิยา เป็นบทอาขยาตอย่าง ๑ เป็นบทอัพยยะอย่าง ๑. เมื่อเป็นบทอาขยาต เป็นเอกพจน์, เมื่อเป็นบทอัพยยะ เป็นได้ทั้งเอกพจน์และพหูพจน์โดยสมควรแก่พระบาลี เหมือนบทอัพยยะคือ อตฺถิ ในพระบาลีนี้ว่า ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถิ208(พวกบุตรของเรามีอยู่, ทรัพย์ของเรามีอยู่). บทว่า สิยา ที่ใช้เป็นบทอาขยาตนั้น สามารถพบตัวอย่างได้ไม่ ยากนัก. ส่วนที่ใช้เป็นบทอัพยยะ มีตัวอย่างที่เป็นทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ดังนี้:-

สุขํ น สุขสหคตํ, สิยา ปีติสหคตํ209

เป็นสุขแต่ไม่ประกอบด้วยสุข, สุขบางอย่างประกอบด้วยปีติ

อิเม ธมฺมา สิยา ปริตฺตารมฺมณา210

ธรรมเหล่านี้บางอย่างมีอารมณ์เป็นกามาวจร

ในตัวอย่างเหล่านี้ไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์หาธาตุ

ปโรกฺขายํ “อิติห อส อิติห อสาติ 211 ทสฺสนโต อส อิติ ปทํ คเหตพฺพํ. หิยฺยตฺตนีรูปานิ อปฺปสิทฺธานิ. อชฺชตนิยา ปน “อาสิ, อาสึสุ, อาสุ. อาสิ, อาสิตฺถ. อาสึ, อาสิมฺหาอิจฺเจตานิ ปสิทฺธานิ. ภวิสฺสนฺติยา “ภวิสฺสติ , ภวิสฺสนฺติอิจฺจาทีนิ.

กาลาติปตฺติยา “อภวิสฺสา, อภวิสฺสํสุ อิจฺจาทีนิ ภวนฺติ.

ในปโรกขาวิภัตติควรถือเอาบทว่า อส ด้วยเพราะพบตัวอย่างจากพระบาลีว่า อิติห อส อิติห อส (เคยเป็นแล้วอย่างนี้ เคยเป็นแล้วอย่างนี้). รูปของหิยยัตตนีวิภัตติ ไม่มีปรากฏ. ส่วนในอัชชตนีวิภัตติ รูปที่มีปรากฏคือ อาสิ, อาสึสุ, อาสุ. อาสิ, อาสิตฺถ. อาสึ, อาสิมฺหา. ในภวิสสันตีวิภัตติ รูปที่มีปรากฏคือ ภวิสฺสติ, ภวิสฺสนฺติ เป็นต้น. ในกาลาติปัตติวิภัตติ รูป ที่มีปรากฏคือ อภวิสฺสา, อภวิสฺสํสุ เป็นต้น

สาส = อนุสิฏฺฐิยํ สั่งสอน

สาสติ, อนุสาสติ. กมฺมนฺตํ โว สาสติ, สาสนํ, อนุสาสนํ, อนุสาสนี, อนุสิฏฺฐิ, สตฺถา, สตฺถุ, อนุสาสโก, อนุสาสิกา. ตตฺร สาสนนฺติ อธิสีลาทิสิกฺขตฺตยสงฺคหิตสาสนํ, ปริยตฺติ-ปฏิปตฺติปฏิเวธสงฺขาตํ วา สาสนํ. ตญฺหิ สาสติ เอเตน, เอตฺถ วาติ “สาสนนฺติ ปวุจฺจติ.

อปิจ สาสนนฺติ “รญฺโญ สาสนํ เปเสตีติอาทีสุ วิย ปาเปตพฺพวจนํ. ตถา สาสนนฺติ โอวาโท, โย “อนุสาสนีติ จ, “อนุสิฏฺฐีติ จ วุจฺจติ. สตฺถาติ ติวิธยานมุเขน สเทวกํ โลกํ สาสตีติ สตฺถา, ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺเถหิ ยถารหํ สตฺเต อนุสาสตีติ อตฺโถ. สตฺถนฺติ สทฺเท จ อตฺเถ จ สาสติ อาจิกฺขติ เอเตนาติ สตฺถุ. กึ ตำ? พฺยากรณำ.

สาสติ ย่อมสั่งสอน

อนุสาสติ ย่อมสั่งสอนเนืองๆ

กมฺมนฺตำ โว สาสติ ย่อมสั่งสอน การงานแก่ท่าน

สาสนำ คำสอน

อนุสาสนำ การสั่งสอนเนืองๆ

อนุสาสนี คำสั่งสอน

อนุสิฏฺฐิ การสั่งสอน

สตฺถา ศาสดา

สตฺถุ คัมภีร์

อนุสาสโก ชายผู้สั่งสอน

อนุสาสิกา หญิงผู้สั่งสอน

อธิบายบทว่า สาสนำ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สาสนำ มีความหมายว่า คำสั่งสอนอันสงเคราะห์ด้วย สิกขา ๓ มีอธิศีลสิกขาเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง คำสั่งสอนกล่าวคือปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ. ก็คำสั่งสอนนั้น เรียกว่า สาสน เพราะเป็นเครื่องสั่งสอนหรือเป็นที่สั่งสอน

อีกนัยหนึ่ง บทว่า สาสนำ ได้แก่ คำพูดที่ผู้อื่นพึงส่งไปเหมือนในคำเป็นต้นว่า รญฺโญ สาสนำ เปเสติ 212 (ย่อมส่งสาสน์แก่พระราชา). อนึ่ง บทว่า สาสนำ ได้แก่ โอวาท (คำสอน) ซึ่งบางครั้งเรียกว่า อนุสาสนี บ้าง อนุสิฏฺฐิ บ้าง

บทว่า สตฺถา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตฺถา เพราะเป็นผู้สั่งสอนชาวโลกพร้อมทั้ง เทวโลก โดยความมียาน ๓ ประการ (ไตรลักษณ์) เป็นหลักสำคัญ อธิบายว่า ย่อมสั่งสอนหมู่ สัตว์ตามสมควรด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฏฐธัมมิกัตถะ) ประโยชน์ในภพหน้า (สัม-ปรายิกัตถะ) และประโยชน์อันสูงสุดคือพระนิพพาน

บทว่า สตฺถุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สตฺถุ เพราะเป็นเครื่องแสดงศัพท์และอรรถ [คัมภีร์]. ถาม: คัมภีร์ดังกล่าวคืออะไร ? ตอบ: คือคัมภีร์ไวยากรณ์

อีส = อิสฺสริเย เป็นใหญ่

อิสฺสริยํ อิสฺสรภาโว. อีสติ. วงฺคีโส, ชนปเทโส, มนุเชโส. ตตฺร วงฺคีโสติ วาจาย อีโส อิสฺสโรติ วงฺคีโส. โก โส? อายสฺมา วงฺคีโส อรหา. อาห จ สยเมว

วงฺเค ชาโตติ วงฺคีโส วจเน อิสฺสโรติ จ

วงฺคีโส อิติ เม นามํ อภวี โลกสมฺมตนฺติ.

อิสฺสริย คือ ความเป็นใหญ่.

อีสติ ย่อมเป็นใหญ่

วงฺคีโส พระวังคีสะ

ชนปเทโส ผู้เป็นใหญ่ในแว่นแคว้น

มนุเชโส ผู้เป็นใหญ่ในประชาชน

วิเคราะห์และความหมาย วงฺคีส ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วงฺคีโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วงฺคีส เพราะเป็นใหญ่ใน ถ้อยคำ. ถาม: พระวังคีสะนั้นเป็นใคร ? ตอบ: เป็นพระอรหันต์ชื่อว่าท่านพระวังคีสะ. อนึ่ง ท่านเองนั่นแหละได้กล่าวไว้ดังนี้ว่า

วงฺเค ชาโตติ วงฺคีโส วจเน อิสฺสโรติ จ

วงฺคีโส อิติ เม นามํ อภวี โลกสมฺมตํ.213

เพราะเราเกิดที่สกุลพราหมณ์รอบรู้พระเวท และเรา เป็นใหญ่ในถ้อยคำ เรา จึงชื่อว่า วังคีสะ เป็นชื่อที่ ชาวโลกสมมุติไว้เช่นนี้.

อาส = อุปเวสเน นั่ง

อุปเวสนํ นิสีทนํ “อาสเน อุปวิฏฺโฐ สงฺโฆติ เอตฺถ วิย.

อาสติ. อจฺฉติ. อาสีโน. อาสนํ. อุปาสติ. อุปาสโก. ตตฺถ อาสนนฺติ อาสติ นิสีทติ เอตฺถาติ อาสนํ, ยทิ กิญฺจิ นิสีทนโยคฺคํ มญฺจปีฐาทิ.

อุปเวสน คือ การนั่ง เหมือนในข้อความพระบาลีนี้ว่า อาสเน อุปวิฏฺโฐ สงฺโฆ

(พระสงฆ์นั่งบนอาสนะแล้ว[อุปวิฏฺโฐ = นั่ง])

อาสติ ย่อมนั่ง

อจฺฉติ ย่อมนั่ง

อาสีโน ผู้นั่งแล้ว

อาสนํ อาสนะ

อุปาสติ ย่อมนั่งใกล้

อุปาสโก อุบาสก

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาสนำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อาสน เพราะเป็นที่นั่ง ได้แก่ เตียงและตั่งเป็นต้นชนิดใดชนิดหนึ่งที่ควรแก่การนั่ง

กสี = คติ;โสสเนสุ ไป; แห้ง

อีการนฺโตยำ ธาตุ, เตนิโต น นิคฺคหีตาคโม. กสติ.

ธาตุนี้เป็นอีการันต์ ดังนั้น จึงไม่มีการลงนิคคหิตอาคมท้ายธาตุนี้

กสติ ย่อมไป, ย่อมแห้ง

นิสี = จุมฺพเน จูบ

นิสติ ย่อมจูบ

ทิสี = อปฺปีติยำ ไม่พอใจ

ธมฺมำ เทสฺสติ. ทิโส. ทิฏฺโจ. เทสฺสี. เทสฺโส. เทสฺสิโย.

ตตฺร ทิโสติ จ ทิฏฺโจติ จ ปจฺจามิตฺตสฺสาธิวจนเมตำ. โส หิ ปเร เทสฺสติ นปฺปิยายติ, ปเรหิ วา เทสฺสิยติ ปิโย น กริยตีติ “ทิโสติ จ “ทิฏฺโจติ จ วุจฺจติ. อถวา ทิโสติ โจโร วา ปจฺจามิตฺโต วา.215 ทิฏฺโจติ ปจฺจามิตฺโต เยว. อตฺริเม ปโยคา

ทิโส ทิสำ ยำ ตำ กยิรา เวรี วา ปน เวรินำ

มิจฺฉาปณิหิตำ จิตฺตำ ปาปิโย นำ ตโต กเรติ จ.

“ทิสา หิ เม ธมฺมกถำ สุณนฺตูติ จ,

“ทิสา หิ เม เต มนุสฺเส ภชนฺตุ เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโตติ จ,

ยสฺเสเต จตฺโร ธมฺมา วานรินฺท ยถา ตว

สจฺจำ ธมฺโม ธิติ จาโค ทิฏฺส โส อติวตฺตตีติ จ.

เทสฺสีติ เทสฺสนสีโล อปฺปิยายนสีโลติ เทสฺสี. “ธมฺมกาโม ภวำ โหติ, ธมฺมเทสฺสี ปราภโวติ อิทเมตฺถ ปโยคนิทสฺสนำ. เทสฺโสติ อปฺปิโย, ตถา เทสฺสิโยติ. เอตฺถ จ

น เม เทสฺสา อุโภ ปุตฺตา มทฺทีเทวี น เทสฺสิยา.

สพฺพญฺญุตำ ปิยำ มยฺหำ ตสฺมา ปิเย อทาสหนฺติ จ

น เม สา พฺราหฺมณี เทสฺสา นปิ เม พลำ น วิชฺชตีติ จ

มาตา ปิตา น เม เทสฺสา นปิ เทสฺสำ มหายสำ

สพฺพญฺญุตำ ปิยำ มยฺหำ ตสฺมา วตมธิฏฺจหินฺติ จ

ปโยคา. สพฺพตฺถ เมติ จ มยฺหนฺติ จ สามิวจนำ ทฏฺพฺพำ.

ธมฺมำ เทสฺสติ214 ย่อมเกลียดธรรม

ทิโส โจร, ศัตรู

ทิฏฺโจ ศัตรู

เทสฺสี ผู้เกลียด

เทสฺโส ผู้ถูกเกลียด

เทสฺสิโย ผู้ถูกเกลียด

อธิบายบทว่า ทิโส เป็นต้น

ในพากย์นั้น คำว่า ทิโส, ทิฏฺโฐ เป็นชื่อของศัตรู. ศัตรูเรียกว่า ทิส และ ทิฏฺฐ เพราะ เป็นผู้ไม่พอใจคนอื่น หรือถูกคนอื่นไม่ทำให้เป็นที่พอใจ. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ทิโส ได้แก่โจร หรือศัตรู. บทว่า ทิฏฺโฐ ได้แก่ศัตรู. ในเรื่องนี้มีตัวอย่างดังนี้:-

ทิโส ทิสฺ ยฺ ตฺ กยิรา เวรี วา ปน เวรินฺ

มิจฺฉาปณิหิตฺ จิตฺตฺ ปาปิโย นฺ ตโต กเร.216

จิตที่ฝึกฝนผิดทาง ย่อมทำบุคคลให้เลวยิ่งกว่าโจร เห็นโจร หรือคนจองเวรเห็นคนจองเวรแล้วทำความ พินาศให้แก่กัน.

ทิสา หิ เม ธมฺมกถํ สุณนฺตุ217(ก็ผู้ที่เป็นข้าศึกต่อเรา ขอจงฟังธรรมกถา). ทิสา หิ เม เต มนุสฺเส ภชนฺตุ เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต218 (ก็ผู้ที่เป็นข้าศึกต่อเรา ขอจงคบกับ มนุษย์ผู้เป็นสัตบุรุษผู้แนะนำให้สมาทานโลกุตตรธรรม)

ยสฺเสเต จตฺโร ธมฺมา วานรินฺท ยถา ตว

สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ทิฏฺฐ โส อติวตฺตติ.219

ดูก่อนพระยาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ, ปัญญา, ความเพียร และการเสียสละเหมือน ท่านผู้นั้น ย่อมล่วงพ้นศัตรูได้.

บทว่า เทสฺสี มีความหมายว่า ชื่อว่า เทสฺสี เพราะเป็นผู้มีปกติเกลียดชัง คือไม่พอใจ. ในข้อนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ธมฺมกาโม ภวํ โหติ, ธมฺมเทสฺสี ปราภโว220 (ผู้ใคร่ธรรม เป็นผู้เจริญ, ผู้เกลียดธรรมเป็นผู้เสื่อม). บทว่า เทสฺโส ได้แก่ ผู้ที่คนอื่นไม่พอใจ (คนถูก เกลียด). บทว่า เทสฺสิโย ก็เช่นเดียวกัน. ก็ในข้อนี้มีตัวอย่างว่า

น เม เทสฺสา อุโภ ปุตฺตา มทฺทีเทวี น เทสฺสิยา

สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ ตสฺมา ปิเย อทาสหํ.221

พระราชบุตรทั้ง ๒ เราก็ไม่เกลียด พระนางมัทรี เราก็ ไม่ชัง แต่สัพพัญญุตญาณเป็นที่รักของเราฉะนั้น เรา จึงให้บุตรและภรรยาผู้เป็นที่รัก.

น เม สา พฺราหฺมณี เทสฺสา, นปิ เม พลํ น วิชฺชติ.222

เราจะชังนางพราหมณีนั้น ก็หามิได้ และเราจะไม่มี กำลัง ก็หามิได้.

มาตา ปิตา น เม เทสฺสา นปิ เทสฺสํ มหายสํ

สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ ตสฺมา วตมธิฏฺฐหึ.223

เราจะชังพระมารดากับพระบิดา ก็หามิได้ เราจะ เกลียดราชสมบัติอันยิ่งใหญ่ ก็หามิได้ แต่สัพพัญญุต-ญาณเป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น เรา จึงอธิษฐาน พรตอย่างนี้.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า ศัตรู

อิมานิ ปน ปจฺจามิตฺตสฺส นามานิ

ปจฺจมิตฺโต ริปุ ทิฏฺโฐ ทิโส เวรี จ สตฺว'ริ.

อมิตฺโต จ สปตฺโต จ เอวํ ปณฺณตฺติการิสูติ.

ศัพท์ที่มีความหมายว่าศัตรูมีดังนี้:-

ปจฺจามิตฺต, ริปุ, ทิฏฺฐ, ทิส, เวรี, สตฺตุ, อริ, อมิตฺต และ สปตฺต. ชื่อเหล่านี้ย่อมมีในศัตรู.

เอสุ = คติยํ ไป

เอสติ ย่อมไป

ภสฺส = ภสฺสน; กล่าว;

= ทิตฺตีสุ งาม

ภสฺสนํ วจนํ. ทิตฺติ โสภา. ภสฺสติ. ภสฺสํ, ปภสฺสรํ.

ภสฺสน คือ คำกล่าว.

ภสฺสติ ย่อมกล่าว

ภสฺสํ ถ้อยคำ

ปภสฺสรํ งามผุดผ่อง

ธิส = สทฺเท ออกเสียง

ธิสติ ย่อมกล่าว

ทิส = อติสชฺชเน แสดง, ให้รู้

ทิสติ, อุปทิสติ,

สนฺทิสติ, นิทฺทิสติ, ปจฺจาทิสติ, ปฏิสนฺทิสติ , อุทฺทิสติ. เทโส, อุทฺเทโส

ทิสติ ย่อมแสดง

อุปทิสติ ย่อมแสดง

สนฺทิสติ ย่อมแสดงด้วยดี

นิทฺทิสติ ย่อมแสดง

ปจฺจาทิสติ ย่อมแสดงเฉพาะ

ปฏิสนฺทิสติ ย่อมแสดงอีก

อุทฺทิสติ ย่อมแสดงโดยย่อ

เทโส การแสดง

อุทฺเทโส การแสดงโดยย่อ

ปิสุ = อวยเว ทำเป็นส่วน, บด

ปิสติ ย่อมบด

อิสิ = คติยํ ไป

อิสติ ย่อมไป

ผุส = สมฺผสฺเส กระทบ, สัมผัส

ผุสติ. ผสฺโส, ผุสนา, สมฺผุสนา, สมฺผุสิตตฺตํ. เอวรูโป กายสมฺผสฺโส อโหสิ. โผฏฺฐพฺพํ, ผุสิตํ. เทโว จ เอกเมกํ ผุสายติ. ผุฏฺฐุ, ผุสิตุ, ผุสิตฺวา, ผุสิตฺวาน, ผุสิย, ผุสิยาน. ผุสฺส ผุสฺส พฺยนฺตึ กโรติ. ตตฺร ผสฺโสติ อารมฺมณํ ผุสนฺติ เอเตน, สยํ วา ผุสติ, ผุสนมตฺตเมว วา เอตนฺติ ผสฺโส, อารมฺมเณ ผุสนลกฺขโณ ธมฺโม.

ผุสติ ย่อมสัมผัส

ผสฺโส การกระทบ

ผุสนา การสัมผัส

สมฺผุสนา, สมฺผุสิตตฺตํ224 การสัมผัสด้วยดี, ภาวะสัมผัสด้วยดี

เอวรูโป กายสมฺผสฺโส อโหสิ225 ความสัมผัสทางกายเห็นปานนี้ได้มีแล้ว

โผฏฺฐพฺพํ โผฏฐัพพารมณ์

ผุสิตํ สัมผัสแล้ว

เทโว จ เอกเมกํ ผุสายติ226 และฝนกำลังโปรยละอองอยู่

ผุฏฺฐุ, ผุสิตุ เพื่อสัมผัส

ผุสิตฺวา, ผุสิตฺวาน สัมผัสแล้ว

ผุสิย, ผุสิยาน สัมผัสแล้ว

ผุสฺส ผุสฺส พฺยนฺตึ กโรติ227 กระทบแล้วๆ ย่อมกำจัดได้

ในพากย์นั้น บทว่า ผสฺโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ผสฺส เพราะเป็นสภาวะกระทำให้ สัมปยุตตธรรม กระทบอารมณ์ หรือเป็นสภาวะกระทบอารมณ์ หรือเป็นเพียงการกระทบ อารมณ์ ได้แก่ ธรรมที่มีลักษณะกระทบอารมณ์

รุส ริส = หึสายํ เบียดเบียน

โรสติ. ริสติ. ปุริโส

เอตฺถ จ “ปุ วุจฺจติ นิรโย, ตํ ริสตีติ ปุริโสติ อาจริยา วทนฺติ.

โรสติ ย่อมเบียดเบียน

ริสติ ย่อมเบียดเบียน

ปุริโส บุรุษ

ก็ในคำว่า ปุริโส นี้ อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า สถานที่ไม่มีความเจริญ เรียกว่า ปุง, ชื่อว่า ปุริส เพราะเป็นผู้กำจัดสถานที่ไม่มีความเจริญนั้น

ริส = คติยํ ไป

เรสติ ย่อมไป

วิส = ปเวสเน เข้าไป

วิสติ, ปวิสติ. ปเวโส, ปเวสนำ, นิเวสนำ, ปวิสำ. เอตฺถ นิเวสนำ วุจฺจติ เคหำ.

วิสติ ย่อมเข้าไป

ปวิสติ ย่อมเข้าไป

ปเวโส การเข้าไป

ปเวสนำ การเข้าไป

นิเวสนำ เรือน

ปวิสำ เข้าไปอยู่

ในที่นี้ เรือนเรียกว่า นิเวสน

มส = อามสเน จับ, ลูบคลำ, ถือมั่น

มสติ, อามสติ, ปรามสติ. ปรามาโส, ปรามสนำ. เอตฺถ ปรามาโสติ ปรโต อามสตีติ ปรามาโส, อนิจฺจาทิธมฺเม นิจฺจาทิวเสน คณฺหาตีติ อตฺโถ. “ปรามาโส มิจฺฉาทิฏฺฐิ กุมฺมคฺโค มิจฺฉาปโถติอาทีนิ 228 พหูนิ เววจนปทานิ อภิธมฺมโต คเหตพฺพานิ.

มสติ ย่อมจับ

อามสติ ย่อมจับ

ปรามสติ ย่อมถือผิด

ปรามาโส สภาวะถือผิด

ปรามสนำ ความถือผิด

ในพากย์นั้น บทว่า ปรามาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปรามาส เพราะเป็นสภาวะถือ เอาเป็นอย่างอื่น หมายความว่า ถือเอาธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้นโดยความเป็นของเที่ยง เป็นต้น. พึงถือเอาคำไวพจน์ซึ่งมีจำนวนมากจากคัมภีร์พระอภิธรรม เช่น ปรามาส (สภาวะถือผิด) มิจฺฉาทิฏฺฐิ (ความเห็นผิด) กุมฺมคฺค (ทางชั่ว) มิจฺฉาปถ (ทางผิด)

อิสุ = อิจฺฉายำ ปรารถนา

อิจฺฉติ, สมฺปฏิจฺฉติ. สมฺปฏิจฺฉนำ, อิจฺฉา, อภิจฺฉา, อิจฺฉำ, อิจฺฉมาโน.

อิจฺฉติ (ย่อมปรารถนา). สมฺปฏิจฺฉติ (ย่อมรับ). สมฺปฏิจฺฉนำ (การรับ). อิจฺฉา (ความ ปรารถนา). อภิจฺฉา (ความปรารถนายิ่ง). อิจฺฉำ, อิจฺฉมาโน (ปรารถนาอยู่)

เวสุ = ทาเน ให้

เวจฺฉติ, ปเวจฺฉติ, ปเวจฺเฉติ. ปเวจฺฉำ, ปเวจฺฉนฺโต.

เวจฺฉติ, ปเวจฺฉติ (ย่อมให้). ปเวจฺเฉติ (ย่อมให้). ปเวจฺฉำ, ปเวจฺฉนฺโต (ให้อยู่)

นิส = พทฺธายำ กระด้าง

พทฺธาติ วินิพทฺโธ, อหงฺการสฺเสตำ อธิวจนำ. นิสติ.

พฺธา คือ การผูกอย่างมั่นคง. คำนั้น เป็นชื่อของความทะนงตน.

นิสติ ย่อมทะนง, ย่อมหยิ่ง

ชุสิ = ปีติเสวเนสุ อิ่มใจ; คบหา

โชสติ ย่อมอิ่มใจ

อิส = ปริเยสเน แสวงหา

เอสติ. อิสิ, อิฏฺฐ, อนิฏฺฐ, เอสๆ, เอสมาโน.

เอสติ (ย่อมแสวงหา). อิสิ (ฤาษี). อิฏฺฐ (อิฏฺฐารมณ์, อารมณ์ที่ปรารถนา). อนิฏฺฐ (อนิฏฺฐารมณ์, อารมณ์ที่ไม่ปรารถนา). เอสๆ, เอสมาโน (แสวงหาอยู่)

สกเส = อจฺฉเน อยู่

อจฺฉนๆ นิสีทนๆ. สงฺกสายติ๑

อจฺฉน คือ การอยู่. สงฺกสายติ (ย่อมอยู่)

สการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร.

หการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร)

หา = จาเค สละ

ชหติ, วิชหติ. วิชหน, ชหิตุ, ชหาตเว, ชหิตฺวา, ชหาย.

ชหติ, วิชหติ ย่อมสละ

วิชหนๆ การสละ

ชหิตุ, ชหาตเว เพื่อสละ

ชหิตฺวา, ชหาย สละแล้ว

มฺหิ = อีสกหสเน หัวเราะเล็กน้อย

มฺหยเต, อุมฺหยเต วิมฺหยเต. ตตฺถ มฺหยเตติ สิตๆ กโรติ. อุมฺหยเตติ ปหฏฺฐาการๆ ทสฺเสติ. วิมฺหยเตติ วิมฺหยนๆ กโรติ. ตตฺรายๆ ปาฬิ “น นๆ อุมฺหยเต ทิสฺวา. เปกฺขิเตน มฺหิเตน จ. มฺหิต-ปุพฺพๆ ภาสติ. ยทา อุมฺหยมานานๆ, ราชปุตฺตี อุทิกฺขติ. อุมฺหาเปยฺย ปภาวตี. ปมฺหาเปยฺย ปภาวตีติ. ตตฺถ อุมฺหยมานาติ ปหฏฺฐาการๆ ทสฺเสตฺวา หสมานา233 อุมฺหาเปยฺยาติ สิตวเสน ปหๆเสยฺย.234 ปมฺหาเปยฺยาติ มหาหสิตวเสน ปริหาเสยฺย.

มฺหยเต ย่อมยิ้ม

อุมฺหยเต ย่อมหัวเราะ

วิมฺหยเต ย่อมอัศจรรย์

ในพากย์นั้น บทว่า มฺหยาต (ย่อมยิ้ม) มีความหมายว่า ย่อมกระทำการยิ้ม. บทว่า อุมฺหยเต (ย่อมหัวเราะ) มีความหมายว่า ย่อมแสดงอาการร่าเริง. บทว่า วิมฺหยเต (ย่อมอัศ-จรรย์) มีความหมายว่า ย่อมกระทำความอัศจรรย์. ในเรื่องนั้นมีพระบาลีดังนี้

น นํ อุมฺหยเต ทิสฺวา229 เมื่อพบมิตรแล้วไม่หัวเราะ

เปกฺขิเตน มฺหิเตน จ230 ด้วยการจ้องดู, ด้วยการยิ้มแย้ม

มฺหิตปุพฺพํว ภาสติ231 กล่าวคำพูดที่มีการยิ้มเป็นเบื้องแรก

ยทา อุมฺหยมานา มํ,- ต่อเมื่อใดพระราชธิดายิ้มแย้มแจ่มใส มองดู

ราชปุตฺตี อุทิกฺขติ หม่อมฉัน

อุมฺหาเปยฺย ปภาวตี ถ้าเจ้าทำพระนางประภาวดีให้ยิ้มแย้มกะเราได้

ปมฺหาเปยฺย ปภาวตี232 ถ้าเจ้าทำพระนางประภาวดีให้หัวเราะเบิกบาน

กะเราได้

ในพากย์นั้น บทว่า อุมฺหยมานา มีความหมายว่า หัวเราะโดยแสดงอาการร่าเริงอยู่ บทว่า อุมฺหาเปยฺย มีความหมายว่าพึงร่าเริงโดยเนื่องด้วยการยิ้มแย้ม. บทว่า ปมฺหาเปยฺย มีความหมายว่า พึงร่าเริงโดยเนื่องด้วยการหัวเราะอย่างใหญ่หลวง

หุ = ทาเน ให้

หวติ ย่อมให้

หุติ การให้

หุ = ปสชฺชกรเณ กระทำการจัดแจง, บูชา

ปสชฺชกรณํ ปกาเรน สชฺชนกฺริยา หวติ. หุโต, หุตวา, หุตาวี, อาหุติ.

ปสชฺชกรณ คือ การกระทำการจัดแจงโดยประการต่างๆ.

หวติ ย่อมจัดแจง

หุโต จัดแจงแล้ว

หุตวา จัดแจงแล้ว

หุตาวี จัดแจงแล้ว

อาหุติ ของบูชา

หู = สตฺตายํ มี, เป็น

โหติ, โหนฺติ. โหสิ, โหถ. โหมิ, โหม, ปโหติ, ปโหนฺติ. ปหูตํ, ปหูตา, กุโต ปหูตา กลหา วิวาทา. โหนฺโต, โหนฺตา, โหนฺตํ, ปโหนฺโต. ปจฺฉาสมเณน โหตพฺพํ. โหตุ โหตุเย, ปโหตุ, หุตฺวาน. วตฺตมานาวิภตฺติรูปาทีนิ.

เอตฺถ ปสิทฺธรูปาเนว คหิตานิ. โหตุ, โหนฺตุ. โหสิ, โหถ. โหมิ, โหม. ปญฺจมีวิภตฺติรูปานิ. เอตฺถาปิ ปสิทฺธรูปาเนว คหิตานิ.

หุเวยฺย, หุเวยฺยุ. หุเวยฺยาสิ, หุเวยฺยาถ. หุเวยฺยามิ, หุเวยฺยาม. หุเวถ, หุเวรํ. หุเวโถ, หุเวยฺยาวฺโห. หุเวยฺยํ, หุเวยฺยามฺเห. สตฺตมิยา รูปานิ.

เอตฺถ ปน “อุปโก อาชีวโก 'หุเวยฺย ปาวุโสติ วตฺวา สีสํ โอกมฺเปตฺวา อุมฺมคฺคํ คเหตฺวา ปกฺกมีติ ปาฬิยํ หุเวยฺยาติ ปทสฺส ทสฺสนโต นยวเสน หุเวยฺย, หุเวยฺยุนฺติอาทีนิ วุตฺตานิ. หุเปยฺยาติปิ ปาโฐ ทิสฺสติ, ยถา ปจฺจเปกฺขณา.238 ตพฺพเสน “หุเปยฺย, หุเปยฺยุ หุเปยฺยาสีติ-อาทินา วการสฺส ปการาเทสภูตานิ รูปานิปิ คเหตพฺพานิ.

อปโร นโย - เหยฺย, เหยฺยุ. เหยฺยาสิ, เหยฺยาถ. เหยฺยามิ, เหยฺยาม. เหถ, เหรํ. เหโถ, เหยฺยาวฺโห. เหยฺยํ, เหยฺยามฺเห. อิมานิ อฏฺฐกถานเยน คหิตรูปานิ. เอตฺถ ปน “น จ อุปฺปาโท โหติ. สเจ เหยฺย, อุปฺปาทสฺสาปิ อุปฺปาโท ปาปุเณยฺยาติ อิทมฺปิ นิทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ.

แบบแจก หู ธาตุพร้อมข้อวินิจฉัย

วัตตมานาวิภัตติ

โหติ, โหนฺติ. โหสิ, โหถ. โหมิ, โหม (ย่อมเป็น). ปโหติ, ปโหนฺติ (ย่อมสามารถ). ปหูตๆ, ปหูตา(มาก). กุโต ปหูตา กลหา วิวาทา235 (ความทะเลาะ, วิวาทเป็นอันมากเกิดจากอะไร). โหนฺโต, โหนฺตา, โหนฺตๆ (เป็นอยู่). ปโหนฺโต (สามารถอยู่). ปจฺฉาสมเณน โหตพฺพๆ236 (พึงเป็นปัจฉาสมณะ). โหตุ โหตุเย (เพื่อเป็น), ปโหตุ (เพื่อสามารถ). หุตฺวาน (เป็นแล้ว).

ในที่นี้ ข้าพเจ้านำมาแสดงเฉพาะรูปที่ประจักษ์ชัดเท่านั้น

ปัญจมีวิภัตติ

โหตุ, โหนฺตุ. โหสิ, โหถ. โหมิ, โหม.

ในที่นี้ข้าพเจ้านำมาแสดงเฉพาะรูปที่ประจักษ์ชัดเท่านั้น

สัตตมีวิภัตติ

หุเวยฺย, หุเวยฺยุ. หุเวยฺยาสิ, หุเวยฺยาถ. หุเวยฺยามิ, หุเวยฺยาม.

หุเวถ, หุเวรํ. หุเวโถ, หุเวยฺยาวฺโห. หุเวยฺยํ, หุเวยฺยามฺเห.

ก็ในแบบแจกนี้ ข้าพเจ้าแสดงรูปว่า หุเวยฺย, หุเวยฺยุ เป็นต้นโดยอาศัยการเทียบ เคียงเพราะได้พบบทว่า หุเวยฺย ในพระบาลีนี้ว่า อุปโก อาชีวโก หุเวยฺย ปาวุโสติ วตฺวา สีสํ โอกมฺเปตฺวา อุมฺมคฺคํ คเหตฺวา ปกฺกมิ237 (อุปกาชีวก ทูลว่า เป็นให้พอเถิดพ่อ ดังนี้แล้ว สั่นศีรษะเดินจากไป). ปาฐะว่า หุเปยฺย ก็มีบ้างเหมือนคำว่า ปจฺจเปกฺขณา

อาศัยหลักการเทียบเคียงกับพระบาลีนั้น พึงถือเอาแม้รูปที่มีการแปลง ว อักษร เป็น ป อักษร เช่น หุเปยฺย, หุเปยฺยุ หุเปยฺยาสิ เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง:-

เหยฺย, เหยฺยุ. เหยฺยาสิ, เหยฺยาถ. เหยฺยามิ, เหยฺยาม.

เหถ, เหรํ. เหโถ, เหยฺยาวฺโห. เหยฺยํ, เหยฺยามฺเห.

รูปเหล่านี้ ข้าพเจ้าถือเอาโดยการเทียบเคียงกับอรรถกถา. บทว่า เหยฺย ในแบบ แจกนี้มีตัวอย่างจากอรรถกถาว่า น จ อุปฺปาโท โหติ. สเจ เหยฺย, อุปฺปาทสฺสาปิ อุปฺปาโท ปาปุเณยฺย239 (การเกิดขึ้นย่อมไม่มีโดยแท้ ถ้าพึงมีได้[แม้ข้อความที่ไม่พึงปรารถนา]พึงมี

ได้ว่า การเกิดขึ้นของการเกิดขึ้นย่อมมีได้)

หุว, หุวฺ. หุเว, หุวิตฺถ. หุวํ, หุวิมฺห. หุวิตฺถ, โหถ อิจฺจปิ สญฺโญคตการโลเปน อโหสีติ อตฺโถ. ตถา หิ “กสิรา ชีวิกา โหถาติ ปทสฺสตฺถํ วณฺเณนฺเตหิ “ทุกฺขา โน ชีวิกา อโหสีติ อตฺโถ วุตฺโต. หุวิเร. หุวิตฺโถ, หุวิวฺโห. หุวึ, หุวิมฺเห. ปโรกฺขาย รูปานิ. อหุวา, อหุวู. อหุโว, อหุวตฺถ. อหุวํ, อหุวมฺห. อหุวตฺถ, อหุวตฺถุ. อหุวเส, อหุววฺหํ. อหุวึ, อหุวมฺหเส. หิยฺยตฺตนีรูปานิ.

เอตฺถ อหุวมฺหเสติ มยํ ภวมฺหเสติ อตฺโถ. “อกรมฺหส เต กิจฺจํ, ยํ พลํ อหุวมฺหเสติ ปาฬิยํ ปน “อหุว อมฺหํ เส อิติ วา ปทจฺเฉโท กาตพฺโพ “อหุ อมฺหํ เสติ วา. ปจฺฉิมนเย วการาคโม “อหุวาติ จ “อหูติ จ ทฺวินฺนมฺปิ อโหสีติ อตฺโถ. อมฺหนฺติ อมฺหากํ. เสติ นิปาตมตฺตํ. อิทํ วุตฺตํ โหติ- อมฺหากํ ยํ พลํ อโหสิ, มยํ เตน พเลน ตว กิจฺจํ อกรมฺหาติ.

อโหสิ, อหุ, อเหสุ. อหุโว, อหุวิตฺถ. อโหสิตฺถ อิจฺจปิ. อโหสึ, อหุวาสึ อิจฺจปิ, อโหสิมฺหา, อหุมฺหา. อหุวา, อหุวู, อหุวเส, อหุวิวฺหํ. อหุวํ, อหุ อิจฺจปิ. อหุวิมฺเห. อชฺชตนิยา รูปานิ.

เอตฺถ “อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ, อหุ เกวฏฺฏทารโกติ ทสฺสนโต “อหุนฺติ วุตฺตํ, อโหสินฺติ อตฺโถ. “อหํ ภทนฺเต อหุวาสึ ปุพฺเพ สุเมธนามสฺส ชินสฺส สาวโกติ ทสฺสนโต “อหุวาสินฺติ อิจฺเจวตฺโถ. ตถา หิ อเนกวณฺณวิมานวตฺถุอฏฺฐกถายํ อิมิสฺสา ปาฬิยา อตฺถํ วณฺเณนฺเตหิ อหุวาสินฺติ อโหสินฺติ อตฺโถ ปกาสิโต.

ปโรกขาวิภัตติ

หุว, หุวฺ. หุเว, หุวิตฺถ. หุวํ, หุวิมฺห. หุวิตฺถ.

คำว่า หุวิตฺถ ใช้เป็นรูปว่า โหถ บ้าง อธิบายว่า สำเร็จรูปโดยการลบ ต อักษรสังโยค. จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะอธิบายบทพระบาลีว่า กสิรา ชีวิกา โหถ240 (ความ เป็นอยู่ฝืดเคือง) ได้อธิบายดังนี้ว่า ทุกฺขา โน ชีวิกา อโหสิ241 (ความเป็นอยู่ของข้าพระองค์ ทั้งสองฝืดเคืองแล้ว). หุวิเร. หุวิตฺโถ, หุวิวฺโห. หุวึ, หุวิมฺเห.

หิยยัตตนีวิภัตติ

อหุวา, อหุวู. อหุโว, อหุวตฺถ. อหุวํ, อหุวมฺห.

อหุวตฺถ, อหุวตฺถุ. อหุวเส, อหุววฺหํ. อหุวึ, อหุวมฺหเส.

ในแบบแจกนี้ บทว่า อหุวมฺหเส มีความหมายว่า พวกข้าพเจ้าเป็นแล้ว. ส่วนในข้อ ความพระบาลีว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ, ยํ พลํ อหุวมฺหเส (ข้าพเจ้าได้ทำกิจอย่างหนึ่งแก่ท่าน ตามกำลังของข้าพเจ้าที่มีอยู่) 242 พึงตัดบทว่า อหุว อมฺหํ เส หรือ อหุ อมฺหํ เส. ตามนัยหลัง ลง ว อาคม. แม้ทั้งสองบทคือ อหุว และ อหุ

มีความหมายเท่ากับ อโหสิ (ได้มีแล้ว). บทว่า อมฺหํ ได้แก่ พวกเรา. บทว่า เส เป็นเพียงนิบาต ความหมายก็คือกำลังใดได้มีแล้วแก่ พวกเรา, พวกเราได้กระทำกิจของท่านด้วยกำลังนั้น

อัชชตนีวิภัตติ

อโหสิ, อหุ, อเหสุ. อหุโว, อหุวิตฺถ.

คำว่า อหุวิตฺถ ใช้เป็นรูปว่า อโหสิตฺถ บ้าง

อโหสึ.

คำว่า อโหสึ ใช้เป็นรูปว่า อหุวาสึ บ้าง.

อโหสิมฺหา.

อหุมฺหา อหุวา, อหุวุ, อหุวเส, อหุวิวฺหํ. อหุวํ.

คำว่า อหุวํ ใช้เป็นรูปว่า อหุ บ้าง

อหุวิมฺเห.

ในแบบแจกนี้เนื่องจากได้พบตัวอย่างว่า อหํ เกวฏฺฏคามสฺมึ, อหุ เกวฏฺฏทารโก243 (เราได้เป็นลูกชาวประมงในหมู่บ้านชาวประมง) จึงแสดงบทว่า อหุ ไว้ซึ่งมีความหมาย เท่ากับบทว่า อโหสึ (ได้มีแล้ว) [และ]เนื่องจากได้พบตัวอย่างว่า อหํ ภทนฺเต อหุวาสึ ปุพฺเพ,สุเมธนามสฺส ชินสฺส สาวโก244 (ข้าแต่ท่านผู้เจริญในกาลก่อน ข้าพเจ้าได้เป็นสาวก ของพระชินเจ้านามว่าสุเมธะ) ดังนั้น [บทว่า อหุ] จึงมีความหมายเท่ากับบทว่า อหุวาสึ (ได้เป็นแล้ว). จริงอย่างนั้น ในอรรถกถาอเนกวัณณวิมานวัตถุ พระอรรถกถาจารย์เมื่อจะ อธิบายพระบาลีได้อธิบายว่า อหุวาสินฺติ อโหสึ 245 (บทว่า อหุวาสึ แปลว่า ได้เป็นแล้ว)

“เหสฺสติ, เหหิสฺสติ, เหหิติ, โหหิตีติ อิมานิ จตฺตาริ ภวิสฺสนฺติยา มาติกาปทานิ เวทิตพฺพานิ. อิทานิ ตานิ วิภชิสฺสามิ- เหสฺสาติ, เหสฺสนฺติ. เหสฺสสิ, เหสฺสถ. เหสฺสามิ, เหสฺสาม. เหสฺสเต, เหสฺสนฺเต. เหสฺสเส, เหสฺสวฺเห. เหสฺสํ, เหสฺสามฺเห. อิมานิ “อนาคตมฺหิ อทฺธาเน, เหสฺสาม สมฺมุขา อิมนฺติ ทสฺสนโต วุตฺตานิ.

เหหิสฺสติ, เหหิสฺสนฺติ. เหหิสฺสสิ. เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

โหหิสฺสติ, โหหิสฺสนฺติ. โหหิสฺสสิ. เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

เหหิติ, เหหินฺติ. เหหิสิ. เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

โหหิติ, โหหินฺติ. โหหิสิ. เสสํ วิตฺถาเรตพฺพํ. ภวิสฺสนฺติยา รูปานิ.

อหุวิสฺสา, อหุวิสฺสํสุ. อหุวิสฺสเส, อหุวิสฺสถ. อหุวิสฺสํ, อหุวิสฺสมฺหา. อหุวิสฺสถ, อหุวิสฺสึสุ. อหุวิสฺสเส อหุวิสฺสวฺเห. อหุวิสฺสํ, อหุวิสฺสามฺหเส. กาลาติปตฺติรูปานิ.

ภวิสสันตีวิภัตติ

บทมาติกาของภวิสสันตีวิภัตติ พึงทราบว่ามี ๔ รูปคือ เหสฺสติ, เหหิสฺสติ, เหหิติ, โหหิติ. บัดนี้ข้าพเจ้าจักจำแนกรูปเหล่านั้น.

เหสฺสาติ, เหสฺสนฺติ. เหสฺสสิ, เหสฺสถ. เหสฺสามิ, เหสฺสาม.

เหสฺสเต, เหสฺสนฺเต. เหสฺสเส, เหสฺสวฺเห. เหสฺสํ, เหสฺสามฺเห.

ข้าพเจ้าแสดงรูปเหล่านี้เพราะได้พบตัวอย่างว่า อนาคตมฺหิ อทฺธาเน, เหสฺสาม สมฺมุขา อิมํ 246 (เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประสบกับหน่อพุทธางกูรนี้ในอนาคตกาล)

เหหิสฺสติ, เหหิสฺสนฺติ. เหหิสฺสสิ. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ

โหหิสฺสติ, โหหิสฺสนฺติ. โหหิสฺสสิ. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ

เหหิติ, เหหินฺติ. เหหิสิ. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ

โหหิติ, โหหินฺติ. โหหิสิ. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ

กาลาติปัตติวิภัตติ

อหุวิสฺสา, อหุวิสฺสํสุ. อหุวิสฺสเส, อหุวิสฺสถ. อหุวิสฺสํ, อหุวิสฺสมฺหา. อหุวิสฺสถ, อหุวิสฺสึสุ. อหุวิสฺสเส อหุวิสฺสวฺเห. อหุวิสฺสํ, อหุวิสฺสามฺหเส.

วฺเห = อวฺหายเน; เรียก;

= พทฺธายํ; สทฺเท จ ทะนงตน; ออกเสียง

อวฺหายนํ ปกฺโกสนํ. พทฺธาติ อหงฺกาโร, ฆฏฺฏนํ วา สารมฺภกรณํ วา. สทฺโท รโว. วฺเหติ, วฺหายติ, อวฺเหติ, อวฺหายติ, อวฺหาสิ อิจฺจปิ. กจฺจายโน มาณวโกสฺมิ ราช, อนุนนาโม อิติ มวฺหยนฺติ. อาสทฺโท อุปสคฺโคว, โส สญฺโญคปรตฺตา รสฺโส ชาโต. อวฺหิโต. อนวฺหิโต ตโต อาคา. อวฺหา, อวฺหายนา. วารณวฺหยนา รุกฺขา. กามวฺเห วิสเย. กุมาโร จนฺทสวฺหโย.

สตฺตตนฺตึ สุมธุรํ

รามเณยฺยํ อวาจยึ

โส มํ รงฺคมฺหิ อวฺเหติ

สรณํ เม โหหิ โกสิยาติ.

เอตฺถ อวฺเหตีติ สารมฺภวเสน อตฺตโน วิสยํ ทสฺเสตุ สงฺฆฏฺฏตีติ อตฺโถ.252

“สมาคเต เอกสตํ สมคฺเค, อวฺเหตฺถ ยกฺโข อวิกมฺปมาโนติ เอตฺถาปิ สารมฺภวเสน ฆฏฺฏนํ อวฺหายนํ นาม.

ตตฺถ นจฺจนฺติ คายนฺติ อวฺหายนฺติ วราวรํ

อจฺฉรา วิย เทเวสุ นาริโย สมลงฺกตาติ

เอตฺถ ปน อวฺหายนฺติ วราวรนฺติ วรโต วรํ นจฺจญฺจ คีตญฺจ กโรนฺติโย สารมฺภํ กโรนฺตีติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. (ทฏฺฐพฺโพ = เวทิตพฺโพ)

อวฺหายน คือ การเรียก.

พทฺธา คือ ความทะนงตน, การกระทบกระทั่ง, การแข่งดี.

สทฺท คือ การออกเสียง.

วฺเหติ, วฺหายติ ย่อมเรียก, ย่อมทะนง, ย่อมแข่งดี

อวฺเหติ, อวฺหายติ ย่อมเรียก, ย่อมทะนง, ย่อมแข่งดี

คำว่า อวฺหายติ มีรูปว่า อวหาสิ บ้าง. กจฺจายโน มาณวโกสฺมิ ราช, อนูนนาโม อิติ มวฺหยนฺติ247(ขอเดชะ ข้าพระองค์เป็นมาณพกัจจายนโคตรชื่อว่าปุณณกะ[ญาติและ พวกพ้องของข้าพระองค์]ย่อมเรียกข้าพระองค์อย่างนี้). อา ศัพท์เป็นอุปสรรค (อวฺเหติ = อา + เวฺห + ติ). อา อุปสรรคนั้นทำเป็นรัสสะเพราะมีสังโยคอยู่ท้าย

อวฺหิโต เรียกแล้ว

อนวฺหิโต ตโต อาคา248 มิได้เรียกก็มาจากภพก่อนนั้น

อวฺหา, อวฺหายนา การเรียก

วารณวฺหยนา รุกฺขา249 ต้นไม้ที่มีชื่อว่ากากะทิง

กามวฺเห วิสเย ในอารมณ์ที่มีชื่อว่ากามารมณ์

กุมาโร จนฺทสวฺหโย250 กุมารผู้มีชื่อว่าจันทะ

บทว่า อวฺเหติ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า

สตฺตตนฺตึ สุมธุรํ

รามเณยฺยํ อวาจยึ

โส มํ รงฺคมฺหิ อวฺเหติ

สรณํ เม โหหิ โกสิย.251

ข้าพระองค์ได้สอนให้ศิษย์เรียนวิชาดีดพิณ ๗ สาย มีเสียงไพเราะจับใจ เขากลับขันดีดพิณสู้ข้าพระองค์ในงานฉลอง ข้าแต่ท้าวโกสิยะ ขอพระองค์ จงเป็นที่พึ่งแก่ข้าพระองค์เถิด.

มีความหมายว่าย่อมทะนงตนเพื่อแสดงวิสัยของตนด้วยอำนาจของการแข่งดี. แม้ในข้อความพระบาลีนี้ว่า สมาคเต เอกสตฺ สมคฺเค, อวฺเหตฺถ ยกฺโข อวิกมฺปมาโน253 (ปุณณกยักษ์ไม่เกรงกลัวพระราชา ๑๐๑ พระองค์ที่พร้อมเพรียงประชุมกันอยู่ ณ ที่นั้น กล่าวท้าทาย) การกระทบกระทั่งด้วยอำนาจการแข่งดีชื่อว่า อวฺหายน

ส่วนในข้อความพระบาลีนี้ว่า

ตตฺถ นจฺจนฺติ คายนฺติ อวฺหายนฺติ วราวรํ

อจฺฉรา วิย เทเวสุ นาริโย สมลงฺกตา.254

เหล่านารีผู้ประดับแล้วงามดังเทพอัปสรในเทวโลก แข่งกันฟ้อนรำขับร้องเพลงอันไพเราะจับใจอยู่ใน ปราสาทนั้น.

พึงทราบความหมายดังนี้ว่า บาทพระคาถาว่า อวฺหายนฺติ วราวรํ มีความหมายว่า แข่งกันกระทำการฟ้อนรำขับร้องอันไพเราะจับใจ

ปญฺห = ปุจฺฉายํ ถาม

ภิกฺขุ ครุ ปญฺหํ ปญฺหติ. ปญฺโห.

อยํ ปน ปาฬิ “ปริปุจฺฉติ ปริปญฺหติ อิทํ ภนฺเต กถํ อิมสฺส โก อตฺโถติ. ปญฺหสทฺโท ปุลฺลิงฺควเสน คเหตพฺโพ. “ปญฺโห มํ ปฏิภาติ, ตํ สุณาติ เยภุยฺเยน ปุลฺลิงฺคปฺปโยคทสฺสนโต. กตฺถจิ ปน อิตฺถิลิงฺโคปิ ภวติ นปุสกลิงฺโคปิ. ตถา หิ “ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา. โกณฺฑญฺญ ปญฺหานิ วิยากโรหีติ ตทฺทีปิกา ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ, ลิงฺควิปลฺลาโส วา ตตฺถ ทฏฺฐพฺโพ.

ภิกฺขุ ครุ ปญฺหํ ปญฺหติ (ภิกษุย่อมถามปัญหากะครู). ปญฺโห (ปัญหา) คำว่า ปญฺหติ มีตัวอย่างว่า ปริปุจฺฉติ ปริปญฺหติ อิทำ ภนฺเต กถำ อิมสฺส โก อตฺโถ255 (ย่อมไต่ถาม สอบสวนว่า ท่านผู้เจริญ พุทธพจน์นี้อย่างไร ความแห่งพระพุทธพจน์นี้เป็นอย่างไร)

ลิงค์ของ ปญฺห ศัพท์

ปญฺห ศัพท์ พึงใช้เป็นปุงลิงค์ เพราะส่วนมากพบตัวอย่างที่ใช้เป็นปุงลิงค์ เช่น ปญฺโห มำ ปฏิภาติ, ตำ สุณ (ปัญหาย่อมปรากฏเฉพาะแก่ข้าพเจ้า, ขอท่าน จงฟังปัญหานั้นเถิด). อย่างไรก็ตาม บางแห่งใช้เป็นอิตถีลิงค์บ้าง นปุงสกลิงค์บ้าง. จริงอย่างนั้น ในพระบาลีมี ใช้ทั้งอิตถีลิงค์และนปุงสกลิงค์ เช่น ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา256 (ปัญหานั้น ผู้ฉลาด ทั้งหลายคิดกันแล้ว). โกณฺฑญฺญ ปญฺหานิ วิยากโรหิ257 (ข้าแต่ท่านโกญฑัญญะ ขอท่าน ได้โปรดพยากรณ์ปัญหา). อีกนัยหนึ่ง ในตัวอย่างนั้นพึงเห็นว่าเป็นลิงควิปัลลาส

ปญฺห = อิจฺฉายำ ปรารถนา

ปญฺหติ. ปญฺโห. เอตฺถ จ ปญฺโหติ ฌาตุ อิจฺฉิโต อตฺโถ. อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ ปญฺหิยติ ฌาตุ อิจฺฉิยติ โสติ ปญฺโหติ. ตถา หิ วุตฺตำ “วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเหติ อิมิสฺสา เนตฺติปาฬิยา อตฺถำ สำวณฺเณนฺเตน “ปญฺเหติ ฌาตุ อิจฺฉิเต อตฺเถติ.

ปญฺหติ ย่อมปรารถนา

ปญฺโห ปัญหา

ก็ในที่นี้ บทว่า ปญฺโห หมายถึงข้อความที่บุคคลปรารถนาจะรู้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปญฺห เพราะเป็นเรื่องที่บุคคลปรารถนาจะรู้. จริงอย่างนั้น พระอรรถกถาจารย์ เมื่อจะ อธิบายเนตติปาฬินี้ว่า วิสฺสชฺชิตมฺหิ ปญฺเห258 (ในปัญหาที่เฉลยแล้ว) ได้อธิบายว่า ปญฺเหติ ฌาตุ อิจฺฉิเต อตฺเถ259 (บทว่า ปญฺเห มีความหมายว่า ในข้อความที่ปรารถนาจะรู้)

มิห = เสจเน รด, ราด, โปรย, ประพรม

มิหติ, อุมฺมิหติ. เมโฆ, เมหนำ. ตตฺถ อุมฺมิหตีติ ปสฺสาวำ กโรติ. เมโฆติ มิหติ สิญฺจติ โลกำ วสฺสธาราหีติ เมโฆ, ปชฺชุนฺโน. เมหนนฺติ อิตฺถีนำ คุยฺหฏฺฐานำ.

มิหติ ย่อมรด

อุมฺมิหติ ย่อมถ่ายปัสสาวะ

เมโฆ เมฆ

เมหนำ ของลับสตรี

ในพากย์นั้น บทว่า อุมฺมิหติ ได้แก่ ถ่ายปัสสาวะ. บทว่า เมโฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เมฆ เพราะหลั่งสู่โลกด้วยธารน้ำ = เมฆ. บทว่า เมหนำ คือ ที่ลับของสตรี

ทห = ภสฺมีกรเณ; เผา, ไหม้;

= ธารเณ จ ทรงไว้

อคารานิ อคฺคิ ทหติ. อยำ ปุริโส อิมำ อิตฺถึ อยฺยิกำ ทหติ, มม อยฺยิกาติ ธาเรตีติ อตฺโถ. อิมสฺส ปุริสสฺส อยำ อิตฺถี อยฺยิกา โหตีติ อธิปฺปาโย.

อตฺร ปนายำ ปาฬิ “สกฺยา โข อมฺพฏฺฐ ราชานำ โอกฺกากำ ปิตามหำ ทหนฺตีติ. อคฺคินา ทฑฺฒำ เคหำ, ทยฺหติ, ทยฺหมานำ. ทสฺส ฑาเทเส “ฑหตีติ รูปำ. “ฑหนฺตำ พาลมนฺเวติ, ภสฺมาฉนฺโนว ปาวโกติอาทโย ปโยคา เอตฺถ นิทสฺสนานิ ภวนฺติ.

อคารานิ อคฺคิ ทหติ (ไฟย่อมไหม้เรือน). อยำ ปุริโส อิมำ อิตฺถึ อยฺยิกำ ทหติ (บุรุษนี้ ย่อมตั้งหญิงนี้ไว้เป็นยาย) หมายความว่า ย่อมทรงไว้ว่า ผู้นี้เป็นยายของเรา ความหมายก็คือ หญิงคนนี้เป็นยายของบุรุษนี้. ก็ในข้อความนี้มีตัวอย่างว่า สกฺยา โข อมฺพฏฺฐ ราชานำ โอกฺกากำ ปิตามหำ ทหนฺติ260 (ดูก่อนอัมพัฏฐะ พวกศากยะอ้างพระเจ้าโอกกากว่าเป็นพระเจ้าทวด)

อคฺคินา ทฑฺฒำ เคหำ (เรือนอันไฟไหม้แล้ว). ทยฺหติ (ย่อมถูกไหม้). ทยฺหมานำ (ถูก ไหม้อยู่) เมื่อแปลง ท เป็น ฑ จะมีรูปว่า ฑหติ. ก็ในคำนี้มีตัวอย่างว่า ฑหนฺตำ พาลมนฺเวติ, ภสฺมาฉนฺโนว ปาวโก261 (กรรมชั่วย่อมตามเผาผลาญคนเขลาเหมือนไฟที่เถ้ากลบไว้)

จห = ปริสกฺกเน พยายาม

จหติ ย่อมพยายาม

รห = จาเค สละ

รหติ ย่อมสละ

รโห ที่ลับ

รหิโต อันเขาสละแล้ว

รหิ = คติยำ ไป

รหติ ย่อมไป

รโห ที่ลับ

รหำ ที่ลับ

ทหิ พหิ = วุทฺธิยำ เจริญ, รุ่งเรือง

ทหติ ย่อมเจริญ

พหติ ย่อมเจริญ

พหิ = สทฺเท จ ออกเสียง; เจริญ, รุ่งเรือง

จกาโร วุทฺธาเปกฺโข. พหติ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถว่า วุทฺธ (เจริญ)

พหติ ย่อมกล่าว

ตุหิ ทุหิ = อทฺทเน เปียก, ชุ่ม

ตุหติ. ทุหติ ย่อมเปียก

อรห มห = ปูชายํ บูชา

อรหติ. อรหํ, อรหา. มหติ. มหนํ, มโห. วิหารมโห. เจติยมโห.

ตตฺร นิกฺกิเลสตฺตา เอกนฺตทกฺขิเณยฺยภาเวน อตฺตโน กตปูชาสกฺการาทีนํ มหปฺผลภาวกรเณน อรหณีโย ปูชนีโยติ อรหา, ขีณาสโว.

อรหติ ย่อมบูชา

อรหํ, อรหา ผู้ควรบูชา, พระอรหันต์

มหติ ย่อมบูชา

มหนํ, มโห การ บูชา

วิหารมโห การบูชาพระวิหาร

เจติยมโห การบูชาพระเจดีย์

บรรดาบทเหล่านั้น พระขีณาสพ ชื่อว่า อรหา เพราะเป็นผู้อันมนุษย์และเทวดา พึงบูชาด้วยการกระทำภาวะแห่งการบูชาและสักการะที่ทำแล้วแก่ตนเป็นต้นให้มีผลมาก เนื่องด้วยเป็นทักขิไณยบุคคลโดยแท้เพราะความเป็นผู้ปราศจากกิเลส

อีห = เจตายํ ตั้งใจ

อีหติ. อีหา. อีหา วุจฺจติ วีริยํ.

อีหติ (ย่อมพยายาม). อีหา (ความพยายาม). ความเพียรพยายาม เรียกว่า อีหา

วห มห = พุทฺธิยํ เจริญ, รุ่งเรือง

วหติ, มหติ ย่อมเจริญ

อหิ ปิลหิ = คติยํ ไป

อหติ. ปิลหติ, อหิ.

เอตฺถ จ อหีติ นิปฺปาโทปิ สมาโน อหติ คจฺฉติ คนฺตุ สกฺโกตีติ อหิ.

อหติ. ปิลหติ (ย่อมไป), อหิ (งู). ก็ในที่นี้ บทว่า อหิ (งู) มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อหิ เพราะเป็นสัตว์ไปได้แม้จะไม่มีเท้าก็ตาม

ครห กลห = กุจฺฉเน ตำหนิ

ครหติ, ครหา, กลหติ, กลโห

ครหติ (ย่อมตำหนิ). ครหา (การตำหนิ).

กลหติ (ย่อมตำหนิ). กลโห (การทะเลาะ)

วรห วลห = ปธานิเย; พากเพียร;

= ปริภาสน; ด่า;

= หึสาทาเนสุ จ เบียดเบียน; ถือเอา

วรหติ. วลหติ. วราโห. เอตฺถ จ วราโหติ สูกโรปิ หตฺถีปิ วุจฺจติ. ตถา หิ “เอเณยฺยา จ วราหา จ. มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโฐติอาทีสุ สูกโร “วราโห”ติ นาเมน วุจฺจติ. “มหาวราหสฺส นทีสุ ชคฺคโต, ภิสํ ฆสมานสฺสาติอาทีสุ ปน หตฺถี “วราโหติ นาเมน วุจฺจติ. มหาวราหสฺสาติ หิ มหาหตฺถิโนติ อตฺโถ.

วรหติ ย่อมพากเพียร, ย่อมด่า, ย่อมเบียดเบียน, ย่อมถือเอา

วลหติ ย่อมพากเพียร, ย่อมด่า, ย่อมเบียดเบียน, ย่อมถือเอา

วราโห สุกร, คชสาร

อัตถุทธาระของ วราห ศัพท์

สุกรก็ดี คชสารก็ดี เรียกว่า วราห.

จริงอย่างนั้น สุกร ชื่อว่า วราห เช่น เอเณยฺยา จ วราหา จ262 (เนื้อทรายและหมูป่า). มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโฐ263 (สุกรอ้วนพีที่เลี้ยงแล้วด้วยผัก)

คชสาร ชื่อว่า วราห เช่น มหาวราหสฺส นทีสุ ชคฺคโต, ภิสํ ฆสมานสฺส264 (เมื่อช้าง ใหญ่คุมฝูง[ขุดดิน]กินเง่าบัวในสระ). บทว่า มหาวราหสฺส แปลว่า ช้างใหญ่

เวหฺ เชหฺ วาหฺ = ปยตเน ขยัน, หมั่น

เวหติ, เชหติ. วาหติ. วาหโน. วาหโน วุจฺจติ อสฺโส. โส หิ วาหนฺติ สงฺคามาทีสุ กิจฺเจ อุปฺปนฺเน ปยตนฺติ วีริยํ กโรนฺติ, เอเตนาติ วาหโนติ วุจฺจติ.

เวหติ, เชหติ ย่อมขยัน

วาหติ ย่อมขยัน

วาหโน ม้า

ม้าเรียกว่า วาหน. ก็ม้านั้นเรียกว่า วาหน เพราะเป็นสัตว์ที่พยายามคือทำความ พยายามเมื่อเกิดกิจขึ้นในสงครามเป็นต้น

ทาหฺ = นิทฺทกฺขเย ตื่น

ทาหติ ย่อมตื่น

อูห = วิตกฺเก ดำริ

อูหติ, อายูหติ, วิยูหติ, พฺยูหติ อโปหติ. อูหนํ, อายูหนํ, พฺยูโห, อโปโห.

ตตฺถ อูหตีติ วิตกฺเกติ, อายูหตีติ วายมติ, วิยูหตีติ ปสุ อุทฺธรติ. เอวํ พฺยูหตีติ เอตฺถาปิ. อโปหตีติ ฉฑฺเฑติ, อถวา วิเวเจติ.

อูหติ ย่อมดำริ

อายูหติ ย่อมพยายาม

วิยูหติ ย่อมเขี่ย, ย่อมคุ้ย

พฺยูหติ ย่อมเขี่ย, ย่อมคุ้ย

อโปหติ ย่อมละทิ้ง

อูหนำ ความดำริ

อายูหนำ ความพยายาม

พฺยูโห การเขี่ย, การคุ้ย

อโปโห การละทิ้ง

ในพากย์นั้น บทว่า อูหติ ได้แก่ ย่อมดำริ. บทว่า อายูหติ ได้แก่ ย่อมพยายาม. บทว่า วิยูหติ ได้แก่ ย่อมคุ้ยฝุ่น. แม้ในคำว่า พฺยูหติ ก็นัยเดียวกัน. บทว่า อโปหติ ได้แก่ ย่อมละทิ้ง. อีกนัยหนึ่ง ย่อมทำให้ว่างเปล่า

คาหุ = วิโลฬเน กวน, ทำให้ปั่นป่วน

คาหติ. คาโห, จนฺทคฺคาโห, สูริยคฺคาโห, นกฺขตฺตคฺคาโห.

คาหติ ย่อมกวน

คาโห การกวน

จนฺทคฺคาโห การรบกวนดวงจันทร์

สูริยคฺคาโห การรบกวนดวงอาทิตย์

นกฺขตฺตคฺคาโห265 การรบกวนดาวนักษัตร

คห = คหเณ ถือเอา

คหติ, ปคฺคหติ. อาหุตึ ปคฺคหิสฺสามิ. ปคฺคโห, ปคฺคาโห.

ปคฺคโหติ ปตฺโต.267 ปคฺคาโหติ วีริยํ.268

คหติ, ปคฺคหติ ย่อมถือเอา

อาหุตึ ปคฺคหิสฺสามิ266 เราจักถือเอาไปสู่ที่บวงสรวง

ปคฺคโห๑ บาตร

ปคฺคาโห ความเพียร

บทว่า ปคฺคโห ได้แก่ บาตร. บทว่า ปคฺคาโห ได้แก่ ความเพียร

สห = ปริสหเน อดทน

ปริสหนำ ขนฺติ. สหติ. สโห, อสโห, อสยฺโห.

ปริสหน คือ ความอดทน.

สหติ ย่อมอดทน

สโห ความอดทน

อสโห ความไม่อดทน

อสยฺโห การไม่อดทน

รุห = จมฺมนิปาตุภาเว๑ ปรากฏเปลือกไม้

รุหติ ย่อมขึ้น, ย่อมออก

รุกฺโข ต้นไม้

มาหุ = มาเน นับถือ

มาหติ ย่อมนับถือ

คุหู = สำวรเณ ปิดบัง

คุหติ, นิคฺคุหติ. คุโห, คุยฺหโก

คุหติ ย่อมปกปิด

นิคฺคุหติ ย่อมปกปิด

คุโห การปกปิด

คุยฺหโก ตระกูลคุยหเทพ, เทพเฝ้าขุมสมบัติ

วห = ปาปุเณ ให้ถึง, นำไป

วหติ ย่อมนำไป

วาริวโห แม่น้ำ, มหาสมุทร

ทุห = ปปูรเณ ทำให้เต็ม, รีด

ทุหติ, โทหติ. ทุยฺหมานา คาวี

ทุหติ, โทหติ ย่อมรีด

ทุยฺหมานา คาวี แม่โคที่เขารีดนม

ทิห = อุปจเย สั่งสม

เทหติ. เทโห. เทโหติ สรีรำ.

เทหติ ย่อมสั่งสม

เทโห สรีระ

ในที่นี้ บทว่า เทโห แปลว่า สรีระ (ร่างกาย)

ลิห = อสฺสาทเน ยินดี, เลีย

เลหติ, ปเลหติ. เลหนียำ. อตฺรายำ ปาฬิ “สุนขา หิมสฺส ปลิหึสุ ปาเทติ. อยำ ปนตฺโถ- สุนขา อิมสฺส กุมารสฺส ปาทตเล อตฺตโน ชิวฺหาย ปลิหึสูติ.

เลหติ ย่อมเลีย

ปเลหติ ย่อมเลีย

เลหนียำ อันเขาพึงเลีย

ในที่นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า สุนขา หิมสฺส ปลิหึสุ ปาเท269 (แม้ฝูงสุนัขมาเลีย เท้าทั้งสองของเด็กนี้) ความหมายก็คือฝูงสุนัขใช้ลิ้นของตนเลียฝ่าเท้าของเด็กนี้

โอห = จาเค สละ, ละ, ทิ้ง

โอหติ. สพฺพมนตฺถํ อโปหติ. อโปโห

โอหติ (ย่อมสละ). สพฺพมนตฺถํ อโปหติ (ย่อมสละสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ทั้งสิ้น)

อโปโห (การสละ)

พฺรหฺ = อุคฺคเม สูงขึ้น

พฺรหติ. พฺรหา.

พฺรหติ ย่อมสูงขึ้น, ย่อมใหญ่

พฺรหา ความสูงขึ้น, ความใหญ่

ทห ถห = หึสตฺถา เบียดเบียน

ทหติ. ถหติ.

ทหติ ย่อมเบียดเบียน

ถหติ ย่อมเบียดเบียน

พฺรูห = วฑฺฒเน เจริญ

อุปรูปริ พฺรูหตีติ พฺรหฺมา.

การิเต “วิเวกมนุพฺรูเหตุ วฏฺฏตี”ติ ปโยโค. พฺรหฺมาติ เตหิ เตหิ คุณวิเสเสหิ พฺรูหิโตติ พฺรหฺมา. พฺรหฺมาติ มหาพฺรหฺมาปิ วุจฺจติ ตถาคโตปิ พฺราหฺมโณปิ มาตาปิตโรปิ เสฏฺฐมฺปิ. “สหสฺโส พฺรหฺมา ทฺวิสหสฺโส พฺรหฺมา”ติอาทีสุ หิ มหาพฺรหฺมา “พฺรหฺมาติ วุจฺจติ. “พฺรหฺมาติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนนฺติ เอตฺถ ตถาคโต.

ตโมนุโท พุทฺโธ สมนฺตจกฺขุ

โลกนฺตคู สพฺพภวาติวตฺโต

อนาสโว สพฺพทุกฺขปฺปหีโน

สจฺจวฺหโย พฺรหฺเม อุปาสิโต เมติ

เอตฺถ พฺราหฺมโณ. “พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร, ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเรติ เอตฺถ มาตาปิตโร. “พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตตีติ เอตฺถ เสฏฺฐ. เอตฺเถตํ วุจฺจติ

มหาพฺรหฺมนิ วิปฺเป จ อโถ มาตาปิตูสุ จ

ตถาคเต จ เสฏฺเฐ จ พฺรหฺมสทฺโท ปวตฺตตีติ.

ชื่อว่า พฺรหฺมา เพราะเป็นผู้เจริญยิ่งๆ ขึ้นไป. เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีอุทาหรณ์ว่า วิเวกมนุพฺรูเหตุ วฏฺฏติ270 (ย่อมควรเพื่อเพิ่มพูนความวิเวก). อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า พฺรหฺมา271 เพราะเป็นผู้เจริญด้วยคุณวิเศษเหล่านั้นๆ

อัตถุทธาระของ พฺรหฺม ศัพท์

พฺรหฺม ศัพท์ มีอรรถดังนี้:- มหาพรหม (มหาพรหม), ตถาคต (พระตถาคต), พฺราหฺมณ (พราหมณ์), มาตาปิตุ (มารดาบิดา) และ เสฏฺฐ (ความประเสริฐ)

อรรถมหาพฺรหฺม (มหาพรหม)

ตัวอย่างเช่น

สหสฺโส พฺรหฺมา, ทฺวิสหสฺโส พฺรหฺมา273

พรหมผู้ยังจิตให้แผ่ไปได้หนึ่งพันโลกธาตุ, พรหมผู้ยังจิตให้แผ่ไปได้สองพันโลกธาตุ

อรรถตถาคต (พระตถาคต)

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมาติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนํ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พรหมนั่นแหละเป็นชื่อของพระตถาคต

อรรถพฺราหฺมณ (พราหมณ์)

ตัวอย่างเช่น

ตโมนุโท พุทฺโธ สมนฺตจกฺขุ

โลกนฺตคู สพฺพภวาติวตฺโต

อนาสโว สพฺพทุกฺขปฺปหีโน

สจฺจวฺหโย พฺรหฺเม อุปาสิโต เม.273

ท่านพราหมณ์พาวรี พระพุทธเจ้าผู้ทรงบรรเทาความ มืดมีพระจักษุรอบคอบ ทรงถึงที่สุดโลก ทรงล่วงภพ เสียได้ทั้งหมด ไม่มีอาสวะ ทรงละทุกข์ได้ทั้งปวง มีพระ นามตามความเป็นจริง ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้าแล้ว.

อรรถมาตาปิตุ (มารดาบิดา)

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร, ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร274

มารดาบิดาเรียกว่า พรหมและบุรพาจารย์

อรรถเสฏฺฐ (ความประเสริฐ)

ตัวอย่างเช่น

พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตติ275

ทรงยังจักรอันประเสริฐให้หมุนไป

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

มหาพฺรหฺมนิ วิปฺเป จ อโถ มาตาปิตูสุ จ

ตถาคเต จ เสฏฺเฐ จ พฺรหฺมสทฺโท ปวตฺตติ.

พฺรหฺม ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ มหาพฺรหฺม (มหาพรหม), พฺราหฺมณ (พราหมณ์), มาตาปิตุ (มารดาบิดา), ตถาคต (พระตถาคต) และ เสฏฺฐ (ความประเสริฐ).

พรหม ๓ ประเภท

อปโร นโย-

พฺรหฺมาติ ติวิธา พฺรหฺมาโน สมฺมุติพฺรหฺมาโน อุปปตฺติพฺรหฺมาโน วิสุทฺธิพฺรหฺมาโนติ.

สมฺปนฺนํ สาลิเกทารํ สุวา ภุญฺชนฺติ โกสิย

ปฏิเวเทมิ เต พฺรหฺเม น เน วาเรตุมุสฺสเห

ปริพฺพช มหาพฺรหฺเม ปจนฺตญฺเญปิ ปาณิโนติ จ

เอวมาทีสุ หิ พฺรหฺมสทฺเทน สมฺมุติพฺรหฺมาโน วุตฺตา.

อปารุตา เตสํ อมตสฺส ทฺวารา

เย โสตวนฺโต ปมุญฺจนฺตุ สทฺธํ

วิหึสสญฺญี ปคุณํ น ภาสึ

ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ พฺรหฺเม.

อถโข พฺรหฺมา สหมฺปตีติ จ เอวมาทีสุ พฺรหฺมสทฺเทน อุปปตฺติพฺรหฺมา วุตฺโต. “พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตตีติ อาทิ วจนโต พฺรหฺมนฺติ อริยธมฺโม วุจฺจติ. ตโต นิพฺพตฺตา อวิเสเสน สพฺเพปิ อริยา วิสุทฺธิพฺรหฺมาโน นาม ปรมตฺถพฺรหฺมตาย. วิเสสโต ปน “พฺรหฺมาติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนนฺติ วจนโต สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุตฺตมพฺรหฺมา นาม สเทวเก โลเก พฺรหฺมภูเตหิ คุเณหิ อุกฺกสปารมิปฺปตฺติโต. เอตฺเถตํ วุจฺจติ

สมฺมุติยุปปตฺตีนํ วิสุทฺธีนํ วเสน จ

พฺรหฺมาโน ติวิธา โหนฺติ อุตฺตเมน จตุพฺพิธาติ.

อีกนัยหนึ่ง:-บทว่า พฺรหฺมา ความว่า พรหม มี ๓ ประเภทคือสมมุติพรหม, อุปปัตติ- พรหมและวิสุทธิพรหม. ก็สมมติพรหม[พรหมโดยสมมุติ] ท่านกล่าวด้วย พฺรหฺม ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

สมฺปนฺนํ สาลิเกทารํ สุวา ภุญฺชนฺติ โกสิย

ปฏิเวเทมิ เต พฺรหฺเม น เน วาเรตุมุสฺสเห.276

ข้าแต่พราหมณ์โกสิยะ นาข้าวสาลีบริบูรณ์ดี แต่ นกแขกเต้าพากันมากินเสีย, ข้าพเจ้าขอแจ้งให้ทราบว่า ตนไม่อาจห้ามนกแขกเต้าเหล่านั้นได้.

ปริพฺพช มหาพฺรหฺเม ปจนฺตญฺเญปิ ปาณิโน.277

ท่านพราหมณ์ผู้ใหญ่ แม้ท่านจงไปเถิด คนอื่นก็ยัง หุงหากินได้.

อุปปัตติพรหม ท่านกล่าวด้วย พฺรหฺม ศัพท์

ตัวอย่างเช่น

อปารุตา เตสํ อมตสฺส ทฺวารา

เย โสตวนฺโต ปมุญฺจนฺตุ สทฺธํ

วิหึสสญฺญี ปคุณํ น ภาสึ

ธมฺมํ ปณีตํ มนุเชสุ พฺรหฺเม.278

เราเปิดประตูอมตะแก่บุคคลผู้มีโสตเหล่านั้นแล้ว พวกเขาจงปล่อยศรัทธามาเถิด ดูก่อนพรหม เราสำคัญว่าลำบาก จึงมิได้กล่าวธรรมอันประณีต คล่องแคล่วแก่ชาวโลก.

อถ โข พฺรหฺมา สหมฺปติ279 ครั้งนั้นแลสหัมบดีพรหม

ธรรมอันประเสริฐเรียกว่า พฺรหฺม ดังสาธกว่า พฺรหฺมจกฺกํ ปวตฺเตติ (ทรงยังจักรคือ ธรรมอันประเสริฐให้หมุนไป)280เป็นต้น. พระอริยะแม้ทั้งหมดผู้เกิดจากธรรมอันประเสริฐนั้น ชื่อว่า วิสุทธิพรหม โดยสามัญทั่วไป เพราะเป็นพรหมโดยสภาวปรมัตถ์

กล่าวโดยพิเศษ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า อุตฺตมพฺรหฺม (พรหมผู้สูงสุด) เพราะ ถึงพระบารมีอย่างอุกกฤษฏ์ ด้วยคุณอันประเสริฐในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ตามพระบาลีที่ว่า พฺรหฺมาติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนํ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า พฺรหฺมา นั่นแหละ เป็นชื่อของพระตถาคต). ในเรื่องนี้ สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

สมฺมุติยุปปตฺตีนํ วิสุทฺธีนํ วเสน จ

พฺรหฺมาโน ติวิธา โหนฺติ อุตฺตเมน จตุพฺพิธา.

พรหมมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นสมมุติพรหม, อุปปัตติพรหม และวิสุทธิพรหม ทั้งมี ๔ ประเภทกับ ด้วยอุตตพรหม.

ธิมฺห = นิฏฺฐุภเน ถ่ม, บ้วน

ธิมฺเหติ. “ปฏิวามคตํ สลฺลํ, ปสฺส ธิมฺหามิ โลหิตนฺติ 281 ปาฬิ นิทสฺสนํ.

ตตฺถ ธิมฺหามีติ นิฏฺฐุภามีติ อตฺโถ.282

ธิมฺเหติ (ย่อมบ้วน) ดังสาธกว่า ปฏิวามคตํ สลฺลํ, ปสฺส ธิมฺหามิ โลหิตํ (พระองค์ จงดูลูกศรอันแล่นเข้าข้างขวา[ทะลุออกข้างซ้าย] ข้าพระองค์กำลังบ้วนโลหิตอยู่). ในพากย์นี้ บทว่า ธิมฺหามิ มีความหมายว่า บ้วนอยู่

หการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร.

ฬการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฬ อักษร)

พิฬ = อกฺโกเส ด่า

เพฬ์ติ ย่อมด่า

พิฬาโร แมว

กีฬ์ = วิหาเร เล่น

กีฬ์ติ ย่อมเล่น

กีฬา การเล่น

อฬ์ = อุคฺคเม ขึ้นไป

อฬ์ติ ย่อมขึ้นไป

วาโฬ์ เนื้อร้าย

ลฬ์ = วิลาเส สวยงาม, น่ารัก

ลฬ์ติ. ลฬิโต อสฺโส.

ลฬ์ติ ย่อมสวยงาม

ลฬิโต อสฺโส ม้างาม

กฬ์ = มเท; เมา, มัวเมา;

= กกฺกสฺเส จ หยาบช้า, ทารุณ

กกฺกสฺสํ กกฺกสิยํ ผรุสภาโว. กฬ์ติ.

กกฺกสฺส คือ ความหยาบช้า, ความทารุณ.

กฬ์ติ ย่อมหยาบช้า

ตุฬ์ = โตฬ์เน ขุด, เจาะ

โตฬ์ติ ย่อมขุด

หุฬ์ โหฬ์ = คติยํ ไป

หุฬ์ติ. โหฬ์ติ ย่อมไป

โรฬ์ = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ

โรฬ์ติ ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

โลฬ์ = อุมฺมาเท บ้า, ลุ่มหลง

โลฬ์ติ ย่อมบ้า

เหฬ์ โหฬ์ = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ

เหฬ์ติ. โหฬ์ติ ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

วาฬ์ = อาลเป เรียก

วาฬ์ติ ย่อมกล่าว

ทาฬ์ ธาฬ์ = วิสรเณ๑ ทำลาย

ทาฬ์ติ. ธาฬ์ติ. ย่อมทำลาย

หพ์ = สิลาฆายำ สรรเสริญ

หพ์ติ ย่อมสรรเสริญ

หีพ์ = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ

หีพ์ติ. หีพ์า, หีพิโก, หีพิโต.

หีพ์ติ ย่อมตำหนิ

หีพ์า การตำหนิ

หีพิโก ผู้ตำหนิ

หีพิโต อันเขาตำหนิแล้ว

กพ์ = เสจเน รด, ราด, โปรย

กพ์ติ ย่อมรด

กพ์นำ การรด

เหพ์ = เวฐเน พัน

เหพ์ติ ย่อมพัน

อีพ์ = ฤติยำ สรรเสริญ

อีพ์ติ ย่อมสรรเสริญ

ชุพ์ = คติยำ ไป

ชุพ์ติ, โชพ์ติ ย่อมไป

ปุพ์ มุพ์ = สุขเน เป็นสุข, สบาย

ปุพ์ติ. มุพ์ติ ย่อมเป็นสุข

คุพ์ = รกฺขายำ รักษา

คุพ์ติ ย่อมรักษา

คุโพ์ น้ำอ้อยงบ

ชุพ์ = พนฺธเน ผูก

ชุพ์ติ ย่อมผูก

กุพ์ = ฆสเน กิน

กุพ์ติ ย่อมกิน

ขุพ์ = พาลฺเย จ โง่; กิน

จกาโร ฆสนาเปกฺขโก. ขุพ์ติ.

จ ศัพท์ระบุถึงอรรถว่า ฆสน.

ขุพ์ติ ย่อมโง่, ย่อมกิน

สุพ์ พุพ์ = สำวรเณ ป้องกัน

สุพ์ติ ย่อมป้องกัน

พุพ์ติ ย่อมป้องกัน

ปุพ์ = สงฺฆาเต รวมกัน

ปุพ์ติ ย่อมรวม

ปุพินำ ทราย

สพ์ = อพฺยตฺตสทฺเท ทำเสียงไม่ชัด, ร้อง

สพ์ติ. สาฬิโก, สาฬิกา.

อุสโภว มหี นทติ

มิคราชาว กูชติ

สำสุมาโรว สพ์ติ

กึ วิปาโก ภวิสฺสตีติ

นิทสฺสนำ.

สพ์ติ ย่อมร้อง

สาฬิโก นกสาลิกาตัวผู้

สาฬิกา นกสาลิกาตัวเมีย

คำว่า สพ์ติ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

อุสโภว มหี นทติ

มิคราชาว กูชติ

สำสุมาโรว สพ์ติ

กึ วิปาโก ภวิสฺสติ.283

แผ่นดินบรรลือลั่นเหมือนพญาวัว คำรณดั่ง ราชสีห์ ร้องเหมือนจระเข้ จักมีผลอะไร.

อิมานิ ฬการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฬ อักษร.

อิติ ภูวาทิคเณ อวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.

เอตฺตาวตา สพฺพาปิ ภูวาทิคเณ ธาตุโย ปกาสิตา.

ธาตุที่ลงท้ายด้วยอวรรคในภูวาทิคณะจบแล้วด้วยประการฉะนี้.

ธาตุในภูวาทิคณะแม้ทั้งหมด ข้าพเจ้าแสดงแล้วด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้.

สโมธานคตธาตุ

(ธาตุที่ระคนกัน)

อิทานิ ภูวาทิคณิกธาตูนํเยว กาจิ อสมานสุติกา, กาจิ อสมานนฺติกา. ตาสุ กาจิ สมานตฺถวเสน สโมธาเนตฺวา ปุพฺพาจริเยหิ วุตฺตา, ตาเยว ธาตุโย เอกเทเสน รูปวิภาวนาทีหิ สทฺธึ ปกาสยิสฺสาม. ตํ ยถา?

ในบรรดาธาตุที่นับเข้าในภูวาทิคณะ ธาตุบางตัวมีเสียงไม่เสมอกัน, ธาตุบางตัวมี พยัญชนะท้ายธาตุไม่เหมือนกัน. บุรพาจารย์ได้แสดงธาตุบางตัวโดยเนื่องด้วยธาตุที่มี อรรถเสมอกัน. ข้าพเจ้าจะแสดงธาตุเหล่านั้นพร้อมแสดงรูปศัพท์เป็นต้น ณ บัดนี้

สโมธานคตของ หู, ภู ธาตุ

หู ภู สตฺตายํ. โหติ, ภวติ. ปโหติ, ปภวติ.

หุเวยฺย ปาวุโส. สเจ อุปฺปาโท เหยฺย. อเชสิ ยกฺโข นรวีรเสฏฺฐ, ตตฺถปฺปนาโท ตุมุโล พภูว. อมฺพา'ยํ อหุวา ปุเร. อหุ ราชา วิเทหานํ. ปหูตํ เม ธนํ สกฺก. ปหูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญ. ปหูตวิตฺโต ปุริโส. ปหูตชิวฺโห ภควา. ปิยปฺปภูตา กลหา วิวาทา. ปจฺฉาสมเณน โหตพฺพํ. ภวิตพฺพํ. โหตุ, เหตุเย, ภวิตุ. หุตฺวา, หุตฺวาน. ภวิตฺวา, ภวิตฺวาน.

เอตฺถ ปน “อตฺถิ เหหิติ โส มคฺโค, น โส สกฺกา นเหตุเยติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. ตตฺถ นเหตุเยติ อภวิตุ. หู ธาตุโต ตุปจฺจยสฺส ตเวปจฺจยสฺส วา ตุเยอาเทโส, อูการสฺส จ เอการาเทโส กโตติ ทฏฺฐพฺพํ. อถวา เหตุภาวาย น น สกฺกาติปิ อตฺโถ. อยํ ปนตฺโถ อิธ นาธิปฺเปโต, ปุริโมเยวตฺโถ อธิปฺเปโต โหติสฺส ธาตุโน ปโยคภาวาย อุทาหริตปทสฺสตฺถภาวโต.

ตตฺถ ปโหตีติ อิทํ วตฺถุ วิปุลภาเวน จีวรํ กาตุ ปโหติ, โน นปฺปโหติ. ปโหตีติ วา ปุริโส อรโย เชตุ สกฺโกติ. อถวา ปโหตีติ โหติ. ปภวตีติ สนฺทติ.

ปหูตนฺติ วิปุลํ, มหนฺตนฺติ อตฺโถ. ปหูตวิตฺโตติ วิปุลวิตฺโต มหทฺธโน. ปหูตชิวฺโหติ สุปุถุลสุทีฆสุมุทุกชิวฺโห, ปิยปฺปภูตาติ ปิยโต นิพฺพตฺตา.

หู ภู = สตฺตายํ มี, เป็น

ตัวอย่างเช่น

โหติ, ภวติ ย่อมมี, ย่อมเป็น

ปโหติ ย่อมสามารถ, ย่อมเป็น

ปภวติ ย่อมไหล

หุเวยฺย ปาวุโส284 เป็นให้พอเถิดพ่อ

สเจ อุปฺปาโท เหยฺย285 ถ้าความเกิดพึงมีได้...

อเชสิ ยกฺโข นรวีรเสฏฺฐ,- ปุณณกยักษ์ ได้ชัยชนะพระราชาผู้ประเสริฐกว่า

ตตฺถปฺปนาโท ตุมุโล พภูว286 นรชน เสียงบันลือลั่นได้มีขึ้นในสนามสะกานั้น

อมฺพา'ยํ อหุวา ปุเร288 มะม่วงต้นนี้มีรสหวานในกาลก่อน

อหุ ราชา วิเทหานํ เป็นพระราชาของชาววิเทหะ

ปหูตๆ เม ธนๆ สกฺก289 ดูก่อนท้าวสักกะ ทรัพย์ของเรามีมากมาย

ปหูตมริโย ปกโรติ ปุญฺญ290 ผู้ประเสริฐย่อมกระทำบุญมาก

ปหูตวิตฺโต ปุริโส291 บุรุษผู้มีทรัพย์มาก

ปหูตชิวฺโห ภควา292 พระผู้มีพระภาคมีพระชิวหากว้าง ยาว และอ่อน

ปิยปฺปภูตา กลหา วิวาทา293 ความทะเลาะวิวาทเกิดจากความรัก

ปจฺฉาสมเณน โหตพฺพำ294 พึงเป็นปัจฉาสมณะ

ภวิตพฺพำ พึงเป็น

โหตุ, เหตุเย, ภวิตุ เพื่อเป็น

หุตฺวา, หุตฺวาน เป็นแล้ว

ภวิตฺวา, ภวิตฺวาน เป็นแล้ว

วินิจฉัยบทว่า นเหตุเย

ในคำว่า เหตุเย นี้มีสาธกว่า อตฺถิ เหหิติ โส มคฺโค, น โส สกฺกา นเหตุเย295 (หน ทางนั้นมีอยู่ จักมีอยู่, หนทางนั้นอันใครๆ ไม่อาจเพื่อไม่ให้มี). ในพากย์นั้น บทว่า นเหตุเย แปลว่า เพื่อไม่มี. ท่านแปลง ตุ หรือ ตเว ปัจจัยท้าย หู ธาตุเป็น ตุเย และ แปลง อู เป็น เอ. อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า อันใครๆ ไม่อาจเพื่อความเป็นเหตุหามิได้๑. ความหมายนี้ไม่ พึงประสงค์ในที่นี้. แต่ประสงค์เอาเฉพาะความหมายแรกเท่านั้น เพราะเป็นอรรถของบทที่ นำมาแสดงเป็นตัวอย่างของ หู ธาตุ

อธิบายบทว่า ปโหติ เป็นต้น

ในพากย์นั้น บทว่า ปโหติ มีความหมายว่า ผ้านี้พอจะทำจีวรได้ เพราะเป็นผ้าผืน ใหญ่. หาใช่ไม่พอไม่. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ปโหติ มีความหมายว่า บุรุษย่อมสามารถเพื่อชนะ ศัตรู. อีกนัยหนึ่ง บทว่า ปโหติ แปลว่า ย่อมเป็น

บทว่า ปภวติ ได้แก่ ย่อมไหลไป

บทว่า ปหูตๆ ได้แก่ ไพบูลย์ คือ มาก

บทว่า ปหูตวิตฺโต ได้แก่ มีทรัพย์ไพบูลย์ คือ มีทรัพย์มาก

บทว่า ปหูตชิวฺโห ได้แก่ มีพระชิวหากว้าง, ยาว และอ่อนเป็นอย่างดี

บทว่า ปิยปฺปภูตา ได้แก่ เกิดจากของรัก

สโมธานคตของ คมุ, สปฺป ธาตุ

คมุ สปฺป คติยำ. คจฺฉติ, คมติ, ฆมฺมติ, อาคจฺฉติ, อุคฺคจฺฉติ, อติคจฺฉติ, ปฏิคจฺฉติ, อวคจฺฉติ, อธิคจฺฉติ, อนุคจฺฉติ, อุปคจฺฉติ, อปคจฺฉติ, วิคจฺฉติ, นิคจฺฉติ, นิคฺคจฺฉติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ. “สมฺคจฺฉตีติ อาทินา อุปสคฺคทฺวยเสนปิ ยถาสมฺภวำ โยเชตพฺพานิ. สปฺปติ, สำสปฺปติ, ปริสปฺปติ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

ตตฺถ คมตีติ คจฺฉติ. การิเต “เทวทตฺตํ คเมติ คมยตี”ติ รูปานิ ภวนฺติ. “อปายํ คเมตีติ อปายคมนียนฺติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ. จุราทิคณํ ปตฺตสฺส อาปุพฺพสฺส อิมสฺส “อาคเมติ, อาคมยติ, อาคเมนฺโต, อาคมยมาโนติ สุทฺธกตฺตุรูปานิ ภวนฺติ.

ตตฺถ อาคเมตีติ มุหุตฺตํ อธิวาเสตีติ อตฺโถ. ฆมฺมตีติ คจฺฉติ. อาคจฺฉตีติ อายาติ. อุคฺคจฺฉตีติ อุยฺยาติ อุทฺธํ คจฺฉติ. อติคจฺฉตีติ อติกฺกมิตฺวา คจฺฉติ. ปฏิคจฺฉตีติ ปุน คจฺฉติ. อวคจฺฉตีติ ชานาติ. อธิคจฺฉตีติ ลภติ ชานาติ วา.

อนุคจฺฉตีติ ปจฺฉโต คจฺฉติ. อุปคจฺฉตีติ สมีปํ คจฺฉติ. อปคจฺฉตีติ อเปติ. วิคจฺฉตีติ วิคมติ. นิคจฺฉตีติ ลภติ. “ยสํ โปโส นิคจฺฉตีติ อิทํ นิทสฺสนํ. นิคฺคจฺฉตีติ นิกฺขมติ. สปฺปตีติ คจฺฉติ. สํสปฺปตีติ สํสรนฺโต คจฺฉติ. ปริสปฺปตีติ สมนฺตโต คจฺฉติ.

คมุ สปฺป = คติยํ ไป

ตัวอย่างเช่น

คจฺฉติ, คมติ ย่อมไป

ฆมฺมติ ย่อมไป

อาคจฺฉติ ย่อมมา

อุคฺคจฺฉติ ย่อมขึ้นไป

อติคจฺฉติ ย่อมล่วงไป

ปฏิคจฺฉติ ย่อมกลับไป

อวคจฺฉติ ย่อมรู้

อธิคจฺฉติ ย่อมได้

อนุคจฺฉติ ย่อมตามไป

อุปคจฺฉติ ย่อมเข้าใกล้

อปคจฺฉติ ย่อมหลีกไป

วิคจฺฉติ ย่อมไปปราศ, ย่อมหมดไป

นิคจฺฉติ ย่อมได้

นิคฺคจฺฉติ ย่อมออกไป

พึงประกอบแม้รูปอื่นๆ และพึงประกอบรูปทั้งหลายโดยการใช้อุปสรรค ๒ ตัว ตามความเหมาะสม เช่น สมุคฺคจฺฉติ๑

สปฺปติ ย่อมไป

สํสปฺปติ ย่อมเสือกไป

ปริสปฺปติ ย่อมไปโดยรอบ

พึงประกอบแม้รูปอื่นๆ

อธิบายบทว่า คมติ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า คมติ ได้แก่ คจฺฉติ (ย่อมไป). เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า เทวทตฺตํ คเมติ คมยติ (ยังเทวทัตย่อมให้ไป). ก็ในรูปที่ลงการิตปัจจัยนั้น มีตัวอย่างดังนี้ว่า อปายํ คเมตีติ อปายคมนียํ (ชื่อว่า อปายคมนีย เพราะเป็นสภาวะยังบุคคลให้ไปสู่อบาย). หากใช้เป็นจุราทิคณะ คมุ ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้าจะมีรูปเป็นสุทธกัตตาดังนี้ว่า อาคเมติ, อาคมยติ, อาคเมนฺโต, อาคมยมาโน (รอคอยอยู่). บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า อาคเมติ แปลว่า ยับยั้งชั่วครู่ (คอย)

บทว่า ฆมฺมติ แปลว่า ย่อมไป

บทว่า อาคจฺฉติ แปลว่า ย่อมมา

บทว่า อุคฺคจฺฉติ แปลว่า ย่อมขึ้นไป คือ ไปสู่เบื้องบน

บทว่า อติคจฺฉติ แปลว่า ย่อมล่วงไป

บทว่า ปฏิคจฺฉติ แปลว่า ย่อมกลับไป

บทว่า อวคจฺฉติ แปลว่า ย่อมรู้

บทว่า อธิคจฺฉติ แปลว่า ย่อมได้หรือย่อมรู้

บทว่า อนุคจฺฉติ มีความหมายว่า ย่อมไปในภายหลัง

บทว่า อุปคจฺฉติ แปลว่า ย่อมไปใกล้ (ย่อมเข้าใกล้)

บทว่า อปคจฺฉติ แปลว่า ย่อมหลีกไป

บทว่า วิคจฺฉติ แปลว่า ย่อมไปปราศ

บทว่า นิคจฺฉติ แปลว่า ย่อมได้ ดังสาธกว่า ยสํ โปโส นิคจฺฉติ 296(บุคคลย่อมได้รับ เกียรติยศ [ความหมายก็คือได้รับการยกย่องชมเชยจากผู้อื่น])

บทว่า นิคฺคจฺฉติ แปลว่า ย่อมออกไป

บทว่า สปฺปติ แปลว่า ย่อมไป

บทว่า สํสปฺปติ แปลว่า ย่อมเสือกไป

บทว่า ปริสปฺปติ แปลว่า ย่อมไปโดยรอบ (ย่อมไปทั่วรอบด้าน)

แบบแจก คมุ ธาตุและตัวอย่าง

อิทานิ ปน วิญฺญูนํ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน ปรมโกสลฺลชนนตฺถํ สปฺปโยคํ ปทมาลํ กถยาม. เสยฺยถิทํ?

โส คจฺฉติ, เต คจฺฉนฺติ, คจฺฉเร. ตฺวํ คจฺฉสิ, ตุมฺเห คจฺฉถ. อหํ คจฺฉามิ, มยํ คจฺฉาม. โส คจฺฉเต, เต คจฺฉนฺเต. ตฺวํ คจฺฉเส, ตุมฺเห คจฺฉวฺเห. อหํ คจฺเฉ, มยํ คจฺฉามฺเห. วตฺตมานาย รูปานิ. โส คจฺฉตุ, เต คจฺฉนฺตุ. ตฺวํ คจฺฉาหิ, คจฺฉ, คจฺฉสฺสุ, ตุมฺเห คจฺฉถ. อหํ คจฺฉามิ, มยํ คจฺฉาม. โส คจฺฉตํ, เต คจฺฉนฺตํ. ตฺวํ คจฺฉสฺสุ, ตุมฺเห คจฺฉวฺโห. อหํ คจฺเฉ, มยํ คจฺฉามเส. ปญฺจมิยา รูปานิ. โส คจฺเฉยฺย, คจฺเฉ, เต คจฺเฉยฺยุ. ตฺวํ คจฺเฉยฺยาสิ,

ตุมฺเห คจฺเฉยฺยาถ. อหํ คจฺเฉยฺยามิ, มยํ คจฺเฉยฺยาม, คจฺเฉมุ. โส คจฺเฉถ, เต คจฺเฉรํ. ตฺวํ คจฺเฉโถ, ตุมฺเห คจฺเฉยฺยาวฺโห. อหํ คจฺเฉยฺยํ, มยํ คจฺเฉยฺยามฺเห. สตฺตมิยา รูปานิ.

โส คจฺฉ, เต คจฺฉุ. ตฺวํ คจฺเฉ, ตุมฺเห คจฺฉิตฺถ, คณฺฉิตฺถ. อหํ คจฺฉํ, มยํ คจฺฉิมฺห, คณฺฉิมฺห. โส คจฺฉิตฺถ, คณฺฉิตฺถ, เต คจฺฉิเร. ตฺวํ คจฺฉิตฺโถ, ตุมฺเห คจฺฉิวฺโห. อหํ คจฺฉึ, คณฺฉึ, มยํ คจฺฉิมฺเห. ปโรกขาย รูปานิ. โส อคจฺฉา, เต อคจฺฉู. ตฺวํ อคจฺโฉ, ตุมฺเห อคจฺฉถ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉมฺห. โส อคจฺฉถ, เต อคจฺฉตฺถุ. ตฺวํ อคจฺฉเส, ตุมฺเห อคจฺฉวฺหํ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉิมฺเห. หิยฺยตฺตนิยา รูปานิ. โส อคจฺฉิ, อคณฺฉิ, เต อคจฺฉุ อคณฺฉุ. ตฺวํ อคจฺโฉ, ตุมฺเห อคจฺฉิตฺถ อคณฺฉิตฺถ. อหํ อคจฺฉึ อคณฺฉึ. มยํ อคจฺฉิมฺหา อคณฺฉิมฺหา. โส อคจฺฉา, เต อคจฺฉู. ตฺวํ อคจฺฉเส, ตุมฺเห อคจฺฉิวฺหํ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉิมฺเห. อชฺชตฺตนิยา รูปานิ.

โส คจฺฉิสฺสติ, เต คจฺฉิสฺสนฺติ. ตฺวํ คจฺฉิสฺสสิ, ตุมฺเห คจฺฉิสฺสถ. อหํ คจฺฉิสฺสามิ, มยํ คจฺฉิสฺสาม. โส คจฺฉิสฺสเต, เต คจฺฉิสฺสนฺเต. ตฺวํ คจฺฉิสฺสเส, ตุมฺเห คจฺฉิสฺสวฺเห. อหํ คจฺฉิสฺสํ, มยํ คจฺฉิสฺสามฺเห. ภวิสฺสนฺติยา รูปานิ. โส อคจฺฉิสฺสา, เต อคจฺฉิสฺสํสุ. ตฺวํ อคจฺฉิสฺเส, ตุมฺเห อคจฺฉิสฺสถ. อหํ อคจฺฉิสฺสํ, มยํ อคจฺฉิสฺสามฺหา. โส อคจฺฉิสฺสถ, เต อคจฺฉิสฺสึสุ. ตฺวํ อคจฺฉิสฺสเส, ตุมฺเห อคจฺฉิสฺสวฺเห. อหํ อคจฺฉิสฺสํ, มยํ อคจฺฉิสฺสามฺหเส. กาลาติปตฺติยา รูปานิ.

ตตฺถ อชฺชตนิยา กาลาติปตฺติยา จ อการาคมํ สพฺเพสุ ปุริเสสุ สพฺเพสุ จ วจเนสุ ลพฺภมานมฺปิ สาสเนอนิยตํ หุตฺวา ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา หิ “อคจฺฉิ, คจฺฉิ, อคจฺฉิสฺสา, คจฺฉิสฺสาติอาทินา เทฺว เทฺว รูปานิ ทิสฺสนฺติ. คมติ, คมนฺติ. คมตุ, คมนฺตุ. คเมยฺย. คเมยฺยุ.

เสสํ สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

บัดนี้ เพื่อให้วิญญูชนเกิดความเชี่ยวชาญเป็นอย่างยิ่งในพระพุทธพจน์กล่าวคือ พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ข้าพเจ้าจะแสดงแบบแจกพร้อมทั้งตัวอย่าง

วัตตมานาวิภัตติ

โส คจฺฉติ, เต คจฺฉนฺติ, คจฺฉเร. ตฺวํ คจฺฉสิ, ตุมฺเห คจฺฉถ. อหํ คจฺฉามิ, มยํ คจฺฉาม. โส คจฺฉเต, เต คจฺฉนฺเต. ตฺวํ คจฺฉเส, ตุมฺเห คจฺฉวฺเห. อหํ คจฺเฉ, มยํ คจฺฉามฺเห.

ปัญจมีวิภัตติ

โส คจฺฉตุ, เต คจฺฉนฺตุ. ตฺวํ คจฺฉาหิ, คจฺฉ, คจฺฉสฺสุ, ตุมฺเห คจฺฉถ. อหํ คจฺฉามิ, มยํ คจฺฉาม. โส คจฺฉตํ, เต คจฺฉนฺตํ. ตฺวํ คจฺฉสฺสุ, ตุมฺเห คจฺฉวฺโห. อหํ คจฺเฉ, มยํ คจฺฉามเส.

สัตตมีวิภัตติ

โส คจฺเฉยฺย, คจฺเฉ, เต คจฺเฉยฺยุ. ตฺวํ คจฺเฉยฺยาสิ, ตุมฺเห คจฺเฉยฺยาถ. อหํ คจฺเฉยฺยามิ, มยํ คจฺเฉยฺยาม, คจฺเฉมุ. โส คจฺเฉถ, เต คจฺเฉรํ. ตฺวํ คจฺเฉโถ, ตุมฺเห คจฺเฉยฺยาวฺโห. อหํ คจฺเฉยฺยํ, มยํ คจฺเฉยฺยามฺเห.

ปโรกขาวิภัตติ

โส คจฺฉ, เต คจฺฉุ. ตฺวํ คจฺเฉ, ตุมฺเห คจฺฉิตฺถ, คณฺฉิตฺถ. อหํ คจฺฉํ, มยํ คจฺฉิมฺห, คณฺฉิมฺห. โส คจฺฉิตฺถ, คณฺฉิตฺถ, เต คจฺฉิเร. ตฺวํ คจฺฉิตฺโถ, ตุมฺเห คจฺฉิวฺโห. อหํ คจฺฉึ, คณฺฉึ, มยํ คจฺฉิมฺเห.

หิยยัตตนีวิภัตติ

โส อคจฺฉา, เต อคจฺฉู. ตฺวํ อคจฺโฉ, ตุมฺเห อคจฺฉถ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉมฺห. โส อคจฺฉถ, เต อคจฺฉตฺถุ. ตฺวํ อคจฺฉเส, ตุมฺเห อคจฺฉวฺหํ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉิมฺเห.

อัชชตนีวิภัตติ

โส อคจฺฉิ, อคญฺฉิ, เต อคจฺฉุ อคญฺฉุ. ตฺวํ อคจฺโฉ, ตุมฺเห อคจฺฉิตฺถ อคญฺฉิตฺถ. อหํ อคจฺฉึ อคญฺฉึ. มยํ อคจฺฉิมฺหา อคญฺฉิมฺหา. โส อคจฺฉา, เต อคจฺฉู. ตฺวํ อคจฺฉเส, ตุมฺเห อคจฺฉิวฺหํ. อหํ อคจฺฉึ, มยํ อคจฺฉิมฺเห.

ภวิสสันตีวิภัตติ

โส คจฺฉิสฺสติ, เต คจฺฉิสฺสนฺติ. ตฺวํ คจฺฉิสฺสสิ, ตุมฺเห คจฺฉิสฺสถ.

อหํ คจฺฉิสฺสามิ, มยํ คจฺฉิสฺสาม. โส คจฺฉิสฺสเต, เต คจฺฉิสฺสนฺเต. ตฺวํ คจฺฉิสฺสเส, ตุมฺเห คจฺฉิสฺสวฺเห. อหํ คจฺฉิสฺสํ, มยํ คจฺฉิสฺสามฺเห.

กาลาติปัตติวิภัตติ

โส อคจฺฉิสฺสา, เต อคจฺฉิสฺสํสุ. ตฺวํ อคจฺฉิสฺเส, ตุมฺเห อคจฺฉิสฺสถ.

อหํ อคจฺฉิสฺสํ, มยํ อคจฺฉิสฺสามฺหา. โส อคจฺฉิสฺสถ, เต อคจฺฉิสฺสึสุ. ตฺวํ อคจฺฉิสฺสเส, ตุมฺเห อคจฺฉิสฺสวฺเห. อหํ อคจฺฉิสฺสํ, มยํ อคจฺฉิสฺสามฺหเส.

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่าในอัชชตนีวิภัตติและกาลาติปัตติวิภัตติ แม้จะลง อ อักษร อาคมได้ทุกบุรุษทุกพจน์ก็ตาม แต่ในคัมภีร์ทางพระศาสนา มีรูปที่ลง อ อาคมไม่แน่นอน. ดังจะเห็นได้ว่า มีใช้อย่างละ ๒ รูป เช่น อคจฺฉิ, คจฺฉิ, อคจฺฉิสฺสา, คจฺฉิสฺสา เป็นต้น. [สำหรับ แบบแจก คมุ ธาตุที่ไม่แปลงเป็น คจฺฉ มีดังนี้] คม ติ, คมนฺติ. คมตุ, คมนฺตุ. คเมยฺย. คเมยฺยุ. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ (เช่น คมสิ, คมถ, คเมยฺยาสิ, คเมยฺยาถ)

รูปพิเศษของ คมุ ธาตุ

อิทานิ ปโรกฺขาหิยฺยตฺตนชฺชตนีสุ วิเสโส วุจฺจเต- โส ปุริโส มคฺคํ ค, สา อิตฺถี ฆร'มาค. เต มคฺคํ คุ, ตา ฆร'มาคุ. เอการสฺส อการาเทสํ ตฺวํ มคฺคํ ค, ตฺวํ ฆร”มาค. ตุมฺเห มคฺคํ คุตฺถ, ตุมฺเห ฆร'มาคุตฺถ. อหํ มคฺคํ คึ, อหํ ฆร'มาคึ. อหํ ตํ ปุริสํ อนฺวคึ, มยํ มคฺคึ คุมฺห, มยํ ฆรึ อาคุมฺห, มยํ ตํ ปุริสํ อนฺวคุมฺห. อยํ ตาว ปโรกฺขาย วิเสโส. “โส มคฺคํ อคมา, เต มคฺคึ อคมู” อิจฺจาทิ หิยฺยตฺตนิยา รูปฺ. “โส อคมิ, เต อคมุ, เต คุ” อิจฺจาทิ อชฺชตฺตนิยา รูปฺ.

บัดนี้ ข้าพเจ้า จะแสดงความพิเศษในปโรกขาวิภัตติ,หิยยัตตนีวิภัตติ และอัชชตนี วิภัตติ. ลำดับแรกจะแสดงความพิเศษของปโรกขาวิภัตติ

[ปโรกขาวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

โส ปุริโส มคฺคํ ค บุรุษนั้นไปสู่ทางแล้ว

สา อิตฺถี ฆร'มาค หญิงนั้นมาสู่เรือนแล้ว

เต มคฺคึ คุ บุรุษเหล่านั้นไปสู่ทางแล้ว

ตา ฆร'มาคุ หญิงเหล่านั้นมาสู่เรือนแล้ว

เมื่อแปลง เอ เป็น อ จะมีรูปว่า ตุวํ มคฺคํ ค (ท่านไปสู่ทาง)

ตุวํ ฆร'มาค ท่านมาสู่เรือนแล้ว

ตุมฺเห มคฺคํ คุตฺถ พวกท่านไปสู่ทางแล้ว

ตุมฺเห ฆร'มาคุตฺถ พวกท่านมาสู่เรือนแล้ว

อหํ มคฺคํ คํ เราไปสู่ทางแล้ว

อหํ ฆร'มาคํ เรามาสู่เรือนแล้ว

อหํ ตํ ปุริสํ อนฺวคํ เราตามบุรุษนั้นไปแล้ว

มยํ มคฺคํ คุมฺห พวกเราไปสู่ทางแล้ว

มยํ ฆรํ อาคุมฺห พวกเรามาสู่เรือนแล้ว

มยํ ตํ ปุริสํ อนฺวคุมฺห พวกเราตามบุรุษนั้นไปแล้ว

[หิยยัตตนีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

โส มคฺคํ อคมา เขาได้ไปสู่ทางแล้ว

เต มคฺคํ อคมู พวกเขาได้ไปสู่ทางแล้ว

[อัชชตนีวิภัตติ]

ตัวอย่างเช่น

โส อคมิ เขาได้ไปสู่ทางแล้ว

เต อคมุ, เต คุ พวกเขาได้ไปสู่ทางแล้ว

รูปพิเศษจากพระบาลี

อิทานิ เตสํ ปทรูปานิ ปากฏีกรณตฺถํ กิญฺจิ สุตฺตํ กถยาม- “โสปาค สมิตึ วนํ. อเถตฺถ ปญฺจโม อาคา. อาคุ เทวา ยสสฺสิโน. มาหํ กาโกว ทุมฺเมโธ, กามานํ วสมนฺวคํ. อคมา ราชคหํ พุทฺโธ. วงฺกํ อคมุ ปพฺพตํ. พฺราหฺมณา อุปคจฺฉุ มนฺติ เอวมาทีนิ ภวนฺติ.

ค คุ ค คุตฺถ คํ คุมฺห อคุ อคมุ อคมุ

อคมา'คมิ คจฺฉนฺติ อาทิเภทำ มเน กเร.

บัดนี้ เพื่อให้รูปบทของรูปพิเศษเหล่านั้น ปรากฏชัด ข้าพเจ้าจะแสดงตัวอย่างจาก พระบาลีสักเล็กน้อยดังต่อไปนี้:-

โสปาค สมิตึ วนำ297 แม้เขาก็มาสู่ป่าที่ชุมนุมแล้ว

อเถตฺถ ปญฺจโม อาคา298 พราหมณ์คนที่ ๕ มาในป่านี้แล้ว

อาคุ เทวา ยสสฺสิโน299 เทพผู้มีบริวารมาแล้ว

มาหำ กาโกว ทุมฺเมโธ- เราไม่ตกอยู่ในอำนาจของกามเหมือนกาโง่

กามานำ วสมนฺวคำ300

อคมา ราชคหำ พุทฺโธ301 พระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่กรุงราชคฤห์แล้ว

วงฺกำ อคมุ๎ ปพฺพตำ302 เสด็จไปถึงเขาวงกตแล้ว

พฺราหฺมณา อุปคจฺฉุ มำ303 พวกพราหมณ์เข้ามาหาเราแล้ว

บัณฑิตพึงใส่ใจศัพท์อันจำแนกเป็นรูปว่า ค, คุ, ค, คุตฺถ, คำ, คุมฺห [ปโรกขาปรัสสบท], อคุ, คมุ [หิยยัตตนี และ อัชชตนี] อคมุ [อัชชตนี] อคมา, อคมิ [หิยยัตตนี และอัชชตนี] อคมิ [อัชชตนี] คจฺฉำ [หิยยัตตนี, อัชชตนี].

บทนามที่สำเร็จมาจาก คมุ ธาตุ

อิทานิ นามิกปทานิ วุจฺจนฺเต- คโต, คนฺตา, คจฺฉำ, คจฺฉนฺตี, คจฺฉนฺตำ กุลำ, สหคตำ, คติ. คมนำ, คโม, อาคโม, อวคโม, คนฺตพฺพำ, คมนียำ, คมฺมำ, คมฺมมานำ, คมิยมานำ, โค, มาตุคาโม, หิงฺคุ, ชคุ, อินฺทคู, เมธโค อิจฺจาทีนิ, การิเต- คจฺฉาเปติ, คจฺฉาปยติ, คจฺเฉติ, คจฺฉยติ, คมฺเมติ. กมฺเม- คมฺมติ, คมิยติ, อธิคมฺมติ, อธิคมิยติ. ตุมนฺตาทิตฺเต “คนฺตุ, คมิตุ, คนฺตฺวา, คนฺตฺวาน, คมิตฺวา, คมิตฺวาน, คมิย, คมิยาน, คมฺม, อาคมฺม, อาคนฺตฺวา, อธิคมฺม, อธิคนฺตฺวา”อิจฺจาทีนิ. สปฺปธาตุสฺส ปน “สปฺโป, สปฺปินี, ปีฯสปฺปี, สปฺปิอิจฺจาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงบทนาม:-

ตัวอย่างเช่น

คโต ไปแล้ว

คนฺตา ผู้ไป

คจฺฉำ บุรุษผู้ไปอยู่

คจฺฉนฺตี สตรีผู้ไปอยู่

คจฺฉนฺตำ กุลำ ตระกูลที่ไปอยู่

สหคตำ ความเป็นไปร่วมกัน

คติ. คมนำ, คโม การไป

อาคโม การมา

อวคโม ความรู้

คนฺตพฺพำ, คมนียำ อันเขาพึงไป

คมฺมำ อันเขาพึงไป

คมฺมมานำ, คมิยมานำ อันเขาไปอยู่

โค วัว

มาตุคาโม มาตุคาม

หิงฺคุ กำจัดโรค=หิงคุ[ไม้ชนิดหนึ่งใช้ทำยา]

ชคุ, อินฺทคู สัตว์

เมธโค การทะเลาะ

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า คจฺฉาเปติ, คจฺฉาปยติ. คจฺเฉติ, คจฺฉยติ. คมฺเมติ (ให้ไปอยู่). เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า คมฺมติ, คมิยติ, อธิคมฺมติ, อธิคมิยติ (อันเขาไป อยู่). เมื่อลง ตุ ปัจจัยเป็นต้นจะมีรูปว่า คนฺตุ, คมิตุ (เพื่อไป), คนฺตฺวา, คนฺตฺวาน, คมิตฺวา, คมิตฺวาน, คมิย, คมิยาน, คมฺม (ไปแล้ว), อาคมฺม (มาแล้ว), อาคนฺตฺวา (มาแล้ว), อธิคมฺม, อธิคนฺตฺวา (ไปแล้ว) เป็นต้น. ส่วน สปฺป ธาตุ มีรูปว่า สปฺโป (งูตัวผู้), สปฺปินี (งูตัวเมีย), ปีฯสปฺปี (คนเปลี้ย), สปฺปิ (เนยใส) เป็นต้น

อัตถุทธาระของ สหคต ศัพท์

ตตฺถ สหคตสทฺโท304 ตพฺภาเว โวกิณฺเณ นิสฺสเย อารมฺมเณ สํสฏฺเจติ อิเมสุ อตฺเถสุ ทิสฺสติ. ตตฺถ “ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตาติ ตพฺภาเว เวทิตพฺโพ, นนฺทิราค-ภูตาติ อตฺโถ. “ยายํ ภิกฺขเว วีมํสา โกสชฺชสหคตา โกสชฺชสมฺปยุตฺตาติ โวกิณฺเณ เวทิตพฺโพ, อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺชมาเนน โกสชฺเชน โวกิณฺณาติ อยเมตฺถ อตฺโถ. “อฏฺจิกสญฺญาสหคตํ สติสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวตี”ติ นิสฺสเย เวทิตพฺโพ. อฏฺจิกสญฺญ นิสฺสาย อฏฺจิกสญฺญ ภาเวตฺวา ปฏิลทฺธนฺติ อตฺโถ. “ลาภี โหติ รูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีนํ อรูปสหคตานํ วาติ อารมฺมเณ. รูปารูปารมฺมณานนฺติ อตฺโถ. “อิทำ สุขำ อิมาย ปีติยา สหคตำ สหชาตำ สมฺปยุตฺตนฺติ สำสฏฺเจ, อิมิสฺสา ปีติยา สำสฏฺจนฺติ อตฺโถ. เอตฺเถตำ วุจฺจติ

ตพฺภาเว เจว โวกิณฺเณ นิสฺสยารมฺมเณสุ จ

สำสฏฺเจ จ สหคต-สทฺโท ทิสฺสติ ปญฺจสุ.

ในพากย์นั้น สหคต ศัพท์มีอรรถ ๕ ประการคือ ตพฺภาว (อรรถของบทที่ประกอบ ร่วมกันนั้น), โวกิณฺณ (เกลื่อนกล่น), นิสฺสย (ที่อาศัย) อารมฺมณ (อารมณ์) และ สำสฏฺจ (ระคน). ในบรรดาอรรถเหล่านั้น:-

อรรถตพฺภาว (อรรถของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น)

ตัวอย่างเช่น

ยายำ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราคสหคตา305

ตัณหาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ เป็นความยินดีพอใจ คือทำให้เกิดความยินดีพอใจ

อรรถโวกิณฺณ (เกลื่อนกล่น)

ตัวอย่างเช่น

ยายำ ภิกฺขเว วีมำสา โกสชฺชสหคตา โกสชฺชสมฺปยุตฺตา306

วีมังสาใดเกลื่อนกล่นด้วยความเกียจคร้านกอปรด้วยความเกียจคร้าน. ความหมาย ในตัวอย่างนี้ก็คือเกลื่อนกล่นด้วยความเกียจคร้านซึ่งเกิดขึ้นในระหว่างๆ

อรรถนิสฺสย (ที่อาศัย)

ตัวอย่างเช่น

อฏฺจิกสญฺญาสหคตำ สติสมฺโพชฺฌงฺคำ ภาเวติ307

ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันมีอัฏฐิกสัญญาเป็นที่อาศัย. ความหมายก็คือ ย่อม เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่บรรลุโดยอาศัยอัฏฐิกสัญญาคือเจริญอัฏฐิกสัญญาก่อน

อรรถอารมฺมณ (อารมณ์)

ตัวอย่างเช่น

ลาภี โหติ รูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีนํ อรูปสหคตานํ วา308

เป็นผู้บรรลุสมาบัติอันมีกสิณรูปเป็นอารมณ์ หรือมีนามธรรมเป็นอารมณ์. ความ หมายก็คือมีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีนามเป็นอารมณ์

อรรถสํสฏฺฐ (ระคน)

ตัวอย่างเช่น

อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ สหชาตํ สมฺปยุตฺตํ309

สุขนี้ระคน เกิดร่วมประกอบกับปีตินี้. ความหมายก็คือระคนกับปีตินี้

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ตพฺภาเว เจว โวกิณฺเณ นิสฺสยารมฺมเณสุ จ

สํสฏฺเฐ จ สหคต-สทฺโท ทิสฺสติ ปญฺจสุ.

สหคต ศัพท์มีอรรถ ๕ คือ ตพฺภาว (อรรถของบท ที่ประกอบร่วมกันนั้น), โวกิณฺณ (เกลื่อนกล่น), นิสฺสย (ที่อาศัย) อารมฺมณ (อารมณ์) และ สํสฏฺฐ (ระคน).

อธิบายบทว่า คติ

คตีติ คติคติ นิพฺพตฺติคติ อชฺฌาสยคติ วิภวคติ นิปฺผตฺติคติ ญาณคตีติ พหุวิธา คติ นาม310 ตตฺถ “ตํ คตึ เปจฺจ คจฺฉามีติ จ “ยสฺส คตึ น ชานนฺติ, เทวา คนฺธพฺพมานุสาติ จ อยํ คติคติ นาม. “อิเมสํ โข อหํ ภิกฺขูนํ สีลวนฺตานํ เนว ชานามิ คตึ วา อคตึ วาติ อยํ นิพฺพตฺติคติ นาม. “เอวํ โข เต อหํ พฺรหฺเม คติญฺจ ชานามิ ชุติญฺจ ชานามีติ อยํ อชฺฌาสยคติ นาม. “วิภโว คติ ธมฺมานํ นิพฺพานํ อรหโต คตีติ อยํ วิภวคติ นาม. “เทฺว คติโย ภวนฺติ อนญฺญาติ อยํ นิปฺผตฺติคติ นาม. “ตํ ตตฺถ คติมา ธิติมาติ จ “สุนฺทรํ นิพฺพานํ คโตติ จ อยํ ญาณคติ นาม.

เอตฺเถตํ วุจฺจติ

คติคตฺยญฺจ นิพฺพตฺยํ วิภวชฺฌาสเยสุ จ

นิปฺผตฺติยญฺจ ญาเณ จ คติสทฺโท ปวตฺตติ.

คติ ๖ ประเภท

บทว่า คติ มีความหมายว่า ชื่อว่า คติ มีหลายอย่างคือ คติคติ (คติคือภูมิ) นิพฺพตฺติ-คติ (คติคือการเกิด) อชฺฌาสยคติ (คติคืออัธยาศัย) วิภวคติ (คติคือความปราศจาก) นิปฺผตฺติคติ (คติคือความสำเร็จ) ญาณคติ (คติคือความรู้). บรรดาคติเหล่านั้น:-

คติคติ (คติคือภูมิ)

ตัวอย่างเช่น

ตं คตึ เปจฺจ คจฺฉามิ311

เราจะละภูมินั้นไป

ยสฺส คตึ น ชานนฺติ, เทวา คนฺธพฺพมานุสา312

เทวดาคนธรรพ์และมนุษย์ย่อมไม่รู้ภูมิของบุคคลใด

นิพฺพตฺติคติ (คติคือการเกิด)

ตัวอย่างเช่น

อิเมสं โข อหं ภิกฺขูนं สีลวนฺตานं เนว ชานามิ คตึ วา อคตึ วา313

เราไม่รู้เห็นการเกิดหรือการไม่เกิด[ความแปรปรวนเพราะโลกธรรม]ของภิกษุ

ผู้ทรงศีลเช่นนี้

อชฺฌาสยคติ (คติคืออัธยาศัย)

ตัวอย่างเช่น

เอวं โข เต อหं พฺรหฺเม คติญฺจ ชานามิ ชุติญฺจ ชานามิ314

ดูก่อนพรหม เรารู้เห็นอัธยาศัยและอานุภาพของท่าน

วิภวคติ (คติคือความปราศจาก)

ตัวอย่างเช่น

วิภโว คติ ธมฺมานं นิพฺพานं อรหโต คติ315

การดำรงอยู่เป็นความปราศจากไปของสังขตธรรม พระนิพพานเป็นที่ปราศจาก

กิเลสของพระอรหันต์

นิปฺผตฺติคติ (คติคือความสำเร็จ)

ตัวอย่างเช่น

เทฺว คติโย ภวนฺติ อนญฺญา316

ความสำเร็จเป็น ๒ อย่างเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น

ญาณคติ (คติคือความรู้)

ตัวอย่างเช่น

ตं ตตฺถ คติมา ธิติมา317

[วิธูรบัณฑิต]ผู้มีความรู้ มีความเพียรได้กราบทูลพระราชาในธรรมสภานั้น

สุนฺทรं นิพฺพานं คโต318

ผู้ตรัสรู้พระนิพพานอันดีงาม

ในเรื่องนี้ สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

คติคตฺยญฺจ นิพฺพตฺยं วิภวชฺฌาสเยสุ จ

นิปฺผตฺติยญฺจ ฌาเณ จ คติสทฺโท ปวตฺตติ.

คติ ศัพท์ มีอรรถ ๕ ประการ คือ คติคติ (คติคือภูมิ) นิพฺพตฺติคติ (คติคือการเกิด) อชฺฌาสยคติ (คติคือ อัธยาศัย) วิภวคติ (คติคือความปราศจาก) นิปฺผตฺติ-คติ (คติคือความสำเร็จ) ญาณคติ (คติคือความรู้).

อธิบายบทว่า โค เป็นต้น

คจฺฉตีติ โค. มาตุยา สมภาวํ มิสฺสีภาวญฺจ คจฺฉติ ปาปุณาตีติ มาตุคาโม. โรคํ หึสนฺตํ คจฺฉตีติ หิงฺคุ. อิมานิ ตสฺส นามานิ

หิงฺคุ หิงฺคุชตุจฺเจว ตถา หิงฺคุสิปาฏิกา

หิงฺคุชาตีติ กถิตาวินยฏฺฐกถาย หิ.319

ชคูติ จุติโต ชาตึ คจฺฉตีติ ชคุ. อินฺทฺริเยน คจฺฉตีติ อินฺทคู. อถวา อินฺทภูเตน กมฺมุนา คจฺฉตีติ อินฺทคู. “หินฺทคูติปิ ปาฬิ. ตตฺถ หินฺทนฺติ มรณํ. ตํ คจฺฉตีติ หินฺทคู320 สพฺพเมตํ สตฺตาธิวจนํ, ลิงฺคโต ปุลฺลิงฺคํ. เมถโคติ อตฺตโน นิสฺสยญฺจ ปรญฺจ เมถมาโน หึสมาโน คจฺฉติ ปวตฺตตีติ เมถโค, กลโห. “ตโต สมฺมนฺติ เมถคาติ 321 เอตฺถ หิ กลโห เมถคสทฺเทน ภควตา วุตฺโต. คมิตฺวาติ เอตฺถ (=อิมสฺมึ) -

อิสิวฺหยํ คมิตฺวาน วินิตฺวา ปญฺจวคฺคิเย

ตโต วิเนสิ ภควา คนฺตฺวา คนฺตฺวา ตหึ ตหินฺติ

อยํ ปาฬิ นิทสฺสนํ.

ชื่อว่า โค เพราะเป็นสัตว์ไป. ชื่อว่า มาตุคาม เพราะถึงความเป็นผู้เสมอกันและเจือ กับมารดา. ชื่อว่า หิงฺคุ (ต้นมหาหิงค์) เพราะเป็นสิ่งกำจัดโรค.

หิงฺคุ นั้นมีชื่อดังนี้:-

ก็ในวินัยอรรถกถาได้แสดงชื่อของ หิงฺคุ ไว้ ๔ ชื่อ คือ หิงฺคุ, หิงฺคุชตุ, หิงฺคุสิปาฏิกา และ หิงฺคุชาติ.

บทว่า ชคุ มีความหมายว่า ชื่อว่า ชคุ เพราะเป็นผู้ถึงความเกิดหลังการจุติ. ชื่อว่า อินฺทคู เพราะเป็นผู้เป็นไปกับด้วยอินทรีย์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อินฺทคู เพราะเป็นผู้ไปกับด้วย กรรมที่เป็นใหญ่. มีรูป ว่า หินฺทคู บ้าง. ในคำว่า หินฺทคู นั้น บทว่า หินฺทํ ได้แก่ ความตาย. ชื่อว่า หินฺทคู เพราะเป็นผู้ถึงความตาย. คำที่กล่าวมาทั้งหมดนั้นเป็นชื่อของสัตว์. แต่ว่าโดย ลิงค์เป็นศัพท์ปุงลิงค์. บทว่า เมถโค มีรูปวิเคราะห์ว่า การทะเลาะ ชื่อว่า เมถค เพราะเป็นผู้ เบียดเบียนร่างกายอันเป็นที่ตั้งของตนและผู้อื่น. ก็การทะเลาะตรัสไว้ด้วย เมถค ศัพท์ ดังพระบาลีนี้ว่า ตโต สมฺมนฺติ เมถคา (การทะเลาะย่อมสงบไปเพราะการไม่จองเวรนั้น). ในบทว่า คมิตฺวา นี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า

อิสิวฺหยํ คมิตฺวาน วินิตฺวา ปญฺจวคฺคิเย

ตโต วิเนสิ ภควา คนฺตฺวา คนฺตฺวา ตหึ ตหึ.322

พระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังป่าอิสิปตนะ ทรงแนะนำ ภิกษุปัญจวัคคีย์ ต่อจากนั้นได้เสด็จไปโปรดสัตว์ใน ที่นั้นๆ.

อธิบายบทว่า สปฺโป เป็นต้น

สปฺโปติ สปฺปตีติ สปฺโป, สํสปฺปนฺโต คจฺฉตีติ อตฺโถ. เตนาห อายสฺมา สาริปุตฺโต “โย กาเม ปริวชฺเชติ, สปฺปสฺเสว ปทาสิโรติ อิมิสฺสา ปาฬิยา นิทฺเทเส “สปฺโป วุจฺจติ อหิ. เกนฏฺเฐน สปฺโป? สํสปฺปนฺโต คจฺฉตีติ สปฺโป. ภุชนฺโต คจฺฉตีติ ภุชโค. อุเรน คจฺฉตีติ อุรโค. ปนฺนสิโร คจฺฉตีติ ปนฺนโค. สรีเรน สปฺปตีติ สรีสโป. พิเล สยตีติ พิลาสโย. ทาฐา ตสฺส อาวุโธติ ทาฐาวุโธ. วิสํ ตสฺส โฆรนฺติ โฆรวิโส. ชิวฺหา ตสฺส ทุวิธาติ ทุชิวฺโห. ทุวีหิ ชิวฺหาหิ รสํ สายตีติ ทุวิรสญฺญู”ติ. สปฺปินีติ อุรคี. ปีฬสปฺปีติ ปีเฬน สปฺปติ คจฺฉตีติ ปีฬสปฺปี, ปงฺคุโฬ. สปฺปีติ โยนํ ปริภุญฺชติ, ตสฺส พลายุวฑฺฒนตฺถํ สปฺปติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ สปฺปิ, ฆตํ.

บทว่า สปฺโป มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สปฺป เพราะเป็นสัตว์ไปได้ หมายความว่า เลื้อยไป ดังนั้น ในนิเทศแห่งพระบาลีนี้ว่า โย กาเม ปริวชฺเชติ, สปฺปสฺเสว ปทาสิโร323 (ผู้ใดเว้นจากกามเหมือนเว้นหัวงูด้วยเท้าของตน) ท่านพระสารีบุตรจึงกล่าวว่า งูเรียกว่า สปฺป. งู ชื่อว่า สปฺป เพราะเป็นสภาพอะไร ? ชื่อว่า สปฺป เพราะเป็นสัตว์เลื้อยไป

ชื่อว่า ภุชค เพราะเป็นสัตว์ขนดไป. ชื่อว่า อุรค เพราะเป็นสัตว์ไปด้วยอก. ชื่อว่า ปนฺนค เพราะเป็นสัตว์ มีหัวตกไป. ชื่อว่า สรีสป เพราะเป็นสัตว์ไปด้วยลำตัว. ชื่อว่า พิลาสย เพราะเป็นสัตว์อยู่ในรู. ชื่อว่า ทาฐาวุธ เพราะเป็นสัตว์มีเขี้ยวเป็นอาวุธ. ชื่อว่า โฆรวิส เพราะ เป็นสัตว์มีพิษร้ายแรง. ชื่อว่า ทุชิวฺห เพราะเป็นสัตว์มีลิ้น ๒ แฉก. ชื่อว่า ทุวิรสญฺญู เพราะเป็นสัตว์ลิ้มรสด้วยลิ้น ๒ แฉก324

บทว่า สปฺปินี ได้แก่ งูตัวเมีย. บทว่า ปีฬสปฺปี มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปีฬสปฺปี เพราะ ไปด้วยตั่ง ได้แก่ คนเปลี้ย. บทว่า สปฺปิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สปฺปิ เพราะเป็นสิ่งที่เป็นไป เพื่อเพิ่มพูนกำลังและอายุแก่ผู้บริโภค ได้แก่ เนยใส

สกฺก เฏก ลงฺฆ = คตฺยตฺถา ไป

สกฺกติ, นิสกฺกติ, ปริสกฺกติ. นิสกฺโก, ปริสกฺกนํ. เฏกติ. ฏีกา. ลงฺฆติ, อุลฺลงฺฆติ, โอลงฺฆติ, ลงฺฆโก, อุลฺลงฺฆิกา ปีติ.

สกฺกติ ย่อมไป
นิสกฺกติ ย่อมนั่ง
ปริสกฺกติ ย่อมพยายาม
นิสกฺโก การนั่ง
ปริสกฺกนํ ความพยายาม
เฏกติ ย่อมไป
ฏีกา คัมภีร์ฎีกา
ลงฺฆติ ย่อมไป
อุลฺลงฺฆติ ย่อมกระโดดไป
โอลงฺฆติ ย่อมกระโดดไป
ลงฺฆโก ผู้ไป

อุลฺลงฺฆิกา ปีติ ปีติโลดโผน

เก เร เค = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

กายติ. รายติ. คายติ. ชาตกำ. รา. คีตำ. กายิตุ. รายิตุ, คายิตุ . กายิตฺวา. รายิตฺวา. คายิตฺวา. ตตฺถ ชาตกนฺติ ชาตำ ภูตำ อตีตำ อตฺตโน จริตำ กายติ กเถติ ภควา เอเตนาติ ชาตกำ. ชาตกปาฬิ หิ อิธ ชาตกนฺติ วุตฺตำ 325 อญฺญตฺร ปน ชาตำ เอว ชาตกนฺติ คเหตพฺพา. ตถา หิ ชาตกสทฺโท ปริยตฺติยมฺปิ วตฺตติ “อิติวุตฺตกำ ชาตกำ อพฺภุตธมฺมนฺติอาทีสุ326 ชาติยมฺปิ วตฺตติ “ชาตกำ สโมธาเนสีติอาทีสุ.327 รา วุจฺจติ สทฺโท. คีตนฺติ คายนำ.

กายติ. รายติ ย่อมร้อง

คายติ ย่อมร้อง

ชาตกำ ชาดก

รา เสียง

คีตำ การขับร้อง

กายิตุ. รายิตุ เพื่อร้อง

คายิตุ เพื่อร้อง

กายิตฺวา ร้องแล้ว

รายิตฺวา ร้องแล้ว

คายิตฺวา ร้องแล้ว

ในพากย์นั้น บทว่า ชาตก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ชาตก เพราะเป็นเครื่องแสดงจริต ของพระองค์ อันเป็นอดีตของพระผู้มีพระภาค. ก็พระบาลีชาดก เรียกว่า ชาตก ในที่นี้. ส่วน ในที่อื่นพึงถือเอารูปวิเคราะห์ว่า สิ่งที่เกิดมาแล้วนั่นเทียว ชื่อว่า ชาตก[โดยลง ก ปัจจัยใน อรรถสกัตถ์]. จริงอย่างนั้น ชาตกศัพท์ย่อมเป็นไปแม้ในอรรถเทสนา เช่น อิติวุตฺตกำ (อิติวุตตกะ) ชาตกำ (เทสนา) อพฺภุตธมฺมำ (อัพภุตธรรม). ย่อมเป็นไปในชาติ เช่น ชาตกำ สโมธาเนสิ (ประชุมชาดก=เรื่องราวในอดีต)

เสียงเรียกว่า รา.

บทว่า คตำ แปลว่า การขับร้อง

เข เช เส = ขเย สิ้นไป

ขายติ. ชายติ. สายติ. ขยำ คจฺฉตีติ อตฺโถ.

เอตฺถ ปน สิยา “นนุ จ โภ ขายตีติ ปทสฺส ขาทตีติ วา ปญฺญายตีติ วา อตฺโถ ภวติ, ตถา ชายตีติ ปทสฺส นิพฺพตฺตตีติ อตฺโถ, สายตีติ ปทสฺส รสำ อสฺสาเทตีติ อตฺโถ, เอวำ สนฺเต โภ กสฺมา อิธ เอวำ อตฺโถ ตุมฺเหหิ กถิยตีติ? สจฺจำ, ธาตูนนฺตุ อเนกตฺถตฺตา เอวำ อตฺโถ กเถตุ ลพฺภติ. ตถา หิ “อปฺปสฺสุตายำ ปุริโส, พลิพทฺโทว ชีรตีติ เอตฺถ ชีรตีติ อยำ สทฺโท ชรำ ปาปุณาตีติ อตฺถำ อวตฺวา วฑฺฒตีติ อตฺถเมว วทติ, เอวำ สมฺปทมิทำ ทฏฺฐพฺพำ.

ขายติ. ชายติ. สายติ (ย่อมสิ้นไป) หมายความว่า ย่อมถึงความสิ้นไป.

ก็ในที่นี้ พึงมีคำท้วงว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ บทว่า ขายติ มีความหมายว่า ขาทติ (ย่อมเคี้ยวกิน) หรือ ปญฺญายติ (ย่อมปรากฏ). โดยทำนองเดียวกัน บทว่า ชายติ มีความ หมายว่า นิพฺพตฺตติ (ย่อมเกิด). บทว่า สายติ มีความหมายว่า ย่อมยินดีรส (ลิ้มรส) มิใช่หรือ [หากเป็นตามนี้]เหตุใด ท่านจึงแสดงความหมายอย่างนี้ไว้ในที่นี้เล่า ?

ตอบ: ถูกต้องแล้ว ข้าพเจ้าอาจแสดงความหมายอย่างนี้ได้ เพราะธาตุมีอรรถ มากเป็นอเนก. จริงอย่างนั้น ในข้อความพระบาลีนี้ว่า อปฺปสฺสุตายํ ปุริโส, พลิพทฺโทว ชีรติ328 บทว่า ชีรติ ไม่ได้แสดงความหมายว่า "ย่อมถึงความคร่ำคร่า" แต่แสดงความหมาย ว่า "เจริญ" ฉันใด. พึงทราบอุปไมยฉันนั้น

คุ ฆุ กุ อุ = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

ควติ. ฆวติ. กวติ. อวติ.

ควติ. ฆวติ ย่อมร้อง

กวติ. อวติ ย่อมร้อง

ขุ รุ กุ = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

โขติ. โรติ ย่อมร้อง

โกติ. ย่อมร้อง

จุ ชุ ปุ ปฺลุ คา เส = คติยํ ไป

จวติ. ชวติ. ปวติ. ปฺลวติ. คาติ. เสติ. จวนํ, จุติ. ชวนํ, ชโว. ปวนํ, ปฺลวนํ. คานํ. เสตุ. โปโต. ปฺลโว. เอตฺถ คานนฺติ คมนํ. โปโตติ ปวติ คจฺฉติ อุทเก เอเตนาติ โปโต, นาวา. ตถา ปฺลวติ น สีทตีติ ปฺลโว, นาวา เอว. “ภินฺนปฺลโว สาครสฺเสว มชฺเฌติ หิ ชาตกปาฬิ ทิสฺสติ. “นาวา, โปโต, ปฺลโว, ชลยานํ, ตรณนฺติ นาวาภิธานานิ.

จวติ ย่อมเคลื่อนไป

ชวติ ย่อมแล่นไป

ปวติ ย่อมวิ่งไป

ปฺลวติ ย่อมลอยไป

คาติ, เสติ ย่อมไป

จวนํ, จุติ การเคลื่อนไป

ชวนํ การแล่นไป

ชโว ผู้แล่นไป

ปวนํ การไป

ปฺลวนํ การลอยไป

คานํ การไป

เสตุ สะพาน

โปโต, ปฺลโว เรือ

ในที่นี้ การไป ชื่อว่า คาน. เรือ ชื่อว่า โปต เพราะเป็นสิ่งที่ไปในน้ำ. อนึ่ง เรือ ชื่อว่า ปฺลว เพราะเป็นสิ่งลอยไป คือ ไม่จม ดังพระบาลีชาดกว่า ภินฺนปฺลโว สาครสฺเสว มชฺเฌ329 (เหมือนคนที่มีเรือแตกกลางทะเล[ย่อมสับสนไม่ได้ที่อาศัย]). ศัพท์ที่เป็นชื่อของเรือมีดังนี้ คือ นาวา, โปต, ปฺลว, ชลยาน และ ตรณ

เธ เถ = สทฺท; ออกเสียง;

= สงฺฆาเตสุ รวมกัน

ธายติ. ถายติ. ภาเว- ธิยติ, ถิยติ. อิตฺถี. ถี.

ธายติ. ถายติ. (ย่อมร้อง, ย่อมรวมกัน). ในอรรถภาวะ มีรูปว่า ธิยติ, ถิยติ (อันเขา ย่อมร้อง, อันเขาย่อมรวมกัน). อิตฺถี. ถี (หญิง)

เท เต = ปาลเน รักษา

ทายติ ย่อมรักษา

ตายติ ย่อมรักษา

ทยา การรักษา = ความเมตตา, ความกรุณา

ตาณ ที่ต้านทาน, พระนิพพาน

รา ลา = อาทาเน ถือเอา

ราติ. ลาติ ย่อมถือเอา

อติ อทิ = พนฺธเน ผูก

อนฺตติ ย่อมผูก

อนฺทติ ย่อมผูก

อนฺต ใส้ใหญ่, ลำใส้ใหญ่

อนฺทุ ขื่อ

ชุต สุภ รุจ = ทิตฺติยं รุ่งโรจน์

โชตติ. โสภติ ย่อมรุ่งโรจน์

โรจติ, วิโรจติ ย่อมรุ่งโรจน์

อก อค = กุฏิลายं คติยं ไปคด

อกติ. อคติ ย่อมไปคด

นาถ นาธ = ยาจโนปตาปิสฺสริยาสีสาสุ ขอ; เร่าร้อน; เป็นใหญ่; หวัง

นาถติ. นาธติ.

นาถติ. นาธติ ย่อมขอ

สล หุล จล = กมฺปเน ไหว, สั่น

สลติ. หุลติ. จลติ. กุสลं.

เอตฺถ จ กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยตีติ กุสลํ, เหตุกตฺตุวเสนิทํ นิพฺพจนํ ทฏฺฐพฺพํ. ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยํ “กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลาติ เหตุกตฺตุวเสน330 อตฺโถ กถิโต. อิทํ สลธาตุวเสน กุสลสทฺทสฺส นิพฺพจนํ. อญฺเญสมฺปิ ธาตูนํ วเสน กุสลสทฺทสฺส นิพฺพจนํ ภวติ. ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยํ อญฺญานิปิ นิพฺพจนานิ ทสฺสิตานิ. กถํ? “กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺตีติ กุสา, เต อกุสลธมฺมสงฺขาเต กุเส ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุสลา. กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต ญาณํ กุสํ นาม, เตน กุเสน ลาตพฺพาติ กุสลา, คเหตพฺพา ปวตฺเตตพฺพาติ อตฺโถ. ยถา วา กุสา อุภยภาคคตํ หตฺถปฺปเทสํ ลุนนฺติ, เอวมิเมปิ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนภาเวน อุภยภาคคตํ กิเลสปกฺขํ ลุนนฺติ, ตสฺมา กุสา วิย ลุนนฺตีติปิ กุสลาติ.

เอวํ อญฺญานิปิ นิพฺพจนานิ ทสฺสิตานิ.

สลติ, หุลติ ย่อมไหว

จลติ ย่อมไหว

กุสลํ กุศล

วิเคราะห์ กุสล ศัพท์

ก็ในเรื่องนี้ ที่ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะทำให้บาปธรรมที่น่าตำหนิหวั่นไหว. พึงทราบรูปวิเคราะห์นี้โดยความเป็นเหตุกัตตุวาจก. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีได้ อธิบายเป็นเหตุกัตตุวาจกว่า กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํ-เสนฺตีติ กุสลา (ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะทำให้บาปธรรมที่น่าตำหนิหวั่นไหว คือ ทำให้ สั่นคลอน ทำให้พินาศไป). นี้เป็นรูปวิเคราะห์ของ กุสล ศัพท์โดยเนื่องด้วย สล ธาตุ. ยังมีรูป วิเคราะห์ ของ กุสล ศัพท์โดยเนื่องด้วยธาตุอื่น. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีได้แสดงรูป วิเคราะห์อื่นๆ อีกดังนี้ว่า

อีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมใดย่อมนอนเนื่องด้วยอาการน่าตำหนิ เหตุนั้น สภาวธรรม

นั้น ชื่อว่า กุส, ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะกำจัดบาปธรรมที่นอนเนื่องด้วยอาการน่า ตำหนิ กล่าวคืออกุศลธรรมเหล่านั้น. อีกนัยหนึ่ง ญาณ ชื่อว่า กุส เพราะเป็นสภาวะกระทำ บาปธรรมที่น่าตำหนิให้อ่อนกำลังหรือให้หมดไป. ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะอันบุคคลพึง ถือเอาคือให้เป็นไปด้วยปัญญาที่ชื่อว่า กุสะนั้น. อีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมเหล่าใด ย่อมตัดทอน ฝ่ายกิเลสอันเป็นไปในส่วนทั้งสองคือส่วนที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด[อนุสัยกิเลสและ ปริยุฏฐานกิเลส] เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบคมหญ้าทั้งสอง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะตัดทอนฝ่ายกิเลสเหมือนหญ้าคา 331

พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงรูปวิเคราะห์แม้อื่นๆ อย่างนี้แล.

วินิจฉัยลิงค์ของ กุสล ศัพท์

ตตฺร “ธมฺมา” อิติ ปทาเปกฺขํ กตฺวา ตทนุรูปลิงฺควจนวเสน “กุสลาติ นิทฺเทโส กโต, อิธ ปน สามญฺญนิทฺเทสวเสน “กุสลนฺติ นปุสเกกวจนนิทฺเทโส อมฺเหหิ กโต. ปุญฺญวาจโก หิ กุสลสทฺโท อาโรคฺยวาจโก จ เอกนฺเตน นปุสกลิงฺโค, อิตรตฺถวาจโก ปน ติลิงฺคิโก, ยถา กุสโล ผสฺโส, กุสลา เวทนา. กุสลํ จิตฺตนฺติ. กุสลสทฺ

โท อิมสฺมึ ภูวาทิคเณ ลาธาตุสลธาตุวเสน นิปฺผตฺตึ คโตติ เวทิตพฺโพ. อิติ ภูวาทิคเณ สโมธานคตธาตุโย สมตฺตา.

ในพากย์นั้น ท่านเพ่งถึงบทว่า ธมฺมา จึงอธิบายว่า กุสลา โดยเนื่องด้วยลิงค์และ พจน์อันคล้อยตามบทดังกล่าว. แต่ในที่นี้ ข้าพเจ้าแสดงเป็นนปุงสกลิงค์ เอกพจน์ว่า กุสลํ ด้วยการแสดงโดยสามัญทั่วไป. กุสล ศัพท์ที่ระบุถึงบุญและความไม่มีโรคเป็นนปุงสก-ลิงค์แน่นอน. หากระบุอรรถนอกจากนี้เป็นได้ ๓ ลิงค์ เช่น กุสโล ผสฺโส (ผัสสะที่เป็นกุศล). กุสลา เวทนา332 (เวทนาที่เป็นกุศล). กุสลํ จิตฺตํ333 (จิตที่เป็นกุศล). กุสล ศัพท์ พึงทราบว่า สำเร็จรูปมาจาก ลา ธาตุ และ สล ธาตุในภูวาทิคณะนี้.

จบธาตุที่ระคนกันในภูวาทิคณะ
ด้วยประการฉะนี้

อิจฺเจวํ
วิตฺถารโต จ สงฺเขปา ภูวาทีนํ คโณ มยา
โย วิภตฺโต สอุทฺเทโส สนิทฺเทโส ยถารหํ.
อุปสคฺคนิปาเตหิ นานาอตฺถยุเตหิ จ
โยเชตฺวาน ปทาเนตฺถ ทสฺสิตานิ วิสุ วิสุ.
ปาฬินิทสฺสนาทีหิ ทสฺสิตานิ สเหว ตุ
ตฺยาทฺยนฺตานิ จ รูปานิ สฺยาทฺยนฺตานิ จ สพฺพโส.
ปทานํ สทิสตฺตญฺจ ตถา วิสทิสตฺตนํ
โจทนาปริหาเรหิ สหิโต จตฺถนิจฺฉโย.
อตฺถุทฺธาโร'ภิธานญฺจ ลิงฺคตฺตยวิมิสฺสนํ
อภิเธยฺยกลิงฺเคสุ สวิเสสปทานิ จ.
นานาปทพหุปฺปท- สโมธานญฺจ ทสฺสิตํ
รูฬฺหิสทฺทาทโย เจว สุวิภตฺตา อนากุลา.
สพฺพนามํ สพฺพนาม- สทิสานิ ปทานิ จ
นานาปเทหิ โยเชตุ ทสฺสิตานิ ยถารหํ.
ตุมนฺตานิ จ รูปานิ ตฺวาทฺยนฺตานิ จ วิญฺญุนํ
ปิฏเก ปาฏวตฺถาย สพฺพเมตํ ปกาสิตํ.
ด้วยถ้อยคำดังนี้

ข้าพเจ้าได้แสดงคณะของ ภู ธาตุเป็นต้นพร้อมด้วย อุเทศและนิเทศทั้งโดยสังเขปและพิสดาร

ในภูวาทิคณะนี้ได้แสดงบทโดยประกอบกับอุปสรรค และนิบาตที่กอรปด้วยอรรถต่างๆ ไว้ทีละอย่างไป

นอกจากนั้น ข้าพเจ้าได้แสดงรูปศัพท์ที่มีวิภัตติ อาขยาตคือ ติ เป็นต้นและมีวิภัตตินามคือ สิ เป็นต้น อยู่ท้ายพร้อมทั้งอุทาหรณ์จากพระบาลีเป็นต้น

ทั้งแสดงความเสมอกันและไม่เสมอกันของบท พร้อม ทั้งการวินิจฉัยอรรถและปุจฉาวิสัชชนาไว้

แม้การแสดงอรรถ, คำไวพจน์, การระคนกับลิงค์ทั้ง ๓ และบทพิเศษในนามศัพท์ที่เป็นบทขยาย (อภิ-เธยยลิงค์) ก็ได้แสดงไว้แล้ว

อนึ่ง กลุ่มบทที่มีอรรถต่างๆ หรือมีบทจำนวนมากก็ ได้แสดงไว้ ทั้งรูฬหิศัพท์เป็นต้นก็จำแนกไว้อย่าง ชัดเจนไม่สับสน

นอกจากนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงสรรพนามและบทที่คล้าย สรรพนามไว้ตามสมควร เพื่อการประกอบกับบท ต่างๆ [ในพากย์] และกล่าวถึงรูปศัพท์ที่ลง ตุ และ ตฺวา ปัจจัยเป็นต้นอยู่ท้าย ข้อความทั้งหมดนี้กล่าวไว้ เพื่อ ความฉลาดของวิญญูชนในพระไตรปิฎก.

เย สทฺทนีติมฺหิ อิมำ วิภาคำ
ชานนฺติ สมฺมา มุนิสาสเน เต
อตฺเถสุ สพฺเพสุปิ วีตกงฺขา
อจฺฉมฺภิโน สีหสมา ภวนฺติ.
วิภูตภูตคฺคสยมฺภุจกฺเก
สุภูตภูรึ วทตา นรานำ
โย สทฺทนีติมฺหิ ภุวาทิกณฺโฑ
วุตฺโต มยา ตำ ภชถตฺถกามา.

ชนเหล่าใด เข้าใจการจำแนกดังกล่าวในสัททนีติ ปกรณ์ด้วยดี ชนเหล่านั้นจะปราศจากความสงสัยในอรรถทั้งปวง แกล้วกล้าดั่งราชสีห์ในศาสนา ของพระจอมมุนี

ข้าพเจ้าผู้กล่าวถึงปัญญาอันประจักษ์ดีแก่ชน ทั้งหลายได้แสดงภูวาทิกัณฑ์ไว้ในศาสนาของพระสยัมภูผู้เลื่องลือเหนือกว่าสรรพสัตว์ เชิญท่าน ผู้ปรารถนาประโยชน์ สดับภูวาทิกัณฑ์นั้นเถิด.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนำ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ ปนฺนรสหิ ปริจฺเฉเทหิ มณฺฑิโต ภูวาทิคโณ นาม โสฬสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๖ ชื่อว่าภูวาทิคณะอันประดับด้วยข้อความ ๑๕ ปริจเฉท ในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญ ในโวหารที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๗
รุธาทิฉักกะ๑

รุธาทิคณิกะ

หมวด รุธิ ธาตุเป็นต้น

อิโต ปรๆ ปวกฺขามิ รุธาทิกคณาทโย.

สาสนสฺโสปการาย คเณ ตุ ฉพฺพิเธ กถๆ.

แต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงคณะ ๖ หมวดมีรุธาทิคณะ เป็นต้น เพื่อเป็นอุปการะแก่ศาสนา.

รุธิ = อาวรเณ ปิด; ล้อม; รบกวน; ห้าม

รุธิธาตุ อาวรเณ วตฺตติ. เอตฺถ อาวรณๆ นาม ปิทหนๆ วา ปริรุนฺธนๆ วา ปลิพุทฺธนๆ วา หริตุ วา อปฺปทานๆ, สพฺพเมตๆ วฏฺฏติ. รุนฺธติ, รุนฺธิติ, รุนฺธีติ, รุนฺเธติ, อวรุนฺเธติ. กมฺมนิ-

มคฺโค ปุริเสน รุนฺธิยติ. โรโธ, โอโรโธ, วิโรโธ, ปฏิวิโรโธ, วิรุทฺโธ, ปฏิวิรุทฺโธ, ปริรุทฺโธ. อวรุทฺโธ, รุนฺธิตุ, ปริรุนฺธิตุ. รุนฺธิตฺวา. ปริรุนฺธิตฺวา.

รุธิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ปิด; ล้อม; รบกวน; ห้าม

อาวรณ คือ การปิด; การล้อม; การรบกวน; การห้าม.

ทั้งหมดนี้ย่อมควร

รุนฺธติ, รุนฺธิติ ย่อมปิด

รุนฺธีติ, รุนฺเธติ ย่อมปิด

อวรุนฺเธติ ย่อมขับไล่

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า[รุนฺธิยติ] ตัวอย่างเช่น มคฺโค ปุริเสน รุนฺธิยติ (หนทางอันบุรุษย่อมปิด, บุรุษย่อมปิดหนทาง)

โรโธ ที่จองจำ

โอโรโธ นางสนม

วิโรโธ การขัดแย้ง

ปฏิวิโรโธ การขัดแย้งบ่อยๆ

วิรุทฺโธ ขัดแย้งแล้ว

ปฏิวิรุทฺโธ ขัดแย้งแล้วเนืองๆ

ปริรุทฺโธ อันเขาแวดล้อมแล้ว

อวรุทฺโธ อันเขาขับไล่แล้ว

รุนฺธิตุ เพื่อปิด

ปริรุนฺธิตุ เพื่อแวดล้อม

รุนฺธิตฺวา ปิดแล้ว

ปริรุนฺธิตฺวา แวดล้อมแล้ว

อธิบาย โรโธ เป็นต้น

ตตฺร โรโธติ จารโก. โส หิ รุนฺธติ ปเวสิตานํ กุรูรกมฺมนฺตานํ สตฺตานํ คมนํ อาวรตีติ โรโธติ วุจฺจติ. โอโรโธติ ราชุพฺพรี, สา ปน ยถากามจารํ จริตุ อปฺปทาเนน โอรุนฺธิยติ อวรุนฺธิยตีติ โอโรโธ. วิโรโธติ อนนุกูลตา. ปฏิวิโรโธติ ปุนปฺปุนํ อนนุกูลตา. วิรุทฺโธติ วิโรธํ อาปนฺโน. ปฏิวิรุทฺโธติ ปฏิสตฺตุภาเวน วิโรธํ อาปนฺโน. ปริรุทฺโธติ คหณตฺถาย สมฺปริวาริโต. วุตฺตญฺหิ “ยถา อรีหิ ปริรุทฺโธ วิชฺชนฺเต คมเน ปเถติ. อวรุทฺโธติ ปพฺพาชิโต.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า โรโธ เรือนจำ โดยแท้จริงแล้ว เรือนจำนั้น เรียกว่า โรธะ เพราะเป็นที่ห้าม การไปของสัตว์ทั้งหลายที่เข้าไปแล้วซึ่งมีการกระทำอันหยาบช้า

บทว่า โอโรโธ แปลว่า นางสนม. อนึ่ง นางสนมนั้น ชื่อว่า โอโรธะ เพราะถูกห้ามด้วย การไม่ให้เที่ยวไปตามที่ตนต้องการ

บทว่า วิโรโธ มีความหมายว่า ความไม่สอดคล้อง

บทว่า ปฏิวิโรโธ มีความหมายว่า ความไม่สอดคล้องเนืองๆ

บทว่า วิรุทฺโธ มีความหมายว่า ถึงความขัดแย้งแล้ว

บทว่า ปฏิวิรุทฺโธ มีความหมายว่า ถึงความขัดแย้งโดยความเป็นปฏิปักษ์

บทว่า ปริรุทฺโธ (อันเขาแวดล้อมแล้ว) มีความหมายว่า แวดล้อมแล้วเพื่อจับกุม สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า ยถา อรีหิ ปริรุทฺโธ วิชฺชนฺเต คมเน ปเถ (เมื่อทางไปมีอยู่ คนที่ถูกศัตรูแวดล้อมแล้วย่อมแสวงหาหนทาง ฉันใด)

บทว่า อวรุทฺโธ มีความหมายว่า อันเขาขับไล่แล้ว

มุจ = โมจเน ปล่อย

มิคํ พนฺธนา มุญฺจติ. มุญฺจนํ, โมจนํ. ทุกฺขปฺปโมจนํ, โมโจ. โมโจติ เจตฺถ อฏฺจิก-กทลีรุกฺโข. มุญฺจิตุ. มุญฺจิตฺวา. การิเต “โมเจติ, โมเจตุ, โมเจตฺวาติอาทีนิ.

มิคํ พนฺธนา มุญฺจติ ย่อมปล่อยเนื้อจากบ่วง

มุญฺจนํ, โมจนํ การปล่อย

ทุกฺขปฺปโมจนํ การเปลื้องทุกข์

โมโจ กล้วยมีเมล็ด

อนึ่งในคำว่า โมโจ นี้ หมายถึงต้นกล้วยที่มีเมล็ด

มุญฺจิตุ เพื่อปล่อย

มุญฺจิตฺวา ปล่อยแล้ว

ในกรณีที่ลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โมเจติ (ย่อมให้ปล่อย), โมเจตุ (เพื่อให้ปล่อย), โมเจตฺวา (ให้ปล่อยแล้ว) ดังนี้เป็นต้น

วิจ = วิเรจเน ถ่าย, ระบาย

ริญฺจติ, ริญฺจนํ, วิเรจนํ, วิเรโก, วิเรจโก, ริญฺจิตุ, ริญฺจิตฺวา,

ริญฺจติ ย่อมถ่าย

ริญฺจนํ การถ่าย

วิเรจนํ ยาถ่าย

วิเรโก โรคถ่าย, อหิวาตกโรค

วิเรจโก ผู้ถ่าย

ริญฺจิตุ เพื่อถ่าย

ริญฺจิตฺวา ถ่ายแล้ว

สิจ = ปคฺฆรเณ ไหล

อุทเกน ภูมึ สิญฺจติ. ปุตฺตํ รชฺเช อภิสิญฺจิ. อภิเสโก. มุทฺธาภิสิตฺโต ขตฺติโย. สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ. สิตฺตฏฺฐานํ. สิญฺจิตุ. สิญฺจิตฺวา.

อุทเกน ภูมึ สิญฺจติ ย่อมราดแผ่นดินด้วยน้ำ

ปุตฺตํ รชฺเช อภิสิญฺจิ อภิเษกบุตรในราชสมบัติ

อภิเสโก อภิเษก

มุทฺธาภิสิตฺโต ขตฺติโย กษัตริย์ผู้ทรงได้รับมุทธาภิเษกแล้ว

สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ - ภิกษุ เธอจงวิดเรือนี้,-

สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ1 เรือที่เธอวิดแล้วจักแล่นไปเร็ว

สิตฺตฏฺฐานํ สถานที่ราดน้ำแล้ว

สิญฺจิตุ, สิญฺจิตฺวา เพื่อราด, ราดแล้ว

ยุช = โยเค ประกอบ, กระทำ

ยุญฺชติ, อนุยุญฺชติ. กมฺมนิ “ยุญฺชียตีติ รูปานิ. เกจิ “ยุญฺชเตติ อิจฺฉนฺติ. ยุญฺชนํ, สโยโค, อนุโยโค, ภาวนานุยุตฺโต, สญฺโญโค, สญฺโญชนํ, อตฺถโยชนา. ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนํ. ยุญฺชิตุ, อนุยุญฺชิตุ. อนุยุญฺชิตฺวา. โยเชติ. ตตฺถ สญฺโญชนนฺติ พนฺธนํ กามราคาทิ. โยชนนฺติ

วิทตฺถิ ทฺวาทสงฺคุลโย ตทฺวยํ รตนํ มตํ

สตฺตรตนิกา ยฏฺฐิ อุสภํ วีสยฏฺฐิกํ

คาวุตํ อุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตํ.

ยุญฺชติ ย่อมประกอบ

อนุยุญฺชติ ย่อมประกอบเนืองๆ

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า ยุญฺชียติ (ย่อมถูกประกอบ). อาจารย์บางคนชอบรูปว่า ยุญฺชเต (ย่อมถูกประกอบ)

ยุญฺชนํ การประกอบ

สंโยโค การประกอบร่วมกัน

อนุโยโค การถาม, การซักไซร้

ภาวนานุยุตฺโต ผู้ประกอบเนืองๆ ในภาวนา

สญฺโญโค การประกอบร่วมกัน

สญฺโญชนं สัญโญชน์

อตฺถโยชนา การประกอบอรรถ

ทีฆं สนฺตสฺส โยชนं2 ระยะทางหนึ่งโยชน์ของผู้เหน็ดเหนื่อยยาว

ยุญฺชิตุ เพื่อประกอบ

อนุยุญฺชิตุ เพื่อประกอบเนืองๆ

อนุยุญฺชิตฺวา ประกอบเนืองๆ แล้ว

โยเชติ ย่อมประกอบ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สญฺโญชนं คือ เครื่องผูกสัตว์มีกามราคะเป็นต้น. ในบทว่า โยชนं (โยชน์) พึงทราบข้อความดังนี้ว่า

วิทตฺถิ ทฺวาทสงฺคุลฺโย ตทฺวยं รตนं มตं

สตฺตรตนิกา ยฏฺฐิ อุสภं วีสยฏฺฐิกं

คาวุตं อุสภาสีติ โยชนं จตุคาวุตं.

๑๒ นิ้ว ชื่อว่า วิทัตถิ (คืบ), สองคืบนั้น ชื่อว่า รัตนะ (ศอก), ระยะ ๗ ศอก ชื่อว่า ยัฏฐิ (ไม้เท้า), ระยะ ไม้เท้า ๒๐ ช่วง ชื่อว่า อุสภะ, ระยะ ๘๐ อุสภะ ชื่อว่า คาวุต และ ๔ คาวุต ชื่อว่า โยชน์.

ภุช = ปาลนพฺยวหรเณสุ รักษา; กลืนกิน

ปาลนं รกฺขณं. พฺยวหรณं อชฺโฌหรณं.

ภุญฺชติ, ปริภุญฺชติ, สंภุญฺชติ. ทาสปริโภเคน ปริภุญฺชิ. การิเต “โภเชติ โภชยตี”ติอาทีนิ รูปานิ. โภชนं, สมฺโภโค, มหิภุโช, คามโภชโก อุปโภโค, ปริโภโค. ภุตฺโต โอทโน ภวตา. สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหं. โอทนं ภุตฺโต ภุตฺตวา ภุตฺตาวี. ตุมนฺตาทิตฺเต “ภุญฺชิตุ, ปริภุญฺชิตุ, โภเชตุ, โภชยิตุ, ภุญฺชิตฺวา, ภุญฺชิตฺวาน, ภุญฺชิย, ภุญฺชิยาน, โภเชตฺวา, โภเชตฺวาน, โภชยิตฺวา, โภชยิตฺวานอิจฺจาทีนิ ปริสทฺทาทีหิ วิเสสิตพฺพานิ.

ปาลน คือ การรักษา. พฺยวหรณ คือ การกลืนกิน

ภุญฺชติ ย่อมรักษา, ย่อมบริโภค

ปริภุญฺชติ ย่อมบริโภค

สंภุญฺชติ ย่อมใช้สอย

ทาสปริโภเคน ปริภุญฺชิ3 (ใช้สอยแล้วด้วยการใช้สอยอย่างทาส). เมื่อลงการิต-ปัจจัยจะมีรูปว่า โภเชติ, โภชยติ ย่อมให้บริโภค เป็นต้น

โภชนं การบริโภค, ของบริโภค

สมฺโภโค การบริโภคร่วมกัน, การคบหา

มหิภุโช ผู้เสวยแผ่นดิน, พระราชา

คามโภชโก ผู้กินบ้าน = กำนัน

อุปโภโค อุปโภค, เครื่องใช้

ปริโภโค ของบริโภค

ภุตฺโต โอทโน ภวตา (ข้าวสุก อันท่านบริโภคแล้ว). สเจ ภุตฺโต ภเวยฺยาหำ4(ถ้าเราพึง

เป็นผู้บริโภคไซร้). โอทนำ ภุตฺโต ภุตฺตวา ภุตฺตาวี (กินข้าวสุกแล้ว). เมื่อลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น พึงแสดงรูปพิเศษโดยการประกอบกับ ปริ อุปสรรคดังนี้คือ

ภุญฺชิตุ, ปริภุญฺชิตุ เพื่อบริโภค

โภเชตุ, โภชยิตุ เพื่อให้บริโภค

ภุญฺชิตฺวา, ภุญฺชิตฺวาน บริโภคแล้ว

ภุญฺชิย, ภุญฺชิยาน บริโภคแล้ว

โภเชตฺวา, โภเชตฺวาน ให้บริโภคแล้ว

โภชยิตฺวา, โภชยิตฺวาน ให้บริโภคแล้ว

คำอธิบาย ภุญฺชติ เป็นต้น

ตตฺร ภุญฺชตีติ ภตฺตำ ภุญฺชติ, โภชนียำ ภุญฺชติ. ตถา หิ “ขาทนียำ วา โภชนียำ วา ขาทติ วา ภุญฺชติ วาติอาทิ วุตฺตำ. อปิจ กทาจิ ขาทนีเยปิ “ภุญฺชตีติ โวหาโร ทิสฺสติ. “ผลานิ ขุทฺทกปฺปานิ, ภุญฺช ราช วราวรนฺติ หิ วุตฺตำ. ปริภุญฺชตีติ จีวรำ ปริภุญฺชติ, ปิณฺฑปาตำ ปริภุญฺชติ, คิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารำ ปริภุญฺชติ, ปฏิเสวตีติ วุตฺตำ โหติ. เตเนว จ ปฏิเสวตีติ ปริภุญฺชตีติ อตฺโถ สำวณฺณิยติ. อปิจ “กาเม ภุญฺชตีติ จ “ปญฺจกามคุเณ ปริภุญฺชตีติ จ ทสฺสนโต ปน ภุญฺชนปริภุญฺชนสทฺทา ปฏิเสวนตฺเถน กตฺถจิ สมานตฺถาปิ โหนฺตีติ อวคนฺตพฺพา.

สำภุญฺชตีติ สมฺโภคำ กโรติ, เอกโต วาสำ กโรตีติ อตฺโถ. เอตฺถ สิยา “นนุ จ โภ อตฺร ภุชธาตุ ปาลนพฺยวหรเณสุ วุตฺโต, โส กถำ เอตฺตเกสุปิ อตฺเถสุ วตฺตตี”ติ? วตฺตเตว, อเนกตฺถา หิ ธาตโว, เต อุปสคฺคสหาเย ลภิตฺวาปิ อเนกตฺถตราว โหนฺติ. อิโต ปฏฺฐาย ตุมนฺตาทีนิ รูปานิ น วกฺขาม. ยตฺถ ปน วิเสโส ทิสฺสติ, ตตฺถ วกฺขาม.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ภุญฺชติ มีความหมายว่า ย่อมบริโภคภัต, ย่อมบริโภคอาหาร ดังมีพระบาลี ว่า ขาทนียำ วา โภชนียำ วา ขาทติ วา ภุญฺชติ วา5 (ย่อมเคี้ยวกินของควรเคี้ยว หรือย่อม บริโภคอาหาร). อีกนัยหนึ่ง บางครั้งแม้ในของควรเคี้ยว ก็ปรากฏมีการใช้ศัพท์ว่า ภุญฺชติ เช่นกัน ดังพระบาลีว่า ผลานิ ขุทฺทกปฺปานิ, ภุญฺช ราช วราวรำ 6 (ข้าแต่มหาราช พระองค์ โปรดเสวย ผลไม้ที่มีรสเสมอกับน้ำผึ้งโดยเลือกเสวยแต่ที่ดีๆ เถิด)

บทว่า ปริภุญฺชติ มีความหมายว่า ย่อมบริโภคจีวร, ย่อมบริโภคบิณฑบาต, ย่อม บริโภคเสนาสนะ, ย่อมบริโภคบริขารคือเภสัชอันเป็นเครื่องปราบโรคแห่งคนไข้) ความ หมายก็คือย่อมเสพ. เพราะเหตุนั้นแล พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายว่า บทว่า ปฏิเสวติ (ย่อมเสพ)7 มีความหมายว่า ปริภุญฺชติ (ย่อมบริโภค)

อีกนัยหนึ่ง ภุญฺชน และ ปริภุญฺชน ศัพท์ พึงทราบว่าในบางแห่งมีอรรถเสมอกับ ปฏิเสวน (การเสพ) เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า กาเม ภุญฺชติ (ย่อมเสพกาม). และว่า ปญฺจกามคุเณ ปริภุญฺชติ (ย่อมเสพกามคุณห้า)

บทว่า สมฺภุญฺชติ (ย่อมบริโภคร่วมกัน) มีความหมายว่า ย่อมกระทำการบริโภค ร่วมกัน ความหมายก็คือกระทำการอยู่ร่วมกัน

ในข้อความนี้ พึงมีคำท้วงว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ในที่นี้ ภุช ธาตุท่านกล่าวว่ามี อรรถว่า ปาลนพฺยวหรณ (รักษา, กลืนกิน) มิใช่หรือ? [หากเป็นไปตามนี้] ภุช ธาตุนั้น จะใช้ในความหมายแม้มีประมาณเท่านี้ได้อย่างไร ?

ตอบ: ใช้ได้อย่างแน่นอน, ด้วยว่าธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอเนก ธาตุเหล่านั้น เมื่อได้รับการประกอบกับอุปสรรคก็ยิ่งจะมีอรรถมากมายสุดที่จะคณานับได้ทีเดียว

คำชี้แจงผู้รจนาคัมภีร์

แต่นี้ไป ข้าพเจ้าจะไม่แสดงรูปที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้ายเป็นต้น. แต่ในที่ใดปรากฏความ พิเศษ ข้าพเจ้าจะแสดงในที่นั้น[คือจะแสดงเฉพาะตรงที่สำคัญเท่านั้น]

กติ = เฉทเน ตัด

กนฺตติ ย่อมตัด, ย่อมผ่า

วิกนฺตติ ย่อมตัด, ย่อมผ่า

สลฺลกตฺโต ผู้ผ่าศร, ศัลยแพทย์

ภิทิ = วิทารเณ ทำลาย

ภินฺทติ. อนาคตตฺเถ วตฺตพฺเพ “เภชฺชิสฺสติ, ภินฺทิสฺสตีติ ทฺวิธา ภวนฺติ รูปานิ. ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ภินฺทตีติ ภิกฺขุ. เตนาห

น เตน ภิกฺขุ โส โหติ ยาวตา ภิกฺขเต ปเร

วิสํ ธมฺมํ สมาทาย ภิกฺขุ โหติ น ตาวตา.

โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ พาหิตฺวา พฺรหฺมจริยวา

สงฺขาย โลเก จรติ ส เว ภิกฺขูติ วุจฺจตีติ.

อิทญฺจ ขีณาสวํ สนฺธาย วุตฺตํ, เสกฺขปุถุชฺชนสมณาปิ ยถาสมฺภวํ “ภิกฺขู”ติ วตฺตพฺพตํ ปาปุณนฺติเยว. สงฺฆํ ภินฺทตีติ สงฺฆเภทโก. เทวทตฺเตน สงฺโฆ ภินฺโน,. ภินฺทิยตีติ ภินฺโนติ หิ นิพฺพจนํ. น เต กฏฺฐานิ ภินฺนานิ. ภินฺทตีติ เภตฺตา.

ภินฺทติ (ย่อมทำลาย). เมื่อใช้ในอรรถอนาคต จะมีรูป ๒ แบบ คือ เภชฺชิสฺสติ และ ภินฺทิสฺสติ (จักทำลาย). [คำว่า ภิกฺขุ มีรูปวิเคราะห์ว่า] ชื่อว่า ภิกฺขุ เพราะทำลายอกุศลธรรม อันทราม. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

น เตน ภิกฺขุ โส โหติ ยาวตา ภิกฺขเต ปเร

วิสๆ ธมฺมๆ สมาทาย ภิกฺขุ โหติ น ตาวตา.

โยธ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ พาหิตฺวา พฺรหฺมจริยๆ

สงฺขาย โลเก จรติ สเว ภิกฺขูติ วุจฺจติ8

เพียงขอภิกษาจากผู้อื่นไม่ชื่อว่าภิกษุ ถ้ายังประพฤติ ไม่สม่ำเสมออยู่ก็ไม่ชื่อว่าภิกษุ ผู้ใดละบุญละบาป ทุกชนิด ครองชีวิตประเสริฐสุด อยู่ในโลกด้วยปัญญา ผู้นั้นเรียกว่า ภิกษุ.

ก็คำในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพเท่านั้น. จะอย่างไรก็ตาม แม้สมณะผู้เป็นพระเสขะและปุถุชนก็สมควรได้รับการขนานนามว่า ภิกษุ ได้เช่นกันตามสมควร. ชื่อว่า สงฺฆเภทก เพราะเป็นผู้ทำลายสงฆ์ เช่น เทวทตฺเตน สงฺโฆ ภินฺโน (พระสงฆ์อันพระเทวทัตทำลายแล้ว)

คำว่า ภินฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภินฺน เพราะถูกทำลาย. น เต กฏฺฐานิ ภินฺนานิ9 (ฟืนเจ้าก็มิได้ผ่า). ชื่อว่า เภตฺตา เพราะเป็นผู้ทำลาย

ฉิทิ = เทฺวธากรเณ ตัด, บั่น, ทอน

ฉินฺทตีติ เฉทโก, เอวๆ เฉตฺตา. เกเส เฉตฺตุ วฏฺฏติ. ฉินฺทิยตีติ ฉินฺโน. ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเทว รูหติ. อิทๆ ปน ภิทิฉิทิทฺวยๆ ทิวาทิคณๆ ปตฺวา “ภิชฺชติ ฉิชฺชตีติ สุทฺธกตฺตุวาจกๆ รูปทฺวยๆ ชเนติ, ตสฺมา “ภิชฺชตีติ ภินฺโนติ อาทินา สุทฺธกตฺตุวเสนปิ นิพฺพจนๆ กาตพฺพๆ.

ชื่อว่า เฉทก เพราะเป็นผู้ตัด. บทว่า เฉตฺตา (ผู้ตัด) ก็มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. เกเส เฉตฺตุ วฏฺฏติ (ควรตัดผม). ชื่อว่า ฉินฺน เพราะถูกตัด. ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเทว รูหติ10 (ต้นไม้แม้ถูกตัดแล้ว ย่อมงอกขึ้นได้อีกนั่นเทียว).

ก็ ภิทิ และ ฉิทิ ธาตุ ๒ ตัวนี้หากใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปสุทธกัตตุวาจก ๒ รูป คือ ภิชฺชติ (ย่อมเสียหาย) และ ฉิชฺชติ (ย่อมขาด). เพราะฉะนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ แม้ด้วยสามารถแห่งสุทธกัตตุวาจกโดยนัยว่า ภิชฺชตีติ ภินฺโน เป็นต้น

ตทิ = หึสานาทเรสุ เบียดเบียน; ไม่เอื้อเฟื้อ

ตนฺทติ. ตนฺที, ตทฺทๆ. ตทฺทูติ กจฺฉุ.

ตนฺทติ ย่อมเบียดเบียน

ตนฺที ความไม่เอื้อเฟื้อ

ตทฺทๆ หิด

บทว่า ตทฺทๆ แปลว่า หิด

อุทิ = ปสวกิเลทเนสุ ไหล; ชุ่ม, เปียก

ปสวนๆ สนฺทนๆ. กิเลทนๆ ตินฺตตา. อุนฺทติ. อุนฺทูโร, สมุทฺโท.

ปสวน คือ การไหล.

กิเลทน คือ ความชุ่ม, เปียก

อุนฺทติ ย่อมไหล, ย่อมชุ่ม

อุนฺทูโร หนู

สมุทฺโท ทะเล

วิท = ลาเภ ได้

วินฺทติ. โควินฺโท, วิตฺติ. เอตฺถ วิตฺตีติ อนุภวนํ, เวทนา วา.

วินฺทติ ย่อมได้

โควินฺโท ผู้ได้โค

วิตฺติ ความเสวยอารมณ์

บทว่า วิตฺติ แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือมีรูปว่า เวทนา (การเสวยอารมณ์)

วิท = ตุฏฺฐิยํ ยินดี

วินฺทติ, นิพฺพินฺทติ. นิพฺพินฺทำ๑ วิรชฺชติ. นิพฺพินฺโท กามรติยา. วิตฺติ, วิตฺตำ, เวโท. ลภติ อตฺถเวทำ ธมฺมเวทำ. เอตฺถ วิตฺตีติ โสมนสฺสำ. “วิตฺติ หิ มำ วินฺทติ สุต ทิสฺวาติ หิ วุตฺตำ. วิตฺตนฺติ วิตฺติชนนตฺตา วิตฺตสงฺขาตำ ธนำ. เวโทติ คนฺโถปิ ญาณมฺปิ โสมนสฺสมฺปิ วุจฺจติ. “ติณฺณำ เวทานำ ปารคูติอาทีสุ หิ คนฺโถ “เวโทติ วุจฺจติ. “ยำ พฺราหฺมณำ เวทคุมภิชญฺญา อกิญฺจนำ กามภเว อสตฺตนฺติอาทีสุ ญาณำ. “เย เวทชาตา วิจรนฺติ โลเกติอาทีสุ โสมนสฺสำ.

เวทคนฺเถ จ ญาเณ จ โสมนสฺเส จ วตฺตติ

เวทสทฺโท อิมำ นานา- ธาตุโต สมุทีรเย.

วินฺทติ ย่อมปลื้มใจ

นิพฺพินฺทติ ย่อมหน่าย, เบื่อ, จืดจาง

นิพฺพินฺทำ วิรชฺชติ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนัด

นิพฺพินฺโท กามรติยา ความเบื่อหน่ายในความยินดีกามคุณ

วิตฺติ ความยินดี

วิตฺตำ ยินดี, ทรัพย์

เวโท คัมภีร์พระเวท, ญาณ, ความยินดี

ลภติ อตฺถเวทำ ธมฺมเวทำ11 ย่อมได้ความรู้ในอรรถ ความรู้ในธรรม

คำอธิบาย วิตฺติ เป็นต้น

ในที่นี้บทว่า วิตฺติ แปลว่า โสมนัส ดังพระบาลีว่า วิตฺติ หิ มำ วินฺทติ สุต ทิสฺวา12 (ดู ก่อนมาตลีเทพสารถี ความปลื้มใจเกิดขึ้นแก่เรา เพราะได้เห็น[ความเป็นไปของเทพบุตร ผู้อยู่ในวิมานนี้]). บทว่า วิตฺตำ ได้แก่ ทรัพย์กล่าวคือเครื่องยินดี เพราะก่อให้เกิดความยินดี. คัมภีร์พระเวทก็ดี ญาณก็ดี ความยินดีก็ดี ได้ชื่อว่า เวท13

อัตถุทธาระของ เวท ศัพท์

ก็พระคัมภีร์ ชื่อว่า เวท ดังพระบาลีว่า ติณฺณํ เวทานํ ปารคู14 (ผู้ถึงฝั่งแห่งไตรเพท). ญาณ ชื่อว่า เวท ดังพระบาลีว่า ยํ พฺราหฺมณํ เวทคุมภิชญฺญา อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ15 (พึงรู้ว่าผู้ใดเป็นผู้ลอยบาปได้ บรรลุธรรมด้วยญาณ ไม่มีกังวล ไม่ติดในกามและภพ). ความยินดี ชื่อว่า เวท ดังพระบาลีว่า เย เวทชาตา วิจรนฺติ โลเก16 (ชนเหล่าใดเกิดความ ยินดีเที่ยวอยู่ในโลก) [ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้]

เวทคนฺเถ จ ญาเณ จ โสมนสฺเส จ วตฺตติ

เวทสทฺโท อิมํ นานา- ธาตุโต สมุทีรเย.

เวท ศัพท์มีอรรถว่า คัมภีร์พระเวท, ญาณ และ ความยินดี. บัณฑิตพึงแสดง เวท ศัพท์นั้นโดย ใช้ธาตุต่างกัน.

ลิป = ลิมฺปเน ทา, ฉาบ

ลิมฺปติ, ลิมฺปโก. อวเลโป. อวเลปติ อหงฺกาโร.

ลิมฺปติ ย่อมทา, ย่อมฉาบ

ลิมฺปโก ผู้ทา, ผู้ฉาบ

อวเลโป ความทะนงตน

บทว่า อวเลป แปลว่า ความทะนงตน

ลุป = อจฺเฉทเน ปล้น, แย่งชิง

ลุมฺปติ. วิลุมฺปโก. วิลุตฺโต. วิโลโป.

วิลุมฺปเตว ปุริโส ยาวสฺส อุปกปฺปติ

ยทา จญฺเญ วิลุมฺปนฺติ โส วิลุตฺโต วิลุมฺปตีติ.17

ลุมฺปติ ย่อมปล้น

วิลุมฺปโก ผู้ปล้น

วิลุตฺโต ถูกปล้นแล้ว

วิโลโป การปล้น

บุรุษจะแย่งชิงคนอื่นได้ก็ชั่วกาลที่ความเป็นใหญ่ ของเขาย่อมสำเร็จ แต่เมื่อใด คนเหล่าอื่นแย่งชิงเขา ผู้แย่งชิงนั้น ย่อมถูกคนอื่นกลับแย่งชิงเมื่อนั้น.

ปิส = จุณฺณเน บด, ทำให้ละเอียด

ปึสติ. ปึสโก. ปิสุณา วาจา. อาคมฏฺฐกถายํ ปน “อตฺตโน ปิยภาวํ ปรสฺส จ สุญฺญภาวํ ยาย วาจาย ภาสติ, สา ปิสุณา๑ วาจาติ วุตฺตํ, ตํ นิรุตฺติลกฺขเณน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปึสติ ย่อมบด

ปึสโก ผู้บด

ปิสุณา วาจา18 วาจาส่อเสียด

ส่วนในอรรถกถาของพระบาลี พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า บุคคลย่อมกล่าวเพื่อ ประสงค์จะทำตนให้เป็นที่รักก็ดี เพื่อมุ่งทำลายคนอื่นก็ดีด้วยวาจาใด วาจานั้น ชื่อว่า ปิสุณ-วาจา (วาจาส่อเสียด). คำนั้น พึงทราบว่า กล่าวไว้โดยลักษณะแห่งนิรุตตินัย

หิสิ = วิหึสายํ เบียดเบียน, ประทุษร้าย

หึสติ, วิหึสติ. หึสโก.

อหึสโกติ เม นามํ หึสกสฺส ปุเร สโต

อชฺชาหํ สจฺจนามมฺหิ น นํ หึสามิ กิญฺจนํ.19

หึสิตพฺพํ หึสตีติ สีโห. อาทิอนฺตกฺขรวิปลฺลาสวเสน สทฺทสิทฺธิ, ยถา “กนฺตนฏฺเจน ตกฺกนฺติ. วิเหสโก, วิเหสนํ.

หึสติ ย่อมเบียดเบียน

วิหึสติ ย่อมเบียดเบียน

หึสโก ผู้เบียดเบียน

เมื่อก่อนเรามีชื่อว่า อหิงสกะ (ผู้ไม่เบียดเบียน) แต่เรายังเบียดเบียนผู้อื่นอยู่ วันนี้เรามีชื่อจริง ไม่เบียดเบียนใคร.

[คำว่า สีห มีรูปวิเคราะห์ว่า] ชื่อว่า สีห เพราะเบียดเบียนสัตว์ที่ควรเบียดเบียน. สำเร็จรูปศัพท์โดยการสลับอักษรหน้าเป็นหลัง เหมือนคำว่า กนฺตนฏฺเจน ตกฺกํ ๑ (ชื่อว่า ตกฺก (เปรียง) เพราะเป็นสิ่งที่น่ายินดี) เป็นต้น

วิเหสโก ผู้เบียดเบียน

วิเหสนํ การเบียดเบียน

สุมฺภ = ปหาเร ตี, ประหาร

โย โน คาโวว สุมฺภติ. ปริสุมฺภติ. สุมฺโภติ.

อตฺริเม ปาฬิโต ปโยคา

สสุมฺภมานา อตฺตานํ กาลมาคมยามเสติ จ

เกสคฺคหณมุกฺเขปา ภูมฺยา จ ปริสุมฺภนา

ทตฺวา จ โน ปกฺกมติ พหุทุกฺขํ อนปฺปกนฺติ จ

ภูมึ สุมฺภามิ เวคสาติ จ.

โย โน คาโวว สุมฺภติ 20(ชูชกตีพวกเราเหมือนนายโคบาลตีโค).ปริสุมฺภติ. สุมฺโภติ (ย่อมตี). ในข้อนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้

สสุมฺภมานา อตฺตานํ กาลมาคมยามเส21

พวกเราทุบตีตัวเอง รอคอยความตายอยู่

เกสคฺคหณมุกฺเขปา ภูมฺยา จ ปริสุมฺภนา

ทตฺวา จ โน ปกฺกมติ พหุทุกฺขํ อนปฺปกํ.22

ชายอื่นให้ทุกข์มากเป็นเอนกด้วยการดึงผมก็ตาม ด้วยการผลักล้มบนพื้นดินก็ตาม แล้วแลดูอยู่ไม่หลีกไป.

ภูมึ สุมฺภามิ เวคสา23

เราตะกุยแผ่นดินอย่างแรง

ลักษณะต่างกันของภูวาทิและรุธาทิคณะ

ของธาตุที่มีสระหลายตัว

อญฺญตฺถ ปน อญฺญาปิ วุตฺตา. ตา อิธ อนุปปตฺติโต น วุตฺตา. เกเจตฺถ มญฺเญยฺยุ, ยถา ภูวาทิคเณ “สกิ สงฺกายํ ขชิ คติเวกลฺเลติอาทีนํ ธาตูนํ ปฏิลทฺธวคฺคนฺตภาวสฺส นิคฺคหีตาคมสฺส วเสน “สงฺกติ ขญฺชตีติ รูปานิ ภวนฺติ, ตถา อิมสฺมึ รุธาทิคเณ “มุจ โมจเน กติ เฉทเนติอาทีนํ ธาตูนํ ปฏิลทฺธวคฺคนฺตภาวสฺส นิคฺคหีตาคมสฺส วเสน “มุญฺจติ กนฺตตีติ-อาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ. เอวํ สนฺเต โก อิเมสํ เตสญฺจ วิเสโสติ?

เอตฺถ วุจฺจเต- เย ภูวาทิคณสฺมึ อเนกสฺสรา อสํโยคนฺตา อิการนฺตวเสน นิทฺทิฏฺฐา, เต อาขฺยาตตฺตญฺจ นามิกตฺตญฺจ ปตฺวา สุทฺธกตฺตุเหตุกตฺตุวิสเยสุ เอกนฺตโต นิคฺคหีตาคเมน นิปฺผนฺนรูปา ภวนฺติ, น กตฺถจิปิ เตสํ วินา นิคฺคหีตาคเมน รูปปฺปวตฺติ ทิสฺสติ.

ตํ ยถา? สงฺกติ, สงฺกา, ขญฺชติ, ขญฺโช อิจฺจาทิ. อยํ อเนกสฺสรานํ อิการนฺตวเสน นิทฺทิฏฺฐานํ ภูวาทิคณิกานํ วิเสโส.

เย จ รุธาทิคณสฺมึ อเนกสฺสรา อสํโยคนฺตา อการนฺตวเสน วา อุการนฺตวเสน วา นิทฺทิฏฺฐา, เต อาขฺยาตตฺตํ ปตฺวา สุทฺธกตฺตุวิสเยเยว เอกนฺตโต นิคฺคหีตาคเมน นิปฺผนฺนรูปา ภวนฺติ, น เหตุกตฺตุวิสเย. นามิกตฺตํ ปน ปตฺวา สห นิคฺคหีตาคเมน วินา จ นิคฺคหีตาคเมน นิปฺผนฺนรูปา ภวนฺติ. ยตฺถ วินา นิคฺคหีตาคเมน นิปฺผนฺนรูปา, ตตฺถ สสํโยครูปาเยว ภวนฺติ. ตํ ยถา? มุญฺจติ, มุญฺจาเปติ, โมเจติ, โมจาเปติ. ฉินฺทติ, ฉินฺทาเปติ. เฉเทติ, เฉทาเปติ. ฉินฺทนํ, เฉโท. มุญฺจนํ, โมจนํ. กนฺตติ, กนฺตนํ, สลฺลกตฺโต. ปิฏฺฐิมํสานิ อตฺตโน สามํ อุกฺกจฺจ ขาทสิ24 อิจฺจาทีนิ. ตตฺถ อุกฺกจฺจาติ อุกฺกนฺติตฺวา, ฉินฺทิตฺวาติ อตฺโถ.

ในคัมภีร์อื่นได้กล่าวถึงความเป็นไปของรูปอื่นได้ แต่ในคัมภีร์นี้มิได้กล่าวถึงรูปเหล่า นั้นเพราะไม่สมควร. บางคนสำคัญว่า รูปว่า "สงฺกติ, ขญฺชติ" ของธาตุ คือ สกิ สงฺกายํ, ขชิ คติเวกลฺเล เป็นต้นในภูวาทิคณะ ย่อมมีได้ด้วยอำนาจของนิคคหิตอาคมที่แปลงเป็น พยัญชนะที่สุดวรรค ฉันใด รูปว่า "มุญฺจติ, กนฺตติ" เป็นต้นของธาตุ คือ มุจ โมจเน, กติ เฉทเน เป็นต้นในรุธาทิคณะนี้ ก็มีได้ด้วยอำนาจของนิคคหิตอาคมที่แปลงเป็นพยัญชนะที่ สุดวรรค ฉันนั้น หากเป็นตามนี้ ความต่างกันของภูวาทิคณะกับรุธาทิคณะคืออะไร

ข้าพเจ้าขอกล่าวคำตอบในเรื่องนี้ว่า ธาตุที่มีสระหลายตัวและไม่มีสังโยคอยู่ท้ายซึ่ง แสดงด้วยความมี อิ อักษรเป็นที่สุดในภูวาทิคณะ เมื่อเป็นบทอาขยาตและบทนามต้องมี รูปสำเร็จโดยมีนิคคหิตเป็นอาคมแน่นอนในฐานะที่เป็นสุทธกัตตาและเหตุกัตตา ความเป็น ไปแห่งรูปโดยปราศจากนิคคหิตเป็นอาคม

ของรูปเหล่านั้นย่อมไม่มีในกาลใดๆ เช่น สงฺกติ, สงฺกา, ขณฺชติ, ขณฺโช ดังนี้เป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นความต่างกันของธาตุหมวดภูวาทิคณะซึ่ง มีสระหลายตัวที่แสดงด้วยความมี อิ อักษรเป็นที่สุด

ส่วนธาตุที่มีสระหลายตัวและไม่มีสังโยคอยู่ท้ายในรุธาทิคณะ แสดงไว้ด้วยความมี อ อักษรหรือ อุ อักษรเป็นที่สุด เมื่อเป็นบทอาขยาตต้องมีรูปสำเร็จโดยมีนิคคหิตอาคมแน่ นอนในฐานะที่เป็นสุทธกัตตา และไม่เป็นเช่นนั้นในฐานะที่เป็นเหตุกัตตา แต่เมื่อเป็น บทนามต้องมีรูปสำเร็จร่วมกับการลงนิคคหิตอาคม หรือปราศจากนิคคหิตอาคมก็ได้ ในฐานะที่มีรูปสำเร็จปราศจากนิคคหิตอาคมต้องมีรูปที่ประกอบด้วย สังโยค เช่น

มุณฺจติ (ย่อมปล่อย), มุณฺจาเปติ, โมเจติ, โมจาเปติ (ย่อมให้ปล่อย). ฉินฺทติ (ย่อม ตัด), ฉินฺทาเปติ. เฉเทติ, เฉทาเปติ (ย่อมให้ตัด). ฉินฺทนํ, เฉโท (การตัด). มุณฺจนํ, โมจนํ (การปล่อย). กนฺตติ (ย่อมตัด), กนฺตนํ (การตัด), สลฺลกตฺโต (ศัลยแพทย์). ปิฏฺฐิมํสานิ อตฺตโน สามํ อุกฺกจฺจ ขาทสิ (ท่านตัดเนื้อจากหลังของตนแล้วเคี้ยวกิน) ดังนี้เป็นต้น. ในพากย์นั้น คำว่า อุกฺกจฺจ (ตัด) มีคำไวพจน์ว่า อุกฺกนฺติตฺวา แปลว่า ตัด

นนุ จ โภ เอวํ สนฺเต อาขฺยาตนามิกภาวํ ปตฺวา สุทฺธกตฺตุเหตุกตฺตุวิสเยสุ เอกนฺตโต ปฏิลทฺธนิคฺคหีตาคเมหิ สกิ ขชิอาทีหิเยว รุธาทิคณิเกหิ ภวิตพฺพํ, น ปน มุจฉิ ทิอาทีหีติ? ตนฺน, มุจฉิ ทิอาทีหิเยว รุธาทิคณิเกหิ ภวิตพฺพํ รุธธาตุยา สมานคติกตฺตา, อิตเรสญฺจ อสมานคติตตฺตา. ตถา หิ ยถา “รุนฺธิสฺส, รุนฺธยติ, รุนฺธาเปติ, รุนฺธนํ, โรโธ, วิโรโธติอาทีสุ นิคฺคหีตาคมานิคฺคหีตาคมวเสน ทฺวิปฺปการานิ รูปานิ ทิสฺสนฺติ, ตถา มุจฉิทิอาทีนมฺปีติ.

ถาม: หากเป็นตามนี้ ธาตุที่เป็นรุธาทิคณะ ควรเป็นธาตุ คือ สกิ และ ขชิ ธาตุ เป็นต้นที่ลงนิคคหิตอาคมแน่นอนในฐานะที่เป็นสุทธกัตตาและเหตุกัตตา เมื่อเป็นบท อาขยาตและบทนาม มิใช่ธาตุ คือ มุจ และ ฉิทิ ธาตุเป็นต้น มิใช่หรือ ?

ตอบ: ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น มุจ และ ฉิทิ ธาตุเป็นต้นควรเป็นธาตุหมวดรุธาทิคณะ เพราะมีคติเหมือน รุธ ธาตุ และมีคติไม่เหมือนกับธาตุอื่นจากนี้ ดังจะเห็นได้ว่า รุธ ธาตุ ปรากฏสองรูปด้วยการลงนิคคหิตอาคมหรือไม่ลงนิคคหิตอาคมในอุทาหรณ์ว่า รุนฺธิสฺส, รุนฺธยติ, รุนฺธาเปติ, รุนฺธนํ, โรโธ, วิโรโธ เป็นต้น

นนุ กจฺจายเน นิคฺคหีตาคมสฺส นิจฺจวิธานตฺถํ “รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญฺจาติ ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ? สจฺจํ, ตํ ปน กฺริยาปทตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ. ยทิ จ นามิกปทตฺตมฺปิ สนฺธาย วุตฺตํ ภเวยฺย, “วิโรโธติอาทีนํ ทสฺสนโต วาสทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา วตฺตพฺพํ สิยา, น จ วาสทฺทํ ปกฺขิปิตฺวา วุตฺตํ, เตน ญายติ กฺริยาปทตฺตเยว สนฺธาย วุตฺตนฺติ.

ถาม: ในกัจจายนไวยากรณ์แสดงสูตรว่า รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ เพื่อลงนิคค- หิตแน่นอนมิใช่หรือ ?

ตอบ: ถูกต้องแล้ว แต่สูตรดังกล่าวหมายถึงความเป็นบทกิริยา ถ้าพระกัจจายนะ พึงกล่าวโดยหมายถึงความเป็นบทนามอีกด้วย ท่านก็ควรกล่าวโดยเพิ่ม วา ศัพท์ (บ้าง) เพราะพบรูปว่า วิโรโธ [ที่ไม่ลง

นิคคหิตอาคม] ทั้งท่านก็ได้กล่าวโดยมิได้เพิ่ม วา ศัพท์ไว้ ดังนั้น จึงทราบได้ว่า สูตรดังกล่าวหมายถึงความเป็นบทกิริยาเท่านั้น

นนุ จ โภ เอวํ สนฺเต สกิขชิอาทีนํ นิจฺจํ สนิคฺคหีตาคมกฺริยาปทตฺตํเยว สนฺธาย “รุธาทิโต นิคฺคหีต ปุพฺพญฺจาติ อิทํ วุตฺตนฺติ สกฺกา มนฺตุนฺติ? น สกฺกา, สกิขชิอาทีนํ รุธธาตุยา อสมานคติกตฺตา นามิกตฺเต ทฺวิปฺปการสฺส อสมฺภวโต.

ตถา หิ เยสํ ยา นามิกตฺเต นิคฺคหีตาคมานิคฺคหีตาคมวเสน ทฺวิปฺปการวนฺตตา, สา เอว เตสํ รุธาทิคณภาวสฺส ลกฺขณํ. ตญฺจ สกิขชิอาทีนํ นตฺถิ. “สงฺกา ขญฺโชติอาทินา หิ นามตฺเต เอโกเยว ปกาโร ทิสฺสติ สนิคฺคหีตาคโม, “กมุ ปทวิกฺเขเปอิจฺจาทีนํ ปน “กโม, กมนํ, จงฺกโม, จงฺกมนนฺติอาทินา นามิกตฺเต ทฺวิปฺปการวนฺตตาสมฺภเวปิ นิคฺคหีตาคมสฺส อพฺภาสวิสเย ปวตฺตตฺตา สา ทฺวิปฺปการวนฺตตา รุธาทิคณภาวสฺส ลกฺขณํ น โหติ, ตสฺมา อพฺภาสวิสเย ปวตฺตํ นิคฺคหีตาคมํ วชฺเชตฺวา ยา ทฺวิปฺปการวนฺตตา, สาเยว รุธาทิคณิกภาวสฺส ลกฺขณนฺติ สนฺนิฏฺฐานํ กาตพฺพํ. อยํ นโย อตีว สุขุโม สมฺมา มนสิกาตพฺโพ.

ถาม: หากเป็นตามนี้ อาจทราบได้ไหมว่าพระกัจจายนะกล่าวสูตรว่า รุธาทิโต นิคฺคหีตปุพฺพญฺจ โดยหมายถึงความเป็นบทกิริยาที่ลงนิคคหิตอาคมเสมอในธาตุที่มี สกิ และ ขชิ ธาตุเป็นต้น

ตอบ: ไม่อาจทราบได้เช่นนั้น เพราะ สกิ ธาตุ และ ขชิ ธาตุเป็นต้นไม่มีสองรูป เนื่องจากไม่มีคติเสมอกับ รุธ ธาตุ. โดยแท้จริงแล้ว ลักษณะของความเป็นรุธาทิคณะ คือ ความมีสองรูปด้วยการลงนิคคหิตอาคมและไม่ลงนิคคหิตอาคมเมื่อธาตุสำเร็จรูปเป็นบทนาม ทั้งลักษณะดังกล่าวย่อมไม่มีใน สกิ และ ขชิ ธาตุเป็นต้น. โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเป็นบทนาม ว่า สงฺกา, ขญฺโช เป็นต้นย่อมปรากฏลักษณะอย่างเดียวเท่านั้น ส่วนธาตุ คือ กมุ ปทวิกฺเขเป เป็นต้นแม้มีความเป็นสองรูปในบทนาม เช่น กโม, กมนํ, จงฺกโม, จงฺกมนํ ความเป็นสองรูป ดังกล่าวก็มิใช่ลักษณะของรุธาทิคณะ เพราะนิคคหิตอาคมเป็นไปในวิสัยแห่งอัพภาส [การ ซ้อนพยางค์แรกของธาตุ] ดังนั้น พึงกระทำการวินิจฉัยว่า ลักษณะความเป็นธาตุหมวดรุธาทิคณะ คือ ความมีสองรูปโดยยกเว้นการลงนิคคหิตอาคมซึ่งมีในวิสัยแห่งอัพภาส. นัยดังกล่าวนี้ละเอียดอ่อนยิ่งนัก พึงใส่ใจไว้โดยชอบเถิด

รุธาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลํ

สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหวฺโห อตฺถยุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี กี ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ตาม กำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจธาตุอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอาตามความเหมาะสมแห่งอรรถ.

รุธาทิคโณยํ.

จบหมวด รุธิ ธาตุเป็นต้น.

ทิวาทิคณิกะ

หมวด ทิวุ ธาตุเป็นต้น

ทิวุ = กีฬา; วิชิคึสา; เล่น;

= พฺยวหาร; ชุติ; กล่าว; งาม;

= ถุติ; กนฺติ; ชมเชย; ปรารถนา;

= คติ; สตฺตีสุ ไป; สามารถ

เอตฺถ จ กีฬาติ ลฬนา, วิหาโร วา. ลฬนาติ จ ลฬิตานุภวนวเสน รมณํ. วิหาโร อิริยาปถปริวตฺตนาทินา วตฺตนํ. วิชิคึสาติ วิชยิจฺฉา. พฺยวหาโรติ โวหาโร. ชุตีติ โสภา. ถุตีติ โถมนา. กนฺตีติ กมนียตา. คตีติ คมนํ. สตฺตีติ สามตฺถิยํ. อิเมสุ อตฺเถสุ ทิวุธาตุ วตฺตติ.

ทิพฺพติ. เทโว. เทวี. เทวตา.

ทิวุ ธาตุมีอรรถดังนี้:-

กีฬา คือ การเล่นหรือการอยู่. อนึ่ง การเล่น คือ ความรื่นรมย์โดยเนื่องด้วยการ เสวยอารมณ์อันตนยินดี. การอยู่ คือ ความเป็นไปโดยการเปลี่ยนอิริยาบถเป็นต้น วิชิคึสา คือ ความปรารถนาชนะ. พฺยวหาร คือ การพูด. ชุติ คือ ความงาม.ถุติ คือ ความชมเชย. กนฺติ คือ ความปรารถนา. คติ คือ การไป. สตฺติ คือ ความสามารถ

ทิพฺพติ ย่อมเล่น

เทโว เทพ

เทวี พระเทวี[ภรรยาของพระราชา]

เทวตา เทพดา

เทพ ๓ จำพวก

เอตฺถ เทโวติ 25ติวิธา เทวา สมฺมุติเทวา อุปปตฺติเทวา วิสุทฺธิเทวาติ. เตสุ มหาสมฺมต-กาลโต ปฏฺจาย โลเกน “เทวาติ สมฺมตตฺตา ราชราชกุมาราทโย สมฺมุติเทวา นาม. เทวโลเก อุปปนฺนา อุปปตฺติเทวา นาม. ขีณาสวา วิสุทฺธิเทวา นาม. วุตฺตมฺปิ เจตํ “สมฺมุติเทวา นาม ราชาโน เทวิโย กุมารา. อุปปตฺติเทวา นาม ภุมฺมเทเว อุปาทาย ตทุตฺตริเทวา. วิสุทฺธิเทวา นาม พุทฺธปจฺเจกพุทฺธขีณาสวาติ.26

ในบทเหล่านี้ บทว่า เทโว ได้แก่ เทพมี ๓ จำพวก คือ สมมุติเทพ, อุปปัตติเทพและ วิสุทธิเทพ. บรรดาเทพเหล่านั้น พระราชาและพระราชกุมารเป็นต้น ชื่อว่า สมมติเทพ เพราะเป็นผู้ที่ชาวโลกสมมติแล้วว่าเป็นเทพตั้งแต่กาลของพระเจ้ามหาสัมมตะ. เหล่าสัตว์ ที่อุบัติขึ้นในเทวโลก ชื่อว่า อุปปัตติเทพ. พระขีณาสพ ชื่อว่า วิสุทธิเทพ. สมดังพระดำรัส ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า

สมฺมุติเทวา นาม ราชาโน เทวิโย กุมารา. อุปปตฺติเทวา นาม ภุมฺมเทเว อุปาทาย ตทุตฺตริเทวา. วิสุทฺธิเทวา นาม พุทฺธปจฺเจกพุทฺธขีณาสวา

พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร ชื่อว่า สมมุติเทพ. เทพทั้งหลายเริ่มตั้งแต่ ภุมเทพและที่ยิ่งกว่าภุมเทพนั้น ชื่อว่า อุปปัตติเทพ. พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระขีณาสพ ชื่อว่า วิสุทธิเทพ

วิเคราะห์ เทว ศัพท์

อิทำ ปเนตฺถ นิพฺพจนำ- ทิพฺพนฺติ กามคุณฌานาภิญฺญาจิตฺติสฺสริยาทีหิ กีฬนฺติ, เตสุ วา วิหรนฺตีติ เทวา. ทิพฺพนฺติ ยถาภิลาสิตำ วิสยำ อปฺปฏิฆาเตน คจฺฉนฺตีติ เทวา. ทิพฺพนฺติ ยถิจฺฉิตนิปฺผาทเน สกฺโกนฺตีติ เทวา. อถวา ตำตำพฺยสนนิตฺถรณตฺถิเกหิ สรณำ ปรายณนฺติ เทวนียา อภิตฺถวนียาติ เทวา. โสภาวิเสสโยเคน กมนียาติ วา เทวา.

เอตฺถ จ ถุติกนฺติอตฺถา กมฺมสาธนวเสน ทฏฺฐพฺพา, กีฬาทโย ฉ อตฺถา กตฺตุสาธน-วเสน. เกจิ ปน “ทิวุ กีฬาวิชิคีสาพฺยวหารชุติถุติคตีสูติ ปจฺนฺติ. เกจิ “คตีติ ปทำ วิหาย “ชุติ-ถุตีสูติ ปจฺนฺติ. เกจิ “ถุตีติ ปทำ วิหาย “ชุติคตีสูติ ปจฺนฺติ, เกจิ ปน ทิวุธาตุ “สตฺติถุติกนฺติอตฺเถปิ อิจฺฉนฺติ. เตนาห อภิธมฺมสฺส อนุฏีกากาโร “เทวสทฺโท ยถา กีฬาวิชิคีสาโวหารชุติคติอตฺโถ, เอวำ สตฺติอภิตฺถวกมนตฺโถปิ โหติ ธาตุสทฺทานำ อเนกตฺถภาวโตติอาทิ.

ในเรื่องนั้นมีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:-

ผู้เพลิดเพลินด้วยกามคุณ, ฌานอภิญญา และความเป็นใหญ่ในจิต ชื่อว่า เทพ. อีกนัยหนึ่ง ผู้อยู่ในกามคุณเป็นต้นนั้น ชื่อว่า เทพ. อีกนัยหนึ่ง ผู้ไปสู่อารมณ์ดังปรารถนา โดยไม่มีสิ่งใดขัดขวาง ชื่อว่า เทพ. อีกนัยหนึ่ง ผู้สามารถในการยังสิ่งที่ตนต้องการให้สำเร็จ ชื่อว่า เทพ. อีกนัยหนึ่ง ผู้ควรยกย่องว่าเป็นที่พึ่งที่อาศัยของผู้ปรารถนาจะพ้นจากวิบัตินั้นๆ ชื่อว่า เทพ. อีกนัยหนึ่ง ผู้ควรปรารถนาโดยประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ ชื่อว่า เทพ

อนึ่งในข้อนี้ อรรถว่า ยกย่องและปรารถนา พึงทราบโดยความเป็นกรณสาธนะ ส่วน อรรถ ๖ อย่าง มีความเพลิดเพลินเป็นต้น พึงทราบโดยความเป็นกัตตุสาธนะ. บางท่านกล่าว ธาตุว่า ทิวุ กีฬาวิชิคีสาพฺยวหารชุติถุติคตีสุ, บางท่านกล่าวว่า ชุติถุตีสุ โดยเว้นบทว่า คติ บางท่านกล่าวว่า ชุติคตีสุ โดยเว้นบทว่า ถุติ, บางท่านย่อมปรารถนา ทิวุ ธาตุในอรรถว่า สามารถและยกย่อง ดังนั้น ท่านผู้ประพันธ์คัมภีร์อนุฏีกาของพระอภิธรรมจึงกล่าวว่า "เทว ศัพท์มีอรรถว่าเล่น, ปรารถนาชนะ, ซื้อขาย, รุ่งเรือง และไป ฉันใด ก็มีอรรถว่าสามารถ, ยกย่อง และปรารถนา ฉันนั้น เพราะศัพท์ที่เป็นธาตุมีอรรถมากเป็นอเนกดังนี้เป็นต้น๑

วิเคราะห์ สมฺมุติเทว ศัพท์เป็นต้น

อิทำ ปน ยถาวุตฺเตสุ สมฺมุติเทวาทีสุ ปจฺเจกำ นิพฺพจนำ- ทิพฺพนฺติ กีฬนฺติ อตฺตโน วิสเย อิสฺสริยำ กโรนฺตีติ เทวา, ราชาโน. ทิพฺพนฺติ กีฬนฺติ ปญฺจหิ กามคุเณหิ, ปฏิปกฺเข วา วิเชตุ อิจฺฉนฺติ, โวหรนฺติ จ โลกสฺส ยุตฺตา ยุตฺตำ, โชตนฺติ ปรมาย สรีรชุติยา, โถมิยนฺติ ตพฺภาวตฺถิเกหิ, กามิยนฺติ ทฏฺฐุ โสตุญฺจ โสภาวิเสสโยเคน, คจฺฉนฺติ จ ยถิจฺฉิตฏฺฐานำ อปฺปฏิหตคมเนน, สกฺโกนฺติ จ อานุภาวสมฺปตฺติยา ตำตำกิจฺจำ นิปฺผาเทตุนฺติ เทวา, จาตุมหาราชิกาทโย. กีฬนฺติ ปรมาย ฌานกีฬาย, วิเชตุ อิจฺฉนฺติ ปฏิปกฺขำ, ปรมสุขุมญาณวิเสสวิสยำ อตฺถญฺจ โวหรนฺติ, โชตนฺติ สพฺพกิเลสโทสกลุสาภาวา ปรมวิสุทฺธาย ญาณชุติยา, โถมิยนฺติ จ วิญฺญาตสภาเวหิ ปรมนิมฺมลคุณ

วิเสสโยคโต, กามิยนฺติ จ อนุตฺตรปุญฺญกฺเขตฺตตาย ทฏฺฐุ โสตุ ปูชิตุญฺจ, คจฺฉนฺติ จ อมตมหานิพฺพานํ อปจฺจาคมนียาย คติยา, สกฺโกนฺติ จ จิตฺตาจารํ ญตฺวา เต เต สตฺเต หิเต นิโยเชตุ อมตมหานิพฺพานสุเข จ ปติฏฺฐาเปตุนฺติ เทวา, วิสุทฺธิเทวา.

ส่วนรูปวิเคราะห์ทีละตัวในสมมุติเทพเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว มีดังต่อไปนี้:- ผู้เพลิด เพลิน คือ กระทำความเป็นใหญ่ในวิสัยของตน ชื่อว่า เทพ หมายถึง พระราชา

ผู้เพลิดเพลินด้วยกามคุณห้า หรือผู้ปรารถนาชนะศัตรู หรือผู้กล่าวตัดสินความ สมควรและความไม่สมควรแก่ชาวโลก หรือผู้รุ่งโรจน์ด้วยรัศมีในสรีระที่ยอดเยี่ยม หรือผู้ ควรยกย่องโดยผู้ปรารถนาภาวะของเทพนั้น หรือผู้ปรารถนาเพื่อเห็นและได้ยิน เพราะ ประกอบด้วยความงามพิเศษ หรือผู้ไปสู่สถานที่ที่ต้องการได้โดยไม่มีสิ่งใดขัดขวาง หรือผู้ สามารถเพื่อทำกิจนั้นๆ ให้สำเร็จด้วยความถึงพร้อมแห่งอานุภาพ ชื่อว่า เทพ หมายถึง เทวดาชั้นจาตุมมหาราชเป็นต้น

ผู้เพลิดเพลินด้วยความเพลิดเพลินในฌานอันยอดเยี่ยม หรือผู้ปรารถนาชนะธรรม ที่ตรงกันข้าม หรือผู้กล่าวถึงข้อความอันเป็นวิสัยแห่งญาณพิเศษที่สุขุมยอดเยี่ยม หรือผู้ รุ่งโรจน์ด้วยญาณรัศมีที่บริสุทธิ์ดีเลิศ เพราะปราศจากโทษขุ่นมัวคือกิเลสทั้งหมด หรือผู้ ควรยกย่องโดยผู้รู้แจ้งสภาวธรรม เพราะกอรปด้วยคุณวิเศษอันหมดจดดีเลิศ หรือผู้น่า ปรารถนาเพื่อเห็น ได้ยิน และบูชา เพราะเป็นนาบุญอันยอดเยี่ยม หรือผู้ไปสู่อมตมหานิพพาน ด้วยการไปที่ไม่หวนกลับ หรือผู้สามารถรู้ความเป็นไปแล้วประกอบเหล่าสัตว์นั้นๆ ไว้ใน ประโยชน์ และให้ดำรงอยู่ในสุขของอมตมหานิพพาน ชื่อว่า เทพ หมายถึง วิสุทธิเทพ

อัตถุทธาระของ เทว ศัพท์

เทวสทฺโท “วิทฺเธ วิคตวลาหเก เทเวติอาทีสุ อชฏากาเส อาคโต.“เทโว จ โถกํ โถกํ ผุสายตีติอาทีสุ เมเฆ. “อยญฺหิ เทว กุมาโรติอาทีสุ ขตฺติเย. “อหํ เทว สกลชมฺพุทีเป อญฺญสฺส รญฺโญ สนฺติเก กิญฺจิ ภยํ น ปสฺสามีติอาทีสุ อิสฺสรปุคฺคเล. “ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรติ เทโว มญฺเญติอาทีสุ อุปปตฺติเทเว. “เทวาติเทวํ นรทมฺมสารถินฺติอาทีสุ วิสุทฺธิเทเว อาคโต.

เทว ศัพท์มีอรรถดังนี้:-

อรรถอชฏากาส (ท้องฟ้า)

ตัวอย่างเช่น

วิทฺเธ วิคตวลาหเก เทเว27

เมื่อท้องฟ้าปลอดโปร่งจากเมฆบดบัง

อรรถเมฆ (เมฆ, ฝน)

ตัวอย่างเช่น

เทโว จ โถกํ โถกํ ผุสายติ28

ฝนตกถูกต้องนิดหน่อยๆ

อรรถขตฺติย (กษัตริย์)

ตัวอย่างเช่น

อยญฺหิ เทว กุมาโร29

ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ก็พระราชกุมารนี้

อรรถอิสฺสรปุคฺคล (บุคคลผู้เป็นใหญ่)

ตัวอย่างเช่น

อหํ เทว สกลชมฺพุทีเป อญฺญสฺส รญฺโญ สนฺติเก กิญฺจิ ภยํ น ปสฺสามิ30

ข้าแต่บุคคลผู้เป็นใหญ่ ข้าพเจ้า ย่อมไม่เห็นภัยอะไรสักอย่างในสำนักของพระราชา
อื่นทั่วทั้งชมพูทวีป

อรรถอุปปตฺติเทว (อุปัตติเทพ)

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรติ เทโว มญฺเญ31

แต่พระองค์ท่าน ทรงอิ่มเอิบพรั่งพร้อมบำเรออยู่ด้วยเบญจกามคุณดุจเทพเจ้า

อรรถวิสุทฺธิเทว (วิสุทธิเทพ)

ตัวอย่างเช่น

เทวาติเทวํ นรทมฺมสารถึ32

ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ผู้เป็นดุจสารถีฝึกนรชน

เทวีติ ราชภริยาปิ เทวธีตาปิ “เทวีติ วุจฺจติ. เทวสฺส ภริยาติ หิ เทวี, สาปิ อตฺถโต “ทิพฺพตีติ เทวีติ วตฺตพฺพา, ยถา “ภิกฺขตีติ ภิกฺขุนีติ. ตถา หิ วุตฺตํ วิมานวตฺถุอฏฺฐกถายํ “ทิพฺพติ อตฺตโน ปุญฺญิทฺธิยา กีฬตีติ เทวีติ.33

บทว่า เทวี ความว่า พระมเหสีของพระราชาก็ดี เทพธิดาก็ดีท่านเรียกว่า เทวี. ชื่อว่า เทวี เพราะอรรถว่าเป็นพระมเหสีของพระราชา. พระเทวีแม้นั้นว่าโดยอรรถ ควร กล่าวว่า ชื่อว่า เทวี เพราะอรรถว่า ย่อมเล่น[รุ่งเรือง] เหมือนชื่อว่า ภิกฺขุนี เพราะอรรถว่า ย่อมขอ. ดังจะเห็นได้ว่า ในวิมานวัตถุอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า ชื่อว่า เทวี เพราะย่อมเล่นด้วยบุญฤทธิ์ของตน.

อัตถุทธาระของ เทวตา ศัพท์

เทวตาติ 34 เทวปุตฺโตปิ พฺรหฺมาปิ เทวธีตาปิ. “อถ โข อญฺญตรา เทวตา อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณาติอาทีสุ หิ เทวปุตฺโต “เทวตาติ วุตฺโต “เทโวเยว เทวตาติ กตฺวา, ตถา “ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา พฺรหฺมา วิมานา อภินิกฺขมิตฺวาติอาทีสุ พฺรหฺมาโน.

อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน ยา ตฺวํ ติฏฺฐสิ เทวเต
โอภาเสนฺตี ทิสา สพฺพา โอสธี วิย ตารกาติ-
อาทีสุ เทวธีตา. อิมานิ อุปปตฺติเทวานํ นามานิ
เทโว สุโร จ วิพุโธ นิชฺชโร อมโร มรุ

สุธาสี ติทโส สคฺค- วาสี อนิมิโสปิ จ

ทิโวโก'มตปายี จ สคฺคฏฺโฐ เทวตานิ จ.

เทพบุตรก็ดี พรหมก็ดี เทพธิดาก็ดี ชื่อว่า เทวตา. เทพบุตร ชื่อว่า เทวตา โดยมีรูป วิเคราะห์ว่า เทโว เยว เทวตา (เทพบุตรนั้นแหละ ชื่อว่า เทวตา) ดังมีพระบาลีว่า อถ โข อญฺญตรา เทวตา อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺตวณฺณา35 (ครั้งนั้นแล เทพบุตรองค์หนึ่ง เมื่อราตรีล่วงแล้วมีวรรณะงดงาม). อนึ่ง พรหม ชื่อว่า เทวตา ดังมีพระบาลีว่า ตา เทวตา สตฺตสตา อุฬารา พฺรหฺมา วิมานา อภินิกฺขมิตฺวา36 (พรหม ๗๐๐ ตนผู้ประเสริฐเหล่านั้น ออกจากวิมานพรหมแล้ว). เทพธิดา ชื่อว่า เทวตา ดังมีพระบาลีว่า

อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน ยา ตฺวํ ติฏฺฐสิ เทวเต

โอภาเสนฺตี ทิสา สพฺพา โอสธี วิย ตารกา.37

ดูก่อนเทพธิดา ท่านมีรูปงาม มีรัศมีรุ่งเรือง ส่องสว่าง ไปทั่วทุกทิศ เหมือนดาวประกายพฤกษ์ ฉะนั้น.

ศัพท์ที่เป็นชื่ออุปปัตติเทพมีดังนี้

เทว, สุร, วิพุธ, นิชฺชร, อมร, มรุ, สุธาสี, ติทส, สคฺค-วาสี, อนิมิส, ทิโวก, อมตปายี และ สคฺคฏฺฐ.

ขิ = ขเย สิ้นไป

ขิยติ. ขโย. ขิยน. ราคกฺขโย.

ขิยติ ย่อมสิ้นไป

ขโย. ขิยนํ ความสิ้นไป

ราคกฺขโย ความสิ้นไปแห่งราคะ

ขิ = นิวาเส; อยู่;

= โกธหึสาสุ จ โกรธ; เบียดเบียน

ขิยติ. น คจฺฉสิ ยมกฺขยํ. นาคทาเนน ขิยนฺติ.

ตตฺถ ขิยตีติ นิวสติ. ยมกฺขยนฺติ ยมนิเวสนํ. ขิยนฺตีติ กุชฺฌนฺติ หึสนฺติ วา.

ขิยติ ย่อมอยู่

น คจฺฉสิ ยมกฺขยํ38 ย่อมไม่ไปสู่นิเวศน์ของพระยมราช

นาคทาเนน ขิยนฺติ39 ย่อมโกรธเพราะพระองค์พระราชทานช้างพระที่นั่ง

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขิยติ ได้แก่ ย่อมอยู่. บทว่า ยมกฺขยํ คือ นิเวศน์ของ พระยายมราช. บทว่า ขิยนฺติ แปลว่า ย่อมโกรธ หรือย่อมเบียดเบียน

ฆา = คนฺโธปาทาเน ถือเอากลิ่น, ดม

ฆายตีติ ฆานํ.40 ฆาเนน คนฺธํ ฆายิตุ ฆายิตฺวา.

ฆายตีติ ฆานํ (ชื่อว่า ฆาน เพราะเป็นอวัยวะดมกลิ่น). ฆาเนน คนฺธํ ฆายิตุ ฆายิตฺวา (สูดดมแล้วเพื่อดมกลิ่นทางจมูก)

รุจ = โรจเน ชอบใจ

โรจนํ รุจิ. ภตฺตํ เม รุจฺจติ. ภตฺตมฺปิ ตสฺส น รุจฺจติ. ปพฺพชฺชา มม รุจฺจติ. รุจฺจิตุ, รุจฺจิตฺวา. เกจิ ปน อิมสฺมึ ทิวาทิคเณ “รุจ ทิตฺติมฺหีติ ปจนฺติ. ตํ น ยุตฺตํ กตฺถจิปิ ทิตฺติสงฺขาต-โสภนตฺถวาจกสฺส รุจธาตุโน “รุจฺจตีติ รูปาภาวโต. ตสฺมา เอวํ สลฺลกฺเขตพฺพํ, ทิตฺติรุจีนํ วาจโก รุจธาตุ ภูวาทิคณิโก. ตสฺส หิ “โรจติ, วิโรจติ. เอกตฺตมุปโรจิตนฺติ รูปานิเยว ภวนฺติ, น “รุจฺจตีติ รูปํ. รุจิยาเยว วาจโก ปน ทิวาทิคณิโกปิ โหติ จุราทิคณิโกปิ. ตสฺส หิ ทิวาทิคณิก-กาเล “คมนํ มยฺหํ รุจฺจตีติ รูปํ. จุราทิคณิกกาเล “กึ นุ ชาตึ น โรเจสีติ รูปํ. อาปุพฺโพ เจ อาจิกฺขเน วตฺตติ, “อาโรเจติ, อาโรจยตีติ รูปานิ ทิสฺสนฺติ.

รุจิ คือ ความชอบใจ.

ภตฺตํ เม รุจฺจติ (ภัตเป็นที่ชอบใจแก่ข้าพเจ้า). ภตฺตมฺปิ ตสฺส น รุจฺจติ (แม้ภัต ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เขา). ปพฺพชฺชา มม รุจฺจติ42 (บรรพชาเป็นที่ชอบใจแก่ข้าพเจ้า)

รุจฺจิตุ เพื่อชอบใจ

รุจฺจิตฺวา ชอบใจแล้ว

อนึ่ง อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ในทิวาทิคณะนี้ รุจ ธาตุใช้ในความหมายว่ารุ่งเรือง. คำนั้นไม่สมควร เพราะ รุจ ธาตุที่มีอรรถว่า โสภณ กล่าวคือ ทิตฺติ (ความรุ่งเรือง) ไม่มีรูปว่า รุจฺจติ แม้สักแห่ง ดังนั้น พึงกำหนดอย่างนี้ว่า รุจ ธาตุที่มีอรรถ ทิตฺติ, รุจิ เป็นภูวาทิคณะ. ก็ รุจ ธาตุที่มีอรรถ ทิตฺติ, รุจิ นั้นจะมีเฉพาะรูปว่า โรจติ, วิโรจติ43(ย่อมรุ่งเรือง). เอกตฺตมุป-โรจิตํ44 (การหลีกออกผู้เดียวย่อมเป็นที่พอใจ). ไม่มีรูปว่า รุจฺจติ อย่างแน่นอน.

ส่วน รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจิ (ชอบใจ) อย่างเดียว เป็นได้ทั้งทิวาทิคณะและจุราทิคณะ. ก็ รุจ ธาตุที่มีอรรถ รุจิ นั้น ในเวลาใช้เป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปว่า[รุจฺจติ] เช่น คมนํ มยฺหํ รุจฺจติ45 (การไปเป็นที่ชอบใจแก่ข้าพเจ้า). ในกรณีที่ใช้เป็นจุราทิคณะจะมีรูปว่า[โรเจสิ] เช่น กึ นุ ชาตึ น โรเจสิ46 (เหตุใดท่านจึงไม่ชอบการเกิด). หากมี อา อุปสรรคเป็นบทหน้าใช้ใน ความหมายว่า อาจิกฺขน (บอก) มีรูปกิริยาว่า อาโรเจติ, อาโรจยติ (ย่อมบอก)

มุจ = โมกฺเข พ้น

ทุกฺขโต มุจฺจติ. สทฺธาย อธิมุจฺจติ. มุตฺติ, วิมุตฺติ, อธิมุตฺติ, มุจฺจมาโน.

ทุกฺขโต มุจฺจติ ย่อมพ้นจากทุกข์

สทฺธาย อธิมุจฺจติ ย่อมน้อมใจไปด้วยศรัทธา

มุตฺติ ความพ้น

วิมุตฺติ ความหลุดพ้น, ความพ้นทุกข์, พระนิพพาน

อธิมุตฺติ ความน้อมใจเชื่อ, ความเชื่อด้วยศรัทธา

มุจฺจมาโน หลุดพ้นอยู่

อุจ = สมวาเย ประชุม, รวม

อุจฺจติ. โอโก, อูกา, อุกฺกา.

โอโกติ อุทกมฺปิ อาวาโสปิ. “โอกปุณฺเณหิ จีวเรหีติ จ, “วาริโชว ถเล ขิตฺโต, โอกโมกต-มุพฺภโตติ เจตฺถ ปโยโค. อูกาติ สีเส นิพฺพตฺตกิมิวิเสโส.

อุกฺกาติ ทีปิกาทโย วุจฺจนฺติ49 “อุกฺกาสุ ธาริยมานาสูติ หิ อาคตฏฺฐาเน ทีปิกา “อุกฺกาติ วุจฺจติ. “อุกฺกำ พนฺเธยฺย, อุกฺกำ พนฺธิตฺวา, อุกฺกามุขำ อาลิมฺเปยฺยาติ อาคตฏฺฐาเน องฺคารกปลฺลำ. “กมฺมารานำ ยถา อุกฺกา อนฺโต ฌายติ โน พหีติ อาคตฏฺฐาเน กมฺมารุทฺธนำ. “เอวำ วิปาโก อุกฺกาปาโต ภวิสฺสตีติ อาคตฏฺฐาเน วาตเวโค “อุกฺกาติ วุจฺจติ. “สณฺฑาเสน ชาตรูปำ คเหตฺวา อุกฺกามุเข ปกฺขิเปยฺยาติ อาคตฏฺฐาเน สุวณฺณการานำ มูสา “อุกฺกาติ เวทิตพฺพา. อิจฺเจวำ

ทีปิกาวาตเวเคสุ กมฺมารานญฺจ อุทฺธเน

มูสายมฺปิ จ องฺคาร- กปลฺเล จาติ ปญฺจสุ

วิสเยสุ ปเนเตสุ อุกฺกาสทฺโท ปวตฺตติ.

อุจฺจติ ย่อมประชุม

โอโก น้ำ, ที่อยู่

อูกา เหา

อุกฺกา คบเพลิง

อัตถุทธาระของ อุกฺกา ศัพท์

น้ำก็ดี ที่อยู่ก็ดี ชื่อว่า โอก. ก็ในอรรถนี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า โอกปุณฺเณหิ จีวเรหิ47 (มีจีวรเปียกชุ่มด้วยน้ำ) และ วาริโชว ถเล ขิตฺโต, โอกโมกตมุพฺภโต48 (เหมือน ปลาที่ถูกเขาจับจากแหล่งน้ำที่อาศัย โยนไปบนบก)

หนอนชนิดพิเศษที่เกิดบนศีรษะ ชื่อว่า อูกา (เหา)

คบเพลิงเป็นต้น ชื่อว่า อุกฺกา. จริงอยู่ คบเพลิง ชื่อว่า อุกฺกา ดังพระบาลีว่า อุกฺกาสุ ธาริยมานาสุ50 (เมื่อคบเพลิงทั้งหลาย อันเขาถืออยู่)

เตาหลอมทอง ชื่อว่า อุกฺกา ดังพระบาลีว่า อุกฺกำ พนฺเธยฺย, อุกฺกำ พนฺธิตฺวา, อุกฺกา-มุขำ อาลิมฺเปยฺย51 (พึงก่อเตาหลอมทองก่อน ครั้นก่อเตาแล้วย่อมฉาบทาปากเตา)

เตาเผาเหล็กของช่างโลหะ ชื่อว่า อุกฺกา ดังพระบาลีว่า กมฺมารานำ ยถา อุกฺกา อนฺโต ฌายติ โน พหิ52 (ดุจเตาเผาเหล็กของช่างโลหะ ย่อมไหม้ภายใน ไม่ไหม้ภายนอก)

ความเร็วของลม ชื่อว่า อุกฺกา ดังพระบาลีว่า เอวำ วิปาโก อุกฺกาปาโต ภวิสฺสติ53 (วิบากจักตกไปเร็วเหมือนกระแสลมอย่างนี้)

เบ้าหลอมของช่างทอง ชื่อว่า อุกฺกา ดังพระบาลีว่า สณฺฑาเสน ชาตรูปำ คเหตฺวา อุกฺกามุเข ปกฺขิเปยฺย54 (ใช้คีมคีบทองคำแล้ว ใส่ไว้ในปากเบ้า)

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ทีปิกาวาตเวเคสุ กมฺมารานญฺจ อุทฺธเน

มูสายมฺปิ จ องฺคาร- กปลฺเล จาติ ปญฺจสุ

วิสเยสุ ปเนเตสุ อุกฺกาสทฺโท ปวตฺตติ.

อุกฺกา ศัพท์มีอรรถ ๕ ประการเหล่านี้ คือ คบเพลิง, ความเร็วของลม, เตาเผาเหล็กของช่างโลหะ, เบ้า หลอมของช่างทอง และเตาหลอมทอง.

เฉ = เฉทเน ตัด

ฉิยติ, ฉิยนฺติ. อวจฺฉิตำ, อวจฺฉาตำ. เฉตฺวาน โมฬึ วรคนฺธวาสิตำ.

ฉิยติ ย่อมตัด

ฉิยนฺติ ย่อมตัด

อวจฺฉิตำ อันเขาตัดแล้ว

อวจฺฉาตำ อันเขาตัดแล้ว

ตัวอย่างเช่น

เฉตฺวาน โมฬึ วรคนฺธวาสิตำ55

ตัดพระเมาลีที่อบด้วยกลิ่นหอมอันเลิศ

สช = สงฺเค ติด, ข้อง

สงฺโค ลคนำ. สชฺชติ. สชฺชนำ, สชฺชิโต, สตฺโต.

สงฺค คือ ความติด, ข้อง.

สชฺชติ ย่อมติด, ย่อมข้อง

สชฺชนำ ความติด, ความข้อง

สชฺชิโต ติดแล้ว, ข้องแล้ว

สตฺโต ผู้ข้องในวัฏฏะ

ยุช = สมาธิมฺหิ ตั้งไว้ด้วยดี, ประกอบ

สมาธานำ สมาธิ. กายกมฺมาทีนำ สมฺมาปโยควเสน อวิปฺปกิณฺณตาติ อตฺโถ. ยุชฺชติ. โยโค, โยคี. เอตฺถ โยโคติ วิริยำ. ตญฺหิ

วายเมเถว ปุริโส น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต

ปสฺสามิ โว'ห'มตฺตานำ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุนฺติ

วจนโต อวสฺสำ กาตุ ยุชฺชติ อุปปชฺชตีติ โยโคติ วุจฺจติ.

สมาธิ คือ การตั้งไว้ด้วยดี. หมายความว่ากิริยาที่กายกรรมเป็นต้น มิได้เกลื่อนกล่น กระจัดกระจาย โดยการประกอบไว้โดยชอบ.

ยุชฺชติ ย่อมประกอบ

โยโค ความเพียร

โยคี ผู้มีความเพียร

ในที่นี้บทว่า โยโค ได้แก่ความเพียร. จริงอยู่ ความเพียร ท่านเรียกว่า โยค เพราะเป็น สภาวะที่ควรกระทำแน่นอน ดังพระบาลีว่า

วายเมเถว ปุริโส น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต

ปสฺสามิ โว'ห'มตฺตานํ ยถา อิจฺฉึ ตถา อหุ.56

บุรุษพึงพยายามไว้ทีเดียว ผู้มีปัญญาไม่พึงเบื่อหน่าย เรา เห็นตนอยู่ว่าปรารถนาอย่างใด ได้เป็นอย่างนั้น.

รนฺช = ราเค กำหนัด

รชฺชติ. วิรชฺชติ. รชฺชมาโน, รชฺชํ, รชฺชนฺโต, ราโค, วิราโค, รชฺชนํ, วิรชฺชนํ, รชนียํ. อุปสคฺควเสน อญฺโ ณ อตฺโถ ภวติ. สมฺหา รฏฺจา นิรชฺชติ,57 อตฺตโน รฏฺจา นิคฺคจฺฉตีติ อตฺโถ. ตตฺถ วิราโคติ วิรชฺชนฺติ เอตฺถ สงฺกิเลสธมฺมาติ วิราโค, นิพฺพานํ มคฺโค จ.

รชฺชติ ย่อมกำหนัด

วิรชฺชติ ย่อมคลายกำหนัด

รชฺชมาโน กำหนัดอยู่

รชฺชํ กำหนัดอยู่

รชฺชนฺโต กำหนัดอยู่

ราโค ความกำหนัด

วิราโค ความคลายกำหนัด

รชฺชนํ ความกำหนัด

วิรชฺชนํ ความคลายกำหนัด

รชนียํ สิ่งที่น่ากำหนัด

สมฺหา รฏฺจา นิรชฺชติ (ย่อมออกไปจากแว่นแคว้นของตน) หมายความว่า ย่อมหลีก ออกจากแว่นแคว้นของตน). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิราโค มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิราค เพราะเป็นที่คลายออกแห่งสังกิเลสธรรม หมายถึง พระนิพพานและมรรค

วิชี = ภยจลเนสุ กลัว, ตกใจ;

ไหว, สั่น

วิชฺชติ, สวิชฺชติ. สเวโค, สเวชนียํ. อุพฺพิชฺชติ. อุพฺเพโค, อุพฺพิคฺคหทโย.

วิชฺชติ ย่อมตกใจ

สวิชฺชติ ย่อมตกใจ, ย่อมสลดใจ

สเวโค58 ความสลดใจ

สเวชนียํ ที่ควรสลดใจ

อุพฺพิชฺชติ ย่อมหวาดหวั่น

อุพฺเพโค ความหวาดหวั่น

อุพฺพิคฺคหทโย มีใจหวาดหวั่น

ลุช = วินาเส พินาศ

ลุชฺชตีติ โลโก.59 โลโป, ลุตฺติ, ลุชฺชนํ. ลุตฺโต.

ลุชฺชตีติ โลโก (ชื่อว่า โลก เพราะเป็นสิ่งที่พินาศ). โลโป, ลุตฺติ, ลุชฺชนํ (การทำให้ หมดไป, การลบ). ลุตฺโต (พินาศแล้ว, สลายแล้ว)

จา = คตินิวตฺติยํ หยุด, ยืน, ตั้งอยู่

จายติ. จายี, จิติ, จานํ, จิโต, ตตฺรฏฺโจ, ติฏฺจ, กปฺปฏฺจายี, อาสภฏฺจานฏฺจายี.

สุขํ สยามิ จายามิ สุขํ กปฺเปมิ ชีวิตํ

อหตฺถปาโส มารสฺส อโห สตฺถานุกมฺปโกติ

ปาฬิ นิทสฺสนํ. ลาปิ โคจรฏฺจายินฺติ จ. ตตฺถ จายามีติ ติฏฺจามิ.

จายติ (ย่อมตั้งอยู่). จายี (ผู้ตั้งอยู่), จิติ, จานํ (ความตั้งอยู่), จิโต (ผู้ยืนแล้ว), ตตฺรฏฺโจ (ผู้ยืนบนภูเขานั้น), ติฏฺจ (ยืนอยู่, ตั้งอยู่), กปฺปฏฺจายี (ผู้ตั้งอยู่ตลอดกัปป์), อาสภฏฺจานฏฺจายี (ผู้ตั้งอยู่ในฐานะอันประเสริฐ) ดังมีพระบาลีว่า

สุขํ สยามิ จายามิ สุขํ กปฺเปมิ ชีวิตํ

อหตฺถปาโส มารสฺส อโห สตฺถานุกมฺปโก.60

เราผู้อันพระศาสดาทรงอนุเคราะห์แล้ว พ้นจาก บ่วงมารแล้ว จะยืน เดิน นั่ง นอน ก็เป็นสุข.

[และว่า]

ลาปิ โคจรฏฺจายินํ61 (นกมูลไถจับอยู่ที่มูลไถอันเป็นโคจร[ของตน]). บรรดาบท เหล่านั้น บทว่า จายามิ ได้แก่ ติฏฺจามิ (ย่อมยืน)

ฑิ = คติยํ ไป

ฑิยติ. เฑมาโน. ฑิโน วา. “อุจฺเจ สกุณ เฑมาน, ปตฺตยาน วิหงฺคม. วชฺเชสิ โข ตฺวํ วามูรุนฺติ นิทสฺสนํ. เอตฺถ ฑิยตีติ เฑมาโนติ นิพฺพจนํ คเหตพฺพํ.

ฑิยติ ย่อมไป

เฑมาโน, ฑิโน ไปอยู่

ในคำว่า เฑมาโน มีตัวอย่างว่า อุจฺเจ สกุณ เฑมาน, ปตฺตยาน วิหงฺคม. วชฺเชสิ โข ตฺวํ วามูรุ 62 (ดูก่อนนกผู้มีปีกเป็นยาน บินทะยานไปในเวหา บินไปในอากาศอันสูง ท่าน จงบอกกะภรรยาของข้าพเจ้าผู้มีลำขาอันเสมอด้วยต้นกล้วย). ในคำนี้พึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า ฑิยตีติ เฑมาโน (ชื่อว่า เฑมาน เพราะเป็นผู้ไป)

ตา = ปาลเน เลี้ยงดู, รักษา, ต่อต้าน, ต้านทาน

ตายติ. อฆสฺส ตาตา. โส นูน กปโณ ตาโต จิรํ รุชฺชติ อสฺสเม. ตาณํ, ปริตฺตํ, โคตฺตํ. ตฺวํ โขสิ อุปาสก กตกลฺยาโณ กตภีรุตฺตาโณ. ตตฺร ปริตฺตนฺติ มหาเตชวนฺตตาย สมนฺตโต สตฺตานํ ภยํ อุปทฺทวํ อุปสคฺคญฺจ ตายติ รกฺขตีติ ปริตฺตํ, คำ ตายตีติ โคตฺตํ.

ตายติ ย่อมเลี้ยงดู, ย่อมรักษา

อฆสฺส ตาตา63 ผู้ต่อต้านทุกข์

ตัวอย่างเช่น

โส นูน กปโณ ตาโต จิรํ รุชฺชติ อสฺสเม64

พระบิดาผู้โดดเดี่ยวนั้น จักกรรแสงในอาศรมสิ้นกาลนาน

ตาณํ ความต้านทาน

ปริตฺตำ พระปริตร, มนต์คุ้มครอง

โคตฺตำ โคตร

ตัวอย่างเช่น

ตฺวํ โขสิ อุปาสก กตกลฺยาโณ กตภีรุตฺตาโณ65

ดูก่อนอุบาสก ท่านได้ทำความดีไว้แล้ว ทำความต้านทานต่อความกลัวไว้แล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปริตฺตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปริตฺต เพราะเป็นมนต์ คุ้มครองรักษาภัยอันตราย และอุปสรรค[ที่อาจเกิด]แก่สัตว์ทั้งหลายโดยรอบ เนื่องจาก มีอานุภาพมาก. ชื่อว่า โคตตะ เพราะรักษาไว้ซึ่งถ้อยคำและความรู้

นต = คตฺตวินาเม เต้น, รำ, ฟ้อน

คตฺตวินาโม คตฺตวิกฺเขโป. นจฺจติ. นจฺจำ. นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต.

คตฺตวินาม คือ การซัดส่ายกายไปต่างๆ.

นจฺจติ ย่อมรำ, ย่อมฟ้อน

นจฺจำ การรำ, การฟ้อน

นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต66 นิครนถ์ผู้เป็นบุตรนักฟ้อน

ทา = โสธเน ชำระ

ทายติ. ทานำ. อนุโยคทาปนตฺถำ.67 อนุโยคำ ทตฺวา. ทานำ ทตฺวา.

ทายติ, ทานำ ย่อมชำระ, การชำระ.

อนุโยคทาปนตฺถำ เพื่อชำระการซักถาม, ตอบคำถาม

อนุโยคำ ทตฺวา68 ชำระการซักถามแล้ว

ทานำ ทตฺวา69 ชำระทาน[จากความตระหนี่เป็นต้น]

ทา = สุปเน นอนหลับ

ทายติ. นิทฺทายติ. นิทฺทา, นิทฺทายนำ, นิทฺทายมาโน, นิทฺทายนฺโต.

ทายติ. นิทฺทายติ ย่อมหลับ

นิทฺทา, นิทฺทายนำ ความหลับ

นิทฺทายมาโน หลับอยู่

นิทฺทายนฺโต หลับอยู่

ทา = ทาเน ให้

ปุริโส ทานำ ทายติ.

อาปุพฺโพ คหเณ. อทินฺนำ อาทิยติ. สีลำ สมาทิยติ. กมฺเม- ปุริเสน ทานำ ทียติ, อทินฺนำ อาทิยติ. การิเต- อาทเปติ, สมาทเปติ, อาทปยติ, สมาทปยติ, เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต.

ปุริโส ทานำ ทายติ บุรุษย่อมให้ทาน

ทา ธาตุที่มี อา อุปสรรคเป็นบทหน้าใช้ในความหมายว่า คหณ (ถือเอา). เช่น อทินฺนำ อาทิยติ70 (ย่อมถือเอาสิ่งที่เขามิได้ให้). สีลำ สมาทิยติ71 (ย่อมสมาทานศีล)

เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า[ทียติ, อาทิยติ] เช่น ปุริเสน ทานำ ทียติ (ทานอัน บุรุษย่อมถวาย), อทินฺนำ อาทิยติ 72 (สิ่งอันเจ้าของมิได้ให้ อันเขาย่อมถือเอา)

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า อาทเปติ (ย่อมให้ถือเอา), สมาทเปติ, สมาทปยติ (ย่อมให้สมาทาน), อาทปยติ (ย่อมให้ถือเอา), เย ธมฺมเมวาทปยนฺติ สนฺโต73 (สัตบุรุษ เหล่าใดให้บุคคลถือเอาธรรมอย่างเดียว)

ทา = อวขณฺฑเน ตัด

ทิยติ, ทิยนฺติ. ปริตฺตำ.

เอตฺถ จ ปริตฺตนฺติ สมนฺตโต ขณฺฑิตตฺตา ปริตฺตำ. อปฺปมตฺตกญฺหิ โคมยปิณฺฑำ ปริตฺตนฺติ วุจฺจติ. ตสฺมา ปริตฺตนฺติ อปฺปกสฺส นามำ กามาวจรสฺส จ ธมฺมสฺส อปฺเปสกฺขตฺตา.

ทิยติ ย่อมตัด

ทิยนฺติ ย่อมตัด

ปริตฺตำ ของเล็กน้อย, กามาวจรธรรม

ก็ในที่นี้ บทว่า ปริตฺตำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปริตฺต เพราะเป็นสภาพที่ถูกตัด รอบด้าน. ก็ก้อนมูลโคแม้เพียงเล็กน้อย ก็เรียกว่า ปริตฺต.74 เพราะเหตุนั้น คำว่า ปริตฺต จึงเป็นชื่อของวัตถุ และกามาวจรธรรม เพราะมีอานุภาพน้อย

ทา = สุทฺธิยำ บริสุทธิ์, หมดจด

ทายติ. โวทายติ. โวทานำ. อกมฺมโกยำ ธาตุ. ตถา หิ “โวทายติ สุชฺฌติ เอเตนาติ โวทานำ, สมถวิปสฺสนาติ 75 เนตฺติสำวณฺณนายำ วุตฺตำ.

ทายติ ย่อมบริสุทธิ์

โวทายติ ย่อมบริสุทธิ์

โวทานำ ความบริสุทธิ์

ธาตุนี้เป็นอกัมมกธาตุ. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาของเนตติปกรณ์ว่า ชื่อว่า โวทาน เพราะเป็นเหตุทำให้หมดจด หมายถึง สมถและวิปัสสนา

ที = ขเย สิ้น, เสื่อม

ทียเต. ทีโน, อาทีนโว. ตตฺร ทีโนติ ปริกฺขีณลาภาติธนาทิภาเวน ทุกฺขิโต. อาทีนโวติอาทีนำ ทุกฺขำ วาติ อธิคจฺฉติ เอเตนาติอาทีนโว, โทโส.

ทียเต ย่อมสิ้น, ย่อมเสื่อม

ทีโน คนสิ้นทรัพย์ = คนเข็ญใจ

อาทีนโว โทษ

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ทีโน ได้แก่ ผู้ประสบทุกข์ เพราะหมดสิ้นทั้งญาติและทรัพย์เป็นต้น. บทว่า อาทีนว เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า โทษ ชื่อว่า อาทีนวะ เพราะทำให้ได้รับทุกข์

ทุ = ปริตาเป เร่าร้อน

ทุยเต ย่อมเร่าร้อน

ทุโน ความเร่าร้อน

ทูโต ทูต

ภิทิ = ภิชฺชเน แตก, สลาย

ภิชฺชนธมฺมำ ภิชฺชติ. ภิชฺชตีติ ภินฺโน. ภิชฺชนำ เภโท.

ภิชฺชนธมฺมำ ภิชฺชติ76 (สิ่งที่มีการแตกเป็นธรรมดา ย่อมแตกไป). คำว่า ภินฺน มีรูป วิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ภินฺน เพราะเป็นสภาวะที่แตก. ความแตก ชื่อว่า เภท

ฉิทิ = ฉิชฺชเน ขาด, ทะลุ

สุตฺตำ ฉิชฺชติ. ฉิชฺชตีติ ฉินฺโน. เอวำ ฉิทฺทำ. ฉิชฺชนำ เฉโท.

สุตฺตำ ฉิชฺชติ (เส้นด้ายย่อมขาด). คำว่า ฉินฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฉินฺน เพราะเป็น สภาวะที่ขาด. บทว่า ฉิทฺทำ ก็เช่นเดียวกัน. การขาด ชื่อว่า เฉท

ขิทิ = ทีนิเย ลำบาก

ทีนภาโว ทีนิยำ, ยถา ทกฺขิยำ. ขิชฺชติ, ขินฺโน, อขินฺนมติ, เขโท, เขทงฺคโต โลกหิตาย นาโถ. เอตฺถ เขทงฺคโตติ กายิกทุกฺขสงฺขาตำ ปริสฺสมำ ปตฺโต, ทุกฺขมนุภวีติ อตฺโถ.

ทีนิย คือ ความลำบากเหมือนคำว่า ทกฺขิย (ความฉลาด).

ขินฺโน เหน็ดเหนื่อยแล้ว

อขินฺนมติ ผู้มีพระญาณปลอดโปร่ง ไม่ลำบาก

เขโท (ความลำบาก), เขทงฺคโต โลกหิตาย นาโถ77 (พระนาถะทรงถึงความลำบาก เพื่อเกื้อกูลชาวโลก). ในที่นี้ บทว่า เขทงฺคโต มีความหมายว่า ทรงถึงความลำบากกล่าวคือ ทุกข์ทางกาย หมายความว่า เสวยความทุกข์

ปท = คติยํ ไป

ปชฺชติ. มคฺคํ ปฏิปชฺชติ. ปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชติ. อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ, ผล-สมาปตฺตึ สมาปชฺชติ. อาปตฺตึ อาปชฺชติ. อกมฺมกมฺปิ ภวติ, เตสํ อธมฺโม อาปชฺชติ, ปชฺโช, พฺยคฺฆปชฺโช, สมฺปทาโย. เอตฺถ จ ปชฺโชติ มคฺโค. พฺยคฺฆปชฺเช สทฺทุลปเถ ชาโตติ พฺยคฺฆ-ปชฺโช, เอวฺนามโก กุลปุตฺโต. สมฺปทิยติ ฌาปิยติ ธมฺโม เอเตนาติ สมฺปทาโย, อกฺขาตา.

ปชฺชติ ย่อมไป

มคฺคํ ปฏิปชฺชติ ย่อมไปสู่ทาง

ปฏิปตฺตึ ปฏิปชฺชติ ย่อมประพฤติข้อปฏิบัติ

อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ78 เป็นผู้ดำเนินไปสู่หนทางไกล

ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชติ ย่อมเข้าผลสมาบัติ

อาปตฺตึ อาปชฺชติ79 (ย่อมต้องอาบัติ). บางคราวเป็นอกัมมกธาตุ[ธาตุไม่มีกรรม]ก็มี เช่น เตสํ อธมฺโม อาปชฺชติ (อธรรมปรากฏแก่พวกเขา)

ปชฺโช ทาง

พฺยคฺฆปชฺโช ผู้เกิดในหนทางเสือโคร่ง

สมฺปทาโย ผู้แนะนำให้รู้ธรรม

ก็ในที่นี้ บทว่า ปชฺโช ได้แก่ หนทาง. ชื่อว่า พฺยคฺฆปชฺช เพราะเกิดในเมืองโกลิยะ อันเป็นหนทางแห่งเสือโคร่ง หมายถึงกุลบุตรผู้มีชื่ออย่างนี้[ชาวเมืองโกลิยะ]. ชื่อว่า สมฺปทาย เพราะเป็นผู้แนะนำให้รู้ธรรม หมายถึง ผู้แสดงธรรม

วิท = สตฺตายํ มี, เป็น

สตฺตา วิชฺชมานากาโร. วิชฺชติ, สํวิชฺชติ. ชาตเวโท, วิชฺชา, อวิชฺชา, วิทิโต. ตตฺถ ชาตเวโทติ อคฺคิ. โส หิ ชาโตว เวทยติ ธูมชาลฺฌาเนน ปญฺญายติ, ตสฺมา ชาตเวโทติ วุจฺจติ. วิชฺชาติ ธมฺมานํ สภาวํ วิทิตํ กโรตีติ วิชฺชา, ญาณํ. อวิชฺชาติ ขนฺธานํ ราสฏฺเ, อายตนานํ อายตนฏฺเ, ธาตูนํ สุญฺญฏฺเ, สจฺจานํ ตถฏฺเ, อินฺทฺริยานํ อธิปติยฏฺเ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา. ทุกฺขาทีนํ ปีฬนาทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธํ อตฺถํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา, โมโห.

สตฺตา คือ มีอยู่, ปรากฏอยู่.

วิชฺชติ มีอยู่, ปรากฏอยู่

สํวิชฺชติ มีอยู่, ปรากฏอยู่

ชาตเวโท ไฟ

วิชฺชา ความรู้

อวิชฺชา ความไม่รู้

วิทิโต รู้แล้ว

คำอธิบาย ชาตเวท เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ชาตเวท ได้แก่ ไฟ. ก็ไฟนั้น ท่านเรียกว่า ชาตเวท เพราะเมื่อเกิดขึ้นย่อม ปรากฏด้วยการยังควันและเปลวไฟให้เกิดขึ้น

บทว่า วิชฺชา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิชฺชา เพราะเป็นธรรมชาติทำสภาวะแห่งธรรม ทั้งหลายให้ปรากฏ[เนื่องจากทำลายปฏิปักษ์ธรรม] หมายถึง ญาณ

บทว่า อวิชฺชา มีรูปวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติใดทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธ์ ไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องสืบต่อแห่งอายตนะไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความ ว่างเปล่าแห่งธาตุไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแห่งสัจจะไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือ ความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ไม่ให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (ทำอรรถ แห่งขันธ์,อายตนะเป็นต้นไม่ให้ปรากฏ)

ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ) ที่กล่าวด้วยสามารถแห่งอาการมีความ บีบคั้นเป็นต้น แห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น ไม่ให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพทำอรรถแห่งอริยสัจมีทุกขสัจเป็นต้นไม่ให้ปรากฏ)

มท = อุมฺมาเทมัวเมา, ประมาท

อุมฺมาโท นาม มุยฺหนํ วา สติวิปฺปวาโส วา จิตฺตวิกฺเขโป วา. มชฺชติ, ปมชฺชติ. มตฺโต, สุรามทมตฺโต. มตฺโต อหํ มหาราช. ปุตฺตมํสานิ ขาทยึ. มตฺตหตฺถี, ปมตฺโต, อุมฺมตฺโต.

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ

อปฺปมตฺตา น มิยฺยนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา.

อุมฺมาท คือ ความมัวเมา, การลืมสติ หรือความซัดซ่ายแห่งจิต.

มชฺชติ, ปมชฺชติ ย่อมมัวเมา

มตฺโต มัวเมาแล้ว

สุรามทมตฺโต80 มัวเมาแล้วด้วยความเมาในสุรา

มตฺโต อหํ มหาราช,- ดูก่อนมหาบพิตร ข้าพระองค์มัวเมาแล้ว เคี้ยวกินเนื้อ

ปุตฺตมํสานิ ขาทยึ81 ของบุตรทั้งหลาย

มตฺตหตฺถี ช้างตกมัน

ปมตฺโต ประมาทแล้ว

อุมฺมตฺโต บ้าแล้ว

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ

อปฺปมตฺตา น มิยฺยนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา82

ความไม่ประมาทเป็นทางอมตะ ความประมาทเป็นทาง แห่งความตาย ผู้ไม่ประมาทไม่มีวันตาย ผู้ประมาท ถึงมีชีวิตอยู่ก็เหมือนคนตายแล้ว.

มิท = สิเนหเน รัก, สนิทสนม

เมชฺชติ. เมตฺตา, เมตฺติ, มิตฺตํ, มิตฺโต.

เมชฺชติ ย่อมรักใคร่

เมตฺตา ความรัก, ความสนิทสนม

เมตฺติ ความรัก, ความสนิทสนม

มิตฺตํ, มิตฺโต มิตร

อนฺตรธา = อทสฺสเน ไม่เห็น, หายไป, สูญไป

อนฺตรปุพฺโพ ธาธาตุ วิชฺชมานสฺส วตฺถุโน อทสฺสเน วตฺตติ. อนฺตรธายติ. อนฺตรธานํ, อนฺตรธายนฺโต. สา เทวตา อนฺตรหิตา. อนฺตราปิธายติ.

ธา ธาตุมี อนฺตร เป็นบทหน้ามีอรรถว่าไม่เห็นสิ่งที่ปรากฏอยู่.

อนฺตรธายติ ย่อมอันตรธานไป

อนฺตรธานํ ความอันตรธาน

อนฺตรธายนฺโต อันตรธานไปอยู่

สา เทวตา อนฺตรหิตา เทวดาองค์นั้นอันตรธานไปแล้ว, หายไปแล้ว

อนฺตราปิธายติ83 ย่อมอันตรธานไป, อันตรธานไปอยู่

พุธ = อวคมเน รู้

อวคมนํ ชานนํ. พุชฺฌติ, พุทฺโธ, พุทฺธิ, พุทฺธํ, โพโธ, โพธิ. พุชฺฌิตา สจฺจานิ. สกลํ พุทฺโธ, พุทฺธวา, วิโพเธติ, โพเธตา, พุทฺโธ, วิพุทฺโธ อิจฺจาทีนิ.

อวคมน คือ ความรู้.

พุชฺฌติ ย่อมรู้

พุทฺโธ พระพุทธเจ้า

พุทฺธิ, พุทฺธํ ความรู้

โพโธ, โพธิ ความรู้

พุชฺฌิตา สจฺจานิ84 ทรงตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย

สกลํ พุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง

พุทฺธวา ผู้ตรัสรู้

วิโพเธติ ย่อมให้รู้

โพเธตา ผู้ให้รู้

พุทฺโธ ผู้ตื่น

วิพุทฺโธ ผู้เบิกบาน

อธิบาย พุทฺโธ เป็นต้น

ตตฺร พุทฺโธติ พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ, โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ. อถวา ปารมิตา-ปริภาวิตาย ปญฺญาย สพฺพมฺปิ เญยฺยํ อพุชฺฌีติ พุทฺโธ. เกจิ ปน กมฺเมนปิ พุทฺธสทฺทสฺส สิทฺธึ อิจฺฉนฺตา เอวํ นิพฺพจนํ กโรนฺติ “สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธติ. วิตฺถาโร ปน นิทฺเทเส วุตฺตนเยน คเหตพฺโพ. พุทฺธีติ พุชฺฌตีติ พุทฺธิ. เอวํ พุทฺธึ โพโธ โพธิ จ. อถวา พุชฺฌนํ พุทฺธิ. เอวํ โพโธ โพธิ จ, สพฺพเมตํ ปญฺญายาธิวจนํ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า พุทฺโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พุทฺธ เพราะตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย

[อีกนัยหนึ่ง] ชื่อว่า พุทฺธ เพราะยังหมู่สัตว์ให้ตรัสรู้. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า พุทฺธ เพราะ ได้ตรัสรู้เญยยธรรมแม้ทั้งปวงด้วยปัญญาอันอบรมด้วยบารมีธรรม

แต่บางคน๑ประสงค์ให้ พุทฺธ ศัพท์สำเร็จรูปแม้ด้วยกรรมสาธนะจึงตั้งรูปวิเคราะห์ อย่างนี้ว่า สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธ (ชื่อว่า พุทฺธ เพราะเป็นผู้อันพระขีณาสพทั้งหลายผู้บรรลุคุณวิเศษ พึงรู้ว่า พระผู้มี พระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง). สำหรับความพิสดาร บัณฑิตพึงถือ เอาตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นิเทศ

บทว่า พุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พุทฺธิ เพราะเป็นสภาวะรู้. คำว่า พุทฺธึ โพโธ และ โพธิ ก็เช่นเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง ความรู้ ชื่อว่า พุทฺธิ. คำว่า โพโธ และ โพธิ ก็เช่นเดียวกัน. ทั้งหมดนั้น เป็นคำไวพจน์ของปัญญา.

อัตถุทธาระของ โพธิ ศัพท์

อิทานิ โพธิสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ 85 วทาม. โพธีติ หิ รุกฺโขปิ มคฺโคปิ สพฺพญฺญุตญฺ-ญาณมฺปิ นิพฺพานมฺปิ เอวมฺปณฺณตฺติโก ปุคฺคโลปิ วุจฺจติ, ตถา หิ “โพธิรุกฺขมูเล ปฐมา-ภิสมฺพุทฺโธติ จ, “อนฺตรา จ โพธึ อนฺตรา จ คยนฺติ จ อาคตฏฺฐาเน รุกฺโข โพธีติ วุจฺจติ. “จตูสุ มคฺเคสุ ญาณนฺติ อาคตฏฺฐาเน มคฺโค. “ปปฺโปติ โพธึ วรภูริ เมธโสติ อาคตฏฺฐาเน สพฺพญฺญุตญฺญาณํ. “ปตฺวาน โพธึ อมตํ อสงฺขตนฺติ อาคตฏฺฐาเน นิพฺพานํ. “โพธิ ภนฺเต ราชกุมาโร ภควโต ปาเท สิรสา วนฺทตีติ “อริยสาวโก โพธีติ วุจฺจตีติ จ อาคตฏฺฐาเน เอวมฺปณฺณตฺติโก ปุคฺคโล. อตฺริทํ วุจฺจติ

รุกฺเข มคฺเค จ นิพฺพาเน ญาเณ สพฺพญฺญุตาย จ

ตถา ปณฺณตฺติยญฺเจว โพธิสทฺโท ปวตฺตติ.

พุชฺฌตีติ พุชฺฌิตา, โพเธตีติ โพเธตา.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ โพธิ ศัพท์. ต้นไม้ก็ดี มรรคก็ดี สัพพัญญุต-ญาณก็ดี นิพพานก็ดี บุคคลแม้ผู้มีบัญญัติอย่างนี้ (ชื่อว่า โพธิ) ก็ดี เรียกว่า โพธิ

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ โพธิ ศัพท์

อรรถรุกฺข (ต้นไม้)

ตัวอย่างเช่น

โพธิรุกฺขมูเล ปฐมาภิสมฺพุทฺโธ86

[พระสัมมาสัมพุทธเจ้า]ทรงตรัสรู้ครั้งแรกที่โคนต้นโพธิ์

อนฺตรา จ โพธึ อนฺตรา จ คยนฺ87

[ทรงเสด็จไป]ระหว่างต้นโพธิ์และแม่น้ำคยา

อรรถมคฺค (มรรค)

ตัวอย่างเช่น

จตูสุ มคฺเคสุ ญาณนฺ88

ญาณในมรรค ๔

อรรถสพฺพญฺญุตญาณ (พระสัพพัญญุตญาณ)

ตัวอย่างเช่น

ปปฺโปติ โพธึ วรภูริ เมธโส89

พระพุทธองค์ผู้มีปัญญาดุจแผ่นดินอันประเสริฐ ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ

อรรถนิพฺพาน (พระนิพพาน)

ตัวอย่างเช่น

ปตฺวาน โพธึ อมตํ อสงฺขตํ

ทรงบรรลุพระนิพพานอันเป็นอมตะอันปัจจัยไม่ปรุงแต่ง

อรรถเอวํปณฺณตฺติกปุคฺคล (บุคคลผู้มีบัญญัติอย่างนี้)

ตัวอย่างเช่น

โพธิ ภนฺเต ราชกุมาโร ภควโต ปาเท สิรสา วนฺทติ90

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โพธิราชกุมารย่อมถวายบังคมพระบาทของพระผู้มีพระภาค

ด้วยเศียรเกล้า

อริยสาวโก โพธีติ วุจฺจติ91

พระอริยสาวกเรียกว่าโพธิ

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

รุกฺเข มคฺเค จ นิพฺพาเน ญาเณ สพฺพญฺญุตาย จ

ตถา ปณฺณตฺติยญฺเจว โพธิสทฺโท ปวตฺตติ.

โพธิ ศัพท์ใช้ในความหมายดังนี้ คือ ต้นไม้, มรรค, พระนิพพาน, สัพพัญญุตญาณ และนามบัญญัติ.

ชื่อว่า พุชฺฌิตา เพราะเป็นผู้รู้

ชื่อว่า โพเธตา เพราะเป็นผู้ให้รู้

บทพิเศษของ พุธ ธาตุ

เอตฺถ จ โกจิ ปโยโค ตุมนฺตาทีนิ จ รูปานิ วุจฺจนฺเต.

“คุยฺหมตฺถมสมฺพุทฺธํ สมฺโพธยติ โย นโร. ปรํ สมฺพุทฺธุมรหติ. พุชฺฌิตุ, พุทฺธุ, พุชฺฌิตฺวา, พุชฺฌิตฺวาน, พุชฺฌิตุน, พุทฺธิย, พุทฺธิยาน, พุทฺธา, พุทฺธาน อิติ ภวนฺติ.

ตตฺร อสมฺพุทฺธนฺติ ปเรหิ อญฺญาตํ, “อสมฺโพธนฺติปิ ปาโฐ, ปเรสํ โพเธตุ อยุตฺตนฺติ อตฺโถ.94 สมฺพุทฺธุนฺติ สํพุชฺฌิตุ. พุทฺธาติ พุชฺฌิตฺวา, เอวํ พุทฺธานาติ เอตฺถาปิ.

ก็เรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอุทาหรณ์บางอย่าง และรูปที่ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น.

คุยฺหมตฺถมสมฺพุทฺธํ สมฺโพธยติ โย นโร92

ผู้ใดยังผู้อื่นให้รู้ประโยชน์ที่คนอื่นไม่รู้อันเร้นลับ

ปรํ สมฺพุทฺธุมรหติ93

ย่อมควรเพื่อยังผู้อื่นให้รู้ธรรม

พุชฺฌิตุ, พุทฺธุ (เพื่อรู้)

พุชฺฌิตฺวา, พุชฺฌิตฺวาน, พุชฺฌิตุน (รู้แล้ว)

พุทฺธิย, พุทฺธิยาน, พุทฺธา, พุทฺธาน (รู้แล้ว)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อสมฺพุทฺธํ แปลว่า ประโยชน์ที่ชนเหล่าอื่นไม่รู้แล้ว. ปาฐะว่า อสมฺโพธํ ดังนี้ก็มี. หมายความว่า ไม่ควรให้ชนเหล่าอื่นรู้. บทว่า สมฺพุทฺธุ แปลว่า เพื่อรู้. บทว่า พุทฺธา แปลว่า รู้แล้ว. แม้ในคำว่า พุทฺธาน ก็เช่นเดียวกัน

วินิจฉัยบทว่า พุธฺวา

เกจิ ปน “นามรูปปริจฺเฉท 'โพธิมคฺเคน พุธฺวา'ติ จ, “พุธฺวา โพธิตเล ยมาห สุคโตติ จ ธการวการสญฺโญควโต ปทสฺส ทสฺสนโต ตฺวาปจฺจยนฺตภาวโต จ ธการวการสโยควเสน “พุธฺวาติ ปทสิทฺธิ อิจฺฉิตพฺพาติ วทนฺติ, ตํ ตาทิสสฺส ปทรูปสฺส พุทฺธวจเน อทสฺสนโต จ พุทฺธวจนสฺส อนนุกูลตาย จ ปริสุทฺเธ จ โปราณโปตฺถเก วการสโยควิคตสฺส “โพธิมคฺเคน พุทฺธาติ จ “พุทฺธา โพธิตเลติ จ ปทสฺส ทสฺสนโต น คเหตพฺพํ. ตถา หิ น ตาทิโส ปาโฐ พุทฺธวจนสฺส อนุกูโล โหตีติ. น หิ พุทฺธวจเน วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ ปริเยสนฺตา ตาทิสํ ธการวการสญฺโญคปทํ ปสฺสิสฺสนฺติ. เอวํ “พุธฺวาติ ปทรูปสฺส พุทฺธวจนสฺส อนนุกูลตา ทฏฺฐพฺพา. ตญฺหิ สกฺกฏคนฺเถ กตปริจยภาเวน วญฺจิเตหิ วิทูหิ อิจฺฉิตํ, น สทฺธมฺมนีติวิทูหิ. เอตฺถ อิมานิ นิทสฺสนปทานิ เวทิตพฺพานิ- โก มํ วิทฺธา นิลียติ. ลทฺธา มจฺโจ ยทิจฺฉติ. ลทฺธาน ปุพฺพาปริยํ วิเสสํ, อทสฺสนํ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ.

อุมฺมาทนฺติมหํ ทิฏฺฐา อามุกฺกมณิกุณฺฑลํ

น สุปามิ ทิวารตฺตึ สหสฺสํว ปราชิโตติ.

ส่วนบางคนอ้างว่า เพราะได้พบบทที่มี ธ และ ว (ธฺว) อักษรสังโยคในคัมภีร์นามรูป ปริจเฉทว่า โพธิมคฺเคน พุธฺวา95 และว่า พุธฺวา โพธิตเล ยมาห สุคโต96 และเพราะเป็นบท ที่ลง ตฺวา ปัจจัย ดังนั้น จึง

ควรสำเร็จบทว่า พุทฺวา ด้วยสามารถแห่ง ทฺว อักษรสังโยค. คำของเกจิอาจารย์นั้น ไม่ควรถือเอา เพราะไม่พบรูปบทเช่นนั้นในพระพุทธพจน์ เพราะไม่ คล้อยตามพระพุทธพจน์ และเพราะได้พบบทว่า โพธิมคฺเคน พุทฺธา และว่า พุทฺธา โพธิ-ตเล ซึ่งปราศจาก ว อักษรสังโยคในฉบับใบลานเก่าที่ชำระไว้ดีแล้ว. ดังจะเห็นได้ว่า ปาฐะเช่นนั้น (ปาฐะว่า พุทฺวา) ไม่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์. จริงอยู่ แม้จะค้นหาสักร้อยปี พันปี ก็ไม่สามารถพบบทที่มี ทฺว อักษรสังโยคเช่นนั้นได้๑

รูปบทว่า พุทฺวา พึงเห็นว่าไม่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์อย่างนี้แล. ก็รูปว่า พุทฺวา นั้น บัณฑิตผู้ถูกทำให้สับสนด้วยการสั่งสมที่กระทำไว้ในคัมภีร์สันสกฤตปรารถนาแล้ว. แต่บัณฑิตทางฝ่ายพระศาสนาไม่ปรารถนาแล้ว

ในที่นี้ พึงทราบตัวอย่างของบทนั้นดังนี้:-

โก มำ วิทฺธา นิลียติ97

ใครยิงเรากลัวแอบซ่อนอยู่

ลทฺธา มจฺโจ ยทิจฺฉติ98

สัตว์ปรารถนาสิ่งใด ได้สิ่งนั้น

ลทฺธาน ปุพฺพาปริยำ วิเสสำ, อทสฺสนำ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ99

พึงบรรลุคุณพิเศษทั้งเบื้องต้น และเบื้องปลาย ครั้นแล้วพึงบรรลุถึงสถานที่อันมัจจุ-

ราชมองไม่เห็น

อุมฺมาทนฺติมหำ ทิฏฺจา อามุกฺกมณิกุณฺฑลำ

น สุปามิ ทิวารตฺตึ สหสฺสำ ปราชิโต.100

เราได้เห็นนางอุมมาทันตีผู้สวมใส่กุณฑลมณีแล้ว นอนไม่หลับทั้งกลางวันและกลางคืน เหมือนพนัน แพ้เงินพันหนึ่ง.

คำอธิบาย วิทฺธา ศัพท์เป็นต้น

ตตฺถ วิทฺธาติ วิชฺฌิตฺวา. ลทฺธาติ ลภิตฺวา. ลทฺธานาติ ลภิตฺวาน. ทิฏฺจาติ ทิสฺวา. อิติ “วิทฺธา ลทฺธา ลทฺธาน ทิฏฺจาติ ปทานิ ตฺวาปจฺจเยน สทฺธึ คตานิปิ สญฺโญควเสน วการ-ปฏิพทฺธานิ น โหนฺติ, ตสฺมา “พุทฺธา พุทฺธานอิจฺเจตานิปิ “ลทฺธา ลทฺธานอิจฺจาทีนิ วิย ปริหีน-วการสญฺโญคานิ เอว คเหตพฺพานิ. เย “พุทฺวาติ รูปำ อิจฺฉนฺติ ปจนฺติ จ, มญฺเญ เต ตฺวาปจฺจโย วญฺเจติ, เตน เต วญฺจนำ ปาปุณนฺติ, ตสฺมา ตาทิสำ รูปำ อคฺคเหตฺวา โย สทฺทนีติยำ สทฺทวินิจฺฉโย วุตฺโต, โสเยว อายสฺมนฺเตหิ สารโต ปจฺเจตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิทฺธา แปลว่า ยิงแล้ว. บทว่า ลทฺธา แปลว่า ได้แล้ว. บทว่า ลทฺธาน แปลว่า บรรลุแล้ว. บทว่า ทิฏฺจา แปลว่า เห็นแล้ว

บทว่า วิทฺธา ลทฺธา ลทฺธาน ทิฏฺจา เหล่านั้นแม้จะลง ตฺวา ปัจจัย ก็มิได้เกี่ยวเนื่องกับ ว อักษรด้วยสามารถแห่งสังโยค. เพราะฉะนั้น แม้บทว่า พุทฺธา, พุทฺธาน เหล่านั้นพึงถือ เอาว่าเป็นบทที่ปราศจากอักษร

สังโยค อย่างแน่นอนเหมือนบทว่า ลทฺธา, ลทฺธาน เป็นต้น. ส่วนผู้ใดปรารถนาและกล่าวรูปว่า พุธฺวา. ตฺวา ปัจจัยเห็นจะทำให้บุคคลเหล่านั้นสับสน ดังนั้น พวกเขาจึงถึงความสับสน.

ด้วยเหตุดังกล่าว ข้าพเจ้าจึงถือเอารูปเช่นนั้น ได้แสดงข้อวินิจฉัยศัพท์ใดไว้ใน คัมภีร์สัททนีติ. ข้อวินิจฉัยศัพท์นั้น ท่านทั้งหลายพึงเชื่อโดยความเป็นแก่นสารเถิด.

พุธ = โพธเน. ตรัสรู้, รู้, บาน, ตื่น

สกมฺมกากมฺมโกยํ ธาตุ. ตถา หิ โพธนสทฺทุจฺจารเณน ชานนํ วิกสนํ นิทฺทกฺขโย จ คหิโต, ตสฺมา “พุธ ญาเณ, พุธ วิกสเน, พุธ นิทฺทกฺขเยติ วุตฺตํ โหติ. พุชฺฌติ ภควา, ธมฺเม พุชฺฌติ, ปพุชฺฌติ, ปทุมํ พุชฺฌติ. ปุริโส พุทฺโธ, ปพุทฺโธ, โพธติ, ปโพธติ อิจฺจาทีนิ.

ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุและอกัมมกธาตุ. จริงอย่างนั้น ความรู้, ความบาน, ความตื่น ท่านถือเอาด้วยการแสดง โพธน ศัพท์. เพราะเหตุนั้น จึงมีคำอธิบายว่า พุธ ญาเณ (พุธ = รู้), พุธ วิกสเน (พุธ = บาน), พุธ นิทฺทกฺขเย (พุธ = ตื่น).

ตัวอย่างเช่น

พุชฺฌติ ภควา	พระผู้มีพระภาคย่อมตรัสรู้
ธมฺเม พุชฺฌติ	ย่อมตรัสรู้ธรรม
ปพุชฺฌติ	ย่อมตรัสรู้
ปทุมํ พุชฺฌติ	ดอกบัวย่อมบาน
ปุริโส พุทฺโธ	บุรุษตื่นแล้ว
ปพุทฺโธ	ตื่นแล้ว
โพธติ	ย่อมตื่น
ปโพธติ	ย่อมตื่น

สํธา = สนฺธิมฺหิ เชื่อม, ต่อ

สํปุพฺโพ ธาธาตุ สนฺธิมฺหิ วตฺตติ. เนวสฺส มทฺที ภากุฏิ, น สนฺธิยติ น โรทติ. น สนฺธิยตีติ อิทํ อญฺเญหิ ปกรเณหิ อสาธารณํ ทิวาทิรูปํ.

ธา ธาตุที่มี สํ เป็นบทหน้าใช้ในความหมายว่า สนฺธิ (เชื่อม, ต่อ).

ตัวอย่างเช่น

เนวสฺส มทฺที ภากุฏิ,-	พระนางมัทรีมิได้ทรงขมวดพระขนงแก่พระเวสสันดร
น สนฺธิยติ น โรทติ101	มิได้กอรปด้วยความไม่สบายใจ ทั้งมิได้ทรงกรรแสง

บทว่า น สนฺธิยติ นี้ เป็นรูปทิวาทิคณะซึ่งในคัมภีร์อื่นๆ ไม่มีใช้

ธนุ = ยาจเน ขอ, อ้อนวอน

มาตา หิ ตว อิรนฺธติ, วิธุรสฺส หทยํ ธนิยฺยติ. อิทมฺปิ อสาธารณํ ทิวาทิรูปํ.

มาตา หิ ตว อิรนฺธติ,- ดูก่อนอิรันธดี ก็พระมารดาของเจ้าปรารถนาดวงใจ

วิธุรสฺส หทยํ ธนิยฺยติ102 ของวิธุรบัณฑิต

แม้บทว่า ธนิยฺยติ นี้ก็เป็นรูปทิวาทิคณะซึ่งในคัมภีร์อื่นๆ ไม่มีใช้

ธี = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ, ไม่เอาใจใส่

ธียเต ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

ธีโน ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ

ยุธ = สมฺปหาเร ต่อสู้

ยุชฺฌติ. โยโธ, ยุทฺธํ, จรณายุโธ, ยการสฺส วการภาเว “อาวุธนฺติ รูปิ.

ตตฺร จรณายุโธติ กุกฺกุโฏ.

ยุชฺฌติ ย่อมรบ

โยโธ นักรบ, ทหาร

ยุทฺธํ การรบ

จรณายุโธ (สัตว์มีเท้า เป็นอาวุธ = ไก่). เมื่อแปลง ย อักษรเป็น ว อักษร จะมีรูปว่า อาวุธ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จรณายุธ คือ ไก่

กุธ = โกเป โกรธ, เคือง

กุชฺฌติ. โกโธ, กุชฺฌนา, กุชฺฌิตตฺตํ. กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ, กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ.

กุชฺฌติ ย่อมโกรธ

โกโธ, กุชฺฌนา (ความโกรธ), กุชฺฌิตตฺตํ103 (ภาวะแห่งบุคคลผู้โกรธ). กุทฺโธ อตฺถํ น ชานาติ (ผู้โกรธย่อมไม่รู้ผล), กุทฺโธ ธมฺมํ น ปสฺสติ 104 (ผู้โกรธย่อมไม่เห็นเหตุ)

สุธ = โสเจยฺเย หมดจด, สะอาด

โสเจยฺยํ สุจิภาโว. สุชฺฌติ. สุทฺธิ, วิสุทฺธิ, สุชฺฌนํ, สุทฺโธ, วิสุทฺโธ, ปริสุทฺโธ. การิเต “โสเธติ, โสธโกอิจฺจาทีนิ.

โสเจยฺย คือ ภาวะหมดจด, สะอาด.

สุชฺฌติ ย่อมหมดจด

สุทฺธิ ความหมดจด

วิสุทฺธิ ความหมดจด

สุชฺฌนํ ความหมดจด

สุทฺโธ ผู้หมดจดแล้ว

วิสุทฺโธ ผู้หมดจดแล้วเป็นพิเศษ

ปริสุทฺโธ (ผู้หมดจดโดยรอบ). เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โสเธติ (ย่อมให้หมดจด, ย่อมชำระ), โสธโก (ผู้ให้หมดจด, ผู้ชำระ) เป็นต้น

สิธุ = สํราธเน สำเร็จ

สิชฺฌติ ย่อมสำเร็จ

สิทฺธิ ความสำเร็จ

รธ = หึสายํ เบียดเบียน

รชฺฌติ. วิรชฺฌติ. อปรชฺฌติ. อปราโธ.

รชฺฌติ ย่อมเบียดเบียน

วิรชฺฌติ ย่อมผิดพลาด

อปรชฺฌติ ย่อมประพฤติผิด

อปราโธ โทษ, ความผิด

राध साध = संसिद्धियं สำเร็จ

राधयति, साधयति. आराधनं, साधनं. สปรหิตं สาเธตีติ สาธุ, สปฺปุริโส. อจฺจนฺตं สาเธตพฺพนฺติ สาธุ, ลทฺธกํ สุนฺทรं ทานสีลาทิ.

राधयति ย่อมสำเร็จ

साधयति ย่อมสำเร็จ

आराधनं ความสำเร็จ

साधनं ความสำเร็จ

สัตบุรุษ ชื่อว่า สาธุ เพราะยังประโยชน์ตนและผู้อื่นให้สำเร็จ. ชื่อว่า สาธุ เพราะให้ สำเร็จอย่างยิ่ง หมายถึงสิ่งที่งาม สิ่งที่ดี และคุณธรรมมีทานและศีลเป็นต้น

วิธ = วิชฺฌเน แทง, เจาะ, ไช, ทำให้ทะลุ

วิชฺฌติ. ปฏิวิชฺฌติ. ขน วิทฺธ.วิธุ. วิชฺฌนโก, วิทฺโธ, ปฏิวิทฺโธ, วิชฺฌนํ, เวโธ, ปฏิเวโธ, วิชฺฌิตฺวา, วิทฺธา , วิทฺธาน. โก มํ วิทฺธา นิลียติ.

วิชฺฌติ ย่อมแทง, ย่อมแทงตลอด

ปฏิวิชฺฌติ ย่อมแทง, ย่อมแทงตลอด

ขน วิทฺธ จงขุด, จงเจาะ

วิธุ, วิชฺฌนโก ผู้แทง

วิทฺโธ แทงแล้ว

ปฏิวิทฺโธ แทงตลอดแล้ว

วิชฺฌนํ, เวโธ การแทง

ปฏิเวโธ การแทงตลอด

วิชฺฌิตฺวา แทงแล้ว

วิทฺธา, วิทฺธาน แทงแล้ว

โก มํ วิทฺธา นิลียติ105 ใครยิงเรากลัวแอบซ่อนอยู่

อิธ = วุฑฺฒิยํ เจริญ, รุ่งเรือง, สำเร็จ

อิชฺฌติ, สมิชฺฌติ. อิทฺธิ, อิชฺฌนํ, สมิชฺฌนํ, อิทฺโธ. ตตฺถ อิทฺธีติ อิชฺฌนํ อิทฺธิ. อิชฺฌนฺติ วา สตฺตา เอตาย อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิทฺธิ.

อิชฺฌติ ย่อมเจริญ

สมิชฺฌติ ย่อมสำเร็จ

อิทฺธิ ฤทธิ์

อิชฺฌนํ ความเจริญ

สมิชฺฌนํ ความสำเร็จ

อิทฺโธ ผู้ร่ำรวย

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อิทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ความสำเร็จ ชื่อว่า อิทฺธิ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อิทฺธิ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เป็นผู้เจริญรุ่งเรืองถึงความยิ่งยวด

คิธุ = อภิกงฺขายํ ปรารถนายิ่ง, กำหนัด

คิชฺฌติ, คิชฺโฌ. คทฺโธ. คทฺธพาธิปุพฺโพ. กามคิทฺโธ น ชานาสิ. เคโธ.

คิชฺฌติ ย่อมกำหนัด

คิชฺโฌ, คทฺโธ แร้ง

คทฺธพาธิปุพฺโพ106 ผู้เคยเกิดในตระกูลฆ่าแร้ง

กามคิทฺโธ น ชานาสิ107 พระองค์ทรงกำหนัดในกาม ย่อมไม่รู้

เคโธ ความกำหนัด

รุธิ = อาวรเณ ปิด, ล้อม, ขัดแย้ง, ห้าม

รุชฺฌติ, วิรุชฺฌติ, ปฏิวิรุชฺฌติ.

วิโรธโก, วิรุทฺโธ. โรโธ, วิโรโธ, ปฏิวิโรโธ, อนุวิโรโธ.

รุชฺฌติ ย่อมปิด

วิรุชฺฌติ ย่อมขัดแย้ง

ปฏิวิรุชฺฌติ ย่อมขัดแย้งเนืองๆ

วิโรธโก ผู้ขัดแย้ง

วิรุทฺโธ ขัดแย้งแล้ว

โรโธ การกั้น

วิโรโธ ความขัดแย้ง

ปฏิวิโรโธ108 ความขัดแย้งเนืองๆ = การขัดขวาง

อนุวิโรโธ ความขัดแย้งเนืองๆ = ความยินร้าย

อนุวิธา = อนุกรเณ ทำตาม, เอาอย่าง, เลียนแบบ

อนุวิปุพฺโพ ธาธาตุ อนุกฺริยายํ วตฺตติ.

ปุริโส อญฺญสฺส ปุริสสฺส กฺริยํ อนุวิธียติ. ตตฺรายํ ปาฬิ

ทูสิโต คิริทตฺเตน หโย สามสฺส ปณฺฑโว

โปราณํ ปกตึ หิตฺวา ตสฺเสวานุวิธียตีติ.

อิทมฺปิ อสาธารณํ ทิวาทิรูปํ.

ธา ธาตุที่มี อนุ และ วิ เป็นบทหน้าใช้ในความหมายว่า อนุกฺริยา (ทำตาม, เอาอย่าง, เลียนแบบ). เช่น ปุริโส อญฺญสฺส ปุริสสฺส กฺริยํ อนุวิธียติ109 (บุรุษเอาอย่างบุรุษอื่น).

ในเรื่องนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ทูสิโต คิริทตฺเตน หโย สามสฺส ปณฺฑโว

โปราณํ ปกตึ หิตฺวา ตสฺเสวานุวิธิยฺยติ.

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า) ม้าปัณฑวะ ของพระเจ้าสามะถูกคนเลี้ยงม้าชื่อคิริทัตประทุษร้าย จึงละปกติเดิมของตน ย่อมเลียนแบบคน เลี้ยงม้านั่นเอง.

แม้ธาตุนี้ก็เป็นรูปทิวาทิคณะที่ไม่ปรากฏ[ในคัมภีร์อื่น]

อนุรุธ = กาเม ยินดี, ปรารถนา

กาโม อิจฺฉา. อนุปุพฺโพ รุธธาตุ อิจฺฉายํ วตฺตติ. อนุรุทฺโธ, อนุโรโธ. อนุสฺมาติ กึ วิโรโธ. ตตฺถ อนุรุทฺโธ ติ อนุรุชฺฌติ ปณีตํ ปณีตํ วตฺถุ กาเมตีติ อนุรุทฺโธ. อนุโรโธติ อนุกูลตา. อยํ ปาฬิ “โส อุปฺปนฺนํ ลาภํ อนุรุชฺฌติ, อลาเภ ปฏิวิรุชฺฌตีติ.

กาม คือ ความปรารถนา. รุธ ธาตุที่มี อนุ เป็นบทหน้าใช้ในความหมายว่า อิจฺฉา (ยินดี, ปรารถนา). อนุรุทฺโธ (เจ้าชายอนุรุทธะ), อนุโรโธ (ความคล้อยตาม)

ถาม: บทว่า อนุสฺมา มีประโยชน์อะไร.

ตอบ: มีประโยชน์[เพื่อห้ามอรรถว่ายินดี]ในคำว่า วิโรโธ (ความขัดแย้ง)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนุรุทฺโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อนุรุทฺธ เพราะเป็นผู้ ปรารถนาวัตถุที่แสนประณีต. บทว่า อนุโรโธ แปลว่า ความคล้อยตาม. [ในเรื่องนี้]มี พระบาลีเป็นตัวอย่างว่า โส อุปฺปนฺนํ ลาภํ อนุรุชฺฌติ, อลาเภ ปฏิวิรุชฺฌติ 110 (เขายินดีลาภ ที่เกิดขึ้นแล้ว ยินร้ายในความเสื่อมลาภ)

พฺยธ = ตาฬเน เบียดเบียน

พฺยชฺฌติ. พฺยาโธ.

พฺยาโธติ ลุทฺโธ. ตํ ตํ มิคํ พฺยชฺฌติ ตาเฬติ หึสตีติ พฺยาโธ.

พฺยชฺฌติ (ย่อมเบียดเบียน). พฺยาโธ (นายพราน). บทว่า พฺยาโธ คือ นายพราน. ชื่อว่า พฺยาธ เพราะเบียดเบียนเนื้อนั้นๆ

คุธ = ปริเวฐเน พัน, โพก

คุชฺฌติ. โคธา.

คุชฺฌติ ย่อมพัน

โคธา เหี้ย

มน = ญาเณ รู้

มญฺญติ, อวมญฺญติ, อติมญฺญติ. เสยฺยาทิวเสน มญฺญตีติ มาโน. “มญฺญนา, มญฺญิตตฺตํ, มาโน, อหงฺกาโร, อุนฺนติ, เกตุ, ปคฺคโห, อวเลโปติ ปริยายา.

มญฺญติ ย่อมรู้

อวมญฺญติ ย่อมดูหมิ่น

อติมญฺญติ ย่อมดูหมิ่น

ชื่อว่า มาน เพราะเป็นสภาพทะนงตนโดยเนื่องด้วยความดีเลิศกว่าคนอื่นเป็นต้น. มีคำไวพจน์คือ มญฺญนา, มญฺญิตตฺต, มาน, อหงฺการ, อุนฺนติ, เกตุ, ปคฺคห, อวเลป111

ชน = ชนเน ให้เกิด

สกมฺมโกยํ ธาตุ. “ชญฺญตีติมสฺส รูปํ, กโรตีติ อตฺโถ. การิเต- ชเนสิ ผุสฺสตี มมํ. ชนยติ, สุขํ ชเนติ, ชนยตีติ ชนโก, ปิตา, โย โกจิ วา นิพฺพตฺเตตา. ปุถุ กิเลเส ชเนตีติ ปุถุชฺชโน. ตตฺถ “ชเนติ ชนยตีติ รูปานิ จุราทิคณํ ปตฺวา สุทฺธกตฺตุรูปานิ ภวนฺติ. กโรตีติ หิ เตสํ อตฺโถ. เหตุกตฺตุวเสนปิ ตทตฺโถ วตฺตพฺโพ “นิพฺพตฺเตตีติ.

ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ มีรูปว่า ชญฺญติ ความหมายก็คือ ย่อมกระทำ. เมื่อลงการิต-ปัจจัยจะมีรูปว่า [ชเนสิ, ชนยติ, ชเนติ] เช่น

ชเนสิ ผุสฺสตี มมํ112 พระนางผุสดียังเราให้เกิดแล้ว

ชนยติ ย่อมให้เกิด

สุขํ ชเนติ ยังสุขย่อมให้เกิด

ชื่อว่า ชนก เพราะให้เกิด หมายถึงบิดา หรือคนใดคนหนึ่งผู้ให้เกิด. ชื่อว่า ปุถุชฺชน เพราะเป็นสภาวะที่ยังหมู่กิเลสอันหนาแน่นให้เกิดขึ้น

ในตัวอย่างนั้น รูปว่า ชเนติ, ชนยติ หากใช้เป็นจุราทิคณะ จะเป็นสุทธกัตตุรูป (เป็น รูปกัตตุวาจก). ก็บทเหล่านั้น มีความหมายว่า กโรติ (ย่อมกระทำ) และควรแสดงความ หมายของ ชน ธาตุนั้นเป็นเหตุกัตตุสาธนะอีกว่า นิพฺพตฺเตติ (ย่อมให้บังเกิด)

ชนี = ปาตุภาเว เกิด, ปรากฏ

อีการนฺโตยํ อกมฺมโก ธาตุ, วิปุพฺโพ เจ, สกมฺมโก. ปุตฺโต ชายติ, ชาโต. ปุถุ กิเลสา ชายนฺติ เอตฺถาติ ปุถุชฺชโน. ชนนํ ชาติ, “สญฺชาติ, นิพฺพตฺติ, อภินิพฺพตฺติ, ขนฺธานํ ปาตุภาโวติ ปริยายา. อิตฺถี ปุตฺตํ วิชายติ, อิตฺถี ปุตฺตํ วิชาตา. โส ปุริโส วิชาตมาตุยาปิ อมนาโป. อุปวิชญฺญา อิตฺถี. การิเต “ชาเปติ, ชาปยติ. อตฺถชาปิกา ปญฺญาติ รูปานิ.

ธาตุนี้เป็นอีการันต์อกัมมกธาตุ (ธาตุที่ไม่ต้องมีบทกรรมมารองรับ). หากมี วิ เป็น บทหน้า เป็นสกัมมกธาตุ (ธาตุที่ต้องมีบทกรรมมารองรับ)

ปุตฺโต ชายติ บุตรย่อมเกิด

ชาโต เกิดแล้ว

คำว่า ปุถุชฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปุถุชฺชน เพราะเป็นที่เกิดกิเลสอันหนาแน่น. การเกิด ชื่อว่า ชาติ มีคำไวพจน์คือ สญฺชาติ, นิพฺพตฺติ, อภินิพฺพตฺติ, ขนฺธานำ ปาตุภาว

อิตฺถี ปุตฺตำ วิชายติ หญิงย่อมคลอดบุตร

อิตฺถี ปุตฺตำ วิชาตา หญิงคลอดบุตรแล้ว

โส ปุริโส วิชาตมาตุยาปิ อมนาโป113 (บุรุษนั้นไม่เป็นที่พอใจแม้ของมารดาเลี้ยง). อุปวิชญฺญา อิตฺถี (หญิงใกล้คลอด).เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ชาเปติ, ชาปยติ (ย่อม ให้เกิด). อตฺถชาปิกา ปญฺญา114 (ปัญญาอันให้เกิดประโยชน์)

หน = หึสายำ กระทบ

อิธ หึสาวจเนน ฆฏฺฏนำ คเหตพฺพำ. สทฺโท โสตมฺหิ หญฺญติ. ปฏิหญฺญติ. พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร โลกิเย โสเต ปฏิหญฺญติ. อิมานิ กตฺตุปทานิ. ภูวาทิคณำ ปน ปตฺวา “โลเหน เว หญฺญติ ชาตรูปำ, น ชาตรูเปน หนนฺติ โลหนฺติ ปาฬิยำ “หญฺญตีติ ปทำ กมฺมปทำ, ชาตรูปำ โลเหน กมฺมาเรหิ หญฺญตีติ อตฺโถ. “หนนฺตีติ ปทำ กตฺตุปทำ, โลหำ ชาตรูเปน กมฺมารา เน หนนฺตีติ หิ อตฺโถ. เอตฺถ หนนำ ปหรณนฺติ คเหตพฺพำ.

การกระทบพึงถือเอาด้วย หึสา ศัพท์ในข้อนี้.

สทฺโท โสตมฺหิ หญฺญติ (เสียงย่อมกระทบหู). ปฏิหญฺญติ (ย่อมกระทบ). พุทฺธสฺส ภควโต โวหาโร โลกิเย โสเต ปฏิหญฺญติ 115 (พระสุรเสียงของพระผู้มีพระภาคย่อมกระทบ โสตของชาวโลก). บทเหล่านี้เป็นกัตตุวาจก

แต่ถ้าใช้เป็นภูวาทิคณะ บทว่า หญฺญติ จะเป็นกรรมวาจก ดังพระบาลีว่า โลเหน เว หญฺญติ ชาตรูปำ, น ชาตรูเปน หนนฺติ โลหำ (ทองคำ อันเขาย่อมตีด้วยเหล็กอย่างเดียว, หาได้เอาทองคำตีเหล็กไม่)116 หมายความว่า ทองคำ อันนายช่างทองย่อมตีด้วยเหล็ก. บทว่า หนนฺติ เป็นกัตตุวาจก. หมายความว่า นายช่างทอง ไม่ได้ใช้ทองคำตีเหล็ก. ในตัว อย่างนี้ การตี การกระทบ ชื่อว่า หนนะ

รูป = รุปฺปเน แปรปรวน

รุปฺปนำ กุปฺปนำ ฆฏฺฏนำ ปีฬนำ. รุปฺปติ. รูปำ, รุปฺปนำ. อิมสฺส ปน “รูป รูปกฺริยายนฺติ จุราทิคเณ จิตสฺส “รูเปติ รูปยตีติ รูปานิ ภวนฺติ.

ตตฺถ รูปนฺติ เกนฏฺเฐน รูปำ ? รุปฺปนฏฺเฐน รูปำ. วุตฺตญฺเหตำ ภควตา “กิญฺจ ภิกฺขเว รูปำ? รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกน รุปฺปติ? สีเตนปิ รุปฺปติ, อุณฺเหนปิ รุปฺปติ, ชิฆจฺฉายปิ รุปฺปติ, ปิปาสายปิ รุปฺปติ, ฑำสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺเสนปิ รุปฺปติ, รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา "รุปนฺติ วุจฺจตีติ.117

รุปฺปน คือ ความแปรปรวน, ความกระทบ, ความบีบคั้น

รุปฺปติ ย่อมแปรปรวน

รูปี รูป

รุปฺปนํ ความแปรปรวน

ก็ธาตุนี้หากใช้เป็นจุราทิคณะจะมีอรรถว่า รูป รูปกฺริยายํ (รูป ธาตุมีอรรถว่า ประกาศ, แสดง) มีรูปสำเร็จว่า รูเปติ, รูปยติ (ย่อมประกาศ, ย่อมแสดง)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูปี มีคำถามว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถอะไร ? ตอบว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่าแปรปรวน. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

กิญฺจ ภิกฺขเว รูปี? รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกน รุปฺปติ? สีเตนปิ รุปฺปติ, อุณฺเหนปิ รุปฺปติ, ชิฆจฺฉายปิ รุปฺปติ, ปิปาสายปิ รุปฺปติ, ฑสมกสวาตาตป-สรีสปสมฺผสฺเสนปิ รุปฺปติ, รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา "รุปนฺติ วุจฺจติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุใด จึงเรียกว่า รูป. เพราะแปรปรวน จึงเรียกว่า รูป. แปรปรวนเพราะอะไร ? แปรปรวนเพราะหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระหายบ้าง สัมผัส แห่งเหลือบ ยุง ลม แดดและสัตว์เลื้อยคลานบ้าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะเป็นสภาพ แปรปรวนไปอย่างนี้แล จึงเรียกว่า รูป

อธิบาย รูปี ศัพท์

ตตฺถ รุปฺปตีติ กุปฺปติ ฆฏฺฏิยติ ปีฬิยติ, ภิชฺชตีติ อตฺโถ. ภิชฺชตีติ วิการํ อาปชฺชติ, วิการาปตฺติ จ สีตาทิสนฺนิปาเต วิสทิสรูปปฺปวตฺติเยว.

เอตฺถ จ กุปฺปตีติ เอเตน กตฺตุอตฺเถ รูปปทสิทฺธึ ทสฺเสติ, ฆฏฺฏิยติ ปีฬิยตีติ เอเตหิ กมฺมตฺเถ. โกปาทิกฺริยาเยว หิ รุปฺปนกฺริยาติ, โส ปน กตฺตุภูโต กมฺมภูโต จ อตฺโถ ภิชฺชมาโน นาม โหตีติ อิมสฺส อตฺถสฺส ทสฺสนตฺถํ “ภิชฺชตีติ อตฺโถติ วุตฺตํ.

อถวา รุปฺปตีติ รูปนฺติ กมฺมกตฺตุตฺเถ รูปปทสิทฺธิ วุตฺตา. วิกาโร หิ รุปฺปนนฺติ วุจฺจติ, เตเนว ภิชฺชตีติ อตฺโถติ กมฺมกตฺตุตฺเถน ภิชฺชตีติ สทฺเทน อตฺถํ ทสฺเสติ. ตตฺถ ยทา กมฺมตฺเถ “รุปฺปตีติ ปทำ, ตทา “สีเตนาติอาทิ กตฺตุอตฺเถ กรณวจนำ. ยทา ปน “รุปฺปตีติ ปทำ กตฺตุอตฺเถ กมฺมกตฺตุอตฺเถ วา, ตทา เหตุมฺหิ กรณวจนำ ทฏฺฐพฺพำ.

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า รุปฺปติ ได้แก่ ย่อมแปรปรวน, ย่อมกระทบ, ย่อมบีบคั้น หมายความว่าย่อม สลายไป. บทว่า ภิชฺชติ (สลายไป) มีความหมายว่า ย่อมถึงความแปรปรวน. ก็ความเป็นไป แห่งรูปผิดแผกกันในเมื่อมีความประชุมแห่งวิโรธิปัจจัยมีความเย็นเป็นต้น ชื่อว่าถึงความ แปรปรวน. ก็ในที่นี้ ด้วยบทว่า รุปฺปติ ท่านแสดงการสำเร็จรูปบทในอรรถกัตตา. ด้วยบทว่า ฆฏฺฏิยติ ปีฬิยติ ท่านแสดงการสำเร็จรูปบทในอรรถกรรม. ก็กิริยามีความกำเริบเป็นต้น นั่นแล ชื่อว่า รุปฺปนกิริยา. ท่านได้อธิบายว่า ภิชฺชตีติ อตฺโถ (หมายความว่า ย่อมสลายไป) เพื่อแสดงความหมายนี้ว่า ความหมายทั้งที่เป็นกัตตาและกรรมนั้นก็คือสลายไปอยู่

อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงการสำเร็จรูปบทในอรรถกัมมกัตตาว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถ ว่าแปรปรวน. ก็ความแปรปรวน ท่านเรียกว่า รุปฺปน. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ท่านจึงได้อธิบาย ความหมายโดยการใช้ศัพท์ว่า ภิชฺชติ (ย่อมสลายไป) อันมีอรรถกัมมกัตตาว่า ภิชฺชตีติ อตฺโถ (หมายความว่าย่อมสลายไป)

ในพระบาลีนั้น ในกาลใด บทว่า รุปฺปติ ใช้ในอรรถกรรม, ในกาลนั้น บทว่า สีเตน เป็นต้น พึงทราบว่าลงตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา (แปลว่า อันความหนาวทำให้แปรปรวน บ้าง). แต่ในกาลใด บทว่า รุปฺปติ ใช้ในอรรถกัตตาหรือในอรรถกัมมกัตตา, ในกาลนั้น บทว่า สีเตน เป็นต้น พึงทราบว่าลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ (แปลว่า เพราะหนาวบ้าง)

อัตถุทธาระของ รูป ศัพท์

รูปสทฺโท118 ขนฺธ ภว นิมิตฺต ปจฺจย สรีรวณฺณสณฺฐานาทีสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. อยญฺหิ “ยํ กิญฺจิ รูปี อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺติ เอตฺถ รูปกฺขนฺเธ วตฺตติ. “รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตีติ เอตฺถ รูปภเว. “อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตีติ เอตฺถ กสิณนิมิตฺเต. “สรูปา ภิกฺขเว อุปฺปชฺชนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมา, โน อรูปาติ เอตฺถ ปจฺจเย. “อากาโส ปริวาริโต รูปนฺตฺเวว สงฺขं คจฺฉตีติ เอตฺถ สรีเร. “จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺติ เอตฺถ วณฺเณ. “รูปปฺปมาโณ รูปปฺปสนฺโนติ เอตฺถ สณฺฐาเน. อิจฺเจวํ

ขนฺเธ ภเว นิมิตฺเต จ สรีเร ปจฺจเยปิ จ

วณฺเณ สณฺฐานอาทิมฺหิ รูปสทฺโท ปวตฺตติ.

รูป ศัพท์ มีอรรถดังนี้ คือ ขนฺธ (รูปขันธ์), ภว (รูปภูมิ), นิมิตฺต (กสิณอารมณ์) ปจฺจย (ปัจจัย), สรีร (ร่างกาย), วณฺณ (สี) และ สณฺฐาน (ทรวดทรง) เป็นต้น

อรรถรูปขนฺธ (รูปขันธ์)

ตัวอย่างเช่น

ยํ กิญฺจิ รูปี อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนฺ119

รูปทั้งหมดที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน

อรรถภว (รูปภูมิ)

ตัวอย่างเช่น

รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ120

เจริญมรรคเพื่อการเกิดในรูปภูมิ

อรรถกสิณนิมิต (กสิณอารมณ์)

ตัวอย่างเช่น

อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ121

ผู้ไม่มีรูปสัญญาภายใน ย่อมเห็นกสิณอารมณ์ภายนอก

อรรถปจฺจย (ปัจจัย)

ตัวอย่างเช่น

สรูปา ภิกฺขเว อุปฺปชฺชนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมา, โน อรูปา122

ภิกษุทั้งหลาย บาปอกุศลธรรมมีเหตุจึงเกิด ไม่มีเหตุย่อมไม่เกิด

อรรถสรีร (ร่างกาย)

ตัวอย่างเช่น

อากาโส ปริวาริโต รูปนฺตฺเวว สงฺขं คจฺฉติ123

ร่างกายมีกระดูกเนื้อและหนังห่อหุ้มแล้ว จึงถึงการนับว่ารูป

อรรถวณฺณ (สี)

ตัวอย่างเช่น

จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณนฺ124

จักษุวิญญาณอาศัยตาและรูปารมณ์เกิดขึ้น

อรรถสณฺฐาน (ทรวดทรง)

ตัวอย่างเช่น

รูปปฺปมาโณ รูปปฺปสนฺโน125

ถือประมาณในรูปร่างสัณฐาน เลื่อมใสในรูปร่างสัณฐาน

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ขนฺเธ ภเว นิมิตฺเต จ สรีเร ปจฺจเยปิ จ

วณฺเณ สณฺฐานอาทิมฺหิ รูปสทฺโท ปวตฺตติ.

รูปศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ขนฺธ (รูปขันธ์), ภว (รูปภูมิ), นิมิตฺต (กสิณอารมณ์) สรีร (ร่างกาย), ปจฺจย (ปัจจัย), วณฺณ (สี) และ สณฺฐาน (ทรวดทรง) เป็นต้น.

กุป = โกเป โกรธ, ไหว, สะเทือน

กุปฺปติ. กุปฺปนฺติ วาตสฺสปิ เอริตสฺส. โกโป, ปโกโป. วจีปโกปึ รกฺเขยฺย.

กุปฺปติ ย่อมโกรธ

กุปฺปนฺติ วาตสฺสปิ เอริตสฺส126 (ย่อมโกรธแม้ต่อลมที่พัดมา). โกโป (ความโกรธ), ปโกโป127 (ความกำเริบ). วจีปโกปึ รกฺเขยฺย128 (พึงรักษาความกำเริบแห่งวาจา)

ตป = สนฺตาเป เร่าร้อน, แผดเผา

ตปฺปติ ย่อมเร่าร้อน

สนฺตปฺปติ ย่อมเร่าร้อน

สนฺตาโป ความเร่าร้อน

ตป = ปีณเน อิ่ม

ตปฺปติ ย่อมอิ่ม

ตปฺปนํ ความอิ่ม

ทป = หาเส หัวเราะ, รื่นเริง

ทปฺปติ ย่อมหัวเราะ

ทีป = ทิตฺติยํ ส่องสว่าง

ทิปฺปติ ย่อมส่องสว่าง

ทีโป. ปทีโป ประทีป, เกาะ

ลุป = อทสฺสเน ไม่เห็น, หายไป, ลบ

ลุปฺปติ ย่อมไม่เห็น, ย่อมลบ

ลุปฺปนํ การไม่เห็น, การลบ

โลโป การไม่เห็น, การลบ

ลุตฺติ การไม่เห็น, การลบ

ขิป = เปรเณ ไปโดยประการต่างๆ

ขิปฺปติ ย่อมเร็ว

ขิปฺปี ความเร็ว

ลุภ = คิทฺธิยํ กำหนัด, อยากได้

ลุพฺภติ. อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ โอลุพฺภ ติฏฺฐติ. ลุพฺภนํ, โลโภ, ลุพฺภิตฺวา, ลุพฺภิตฺวาน, ลุพฺภิย, ลุพฺภิยาน , โอลุพฺภิตฺวา, โอลุพฺภิตฺวาน, โอลุพฺภ, โอลุพฺภิย, โอลุพฺภิยาน, ลุพฺภิตุ, โอลุพฺภิตุ. ตตฺถ โลโภติ ลุพฺภนฺติ เตน สตฺตา, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ โลโภ. เอตฺถ ปน “โลโภ ลุพฺภนา ลุพฺภิตตฺตํ ราโค ตณฺหา ตสิณา มุจฺฉา เอชา วนํ วนโถ อิจฺเจาทีนิ โลภสฺส พหุนามานิ เวทิตพฺพานิ.

ลุพฺภติ ย่อมกำหนัด

อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ -

โอลุพฺภ ติฏฺฐติ129 ยืนชันเข่าของตน

ลุพฺภนํ, โลโภ ความกำหนัด, ความอยากได้

ลุพฺภิตฺวา, ลุพฺภิตฺวาน กำหนัดแล้ว, อยากได้แล้ว

ลุพฺภิย, ลุพฺภิยาน กำหนัดแล้ว, อยากได้แล้ว

โอลุพฺภิตฺวา, โอลุพฺภิตฺวาน ยันไว้แล้ว

โอลุพฺภ, โอลุพฺภิย ยันไว้แล้ว

โอลุพฺภิยาน ยันไว้แล้ว

ลุพฺภิตุ เพื่อกำหนัด

โอลุพฺภิตุ เพื่อยันไว้

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โลโภ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โลภ เพราะเป็นสภาวะทำให้ เหล่าสัตว์อยากได้, หรือสภาวะที่อยากได้เอง หรือเป็นเพียงความอยากได้130 พึงทราบว่า โลภมีหลายชื่อ เช่น โลภ ลุพฺภนา ลุพฺภิตตฺต ราค ตณฺหา ตสิณา มุจฺฉา เอชา วน วนถ131

ขุภ = สญฺจลเน หวั่นไหว, กำเริบ, ปั่นป่วน

ขุพฺภติ, สงฺขุพฺภติ. ขุพฺภิตฺถ นครำ ตทา. สงฺโขโภ.

การิเต- โขเภติ, โขภยติ.

ขุพฺภติ ย่อมกำเริบ

สงฺขุพฺภติ ย่อมกำเริบ

ขุพฺภิตฺถ นครำ ตทา132 (พระนครได้ปั่นป่วนในกาลนั้น). สงฺโขโภ (ความกำเริบ) เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โขเภติ, โขภยติ (ย่อมให้กำเริบ)

สมุ = อุปสเม สงบ, ระงับ

จิตฺตำ สมฺมติ, อุปสมฺมติ, วูปสมฺมติ, สมโณ, สนฺติ, สนฺโต. เอตฺถ สมโณติ สมฺมติ สนฺตจิตฺโต ภวตีติ สมโณ133 การิตวเสน ปน กิเลเส สเมติ อุปสเมตีติ สมโณติ นิพฺพจนำ ทฏฺฐพฺพำ. ตถา หิ “ยำ สเมตีติ อิทำ อริยำ. สมยตีติธ สตฺตานนฺติ เทฺว การิตรูปานิ.

จิตฺตำ สมฺมติ จิตย่อมสงบ

อุปสมฺมติ ย่อมสงบ

วูปสมฺมติ ย่อมสงบ

สมโณ ผู้สงบ

สนฺติ ความสงบ

สนฺโต ผู้สงบแล้ว

ในที่นี้ บทว่า สมโณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สมณ เพราะเป็นผู้สงบคือมีจิตสงบแล้ว. แต่ถ้าลงการิตปัจจัย พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สมณ เพราะทำให้กิเลสสงบ. ดังจะเห็น ได้ว่า มีรูปที่ลงการิตปัจจัยใช้ ๒ รูป คือ[สเมติ และ สมยติ]

ตัวอย่างเช่น

ยำ สเมตีติ อิทำ อริยำ

การยังความเร่าร้อนให้สงบไปนี้ประเสริฐ

สมยตีติธ สตฺตานำ134

ยังความเร่าร้อนของเหล่าสัตว์ในโลกนี้ให้สงบไป

สมุ = เขเท; นิโรเธ จ ลำบาก, เหน็ดเหนื่อย; ดับ

เขโท. กิลมนำ. นิโรโธ อภาวคมนำ.

อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺนสฺส กาโย สมฺมติ. อคฺคิ สมฺมติ. สนฺโต.

เขท คือ ความลำบาก.

นิโรธ คือ การถึงความไม่มี.

อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺนสฺส กาโย สมฺมติ (สรีระของผู้เดินทางไกลย่อมเหน็ด เหนื่อย). อคฺคิ สมฺมติ (ไฟย่อมดับ). สนฺโต (เหน็ดเหนื่อยแล้ว)

อัตถุทธาระของ สนฺต ศัพท์

สนฺตสทฺโท “ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนนฺติอาทีสุ กิลนฺตภาเว อาคโต. “อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตาติอาทีสุ นิรุทฺธภาเว. “อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโตติอาทีสุ สนฺตญาณโคจรตายํ. “อุปสนฺตสฺส สทา สตีมโตติอาทีสุ กิเลสวูปสเม. “สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺตีติอาทีสุ สาธูสุ. “ปญฺจิเม ภิกฺขเว มหาโจรา สนฺโต สํวิชฺชมานาติอาทีสุ อตฺถิภาเว. เอตฺเถตํ วุจฺจติ

กิลนฺตตฺเต นิรุทฺธตฺเต สนฺตธีโคจรตฺตเน

กิเลสูปสเม เจว อตฺถิภาเว จ สาธุสุ

อิเมสุ ฉสุ ฐาเนสุ สนฺตสทฺโท ปนาคโตติ.

สนฺต ศัพท์ 135 มีอรรถดังนี้:-

กิลนฺตภาว (ความเหน็ดเหนื่อย, ลำบาก)

ตัวอย่างเช่น

ทีฆํ สนฺตสฺส โยชนำ136

ระยะทางโยชน์หนึ่งของผู้เหน็ดเหนื่อยช่างยาวไกล

นิรุทฺธภาว (ความสงบ, ดับ)

ตัวอย่างเช่น

อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา137

วิตกและวิจารนี้สงบระงับแล้ว

สนฺตญาณโคจรตาย (ความเป็นอารมณ์ของญาณอันลึกซึ้ง)

ตัวอย่างเช่น

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต138

ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ตามรู้ได้ยาก เป็นอารมณ์ของญาณอันลึก

ซึ้งและเป็นธรรมประณีต

กิเลสวูปสม (ความสงบ, ระงับ)

ตัวอย่างเช่น

อุปสนฺตสฺส สทา สตีมโต139

ผู้สงบแล้วมีสติทุกเมื่อ

สาธุ (สัตบุรุษ)

ตัวอย่างเช่น

สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ140

สัตบุรุษย่อมสนทนากับสัตบุรุษ

อตฺถิภาเว (ความมีอยู่)

ตัวอย่างเช่น

ปญฺจิเม ภิกฺขเว มหาโจรา สนฺโต สำวิชฺชมานา141

ภิกษุทั้งหลาย มหาโจร ๕ จำพวกมีอยู่ปรากฏอยู่ในโลกนี้

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

กิลนฺตตฺเต นิรุทฺธตฺเต สนฺตธีโคจรตฺตเน

กิเลสูปสเม เจว อตฺถิภาเว จ สาธุสุ

อิเมสุ ฉสุ ฐาเนสุ สนฺตสทฺโท ปนาคโต.

สนฺต ศัพท์ ใช้ในความหมาย ๖ ประการ คือ ความ เหน็ดเหนื่อย, ความดับ, ความเป็นอารมณ์ของญาณ อันลึกซึ้ง, ความสงบ, ความมีอยู่ และสัตบุรุษ.

ทมุ = ทมเน ฝึก

ทมฺมติ. ทนฺโต, ทมฺโม, ทโม, ทมนำ. การิเต “จิตฺตำ ทเมติ, ทมยตีติ รูปานิ. ตตฺถ ทโมติ อินฺทฺริยสำวราทีนำ เอตำ นามำ. “สจฺเจน ทนฺโต ทมสา อุเปโต, เวทนฺตคู วุสิตพฺรหฺมจริโยติ เอตฺถ หิ อินฺทฺริยสำวโร “ทโมติ วุตฺโต. “ยทิ สจฺจา ทมา จาคา ขนฺตฺยา ภิยฺโยธ วิชฺชตีติ เอตฺถ ปญฺญา “ทโมติ วุตฺตา. “ทาเนน ทเมน สำยเมน สจฺจวชฺเชนาติ เอตฺถ อุโปสถกมฺมำ “ทโมติ วุตฺตำ. “ทมุปสเมนาติ เอตฺถ ขนฺติ “ทโมติ วุตฺตา. อิจฺเจวำ

อินฺทฺริยสำวโร ปญฺญา ขนฺติ จาปิ อุโปสโถ

อิเม อตฺถา ปวุจฺจนฺติ ทมสทฺเทน สาสเนติ.

ทมฺมติ ย่อมฝึก

ทนฺโต ฝึกแล้ว

ทโม, ทมนำ การฝึก

อัตถุทธาระของ ทม ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น:-

คำว่า ทโม นั่นเป็นชื่อของอินทรีย์สังวรเป็นต้น. จริงอยู่ อินทรีย์สังวร เรียกว่า ทม ดังพระบาลีว่า สจฺเจน ทนฺโต ทมสา อุเปโต, เวทนฺตคู วุสิตพฺรหฺมจริโย142 (ฝึกตนแล้วด้วย

สัจจะ ประกอบด้วยอินทรีย์สังวร ถึงที่สุดแห่งเวท มีพรหมจรรย์อยู่จบแล้ว)

ปัญญา เรียกว่า ทม ดังพระบาลีว่า ยทิ สจฺจา ทมา จาคา ขนฺตฺยา ภิยฺโยธ วิชฺชติ143 (ในโลกนี้ มีอะไรยิ่งไปกว่าสัจจะ ปัญญา จาคะ และขันติ

การรักษาศีลอุโบสถ เรียกว่า ทม ดังพระบาลีว่า ทาเนน ทเมน สัยเมน สจฺจวชฺเชน144 (ด้วยการให้ การรักษาศีลอุโบสถ การสำรวมศีลปกติ การกล่าวคำสัตย์)

ขันติ เรียกว่า ทม ดังพระบาลีว่า ทมูปสเมน145 (ด้วยขันติและความสงบ)

โดยประการดังนี้ ทม ศัพท์แสดงอรรถเหล่านี้ใน พระศาสนา คือ อินทรีย์สังวร ปัญญา ขันติ และการ รักษาศีลอุโบสถ.

ยา = คติปาปุณสุ ไป; ถึง

ยายติ, ยายนฺติ. ปริยาโย. ยายมาโน มหาราชา, อทฺทา สีทนฺตเร นเค. ยายนฺโต. ยายนฺตมนุยายติ. ยาตานุยายี. ยายิตุ, ยายิตฺวา อิจฺจาทีนิ.

ยายติ, ยายนฺติ ย่อมไป

ปริยาโย ปริยาย

ยายมาโน มหาราชา,- พระมหาราช เสด็จไปอยู่ ได้ทอดพระเนตรเห็น

อทฺทา สีทนฺตเร นเค146 ภูเขาสัตบริภัณฑ์ระหว่างทะเลสีทันดร

ยายนฺโต ไปอยู่

ยายนฺตมนุยายติ ย่อมเสด็จตามพระเวสสันดรผู้เสด็จไปอยู่

ยาตานุยายี147 จงไปตามทางที่ผู้อื่นไปแล้ว

ยายิตุ เพื่อไป

ยายิตฺวา ไปแล้ว

อัตถุทธาระของ ปริยาย ศัพท์

เอตฺถ ปริยายสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร148 วุจฺจเต, ปริยายสทฺโท วารเทสนาการเณสุ สมนฺตโต คนฺตพฺพฏฺฐาเน จ สทิเส จ วตฺตติ. “กสฺส นุ โข อานนฺท อชฺช ปริยาโย ภิกฺขุนิโย โอวทิตุนฺติอาทีสุ หิ วาเร วตฺตติ. “มธุปิณฺฑิกปริยาโยติ นำ ธาเรหีติอาทีสุ เทสนายำ. “อิมินาปิ โข เต ราชญฺญ ปริยาเยน เอวำ โหตูติอาทีสุ การเณ. “ปริยายปโถติอาทีสุ สมนฺตโต คนฺตพฺพฏฺฐาเน. “โกปสทฺโท โขภปริยาโยติอาทีสุ สทิเส วตฺตติ. อิจฺเจวำ

ปริยายรโว วาร- เทสนาการเณสุ จ

สมนฺตโตว คนฺตพฺพฏฺ- ฐาเน จ สทิเส สิยา.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ ปริยาย ศัพท์.

ปริยาย ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ วาร (ครั้ง, คราว), เทสนา (แสดง), การณ (เหตุ), สมนฺตโต คนฺตพฺพฏฺฐาน (ฐานะที่พึงไปรอบด้าน) และ สทิส (เหมือน)

อรรถวาร (ครั้ง, คราว)

ตัวอย่างเช่น

กสฺส นุ โข อานนฺท อชฺช ปริยาโย ภิกฺขุนิโย โอวทิตุ149

ดูก่อนอานนท์ วันนี้เป็นวาระของใครเพื่อจะสอนนางภิกษุณี

อรรถเทสนา (แสดง)

ตัวอย่างเช่น

มธุปิณฺฑิกปริยาโยติ นำ ธาเรหิ150

เธอจงทรงสูตรนั้นไว้ว่า มธุปิณฑิกเทศนา

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

อิมินาปิ โข เต ราชญฺญ ปริยาเยน เอวำ โหตุ151

ดูก่อนบพิตร ภพหน้านี้ จงมีแก่พระองค์ด้วยเหตุนี้

อรรถสมนฺตโต คนฺตพฺพฏฺฐาน (ฐานะที่พึงไปรอบด้าน)

ตัวอย่างเช่น

ปริยายปโถ152

ทางที่พึงเที่ยวไป

อรรถสทิส (เหมือน)

ตัวอย่างเช่น

โกปสทฺโท โขภปริยาโย

โกป ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ โขภ ศัพท์

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ปริยายรโว วาร- เทสนาการเณสุ จ

สมนฺตโตว คนฺตพฺพฏฺ- ฐาเน จ สทิเส สิยา.

ปริยาย ศัพท์มีอรรถดังนี้ วาร (ครั้ง, คราว), เทสนา (แสดง), การณ (เหตุ), สมนฺตโต คนฺตพฺพฏฺฐาน (ฐานะ ที่พึงไปรอบด้าน) และ สทิส (เหมือน).

ริ = วสเน อยู่

ริยติ ย่อมอยู่

วิลี = วิลีนภาเว ละลาย

สปฺปิ วิลียติ. การิเต วิลาปยติ.

สปฺปิ วิลียติ เนยใสย่อมละลาย

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า วิลาปยติ (ย่อมให้ละลาย)

วา = คติคนฺธเนสุ ไป; ดมกลิ่น

วายติ ย่อมไป

วาโย ย่อมไป

วาโต ลม

สิวุ = ตนฺตสนฺตาเน การสืบต่อแห่งด้าย, เย็บ

สิพฺพติ, สํสิพฺพติ. สิพฺพํ, สิพฺพนฺโต.

การิเต- สิพฺเพติ, สิพฺพยติ, สิพฺพาเปติ, สิพฺพาปยติ.

สิพฺพติ ย่อมเย็บ

สํสิพฺพติ ย่อมเย็บ

สิพฺพํ เย็บอยู่

สิพฺพนฺโต เย็บอยู่

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปบทกิริยาดังนี้ คือ สิพฺเพติ (ย่อมให้เย็บ), สิพฺพยติ (ย่อม ให้เย็บ) สิพฺพาเปติ (ย่อมให้เย็บ), สิพฺพาปยติ (ย่อมให้เย็บ)

สิวุ = คติโสสเนสุ ไป; แห้ง

สิพฺพติ ย่อมไป

ธิวุ ขิวุ = นิทสฺสเน153 แสดง

ธิพฺพติ ย่อมแสดง

ขิพฺพติ ย่อมแสดง

สา = ตนุกรเณ ทำให้เบาบาง

สิยติ ย่อมทำให้เบาบาง

สิยนฺติ ย่อมทำให้เบาบาง

สา = อนฺตกมฺมนิ กระทำที่สุด, กำจัด

สิยติ. อนวเสสโต มานํ สิยติ สมุจฺฉินฺทตีติ อคฺคมคฺโค มานสนฺติ หิ วุตฺตํ.

สิยติ (ย่อมตัด) ตัวอย่างเช่น อนวเสสโต มานํ สิยติ สมุจฺฉินฺทตีติ อคฺคมคฺโค มานสนฺติ หิ วุตฺตํ (อรหัตตมรรค ท่านเรียกว่า มานส เพราะตัดมานะได้อย่างสิ้นเชิง)

สา = อสฺสาทเน ยินดี

รสํ สายติ ย่อมลิ้มรส

สายิตํ การลิ้ม

สายนํ การลิ้ม

สู = ปาณิปฺปสเว ยังชีพ, คลอด

สูยติ ย่อมยังชีพ, ย่อมคลอด

ปสูยติ ย่อมคลอด

ปสูตา คาวี แม่วัวที่คลอดแล้ว

กุสุ = หรณทิตฺตีสุ นำไป; งาม

กุสยติ ย่อมนำไป

สิลิส = อาลิงฺคเน กอด, แนบชิด

สิลิสฺสติ ย่อมกอด

สิเลโส การกอด, การแนบชิด

กิลิส = อุปตาเป เร่าร้อน

กิลิสฺสติ, สกิลิสฺสติ. กิเลโส, สกิเลโส. อิการโลเป กฺลิสฺสติ กฺเลโส อิจฺจาทีนิ. อปิจ มลีนตาปิ กิลิสสทฺเทน วุจฺจติ, กิลิฏฺฐวตฺถํ ปริทหติ. “จิตฺเตน สกิลิฏฺเฐน สกิลิสฺสนฺติ มาณวาติอาทีสุ ธาตูนํ อเนกตฺถตาย.

กิลิสฺสติ ย่อมเร่าร้อน

สกิลิสฺสติ ย่อมเร่าร้อน

กิเลโส ความเร่าร้อน

สกิเลโส ความเร่าร้อน

เมื่อลบ อิ อักษร จะมีรูปว่า กฺลิสฺสติ เกฺลโส เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง แม้ความเศร้าหมอง ท่านย่อมกล่าวด้วย กิลิส ศัพท์เพราะธาตุทั้งหลายมี อรรถเป็นอเนก ดังในพระบาลีเป็นต้นว่า กิลิฏฺฐวตฺถํ ปริทหติ (ย่อมนุ่งห่มผ้าหมอง) จิตฺเตน สกิลิฏฺเฐน สกิลิสฺสนฺติ มาณวา154 (สัตว์ทั้งหลายมีจิตเศร้าหมองแล้ว ย่อมเศร้าหมอง)

มส = อปฺปีภาเว ความเล็กน้อย;

= ขมายญฺจ อดทน

มสฺสติ ย่อมน้อย, ย่อมอดทน

ลีส = อปฺปีภาเว ความเล็กน้อย

ลิสฺสติ. เลโส. “ลิส เลสเนติปิ ปฐนฺติ อาจริยา.

ลิสฺสติ (ย่อมน้อย). เลโส (เลส, ข้ออ้างเล็กน้อย). อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ลิส เลสเน (ลิส ธาตุใช้ในความหมายว่า แนบชิด)

ตส = ปิปาสายํ กระหาย, อยาก

ตสฺสติ ย่อมกระหาย, ย่อมอยาก

ปริตสฺสติ ย่อมกระหาย, ย่อมอยาก

ปริตสฺสนา ความกระหาย, ความอยาก

ตสิณา ความกระหาย, ความอยาก

ตสิโต กระหายแล้ว, อยากแล้ว

ทุส = โทสเน ประทุษร้าย

ทุสฺสติ ย่อมประทุษร้าย

โทโส การประทุษร้าย

โทสนํ การประทุษร้าย

โทสิโต ประทุษร้ายแล้ว

ทุส = อปฺปีติยํ ไม่พอใจ

ทุสฺสติ, ปทุสฺสติ ย่อมโกรธ

โทโส. ปโทโส ความโกรธ

ปโทโส ความโกรธ

ทุฏฺโฐ โกรธแล้ว

ทูสโก ผู้โกรธ

ทูสิโต โกรธแล้ว

ทูสนา ความโกรธ

อสุ = เขเป ขว้างไป, พุ่งไป, ยิง, ซัด, เหวี่ยง

เขโป ขิปนํ. อสฺสติ. นิรสฺสติ อาทิยติ จ ธมฺมํ. อิสฺสาโส. เอตฺถ จ นิรสฺสตีติ ฉฑฺเฑติ สตฺถารํ ตถา ธมฺมกฺขานาทีนิ. อิสฺสาโสติ อุสุ อสฺสติ ขิปตีติ อิสฺสาโส, ธนุคฺคโห.

เขป คือ การขว้างไป.

อสฺสติ ย่อมขว้างไป

นิรสฺสติ อาทิยติ-

จ ธมฺมํ ย่อมสละธรรมบ้างยึดถือธรรมบ้าง

อิสฺสาโส นายขมังธนู

อนึ่งในที่นี้ บทว่า นิรสฺสติ มีความหมายว่า ย่อมละทิ้งพระศาสดาและผู้กล่าวธรรม เป็นต้น. บทว่า อิสฺสาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อิสฺสาส เพราะเป็นผู้ซัด หมายถึงนายขมังธนู

ยสุ = ปยตเน พยายาม

ยสฺสติ. นิยสกมฺมํ.

เอตฺถ จ เยน วินยกมฺเมน “นิสฺสาย เต วตฺถพฺพนฺติ 155 นิยสฺสิยติ ภชาปิยตีติ นิยโส

พาลํ, ตํ นิยสกมฺมํ นาม. “กโรหิ เม ยกฺข นิยสกมฺมนฺติ 156 เอตฺถ ปน นิคฺคหกมฺมํ นิยสกมฺมํ นาม.

ยสฺสติ ย่อมพยายาม

นิยสกมฺมํ นิยสกรรม

อนึ่งในเรื่องนี้ สงฆ์ยังภิกษุเขลาให้พยายามคือให้คบหาโดยกล่าวว่า เธอพึงอาศัย อยู่ด้วยวินัยกรรมใด วินัยกรรมนั้น ชื่อว่า นิยสกรรม. ส่วนในพระบาลีว่า กโรหิ เม ยกฺข นิยสกมฺมํ (แน่ะเปรต ท่านจงกระทำนิยสกรรมแก่เรา) กรรมคือการข่มเหง ชื่อว่า นิยสกรรม

ภสุส = ภสฺสเน กล่าว

ภสฺสติ ย่อมกล่าว

ภสฺสํ ถ้อยคำ

ภสฺสการโก157 ผู้กระทำถ้อยคำ, ผู้พูดแย้ง

วส = สทฺเท ออกเสียง, ร้อง

สกุโณ วสฺสติ. อถโม มิคชาตานํ, สิงฺคาโล ตาต วสฺสติ. มณฺฑูโก วสฺสติ.

สกุโณ วสฺสติ (นกย่อมร้อง). อถโม มิคชาตานํ, สิงฺคาโล ตาต วสฺสติ158 (พ่อ สุนัข จิ้งจอกที่ทราม กว่าสัตว์สี่เท้าย่อมเห่า) มณฺฑูโก วสฺสติ 159 (กบย่อมร้อง)

นส = อทสฺสเน ไม่เห็น, หาย

นสฺสนธมฺมํ นสฺสติ. ปนสฺสติ. วินสฺสติ.

นสฺส วสลิ, จร ปิเร วินสฺส. นฏฺโฐ, วินฏฺโฐ. การิเต- นาเสติ, นาสยติ.

นสฺสนธมฺมํ นสฺสติ160 สิ่งที่มีความพินาศเป็นธรรมดาย่อมพินาศ

ปนสฺสติ. วินสฺสติ ย่อมพินาศ

นสฺส วสลิ แน่ะแม่คนถ่อย เธอจงฉิบหาย

จร ปิเร วินสฺส161 เจ้าคนเสีย จงไป เจ้าจงพินาศ

นฏฺโฐ, วินฏฺโฐ พินาศแล้ว

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า นาเสติ, นาสยติ (ย่อมให้พินาศ)

สุส = โสสเน แห้ง

ปณฺณํ สุสฺสติ. การิเต- วาโต ปณฺณํ โสเสติ, โสสยติ. กมฺเม- วาเตน ปณฺณํ โสสิยติ. ภาเว กฺริยาปทมปฺปสิทฺธิ. โสโส, สุกฺขํ กฏฺฐ. สุสฺสํ, สุสฺสนฺโต. สุสฺสมาโน รหโท.

ปณฺณํ สุสฺสติ ใบไม้ย่อมแห้ง

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า[โสเสติ, โสสยติ] เช่น วาโต ปณฺณํ โสเสติ, โสสยติ (ลมยัง ใบไม้ย่อมให้แห้ง). เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า[โสสิยติ] เช่น วาเตน ปณฺณํ โสสิยติ (ใบไม้ อันลมย่อมให้แห้ง). ในอรรถภาวะบทกิริยาไม่ปรากฏ

โสโส วัณโรค

สุกฺขํ กฏฺฐ162 ไม้แห้ง

สุสฺสํ, สุสฺสนฺโต แห้งอยู่

สุสฺสมาโน รหโท สระน้ำที่แห้งอยู่

ตุส = ตุฏฺฐิยํ ยินดี

ตุสฺสติ, สนฺตุสฺสติ. สนฺตุฏฺฐิ, สนฺโตโส, โตสนํ, ตุฏฺฐพฺพํ, ตุสฺสิตพฺพํ, ตุสิตา.

การิเต “โตเสติอิจฺจาทีนิ.

ตุสฺสติ, สนฺตุสฺสติ ย่อมยินดี, ย่อมสันโดษ

สนฺตุฏฺฐิ, สนฺโตโส ความสันโดษ

โตสนํ ความยินดี

ตุฏฺฐพฺพํ, ตุสฺสิตพฺพํ อันเขาพึงยินดี

ตุสิตา เทวดาชั้นดุสิต

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โตเสติ (ย่อมให้ยินดี) เป็นต้น

หา = ปริหานิยํ เสื่อม

หายติ, ปริหายติ. หายนฺติ ตตฺถ วฬวา. ภาเว “ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา โลมหํโส วา, โส ปหียิสฺสตีติ จ “ราโค ปหียตีติ จ รูปฺ. กมฺเม กฺริยาปทมปฺปสิทฺธํ. “ราโค ปหียตีติ อิทํ ปน “หา จาเคติ วุตฺตสฺส ภูวาทิคณิก ธาตุสฺส รูปฺ “ราคํ ปชหตีติ กตฺตุปทสฺส ทสฺสนโต.

หายติ, ปริหายติ ย่อมเสื่อม

หายนฺติ ตตฺถ วฬวา163 ในกาลนั้น ม้ากระจอกย่อมเสื่อม[จากความเร็ว]

ในอรรถภาวะ (ภาววาจก) มีรูปว่า[ปหียิสฺสติ] เช่น ภยํ วา ฉมฺภิตตฺตํ วา โลมหํโส วา, โส ปหียิสฺสติ 164 (ความกลัวก็ดี ความหวาดสะดุ้งก็ดี ความขนพองสยองเกล้าก็ดีอันใด จักมี ทั้งหมดนั้นจักหายไป), ราโค ปหียติ (ราคะย่อมหายไป)

บทกิริยา (ของ หา ปริหานิยํ) นี้ไม่มีรูปที่ใช้เป็นกรรม. ส่วนคำนี้ว่า ราโค ปหียติ (ราคะย่อมถูกละ) เป็นรูปของภูวาทิคณิกธาตุที่ท่านกล่าวไว้ว่า หา จาเค (หา ธาตุใช้ใน ความหมายว่า สละ, ละ) โดยเทียบกับบทกัตตา คือ ราคํ ปชหติ (ย่อมละราคะ)

นห = พนฺธเน ผูก, พัน, รัด, มัด

นยฺหติ. อุปนยฺหติ. สนฺนยฺหติ. สนฺนาโห. สนฺนทฺโธ.

นยฺหติ ย่อมผูก

อุปนยฺหติ165 ย่อมเข้าไปผูก

สนฺนยฺหติ ย่อมสวม[เกราะ]

สนฺนาโห เกราะ

สนฺนทฺโธ สวม[เกราะ]แล้ว

มุห = เวจิตฺเต หลง

มุยฺหติ, สมฺมุยฺหติ, ปมุยฺหติ. โมโห, สมฺโมโห, ปโมโห. มูฬฺโห. โมมูโห ปุริโส. โมมูหํ จิตฺตํ. การิเต- โมเหติ. ปโมหโก. เอตฺถ จ โมมูโหติ อวิสทตาย โมมูโห, มหามูฬฺโหติ อตฺโถ.

มุยฺหติ, สมฺมุยฺหติ ย่อมหลง

ปมุยฺหติ ย่อมหลง

โมโห, สมฺโมโห ความหลง

ปโมโห166 ความหลง

มูฬฺโห หลงแล้ว

โมมูโห ปุริโส บุรุษผู้หลง

โมมูหำ จิตฺตำ จิตที่หลง

ก็ในที่นี้ บทว่า โมมูห ได้แก่ ความหลงเพราะไม่มีปัญญาที่แก่กล้า ความหมายก็คือ คนหลงยิ่ง. เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โมเหติ (ย่อมให้หลง), ปโมหโก (ผู้ให้หลง)

สห สุห = สตฺติยำ สามารถ

สยฺหติ ย่อมสามารถ

สุยฺหติ ย่อมสามารถ

นฺหา = โสเจยฺเย อาบ

นฺหายติ, อปฺปกฺขรานำ พหุภาเว นหายติ.

นหายิตฺวา, นฺหายิตฺวา. นหานำ, นฺหานำ. สีสำ นฺหาโต. เอตฺถ จ สีสำ นฺหาโตติ สีสำ โธวิตฺวา นฺหาโตติ อตฺโถ คเหตพฺโพ โปราเณหิ อนุมตตฺตา.

นฺหายติ ย่อมอาบ

เมื่ออักษรน้อยเป็นอักษรมากจะมีรูปว่า นหายติ

นหายิตฺวา อาบแล้ว

นฺหายิตฺวา อาบแล้ว

นหานำ, นฺหานำ การอาบ

สีสำ นฺหาโต167 (อาบรดศีรษะแล้ว). ก็ในที่นี้ บทว่า สีสำ นฺหาโต พึงถือเอาความหมาย ว่า รดศีรษะอาบน้ำแล้ว เพราะโบราณาจารย์เห็นชอบแล้ว

สินิห = ปีติยำ ชอบใจ, สิเนหา

สินิยฺหติ. สิเนหโก, สิเนหิโต, สินิทฺโธ. ปุตฺเต สิเนโห อชายถ. อิการโลเปน สฺเนโห. ตถา หิ “นิเสฺนหมภิกงฺขามีติ ปาฬิ ทิสฺสติ.

สินิยฺหติ ย่อมชอบใจ

สิเนหโก, สิเนหิโต ผู้รักใคร่

สินิทฺโธ ผู้รักใคร่

ปุตฺเต สิเนโห อชายถ (เกิดความรักใคร่ในบุตร). เมื่อลบ อิ อักษรจะมีรูปว่า เสฺนโห ดังมีสาธกจากพระบาลีว่า นิเสฺนหมภิกงฺขามิ 168 (เราย่อมหวังความหมดสิเนหา)

วิริฬ = ลชฺชายำ ละอาย;

= โจทเน จ ท้วง

วิริฬิโต. ลชฺชาวเสน อตฺโถ ปสิทฺโธ, น โจทนาวเสน. ตถา หิ “วิริฬิโตติ ลชฺชิโตติ อตฺถสำวณฺณกา ครูวทนฺติ “ลชฺชนาการปฺปตฺโตติ จ.

วิริฬิโต (ละอายแล้ว). รูปนี้มีที่ใช้เฉพาะความหมายว่า ลชฺชา (ละอาย) เท่านั้น. สำหรับความหมายว่า โจทนา (ท้วง") ไม่มีที่ใช้. ดังจะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์ ย่อมกล่าวว่า วิริฬิโตติ ลชฺชิโต (บทว่า วิริฬิโต แปลว่า ละอายแล้ว) และว่า ลชฺชนาการปฺ-ปตฺโต (คือเป็นผู้ถึงอาการอันน่าละอายแล้ว)

ทิวาที เอตฺตกา ทิฏฺจา ธาตโว เม ยถาพลํ

สุตฺเตสฺวณฺเณปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหวฺโห อตฺถยุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี ทิวุ ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ ตามกำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจดูธาตุอื่นในพระบาลีแล้ว ถือเอา ตามความเหมาะสมเถิด.

ทิวาทิคโณยํ.

จบหมวด ทิวุ ธาตุเป็นต้น.

สฺวาทิคณิกะ

(หมวด สุ ธาตุเป็นต้น)

สุ = สวเน ฟัง

“สุโณติ, สุณาติ. สุณึสุ. ปฏิสฺสุณิ, ปฏิสฺสุณึสุ. อสฺโสสิ, อสฺโสสุ. ปจฺจสฺโสสิ, ปจฺจสฺโสสุ อิจฺจาทีนิ, “สุณิสฺสติ, โสสฺสติอิจฺจาทีนิ จ ภวนฺติ. อพฺภาสวิสเย “สุสฺสูสติ, สุสฺสูสาอิจฺจาทีนิ. อนพฺภาสวิสเย- สาวโก, โสโต, สุณํ, สุณนฺโต, สุณมาโน, สุยฺยมาโน, สวนํ, สุตํ. อสูยิตฺถาติ วา สุตํ. สุตวา, โสตํ, โสโณ, สุณิตุ, โสตุ. สุณิตฺวา, สุณิย, สุณิยาน, สุตฺวา, สุตฺวาน. การิเต- สาเวติ, สาวยติ. กมฺเม- สทฺโท สุยฺยติ, สูยติ จ. ภาเว ปท รูปมปฺปสิทฺธํ.

สุโณติ, สุณาติ ย่อมฟัง

สุณึสุ ฟังแล้ว

ปฏิสฺสุณิ, ปฏิสฺสุณึสุ ตอบรับแล้ว

อสฺโสสิ, อสฺโสสุ ได้ฟังแล้ว

ปจฺจสฺโสสิ, ปจฺจสฺโสสุ ตอบรับแล้ว

สุณิสฺสติ, โสสฺสติ จักฟัง

ฐานะอัพภาส

สุสฺสูสติ ย่อมปรารถนาฟัง

สุสฺสูสา การปรารถนาฟัง, การปรนนิบัติ

ฐานะไม่ใช่อัพภาส

สาวโก สาวก

โสโต หู

สุณนฺ, สุณนฺโต ฟังอยู่

สุณมาโน ฟังอยู่

สุยฺยมาโน อันเขาฟังอยู่

สวนฺ, สุตนฺ การฟัง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สุต เพราะอรรถว่าถูกฟังแล้ว

โสโณ สุนัข

สุณิตุ, โสตุ เพื่อฟัง

สุณิตฺวา ฟังแล้ว

สุณิย, สุณิยาน ฟังแล้ว

สุตฺวา, สุตฺวาน ฟังแล้ว

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า สาเวติ, สาวยติ (ย่อมให้ฟัง). เมื่อใช้เป็นกรรม (กรรม วาจก)จะมีรูปว่า[สุยฺยติ,สูยติ] เช่น สทฺโท สุยฺยติ, สูยติ จ (เสียงอันเขาย่อมฟัง). สำหรับ รูปศัพท์[ว่า สุยฺยติ, สูยติ]ในอรรถภาวะ (ภาววาจก) ไม่ปรากฏ

อธิบาย สาวโก เป็นต้น

ตตฺถ สาวโกติ อนฺเตวาสิโก, โส ทุวิโธ อาคตผโล อนาคตปฺผโล จ, ตตฺถ อาคตผโล สวนนฺเต อริยาย ชาติยา ชาโตติ “สาวโกติ วุจฺจติ, อิตโร ครูนำ โอวาทำ สุณาตีติ “สาวโกติ. สาวโก, อนฺเตวาสิโก, สิสฺโสติ ปริยายา.

ในข้อนั้น คำว่า สาวโก คือ ศิษย์ สาวกนั้นมี ๒ ประเภท คือ ผู้มีผลธรรมอันมาแล้ว และผู้มีผลธรรมอันยังไม่มา บรรดาสาวกทั้ง ๒ นั้น ผู้มีผลธรรมอันมาแล้ว เรียกว่า สาวก เพราะเกิดขึ้นโดยอริยชาติในที่สุดแห่งการสดับ สาวกนอกจากนี้ เรียกว่า สาวก เพราะสดับ โอวาทของครู, มีคำไวพจน์คือ สาวก, อนฺเตวาสิก, สิสฺส

อัตถุทธาระของ สุต ศัพท์

เอตฺถ สุตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารำ 169 วทาม สทฺธึ โสตสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาเรน. สุตสทฺโท สอุปสคฺโค อนุปสคฺโค จ อนุปปเทน, สุตสทฺโท จ

คมเน วิสฺสุเต ตินฺเต นิโยโค'ปจิเตปิ จ

สทฺเท จ โสตทฺวารานุ- สารณาเตสุ ทิสฺสติ.

ตถา หิ “เสนาย ปสุโตติอาทีสุ คจฺฉนฺโตติ อตฺโถ. “สุตธมฺมสฺส ปสฺสโตติอาทีสุ วิสฺสุตธมฺมสฺสาติ อตฺโถ. “อวสฺสุตา อวสฺสุตสฺส ปุริสปุคฺคลสฺสาติอาทีสุ ตินฺตสฺสาติ อตฺโถ. “เย ฌานปฺปสุตา ธีราติอาทีสุ อนุยุตฺตา

ติ อตฺโถ. “ตุมฺเหหิ ปุญฺญ ปสุตํ อนปฺปกนฺติอาทีสุ อุปจิตนฺติ อตฺโถ. “ทิฏฺฐ สุตํ มุตํ วิญฺญาตนฺติอาทีสุ สทฺโทติ อตฺโถ. “พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจโยติ-อาทีสุ โสตทฺวารานุสารวิญฺญาตธมฺมธโรติ อตฺโถ.

ณ ที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ สุต ศัพท์ พร้อมกับอัตถุทธาระของ โสต ศัพท์. สุต ศัพท์มีอุปสรรคนำหน้าบ้าง ไม่มีบ้าง มีอรรถดังนี้ คือ

คมเน วิสฺสุเต ตินฺเต นิโยโค'ปจิเตปิ จ

สทฺเท จ โสตทฺวารานุ- สารญาเตสุ ทิสฺสติ.

คมน (ไป), วิสฺสุต (ปรากฏ), ตินฺต (กำหนัด, ชุ่ม), นิโยค (ขวนขวาย), อุปจิต (สั่งสม), สทฺท (เสียง), โสตทฺวารานุสารญาต (ธรรมที่รับรู้โดยคล้อยตาม โสตทวาร).

อรรถคมน (ไป)

ตัวอย่างเช่น

เสนาย ปสุโต

ผู้ไปด้วยกองทัพ[หรือผู้ดำเนินไปด้วยกองทัพ]

อรรถวิสฺสุต (ปรากฏ)

ตัวอย่างเช่น

สุตธมฺมสฺส ปสฺสโต170

ผู้มีธรรมอันปรากฏแล้ว รู้เห็นอยู่

อรรถตินฺต (กำหนัด, ชุ่ม)

ตัวอย่างเช่น

อวสฺสุตา อวสฺสุตสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส171

ภิกษุณีกำหนัดแล้ว ยินดีการจับมือของบุรุษผู้กำหนัด

อรรถนิโยค (ขวนขวาย)

ตัวอย่างเช่น

เย ฌานปฺปสุตา ธีรา172

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหล่าใด ทรงขวนขวายในฌาน มีปัญญา

อรรถอุปจิต (สั่งสม)

ตัวอย่างเช่น

ตุมฺเหหิ ปุญฺญ ปสุตํ อนปฺปกำ173

พวกท่าน ได้พากันสั่งสมบุญอันไพศาลไว้

อรรถสทฺท (เสียง)

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐ สุตํ มุตํ วิญฺญาตำ174

รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส และสัมผัสที่มาถึง และธรรมารมณ์ที่รับรู้ทางใจ

อรรถโสตทฺวารานุสารณาต (ธรรมที่รับรู้โดยคล้อยตามโสตทวาร)

ตัวอย่างเช่น

พหุสฺสุโต โหติ สุตธโร สุตสนฺนิจโย175

เป็นผู้มีธรรมที่ได้สดับมามาก ทรงธรรมที่ได้สดับมา สั่งสมธรรมที่สดับมา

อัตถุทธาระของ โสต ศัพท์

โสตสทฺโทปิ อเนกตฺถปฺปเภโท.176 ตถา เหส

มํสวิญฺญาณณาเณสุ ตณฺหาทีสุ จ ทิสฺสติ

ธารายํ อริยมคฺเค จิตฺตสนฺตติยมฺปิ จ.

“โสตายตนํ โสตธาตุ, โสตินฺทฺริยนฺติอาทีสุ โสตสทฺโท มํสโสเต ทิสฺสติ, “โสเตน สทฺทํ สุตฺวาติอาทีสุ โสตวิญฺญาเณ. “ทิพฺพาย โสตธาตุยาติอาทีสุ ญาณโสเต. “ยานิ โสตานิ โลกสฺมินฺติ, ยานิ เอตานิ โสตานิ มยา กิตฺติตานิ ปกิตฺติตานิ อาจิกฺขิตานิ เทสิตานิ ปญฺญปิตานิ ปฏฺฐปิตานิ วิวริตานิ วิภตฺตานิ อุตฺตานีกตานิ ปกาสิตานิ. เสยฺยถิทํ? ตณฺหาโสโต ทิฏฺฐิโสโต กิเลสโสโต ทุจฺจริตโสโต อวิชฺชาโสโตติอาทีสุ ปญฺจสุ ธมฺเมสุ. “อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมานนฺติอาทีสุ อุทกธารายํ. “อริยสฺเสตํ อาวุโส อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนํ, ยทิทํ โสโตติอาทีสุ อริยมคฺเค. “ปุริสสฺส จ วิญฺญาณโสตํ ปชานาติ อุภยโต อพฺโพจฺฉินฺนํ อิธโลเก ปติฏฺฐิตญฺจ ปรโลเก ปติฏฺฐิตญฺจาติอาทีสุ จิตฺตสนฺตติยนฺติ.

แม้ โสต ศัพท์ก็มีประเภทแห่งอรรถเป็นจำนวนมาก. จริงอย่างนั้น โสต ศัพท์นั้น มีอรรถ[๗ ประการ]ดังนี้ คือ

มังสโสตะ,โสตวิญญาณ,ทิพยโสตญาณ, ตัณหาเป็นต้น, กระแสน้ำ, อริยมรรค, ความสืบต่อแห่งจิต.

อรรถมังส (มังสโสตะ)

ตัวอย่างเช่น

โสตายตนํ โสตธาตุ,โสตินฺทฺริยํ177

โสตายตนะ, โสตธาตุ, โสตินทรีย์

อรรถวิญญาณ (โสตวิญญาณ)

ตัวอย่างเช่น

โสเตน สทฺทํ สุตฺวา178

ฟัง[ได้ยิน]เสียงด้วยโสตวิญญาณ

อรรถญาณ (ทิพยโสตญาณ)

ตัวอย่างเช่น

ทิพฺพาย โสตธาตุยา179

ด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์

อรรถตณฺหาทีสุ (กระแสตัณหาเป็นต้น)

ตัวอย่างเช่น

ยานิ โสตานิ โลกสฺมินฺติ ยานิ เอตานิ โสตานิ มยา กิตฺติตานิ ปกิตฺติตานิ อาจิกฺขิตานิ เทสิตานิ ปญฺญปิตานิ ปฏฺฐปิตานิ วิวริตานิ วิภตฺตานิ อุตฺตานีกตานิ ปกาสิตานิ. เสยฺยถิทํ ? ตณฺหาโสโต ทิฏฺฐิโสโต กิเลสโสโต ทุจฺจริตโสโต อวิชฺชาโสโต180

คำว่า กระแสเหล่าใดมีอยู่ในโลก มีความหมายว่า กระแสที่เรากล่าวแล้ว บอกแล้ว เล่าแล้ว แสดงแล้ว บัญญัติแล้ว ตั้งไว้แล้ว เปิดเผยแล้ว จำแนกแล้ว ทำให้ประจักษ์แล้ว ประกาศแล้ว หมายถึง กระแสตัณหา, กระแสทิฏฐิ, กระแสกิเลส, กระแสทุจริต, กระแสอวิชชา

อรรถธารา (กระแสน้ำ)

ตัวอย่างเช่น

อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมานํ181

พระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นท่อนไม้ใหญ่อันกระแสน้ำในแม่น้ำคงคา

พัดไปอยู่

อรรถอริยมคฺค (อริยมรรค)

ตัวอย่างเช่น

อริยสฺเสตํ อาวุโส อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจนํ, ยทิทํ โสโต182

ดูก่อนผู้มีอายุ คำว่า โสต นั่นเป็นชื่อของอริยมรรคอันมีองค์ ๘

อรรถจิตฺตสนฺตติ (ความสืบต่อแห่งจิต)

ตัวอย่างเช่น

ปุริสสฺส จ วิญฺญาณโสตํ ปชานาติ อุภยโต อพฺโพจฺฉินฺนํ อิธโลเก ปติฏฺฐิตญฺจ

ปรโลเก ปติฏฺฐิตญฺจ183

ย่อมรู้กระแสจิตของบุรุษที่ตั้งอยู่ในโลกนี้และโลกหน้าอันไม่ขาดช่วงโดยโลกทั้งสอง

วิเคราะห์/ไวพจน์ โสณ ศัพท์

โสโณติ สุนโข. โส หิ สามิกสฺส วจนํ สุณาตีติ โสโณติ วุจฺจติ.

อิมานิ ตทภิธานานิ -

สุนโข สารเมยฺโย จ สุโณ สูโน จ กุกฺกุโร

โสโณ สฺวาโน สุวาโน จ สาฬูโร มิคทำสโน.

สา สุนิธาติเม สทฺทา ปุมาเนสุ ปวตฺตเร

สุนขี กุกฺกุรี สี'ติ อิเม อิตฺถีสุ วตฺตเร.

สุนขา สารเมยฺยาติ อาทิ พหุวโจ ปน

ปวตฺตติ ปุมิตฺถีสุ อญฺญตฺราปิ อยํ นโย.

กุกฺกุโรติ อยํ ตตฺถ พาลกาเล รเวน เว

มหลฺลเกปิ สุนเข รูฬฺหิยา สมฺปวตฺตติ.

ตถา หิ อฏฺฐกถาจริยา กุกฺกุรชาตเก “เย กุกฺกุรา ราชกุลมฺหิ วฑฺฒา, โกเลยฺยกา วณฺณพลูปปนฺนาติ อิมสฺมึ ปเทเส เอวมตฺถํ วณฺณยึสุ “เย กุกฺกุราติ เย สุนขา. ยถา หิ ตรุโณปิ ปสฺสาโว ปูติมุตฺตนฺติ ตถหุชาโตปิ สิงฺคาโล “ชรสิงฺคาโลติ, โกมลาปิ คโพฺภจีลตา ปูติลตาติ, สุวณฺณวณฺโณปิ กาโย ปูติกายโยติ วุจฺจติ, เอวเมว วสฺสสติโกปิ สุนโข กุกฺกุโรติ วุจฺจติ, ตสฺมา มหลฺลกา กายูปปนฺนาปิ เต กุกฺกุราเตฺวว วุตฺตาติ.185

คำกล่าวถึงสุนัขมีดังนี้:-

ศัพท์เหล่านี้ คือ สุนข, สารเมยฺย, สุณ, สูน, กุกฺกุร, โสณ, สฺวาน, สุวาน, สาฬูร, มิคทฺสส, สา และ สุนิธา ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์.

ศัพท์เหล่านี้ คือ สุนขี, กุกฺกุรี, สี ย่อมเป็นไปใน อิตถีลิงค์ ส่วนศัพท์พหูพจน์เป็นต้นว่า สุนขา สาร-เมยฺยา ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์และอิตถีลิงค์.

ในบรรดาศัพท์เหล่านั้น ศัพท์ว่า กุกฺกุร แม้เป็นไปใน กาลเป็นลูกสุนัข ก็เป็นไปในสุนัขตัวใหญ่ได้โดยรูฬหินัย.

จริงอย่างนั้น ในข้อความกุกกุรชาดกนี้ว่า เย กุกฺกุรา ราชกุลมฺหิ วฑฺฒา, โกเลยฺยกา วณฺณพลูปปนฺนา184(สุนัขเหล่าใดมีเลี้ยงไว้ในราชสกุลเติบโตในราชสกุล สมบูรณ์ด้วยสีสรร และกำลัง) พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า สองบทว่า เย กุกฺกุรา แปลว่า สุนัขเหล่าใด. เหมือนอย่างว่าแม้ปัสสาวะที่ยังใหม่ท่านก็เรียกว่า น้ำมูตรเน่า. แม้สุนัข จิ้งจอกที่เกิดในวันนั้นท่านก็เรียกว่า สุนัขจิ้งจอกแก่. แม้เถาหัวด้วนอ่อนท่านก็เรียกว่า เถาหัวเน่า. แม้กายที่มีสีดุจทองคำท่านก็เรียกว่า กายเน่า ฉันใด. สุนัขแม้จะมีอายุตั้ง ๑๐๐ปี ท่านก็เรียกว่า กุกฺกุร (ลูกสุนัข) ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น สุนัขเหล่านั้น แม้จะเติบใหญ่เจริญวัย ชนทั้งหลายก็พากันเรียกว่า กุกฺกุร นั่นเทียว

กิ = หึสายํ เบียดเบียน

กิโณติ ย่อมเบียดเบียน

กิณาติ ย่อมเบียดเบียน

กิณนฺติ ย่อมเบียดเบียน

สก = สามตฺถิเย สามารถ

สมตฺถภาโว สามตฺถิยํ, ยถา ทกฺขิยํ. สกฺกุณาติ, สกฺกุณนฺติ. อสกฺขิ. สกฺขิสฺสติ. สกฺโก. สกฺกี. เอตฺถ สกฺโกติ เทวราชา. โส หิ ปรหิตํ สกหิตญฺจ กาตุ สกฺกุณาตีติ สกฺโก. อปิจ สกฺยกุลชาโต โย โกจิปิ. ตถา หิ “อถ โข มหานาโม สกฺโกติอาทิ วุตฺตํ. ภควนฺตญฺจ ปิงฺคิโย "มํ สกฺก สมุทฺธราหีติ อาลปิ. สกฺยา วต โภ กุมารา, ปรมสกฺ

ยา วต โภ กุมาราติ วจนมุปาทาย สพฺเพปิ สกฺยกุเล ชาตา “สกฺยาติ จ “สากิยาติ จ “สกฺกาติ จ วุจฺจนฺติ. เอตฺถ สฺวาทิตฺเตปิ อเนกสฺสรธาตุโต เอโกว อุณาปจฺจโย โหติ, น ณุ ณาปจฺจยาติ ทฏฺฐพฺพํ.

สามตฺถิย คือ ความสามารถ เหมือนคำว่า ทกฺขิย (ความฉลาด).

สกฺกุณาติ ย่อมสามารถ

สกฺกุณนฺติ ย่อมสามารถ

อสกฺขิ ได้สามารถแล้ว

สกฺขิสฺสติ จักสามารถ

สกฺโก พระอินทร์

สกฺกี ผู้มีความสามารถ

อธิบาย สกฺโก ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สกฺโก หมายถึงเจ้าแห่งเทพ. ก็เจ้าแห่งเทพนั้น ชื่อว่า สกฺก เพราะสามารถที่จะทำประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ผู้อื่นและของตน. อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่เกิดใน ตระกูลศากยะแม้คนใดคนหนึ่ง ก็ได้ชื่อว่า สกฺก ดังสาธกในพระบาลีเป็นต้นว่า อถ โข มหานาโม สกฺโก186 (ครั้งนั้นแล เจ้าศากยะทรงนามว่ามหานามะ)

อนึ่ง ฤาษีปิงคิยะได้ทูลเรียกพระผู้มีพระภาคว่า มํ สกฺก สมุทฺธราหิ (ท่านเจ้า ศากยะ พระองค์โปรดนำข้าพระองค์ออกจากวัฏฏะเถิด)

อนึ่งอาศัยข้อความพระบาลีนี้ว่า สกฺยา วต โภ กุมารา, ปรมสกฺยา วต โภ กุมารา187 (ท่านผู้เจริญ พวกกุมารสามารถหนอ, ท่านผู้เจริญ พวกกุมารสามารถยอดเยี่ยมหนอ) ดังนั้น ผู้ที่เกิดในตระกูลศากยะแม้ทั้งหมด จึงได้ชื่อว่า สกฺย, สากิย และ สกฺก

ในธาตุหมวดนี้ พึงทราบว่าแม้จะเป็นสวาทิคณะ แต่ถ้าเป็นอเนกสรธาตุ (ธาตุที่มี สระหลายตัว เช่น สก) ให้ลง อุณา ปัจจัยเพียงตัวเดียว ไม่ลง ณุ ณา ปัจจัย

ขี = ขเย สิ้น, เสื่อม

ขีโณติ. ขีณาติ. ขีณา ชาติ. อโยคา ภูริสงฺขโย.

ขีโณติ, ขีณาติ ย่อมสิ้น, ย่อมเสื่อม

ขีณา ชาติ188 ชาติสิ้นแล้ว

ขีโณ สิ้นแล้ว

อโยคา ภูริสงฺขโย189 ปัญญาเสื่อมเพราะไม่หมั่นเพียร

เค = สทฺเท ขับร้อง

คิโณติ ย่อมขับร้อง

คิณาติ ย่อมขับร้อง

จิ = จเย สั่งสม

ณการสฺส นการตฺตํ. ปาการํ จิโนติ. จิตํ กุสลํ. เจโต ปุคฺคโล.

แปลง ณ อักษรเป็น น อักษร. ปาการ์ จิโนติ (ย่อมก่อกำแพง). จิตฺ กุสลฺ (ได้สั่งสม กุศลไว้แล้ว). เจโต ปุคฺคโล (บุคคลผู้สั่งสมแล้ว)

รุ = อุปตาเป เร่าร้อน

รุโณติ ย่อมเร่าร้อน

รุณาติ ย่อมเร่าร้อน

राध สาธ = สํสิทฺธิยํ สำเร็จ

राधुणाति. สาธุณาติ. राधनं. อาราธนำ. สาธนำ.

राधुणाति ย่อมสำเร็จ

สาธุณาติ ย่อมสำเร็จ

राधनं ความสำเร็จ

อาราธนำ ความสำเร็จ

สาธนำ ความสำเร็จ

ปี = ปีติยำ อิ่มใจ

ปีโณติ ย่อมอิ่มใจ

ปีณาติ ย่อมอิ่มใจ

ปีติ ความอิ่มใจ

ปิโย เป็นที่อิ่มใจ, เป็นที่รัก

อป, สมฺภุ = ปาปุเณ ถึง

ปาปุโณติ, ปาปุณาติ. ปตฺโต. สพฺพญฺญุตำ สตฺถา ปตฺโต. สมฺปตฺโต ยมสาธนำ. สมฺภุณาติ, น กิญฺจิ อตฺถำ อภิสมฺภุณาติ. สมฺภุณนฺโต, อภิสมฺภุณมาโน.

ตตฺถ ปตฺโตติ ปสทฺโท อุปสคฺโค “ปปฺโปตีติ เอตฺถ ปสทฺโท วิย. ตถา หิ “ปตฺโตติ เอตฺถ ปาปุณีติ อตฺเถ ปปฺพฺพสฺส อปธาตุสฺส ปกาเร ลุตฺเต ตปจฺจยสฺส ทฺวิภาโว ภวติ. ตตฺถ น อภิสมฺภุณาตีติ น สมฺปาปุณาติ, น สาเธตีติ วุตฺตำ โหติ.

ปาปุโณติ, ปาปุณาติ ย่อมถึง

ปตฺโต ถึงแล้ว

สพฺพญฺญุตำ สตฺถา ปตฺโต พระศาสดาทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว

สมฺปตฺโต ยมสาธนำ190 บรรลุถึงเขตแดนของพระยายม

สมฺภุณาติ ย่อมบรรลุ

น กิญฺจิ อตฺถำ อภิสมฺภุณาติ191 ไม่บรรลุประโยชน์อะไรๆ

สมฺภุณนฺโต บรรลุอยู่

อภิสมฺภุณมาโน บรรลุอยู่

บรรดาบทเหล่านั้น ป ศัพท์ในคำว่า ปตฺโต เป็นอุปสรรค เหมือน ป ศัพท์ในคำนี้ว่า ปปฺโปติ. จริงอย่างนั้น ในคำนี้ว่า ปตฺโต เมื่อลบ ป อักษรของ อป ธาตุที่มี ป อุปสรรคเป็น บทหน้าในความหมายนี้ว่า ปาปุณิ (บรรลุแล้ว) หลังจากนั้นซ้อน ตฺ (สำเร็จรูปเป็น ปตฺต = บรรลุแล้ว). สองบทว่า น อภิสมฺภุณาติ ได้แก่ ย่อมไม่บรรลุ อธิบายว่า ย่อมไม่ให้สำเร็จ

ขิป = เขเป ขว้าง

ขิปุณาติ. ขิปฺปี. ขิปฺปนฺติ มจฺฉปญฺชโร.

ขิปุณาติ ย่อมขว้าง

ขิปฺปี ข้อง

บทว่า ขิปฺปี แปลว่า ข้องใส่ปลา

อาป = พฺยาปเน แผ่ไป

อาปุณาติ ย่อมแผ่ไป

อาโป น้ำ

มิ = ปกฺเขปเน ใส่

มิโนติ. มิตฺโต.

เอตฺถ จ สพฺพคุยฺเหสุ นิมิยติ ปกฺขิปิยตีติ มิตฺโต. “มิตฺโต หเว สตฺตปเทน โหตีติ 192วจนำ ปน โวหารวเสน วุตฺตำ, น อตฺถวเสน. วุจฺเจยฺย เจ, โย โกจิ อวิสฺสาสิโก อตฺตโน ปฏิวิรุทฺโธปิ จ มิตฺโต นาม ภเวยฺย, น เจวำ ทฏฺฐพฺพำ. เอวญฺจ ปน ทฏฺฐพฺพำ “สตฺตปทวีติหาร-มตฺเตนปิ สห คจฺฉนฺโต สห คจฺฉนฺตสฺส ปิยวาจานิจฺฉารเณน อญฺญมญฺญ อาลาปสลฺลาป-กรณมตฺเตน มิตฺโต นาม โหตีติ วตฺตพฺพำ. กึการณา? ทฬฺหวิสฺสาโส มิตฺโต นาม น ภเวยฺยาติ มิตฺตสฺส คุณปสำสาวเสน เอวำ วุตฺตนฺติ.

มิโนติ ย่อมใส่

มิตฺโต มิตร

อนึ่งในเรื่องนี้ ผู้ที่บุคคลอื่นให้เก็บความลับทั้งหมด ชื่อว่า มิตร (เพื่อนสนิท) ส่วนคำ ว่า มิตฺโต หเว สตฺตปเทน โหติ (ผู้เดินร่วมกัน ๗ ก้าวชื่อว่า มิตร โดยแท้) กล่าวไว้โดยความ เป็นสำนวน มิใช่กล่าวไว้โดยความเป็นอรรถ[ที่ปรารถนา] มิฉะนั้นแล้ว ผู้ใดผู้หนึ่งที่ไม่สนิท สนมแม้กระทั่งศัตรูของตนก็อาจชื่อว่า มิตร และไม่พึงทราบอย่างนั้น แต่พึงทราบอย่างนี้ว่า "ผู้ที่เดินไปร่วมกันโดยการย่างเท้าไป ๗ ก้าว ชื่อว่า มิตร โดยเพียงการทักทายปราศัยกัน และเปล่งวาจาชวนฟังแก่ผู้เดินไปร่วมกัน มิฉะนั้นแล้วผู้สนิทสนมมั่นคง ก็ไม่ควรชื่อว่า มิตร ดังนั้น ข้อความข้างต้น จึงกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการชมเชยคุณลักษณะของมิตรเท่านั้น

วุ = สำวรเณ สำรวม, ป้องกัน

วุโณติ, วุณาติ. สำวุโณติ, สำวุณาติ. ปณฺฑิโต สีลสำวุโต.

วุโณติ, วุณาติ ย่อมสำรวม

สंวุโณติ, สंวุณาติ ย่อมสำรวม

ปณฺฑิโต สีลสंวุโต193 บัณฑิตผู้สำรวมแล้วด้วยศีล

สุ = อภิสเว ไหล

อภิสโว นาม ปีฬนं มนฺถนं สนฺธานं สินฺหานं วา. สุโณติ, สุณาติ.

อภิสว คือ การบีบ, การคน, การสืบต่อ หรือการอาบ.

สุโณติ ย่อมไหล

สุณาติ ย่อมไหล

สิ = พนฺธเน ผูก

สิโนติ ย่อมผูก

สิ = นิสาเน ลับ

สิโณติ, สิณาติ. นิสิตสตฺถं.

น หิ นูนายं สา ขุชฺชา ลภติ ชิวฺหาย เฉทนं

สุนิสิเตน สตฺเถน เอวं ทุพฺภาสิตं ภณं.

เอตฺถ ภณนฺติ ภณนฺตี.

สิโณติ ย่อมลับ

สิณาติ ย่อมลับ

นิสิตสตฺถं มีดที่ลับแล้ว

น หิ นูนายं สา ขุชฺชา ลภติ ชิวฺหาย เฉทนं

สุนิสิเตน สตฺเถน เอวं ทุพฺภาสิตं ภณं.194

นางขุชชานี เห็นจะมิได้ถูกตัดลิ้นด้วยมีดที่ลับดีแล้ว เป็นแน่ จึงพูดคำหยาบอยู่เช่นนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภณं แปลว่า พูดอยู่

วุส = ปาคพฺพิเย ทะนง

ปาคพฺพิยं นาม กายวาจามเนหิ ปคพฺพภาโว. วุสุณาติ.

ปาคพฺพิย คือ ความเป็นผู้ทะนงทางกาย วาจา ใจ.

วุสุณาติ ย่อมทะนง

อสุ = พฺยาปเน แผ่ไป, ซึมซับ

อสุณาติ ย่อมซึมซับ

อสฺสุ น้ำตา

หิ = คติพุทฺธีสุ ไป; เจริญ;

= อุปตาเป จ เร่าร้อน

หิโนติ. เอตฺถ ปน อสมานนฺตตฺเตปิ สมานตฺถานं สโมธานं วุจฺจติ.

หิโนติ ย่อมไป

อนึ่งในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงการประมวลธาตุที่มีอรรถเสมอกันไว้ แม้จะมี พยัญชนะที่สุดธาตุไม่เหมือนก็ตาม ดังต่อไปนี้:-

ติก ติค สฆ ทิกฺข กิวิ จิริ ชิริ ทาส ทุ = หึสายํ เบียดเบียน

ติกฺณาติ. ติคฺณาติ. สฆฺณาติ. ทิกฺขฺณาติ. กิวฺณาติ จิรฺณาติ. ชิรฺณาติ. ทาสฺณาติ. ทุโณติ, ทุณาตีติ รูปานิ หึสาวาจกานิ ภวนฺติ.

ติกฺณาติ. ติคฺณาติ ย่อมเบียดเบียน

สฆฺณาติ. ทิกฺขฺณาติ ย่อมเบียดเบียน

กิวฺณาติ จิรฺณาติ ย่อมเบียดเบียน

ชิรฺณาติ. ทาสฺณาติ ย่อมเบียดเบียน

ทุโณติ, ทุณาติ ย่อมเบียดเบียน

รูปศัพท์เหล่านี้แสดงความหมายว่า เบียดเบียน

สุวาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลํ.

สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺโหฺ อตฺถยุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ตาม กำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจดูธาตุอื่นในพระบาลี แล้วถือเอาตามความเหมาะสมแห่งอรรถ.

สฺวาทิคโณยํ.

จบหมวด สุ ธาตุเป็นต้น.

กิยาทิคณิกะ

(หมวด กี ธาตุเป็นต้น)

กี = ทพฺพวินิมเย แลกเปลี่ยนสิ่งของ, ซื้อ, ขาย

ทพฺพวินิมโย กยวิกฺกยวเสน ภณฺฑสฺส ปริวตฺตนํ.

กิณาติ, กิณนฺติ. วิกฺกิณาติ, วิกฺกิณนฺติ. เกตุ, กิณิตุ. วิกฺเกตุ, วิกฺกิณิตุ. กิณิตฺวา, วิกฺกิณิตฺวา. กีตํ ภณฺฑํ. กโย, วิกฺกโย. วิกฺกิเณยฺย หเนยฺย วา.

ทพฺพวินิมย คือ การแลกเปลี่ยนสินค้าด้วยการซื้อ.

กิณาติ, กิณนฺติ ย่อมซื้อ

วิกฺกิณาติ, วิกฺกิณนฺติ ย่อมขาย

เกตุ, กิณิตุ เพื่อซื้อ

วิกฺเกตุ, วิกฺกิณิตุ เพื่อขาย

กิณิตฺวา ซื้อแล้ว

วิกฺกิณิตฺวา ขายแล้ว

กีตํ ภณฺฑ ภัณฑะอันเขาซื้อแล้ว

กโย การซื้อ

วิกฺกโย การขาย

วิกฺกิเณยฺย หเนยฺย วา195 พึงขายหรือฆ่า

ขิ = คติยํ ไป

ขิณาติ. อติขิโณ สโร. ขํ, ขานิ. นการสฺส ณการตฺตํ.

ตตฺถ ขิณาตีติ คจฺฉติ. อติขิโณติ อติคโต. อตฺรายํ ปาฬิ “เสนฺติ จาปาติขิณาว, ปุราณานิ อนุตฺถุนนฺติ 196 ตตฺถ จาปาติขิณาติ จาปโต อติขิณา อติคตา. อฏฺฐกถายํ ปน “จาปาติขิณาติ จาปโต อติขิณา จาปา วินิมุตฺตาติ อตฺโถติ 197 ปทตฺถวิวรณํ กตฺวา, ตมฺปิ คตตฺถญฺเญว สนฺธาย อธิปฺปายตฺถวเสน กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺร ขนฺติ สคฺโค. โส หิ กตปุญฺเญหิ คนฺตพฺพตฺตา ขนฺติ วุจฺจติ. ขานีติ สคฺคา.

ขิณาติ ย่อมไป

อติขิโณ สโร ลูกศรพ้นไปแล้ว

ขํ สวรรค์

ขานิ สวรรค์ทั้งหลาย

แปลง น อักษรเป็น ณ อักษร

อธิบาย ขิณาติ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขิณาติ แปลว่า ย่อมไป. คำว่า อติขิณ แปลว่า พ้นไปแล้ว พระบาลีในข้อนี้มีดังต่อไปนี้ คือ เสนฺติ จาปาติขิณาว ปุราณานิ อนุตฺถุนํ ในข้อนั้น คำว่า จาปาติขิณา มีความหมายว่า พ้นไปแล้วจากแล่ง ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาได้กระทำการ อธิบายอรรถของบทไว้ว่า คำว่า จาปาติขิณา มีความหมายว่า พ้นไปแล้วจากแล่ง คือถูก ปล่อยแล้วจากแล่ง แม้การอธิบายอรรถของบทนั้น ก็พึงทราบว่ากระทำไว้โดยเนื่องด้วย การอธิบายโดยหมายถึงอรรถว่า ไป นั่นแหละ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ขํ แปลว่า สวรรค์. ก็สวรรค์นั้น ได้ชื่อว่า ขํ เพราะเป็น สถานที่พึงไปโดยผู้ทำบุญไว้. บทว่า ขานิ แปลว่า สวรรค์ทั้งหลาย

จิ = จเย สั่งสม

ปุญฺญ จินาติ. ปาการํ จินาติ. ปารมิโย วิจินาติ, วิจินติ จ. ปุปฺผํ โอจินาติ, โอจินติ วา. ปจินาติ. ปจินิตฺวา. จิตฺตํ กุสลํ. จโย สญฺจโย. จิโต ปากาโร. จินาตีติ เจโต, อิฏฺฐกวฑฺฒกี. โย สตฺโต ปุญฺญสญฺจโย “สญฺจโย ราสิ สมูโห ปิณฺโฑ คโณ สงฺโฆ กทมฺโพ วคฺโค กโร ฆฏาอิจฺเจวมาทโย ปริยายา.

ปุญฺญ จินาติ ย่อมสั่งสมบุญ

ปาการํ จินาติ ย่อมก่อกำแพง

ปารมิโย วิจินาติ, วิจินติ จ ย่อมสั่งสมบารมี

ปุปฺผํ โอจินาติ, โอจินติ วา ย่อมเก็บดอกไม้

ปจินาติ ย่อมสั่งสม

ปจินิตฺวา สั่งสมแล้ว

จิตํ กุสลํ กุศลอันบุคคลสั่งสมแล้ว

จโย, สญฺจโย การสั่งสม

จิโต ปากาโร กำแพงอันเขาสร้างแล้ว

จินาตีติ เจโต, อิฏฺฐกาวฑฺฒกี (ชื่อว่า เจต เพราะเป็นผู้ก่อ ได้แก่ ช่างอิฐ). โย สตฺโต ปุญฺญสญฺจโย (บุคคลใดเป็นผู้สะสมบุญ). มีคำไวพจน์ คือ สญฺจย ราสิ สมูห ปิณฺฑ คณ สงฺฆ กทมฺพ วคฺค กร ฆฏา ดังนี้เป็นต้น

ชิ = ชเย ชนะ

ชินาติ, วิชินาติ, ชินิยติ. เชตา, ชิโน. ชิโต มาโร. มารํ ชิโต. ชิตวา, ชิตาวี, ชิตพฺโพ, เชยฺโย, ชยนํ, ชิตํ, วิชิตํ, ชโย, ปราชยนํ, ปราชโย. ยสฺส ชิตํ นาวชียติ. ชิตมสฺส โนยาติ โกจิ โลเก.198 ชโย หิ พุทฺธสฺส สิรีมโต อยํ , มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย.199

ชินาติ, วิชินาติ ย่อมชนะ

ชินิยติ อันเขาย่อมชนะ

เชตา, ชิโน ผู้ชนะ

ชิโต มาโร มารอันพระผู้มีพระภาคทรงชนะแล้ว

มารํ ชิโต ทรงชนะมารแล้ว

ชิตวา, ชิตาวี ชนะแล้ว

ชิตพฺโพ, เชยฺโย อันเขาพึงชนะ

ชยนํ, ชิตํ, วิชิตํ, ชโย การชนะ

ปราชยนํ, ปราชโย ความพ่ายแพ้

ยสฺส ชิตํ นาวชียติ, ชิตมสฺส โนยาติ โกจิ โลเก (พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงชนะ กิเลสได้เด็ดขาด กิเลสที่ทรงชนะแล้วอย่างใดอย่างหนึ่งย่อมไม่ติดตามพระองค์ไปได้อีก). ชโย หิ พุทฺธสฺส สิรีมโต อยํ, มารสฺส จ ปาปิมโต ปราชโย (ชัยชนะนี้ได้มีแก่พระพุทธเจ้า ผู้ทรงสิริโดยแท้ และความพ่ายแพ้ได้เกิดแก่มารผู้มีบาป)

อธิบายบทว่า เชตา เป็นต้น

ตตฺถ เชตาติ ชินาตีติ เชตา, โย โกจิ ปุคฺคโล. อชินีติ ชิโน, สพฺพญฺญู ธมฺมราชา. กึ โส อชินิ? ปาปเก อกุสเล ธมฺเม มาราทิอรโย จ. อิติ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม มาราทโย จ อรโย อชินีติ ชิโน. วุตฺตมฺปิ เจตํ

มาทิสา เว ชินา โหนฺติ เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ

ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา ตสฺมาหํ อุปก ชิโนติ.

ตถาคโต ภิกฺขเว อภิภู อนภิภูโตติ จ. ชินสทฺโท หิ เกวโล สพฺพญฺญุมฺหิ ปวตฺตติ, โสปปโท ปน ปจฺเจก พุทฺธาทีสุ ตมฺหิ จ ยถารหํ ปวตฺตติ. “ปจฺเจกชิโน, โอธิชิโน, อโนธิชิโน, วิปากชิโน, อวิปากชิโนติ อิมาเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เชตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เชตา เพราะเป็นผู้ชนะ ได้แก่ บุคคลใด บุคคลหนึ่ง. ชื่อว่า ชิน เพราะเป็นผู้ชนะ ได้แก่ พระธรรมราชาผู้ทรงตรัสรู้ เญยยธรรมทั้งปวง. ถามว่า พระธรรมราชาพระองค์นั้นทรงชนะอะไร ? ตอบว่า ทรงชนะ อกุศลธรรมอันชั่วช้าและข้าศึกมีมารเป็นต้น.

โดยประการดังนี้ ชื่อว่า ชิน เพราะทรงชนะอกุศลธรรมอันชั่วช้า และข้าศึกมี มารเป็นต้น. สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

มาทิสา เว ชินา โหนฺติ เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ

ชิตา เม ปาปกา ธมฺมา ตสฺมาหํ อุปก ชิโน.200

บุคคลเหล่าใดถึงความสิ้นอาสวะแล้ว บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ชนะเช่นเรา ดูก่อนอุปกะ เราชนะธรรมอัน ชั่วช้าแล้ว เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าเป็นผู้ชนะ.

[และว่า]

ตถาคโต ภิกฺขเว อภิภู อนภิภูโต201

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครครอบงำได้

ชิน ศัพท์ หากใช้เป็นศัพท์เดี่ยวๆ หมายเอาพระสัพพัญญู. แต่ถ้ามีบทอื่นนำหน้า หมายเอาพระปัจเจกพุทธเจ้าเป็นต้นและพระสัพพัญญูดังกล่าวนั้น. ในเรื่องนี้มีบทที่เป็น ตัวอย่างดังนี้:- ปจฺเจกชิน, โอธิชิน, อโนธิชิน, วิปากชิน และ อวิปากชิน.

ชิ = ชานิยํ เสื่อม, แพ้

ชินาติ. น ชินาติ, น ชาปเย.

ชิโน รถสฺสํ มณิกุณฺฑเล จ, ปุตฺเต จ ทาเร จ ตเถว ชิโน. ชิโน ธนญฺจ ทาเส จ.

ชินาติ ย่อมเสื่อม

น ชินาติ ย่อมไม่เสื่อม

น ชาปเย202 ไม่พึงให้เสื่อม

ตัวอย่างเช่น

ชิโน รถสฺสํ มณิกุณฺฑเล จ, ปุตฺเต จ ทาเร จ ตเถว ชิโน203 (พระองค์ทรงเสื่อมจาก แว่นแคว้น ม้า กุณฑลมณีรัตน์. ทั้งยังเสื่อมจากบุตรธิดาและพระมเหสี). ชิโน ธนญฺจ ทาเส จ204 ([บุคคล]ผู้เสื่อมจากทรัพย์และทาส)

ญา = อวโพธเน รู้, ตรัสรู้

ชานาติ, ฌายติ, นายติ. อนิมิตฺตา น นายเร. ชญฺญา โส ยทิ หาปเย. มา มํ ชญฺญูติ อิจฺฉติ. “อิเม อมฺหากนฺติ ฌาตพฺพฏฺเฐน ฌาติ, ฌาตโก. ฌาติมิตฺตา สุหชฺชา จ. ฌาตโก โน นิสินฺโนติ. ฌาตพฺพํ เญยฺยํ, สงฺขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺติธมฺมา. อีทิเสสุ ฐาเนสุ เญยฺยสทฺโท เอกนฺเตน นปุสโก, วาจฺจลิงฺคตฺเต สพฺพลิงฺคิโก, ยถา? เญยฺโย ผสฺโส. เญยฺยา เวทนา. เญยฺยํ จิตฺตํ. เญยฺโย ปุริโส, เญยฺยา อิตฺถี, เญยฺยํ ธนนฺติ จ.

ชานาติ ย่อมรู้

ฌายติ ย่อมรู้

นายติ ย่อมรู้

อนิมิตฺตา น นายเร ([ธรรม ๕ ประการเหล่านี้]ไม่มีนิมิตรู้ไม่ได้). ชญฺญา โส ยทิ หาปเย205 (ถ้าเขาละความเพียรก็ควรรู้ว่าเป็นคนเกียจคร้าน). มา มํ ชญฺญูติ 206 อิจฺฉติ207 (ย่อมปรารถนาว่าชนทั้งหลายอย่าได้รับรู้)

คำว่า ฌาติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฌาติ เพราะเป็นผู้ควรรู้ว่า "ชนเหล่านี้เป็นเผ่า พันธุ์ของพวกเรา" ฌาตโก (ญาติ). ฌาติมิตฺตา สุหชฺชา จ208 (ญาติมิตรและสหาย). ฌาตโก โน นิสินฺโน209 (ญาติของพวกเราบินมาเกาะแล้ว)

เญยยธรรม ๕ ประการ

ฌาตพฺพํ เญยฺยํ (ธรรมที่ควรรู้ ชื่อว่า เญยฺย) ได้แก่ สังขาร, วิการ, ลักษณะ, นิพพาน และบัญญัติธรรม. เญยฺย ศัพท์ในฐานะเช่นนี้ เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน. หากใช้เป็นวาจจลิงค์ (คุณศัพท์) เป็นได้ทุกลิงค์ (เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์) เช่น

เญยฺโย ผสฺโส ผัสสะอันบุคคลพึงรู้

เญยฺยา เวทนา เวทนาอันบุคคลพึงรู้

เญยฺยํ จิตฺตํ จิตอันบุคคลพึงรู้

เญยฺโย ปุริโส บุรุษอันบุคคลพึงรู้

เญยฺยา อิตฺถี สตรีอันบุคคลพึงรู้

เญยฺยํ ธนํ ทรัพย์อันบุคคลพึงรู้

ถุ = อภิตฺถเว ยกย่อง

ถุนาติ. อภิตฺถุนาติ. ถุติ, อภิตฺถุติ. ถวนา, อภิตฺถวนา.

ถุโต, อภิตฺถุโต ยกย่องแล้ว

ถุนาติ. อภิตฺถุนาติ ย่อมยกย่อง

ถุติ, อภิตฺถุติ การยกย่อง

ถวนา, อภิตฺถวนา การยกย่อง

ถุโต, อภิตฺถุโต ยกย่องแล้ว

ถุ = นิตฺถุนเน คร่ำครวญ

ฤนาติ ย่อมคร่ำครวญ

อุฏฺเฐหิ เวเต สุปาปธมฺเม

อปารุตทฺวาเร อทานสีเล.

เนสฺสาม ตํ ยตฺถ ฤนนฺติ ทุคฺคตา

สมปฺปิตา เนรยิกา ทุกฺเขน.210

แน่นางเววดีผู้แสนชั่วช้า ผู้ไม่มีทานและศีล ทั้งปิด ประตูไว้[แก่ผู้ขอ] เจ้าจงรีบลุกขึ้นเร็วเถิด พวกเราจัก พาเจ้าไปโยนลงในอุสสทนรกอันเป็นที่คร่ำครวญ ของเหล่าสัตว์นรกผู้พรั่งพร้อมอยู่ด้วยทุกข์.

[และว่า]

ปุราณานิ อนุตฺฤนำ211

คร่ำครวญอยู่ถึงสิ่งที่ผ่านมา

ทุ = หึสายํ เบียดเบียน

ทุนาติ. มิตฺตทฺทุ. ทุโม.

เอตฺถ มิตฺตทฺทูติ มิตฺตํ ทุนาติ หึสติ ทุพฺภตีติ มิตฺตทฺทุ. อตฺร “เวทา น ตาณาย ภวนฺติ ตสฺส, มิตฺตทฺทุโน ภูนหุโน นรสฺสา”ติ ปาฬิ นิทสฺสนำ. ทุโมติ ทุนิยติ เคหสมฺภาราทิอตฺถาย หึสิยติ ฉินฺทิยติ, ปณฺณปุปฺผาทิอตฺถิเกหิ วา ปณฺณปุปฺผาทิหรเณน ปีฬิยตีติ ทุโม.

ทุนาติ ย่อมเบียดเบียน

มิตฺตทฺทุ ผู้ประทุษร้ายมิตร

ทุโม ต้นไม้

ในที่นี้ บทว่า มิตฺตทฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มิตฺตทฺทุ เพราะเป็นผู้ประทุษร้ายมิตร. ในรูปวิเคราะห์นี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า เวทา น ตาณาย ภวนฺติ ตสฺส, มิตฺตทฺทุโน ภูนหุโน นรสฺส212 (ไตรเพทมิได้เป็นไปเพื่อคุ้มครองคนประทุษร้ายมิตรผู้ทำลายความเจริญ)

บทว่า ทุโม มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทุม เพราะถูกเบียดเบียน คือ ถูกตัดเพื่อประโยชน์ แก่อุปกรณ์แห่งเรือนเป็นต้น หรือเพราะถูกเบียดเบียนโดยชนผู้ต้องการใบและดอกเป็นต้น ด้วยการนำใบและดอกเป็นต้นไป

ธู = กมฺปเน ไหว, สั่น

ธุนาติ. ธูโม, โธนา, โธโน, ธุโต. ธุนนฺโต วากจีรานิ, คจฺฉามิ อมฺพเร ตทา.

ตตฺถ ธูโมติ ธุนาติ กมฺปตีติ ธูโม. ธูมสทฺโท โกเธ ตณฺหาย วิตกฺเก ปญฺจสุ กามคุเณสุ ธมฺมเทสนายำ ปกติธูเมติ อิเมสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. “โกโธ ธูโม ภสฺมานิ โมสวชฺชนฺติ เอตฺถ หิ โกเธ วตฺตติ. “อิจฺฉาธูมายิโต สทาติ เอตฺถ ตณฺหายำ. “เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ ภควโต อวิทูเร ธูมายนฺโต นิสินฺโน โหตีติ เอตฺถ วิตกฺเก.

ปงฺโก จ กามา ปลิโป จ กามา

ภยญฺจ เมตำ ติมุลำ ปวุตฺตำ

รโช จ ธูโม จ มยา ปกาสิโต

หิตฺวา ตุวํ ปพฺพช พฺรหฺมทตฺตาติ

เอตฺถ ปญฺจสุ กามคุเณสุ. “ธูมํ กตฺตา โหตีติ เอตฺถ ธมฺมเทสนายํ. “ธโช รถสฺส ปญฺญาโน, ธูโม ปญฺญานมคฺคิโนติ เอตฺถ ปกติธูเม. อิจฺเจวํ

โกธตณฺหาวิตกฺเกสุ ปญฺจกามคุเณสุ จ

เทสนายญฺจ ปกติ- ธูเม ธูโม ปวตฺตติ.

ธุนาติ ย่อมไหว, ย่อมสั่น

ธูโม ควัน

โธนา ปัญญา

โธโน ผู้มีปัญญา

ธุโต สลัดแล้ว

ตัวอย่างเช่น

ธุนนฺโต วากจีรานิ, คจฺฉามิ อมฺพเร ตทา213

ในกาลนั้น เราสลัดผ้ากรองเปลือกไม้เหาะไปในท้องฟ้า

วิเคราะห์/อัตถุทธาระของ ธูม ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า ธูโม มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ธูม เพราะเป็นสภาพไหว. ธูม ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ โกธ (ความโกรธ) ตณฺหา (ความอยาก) วิตกฺก (ความดำริ) ปญฺจกามคุณ (กามคุณ ๕) ธมฺมเทสนา (การแสดงธรรม) ปกติธูม (ควันไฟปกติ)214

อรรถโกธ (ความโกรธ)

ตัวอย่างเช่น

โกโธ ธูโม ภสฺมานิ โมสวชฺชํ215

ความโกรธชื่อว่าควัน, การพูดเท็จ ชื่อว่า ถ่าน

อรรถตณฺหา (ความอยาก)

ตัวอย่างเช่น

อิจฺฉาธูมายิโต สทา216

ผู้เร่าร้อนด้วยตัณหาที่รักใคร่เสมอ

อรรถวิตกฺก (ความดำริ)

ตัวอย่างเช่น

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ ภควโต อวิทูเร ธูมายนฺโต นิสินฺโน โหติ

ก็ในสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งนั่งดำริอยู่ในที่ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค

อรรถปญฺจกามคุณ (กามคุณ ๕)

ตัวอย่างเช่น

ปงฺโก จ กามา ปลิโป จ กามา

ภยญฺจ เมตํ ติมุลํ ปวุตฺตํ

รโช จ ธูโม จ มยา ปกาสิโต

หิตฺวา ตุวํ ปพฺพช พฺรหฺมทตฺต217

ดูก่อนพระเจ้าพรหมทัด กามทั้งหลายเหมือนสวะ เหมือนหล่ม เป็นภัย. อนึ่ง กามนี้ มีอกุศลมูล ๓ เจริญ งอกงาม เรากล่าวว่ากามเหมือนธุลีและควัน ขอพระ องค์จงทรงละกาม เสด็จออกผนวชเถิด.

อรรถธมฺมเทสนา (การแสดงธรรม)

ตัวอย่างเช่น

ธูมํ กตฺตา โหติ218

เป็นผู้แสดงพระธรรมเทศนา

อรรถปกติธูม (ควันไฟปกติ)

ตัวอย่างเช่น

ธโช รถสฺส ปญฺญาโน๑ ธูโม ปญฺญานมคฺคิโน219

ธงเป็นเครื่องหมายของรถ ควันเป็นเครื่องหมายของไฟ

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ธูม ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ โกธ (ความโกรธ) ตณฺหา (ความอยาก) วิตกฺก (ความดำริ) ปญฺจกามคุณ (กามคุณ ๕) ธมฺมเทสนา (การแสดงธรรม) ปกติธูม (ควันไฟปกติ).

วิเคราะห์/ความหมาย โธนา ศัพท์

โธนาติ ปญฺญา. วุตฺตญเหตํ นิทฺเทเส “โธนา วุจฺจติ ปญฺญา, ยา ปญฺญา ปชานนา สมฺมาทิฏฺฐิ, กึการณา โธนาติ วุจฺจติ ปญฺญา? ยํ ตาย ปญฺญาย กายทุจฺจริตํ ธุตญฺจ โธตญฺจ สนฺโธตญฺจ นิทฺโธตญฺจ, วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ ธุตญฺจ โธตญฺจ สนฺโธตญฺจ นิทฺโธตญฺจ. ตึการณา โธนา วุจฺจติ ปญฺญา. อถวา สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ธุตา จ โธตา จ สนฺโธตา จ นิทฺโธตา จ, ตึการณา โธนา วุจฺจติ ปญฺญาติ. “โธนสฺส หิ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก, ปกปฺปิตา ทิฏฺฐิ ภวาภเวสูติ อยเมตฺถ ปาฬิ นิทสฺสนํ. อตฺร โธนา อสฺส อตฺถีติ โธโน, ตสฺส โธนสฺสาติ นิพฺพจนํ. ธาตูนมเนกตฺถตาย ธูธาตุ กมฺปนตฺเถปิ โธวนตฺเถปิ วตฺตติ.

บทว่า โธนา ได้แก่ ปัญญา. สมจริงดังสาธกในคัมภีร์นิเทศว่า

โธนา วุจฺจติ ปญฺญา.

ยา ปญฺญา ปชานนา สมฺมาทิฏฺฐิ, กึการณา โธนาติ วุจฺจติ ปญฺญา? ยํ ตาย ปญฺญาย กายทุจฺจริตํ ธุตญฺจ โธตญฺจ สนฺโธตญฺจ นิทฺโธตญฺจ, วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ ธุตญฺจ โธตญฺจ สนฺโธตญฺจ นิทฺโธตญฺจ. ตึ

การณา โธนา วุจฺจติ ปญฺญา. อถวา สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ธุตา จ โธตา จ สนฺโธตา จ นิทฺโธตา จ, ตำการณา โธนา วุจฺจติ ปญฺญา220

ปัญญาเรียกว่า โธนา หมายถึงปัญญา, ความรู้โดยประการต่างๆ [และ]สัมมาทิฏฐิ. เพราะเหตุไร ปัญญาจึงเรียกว่า โธนา. เพราะปัญญานั้นเป็นเครื่องกำจัด, ล้าง, ชำระ, ซัก ฟอกกายทุจริต. เป็นเครื่องกำจัด, ล้าง, ชำระ, ซักฟอกวจีทุจริตและมโนทุจริต. เพราะ เหตุนั้น ปัญญานั้นจึงเรียกว่า โธนา. อีกอย่างหนึ่ง สัมมาทิฏฐิเป็นเครื่องกำจัด, ล้าง, ชำระ, ซักฟอกมิจฉาทิฏฐิ. เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้นจึงเรียกว่า โธนา.

ในเรื่องนี้มีพระบาลีว่า โธนสฺส หิ นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก, ปกปฺปิตา ทิฏฺฐิ ภวาภเวสุ221 (ทิฏฐิที่ถูกกำหนดเพื่อเกิดในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้มีปัญญาในที่ไหนๆ ในโลก). ในตัวอย่างนี้ คำว่า โธน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปัญญาชื่อว่าโธนะ มีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า โธน (ผู้มีปัญญา). แก่บุคคลผู้มีปัญญานั้น. ธู ธาตุนี้ใช้ในความหมาย ว่า กมฺปน (ไหว, สั่น, สลัด, สะบัด, กระดิก) บ้าง. ใช้ในความหมายว่า โธวน (ล้าง, ชำระ, ซัก) บ้าง เพราะธาตุทั้งหลายมีอรรถเป็นอเนก (มากมาย)

มุน = ญาเณ รู้
มุนาติ ย่อมรู้
โมนำ ความรู้
มุนิ พระมุนี

อิมสฺมึ จาเน ธาตุยา อาขฺยาตตฺเต เอกนฺเตน อนฺตโลโป ภวติ. โสภิตตฺเถรคาถายำ ปน อนาคตวจเน อุการสฺส วุทฺธิวเสน “อหำ โมเนน โมนิสฺสนฺติ รูปนฺตรญฺจ ทิสฺสติ. ตตฺถ โมนิสฺสนฺติ ชานิสฺสำ นามตฺเต อนฺตโลโป น โหติ. ตตฺถ โมนนฺติ กิญฺจาปิ “น โมเนน มุนิ โหตีติ เอตฺถ ตุณฺหีภาโว “โมนนฺติ วุจฺจติ, ตถาปิ อิธ “ญาเณ”ติ วจนโต น โส อธิปฺเปโต, ญาณเมวา-ธิปฺเปตำ, ตสฺมา โมเนยฺยปฏิปทาสงฺขาตำ มคฺคญาณโมนมฺปิ คเหตพฺพำ. มุนีติ มุนาติ ชานาติ หิตาหิตำ ปริจฺฉินฺทตีติ มุนิ. อถวา ขนฺธาทิโลเก ตุลำ อาโรเปตฺวา มินนฺโต วิย “อิเม อชฺฌตฺติกา ขนฺธา, อิเม พาหิราติอาทินา นเยน อิเม อุโภ อตฺเถ มุนาตีติ มุนิ. เตนาห ภควา

น โมเนน มุนิ โหติ มูฬฺหรูโป อวิทฺทสุ
โย จ ตุลำว ปคฺคยฺห วรมาทาย ปณฺฑิโต.
ปาปานิ ปริวชฺเชติ ส มุนิ เตน โส มุนิ
โย มุนาติ อุโภ โลเก มุนิ เตน ปวุจฺจตีติ.

ในฐานะนี้ เมื่อใช้ธาตุนี้เป็นอาขยาต มีการลบที่สุดธาตุแน่นอน. ก็ในโสภิตเถรคาถา มีรูปพิเศษโดยการพฤทธิ์ อุ เป็น โอ ในอรรถอนาคตว่า อหำ โมเนน โมนิสฺสำ222 (เราจักรู้ได้ ด้วยญาณ). ตัวอย่างนี้ บทว่า โมนิสฺสำ แปลว่า จักรู้ 223 เมื่อใช้เป็นบทนามไม่ลบที่สุดธาตุ

วิเคราะห์/ความหมาย มุนิ ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โมนํ มีคำอธิบายว่า ในข้อความพระบาลีนี้ว่า น โมเนน มุนิ โหติ224 (บุคคลเป็นมุนีด้วยความเป็นผู้นิ่งก็หาไม่) ความเป็นผู้นิ่ง เรียกว่า โมน ก็จริง. แต่ในที่นี้ ข้าพเจ้าไม่ประสงค์ความเป็นผู้นิ่งนั้น เพราะได้กล่าวว่า ญาเณ (รู้). คงประสงค์ เอาญาณ (รู้) เท่านั้น. เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาแม้โมนะคือมรรคญาณ (ญาณที่ประกอบกับ มรรคจิต) กล่าวคือข้อปฏิบัติอันเกื้อกูลแก่ความเป็นมุนี

บทว่า มุนิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มุนิ เพราะรู้คือกำหนดประโยชน์และโทษ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มุนิ เพราะรู้อรรถทั้ง ๒ เหล่านี้ในโลกมีขันธ์เป็นต้น เหมือนยกตราชั่ง ขึ้นชั่งอยู่โดยนัยเป็นต้นว่า ขันธ์เหล่านี้เป็นภายใน, ขันธ์เหล่านี้เป็นภายนอก. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

น โมเนน มุนิ โหติ มูฬฺหรูโป อวิทฺทสุ
โย จ ตุลญฺว ปคฺคยฺห วรมาทาย ปณฺฑิโต.
ปาปานิ ปริวชฺเชติ ส มุนิ เตน โส มุนิ
โย มุนาติ อุโภ โลเก มุนิ เตน ปวุจฺจติ.225

คนโง่เขลาไม่รู้อะไร นั่งนิ่งเหมือนคนใบ้ ไม่นับเป็น มุนี ส่วนคนมีปัญญาทำตนเหมือนคนถือตราชั่ง เลือกชั่งเอาแต่ความดี ละทิ้งความชั่ว ด้วยปฏิปทา ดังกล่าว เขานับว่าเป็นมุนี อนึ่ง ผู้รู้ประโยชน์ทั้งสอง ในโลก จึงควรแก่สมญาว่า มุนี.

วิเคราะห์/ความหมาย มุนิ ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อปราเปตฺถ ภวติ อตฺถวิภาวนา. มุนีติ โมนํ วุจฺจติ ญาณํ 226 กายโมเนยฺยาทีสุ วา อญฺญตรํ, เตน สมนฺนาคตตฺตา ปุคฺคโล “มุนีติ วุจฺจติ. โส ปเนส อคาริยมุนิ อนคาริยมุนิ เสกฺขมุนิ อเสกฺขมุนิ ปจฺเจกมุนิ มุนิมุนีติ อเนกวิโธ. ตตฺถ อคาริยมุนีติ คิหิปิ อาคตผโล วิญฺญาตสาสโน. อนคาริยมุนีติ ตถารูโปว ปพฺพชิโต. เสกฺขมุนีติ สตฺต เสกฺขา. อเสกฺขมุนีติ ขีณาสโว. ปจฺเจก-มุนีติ ปจฺเจกพุทฺโธ. มุนิมุนีติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. ตถา หิ อายสฺมาปิ สาริปุตฺโต อาห “มุนีติ วุจฺจติ ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธติ.228

ในเรื่องนี้มีการแสดงความหมายอีกนัยหนึ่งดังนี้:- บทว่า มุนิ มีคำอธิบายว่า ญาณ หรือความเป็นผู้นิ่งอย่างใดอย่างหนึ่งในความเป็นผู้นิ่งทางกายเป็นต้น ท่านเรียกว่า โมน. บุคคลท่านเรียกว่า มุนิ เพราะเพียบพร้อมด้วยญาณและความเป็นผู้นิ่งนั้น. ก็มุนีนั้นมีหลาย ประเภท คือ อคาริยมุนิ227 อนคาริยมุนิ เสกขมุนิ อเสกขมุนิ ปัจเจกมุนิ และ มุนิมุนิ

บรรดามุนีเหล่านั้น:-

อคาริยมุนิ ได้แก่ คฤหัสถ์ผู้บรรลุผลแล้วรอบรู้คำสอน
อนคาริยมุนิ ได้แก่ บรรพชิตผู้เห็นปานนั้นเทียว
เสกขมุนิ ได้แก่ พระเสขะบุคคล ๗ จำพวก
อเสกขมุนิ ได้แก่ พระขีณาสพ
ปัจเจกมุนิ ได้แก่ พระปัจเจกพุทธเจ้า

มุนิมุนิ ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จริงอย่างนั้น แม้ท่านพระสารีบุตรก็ได้กล่าวว่า มุนีติ วุจฺจติ ตถาคโต อรหำ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าท่านเรียกว่า มุนิ)

ปู = ปวเน ชำระ

ปวนำ โสธนำ. ปุนาติ. ปุญฺญ, ปุตฺโต, ทนฺตโปณำ.

เอตฺถ จ ปุญฺญนฺติ อตฺตโน การกำ ปุนาติ โสเธตีติ ปุญฺญ. อถวา ยตฺถ สยำ อุปฺปนฺนำ ตำสนฺตานำ ปุนาติ วิโสเธตีติ ปุญฺญ. กินฺตำ? สุจริตำ กุสลกมฺมำ. สกมฺมิกตฺตา ธาตุสฺส การิตวเสน อตฺถวิวรณำ ลพฺภติ. ปุตฺโตติ อตฺตโน กุลำ ปุนาติ โสเธตีติ ปุตฺโต. เอวญฺจ สติ หีนชจฺจานำ จณฺฑาลาทีนำ ปุตฺโต นาม น ภเวยฺยาติ น วตฺตพฺพำ สทฺทานมตฺถกถนสฺส นานปฺปกาเรน ปวตฺติโต, ตสฺมา อตฺตโน ปิตุ หทยำ ปูเรตีติ ปุตฺโตติ เอวมาทินาปิ นิพฺพจนำ คเหตพฺพเมว. นานาธาตุวเสนปิ หิ ปทานิ สิทฺธึ สมุปคจฺฉนฺติ.

วิเคราะห์/ความหมาย ปุญฺญ ศัพท์

ปวน คือ การชำระ.

ปุนาติ ย่อมชำระ

ปุญฺญ บุญ

ปุตฺโต บุตร

ทนฺตโปณำ ไม้ชำระฟัน

ในที่นี้ บทว่า ปุญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปุญฺญ เพราะชำระผู้บำเพ็ญบุญ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุญฺญ เพราะชำระกระแสจิตของผู้ที่เกิดบุญนั้น.

ถาม: บุญนั้นคืออะไร ?

ตอบ: คือกุศลกรรมอันเป็นสุจริต

เพราะธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ (ธาตุที่ต้องมีบทกรรมมารองรับ) จึงสามารถอธิบาย ความเป็นการิตะได้[ว่า โสเธติ, วิโสเธติ (ย่อมให้หมดจด)]

วิเคราะห์ ปุตฺต ศัพท์

บทว่า ปุตฺโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปุตฺต เพราะชำระคือทำให้ตระกูลของตน บริสุทธิ์. อย่างไรก็ตาม ไม่ควรกล่าวว่า บุตรของจัณฑาลเป็นต้นผู้มีชาติต่ำไม่ควรได้ชื่อว่า บุตร เพราะการแสดงความหมายของศัพท์เป็นไปโดยความหลากหลาย. เหตุนั้น พึงถือ เอารูปวิเคราะห์แม้โดยนัยเป็นอาทิอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ปุตฺต เพราะยังใจบิดาของตนให้เต็ม. จริงอยู่ บททั้งหลายย่อมสำเร็จได้โดยอาศัยธาตุต่างกัน

บุตร ๔ ประเภท

ปุตฺโต จ นาม229 อตฺรโช เขตฺรโช อนฺเตวาสิโก ทินฺนโกติ จตุพฺพิโธ. ตตฺถ อตฺตานำ ปฏิจฺจ ชาโต อตฺรโช นาม. สยนปีเส ปลฺลงฺเก อุเรติ เอวมาทีสุ นิพฺพตฺโต เขตฺรโช นาม. สนฺติเก สิปฺปุคฺคณฺหนโก อนฺเตวาสิโก

นาม. โปสาปนตฺถาย ทินฺโน ทินฺนโก นาม. ทนฺตโปฺณนฺติ ทนฺเต ปุนนฺติ วิโสเธนฺติ เอเตนาติ ทนฺตโปฺณ, ทนฺตกฏฺจ.

บุตรมี ๔ จำพวก คือ บุตรอาศัยตนเกิด บุตรเกิดในเขต บุตรผู้มีปกติอยู่ภายใน บุตรที่เขาให้. บรรดาบุตร ๔ จำพวกนั้น บุตรผู้อาศัยตนเกิด ชื่อว่าอัตรชะ. บุตรผู้เกิดใน สถานที่คือที่เตียงนอน บัลลังก์ อกเป็นต้น ชื่อว่าเขตรชะ. บุตรผู้เรียนศิลปะในสำนัก ชื่อว่า อันเตวาสิกะ. บุตรที่คนอื่นให้เพื่อต้องการให้เลี้ยง ชื่อว่าทินนกะ.

ชื่อว่า ทนฺตโปฺณ เพราะเป็นเครื่องชำระฟัน หมายถึง ไม้ชำระฟัน

ปี = ตปฺปนกนฺตีสุ เอิบอิ่ม; ยินดี

ปิณาตีติ ปีติ. เอตฺถ จ ปีตีติ ปีณนํ ปีติ 230 ตปฺปนํ กนฺตีติ จ วุตฺตํ โหติ. อิทำ ภาวเวสน นิพฺพจนำ. อิทำ ปน เหตุกตฺตุวเสน ปิณยตีติ ปีติ, ตปฺเปตีติ อตฺโถ.

ชื่อว่า ปีติ เพราะเป็นสภาวะเอิบอิ่ม.

ในคำว่า ปีติ นี้มีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า ความเอิบอิ่ม ชื่อว่า ปีติ ความหมายก็ คือความอิ่มใจ. ส่วนรูปวิเคราะห์ที่เป็นเหตุกัตตามีดังนี้ว่า ชื่อว่า ปีติ เพราะเป็นสภาวะยังใจ ให้เอิบอิ่ม. หมายความว่า ทำให้อิ่มใจ

ปีติ ๕ ประเภท

สา ปเนสา ขุทฺทกาปีติ ขณิกาปีติ โอกฺกนฺติกาปีติ อุพฺเพคาปีติ ผรณาปีติติ ปญฺจวิธา โหติ. ตตฺถ ขุทฺทกาปีติ สรีเร โลมหำสนมตฺตเมว กาตุ สกฺโกติ. ขณิกาปีติ ขเณ ขเณ วิชฺชุปฺปาทสทิสา โหติ. โอกฺกนฺติกาปีติ สมุทฺทตีรำ วีจิ วิย กายำ โอกฺกมิตฺวา โอกฺกมิตฺวา ภิชฺชติ. อุพฺเพคาปีติ พลวตี โหติ กายำ อุทฺธคฺคำ กตฺวา อากาเส ลงฺฆาปนปฺปมาณา โหติ. ผรณาปีติยา ปน อุปฺปนฺนาย สกลสรีรำ ธมิตฺวา ปูริตวตฺถิ วิย มหตา อุทโกเฆน ปกฺขนฺทปพฺพตกุจฺฉิ วิย จ อนุปริผุฏฺ โหติ, เอวำ ปญฺจวิธา ปีติ.

สา สมฺปิยายนลกฺขณตฺตา “ปิณาตีติ ปีตีติ สุทฺธกตฺตุวเสนปิ วตฺตุ ยุชฺชติ. เอตฺถ “ปิยายติ, ปิตา, ปิโย, เปโมติอาทีนิ ปีธาตุยา เอว รูปานิ. ตตฺถ “ปุตฺตำ ปิยายตีติ ปิตาติ วทนฺติ. ปิยายิตพฺโพติ ปิโย. เปมนำ เปโม.

ปีติมี ๕ ประเภท คือ231

ขุทฺทกาปีติ	ปีติเล็กน้อย
ขณิกาปีติ	ปีติชั่วขณะ
โอกกันติกาปีติ	ปีติเป็นพักๆ
อุพเพคาปีติ	ปีติโลดโผน
ผรณาปีติ	ปีติแผ่ซ่าน๑

ในปีติ ๕ อย่างนั้น ขุททกาปีติอาจทำเพียงอาการขนชันในร่างกายเท่านั้น, ขณิกาปีติย่อมเกิดเป็นชั่วขณะๆ เช่นกับสายฟ้าแลบ, โอกกันติกาปีติครอบคลุมสรีระแล้ว หายไปๆ เหมือนคลื่นซัดฝั่งสมุทรแล้วก็หายไป, อุพเพคาปีติมีกำลังมากถึงขนาดทำร่าง กายให้ลอยขึ้นแล้วโลดไปในอากาศได้. ส่วนเมื่อผรณาปีติ

เมื่อเกิดขึ้นแล้ว สรีระย่อม เอิบอาบไปทั่วดุจกระเพาะเบาที่ลมเป่าจนพอง และดุจเชิงเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลท่วมไป

ปีตินั้น ควรกล่าวโดยเนื่องด้วยสุทธกัตตาว่า ชื่อว่า ปีติ เพราะเป็นสภาวะเอิบอิ่ม เนื่องจากปีตินั้นมีลักษณะพอใจ. ในที่นี้ บทว่า ปิยายติ, ปิตา, ปิโย, เปโม เป็นต้นสำเร็จรูป มาจาก ปี ธาตุนั่นเทียว. บรรดาบทเหล่านั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า ปิตา เพราะ เป็นผู้รักใคร่บุตร. ชื่อว่า ปิย เพราะเป็นที่รัก. ความรักชื่อว่า เปม

มา = ปริมาเณ นับ, วัด

มินาติ. มานํ, ปริมาณํ, มตฺตํ, มตฺตา, มโน, วิมานํ, มินิตพฺพํ, เมตพฺพํ, ฉายา เมตพฺพา. อีทิเสสุ ฐาเนสุ อนียปจฺจโย น ลพฺภติ.

เอตฺถ มโนติ เอกาย นาฬิยา เอกาย จ ตุลาย มินมาโน วิย อารมฺมณํ มินาติ ปริจฺฉินฺทตีติ มโน. วิเสสโต มินิยเต ปริจฺฉินฺทิยเตติ วิมานํ, เทวานํ ปุญฺญพเลน นิพฺพตฺตพฺยมฺหํ เทวนิเกตํ. ยํ "วิมานํ อุปโสภิตํ, ปภาสติมิทํ พฺยมฺหนฺติ จ อาทินา โถมิยติ.

มินาติ ย่อมนับ

มานํ การนับ

ปริมาณํ , มตฺตํ จำนวน

มตฺตา จำนวน, มาตรา

มโน ใจ

วิมานํ วิมาน

มินิตพฺพํ, เมตพฺพํ พึงวัด

ฉายา เมตพฺพา232 พึงวัดเงา. ในฐานะเช่นนี้ ไม่ลง อนีย ปัจจัย.

ในที่นี้ บทว่า มโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มน เพราะกำหนดรู้อารมณ์ เหมือนตวง ด้วยทะนานและชั่งด้วยตาชั่งอย่างหนึ่ง

ชื่อว่า วิมาน เพราะถูกกำหนดนับเป็นพิเศษ ได้แก่ เทพวิมานอันเป็นที่อยู่ของ ทวยเทพซึ่งบังเกิดด้วยแรงบุญของเหล่าเทพที่ได้รับการชมเชยโดยนัยเป็นต้นว่า วิมานํ อุปโสภิตํ (วิมานอันงดงาม), ปภาสติมิทํ พฺยมฺหํ 233 (วิมานนี้ย่อมรุ่งโรจน์)

มี = หึสายํ เบียดเบียน

มินาติ ย่อมเบียดเบียน

มีโน ปลา

กุมีนํ ลอบ, ไซ

เอตฺถ มีโนติ มจฺโฉ. มจฺฉสฺส หิ “มีโน มจฺโฉ อมฺพุโช วาริโช วาริจโรติ อเนกานิ นามานิ. วิเสสนามานิ ปน “อมโร ขลิโส จนฺทกุโล กนฺทผลิ อินฺทผลิ อินฺทวโล กุลิโส วามิ กุงฺกุตโล กณฺฑิโก สกุโล มงฺคุโร สิงฺคี สตวงฺ

โก โรหิโต ปาฐีโน กาโณ สวงฺโก ปาวุโส อิจฺเจวมาทีนิ, “ติมิ ติมิงฺคโลอิจฺเจวมาทีนิ จ ภวนฺติ. กุมีนนฺติ กุจฺฉิเต นากาเรน มจฺเฉ มินนฺติ หึสนฺติ เอเตนาติ กุมีนํ, มจฺฉพนฺธนปญฺชโร. โส ปน ปาฬิยํ กุมีนสทฺเทน วุจฺจติ. ตถา หิ

วาริชสฺเสว เม สโต พนฺธสฺส กุมินามุเข

อกฺโกสติ ปหรติ ปิเย ปุตฺเต อปสฺสโตติ

ปาฬิ ทิสฺสติ.

ในที่นี้ บทว่า มีโน แปลว่า ปลา. ศัพท์เป็นชื่อของปลาธรรมดามีมาก เช่น มีน มจฺฉ อมฺพุช วาริช วาริจร. ส่วนศัพท์เป็นชื่อของปลาพิเศษ เช่น อมร ขลิส จนฺทกุล กนฺทผลิ อินฺทผลิ อินฺทวล กุลิส วามิ กุงฺกุตล กณฺฑิก สกุล มงฺคุร สิงฺคี สตวงฺก โรหิต ปาฐีน กาณ สวงฺก ปาวุส. [ศัพท์ที่เป็นชื่อของปลาขนาดใหญ่] เช่น ติมิ ติมิงฺคล

บทว่า กุมีนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กุมีน เพราะเป็นเครื่องเบียดเบียนปลาโดย อาการน่ารังเกียจ ได้แก่ ข้อง,ไซ. ก็ในพระบาลี ลอบหรือไซนั้นท่านกล่าวด้วย กุมีน ศัพท์ ดังมีข้อความสาธกในพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

วาริชสฺเสว เม สโต พนฺธสฺส กุมินามุเข

อกฺโกสติ ปหรติ ปิเย ปุตฺเต อปสฺสโต.234

พราหมณ์ชูชกได้ด่าตีบุตรรักของเราผู้แลดูอยู่ เหมือนชาวประมงตีปลาที่ติดอยู่ในไซฉะนั้น.

มู = พนฺธเน พัน

มุนาติ. มุนิ.

เอตฺถ มุนีติ อตฺตโน จิตฺตํ มุนาติ มวติ พนฺธติ ราคโทสาทิวสํ คนฺตุ น เทตีติ มุนิ.

มุนาติ ย่อมพัน

มุนิ ภิกษุ

ในที่นี้ บทว่า มุนิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มุนิ เพราะผูกจิตของตนไม่ให้ตกไปสู่ อำนาจของราคะและโทสะเป็นต้น (คำว่า "เป็นต้น" หมายเอาโมหะ)

ริ = คติ; ไป

= เทสเนสุ แสดง

ริณาติ. เรณุ. นการสฺส ณตฺตํ.

ริณาติ ย่อมไป

เรณุ ละออง, ธุลี

แปลง น เป็น ณ อักษร.

ลี = สิเลเส แนบชิด

ลินาติ. นิลินาติ. ลีนํ, สลฺลีนํ. ปฏิสลฺลานํ.

ลินาติ ย่อมกอด

นิลินาติ ย่อมเกาะ, ย่อมจับ

ลีนํ, สลฺลีนํ การหลีกเร้น

ปฏิสลฺลานํ การหลีกเร้น

วี = ตนฺตสนฺตาเน สืบต่อแห่งด้าย, ทอ

วตฺถํ วินาติ. อิมินา สุตฺเตน จีวรํ วินาหิ.

กมฺเม- อิทํ โข อาวุโส จีวรํ มํ อุทฺทิสฺส วิยฺยติ. วีตํ. สุวีตํ. อปฺปกํ โหติ เวตพฺพํ. การิเต “วายาเปติ, ตนฺตวาเยหิ จีวรํ วายาเปสฺสามาติ จีวรํ วายาเปสุอิจฺเจวมาทีนิ ภวนฺติ.

วตฺถํ วินาติ ย่อมทอผ้า

อิมินา สุตฺเตน จีวรํ วินาหิ235 จงทอจีวรด้วยด้ายนี้

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า[วิยฺยติ] เช่น อิทํ โข อาวุโส จีวรํ มํ อุทฺทิสฺส วิยฺยติ (ผู้มีอายุ จีวรผืนนี้ทอเจาะจงเรา). วีตํ (อันเขาทอแล้ว). สุวีตำ236 (อันเขาทอดี แล้ว). อปฺปกำ โหติ เวตพฺพำ 237 (ส่วนที่ควรทอมีเพียงเล็กน้อย)

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปกิริยาว่า วายาเปติ (ย่อมให้ทอ) เช่น ตนฺตวาเยหิ จีวรำ วายาเปสฺสาม (พวกเรา จักให้ช่างหูกทอจีวร). จีวรำ วายาเปสุ 238 (ให้ทอแล้วซึ่งจีวร)

วี = หึสายำ เบียดเบียน

วินาติ. เวณุ. เวณูติ วำโส.

วินาติ ย่อมเบียดเบียน

เวณุ ไม้ไผ่

บทว่า เวณุ แปลว่า ไม้ไผ่.

ลู = เฉทเน ตัด

ลุนาติ. โลณำ, กุสลำ, พาโล, ลูโต.

เอตฺถ จ โลณนฺติ ลุนาติ วีตรสภาวำ วินาเสติ สรสภาวำ กโรตีติ โลณำ, ลวณำ. กุโส วิย หตฺถปฺปเทสำ อกุสลธมฺเม ลุนาตีติ กุสลำ 239 อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขโณ ธมฺโม. ทิฏฺฐธมฺมิก-สมฺปรายิเก เทฺว อตฺเถ ลุนาตีติ พาโล, อวิทฺวา. ลูโตติ มกฺกฏโก วุจฺจติ. ตสฺส หิ สุตฺตำ “ลูตสุตฺตนฺติ วทนฺติ. ยูสำ ปาตุ ปฏงฺคมกฺขิกาทีนำ ชีวิตำ ลุนาตีติ ลูโต.

ลุนาติ ย่อมตัด

โลณำ เกลือ

กุสลำ กุศล

พาโล คนพาล

ลูโต แมลงมุม

ก็ในที่นี้ บทว่า โลณํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โลณ เพราะตัดรสอื่น คือทำให้รสอื่น หมดไปให้มีเฉพาะรสของตนเท่านั้น ได้แก่ เกลือ. ชื่อว่า กุสล เพราะเป็นสภาวะตัดทอน อกุศลธรรมเหมือนหญ้าคาที่บาดมือบางส่วน ได้แก่ ธรรมที่มีลักษณะไม่มีโทษ และให้ผล ที่น่าปรารถนา. ชื่อว่า พาล เพราะตัดประโยชน์ทั้งสองคือประโยชน์ในปัจจุบันและใน สัมปรายภพ ได้แก่ คนโง่เขลา.

แมลงมุม ท่านเรียกว่า ลูต. ก็อาจารย์ทั้งหลายกล่าวใยของแมลงมุมนั้นว่า ลูตสุตฺต. ชื่อว่า ลูต เพราะกำจัดชีวิตของสัตว์มีตั๊กแตนและแมลงวันเป็นต้น เพื่อดื่มน้ำเหลือง

สิ = พนฺธเน ผูก

สินาติ. สีมา, สีสํ. เอตฺถ สีมาติ สินียเต สมคฺเคน สงฺเฆน กมฺมวาจาย พนฺธิยเตติ สีมา. สา ทุวิธา พทฺธสีมา อพทฺธสีมาติ. ตาสุ อพทฺธสีมา มริยาทกรณวเสน “สีมาติ เวทิตพฺพา. สินาติ พนฺธติ เกเส โมฬิกรณวเสน เอตฺถาติ สีสํ. อณฺณานิปิ โยเชตพฺพานิ.

สินาติ ย่อมผูก

สีมา เขต, แดน

สีสํ ศีรษะ

ในที่นี้ บทว่า สีมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สีมา เพราะเป็นขอบเขตอันสงฆ์ผู้พร้อม เพรียงกันผูกด้วยกรรมวาจา. สีมานั้น มี ๒ อย่างคือ พัทธสีมา และ อพัทธสีมา

ในบรรดาสีมา ๒ ประเภทนั้น อพัทธสีมา พึงทราบว่าเป็นสีมาโดยการกำหนด เขตแดน[มีเจ็ดอัพภันดรเป็นต้น]. ชื่อว่า สีส เพราะเป็นสถานที่ผูกผมโดยการเกล้าเป็นมวย.

พึงประกอบแม้บทอื่นๆ

สา = ปาเก หุง, ต้ม

สินาติ ย่อมหุง

สุ = หึสายํ เบียดเบียน

สุณาติ. ปรสุ. ปรํ สุณนฺติ หึสนฺติ เอเตนาติ ปรสุ.

สุณาติ ย่อมเบียดเบียน

ปรสุ ขวาน

ชื่อว่า ปรสุ เพราะเป็นเครื่องเบียดเบียนวัตถุอื่น

อส = โภชเน กิน, บริโภค

วุตฺตานํ ผลมสฺนาติ. อสนํ. เอตฺถ อสนนฺติ อาหาโร. โส หิ อสิยติ ภุญฺชียตีติ “อสนนฺติ วุจฺจติ. “อสฺนาถ ขาทถ ปิวถาติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

วุตฺตานํ ผลมสฺนาติ 240 (ย่อมบริโภคผลของพืชที่หว่านแล้ว). อสนํ (อาหาร). ในที่นี้ บทว่า อสนํ ได้แก่ อาหาร. อาหารนั้น ท่านเรียกว่า อสน เพราะเป็นสิ่งที่ถูกบริโภค. ดังมี พระบาลีว่า อสฺนาถ ขาทถ ปิวถ
241 (เชิญพวกท่านบริโภค เคี้ยวกิน และดื่ม)

กิลิส = วิพาธเน เบียดเบียน, กำจัด

กิลิสฺนาติ. กิเลโส. เอตฺถ จ กิเลโสติ ราคาทโยปิ ทุกฺขมฺปิ วุจฺจติ.

กิลิสฺนาติ ย่อมเบียดเบียน

กิเลโส กิเลส

อนึ่งในที่นี้ กิเลสมีราคะเป็นต้นและทุกข์ ท่านเรียกว่า กิเลส.

อุทฺธส = อุณฺเณ แสวงหา

อุณฺโณ ปริเยสนำ. อุทฺธสฺนาติ.

อุณฺณ คือ การแสวงหา.

อุทฺธสฺนาติ ย่อมแสวงหา

อิส = อภิกฺขเณ เป็นไปเนืองๆ

อิสฺนาติ ย่อมเป็นไปเนืองๆ

วิส = วิปฺปโยเค ไม่ประกอบ (แยก)

วิสฺนาติ ย่อมแยกกัน

วิสำ ยาพิษ

ปุส = สิเนห; สวน; รักใคร่; ไหล;

= ปูรเณสุ เต็ม

ปุสฺนาติ ย่อมรักใคร่, ย่อมไหล

ปุส = โปสเน เลี้ยง

ปุสฺนาติ ย่อมเลี้ยง

มุส = เถยฺเย ลัก

มุสฺนาติ ย่อมลัก

มุสโล สาก

กิยาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลำ.

สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหโวฺห อตฺถยุตฺติโต.

สาสนา โลกโต เจเต ทสฺสิตา เตสุ โลกโต

สาสนสฺโสปการาย วุตฺตา ตทนุรูปกา.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี กี ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ ตามกำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจธาตุอื่นในพระ บาลี แล้วถือเอาตามความเหมาะสมแห่งอรรถ.

ธาตุดังกล่าว ได้นำมาแสดงไว้จากคัมภีร์พระศาสนา และคัมภีร์ทางโลก ข้าพเจ้ากล่าวถึงธาตุที่เหมาะสม แก่พระศาสนานั้น จากคัมภีร์ทางโลกเพื่อเกื้อกูลแก่ พระศาสนา.

กิยาทิคโณยํ.

จบหมวด กี ธาตุเป็นต้น.

คหาทิคณิกะ

(หมวด คห ธาตุเป็นต้น)

อิทานิ คหาทิคโณ วุจฺจเต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงคหาทิคณะ.

เอตฺเถเก เอวํ มญฺญนฺติ.

คหาทีนํ คโณ นาม ปจฺเจกํ นุปลพฺภติ

กถเมโก คหธาตุ คหาทีนํ คโณ สิยา.

ยโต ปฺปณฺหา ปรา เหยฺยุ ธาตุโต ชินสาสเน

เตปิ อญฺเญ น วิชฺชนฺติ อญฺญตฺร คหธาตุยา.

อิติ จินฺตาย เอกจฺเจ คหธาตุ กิยาทินํ

ปกฺขิปึสุ คเณ เอวํ น วทึสุ คหาทิกํ.

บางคนดำริว่า ชื่อว่า คณะของ คห ธาตุเป็นต้น ย่อมมี ไม่ได้โดยเฉพาะ เพราะ คห ธาตุตัวเดียวจะเป็นคณะ ของ คห ธาตุเป็นต้นได้อย่างไร.

อนึ่ง ปฺป และ ณฺหา ปัจจัยที่ลงท้ายธาตุในศาสนา ของพระชินเจ้า ก็ไม่ปรากฏธาตุอื่น[ที่ลงปัจจัยดัง กล่าว]ยกเว้น คห ธาตุ" แล้วนับ คห ธาตุเข้าในกิยาทิ-คณะ โดยไม่กล่าวถึงคหาทิคณะไว้อย่างนี้.

น เตสํ คหณํ ธีโร คณฺเหยฺย สุวิจกฺขโณ

ยโต กจฺจายเน วุตฺโต คหาทีนํ คโณ วิสุ.

ผู้มีปรีชาดีไม่พึงเชื่อความเห็นของท่านเหล่านั้น เพราะพระกัจจายนะได้กล่าวถึงคณะของ คห ธาตุเป็นต้นไว้โดยเฉพาะ.

คหาทิโต ปฺปณฺหาอิติ ลกฺขณํ วทตา หิ โส

กจฺจายเนน ครุนา ทสฺสิโต นนุ สาสเน.

สเจ วิสุ คหาทีนํ คโณ นาม น ลพฺภติ

คหาทิทีปเก สุตฺเต หิตฺวาน พาหิรํ อิทํ.

คหโต ปฺปณฺหาอิจฺเจว วตฺตพฺพํ อถ วา ปน

กิยาทิโต นาปฺปณฺหาติ กาตพฺพํ เอกลกฺขณํ.

ความจริง อาจารย์กัจจายนะกล่าวสูตรว่า คหาทิโต ปฺปณฺหา ได้แสดงคหาทิคณะไว้ในพระศาสนามิใช่หรือ? และถ้าคณะของ คห ธาตุเป็นต้นไม่ ปรากฏโดยเฉพาะ ท่านก็ไม่ควรกล่าวถึง อาทิ ศัพท์ ที่เป็นภายนอก ในสูตรที่แสดง คห ธาตุเป็นต้น[ว่า คหาทิโต ปฺปณฺหา]แต่พึงกล่าวว่า คหโต ปฺปณฺหา (ลง ปฺป และ ณฺหา ปัจจัยท้าย คห ธาตุ) หรือควร กระทำให้เป็นสูตรเดียวว่า กิยาทิโต นาปฺปณฺหา (ลง นา, ปฺป และ ณฺหา ปัจจัยท้าย กี ธาตุเป็นต้น).

ยสฺมา ตถา น วุตฺตญฺจ น กตญฺเจกลกฺขณํ
ตสฺมา อยํ วิสุเยว คโณ อิจฺเจว ญายติ.

โดยเหตุที่พระกัจจายนะมิได้กล่าวไว้อย่างนี้[ว่า คหโต ปฺปณฺหา]และมิได้กระทำไว้เป็นสูตรเดียวกัน ดังนั้น คหาทิคณะนี้จึงมีได้โดยเฉพาะ.

สรา สเร โลปมิติ-อาทีนิ ลกฺขณานิว
คมฺภีรํ ลกฺขณํ เอตํ ทุชฺชานํ ตกฺกคาหินา.

สูตรนี้[คือ คหาทิโต ปฺปณฺหา]ลึกซึ้งเข้าใจยาก โดยผู้ ยึดเอาตรรกะ[ปราศจากความชอบด้วยเหตุและ สาธก]เหมือนสูตรว่า สรา สเร โลปิ เป็นต้น.

อุสาทโยปิ สนฺธาย อาทิคฺคโห กโต ตหึ
ตถา หิ “อุณฺหาเปตีติ อาทิรูปานิ ทิสฺสเร.

พระกัจจายนะทำ อาทิ ศัพท์ไว้ในสูตรนั้น โดยหมาย เอา อุส ธาตุเป็นต้น แท้จริงแล้วรูปว่า อุณฺหาเปติ เป็นต้นย่อมปรากฏ[คือในรูปว่า อุณฺหาเปติ ลบ ส ของ อุส ธาตุด้วยมหาสูตร]

อิทานิ ปากฏํ กตฺวา อาทิสทฺทผลํ อหํ
สปฺปโยคํ คหาทีนํ คณํ วกฺขามิ เม สุณ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวกลุ่มธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น พร้อมทั้งอุทาหรณ์โดยกระทำผลของ อาทิ ศัพท์ให้ปรากฏชัด เชิญฟังคำของข้าพเจ้าเถิด.

คห = อุปาทาเน ถือเอา

อุปาทานํ คหณํ, น กิเลสุปาทานํ. อุปสทฺโท เหตฺถ น กิญฺจิ อตฺถวิเสสํ วทติ. อถวา กาเยน จิตฺเตน วา อุปคนฺตฺวา อาทานํ คหณํ อุปาทานนฺติ สมีปตฺโถ อุปสทฺโท. กตฺถจิ หิ อุปสทฺโท อาทานสทฺทสหิโต ทฬฺหคฺคหเณ วตฺตติ “กามุปาทานนฺติอาทีสุ. อิธ ปน ทฬฺหคฺคหณํ วา โหตุ สิถิลคฺคหณํ วา, ยํ กิญฺจิ คหณํ อุปาทานเมว, ตสฺมา คหธาตุ คหเณ วตฺตตีติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

การถือเอา ชื่อว่า อุปาทาน. ไม่ใช่เครื่องยึดมั่นคือกิเลส. เพราะ อุป ศัพท์ในคำว่า อุปทาน นี้ไม่ได้กล่าวอรรถพิเศษอะไร (เป็นธาตวัตถานุวัตตกะ = คล้อยตามอรรถของธาตุ). อีกอย่างหนึ่ง อุป ศัพท์มีอรรถสมีปะดังนี้ว่า การเข้าไปถือเอาทางกายหรือทางจิต ชื่อว่า อุปาทาน. จริงอยู่ในบางแห่ง อุป ศัพท์ที่ประกอบกับ อาทาน ศัพท์มีอรรถว่า ทฬฺหคฺคหณ (ถือเอาอย่างมั่นคง) เช่น กามุปาทานำ242 (เครื่องยึดมั่นคือกาม).

แต่ในที่นี้ จะเป็นการถือเอา อย่างมั่นคงหรือถือเอาอย่างย่อหย่อนก็เช่นเดียวกัน. การถือเอาอย่างใดอย่างหนึ่งถือว่า เป็นอุปาทานทั้งนั้น. เพราะฉะนั้น จึงมีความหมายว่า คห ธาตุมีอรรถว่า ถือเอา

เฆปฺปติ, คณฺหาติ วา. ปริคฺคณฺหาติ, ปฏิคฺคณฺหาติ, อธิคณฺหาติ, ปคฺคณฺหาติ, นิคฺคณฺหาติ. ปธานคณฺหนโก. คณฺหิตุ, อุคฺคณฺหิตุ. คณฺหิตฺวา, อุคฺคณฺหิตฺวา. อญฺญถาปิ รูปานิ ภวนฺติ. อหํ ชาลึ คเหสฺสามิ. คเหตุ. คเหตฺวา. อุคฺคาหโก, สงฺคาหโก, อชฺโฌคาฬฺโห. การิเต “คณฺหาเปติ, คณฺหาปยติ, อญฺญตรํ สติปฏฺฐานํ อุคฺคณฺหาเปนฺติ, สทฺธึ อมจฺจสหสฺเสน คณฺหาเปตฺวา. อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ. อุปชฺฌํ คาหาเปตฺวา คาเหติ, คาหยติ, คาหาเปสฺสติ. คาหาปยนฺติ สพฺภาวํ. คาหโก, คาเหตฺวา”อิจฺจาทีนิ.

กมฺมนิ- คยฺหติ, สงฺคยฺหติ, คณฺหียติ วา. ตถา หิ “คณฺหียนฺติ อุคฺคณฺหียนฺตีติ นิทฺเทส-ปาฬิ ทิสฺสติ. “เคหํ, คาโห, ปริคฺคโห, สงฺคาหโก, สงฺคเหตาอิจฺจาทีนิ โยเชตพฺพานิ.

เฆปฺปติ, คณฺหาติ วา ย่อมถือเอา

ปริคฺคณฺหาติ ย่อมครอบครอง

ปฏิคฺคณฺหาติ ย่อมรับ

อธิคณฺหาติ ย่อมได้

ปคฺคณฺหาติ ย่อมยกย่อง

นิคฺคณฺหาติ ย่อมข่มขู่

ปธานคณฺหนโก ผู้เรียนเอาด้วยความเพียร

คณฺหิตุ เพื่อถือเอา

อุคฺคณฺหิตุ เพื่อเรียนเอา

คณฺหิตฺวา ถือเอาแล้ว

อุคฺคณฺหิตฺวา เรียนเอาแล้ว

แม้รูปอื่นๆ ยังมีอีก เช่น

อหํ ชาลึ คเหสฺสามิ243 เราจักจับพระชาลี

คเหตุ เพื่อถือเอา

คเหตฺวา ถือเอาแล้ว

อุคฺคาหโก ผู้เล่าเรียน

สงฺคาหโก ผู้รวบรวม

อชฺโฌคาฬฺโห หยั่งลงแล้ว

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า คณฺหาเปติ, คณฺหาปยติ (ย่อมให้ถือเอา), อญฺญตรํ สติปฏฺฐานํ อุคฺคณฺหาเปนฺติ (ย่อมให้ศึกษาสติปัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง), สทฺธึ อมจฺจ-สหสฺเสน คณฺหาเปตฺวา244 (ให้ถือเอากับด้วยอำมาตย์พันหนึ่ง). อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ245 (พึงให้ถือเอาอุปัชฌาย์). อุปชฺฌํ คาหาเปตฺวา 246 (ให้ถือเอาอุปัชฌาย์แล้ว)

คาเหติ, คาหยติ ย่อมให้ถือเอา

คาหาเปสฺสติ จักให้ถือเอา

คาหาปยนฺติ สพฺภาวํ247 ย่อมให้ถือเอาสภาพของตน

คาหโก ผู้ให้ถือเอา

คาเหตฺวา ให้ถือเอาแล้ว

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า คยฺหติ (อันเขาย่อมถือเอา), สงฺคยฺหติ (อันเขาย่อมรวบรวม), คณฺหียติ (อันเขาย่อมถือเอา). ดังสาธกในพระบาลีนิเทศว่า คณฺหียนฺติ (อันเขาย่อมถือเอา) อุคฺคณฺหียนฺติ248 (อันเขาย่อมเรียนเอา)

พึงประกอบแม้รูปอื่นๆ เช่น

เคหํ เรือน

คาโห การถือเอา

ปริคฺคโห การครอบครอง

สงฺคาหโก ผู้รวบรวม

สงฺคเหตา ผู้รวบรวม

วิธีแจกปทมาลาของ คห ธาตุ

ตตฺร อการานนฺตรตฺยนฺตปทานํ “เฆปฺปติ, เฆปฺปนฺติ. เฆปฺปสี”ติ จ “คณฺหติ, คณฺหนฺติ, คณฺหสีติ จ อาทินา นเยน สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ สพฺพถา ปทมาลา โยเชตพฺพา. อากาเรการา-นนฺตรตฺยนฺตปทานํ “คณฺหาติ คณฺหาเปตีติอาทินา ยถาสมฺภวํ ปทมาลา โยเชตพฺพา วชฺเชตพฺพฏฺฐานํ วชฺเชตฺวา. อิมานิ ปน ปสิทฺธานิ กานิจิ อชฺชตฺตนีรูปานิ “อคฺคหี มตฺติกาปตฺตํ. อคฺคหุ, อคฺคหึสุ, อคฺคเหสุนฺติ. ภวิสฺสนฺตีอาทีสุ คเหสฺสติ, คเหสฺสนฺติ. เสสํ ปริปุณฺณํ กาตพฺพํ. อคฺคหิสฺสา, อคฺคหิสฺสํสุ. เสสํ ปริปุณฺณํ กาตพฺพํ.

ใน คห ธาตุนั้น นักศึกษา พึงแจกปทมาลาของบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อ อักษรให้ ครบทุกวิภัตติ โดยนัยว่า เฆปฺปติ, เฆปฺปนฺติ, เฆปฺปสิ เป็นต้นและโดยนัยว่า คณฺหติ, คณฺหนฺติ, คณฺหสิ เป็นต้น. พึงแจกปทมาลาของบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อา อักษรและ เอ อักษร ตามสมควร เช่น คณฺหาติ คณฺหาเปติ โดยเว้นตำแหน่งที่ควรเว้น

สำหรับรูปที่ลงอัชชตนีวิภัตติเหล่านี้มีใช้เป็นบางรูป เช่น อคฺคหี มตฺติกาปตฺตํ249 (ได้ถือเอาบาตรดิน). อคฺคหุ, อคฺคหึสุ, อคฺคเหสุ (ได้ถือเอาแล้ว)

ในภวิสสันตีวิภัตติเป็นต้นมีรูปว่า คเหสฺสติ, คเหสฺสนฺติ (จักถือเอา). ที่เหลือพึงแจก ให้ครบทุกรูป. (สำหรับในกาลาติปัตติวิภัตติ) มีรูปกิริยาว่า อคฺคหิสฺสา, อคฺคหิสฺสํสุ. (จักได้ ถือเอาแล้ว). รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ

อุส = ทาเห ร้อน

ทาโห อุณฺหํ. อุสติ ทหตีติ อุณฺหํ. อุณฺหสทฺโท “อุณฺหํ ภตฺตํ ภุญฺชตีติอาทีสุ250 ทพฺพมเปกฺขติ, “สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนฺตีติอาทีสุ 251 ปน คุณโ อุณฺหภาวสฺส อิจฺฉิตตฺตา. อุณฺห-ภาโว หิ สีตภาโว จ คุโณ.

ทาห คือ ความร้อน. ชื่อว่า อุณฺห เพราะเป็นสภาพร้อน. อุณฺห ศัพท์มองหาวัตถุ (ใช้เป็นคุณศัพท์) เช่น อุณฺหํ ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าวร้อน). ส่วนในพระบาลีว่า สีตํ อุณฺหํ ปฏิหนฺติ (กำจัดความเย็น ความร้อน) มองหาคุณลักษณะเพราะประสงค์ความเป็น สภาพร้อน. โดยแท้จริงแล้ว ความร้อนและความเย็นเป็นคุณลักษณะ

ตส = ปิปาสายํ กระหาย

ตณฺหา. เกนฏฺเฐน ตณฺหา? ตสฺสติ ปริตสฺสตีติ อตฺเถน.

ตณฺหา ความอยาก

ถาม: ชื่อว่า ตัณหา เพราะอรรถว่าอะไร ?

ตอบ: ชื่อว่า ตัณหา เพราะเป็นสภาพกระหาย

ชุสิ = ปีติ; อิ่มใจ;

= เสวเนสุ เสพ, คบ

ชุณฺโห สมโย. กาเฬ วา ยทิ วา ชุณฺเห, ยทา วายติ มาลุโต.252 ตตฺถ ชุณฺโหติ โชเสติ โลกสฺส ปีตึ โสมนสฺสญฺจ อุปฺปาเทตีติ ชุณฺโห.

ชุณฺโห สมโย (กาลข้างขึ้น). กาเฬ วา ยทิ วา ชุณฺเห, ยทา วายติ มาลุโต (สมัยใด ที่เป็นข้างขึ้นหรือข้างแรมลมย่อมพัดมา). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ชุณฺโห มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ชุณฺห เพราะเป็นกาลที่ก่อให้เกิดความปีติโสมนัสแก่ชาวโลก

ชุต = ทิตฺติยํ รุ่งโรจน์, สว่าง

ชุณฺหา รตฺติ.

โชตติ สยํ นิปฺปภาปิ สมานา จนฺทตารกปฺปภาเสนปิ ทิพฺพติ วิโรจติ สปฺปภา โหตีติ ชุณฺหา.

ชุณฺหา รตฺติ (ราตรีกระจ่าง, ราตรีข้างขึ้น). คำว่า ชุณฺหา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ชุณฺหา เพราะแม้ตนจะไม่มีรัศมีก็รุ่งโรจน์มีรัศมีด้วยแสงจันทร์และแสงดาว

สา = ตนูกรเณ ทำให้บาง

สณฺหา วาจา.

สิยติ ตนูกริยติ, น ผรุสภาเวน กกฺกสา กริยตีติ สณฺหา.

สณฺหา วาจา (วาจาอ่อนโยน). คำว่า สณฺหา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สณฺหา เพราะ เป็นสภาพที่ให้บาง คือ ทำไม่ให้หยาบโดยความเป็นคำหยาบ

โส = อนฺตกมฺมนิ กระทำที่สุด

สณฺหํ, ญาณํ ญาณสุขุม

สิยติ สยํ สุขุมภาเวน อติสุขุมมฺปิ อตฺถํ อนฺตํ กโรติ นิปฺผตฺตึ ปาเปตีติ สณฺหํ.

คำว่า สณฺห มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สณฺห เพราะเป็นสภาพกระทำอรรถที่แม้ ละเอียดยิ่งโดยความเป็นสภาวะละเอียดให้จบสิ้นคือให้ถึงความสำเร็จ

ติช = นิสาเน คม

นิสานำ ติกฺขตา. ติณฺโห ปรสุ. ติติกฺขตีติ ติณฺโห.

นิสาน คือ ความคม.

ติณฺโห ปรสุ ขวานคม

คำว่า ติณฺโห มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ติณฺห เพราะมีสภาพคม

สิ = เสวายำ เสพ, ศึกษา, เล่าเรียน

อตฺตโน หิตมาสึสนฺเตหิ เสวิยเตติ สิปฺปำ.

ยำ กิญฺจิ ชีวิตเหตุ สิกฺขิตพฺพำ สิปฺปายตนำ. อปิจ สิปฺปนฺติ อฏฺฐารส มหาสิปฺปานิ- สุติ สมฺมติ พฺยากรณำ ฉนฺโทวิจิติ นิรุตฺติ โชติสตฺถำ สิกฺขา โมกฺขญาณำ กฺริยาวิธิ ธนุพฺเพโท หตฺถิสิกฺขา กามตนฺตำ อสฺสลกฺขณำ ปุราณำ อิติหาโส นีติ ตกฺโก เวชฺชกญฺจาติ๑

ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประเภท

ชื่อว่า สิปฺป เพราะเป็นสิ่งที่ผู้หวังประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนควรเสพ ได้แก่ เครื่อง เลี้ยงชีพ คือ ศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งที่ควรศึกษา เพราะการยังชีพเป็นเหตุ. อนึ่ง บทว่า สิปฺปำ หมายถึงศิลปศาสตร์อันยิ่งใหญ่ ๑๘ ประเภท คือ

สุติ๒ พระเวท

สมฺมติ๓ เวทางคศาสตร์

พฺยากรณำ ไวยากรณ์

ฉนฺโทวิจิติ ฉันทลักษณ์

นิรุตฺติ คัมภีร์นิรุตติที่ว่าด้วยที่มาของศัพท์

โชติสตฺถำ ดาราศาสตร์

สิกฺขา คัมภีร์ศึกษาที่ว่าด้วยวิธีออกเสียงคำในพระเวทให้ถูกต้อง

โมกฺขญาณำ วิชาเวทมนต์ช่วยให้พ้นอันตราย

กฺริยาวิธิ อลังการศาสตร์

ธนุพฺเพโท วิชายิงธนู

หตฺถิสิกฺขา วิชาดูลักษณะช้าง

กามตนฺตำ กามศาสตร์

อสฺสลกฺขณำ วิชาดูลักษณะม้า

ปุราณำ คัมภีร์ปุราณะ, คัมภีร์รวบรวมเรื่องราวที่มีมาแต่โบราณกาล

เกี่ยวกับความรู้ทางศาสนา ปรัชญา ฯลฯ

อิติหาโส เรื่องเล่าที่สืบต่อกันมา

นีติ นีติศาสตร์, วิชากฎหมาย

ตกฺโก ตรรกศาสตร์

เวชฺชกำ แพทย์ศาสตร์

กุ = กุจฺฉายำ ตำหนิ

กุจฺฉา ครหา. กณฺหา ธมฺมา. กณฺโห ปุริโส. ตตฺถ กณฺหาติ อปภสฺสรภาวกรณตฺตา ปณฺฑิเตหิ กุจฺฉิตพฺพา ครหิตพฺพาติ กณฺหา, อกุสลธมฺมา. กาฬวณฺณตฺตา สุวณฺณ-วณฺณาทิกำ อุปนิธาย กุจฺฉิตพฺโพ นินฺทิตพฺโพติ กณฺโห, กาฬวณฺโณ. วุตฺตมฺปิ เจตำ

กุจฺฉา คือ ความตำหนิ.

กณฺหา ธมฺมา253 ธรรมดำ

กณฺโห ปุริโส บุรุษดำ

ในพากย์นั้น บทว่า กณฺหา มีรูปวิเคราะห์ว่า อกุศลธรรม ชื่อว่า กณฺห เพราะเป็น สภาวะที่บัณฑิตพึงตำหนิ เนื่องจากกระทำความไม่ผุดผ่อง. สีดำ ชื่อว่า กณฺห เพราะเป็นสี ที่ควรติเตียนเมื่อเทียบเคียงกับสีทองเป็นต้น เนื่องจากเป็นสีดำ ดังพระพุทธวจนะว่า

กณฺโห วตายำ ปุริโส กณฺหำ ภุญฺชติ โภชนำ

กณฺเห ภูมิปฺปเทสสฺมึ น มยฺหำ มนโส ปิโย.254

บุรุษนี้ดำจริงหนอ บริโภคผลไม้สีดำ อยู่ในภูมิ-ประเทศดำ ไม่เป็นที่ชอบใจของเราเลย.

[และว่า]

น กณฺโห ตจสา โหติ อนฺโตสาโร หิ พฺราหฺมโณ

ยสฺมึ ปาปานิ กมฺมานิ ส เว กณฺโห สุชมฺปติ.255

คนไม่ชื่อว่าเป็นคนดำเพราะผิวหนัง เพราะคนที่มี แก่นภายใน จึงชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ผู้ใดมีบาปกรรม ผู้นั้นแหละ ชื่อว่าเป็นคนดำนะท้าวสุชัมบดี.

อิจฺเจวำ

คหาทิเก ธาตุคเณ สนฺธาย ตสิอาทโย

อาทิคฺคโห กโต ปฺปณฺหา คหาทีสุ ยถารหำ.

คหโต ธาตุโต หิ ปฺโป อาขฺยาตตฺเตว ทิสฺสติ

อาขฺยาตตฺเต จ นามตฺเต ณฺหาสทฺโท อุสโต ตถา.

อุสคเหหิ อญฺญสฺมา นามตฺเตว ทฺเว มตา

เอวำ วิเสสโต เญยฺโย คหาทิคณนิจฺฉโย.

อาทิศัพท์กระทำไว้โดยหมายเอา ตสิ ธาตุเป็นต้น ในกลุ่มธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น ปฺป และ ณฺหา ปัจจัย ย่อมปรากฏใน คห ธาตุเป็นต้นตามสมควร.

ปฺป ปัจจัยย่อมประกอบท้าย คห ธาตุในความเป็น อาขยาต ส่วน ณฺหา ปัจจัยย่อมปรากฏท้าย อุส ธาตุ ในความเป็นอาขยาตและนาม.

ปัจจัยทั้งสองพึงทราบว่า ลงท้ายธาตุอื่นจาก อุส และ คห ธาตุในความเป็นนาม ข้อวินิจฉัยของกลุ่มธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น พึงทราบโดยพิเศษอย่างนี้.

วินิจฉัย ตณฺหายติ, อุณฺหาเปติ

เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ สาสเน “ตณฺหายตีติ กฺริยาปทมฺปิ ทิสฺสติ, ตถาปิ ตสฺส “ปพฺพตายติ, เมตฺตายตีติ อาทีนิ วิย นามสฺมา วิหิตสฺส อายปจฺจยสฺส วเสน สิทฺธตฺตา กฺริยาปทตฺเตปิ ณฺหาปจฺจโย มุขฺยโต ลพฺภตีติ น สกฺกา วตฺตุ. “ตณฺหายตีติ หิ อิทำ ณฺหาปจฺจยวตา ตสธาตุโต นิปฺผนฺนตณฺหาสทฺทสฺมา ปรสฺส อายปจฺจยสฺส วเสน นิปฺผนฺนำ.

ตถา กิญฺจาปิ รูปิยสำโวหารสิกฺขาปทวณฺณนายำ “วาสิผลำ ตาเปตฺวา อุทกำ วา ขีรำ วา อุณฺหาเปตีติ อิมสฺมึ ปเทเส “อุณฺหาเปตีติ เหตุกตฺตุวาจกำ กฺริยาปทำ ทิสฺสติ, ตถาปิ ตสฺส ณฺหาปจฺจยวตา อุสธาตุโต นิปฺผนฺนอุณฺหาสทฺทโต วิหิตสฺส การิตสญฺญสฺส ณาเปปจฺจยสฺส วเสน นิปฺผนฺนตฺตา กฺริยาปทตฺเตปิ ณฺหาปจฺจโย มุขฺยโต ลพฺภตีติ น สกฺกา วตฺตุ.

“อุณฺหาเปตีติ อิทำ วุตฺตปฺปการอุณฺหาสทฺทโต ณาเปปจฺจยวเสน นิปฺผนฺนำ, เอตสฺมึ ทิฏฺเฐ “อุณฺหาปยตีติ ปทมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ.

ก็ในคหาทิคณะนี้แม้บทกิริยาว่า ตณฺหายติ256จะมีใช้ในคัมภีร์พระศาสนา (พระไตร ปิฎก) ก็ตาม. แต่ใครๆ ก็ไม่สามารถจะกล่าวได้ว่าเป็นบทที่ลง ณฺหา ปัจจัยโดยตรงทั้งๆ ที่เป็นบทกิริยา เพราะบทว่า ตณฺหายติ นั้นสำเร็จรูปโดยการลง อาย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ เหมือนบทว่า ปพฺพตายติ, เมตฺตายติ เป็นต้น. โดยแท้จริงแล้ว บทว่า ตณฺหายติ นี้ สำเร็จรูป โดยการลง อาย ปัจจัยท้าย ตณฺหา ศัพท์ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก ตส ธาตุ + ณฺหา ปัจจัย

โดยทำนองเดียวกัน ในอรรถกถารูปิยสำโวหารสิกขาบท แม้จะปรากฏบทกิริยาที่ เป็นเหตุกัตตุวาจกว่า อุณฺหาเปติ ในข้อความพระบาลีนี้ว่า วาสิผลำ ตาเปตฺวา อุทกำ วา ขีรำ วา อุณฺหาเปติ257 (เมื่อเผาคมของมีดพร้าแล้วย่อมต้มน้ำหรือนม) ก็ตาม. แต่ใครๆ ก็ไม่ สามารถจะกล่าวได้ว่าเป็นบทที่ลง ณฺหา ปัจจัย โดยตรงทั้งๆ ที่เป็นบทกิริยา เพราะบทว่า อุณฺหาเปติ นั้นสำเร็จรูปโดยการลง ณาเป ปัจจัยอันได้ชื่อว่าการิต ปัจจัยท้าย อุณฺหา ศัพท์ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก อุส ธาตุ + ณฺหา ปัจจัย. บทว่า อุณฺหาเปติ นี้สำเร็จรูปโดยการลง ณาเป ปัจจัยท้าย อุณฺหา ศัพท์ดังมีประการที่กล่าวมาแล้ว. เมื่อได้พบบทว่า อุณฺหาเปติ นั้น แม้บทว่า อุณฺหาปยติ ก็จัดว่าได้พบเช่นกัน[โดยปริยาย]

กิญฺจ ภิยฺโย วินยฏฺฐกถายำ “อุณฺหาเปตีติ การิตปทสฺส ทิฏฺฐตฺตาเยว “อุณฺหตีติ กตฺตุปทมฺปิ นยโต ทิฏฺฐเมว โหติ กตฺตุการิตปทานำ เอกธาตุมฺหิ อุปลพฺภมานตฺตา, ยถา? คณฺหติ, คณฺหาเปติ, คจฺฉติ, คจฺฉาเปตีติ, ตสฺมา “อุส ทาเหติ ธาตุสฺส “อุณฺหตีติ รูปำ อุปลพฺภตีติ มนฺตฺวา “อุณฺหตีติ อุณฺหนฺติ นิพฺพจนำ กาตพฺพำ.

อิติ ปฺปปจฺจโย คหโต จ อณฺณโต จ เอกธา ลพฺภติ, ณฺหาปจฺจโย ปน คหโต อุสโต จ ทฺวิธา อณฺณโต เอกธา ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพำ. กิญฺจาเปตฺถ เอวำ นิยโม วุตฺโต, ตถาปิ สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน อญฺญานิปิ เอเกกสฺส ธาตุสฺส นามิกปทานิ เทฺว เทฺว กฺริยาปทานิ วิจินิตพฺพานิ. เยน ปน พุทฺธวจนานุรูเปน นเยน คหาทิคเณ อาทิสทฺเทน ตสธาตาทโย อมฺเหหิ คหิตา, อิมสฺมา นยา อญฺโญ นโย ปสตฺถตโร นตฺถิ, อยเมว ปสตฺถตโร, ตสฺมา อยำ นีติ สาสนฏฺฐิติยา อายสฺมนฺเตหิ สาธุกำ ธาเรตพฺพา วาเจตพฺพา จ.

อนึ่งเนื่องจากได้พบบทที่ลงการิตปัจจัยว่า อุณฺหาเปติ ในวินัยอรรถกถานั่นเอง แม้บทกัตตาว่า อุณฺหติ ก็จัดว่าได้พบเช่นกันโดยอาศัยการเทียบเคียง เนื่องจากบทที่เป็น กัตตุวาจกและบทที่เป็นเหตุกัตตุวาจกสามารถมีได้ในธาตุตัวเดียวกัน เช่น คณฺหติ (ย่อม ถือเอา), คณฺหาเปติ (ย่อมให้ถือเอา), คจฺฉติ (ย่อมไป), คจฺฉาเปติ (ย่อมให้ไป)

ด้วยเหตุดังกล่าว ครั้นทราบว่าธาตุนี้ คือ อุส ทาเห สามารถมีรูปว่า อุณฺหติ ได้จึง ควรแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อุณฺหตีติ อุณฺหำ (ชื่อว่า อุณฺห เพราะเป็นสภาวะเร่าร้อน)

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า ปฺป ปัจจัยที่ลงท้าย คห ธาตุและท้ายธาตุอื่นมีรูป เป็นกัตตุวาจกเท่านั้น. ส่วน ณฺหา ปัจจัยที่ลงท้าย คห ธาตุ และ อุส ธาตุมีได้ ๒ รูป คือ กัตตุวาจกและเหตุกัตตุวาจก เมื่อลงท้ายธาตุอื่นมีรูปเป็นกัตตุวาจกอย่างเดียว. ในเรื่องนี้ แม้ข้าพเจ้าจะกล่าวข้อกำหนดไว้อย่างนี้ก็ตาม. แต่นักศึกษาควรค้นหาบทนามและบท กิริยาที่เป็นทั้งกัตตุวาจกและเหตุกัตตุวาจกแม้อื่นๆ ในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก พร้อมทั้งอรรถกถา. ก็ในคหาทิคณะนี้ ข้าพเจ้าถือเอา ตส ธาตุเป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์โดย นัยที่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ใด. นัยอื่นที่จะดีเลิศไปกว่านัยนี้ไม่มี. นัยนี้ดีเลิศแท้. ดังนั้น พวกท่านจึงควรทรงจำและสอนหลักการนี้ให้ดี เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระศาสนา

คหาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลำ

สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหวฺโห อตฺถยุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี คห ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ตาม กำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจธาตุอื่นในพระบาลี แล้วถือเอาตามความเหมาะสมแห่งอรรถ.

คหาทิคโณยำ.

จบหมวด คห ธาตุเป็นต้น.

ตนาทิคณิกะ

หมวด ตน ธาตุเป็นต้น

ตนุ = วิตฺถาเร แผ่ไป

ตโนติ. อายตนำ, ตนุ. กมฺมนิ “ตนิยฺยติ, ตนิยฺยนฺติ. วิตนิยฺยตีติ รูปานิ. อตฺรายำ ปาฬิ “ยถา หิ อาสภำ จมฺมำ, ปถพฺยา วิตนิยฺยตีติ. ครู ปน “ปตายเต, ปตญฺญตีติ รูปานิ วทนฺติ. ตนิตุ, ตนิตฺวาน. ตุมนฺตาทิรูปานิ.

ตโนติ ย่อมแผ่

อายตนำ อายตนะ

ตนุ ร่างกาย

เมื่อใช้ในอรรถกรรมจะมีรูปว่า ตนิยฺยติ, ตนิยฺยนฺติ, วิตนิยฺยติ (อันเขาย่อมแผ่). ในข้อนี้มีพระบาลีว่า ยถา หิ อาสภำ จมฺมำ, ปถพฺยา วิตนิยฺยติ 258 (อุปมาว่าหนังวัวอุสภะย่อม ถูกแผ่ไปบนพื้นดิน). ส่วนครูทั้งหลายกล่าวว่า ปตายเต, ปตญฺญติ (อันเขาย่อมแผ่)

ตนิตุ การแผ่, การขยาย

ตนิตฺวาน แผ่แล้ว, ขยายแล้ว

รูปเหล่านี้ลง ตุ ปัจจัยเป็นต้น

อธิบาย อายตน ศัพท์

ตตฺถ อายตนนฺติ อายภูเต ธมฺเม ตโนติ วิตฺถาเรตีติ อายตนำ. ตนูติ สรีรำ. ตญฺหิ กลลโต ปฏฺฐาย กมฺมาทีหิ ยถาสมฺภวำ ตนิยฺยติ วิตฺถาริยติ มหตฺตำ ปาปิยตีติ “ตนูติ วุจฺจติ. “ตนุ วปุ สรีรำ ปุ กาโย เทโหติอาทโย สรีรวาจกา สทฺทา. สรีรำ ขนฺธปญฺจกำ. ยญฺหิ มหาชโน สรีรนฺติ วทติ, ตำ ปรมตฺถโต ขนฺธปญฺจกมตฺตเมว, น ตโต อตฺตา วา อตฺตนิยำ วา อุปลพฺภติ. กามราค-พฺยาปาทานำ ตนุตฺตกรำ สกทาคามิมคฺคจิตฺตนฺติอาทีสุ ปน ตนุสทฺโท อปฺปตฺถวาจโก, อปฺปตฺถ-วาจกสฺส จ ตสฺส กฺริยาปทำ น ปสฺสาม, ตสฺมา นิปาตปเทน เตน ภวิตพฺพำ. ตนุสทฺโท นิปาตปทนฺติ วุตฺตฏฺฐานมฺปิ น ปสฺสาม, นิจฺฉเยน ปน อนิปฺผนฺนปาฏิปทิโกติ คเหตพฺโพ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อายตนำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อายตน259 เพราะเป็น สภาวะแผ่คือขยายธรรมทั้งหลาย (จิตเจตสิก) อันเป็นไปในทวารและอารมณ์นั้นๆ. บทว่า ตนุ ได้แก่ ร่างกาย. ก็ร่างกายท่านเรียกว่า ตนุ เพราะเป็นสิ่งที่กรรมเป็นต้นแผ่ไปคือให้ถึง ความเจริญเติบโตตามสมควรตั้งแต่น้ำกลละ. ศัพท์ที่เป็นชื่อของร่างกายคือ ตนุ, วปุ สรีร, ปุ, กาย, เทห เป็นต้น. สรีระ ได้แก่ เบญจขันธ์. แท้จริงแล้วมหาชนย่อมเรียกสิ่งใดว่าสรีระ. สิ่งนั้นคือเบญจขันธ์นั่นเองโดยปรมัตถ์, ตัวตนหรือของตนไม่ปรากฏในเบญจขันธ์นั้น

ส่วน ตนุ ศัพท์ในข้อความว่า กามราคพฺยาปาทานำ ตนุตฺตกรำ สกทาคามิมคฺค-จิตฺตำ260 (สกทาคามิมรรคจิตอันกระทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบาง) มีอรรถว่า อปฺป-วาจก (เล็กน้อย). อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบบทกิริยาของ ตนุ ศัพท์ที่มีอรรถว่า เล็กน้อยนั้น. เพราะฉะนั้น บทนั้นควรเป็นบทนิบาต. แม้ฐานะที่กล่าวว่า ตนุ ศัพท์เป็นบท นิบาต ข้าพเจ้าก็มิได้พบ. แต่ว่าโดยการตัดสิน ตนุ ศัพท์นั้นควรถือว่าเป็นอนิปผันน-ปาฏิปทิกบท[คือบทที่มิได้สำเร็จมาจากธาตุและปัจจัย ไม่มีรากศัพท์เหมือนบททั่วไป ที่เรียกว่านิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า), ติสฺส (นายติสสะ) เป็นต้น]

ปทมาลาของ ตนุ ธาตุ

ตโนติ, ตโนนฺติ. ตโนสิ, ตโนถ. ตโนมิ, ตโนม. ตนฺเต, ตนฺนฺเต. ตนฺเส, ตนฺวฺเห. ตเน, ตนฺมฺเห. เสสํ ยถาสมฺภวํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ตโนตุ, ตโนนฺตุ. ตเนยฺย, ตเน, ตเนยฺยุ. วิตน, วิตนุ. อตนา, อตนุ. อมฺมาย ปตนุ เกสา. อตนิ, อตนึสุ. ตนิสฺสติ, ตนิสฺสนฺติ. อตนิสฺสา, อตนิสฺสํสุ. กมฺมนิ “ตนิยฺยติ, ตนิยฺยนฺติ. ตนิยฺยสีติอาทินา วิตฺถาเรตพฺพํ.

[แบบแจกวัตตมานาวิภัตติ]

ตโนติ, ตโนนฺติ. ตโนสิ, ตโนถ. ตโนมิ, ตโนม. ตนฺเต, ตนฺนฺเต. ตนฺเส, ตนฺวฺเห. ตเน, ตนฺมฺเห. รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบตามสมควร

[แบบแจกปัญจมีวิภัตติเป็นต้น]

ตโนตุ, ตโนนฺตุ. ตเนยฺย, ตเน, ตเนยฺยุ. วิตน, วิตนุ. อตนา, อตนุ. [คำว่า อตนุ มีตัวอย่างเช่น] อมฺมาย ปตนุ เกสา261 (ผมของแม่มีทรงบางแล้ว). อตนิ, อตนึสุ. ตนิสฺสติ, ตนิสฺสนฺติ. อตนิสฺสา, อตนิสฺสํสุ.

ในกรณีที่ใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) พึงแจกรูปให้พิสดารโดยนัยว่า ตนิยฺยติ, ตนิยฺยนฺติ. ตนิยฺยสิ (อันเขาย่อมแผ่) เป็นต้น

สก = สตฺติยํ สามารถ

สตฺติ สมตฺถภาโว. สกฺโกติ. สกฺโก. วิญฺญาเปตุ อสกฺขิ. สกฺขิสฺสสิ. สกฺขติ. ตฺวมฺปิ อมฺม ปพฺพชิตุ สกฺขิสฺสสิ. สกฺกเต ชราย ปฏิกมฺมํ กาตุนฺติ ปาฬิ.

สตฺติ คือ ความสามารถ.

สกฺโกติ (ย่อมสามารถ). สกฺโก (ท้าวสักกะ). วิญฺญาเปตุ อสกฺขิ (ได้อาจแล้วเพื่อให้ ทราบ) สกฺขิสฺสสิ, สกฺขติ (จักอาจ) ดังมีสาธกจากพระบาลีว่า

ตฺวมฺปิ อมฺม ปพฺพชิตุ สกฺขิสฺสสิ262

ดูก่อนแม่ แม้เธอก็จักอาจเพื่อบรรพชา

สกฺกเต ชราย ปฏิกมฺมํ กาตุ263

ย่อมสามารถเพื่อกระทำการรักษาความชรา

อธิบายบทว่า สกฺโก

ตตฺถ สกฺโกติ เทวราชา. โส หิ อตฺถานํ สหสฺสมฺปิ มุหุตฺเตน จินฺตนสมตฺถตาย สปรหิตํ กาตุ สกฺโกตีติ “สกฺโกติ วุจฺจติ. อญฺญตฺร ปน ธาตูนํ อวิสเย ตทฺธิตวเสน สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสีติ สกฺโกติ เอวมฺปิ อตฺถํ คเหตฺวา สกฺกสทฺโท นิรุตฺตินเยน สาเธตพฺโพ. วุตฺตญฺหิ ภควตา “สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสิ, ตสฺมา สกฺโกติ วุจฺจตีติ. สกฺโกนฺโต. สกฺโกนฺตี. สกฺโกนฺตํ กุลํ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สกฺโก แปลว่า จอมเทพ. ก็จอมเทพนั้นท่านเรียกว่า สกฺก เพราะสามารถทำประโยชน์เกื้อกูลทั้งแก่ตนและผู้อื่นเนื่องจากใช้เวลาเพียงครู่เดียวก็ สามารถคิดอรรถได้แม้ตั้งพัน. ส่วนในที่อื่น ในฐานะที่ไม่ได้สำเร็จรูปมาจากธาตุ ควรถือเอา ความหมายเป็นตัทธิตแม้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า สกฺก เพราะได้ให้ทานโดยเคารพ จากนั้นพึง ให้สำเร็จรูป สกฺก ศัพท์ด้วยนิรุตตินัยโดยถือเอาเนื้อความแม้อย่างนี้.

สมจริงดังพระดำรัสที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สกฺโก มหาลิ เทวานมินฺโท ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน สกฺกจฺจํ ทานํ อทาสิ, ตสฺมา สกฺโกติ วุจฺจติ (ดูก่อนมหาลิ ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อคราวเป็นมนุษย์ ได้ให้ทานโดยเคารพ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า สกฺก)

สกฺโกนฺโต บุรุษผู้สามารถ

สกฺโกนฺตี สตรีผู้สามารถ

สกฺโกนฺตํ กุลํ ตระกูลที่สามารถ

ขุณุ ขิณุ = หึสายํ เบียดเบียน

ขุโณติ ย่อมเบียดเบียน

ขิโณติ ย่อมเบียดเบียน

อิณุ = คติยํ ไป

อิโณติ ย่อมไป

อิณํ หนี้

อิณายิโก265 ลูกหนี้

ติณุ = อทเน กิน

เอตฺถ ติณนฺติ ยวสํ. ตญฺหิ ติณิยเต ติณภกฺเขหิ โคณาทีหิ อทิยเต ขาทิยเตติ ติณํ.

ติโณติ ย่อมกิน

ติณํ หญ้า

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ติณํ แปลว่า หญ้า. ก็หญ้านั้น ชื่อว่า ติณ เพราะอันสัตว์ มีวัวเป็นต้นที่มีหญ้าเป็นอาหารเคี้ยวกิน

ฆิณุ = ทิฏฺติยํ รุ่งเรือง

ฆิโณติ ย่อมรุ่งเรือง

หนุ = อปณยเน๑ ไม่กล่าว

อปนยนํ อนาลาปกรณํ นิพฺพจนตากรณํ. หโนติ. หนุเต.

อปณยน คือ การไม่กล่าว, การกระทำการไม่พูด.

หโนติ ย่อมนิ่ง

หนุเต ย่อมนิ่ง

ปนุ = ทาเน ให้

ปโนติ ย่อมให้

ปนุเต ย่อมให้

มนุ = โพธเน รู้

มโนติ. มนุเต. มโน. มนํ. มานสํ. มนุ, มนุสฺโส. มานโว, มาณโว.

เอตฺถ มโนติ มนุเต พุชฺฌตีติ มโน, เอวํ มนํ. อิเมสํ ปน ทฺวินฺนํ มนสทฺทานํ “ยสฺมึ มโน นิวิสติ. สนฺตํ ตสฺส มนํ โหตีติอาทีสุ ปุนฺนปุสกลิงฺคตา ทฏฺฐพฺพา. มานสนฺติ ราโคปิ จิตฺตมฺปิ อรหตฺตมฺปิ. “อนฺตลิกฺขจโร ปาโส, ยฺวายํ จรติ มานโสติ เอตฺถ หิ ราโค มานสํ. “จิตฺตํ มโน มานสนฺติ เอตฺถ จิตฺตํ. “อปฺปตฺตมานโส เสกฺโข, กาลํ กยิรา ชเนสุตาติ เอตฺถ อรหตฺตํ. เอตฺเถตํ วุจฺจติ

ราโค จิตฺตํ อรหตฺตญฺจ มานสนฺติ สมีริตํ

สตฺถุโน สาสเน ปาป- สาสเน'ขิลสาสเน.

ตตฺถ สมฺปยุตฺตมนสิ ภโวติ ราโค มานโส. มโน เอว มานสนฺติ กตฺวา จิตฺตํ มานสํ. อนวเสสโต มานํ สิยติ สมุจฺฉินฺทตีติ อคฺคมคฺโค มานสํ. ตนฺนิพฺพตฺตตฺตา ปน อรหตฺตสฺส มานสตา ทฏฺฐพฺพา.

มโนติ. มนุเต ย่อมรู้

มโน. มนํ ใจ

มานสํ ราคะ, ใจ, อรหัตตมรรค

มนุ สัตว์

มนุสฺโส มนุษย์

มานโว, มาณโว มาณพ

วิเคราะห์/ลิงค์ของ มน ศัพท์

ในที่นี้ บทว่า มโน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มน เพราะเป็นสภาวะรับรู้[อารมณ์]. บทว่า มนํ ก็มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน. ก็ มน ทั้งสองศัพท์นี้พึงทราบว่าเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ดังมีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ยสฺมึ มโน นิวิสติ266 (ใจย่อมจดจ่อในบุคคลใด). สนฺตํ ตสฺส มนํ โหติ267 (ใจของบุคคลนั้นสงบแล้ว)

อัตถุทธาระของ มานส ศัพท์

ราคะก็ดี จิตก็ดี อรหัตตมรรคก็ดี ชื่อว่า มานสะ.268

ราคะ ชื่อว่ามานสะ ดังพระบาลีว่า อนฺตลิกฺขจโร ปาโส, ยฺวายํ จรติ มานโส269 (บ่วงที่เกิดในจิตซึ่งเที่ยวไปในอากาศ ย่อมท่องเที่ยวไป). จิต ชื่อว่ามานสะ ดังพระบาลีว่า จิตฺตํ มโน มานสํ 270 (จิต ธาตุรู้ใจ). อรหัตตมรรค ชื่อว่ามานสะ ดังพระบาลีว่า อปฺปตฺต-มานโส เสกฺโข, กาลํ กยิรา ชเนสุต271 (ข้าแต่พระองค์ผู้ลือนามในหมู่ชน สาวกของพระองค์ ยังเป็นเสขะ ยังไม่บรรลุอรหัตตมรรค พึงทำกาลกิริยา)

ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ราโค จิตฺตํ อรหตฺตญฺจ มานสนฺติ สมีริตํ

สตฺถุโน สาสเน ปาป- สาสเน'ขิลสาสเน.

ราคะ, จิต และอรหัตตมรรค เรียกว่า มานสะ ในพระ ศาสนาที่สั่งสอนเรื่องอกุศลและเป็นคำสอนอบรม กายวาจาใจทั้งหมดของพระศาสดา.

ในเรื่องนั้น ราคะ ชื่อว่า มานสะ เพราะมีในใจที่ประกอบด้วยราคะนั้น. จิต ชื่อว่า มานสะโดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ใจนั่นแหละ ชื่อว่า มานสะ. อรหัตตมรรค ชื่อว่า มานสะ เพราะเป็นสภาวะตัดมานะโดยสิ้นเชิง. [อนึ่ง]พึงทราบว่าพระอรหัตตผลก็ชื่อว่ามานสะ เพราะเกิดมาจากอรหัตตมรรคนั้น

มนูติ สตฺโต. “เยน จกฺขุปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสตีติ เอตฺถ หิ “มนูติ สตฺโต วุตฺโต. อถวา มนูติ ปจฺจกปฺปกาเล มนุสฺสานํ มาตาปิตุฏฺฐาเน ฐิโต มนุนามโก ปุริโส, โย สาสเน “มหาสมฺมตราชาติ วุตฺโต. โส หิ สกลโลกสฺส หิตํ กาตุ มนุเต ชานาตีติ “มนูติ วุจฺจติ. ยถาพลํ อตฺตโน หิตํ มนุเต ชานาตีติ มนุสฺโส, มนสฺส วา อุสฺสนฺนตฺตา มนุสฺโส. อถวา วุตฺตปฺปการสฺส มนุโน อปจฺจํ มนุสฺโส. เอวํ มานโว มาณโว จ, นการสฺส หิ ณกาเร กเต “มาณโวติ รูปี สิชฺฌติ. เกจิ ปนาหุ “ทนฺตชนการสหิโต มานวสทฺโท สพฺพสตฺตสาธารณวจโน, มุทฺธชณการสหิโต ปน มาณวสทฺโท กุจฺฉิตมูฬฺหาปจฺจวจโนติ, ตํ วีมํสิตฺวา ยุตฺตญฺเจ, คเหตพฺพํ, น ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ “มาณวสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารวจเน อิทํ วจนํ วิรุชฺฌตีติ อนฺตรสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาเร อนฺตรอนฺตริกาสทฺทานมฺปิ อาหรณสฺส ทสฺสนโต.

บทว่า มนุ ได้แก่สัตว์. ก็สัตว์ท่านเรียกว่า มนุ ดังสาธกในพระบาลีนี้ว่า เยน จกฺขุ-ปสาเทน รูปานิ มนุ ปสฺสติ 272 (สัตว์ย่อมเห็นรูปด้วยจักษุประสาทใด). อีกนัยหนึ่ง บทว่า มนุ ได้แก่ บุรุษผู้มีนามว่า มนุ ซึ่งดำรงอยู่ในฐานะเป็นบิดามารดาของมนุษย์ทั้งหลายใน คราวต้นกัปป์ซึ่งปรากฏทางพระศาสนาว่าพระเจ้ามหาสัมมตะ, บุคคลนั้น เรียกว่า มนุ เพราะเป็นผู้รู้จักทำความเจริญแก่ชาวโลกทั้งสิ้น

ชื่อว่า มนุสฺส เพราะเป็นผู้รู้ความเจริญแก่ตน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า มนุสฺส เพราะมีใจสูง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า มนุสฺส เพราะเป็นเหล่ากอของมนุดังกล่าว.

มานว และ มาณว ก็มีรูปวิเคราะห์เช่นเดียวกัน[คือวิเคราะห์ว่า มนุโน อปจฺจํ มานโว, มาณโว].[คำว่า มานว และ มาณว มีความหมายเหมือนกัน]เพราะเมื่อแปลง น อักษรเป็น ณ อักษรก็จะมีรูปสำเร็จว่า มาณโว

บางคนอ้างว่า มานว ศัพท์ที่ประกอบด้วยทันตชะ น อักษรระบุถึงสัตว์ทั้งหมด ทั่วไป. ส่วน มาณว ศัพท์ที่ประกอบด้วยมุทธชะ ณ อักษรระบุถึงเหล่าตระกูลที่น่ารังเกียจ และโง่เขลา. คำนั้นหากพิจารณาแล้วเห็นว่าเหมาะสมก็พึงถือเอา. อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับ เรื่องนี้ไม่ควรกล่าวว่า ถ้อยคำในการแสดงอัตถุทธาระของ มาณว ศัพท์นี้ย่อมผิด เพราะใน อัตถุทธาระของ อนฺตร ศัพท์ได้พบการนำมากล่าวถึง อนฺตร และ อนฺตริกา ศัพท์๑

ตตฺร ปนายํ วีมํสนา- จูฬกมฺมวิภงฺคสุตฺตสฺมิญฺหิ “สุโภ มาณโว โตเทยฺยปุตฺโตติ อิมสฺมึ ปเทเส อฏฺฐกถาจริเยหิ “สุโภติ โส กิร ทสฺสนีโย อโหสิ ปาสาทิโก, เตนสฺส องฺคสุภตาย สุโภตฺเวว นามํ อกํสุ. มาณโวติ ปน ตํ ตรุณกาเล โวหรึสุ, โส มหลฺลกกาเลปิ เตเนว โวหาเรน โวหริยตีติ เอวํ มุทฺธชณการสฺส มาณวสทฺทสฺส อตฺโถ ปกาสิโต, ตฏฺฏีกายมฺปิ ครูหิ “ยํ อปจฺจํ กุจฺฉิตํ มุทฺธํ วา, ตตฺถ โลเก มาณวโวหาโร, เยภุยฺเยน จ สตฺตา ทหรกาเล มุทฺธธาตุกา โหนฺตีติ วุตฺตํ ตรุณกาเล โวหรึสูติ, เอวํ มุทฺธชณการสฺส มาณวสทฺทสฺส อตฺโถ ปกาสิโต.

อนึ่ง ในเรื่องนี้มีข้อที่ควรพิจารณาดังต่อไปนี้:- ก็ในข้อความนี้ว่า สุโภ มาณโว โตเทยฺยปุตฺโต273 (มาณพชื่อว่าสุภะบุตรของโตเทยยพราหมณ์) ในจูฬกัมมวิภังคสูตร พระ อรรถกถาจารย์ได้อธิบายอรรถของ มาณว ศัพท์เป็นมุทธชะ ณ อักษรอย่างนี้ว่า บทว่า สุโภ มีความหมายว่า ได้ยินว่า มาณพนั้นเป็นผู้น่าทัศนา น่าเลื่อมใส เหตุนั้น ชนทั้งหลาย จึงได้ตั้งชื่อเขาว่า สุภ เพราะเป็นผู้มีอวัยวะงดงาม. อนึ่งในเวลาเป็นหนุ่ม ชนทั้งหลาย เรียก เขาว่า มาณว. แม้ในเวลาแก่เฒ่าก็ยังเรียกเขาด้วยโวหารนั้นนั่นเทียว274

แม้ในฎีกาแห่งจูฬกัมมวิภังคสูตรนั้น พระฎีกาจารย์ก็ได้อธิบายอรรถของ มาณว ศัพท์เป็นมุทธชะ ณ อักษรอย่างนี้ว่า ตระกูลใด น่ารังเกียจ หรือโง่เขลา, การเรียกว่า มาณว ในโลกย่อมมีในตระกูลนั้น. ด้วยว่าโดยมาก สัตว์ทั้งหลายในเวลาเป็นหนุ่ม เป็นผู้มีธาตุแห่ง ความโง่เขลา เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ตรุณกาเล โวหรึสุ (ในเวลาเป็น หนุ่ม ชนทั้งหลายร้องเรียกเขา)275

อัตถุทธาระของ มาณว ศัพท์

อิทานิ มาณวสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร276 ภวติ.

มาณโวติ สตฺโตปิ โจโรปิ ตรุโณปิ วุจฺจติ. “โจทิตา เทวทูเตหิ, เย ปมชฺชนฺติ มาณวาติ-อาทีสุ หิ สตฺโต “มาณโว”ติ วุตฺโต. “มาณเวหิ สห คจฺฉนฺติ กตกมฺเมหิปิ อกตกมฺเมหิปีติอาทีสุ โจโร. “อมฺพฏฺโฐ มาณโวติอาทีสุ ตรุโณ “มาณโวติ วุตฺโต.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ มาณว ศัพท์.

สัตว์โลกก็ดี โจรก็ดี คนหนุ่มก็ดี ชื่อว่า มาณว. จริงอยู่ สัตว์โลกชื่อว่า มาณว ดัง พระบาลีว่า โจทิตา เทวทูเตหิ, เย ปมชฺชนฺติ มาณวา277 (สัตว์โลกเหล่าใดอันเทวทูตเตือน แล้วยังประมาทอยู่). โจร ชื่อว่า มาณว ดังพระบาลีว่า มาณเวหิ สห คจฺฉนฺติ กตกมฺเมหิปิ อกตกมฺเมหิปิ278 (ได้คบกับโจรที่ทำกรรมแล้วบ้าง ยังมิได้ทำกรรมบ้าง). คนหนุ่ม ชื่อว่า มาณว ดังพระบาลีว่า อมฺพฏฺโฐ มาณโว279 (มาณพชื่ออัมพัฏฐะ)

อปฺป = ปาปุเณ ถึง

อปฺโปติ. อาโป. เอตฺถ อาโปติ อปฺโปติ ตำ ตำ ฐานำ วิสฺสรตีติ อาโป.

อปฺโปติ ย่อมถึง

อาโป น้ำ

ในที่นี้ บทว่า อาโป มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อาป เพราะไปถึงฐานะนั้นๆ

มา = ปริมาเณ นับ, ชั่ง, ตวง, วัด

มิโนติ. อุปมา, อุปมานำ, วิมานำ. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

เอตฺถ จ ยา อจฺจนฺตำ น มิโนติ น วิจฺฉินฺทติ, สา มานสฺส สมีเป วตฺตตีติ อุปมา ยถา “โคโณ วิย คว โชติ. อุปมานฺติ อุปมา เอว. ตถา หิ “วีโตปมานมปฺปมาณมนาถนาถนฺติ. เอตฺถ วีโตปมานนฺติ อิมสฺส วีโตปมำ, นิรุปมนฺติ อตฺโถ. อถวา อุปมานนฺติ อุปเมตพฺพากาโร “สีโห วิย ภควาติ. เอตฺถ หิ สีโห อุปมา, ภควา อุปเมยฺโย เตโชปรกฺกมาทีหิ อุปเมตพฺพตฺตา, เตโชปรกฺกมาทโย อุปเมตพฺพากาโร.

เอตฺถ ปน สาติสยตฺตา กิญฺจาปิ สีหสฺส เตชาทีหิ ภควโต เตชาทิอุปเมตพฺพากาโร นตฺถิ, ตถาปิ หีนูปมาวเสน “สีโห วิย ภควาติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพำ. วิมานนฺติ อุตุสมุฏฺฐานตฺเตปิ กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานตฺตา กมฺเมน วิเสสโต มินิยติ ปริจฺฉินฺทิยตีติ วิมานำ.

มิโนติ ย่อมนับ

อุปมา การเปรียบเทียบ

อุปมานำ การเปรียบเทียบ

วิมานำ วิมาน

แม้รูปอื่นจากนี้ก็พึงประกอบ.

อนึ่งในเรื่องนี้ ข้อความที่มิได้กำหนดไว้อย่างแน่นอนอันเป็นไปใกล้สิ่งที่ควรเปรียบ เทียบ ชื่อว่า อุปมา ดังคำว่า โคโณ วิย ควโช (วัวลานคล้ายวัว). บทว่า อุปมานำ คือ อุปมานั้น เอง ดังข้อความที่กล่าวว่า วีโตปมานมปฺปมาณมนาถนาถำ (ขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ ปราศจากอุปมา ผู้ทรงปราศจากกิเลส ผู้เป็นที่พึ่งของชนผู้ไร้ที่พึ่ง). ในพากย์นี้ บทว่า วีโตปมานำ มีความหมายว่า ผู้ปราศจากอุปมา คือ ไม่มีอุปมา

อีกนัยหนึ่ง อาการที่ควรเปรียบ ชื่อว่า อุปมานะ เช่น สีโห วิย ภควา (พระผู้มี พระภาคทรงเปรียบดั่งราชสีห์) ราชสีห์เป็นอุปมาในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคเป็นอุปไมย เพราะเป็นผู้ที่ควรเปรียบด้วยเดชและความเพียรเป็นต้น ส่วนเดชและความเพียรเป็นต้น เป็นอาการที่ควรเปรียบ. อนึ่ง แม้อาการที่ควรเปรียบของพระผู้มีพระภาคกับเดชเป็นต้น ของราชสีห์จะไม่มี เพราะพระองค์ทรงประเสริฐเลิศกว่าในข้อนี้ แต่ก็กล่าวว่า สีโห วิย ภควา (พระผู้มีพระภาคทรงเปรียบดั่งราชสีห์) โดยเนื่องด้วยหีนูปมา (อุปมาทราม)

บทว่า วิมานำ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิมาน เพราะเป็นสิ่งที่ถูกกรรมกำหนดไว้เป็น พิเศษ เพราะมีสมุฏฐานคืออุตุที่มีกรรมเป็นปัจจัยแม้จะมีความเป็นอุตุเป็นสมุฏฐานก็ตาม

กร = กรเณ ทำ

“กโรติ, กยิรติ, กุพฺพติ, กุรุพฺพติ, ปกโรติ, อุปกโรติ, อปกโรติ, ปฏิกโรติ, นิรากโรติ, ปฏิสงฺขโรติ, อภิสงฺขโรติอิจฺเจวมาทีนิ กตฺตริ ภวนฺติ. กมฺเม ปาฬินยวเสน อิการาคมฏฺฐาเน ยการสฺส เทฺวภาโว. ตสฺมึเยว ฐาเน รยการานำ วิปริยาเย สติ น เทฺวภาโว. ตถา อีการา-คมฏฺฐาเน “กริยฺยติ, กยิรติ, กรียติ, กยฺยติ, ปกรียติ, ปกริยฺยติ, ปฏิสงฺขริยฺยติ, อภิสงฺขริยฺยติ อิจฺเจวมาทีนิ กมฺมนิ ภวนฺติ.

บทกัตตุวาจก

กโรติ, กยิรติ ย่อมทำ

กุพฺพติ, กุรุพฺพติ ย่อมทำ

ปกโรติ ย่อมเริ่มทำ

อุปกโรติ ย่อมอุปการะ

อปกโรติ ย่อมเนรคุณ

ปฏิกโรติ ย่อมทำปลอม

นิรากโรติ ย่อมปฏิเสธ

ปฏิสงฺขโรติ, อภิสงฺขโรติ ย่อมปรับปรุง

บทกรรมวาจก

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) อาศัยนัยแห่งพระบาลี มีหลักการสร้างรูปศัพท์ ดังนี้ คือ ในกรณีที่ลง อิ อาคมให้ซ้อน ยฺ อักษร. ในกรณีที่ลง อิ อาคมเมื่อมีการสลับ รย (เป็น ยร) ไม่ต้องซ้อน ยฺ อักษร. ในกรณีที่ลง อี อาคมก็ไม่ต้องซ้อน ยฺ อักษรเช่นกัน. [มีตัวอย่างที่ท่านแสดงไว้ตามลำดับดังนี้]

กริยฺยติ, กยิรติ อันเขาย่อมกระทำ

กรียติ, กยฺยติ อันเขาย่อมกระทำ

ปกรียติ, ปกริยฺยติ อันเขาย่อมเริ่มทำ

ปฏิสงฺขริยฺยติ อันเขาย่อมปรับปรุง

อภิสงฺขริยฺยติ อันเขาย่อมปรับปรุง

ฐานะการใช้บทว่า กยิรติ

เอตฺถ จ กยิรตีติ ปทำ ทฺวีสุ ฐาเนสุ ทิสฺสติ กตฺตริ กมฺเม จ. เตสุ กตฺตุวเสน “ปุริโส กมฺมำ กยิรตีติ โยเชตพฺพำ, กมฺมวเสน ปน อยำ ปาฬิ “กุฏิ เม กยิรติ อเทสิตวตฺถุกาติ. ตตฺถ จ กตฺตุวเสน วุตฺตำ กตฺตุปทำ ยิรปจฺจเยน สิทฺธำ. กมฺมวเสน ปน วุตฺตำ กมฺมปทำ อิการาคมสฺส อาทิอนฺตภูตานำ รยการานำ วิปริยาเยนาติ ทฏฺฐพฺพำ. “กาเรติ, การยติ, การาเปติ, การาปยตีติ จตฺตาริ การิตรูปานิ, ยานิ “เหตุกตฺตุรูปานีติ วุจฺจนฺติ ตทฺทีปกตฺตา.

ก็ในที่นี้ บทว่า กยิรติ มีใช้ ๒ ฐานะ คือ กัตตาและกรรม. บรรดากัตตาและกรรม เหล่านั้นหากใช้เป็นกัตตุวาจก พึงประกอบรูปประโยคว่า ปุริโส กมฺมำ กยิรติ (บุรุษย่อม ทำการงาน). หากใช้เป็นกรรม (กรรมวาจก) พึงประกอบรูปประโยคตามพระบาลีดังนี้ว่า กุฏิ เม กยิรติ อเทสิตวตฺถุกา280 (กุฏีมีพื้นที่ซึ่งยังมิได้แสดง อันข้าพเจ้าย่อมทำ). ก็บรรดา บทกัตตาและกรรมเหล่านั้น บทกัตตาที่ท่านแสดงเป็นกัตตุ พึงทราบว่าสำเร็จรูปโดยการ ลง ยิร ปัจจัย. ส่วนบทกรรมที่ท่านแสดงเป็นกรรม พึงทราบว่า สำเร็จรูปโดยการสลับ รย อักษรอันเป็นเบื้องต้นและที่สุดของ อิ อาคม (กร + อิ + ย). สำหรับรูปที่ลงการิตปัจจัยมี ๔ รูปคือ กาเรติ, การยติ, การาเปติ, การาปยติ (ย่อมให้กระทำ) ซึ่งท่านเรียกว่า เหตุกัตตุรูป เพราะแสดงเหตุกัตตานั้น[โดยความเป็นประธาน]

แบบแจก กร ธาตุที่มีลักษณะเดียว

อิทานิ ปน ปทมาลา วตฺตพฺพา

ตตฺร ปฐมำ “กุพฺพตีติ ปทสฺเสว ปทมาลำ โยเชสฺสาม สพฺพาสุ วิภตฺตีสุ เอกากาเรน โยเชตพฺพตฺตา. “กโรตีติ โอการานนฺตรตฺยนฺตปทสฺส ปน “กาเรตีติ เอการานนฺตรตฺยนฺต-ปทสฺส จ ปทมาลำ ยถาสมฺภวำ ปจฺฉา โยเชสฺสาม เอกากาเรน อโยเชตพฺพตฺตา.

ตตฺร กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสิ, กุพฺพถ. กุพฺพามิ, กุพฺพาม. กุพฺพเต, กุพฺพนฺเต. กุพฺพเส, กุพฺพวฺเห. กุพฺเพ, กุพฺพมฺเห. วตฺตมานาวเสน วุตฺตรูปานิ.

ปญฺจมิยาทีนํ วเสน ปน กุพฺพตุ, กุพฺพนฺตุ. กุพฺเพยฺย, กุพฺเพยฺยุ. เสสํ “ภวติ, ภวนฺตี”ติ วุตฺตนยานุสาเรน สพฺพตฺถ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ก็บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงแบบแจก (ของ กร ธาตุ).

ในแบบแจกนั้น ลำดับแรก ข้าพเจ้าจะแจกปทมาลาของบทว่า กุพฺพติ ก่อน เพราะ ทุกวิภัตติสามารถแจกได้เพียงลักษณะเดียว. ส่วนแบบแจกของบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย โอ อักษร เช่น กโรติ และบทที่ลง ติ วิภัตติท้าย เอ อักษร เช่น กาเรติ ข้าพเจ้าจักแจกภายหลัง เพราะบทเหล่านั้นมีรูปแจกได้หลายลักษณะ

[แบบแจกวัตตมานา]

กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสิ, กุพฺพถ. กุพฺพามิ, กุพฺพาม.

กุพฺพเต, กุพฺพนฺเต. กุพฺพเส, กุพฺพวฺเห. กุพฺเพ, กุพฺพมฺเห.

[แบบแจกปัญจมี + สัตตมี]

กุพฺพตุ, กุพฺพนฺตุ. กุพฺเพยฺย, กุพฺเพยฺยุ. รูปที่เหลือ พึงแจกให้ครบทุกวิภัตติโดยคล้อย ตามนัยที่ได้แสดงมาแล้วว่า ภวติ, ภวนฺติ เป็นต้น

วินิจฉัยแบบแจก กุพฺพติ ศัพท์

“กริยตีติอาทีนิปิ อการานนฺตรตฺยนฺตปทานิ เอวเมว โยเชตพฺพานิ. เอตฺถ จ “กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสีติอาทินา วุตฺตา อยํ ปทมาลา ปาฬินยทสฺสนโต เอทิสี วุตฺตา. สทฺทสตฺถวิทู ปน สาสนิกา สทฺทสตฺเถเยว อาทรํ กตฺวา “กุพฺพติ, กุพฺพสีติ เอวํปการานิ รูปานิ ปาฬิยํ นตฺถีติ มญฺญนฺตา น อิจฺฉนฺติ. เตหิ สทฺทสตฺเถ วิย ปาฬิยมฺปิ “อสนฺโต นานุกุพฺพนฺตีติอาทีสุ โอการปจฺจยสฺสาเทสภูโต อุกาโร สเรเยว ปเร วการํ ปปฺโปตีติ มญฺญมานา “กุพฺพนฺติ, กุพฺพนฺเตติอาทีนิเยว รูปานิ อิจฺฉนฺติ, ปรสรสฺสาภาวโต “กุพฺพติ, กุพฺพสีติอาทีนิ ปาฬิยํ นตฺถีติ น อิจฺฉนฺติ. มยํ ปน ปาฬินยทสฺสนโต ตานิ รูปานิ อิจฺฉาม.

แม้บทที่ลง ติ วิภัตติท้าย อ อักษร เช่น กริยติ เป็นต้น ก็ควรแจกปทมาลาเหมือน อย่างนั้นนั่นเทียว. ก็ในที่นี้ แบบแจกที่ได้นำมาแสดงโดยนัยว่า กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสิ เป็นต้นนี้ ข้าพเจ้ากล่าวเช่นนี้โดยอาศัยนัยแห่งพระบาลี. ส่วนอาจารย์ทางฝ่ายพระศาสนา ผู้เชี่ยวชาญในไวยากรณ์สันสกฤต กระทำความเอื้อเฟื้อไวยากรณ์สันสกฤตเท่านั้น ไม่ ประสงค์รูปอันมีประการอย่างนี้คือ กุพฺพติ, กุพฺพสิ เพราะเข้าใจว่ารูปศัพท์เหล่านั้นไม่มีใน พระบาลี. ก็ท่านเหล่านั้นสำคัญว่า อุ อักษรอันเป็นอาเทศของ โอ ปัจจัยย่อมถึงความเป็น ว อักษรในเพราะสระหลังแม้ในพระบาลีเป็นต้นว่า อสนฺโต นานุกุพฺพนฺติ 281(เหล่าอสัตบุรุษย่อมไม่ทำ)เหมือนในไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้น จึงประสงค์รูปว่า กุพฺพนฺติ, กุพฺพนฺเต เป็นต้น เท่านั้น. ไม่ประสงค์รูปว่า กุพฺพติ, กุพฺพสิ เป็นต้นเพราะเข้าใจว่า ไม่มีในพระบาลีเนื่องจาก ไม่มีสระหลัง (ที่เป็นนิมิตแห่งการอาเทศ)

การแจกบทโดยอาศัยการเทียบเคียง

อตฺร โสตารานํ กงฺขาวิโนทนตฺถํ กิญฺจิ ปาฬินยํ วทาม- “สีลวนฺโต น กุพฺพนฺติ, พาโล สีลานิ กุพฺพตีติ จ, “กสฺมา ภวํ วิชนมรญฺญนิสฺสิโต, ตโป อิธ กุรุพฺพตีติ จ, “ผรุสาหิ วาจาหิ ปกุรุพฺพมาโนติ จ. อีทิเสสุ ปน ฐาเนสุ อการาคโม กาตพฺโพ อจินฺเตยฺโย หิ ปาฬินโย, เยภุยฺเยน สทฺทสตฺถนยวิทูโร จ. ตถา หิ ยถา “อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺตีติ ปาฬิคติทสฺสนโต “อคฺคินิ, อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินึ, อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินินาติ ปทมาลา กาตพฺพา โหติ, เอวเมว “พาโล สีลานิ กุพฺพตีติ ปาฬิคติทสฺสนโต “กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสีติ ปทมาลาปิ โยเชตพฺพาว.

ในเรื่องนี้ เพื่อกำจัดความสงสัยของเหล่านักศึกษา ข้าพเจ้าจะแสดงนัยแห่งพระ บาลีบางอย่าง [บางประเด็น] ดังต่อไปนี้:-

สีลวนฺโต น กุพฺพนฺติ, พาโล สีลานิ กุพฺพติ282

ผู้ทรงศีลทั้งหลายย่อมไม่ทำบาป, ส่วนคนพาลย่อมทำอนาจาร

กสฺมา ภวํ วิชนมรญฺญนิสฺสิโต, ตโป อิธ กุรุพฺพติ283

เหตุไรท่านจึงชอบใจป่าที่ปราศจากคน กระทำความเพียรในที่นี้

ผรุสาหิ วาจาหิ ปกุรุพฺพมาโน284

ขีดเขียนอยู่ด้วยวาจาอันหยาบคาย

ก็ในฐานะเช่นนี้ควรลง อ อาคม (กร + โอ + อ + ติ). ด้วยว่า นัยแห่งพระบาลีเป็น อจินไตย ทั้งห่างไกลจากนัยของไวยากรณ์สันสกฤตเป็นส่วนใหญ่. จริงอย่างนั้น เพราะได้ พบแบบอย่างในพระบาลีว่า อคฺคินึ สมฺปชฺชลิตํ ปวิสนฺติ 285ดังนั้น จึงสามารถแจกปทมาลา ได้ว่า อคฺคินิ, อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินึ, อคฺคินี, อคฺคินโย. อคฺคินินา เป็นต้น ฉันใด เกี่ยวกับ เรื่องนี้ก็เช่นกัน เพราะได้พบแบบอย่างในพระบาลีว่า พาโล สีลานิ กุพฺพติ 286 ดังนั้น จึง สามารถแจกปทมาลาได้ว่า กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสิ เป็นต้น

ยถา จ “พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวทาติ ปาฬิคติทสฺสนโต “สนฺโต สพฺภีหิ สทฺธึ สตํ ธมฺโม น ชรํ อุเปตีติ ปเวทยนฺตีติ อฏฺฐกถาคติทสฺสนโต จ “สพฺภิ, สพฺภี, สพฺภโย. สพฺภึ, สพฺภี, สพฺภโย. สพฺภินาติ ปทมาลา โยเชตพฺพา โหติ, เอวเมว “พาโล สีลานิ กุพฺพตีติ ปาฬิคติ-ทสฺสนโต “กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสีติ ปทมาลาปิ โยเชตพฺพาว. ตถา “กุรุพฺพติ, กุรุพฺพนฺติ. กุรุพฺพสีติอาทิ สพฺพํ สพฺพตฺถ โยเชตพฺพํ.

เหมือนอย่างว่า เพราะได้พบตัวอย่างในพระบาลีว่า พหุมฺเปตํ อสพฺภิ ชาตเวท287 (ดูก่อนไฟผู้เป็นอสัตบุรุษ การบูชาด้วยหางวัวนี้มีมาก)และได้พบตัวอย่างในอรรถกถาว่า สนฺโต สพฺภีหิ สทฺธึ สตํ ธมฺโม น ชรํ อุเปตีติ ปเวทยนฺติ 288 (สัตบุรุษย่อมกล่าวกับสัตบุรุษว่า ธรรมของสัตบุรุษย่อมไม่ถึงความเสื่อม) ดังนั้น จึงสามารถแจกปทมาลาได้ว่า สพฺภิ, สพฺภี, สพฺภโย. สพฺภึ, สพฺภี, สพฺภโย. สพฺภินา เป็นต้น ฉันใด. เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็เช่นกัน เพราะได้ พบตัวอย่างในพระบาลีว่า พาโล สีลานิ กุพฺพติ289 (คนพาลย่อมทำอนาจาร) ดังนั้น จึง สามารถแจกปทมาลาได้ว่า กุพฺพติ, กุพฺพนฺติ. กุพฺพสิ เป็นต้น. อนึ่ง พึงแจกรูปทั้งหมดมี กุรุพฺพติ, กุรุพฺพนฺติ. กุรุพฺพสิ เป็นต้นได้ทุกวิภัตติ

แบบแจก กร ธาตุที่มีหลายลักษณะ

อิทานิ ยถาปฏิญฺญาตา ปทมาลา อนุปฺปตฺตา. กโรติ, กโรนฺติ. กโรสิ, กโรถ. กโรมิ, กุมฺมิ, กโรม, กุมฺม. กุรุเต, กุพฺพนฺเต. กุรุเส, กุรุวฺเห. กเร, กรุมฺเห. วตฺตมานาวเสน วุตฺตรูปานิ.

กโรตุ, กุรุตุ, กโรนฺตุ. กโรหิ, กโรถ. กโรมิ, กุมฺมิ, กโรม, กุมฺม. กุรุตํ, กุพฺพนฺตํ. กรสฺสุ, กุรุสฺสุ, กุรุวฺโห. กเร, กุพฺพามเส. ปญฺจมีวเสน วุตฺตรูปานิ. เอตฺถ ปน โกจิ วเทยฺย

น โน วิวาโห นาเคหิ กตปุพฺโพ กุทาจนํ

ตํ วิวาหํ อสฺยุตฺตํ กถํ อมฺเห กโรมเสติ290

ปาฬิทสฺสนโต “กโรมเสติ ปทํ กสฺมา อิธ น วุตฺตํ, นนุ กรธาตุโต ปรํ โอการํ ปฏิจฺจ อามเสวจนสฺสาวยวภูโต อากาโร โลปี ปปฺโปตีติ?

ตนฺน, “กโรมเสติ เอตฺถ “อามเสติ วจนสฺส อภาวโต มวจนสฺส สพฺภาวโต. เอตฺถ หิ เสกาโร อาคโม, ตสฺมา “กโรมาติ วตฺตมานาวจนวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ, น ปน ปญฺจมีวจน-วเสน. เอวํภูโต จ เสกาโร กตฺถจินามิกปทโต ปโร โหติ “เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส.291 ยํ พลํ อหุวมฺหเสติอาทีสุ.29 กตฺถจิ ปนาขฺยาติกปทโต สาเทสนิราเทสวเสน

อกรมฺหส เต กิจฺจํ โอกฺกนฺตามสิ ภูตานิ

สุตํ เนตํ อภิณฺหโส ตสฺมา เอวํ วเทมเสติ

อาทีสุ.

บัดนี้ ถึงลำดับปทมาลาตามที่ได้ปฏิญญาไว้.

แบบแจกวัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
กโรติ	กโรนฺติ	กุรุเต	กุพฺพนฺเต
กโรสิ	กโรถ	กุรุเส	กุรุวฺเห
กโรมิ,กุมฺมิ		กโรม, กุมฺม	กเร กุรุมฺเห

แบบแจกปัญจมีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
กโรตุ, กุรุตุ		กโรนฺตุ กุรุตํ	กุพฺพนฺตํ
กโรหิ	กโรถ	กรสฺสุ, กุรุสฺสุ	กุรุวฺโห
กโรมิ,กุมฺมิ		กโรม, กุมฺม	กเร กุพฺพามเส

วินิจฉัยบทว่า กโรมเส

ก็ในเรื่องนี้ หากจะมีใครพึงท้วงว่า เพราะเหตุใด บทว่า กโรมเส ท่านจึงไม่นำมา แสดงไว้ในเรื่องนี้ด้วย เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า

น โน วิวาโห นาเคหิ กตปุพฺโพ กุทาจนํ

ตํ วิวาหํ อสฺยุตฺตํ กถํ อมฺเห กโรมเส.

พวกเราไม่เคยทำการวิวาห์กับพวกนาคในกาล ใดๆ เลย พวกเราจะทำการวิวาห์อันไม่สมควรนั้นได้อย่างไรเล่า ?

อา อักษรอันเป็นส่วนหนึ่งของ อามเส วิภัตติย่อมถึงการลบ เพราะอาศัย โอ อักษร ท้าย กร ธาตุ มิใช่หรือ ? ตอบ: ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะในคำว่า กโรมเส นี้ ไม่ใช่ อามเส วิภัตติแต่เป็น ม วิภัตติ. ก็ในคำว่า กโรมเส นี้ เส อักษรเป็นอาคม. เหตุนั้น พึงถือเอา ความหมายเป็นวัตตมานาวิภัตติว่า กโรม, ไม่ควรถือเอาความหมายเป็นปัญจมีวิภัตติ. ก็ เส อักษรอันมีลักษณะอย่างนี้ บางแห่งใช้ลงท้ายบทนาม เช่น เย เก จิ พุทฺธํ สรณํ คตาเส (ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง). ยํ พลํ อหุวมฺหเส๑ (กำลังใดได้มีแล้วแก่ พวกเรา) เป็นต้น. แต่บางแห่งลงท้ายบทอาขยาตโดยมีการแปลงหรือไม่แปลงอักษร

ตัวอย่างเช่น

อกรมฺหส เต กิจฺจํ พวกเราได้ทำกิจของท่านแล้ว

โอกฺกนฺตามสิ ภูตานิ293 เคารพบูชาทวยเทพ

สุตํ เนตํ ๒ อภิณฺหโส - หม่อมฉันได้สดับการบูชาเทพนี้อยู่เสมอ ดังนั้น

ตสฺมา เอวํ วเทมเสอ294 จึงทูลอย่างนี้

กเรยฺย, กเรยฺยุ. กเรยฺยาสิ, กเรยฺยาถ. กเรยฺยามิ, กเรยฺยาม. กุพฺเพถ, กุพฺเพรํ. กุพฺเพโถ, กุพฺเพยฺยาวฺโห. กเรยฺยํ, กเร, กเรยฺยามฺเห. สตฺตมีวเสน วุตฺตรูปานิ.

กร, กรุ. กเร, กริตฺถ. กรํ, กริมฺห.

กริตฺถ, กริเร. กริตฺโถ, กริวฺโห. กรึ, กริมฺเห. ปโรกฺขาวเสน วุตฺตรูปานิ.

เอตฺถ กราติ ปุริโส กมฺมํ กรีติ ปฐมปุริสโยชนาย โยเชตพฺพํ. “อาคุ กร มหาราช, อกรํ กมฺมทุกฺกฏนฺติ เอตฺถาปิ “มหาราช ภวํ อาคุ กรีติ ปฐมปุริสโยชนาย โยเชตพฺพํ. เอวญฺหิ สติ อยํ ปโยโค “มญฺเญ ภวํ ปตฺถยติ, รญฺโญ ภริยํ ปติพฺพตนฺติอาทโย วิย ปฐมปุริสปฺปโยโค ภวติ.

แบบแจกสัตตมีวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
กเรยฺย	กเรยฺยุ	กุพฺเพถ	กุพฺเพรํ
กเรยฺยาสิ		กเรยฺยาถ	กุพฺเพโถ กุพฺเพยฺยาวฺโห
กเรยฺยามิ		กเรยฺยาม	กุพฺเพยฺยํ, กเร กเรยฺยามฺเห

แบบแจกปโรกขาวิภัตติ

ปรัสสบท		อัตตโนบท	
กร	กรุ	กริตฺถ	กริเร
กเร	กริตฺถ	กริตฺโถ	กริวฺโห
กรํ	กริมฺห	กรึ	กริมฺเห

วินิจฉัยบุรุษของบทว่า กร

ในเรื่องนี้ บทว่า กร พึงใช้ร่วมกับปฐมบุรุษว่า ปุริโส กมฺมํ กริ (บุรุษทำงาน). แม้ บทว่า กร ในพระบาลีนี้ว่า อาคุ กร มหาราช, อกรํ๑ กมฺมทุกฺกฏํ 295 (ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์ได้ทำความผิด, พระองค์ได้ทำกรรมอันชั่วช้า) พึงใช้ร่วมกับปฐมบุรุษว่า มหาราช ภวํ อาคุ กร (ดูก่อนมหาบพิตรพระองค์ได้ทำความผิด). หากเป็นไปตามนี้ ประโยคนี้ก็จะ ประกอบด้วยปฐมบุรุษเหมือนประโยคเป็นต้นว่า มญฺเญ ภวํ ปตฺถยติ, รญฺโญ ภริยํ ปติพฺพตํ 296 (เจ้าเห็นจะอยากได้พระนางมัทรีอัครมเหสีผู้ภักดีของพระราชา)

ชาตกฏฺฐกถายํ ปน มชฺฌิมปุริสปฺปโยโค วุตฺโต “อาคุ กราติ มหาราช ตฺวํ มหาปราธํ มหาปาปึ กริ. ทุกฺกฏนฺติ ยํ กตํ ทุกฺกฏํ โหติ,ตํ ลามกํ กมฺมํ อกรนฺติ297 ตสฺมา ชาตกฏฺฐกถา-วเสนาปิ กทาจิ กรอิติ จ กรีติ จ อกรนฺติ จ มชฺฌิมปุริสปฺปโยโค ภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เยภุยฺยวเสน ปน “ปุริโส กมฺมํ กร, ปุริโส กมฺมํ กริ, อหํ กมฺมํ อกรนฺติ ปฐมุตฺตมปุริสปฺปโยโค ทฏฺฐพฺโพ.

เอตฺถ จ กรอิติ ยถาวุตฺตวิภตฺติวเสน, กรีติ อชฺชตนีวเสน, อกรนฺติ หิยฺยตฺตนีวเสน วุตฺตํ. ตตฺถ “กริตฺโถติ ปทำ “อญฺญ ภตฺตารำ ปริเยส, มา กิสิตฺโถ มยา วินาติ เอตฺถ “กิสิตฺโถติ ปเทน สมำ ปโรกฺขายตฺตโนปทมชฺฌิมปุริเสกวจนวเสน, เอทิโส ปน นโย อญฺญตฺราปิ ยถาสมฺภวำ โยเชตพฺโพ.

ส่วนในอรรถกถาชาดกได้อธิบายโดยใช้มัชฌิมบุรุษดังนี้ว่า สองบทว่า อาคุ กร มี ความหมายว่า ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์ได้ทำความผิดอย่างใหญ่หลวง. บทว่า ทุกฺกฏำ มีความหมายว่า กรรมใดที่บุคคลทำแล้วเป็นกรรมอันชั่วช้า พระองค์ได้ทรงทำกรรมอัน ชั่วช้านั้น. เหตุนั้น พึงทราบว่า บางครั้ง บทว่า กร, กริ และ อกรำ สามารถใช้เป็นมัชฌิม-บุรุษได้โดยคล้อยตามอรรถกถาชาดก. แต่ว่าโดยมากแล้ว นักศึกษา พึงเห็นว่า ควรใช้เป็น ปฐมบุรุษและอุตตมบุรุษ ดังนี้ว่า ปุริโส กมฺมำ กร (บุรุษทำงาน), ปุริโส กมฺมำ กริ (บุรุษทำงาน), อหำ กมฺมำ อกรำ (เราทำงาน)

ก็ในที่นี้ บทว่า กร ข้าพเจ้ากล่าวโดยความเป็นวิภัตติที่ได้กล่าวไว้แล้ว (ปโรกขา-วิภัตติ). บทว่า กริ กล่าวโดยความเป็นอัชชัตนีวิภัตติ. บทว่า อกรำ กล่าวโดยความเป็น หิยยัตตนีวิภัตติ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กริตฺโถ กล่าวโดยความเป็นปโรกขาวิภัตติ อัตตโนบท มัชฌิมบุรุษ เอกพจน์ซึ่งเสมอกับบทว่า กิสิตฺโถ ในพระบาลีนี้ว่า อญฺญ ภตฺตารำ ปริเยส, มา กิสิตฺโถ มยา วินา298 (พระน้องนาง จงแสวงหาพระสวามีอื่นเถิด อย่าลำบาก เพราะจากพี่เลย). ก็นัยเช่นนี้ พึงนำไปใช้แม้ในที่อื่นตามสมควร

แบบแจกหิยยัตตนีวิภัตติพร้อมข้อวินิจฉัย

อกา, อกรา, อกร อิติ รสฺสปาโฐปิ. อกรุ.

เอตฺถ “สพฺพาริวิชยำ อกาติ ปทำ นิทสฺสนำ. อกราติ ปุริโส กมฺมำ อกาสีติ อตีตกฺริยาวาจโก ปฐมปุริสปฺปโยโค ทฏฺฐพฺโพ. ตถา หิ “รชฺชสฺส กิร โส ภีโต, อกรา อาลเย พหูติ ปาฬิ ทิสฺสติ. “มา เมตำ อกรา กมฺมำ, มา เม อุทกมาหรีติ เอตฺถ ปน สนฺเตปิ อตีตวาจกปฏฺฐมปุริสปฺปโยคภาเว มาสทฺทโยคโต หิยฺยตฺตนชฺชตนีวิภตฺติโย ปญฺจมีวิภตฺติอตฺเถ อนุตฺตกาลิกา หุตฺวา “ตฺวำ มา กโรสิ, มา อาหรสีติ มชฺฌิมปุริสปฺปโยคารหา ภวนฺติ.

กิญฺจ ภิยฺโย “ชราธมฺมำ มา ชีรีติ อลพฺภเนยฺยำ ฐานนฺติอาทีสุปิ สนฺเตปิ อตีตวาจก-ปฐมปุริสปฺปโยคภาเว มาสทฺทโยคโต อชฺชตนีวิภตฺติปญฺจมีวิภตฺติอตฺเถ อนุตฺตกาลิกา หุตฺวา “มา ชีรตูติอาทินา ปฐมปุริสปฺป

โยคารหา ภวนฺติ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “ชราธมฺมํ มา ชีรีติ ยํ มยฺหํ ชราสภาวํ, ตํ มา ชีริตุ. เอส นโย เสเสสุ ปีติ.303

ยํ ปนมฺเหหิ “อกร อิติ รสฺสปาโฐปีติ วุตฺตํ, ตสฺส “อติกร'มกรา'จริย, มยฺหมฺเปตํ น รุจฺจตีติ อิมาย ปาฬิยา วเสน อตฺถิตา เวทิตพฺพา. ตสฺสายมตฺโถ “อาจริย ภวํ อติกฺกนฺตกรณํ อกราติ ปฐมปุริสวเสน คเหตพฺโพ. อปิจ “ภวนฺติ วตฺตพฺเพ อตฺเถ “ตฺวนฺติ วจนํ วตฺตพฺพเมวาติ อธิปฺปายวเสน “อาจริย ตฺวํ อติกฺกนฺตกรณํ กโรสีติ โยชนาปิ กาตพฺพาว.

อกโร, อกตฺถ, อกโรถ. อกรึ, อกำ, อกรมฺห, อกมฺห.

เอตฺถ “สำวฑฺฒยิตฺวา ปุฬินำ, อกำ ปุฬินเจติยนฺติ ปาฬิ นิทสฺสนำ. อกตฺถ, อกตฺถุ. อกุรุเส, อกรวฺหำ. อกรึ, อกรำ, อกรมฺหเส. หิยฺยตฺตนีวเสน วุตฺตรูปานิ.

อกา, อกรา. พระบาลีมีรูปเป็นรัสสะว่า อกร บ้าง.

อกรุ.

ในบทว่า อกา นี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า สพฺพาริวิชยำ อกา299 (ได้กระทำชัยชนะ ศัตรูทั้งสิ้น). บทว่า อกรา พึงทราบว่าประกอบด้วยปฐมบุรุษระบุถึงกิริยาที่เป็นอดีตว่า ปุริโส กมฺมำ อกาสิ (บุรุษได้กระทำงาน). ดังมีสาธกจากพระบาลีว่า รชฺชสฺส กิร โส ภีโต, อกรา อาลเย พหู300 (พระองค์ทรงกลัวการครองราชย์จึงได้กระทำมารยามาก). ส่วนหิยยัตนีและ อัชชตนีวิภัตติในพระบาลีนี้ว่า มา เมตำ อกรา กมฺมำ, มา เม อุทกมาหริ301 (เธออย่าทำงาน เพื่อฉัน, อย่าตักน้ำมาเพื่อฉัน) แม้จะประกอบด้วยปฐมบุรุษระบุถึงกิริยาที่เป็นอดีตก็ตาม แต่เนื่องจากประกอบกับ มา ศัพท์จึงเป็นอนุตตกาลในอรรถปัญจมีวิภัตติ ควรประกอบด้วย มัชฌิมบุรุษดังนี้ว่า ตฺวำ มา กโรสิ, มา อาหรสิ (เธออย่าทำ, อย่าตักมา)

นอกจากนี้ อัชชตนีวิภัตติในพระบาลีนี้ว่า ชราธมฺมำ มา ชีรีติ อลพฺภเนยฺยำ ฐานำ (ฐานะคือขอสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดาจงอย่าแก่)302 เป็นต้น แม้จะประกอบด้วยปฐมบุรุษ ระบุถึงกิริยาที่เป็นอดีตก็ตาม แต่เนื่องจากประกอบกับ มา ศัพท์ จึงเป็นอนุตตกาลในอรรถ ปัญจมีวิภัตติ ควรประกอบด้วยปฐมบุรุษโดยนัยว่า มา ชีรตุ (จงอย่าแก่) เป็นต้น. เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คำว่า ชราธมฺมำ มา ชีริ มีความหมายว่า สิ่งใดที่มีความแก่ เป็นธรรมดาของเรา, สิ่งนั้นจงอย่าแก่. นัยแม้ในบทที่เหลือก็เช่นเดียวกัน

ส่วนคำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า พระบาลีมีรูปเป็นรัสสะว่า อกร บ้าง. คำนั้นพึงทราบว่ามี พระบาลีเป็นเครื่องสาธกดังนี้ว่า อติกร'มกรา'จริย, มยฺหมฺเปตำ น รุจฺจติ304 (ท่านอาจารย์ ท่านทำการกระโดดเกินที่ไป การกระทำนั้นข้าพเจ้าไม่ชอบใจ). ข้อความนี้ พึงถือเอาความ หมายเป็นปฐมบุรุษดังนี้ว่า "ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านได้ทำการกระโดดเกินไป". อีกนัยหนึ่ง เมื่อควรกล่าวความหมายว่า ภวำ แต่ใช้คำว่า ตฺวำ ได้ ดังนั้น จึงควรทำการประกอบบท โดยเนื่องด้วยการอธิบายว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านทำการกระโดดเกินที่ไป

อกโร, อกตฺถ, อกโรถ. อกรึ, อกำ, อกรมฺห, อกมฺห.

ในบทว่า อกำ นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีดังนี้ว่า สำวฑฺฒยิตฺวา ปุฬินำ, อกำ ปุฬินเจติยำ (ก่อทรายขึ้นมาสร้างพระเจดีย์ทราย)305

อกตฺถ, อกตฺถุ. อกุรุเส, อกรวฺหำ. อกรึ, อกรำ, อกรมฺหเส.

ลักษณะของ เส อักษร ๕ อย่าง

เอตฺถ จ ปณฺจวิโธ เสกาโร อาหริตฺวา ทสฺเสตพฺโพ. ตถา หิ ปณฺจวิโธ เสกาโร ปทาวยว-อปทาวยวอเนกนฺตปทาวยวโสสทฺทตฺถอาเทสวเสน.

ตตฺถ ปทาวยโว เสกาโร “ตฺวำ กมฺมำ กุรุเส, ตฺวำ อตฺถกุสโล อภวเสติอาทีสุ ทฏฺฐพฺโพ. อปทาวยโว ปน “ตสฺมา เอวำ วเทมเส. มูลา อกุสลา สมูหตาเสติอาทีสุ ทฏฺฐพฺโพ. อเนกนฺต-ปทาวยโว “อโรคา จ ภวามเส. มณึ ตาต คณฺหามเสอาทีสุ ทฏฺฐพฺโพ.

เอตฺถ หิ เสกาโร ยทิ ปณฺจมีวิภตฺติยำ อามเสวจนสฺสาวยโว, ตทา ปณฺจมีวิภตฺติยุตฺตานำ ปตฺถนาสีสนตฺถานำ “ภวามเส, คณฺหามเสติ ปทานำ อวยโว โหติ. ยทิ ปน อาคโม, ปณฺจมี-วิภตฺติยุตฺตานำ ปตฺถนาสีสนตฺถานำ “ภวาม, คณฺหามาติ ปทานำ อวยโว น โหติ, เอวำ “ภวามเสติ-อาทีสุ เสการสฺส อเนกนฺตปทาวยวตฺตำ เวทิตพฺพำ.

โสสทฺทตฺโถ “เอเส เส เอเก เอกฏฺเจติ เอตฺถ ทฏฺฐพฺโพ. เอเส เสติ อิมสฺส หิ “เอโส โส เอโก เอกฏฺโจติ อตฺโถ. อาเทโส “อกรมฺหส เต กิจฺจนฺติ เอตฺถ, “โอกฺกนฺตามสิ ภูตานีติ เจตฺถ ทฏฺฐพฺโพ เอการสฺส อการิการาเทสกรณวเสน. ตตฺถ “อกรมฺหส เต กิจฺจนฺติ อิมสฺส “อกรมฺหเส เต กิจฺจนฺติ อตฺโถ. “อกรมฺหเสติ เจตฺถ สเจ เสกาโร อาคโม, ตทา “อกรมฺหาติ ปทำ หิยฺยตฺตนี-ปรสฺสปเท อุตฺตมปุริสพหุวจนนฺตำ. สเจ ปน มฺหเสวจนสฺสาวยโว, ตทา “อกรมฺหเสติ ปทำ หิยฺยตฺตนีอตฺตโนปเท อุตฺตมปุริสพหุวจนนฺตำ. เอวำ ปณฺจวิโธ เสกาโร ภวตีติ อวคนฺตพฺพำ.

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้นำเอา เส อักษรมาแสดง ๕ อย่าง. จริงอย่างนั้น เส อักษร มี ลักษณะ ๕ อย่าง คือ ปทาวยว (ส่วนของบท), อปทาวยว (ไม่ใช่ส่วนของบท) อเนกนฺตปทาวยว (ส่วนของบทอันมิใช่ส่วนเดียว) โสสทฺทตฺถ (อรรถของ โส ศัพท์) อาเทส (อาเทศ)

บรรดาลักษณะเหล่านั้น:-

เส อักษรอันเป็นส่วนของบท ดังสาธกในพระบาลีเป็นต้นว่า ตฺวำ กมฺมำ กุรุเส (ท่าน ย่อมทำงาน), ตฺวำ อตฺถกุสโล อภวเส (ท่านเป็นผู้ฉลาดในอรรถ)

เส อักษรอันไม่ใช่ส่วนของบท ดังสาธกในพระบาลีเป็นต้นว่า ตสฺมา เอวำ วเทมเส306 (ดังนั้นจึงทูลอย่างนี้). มูลา อกุสลา สมูหตาเส307 (ตัดอกุศลอันเป็นรากเง่าได้เด็ดขาด)

เส อักษรอันเป็นส่วนของบทซึ่งมิใช่ส่วนเดียว ดังสาธกในพระบาลีเป็นต้นว่า อโรคา จ ภวามเส308 (ข้าพเจ้าจงเป็นผู้ไม่มีโรค). มณึ ตาต คณฺหามเส309 (แน่ะพ่อ จงรับแก้วมณี). ก็ในตัวอย่างนี้ หาก เส อักษร เป็นส่วนหนึ่งของ อามเส วิภัตติในปัญจมีวิภัตติ, ในกาลนั้น เส อักษรนับว่าเป็นส่วนของบททั้งหลาย คือ ภวามเส, คณฺหามเส ซึ่งประกอบด้วยปัญจมี-วิภัตติมีอรรถปรารถนาและความหวัง (แปลว่า จงเป็น, จงรับ

เอา). แต่ถ้าเป็น เส อาคม ไม่นับว่าเป็นส่วนของบททั้งหลาย คือ ภวาม, คณฺหาม ซึ่งประกอบด้วยปัญจมีวิภัตติมีอรรถ ปรารถนาและความหวัง (แปลว่า จงเป็น, จงรับเอา)

พึงทราบว่าเส อักษรเป็นส่วนของบท อันมิใช่ส่วนเดียวอย่างนี้แล

เส อักษรอันเป็นอรรถของ โส ศัพท์ ดังสาธกในพระบาลีเป็นต้นว่า เอเส เส เอเก เอกฏฺเส310 (วินัยอันประเสริฐนี้ เป็นวินัยของสัตบุรุษนั้นโดยแท้ เป็นอย่างเดียวกัน มีอรรถ เหมือนกัน). ก็บทว่า เอเส เส นี้ มีความหมายว่า เอโสโส เอโก เอกฏฺโส311 (วินัยอันประเสริฐ นี้เป็นวินัยของสัตบุรุษนั้นโดยแท้ เป็นอย่างเดียวกัน มีอรรถเหมือนกัน)

เส อักษรซึ่งเกิดจากการแปลง เอ อักษรเป็น อ และ อิ อักษร ดังสาธกในพระบาลี เป็นต้นว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ (พวกเราได้ทำกิจของท่านแล้ว) และว่า โอกฺกนฺตามสิ ภูตานิ (เคารพบูชาทวยเทพ).ในตัวอย่างข้างต้นนี้ ข้อความนี้ว่า อกรมฺหส เต กิจฺจํ มีความหมายว่า อกรมฺหเส เต กิจฺจํ (พวกเราได้ทำกิจของท่านแล้ว). ก็ถ้า เส อักษรในบทว่า อกรมฺหเส นี้พึงเป็นอาคมไซร้. ในกาลนั้น บทว่า อกรมฺห ก็จะต้องเป็นหิยยัตตนีวิภัตติ ปรัสสบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์. แต่ถ้าเป็นส่วนหนึ่งของ มฺหเส วิภัตติ. ในกาลนั้น ก็จะต้องเป็นหิยยัตตนี- วิภัตติ อัตตโนบท อุตตมบุรุษ พหูพจน์

พึงทราบว่า เส อักษรมีลักษณะ ๕ ประการอย่างนี้แล

แบบแจกอัชชตนีวิภัตติพร้อมข้อวินิจฉัย

อกริ, กริ, อกาสิ, อกรุ, อกรึสุ, อกำสุ, อกำสุ. อกโร, อกริตฺถ, อกาสิตฺถ.

เอตฺถ จ อกโรติ ตฺวํ อกโรติ โยเชตพฺพำ. “อกโร”อิติ หิ ปทำ “วรณฺเจ เม อโท สกฺกาติ เอตฺถ มชฺฌิมปุริเสกวจนตฺถำ “อโทติ ปทมิว ทฏฺฐพฺพำ ปาฬิยำ อวิชฺชมานตฺเตปิ นยเวเสน คเหตพฺพตฺตา. ครู ปน “อกโรติ วุตฺตฏฺฐาเน “อกาสีติ มชฺฌิมปุริสวจนำ อิจฺฉนฺติ. ตาทิสญฺหิ ปทำ เยภุยฺเยน ปฐมปุริสวจนเมว โหติ. ตถา หิ “อทาสิ เม, อกาสิ เมติ ปฐมปุริสปาฬิโย พหู สนฺทิสฺสนฺติ. “มากาสิ มุขสา ปาปึ, มา โข สูกรมุโข อหูติอาทีสุ ปน มาสทฺทโยคโต “ตฺวำ ปาปำ มา อกาสิ, มา สูกรมุโข อโหสีติ ปทโยชนา กาตพฺพา โหตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

อกรึ กรึ, อกาสึ, อกริมฺห, กริมฺห, อกาสิมฺห. อกรา, อกรู. อกรุเส, อกริวฺหำ. อกรำ, อกริมฺเห. อชฺชตนีวเสน วุตฺตรูปานิ.

อกริ, กริ, อกาสิ, อกรุ, อกรึสุ, อกำสุ, อกำสุ.

อกโร, อกริตฺถ, อกาสิตฺถ.

อนึ่งในเรื่องนี้ บทว่า อกโร พึงใช้ร่วมกับมัชฌิมบุรุษดังนี้ว่า ตฺวำ อกโร (ท่านได้ทำ แล้ว). ก็บทว่า อกโร นี้ พึงเห็นเหมือนกับบทว่า อโท ซึ่งเป็นมัชฌิมบุรุษ เอกพจน์ในพระบาลี นี้ว่า วรณฺเจ เม อโท สกฺก312 (ข้าแต่ท้าวสักกะ หากพระองค์พึงให้พรแก่หม่อมฉันไซร้) เพราะถึงแม้บทว่า อกโร จะไม่มีใช้ในพระบาลีก็ตามแต่ก็สามารถถือเอาได้โดยนัย. ส่วนครู ทั้งหลายประสงค์ให้ใช้รูปศัพท์ว่า อกาสิ เป็นมัชฌิมบุรุษแทนศัพท์ว่า อกโร (คือเป็นการใช้ อี วิภัตติแทน โอ วิภัตตินั่นเอง)

อย่างไรก็ตาม รูปศัพท์ว่า อกาสิ นั้น ส่วนมากใช้เป็นปฐมบุรุษเท่านั้น. ดังจะเห็น ได้ว่า ในพระบาลีมีที่ใช้เป็นปฐมบุรุษเป็นจำนวนมาก เช่น อทาสิ เม, อกาสิ เม313 (บุคคลนี้ ได้ให้แล้วแก่เรา, บุคคลนี้ได้กระทำแล้วแก่เรา). ส่วนในพระบาลีว่า มากาสิ มุขสา ปาปี, มา โข สูกรมุโข อหุ314 (ท่านอย่าทำบาปด้วยปาก, อย่าเป็นเปรตมีปากเหมือนสุกร) เป็นต้น เพราะประกอบด้วย มา ศัพท์ ดังนั้น พึงเห็นว่าควรทำการประกอบบทโดยนัยว่า ตฺวํ ปาปี มา อกาสิ, มา สูกรมุโข อโหสิ (ท่านอย่าทำบาป, อย่าเป็นเปรตมีปากเหมือนสุกร)

อกรึ กรึ, อกาสึ, อกริมฺห, กริมฺห, อกาสิมฺห.

อกรา, อกรู. อกรุเส, อกริวฺหํ. อกรํ, อกริมฺเห

แบบแจกภวิสสันตีวิภัตติพร้อมข้อวินิจฉัย

กริสฺสติ, กริสฺสนฺติ. กริสฺสสิ, กริสฺสถ. กริสฺสามิ, กริสฺสาม. กริสฺสเต, กริสฺสนฺเต. กริสฺสเส, กริสฺสวฺเห. กริสฺสํ, กสฺสํ อิจฺจปิ. ตถา หิ ปาฬิ ทิสฺสติ “กสฺสํ ปุริสการิยนฺติ. กริสฺสมฺเห. ตถา กาหติ, กาหนฺติ. กาหสิ, กาหถ. กาหามิ, กาหาม. กาหิติ, กาหินฺติ. กาหิสิ อิจฺเจวมาทินา ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํ. ภวิสฺสนฺตีวเสน วุตฺตรูปานิ.

กริสฺสติ, กริสฺสนฺติ. กริสฺสสิ, กริสฺสถ.

กริสฺสามิ, กริสฺสาม. กริสฺสเต, กริสฺสนฺเต.

กริสฺสเส, กริสฺสวฺเห. กริสฺสํ.

[ในเรื่องนี้] บทว่า กริสฺสํ ใช้เป็นรูปว่า กสฺสํ บ้าง. ดังพระบาลีว่า กสฺสํ ปุริสการิยํ315 (จักทำความเพียรที่บุรุษพึงกระทำ)

กริสฺสมฺเห.

โดยทำนองเดียวกัน พึงแจก (รูปว่า กาห) ตามสมควรโดยนัยว่า กาหติ, กาหนฺติ. กาหสิ, กาหถ. กาหามิ, กาหาม. กาหิติ, กาหินฺติ. กาหิสิ เป็นต้น

แบบแจกกาลาติปัตติวิภัตติ

อกริสฺสา, อกริสฺส, อกริสฺสํสูติ

เสสํ สพฺพํ โยเชตพฺพํ. กาลาติปตฺติวเสน วุตฺตรูปานิ.

อกริสฺสา, อกริสฺส, อกริสฺสํสุ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ.

แบบแจกรูปพิเศษของ กร ธาตุ

กยิรติ, กยิรนฺติ. กยิรสิ, กยิราถ. กยิรามิ, กยิราม. กยิรเต. เสสํ โยเชตพฺพํ. วตฺตมานาวเสน วุตฺตรูปานิ. กยิรตุ, กยิรนฺตุ. เสสํ โยเชตพฺพํ. ปญฺจมีวเสน วุตฺตรูปานิ.

กยิรา, กุยิรา. กยิรุ. อตฺรายํ ปาฬิ “กุมฺภิมฺหิปญฺชลึ กุยิรา, จาตญฺจาปิ ปทกฺขิณนฺติ. ตตฺถ กุมฺภิมฺหิปิ อญฺชลินฺติ เฉโท. กยิราสิ, กยิราถ. กยิรามิ, กยิราม. กยิเรถ, กยิเรรํ. กยิเรโถ, กยิราวฺโห. กยิรํ, กยิรามฺเห. สตฺต

มีวเสน วุตฺตรูปานิ. ตตฺถ กยิราติ อิทำ “ปุญฺญญฺเจ ปุริโส กยิราติ ทสฺสนโต ปฐมปุริสวเสน โยเชตพฺพำ, “อธมฺมำ สารถิ กยิราติ เอตฺถาปิ “สารถิ ภวำ อธมฺมำ กเรยฺยาติ ปฐมปุริสวเสน โยเชตพฺพำ, น มชฺฌิมปุริสวเสน. อถวา “กยิราสีติ วตฺตพฺเพ สิการโลปำ กตฺวา “กยิราติ มชฺฌิมปุริสวจนำ วุตฺตนฺติ คเหตพฺพำ.

แบบแจก กร + ยิร ปัจจัย

กยิรติ, กยิรนฺติ. กยิรสิ, กยิราถ.

กยิรามิ, กยิราม. กยิรเต.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ. รูปที่แสดงมานี้เป็นวัตตมานาวิภัตติ

กยิรตุ, กยิรนฺตุ.

รูปที่เหลือพึงแจกให้ครบ. รูปที่แสดงมานี้เป็นปัญจมีวิภัตติ

กยิรา, กุยิรา. กยิรุ.

ในแบบแจกนี้ รูปว่า กุยิรา มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า กุมฺภิมฺหิปญฺชลึ กุยิรา, จาตญฺจาปิ ปทกฺขิณำ 316 (พึงทำอัญชลีแม้ในหม้อน้ำ และพึงทำปทักษิณนกแอ่นลม). ในตัวอย่างนี้ พึงตัดบทว่า กุมฺภิมฺหิปิ + อญฺชลึ.

กยิราสิ, กยิราถ. กยิรามิ, กยิราม.

กยิเรถ, กยิเรรำ. กยิเรถ, กยิราวฺโห.

กยิรำ, กยิรามฺเห.

รูปที่แสดงมานี้เป็นสัตตมีวิภัตติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กยิรา นี้ พึงใช้ร่วมกับปฐมบุรุษ เพราะได้พบตัวอย่าง ในพระบาลีว่า ปุญฺญญฺเจ ปุริโส กยิรา317 (หากว่าบุรุษพึงทำบุญไซร้). แม้ในพระบาลีนี้ว่า อธมฺมำ สารถิ กยิรา318 พึงใช้ร่วมกับปฐมบุรุษดังนี้ว่า สารถิ ภวำ อธมฺมำ กเรยฺย (แน่ะนาย สารถี ท่านพึงชื่อว่าทำสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม). ไม่ใช้ร่วมกับมัชฌิมบุรุษ. อีกนัยหนึ่ง พึงถือเอาว่า เมื่อควรใช้เป็นรูปว่า กยิราสิ แต่ได้ลบ สิ อักษรจึงใช้เป็นรูปมัชฌิมบุรุษว่า กยิรา

เอตฺถ ปน สิยา ยถา “ปุตฺตำ ลเภถ วรทนฺติ ปาฬิยำ “ลเภถาติ อิมสฺส ปทสฺส “สพฺภิเรว สมาเสถ, สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวนฺติอาทีสุ “สมาเสถาติอาทีนำ วิย ปฐมปุริสวเสน อตฺถำ อคฺคเหตฺวา ปุริสวิปลฺลาสำ กตฺวา “ลเภยฺยนฺติ อุตฺตมปุริสวเสนตฺโถ อฏฺฐกถาจริเยหิ คหิโต, ตถา ตุมฺเหหิปิ “อธมฺมำ สารถิ กยิราติ เอตฺถ “กยิราติ ปทสฺส ปุริสวิปลฺลาสำ กตฺวา “กเรยฺยาสี-ติ มชฺฌิมปุริสวเสนตฺโถ วตฺตพฺโพ, อฏฺฐกถาจริเยหิปิ “กเรยฺยาสีติ ตทตฺโถ 321 วุตฺโตติ ?

ก็ในเรื่องนี้ หากมีคำท้วงว่า บทนี้ว่า ลเภถ ในพระบาลีนี้ว่า ปุตฺตำ ลเภถ วรทำ319 (หม่อมฉันพึงได้บุตรผู้ให้พร) พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ไม่ถือเอาความหมายเป็นปฐม-บุรุษ แต่ถือเอาความหมายเป็นอุตตมบุรุษว่า ลเภยฺยำ โดยใช้เป็นบุรุษวิปัลลาสเหมือนบทว่า สมาเสถ ในพระบาลีเป็นต้นว่า สพฺภิเรว สมาเสถ,สพฺภิ กุพฺเพถ สนฺถวำ320 (เราพึงคบหากับ สัตบุรุษอย่างเดียว พึงทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษ) ฉันใด.

แม้บทว่า กยิรา ในพระบาลีนี้ว่า อธมฺมํ สารถิ กยิรา (แน่ะนายสารถี ท่านพึงชื่อว่าทำสิ่งที่ไม่ใช่ธรรม) ท่านก็ควรกล่าวความ หมายเป็นมัชฌิมบุรุษว่า กเรยฺยาสิ โดยใช้เป็นบุรุษวิปัลลาสฉันนั้น. แม้พระอรรถกถาจารย์ก็ได้แสดงความหมายของบทนั้นว่า กเรยฺยาสิ มิใช่หรือ

สจฺจํ, เอวํ สนฺเตปิ อฏฺฐกถาจริเยหิ โวหารตฺเถสุ ปรมโกสลฺลสมนฺนาคตตฺตา “ตฺวนฺติ วตฺตพฺเพ อตฺเถ ภวํสทฺโท ปวตฺตติ, “ภวนฺติ วตฺตพฺเพ อตฺเถ ตฺวํสทฺโท ปวตฺตตีติ จินฺเตตฺวา อธิปฺปายตฺถวเสน “กเรยฺยาสีติ อตฺโถ วุตฺโต, น ปุริสวิปลฺลาสวเสน. ตถา หิ “ปุตฺตํ ลเภถ วรทนฺติ อิมสฺส อฏฺฐกถายํ “ลเภถาติ อุลฺลิงฺคิตฺวา “ลเภยฺยนฺติ ปุริสวิปลฺลาสวเสน วิวรณํ กตํ. “อธมฺมํ สารถิ กยิราติ อิมสฺส ปน อฏฺฐกถายํ “กยิราติ อุลฺลิงฺคิตฺวา “กเรยฺยาสีติ วิวรณํ กตํ, ตสฺมา “อธมฺมํ สารถิ กยิราติ เอตฺถ ปุริสวิปลฺลาโส น จินฺเตตพฺโพ.

ตอบ: ถูกต้องแล้ว กระนั้นก็ตามพระอรรถกถาจารย์ดำริว่า ภวํ ศัพท์ใช้แทน ความหมายของ ตฺวํ ก็ได้, ตฺวํ ศัพท์ใช้แทนความหมายของ ภวํ ศัพท์ก็ได้ จึงอธิบายว่า กเรยฺยาสิ โดยเนื่องด้วยอรรถที่อธิบายความ เพราะความเป็นผู้ฉลาดยิ่งในอรรถบัญญัติ. มิได้อธิบายโดยเนื่องด้วยบุรุษวิปัลลาส. ดังจะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถานั้น พระอรรถ-กถาจารย์ได้ยกบทว่า ลเภถ ของพระบาลีนี้ว่า ปุตฺตํ ลเภถ วรทำ ขึ้นเป็นบทตั้งแล้วได้ อธิบายโดยใช้เป็นบุรุษวิปัลลาสว่า ลเภยฺยํ. ส่วนในคัมภีร์อรรถกถานี้ พระอรรถกถาจารย์ได้ ยกบทว่า กยิรา ของพระบาลีนี้ ว่า อธมฺมํ สารถิ กยิรา ขึ้นเป็นบทตั้งแล้วอธิบายว่า กเรยฺยาสิ. เพราะเหตุนั้น ในพระบาลีนี้ว่า อธมฺมํ สารถิ กยิรา ไม่ควรคิดว่าเป็นบุรุษ วิปัลลาส [แต่เป็นบทที่ลง สิ อักษรใน กยิราสิ]

อถวา ยถา “ปุตฺตํ ลเภถ วรทนฺติ เอตฺถ จ “กาเย รโช น ลิมฺเปถาติอาทีสุ เอถวจนํ คหิตํ, เอวํ เอถวจนํ อคฺคเหตฺวา “ลเภ อถาติ ปทจฺเฉโท กรณีโย. เอวญฺหิ สติ ปุริสวิปลฺลาเสน กิจฺจํ นตฺถิ. ตตฺถ ลเภติ สตฺตมิยา อุตฺตมปุริสวจนํ “วชฺฌญฺจาปิ ปโมจเยติ ปทมิว. อถาติ อธิการนฺตเร นิปาโต ปทปูรเณ วา. เอตฺถ จ อธิการนฺตรวเสน อปรมฺปิ วรํ ปุตฺตํ ลเภยฺยนฺติ อตฺโถ. ยสฺมา ปเนตฺถ ทฺวินฺนมตฺถานํ อุปฺปตฺติ ทิสฺสติ, ยสฺมา เจเตสุ ทฺวีสุ ทุชฺชาโน ภควโต อธิปฺปาโย, ตสฺมา เทฺวปิ อตฺถา คเหตพฺพาว.

อีกอย่างหนึ่ง ในพระบาลีนี้ว่า กาเย รโช น ลิมฺเปถ322 (ธุลีไม่พึงแปดเปื้อนในสรีระ) เป็นต้น ท่านถือว่าลง เอถ วิภัตติฉันใด. ในพระบาลีนี้ว่า ปุตฺตํ ลเภถ วรำ ไม่ควรถือว่าลง เอถ วิภัตติฉันนั้น แต่ควรทำการแยกบทว่า ลเภ + อถ. หากเป็นตามนี้ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ เป็นบุรุษวิปัลลาสแต่อย่างใด. ในข้อนั้น บทว่า ลเภ เป็นสัตตมีวิภัตติ อุตตมบุรุษ เหมือนบท ว่า วชฺฌญฺจาปิ ปโมจเย323 (พึงปล่อยผู้ที่ควรฆ่า). บทว่า อถ เป็นนิบาตมีอรรถอธิการันตระ (ฐานะอื่นคือการขอพรอื่นจากพรที่ขอไว้ก่อน) หรือในอรรถปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม)

ก็บรรดาอรรถทั้ง ๒ นั้นมีความหมายว่า "เราพึงได้บุตรที่เป็นพรอื่น" เป็นความ หมายของ อถ ที่มีอรรถอธิการันตระ. อนึ่งเนื่องจากในคำว่า ลเภถ นี้สามารถใช้ได้ทั้ง ๒ อรรถ (คือเป็นบุรุษวิปัลลาสและไม่ใช่บุรุษวิปัลลาส) ทั้งความประสงค์ของพระผู้มีพระภาค ในอรรถเหล่านั้นก็เข้าใจได้ยาก เหตุนั้น จึงควรถือเอาทั้ง ๒ อรรถนั่นเทียว

วินิจฉัยบทว่า กยิราถ

เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ ลิงฺควิปลฺลาโส วิภตฺติวิปลฺลาโส วจนวิปลฺลาโส กาลวิปลฺลาโส ปุริสวิปลฺลาโส อกฺขรวิปลฺลาโสติ ฉพฺพิโธ วิปลฺลาโส อาหริตฺวา ทสฺเสตพฺโพ, ตถาปิ โส อุปริ อาวิภวิสฺสตีติ น ทสฺสิโต. ตตฺร กยิราถาติ ปทํ สตฺตมิยา ปรสฺสปทวเสน อตฺตโนปทวเสน จ ทฺวิธา ภิชฺชติ, ตถา มชฺฌิมปุริสพหุวจนวเสน ปจมปุริเสกวจนวเสน จ. ตถา หิ “ยถา ปุญฺญานิ กยิราถ, ททนฺตา อปราปรนฺติ 324เอตฺถ “กยิราถาติ อิทํ สตฺตมิยา ปรสฺสปทวเสน มชฺฌิมปุริส-พหุวจนวเสน จ วุตฺตํ. ยถานุรูปี ปุญฺญานิ กเรยฺยาถเยวาติ หิ อตฺโถ.

“กยิราถ ธีโร ปุญฺญานีติ 325 เอตฺถ ปน “กยิราถาติ อิทํ สตฺตมิยา อตฺตโนปทวเสน ปจมปุริเสกวจนวเสน จ วุตฺตํ. กเรยฺยาติ หิ อตฺโถ. อิธ ปโรกฺขาทิวเสน ยิรปจฺจยสหิตานิ รูปานิ เยภุยฺเยน สาสเน อปฺปสิทฺธานีติ น ทสฺสิตานิ.

ก็ ณ ที่ตรงนี้ วิปัลลาส ๖ ประการ คือ ลิงควิปัลลาส, วิภัตติวิปัลลาส, วจนวิปัลลาส, กาลวิปัลลาส, บุรุษวิปัลลาสและอักขรวิปัลลาส แม้ข้าพเจ้าควรนำมาแสดงก็จริง. แต่ วิปัลลาส ๖ ประการนั้น จักปรากฏต่อไป เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่แสดงไว้

ในแบบแจกนั้น บทว่า กยิราถ แยกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายปรัสสบทและอัตตโนบท. โดยทำนองเดียวกัน แยกเป็นมัชฌิมบุรุษ พหูพจน์ และ ปฐมบุรุษ เอกพจน์ จริงอย่างนั้น บทว่า กยิราถ ในพระบาลีนี้ว่า ยถา ปุญฺญานิ กยิราถ, ททนฺตา อปราปรํ (พระองค์ทรง ทำบุญไว้แล้วฉันใด จงให้ทานกระทำบุญเรื่อยไปฉันนั้น) เป็นสัตตมีวิภัตติ ปรัสสบท มัชฌิม-บุรุษ พหูพจน์. ความหมายก็คือ ยถานุรูปี ปุญฺญานิ กเรยฺยาถเยว (จงทำบุญตามความ สมควรนั่นเทียว). ส่วนคำว่า กยิราถ ในพระบาลีนี้ว่า กยิราถ ธีโร ปุญฺญานิ (บัณฑิตควร กระทำบุญ) เป็นสัตตมีวิภัตติ อัตตโนบท ปฐมบุรุษ เอกพจน์. ความหมายก็คือ กเรยฺย

ในแบบแจกของ กร ธาตุนี้ รูปที่ลง ยิร ปัจจัย แล้วแจกตามแบบของปโรกขาวิภัตติ เป็นต้น โดยส่วนมากในคัมภีร์พระศาสนาไม่ปรากฏ เหตุนั้น จึงไม่ได้แสดงไว้

คำอธิบายบท การณ เป็นต้น

อตฺตโน ผลํ กโรตีติ การณํ. กโรตีติ กตฺตา, เอวํ การโก การกํ วา. เอตฺถ หิ การกสทฺโท ยตฺถ กตฺตุการกกมฺมการกาทิวาจโก, ตตฺถ ปุลฺลิงฺโคปิ โหติ, เยภุยฺเยน นปุสกลิงฺโคปิ. ยตฺถ ปน รชตการกมฺมการโลหการาทิวาจโก, ตตฺถ ปุลฺลิงฺโค เอว. การาเปตีติ การาปโก. กรํ, กุพฺพํ, กุรุพฺพํ, กโรนฺโต, กุพฺพนฺโต, กุพฺพาโน, กุรุมาโน, ปกุรุพฺพมาโน การิกา, การาปิกา. กโรนฺตี, กุพฺพนฺตี. การกํ กุลํ. การาปกํ, กโรนฺตํ, กุพฺพนฺตํ, กุรุมานํ. สงฺขาโร, ปริกฺขาโร, ปริกฺขโต, ปุรกฺขโต, กรณํ, กิริยา.

ชื่อว่า การณ เพราะกระทำผลของตน. ชื่อว่า กตฺตา เพราะเป็นผู้ทำ. คำว่า การโก หรือ การกํ ก็เช่นเดียวกัน. ก็ในเรื่องนี้ ในที่ซึ่ง การก ศัพท์ใช้ในความหมายว่ากัตตุการก และกรรมการกเป็นต้นให้ใช้เป็นปุงลิงค์บ้าง แต่โดยมากใช้เป็นนปุงสกลิงค์. ส่วนในที่ ซึ่งใช้ ในความหมายว่าช่างทอง, คนงานและช่างโลหะเป็นต้น ให้ใช้เป็นปุงลิงค์อย่างเดียว. ชื่อว่า การาปก เพราะอรรถเป็นผู้ให้ทำ

กรํ, กุพฺพํ, กุรุพฺพํ บุรุษกระทำอยู่

กโรนฺโต, กุพฺพนฺโต บุรุษกระทำอยู่

กุพฺพาโน, กุรุมาโน บุรุษกระทำอยู่

ปกฺรุพฺพมาโน เบียดเบียนอยู่

การิกา สตรีผู้ทำ

การาปิกา สตรีผู้ให้ทำ

กโรนฺตี, กุพฺพนฺตี สตรีกระทำอยู่

การกำ กุลำ ตระกูลผู้กระทำ

การาปกำ ตระกูลผู้ให้กระทำ

กโรนฺตำ, กุพฺพนฺตำ ตระกูลกระทำอยู่

กุรุมานำ ตระกูลกระทำอยู่

สงฺขาโร การปรุงแต่ง

ปริกฺขาโร บริขาร

ปริกฺขโต, ปุรกฺขโต แวดล้อมแล้ว

กรณำ, กฺริยา การกระทำ

อกฺขรจินฺตกา ปน “กฺริยาอิจฺจปิ ปทมิจฺฉนฺติ. เอตฺถ กฺริยาสทฺโท กิญฺจาปิ “อผลา โหติ อกุรุพฺพโตติอาทีสุ 326 กการรการสำโยควนฺตานิ ปทานิ ทิสฺสนฺติ, ตถาปิ เกฺลสสทฺโท วิย ปาฬิยำ น ทิสฺสติ, อทิสฺสมาโนปิ โส อฏฺฐกถาจริยาทีหิ ครูหิ คหิตตฺตา คเหตพฺโพ. ตถา หิ “กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโกติอาทิกา สทฺทรจนา ทิสฺสติ.

อนึ่งนักไวยากรณ์ประสงค์แม้บทว่า กฺริยา. ในเรื่องนี้ แม้ในพระบาลีว่า อผลา โหติ อกุรุพฺพโต จะมีบทสังโยคระหว่าง ก อักษรกับ ร อักษร (กฺร) ใช้ก็ตาม. แต่ กฺริยา ศัพท์ก็ไม่มี ปรากฏในพระบาลี [ซึ่งไม่] เหมือนกับ เกฺลส ศัพท์ (ที่มีปรากฏในพระบาลี). กฺริยา ศัพท์นั้น แม้จะไม่มีปรากฏ ก็ควรถือเอาโดยแท้ เพราะครูมีพระอรรถกถาจารย์เป็นต้นได้นำมาใช้. ดังปรากฏมีการประพันธ์คำว่า กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโก (ผู้ทรงแสดงโดยจำแนก อาบัติที่เป็นกฺริยสมุฏฐาน, อกฺริยสมุฏฐาน และกฺริยากฺริยาสมุฏฐาน)

กาตุ, กตฺตุ. กาตเว, กาเรตุ. กตฺวา, กตฺวาน, กาตุน, กริตฺวา, กริตฺวาน, กจฺจ, อธิกจฺจ, กริย, กริยาน, ปุรกฺขิตฺวา, กาเรตฺวา. อญฺญานิปิ ตุมนฺตาทีนิ โยเชตพฺพานิ.

ตตฺร กจฺจาติ กตฺวา. อธิกจฺจาติ อธิกำ กตฺวา. อกฺขรจินฺตกา ปน สทฺทสตฺถนยำ นิสฺสาย “อธิกิจฺจอิติ รูปำ อิจฺฉนฺติ, มยำ ปเนตาทิสำ รูปำ ปาฬิยา อนุกูลำ น โหตีติ น อิจฺฉาม. ตถา หิ เถริกาคาถายำ โคตมิยา ปรินิพฺพานวจเน “ปทกฺขิณำ กจฺจ นิปจฺจ ปาเทติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตตฺถ หิ ปทกฺขิณำ กตฺวาติ อตฺโถ. กจฺจาติ ปทสฺส ทสฺสเนน อธิกจฺจาติ ปทมฺปิ ทิฏฺฐเมว โหติ, เอส นโย อญฺญตฺราปิ ยถารหำ เวทิตพฺโพ.

กาตุ, กตฺตุ. กาตเว เพื่อกระทำ

กาเรตุ เพื่อให้กระทำ

กตฺวา, กตฺวาน กระทำแล้ว

กาตุน, กริตฺวา กระทำแล้ว

กริตฺวาน, กจฺจ กระทำแล้ว

อธิกจฺจ กระทำยิ่งแล้ว

กริย, กริยาน กระทำแล้ว

ปุรกฺขิตฺวา แวดล้อมแล้ว

กาเรตฺวา ให้กระทำแล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กจฺจ แปลว่า กระทำแล้ว. บทว่า อธิกจฺจ แปลว่า กระทำ ยิ่งแล้ว. อนึ่งนักไวยากรณ์อาศัยนัยจากคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤตประสงค์รูปว่า อธิกิจฺจ. แต่ข้าพเจ้า ไม่ประสงค์รูปเช่นนั้น เพราะเห็นว่าไม่สอดคล้องกับพระบาลีในเถริกาคาถา ตอนว่าด้วยการปรินิพพานของพระนางโคตมีซึ่งปรากฏพระบาลีว่า ปทกฺขิณํ กจฺจ นิปจฺจ ปาเท327 (ทำประทักษิณหมอบลงแทบเท้า). ก็ในพระบาลีนั้นมีความหมายว่า ปทกฺขิณํ กตฺวา (ทำประทักษิณ). เนื่องจากได้พบบทว่า กจฺจ ดังนั้น แม้บทว่า อธิกจฺจ ก็จัดว่าได้พบ เช่นกัน. พึงทราบนัยนี้แม้ในที่อื่นๆ ตามสมควร

อัตถาติสยโยคะของ กร ธาตุ

อิทานิ กโรติสฺส ธาตุสฺส อปฺปมตฺตกํ อตฺถาติสยโยคํ กถยาม- ตณฺหงฺกโร. การณา. ผรุสาหิ วาจาหิ ปกฺรุพฺพมาโน. สนฺเต น กุรุเต ปิยนฺติ.

ตตฺร ตณฺหงฺกโรติ เวเนยฺยานํ ตณฺหำ โลภำ กโรติ หึสตีติ ตณฺหงฺกโร. อถวา รูปกาย-ธมฺมกายสมฺปตฺติยา อตฺตนิ สกลโลกสฺส ตณฺหำ สิเนหำ กโรติ ชเนตีติ ตณฺหงฺกโร. การณาติ หึสนา. ปกฺรุพฺพมาโนติ หึสมาโน. สนฺเต น กุรุเต ปิยนฺติ สปฺปุริเส อตฺตโน ปิเย อิฏฺเฐ กนฺเต มนาเป น กโรตีติ อตฺโถ. อถวา ปิยำ ปิยายมาโน ตุสฺสมาโน โมทมาโน สนฺเต น กุรุเต น เสวตีติ อตฺโถ. ยถา “ราชานำ เสวตีติ เอตสฺมึ อตฺเถ ราชานำ ปิยำ กุรุเตติ สทฺทสตฺถวิทู มนฺเตนฺติ, ทุลฺลภายำ นีติ สาธุกำ มนสิกาตพฺพา.

บัดนี้ ข้าพเจ้าแสดงอัตถาติสยโยคะ๑ของ กร ธาตุสักเล็กน้อย.

ตณฺหงฺกโร พระพุทธเจ้าตัณหังกร

การณา การทรมาน

ผรุสาหิ วาจาหิ ปกฺรุพฺพมาโน328

เบียดเบียนอยู่ด้วยวาจาอันหยาบคาย

สนฺเต น กุรุเต ปิยำ329

ย่อมไม่ทำสัตบุรุษให้เป็นที่รัก

ในพากย์นั้น บทว่า ตณฺหงฺกโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ตณฺหงฺกร เพราะเป็นผู้ เบียดเบียนตัณหาคือความโลภของเหล่าเวไนยสัตว์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ตณฺหงฺกร เพราะเป็น ผู้กระทำคือก่อให้เกิดความรักแก่ชาวโลกทั้งมวลในตน เนื่องจากถึงพร้อมด้วยรูปกาย และ ธรรมกาย. บทว่า การณา แปลว่า การทรมาน. บทว่า ปกฺรุพฺพมาโน คือ เบียดเบียนอยู่. บาทพระคาถาว่า สนฺเต น กุรุเต ปิยำ มีความหมายว่า ไม่ทำสัตบุรุษ

ให้เป็นที่รัก คือเป็นที่ ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจของตน. อีกนัยหนึ่งมีความหมายว่า รักใคร่อยู่ ยินดีอยู่ ชอบใจอยู่ ย่อมไม่คบหาสัตบุรุษ ดังคำว่า ราชานำ เสวติ (ย่อมคบพระราชา) ในอรรถนี้ นักไวยากรณ์ กล่าวว่า ย่อมทำพระราชาให้เป็นที่รัก. หลักการเช่นนี้หาได้ยาก ควรใส่ใจไว้ให้ดี

อัตถุทธาระของ ปริกฺขาร ศัพท์

เอตฺถ จ ปริกฺขารสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร นียเต, “ปริกฺขาโรติ สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขิตฺตำ โหตีติ อาทีสุ ปริวาโร วุจฺจติ. “รโถ เสตปริกฺขาโร, ฌานกฺโข จกฺกวีริโยติอาทีสุ อลงฺกาโร. “เย จิเม ปพฺพชิเตน ชีวิต ปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพาติอาทีสุ สมฺภาโร. เอตฺเถตญฺหิ วุจฺจติ

สาสนญฺญหิ วิญฺญหิ ปริกฺขาโรติ สาสเน
ปริวาโร อลงฺกาโร สมฺภาโร จ ปวุจฺจติ.

ก็ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระ330 ของ ปริกฺขาร ศัพท์.

ปริกฺขาร ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ:-

อรรถปริวาร (เครื่องแวดล้อม)

ตัวอย่างเช่น

สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขิตฺตำ โหติ331

แวดล้อมดีแล้วด้วยเครื่องแวดล้อมนครทั้ง ๗ ประการ

อรรถอลงฺการ (เครื่องประดับ)

ตัวอย่างเช่น

รโถ เสตปริกฺขาโร, ฌานกฺโข จกฺกวีริโย332

รถมีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็นเพลา มีความเพียรเป็นล้อ

อรรถสมฺภาร (เครื่องค้ำจุน)

ตัวอย่างเช่น

เย จิเม ปพฺพชิเตน ชีวิตปริกฺขารา สมุทาเนตพฺพา333

เครื่องค้ำจุนชีวิตเหล่าใดอันบรรพชิตพึงแสวงหา

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

สาสนญฺญหิ วิญฺญหิ ปริกฺขาโรติ สาสเน
ปริวาโร อลงฺกาโร สมฺภาโร จ ปวุจฺจติ.

วิญญูชนผู้รอบรู้พระศาสนากล่าวเครื่องแวดล้อม, เครื่องประดับ และเครื่องอุดหนุนว่า ปริกฺขาร.

ชาคร = นิทฺทกฺขเย ตื่น

ชาคโรติ (ย่อมตื่น). ชาครำ (ตื่นอยู่).

ทีฆา ชาครโต รตฺติ334 (ราตรีของผู้ตื่นอยู่ยาวนัก)

ตนาที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลำ

สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหวฺโห อตฺถยุตฺติโต.

ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุมี ตนุ ธาตุเป็นต้นเพียงนี้ตาม กำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจธาตุอื่นในพระบาลี แล้วถือเอาตามความเหมาะสมแห่งอรรถ.

ตนาทิคโณยํ.

จบหมวด ตน ธาตุเป็นต้น.

รุธาทิฉกฺกํ วิวิธตฺถสารํ
มติงฺกรํ วิญฺญุชนาธิรามํ
อุฬารฉนฺเทหิ สุเสวนียํ
สุวณฺณหํเสหิ สุจึว ฐานํ.

หมวดธาตุ ๖ หมวดมี รุธ ธาตุเป็นต้น อันมีข้อ ความที่เป็นสาระนานัปการ ซึ่งก่อให้เกิดความรู้ ที่วิญญูชนชื่นชมยิ่งอันผู้มีฉันทะประเสริฐพึง

เสพด้วยดีเปรียบดั่งรมณียสถานที่สะอาดบริสุทธิ์ อันพระยาหงส์ทองเสพคุ้นด้วยดีฉะนั้น.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ รุธาทิฉกฺกํ นาม สตฺตรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๗ ชื่อว่ารุธาทิฉักกะในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารที่มาในพระไตรปิฎกอันมี องค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๘

จุราทิคณปริทีปนะ๑

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ ปจุรตฺถหิตกฺกรํ
จุราทิกคณนามํ นามโต อฏฺฐมํ คณํ.

แต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวคณะที่ ๘ ที่มีนามว่าจุราทิ-คณะโดยชื่อซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลเป็นอัน มาก[ต่อนักศึกษา].

จุร = เถยฺเย ลัก, ขโมย

เถนนำ เถยฺยำ, โจริกาติ วุตฺตำ โหติ. ตสฺมึ เถยฺเย จุรธาตุ วตฺตติ. โจเรติ, โจรยติ, โจโร, โจรี, โจริกา, โจเรตุ, โจรยิตุ, โจเรตฺวา, โจรยิตฺวา. กตฺตุตฺเถสุ เณณยตา จุราทิคณลกฺขณำ. การิเต- โจราเปติ, โจราปยติ, โจราเปตุ, โจราปยิตุ, โจราเปตฺวา, โจราปยิตฺวา. กมฺเม- ธนำ โจเรหิ โจริยติ, โจริตำ ธนำ. เอส นโย สพฺพตฺถ.

เถยฺย คือ การลัก, การขโมย . มีคำอธิบายว่ากิริยาแห่งโจร = ความเป็นขโมย. จุร ธาตุ ใช้ในความหมายว่า เถยฺย (การลัก, การขโมยหรือกิริยาแห่งความเป็นโจร) นั้น

โจเรติ ย่อมลัก, ย่อมขโมย

โจรยติ ย่อมลัก, ย่อมขโมย

โจโร โจรชาย

โจรี, โจริกา โจรหญิง

โจเรตุ เพื่อลัก, เพื่อขโมย

โจรยิตุ เพื่อลัก, เพื่อขโมย

โจเรตฺวาลักแล้ว, ขโมยแล้ว

โจรยิตฺวา ลักแล้ว, ขโมยแล้ว

เณ ณย ปัจจัยใช้เป็นเครื่องหมายของจุราทิคณะในอรรถกัตตา. เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า โจราเปติ, โจราปยติ (ย่อมให้ลัก, ย่อมให้ขโมย), โจราเปตุ, โจราปยิตุ (เพื่อให้ ลัก, เพื่อให้ขโมย), โจราเปตฺวา, โจราปยิตฺวา (ให้ลักแล้ว, ให้ขโมยแล้ว). เมื่อใช้ในอรรถ กรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า[โจริยติ, โจริตำ]

ตัวอย่างเช่น

ธนำ โจเรหิ โจริยติ ทรัพย์อันโจรทั้งหลายย่อมลัก

โจริตำ ธนำ ทรัพย์อันโจรทั้งหลายลักแล้ว

หลักการนี้สามารถนำไปใช้ได้ทุกแห่ง

กการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ก อักษร)

โลก = ทสฺสเน เห็น, ดู, แลดู

โลเกติ, โลกยติ, โอโลเกติ, โอโลกยติ, อุลฺโลเกติ, อุลฺโลกยติ, อปโลเกติ, อปโลกยติ, อาโลเกติ, อาโลกยติ, วิโลเกติ, วิโลกยติ. โลโก, อาโลโก, โลกนำ, โอโลกนำ, อุลฺโลกนำ, อาโลกนำ, วิโลกนำ, อปโลกนำ, อวโลกนำ. โอโลเกตุ, โอโลกยิตุ, โอโลเกตฺวา, โอโลกยิตฺวา. การิเต ปน “โอโลกาเปติ, โอโลกาปยติ, โอโลกาเปตุ, โอโลกาปยิตุ, โอโลกาเปตฺวา โอโลกาปยิตฺวา อิจฺเจวมาทีนิ โยเชตพฺพานิ. เอส นโย สพฺพตฺถาปิ.

โลเกติ, โลกยติ ย่อมแลดู

โอโลเกติ, โอโลกยติ ย่อมก้มดู

อุลฺโลเกติ, อุลฺโลกยติ ย่อมแหงนดู

อปโลเกติ, อปโลกยติ ย่อมบอก

อาโลเกติ, อาโลกยติ ย่อมแลดู

วิโลเกติ, วิโลกยติ ย่อมเหลียวดู

โลโก โลก

อาโลโก รัศมี

โลกนํ, โอโลกนํ การก้มดู

อุลฺโลกนํ การแหงนดู

อาโลกนํ การแลดู

วิโลกนํ การเหลียวดู

อปโลกนํ การบอก

อวโลกนํ การเอี้ยวดู

โอโลเกตุ, โอโลกยิตุ เพื่อก้มดู

โอโลเกตฺวา, โอโลกยิตฺวา ก้มดูแล้ว

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า โอโลกาเปติ, โอโลกาปยติ (ย่อมให้ก้มดู), โอโลกาเปตุ, โอโลกาปยิตุ (เพื่อให้ก้มดู), โอโลกาเปตฺวา โอโลกาปยิตฺวา (ให้ก้มดูแล้ว) เป็นต้น. หลักการนี้ นักศึกษาสามารถนำไปใช้ได้ทุกแห่ง

อธิบายบทว่า โลโก

ตตฺถ โลโกติ1 ตโย โลกา สงฺขารโลโก สตฺตโลโก โอกาสโลโกติ. ตตฺถ “เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกาติ อาคตฏฺฐาเน สงฺขารโลโก เวทิตพฺโพ. “สสฺสโต โลโกติ วา อสสฺสโต โลโกติ วาติ อาคตฏฺฐาเน สตฺตโลโก.

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ

ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา

ตาว สหสฺสธา โลโก

เอตฺถ เต วตฺตเต วโสติ

อาคตฏฺฐาเน โอกาสโลโก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า โลโก หมายความว่า โลกมี ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก และโอกาสโลก. ในโลก ๓ นั้น สังขารโลก พึงทราบในพระบาลีว่า เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา2 (โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร). สัตว์โลก พึงทราบในพระ บาลีว่า สสฺสโต โลโกติ วา อสสฺสโต โลโกติ วา3 ([เห็น]ว่าโลกเที่ยงบ้าง, ว่าโลกไม่เที่ยง บ้าง). โอกาสโลก พึงทราบในพระบาลีว่า

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ

ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา

ตาว สหสฺสธา โลโก

เอตฺถ เต วตฺตเต วโส.4

พระจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปรอบ (จักรวาฬ ทำให้)ทิศทั้งหลายสว่างไสวโดยที่มีประมาณเท่าใด โลกในที่มีประมาณเท่านั้นมีอยู่ ๑,๐๐๐ ส่วน อำนาจของท่านปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น.

อถวา โลโกติ ติวิโธ โลโก กิเลสโลโก ภวโลโก อินฺทฺริยโลโกติ. ตตฺถ ราคาทิ-กิเลสพหุลตาย กามาวจรสตฺตา กิเลสโลโก. ฌานาภิญฺญาปริพุทฺธิยา รูปาวจรสตฺตา ภวโลโก. อาเนญฺชสมาธิพหุลตาย วิสทินฺทฺริยตฺตา อรูปาวจรสตฺตา อินฺทฺริยโลโก. อถวา กิลิสฺสนํ กิเลโส, วิปากทุกฺขนฺติ อตฺโถ. ตสฺมา ทุกฺขพหุลตาย อปาเยสุ สตฺตา กิเลสโลโก. ตทญฺเญ สตฺตา สมฺปตฺติภวภาวโต ภวโลโก. ตตฺถ เย วิมุตฺติปริปาจเกหิ อินฺทฺริเยหิ สมนฺนาคตา สตฺตา, เต อินฺทฺริยโลโกติ เวทิตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า โลโก มีความหมายว่า โลกมี ๓ อย่าง คือ กิเลสโลก, ภวโลก และอินทรีย์โลก. ในโลก ๓ นั้น กิเลสโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้มีจิตหยั่งลงเป็นไปในกามภูมิ เพราะเป็นผู้มากไปด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น. ภวโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้มีจิตหยั่งลงเป็นไปใน รูปภูมิเพราะเป็นผู้ปรีชาด้วยฌานและอภิญญา. อินทรีย์โลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ผู้มีจิตหยั่งลง เป็นไปในอรูปภูมิเพราะความเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้าเนื่องจากเป็นผู้มากด้วยอาเนญชสมาธิ (อาเนญชสมาธิ = สมาธิที่ไม่หวั่นไหว)

อีกอย่างหนึ่ง ความเร่าร้อน ชื่อว่า กิเลส หมายถึงทุกข์ที่เป็นผล. กิเลสโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ในอบายเพราะมีความทุกข์มาก. ภวโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์อื่นจากนั้นเพราะมี สัมปัตติภพ. อินทริยโลก ได้แก่ เหล่าสัตว์ที่ถึงพร้อมด้วยอินทรีย์ที่บ่มความหลุดพ้น.

บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้

โลก ๓ ตามมติอรรถกถาชาดก

ชาตกฏฺฐกถายํ ปน

“สงฺขารโลโก สตฺตโลโก โอกาสโลโก ขนฺธโลโก อายตนโลโก ธาตุโลโกติ อเนกวิโธ โลโก. เอตฺถ เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา ฯเปฯ อฏฺฐารส โลกา อฏฺฐารส ธาตุโยติ เอตฺถ สงฺขารโลโก วุตฺโต. ขนฺธโลกาทโย ตทนฺโตคธาเยว. อยํ โลโก ปโร โลโก พฺรหฺมโลโก สเทวโกติอาทีสุ ปน สตฺตโลโก วุตฺโต.

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ

ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา

ตาว สหสฺสธา โลโก

เอตฺถ เต วตฺตเต วโสติ

เอตฺถ โอกาสโลโก วุตฺโตติ วุตฺตํ.8

ส่วนในชาดกอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า โลกมีหลายประเภทคือสังขาร-โลก, สัตว์โลก, โอกาสโลก, ขันธ์โลก, อายตนโลก และธาตุโลก.

บรรดาโลกเหล่านั้น:-

สังขารโลกพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลีนี้ว่า เอโก โลโก สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา...อฏฺฐารส โลกา อฏฺฐารส ธาตุโย5 (โลก ๑ คือสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วย อาหาร...โลก ๑๘ คือธาตุ ๑๘)

ขันธ์โลกเป็นต้นรวมลงในสังขารโลกนั่นเอง

ส่วนสัตว์โลกพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลีเป็นต้นว่า อยํ โลโก ปโร โลโก พฺรหฺมโลโก สเทวโก6 (โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลกพร้อมทั้งเทวโลก)

โอกาสโลกพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในพระบาลีนี้ว่า

ยาวตา จนฺทิมสูริยา ปริหรนฺติ

ทิสา ภนฺติ วิโรจมานา

ตาว สหสฺสธา โลโก

เอตฺถ เต วตฺตเต วโส.7

พระจันทร์และดวงอาทิตย์โคจรไปรอบ [จักรวาฬ ทำให้]ทิศทั้งหลายสว่างไสวโดยที่มีประมาณเท่าใด โลกในที่มีประมาณเท่านั้นมีอยู่ ๑,๐๐๐ ส่วน อำนาจของท่านปกแผ่ไปในโลกเหล่านั้น.

โลก ๓ โดยความหมาย

อตฺถโต ปน อินฺทฺริยพทฺธานํ ขนฺธานํ สมูโห สนฺตาโน จ สตฺตโลโก, รูปาทีสุ สตฺตวิสตฺตตาย สตฺโต, โลกิยติ เอตฺถ กุสลากุสลํ ตพฺพิปาโก จาติ. อนินฺทฺริยพทฺธานํ รูปานํ สมูโห สนฺตาโน จ โอกาสโลโก, โลกิยนฺติ เอตฺถ ตสา ถาวรา จ, เตสญฺจ โอกาสภูโตติ, ตทาธารณตาย เหส “ภาชนโลโกติปิ วุจฺจติ. ทุวิโธปิ เจส รูปาทิธมฺเม อุปาทาย ปญฺญตฺตตฺตา อุปาทาปญฺญตฺติภูโต อปรมตฺถสภาโว. สปฺปจฺจเย ปน รูปารูปธมฺเม อุปาทาย ปญฺญตฺตตฺตา ตทุภยสฺสาปิ อุปาทานานํ วเสน ปริยายโต ปจฺจยายตฺตวุตฺติตา อุปจริตพฺพา

ตทุภเย ขนฺธา สงฺขารโลโก, ปจฺจเยหิ สงฺขริยนฺติ, ลุชฺชนฺติ ปลุชฺชนฺติ จาติ. เอตฺถ ปจฺจยายตฺตวุตฺติตาย มคฺคผลธมฺมานมฺปิ สติปิ ลุชฺชนปลุชฺชนตฺเต เตภูมกธมฺมานเมว “โลโกติ อธิปฺเปตตฺตา นตฺถิ โลกตาปชฺชนํ. ตถา หิ เต “โลกุตฺตราติ วุตฺตา.

แต่โดยความหมาย ความชุมนุมและความสืบต่อแห่งขันธ์ที่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่า สัตว์โลก (โลกคือสัตว์). ชื่อว่า สตฺต เพราะความเป็นผู้ข้องในอารมณ์ต่างๆ มีรูปเป็นต้น. ชื่อว่าโลกเพราะเป็นที่เห็นกุศลอกุศล และผลของอกุศลนั้น

ความชุมนุมและความสืบต่อกันแห่งรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ ชื่อว่าโอกาสโลก เพราะทำการอธิบายว่า เป็นที่มองเห็นสิ่งที่เคลื่อนไม่ได้และสิ่งที่ติดอยู่กับที่คือเป็นโอกาส ของสิ่งที่เคลื่อนที่และสิ่งที่ติดอยู่กับที่นั้น. จริงอยู่ โอกาสโลกนี้ท่านเรียกว่าภาชนโลก ก็เพราะมีความเป็นที่รองรับสิ่งที่เคลื่อนที่และสิ่งที่ติดอยู่กับที่นั้น. โลกทั้งสองอย่างนี้มีสภาวะ ไม่ใช่ปรมัตถ์ซึ่งเป็นอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุ) เพราะบัญญัติขึ้นโดยอาศัย รูปธรรมเป็นต้น การที่โลกทั้งสองนั้นเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ควรกล่าวโดยปริยายด้วยอำนาจ ของอุปาทานทั้งหลาย เพราะบัญญัติขึ้นโดยอาศัยรูปธรรมและนามธรรมที่มีปัจจัย

ขันธ์ทั้งสองเหล่านั้น ชื่อว่าสังขารโลก เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งและเป็นสภาพพินาศ ในเรื่องนี้ แม้ความพินาศเสื่อมสูญแห่งธรรมคือมรรคผลจะมีอยู่ การถึงความเป็นโลกแห่ง ธรรมดังกล่าวย่อมไม่มี เพราะพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ว่า "โลก" ดังจะเห็นได้ว่า ธรรมเหล่านั้นได้รับการตรัสว่า "โลกุตตระ" (ธรรมพ้นโลก)

อธิบายบทว่า อาโลโก เป็นต้น

อาโลโกติ รสฺมิ, อาโลเกนฺติ เอเตน ภุโส ปสฺสนฺติ ชนา จกฺขุวิญฺญาณํ วาติ อาโลโก. โอโลกนนฺติ เหฏฺ ฐา เปกฺขนํ. อุลฺโลกนนฺติ อุทฺธํ เปกฺขนํ. อาโลกนนฺติ ปุรโต เปกฺขนํ. วิโลกนนฺติ ทฺวีสุ ปสฺเสสุ เปกฺขนํ, วิวิธา วา เปกฺขนํ.

อปโลกนนฺติ “สงฺฆํ อปโลเกตฺวาติอาทีสุ วิย ชานาปนํ. อวโลกนนฺติ “นาคาวโลกิตํ อวโลเกตฺวาติอาทีสุ 9 วิย ปุริมกายํ ปริวตฺเตตฺวา เปกฺขนํ. “อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหตีติ 10 เอตฺถาปิ ภาวเวเสน อาโลกนํ อาโลกิตํ วิโลกนํ วิโลกิตนฺติ อตฺโถ คเหตพฺโพ.

บทว่า อาโลโก ได้แก่ รัศมี. ชื่อว่า อาโลก เพราะทำให้หมู่ชนหรือจักขุวิญญาณ เห็นได้อย่างชัดเจน. บทว่า โอโลกนํ ได้แก่ การก้มดู. บทว่า อุลฺโลกนํ ได้แก่ การแหงนดู. บทว่า อาโลกนํ ได้แก่ การแลดู. บทว่า วิโลกนํ ได้แก่ การเหลียวดู หรือได้แก่การตรวจดู. บทว่า อปโลกนํ ได้แก่ การให้รู้ (การประกาศ, บอกเล่า, แจ้งให้ทราบ) เหมือนในคำว่า สงฺฆํ อปโลเกตฺวา (แจ้งให้สงฆ์ทราบ). บทว่า อวโลกนํ ได้แก่ การหันกายส่วนบนแลดู (เอี้ยวตัวดู) เหมือนในคำว่า นาคาวโลกิตํ อวโลเกตฺวา (ทอดพระเนตรเมืองไพศาลีเหมือน การเอี้ยวตัวดูของพระยาช้าง). แม้ในพระบาลีนี้ว่า อาโลกิเต วิโลกิเต สมฺปชานการี โหติ (ภิกษุย่อมทำความรู้สึกตัวในการแลดู ในการเหลียวดู) พึงถือเอาความหมายโดยความ เป็นภาวสาธนะว่า อาโลกิตะ คือ การแลดู, วิโลกิตะ คือ การเหลียวดู

ถก = ปฏิฆาเต (กระทบเฉพาะ) ปิด

ถเกติ. ถกยติ ทฺวารํ ปุริโส

ถเกติ ย่อมปิด

ถกยติ ทฺวารํ ปุริโส บุรุษย่อมปิดประตู

ตกฺก = วิตกฺเก ตรึก, ตริตรอง, ดำริ

ตกฺเกติ, วิตกฺเกติ, วิตกฺกยติ. ตกฺโก, วิตกฺโก, วิตกฺกิตา. ตตฺถ ตกฺกนํ ตกฺโก, อูหนนฺติ วุตฺตํ โหติ, เอวํ วิตกฺโก. อถวา วิตกฺเกนฺติ เอเตน, สยํ วา วิตกฺเกติ, วิตกฺกนมตฺตเมว วา เอตนฺติ วิตกฺโก. “ตกฺโก, วิตกฺโก, อปฺปนา, พฺยปฺปนา, เจตโส อภินิโรปนาติ อภิธมฺเม ปริยายสทฺทา วุตฺตา. วิตกฺเกตีติ วิตกฺกิตา, ปุคฺคโล. “อวิตกฺกิตา มจฺจุมุปพฺพชนฺตีติ ปาฬิ.

ตกฺเกติ ย่อมตรึก, ย่อมดำริ

วิตกฺเกติ ย่อมตรึก, ย่อมดำริ

วิตกฺกยติ ย่อมตรึก, ย่อมดำริ

ตกฺโก ความตรึก, ความดำริ

วิตกฺโก ความตรึก, ความดำริ

วิตกฺกิตา ผู้ตรึก, ผู้ดำริ

บรรดาบทเหล่านั้น ความตรึก ชื่อว่า ตกฺก มีคำอธิบายว่า ความดำริ. วิตกฺก ก็เช่นเดียวกัน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า วิตกฺก เพราะเป็นเหตุให้สัมปยุตธรรมตรึก หรือเป็น สภาวะตรึกเอง หรือเป็นเพียงความตรึก. ในอภิธรรมแสดงศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของวิตก ไว้ดังนี้ คือ ตกฺก, วิตกฺก, อปฺปนา, พฺยปฺปนา, เจตโส อภินิโรปนา. 11 บุคคล ชื่อว่า วิตกฺกิตา เพราะย่อมตรึก ดังสาธกในพระบาลีว่า อวิตกฺกิตา มจฺจุมุปพฺพชนฺติ12 (บุคคลเหล่านั้น ไม่ตรึกถึงความข้อนี้จึงเข้าถึงความตาย)

อกิ = ลกฺขเณ กำหนด, หมาย, เป็นเครื่องหมาย

ลกฺขณํ สญฺญาณํ, สญฺชานนการณนฺติ วุตฺตํ โหติ. อตฺริทํ สลฺลกฺขิตพฺพํ. เย อิมสฺมึ จุราทิคเณ อเนกสฺสรา อสโยคนฺตา อิการานุพนฺธวเสน นิทฺทิฏฺฐา ธาตโว, เต เอวํ วุตฺเตหิ อิเมหิ ตีหิ ลกฺขเณหิ สมนฺนาคตา อาขฺยาตตฺตํ นามิกตฺตญฺจ ปาปุณนฺตา เอกนฺตโต นิคฺคหีตาคเมน นิปฺผนฺนรูปาเยว ภวนฺติ, น กตฺถจิปิ วิคตนิคฺคหีตาคมรูปานิ ภวนฺติ. องฺเกติ, องฺกยติ. องฺกนํ, องฺโก. สมาเส ปน “สสงฺโก, จกฺกงฺกิตจรโณติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ.

ลักษณะพิเศษ

ของธาตุในหมวดจุราทิคณะ

ลกฺขณ คือ ความเป็นเครื่องหมาย มีคำอธิบายว่า เหตุแห่งการหมายรู้. ในเรื่องนี้ ควรกำหนดข้อความดังต่อไปนี้:- ในจุราทิคณะนี้ ธาตุทั้งหลายที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการเหล่านี้ คือ มีสระหลายตัว, ไม่มีสังโยคเป็นที่สุด และถูกแสดงด้วย อิ อักษรอนุพันธ์ เมื่อใช้เป็นบทอาขยาตและบทนาม จะสำเร็จรูปโดยการลงนิคคหิตอาคมอย่างแน่นอน ไม่มีรูปที่ปราศจากนิคคหิตอาคมในที่ใดๆ

ตัวอย่างเช่น

องฺเกติ ย่อมกำหนด

องฺกยติ ย่อมกำหนด

องฺกนํ การกำหนด

องฺโก เครื่องหมาย, รอย, ตัก, เอว, พก

อนึ่ง เมื่อใช้เป็นบทสมาส จะมีรูปสำเร็จว่า สสงฺโก (พระจันทร์[มีกระต่ายเป็นเครื่อง หมาย]), จกฺกงฺกิตจรโณ (มีพระบาทหมายด้วยจักร หรือเป็นลายจักร) เป็นต้น

สกฺก วกฺก = ภาสเน กล่าว, พูด

สกฺเกติ, สกฺกยติ. วกฺเกติ, วกฺกยติ

สกฺเกติ ย่อมกล่าว

สกฺกยติ ย่อมกล่าว

วกฺเกติ ย่อมกล่าว

วกฺกยติ ย่อมกล่าว

นกฺก วกฺก = นาสเน ทำให้พินาศ, พินาศ

นกฺเกติ, นกฺกยติ. วกฺเกติ, วกฺกยติ

นกฺเกติ ย่อมพินาศ

นกฺกยติ ย่อมพินาศ

วกฺเกติ ย่อมพินาศ

วกฺกยติ ย่อมพินาศ

จกฺก จุกฺก = พฺยถเน ทำอันตราย, ทำร้าย

จกฺเกติ, จกฺกยติ. จุกฺเกติ, จุกฺกยติ. จกฺกำ. จกฺกนฺติ เกนฏฺเฐน จกฺกำ? จกฺเกติ พฺยถติ หึสตีติ อตฺเถน จกฺกำ. จกฺกสทฺโท13

สมฺปตฺติยำ ลกฺขเณ จ รถงฺเค อิริยาปเถ

ทาเน รตฺนธมฺมขุร- จกฺกาทีสุ ปทิสฺสติ.

“จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว จกฺกานิ เยหิ สมนฺนาคตานำ เทวมนุสฺสานนฺติอาทีสุ หิ อยำ สมฺปตฺติยำ ทิสฺสติ. “ปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานีติ เอตฺถ ลกฺขเณ. “จกฺกำว วหโต ปทนฺติ เอตฺถ รถงฺเค. “จตุจกฺกำ นวทฺวารนฺติ เอตฺถ อิริยาปเถ. “ทท ภุญฺช จ มา จปฺปมาโท, จกฺกำ วตฺตสฺสุ ปาณินนฺติ เอตฺถ ทาเน. “ทิพฺพำ จกฺกรตนำ ปาตุรโหสีติ เอตฺถ รตนจกฺเก. “มยา ปวตฺติตำ จกฺกนฺติ เอตฺถ ธมฺมจกฺเก. “อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส, จกฺกำ ภมติ มตฺถเกติ เอตฺถ ขุรจกฺเก. “ขุรปริยนฺเตน เจปิ จกฺเกนาติ เอตฺถ ปหรณจกฺเก. “อสนิวิจกฺกนฺติ เอตฺถ อสนิมณฺฑเลติ.

จกฺเกติ ย่อมทำอันตราย

จกฺกยติ ย่อมทำอันตราย

จุกฺเกติ ย่อมทำอันตราย

จุกฺกยติ ย่อมทำอันตราย

จกฺกำ จักร

อัตถุทธาระของ จกฺก ศัพท์

จกฺก ศัพท์มีอรรถดังนี้คือ.

สมฺปตฺติยำ ลกฺขเณ จ รถงฺเค อิริยาปเถ

ทาเน รตฺนธมฺมขุร- จกฺกาทีสุ ปทิสฺสติ.

สัมปัตติ (ความถึงพร้อม), ลักษณะ (ลายลักษณ์ที่ฝ่า พระบาท),ล้อเกวียนหรือล้อรถ, อิริยาบถ, ทาน (วัตถุทาน), รตนจักร, ธรรมจักร, จักรกรด-จักรคม เป็นต้น.

อรรถสมฺปตฺติ (ความถึงพร้อม)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว จกฺกานิ เยหิ สมนฺนาคตานํ เทวมนุสฺสานำ14

ภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ย่อมเป็นไปแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้เพียบพร้อมด้วย ความถึงพร้อม [ด้วยกาล คติ อุปธิ และปโยคะ]เหล่าใด

อรรถลกฺขณ (ลายลักษณ์)

ตัวอย่างเช่น

ปาทตเลสุ จกฺกานิ ชาตานิ15

กงจักร[ลายลักษณ์]เกิดที่ฝ่าพระบาทแล้ว

อรรถรถงฺค (ล้อเกวียน-รถ)

ตัวอย่างเช่น

จกฺกำว วหโต ปทำ16

เหมือนล้อเกวียนบดตามรอยเท้าโคตัวลากเกวียนไป

อรรถอิริยาปถ (อิริยาบถ)

ตัวอย่างเช่น

จตุจกฺกำ นวทฺวารำ17

มีอิริยาบถ ๔ มีทวาร ๙

อรรถทาน (วัตถุทาน)

ตัวอย่างเช่น

ทท ภุญฺช จ มา จปฺปมาโท, จกฺกำ วตฺตสฺสุ ปาณินำ18

ขอพระองค์จงประทานแก่คนเหล่าอื่นแล้วค่อยเสวย อย่าทรงประมาทเลย ยังวัตถุ ทานให้เป็นไปแก่สัตว์ทั้งหลายเถิด

อรรถรตนจกฺก (รตนจักร)

ตัวอย่างเช่น

ทิพฺพำ จกฺกรตนำ ปาตุรโหสิ19

รตนจักร (จักรแก้ว) อันเป็นทิพย์ปรากฏขึ้น

อรรถธมฺมจกฺก (ธรรมจักร)

ตัวอย่างเช่น

มยา ปวตฺติตำ จกฺกำ20

ธรรมจักร อันเราให้เป็นไปแล้ว (เผยแผ่แล้ว)

อรรถขุรจกฺก (จักรกรด-จักรคม)

ตัวอย่างเช่น

อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส, จกฺกำ ภมติ มตฺถเก21

จักรกรดหมุนอยู่บนกระหม่อมของสัตว์ผู้ถูกความอิจฉาครอบงำแล้ว

อรรถปหรณจกฺก (จักรสำหรับประหาร)

ตัวอย่างเช่น

ขุรปริยนฺเตน เจปิ จกฺเกน22

ด้วยจักรอันมีคมโดยรอบ (เหมือนมีดโกน)

อรรถอสนิมณฺฑล (รัศมีแห่งสายฟ้า)

ตัวอย่างเช่น

อสนิวิจกฺกำ23

[ปลายมัน]เหมือนรัศมีแห่งสายฟ้า

ตกิ = พนฺธเน ผูก, พัน, จำจอง

ตงฺเกติ ย่อมผูก

ตงฺกยติ ย่อมผูก

อกฺก = ถวเน ชม, ชมเชย, ยกย่อง, สรรเสริญ

ถวนำ ถุติ. อกฺเกติ, อกฺกยติ. อกฺโก. อกฺโกติ สูริโย. โส หิ มหาชุติตาย อกฺกิยติ อภิตฺถวิยติ ตปฺปสนฺเนหิ ชเนหีติ อกฺโก. ตถา หิ ตสฺส “นตฺถิ สูริยสมา อาภา. อุเทตยำ จกฺขุมา เอกราชาติอาทินา อภิตฺถุติ ทิสฺสติ.

ถวน คือ การชมเชย.

อกฺเกติ ย่อมชม, ย่อมชมเชย

อกฺกยติ ย่อมชม, ย่อมชมเชย

อกฺโก พระอาทิตย์

บทว่า อกฺโก ได้แก่ พระอาทิตย์. ก็พระอาทิตย์นั้น ชื่อว่า อกฺก เพราะเป็นสิ่งที่ชน ทั้งหลายผู้เลื่อมใสในพระอาทิตย์นั้นชมเชย. จริงอยู่ คำชมพระอาทิตย์นั้นมีปรากฏใน พระบาลีโดยนัยเป็นต้นว่า นตฺถิ สูริยสมา อาภา24 (แสงสว่างอันเสมอด้วยพระอาทิตย์ไม่มี). อุเทตยำ จกฺขุมา เอกราชา25 (พระอาทิตย์ผู้เป็นดวงตาของโลกผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้...)

หิกฺก = หึสายำ เบียดเบียน

หิกฺเกติ ย่อมเบียดเบียน

หิกฺกยติ ย่อมเบียดเบียน

นิกฺก = ปริมาเณ ปริมาณ, นับ

นิกฺเกติ ย่อมนับ

นิกฺกยติ ย่อมนับ

พุกฺก = ภสฺสเน เห่า, หอน

เอตฺถ สุนขภสฺสนํ ภสฺสนนฺติ คเหตพฺพํ, น วาจาสงฺขาตํ ภสฺสนํ. พุกฺเกติ, พุกฺกยติ. เอตฺถ จ “พุกฺกยติ สา โจเรอิติ โลกิยปฺปโยโค เวทิตพฺโพ. ภูวาทิคเณ ปน “พุกฺกติ สาติ รูปี ภวติ. อญฺโญ ตุ “พุกฺก ปริภาสเนอิติ ปฐติ, เอวํ ปฐนฺเตปิ สุนขภสฺสนเมวาธิปฺเปตํ.

ในอรรถนี้ การเห่าของสุนัขพึงถือว่า ภสฺสน. ไม่ใช่การสนทนากล่าวคือการเจรจา. พุกฺเกติ,พุกฺกยติ (ย่อมเห่า). ก็ในที่นี้ นักศึกษา พึงทราบตัวอย่างจากคัมภีร์ทางโลก[วรรณ กรรมสันสกฤต] ว่า พุกฺกยติ สา โจเร (สุนัขเห่าโจร). ส่วนในภูวาทิคณะ (ธาตุนี้) จะมีรูปว่า พุกฺกติ สา (สุนัขย่อมเห่า). แต่บางอาจารย์กล่าวว่า พุกฺก ปริภาสเน (พุกฺก ธาตุใช้ใน ความหมายว่า "กล่าว". แม้จะกล่าวไว้เช่นนี้ แต่ก็หมายเอาการเห่าของสุนัขนั่นเอง

ทก ลก = อสฺสาทเน ยินดี, เพลิดเพลิน

ทเกติ, ทกยติ ย่อมยินดี

ลเกติ, ลกยติ ย่อมยินดี

ตกฺก โลก = ภาสายํ กล่าว, พูด

ตกฺเกติ, ตกฺกยติ ย่อมกล่าว

โลเกติ, โลกยติ ย่อมกล่าว

จิก สิก = อามสเนจับต้อง, ถูกต้อง

จิเกติ, จิกยติ ย่อมจับต้อง

สิเกติ, สิกยติ ย่อมจับต้อง

กการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ก อักษร.

ขการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ข อักษร)

ลกฺข = ทสฺสนงฺเกสุ เห็น; กำหนด, เครื่องหมาย

ทสฺสนํ ปสฺสนํ. องฺโก ลญฺฉนํ. ลกฺเขติ, ลกฺขยติ. สลฺลกฺเขติ, สลฺลกฺขยติ. ลกฺขํ วิชฺฌติ อุสุนา, ลกฺขํ กโรติ. [ปาฬินิทสฺสนํ]

คงฺคาย วาลุกา ขีเย อุทกํ ขีเย มหณฺณเว

มหิยา มตฺติกา ขีเย ลกฺเข น มม พุทฺธิยา.

กปฺปลกฺขณํ. โคลกฺขณํ. อิตฺถิลกฺขณํ. ธมฺมานํ ลกฺขณํ. สลฺลกฺขนา. อุปลกฺขนา. ปจฺจุปลกฺขนา. ลกฺข ธาตุยา ยุปจฺจยนฺตาย สมาทิปุพฺพานํ รูปานํ นกาโร ทนฺตโช.

ทสฺสน คือ การเห็น. องฺก คือ การกำหนด, เครื่องหมาย.

ลกฺเขติ, ลกฺขยติ ย่อมเห็น

สลฺลกฺเขติ, สลฺลกฺขยติ ย่อมกำหนด

ลกฺขํ วิชฺฌติ อุสุนา ยิงเป้าด้วยลูกศร

ลกฺขํ กโรติ ย่อมทำเครื่องหมาย, คะแนน

คงฺคาย วาลุกา ขีเย อุทกํ ขีเย มหณฺณเว

มหิยา มตฺติกา ขีเย ลกฺเข น มม พุทฺธิยา.26

ทรายในแม่น้ำคงคาพึงสิ้นไป น้ำในห้วงน้ำใหญ่ พึงสิ้น ไป ดินในแผ่นดินพึงสิ้นไป การแก้ปัญหาด้วยความรู้ ของข้าพระองค์ย่อมไม่สิ้นไปด้วยคะแนน.

กปฺปลกฺขณํ (ลักษณะกัปป์), โคลกฺขณํ (ลักษณะโค). อิตฺถิลกฺขณํ (ลักษณะหญิง). ธมฺมานํ ลกฺขณํ (ลักษณะของธรรม). สลฺลกฺขนา (การกำหนด). อุปลกฺขนา (การเข้าไป กำหนด). ปจฺจุปลกฺขนา27 (การเข้าไปกำหนดโดยเฉพาะ). รูปสำเร็จของ ลกฺข ธาตุที่ลง ยุ ปัจจัยมี สํ อุปสรรคเป็นต้นเป็นบทหน้าต้องเป็นนอักษรที่เกิดในตาลุฐานเท่านั้น

ภกฺข = อทเน กิน, บริโภค

ภกฺเขติ, ภกฺขยติ. ภกฺโข โน ลทฺโธ. ภกฺขยนฺติ มิคาธมา.

ภูวาทิคเณ ปน “ภกฺขตีติ รูปํ.

ภกฺเขติ, ภกฺขยติ ย่อมกิน

ภกฺโข โน ลทฺโธ28 อาหารอันเราทั้งหลายได้แล้ว

ภกฺขยนฺติ มิคาธมา29 พวกสุนัขจิ้งจอกพากันกัดกิน

ก็ (ธาตุนี้) หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีรูปว่า ภกฺขติ (ย่อมกิน, ย่อมบริโภค)

นกฺข = สมฺพนฺเธ สัมพันธ์, เกี่ยวเนื่อง

นกฺเขติ ย่อมเกี่ยวเนื่อง

นกฺขยติ ย่อมเกี่ยวเนื่อง

มกฺข = มกฺขเน ทา, ทำให้เปื้อน; ลบหลู่

มกฺเขติ, มกฺขยติ. มกฺโข, มกฺขี. ตตฺถ มกฺโขติ ปเรหิ กตคุณํ มกฺเขติ ปิสตีติ มกฺโข, คุณธสนา. “มกฺขํ อสหมาโนติ เอตฺถ ปน อตฺตนิ ปเรหิ กตํ อวมญฺญนํ มกฺโขติ วุจฺจติ.

มกฺเขติ ย่อมทา, ย่อมทำให้เปื้อน

มกฺขยติ ย่อมทา, ย่อมทำให้เปื้อน

มกฺโข การลบหลู่คุณท่าน

มกฺขี ผู้ลบหลู่คุณท่าน

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มกฺโข มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มกฺข เพราะลบหลู่บุญคุณ ที่ผู้อื่นทำแล้ว ได้แก่ กำจัดบุญคุณ. ส่วนในข้อความนี้ว่า มกฺขํ อสหมาโน (ไม่อดกลั้นอยู่ซึ่ง ความดูหมิ่น) การดูหมิ่นในสิ่งที่ผู้อื่นได้เคยทำไว้แก่ตนท่านเรียกว่า มกฺข.

ยกฺข = ปูชายํ บูชา, เคารพ, นับถือ

ยกฺเขติ, ยกฺขยติ. ยกฺโข.

ยกฺโขติ มหานุภาโว สตฺโต. ตถา หิ “ปุจฺฉามิ ตํ มหายกฺข, สพฺพภูตานมิสฺสราติ เอตฺถ สกฺโก เทวราชา “ยกฺโขติ วุตฺโต. อถวา ยกฺโขติ ยกฺขโยนิยํ นิพฺพตฺตสตฺโต. สพฺเพปิ วา สตฺตา “ยกฺขาติ วุจฺจนฺติ. “ปรมยกฺขวิสุทฺธึ ปญฺญาเปนฺตีติ เอตฺถ หิ ยกฺขสทฺโท สตฺเต วตฺตติ. ตถา หิ ยกฺโขปิ31 สตฺโตปิ เทโวปิ สกฺโกปิ ขีณาสโวปิ ยกฺโขเยว นาม, มหานุภาวตาย ยกฺขิยติ สรณคเตหิ ชเนหิ นานาปจฺจเยหิ นานาพลีหิ จ ปูชิยตีติ ยกฺโข.

สตฺเต เทเว จ สกฺเก จ ขีณาสเว จ รกฺขเส

ปญฺจสฺเวเตสุ อตฺเถสุ ยกฺขสทฺโท ปวตฺตติ.

ยกฺเขติ, ยกฺขยติ ย่อมบูชา

ยกฺโข ยักษ์

บทว่า ยกฺโข ได้แก่ บุคคลผู้มีอานุภาพมาก. จริงอย่างนั้น ท้าวสักกเทวราช ท่าน เรียกว่า ยกฺข ดังสาธกในพระบาลีว่า ปุจฺฉามิ ตํ มหายกฺข, สพฺพภูตานมิสฺสร30 (ข้าแต่ มหายักษ์[ท้าวสักกะ]ผู้เป็นใหญ่ของสรรพสัตว์ ข้าพเจ้าขอถามท่าน)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ยกฺโข ได้แก่ สัตว์ผู้บังเกิดในกำเนิดยักษ์ หรือสัตว์โลกทั้งหมด ท่านเรียกว่า ยกฺข. ก็ ยกฺข ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า "สัตว์โลก" มีสาธกในพระบาลีว่า ปรมยกฺขวิสุทฺธึ ปญฺญาเปนฺติ (บัญญัติความบริสุทธิ์ของสัตว์โลกอย่างยิ่ง)

อัตถุทธาระของ ยกฺข ศัพท์

จริงอย่างนั้น ยักษ์ก็ดี สัตว์โลกก็ดี เทพก็ดี ท้าวสักกะ (พระอินทร์) ก็ดี พระขีณาสพ ก็ดี ได้ชื่อว่า ยกฺข ทั้งนั้น. ชื่อว่า ยกฺข เพราะเป็นผู้ที่ชนทั้งหลายผู้นับถือว่าเป็นสรณะบูชา ด้วยปัจจัยและพลีกรรมต่างๆ เนื่องจากมีอานุภาพมาก

สตฺเต เทเว จ สกฺเก จ ขีณาสเว จ รกฺขเส

ปญฺจสฺเวเตสุ อตฺเถสุ ยกฺขสทฺโท ปวตฺตติ.

ยกฺข ศัพท์ใช้ในความหมาย ๕ ประการเหล่านี้ คือ สัตว์โลก, เทพ, ท้าวสักกะ (พระอินทร์), พระขีณาสพ และรากษส (ยักษ์กินมนุษย์).

ลกฺข = อาโลจเน เพ่ง, เล็ง

ลกฺเขติ, ลกฺขยติ. ลกฺขํ วิชฺฌติ อุสุนา.

ลกฺเขติ, ลกฺขยติ ย่อมเพ่ง, ย่อมเล็ง

ลกฺขํ วิชฺฌติ อุสุนา ยิงเป้าด้วยลูกศร

โมกฺข = อาสเน นั่ง, เป็นที่นั่ง

โมกฺเขติ ย่อมนั่ง

โมกฺขยติ ย่อมนั่ง

รุกฺข = ผารุสฺเส หยาบช้า, หยาบคาย

ผารุสฺสํ ผรุสภาโว.

รุกฺเขติ, รุกฺขยติ. สมาเส “รุกฺขเกโส, อติรุกฺขวจโนติ รูปานิ. เอตฺถ จ “สมโณ อยํ ปาโป อติรุกฺขวาโจติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. ตตฺถ อติรุกฺขวาโจติ อติผรุสวจโนติ อตฺโถ.

ผารุสฺส คือ ความหยาบช้า, หยาบคาย.

รุกฺเขติ ย่อมหยาบช้า

รุกฺขยติ ย่อมหยาบช้า

เมื่อใช้เป็นบทสมาสจะมีรูปว่า รุกฺขเกโส (มีผมหยาบ), อติรุกฺขวจโน (ผู้มีวาจา หยาบช้านัก). ก็ในคำนี้มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า สมโณ อยํ ปาโป อติรุกฺขวาโจ32 (สมณะ รูปนี้ชั่วมีวาจาหยาบช้านัก). บทว่า อติรุกฺขวาโจ ได้แก่ มีถ้อยคำหยาบช้านัก

ขการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ข อักษร.

คการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ค อักษร)

ลิงฺค = จิตฺตีกรเณ ทำให้วิจิตร

จิตฺตีกรณํ วิจิตฺรภาวกรณํ. ลิงฺเคติ, ลิงฺคยติ, ลิงฺคํ. เอตฺถ ลิงฺคํ นาม ทีฆรสฺสกิสถูล-ปริมณฺฑลาทิเภทํ สณฺฐานนฺติ คหเณ อตีว ยุชฺชติ. ตญฺหิ นานปฺปกาเรหิ วิจิตฺรํ โหติ, ลิงฺคียติ วิจิตฺตํ กริยติ อวิชฺชาตณฺหากมฺเมหิ อุตุนา วา จุณฺณาทีหิ วา สรีรมิติ ลิงฺคํ, อชฺฌตฺตสนฺตาน-ติณรุกฺขาทิกุณฺฑลกรณฺฑกาทีสุ ปวตฺตสณฺฐานวเสเนตํ ทฏฺฐพฺพํ.

ลิงฺคสทฺโท สทฺเท สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺเต อิตฺถิพฺยญฺชเน ปุริสพฺยญฺชเน สญฺญาเณ อากาเร จาติ อิเมสุ อตฺเถสุ ทิสฺสติ. อยญฺหิ “รุกฺโขติ วจนํ ลิงฺคนฺติ เอตฺถ สทฺเท ทิสฺสติ. “สต- ลิงฺคสฺส อตฺถสฺสาติ33เอตฺถ สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺเต. “เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภวตี”ติ 34 เอตฺถ อิตฺถิพฺยญฺชเน. “ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานนฺติ 35เอตฺถ ปุริส-พฺยญฺชเน. “เตน ลิงฺเคน ชานาม, ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสตีติ

36 เอตฺถ สญฺญาเณ “เตหิ ลิงฺเคหิ เตหิ นิมิตฺเตหิ เตหิ อากาเรหิ อาคนฺตุกภาโว ชานิตพฺโพ “อาคนฺตุกา อิเมติ เอตฺถ อากาเร ทิสฺสติ.

สทฺเท จ ตนฺนิมิตฺเต จ กาฏโกฏจิกาย จ

ลกฺขเณ เจว อากาเร ลิงฺคสทฺโท ปวตฺตติ.

จิตฺตีกรณ คือ การกระทำความวิจิตร.

ลิงฺเคติ ย่อมทำให้วิจิตร

ลิงฺคยติ ย่อมทำให้วิจิตร

ลิงฺคํ สัณฐาน

วิเคราะห์ ลิงฺค ศัพท์

ในที่นี้ เมื่อถือเอาว่า ขึ้นชื่อว่า ลิงค์ คือสัณฐานที่ต่างกันโดยเป็นสภาพยาว, สั้น, อ้วน, ผอม และกลมเป็นต้น ย่อมสมควรเป็นอย่างยิ่ง เพราะสัณฐานนั้นเป็นสภาพวิจิตรโดย ประการต่างๆ. อีกนัยหนึ่ง ร่างกาย ชื่อว่า ลิงค์ เพราะถูกกระทำให้วิจิตรโดยอวิชชา ตัณหา และกรรมโดยอุณหภูมิ หรือโดยผงจันทน์เป็นต้น. คำว่า ลิงค์ นี้ พึงทราบโดยเนื่องด้วย สัณฐานที่เป็นไปในอัชฌัตตสันดาน[คือร่างกายที่มีใจครอง] และพาหิรสันดาน[คือสิ่งที่ไม่มี ใจครอง]อันมีหญ้าและต้นไม้เป็นต้นพร้อมทั้งตุ้มหูและผอบเป็นต้น

อัตถุทธาระของ ลิงฺค ศัพท์

ลิงฺค ย่อมปรากฏในอรรถเหล่านี้คือ[นาม]ศัพท์, เหตุทำให้เกิดศัพท์, อวัยวะเพศ ของสตรี, อวัยวะเพศของบุรุษ, เครื่องหมาย และอาการ

ความพิสดารว่า ลิงฺค ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏใน[นาม]ศัพท์ ในอุทาหรณ์นี้ว่า รุกฺโขติ วจนํ ลิงฺคํ (คำว่า รุกฺโข เป็นนามศัพท์). ย่อมปรากฏในเหตุทำให้เกิดศัพท์ ในอุทาหรณ์นี้ว่า สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส (เนื้อความที่มีเหตุให้เกิดศัพท์นับร้อยอย่าง). ย่อมปรากฏในอวัยวะเพศ ของสตรี ในอุทาหรณ์นี้ว่า เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภวติ (ในสมัยนั้น อวัยวะเพศของสตรีย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง). ย่อมปรากฏในอวัยวะเพศของ บุรุษ ในอุทาหรณ์นี้ว่า ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ (อวัยวะเพศของบุรุษ, นิมิตของบุรุษ, การเล่นของบุรุษ และอากัปกิริยาของบุรุษ). ย่อมปรากฏในเครื่องหมาย ในอุทาหรณ์นี้ว่า เตน ลิงฺเคน ชานาม, ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสติ (ด้วยเครื่องหมายนั้น พวกเรารู้ว่า พระพุทธเจ้าจัก อุบัติขึ้น). ย่อมปรากฏในอาการ ในอุทาหรณ์นี้ว่า เตหิ ลิงฺเคหิ เตหิ นิมิตฺเตหิ เตหิ อากาเรหิ อาคนฺตุกภาโว ชานิตพฺโพ “อาคนฺตุกา อิเมติ (ความเป็นอาคันตุกะ พึงทราบว่า บุคคล เหล่านี้ เป็นอาคันตุกะด้วยอาการเหล่านั้น ด้วยนิมิตเหล่านั้น ด้วยเหตุเหล่านั้น)๑

สทฺเท จ ตนฺนิมิตฺเต จ กาฏโกฏจิกาย จ

ลกฺขเณ เจว อากาเร ลิงฺคสทฺโท ปวตฺตติ.

ลิงฺค ศัพท์ ย่อมเป็นไปใน[นาม]ศัพท์, เหตุทำให้เกิด ศัพท์, อวัยวะเพศของสตรี, อวัยวะเพศของบุรุษ, เครื่องหมาย, และอาการ.

มค = อนฺเวสเน ตามหา, แสวงหา

มเคติ, มคยติ. มิโค, มโค, มโค, มคยมาโน.

เอตฺถ จ “ยถา พิฬาโร มูสิกํ มคยมาโนติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. “มิโคติ จ “มโคติ จ จตุปฺปโท ปวุจฺจติ. เอตฺถ มิโคติ มคยติ อิโต จิโต โคจรํ อนฺเวสติ ปริเยสตีติ มิโค. เอวํ มโค. เอตฺถ วิเสสโต หริณมิโค มิโค นาม. สามญฺญโต ปน อวเสสาปิ จตุปฺปทา “มิโคอิจฺเจว วุจฺจนฺติ. ตถา หิ สุสีมชาตเก “กาฬา มิคา เสตทนฺตา ตว อิเม ปโรสหสฺสํ เหมชาลาภิสญฺฉนฺนาติ เอตสฺมึ ปาฬิปฺปเทเส หตฺถิโนปิ มิคสทฺเทน วุตฺตา “กาฬมิคาติ.

อถวา มคิยติ ชีวิตกปฺปนตฺถาย มํสาทีหิ อตฺถิเกหิ ลุทฺเทหิ อนฺเวสิยติ ปริเยสิยตีติ มิโค, อรญฺญชาตา สสปสทหริเณเณยฺยาทโย จตุปฺปาทา, เอวํ มโค. “อตฺถํ น ลภเต มโคติ เอตฺถ ปน มโค วิยาติ มโค, พาโลติ อตฺโถ.

มเคติ ย่อมแสวงหา

มคยติ ย่อมแสวงหา

มิโค, มโค เนื้อ

มคยมาโน แสวงหาอยู่

ก็ในคำว่า มิคยมาโน นี้ มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ยถา พิฬาโร มูสิกํ มคยมาโน37 (ดุจแมวตามหาหนู). สัตว์ ๔ เท้าท่านเรียกว่า มิค และ มค

วิเคราะห์/วินิจฉัย มิค ศัพท์

ในที่นี้ บทว่า มิโค มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มิค เพราะเที่ยวแสวงหาอาหารทาง โน้นทางนี้. คำว่า มโค ก็เช่นเดียวกัน. ในที่นี้ว่าโดยพิเศษเนื้อกวาง ชื่อว่า มิค. แต่ว่าโดย ทั่วไป (ไม่เจาะจง) สัตว์ ๔ เท้าแม้ที่เหลือทั้งหมดท่านเรียกว่า มิค. จริงอย่างนั้น ในสุสิม-ชาดก ในข้อความพระบาลีนี้ว่า กาฬา มิคา เสตทนฺตา ตว อิเม ปโรสหสฺสํ เหมชาลา-ภิสญฺฉนฺนา38 (ช้าง ๑,๐๐๐ เชือกกว่าเหล่านี้ซึ่งมีผิวสีดำ มีงาขาว คลุมไว้ด้วยข่ายทองมีอยู่ แก่พระองค์) แม้ช้างทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วด้วย มิค ศัพท์ว่า กาฬมิคา

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิค เพราะถูกนายพรานทั้งหลายผู้ต้องการเนื้อเป็นต้น เที่ยว เสาะแสวงหาเพื่อนำมาเลี้ยงชีวิต ได้แก่ สัตว์ ๔ เท้ามีกระต่าย เก้ง กวางและเนื้อทราย (หรือละมั่ง)เป็นต้นที่เกิดในป่า. คำว่า มโค ก็เช่นเดียวกัน.

ส่วนในพระบาลีนี้ว่า อตฺถํ น ลภเต มโค39 (คนพาลย่อมไม่ได้สิ่งที่ต้องประสงค์) ชื่อว่า มค เพราะเป็นดุจคนพาล ความหมายก็คือ คนเขลา

มคฺค = คเวสเน แสวงหา

มคฺเคติ, มคฺคยติ. มคฺโค, มคฺคนํ.

เอตฺถ จ มคฺโคติ ปฏิปาทาย จ ปกติมคฺคสฺส จ อุปายสฺส จ อธิวจนํ. “มหาวิหารวาสีนํ, วาจนามคฺคนิสฺสิตนฺติอาทีสุ ปน กถาปพนฺโธปิ “มคฺโคติ วุจฺจติ.

มคฺเคติ ย่อมแสวงหา

มคฺคยติ ย่อมแสวงหา

มคฺโค แนวทาง, ข้อปฏิบัติ, ทาง, อุบาย

มคฺคนำ การแสวงหา

ก็ในที่นี้ คำว่า มคฺโค เป็นชื่อของปฏิปทามรรค (ข้อปฏิบัติคือ[อริย]มรรค) ปกติมรรค (ทางปกติ) อุบาย (นัย, วิธี). อนึ่ง แม้แนวทางแห่งถ้อยคำ ท่านก็เรียกว่า มรรค ดังสาธก ในพระบาลีเป็นต้นว่า มหาวิหารวาสีนำ,วาจนามคฺคนิสฺสิตำ 40(อาศัยแนวทางอันเป็นคำสอน ของพระเถระผู้อยู่ในวัดมหาวิหาร)

วิเคราะห์, วินิจฉัย มคฺค ศัพท์

ตตฺร ปฏิปทา เอกนฺตโต ชาติชราพฺยาธิทุกฺขาทีหิ ปีฬิเตหิ สตฺเตหิ ทุกฺขกฺขยำ นิพฺพานำ ปาปุณตฺถาย มคฺคิตพฺโพ คเวสิตพฺโพติ มคฺโค. ปกติมคฺโค ปน มคฺคมูฬฺเหหิ มคฺคิตพฺโพติ มคฺโค. ปกติมคฺคมูฬฺเหหิ จ ปฏิปทาสงฺขาตาริยมคฺคมูฬฺหา เอว พหโว สนฺติ. ปกติมคฺโค หิ กทาจิ เอว อทฺธิกานำ มุยฺหติ, “เอส มคฺโคติ นายกา น ทุลฺลภา. อริยมคฺโค ปน สพฺพทาเยว สพฺพโลกสฺส มุยฺหติ, นายกา ปรมทุลฺลภา. ตสฺมา โส เอว อวิชฺชาสมฺมูฬฺเหหิ มคฺคิตพฺโพติ มคฺโค. อญฺเญสำ ปน ทฺวินฺนำ ธาตูนำ วเสนปิ อตฺถำ วทนฺติ ครู “กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโคติ. ตำ ตำ กิจฺจำ หิตำ วา นิปฺผาเทตุกาเมหิ มคฺคิยติ คเวสิยตีติ มคฺโค, อุปาโย๑ มคฺคสทฺโท หิ “อภิธมฺมกถามคฺคำ, เทวานำ สมฺปวตฺตยีติ เอตฺถ อุปาเยปิ วตฺตติ. ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายำ “มคฺโคติ อุปาโย, ขนฺธายตนาทีนำ กุสลาทีนญฺจ ธมฺมานำ อวโพธสฺส สจฺจปฺปฏิเวธสฺเสว วา อุปายภาวโต อภิธมฺมกถามคฺโคติ วุตฺโต, ปพนฺโธ วา “มคฺโคติ วุจฺจติ. โส หิ ทีฆตฺตา มคฺโค วิยาติ มคฺโค, ตสฺมา อภิธมฺมกถาปพนฺโธ อภิธมฺมกถามคฺโคติ วุตฺโต.

บรรดาอรรถเหล่านั้น:-

ปฏิปทา ชื่อว่า มรรค เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่สัตว์โลกทั้งหลายผู้อันชาติ ชรา พฺยาธิ และความทุกข์เป็นต้นเบียดเบียนแล้วโดยส่วนเดียว พึงแสวงหาเพื่อประโยชน์แก่การ บรรลุพระนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่งทุกข์

ก็ทางปกติ ชื่อว่า มรรค เพราะอันเหล่าชนผู้หลงทางพึงแสวงหา. แท้จริงเหล่าชน ผู้หลงทางอริยมรรคกล่าวคือข้อปฏิบัตินั่นแล มีมากกว่าชนผู้หลงทางปกติ. จริงอยู่ ทาง ปกติเป็นบางครั้งที่คนเดินทางไกลหลง. คนชี้ทางว่า "นี้คือทางถูก" หาได้ไม่ยากนัก. แต่ทาง อริยมรรค สัตว์โลกย่อมหลงอยู่เสมอ. คนชี้ทางหาได้ยากยิ่ง. เพราะเหตุนั้น ทางอริยมรรค นั่นแล ชื่อว่า มรรค เพราะอันสัตว์โลกผู้หลงแล้วด้วยอวิชชาพึงแสวงหา

อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายแสดงความหมาย (ของ มคฺค ศัพท์) โดยเนื่องด้วยธาตุ ๒ ตัวว่า ชื่อว่า มรรค เพราะเป็นสภาวะที่กำจัดกิเลสไปได้41

อุบาย ชื่อว่า มรรค เพราะอันเหล่าชนผู้ประสงค์จะให้กิจหรือประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ สำเร็จพึงแสวงหา. อนึ่ง มคฺค ศัพท์ ยังใช้ในความหมายว่า "นัย, วิธี" ได้อีกด้วยดังสาธกจาก พระบาลีนี้ว่า อภิธมฺมกถามคฺคำ, เทวานำ สมฺปวตฺตยิ 42 (ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมกถาแก่ ทวยเทพ). จริงอย่างนั้น ในอภิธรรมฏีกา

กล่าวว่า นัย ชื่อว่า มรรค หมายถึงนัยแห่งอภิ-ธรรมกถา เพราะเป็นนัยแห่งความเข้าใจธรรมทั้งหลายมีขันธ์และอายตนะเป็นต้น และกุศล ทั้งหลาย หรือเป็นนัยแห่งการรู้แจ้งอริยสัจ43

อีกนัยหนึ่ง แนวทาง เรียกว่า มรรค เพราะอรรถว่าเหมือนทางเนื่องจากมีความยาว เช่นกัน ดังนั้น แนวทางแห่งอภิธรรมกถา จึงเรียกว่า อภิธมฺมกถามคฺค

ชื่อของปกติมรรค, ปฏิปทามรรค

อิทานิ ปกติปฏิปทามคฺคานำ นามานิ กถยาม.

เตสุ ปกติมคฺคสฺส -

มคฺโค ปนฺโถ ปโถ ปชฺโช อญฺชสำ วฏฺฏมา'ยนำ

อทฺธาน'มทฺธา ปทวี วตฺตนิ เจว สนฺตตีติ

อิมานิ นามานิ. ปฏิปทามคฺคสฺส ปน -

มคฺโค ปนฺโถ ปโถ ปชฺโช อญฺชสำ วฏฺฏมา'ยนำ

นาวา อุตฺตรำ เสตุ จ กุลฺโล จ ภิสิ สงฺกโมติ

อเนกานิ นามานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงชื่อของปกติมรรคและปฏิปทามรรค. บรรดาชื่อเหล่านั้น:-ชื่อของทางปกติมีดังนี้ คือ

มคค, ปนฺถ, ปถ, ปชฺช, อญฺชส, วฏฺฏม, อยน, อทฺธาน, อทฺธา, ปทวี, วตฺตนิ, สนฺตติ.

ส่วนชื่อของปฏิปทามรรคมีจำนวนมาก คือ

มคค, ปนฺถ, ปถ, ปชฺช, อญฺชส, วฏฺฏม, อยน, นาวา, อุตฺตร, เสตุ, กุลฺล, ภิสิ, สงฺกม.

คำท้วง นาวา ศัพท์เป็นต้น

เอตฺถ ปน เกจิ “นาวาติอาทีนิ ปกติมคฺคสฺส นามานีติ วทนฺติ, ตำ น คเหตพฺพำ, ปกติมคฺคสฺส กิสฺมิญฺจิปิ ปาฬิปฺปเทเส “นาวาติอาทีหิ ปเทหิ วุตฺตฏฺฐานาภาวโต, อภิธาน-สตฺเถสุ จ “นาวาอิจฺจาทิกานำ ตทภิธานานำ อนาคตตฺตา.

อยำ ปเนตฺถ วจนตฺโถ- นาวา วิยาติ นาวา, อุตฺตรนฺติ เอเตนาติ อุตฺตรำ, นาวาเยว อุตฺตรนฺติ. อยญฺหิ นาวาปริยาโย “ตรำ, ตรณำ, โปโต, ปฺลโวติ. อิเมปิ ตำปริยายาเยว. อุตฺตรำ วิยาติ อุตฺตรำ. เสตุ วิยาติ เสตุ. กุลฺโล วิยาติ กุลฺโล. ภิสิ วิยาติ ภิสิ. สงฺกโม วิย, สงฺกมนฺติ วา เอเตนาติ สงฺกโม, สพฺพเมตำ อริยมคฺคสฺเสว นามำ, น ปกติมคฺคสฺส. ตถา หิ “ธมฺมนาวำ สมารุยฺห, สนฺตาเรสฺสำ สเทวกนฺติ จ, “ธมฺมเสตุ ทฬฺหำ กตฺวา นิพฺพุโต โส นราสโภติ จ, “กุลฺโลติ โข ภิกฺขเว อริยมคฺคสฺเสตำ อธิวจนนฺติ จ เอวมาทินา ตตฺถ ตตฺถ ภควตา อริยมคฺโค “นาวาติอาทีหิ อเนเกหิ นาเมหิ วุตฺโต. อฏฺฐกถาจริเยหิปิ สุตฺตนิปาตฏฺฐกถายำ “พหุธา ภิสิ สุสงฺขตา ภควาติ เอตสฺมึ ปเทเส เอวำ อตฺถสำวณฺณนา กตา “ภิสีติ ปตฺถริตฺวา ปุถุลำ กตฺวา พหุธา กุลฺลาติ วุจฺจติ โลเก, อริยสฺส วินเย ปน อริยมคฺโคติ.

มคฺโค ปชฺโช ปโถ ปนฺโถ อญฺชสำ วฏฺฏมา'ยนำ

นาวา อุตฺตรํ เสตุ จ กุลฺโล จ ภิสิ สงฺกโม

อทฺธานํ ปภโวจฺเจว48 ตตฺถ ตตฺถ ปกาสิโตติ.49

เอวํ อาจริเยหิ กตาย อตฺถสํวณฺณนาย ทสฺสนโต จ “นาวาติอาทีนิปิ ปกติมคฺคสฺส นามานีติ วจนํ น คเหตพฺพํ, ยถาวุตฺตเมว วจนํ คเหตพฺพํ.

ก็ในเรื่องนี้ บางอาจารย์อ้างว่า บทว่า นาวา เป็นต้นเป็นชื่อของทางปกติ. คำนั้น ไม่ควรเชื่อถือ เพราะทางเดินปกติที่ใช้ด้วยบทว่า นาวา เป็นต้นไม่มีในพระบาลีใดๆ และ เพราะชื่อว่า นาวา เป็นต้นนั้นไม่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานทั้งหลาย

ก็ในคำว่า นาวา เป็นต้นนี้ มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:- ชื่อว่า นาวา เพราะเป็นดุจเรือ. ชื่อว่า อุตฺตร เพราะเป็นเครื่องข้าม, เครื่องข้ามก็คือเรือนั่นเอง. โดยแท้จริงแล้ว ศัพท์ที่เป็น ไวพจน์ของเรือมีดังนี้คือ ตรํ, ตรณํ, โปโต, ปฺลโว. ศัพท์แม้เหล่านี้เป็นไวพจน์ของเรือนั้น นั่นเอง. ชื่อว่า อุตฺตร เพราะเป็นดุจเรือ. ชื่อว่า เสตุ เพราะเป็นดุจสะพาน. ชื่อว่า กุลฺล เพราะ เป็นดุจแพ. ชื่อว่า ภิสิ เพราะเป็นดุจแพ. ชื่อว่า สงฺกม เพราะเป็นดุจสะพานหรือเป็นเครื่อง ไป. ทั้งหมดนั้นเป็นชื่อของอริยมรรคทั้งสิ้น มิได้เป็นชื่อของทางเดินปกติ

ดังจะเห็นได้ว่าในพระบาลีหลายแห่ง พระผู้มีพระภาคทรงใช้ชื่อจำนวนมากมี นาวา เป็นต้นแทนอริยมรรค เช่น ธมฺมนาวํ สมารูยฺห, สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํ (เราขึ้นสู่ธรรมนาวา [อริยมรรค]แล้ว จักยังโลกพร้อมทั้งเทวดาให้ข้ามพ้นไป)44 ธมฺมเสตุ ทฬฺหํ กตฺวา นิพฺพุโต โส นราสโภ45 (พระนราสภพระองค์นั้น ทรงทำสะพานธรรม[อริยมรรค]ไว้มั่นคงแล้ว เสด็จ ปรินิพพาน). และว่า กุลฺโลติ โข ภิกฺขเว อริยมคฺคสฺเสตํ อธิวจนํ46 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า แพ นั่นเป็นชื่อของอริยมรรค)

แม้ในอรรถกถาสุตตนิบาต ตอนอธิบายพระบาลี นี้ว่า พทฺธา ภิสิ สุสงฺขตา ภควา47 (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ทรงจัดแจงผูกแพ[อริยมรรค]ไว้) พระอรรถกถาจารย์ ทั้งหลายก็ได้อธิบายไว้อย่างนี้ว่า "บทว่า ภิสิ คือ แพที่ผูกไว้กระทำให้ขยายกว้างออกซึ่ง เรียกกันในโลกว่า กุลฺลา (แพ). ส่วนในพระวินัยของพระอริยเจ้า หมายถึง อริยมรรค

คำท้วงเกี่ยวกับ เสตุ, อุตฺตร ศัพท์

โกจิ ปเนตฺถ เอวํ วเทยฺย “ธมฺมเสตุ ทฬฺหํ กตฺวาติ เอตฺถ ธมฺมเสตูนฺติ มคฺคเสตูนฺติ วจนโต ธมฺมสทฺโท มคฺเค วตฺตติ, น เสตุสทฺโทติ. ตนฺน, ธมฺมสทฺโท วิย เสตุสทฺโทปิ มคฺเค วตฺตตีติ เสตุ วิยาติ เสตุ, ธมฺโม เอว เสตุ ธมฺมเสตูติ อตฺถวเสน, เอส นโย อญฺญตฺราปิ.

อปรมฺปิ วเทยฺย “นนุ พฺรหฺมชาลสุตฺตนฺตฏฺฐกถายํ 'ทกฺขิณฺตฺตเรน โพธิมณฺฑํ ปวิสิตฺวา อสฺสตฺถทุมราชานํ ปทกฺขิณํ กตฺวา ปุพฺพุตฺตรภาเค ฐิโตติ อิมสฺมึ ฐาเน ทกฺขิณฺตฺตรสทฺเทน ทกฺขิโณ มคฺโค วุตฺโตติ. น, อเนเกสุ ปาฬิปฺปเทเสสุ อฏฺฐกถาปเทเสสุ จ อภิธานสตฺเถสุ จ มคฺควาจกสฺส อุตฺตรสทฺทสฺส อนาคตตฺตา, ตสฺมา ตตฺถ เอวมตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ “ทกฺขิณทิสโต คนฺตพฺโพ อุตฺตรทิสาภาโค ทกฺขิณฺตฺตโรติ วุจฺจติ, เอวํภูเตน ทกฺขิณฺตฺตเรน โพธิมณฺฑปวิสนํ สนฺธาย ทกฺขิณฺตฺตเรน โพธิมณฺฑํ ปวิสิตฺวาติ วุตฺตนฺติ.

ก็ในเรื่องนี้ บางอาจารย์อ้างไว้อย่างนี้ว่า ในพระบาลีว่า ธมฺมเสตุ ทฬฺหํ กตฺวา นี้ ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "ทาง" ดังคำอธิบาย[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า ธมฺมเสตุนฺติ มคฺคเสตุ (บทว่า ธมฺมเสตุ แปลว่า สะพานคือทาง). มิใช่ เสตุ ศัพท์

ตอบ: ไม่พึงกล่าวเช่นนั้น. แม้ เสตุ ศัพท์ก็ใช้ในความหมายว่า "ทาง" เหมือน ธมฺม ศัพท์ได้ โดยความหมายว่า "ชื่อว่า เสตุ เพราะเป็นดุจสะพาน, สะพานคือ[อริย]มรรค ชื่อว่า ธมฺมเสตุ. แม้บทอื่นก็มีนัยเดียวกันนี้

บางอาจารย์กล่าวอ้างอีกว่า

ในอรรถกถาพรหมชาลสูตร พระอรรถกถาจารย์ได้ใช้ ทกฺขิณุตฺตร ศัพท์แสดง ความหมายว่า "หนทางด้านทิศใต้" ไว้ในฐานะนี้ว่า ทกฺขิณุตฺตเรน โพธิมณฺฑํ ปวิสิตฺวา

อสฺสตฺถทุมราชานํ ปทกฺขิณํ กตฺวา ปุพฺพุตฺตรภาเค ฐิโต50 มิใช่หรือ

ตอบ: ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น, เพราะ อุตฺตร ศัพท์ที่กล่าวถึง "ทาง" ไม่ปรากฏในพระ บาลีและอรรถกถาพร้อมทั้งคัมภีร์อภิธานทั้งหลาย ดังนั้น จึงควรทราบข้อความในคัมภีร์ อรรถกถานั้นว่า "ส่วนแห่งทิศเหนือที่ควรไปทางทิศใต้ เรียกว่า ทกฺขิณุตฺตร". พระอรรถ- กถาจารย์กล่าวว่า ทกฺขิณุตฺตเรน โพธิมณฺฑํ ปวิสิตฺวา โดยหมายเอาการเข้าไปสู่ควงไม้ โพธิ์ทางทิศเหนือที่ควรไปทางทิศใต้

อถวา ทกฺขิณุตฺตเรนาติ ทกฺขิณปจฺฉิมุตฺตเรน, เอตฺถ อาทิอวสานคฺคหเณน มชฺฌสฺสปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํ. เอวํ คหณเยว หิ ยุ ชาตกนิทาเน วุตฺตํ “โพธิสตฺโต ติณํ คเหตฺวา โพธิมณฺฑํ อารูยฺห ทกฺขิณทิสาภาเค อุตฺตราภิมุโข อฏฺฐาสิ, ตสฺมึ ขเณ ทกฺขิณจกฺกวาฬ โอสีทิตฺวา เหฏฺฐา อวีจิสมฺปตฺตํ วิย อโหสิ, อุตฺตรจกฺกวาฬ อุลฺลงฺฆิตฺวา อุปริ ภวคฺคปฺปตฺตํ วิย อโหสิ, โพธิสตฺโต อิทํ สมฺโพธิปาปุณฏฺฐานํ น ภวติ มญฺเญติ ปทกฺขิณกโรนฺโต ปจฺฉิมทิสาภาคํ คนฺตฺวา ปุรตฺถาภิมุโข อฏฺฐาสีติอาทิ 51 เตน สเมติ.

อถาปิ วเทยฺย “ยทิ อุตฺตรสทฺโท ทิสาวาจโก, เอวญฺจ สติ “ทกฺขิณุตฺตเรนาติ เอนโยคํ อวตฺวา “ทกฺขิณุตฺตรายา”ติ อายโยโค วตฺตพฺโพ”ติ. ตนฺน, ทิสาวาจกสฺสปิ สทฺทสฺส “อุตฺตเรน นที สีทา, คมฺภีรา ทุรติกฺกมาติ เอนโยควเสน วจนโต. อปิจ ทิสาภาคํ สนฺธาย “ทกฺขิณุตฺตเรนาติ วจนํ วุตฺตํ. ทิสาภาโค หิ ทิสา เอวาติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ.

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ทกฺขิณุตฺตเรน แปลว่า ทางทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ.พึง ทราบการถือเอาศัพท์กลาง (ปจฺฉิม = ทิศตะวันตก) ในที่นี้ด้วยศัพท์ต้นและศัพท์ท้าย [ศัพท์ต้นคือ ทกฺขิณ = ทิศใต้, ศัพท์ท้ายคือ อุตฺตร = ทิศเหนือ]. โดยแท้จริงแล้ว การถือเอา เช่นนี้ ย่อมสอดคล้องกับนิทานกถาในคัมภีร์ชาดกว่า

พระโพธิสัตว์ทรงถือหญ้าแล้ว เสด็จขึ้นไปสู่ควงไม้โพธิ์ ได้ประทับยืนผินพระพักตร์ ไปทางทิศเหนือจากทิศใต้. ในขณะนั้น จักรวาลทางทิศใต้เป็นเหมือนย่อลงถึงอเวจีนรก เบื้องล่าง. จักรวาลทางทิศเหนือเป็นเหมือนขยายออกถึงภวัคคพรหม. พระโพธิสัตว์ทรง ดำริว่า "สถานที่ยืนอยู่นี้ เห็นจะไม่ใช่ที่บรรลุสัมโพธิ

ญาณ" จึงเสด็จดำเนินกระทำปทักษิณ ไปทางทิศตะวันตกแล้ว ประทับยืนผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ดังนี้เป็นต้น

บางอาจารย์ ยังอ้างอีกว่า ถ้า อุตฺตร ศัพท์กล่าวถึงทิศ[เหนือ]จริง. หากเป็นตามนี้ พระอรรถกาจารย์ก็ควรกล่าวโดยใช้เป็นรูป อาย ว่า ทกฺขิณุตฺตราย ไม่ใช้เป็น เอน ว่า ทกฺขิณุตฺตเรน. ตอบว่า ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น เพราะศัพท์ที่กล่าวถึงทิศ ก็กล่าวโดยใช้ เอน ได้[ดังสาธกในพระบาลี]ว่า อุตฺตเรน นที สีทา, คมฺภีรา ทุรติกฺกมา52 (แม่น้ำสีทาที่ลุ่มลึก ข้ามได้ยากมีอยู่ทางทิศเหนือ)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทกฺขิณุตฺตเรน หมายความถึงส่วนแห่งทิศ[ใต้]. ความจริง ส่วน แห่งทิศก็คือทิศนั่นเอง. บัณฑิตพึงทราบคำชี้แจงในที่นี้ดังนี้แล

คการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ค อักษร.

ฆการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฆ อักษร)

ลิฆิ = ภาสเน กล่าว

ลงฺเฆติ, ลงฺฆยติ. เอตานิ พุทฺธวจเน อปฺปสิทฺธานิปิ โลกิกปฺปโยคทสฺสนวเสน อาคตานิ. สาสนสฺมิญฺหิ ภูวาทิคณจุราทิคณปริยาปนฺนสฺส คตฺยตฺถวาจกอุลฺลงฺฆนตฺถ-ปริทีปกสฺส ธาตุสฺส รูปํ อติว ปสิทฺธํ.

ลงฺเฆติ ย่อมกล่าว

ลงฺฆยติ ย่อมกล่าว

วินิจฉัย ลงฺเฆติ, ลงฺฆยติ (กล่าว)

รูปเหล่านี้ แม้ไม่ปรากฏในพระพุทธพจน์ก็ใช้ได้เพราะพบอุทาหรณ์ทางโลก (วรรณ กรรมสันสกฤต). โดยแท้จริง ในคัมภีร์พระศาสนา รูปของ ลฆิ ธาตุที่แสดงอรรถคติ (ไป, ถึง, เป็นไป, บรรลุ) และแสดงอรรถอุลลังฆนะ (กระโดด, โลด) ซึ่งจัดเข้าในภูวาทิคณะและ จุราทิคณะมีปรากฏใช้เป็นจำนวนมาก

ลงฺฆ = ลงฺฆเน กระโดด

ลงฺเฆติ, ลงฺฆยติ.

อติกร'มกรา'จริย มยฺหมฺเปตํ น รุจฺจติ

จตุตฺเถ ลงฺฆยิตฺวาน ปญฺจมิยมฺปิ อาวุโตติ

อิมสฺมึ สตฺติลงฺฆนชาตเก จุราทิคณปริยาปนฺนสฺส คตฺยตฺถวาจกสฺส อุลฺลงฺฆนตฺถ-ปริทีปกสฺส ลงฺฆ ธาตุสฺส “ลงฺฆยิตฺวา, ลงฺฆยิตฺวานาติ รูเป ทิฏฺเฐเยว “ลงฺเฆติ, ลงฺฆยตีติ รูปานิ ทิฏฺฐานิ เอว โหนฺติ. ภาสตฺถวา

จกสฺส ปน ตถารูปานิ รูปานิ น ทิฏฺฐานิ, เอวํ สนฺเตปิ ปุพฺพาจริเยหิ ทีฆทสฺสีหิ อภิมตตฺตา ภาสตฺถวาจิกาปิ ลงฺฆธาตุ อตฺถีติ คเหตพฺพา.

เอวํ สพฺเพสุปิ ภูวาทิคณาทีสุ สาสเน อปฺปสิทฺธานมฺปิ รูปานํ สาสนานุกูลานํ คหณํ เวทิตพฺพํ, อนนุกูลานญฺจ อปฺปสิทฺธานํ ฉฑฺฑนํ.

ลงฺเฆติ ย่อมกระโดด

ลงฺฆยติ ย่อมกระโดด

วินิจฉัย ลงฺเฆติ, ลงฺฆยติ (กระโดด)

รูปว่า ลงฺเฆติ, ลงฺฆยติ มีได้แน่นอน เพราะพบรูปว่า ลงฺฆยิตฺวา, ลงฺฆยิตฺวาน ของ ลงฺฆ ธาตุที่แสดงอรรถคติ และอรรถอุลลังฆนะในจุราทิคณะที่สัตติลังฆนชาดกนี้ว่า

อติกร'มกรา'จริย มยฺหมฺเปตํ น รุจฺจติ

จตุตฺเถ ลงฺฆยิตฺวาน ปญฺจมิยมฺปิ อาวุโต.53

ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านทำเกินกำลังไป การกระทำ ของท่านนั้น ไม่เป็นชอบใจแก่ข้าพเจ้าเลย ท่านกระโดดข้ามหอกเล่มที่ ๔ แล้ว กลับถูกเสียบในหอก เล่มที่ ๕.

ส่วน ลงฺฆ ธาตุที่แสดงอรรถภาสะ (กล่าว) ข้าพเจ้ายังไม่รูปเช่นนั้น (ในพระพุทธ-พจน์). แม้กระนั้น ลงฺฆ ธาตุที่แสดงอรรถภาสะ (กล่าว) นักศึกษา ควรถือเอาว่า "มีได้" เพราะบูรพาจารย์ทั้งหลายผู้มองเห็นการณ์ไกลได้อนุญาตไว้. พึงทราบว่ามีการถือเอารูป ศัพท์ทั้งหลายแม้ที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์พระศาสนาแต่สอดคล้องกับคัมภีร์พระศาสนา และ การละทิ้งรูปที่ไม่สอดคล้อง ทั้งไม่มีที่ใช้ในภูวาทิคณะแม้ทั้งปวงอย่างนี้แล

อฆ = ปาปกรเณ ทำชั่ว

อเฆติ, อฆยติ. อฆํ, อโฆ, อนโฆ.

ตตฺถ อฆนฺติ ทุกฺขํ. “อฆนฺตํ ปฏิเสวิสฺสํ, วเน วาฬมิคากิณฺเณ, ขคฺคทีปินิเสวิเตติ อิทํ นิทสฺสนํ. อโฆติ กิเลโส. เตน อเฆน อรหา อนโฆ. ตตฺถ อฆยนฺติ ปาปึ กโรนฺติ สตฺตา เอเตนาติ อฆํ, กินฺตํ? ทุกฺขํ, เอวํ อโฆ.

อเฆติ, อฆยติ ย่อมชั่วช้า

อฆํ ความทุกข์, ความลำบาก

อโฆ กิเลส

อนโฆ ปราศจากความทุกข์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อฆํ ได้แก่ ความทุกข์, ความลำบาก ดังมีพระบาลีเป็น ตัวอย่างว่า อฆนฺตํ ปฏิเสวิสฺสํ, วเน วาฬมิคากิณฺเณ, ขคฺคทีปินิเสวิเต54 (ข้าพระองค์ จักต้องได้รับความลำบากนั้นๆ ในป่าอันเกลื่อนกล่นด้วยพาลมฤค เป็นที่อยู่อาศัยของแรด และเสือเหลือง). บทว่า อโฆ ได้แก่ กิเลส. พระอรหันต์ ชื่อว่า อนฆ เพราะเป็นผู้ปราศจาก กิเลสนั้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า อฆํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อฆ เพราะเป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ ทำบาป. แม้คำว่า อโฆ ก็เช่นเดียวกัน

คำท้วง อฆ ธาตุพร้อมข้อวินิจฉัย

นนุ จ สปฺปุริสา ทุกฺขเหตุปิ กิเลสเหตุปิ จ อตฺตโน สุขตฺถาย ปาปํ น กโรนฺติ.

ตถา หิ

น ปณฺฑิตา อตฺตสุขสฺส เหตุ

ปาปานิ กมฺมานิ สมาจรนฺติ

ทุกฺเขน ผุฏฺฐา ขลิตาปิ สนฺตา

ฉนฺทา จ โทสา น ชหนฺติ ธมฺมนฺติ

วุตฺตํ. เอวํ สนฺเต กสฺมา “อฆ ปาปกรเณติ ธาตุ จ “อฆยนฺติ ปาปํ กโรนฺติ สตฺตา เอเตนาติ อฆนฺติอาทิวจนญฺจ วุตฺตนฺติ?

ถาม: ก็สัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมไม่ทำบาป เพื่อประโยชน์สุขแก่ตน เพราะทุกข์เป็น เหตุบ้าง เพราะกิเลสเป็นเหตุบ้าง มิใช่หรือ ? สมดังพุทธวจนะว่า

น ปณฺฑิตา อตฺตสุขสฺส เหตุ

ปาปานิ กมฺมานิ สมาจรนฺติ

ทุกฺเขน ผุฏฺฐา ขลิตาปิ สนฺตา

ฉนฺทา จ โทสา น ชหนฺติ ธมฺมํ.55

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ประพฤติบาปกรรม เพราะ ความสุขของตนเป็นเหตุ เมื่อถูกความทุกข์กระทบ แล้ว แม้จะพลาดพลั้งก็สงบอยู่ได้ ไม่ละธรรมเพราะ ความรักและความชัง.

เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุใด ท่านจึงแสดงธาตุว่า อฆ ปาปกรเณ (อฆ ธาตุใช้ใน ความหมายว่า "ทำชั่ว" และแสดงคำเป็นอาทิอย่างนี้ว่า อฆยนฺติ ปาปํ กโรนฺติ สตฺตา เอเตนาติ อฆํ (ชื่อว่า อฆ เพราะเป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ทำบาป) เล่า ?

สจฺจํ, เยภุยฺเยน ปน สตฺตา ทุกฺขาทิเหตุ ปาปกมฺมํ กโรนฺติ, เอเตสุ สปฺปุริสา เอว น กโรนฺติ, อิตเร กโรนฺติ. เอวํ ปาปกรณสฺส หิ ทุกฺขํ กิเลโส จ เหตุ. ตถา หิ

สุขีปิ เหเก น กโรนฺติ ปาปํ

อวณฺณสํสคฺคภยา ปุเนเก

ปหู สมาโน วิปุลตฺถจินฺตี

กึการณา เม น กโรสิ ทุกฺขนฺติ

วุตฺตํ. อยญฺหิ คาถา ทุกฺขเหตุปิ สตฺตา ปาปํ กโรนฺตีติ เอตมตฺถํ ทีเปติ. “กุทฺโธ หิ ปิตรํ หนฺติ, กุทฺโธ หนฺติ สมาตรนฺติ 57 อยํ ปน กิเลสเหตุปิ ปาปํ กโรนฺตีติ เอตมตฺถํ ทีเปติ, ตสฺมา อมฺเหหิ “อฆ ปาปกรเณติอาทิวจนํ วุตฺตํ.

ตอบ: ถูกต้องแล้ว, แต่ว่าโดยส่วนมาก สัตว์ทั้งหลายย่อมทำบาปกรรมเพราะ ทุกข์เป็นต้นเป็นเหตุ. พวกสัตบุรุษย่อมไม่ทำบาปกรรมเหล่านั้น. สัตว์นอกนี้ย่อมทำ. ทุกข์ และกิเลสเป็นเหตุให้ (สัตว์) ทำบาปอย่างนี้แล. สมดังพระพุทธวจนะว่า

สุขีปิ เหเก น กโรนฺติ ปาปํ
อวณฺณสํสคฺคภยา ปุเนเก
ปหู สมาโน วิปุลตฺถจินฺตี
กึการณา เม น กโรสิ ทุกฺขํ.56

ก็บุคคลบางพวกแม้จะมีความสุขก็ไม่ทำบาป บุคคลอีกพวกหนึ่ง ไม่ทำบาปเพราะ เกรงกลัวต่อความเกี่ยวข้องด้วยความติเตียน ท่านเป็นคน สามารถ มีความคิดกว้างขวาง เพราะเหตุไรจึงไม่ ก่อทุกข์แก่เรา.

ก็คาถานี้ย่อมแสดงความหมายนี้ว่า "เหล่าสัตว์ย่อมทำบาปแม้เพราะทุกข์เป็น เหตุบ้าง. ส่วนข้อความนี้ว่า กุทฺโธ หิ ปิตรํ หนฺติ, กุทฺโธ หนฺติ สมาตรํ (คนโกรธฆ่าบิดาก็ได้, คนโกรธฆ่าบิดาพร้อมทั้งมารดาก็ได้) ย่อมแสดงความหมายนี้ว่า "เหล่าสัตว์ย่อมทำบาป เพราะกิเลสเป็นเหตุบ้าง". เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวคำเป็นอาทิอย่างนี้ว่า อฆ ปาป-กรเณ (อฆ ธาตุใช้ในความหมายว่า ทำชั่ว)

ฆการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฆ อักษร.

จการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษร)

โลจ = ทสฺสเน เห็น, ดู, แลดู
โลเจติ, โลจยติ. โลจนํ. รูปารมฺมณํ โลจยติ ปสฺสตีติ โลจนํ, จกฺขุ.
โลเจติ ย่อมเห็น
โลจยติ ย่อมเห็น
โลจนํ จักษุ
จักษุ ชื่อว่า โลจน เพราะเห็นรูปารมณ์
กิจิ = มทฺทเน ย่ำยี, กำจัด, เหยียบ, ขยำ
กิญฺเจติ, กิญฺจยติ. กิญฺจนํ, อกิญฺจโน.
ตตฺถ กิญฺจนนฺติ ปลิโพโธ. กิญฺเจติ สตฺเต มทฺทตีติ กิญฺจนํ. กิญฺจนสทฺโท มทฺทนตฺเถ วตฺตติ. มนุสฺสา หิ วีหึ มทฺทนฺตา โคณํ “กิญฺเจหิ กาปิล กิญฺเจหิ กาปิลาติ 58 วทนฺติ.

กิญฺเจติ ย่อมย่ำยี

กิญฺจยติ ย่อมย่ำยี

กิญฺจนำ สภาพย่ำยี = กิเลส

อกิญฺจโน ผู้ไม่มีกิเลสที่ย่ำยี[เหล่าสัตว์]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กิญฺจนำ ได้แก่ สภาพย่ำยี[เหล่าสัตว์]. ชื่อว่า กิญฺจน เพราะ ย่ำยีสัตว์ทั้งหลาย. กิญฺจน ศัพท์ใช้ในความหมายว่า มทฺทน (ย่ำยี). ก็มนุษย์ทั้งหลาย เมื่อเหยียบย่ำข้าวเปลือกย่อม พูดกะวัวว่า เจ้าดำ จงย่ำยีเถิดๆ

ปจิ = วิตฺถาเร กว้างขวาง, ยืดยาว, เยิ่นเย้อ

ปญฺเจติ, ปญฺจยติ. ปปญฺเจติ, ปปญฺจยติ. ปปญฺจา.

เอตฺถ ปปญฺจาติ ตณฺหามานทิฏฺฐิโย. เอตา หิ อตฺตนิสฺสิตานำ สตฺตานำ สำสารำ ปปญฺเจนฺติ วิตฺถินฺนำ กโรนฺตีติ ปปญฺจาติ วุจฺจนฺติ. อถ วา ปปญฺเจนฺติ ยตฺถ สยำ อุปฺปนฺนา ตำสนฺตานำ วิตฺถาเรนฺติ จิรำ ฐเปนฺตีติ ปปญฺจา. โลกิยา ปน “อมฺหากำ ตุมฺเหหิ สทฺธึ กเถนฺตานำ ปปญฺโจ โหตีติอาทีนิ วทนฺตา กาลสฺส จิรภาวำ ปปญฺโจติ วทนฺติ, สาสเน ปน ทฺวยมฺปิ ลพฺภติ.

ปญฺเจติ, ปญฺจยติ ย่อมกว้างขวาง

ปปญฺเจติ, ปปญฺจยติ ย่อมกว้างขวาง

ปปญฺจา กิเลสทำให้เยิ่นเย้อ

ปปญฺจ ทางธรรมกับทางโลก

ในที่นี้ บทว่า ปปญฺจา ได้แก่ ตัณหา, มานะ และทิฏฐิ. ก็ตัณหา มานะ และทิฏฐินั้น ท่านเรียกว่า ปปญฺจา เพราะทำให้สงสารของเหล่าสัตว์ที่อาศัยตนเนิ่นช้า คือ ยืดยาว

อีกนัย หนึ่ง ชื่อว่า ปปญฺจา เพราะทำให้กระแสจิตของเหล่าสัตว์ที่มีตนเกิดขึ้นแล้วนั้น ให้ยืดยาวคือ ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน

อนึ่งชาวโลกที่พูดกันว่า เมื่อเราพูดกับท่านอยู่ กาลเวลาได้เนิ่นช้าไป ชื่อว่าเรียก ความเนิ่นช้าแห่งกาลเวลาว่าปปัญจะ แต่ในทางพระศาสนาใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง

สิจฺจ = กุฏฺฏเน ตัด

สิญฺเจติ ย่อมตัด

สิจฺจยติ ย่อมตัด

วญฺจุ = ปลมฺภเน ล่อลวง, หลอกลวง

ปลมฺภนำ อุปลาปนำ. วญฺเจติ, วญฺจยติ. วญฺจโก, วญฺจนำ. ภูวาทิคเณ ปน วญฺจธาตุ คตฺยตฺเถ วตฺตติ. “สนฺติ ปาทา อวญฺจนาติ หิ ปาฬิ

ปลมฺภน คือ การเกลี้ยกล่อม.

วญฺเจติ ย่อมล่อลวง

วณฺจยติ ย่อมล่อลวง

วณฺจโก ผู้ล่อลวง

วณฺจนำ การล่อลวง

อนึ่ง วณฺจ ธาตุนี้หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีอรรถว่า คติ (ไป, ถึง, เป็นไป) ดังมีสาธก จากพระบาลีว่า สนฺติ ปาทา อวณฺจนา59 (เท้ามีอยู่ก็เดินไม่ได้)

จจฺจ = อชฺฌยเน สาธยาย, ท่องบ่น

จจฺเจติ ย่อมสาธยาย

จจฺจยติ ย่อมสาธยาย

จุ = จวเน เคลื่อน

จาเวติ, จาวยติ. อณฺโณ “จุ สหเนอิติ พฺรูเต. จาเวติ, จาวยติ, สหตีติ อตฺโถ.

จาเวติ ย่อมเคลื่อน

จาวยติ ย่อมเคลื่อน

อาจารย์ท่านอื่นย่อมกล่าวว่า จุ สหเน (จุ ธาตุใช้ในความหมายว่า "อดทน". จาเวติ, จาวยติ (ย่อมอดทน) ความหมายก็คืออดกลั้น

อณฺจุ = วิเสสเน ทำความพิเศษ

อณฺเจติ ย่อมทำความพิเศษ

อณฺจยติ ย่อมทำความพิเศษ

โลจ = ภาสายำ กล่าว, บอก

โลเจติ, โลจยติ. โลจนำ, โลจยติ สมวิสมำ อาจิกฺขนฺตำ วิย ภวตีติ โลจนำ, จกฺขุ.

โลเจติ ย่อมบอก

โลจยติ ย่อมบอก

โลจนำ จักษุ

คำว่า โลจน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โลจน เพราะเป็นธรรมชาติ เหมือนบอกที่สม่ำ เสมอและไม่สม่ำเสมอ หมายถึง จักษุ

รจ = ปติยตเน แต่ง, ร้อยกรอง, ประพันธ์

รเจติ, รจยติ. รจนา. รจิตำ. เกสรจนา. คาถารจนา

รเจติ, รจยติ ย่อมแต่ง, ย่อมประพันธ์

รจนา การแต่ง, การประพันธ์

วิรจิตำ แต่งแล้ว, ประพันธ์แล้ว

เกสรจนา แต่งผม

คาถารจนา แต่งคาถา

สูจ = เปสุญฺเญ ส่อเสียด

ปิสุณภาโว เปสุญฺญ. สูเจติ, สูจยติ. สูจโก.

เปสุญฺญ คือ ความส่อเสียด.

สูเจติ, สูจยติ ย่อมส่อเสียด

สูจโก ผู้ส่อเสียด

ปจฺจ = สยมเน สำรวม

ปจฺเจติ ย่อมสำรวม

ปจฺจยติ ย่อมสำรวม

ริจ = วิโยชน; สมฺปชฺชเนสุ แยก; บริบูรณ์

เรเจติ, เรจยต. เสฏฺฐิปุตฺตํ วิเรเจยฺย. วิเรเจติ, วิเรจยติ. วิเรจโก. วิเรจนํ.

เรเจติ, เรจยติ ย่อมแยก, ย่อมบริบูรณ์

เสฏฺฐิปุตฺตํ วิเรเจยฺย60 พึงยังเศรษฐีบุตรให้ถ่ายท้อง

วิเรเจติ, วิเรจยติ ย่อมถ่ายท้อง

วิเรจโก, วิเรจนํ ผู้ถ่ายท้อง, การถ่ายท้อง

วจ = ภาสเน กล่าว, พูด

วเจติ, วจยติ. ภูวาทิคเณปิ อยํ วตฺตติ. ตทา ตสฺสา “วตฺติ, วจติ, อโวจ, อโวจุนฺติอาทีนิ รูปานิ ภวนฺติ. การิเต ปน “อนฺเตวาสิกํ ธมฺมํ วาเจติ, วาจยตีติ รูปานิ.

วตฺตุ, วตฺตเว, วตฺวา, วุตฺตํ, วุจฺจติ.

วเจติ ย่อมกล่าว

วจยติ ย่อมกล่าว

ธาตุนี้หากใช้ในภูวาทิคณะจะมีรูปว่า วตฺติ, วจติ (ย่อม กล่าว), อโวจ, อโวจุ (ได้กล่าว แล้ว). อนึ่ง เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า[วาเจติ, วาจยติ] เช่น อนฺเตวาสิกํ ธมฺมํ วาเจติ, วาจยติ (ยังอันเตวาสิกให้กล่าว ธรรม)

วตฺตุ เพื่อกล่าว

วตฺตเว เพื่อกล่าว

วตฺวา กล่าวแล้ว

วุตฺตํ อันเขากล่าวแล้ว

วุจฺจติ อันเขาย่อมกล่าว

อจฺจ = ปูชายํ บูชา

อจฺเจติ ย่อมบูชา

อจฺจยติ ย่อมบูชา

พฺรหฺมาสุรสุรจฺจิโต61 ผู้อันพรหม อสูรและเทพ บูชาแล้ว

สูจ = คนฺถเน แสดง

สูเจติ, สูจยติ. สูจโก, สุตฺตํ.

เอตฺถ จ อตฺตตฺถปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ สูเจตีติ สุตฺตํ.62 เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ.

สูเจติ ย่อมแสดง

สูจยติ ย่อมแสดง

สูจโก ผู้แสดง

สุตฺตํ สูตร

ก็ในที่นี้ ชื่อว่า สุตฺต เพราะแสดงประโยชน์ต่างโดยประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น เป็นต้น ได้แก่ พระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎก

กจ = ทิตฺติยํ รุ่งโรจน์, ส่องสว่าง

กจฺเจติ, กจฺจยติ. กจฺโจ.

เอตฺถ กจฺโจติ รูปสมฺปตฺติยา กจฺเจติ ทิพฺพติ วิโรจตีติ กจฺโจ, เอวฺนามโก อาทิปุริโส, ตพฺพฺเส ชาตา ปุริสา “กจฺจานาติปิ “กจฺจายนาติปิ “กาติยานาติปิ วุจฺจนฺติ, อิตฺถิโย ปน “กจฺจานีติปิ “กจฺจายนีติปิ “กาติยานีติปิ วุจฺจนฺติ.

กจฺเจติ ย่อมส่องสว่าง

กจฺจยติ ย่อมส่องสว่าง

กจฺโจ ผู้รุ่งโรจน์ด้วยรูปสมบัติ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กจฺโจ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กจฺจ เพราะรุ่งโรจน์ด้วย รูปสมบัติ ได้แก่ ชื่อของบรรพบุรุษคนหนึ่ง. บุรุษทั้งหลายผู้เกิดแล้วในวงศ์แห่งกัจจะนั้น ท่านเรียกว่า กจฺจาน บ้าง, กจฺจายน บ้าง, กาติยาน บ้าง. ส่วนหญิงทั้งหลายท่านเรียกว่า กจฺจานี บ้าง, กจฺจายนี บ้าง, กาติยานี บ้าง.

จการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย จ อักษร.

ฉการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร)

มิเลฉ = อพฺยตฺตายํ วาจายํ พูดไม่ชัดเจน

มิเลจฺเฉติ, มิเลจฺฉยติ. มิลกฺขุ.

เอตฺถ มิลกฺขูติ มิเลจฺเฉติ อพฺยตฺตวาจํ ภาสตีติ มิลกฺขุ.

มิเลจฺเฉติ ย่อมพูดไม่ชัดเจน

มิเลจฺฉยติ ย่อมพูดไม่ชัดเจน

มิลกฺขุ ชาวป่า

ในที่นี้ บทว่า มิลกฺขุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มิลกฺขุ เพราะพูดไม่ชัดเจน (คือชาวป่า ชาวดงที่ใช้ภาษานอกอารยธรรม)

กุจฺฉ = อวกฺเขเป ขว้างไป, ชัดไป

อวกฺเขโป อโธขิปนํ. กุจฺเฉติ, กุจฺฉยติ.

อวกฺเขป คือ การขว้างไป.

กุจฺเฉติ ย่อมขว้างไป

กุจฺฉยติ ย่อมขว้างไป

วิจฺฉ = ภาสายํ กล่าว, พูด

วิจฺเฉติ ย่อมกล่าว

วิจฺฉยติ ย่อมกล่าว

ฉการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร.

ชการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ช อักษร)

วชฺช = วชฺชเน เว้น, ละ, งด

วชฺเชติ, วชฺชยติ. ปริวชฺชนโก. วชฺชิโต สีลวนฺเตหิ, กถํ ภิกฺขุ กริสฺสสิ.

วชฺเชติ ย่อมเว้น, ย่อมละ

วชฺชยติ ย่อมเว้น, ย่อมละ

ปริวชฺชนโก ผู้เว้น, ผู้ละ

ตัวอย่างเช่น

วชฺชิโต สีลวนฺเตหิ, กถํ ภิกฺขุ กริสฺสสิ 63

ภิกษุ เมื่อเธอถูกผู้ทรงศีลทั้งหลายเว้นแล้ว จักทำอย่างไรได้

ตุชฺช = พล; ปาลเนสุ สามารถ, มีกำลัง; รักษา

ตุชฺเชติ ย่อมสามารถ; ย่อมรักษา

ตุชฺชยติ ย่อมสามารถ; ย่อมรักษา

ตุชิ ปิชิ = หึสา;พล; เบียดเบียน; สามารถ, มีกำลัง;

= ทาน;นิเกตเนสุ. ให้; อยู่, อาศัย

นิเกตนํ นิวาโส. ตุญฺเชติ, ตุญฺชยติ. ปิญฺเชติ. ปิญฺชยติ.

นิเกตน คือ การอยู่.

ตุญฺเชติ ย่อมเบียดเบียน

ตุญฺชยติ ย่อมเบียดเบียน

ปิญฺเชติ ย่อมเบียดเบียน

ปิญฺชยติ ย่อมเบียดเบียน

ขชิ = กิจฺฉชีวเน เป็นอยู่ลำบาก

ขญฺเชติ ย่อมเป็นอยู่ลำบาก

ขญฺชยติ ย่อมเป็นอยู่ลำบาก

ขญฺโช ผู้เป็นอยู่ลำบาก

ขชิ = รกฺขเณ รักษา

ตาทิสานิเยว รูปานิ. ภูวาทิคเณ “ขชิ คติเวกลฺเลติ อิมิสฺสา “ขญฺชตีติ รูปํ.

รูปศัพท์ทั้งหลายเหมือนกับข้างต้นนั่นเทียว. ในภูวาทิคณะ ธาตุนี้ คือ ขชิ คติเวกลฺเล (ขชิ ธาตุใช้ในความหมายว่า "ง่อย, กระจอก, เขยก) มีรูปว่า ขญฺชติ

ปูช = ปูชายํ บูชา, นับถือ

ปูเชติ, ปูชยติ.

ปูชา. เอสาว ปูชนา เสยฺโย. ปูชโก, ปูชิโต, ปูชนีโย, ปูชเนยฺโย, ปูเชตพฺโพ, ปุชฺโช.

ปูเชติ, ปูชยติ ย่อมบูชา

ปูชา การบูชา

เอสาว ปูชนา เสยฺโย64 การบูชานั้นแล ประเสริฐกว่า

ปูชโก ผู้บูชา

ปูชิโต บูชาแล้ว

ปูชนีโย, ปูชเนยฺโย ควรบูชา

ปูเชตพฺโพ, ปุชฺโช ควรบูชา

คช = มทฺทน; ย่ำ, เหยียบย่ำ, ขยำ;

= สทฺเทสุ ออกเสียง, ร้อง

คเชติ ย่อมย่ำ, ย่อมออกเสียง

คชยติ ย่อมย่ำ, ย่อมออกเสียง

คโช ช้าง

ติช = นิสาเน ลับ, ทำให้คม

เตเชติ ย่อมลับ

เตชยติ ย่อมลับ

วช = มคฺคน; แสวงหา, ค้นหา;

= สงฺขาเรสุ ปรุงแต่ง

วเชติ ย่อมแสวงหา

วชยติ ย่อมแสวงหา

ตชฺช = สนฺตชฺชเน ข่มขู่, คุกคาม

ตชฺเชติ, ตชฺชยติ. สนฺตชฺเชติ, สนฺตชฺชยติ. สนฺตชฺชิโต.

ตชฺเชติ ย่อมข่มขู่

ตชฺชยติ ย่อมข่มขู่

สนฺตชฺเชติ ย่อมข่มขู่

สนฺตชฺชยติ ย่อมข่มขู่

สนฺตชฺชิโต ถูกข่มขู่แล้ว

อชฺช = ปฏิสชฺชเน ตระเตรียม, จัดแจง, ตกแต่ง

อชฺเชติ ย่อมตระเตรียม

อชฺชยติ ย่อมตระเตรียม

สชฺช = สชฺชเน ตระเตรียม, จัดแจง, ตกแต่ง

สชฺเชติ, สชฺชยติ ทานำ. คมนสชฺโช หุตฺวา.

สชฺเชติ ย่อมตระเตรียม

สชฺชยติ ทานำ ย่อมตระเตรียมทาน

คมนสชฺโช หุตฺวา เป็นผู้เตรียมจะไป

ภช = วิสฺสาเส คุ้นเคย

ภเชติ, ภชยติ. ภูวาทิคเณ ปน “ภชตีติ รูปำ. ภตฺติ, สมฺภตฺติ.

ภเชติ (ย่อมคุ้นเคย). ภชยติ (ย่อมคุ้นเคย). ก็ธาตุนี้หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีรูปว่า ภชติ (ย่อมคบหา). ภตฺติ (ความคุ้นเคย). สมฺภตฺติ65 (ความคุ้นเคย)

ตุชิ ปิชิ ลุชิ ภชิ = ภาสายำ กล่าว, พูด

ตุญฺเชติ, ตุญฺชยติ. ปิญฺเชติ, ปิญฺชยติ. ลุญฺเชติ, ลุญฺชยติ.

ภญฺเชติ, ภญฺชยติ. กเถตีติ อตฺโถ.

ตุญฺเชติ, ตุญฺชยติ. ปิญฺเชติ, ปิญฺชยติ. ลุญฺเชติ, ลุญฺชยติ. ภญฺเชติ, ภญฺชยติ (ย่อม กล่าว, ย่อมพูด) ความหมายก็คือ ย่อมเจรจา

รุช = หึสายṃ เบียดเบียน

โรเชติ ย่อมเบียดเบียน

โรชยติ ย่อมเบียดเบียน

โรโค โรค

ภาช = ปุถกมฺมนิ แจก, จำแนก

ปุถกมฺมṃ ปุถกฺกรณṃ, วิสุ กฺริยาติ อตฺโถ.

ภาเชติ, ภาชยติ. วิภาเชติ, วิภาชยติ. วิภตฺติ.

ปุถกมฺม คือ การแจก, จำแนก หมายความว่าทำให้แยกกัน

ภาเชติ ย่อมแจก

ภาชยติ ย่อมแจก

วิภาเชติ ย่อมแจก

วิภาชยติ ย่อมแจก

วิภตฺติ การแจก

สภาช = สีติเสวเนสุ หนาว; รด, ราด

สภาเชติ ย่อมหนาว

สภาชยติ ย่อมหนาว

ลช = ปกาสเน ประกาศ

ลเชติ ย่อมประกาศ

ลชยติ ย่อมประกาศ

ลาชา ข้าวตอก

ยุช = สṃยมเน ระวัง, ป้องกัน

สṃปุพฺโพ พนฺธเน. โยเชติ, โยชยติ. สṃโยเชติ, สṃโยชยติ. สṃโยชนṃ.

ยุช ธาตุที่มี สṃ เป็นบทหน้ามีอรรถว่า พนฺธน (ผูก).

โยเชติ ย่อมระวัง

โยชยติ ย่อมระวัง

สṃโยเชติ ย่อมผูก

สṃโยชยติ ย่อมผูก

สṃโยชนṃ เครื่องผูกเหล่าสัตว์ = สังโยชน์

มชฺช = โสเจยฺย;สะอาด;

= อลงฺกาเรสุ ประดับ, ตกแต่ง

มชฺเชติ, มชฺชยติ. สมฺมชฺเชติ, สมฺมชฺชยติ. สมฺมชฺชา.

มชฺเชติ ย่อมสะอาด, ย่อมประดับ

มชฺชยติ ย่อมสะอาด, ย่อมประดับ

สมฺมชฺเชติ ย่อมกวาด

สมฺมชฺชยติ ย่อมกวาด

สมฺมชฺชา การกวาด

ภาช = ภาชน;ทาเนสุ. แบ่ง, ให้

ภาเชติ, ภาชยติ. กถํ เวสฺสนฺตโร ปุตฺโต, คชํ ภาเชติ สญฺชย.

ภาเชติ ย่อมแบ่ง

ภาชยติ ย่อมแบ่ง

ตัวอย่างเช่น

กถํ เวสฺสนฺตโร ปุตฺโต, คชํ ภาเชติ สญฺชย66 (ข้าแต่พระเจ้าสัญชัย ไฉนพระโอรส เวสสันดร...จึงพระราชทานพระยาคชสาร)

ชการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ช อักษร.

ฌณนฺตา อปฺปสิทฺธา. สทฺทสตฺเถ ปน “ญา นิโยชเนติ ปจนฺติ, รูปี ปน พุทฺธวจนานุกูลํ น ภวติ, ตสฺมา น ทสฺสิตํ อมฺเหหิ.

ธาตุที่มีพยัญชนะ ฌ และ ณ เป็นที่สุด ไม่ปรากฏ. แต่ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ญา นิโยชเน (ญา ธาตุเป็นไปในอรรถว่า ประกอบ) แต่ไม่มีรูป ที่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงไว้ ณ ที่นี้

ฏการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฏ อักษร)

ฆฏฺฏ = ฆฏฺฏเน พยายาม, หมั่น

ฆฏฺฏนํ วายามกรณํ. ฆฏฺเฏติ, ฆฏฺฏยติ.

เอตฺถ ตุ “ฆฏฺเฏสิ, ฆฏฺเฏสิ, กึการณา ฆฏฺเฏสิ, อหํ ตํ ชานามีติ นิทสฺสนํ.

ฆฏฺฏน คือ การทำความพยายาม.

ฆฏฺเฏติ (ย่อมพยายาม). ฆฏฺฏยติ (ย่อมพยายาม). ก็ในความหมายนี้ มีตัวอย่างจาก พระบาลีว่า ฆฏฺเฏสิ, ฆฏฺเฏสิ, กึการณา ฆฏฺเฏสิ, อหํ ตํ ชานามิ 67 (เจ้าพยายามอยู่, พยายามอยู่. เหตุใดจึงพยายามเล่า เรารู้เหตุนั้นอยู่)

ฆฏ = สงฺฆาเต รวมกัน, ติดต่อกัน

ปุพฺเพ วิย กฺริยาปทานิ, นามิกตฺเต “ฆโฏ, ฆฏาติ รูปานิ. เอตฺถ ฆโฏติ ปานียฆโฏ. ฆฏาติ สมูโห “มจฺฉฆฏาติอาทีสุ วิย.

บทกิริยาเหมือนในรูปก่อน.

เมื่อใช้เป็นบทนามจะมีรูปว่า ฆโฏ (หม้อน้ำ), ฆฏา (หมู่). ในที่นี้ บทว่า ฆโฏ ได้แก่ หม้อน้ำ. บทว่า ฆฏา ได้แก่ หมู่ ดังสาธกในพระบาลีว่า มจฺฉฆฏา (ฝูงปลา)

ฆฏฺฏ = จลเน ไหว, สั่น, รัว

ฆฏฺเฏติ ย่อมไหว

ฆฏฺฏยติ ย่อมไหว

นฏ = อวสนฺทเน ฟ้อน, รำ

อวสนฺทนํ คตฺตวิกฺเขโป. นเฏติ, นฏยติ.

อวสนฺทน คือ การทำกายให้ซัดส่ายไปมา = ฟ้อน, รำ.

นเฏติ ย่อมฟ้อน, ย่อมรำ

นฏยติ ย่อมฟ้อน, ย่อมรำ

จฺฉ ฉฺฉ กุฏฺฏ = เฉทเน ตัด

จฺเฉติ, จฺฉยติ. ฉฺเฉติ, ฉฺฉยติ. กุฏฺเฏติ, กุฏฺฏยติ.

จฺเฉติ, จฺฉยติ ย่อมตัด

ฉฺเฉติ, ฉฺฉยติ ย่อมตัด

กุฏฺเฏติ, กุฏฺฏยติ ย่อมตัด

ปุฏฺฏ จฏฺฏ = อปฺปภาเว เป็นของน้อย

ปุฏฺเฏติ, ปุฏฺฏยติ. จฏฺเฏติ, จฏฺฏยติ, อปฺปี ภวตีติ อตฺโถ.

ปุฏฺเฏติ (ย่อมเล็กน้อย), ปุฏฺฏยติ (ย่อมเล็กน้อย). จฏฺเฏติ (ย่อมเล็กน้อย), จฏฺฏยติ (ย่อมเล็กน้อย) ความหมายก็คือเป็นของเล็กน้อย

มุฏ = สญฺจุณฺณเน บด, ป่น

โมเฏติ ย่อมบด

โมฏยติ ย่อมบด

อฏฺฏ สุฏฺฏ = อนาทเร ไม่เอื้อเฟื้อ

อฏฺเฏติ, อฏฺฏยติ. สุฏฺเฏติ, สุฏฺฏยติ.

อฏฺเฏติ, อฏฺฏยติ ย่อมไม่เคารพ

สุฏฺเฏติ, สุฏฺฏยติ ย่อมไม่เคารพ

ขฏฺฏ = สำวรเณ ระวัง, ป้องกัน

ขฏฺเฏติ ย่อมระวัง

ขฏฺฏยติ ย่อมระวัง

สฏฺฏ = หึสา;พล; เบียดเบียน; สามารถ, มีกำลัง;

= ทาน;นิเกตเนสุ ให้; อยู่

สฏฺเฏติ ย่อมเบียดเบียน

สฏฺฏยติ ย่อมเบียดเบียน

ตุวฏฺฏ = นิปชฺชายำ นอน

ตุวฏฺเฏติ, ตุวฏฺฏยติ. ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู เอกมญฺเจ ตุวฏฺเฏนฺติ.

ตุวฏฺเฏติ ย่อนนอน

ตุวฏฺฏยติ ย่อนนอน

ตัวอย่างเช่น

ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู เอกมญฺเจ ตุวฏฺเฏนฺติ68

ภิกษุฉัพพัคคีย์ ย่อนนอนบนเตียงเดียวกัน

ฉฏฺฏ = ฉฑฺฑเน ทิ้ง, ขว้าง

ฉฏฺเฏติ, ฉฏฺฏยติ. อตฺรายำ ปาฬิ- สเจ โส ฉฏฺเฏติ, อิจฺเจตำ กุสลำ. โน เจ ฉฏฺเฏติ, ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ รูปิยฉฏฺฏโก สมฺมนฺนิตพฺโพ.

ฉฏฺเฏติ ย่อมทิ้ง

ฉฏฺฏยติ ย่อมทิ้ง

ในข้อนี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้:- สเจ โส ฉฏฺเฏติ, อิจฺเจตำ กุสลำ. โน เจ ฉฏฺเฏติ, ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ รูปิยฉฏฺฏโก สมฺมนฺนิตพฺโพ69 (ถ้าภิกษุนั้นทิ้งไป นั่นเป็น การดี, ถ้าไม่ทิ้งไป พึงสมมติภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ ให้เป็นผู้ทิ้งรูปิยะ)

ปฏฺ = หึสายำ เบียดเบียน

โปเฏติ ย่อมเบียดเบียน

โปฏยติ ย่อมเบียดเบียน

กีฏ = พนฺเธ ผูก, พัน, รัด, มัด

พนฺโธ พนฺธนำ. กีเฏติ, กีฏยติ. กีโฏ.

พนฺธ คือ การผูก.

กีเฏติ ย่อมผูก

กีฏยติ ย่อมผูก

กีโฏ ตั๊กแตน

จุฏิ = เฉทเน ตัด

จุณฺเฏติ ย่อมตัด

จุณฺฏยติ ย่อมตัด

ลุฏิ = เถยฺเย ลัก, ขโมย

ลุณฺเฏติ ย่อมลัก

ลุณฺฏยติ ย่อมลัก

กูฏ = อปฺปสาเท ไม่ผ่องใส, หลอกลวง, โกง

กูเฏติ, กูฏยติ. กูฏํ รชตํ. กูฏา คาวี. กุฏตาปโส.

กูเฏติ ย่อมโกง

กูฏยติ ย่อมโกง

กูฏํ รชตํ เงินปลอม

กูฏา คาวี แม่โคดื้อ

กุฏตาปโส ดาบสเจ้าเล่ห์

จุฏ ปุฏ ผุฏ = วิเภเท ทำลาย

จุเฏติ, จุฏยติ. โปเฏติ, โปฏยติ.โผเฏติ, โผฏยติ. องฺคุลิโย โผเฏสุ.

จุเฏติ, จุฏยติ ย่อมทำลาย

โปเฏติ, โปฏยติ ย่อมทำลาย

โผเฏติ, โผฏยติ ย่อมทำลาย

องฺคุลิโย โผเฏสุ70 ดีดนิ้วแล้ว

ฆฏ = สงฺฆาเฏ รวมกัน, ติดต่อกัน;

= หนฺตฺยตฺเถ จ ฆ่า, ประหาร

ฆเฏติ ย่อมรวมกัน, ย่อมฆ่า

ฆฏยติ ย่อมรวมกัน, ย่อมฆ่า

ปฏ ปุฏ จุฏ ฆฏ ฆฏิ = ภาสายํ กล่าว, พูด

ปาเฏติ, ปาฏยติ. โปเฏติ, โปฏยติ.

โลเฏติ, โลฏยติ. ฆาเฏติ, ฆาฏยติ. ฆณฺเฏติ, ฆณฺฏยติ.

ปาเฏติ, ปาฏยติ ย่อมกล่าว, ย่อมพูด

โปเฏติ, โปฏยติ ย่อมกล่าว, ย่อมพูด

โลเฏติ, โลฏยติ ย่อมกล่าว, ย่อมพูด

ฆาเฏติ, ฆาฏยติ ย่อมกล่าว, ย่อมพูด

ฆณฺเฏติ, ฆณฺฏยติ ย่อมกล่าว, ย่อมพูด

ปฏ วฏ = คนฺเถ ตัด

ปเฏติ, ปฏยติ. วเฏติ, วฏยติ.

ปเฏติ, ปฏยติ ย่อมตัด

วเฏติ, วฏยติ ย่อมตัด

เขฏ = ภกฺขเณ กิน, บริโภค

เขเฏติ ย่อมกิน

เขฏยติ ย่อมกิน

โขฏ = เขเป ขว้าง, โยน

โขเฏติ ย่อมขว้าง

โขฏยติ ย่อมขว้าง

กุฏิ = ทาเห เผา, ไหม้, ร้อน

กุเฏติ ย่อมเผา, ย่อมไหม้

กุฏยติ ย่อมเผา, ย่อมไหม้

ยุฏ = สํสคฺเค ระคน

โยเฏติ ย่อมระคน

โยฏยติ ย่อมระคน

วฏ = วิภชเน จำแนก, แบ่ง

วเฏติ ย่อมจำแนก, ย่อมแบ่ง

วฏยติ ย่อมจำแนก, ย่อมแบ่ง

ฏการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฏ อักษร.

ฉการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร)

สฉ = สงฺขารคตีสุ ปรุงแต่ง; ไป, ถึง, เป็นไป

สเจติ ย่อมปรุงแต่ง

สฉยติ ย่อมปรุงแต่ง

สุจ = อาลสิเย เกียจคร้าน

โสเจติ ย่อมเกียจคร้าน

โสจยติ ย่อมเกียจคร้าน

สุจิ = โสสเน แห้ง, เหี่ยว

สุณฺเจติ ย่อมแห้ง

สุณฺจยติ ย่อมแห้ง

สจ = สิลาฆายํ สรรเสริญ

สเจติ ย่อมสรรเสริญ

สจยติ ย่อมสรรเสริญ

สจ = อสมฺมาภาสเน ไม่กล่าวโดยชอบธรรม, ล่อลวง

สเจติ. สจยติ, สโจ.

เอตฺถ สโจติ เกราฏิโก. สจยตีติ สโจ, น สมฺมา ภาสตีติ อตฺโถ.

สเจติ ย่อมล่อลวง

สจยติ ย่อมล่อลวง

สโจ คนล่อลวง

ในที่นี้ บทว่า สโจ ได้แก่ คนล่อลวง, คนล่อลวง ชื่อว่า สจ เพราะเป็นผู้ล่อลวง หมายความว่า ไม่กล่าวโดยชอบธรรม

สจ = เกตเว ล่อลวง

รูปฯ ตาทิสเมว.

สุทสฺสํ วชฺชมญฺเญสํ อตฺตโน ปน ทุทฺทสํ

อตฺตโน ปน ฉาเทติ กลึว กิตวาสโจติ.

เอตฺถ สากุณิโก “กิตวาติ วุตฺโต.

ตสฺส อิทํ เกตวํ, ตสฺมึ เกตเวปิ อยํ ธาตุ วตฺตตีติ อตฺโถ.

รูปศัพท์เหมือนกับที่กล่าวมาข้างต้น. นายพรานนก (ผู้ฆ่านก, ผู้ล่อลวงนก) ท่าน เรียกว่า กิตวา ดังสาธกในพระบาลีนี้ว่า

สุทสฺสํ วชฺชมญฺเญสํ อตฺตโน ปน ทุทฺทสํ

อตฺตโน ปน ฉาเทติ กลึว กิตวา สโจ.71

โทษคนอื่นเห็นง่าย โทษตนเห็นได้ยาก [คนเรามัก เปิดเผยโทษคนอื่น เหมือนโปรยแกลบ แต่ปิดบังโทษ ของตน]เปรียบดั่งนายพรานนกชั่วปิดบังกายเหมือน สิ่งปกปิด ฉะนั้น.

กจิ = โสเก เศร้าโศก

กณฺเจติ ย่อมเศร้าโศก

กณฺจยติ ย่อมเศร้าโศก

ฉการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฉ อักษร.

ฑการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฑ อักษร)

ปฑิ (ผฑิ) = ปริหาเส เยาะเย้ย, เสียดสี

ปณฺเฑติ, ปณฺฑยติ. อุปฺปณฺเฑติ, อุปฺปณฺฑยติ. มนุสฺสานํ นํ ภิกฺขุนึ อุปฺปณฺฑึสุ.

ปณฺเฑติ ย่อมเยาะเย้ย

ปณฺฑยติ ย่อมเยาะเย้ย

อุปฺปณฺเฑติ ย่อมเยาะเย้ย

อุปฺปณฺฑยติ ย่อมเยาะเย้ย

ตัวอย่างเช่น

มนุสฺสานํ นํ ภิกฺขุนึ อุปฺปณฺฑึสุ

มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมเยาะเย้ยนางภิกษุณีนั้น

ลฑิ = อุกฺเขเป ยกขึ้น

ลณฺเฑติ ย่อมยกขึ้น

ลณฺฑยติ ย่อมยกขึ้น

ขฑิ กฑิ = เฉเท ตัด, แบ่งเป็นตอนๆ, เป็นวรรค

ขณฺเฑติ, ขณฺฑยติ. กณฺเฑติ, กณฺฑยติ. ขณฺโฑ, กณฺโฑ.

ขณฺเฑติ ย่อมตัด

ขณฺฑยติ ย่อมตัด

กณฺเฑติ ย่อมตัด

กณฺฑยติ ย่อมตัด

ขณฺโฑ ท่อน, ตอน, หมวด, หมู่

กณฺโฑ ท่อน, ตอน, หมวด, หมู่

ปิฑิ = สงฺฆาเต รวบรวม

ปิณฺเฑติ, ปิณฺฑยติ. ปิณฺโฑ. เอตฺถ จ ปิณฺโฑติ สมูหสงฺขาโต กลาโปปิ “โจฬ์ ปิณฺโฑ รติ ขิฑฺฑาติ 72 เอตฺถ วุตฺโต อาหารสงฺขาโต ปิณฺโฑปิ ปิณฺโฑเยว.

ปิณฺเฑติ ย่อมรวบรวม

ปิณฺฑยติ ย่อมรวบรวม

ปิณฺโฑ กลุ่ม, ก้อนข้าว

ก็ในที่นี้ กลาปะกล่าวคือกลุ่ม และก้อนข้าวกล่าวคืออาหาร ชื่อว่า ปิณฺฑ ดังสาธก ในพระบาลีนี้ว่า โจฬ์ ปิณฺโฑ รติ ขิฑฺฑา (ท่อนผ้า, ก้อนข้าว, ความร่าเริง, ความสนุกสนาน)

กุฑิ = เวธเน แทง, เจาะ

กุณฺเฑติ ย่อมแทง

กุณฺฑยติ ย่อมแทง

กุณฺฑลำ ตุ้มหู

มฑิ = ภูสายำ ประดับ, ตกแต่ง;

= หสเน จ หัวเราะ

มณฺเฑติ ย่อมประดับ

มณฺฑยติ ย่อมประดับ

มณฺโฑ การประดับ

มณฺฑนำ การประดับ

มณฺฑิโต อันเขาประดับแล้ว

ภฑิ = กลฺยาเณ ดี, งาม

กลฺยาณำ กลฺยาณตา. ภณฺเฑติ, ภณฺฑยติ. ภณฺโฑ. เอตฺถ จ ภณฺโฑติ ธนำ, อลงฺกาโร วา. “ภณฺฑำ คณฺหาติ. สมลงฺกริตฺวา ภณฺเฑนาติ จ อาทีสุ วิย.

กลฺยาณ คือ ความดีงาม.

ภณฺเฑติ ย่อมดีงาม

ภณฺฑยติ ย่อมดีงาม

ภณฺโฑ ทรัพย์, เครื่องประดับ

ก็ในที่นี้ บทว่า ภณฺโฑ หมายถึงทรัพย์หรือเครื่องประดับ ดังสาธกในพระบาลี เป็นต้นว่า ภณฺฑำ คณฺหาติ (ย่อมถือเอาทรัพย์). สมลงฺกริตฺวา ภณฺเฑน73 ([พระราชา]ทรง ประดับแล้วด้วยเครื่องประดับ)

ทณฺฑ = ทณฺฑวินิปาเต ทำโทษ, เฆี่ยน, ตี

ทณฺเฑติ ย่อมทำโทษ

ทณฺฑยติ ย่อมทำโทษ

ทณฺโฑ ท่อนไม้, ไม้ค้อน

ฉฑฺฑ = ฉฑฺฑเน ทิ้ง, ขว้างทิ้ง

ฉฑฺเฑติ ย่อมทิ้ง

ฉฑฺฑยติ ย่อมทิ้ง

ฉฑฺฑนโก ผู้ทิ้ง
ฉฑฺฑิยติ ย่อมถูกทิ้ง
ฉฑฺฑิโต ถูกทิ้งแล้ว
ฉฑฺฑิตุ เพื่อทิ้ง
ฉฑฺฑยิตุ เพื่อทิ้ง
ฉฑฺเฑตฺวา ทิ้งแล้ว
ฉฑฺฑยิตฺวา ทิ้งแล้ว
ฑการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฑ อักษร.

ฒการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฒ อักษร)

วฑฺฒ = อากิรเณ เรี่ยราย, ตัก, โปรยลง
กัสปาติยา ปายาสัง วฑฺเฒติ, วฑฺฒยติ. ภตฺตัง วฑฺเฒตฺวา อทาสิ.
กัสปาติยา ปายาสัง วฑฺเฒติ, วฑฺฒยติ (ตักข้าวปายาสใส่ถาดสำริด). ภตฺตัง วฑฺเฒตฺวา อทาสิ (ตักข้าวให้แล้ว, คดข้าวแล้ว)

อิมานิ ฒการนฺตธาตุรูปานิ.
จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฒ อักษร.

ณการนฺตธาตุ
(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร)

วณฺณ = วณฺณ;กฺริยา; สรรเสริญ; กระทำ;
= วิตฺถาร;คุณวจเนสุ ให้พิสดาร; กล่าวความดี
วณฺโณ ปสังสา. กฺริยา กรณัง. วิตฺถาโร วิตฺถินฺนตา. คุโณ สีลาทิธมฺโม. วจนัง วาจา. วณฺเณติ, วณฺณยติ. วณฺโณ, วณฺณัง, สุวณฺณัง, สังวณฺณนา.
วณฺณ คือ การสรรเสริญ. กฺริยา คือ การกระทำ. วิตฺถาร คือ การให้พิสดาร. คุณ คือ ความดีมีศีลเป็นต้น. วจน คือ การกล่าว.

วณฺเณติ ย่อมสรรเสริญ

วณฺณยติ ย่อมสรรเสริญ

วณฺโณ,วณฺณำ วรรณะ

สุวณฺณำ ทอง

สำวณฺณนา การให้พิสดาร, การอธิบาย

อัตถุทธาระของ วณฺณ ศัพท์

วณฺณสทฺโท74 ฉวิฤติกุลวคฺคการณสณฺฐานปมาณรูปายตนาทีสุ ทิสฺสติ. ตตฺถ “สุวณฺณวณฺโณสิ ภควาติ เอวมาทีสุ ฉวิยำ. “กทา สญฺญูฬฺหา ปน เต คหปติ สมณสฺส โคตมสฺส วณฺณาติ เอวมาทีสุ ฤติยำ. “จตฺตาโรเม โภ โคตม วณฺณาติเอวมาทีสุ กุลวคฺเค. “อถ เกน นุ วณฺเณน, คนฺธเถโนติ วุจฺจตีติ เอวมาทีสุ การเณ. “มหนฺตำ หตฺถิราชวณฺณำ อภินิมฺมินิตฺวาติ-เอวมาทีสุ สณฺฐาเน. “ตโย ปตฺตสฺส วณฺณาติ เอวมาทีสุ ปมาเณ. “วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชาติ เอวมาทีสุ รูปายตเนติ.

วณฺณ ศัพท์ใช้ในอรรถดังนี้ คือ ฉวิ (ผิวพรรณ) ฤติ (สรรเสริญ, ยกย่อง) กุลวคฺค (ชาติตระกูล) การณ (เหตุ) สณฺฐาน (สัณฐาน, รูปร่าง) ปมาณ (ขนาด, ประมาณ) และ รูปายตน (รูปายตนะ = รูป) เป็นต้น

อรรถฉวิ (ผิวพรรณ)

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณวณฺโณสิ ภควา75

พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้มีพระฉวีวรรณดุจสีทอง

อรรถฤติ (สรรเสริญ, ยกย่อง)

ตัวอย่างเช่น

กทา สญฺญูฬฺหา ปน เต คหปติ สมณสฺส โคตมสฺส วณฺณา76

คฤหบดี ท่านประมวลถ้อยคำสรรเสริญคุณของพระสมณโคดมตั้งแต่เมื่อไร

อรรถกุลวคฺค (ชาติตระกูล)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโรเม โภ โคตม วณฺณา77

ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ตระกูล ๔ เหล่านี้

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

อถ เกน นุ วณฺเณน, คนฺธเถโน78

เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใด ท่านจึงเรียกเราว่า ผู้ขโมยกลิ่น

อรรถ สณฺฐาน (สัณฐาน, รูปร่าง)

ตัวอย่างเช่น

มหนฺตํ หตฺถิราชวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา79

เนรมิตร่างเป็นพญาช้างใหญ่

อรรถ ปมาณ (ขนาด)

ตัวอย่างเช่น

ตโย ปตฺตสฺส วณฺณา80

ขนาดของบาตรมี ๓ ขนาด

อรรถรูปายตน (รูปายตนะ = รูป)

ตัวอย่างเช่น

วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา81

รูป, กลิ่น, รส, โอชา

ปวัตตินิมิตของ วณฺณ ศัพท์

ตตฺถ ฉวิยนฺติ ฉวิคตา วณฺณธาตุ เอว “สุวณฺณวณฺโณติ เอตฺถ วณฺณคฺคหเณน คหิตาติ อปเร. วณฺณนํ กิตฺติยา อุคฺโฆสนนฺติ วณฺโณ, ถุติ. วณฺณิยติ อสงฺกรโต ววตฺถปิยตีติ วณฺโณ, กุลวคฺโค. วณฺณิยติ ผลํ เอเตน ยถาสภาวโต วิภาวิยตีติ วณฺโณ, การณํ, วณฺณํ ทีฆรสฺสาทิ-วเสน สณฺฐหนนฺติ วณฺโณ, สณฺฐานํ. วณฺณิยติ อฑฺฒมหนฺตาทิวเสน ปมิยตีติ วณฺโณ, ปมาณํ. วณฺเณติ วิการมาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ วณฺโณ, รูปายตนํ. เอวํ เตน เตน ปวตฺติ-นิมิตฺเตน วณฺณสทฺทสฺส ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺเถ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ในเรื่องนั้น คำว่า ฉวิยํ (ในผิวพรรณ) บางอาจารย์ กล่าวว่า หมายถึงวัณณธาตุ (สี) ที่เป็นไปในผิวพรรณด้วย วณฺณ ศัพท์ ในอุทาหรณ์นี้ว่า สุวณฺณวณฺโณ (ผู้มีพระฉวี-วรรณดุจสีทอง), การสรรเสริญ คือ การป่าวประกาศเกียรติคุณ ชื่อว่า วัณณะ หมายถึง ความชมเชย, ชาติตระกูล ชื่อว่า วัณณะ เพราะอรรถว่าถูกกำหนดไว้โดยไม่ระคนกัน, เหตุ ชื่อว่า วัณณะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องแสดงผลตามสมควรแก่สภาวะ, สัณฐาน ชื่อว่า วัณณะ เพราะอรรถว่าการตั้งอยู่โดยความเป็นสภาพยาวและสั้นเป็นต้น, ขนาด ชื่อว่า วัณณะ เพราะอรรถว่าถูกวัดขนาดไว้โดยความเป็นครึ่งหนึ่งหรือความใหญ่เป็นต้น, รูปายตนะ ชื่อว่า วัณณะ เพราะอรรถว่าแสดงสภาพที่เป็นไปในใจเมื่อถึงความเปลี่ยนแปลง

นักศึกษา พึงทราบความเป็นไปในอรรถนั้นๆ ของ วณฺณ ศัพท์ด้วยปวัตตินิมิต (เหตุทำให้เกิดศัพท์) นั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้แล

อัตถุทธาระของ วณฺณ ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อปรมฺปิ วณฺณสทฺทสฺส อตฺถุทฺธารํ วทาม. วณฺณสทฺโท สณฺฐานชาติรูปายตนการณ-ปมาณคุณปสํสาชาตรูปปุพฺพินกฺขราทีสุ ทิสฺสติ. อยญฺหิ “มหนฺตํ สปฺปราชวณฺณํ อภิ-นิมฺมินิตฺวาติอาทีสุ สณฺฐาเน ทิสฺสติ, “พฺราหฺมโณว เสฏฺโฐ วณฺโณ, หีโน อญฺโญ วณฺโณติอาทีสุ ชาติยํ. “ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโตติอาทีสุ รูปายตเน.

น หรามิ น ภญฺชามิ อารา สิงฺฆามิ วาริชํ

อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธเถโนติ วุจฺจตีติ

อาทีสุ การเณ. “ตโย ปตฺตสฺส วณฺณาติอาทีสุ ปมาเณ. “กทา สญฺญูฬฺหา ปน เต คหปติ สมณสฺส โคตมสฺส วณฺณาติอาทีสุ คุเณ. “วณฺณารหสฺส วณฺณํ ภาสตีติอาทีสุ ปสํสายํ. “วณฺณํ อญฺชนวณฺเณน, กาลิงฺคมฺหิ วนิมฺหเสติ เอตฺถ ชาตรูเป. “อกิลาสุโน วณฺณปเถ ขณนฺตาติ เอตฺถ ปุฬิเน. “วณฺณาคโม วณฺณวิปริยาโยติอาทีสุ อกฺขเร ทิสฺสติ.

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ

ฉวิยํ ถุติยํ เหเม กุลวคฺเค จ การเณ

สณฺฐาเน จ ปมาเณ จ รูปายตนชาติสุ

คุณกฺขเรสุ ปุฬิเน วณฺณสทฺโท ปวตฺตติ.

ข้าพเจ้า จะแสดงอัตถุทธาระของ วณฺณ ศัพท์อีกนัยหนึ่งดังต่อไปนี้:- วณฺณ82 ศัพท์ มีอรรถดังนี้ คือ สณฺฐาน (สัณฐาน, รูปร่าง) ชาติ (ชาติตระกูล) รูปายตน (รูปายตนะ=รูป) การณ (เหตุ) ปมาณ (ขนาด) คุณ (ความดี) ปสํสา (สรรเสริญ, ยกย่อง) ชาตรูป (ทองคำ) ปุฬิน (กองทราย) อกฺขร (อักษร) เป็นต้น

อรรถสณฺฐาน (สัณฐาน, รูปร่าง)

ตัวอย่างเช่น

มหนฺตํ หตฺถิราชวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา83

[พญามาร]เนรมิตร่างเป็นพญาช้างใหญ่

อรรถชาติ (ชาติตระกูล)

ตัวอย่างเช่น

พฺราหฺมโณว เสฏฺโฐ วณฺโณ, หีโน อญฺโญ วณฺโณ84

พราหมณ์เท่านั้น เป็นตระกูลสูง [ส่วน]ตระกูลอื่นต่ำต้อย

อรรถรูปายตน (รูปายตนะ = รูป)

ตัวอย่างเช่น

ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโต85

เป็นผู้กอรปด้วยความงามแห่งสีผิวอย่างยิ่ง

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

น หรามิ น ภญฺชามิ อารา สิงฺฆามิ วาริชํ

อถ เกน นุ วณฺเณน คนฺธเถโนติ วุจฺจติ.86

เราไม่ได้นำไป เราไม่ได้หัก เราดมดอกบัวหลวง ห่างๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใด ท่านจึงกล่าวว่า เราเป็นผู้ขโมยกลิ่น.

อรรถปมาณ (ขนาด)

ตัวอย่างเช่น

ตโย ปตฺตสฺส วณฺณา87

ขนาดของบาตรมี ๓ ขนาด

อรรถคุณ (ความดี)

ตัวอย่างเช่น

กทา สญฺญฺหา ปน เต คหปติ สมณสฺส โคตมสฺส วณฺณา88

คฤหบดี ท่านประมวลถ้อยคำสรรเสริญคุณของพระสมณโคดมตั้งแต่เมื่อไร

อรรถปสังสา (สรรเสริญ, ยกย่อง)

ตัวอย่างเช่น

วณฺณารหสฺส วณฺณํ ภาสติ89

ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้ควรสรรเสริญ

อรรถชาตรูป (ทองคำ)

ตัวอย่างเช่น

วณฺณํ อญฺชนวณฺเณน, กาลิงฺคมฺหิ วนิมฺหเส90

ข้าพระองค์ทั้งหลาย ขอแลกทองกับช้างที่มีสีเหมือนยาแต้มตา ในสำนักของพระเจ้ากลิงคราช

อรรถปุฬิน (กองทราย)

ตัวอย่างเช่น

อกิลาสุโน วณฺณปเถ ขณนฺตา91

ชนทั้งหลายผู้ไม่เกียจคร้าน ขุด[หาน้ำ]ในทางที่มีทราย

อรรถอกฺขร (อักษร)

ตัวอย่างเช่น

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยาโย92

การลงอักษรอาคม การสลับอักษร

สรุปอรรถทั้งหมดเป็นคาถาดังนี้:-

ฉวิยํ ถุติยํ เหเม กุลวคฺเค จ การเณ

สณฺฐาเน จ ปมาเณ จ รูปายตนชาติสุ

คุณกฺขเรสุ ปุฬิเน วณฺณสทฺโท ปวตฺตติ.

วณฺณ ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ฉวิ (ผิวพรรณ), ถุติ (สรรเสริญ, ยกย่อง), เหม (ทองคำ), กุลวคฺค (ชาติตระกูล), การณ (เหตุ), สณฺฐาน (สัณฐาน, รูปร่าง), ปมาณ (ขนาด), รูปายตน (รูปายตนะ=รูป), ชาติ (ชาติตระกูล) , คุณ (ความดี), อกฺขร (อักษร), ปุฬิน (กองทราย).

อัตถุทธาระของ สุวณฺณ ศัพท์

สุวณฺณสทฺโท93 ฉวิสมฺปตฺติครุฬาชาตรูเปสุ อาคโต. อยญฺหิ “สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ, สุคเต ทุคฺคเตติ, “สุวณฺณตา สุสฺสรตาติ 95 จ เอวมาทีสุ ฉวิสมฺปตฺติยํ อาคโต. “กากำ สุวณฺณา ปริวารยนฺตีติอาทีสุ ครุเฬ. “สุวณฺณวณฺโณ กญฺจนสนฺนิภตฺตโจติอาทีสุ ชาตรูเปติ.

สุวณฺณ ศัพท์มีอรรถดังนี้:-

ฉวิสมฺปตฺติ (ผิวงาม) ครุฬ (ครุฑ) ชาตรูป (ทองคำ)

อรรถฉวิสมฺปตฺติ (ผิวงาม)

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ, สุคเต ทุคฺคเต94

[เห็น]ผู้มีผิวพรรณดี, ผู้มีผิวพรรณทราม, ผู้ไปสู่สุคติ และผู้ไปสู่ทุคติ

อรรถครุฬ (ครุฑ)

ตัวอย่างเช่น

กากำ สุวณฺณา ปริวารยนฺติ96

ครุฑทั้งหลายแวดล้อมกา (ห้อมล้อมกา)

อรรถชาตรูป (ทองคำ)

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณวณฺโณ กญฺจนสนฺนิภตฺตโจ97

มีพระฉวีวรรณดุจทอง มีพระฉวีวรรณเสมอเหมือนกับทอง

ปุณ	=	สงฺฆาเต	รวบรวม
ปุเณติ		ย่อมรวบรวม	
ปุณยติ		ย่อมรวบรวม	
จุณ	=	สงฺโกจเน	หด
จุเณติ		ย่อมหด	
จุณยติ		ย่อมหด	
จุณฺณ	=	เปรเณ	ป่น, ทำให้ละเอียด

จุณฺเณติย่อมป่น

จุณฺณยติ	ย่อมป่น
จุณฺณำ	ผง

จุณฺณวิจุณฺณํ กโรติ ย่อมทำให้แหลกละเอียด

สณ = ทาเน ให้

สเณติ ย่อมให้

สณยติ ย่อมให้

กุณ = สงฺโกจเน หด

กุเณติ, กุณยติ. กุโณ. กุณหตฺโถ. หตฺเถน กุณี.

กุเณติ ย่อมหด

กุณยติ ย่อมหด

กุโณ การหด

กุณหตฺโถ ผู้มีมือหงิก

หตฺเถน กุณี ผู้หงิกด้วยมือ = คนมือง่อย

ตูณ = ปูรเณ เต็ม

ตูเณติ, ตูณยติ. ตูณี.

เอตฺถ ตูณีติ สรกลาโป. สา หิ ตูเณนฺติ ปูเรนฺติ สเร เอตฺถาติ ตูณี.

ตูเณติ ย่อมเต็ม

ตูณยติ ย่อมเต็ม

ตูณี แล่ง

ในที่นี้ บทว่า ตูณี ได้แก่ แล่งศร. ชื่อว่า ตูณี เพราะเป็นที่บรรจุลูกศร

ภูณ = ภาสายํ กล่าว, พูด

ภูเณติ ย่อมกล่าว

ภูณยติ ย่อมกล่าว

กณ = นิมีลเน ปิด[ตา]

กาเณติ, กาณยติ. กาโณ.

เอตฺถ กาโณติ เอเกน วา ทฺวีหิ วา อกฺขีหิ ปริหีนกฺขิ. อฏฺฐกถาจริยา ปน “กาโณ นาม เอกกฺขินา กาโณ, อนฺโธ นาม อุภยกฺขิกาโณติ 98วทนฺติ, ตำ กาณนฺธสทฺทานำ เอกตฺถสนฺนิปาเต ยุชฺชติ. อิตรถา กาณกจฺฉโปปมสุตฺเต วุตฺโต กจฺฉโป เอกสฺมึ กาโณ สิยา, เอกกฺขิกาโณ จ ปน ปุริโส “อนฺโธติ น วตฺตพฺโพ สิยา, ตสฺมา เตสมยุคฬตฺเต เอเกกสฺส ยถาสมฺภวำ ทฺวินฺนำ ทฺวินฺนมาการานำ วาจกตา ทฏฺฐพฺพา. ตถา หิ โกสลสำยุตฺตฏฺฐกถายำ “กาโณติ เอกจฺฉิกาโณ99 วา อุภยจฺฉิกาโณ วาติ วุตฺตำ. อถวา “โอวเทยฺยานุสาเสยฺยาติ 100 เอตฺถ โอวาทานุสาสนานำ วิย สวิเสสตา อวิเสสตา จ ทฏฺฐพฺพา.

กาเณติ ย่อมบอด

กาณยติ ย่อมบอด

กาโณ คนบอด

วิธีใช้ กาณ, อนฺธ ศัพท์

ในที่นี้ คนบอดข้างเดียวก็ตาม บอด ๒ ข้างก็ตาม ชื่อว่า กาณะ. ส่วนพระอรรถ กถาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า "คนบอดข้างเดียว เรียกว่า กาณะ. คนบอด ๒ ข้าง เรียกว่า อันธะ. ข้อนี้เหมาะที่จะใช้ในกรณีที่ กาณ และ อนฺธ ศัพท์มาร่วมกัน. มิฉะนั้นแล้ว เต่าที่ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในกาณกัจฉโปปมสูตร ก็ควรจะบอดข้างเดียว. และบุรุษผู้มีตาบอด ข้างหนึ่ง ไม่ควรใช้ อนฺธ ศัพท์. ดังนั้น พึงทราบว่า ในกรณีที่ศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านั้นไม่ได้มา คู่กัน แต่ละศัพท์จะมีลักษณะ ๒ ประการ (คือบอดข้างเดียวหรือบอด ๒ ข้าง)ตามความเหมาะสม. ดังจะเห็นได้ว่าในอรรถกถาโกสลสังยุต ได้กล่าวว่า กาโณติ เอกจฺฉิกาโณ วา อุภยจฺฉิกาโณ วา (คนบอดข้างเดียวหรือบอดทั้ง ๒ ข้าง ชื่อว่า กาณะ)

อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความต่างกันและไม่ต่างกัน (ของ กาณ และ อนฺธ ศัพท์) โดยเทียบ กับคำว่า โอวาทานุสาสน ในพระบาลีนี้ว่า โอวาเทยฺยานุสาเสยฺย (พึงกล่าวสอนและพร่ำ สอน)[หมายความว่า ถ้า โอวาท และ อนุสาสน มาด้วยกันเช่นนี้ จะอธิบายต่างกันก็ควร เหมือน โอวาท ที่หมายถึงการกล่าวสอน และ อนุสาสน ที่หมายถึงการพร่ำสอน ถ้ามาคนละแห่ง เนื้อความก็อย่างเดียวกัน คือหมายถึงการกล่าวสอนหรือการพร่ำสอนก็ได้]

คณ = สงฺขฺยาเน นับ, คำนวณ

คเณติ, คณยติ. คณนา, คโณ. เอตฺถ คณนาติ สงฺขฺยา. คโณติ ภิกฺขุสมูโห. เยสํ วา เกสญฺจิ สมูโห. สมูหสฺส จ อเนกานิ นามานิ. เสยฺยถิทํ -

สงฺโฆ คโณ สมูโห จ
ขนฺโธ สนฺนิจโย จโย
สมุจฺจโย จ นิจโย
วคฺโค ปูโค จ ราสิ จ.
กาโย นิกาโย นิกโร
กทมฺโพ วิสโร ฆฏา
สมุทาโย จ สนฺเทโห
สงฺฆาโต สมโย กโร.
โอโฆ ปุญฺโช กลาโป จ
ปิณฺโฑ ชาลญฺจ มณฺฑลํ
สณฺโฑ ปวาโห อิจฺเจเต
สมูหตฺถาภิธายกาติ.

กิญฺจาปิ เอเต สงฺฆคณสมูหาทโย สทฺทา สมูหตฺถวาจกา, ตถาปิ สงฺฆคณสทฺทาเยว วินาปิ วิเสสกปเทน ภิกฺขุสมูเห วตฺตนฺติ, นาญฺเญ, อญฺเญ ปน สงฺฆคณสทฺเทหิ สทฺธึ อญฺญมญฺญญฺจ กทาจิ

สมานตฺถวิสยา โหนฺติ, กทาจิ อสมานตฺถวิสยา. ตสฺมา ยถาปาวจนํ อสมฺมุยฺหนฺเตน โยเชตพฺพา. “เอโก, เทฺวติ อาทินา คเณตพฺโพติ คโณ.

คเณติ (ย่อมนับ,ย่อมคำนวณ). คณยติ (ย่อมนับ,ย่อมคำนวณ). คณนา (การนับ) คโณ (หมู่). ก็ในที่นี้ การนับ ชื่อว่า คณนา

ศัพท์ที่มีความหมายว่า หมู่

หมู่แห่งภิกษุ หรือหมู่ของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า คณะ. แท้จริง ศัพท์ที่มีความหมายว่า "หมวด, หมู่" มีหลายชื่อ (มีหลายศัพท์) เช่น

สงฺฆ, คณ, สมูห, ขนฺธ, สนฺนิจย, จย, สมุจฺจย, นิจย, วคฺค, ปูค, ราสิ, กาย, นิกาย, นิกร, กทมฺพ, วิสย, ฆฏา, สมุทาย, สนฺโทห, สงฺฆาต, สมย, กร, โอฆ, ปุญฺช, กลาป, ปิณฺฑ, ชาล, มณฺฑล, สณฺฑ และ ปวาห.

ศัพท์เหล่านี้แสดงอรรถว่า "หมวด, หมู่ เป็นต้น

สงฺฆ, คณ และ สมูห ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้น มีความหมายว่า "หมู่" ก็จริง. แต่ที่มี ความหมายว่า "หมู่ภิกษุ" จริงๆ คงมีเฉพาะ สงฺฆ และ คณ ศัพท์เท่านั้นแม้จะไม่มีบทพิเศษ (คือ ภิกฺขุ) กำกับอยู่ก็ตาม ไม่ใช่ศัพท์อื่น. อย่างไรก็ตาม ศัพท์อื่นๆ (มี สมูห เป็นต้น) บางคราว มีวิสัยแห่งอรรถเสมอกันกับ สงฺฆ และ คณ ศัพท์. บางคราวมีวิสัยแห่งอรรถไม่เสมอกัน. เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้ไม่สงสัย พึงใช้ให้สอดคล้องกับพระบาลี.

ชื่อว่า คณ เพราะอรรถว่าพึงนับโดยนัยว่า หนึ่ง, สองเป็นต้น

กณฺณ = สวเน ฟัง, สดับ

กณฺเณติ, กณฺณยติ. กณฺโณ.

กณฺณยนฺติ สทฺทํ สุณนฺติ เอเตนาติ กณฺโณ, โย โลเก “สวนํ, โสตนฺติ จ วุจฺจติ.

กณฺเณติ ย่อมฟัง

กณฺณยติ ย่อมฟัง

กณฺโณ หู

คำว่า กณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กณฺณ เพราะเป็นอวัยวะที่ใช้สำหรับฟังเสียงซึ่ง ในทางโลกเรียกว่า สวน และ โสต (ทั้งสองอย่าง)

กุณ คุณ = อามนฺตเน เรียก, ร้องเรียก

กุเณติ, กุณยติ. คุเณติ, คุณยติ. คุโณ. โคโณ.

เอตฺถ คุโณติ สีลาทโย ธมฺมา, เกนฏฺเจน เต คุณา. โคณาปิยติ อามนฺตาปิยติ อตฺตนิ ปติฏฺฐิโต ปุคฺคโล ทฏฺฐุ โสตุ ปูชิตุญฺจ อิจฺฉนฺเตหิ ชเนหีติ คุโณ.

เอตฺถ กิญฺจาปิ สีลาทิธมฺมานํ อามนฺตาปนํ นตฺถิ, ตถาปิ ตำเหตุมามนฺตนํ นิมนฺตนญฺจ เตเยว กโรนฺตินามาติ เอวํ วุตฺตำ. ตถา หิ

ยถาปิ เขตฺเต สมฺปนฺเน

พีชं อปฺปมฺปิ โรปิตं

สมฺมา ธารं ปวสฺสนฺเต

ผลं โตเสติ กสฺสกนฺติ

เอตฺถ กสฺสกสฺส ตุฏฺฐิอุปฺปตฺติการณตฺตา เหตุวเสน นิจฺเจตนสฺสปิ ผลสฺส โตสนํ วุตฺตํ, เอวมิธาปิ อามนฺตาปนการณตฺตา เอวํ วุตฺตํ. อญฺเญ ปน “คุณฺชนฺเต อพฺยยนฺเต อิติ คุณาติ อตฺถํ วทนฺติ. ตทนุรูปํ ปน ธาตุสทฺทํ น ปสฺสาม, “คุณ อามนฺตเนอิจฺเจว ปสฺสาม, วิจาเรตฺวา คเหตพฺพํ.

กุเณติ, กุณยติ ย่อมเรียก

คุเณติ, คุณยติ ย่อมเรียก

คุโณ คุณ

โคโณ วัว

ในที่นี้ บทว่า คุโณ ได้แก่ ธรรมมีศีลเป็นต้น

ถาม: ธรรมมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า คุณ เพราะอรรถอะไร

ตอบ: ชื่อว่า คุณ เพราะอรรถว่า ทำให้บุคคลผู้ตั้งอยู่ในตนได้รับร้องเรียก โดยชน ผู้ปรารถนาจะเห็น ฟัง และบูชา

คำอธิบาย

ในเรื่องนี้ การให้ร้องเรียกธรรมมีศีลเป็นต้น ย่อมไม่มี แม้ก็จริง. ถึงกระนั้น ธรรมมี ศีลเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเทียว ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า[คุณ] เพราะทำเหตุนั้น คือ การร้องเรียก และการเชื้อเชิญ. จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวการที่ผลแม้ไม่มีเจตนาให้เกิดความยินดีได้โดย ความเป็นเหตุ เพราะเป็นเหตุทำให้ชาวนาเกิดความยินดี ดังพระบาลีว่า

ยถาปิ เขตฺเต สมฺปนฺเน

พีชं อปฺปมฺปิ โรปิตं

สมฺมา ธารं ปวสฺสนฺเต

ผลं โตเสติ กสฺสกํ.101

พืชแม้อันบุคคลหว่านแล้วในนาอันดี เมื่อฝน หลั่งสายน้ำโดยสม่ำเสมอแล้ว ผลย่อมยัง ชาวนาให้ยินดี ฉันใด.

แม้ในที่นี้ ก็เช่นเดียวกัน ท่านกล่าวอย่างนี้ เพราะธรรมมีศีลเป็นต้นเป็นเหตุให้ร้อง เรียก. ส่วนอาจารย์เหล่าอื่นย่อมกล่าวความหมายว่า "ชื่อว่า คุณ เพราะแสดงที่อาศัย (ทัพพะ). อย่างไรก็ตาม ข้าพเจ้ายังไม่พบธาตุศัพท์ที่เหมาะสมกับอรรถนั้น พบแต่ คุณ - อามนฺตเน เท่านั้น ดังนั้น ผู้มีปัญญาควรพิจารณาแล้วถือเอา

วณ = คตฺตวิจุณฺณเน บดร่างกายให้เป็นผง

วเณติ, วณยติ. วโณ.

เอตฺถ วโณติ อรุ. สา หิ สรีรํ วณยติ วิจุณฺเณติ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ กโรตีติ วโณติ วุจฺจติ.

วเณติ,วณยติ ย่อมบดเป็นผง

วโณ แผล

ในที่นี้ บทว่า วโณ มีความหมายว่า แผล. ก็แผลนั้น ท่านเรียกว่า วณ เพราะทำ ร่างกายให้พรุนคือเป็นช่องเล็กช่องน้อย

ปณฺณ = หริเต สดเขียว

ปณฺเณติ, ปณฺณยติ. ตาลปณฺณํ. สูเปยฺยปณฺณํ.

เอตฺถ จ หริตภาววิคเตปิ วตฺถุสฺมึ ปณฺณภาโว รูฬฺหิโต ปวตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. “ปณฺณํ, ปตฺตํ, ปลาโส, ทลมิจฺเจเต สมานตฺถา.

ปณฺเณติ ย่อมสดเขียว

ปณฺณยติ ย่อมสดเขียว

ตาลปณฺณํ ใบตาล

สูเปยฺยปณฺณํ ใบไม้สำหรับแกง, ผัก

ก็ในที่นี้ แม้วัตถุปราศจากความเป็นของเขียว ก็พึงทราบความเป็นใบไม้ว่า เป็นไป แล้วโดยความเป็นรูฬหิศัพท์ (สำนวน). มีคำไวพจน์ คือ ปณฺณ, ปตฺต, ปลาส, ทล.

ปณ = พฺยวหาเร นำไป

ปเณติ, ปณยติ. ราชา จ ทณฺฑํ ครุกํ ปเณติ.

ปเณติ ย่อมนำไป

ปณยติ ย่อมนำไป

ตัวอย่างเช่น

ราชา จ ทณฺฑํ ครุกํ ปเณติ 102

อนึ่ง พระราชา ย่อมทรงลงอาชญาหนัก

อิมานิ ณการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ณ อักษร.

ตการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ต อักษร)

จินฺต = จินฺตายํ คิด, นึก, ดำริ

จินฺเตติ, จินฺตยติ. จิตฺตํ, จินฺตา, จินฺตนา, จินฺตนโก.

การิเต “จินฺตาเปติ, จินฺตาปยตีติ รูปานิ.

ตตฺถ จิตฺตนฺติ 103 อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ, วิชานาตีติ อตฺโถ, สพฺพจิตฺตสาธารณ-วเสเนตํ ทฏฺฐพฺพํ. เอตฺถ สิยา - กสฺมา “อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตนฺติ วตฺวาปิ “วิชานาตีติ อตฺโถติ วุตฺตํ, นนุ จินฺตนวิชานนา นานาสภาวา. น หิ “จินฺเตตีติ ปทสฺส “วิชานาตีติ อตฺโถ สมฺภวติ, ทุปฺปญฺญสฺส หิ นานปฺปกาเรหิ จินฺตยโตปิ สุขุมตฺถาธิคโม น โหตีติ? สจฺจํ, “วิชานาตีติ อิทํ ปทํ จิตฺตสฺส สญฺญาปญฺญากิจฺเจหิ วิสิฏฺฐวิสยคฺคหณํ ทีเปตุ วุตฺตํ สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา จิตฺตสทฺทสฺส. ยญฺหิ ธมฺมชาตํ “จิตฺตนฺติ วุจฺจติ, ตเทว วิญฺญาณํ, ตสฺมา วิชานนตฺถํ คเหตฺวา สญฺญาปญฺญากิจฺจวิสิฏฺฐวิสยคฺคหณํ ทีเปตุ “วิชานาตีติ วุตฺตํ.

จินฺเตติ, จินฺตยติ ย่อมคิด

จิตฺตํ จิต

จินฺตา, จินฺตนา ความคิด

จินฺตนโก ผู้คิด

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า จินฺตาเปติ, จินฺตาปยติ (ย่อมให้คิด)

วิเคราะห์ จิตฺต ศัพท์จุราทิคณะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จิตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า จิตฺต เพราะเป็นธรรมชาติ คิดอารมณ์ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณ์. ก็บัณฑิต พึงเห็นบทว่า จิตฺตํ นั่นด้วยสามารถเป็นบท ทั่วไปแก่จิตทุกดวง. ในอธิการแห่ง จิตฺต ศัพท์นี้ พึงมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระอาจารย์ แม้กล่าวว่า "ชื่อว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติคิดอารมณ์" ดังนี้แล้ว ยังกล่าวว่า "อธิบายว่า ย่อมรู้แจ้งอารมณ์ ดังนี้เล่า ? ความคิดและความรู้แจ้งมีสภาพต่างกันมิใช่หรือ ? ด้วยว่า บทว่า จินฺเตติ (ย่อมคิด) จะมีอรรถว่า วิชานาติ "ย่อมรู้แจ้ง" ไม่ได้. เพราะบุคคลผู้ทราม ปัญญาถึงคิดอยู่โดยประการต่างๆ ก็จะบรรลุอรรถอันสุขุมไม่ได้

พึงเฉลยว่า ถูกต้องแล้ว แต่บทว่า วิชานาติ นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงการที่จิตรับ เอาอารมณ์อันประกอบด้วยกิจพิเศษแห่งสัญญาและปัญญา เพราะ จิตฺต ศัพท์เป็นศัพท์ทั่ว ไปแก่จิตทุกดวง. จริงอยู่ ธรรมชาติใด เรียกว่า จิต, ธรรมชาตินั้นแล ชื่อว่า วิญญาณ (สภาวะรู้แจ้ง); เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า วิชานาติ เพื่อจะถือเอาอรรถว่ารู้แจ้ง แล้วแสดงการที่จิตรับเอาอารมณ์อันประกอบด้วยกิจพิเศษแห่งสัญญาและปัญญา

วิเคราะห์ จิตฺต ศัพท์ด้วยธาตุคณะอื่น

อิทานิ อญฺญคณิกธาตุวเสนปิ นิพฺพจนํ ปกาสยาม- สพฺเพสุ จิตฺเตสุ ยํ โลกิยกุสลา-กุสลมหากฺริย จิตฺตํ, ตํ ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ, วิปากํ กมฺมกิเลเสหิ จิตนฺติ จิตฺตํ, อิทํ จิธาตุวเสน นิพฺพจนํ. ยํ กิญฺจิ โลเก วิจิตฺตํ สิปฺปชาตํ, สพฺพสฺส ตสฺส จิตฺเตเนว กรณโต จิตฺเตติ วิจิตฺเตติ วิจิตฺตํ กริยติ เอเตนาติ จิตฺตํ, จิตฺตกรณตาย จิตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติ, อิทํ จิตฺตธาตุวเสน นิพฺพจนํ. จิตฺตตาย จิตฺตํ, อิทํ ปาฏิปทิกวเสน นิพฺพจนํ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “สพฺพมฺปิ ยถานุรูปโต จิตฺตตาย จิตฺตํ, จิตฺตกรณตาย จิตฺตนฺติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงรูปวิเคราะห์โดยใช้ธาตุหมวดอื่น. บรรดาจิตทุกดวง จิตที่เป็น กุศล, อกุศล และมหากิริยาจิตฝ่ายโลกิยะ ชื่อว่า จิตฺต เพราะสั่งสมกระแสจิตของตน โดยความเป็นชวนวิถี. ส่วนวิปากจิต ชื่อว่า จิตฺต เพราะอันกรรมกิเลสสั่งสมแล้ว. นี้เป็น รูปวิเคราะห์โดยความเป็น จิ ธาตุ. ศิลปะอันวิจิตรในโลกชนิดใดชนิดหนึ่ง ก็ชื่อว่า จิตฺต เพราะวิจิตร คือ เป็นเครื่องอันเขาทำให้วิจิตร เพราะทำศิลปะนั้นทั้งหมดด้วยจิตนั่นเอง ความหมายก็คือ ชื่อว่า จิตฺต เพราะทำให้วิจิตร. นี้เป็นรูปวิเคราะห์โดยความเป็น จิตฺต ธาตุ [อีกนัยหนึ่ง] ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาพวิจิตร นี้เป็นรูปวิเคราะห์โดยความเป็นปาฏิปทิก (ศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้และไม่มีรูปวิเคราะห์) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า "พึงทราบเนื้อความใน จิตฺต ศัพท์นี้อย่างนี้ว่า ศิลปะแม้ทั้งหมด ชื่อว่า จิตฺต เพราะเป็นสภาพวิจิตรตามสมควร. ชื่อว่า จิตฺต เพราะทำให้วิจิตร"104

เอตฺถ หิ จิตฺตสฺส สราคสโทสาทิเภทภินฺนตฺตา สมฺปยุตฺตภูมิอารมฺมณหีนมชฺฌิม- ปณีตาธิปตีนำ วเสน จิตฺตสฺส จิตฺตตา เวทิตพฺพา. กิญฺจาปิ เอกสฺส จิตฺตสฺส เอวำ วิจิตฺตตา นตฺถิ, ตถาปิ วิจิตฺตานำ อนฺโตคธตฺตา สมุทายโวหาเรน อวยโวปิ “จิตฺตนฺติ วุจฺจติ, ยถา ปพฺพตนทีสมุทฺทาทิเอกเทเสสุ ทิฏฺเฐสุ ปพฺพตาทโย ทิฏฺฐาติ วุจฺจนฺติ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “กามญฺเจตฺถ เอกเมว เอวำ จิตฺตำ น โหติ, จิตฺตานำ ปน อนฺโตคธตฺตา เอเตสุ ยำ กิญฺจิ เอกมฺปิ จิตฺตตาย "จิตฺตนฺติ วตฺตุ วฏฺฏตีติ.

ก็ในอธิการแห่ง จิตฺต ศัพท์นี้ บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเป็นสภาพวิจิตรด้วย อำนาจแห่งสัมปยุตธรรม ภูมิ อารมณ์ และอธิบดีที่ทราม, ปานกลาง หรือประณีต เพราะ ความเป็นธรรมชาติแตกต่างกันโดยประเภทแห่งจิต คือ จิตมีราคะและจิตมีโทสะเป็นต้น. แม้การที่จิตดวงเดียวไม่มีความวิจิตรอย่างนี้ แต่ส่วนหนึ่งก็เรียกว่า จิต โดยการเรียกเป็น กลุ่ม เพราะนับเข้าในจิตทั้งหลายที่วิจิตร เหมือนชนทั้งหลายเห็นส่วนหนึ่งของภูเขา แม่น้ำ และสมุทรเป็นต้น ก็กล่าวว่า "เราเห็นภูเขาเป็นต้น". เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า "ในอธิการแห่ง จิตฺต ศัพท์นี้ จิตดวงเดียว แม้จะไม่วิจิตร แต่เพราะนับเข้าในจิต ทั้งหลาย จึงควรกล่าวว่า วิจิตร เพราะแม้จิตดวงหนึ่งในจิตเหล่านั้นก็เป็นสภาพวิจิตร

เอตฺถ จ วุตฺตปฺปการานมตฺถานำ วินิจฺฉโย ภวติ. กถำ? ยสฺมา ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อตฺโถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา คเหตพฺโพ. ตสฺมา ยำ อาเสวนปจฺจยภาเวน จิโนติ, ยญฺจ กมฺมุนา อภิสงฺขตตฺตา จิตำ, ตำ เตน การเณน จิตฺตนฺติ วุตฺตำ. ยำ ปน ตถา น โหติ, ตำ ปริตฺตกิริย-ทฺวยำ อนฺติมชวนญฺจ ลพฺภมานจินฺตนวิจิตฺตตาทิวเสน จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพำ, หสิตุปฺปาโท ปน อญฺญชวนคติโกเยวาติ.

อนึ่ง สำหรับในเรื่องนี้ มีข้อวินิจฉัยอรรถซึ่งมีประการดังที่กล่าวมาแล้ว ดังต่อไปนี้:- นักศึกษา ย่อมได้ความโดยประการใดๆ ในที่ใดๆ ก็พึงถือเอาความโดยประการนั้นๆ ใน ที่นั้นๆ. เหตุนั้น ธรรมชาติใด ย่อมสั่งสมโดยความเป็นอาเสวนปัจจัย และธรรมชาติใด ชื่อว่าจิต เพราะถูกกรรมปรุงแต่ง. ธรรมชาตินั้น ก็เรียกว่า จิตฺต เพราะเหตุนั้น. ส่วนธรรม ชาติใด ไม่เป็นไปโดยประการนั้น. ธรรมชาตินั้น คือกิริยาจิตฝ่ายกามาวจรทั้งคู่ [อาวัชชน-จิตสองดวง]และชวนจิตดวงสุดท้าย บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นจิตโดยความเป็นธรรมชาติ ดำริและความวิจิตรเป็นต้นที่ปรากฏ. ส่วนหสิตุปปาทจิตเหมือนกับชวนจิตดวงอื่น

ชื่อ,อัตถุทธาระของ จิตฺต ศัพท์

อิมานิ จิตฺตสฺส นามานิ

จิตฺตํ มโน มานสญฺจ วิญฺญาณํ หทยํ มนํ

นามาเนตานิ โวหาร- ปเถ วตฺตนฺติ ปายโต.

จิตฺตสทฺโท105 ปญฺญตฺติยํ วิญฺญาเณ วิจิตฺเต จิตฺตกมฺเม อจฺฉริเยติ เอวมาทีสุ อตฺเถสุ ทิสฺสติ. อยญฺหิ “จิตฺโต คหปติ. จิตฺตมาโสติอาทีสุ ปญฺญตฺติยํ ทิสฺสติ. “จิตฺตํ มโน มานสนฺติ-อาทีสุ วิญฺญาเณ. “วิจิตฺตวตฺถาภรณาติอาทีสุ วิจิตฺเต. “ทิฏฺฐ โว ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตนฺติ-อาทีสุ จิตฺตกมฺเม. “อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, จิตฺตรูปิว ทิสฺสตีติอาทีสุ อจฺฉริเยติ.

ศัพท์ที่มีความหมายว่า จิต มีดังนี้ คือ

จิตฺตํ มโน มานสญฺจ วิญฺญาณํ หทยํ มนํ

นามาเนตานิ โวหาร- ปเถ วตฺตนฺติ ปายโต.

ชื่อเหล่านี้ คือ จิตฺต, มน, มานส, วิญฺญาณ, หทย และ มน (มีความหมายว่าจิต) ย่อมเป็นไปในคลอง แห่งโวหาร (คือใช้พูดกัน) โดยมาก.

จิตฺต ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ปญฺญตฺติ (นามบัญญัติ) วิญฺญาณ (จิต) วิจิตฺต (ความ วิจิตร) จิตฺตกมฺม (จิตรกรรม) และ อจฺฉริย (ความอัศจรรย์)

อรรถปญฺญตฺติ (นามบัญญัติ)

ตัวอย่างเช่น

จิตฺโต คหปติ,106 จิตฺตมาโส107

คฤหบดี ชื่อว่า จิตตะ, เดือนจิตตะ (เดือน ๕)

อรรถวิญฺญาณ (จิต)

ตัวอย่างเช่น

จิตฺตํ มโน มานสํ108

จิต ใจ สภาพที่เกิดในใจ

อรรถวิจิตฺต (ความวิจิตร)

ตัวอย่างเช่น

วิจิตฺตวตฺถาภรณา109

มีพัสตาภรณ์อันวิจิตร

อรรถจิตฺตกมฺม (จิตรกรรม)

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐ โว ภิกฺขเว จรณํ นาม จิตฺตํ110

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาพนิทรรศการนั้น เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ

อรรถอจฺฉริย (ความอัศจรรย์)

ตัวอย่างเช่น

อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, จิตฺตรูปัว ทิสฺสติ111

เชิญดูเถิดมัทรี (ละมั่งทอง) ปรากฏเป็นรูปน่าอัศจรรย์

จิต = สญฺเจตเน ตั้งใจ

เจเตติ, เจตยติ. รตฺโต โข พฺราหฺมณ ราเคน อภิภูโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปรพฺยาพาธายปิ เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ. อากงฺขติ เจตยติ, ตำ นิเสธ ชุตินฺธร. เจตนา, สญฺเจตนา. เจตยิตำ, เจเตตฺวา, เจตยิตฺวา. สญฺจิจฺจ ปาณำ ชีวิตา โวโรเปติ.

เจเตติ ย่อมตั้งใจ

เจตยติ ย่อมตั้งใจ

รตฺโต โข พฺราหฺมณ ราเคน อภิภูโต อตฺตพฺยาพาธายปิ เจเตติ, ปรพฺยา-พาธายปิ เจเตติ, อุภยพฺยาพาธายปิ เจเตติ112

ดูก่อนพราหมณ์ ผู้กำหนัด ถูกราคะย่ำยีแล้ว ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนคนอื่นบ้าง ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองและคนอื่นทั้งสองฝ่ายบ้าง

อากงฺขติ เจตยติ, ตำ นิเสธ ชุตินฺธร113

ย่อมคิด จำนงหวัง (ความตาย) ข้าแต่ท่านผู้ทรง ไว้ซึ่งความรุ่งเรือง ขอพระองค์ จงห้ามสาวกของพระองค์นั้นเถิด

เจตนา (สภาพตั้งใจ, ความจงใจ). สญฺเจตนา114 (สภาพตั้งใจด้วยดี, สภาวะตั้งใจ ด้วยดี). เจตยิตำ (ความตั้งใจ). เจเตตฺวา (ตั้งใจแล้ว). เจตยิตฺวา (ตั้งใจแล้ว). สญฺจิจฺจ ปาณำ ชีวิตา โวโรเปติ 115 (ตั้งใจปลงสัตว์จากชีวิต[คือคิดที่จะฆ่าสัตว์])

อธิบายบทว่า เจตนา เป็นต้น

ตตฺถ เจตนาติ เจตยตีติ เจตนา, สทฺธึ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อตฺโถ. สญฺเจตนาติ อุปสคฺควเสน ปทำ วฑฺฒิตำ. เจตยิตนฺติ เจตนากาโร. สญฺจิจฺจาติ สยำ ญตฺวา, เจจฺจ อภิวิตริตฺวาติ อตฺโถ. อิมานิ เจตนาย นามานิ -

สญฺเจตนา เจตยิตำ เจตนา กมฺมเมว จ

กมฺมญฺหิ “เจตนาตฺเวว ชิเนนาหจฺจ ภาสิตำ.

อตฺรายำ ปาฬิ

“เจตนาหำ ภิกฺขเว กมฺมำ วทามิ, เจตยิตฺวา กมฺมำ กโรติ กาเยน วาจาย มนสาติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า เจตนา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ตั้งใจ คือรวมธรรมที่ประกอบกับตนไว้ในอารมณ์. บทว่า สญฺเจตนา เป็นบทเพิ่มด้วย สามารถแห่งอุปสรรค (คือ สำ อุปสรรค

เป็นธาตวัตถวิเสสกะ). บทว่า เจตยิตๆ ได้แก่ อาการ ที่ตั้งใจ. บทว่า สญฺจิจฺจ รู้แล้วเอง หมายความว่า ตั้งใจแล้ว คือ ครอบงำแล้ว. ศัพท์ที่เป็น ชื่อของเจตนา (มีความหมายว่า เจตนา) มีดังนี้ คือ

สญฺเจตนา เจตยิตๆ เจตนา กมฺมเมว จ
กมฺมญฺหิ “เจตนาตฺเวว ชิเนนาหจฺจ ภาสิตๆ.

สญฺเจตนา, เจตยิตๆ และ เจตนา และ กมฺมๆ. โดยแท้ จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสเจตนานั่นเทียวว่าเป็นกรรม.

ในข้อนั้น มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า เจตนาหๆ ภิกฺขเว กมฺมๆ วทามิ, เจตยิตฺวา กมฺมๆ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา116 (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม. บุคคล คิดแล้ว ย่อมทำกรรมทางกาย วาจา ใจ)

มนฺต = คุตฺตภาสเน พูดความลับ, ปรึกษา

มนฺเตติ, มนฺตยติ, นิมนฺเตติ, นิมนฺตยติ, อามนฺเตติ, อามนฺตยติ. ชนา สงฺคมฺม มนฺเตนฺติ, มนฺตยนฺติ, มนฺตยึสุ รโหคตา. นิมนฺตยิตฺถ ราชานๆ. อามนฺตยิตฺถ เทวินฺโท, วิสุกมฺมๆ มหิทฺธิกๆ. มนฺตา, มนฺโต. การิเต “มนฺตาเปติ, มนฺตาปยตีติ รูปานิ.

มนฺเตติ, มนฺตยติ ย่อมปรึกษา
นิมนฺเตติ, นิมนฺตยติ ย่อมเชื้อเชิญ
อามนฺเตติ, อามนฺตยติ ย่อมร้องเรียก
ชนา สงฺคมฺม มนฺเตนฺติ117 ชนทั้งหลาย ย่อมประชุมปรึกษากัน
มนฺตยนฺติ ย่อมปรึกษา
มนฺตยึสุ รโหคตา118 อยู่ในที่ลับปรึกษากัน
นิมนฺตยิตฺถ ราชานๆ119 เชิญพระราชาเสด็จ
อามนฺตยิตฺถ เทวินฺโท,-
วิสุกมฺมๆ มหิทฺธิกๆ120 ท้าวสักกะรับสั่งให้เรียกวิศวกรรมผู้เรืองฤทธิ์มา
มนฺตา ปัญญา
มนฺโต มนต์, พระเวท

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า มนฺตาเปติ, มนฺตาปยติ (ย่อมให้ปรึกษา)

เอตฺถ มนฺตาติ ปญฺญา, “คเวสนสญฺญา๑ติปิ วทนฺติ. มนฺโตติ คุตฺตภาสนๆ. “อุปสฺสุติกาปิ สุณนฺติ มนฺตๆ, ตสฺมา หิ มนฺโต ขิปฺปมุเปติ เภทนฺติ เอตฺถ หิ คุตฺตภาสนๆ “มนฺโตติ วุจฺจติ. อปิจ มนฺโตติ ฉฬงฺคมนฺโต. วุตฺตญฺจ “เย มนฺตๆ ปริวตฺเตนฺติ, ฉฬงฺคๆ พฺรหฺมจินฺติตนฺติ. เอตฺถ สิกฺขา นิรุตฺติ กปฺป พฺยากรณ โชติสตฺถ ฉนฺโท วิจิติวเสน มนฺโต “ฉฬงฺโคติ เวทิตพฺโพ.123เอตานิ เอว ฉ “เวทงฺคานีติ วุจฺจนฺติ. เวโท เอว หิ “มนฺโต, สุตีติ จ วุตฺโต. อถวา มนฺโตติ เวทาทิวิชฺชา.

ในที่นี้ บทว่า มนฺตา ได้แก่ ปัญญา. บางอาจารย์กล่าวว่า เป็นสัญญาที่แสวงหาด้วย ปัญญาก็มี. การปรึกษา ชื่อว่า มนฺต. โดยแท้จริงแล้ว การปรึกษาเรียกว่า มนฺต ดังสาธกใน พระบาลีนี้ว่า อุปสุตฺติกาปิ สุณนฺติ มนฺตํ, ตสฺมา หิ มนฺโต ขิปฺปมุเปติ เภทํ 121 (แม้คน แอบฟังย่อมได้ยินการปรึกษา ดังนั้น การปรึกษาจึงแพร่งพรายไปได้โดยพลัน)

อีกนัยหนึ่ง พระเวทอันมีองค์ ๖ ชื่อว่า มนฺต ดังสาธกในพระบาลีว่า เย มนฺตํ ปริ-วตฺเตนฺติ, ฉฬงฺคํ พฺรหฺมจินฺติตํ 122 (ชนเหล่าใดย่อมสาธยายพระเวทอันมีองค์ ๖ ซึ่งฤาษีผู้ ประเสริฐดำริขึ้น). พึงทราบว่าพระเวทมีองค์ ๖ คือ สิกฺขา นิรุตฺติ กปฺป พฺยากรณ โชติสตฺถ ฉนฺโทวิจิติ. องค์ ๖ ประการเหล่านี้นั่นเทียว ชื่อว่า เวทังคะ (องค์แห่งพระเวท). ก็พระเวทนั้นแล เรียกว่า มนฺต บ้าง สุติ บ้าง. อีกนัยหนึ่ง วิชามีพระเวทเป็นต้น ชื่อว่า มนฺต

ยนฺต = สงฺโกจเน หดเข้า, ย่นเข้า

ยนฺเตติ, ยนฺตยติ. ยนฺตํ, เตลยนฺตํ ยถา จกฺกํ, เอวํ กมฺปติ เมทนี.

ยนฺเตติ, ยนฺตยติ ย่อมหดเข้า

ยนฺตํ เครื่องจักร, เครื่องยนต์

ตัวอย่างเช่น

เตลยนฺตํ ยถา จกฺกํ, เอวํ กมฺปติ เมทนี 124

แผ่นดินย่อมหวั่นไหวเหมือนเครื่องจักรยนต์ที่คั้นน้ำมัน

สตฺต = คติยํ ไป

สตฺเตติ ย่อมไป

สตฺตยติ ย่อมไป

สนฺต = อามปฺปโยเค หนาแน่น, แผ่, ขยาย

อามปฺปโยโค นาม อุสฺสนฺนกฺริยา. สนฺเตติ, สนฺตยติ.

อามปฺปโยค คือ การทำให้หนาขึ้น.

สนฺเตติ ย่อมหนาแน่น

สนฺตยติ ย่อมหนาแน่น

กิตฺต = สํสนฺทเน กล่าวเทียบเคียง

กิตฺเตติ, กิตฺตยติ. “เย โวหํ กิตฺตยิสฺสามิ, คิราหิ อนุปุพฺพโส. กิตฺตนา ปริกิตฺตนาติ-อาทีสุ ปน กตฺถนา “กิตฺตนาติ วุจฺจติ.

กิตฺเตติ, กิตฺตยติ (ย่อมกล่าว) ดังสาธกในพระบาลีว่า เย โวหํ กิตฺตยิสฺสามิ, คิราหิ อนุปุพฺพโส125 (เราจักกล่าวถึงเทพดังกล่าวแก่พวกเธอด้วยคาถาตามลำดับ). ส่วนในข้อ ความว่า กิตฺตนา ปริกิตฺตนา เป็นต้น การสรรเสริญ เรียกว่า กิตฺตนา

ตนฺต = กุฏุมฺพธารเณ ทรงทรัพย์ไว้, ร่ำรวย

ตนฺเตติ, ตนฺตยติ. สตนฺโต, สปฺปธาโนติ อตฺโถ.

ตนฺเตติ ย่อมร่ำรวย

ตนฺตยติ ย่อมร่ำรวย

สตนฺโต เป็นไปกับด้วยประธาน หมายความว่า มีประธาน = กัตตา

ยต = นิกาโรปกาเรสุ เนรคุณ; ตอบแทนคุณ

ยเตติ, ยตยติ. นิโต จ ปฏิทาเน, ยตธาตุ นิอุปสคฺคโต ปโร ปฏิทาเน วตฺตติ, นิยฺยาเตติ, นิยฺยาตยติ. ตการสฺส ปน ทการตฺเต กเต “นิยฺยาเทติ, นิยฺยาทยติ.

รถํ นิยฺยาทยิตฺวาน อณโณ เอหิ สารถีติ รูปานิ.

ยเตติ ย่อมเนรคุณ

ยตยติ ย่อมเนรคุณ

ยต ธาตุหากอยู่ท้าย นิ อุปสรรค (คือมี นิ อุปสรรค เป็นบทหน้า) มีอรรถว่า ปฏิทาน "มอบให้" เช่น นิยฺยาเตติ, นิยฺยาตยติ (ย่อมมอบให้).เมื่อ แปลง ต เป็น ท จะมีรูปว่า นิยฺยาเทติ, นิยฺยาทยติ (ย่อมมอบให้). เช่น รถํ นิยฺยาทยิตฺวาน อณโณ เอหิ สารถิ126 (ดูก่อนนายสารถี

เรามอบรถให้ท่านไว้ ท่านจงเป็นผู้ไม่มีหนี้มาเถิด)

วตุ = ภาสายํ กล่าว, พูด

วตฺเตติ ย่อมกล่าว

วตฺตยติ ย่อมกล่าว

ปต = คติยํ ไป

ปเตติ ย่อมไป

ปตยติ ย่อมไป

วาต = คติ;สุข;เสวเนสุ. ไป, สบาย, คบหา

คติ สุขํ เสวนนฺติ ตโย อตฺถา.

ตตฺถ สุขนํ สุขํ. วาเตติ, วาตยติ. วาโต, วาตปุปฺผ. จีวรสฺส อนุวาโต.

อรรถ ๓ ประการคือ ไป, สบาย, คบหา

บรรดาอรรถ ๓ ประการเหล่านั้น สุข คือ ความสบาย.

วาเตติ, วาตยติ ย่อมไป, ย่อมสบาย, ย่อมคบหา

วาโต ลม

วาตปุปฺผ๑ ดอกลม

จีวรสฺส อนุวาโต อนุวาตแห่งจีวร

เกต = อามนฺตเน เรียก

เกเตติ ย่อมเรียก

เกตยติ ย่อมเรียก

เกตโก ต้นการะเกด

สตฺต = สนฺตานกฺริยายํ ทำอย่างต่อเนื่อง

สนฺตานกฺริยา นาม ปพนฺธกฺริยา อวิจฺเฉทกรณํ. สตฺเตติ, สตฺตยติ. สตฺโต.

กินฺนุ สนฺตรมาโนว ลายิตฺวา หริตํ ติณํ

ขาท ขาทาติ ลปสิ คตสตฺตํ ชรคฺควนฺติ

ปาฬิยํ ปน “คตสตฺตํ ชรคฺควนฺติ ปาฐสฺส “วิคตชีวิตํ ชิณฺณโคณนฺติ อตฺถํ สංวณฺเณสุ. อิมินา สตฺตสทฺทสฺส ชีวิตวจนํ วิย ทิสฺสติ, “น สุกรา อุณฺเณน ปคฺคเหน ยาเปตุนฺติ เอตฺถ ปคฺคหสทฺทสฺส ปตฺตกถนํ วิย. สุฏฺฐุ วิจาเรตพฺพํ.

สนฺตากฺริยา คือ การกระทำอย่างต่อเนื่อง คือกระทำไม่ขาดตอน

สตฺเตติ ย่อมทำต่อเนื่อง

สตฺตยติ ย่อมทำต่อเนื่อง

สตฺโต สัตว์

ส่วนในพระบาลีว่า

กินฺนุ สนฺตรมาโนว ลายิตฺวา หริตํ ติณํ

ขาท ขาทาติ ลปสิ คตสตฺตํ ชรคฺควं.127

เหตุไรหนอ เจ้าจึงเป็นเหมือนรีบด่วนเกี่ยวเอา หญ้าอันเขียวสดมาแล้วบ่นเพ้อถึงวัวแก่ผู้ปราศ จากชีวิตแล้วว่า จงเคี้ยวกินหญ้าเสีย.

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ได้อธิบายปาฐะว่า คตสตฺตํ ชรคฺควं ไว้ดังนี้ว่า วิคต-ชีวิตं ชิณฺณโคณं (วัวแก่ผู้ปราศจากชีวิตแล้ว). อาศัยคำอธิบายนี้ สตฺต ศัพท์ดูเหมือนจะ ระบุถึงชีวิต เหมือน ปคฺคห ศัพท์ที่ระบุถึงบาตรในพระบาลีนี้ว่า น สุกรา อุณฺเณน ปคฺคเหน ยาเปตุ128 (ภิกษุสงฆ์ จะยังอัตภาพให้เป็นไปโดยแสวงหา[อาหาร]ด้วยบาตรก็ทำไม่ได้ง่าย). (ในเรื่องนี้) บัณฑิต พึงพิจารณาด้วย

สุตฺต = อวโมจเน แก้, ปล่อย

สุตฺเตติ, สุตฺตยติ

สุตฺเตติ ย่อมแก้

สุตฺตยติ ย่อมแก้

มุตฺต = ปสวเน ไหล, ไหลออก

มุตฺเตติ, มุตฺตยติ. โอมุตฺเตติ, โอมุตฺตยติ. มุตฺตं.

อตฺรายं ปาฬิ “มุตฺเตติ โอหเทติ จาติ. ตตฺถ มุตฺเตตีติ ปสฺสาวं กโรติ. โอหเทตีติ กรีสं วิสฺสชฺเชติ. การิเต “มุตฺตาเปติ, มุตฺตาปยตีติ รูปานิ.

มุตฺเตติ ย่อมไหลออก

มุตฺตยติ ย่อมไหลออก

โอมุตฺเตติ ย่อมไหลออก

โอมุตฺตยติ ย่อมไหลออก

มุตฺตํ น้ำมูตร, ปัสสาวะ

ในอรรถนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า มุตฺเตติ โอหเทติ จ129 (ย่อมถ่ายปัสสาวะ และ ถ่ายอุจจาระ). บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มุตฺเตติ คือ ถ่ายปัสสาวะ. บทว่า โอหเทติ คือ ถ่ายอุจจาระ.130 เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า มุตฺตาเปติ, มุตฺตาปยติ

กตฺตร = เสถิลฺเล หย่อน

กตฺตเรติ, กตฺตรยติ. กตฺตโร. กตฺตรทณฺโฑ, กตฺตรสุปฺปี. ตตฺถ กตฺตโรติ ชิณฺโณ. มหลฺลโกติ วุตฺตํ โหติ. เกนฏฺเฐน กตฺตโร ? กตฺตรยติ องฺคานิ สิถิลภาเวน สิถิโล ภวตีติ อตฺเถน. กตฺตรทณฺโฑติ กตฺตเรหิ ชิณฺณมนุสฺเสหิ เอกนฺตโต คเหตพฺพตาย กตฺตรานิ ทณฺโฑ กตฺตร-ทณฺโฑ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “กตฺตรทณฺโฑติ ชิณฺณกาเล คเหตพฺพทณฺโฑติ. กตฺตร-สุปฺปนฺติ ชิณฺณสุปฺปี.132 กตฺตรญฺจ ตํ สุปฺปญฺจาติ กตฺตรสุปฺปนฺติ สมาโส.

กตฺตเรติ ย่อมหย่อน

กตฺตรยติ ย่อมหย่อน

กตฺตโร คนแก่

กตฺตรทณฺโฑ ไม้เท้าคนแก่

กตฺตรสุปฺปี131 กระด้งเก่า

อธิบายบทว่า กตฺตโร เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า กตฺตโร ได้แก่ คนแก่. มีคำอธิบายว่า คนเฒ่า. ถามว่า ชื่อว่า กตฺตร เพราะอรรถอะไร. ตอบว่า ชื่อว่า กตฺตร เพราะอรรถว่าเป็นผู้ย่อหย่อนโดย การย่อหย่อนแห่งอวัยวะทั้งหลาย. บทว่า กตฺตรทณฺโฑ ความว่า ไม้เท้าของคนแก่ทั้งหลาย ชื่อว่า กตฺตรทณฺฑ เพราะคนแก่ทั้งหลายต้องใช้อย่างแน่นอน. เพราะเหตุนั้น พระอรรถ-กถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า บทว่า กตฺตรทณฺโฑ ได้แก่ ไม้เท้าที่คนแก่ต้องใช้ในเวลา แก่เฒ่า. บทว่า กตฺตรสุปฺปี ได้แก่ กระด้งเก่า มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกัมมธารย-สมาสว่า กตฺตรญฺจ ตํ สุปฺปญฺจาติ กตฺตรสุปฺปี (ของเก่าด้วยมีอยู่ ของเก่า นั้นเป็นกระด้ง ด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า กตฺตรสุปฺปี (กระด้งเก่า)

จิตฺต = จิตฺตกรเณ กระทำอย่างวิจิตร

กทาจิ ทสฺสเนปิ. จิตฺตกรณํ วิจิตฺตภาวกรณํ. จิตฺเตติ, จิตฺตยติ. จิตฺตํ.

จิตฺต ธาตุนี้ บางคราวใช้ในความหมายว่า ทสฺสน (เห็น, ดู) บ้าง. การกระทำโดย ความเป็นของวิจิตร (ทำให้วิจิตร) ชื่อว่า จิตฺตกรณ

จิตฺเตติ ย่อมทำอย่างวิจิตร

จิตฺตยติ ย่อมทำอย่างวิจิตร

จิตฺตํ จิต

ตการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ต อักษร.

ถการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ถ อักษร)

กถ = กถเน กล่าว, แสดง

กเถติ, กถยติ. ธมฺมํ สากจฺฉติ. สากจฺฉา, กถา, ปริกถา, อฏฺฐกถา. ตตฺถ สากจฺฉตีติ สห กถยติ. อตฺโถ กถิยติ เอตายาติ อฏฺฐกถา, ตฺถการสฺส ฏฺฐการตฺตํ.

ยาย'ตฺถมภิวณฺเณนฺติ พฺยญฺชนตฺถปทานุคํ

นิทานวตฺถุสมฺพนฺธํ เอสา อฏฺฐกถา มตา.

“อฏฺฐกถา”ติ จ “อตฺถสංวณฺณนา”ติ จ นินฺนานากรณํ.

กเถติ, กถยติ ย่อมกล่าว

ธมฺมํ สากจฺฉติ ย่อมสนทนาธรรม

สากจฺฉา การสนทนา

กถา ถ้อยคำ

ปริกถา พูดเลียบเคียง

อฏฺฐกถา คำอธิบายความ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สากจฺฉติ ได้แก่ ย่อมสนทนา. ชื่อว่า อฏฺฐกถา เพราะเป็น เครื่องอธิบายเนื้อความ. แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ

ยาย'ตฺถมภิวณฺเณนฺติ พฺยญฺชนตฺถปทานุคํ

นิทานวตฺถุสมฺพนฺธํ เอสา อฏฺฐกถา มตา.

อาจารย์ทั้งหลาย ย่อมอธิบายเนื้อความที่คล้อยตาม พยัญชนปทะ (กลุ่มพยัญชนะ ๖ ประการ และ อัตถ-ปทะ (กลุ่มอรรถ ๖ ประการ) ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับเรื่อง ราวและเหตุเกิดด้วยคัมภีร์อธิบายใด คัมภีร์อธิบายนั้นพึงทราบว่าเป็นอรรถกถา.

สำหรับ คำว่า อัฏฐกถา และ คำว่า อัตถสังวัณณนา นั้น พึงทราบว่ามีความหมาย เหมือนกัน (ต่างกันเพียงพยัญชนะเหมือนกันโดยอรรถ)

ปถิ = คติยํ ไป

ปนฺเถนฺติ, ปนฺถยนฺติ. ปนฺโถ. ภูวาทิคเณ “ปถ คติยนฺติ อการนฺตวเสน กถิตสฺส “ปถติ, ปโถติ นิคฺคหีตาคมวชฺชิตานิ รูปานิ ภวนฺติ, อิธ ปน อิการนฺตวเสน กถิตสฺส สนิคฺคหีตาคมานิ รูปานิ นิจฺจํ ภวนฺตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

ปนฺเถนฺติ ย่อมไป

ปนฺถยนฺติ ย่อมไป

ปนฺโถ ทาง

ในภูวาทิคณะ ท่านแสดงรูปของธาตุนี้เป็น อ การันต์ว่า ปถ คติยํ (ไป, ถึง, เป็นไป) ดังนั้น จึงมีรูปสำเร็จที่ไม่ลงนิคคหิตอาคมว่า ปถติ, ปโถ. ส่วนในจุราทิคณะนี้ พึงทราบว่า ธาตุนี้ท่านแสดงเป็น อิ การันต์ ดังนั้น จึงมีรูปสำเร็จลงนิคคหิตอาคมแน่นอน

ปุตฺถ = อาทรานาทเรสุ. เอื้อเฟื้อ; ไม่เอื้อเฟื้อ

ปุตฺเถติ ย่อมเอื้อเฟื้อ, ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

ปุตฺถยติ ย่อมเอื้อเฟื้อ, ย่อมไม่เอื้อเฟื้อ

มุตฺถ = สงฺฆาเต รวมกัน

มุตฺเถติ ย่อมรวมกัน

มุตฺถยติ ย่อมรวมกัน

วตฺถ = อุทฺทเน ชุ่มชื้น

วตฺเถติ ย่อมชุ่มชื้น

วตฺถยติ ย่อมชุ่มชื้น

ปุถ = ภาสายํ กล่าว

โปเถติ, โปถยติ. กเถตีติ อตฺโถ.

โปเถติ, โปถยติ (ย่อมกล่าว) หมายความว่า ย่อมพูด

ปุถ = ปหาเร ตี

โปเถติ, โปถยติ. กุมาเร โปเถตฺวา อคมาสิ.

โปเถติ ย่อมตี

โปถยติ ย่อมตี

ตัวอย่างเช่น

กุมาเร โปเถตฺวา อคมาสิ 133

ตีเด็กทั้งหลายแล้วได้เดินไป (หลีกหนีไป)

กถ = วากฺยปพนฺเธ แต่งถ้อยคำ, ประพันธ์

กเถติ ย่อมแต่ง, ย่อมประพันธ์

กถยติ ย่อมแต่ง, ย่อมประพันธ์

กถา คำประพันธ์

สถ = ทุพฺพลฺเย อ่อนเพลีย

สเถติ ย่อมอ่อนเพลีย

สถยติ ย่อมอ่อนเพลีย

อตฺถ ปตฺถ = ยาจนายํ ปรารถนา, อยากได้

อตฺเถติ, อตฺถยติ. อตฺโถ. ปตฺเถติ, ปตฺถยติ. ปตฺถนา.

ปฏิปกฺขํ อตฺถยนฺติ อิจฺฉนฺตีติ ปจฺจตฺถิกา.

อตฺเถติ ย่อมปรารถนา

อตฺถยติ ย่อมปรารถนา

อตฺโถ ความปรารถนา

ปตฺเถติ (ย่อมปรารถนา). ปตฺถยติ (ย่อมปรารถนา). ปตฺถนา (ความปรารถนา). คำว่า ปจฺจตฺถิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปจฺจตฺถิก เพราะปรารถนาเป็นศัตรู

โถม = สิลาฆายํ สรรเสริญ, ยกย่อง

โถเมติ ย่อมสรรเสริญ

โถมยติ ย่อมสรรเสริญ

โถมนา การสรรเสริญ

กาถ = หึสายํ เบียดเบียน

กาเถติ ย่อมเบียดเบียน

กาถยติ ย่อมเบียดเบียน

สถ = พนฺธเน ผูก, พัน

สเถติ ย่อมผูก

สถยติ ย่อมผูก

สนฺถ คนฺถ = สนฺถมฺเภ ค้ำจุน

สนฺเถติ, สนฺถยติ. คนฺเถติ, คนฺถยติ. คนฺโถ.

สนฺเถติ ย่อมค้ำจุน

สนฺถยติ ย่อมค้ำจุน

คนฺเถติ ย่อมค้ำจุน

คนฺถยติ ย่อมค้ำจุน

คนฺโถ คัมภีร์

ถการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ถ อักษร.

ทการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ท อักษร)

หท = กรีสุสฺสคฺเค ถ่ายอุจจาระ

กรีสุสฺสคฺโค กรีสสฺส อุสฺสคฺโค วิสฺสชฺชนํ. หเทติ, หทยติ. โอหเทติ, โอหทยติ.

กรีสุสฺสคฺค คือ การถ่ายอุจจาระ.

หเทติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

หทยติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

โอหเทติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

โอหทยติ ย่อมถ่ายอุจจาระ

วิท = ลาเภ ได้, เสวย

อิมสฺมึ ฐาเน ลาโภ นาม อนุภวนํ, ตสฺมา วิทธาตุ อนุภวเน วตฺตตีติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. สุขํ เวทนํ เวเทติ. ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ. เวทยติ. เวทนา, วิตฺติ. เวทยิตํ. สุขํ เวทนํ เวทยมาโน.

ในที่นี้ ลาภ คือ การเสวยอารมณ์. เพราะเหตุนั้น พึงถือเอาความหมายว่า วิท ธาตุ ใช้ในความหมายว่า อนุภวน (เสวยอารมณ์)

สุขํ เวทนํ เวเทติ ย่อมเสวยสุขเวทนา

ทุกฺขํ เวทนํ เวเทติ134 ย่อมเสวยทุกขเวทนา

เวเทติ, เวทยติ ย่อมเสวยอารมณ์

เวทนา สภาวะที่เสวยอารมณ์

วิตฺติ, เวทยิตํ การเสวยอารมณ์

สุขํ เวทนํ เวทยมาโน135 เสวยสุขเวทนาอยู่

กุทิ = อนตภาสเน พูดโดยไม่เคารพ, เถียง

กุนฺเทติ ย่อมพูดเถียง

กุนฺทยติ ย่อมพูดเถียง

มิท = สิเนหเน รักใคร่, เยื่อใย

อตฺร สิเนโห นาม ปีติ. เมเทติ, เมทยติ.

ในที่นี้ สิเนห คือ ความรักใคร่, เยื่อใย.

เมเทติ ย่อมรักใคร่

เมทยติ ย่อมรักใคร่

ฉท = สำวรเณ ปิดบัง, บัง, มุง, กั้น

เคหं ฉาเทติ, ฉาทยติ. โทสं ฉาเทติ, ฉาทยติ. ปฏิจฺฉาเทติ, ปฏิจฺฉาทยติ. ฉตฺตํ. ฉนฺนา กุฏิ. ตตฺร ฉตฺตนฺติ อาตปตฺตํ. อาตปี ฉาเทตีติ ฉตฺตํ. ปฏิจฺฉาทิยเตติ ฉนฺนา.

เคหं ฉาเทติ, ฉาทยติ ย่อมมุงเรือน

โทสं ฉาเทติ, ฉาทยติ ย่อมปิดโทษ

ปฏิจฺฉาเทติ, ปฏิจฺฉาทยติ ย่อมปกปิด

ฉตฺตํ ร่ม

ฉนฺนา กุฏิ136 กระท่อมที่มุงแล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฉตฺตํ คือ ร่ม มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฉตฺต เพราะปิดบัง แดด. ชื่อว่า ฉนฺน เพราะถูกมุงบัง

จุท = สญฺโจทเน ทักท้วง, ตักเตือน;

= อาณตฺติยญฺจ บังคับ, สั่ง

โจเทติ, โจทยติ. โจทโก, จุทิตโก, โจทนา. อานนฺโท พุทฺธโจทิโต. ตตฺร โจทนาติ จาลนา. จาลนาติ โทสาโรปนาติ อตฺโถ.

โจเทติ ย่อมทักท้วง, ย่อมบังคับ

โจทยติ ย่อมทักท้วง, ย่อมบังคับ

โจทโก ผู้ทักท้วง = โจทย์

จุทิตโก ผู้ที่ถูกทักท้วง = จำเลย

โจทนา การทักท้วง

ตัวอย่างเช่น

อานนฺโท พุทฺธโจทิโต137

พระอานนท์อันพระพุทธเจ้าทักท้วงแล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า โจทนา หมายความว่า การให้หวั่นไหว. คำว่า จาลนา (การให้หวั่นไหว) หมายความว่า การยกโทษขึ้นแสดง

ฉทฺท = วมเน อาเจียน, อ้วก

ฉทฺเทติ ย่อมอาเจียน

ฉทฺทยติ ย่อมอาเจียน

มท = วิตฺติโยเค ประกอบด้วยความพอใจ, สำราญ

มเทติ ย่อมสำราญ

มทยติ ย่อมสำราญ

วิท = เจหนา;ขฺยาน; หมายรู้; กล่าว;

= นิวาเสสุ อยู่

เจหนา สญฺญาณํ, อาขฺยานํ กถนํ. นิวาโส นิวสนํ. เวเทติ, เวทยติ. ปฏิเวเทติ, ปฏิเวทยติ. ปฏิเวทยามิ เต มหาราช.

เจหนา คือ ความหมายรู้.

อาขฺยาน คือ การกล่าว. นิวาส คือ การอาศัย.

เวทยติ ย่อมหมายรู้, ย่อมกล่าว, ย่อมอยู่

ปฏิเวเทติ ย่อมกล่าว

ปฏิเวทยติ ย่อมกล่าว

ตัวอย่างเช่น

ปฏิเวทยามิ เต มหาราช138

มหาบพิตร ข้าพระองค์ขอทูลพระองค์

สทฺท = สทฺทเน ออกเสียง, กล่าว

สทฺเทติ, สทฺทยติ. วิสทฺเทติ, วิสทฺทยติ. สทฺโท, สทฺทิโต. ทีฆตฺเต “สทฺทายตีติ รูปฺ. เอตฺถ จ “มํ สทฺทายตีติ สญฺญาย เวเคน อุทเก ปตีติ อฏฺฐกถาปาโฐ นิทสฺสนํ, อิทํ “ปพฺพตายตีติ รูปฺ วิย ธาตุวเสน นิปฺผนฺนํ น โหตีติ น วตฺตพฺพํ, ธาตุวเสน นิปฺผนฺนํเยวาติ คเหตพฺพํ. สทฺโทติ สทฺทิยตีติ สทฺโท, ยถา วุจฺจตีติ วจนํ.140 อถวา สทฺทิยติ อตฺโถ อเนนาติ สทฺโท. ครโว ปน “สปฺปตีติ สทฺโท. อุทีริยติ อภิลปิยตีติ อตฺโถติ วทนฺติ.

สทฺเทติ, สทฺทยติ ย่อมกล่าว

วิสทฺเทติ, วิสทฺทยติ ย่อมกล่าว

สทฺโท เสียง

สทฺทิโต กล่าวแล้ว

เมื่อทีฆะจะมีรูปว่า "สทฺทายติ"

ก็ในคำว่า สทฺทายติ นี้ มีตัวอย่างจากอรรถกถาปาฐะว่า มํ สทฺทายตีติ สญฺญาย เวเคน อุทเก ปติ 139 (บุตรรีบกระโดดลงไปในน้ำด้วยความสำคัญว่า "ร้องเรียกเรา"). ก็คำว่า สทฺทายติ นี้ ใครๆ ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ได้สำเร็จรูปมาจากธาตุ เหมือนรูปว่า ปพฺพตายติ. ควรถือเอาว่า คำว่า สทฺทายติ นี้ สำเร็จรูปมาจากธาตุแน่นอน

บทว่า สทฺโท มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สทฺท เพราะถูกเปล่งออกมา เหมือนชื่อว่า วจน เพราะถูกกล่าว. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สทฺท เพราะเป็นเครื่องแสดงเนื้อความ. ส่วนอาจารย์ ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า สทฺท เพราะถูกกล่าว หมายความว่า ถูกพูด ถูกเจรจา

สูท = อาเสจเน รดราด, สาด

สูเทติ, สูทยติ. สูโท.

สูโทติ ภตฺตการโก, โย “รสโกติปิ วุจฺจติ.

สูเทติ, สูทยติ (ย่อมราด). สูโท (พ่อครัว). บทว่า สูโท ได้แก่คนปรุงอาหาร (พ่อครัว) ซึ่งบางครั้งเรียกว่า รสก (ผู้ปรุงแต่งรส) บ้าง

กนฺท = สาตจฺเจ ติดต่อกัน

สาตจฺจํ สตตภาโว นิรนฺตรภาโว. กนฺเทติ, กนฺทยติ.

สาตจฺจ คือ ความติดต่อกัน คือความไม่ขาดช่วง.

กนฺเทติ ย่อมติดต่อกัน

กนฺทยติ ย่อมติดต่อกัน

มุท = สํสคฺเค ระคนกัน, รวมกัน, คละกัน

เอกโตกรณํ สํสคฺโค. โมเทติ, โมทยติ สตฺตูนิ สปฺปินา.

สํสคฺค คือ การทำโดยความเป็นอันเดียวกัน.

โมเทติ ย่อมระคนกัน

ตัวอย่างเช่น

โมทยติ สตฺตูนิ สปฺปินา

ย่อมระคนข้าวตูกับเนยใส (ผสมข้าวตูกับเนยใส)

นท = ภาสายํ กล่าว, บันลือ

นาเทติ, นาทยติ. เหตุกตฺตุรูปานีติ น วตฺตพฺพานิ ปาฬิตสฺสนโต “สีโห จ สีหนาเทน ทฏฺฐพฺโพ อภินาทยีติ. อญฺญตฺราปิ สํสโย น กาตพฺโพ. อิมสฺมึ จุราทิคเณ เหตุกตฺตุรูปสทิสานมฺปิ สุทฺธกตฺตุรูปานํ สนฺทิสฺสนโต.

นาเทติ ย่อมกล่าว, ย่อมบันลือ

นาทยติ ย่อมกล่าว, ย่อมบันลือ

ทั้งสองรูปนี้ ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเหตุกัตตุรูป เพราะได้พบตัวอย่างจากพระบาลีว่า สีโห จ สีหนาเทน ทฏฺฐพฺโพ อภินาทยิ 141 (ราชสีห์บันลือลั่นในถ้ำ). แม้ในที่อื่นๆ ก็ไม่ควรทำ ความสงสัย เพราะในจุราทิคณะนี้พบสุทธกัตตุรูปที่คล้ายกับเหตุกัตตุรูปได้บ้าง

สท = อสฺสาทเน ยินดี, ชอบใจ, เพลิดเพลิน

สาเทติ, สาทยติ. อสฺสาเทติ, อสฺสาทยติ. เอตฺถ อาอุปสคฺโค รสฺสวเสน ฐิโต.

สาเทติ ย่อมยินดี, ชอบใจ

สาทยติ ย่อมยินดี, ชอบใจ

อสฺสาเทติ ย่อมยินดี, ชอบใจ

อสฺสาทยติ ย่อมยินดี, ชอบใจ

ในรูปว่า อสฺสาเทติ, อสฺสาทยติ นี้มีการรัสสะ อา อุปสรรค

คท = เทวสทฺเท เสียงแห่งเมฆ, ฟ้าร้อง

เทวสทฺโท วุจฺจติ เมฆสทฺโท. คเทติ, คทยติ.

เทวสทฺท คือ เสียงแห่งเมฆ.

คเทติ ย่อมร้อง, คำราม

คทยติ ย่อมร้อง, คำราม

ปท = คติยं ไป

ปเทติ, ปทยติ. ปทำ. อิมิสฺสา ทิวาทิคเณ “ปชฺชตีติ รูปำ ภวติ, อิธ ปน อีทิสานิ.

ปเทติ ย่อมไป

ปทยติ ย่อมไป

ปทำ บท

ปท ธาตุนี้หากใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีรูปว่า ปชฺชติ. แต่ในจุราทิคณะนี้มีรูปเช่นนี้.

ฉิทฺท = กณฺณเภเท เจาะหู, ทำให้เป็นรู, เป็นช่อง

ฉิทฺเทติ ย่อมเจาะ

ฉิทฺทยติ ย่อมเจาะ

ฉิทฺทำ ช่อง, รู, โพรง

ฉิท = เทฺวธากรเณ ตัด, บั่น, ทอน

นนุ โภ โย จตุธา วา ปญฺจธา วา อเนกสตธา วา ฉินฺทติ, ตสฺส ตำ เฉทนำ เทฺวธากรณำ นาม น โหติ, เอวำ สนฺเต กสฺมา สามญฺเญน อวตฺวา “เทฺวธากรเณติ ทฺวิธา คหณำ กตนฺติ? ทฺวิธากรณำ นาม น โหตีติ น วตฺตพฺพำ, อเนกสตธา เฉทนมฺปิ ทฺวิธา กรณำเยว. อปรสฺส หิ อปรสฺส ฉินฺนโกฏฺฐาสสฺส ปุพฺเพน เอเกน โกฏฺฐาเสน สทฺธึ อเปกฺขนวเสน ทฺวิธากรณำ โหติเยว.

เฉเทติ, เฉทยติ.

ถาม: ข้าแต่ท่านผู้เจริญ การตัดของบุคคลผู้ตัดเป็น ๔ ส่วน ๕ ส่วนหรือหลาย ร้อยส่วนนั้น ไม่ชื่อว่าเป็น เทฺวธากรณ (ทำเป็น ๒ ส่วน) มิใช่หรือ ? เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุ ไร ท่านจึงไม่กล่าวโดยสามัญ (ทั่วไป) กลับระบุเพียง ๒ ส่วนว่า เทฺวธากรเณ เล่า

ตอบ: แม้จะตัดเป็นหลายร้อยส่วน ก็ยังได้ชื่อว่าทำเป็น ๒ ส่วนอยู่นั่นเอง เพราะจัด เป็นการทำเป็น ๒ ส่วนโดยมองหาส่วนอื่นๆ ที่ถูกตัดออกไปกับส่วนก่อนอีกส่วนหนึ่ง

เฉเทติ, เฉทยติ (ย่อมตัด)

โย เต หตฺเถ จ ปาเท จ กณฺณนาสญฺจ เฉทยิ

ตสฺส กุชฺฌ มหาวีร มา รฏฺเ วินสฺส อิทำ.

โย เม หตฺเถ จ ปาเท จ กณฺณนาสญฺจ เฉทยิ

จิรำ ชีวตุ โส ราชา น หิ กุชฺฌนฺติ มาทิสา.142

ข้าแต่ท่านผู้มีความเพียรมาก ผู้ใด ให้ตัดมือ ตัดเท้า หูและจมูกของท่าน ท่านจงโกรธผู้นั้นเถิด อย่าได้ทำ รัฐนี้ให้พินาศเลย

พระราชาพระองค์ใด รับสั่งให้ตัดมือ, เท้าและจมูก ของอาตมภาพ ขอพระราชาพระองค์นั้น จงทรงพระชนม์ยืนนาน, คนเช่นกับอาตมภาพย่อมไม่โกรธ.

ฉท = อปวารเณ ปิด (ปกปิด), กั้น

ฉาเทติ ย่อมกั้น

ฉาทยติ ย่อมกั้น

ฉตฺตำ ร่ม

ตัวอย่างเช่น

ปุริสสฺส ภตฺตำ ฉาทยติ

ภัตย่อมปรารถนาแก่บุรุษ (คือบุรุษพอใจในภัต)

อีที = สนฺทีปเน แสดงด้วยดี (กลัว, เกรง)

อีเทติ, อีทยติ.

อีการนฺตวเสน นิทฺทิฏฺจตฺตา สนิคฺคหีตาคมานิ รูปานิ น ภวนฺติ.

อีเทติ ย่อมแสดงด้วยดี

อีทยติ ย่อมแสดงด้วยดี

(ธาตุนี้) เป็น อี การันต์ จึงไม่มีรูปลงนิคคหิตอาคม

อทฺท = หึสายำ เบียดเบียน

อทฺเทติ, อทฺทยติ.

อทฺเทติ ย่อมเบียดเบียน

อทฺทยติ ย่อมเบียดเบียน

วท = ภาสายำ กล่าว

วาเทติ, วาทยติ. วาโท. ตตฺถ “วาเทติ, วาทยตีติ อิเมสำ “วทตีติ สุทฺธกตฺตุวเสเนว อตฺโถ ทฏฺจพฺโพ, น เหตุกตฺตุวเสน. ตถา หิ “สงฺเกตำ กตฺวา วิสำวาเทติ. โอวเทยฺยานุสาเสยฺย144 อิทเมว สจฺจนฺติ จ วาทยนฺติ.145 อวิสำวาทโก โลกสฺสาติ146 สุทฺธกตฺตุทีปกปาฬินยา ทิสฺสนฺติ สทฺทสตฺเถ จ “วาทยตีติ สุทฺธกตฺตุปทำ ทิสฺสติ. ตตฺถ วิสำวาเทตีติ มุสา วเทติ, อถวา วิปฺปลมฺเภติ, วาโทติ วจนำ. “วาโท ชปฺโป วิตณฺฑาติ เอวำวิธาสุ ตีสุ กถาสุ วาทสงฺขาตา กถา. “วาทาเปติ, วาทาปยตีติ เทฺวเยว เหตุกตฺตุปทานิ ภวนฺติ.

วาเทติ ย่อมกล่าว

วาทยติ ย่อมกล่าว

วาโท ถ้อยคำ

อธิบายบทว่า วาเทติ เป็นต้น

บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า วาเทติ, วาทยติ นี้ พึงทราบความหมายเป็นสุทธ-กัตตาว่า วทติ เท่านั้น. ดังจะเห็นได้ว่า มีนัยแห่งพระบาลีที่ใช้เป็นรูปสุทธกัตตาดังนี้ว่า สงฺเกตำ กตฺวา วิสำวาเทติ143 (นัด

หมายแล้วทำให้คลาดเคลื่อน). โอวเทยฺยานุสาเสยฺย (พึง กล่าวพึงสอน). อิทเมว สจฺจนฺติ จ วาทยนฺติ (ย่อมกล่าวว่า สิ่งนี้เท่านั้นจริง) . อวิสำวาทโก โลกสฺส (พระโคดมเป็นผู้ไม่ลวงโลก).ทั้งในคัมภีร์ไวยากรณ์ก็ใช้เป็นสุทธกัตตาว่า วาทยติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วิสำวาเทติ ได้แก่พูดเท็จ. อีกนัยหนึ่ง วิปฺปลมฺเภติ (พูด หลอกลวง). ถ้อยคำ ชื่อว่า วาท. ถ้อยคำหมายถึงวาทะในบรรดาถ้อยคำอันมีอย่างนี้คือ วาท, ชปฺป, วิตณฺฑา๑ ส่วนบทเหตุกัตตามี ๒ รูปคือ วาทาเปติ, วาทาปยติ

ฉที = อิจฺฉายำ ปรารถนา

อีการนฺโตยำ ธาตุ, ตสฺมา สนิคฺคหีตาคมานิสฺส รูปานิ น ภวนฺติ. ปุริสสฺส ภตฺตำ ฉาเทติ, ฉาทยติ, รุจฺจตีติ อตฺโถ. ปุริสสฺส ภตฺตำ ฉาทยมานำ ติฏฺฐติ ฉาเทนฺตำ วา.

ธาตุนี้เป็นอีการันต์จึงไม่มีรูปที่ลงนิคคหิตอาคม

ปุริสสฺส ภตฺตำ ฉาเทติ, ฉาทยติ (ภัตย่อมปรารถนาแก่บุรุษ) หมายความว่า เป็นที่ พอใจ หรือภัตย่อมปรารถนาแก่บุรุษดำรงอยู่ (มีรูปว่า ฉาทยมานำ หรือ ฉาเทนฺตำ)

วที = อภิวาทนวุตฺตีสุ อภิวาท, กราบไหว้; ชมเชย, ยกย่อง

อยมฺปิ อีการนฺโต ธาตุ, ตสฺมา อิมสฺสปิ สนิคฺคหีตาคมานิ รูปานิ น ภวนฺติ. วาเทติ, วาทยติ, วนฺทติ, โถเมติ วาติ อตฺโถ. อิมานิ อนุปสคฺคานิ รูปานิ. สทฺทสตฺเถปิ จ “วาทยตีติ อนุปสคฺควนฺทนวุตฺติอตฺถำ ปทำ วุตฺตำ, สาสเน ปน “อภิวาเทติ, อภิวาทยติ, อภิวาทนำ, ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวาติอาทีนิ โสปสคฺคานิ รูปานิ ทิสฺสนฺติ.

แม้ธาตุนี้ ก็เป็นอีการันต์ ดังนั้น ศัพท์ทั้งหลายที่สำเร็จรูปด้วยธาตุนี้ จึงไม่มีการลง นิคคหิตอาคมเช่นกัน. ตัวอย่างเช่น วาเทติ, วาทยติ (ย่อมกราบไหว้;ย่อมชมเชย). วนฺทติ (ย่อมไหว้) อีกนัยหนึ่ง มีความหมายว่า ย่อมชมเชย

รูปศัพท์เหล่านี้ไม่มีอุปสรรค. อนึ่ง แม้ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] ก็ได้แสดงบท ที่มีอรรถ วนฺทน และ ถุติ โดยไม่มีอุปสรรคเป็นบทหน้าว่า วาทยติ เช่นกัน. อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์พระศาสนาปรากฏรูปที่มีอุปสรรค

ตัวอย่างเช่น

อภิวาเทติ, อภิวาทยติ ย่อมกราบไหว้

อภิวาทนำ การกราบไหว้

ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา147 กราบไหว้พระผู้มีพระภาคแล้ว

วินิจฉัยบทว่า อภิวาเทตฺวา

ตตฺถ อภิวาเทตฺวาติ วนฺทิตฺวา, โถเมตฺวา วา, อยมสฺมากำ รุจิ. อาคมฏฺฐกถายำ ปน “อภิวาเทตฺวาติ สุขีอโรโค โหหีติ วทาเปตฺวา, วนฺทนฺโต หิ อตฺถโต เอวำ วทาเปติ นามาติ148 เหตุกตฺตุวเสน อภิวาทนสทฺทตฺโถ วุตฺโต, อมฺเหหิ ปน วนฺทนสทฺทำ สทฺทสตฺถนยมคฺคเหตฺวา สุทฺธกตฺตุวเสน อตฺโถ กถิโต. อภิวาทนญฺหิ วนฺทนำเยว, น วทาปนำ อภิสทฺเทน สมฺพนฺธิตตฺตา “อภิวาทนสีลิสฺสาติ149 เอตฺถ วิย. อิทญฺหิ “อภิวาทาปนสีลิสฺสาติ น วุตฺตำ.

ยทิ จ สทฺทสตฺเถ วทาปนมธิปฺเปตํ สิยา, “วที วทาปนถุตีสูติ นิสฺสนฺเทหวจนํ วตฺตพฺพํ สิยา. เอวญฺจ น วุตฺตํ, เอวํ ปน วุตฺตํ “วที อภิวาทนถุตีสูติ, เตน วทาปนมนธิปฺเปตนฺติ ญายติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อภิวาเทตฺวา แปลว่า กราบไหว้แล้ว หรือชมเชยแล้ว. นี้เป็นความเห็นของข้าพเจ้า. ส่วนในอรรถกถาของพระบาลีได้แสดงอรรถของ อภิวาทน ศัพท์เป็นเหตุกัตตุว่า บทว่า อภิวาเทตฺวา ความว่า ให้กล่าวแล้วว่า ขอท่านจงเป็นผู้มีความ สุขไม่มีโรคเถิด, ก็บุคคลผู้กราบไหว้ ชื่อว่า ย่อมให้กล่าวอย่างนี้

ส่วนข้าพเจ้าแสดงความหมายเป็นสุทธกัตตาโดยมิได้ถือเอา วนฺทน ศัพท์อันเป็น

นัยจากคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]. โดยแท้จริงแล้ว อภิวาทน ศัพท์ก็คือการกราบไหว้ นั่นเอง. ไม่ใช่การให้กล่าว เพราะมีความเกี่ยวเนื่องกับ อภิ ศัพท์ เหมือนในบทพระบาลีนี้ว่า อภิวาทนสีลิสฺส (ผู้มีปกติกราบไหว้)

ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสพระดำรัสนี้ว่า อภิวาทาปนสีลิสฺส. ถ้าการ ให้กล่าวซึ่งปรากฏในไวยากรณ์[สันสกฤต]พึงปรารถนา[ในที่นี้]. ก็ควรใช้คำที่ไม่ก่อให้เกิด ความสงสัยว่า วที วทาปนถุตีสุ (วที ธาตุเป็นไปในอรรถว่า ให้กล่าวและชมเชย). แต่ท่านก็ ไม่ได้กล่าวไว้อย่างนั้น คงกล่าวไว้อย่างนี้ว่า วที อภิวาทนถุตีสุ (วที ธาตุเป็นไปในอรรถว่า กราบไหว้, ชมเชย) ดังนั้น จึงทราบว่า การให้กล่าว ไม่ใช่อรรถที่ปรารถนา[ในเรื่องนี้]๑

อถาปิ สิยา “กสฺสจิ วุทฺเธน วิสิฏฺฐ วทาปนํ อภิวาทนนฺติ, เอวมฺปิ นุปปชฺชติ การิต-วเสน ธาตุอตฺถสฺส อกเถตพฺพโต. ตถา หิ “ปจ ปาเก, ฉิทิ ทฺวิธากรเณติอาทินา ภาววเสน อตฺถปฺปกาสนมตฺเตเยว “ปจติ, ปจฺจติ, ปาเจติ. ฉินฺทติ, ฉิชฺชติ, เฉทาเปตีติอาทีนิ สกมฺมกานิ เจว อกมฺมกานิ จ สการิตานิ จ รูปานิ นิปฺผชฺชนฺติ, น จ ตทตฺถาย วิสุ วิสุ ธาตุนิทฺเทโส กริยติ.

ตสฺมา “วที อภิวาทนถุตีสูติ เอตฺถ การิตวเสน ธาตุอตฺโถ กถิโตติปิ วตฺตุ น สกฺกา กฺริยาสภาวตฺตา ธาตูนํ. ยถา ปน “ตกฺเกติ, วิตกฺเกติ. ตกฺโก, วิตกฺโกติอาทีนิ สมานตฺถานิ, ตถา “วาเทติ, อภิวาเทตีติอาทีนิ สมานตฺถานิ.

อโต สทฺทสตฺเถปิ สทฺทสตฺถวิทูหิ “ตกฺก วิตกฺเก, วที อภิวาทนถุตีสูติอาทีนํ ธาตูนํ “ตกฺกยติ, วาทยตีติอาทีนิ อนุปสคฺคานิเยว รูปานิ ทสฺสิตานิ, ตานิ จ โข สุทฺธกตฺตุปทานิเยว, น เหตุกตฺตุปทานิ, ตสฺมา “อภิวาทนถุตีสูติ เอตสฺส “วทาปนถุตีสูติ อตฺโถ นุปชฺชติ.

แม้หากจะมีคำท้วงว่า อภิวาทน ก็คือการยังผู้แก่ให้กล่าวคำพิเศษ (คำอวยพร) แก่ผู้ใดผู้หนึ่ง. แม้คำอย่างนี้ก็ไม่สามารถเป็นไปได้ เพราะอรรถของธาตุไม่ควรแสดงเป็น การิตปัจจัย. จริงอย่างนั้น เพียงแสดงความหมายเป็นภาวะเท่านั้น โดยนัยว่า ปจ ปาเก, ฉิทิ ทฺวิธากรเณ เป็นต้น ก็สามารถสำเร็จรูปศัพท์ทั้งที่มีกรรม ไม่มีกรรม และมีการิตปัจจัย ได้ ตัวอย่างเช่น ปจติ (ย่อมหุง), ปจฺจติ (ย่อมให้ผล), ปาเจติ (ย่อมให้หุง). ฉินฺทติ (ย่อมตัด), ฉิชฺชติ (ย่อมขาด), เฉทาเปติ (ย่อมให้ตัด) เป็นต้น. และท่านก็มิได้แสดงธาตุทีละตัวๆ

เพื่อประโยชน์แก่รูปศัพท์นั้น

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า วที อภิวาทนฤตีสุ นี้ ใครๆ จึงไม่สามารถกล่าวได้ว่า ท่าน แสดงอรรถของธาตุเป็นการิตะ เพราะธรรมชาติของธาตุเป็นเพียงกิริยา. เหมือนอย่างว่า บทว่า ตกฺเกติ, วิตกฺเกติ. ตกฺโก, วิตกฺโก เป็นต้นมีอรรถเสมอกัน ฉันใด. แม้บทว่า วาเทติ, อภิวาเทติ เป็นต้นก็มีอรรถเสมอกันฉันนั้น

เพราะเหตุนั้น แม้ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] นักไวยากรณ์ทั้งหลายจึงแสดงรูป ที่ไม่มีอุปสรรคนั่นเทียวของธาตุทั้งหลายอันมีอาทิอย่างนี้ ตกฺก วิตกฺเก, วที อภิวาทนฤตีสุ ดังนี้ว่า ตกฺกยติ, วาทยติ เป็นต้น. ก็และรูปศัพท์เหล่านั้น เป็นบทสุทธกัตตาเท่านั้น ไม่ใช่ บทเหตุกัตตา ดังนั้น บทว่า อภิวาทนฤตีสุ จึงไม่สามารถมีความหมายว่า วทาปนฤตีสุ (ในการให้กล่าว;สรรเสริญ) ได้อย่างแน่นอน

กิญฺจ ภิยฺโย “อภิวาเทติ, อภิวาทยติ. อภิวาเทตฺวา, อภิวาทยิตฺวาติอาทีนิ สมานตฺถานิ, เณณยมตฺเตน หิ สวิเสสานิ. ยทิ “อภิวาเทตฺวาติ อิมสฺส ปทสฺส “สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวาติ อตฺโถ สิยา, “สิรสา อภิวาทยินฺติ 150เอตฺถ “สิรสาติ ปทำ น วตฺตพฺพำ สิยา วทาปเนน อสมฺพนฺธตฺตา. ยสฺมา วุตฺตำ ตำ ปทำ, เตน ลายติ “อภิวาเทตฺวาติอาทีสุ วทาปนตฺโถ น อิจฺฉิตพฺโพ, วนฺทนตฺโถ อิจฺฉิตพฺโพ โถมนตฺโถ จ. ยสฺมา ภูวาทิคเณ “วนฺท อภิวาทานฤตีสูติ อิมสฺส ธาตุสฺส “วนฺทตีติ ปทรูปสฺส “อภิวนฺทติ, โถเมติ จาติ อตฺโถเยว อิจฺฉิตพฺโพ, น วทาปนตฺโถ. ตถา หิ “วนฺเท สุคตำ คติวิมุตฺตนฺติ 151ปทานมตฺถำ วทนฺเตน ฏีกาจริเยนปิ “วนฺเทติ วนฺทามิ, โถเมมิ จาติ 152วนฺทนโถมนตฺโถเยว ทสฺสิโต,น อภิวาทนสทฺทตฺถำ ปฏิจฺจ วทาปนตฺโถ, ตสฺมา “อภิวาเทตฺวาติ เอตฺถาปิ วนฺทนโถมนตฺถาเยว อิจฺฉิตพฺโพ, น วทาปนตฺโถ.

ข้าพเจ้า ขอกล่าวเพิ่มเติมอีกสักเล็กน้อย:-

บทว่า อภิวาเทติ, อภิวาทยติ. อภิวาเทตฺวา, อภิวาทยิตฺวา เป็นต้น มีอรรถเสมอกัน ต่างกันเพียงการลง เณ กับ ณฺย ปัจจัยเท่านั้น. ถ้าบทว่า อภิวาเทตฺวา นี้ พึงมีความหมายว่า สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวา (ให้กล่าวแล้วว่า ขอท่านจงเป็นผู้มีความสุข ไม่มีโรค) จริงๆ ไซร้. ในข้อความพระบาลีนี้ว่า สิรสา อภิวาทยึ ก็ไม่ควรกล่าวบทว่า สิรสา เพราะไม่เกี่ยว เนื่องกับการให้พูดแต่อย่างใด. อาศัยบทว่า สิรสา ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ จึงทราบได้ว่า ในคำว่า อภิวาเทตฺวา เป็นต้น ไม่ควรถือเอาอรรถ วทาปน (ให้กล่าว) แต่ควรถือเอาอรรถ วนฺทน (กราบไหว้) และ โถมน (สรรเสริญ) เท่านั้น

อนึ่ง เพราะเหตุที่รูปศัพท์ว่า วนฺทติ ของธาตุนี้ คือ วนฺท อภิวาทนฤตีสุ ในภูวาทิ-คณะ ควรปรารถนาเฉพาะอรรถว่า อภิวนฺทติ (ย่อมกราบไหว้) โถเมติ (ย่อมสรรเสริญ) เท่านั้น, ไม่ควรปรารถนาอรรถว่า วทาปน (ให้กล่าว). จริงอย่างนั้น แม้พระฎีกาจารย์ เมื่อจะ อธิบายอรรถของบททั้งหลายว่า วนฺเท สุคตำ คติวิมุตฺตำ (ขอน้อมกราบพระสุคตผู้พ้นจาก คติแล้ว) ดังนี้ ก็ได้แสดงเฉพาะอรรถ วนฺทน (กราบไหว้) และ โถมน (สรรเสริญ) เท่านั้นว่า วนฺเทติ วนฺทามิ, โถเมมิ จ (บทว่า วนฺเท ความว่า ย่อมกราบไหว้ และย่อมสรรเสริญ). มิได้ แสดงอรรถ วทาปน (ให้กล่าว) โดยอาศัยอรรถของ อภิวาทน ศัพท์แต่อย่างใด

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า อภิวาเทตฺวา นี้ พึงปรารถนาเฉพาะอรรถ วนฺทน (กราบ ไหว้) และ โถมน (สรรเสริญ) เท่านั้น ไม่ควรปรารถนาอรรถ วทาปน (ให้กล่าว)

อถาปิ สิยา “วนฺเทติ ปเท การิตปจฺจโย นตฺถิ, อภิวาเทตฺวาติ อิมสฺมึ ปน อตฺถิ, ตสฺมา ตตฺถ วทาปนตฺโถ น ลพฺภติ, อิธ ปน ลพฺภตีติ. ตนฺน, “กโรตีติ สุทฺธกตฺตุปทสฺสปิ “นิปฺผาเทตีติ เหตุกตฺตุปทวเสน วิวรณสฺส วิย “วนฺเทติ ปทสฺสปิ “สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวาติ วิวรณสฺส วตฺตพฺพตฺตา. “อภิวาเทตฺวาติ อิทญฺจ “วนฺเทติ ปทมิว การิตปจฺจยนฺตํ น โหติ. กสฺมาติ เจ? ยสฺมา “จินฺเตติ, จินฺตยติ. มนฺเตติ, มนฺตยตีติอาทีนํ จุราทิคณิกานํ สุทฺธกตฺตุปทานํ “จินฺตาเปติ, จินฺตาปยตีติอาทีนิเยว เหตุกตฺตุปทานิ ทิสฺสนฺติ.

ตสฺมา ยทิ เหตุกตฺตุปทํ อธิปฺเปตํ สิยา, “อภิวาทาเปตฺวาติ วา “อภิวาทาปยิตฺวาติ วา วตฺตพฺพํ สิยา, ยสฺมา ปเนวํ น วุตฺตํ, ตสฺมา ตํ การิตปจฺจยนฺตํ น โหตีติ สิทฺธํ.

แม้หากจะพึงมีคำท้วงว่า ในบทว่า วนฺเท ไม่มีการิตปัจจัย, แต่ในบทนี้ว่า อภิวาเทตฺวา

มีการิตปัจจัย. เพราะเหตุนั้น ในบทว่า วนฺเท นั้น จึงไม่สามารถมีอรรถ วทาปน ได้. แต่ใน บทว่า อภิวาเทตฺวา นี้ สามารถมีอรรถ วทาปน ได้. ตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะแม้ บทว่า วนฺเท ก็สามารถที่จะอธิบายเป็นบทเหตุกัตตาได้ว่า สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวา เหมือนบทสุทธกัตตาว่า กโรติ (ย่อมกระทำ) ที่สามารถอธิบายเป็นเหตุกัตตุบทได้ว่า นิปฺผาเทติ (ย่อมให้สำเร็จ). แต่บทว่า อภิวาเทตฺวา นี้ มิได้ลงการิตปัจจัยเช่นเดียวกับบทว่า วนฺเท. หากจะพึงมีคำถามว่า เพราะ เหตุไร ? ตอบว่า เพราะบทสุทธกัตตาที่เป็นจุราทิคณะ เช่น จินฺเตติ, จินฺตยติ (ย่อมคิด), มนฺเตติ, มนฺตยติ (ย่อมปรึกษา) เป็นต้น มีที่ใช้เป็นบทเหตุ กัตตา (๒ รูปเท่านั้น) คือ จินฺตาเปติ และ จินฺตาปยติ (ย่อมให้คิด)

เพราะเหตุนั้น ถ้าประสงค์ให้บทว่า อภิวาเทตฺวา เป็นบทเหตุกัตตาก็ควรกล่าวว่า อภิวาทาเปตฺวา หรือ อภิวาทาปยิตฺวา. เนื่องจากท่านไม่ได้กล่าวไว้อย่างนี้ จึงเป็นอัน ทราบได้ว่า บทว่า อภิวาเทตฺวา นั้น ไม่ได้ลงการิตปัจจัย

อิมสฺสตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ อิมสฺมึ ฐาเน สาฏฺฐกถํ วิธุรชาตกปฺปเทสํ วทาม.

กถํ โน อภิวาเทยฺย อภิวาทาปเยถ เว

ยํ นโร หนฺตุมิจฺเฉยฺย ตํ กมฺมํ นุปปชฺชตีติ 153

อยํ ตาว ชาตกปาฬิ. อยํ ปน อฏฺฐกถาปาโฐ “ยญฺหิ นโร หนฺตุมิจฺเฉยฺย, โส ตํ กถํ นุ อภิวาเทยฺย, กถํ วา เตน อตฺตานํ อภิวาทาปเยถ เว. ตสฺส หิ ตํ กมฺมํ น อุปปชฺชตีติ154 ตตฺถ ปาฬิยํ อภิวาเทยฺยาติ สุทฺธกตฺตุปทํ ตพฺพาจกตฺตา. อภิวาทาปเยถ เวติ เหตุกตฺตุปทํ ตพฺพาจกตฺตา. เอวํ วิภาคํ ปน ญตฺวา ปาฬิยา อฏฺฐกถาย จ อธิปฺปาโย คเหตพฺโพ “นโร ยํ ปุคฺคลํ หนฺตุ อิจฺเฉยฺย, โส หนฺตา ตํ วชฺฌํ ปุคฺคลํ กถํ นุ อภิวาเทยฺย, โส วา หนฺตา, เตน วชฺเฌน มํ วนฺทาหีติ อตฺตานํ กถํ วนฺทาเปยฺยาติ. เอตฺถ ปน “ราชาโน โจรํ สูนเขหิปิ ขาทาเปนฺตีติอาทีสุ วิย กรณวเสน “เตน วชฺเฌนาติ ปทํ โยชิตํ, อตฺโถ ปน “ตํ วชฺฌนฺติ อุปโยควจนวเสน ทฏฺฐพฺโพ ทุวิกมฺมกตฺตา สการิตปจฺจยสฺส สกมฺมกธาตุยาติ.

เพื่อให้เนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น ข้าพเจ้า จะอ้างถ้อยคำจาก วิธูรชาดกในที่นี้ดังต่อไปนี้

นรชน พึงปรารถนาจะฆ่านักโทษประหาร เพชฌ-ฆาต พึงกราบไหว้นักโทษประหาร หรือให้นักโทษประหารกราบไหว้ตนได้อย่างไร การกระทำดังกล่าว ย่อมไม่เหมาะสม.

ที่กล่าวมานี้เป็นพระบาลีในชาดกก่อน. ส่วนอรรถกถาปาฐะ มีดังต่อไปนี้:- ก็นรชน พึงปรารถนาจะฆ่าบุคคลใด. เพชฌฆาตพึงกราบไหว้ผู้ควรถูกฆ่าอย่างไร หรือว่าเพชฌ-ฆาตนั้นพึงให้ผู้ควรถูกฆ่านั้นกราบไหว้ตนอย่างไร. โดยแท้จริงแล้ว กรรมนั้นของเขาย่อม ไม่เหมาะสม (คือไม่สมควรโดยแท้)

ในพระบาลีนั้น บทว่า อภิวาเทยฺย เป็นบทสุทธกัตตา เพราะระบุถึงสุทธกัตตานั้น. บทว่า อภิวาทาปเยถ เว เป็นบทเหตุกัตตา เพราะระบุถึงเหตุกัตตานั้น. ครั้นทราบการ จำแนกอย่างนี้แล้ว พึงทราบจุดประสงค์ของพระบาลีและอรรถกถาดังนี้ว่า

นรชนพึงปรารถนาจะฆ่าบุคคลใด เพชฌฆาตนั้นพึงกราบไหว้บุคคลผู้ควรถูกฆ่า นั้นอย่างไร หรือว่าเพชฌฆาตนั้นจะพึงให้บุคคลผู้ควรถูกฆ่านั้นกราบไหว้ตนว่า "ขอท่าน จงกราบไหว้เรา" อย่างไร. ก็ในที่นี้ท่านใช้บทว่า เตน วชฺเฌน เป็นตติยาวิภัตติ เหมือนใน พระบาลีว่า ราชาโน โจรํ สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ (พระราชายังฝูงสุนัขย่อมให้กัดพวกโจร) เป็นต้น. ส่วนความหมายพึงทราบด้วยสามารถแห่งทุติยาวิภัตติว่า ตํ วชฺฌ เพราะสกัมมก-ธาตุที่ลงการิตปัจจัย จะกลายเป็นทวิกัมมกธาตุ (ธาตุที่มี ๒ กรรม)

นนุ เอวํ สนฺเต “อฏฺฐกถาจริยา ปสฺสิตพฺพํ น ปสฺสนฺติ, อติตฺเถ ปกฺขนฺทนฺตีติ เตสํ โทโส โหตีติ? น โหติ , สุณาถ อสฺมากํ โสธนํ, ตถา หิ อฏฺฐกถาจริเยหิ “อภิวาเทตฺวาติ เอตฺถ “วที อภิวาทนฤตีสูติ ธาตฺยา อตฺถมคฺคเหตฺวา โวหารวิสเย โกสลฺลสมนฺนาคตตฺตา สณฺหสุขุมมตฺถํ โสตูนํ โพเธตุ “วท วิยตฺติยํ วาจายนฺติ ธาตุเยวตฺถํ คเหตฺวา การิตปจฺจยปริกปฺปเนน การิตตฺถ-มาทาย “อภิวาเทตฺวาติ สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวา, วนฺทนฺโต หิ อตฺถโต เอวํ วทาเปติ นามาติ เหตุกตฺตุวเสน155 อภิวาทนสทฺทตฺโถ วุตฺโตติ น โกจิ เตสํ โทโส. ปูชารหา หิ เต อายสฺมนฺโต, นโมเยว เตสํ กโรม, อิทมฺปิ ฐานํ สุขุมํ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพํ. เอวญฺหิ กโรโต ปญฺญา วฑฺฒตีติ.

ถาม: เมื่อเป็นเช่นนี้ พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้นก็มีโทษดังนี้ว่า "พระอรรถ-กถาจารย์ทั้งหลายไม่เห็นสิ่งที่ควรเห็น, อธิบายไม่ตรงประเด็น" มิใช่หรือ ?

ตอบ: โทษดังกล่าวนั้นย่อมไม่มี, โปรดฟังคำชี้แจงของข้าพเจ้าดังต่อไปนี้:- จริงอย่างนั้น ในคำว่า อภิวาเทตฺวา นี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ไม่ถือเอาความหมาย ของธาตุว่า วที อภิวาทนฤตีสุ แต่ถือเอาความหมายของธาตุว่า วท วยตฺติยํ วาจายํ เท่านั้น เพื่อให้นักศึกษาทั้งหลายเข้าใจถึงอรรถที่ละเอียดลึกซึ้ง เนื่องจากท่านเป็นผู้ฉลาดเชี่ยวชาญ ในวิสัยแห่งถ้อยคำ จึงถือเอาอรรถการิตะโดยคิดว่าเป็นบทที่ลงการิตปัจจัยแล้วแสดง ความหมายของ อภิวาทน ศัพท์เป็นเหตุกัตตาว่า อภิวาเทตฺวาติ สุขี อโรโค โหหีติ วทาเปตฺวา, วนฺทนฺโต หิ อตฺถโต เอวํ วทาเปติ นาม (บทว่า อภิวาเทตฺวา ความว่า ให้กล่าว แล้วว่า ขอท่านจงเป็นผู้มีความสุข ไม่มีโรคเถิด, ก็บุคคลผู้กราบไหว้ ชื่อว่าย่อมให้กล่าว อย่างนี้). เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์เหล่านั้นจึงไม่มีโทษอะไร. โดยแท้จริงแล้ว ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรบูชา, พวกเราจะกระทำการนอบน้อมท่านเหล่านั้น. ฐานะนี้ละเอียด อ่อนยิ่งนัก ควรใส่ใจไว้ให้ดี. ด้วยว่าเมื่อทำอย่างนี้ ปัญญาจะเจริญขึ้น

ทการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ท อักษร.

ธการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ธ อักษร)

รนฺธ = ปาเก หุง, ต้ม

สูโท ภตฺตํ รนฺเธติ, รนฺธยติ.

กากํ โสกาย รนฺเธหิ. รนฺธโก. สูเทน โอทโน รนฺธิยติ. รนฺธิโต. รนฺธนํ. ปุริโส สูทํ สูเทน วา โอทนํ รนฺธาเปติ ,รนฺธาปยติ, รนฺเธตุ, รนฺธยิตุ. รนฺธิตฺวา, รนฺธยิตฺวา, รนฺธิย.

สูโท ภตฺตํ รนฺเธติ, รนฺธยติ พ่อครัว ย่อมหุงอาหาร

กากํ โสกาย รนฺเธหิ156 จงเผากาให้เศร้าโศก

รนฺธโก ผู้หุง = พ่อครัว

สูเทน โอทโน รนฺธิยติ ข้าวอันพ่อครัวย่อมหุง

รนฺธิโต ถูกหุงแล้ว

รนฺธนํ การหุง

ปุริโส สูทํ สูเทน วา โอทนํ-

รนฺธาเปติ,รนฺธาปยติ บุรุษยังพ่อครัวให้หุงข้าวอยู่

รนฺเธตุ, รนฺธยิตุ เพื่อหุง

รนฺธิตฺวา, รนฺธยิตฺวา, รนฺธิย หุงแล้ว

ธู = กมฺปเน ไหว, สั่น

ธาเวติ ย่อมไหว

ธาวยติ ย่อมไหว

คนฺธ = สูจเน ประกาศ, แสดง;

= อทฺทเน จ จมลง

สูจนํ. ปกาสนํ. อทฺทนํ ปริปุลฺตา. คนฺเธติ, คนฺธยติ, คนฺโธ.

เอตฺถ คนฺโธติ คนฺเธติ อตฺตโน วตฺถุ สูจยติ ปกาเสตีติ คนฺโธ. ปฏิจฺฉนฺนํ วา ปุปฺผผลาทึ “อิทเมตฺถ อตฺถีติ เปสุญฺญ อุปสหรนฺโต วิย ปกาเสตีติ คนฺโธ. คมฺธรธาตุทฺวยวเสนปิ คนฺธสทฺทตฺโถ วตฺตพฺโพ “คจฺฉนฺโต ธริยตีติ คนฺโธอิติ, อาห จ “คจฺฉนฺโต ธริยตีติ คนฺโธ, สูจนโตปิ วาติ. คนฺธสทฺโท จ “อุปฺปลคนฺธเถโนติ เอตฺถ เฉทเน วตฺตตีติ ทฏฺฐพฺโพ.

สูจน คือ การประกาศ, แสดง. อทฺทน คือ การจมลง.

คนฺเถติ ย่อมประกาศ

คนฺถยติ ย่อมประกาศ

คนฺโถ กลิ่น

เกี่ยวกับ คนฺถ ธาตุที่มีอรรถว่า สูจน, อทฺทน นี้157 บทว่า คนฺโถ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า คนฺถ เพราะเป็นสภาวะแสดงที่ตั้งของตน

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า คนฺถ เพราะเป็นสภาวะแสดงเหมือนเข้าไปส่อเสียดดอกไม้และ ผลไม้เป็นต้นอันถูกปกปิดไว้ว่า มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้

อรรถของ คนฺถ ศัพท์ พึงกล่าวโดยเนื่องด้วยธาตุทั้งคู่ คือ คมุ ธาตุ และ ถร ธาตุว่า ชื่อว่า คนฺถ เพราะถูกทรงไว้เมื่อไปอยู่ ดังข้อความที่กล่าวว่า ชื่อว่า คนฺถ เพราะถูกทรงไว้ เมื่อไปอยู่ หรือชื่อว่า คนฺถ เพราะแสดง[ที่ตั้งของตน] อนึ่ง คนฺถ ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า อุปฺปล-คนฺถตฺเถโน (ผู้ควักหัวใจแล้วขโมยไป) พึงทราบว่าเป็นไปในอรรถว่า ตัด, ควัก

วถ = สํยเม สำรวม, ระวัง, ป้องกัน

วเถติ ย่อมสำรวม

วถยติ ย่อมสำรวม

พุธิ = หึสายํ เบียดเบียน, รบกวน

พุนฺเถติ, พุนฺถยติ. ปลิพุนฺเถติ, ปลิพุนฺถยติ. ปลิโพโถ,

ปริสทฺโท อุปสคฺโค, โส วิการวเสน อณฺณถา ชาโต. ตตฺถ ปลิโพโถติ อาวาสปลิโพธาทิ. อปิจ ปลิโพโถติ ตณฺหามานทิฏฺฐิตฺตยญฺจ.

พุนฺเถติ ย่อมเบียดเบียน

พุนฺถยติ ย่อมเบียดเบียน

ปลิพุนฺเถติ ย่อมรบกวน

ปลิพุนฺถยติ ย่อมรบกวน

ปลิโพโถ ปลิโพธ

ปริ ศัพท์เป็นอุปสรรค. อุปสรรคดังกล่าวมีรูปเป็นอย่างอื่นด้วยอำนาจของการ เปลี่ยน[อักษร คือ เปลี่ยน ร เป็น ล]

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปลิโพโถ ได้แก่ ปลิโพธในอาวาสเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ปลิโพโถ ได้แก่ หมวด ๓ แห่งกิเลส คือ ตัณหา, มานะ และทิฏฐิ

วทฺถ = เฉทน;ปูรเณสุ ตัด; เต็ม

วทฺเถติ, วทฺถยติ. วทฺถกี. วทฺถกีติ คหการโก.

วทฺเถติ ย่อมตัด, ย่อมเต็ม

วฑฺฒยติ ย่อมตัด, ย่อมเต็ม

วฑฺฒกี ช่างไม้

บทว่า วฑฺฒกี (ช่างไม้) คือ ช่างสร้างบ้าน

คธฺธ = อภิกงฺขายํ ปรารถนายิ่ง, ติดใจ

คธฺเธติ, คธฺธยติ. คธฺโธ.

คธฺโธติ คิชฺโฌ. “คธฺธพาธิปุพฺโพติ อิทเมตฺถ นิทสฺสนํ.

คธฺเธติ ย่อมติดใจ

คธฺธยติ ย่อมติดใจ

คธฺโธ แร้ง

บทว่า คธฺโธ แปลว่า นกแร้ง. ในคำว่า คธฺโธ นี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า คธฺธพาธิปุพฺโพ158 (เคยเป็นคนฆ่านกแร้ง)

สธุ = ปหสเน รื่นเริง, ร่าเริง

สเธติ ย่อมรื่นเริง

สธยติ ย่อมรื่นเริง

วฑฺธ = ภาสายํ กล่าว, พูด

วฑฺเธติ ย่อมกล่าว

วฑฺธยติ ย่อมกล่าว

อนฺธ = ทิฏฺฐูปสมฺหาเร การวิบัติแห่งจักษุ, บอด

ทิฏฺฐูปสมฺหาโร นาม จกฺขุสญฺญิตาย ทิฏฺฐิยา อุปสมฺหาโร อปนยนํ วินาโส วา.

จกฺขุ หิ ปสฺสนฺติ เอตายาติ ทิฏฺฐีติ วุจฺจติ. ยํ สนฺธาย อฏฺฐกถาสุ “สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มชฺเฌ อภิมุขํ จิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทสภูเต ทิฏฺฐิมณฺฑเลติ 159 วุตฺตํ. ฏีกายมฺปิ จ “ทิฏฺฐิมณฺฑเลติ อภิมุขฏฺฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทส-ภูเต จกฺขุสญฺญิตาย ทิฏฺฐิยา มณฺฑเลติ 160 วุตฺตํ. เอวมฺภูตาย ทิฏฺฐิยา อุปสมฺหาเร อนฺธธาตุ วตฺตติ. อนฺเธติ, อนฺธยติ. จกฺขูนิ อนฺธยึสุ, อนฺโธ. อนฺโธติ อนฺเธตีติ อนฺโธ. ทฺวินฺนํ จกฺขูนํ เอกสฺส วา วเสน นฏฺฐนยโน, เอวมิธ อนฺธธาตุ วุตฺโต. กจฺจายเน ปน “ขาทามคมานํ ขนฺธนฺธคนฺธาติ วจเนน

อมธาตุสฺส อนฺธาเทสกรณวเสน รูปนิปฺผตฺติ ทสฺสิตา.

ทิฏฺฐูปสมฺหาร คือ การไม่มีหรือการวิบัติแห่งดวงตาที่มีชื่อว่าจักษุ (จักขุประสาท). ก็จักษุ ท่านเรียกว่า ทิฏฺฐิ เพราะทำให้เหล่าสัตว์เห็น ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ประสงค์เอา กล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายดังนี้ว่า

ในมณฑลแห่งดวงตาอันเป็นที่เกิดแห่งรูปร่างสรีระของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า[มีขนาด เท่าหัวเล็น]อยู่กลางแววตาดำที่มีตาขาวแวดล้อมแห่งสสัมภารจักษุ.

อนึ่งแม้ในฎีกา พระฎีกาจารย์ก็กล่าวว่า "บทว่า ทิฏฺฐิมณฺฑเล มีความหมายว่า ในมณฑลแห่งดวงตาที่มีชื่อว่าจักษุอันเป็นที่เกิดแห่งรูปร่างสรีระของผู้ยืนอยู่ตรงหน้า.

อนฺธ ธาตุย่อมเป็นไปในการวิบัติแห่งจักษุเช่นนี้

อนฺเธติ ย่อมบอด

อนฺธยติ ย่อมบอด

จกฺขูนิ อนฺธยึสุ จักษุทั้งหลายบอดแล้ว

อนฺโธ คนตาบอด

บทว่า อนฺโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อนฺธ เพราะอรรถว่าบอด ได้แก่ คนบอดทั้ง สองข้างหรือข้างเดียว. ในที่นี้ ข้าพเจ้าแสดง อนฺธ ธาตุไว้อย่างนี้. ส่วนในคัมภีร์กัจจายนะ แสดงรูปสำเร็จโดยการแปลง อม ธาตุเป็น อนฺธ ด้วยสูตรว่า ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธคนฺธา (แปลง ขาท ธาตุเป็น ขนฺธ, อม ธาตุเป็น อนฺธ และ คมุ ธาตุเป็น คนฺธ)

พธ = พนฺธเน ผูก, คล้อง

มิคำ พาเธติ, พาธยติ. พทฺโธ มิโค, พทฺโธสิ มารปาเสน.

ตตฺถ พาเธตีติ พนฺธตีติ สุทฺธกตฺตุวเสน อตฺโถ คเหตพฺโพ. เอวำ พาธยตีติ เอตฺถาปิ. ตถา หิ “วาตำ ชาเลน พาเธสิ, โย อนิจฺฉนฺติมิจฺฉสีติ เอตฺถ พาเธสีติ พนฺธสีติ สุทฺธกตฺตุวเสน อตฺโถ. ภูวาทิคเณ ปน “พาธ พทฺธายนฺติ พาธธาตุสฺส วเสน “พาธตีติ กตฺตุปทำ “พาเธติ, พาธยตีติ เหตุกตฺตุปทำ ภวติ. พทฺโธติ พาธิยเต พนฺธิยเตโสติ พทฺโธ.

มิคำ พาเธติ, พาธยติ ย่อมผูกเนื้อ

พทฺโธ มิโค เนื้อถูกบ่วงคล้อง = ติดบ่วงแล้ว

พทฺโธสิ มารปาเสน161 ท่านถูกบ่วงมารคล้องไว้แล้ว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า พาเธติ พึงถือเอาความหมายเป็นสุทธกัตตาว่า พนฺธติ. แม้ในคำนี้ว่า พาธยติ ก็เช่นเดียวกัน. จริงอย่างนั้น บทว่า พาเธสิ ในพระบาลีนี้ว่า วาตำ ชาเลน พาเธสิ, โย อนิจฺฉนฺติมิจฺฉสิ 162 (พระองค์ปรารถนาหม่อมฉันผู้ไม่ปรารถนา เปรียบ เหมือนเอาข่ายมาดักลม) พึงถือเอาความหมายเป็นสุทธกัตตาว่า พนฺธสิ. ส่วนในภูวาทิ-คณะกัตตุบท (กัตตุวาจก) คือ พาธติ มีรูปเป็นบทเหตุกัตตาว่า พาเธติ, พาธยติ ด้วย สามารถแห่ง พาธ ธาตุว่า พาธ พทฺธายำ (พาธ ธาตุเป็นไปในอรรถว่า ผูก)

บทว่า พทฺโธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า พทฺธ เพราะถูกคล้องไว้

ธการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ธ อักษร.

นการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย น อักษร)

มาน = ปูชายำ; บูชา, นับถือ;

= เปมเน; รัก;

= วีมำสายำ ทดลอง, พิจารณา, สอบสวน

มาเนติ, มานยติ. มาตา. วิมาเนติ, วิมานยติ, ปฏิมาเนติ, ปฏิมานยติ. มานนา, สมฺมานนา, วิมานนา, วิมานำ, วิมานนำ, มานิโต.

อมานนา ยตฺถ สนฺโต สนฺตานำ วา วิมานนา

หีนสมฺมานนา วาปิ น ตตฺถ วสตึ วเส.

วีมำสติ, วีมำสา, วีมำสิยตีติ วีมำสิยมาโน. วีมำสนฺโต.

มาเนติ, มานยติ ย่อมบูชา, ย่อมนับถือ

มาตา มารดา

วิมาเนติ, วิมานยติ ย่อมดูหมิ่น

ปฏิมาเนติ, ปฏิมานยติ ย่อมบูชา, ย่อมนับถือ

มานนา การบูชา,การนับถือ

สมฺมานนา การบูชาด้วยดี, การนับถือด้วยดี

วิมานนา การดูหมิ่น

วิมานำ วิมาน

วิมานนำ การดูหมิ่น

มานิโต อันเขาบูชาแล้ว, นับถือแล้ว

อมานนา ยตฺถ สนฺโต สนฺตานำ วา วิมานนา

หีนสมฺมานนา วาปิ น ตตฺถ วสตึ วเส.163

ณ ที่ใดมีการไม่เคารพสัตบุรุษ หรือดูหมิ่นสัตบุรุษ หรือยกย่องนับถืออสัตบุรุษ บุคคลไม่ควรอยู่ในที่นั้น.

วีมำสติ (ย่อมพิจารณา), วีมำสา (การพิจารณา), ชื่อว่า วีมำสิยมาน เพราะอันเขา พิจารณา, วีมำสนฺโต (พิจารณาอยู่)

อธิบายบทว่า มาเนติ เป็นต้น

ตตฺถ มาเนตีติ ปูเชติ, อฏฺฐกถาสุ ปน “มาเนนฺตีติ เอตสฺมึ ฐาเน อยมตฺโถ ทสฺสิโต “มาเนนฺตีติ มเนน ปิยายนฺติ. ปูเชนฺตีติ ปจฺจเยหิ ปูเชนฺตีติ.164 โส เววจนตฺถปฺปกาสนวเสน วุตฺโตติ คเหตพฺโพ. มานนปูชนสทฺทา หิ ปริยายสทฺทตฺตา เววจนสทฺทา เอว. วิมาเนตีติ อวมญฺญติ. วิมานนฺติ โสภาวิเสสโยคโต วิสิฏฺฐมานิยตาย วิมานำ, วิเสสโต มาเนตพฺพนฺติ หิ วิมานำ, เทวานำ วสนฏฺฐานภูตำ พฺยมฺหำ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มาเนติ แปลว่า ย่อมบูชา. ส่วนในอรรถกถาทั้งหลาย ในฐานะนี้คือ มาเนนฺติ ท่านแสดงความหมายไว้ดังนี้ว่า บทว่า มาเนนฺติ ได้แก่ ย่อมรัก ด้วยใจ. บทว่า ปูเชนฺติ ได้แก่ ย่อมบูชาด้วยปัจจัยทั้งหลาย. ความหมายดังกล่าวนั้นพึงถือ เอาว่า ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการแสดงความหมายที่เป็นไวพจน์. จริงอยู่ มานน และ ปูชน ศัพท์เป็นคำไวพจน์กันนั่นเทียว เพราะเป็นศัพท์ประเภทเดียวกัน. บทว่า วิมาเนติ ได้แก่ ย่อมดูหมิ่น (หรือย่อมดูถูก, ย่อมดูแคลน)

บทว่า วิมานำ (วิมาน) มีความหมายว่า ชื่อว่า วิมาน เพราะควรนับถือเป็นพิเศษ เนื่องจากประกอบด้วยความงามเลิศ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อว่า วิมาน เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า เป็นสถานที่ซึ่งควรนับถือเป็นพิเศษ หมายถึงวิมานอันเป็นที่สถิตของเทพทั้งหลาย

มน = ถมฺเภ แข็ง, กระด้าง

ถมฺโภ จิตฺตสฺส ถทฺธตา. มาเนติ, มานยติ. มาโน.

ถมฺภ คือ ความที่จิตแข็งกระด้าง.

มาเนติ, มานยติ (ย่อมกระด้าง). มาโน (มานะ)

ถน = เทวสทฺเท เสียงฟ้าร้อง, คำราม

เทวสทฺโท เมฆสทฺโท, ถเนติ, ถนยติ.

ยถาปิ เมโฆ ถนยं วิชฺชุมาลี สตกฺกกุ

ถลำ นินฺนญฺจ ปูเรติ อภิวสฺสำ วสุนฺธรำ.165

ยถา ปาวุสโก เมโฆ ถนยนฺโต สวิชฺชุโก.166

เทวสทฺท คือ เสียงแห่งเมฆ. ถเนติ (ย่อมคำราม), ถนยติ (ย่อมคำราม)

เมฆมีสายฟ้าแลบ มีกลีบเมฆหลายร้อย คำรามอยู่ ตกลงมายังปฐพีที่ลุ่มที่ดอนให้เต็มฉันใด

เมฆที่มีสายฟ้าแลบ ซึ่งมีในฤดูฝน คำรามอยู่ ฉันใด.

อูน = ปริหานิยं เสื่อม

อูเนติ ย่อมเสื่อม

อูนยติ ย่อมเสื่อม

อูโน โลโก167 โลกพร่อง

ธน = สทฺเท ออกเสียง, กล่าว

ธเนติ, ธนยติ, ธนิยฺยติ. ธนิ, ธนำ. ตตฺถ ธนีติ สทฺโท. ธนนฺติ สนฺตกำ, ตญฺหิ มม อิทนฺติ ธนายิตพฺพำ สทฺทายิตพฺพนฺติ ธนำ. อยำ ปน ธาตุ อิจฺฉายมฺปิ วตฺตติ. “มาตา หิ ตว อิรนฺธติ, วิธูรสฺส หทยำ ธนิยฺยตีติ ปาฬิ นิทสฺสนำ. ตตฺถ ธนิยฺยตีติ ปตฺเถติ อิจฺฉติ.

ธเนติ ย่อมเสื่อม

ธนยติ ย่อมกล่าว

ธนิยฺยติ อันเขาย่อมกล่าว

ธนิ เสียง

ธนำ ทรัพย์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธนิ แปลว่า เสียง. บทว่า ธนำ หมายถึงทรัพย์. ก็ทรัพย์นั้น ชื่อว่า ธน เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงกล่าวว่า สิ่งนี้ของเรา. อนึ่ง ธาตุนี้ ยังใช้แม้ในความ หมายว่า อิจฺฉา (ความปรารถนา) ได้อีกด้วย ดังสาธกในพระบาลีว่า มาตา หิ ตว อิรนฺธติ, วิฐูรสฺส หทยำ ธนิยฺยติ168 (อิรันทตีลูกรัก ก็พระมารดาของเจ้าย่อมปรารถนาดวงหทัย ของวิฐูรบัณฑิต). ในตัวอย่างนั้น บทว่า ธนิยฺยติ แปลว่า ย่อมปรารถนา

เถน = โจริเย ลัก, ขโมย

โจรสฺส ภาโว โจริยำ.

ยถา สูริยำ, ยถา จ ทกฺขิยำ. เถเนติ, เถนยติ. เถโน, เถเนตฺวา.

โจริย คือ ความเป็นโจรเหมือนคำว่า สูริย และ ทกฺขิย.

เถเนติ, เถนยติ ย่อมลัก

เถโน ขโมย, โจร

เถเนตฺวา ลักแล้ว

ตนุ = สทฺโทปตาเปสุ ออกเสียง, กล่าว; เร่าร้อน

ตาเนติ, ตานยติ. อิธายำ สวุทฺธิกา.

ตนาทิคเณ วิตฺถารตฺถวเสน “ตโนติ, ตนุเตติ อวุทฺธิกา.

ตาเนติ ย่อมกล่าว

ตานยติ ย่อมกล่าว

ในจุราทิคณะนี้ ธาตุนี้มีการวุทธิ. ส่วนในตนาทิคณะ ตนุ ธาตุนี้ใช้ในอรรถว่า วิตฺถาร (แผ่, ขยาย) ไม่มีการวุทธิ เช่น ตโนติ, ตนุเต (ย่อมแผ่, ย่อมขยาย)

นการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย น อักษร.

อิติ จุราทิคเณ ตวคฺคนฺตธาตุรูปานิ

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ต วรรคในจุราทิคณะ แต่เพียงเท่านี้.

ปการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ป อักษร)

ณป = โตสน; ให้ยินดี;

= นิสาเนสุ ทำให้คม, ลับ

ณาเปติ, ณาปยติ, ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยติ, ปณฺณตฺติ.

เอตฺถ จ นิทฺเทเส “ปณฺณาเปตีติ ปทำ นิทสฺสนำ. ตตฺถ ปณฺณาเปตีติ กตนิพฺพจเนหิ วากฺยาวยเวหิ วิตฺถารวเสน นิรวเสสโต เทสิเตหิ เวเนยฺยานำ จิตฺตปริโตสนำ พุทฺธินิสานญฺจ กโรตีติ อตฺโถ. ปปุพฺโพ นิกฺขิปเน. อาสนำ ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยติ. “อาสนำ ปณฺณเปตีติ รสฺสตฺตมฺปิ ทิสฺสติ. อมตสฺส ทฺวารำ ปณฺณเปติ, ปณฺณา.

การิเต “ปุริโส ปุริเสน อาสนำ ปณฺณปาเปตีติ เอกเมว ปทำ. ตานิ “ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยตีติ รูปานิ ยทา “ณา อวโพธเนติ อิมิสฺสา รูปานิ สิยุ, ตทา เหตุกตฺตุรูปานิ ภวนฺติ. เอตฺถ ปน สุทฺธกตฺตุรูปานิ ตพฺพาจกตฺตา.

ณาเปติ ย่อมให้ยินดี

ณาปยติ ย่อมให้ยินดี

ปณฺณาเปติ ย่อมแต่งตั้ง, ย่อมปูลาด

ปณฺณาปยติ ย่อมแต่งตั้ง, ย่อมปูลาด

ปณฺณตฺติ การตั้ง, การบัญญัติ

อนึ่ง ในที่นี้ บทว่า ปณฺณาเปติ (ย่อมให้ยินดี, ทำให้ความรู้แก่กล้า) เป็นตัวอย่างที่ พบในคัมภีร์มหานิเทศ บทว่า ปณฺณาเปติ ในที่นี้ มีความหมายว่า ทำให้จิตของเวไนยชน ยินดีหรือทำให้ความรู้แก่กล้า ด้วยบทที่เป็นส่วนหนึ่งของพากย์ที่ได้กระทำรูปวิเคราะห์ ซึ่งแสดงไว้โดยพิสดารไม่มีเหลือ

ณป ธาตุมี ป เป็นบทหน้ามีความหมายว่า ปกฺขิปน "ตั้ง, แต่งตั้ง, ปูลาด" เช่น อาสนำ ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยติ (ย่อมปูลาดอาสนะ). มีรูปเป็นรัสสะก็มี เช่น อาสนำ ปณฺณเปติ. อมตสฺส ทฺวารำ ปณฺณเปติ (ย่อมชี้ประตูแห่งอมตะ), ปณฺณา (ปัญญา)

เมื่อลงการิตปัจจัยมีใช้รูปเดียวเท่านั้น คือ ปุริโส ปุริเสน อาสนำ ปณฺณปาเปติ (บุรุษ ใช้บุรุษให้ปูลาดอาสนะ). รูปว่า ปณฺณาเปติ, ปณฺณาปยติ นี้หากสำเร็จรูปมาจากธาตุนี้ คือ ณา อวโพธเน (รู้, ตรัสรู้) เป็นเหตุกัตตุรูป (เหตุกัตตุวาจก). ส่วนในจุราทิคณะนี้เป็น สุทธกัตตุรูป (กัตตุวาจก) เพราะระบุถึงสุทธกัตตานั้น

ลป = วิยตฺติยำ วาจายำ กล่าว, พูด, เจรจา

ลเปติ, ลปยติ. ลาโป, ลปนำ. อาลาโป, สลฺลาโป, กถาสลฺลาโป. ลปิตำ.

ลเปติ ย่อมกล่าว

ลปยติ ย่อมกล่าว

ลาโป, ลปนำ การพูด, การเจรจา

อาลาโป การทักทาย

สลฺลาโป การสนทนา

กถาสลฺลาโป การกล่าวถ้อยคำ

ลปิตํ อันเขากล่าวแล้ว

ฌป = ทาเห เผา, ไหม้

ฌาเปติ, ฌาปยติ. ฌตฺโต, ฌานํ.

ตตฺถ ฌตฺโตติ ขุทฺทาปเรโต ปาจนคฺคินา ฌาปิโตติ ฌตฺโต, “ฌตฺตา อสฺสุ กิลนฺตาติ จ ปาฬิ. ฌานนฺติ นีวรณธมฺเม ฌาเปตีติ ฌานํ, สวุทฺธิกํ. การิเต ปน ฌาปาเปติ, ฌาปาปยติ.

ฌาเปติ ย่อมเผา, ย่อมไหม้

ฌาปยติ ย่อมเผา, ย่อมไหม้

ฌตฺโต ถูกเผาแล้ว, ถูกไหม้แล้ว

ฌานํ ฌาน

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ฌตฺโต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฌตฺต เพราะเป็นผู้ถูกความ หิวครอบงำแล้วถูกไฟเผาผลาญอาหารเผาไหม้ ดังสาธกในพระบาลีว่า ฌตฺตา อสฺสุ กิลนฺตา (เป็นผู้ถูก[ไฟเผาผลาญอาหาร]เผา เป็นผู้เหน็ดเหนื่อย)

บทว่า ฌานํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ฌาน เพราะแผดเผานิวรณ์ธรรม.วุทธิ อ เป็น อา. ธาตุนี้เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ฌาปาเปติ, ฌาปาปยติ (ย่อมให้เผา)

รูป = รูปกฺริยายํ กระทำการแสดง, ประกาศ

รูปกฺริยา นาม ปกาสนกฺริยา.

รูเปติ, รูปยติ. รูปิ. ตตฺถ รูปนฺติ รูปยตีติ รูปิ. วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺโถ. ทิวาทิคเณ ปนายํ “รูปิ รุปฺปเนติ ภิชฺชนาทิอตฺถํ คเหตฺวา ฐิตา.

รูปกฺริยา คือ การกระทำการแสดง.

รูเปติ ย่อมแสดง

รูปยติ ย่อมแสดง

รูปิ รูป

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูปิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า รูป เพราะเป็นสภาวะแสดง หมายความว่าแสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจอันถึงความแปรปรวนแห่งผิวพรรณ. ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็นทิวาทิคณะจะมีอรรถว่า ภิชฺชน (แตก, สลาย) เป็นต้น ดังนี้ว่า รูป รุปฺปเน (รูป ธาตุมีอรรถว่า แตก, สลาย). (ดู สพฺพคณวินิจฺฉย เพิ่มเติม)

กปฺป = วิธิมฺหิ กระทำ

วิธิ กฺริยา. สีหเสยฺยํ กปฺเปติ. กปฺปยติ. โมโร วาสมกปฺปยิ.

สีหเสยฺยํ ปกปฺเปนฺตํ, พุทฺธํ วนฺทามิ โคตมํ.

วิธิ คือ การกระทำ.

ตัวอย่างเช่น

สีหเสยฺยํ กปฺเปติ. กปฺปยติ 169

ย่อมกระทำการนอนดุจราชสีห์

โมโร วาสมกปฺปยิ

นกยูงนั้นได้กระทำการนอน

สีหเสยฺยํ ปกปฺเปนฺตํ, พุทฺธํ วนฺทามิ โคตมํ

ข้าพเจ้า ขอกราบไหว้พระโคดมพุทธเจ้าผู้กระทำการนอนดุจราชสีห์

กปฺป = วิตกฺเก; ดำริ, คิด, นึก;

= วิธิมฺหิ; กระทำ;

= เฉทเน จ ตัด

กปฺเปติ, กปฺปยติ, โมโร วาสมกปฺปยิ. กปฺปิตมสฺสุ. ปกปฺเปติ, ปกปฺปยติ. สงฺกปฺเปติ, สงฺกปฺปยติ. กปฺโป, สงฺกปฺโป, วิกปฺโป. กปฺปสมโณ อิจฺจาทีนิ.

ตตฺถ กปฺโปติ ปริจฺเฉทวเสน กปฺปิยตีติ กปฺโป. สงฺกปฺโปติ สงฺกปฺปนํ. วิกปฺโปติ วิวิธา กปฺปนํ, อตฺถสฺส อเนกนฺติกภาโว. อิธ กปฺปสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร ภวติ.

กปฺเปติ, กปฺปยติ ย่อมดำริ, ย่อมกระทำ, ย่อมตัด

โมโร วาสมกปฺปยิ170 นกยูงนั้นได้กระทำการนอน

กปฺปิตมสฺสุ171 ผู้โกนหนวด

ปกปฺเปติ, ปกปฺปยติ ย่อมดำริ

สงฺกปฺเปติ, สงฺกปฺปยติ ย่อมดำริ

กปฺโป กัปป์

สงฺกปฺโป172 ความดำริ

วิกปฺโป การกระทำโดยประการต่างๆ

กปฺปสมโณ พระภิกษุชื่อว่ากัปปะ

บรรดาบทเหล่านั้น:-

บทว่า กปฺโป มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กปฺป เพราะถูกดำริด้วยสามารถแห่งการ กำหนด. ความดำริ ชื่อว่า สงฺกปฺป. การกระทำโดยประการต่างๆ ชื่อว่า วิกปฺป. หมายถึง ความไม่แน่นอนแห่งอรรถ. แต่ในที่นี้ (จะแสดง) อัตถุทธาระของ กปฺป ศัพท์

อัตถุทธาระของ กปฺป ศัพท์

กปฺปสทฺโท173 อภิสทฺทหนโวหารกาลปญฺญตฺติเฉทนวิกปฺปเลสสมนฺตภาวาทิ-อเนกตฺโถ. ตถา หิสฺส “โอกปฺปนียเมตํ โภโต โคตมสฺส, ยถา ตํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสาติ เอวมาทีสุ อภิสทฺทหนมตฺโถ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุนฺติ เอวมาทีสุ โวหาโร. “เยน สุทํ นิจฺจกปฺปี วิหรามีติ เอวมาทีสุ

กาโล. “อิจฺจายสฺมา กปฺโปติ เอวมาทีสุ ปญฺญตฺติ. “อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสูติ เอวมาทีสุ เฉทนํ. “กปฺปติ ทฺวงฺคุลกปฺโปติ เอวมาทีสุ วิกปฺโป. “อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุนฺติ เอวมาทีสุ เลโส. “เกวลกปฺปี เวฬุวนํ โอภาเสตฺวาติ เอวมาทีสุ สมนฺตภาโว.

กปฺป ศัพท์มีอรรถมาก เช่น อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), โวหาร (กล่าว, พูด, บอก), กาล (กาล, เวลา, สมัย), ปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง), เฉทน (ตัด, โกน), วิกปฺป (การกระทำโดย ประการต่างๆ, การยกเว้น), เลส (อุบาย, ข้ออ้าง) สมนฺตภาว (รอบด้าน)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ กปฺป ศัพท์

อรรถอภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ)

ตัวอย่างเช่น

โอกปฺปนียเมตं โภโต โคตมสฺส, ยถา ตं อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส174

พระดำรัสของพระโคดม น่าเชื่อถือเหมือนพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ผู้เป็นพระอรหันต์

อรรถสมณโวหาร (กล่าว, พูด, บอก)

ตัวอย่างเช่น

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุ175

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ด้วยถ้อยคำที่เหมาะสมแก่สมณะ ๕ อย่าง

อรรถกาล (กาล, เวลา, สมัย)

ตัวอย่างเช่น

เยน สุทํ นิจฺจกปฺปี วิหรามิ

ตถาคตอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ด้วยผลสมาบัติใด

อรรถปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง)

ตัวอย่างเช่น

อิจฺจายสฺมา กปฺโป176

ท่านกัปปะผู้เจริญ[ทูลถามแล้ว]อย่างนี้

อรรถเฉทน (ตัด, โกน)

ตัวอย่างเช่น

อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสุ177

ผู้ประดับตกแต่งแล้ว โกนผมและหนวดแล้ว

อรรถวิกปฺป (การกระทำโดย ประการต่างๆ, การยกเว้น)

ตัวอย่างเช่น

กปฺปติ ทฺวงฺคุลกปฺโป178

การกระทำเป็นพิเศษว่า ฉันอาหารเลยเที่ยงไป ๒ องคุลี ย่อมควร

อรรถเลส (อุบาย, ข้ออ้าง)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุ179

ข้ออ้างเพื่อจะนอนมีอยู่

อรรถสมนฺตภาว (รอบด้าน)

ตัวอย่างเช่น

เกวลกปฺปำ เวฬุวนำ โอภาเสตฺวา180

ยังวัดเวฬุวันให้สว่างไสวรอบด้านทั้งสิ้น

อัตถุทธาระของ กปฺป ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อถวา กปฺปสทฺโท สอุปสคฺโค อนุปสคฺโค จ วิตกฺกวิธานปฏิภาคปณฺณตฺติกาล-ปรมายุโวหารสมนฺตภาวาภิสทฺทหนเฉทนวินิโยควินยกฺริยาเลสนฺตรกปฺปตณฺหาทิฏฺจิ-อสงฺขฺเยยฺยกปฺปมหากปฺปาทีสุ ทิสฺสติ.

ตถา เหส “เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป อพฺยาปาทสงฺกปฺโปติ อาทีสุ วิตกฺเก อาคโต. “จีวเร วิกปฺปำ อาปชฺเชยฺยาติอาทีสุ วิธาเน, อธิกวิธานำ อาปชฺเชยฺยาติ หิ อตฺโถ. “สตฺถุกปฺเปน วต โภ สาวเกน สทฺธึ มนฺตยมานา น ชานิมฺหาติอาทีสุ ปฏิภาเค, สตฺถุสทิเสนาติ อยญฺหิ ตตฺถ อตฺโถ. “อิจฺจายสฺมา กปฺโปติอาทีสุ ปณฺณตฺติยำ.

“เยน สุทำ นิจฺจกปฺปำ วิหรามีติอาทีสุ กาเล. “อากงฺขมาโน อานนฺท ตถาคโต กปฺปำ วา ติฏฺเจยฺย กปฺปาวเสสำ วาติอาทีสุ ปรมายุมฺหิ. อายุกปฺโป หิ อิธ “กปฺโปติ อธิปฺเปโต. “อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลำ ปริภุญฺชิตุนฺติอาทีสุ สมณโวหาเร. “เกวลกปฺปำ เวฬุวนำ โอภาเสตฺวาติอาทีสุ สมนฺตภาเว. “สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโทติอาทีสุ อภิสทฺทหเน, สทฺธายนฺติ อตฺโถ. “อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสูติอาทีสุ เฉทเน. “เอวเมว อิโต ทินฺนำ, เปตานำ อุปกปฺปตีติอาทีสุ วินิโยเค. “กปฺปกเตน อกปฺปกตำ สำสิพฺพิตำ โหตีติอาทีสุ วินยกฺริยายำ. “อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุ, หนฺทาหำ นิปชฺชามีติอาทีสุ เลเส. “อาปายิโก เนรยิโก, กปฺปฏฺโฐ สงฺฆเภทโก, กปฺปำ นิรยมฺหิ ปจฺจตีติ จ อาทีสุ อนฺตรกปฺเป.

น กปฺปยนฺติ น ปุรกฺขโรนฺติ
ธมฺมาปิ เตสำ น ปฏิจฺฉิตาเส
น พฺราหฺมโณ สีลวเตน เนยฺโย
ปารงฺคโต น จ ปจฺเจติ ตาทีติ

อาทีสุ ตณฺหาทิฏฺฐีสุ. ตถา หิ วุตฺตำ นิทฺเทเส “กปฺโปติ อุทฺทานโต เทฺว กปฺปา ตณฺหา-กปฺโป ทิฏฺฐิกปฺโปติ. “อเนเกปิ สำวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเปติอาทีสุ อสงฺขฺเยยฺยกปฺเป “จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺสอสงฺขฺเยยฺยานีติอาทีสุ มหากปฺเป.

อีกนัยหนึ่ง กปฺป ศัพท์ทั้งที่มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรค มีอรรถดังนี้คือ วิตกฺก (ดำริ, คิด), วิธาน (กระทำ), ปฏิภาค (เปรียบ, เหมือน), ปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง), กาล (กาล, เวลา, สมัย), ปรมายุ (อายุอย่างสูงของคนในยุคนั้นๆ), โวหาร (กล่าว, พูด), สมนฺตภาว (รอบด้าน), อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), เฉทน (ตัด, โกน), วินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ), วินยกฺริยา (วินัย- กรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้), เลส (อุบาย, ข้ออ้าง), อนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง), ตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหาและทิฏฐิ), อสงฺขฺเยยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์) มหากปฺป (มหากัปป์)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ กปฺป ศัพท์

อรรถวิตกฺก (ดำริ, คิด)

ตัวอย่างเช่น

เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป อพฺยาปาทสงฺกปฺโป181

ดำริในกุศล, ความดำริในการไม่ปองร้าย

อรรถวิธาน (กระทำ)

ตัวอย่างเช่น

จีวเร วิกปฺปึ อาปชฺเชยฺย182

พึงถึงการวิกัปป์ในจีวร หมายความว่า ถึงการกระทำ (จัดแจง) ยิ่งนักในจีวร

อรรถปฏิภาค (เปรียบ, เหมือน)

ตัวอย่างเช่น

สตฺถุกปฺเปน วต โภ สาวเกน สทฺธึ มนฺตยมานา น ชานิมฺหา183

ท่านผู้เจริญ พวกเราสนทนากับพระสาวกผู้คล้ายกับพระศาสดา มิได้รู้[ความนั้น]. ก็ในข้อความนี้มีความหมายดังนี้ว่า คล้ายกับพระศาสดา

อรรถปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง)

ตัวอย่างเช่น

อิจฺจายสฺมา กปฺโป184

ท่านกัปปะผู้เจริญ[ทูลถามแล้ว]อย่างนี้

อรรถกาล (กาล, เวลา, สมัย)

ตัวอย่างเช่น

เยน สุทำ นิจฺจกปฺปึ วิหรามิ185

ตถาคตอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ด้วยผลสมาบัติใด

อรรถปรมายุ (อายุอย่างสูงของคนในยุคนั้นๆ)

ตัวอย่างเช่น

อากงฺขมาโน อานนฺท ตถาคโต กปฺปึ วา ติฏฺเฐยฺย กปฺปาวเสสำ วา186

ดูก่อนอานนท์ ตถาคตเมื่อจำนงหวัง พึงอยู่ได้กัปป์หนึ่งหรือยิ่งกว่ากัปป์. ก็ในที่นี้ อายุกัปป์ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาว่า กปฺป

อรรถสมณโวหาร (กล่าว, พูด, บอก)

ตัวอย่างเช่น

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุ187

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ด้วยถ้อยคำที่เหมาะสมแก่สมณะ ๕ อย่าง

อรรถสมนฺตภาว (รอบด้าน)

ตัวอย่างเช่น

เกวลกปฺปำ เวฬุวนำ โอภาเสตฺวา188

ยังวัดเวฬุวันให้สว่างไสวรอบด้านทั้งสิ้น

อรรถอภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ)

ตัวอย่างเช่น

สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโท189

ความเชื่อ, กิริยาเชื่อ, กิริยาปลงใจเชื่อ, ความเลื่อมใสยิ่ง

ความหมายก็คือเป็นไปในความศรัทธา

อรรถเฉทน (ตัด, โกน)

ตัวอย่างเช่น

อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสุ190

ผู้ประดับตกแต่งแล้ว โกนผมและหนวดแล้ว

อรรถวินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ)

ตัวอย่างเช่น

เอวเมว อิโต ทินฺนำ, เปตานำ อุปกปฺปติ191

ทานที่บุคคลให้แล้วแต่โลกนี้ ย่อมบังเกิดผลแก่ผู้ที่ละไปแล้วฉันนั้นนั่นเทียว

อรรถวินยกฺริยา (วินัยกรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้)

ตัวอย่างเช่น

กปฺปกเตน อกปฺปกตำ สำสิพฺพิตำ โหติ192

เย็บจีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุเข้ากับจีวรที่กระทำกัปปพินทุแล้ว

อรรถเลส (อุบาย, ข้ออ้าง)

ตัวอย่างเช่น

อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุ, หนฺทาหำ นิปชฺชามิ193

ข้ออ้างเพื่อจะนอนมีอยู่, เอาเถิด เราจะนอน

อรรถอนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง)

ตัวอย่างเช่น

อาปายิโก เนรยิโก, กปฺปฏฺโฐ สงฺฆเภทโก กปฺปึ นิรยมฺหิ ปจฺจติ 194

ผู้ทำลายสงฆ์เป็นผู้จะเข้าถึงอบายเกิดในนรก ดำรงอยู่ในนรกตลอดกัปป์

เสวยกรรมอยู่ในนรกตลอดกัปป์หนึ่ง

อรรถตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหาและทิฏฐิ)

ตัวอย่างเช่น

น กปฺปยนฺติ น ปุรกฺขโรนฺติ

ธมฺมาปิ เตสํ น ปฏิจฺฉิตาเส๑

น พฺราหฺมโณ สีลวเตน เนยฺโย

ปารงฺคโต น จ ปจฺเจติ ตาที.195

พระขีณาสพเหล่านั้น ย่อมไม่ก่อให้เกิดตัณหาและ ทิฏฐิ ย่อมไม่กระทำตัณหาและทิฏฐิไว้ในเบื้องหน้า แม้ธรรม[ทิฏฐิทั้งหลาย] พวกท่าน ก็มิได้รับเอาไว้ พระขีณาสพผู้อันใครๆ จะพึงนำไปด้วยศีลและพรตไม่ได้ ถึงฝั่งคือพระนิพพานแล้ว เป็นผู้คงที่ ย่อมไม่ กลับมาหากิเลสทั้งหลายอีก ฉะนั้นแล.

สมดังพระพระพุทธวจนะในคัมภีร์นิเทศว่า ในคำว่า กปฺโป (กัปปะ) กัปปะมี ๒ อย่าง โดยหัวข้อ คือ ตัณหากัปปะ (กัปป์คือตัณหา) และ ทิฏฐิกัปปะ (กัปป์คือทิฏฐิ)

อรรถอสงฺเขยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์)

ตัวอย่างเช่น

อเนเกปิ สำวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป197

[ระลึกถึง]สังวัฏฏกัปป์จำนวนมาก, วิวัฏฏกัปป์จำนวนมาก

อรรถมหากปฺป (มหากัปป์)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺขฺเยยฺยานิ198

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสงไขยกัปป์ ๔ เหล่านี้[มีอยู่]

วิตกฺเก จ วิธาเน จ ปฏิภาเค ตเถว จ

ปณฺณตฺติยํ ตถา กาเล ปรมายุมฺหิ จ เฉทเน.

สมนฺตภาเว โวหาเร อภิสทฺทหเนปิ จ

วินิโยเค จ วินย- กฺริยายํ เลสเกปิ จ.

วิกปฺปนฺตรกปฺเปสุ ตณฺหาทิฏฺจิสฺวสงฺขเย

กปฺเป จ เอวมาทีสุ กปฺปสทฺโท ปวตฺตติ.

ข้าพเจ้าขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

กปฺป ศัพท์มีอรรถ ดังนี้ คือ วิตกฺก (ดำริ, คิด), วิธาน (กระทำ), ปฏิภาค (เปรียบ,เหมือน), ปญฺญตฺติ (ชื่อ, ชื่อที่ตั้ง), กาล (กาล, เวลา, สมัย), ปรมายุ (อายุอย่างสูง ของคนในยุคนั้นๆ), เฉทน (ตัด, โกน), สมนฺตภาว (รอบด้าน), โวหาร (กล่าว, พูด, บอก), อภิสทฺทหน (เชื่อ, เชื่อถือ), วินิโยค (ประกอบเป็นพิเศษ), วินยกฺริยา (วินัยกรรม, ทำหรือประพฤติตามที่บัญญัติไว้), เลส (อุบาย, ข้ออ้าง), วิกปฺป (การกระทำโดยประการ ต่างๆ), อนฺตรกปฺป (กัปป์ระหว่าง), ตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหา, ทิฏฐิ), อสงฺขฺเยยฺยกปฺป (อสงไขยกัปป์) เป็นต้น.

กปิ = คติยำ ไป, ถึง, เป็นไป, บรรลุ

กมฺเปติ, กมฺปยติ, คจฺฉตีติ อตฺโถ.

อิมานิ จลนตฺเถ ปวตฺตเหตุกตฺตุรูปสทิสานิ ภวนฺติ. จลนตฺเถ หิ “กมฺป กมฺปเนติ ธาตุยา “กมฺปตีติ อกมฺมกสุทฺธกตฺตุรูป. “กมฺเปตีติอาทีนิ สกมฺมกานิ เหตุกตฺตุรูปานิ “อิทมฺปิ ทุติยำ สลฺลำ กมฺเปติ หทยำ มมาติ อกมฺมกาย ธาตุยา สกมฺมกรูปทสฺสนโต.

กมฺเปติ, กมฺปยติ (ย่อมไป) ความหมายก็คือ คจฺฉติ (ย่อมไป).รูปศัพท์เหล่านี้ เหมือนรูปเหตุกัตตุวาจกที่มีอรรถว่า จลน (ไหว, หวั่นไหว). จริงอยู่ ธาตุนี้ คือ กมฺป กมฺปเน มีอรรถว่าจลน ใช้เป็นสุทธกัตตุรูปที่ไม่มีบทกรรมดังนี้ว่า กมฺปติ (ย่อมหวั่นไหว), ใช้เป็น เหตุกัตตุรูปที่มีบทกรรมดังนี้ว่า กมฺเปติ (ย่อมให้หวั่นไหว) เป็นต้น เพราะได้พบตัวอย่าง รูปศัพท์ที่มีกรรมของอกัมมกธาตุดังนี้ว่า อิทมฺปิ ทุติยำ สลฺลำ กมฺเปติ หทยำ มม199 (แม้ข้อนี้ เป็นดุจลูกศรที่สองทำให้ใจของหม่อมฉันสั่นระรัว)

ขปิ = ขนฺติยำ ทน, อดทน, อดกลั้น

ขมฺเปติ ย่อมอดทน

ขมฺปยติ ย่อมอดทน

ถูป = สมุสฺสเย ยกขึ้น, ก่อขึ้น, งอกขึ้น

สมุสฺสโย อาโรโห อุพฺเพโธ. ถูเปติ, ถูปยติ. ถูโป, ถูปิกา.

สมุสฺสย คือ การยกขึ้น, ก่อขึ้น.

ถูเปติ,ถูปยติ ย่อมยกขึ้น

ถูโป สถูป, เจดีย์

ถูปิกา ยอดปราสาท

ตป = ขเย สิ้นไป

ตเปติ ย่อมสิ้นไป

ตปยติ ย่อมสิ้นไป

อุป = ปชฺชเน ถึง, เข้าถึง, ลุ

อุเปติ ย่อมถึง

อุปยติ ย่อมถึง

จป = กกฺกเน ถู, บด

จเปติ ย่อมบด

จปยติ ย่อมบด

สุปฺป = มาเน ชั่ง, ตวง, วัด

สุปฺเปติ ย่อมชั่ง

สุปฺปยติ ย่อมชั่ง

ฑป ฑิป = สงฺฆาเต รวมกัน

ฑาเปติ ย่อมรวมกัน

ฑาปยติ ย่อมรวมกัน

เฑเปติ ย่อมรวมกัน

เฑปยติ ย่อมรวมกัน

กป = อวกมฺปเน หวั่นไหว, สงสาร

กเปติ, กปยติ. กปโณ.

กปโณติ กรุณายิตพฺโพ. อญฺญตฺถ ปน “กปฺปตีติ รูปี วทนฺติ.

กเปติ, กปยติ (ย่อมสงสาร) กปโณ (คนเข็ญใจ). บทว่า กปโณ ได้แก่ คนผู้ควร สงสาร. ส่วนในที่อื่น อาจารย์ทั้งหลายใช้เป็นรูปว่า กปฺปติ บ้าง

คุป กุป ธูป = ภาสายํ กล่าว, พูด

โคเปติ, โคปยติ. โกเปติ, โกปยติ. ธูเปติ, ธูปยติ.

โคเปติ, โคปยติ ย่อมกล่าว

โกเปติ, โกปยติ ย่อมกล่าว

ธูเปติ, ธูปยติ ย่อมกล่าว

กิป = ทุพฺพลฺเล อ่อนเพลีย

กิเปติ ย่อมอ่อนเพลีย

กิปยติ ย่อมอ่อนเพลีย

เขป = เปรเณ บด

เปรณํ จุณฺณิกรณํ, เขเปติ, เขปยติ.

เปรณ คือ การทำให้ละเอียด (บด).

เขเปติ ย่อมบด

เขปยติ ย่อมบด

ตป = ปีณเน อิ่ม, เอิบอิ่ม, อิ่มหนำ

ตเปติ ย่อมอิ่ม

ตปยติ ย่อมอิ่ม

อาปุ = ลมฺพเน ห้อยลง

อาเปติ, อาปยติ. อาโป.

อาเปติ ย่อมห้อยลง

อาปยติ ย่อมห้อยลง

อาโป น้ำ

ตป = ทาเห ไหม้, ร้อน

ตเปติ, ตปยติ. ตโป, ตาโป. อาตาโป, สนฺตาโป. การิเต- ตาเปติ, ตาปยติ. ตตฺถ ตโปติ อกุสลานำ ตาปนฏฺเฐน ตโป, สีลำ.

ตเปติ ย่อมไหม้

ตปยติ ย่อมไหม้

ตโป ตบะ

ตาโป ความเร่าร้อน

อาตาโป ความเพียร

สนฺตาโป ความเร่าร้อนยิ่ง

เมื่อลงการิตปัจจัยจะมีรูปว่า ตาเปติ, ตาปยติ (ย่อมให้เร่าร้อน, ย่อมเผา)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ตโป มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ตป เพราะอรรถว่าแผดเผา อกุศลธรรมทั้งหลาย หมายถึง ศีล

โอป ถป = ถปเน ตั้งไว้, วางไว้

โอเปติ, โอปยติ. น เตสำ โกฏฺเฐ โอเปนฺติ. ถเปติ, ถปยติ. ถปิโต. ถปยิตฺวา ปฏิจฺฉทำ ววฏฺฐเปติ. โวฏฺฐพฺพนำ. เอตฺถ จ “วิ อว ถเปติ, วิ อว ถปนนฺติ เฉโท. เอตฺถ ปุริเม สรโลโป ถสฺส ฐตฺตำ วิสทิสภาเวน ทฺวิตฺตญฺจ. ปจฺฉิเม ปน สรโลโป, อวสฺส โอการตฺตำ, ถสฺส ฐตฺตำ, ปสฺส วตฺตำ, วสฺส ทฺวิตฺตำ, วการทฺวยสฺส จ พการทฺวยำ ภวติ. โวฏฺฐพฺพนนฺติ จ พฺยวตฺถาปกจิตฺตสฺส นามำ. นการโลเป “โวฏฺฐพฺพนฺติ อปรมฺปิ รูปำ ภวติ.

โอเปติ, โอปยติ ย่อมตั้งไว้

น เตสำ โกฏฺเฐ โอเปนฺติ200 ย่อมไม่เก็บไว้ในฉางของเขา

ถเปติ, ถปยติ ย่อมตั้งไว้

ถปิโต อันเขาตั้งไว้แล้ว

ถปยิตฺวา ปฏิจฺฉทำ ววฏฺฐเปติ201 ตั้งอารักขาไว้แล้วย่อมกำหนดหมาย

โวฏฺฐพฺพนำ โวฏฐัพพนจิต

ก็ในคำว่า ววฏฺฐเปติ, โวฏฺฐพฺพน นี้ พึงตัดบทว่า วิ + อว + ถเปติ, วิ + อว + ถปน ใน ๒ ศัพท์นั้น [มีขั้นตอนทำตัวรูปศัพท์ดังนี้] ศัพท์แรก ให้ลบสระ อิ ที่ วิ แปลง ถ เป็น ฐ ซ้อน ฏ. ส่วนศัพท์หลัง ลบสระ อิ ที่

วิ แปลง อว เป็น โอ แปลง ถ เป็น ฆ แปลง ป เป็น ว แปลง ว เป็น พ และแปลง วฺว เป็น พฺพ. คำว่า โวฏฺฐพฺพน เป็นชื่อของจิตที่กำหนดอารมณ์. เมื่อลบ น อักษร จะมีอีกรูปหนึ่งว่า โวฏฺฐพฺพำ

มาป = มาปเน สร้าง

ปณฺณสาลำ มาเปติ, มาปยติ. โย ปาณมติมาเปติ. ปณฺณสาลา สุมาปิตา.

ปณฺณสาลำ มาเปติ, มาปยติ ย่อมสร้างบรรณศาลา

โย ปาณมติมาเปติ ผู้ใดทำลายชีวิตสัตว์

ปณฺณสาลา สุมาปิตา202 บรรณศาลาถูกสร้างแล้ว

ยป = ยาปเน เป็นไป, เป็นอยู่

ยาปนำ ปวตฺตนำ. เตน โส ตตฺถ ยาเปติ203 ยาปยติ. ยาปนา. ตตฺถ ยาเปตีติ อิทำ ยาธาตุสฺส ปโยคตฺเต สติ การิตปทำ ภวติ. ตถา หิ “อุยฺยาเปนฺติ นามาติ 204 ปาฬิ ทิสฺสติ.

ยาปน คือ ความเป็นไป.

เตน โส ตตฺถ ยาเปติ, ยาปยติ (เขาย่อมเป็นอยู่ในครรภ์นั้นด้วยอาหารนั้น). ยาปนา (ความเป็นไป). คำว่า ยาเปติ ในตัวอย่างนั้นเป็นการิตบทในเมื่อเป็นอุทาหรณ์ของ ยา ธาตุ ดังพระบาลีว่า อุยฺยาเปนฺติ นาม (ย่อมให้ขึ้นไปสู่สวรรค์ชั้นบน)

ปการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ป อักษร.

ผการนฺตาธาตุรูปานิ อปฺปสิทฺธานิ.

รูปธาตุที่ลงท้ายด้วย ผ อักษร ไม่ปรากฏ.

พการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร)

สมฺพ = สมฺพนฺเธ ผูกแน่น, ติดแน่น, เกี่ยวเนื่อง

สมฺพนฺโธ ทฬฺหพนฺธนำ. สมฺเพติ, สมฺพยติ. สมฺพลำ.

สมฺพนฺธ คือ การผูกแน่น.

สมฺเพติ ย่อมผูกแน่น

สมฺพยติ ย่อมผูกแน่น

สมฺพลํ เสบียง

สพิ = มณฺฑเล วงกลม, เป็นมณฑล

มณฺฑลํ ปริมณฺฑลตา. รูปี ตาทิสเมว.

มณฺฑล คือ ความเป็นวงกลม. รูปศัพท์ ก็มีลักษณะเช่นนั้น.

กุพิ = อจฺฉาทเน นุ่งห่ม

กุมฺเพติ ย่อมนุ่งห่ม

กุมฺพยติ ย่อมนุ่งห่ม

ลุพิ ทุพิ = อทฺทเน เบียดเบียน, ทำอันตราย

อทฺทนํ หึสา. ลุมฺเพติ, ลุมฺพยติ. ทุมฺเพติ, ทุมฺพยติ.

อทฺทน คือ การเบียดเบียน.

ลุมฺเพติ ย่อมเบียดเบียน

ลุมฺพยติ ย่อมเบียดเบียน

ทุมฺเพติ ย่อมเบียดเบียน

ทุมฺพยติ ย่อมเบียดเบียน

ปุพฺพ = นิเกตเน อยู่, อาศัย

นิเกตนํ นิวาโส. ปุพฺเพติ, ปุพฺพยติ.

นิเกตน คือ การอยู่.

ปุพฺเพติ ย่อมอยู่, ย่อมอาศัย

ปุพฺพยติ ย่อมอยู่, ย่อมอาศัย

คพฺพ = มาเน หยิ่ง

มาโน อหังกาโร.

คพฺเพติ, คพฺพยติ. คพฺพนํ, คพฺพิโต. ตตฺถ คพฺพตีติ น สงฺกุจติ.

มาน คือ ความทะนงตน.

คพฺเพติ ย่อมหยิ่ง

คพฺพยติ ย่อมหยิ่ง

คพฺพนํ ความหยิ่ง

คพฺพิโต หยิ่งแล้ว

พการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย พ อักษร.

ภการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ภ อักษร)

ภู = ปตฺติยํ ถึง, บรรลุ

ปตฺติ ปาปนํ. สกมฺมิกา ธาตุ. ภาเวติ, ภาวยติ. ปภาเวติ, ปภาวยติ. อิตฺถมฺภูโต. จกฺขุภูโต, ญาณภูโต, ธมฺมภูโต, พฺรหฺมภูโต.

ปตฺติ คือ การถึง, การบรรลุ.

ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ (ธาตุที่ต้องมีกรรมมารองรับ)

ภาเวติ, ภาวยติ ย่อมถึง, ย่อมบรรลุ

ปภาเวติย่อมถึง, ย่อมบรรลุ

ปภาวยติ ย่อมถึง, ย่อมบรรลุ

อิตฺถมฺภูโต ถึงอาการอย่างนี้

จกฺขุภูโต ผู้บรรลุ[ปัญญา]จักษุ

ญาณภูโต ผู้บรรลุญาณ

ธมฺมภูโต ผู้บรรลุธรรม

พฺรหฺมภูโต205 ผู้บรรลุมรรค

วินิจฉัย ภู ธาตุ ๒ คณะ

ตตฺถ ภาเวตีติ ปุริโส คจฺฉนฺตํ ปุริสมนุคจฺฉนฺโต ปาปุณาตีติ อตฺโถ. เอส นโย เสสกฺริยาปเทสุปิ. เอตฺถ จ “ภาเวตีติอาทีนิ ยตฺถ สเจ “ภู สตฺตายนฺติ ธาตุยา รูปานิ โหนฺติ, ตตฺถ เหตุกตฺตุรูปานิ นาม โหนฺติ. “ภาเวติ กุสลํ ธมฺมนฺติอาทีเนตฺถ นิทสฺสนปทานิ. ภาเวตีติ หิ วฑฺเฒตีติ อตฺโถ. อิธ ปน สุทฺธกตฺตุรูปตฺตา ปาปุณาตีติ อตฺโถ. อิตฺถมฺภูโตติ อิมํ ปการํ ภูโต ปตฺโต. “จกฺขุภูโตติอาทีนิ ปน “ภู สตฺตายํ, ภู ปตฺติยนฺติ ทฺวิคณิกานํ ทฺวินฺนํ ธาตูนํ วเสน อฏฺฐกถาฏีกานยนิสฺสิตํ อตฺถํ ปกาสยิสฺสาม อาคมิกานํ โกสลฺลตฺถาย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ภาเวติ ความว่า บุรุษเมื่อติดตามบุรุษผู้ไปอยู่ ย่อมถึง. แม้ในบทกิริยาที่เหลือก็มีนัยเดียวกันนี้. ก็ในที่นี้ หากในที่ใดบทว่า ภาเวติ เป็นต้น สำเร็จ รูปมาจากธาตุนี้ คือ ภู สตฺตายํ (ภู = ความมี, ความเป็น) ในที่นั้นใช้เป็นเหตุกัตตุรูป. เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีพระบาลีเป็นตัวอย่างว่า ภาเวติ กุสลํ ธมฺมํ206 (ยังกุศลธรรมย่อมให้เจริญ). ก็บทว่า ภาเวติ มีความหมายว่า วฑฺเฒติ (ย่อมให้เจริญ). แต่บทว่า ภาเวติ ในที่นี้มีความ หมายว่า ปาปุณาติ (ย่อมถึง) เพราะเป็นสุทธกัตตุรูป

บทว่า อิตฺถมฺภูโต ได้แก่ ถึงอาการอย่างนี้. ส่วนบทว่า จกฺขุภูโต เป็นต้น ข้าพเจ้าจัก แสดงความหมายที่สอดคล้องกับนัยแห่งอรรถกถาและฎีกา โดยเนื่องด้วยธาตุทั้งสองที่มี สองคณะ คือ ภู สตฺตายํ และ ภู ปตฺติยํ เพื่อความรอบรู้ของท่านผู้ทรงจำพระบาลี

ตตฺถ จกฺขุภูโตติ ยถา จกฺขุ สตฺตานํ ทสฺสนตฺถํ ปริเณติ, เอวํ โลกสฺส ยาถาว-ทสฺสนสาธนโต ทสฺสน กิจฺจปริณายกฏฺเฐน จกฺขุภูโต.

อถวา จกฺขุ วิย ภูโตติปิ จกฺขุภูโต. ปญฺญาจกฺขุมยตฺตา วา สยมฺภูญาเณน ปญฺญาจกฺขุ ภูโต ปตฺโตติ จกฺขุภูโต. วิทิตกรณฏฺเฐน ญาณภูโต, อสาธารณํ วา ญาณํ ภูโต ปตฺโตติ ญาณภูโต, อวิปรีตสภาวฏฺเฐน, ปริยตฺติธมฺมปฺปวตฺตนโต วา หทเยน จินฺเตตฺวา วาจาย นิจฺฉาริตธมฺมมโยติ ธมฺมภูโต. โพธิปกฺขิยธมฺเมหิ วา อุปฺปนฺนตฺตา โลกสฺส จ ตทุปฺปาทนโต อนญฺญสาธารณํ วา ธมฺมํ ภูโต ปตฺโตติ ธมฺมภูโต. เสฏฺฐภูเฐน พฺรหฺมภูโต.

อถ วา พฺรหฺมํ วุจฺจติ มคฺโค เตน อุปฺปนฺนตฺตา โลกสฺส จ ตทุปฺปาทนตฺตา, ตญฺจ สยมฺภู-ญาเณน ภูโต ปตฺโตติ พฺรหฺมภูโต. เอวํ ทฺวินฺนํ ธาตูนํ วเสน วุตฺโต อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า จกฺขุภูโต มีความหมายว่า พระพุทธเจ้าทรงเป็นจักษุ เพราะ เป็นผู้นำในกิจคือการเห็น[ธรรม] เนื่องจากให้สำเร็จการรู้เห็นของชาวโลกตามความเป็น จริงเหมือนจักษุย่อมนำไปเพื่อการเห็นแก่เหล่าสัตว์.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จกฺขุภูต เพราะเป็นเพียงดังจักษุ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า จกฺขุภูต เพราะบรรลุปัญญาจักษุด้วยสยัมภูญาณ เนื่องจากเป็นผู้บังเกิดด้วยปัญญาจักษุ

ชื่อว่า ญาณภูต (ผู้เป็นดุจญาณ) เพราะเป็นผู้กระทำให้ประจักษ์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ญาณภูต (ผู้บรรลุญาณ) เพราะเป็นผู้บรรลุญาณอันไม่สามัญทั่วไป[กับบุคคลอื่น]

พระพุทธเจ้าทรงเป็นธัมมภูตะ[ผู้เป็นดุจธรรม]เพราะเป็นผู้สำเร็จด้วยธรรมที่ดำริ ทางใจแล้วเปล่งออกทางวาจา เนื่องจากเป็นสภาพที่ไม่แปรปรวน หรือเนื่องจากการยัง ปริยัติธรรมให้เป็นไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธมฺมภูต (ผู้บรรลุธรรม) เพราะเป็นผู้บรรลุธรรมที่ ไม่ทั่วไปกับบุคคลอื่น เนื่องจากทรงอุบัติขึ้นด้วยโพธิปักขิยธรรมแล้ว และยังโพธิปักขิยธรรม นั้นให้อุบัติเกิดขึ้นแก่ชาวโลกทั้งมวล

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้บรรลุธรรม เพราะเป็นผู้ประเสริฐ. อีกนัยหนึ่ง มรรค เรียกว่า พรหม (ธรรมอันประเสริฐ) เพราะทรงอุบัติขึ้นด้วยมรรคนั้น และยังมรรคนั้นให้อุบัติเกิดแก่ ชาวโลกทั้งมวล พระองค์ ชื่อว่า พฺรหฺมภูต (ผู้บรรลุมรรค) เพราะทรงเป็นผู้บรรลุมรรคนั้น ด้วยพระสยัมภูญาณ. โดยประการดังนี้ บัณฑิต พึงทราบความหมายที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ โดยเนื่องด้วยธาตุทั้งสอง โดยประการดังนี้แล

อปรานิ เจตฺถ นิทสฺสนปทานิ เวทิตพฺพานิ. “ตาตา มยํ มหลฺลกา สุทฺโธทนมหาราช- ปุตฺตํ พุทฺธภูตํ สมฺภาเวยฺยาม วา โน วา, ตุมฺเห ตสฺส สาสเน ปพฺพเชยฺยาถาติ จ “อถ โข เถรา ภิกฺขู อายสฺมนฺตํ เรวตํ สหชาติยํ สมฺภาวึสูติ จาติ. อญฺญานิปิ ปเนตฺถ “มนุสฺสภูโต, เทวภูโตติอาทีนิ โยเชตพฺพานิ. ตถา หิ สํสารโมจกเปตวตฺถุอฏฺฐกถายํ “มนุสฺสภูตาติมนุสฺเสสุ ชาตา, มนุสฺสภาวํ วา ปตฺตาติ อตฺโถ สำวณฺณิโต.

ก็เกี่ยวกับ ภู ธาตุที่มีอรรถว่าถึง, บรรลุนี้ พึงทราบตัวอย่างจากพระบาลีอีกนัยหนึ่ง ดังนี้ว่า ตาตา มยํ มหลฺลกา สุทฺโธทนมหาราชปุตฺตํ พุทฺธภูตํ สมฺภาเวยฺยาม วา โน วา, ตุมฺเห ตสฺส สาสเน ปพฺพเชยฺยาถ 207 (พ่อทั้งหลาย พวกเราเป็นผู้เฒ่า จะไปทันพระราช โอรสของพระเจ้าสุทโธนมหาราชผู้เป็นพระพุทธเจ้า

หรือไม่หนอ. พวกท่าน พึงบวชในพระ ศาสนาของสมณะโคดมนั้น). อถ โข เถรา ภิกฺขู อายสฺมนฺตํ เววตฺสหชาติยํ สมฺภาวึสุ208 (ครั้งนั้นแล พระเถระทั้งหลายไปทันท่านพระเรวตะที่สหชาตินคร)

อนึ่งใน ภู ธาตุที่มีอรรถว่าถึง, บรรลุ นี้ พึงยกตัวอย่างแม้อื่นๆ อีก เช่น มนุสฺสภูโต (ถึงความเป็นมนุษย์]), เทวภูโต (ถึงความเป็นเทวดา]) เป็นต้น. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถา สังสารโมจกเปตวัตถุ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ดังนี้ว่า

มนุสฺสภูตาติ มนุสฺเสสุ ชาตา, มนุสฺสภาวํ วา ปตฺตา209

บทว่า มนุสฺสภูตา ความว่า เกิดแล้วในมนุษย์ หรือถึงความเป็นมนุษย์

ภู = อวกมฺปเน หวั่นไหว, สงสาร, อนุเคราะห์

อยมฺปิ สกมฺมโก. ภาเวติ, ภาวยติ. มโนภาวนียา ภิกฺขู. เอตฺถ จ ภาเวตีติ อนุกมฺปติ ปุตฺตํ วา ภาตรํ วา ยกิญฺจิ. มโนภาวนียาติ “ทีฆายุกา โหนฺตุ ภทนฺตา อโรคา อพฺยาปชฺฌาติ เอวมาทินา ภาเวตพฺพา อนุกมฺปิตพฺพาติ มโนภาวนียา. อญฺญตฺถ ปน มโนภาวนียาติ มโนวฑฺฒนกาติ 211 อตฺโถ. เยสุ หิ ทิฏฺเฐสุ มโน วฑฺฒติ, เต "มโนภาวนียาติ วุจฺจนฺติ.

แม้ธาตุนี้ก็เป็นสกัมมกธาตุ.

ภาเวติ, ภาวยติ ย่อมสงสาร

มโนภาวนียา ภิกฺขู210 ภิกษุผู้ควรอนุเคราะห์ด้วยจิต

ก็เกี่ยวกับ ภู ธาตุที่มีอรรถ อวกมฺปน นี้ บทว่า ภาเวติ ความว่า ย่อมอนุเคราะห์ ผู้ใดผู้หนึ่งไม่ว่าจะเป็นบุตรหรือพี่น้องชาย. บทว่า มโนภาวนียา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มโนภาวนีย เพราะเป็นผู้อันชนพึงอนุเคราะห์โดยนัยอันมีอาทิอย่างนี้ว่า ทีฆายุกา โหนฺตุ ภทนฺตา อโรคา อพฺยาปชฺฌา (ขอท่านผู้เจริญ จงมีอายุยืนยาว ไม่มีโรค ไม่ถูกเบียดเบียน). แต่ในที่อื่น บทว่า มโนภาวนียา มีความหมายว่า ผู้ยังใจให้เจริญ. ก็ภิกษุเหล่านั้นท่านเรียก ว่า มโนภาวนียา เพราะเป็นที่เจริญใจของชนที่ได้พบเห็น

ลภ = อาภณฺฑเน โต้เถียง, ทะเลาะ

ลเภติ ย่อมโต้เถียง

ลภยติ ย่อมโต้เถียง

ชภิ = นาสเน ให้พินาศ, กำจัด

ชมฺเภติ ย่อมกำจัด

ชมฺภยติ ย่อมกำจัด

ลาภ = เปสเน ส่งไป

ลาเภติ, ลาภยติ. “ลภ ลาเภติ ธาตุสฺส รูปานิ เจ, การิตรูปานิ ภวนฺติ.

ลาเภติ, ลาภยติ (ย่อมส่งไป). หากสำเร็จรูปมาจากธาตุนี้คือ ลภ ลาเภ (ลภ=ได้) จะใช้เป็นการิตรูป (เหตุกัตตุรูป=เหตุกัตตุวาจก)

ทภี = ภเย กลัว

อีการนฺตายํ ธาตุ.

เตน สนิคฺคหีตาคมานิ รูปานิ น ภวนฺติ. ทเภติ, ทภยติ.

ธาตุนี้ เป็นอีการันตธาตุ (ธาตุที่มี อี อักษรเป็นที่สุด). เพราะเหตุนั้น รูปสำเร็จจึงไม่มี การลงนิคคหิต อาคม. ทเภติ, ทภยติ (ย่อมกลัว)

ทูภ = สนฺถมฺเภ พยุงไว้, ค้ำไว้

ทูเภติ ย่อมพยุงไว้

ทูภยติ ย่อมพยุงไว้

วมฺภ = วิทฺธํสเน กำจัด

วมฺเภติ, วมฺภยติ. วมฺภนา. ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู ภิกฺขุ วมฺเภนฺติ.

วมฺเภติ, วมฺภยติ (ย่อมกำจัด). วมฺภนา (การกำจัด). ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู ภิกฺขุ วมฺเภนฺติ (พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ย่อมกำจัดภิกษุ)

ภการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ภ อักษร.

มการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ม อักษร)

อาโต จมุ = โธวเน ชำระ, ล้าง

อาปุพฺโพ จมุธาตุ โธวเน วตฺตติ. อาจเมติ, อาจมยติ. อาจมนกุมฺภี.

เอตฺถ ปน “ตโต หิ โส อาจมยิตฺวา ลิจฺฉวี, เถรสฺส ทตฺวาน ยุคานิ อฏฺฐาติ อปฺปสกฺการ-เปตวตฺถุปาฬิปฺปเทโส นิทสฺสนํ. ตตฺถ อาจมยิตฺวาติ หตฺถปาทโธวนปุพฺพกํ มุขํ วิกฺขาเลตฺวา. อยํ ปน ธาตุ ภูวาทิคณิกตฺเต “จมตีติ ภกฺขนตฺถํ คเหตฺวา ติฏฺฐติ.

จมุ ธาตุมี อา เป็นบทหน้ามีอรรถว่า โธวน (ชำระ, ล้าง).

อาจเมติ ย่อมชำระ

อาจมยติ ย่อมชำระ

อาจมนกุมฺภี212 หม้อใส่น้ำชำระ

เกี่ยวกับ จมุ ธาตุที่มีอรรถดังกล่าว มีข้อความพระบาลีในอัปปสักการเปตวัตถุ เป็น ตัวอย่างว่า ตโต หิ โส อาจมยิตฺวา ลิจฺฉวี,เถรสฺส ทตฺวาน ยุคานิ อฏฺฐ213 (ลำดับนั้น พระเจ้า ลิจฉวีทรงชำระพระหัตถ์และพระบาทแล้ว ทรงถวายผ้า ๘ คู่แก่พระเถระ)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาจมยิตฺวา ความว่า บ้วนปากโดยมีการล้างพระหัตถ์ และพระบาทเป็นลำดับแรก. ก็ธาตุนี้หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีอรรถว่า ภกฺขน (กิน, บริโภค) มีรูปสำเร็จว่า จมติ (ย่อมกิน, ย่อมบริโภค)

กมุ = อิจฺฉา; ปรารถนา, อยากได้, ชอบใจ;

= กนฺตีสุ. รักใคร่, ยินดี

กาเมติ, กามยติ. กาโม, กนฺติ, นิกนฺติ, กามนา, กามยมาโน,กาเมนฺโต, อภิกฺกนฺตำ. อภิกฺกนฺตวณฺณา. เอตฺถ จ กาโมติ รูปาทิวิสยำ กาเมตีติ กาโม. กามิยตีติ วา กาโม, กิเลสกาม-วตฺถุกามวเสเนตำ ทฏฺฐพฺพำ. กิเลโส หิ เตภูมกวฏฺฏสงฺขาตญฺจ วตฺถุ “กาโมติ วุจฺจติ. มาโรปิ วา เทวปุตฺโต “กาโมติ วุจฺจติ. โส หิ อจฺจนฺตกณฺหธมฺมสมงฺคิตาย ปปญฺจสมติกฺกนฺเตปิ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธสาวเก อตฺตโน วเส ฐเปตุ กาเมตีติ “กาโมติ วุจฺจติ.

วุตฺตญฺเจตำ โปราณกวิรจนายำ

วนฺเท วนฺเทหมสฺสตฺถำ ยตฺถ สนฺตชฺชิโต ชิโต

กาโม กาโมฆติณฺเณน พุทฺเธน วสตา สตาติ.

กาเมติ, กามยติ ย่อมปรารถนา

กาโม กาม

กนฺติ, นิกนฺติ, กามนา ความปรารถนา, ความอยากได้

กามยมาโน, กาเมนฺโต ปรารถนา อยู่

อภิกฺกนฺตำ214 น่าปรารถนายิ่ง

อภิกฺกนฺตวณฺณา215 ผู้มีผิวพรรณน่าปรารถนายิ่ง

วิเคราะห์ กาม ศัพท์

ก็ใน กมุ ธาตุที่มีอรรถว่า อิจฺฉากนฺติ นี้ บทว่า กาโม มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กาม เพราะเป็นธรรมชาติยินดีพอใจอารมณ์มีรูปเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า กาม เพราะเป็นที่ ยินดี (ของกามตัณหา). กาม มี ๒ ประเภทคือกิเลสกาม (กิเลสให้สัตว์ใคร่) และวัตถุกาม (วัตถุที่น่าใคร่). ก็กิเลสและวัตถุกล่าวคือวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ เรียกว่า กาม. อีกนัยหนึ่ง มารก็ดี เทวบุตรก็ดี ก็เรียกว่า กาม. จริงอยู่ มารและเทวบุตรนั้น เรียกว่า กาม เพราะ ปรารถนาจะเหนี่ยวรั้งพระพุทธเจ้า,พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายผู้แม้จะล่วง ปปัญจธรรม (ธรรมทำให้เนิ่นช้า) แล้วไว้ในอำนาจของตน เนื่องจากเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วย ธรรมฝ่ายดำอย่างยิ่ง. สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในบทประพันธ์ของกวีดั้งเดิมว่า

วนฺเท วนฺเทหมสฺสตฺถำ ยตฺถ สนฺตชฺชิโต ชิโต

กาโม กาโมฆติณฺเณน พุทฺเธน วสตา สตา.

พระยามารผู้คุกคาม ถูกพระพุทธเจ้าผู้สงบระงับแล้ว ผู้ประทับอยู่ ณ ควงไม้โพธิ์ใด ชำนะแล้ว ข้าพเจ้าขอ น้อมไหว้สรรเสริญควงไม้โพธิ์นั้น.

ศัพท์ที่เป็นชื่อของ กาม

อิมานิ ปนสฺส นามานิ-

กาโม นมุจิ กณฺโห จ วสวตฺตี ปชาปติ

ปมตฺตพนฺธุ มทโน ปาปิมา ทมฺมโกปิ จ

กนฺทปฺโป จ รติปติ มาโร จ กุสุมายุโธ.

อญฺเญ อญฺญานิปิ วทนฺติ. ตานิ สาสนานุโลมานิ น โหนฺตีติ อิธ น ทสฺสิตานิ. อฏฺฐกถาสุ ปน “มาโร, นมุจิ, กณฺโห, ปมตฺตพนฺธูติ จตฺตาริเยว นามานิ อาคตานิ.

ศัพท์ที่เป็นชื่อของกามมีดังนี้คือ

กาม, นมุจิ, กณฺห, วสวตี, ปชาปติ, ปมตฺตพนฺธุ, มทน, ปาปิมา, ทมฺมก, กนฺทปฺป, รติปติ, มาร และ กุสุมายุธ.

บางอาจารย์ยังแสดงแม้ชื่ออื่นๆ อีก. แต่ชื่อเหล่านั้นไม่สอดคล้องกับคัมภีร์

พระศาสนา เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ได้แสดงไว้ในที่นี้. สำหรับในคัมภีร์อรรถกถา ปรากฏชื่อ ๔ อย่างเท่านั้น คือ มาร, นมุจิ, กณฺห และ ปมตฺตพนฺธุ216

อัตถุทธาระของ อภิกฺกนฺต ศัพท์

อิทานิ อภิกฺกนฺตสทฺทสฺส ภูวาทิคเณ “กมุ ปทวิกฺเขเปติ โวหารสีเสน วุตฺตสฺส กมุธาตุสฺส วเสน อิธ จ “กมุ อิจฺฉากนฺตีสูติ วุตฺตสฺส กมุธาตุสฺส วเสน อตฺถุทฺธารํ กถยาม. อภิกฺกนฺตสทฺโท217 ขยสุนฺทราภิรูปอพฺภนุโมทเนสุ ทิสฺสติ. “อภิกฺกนฺตา ภนฺเต รตฺติ, นิกฺขนฺโต ปจฺโม ยาโม, จิรนิสินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆติอาทีสุ ขเย ทิสฺสติ. “อยํ อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จาติอาทีสุ สุนฺทเร.

โก เม วนฺทติ ปาทานิ อิทฺธิยา ยสสา ชลํ

อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสาติ

อาทีสุ อภิรูเป. “อภิกฺกนฺตํ ภนฺเตติอาทีสุ อพฺภนุโมทเน. อิจฺเจวํ -

ขยสฺมึ สุนฺทเร เจว อโถ อพฺภนุโมทเน

อภิรูเป อภิกฺกนฺต- สทฺโท ทิสฺสติ สาสเน.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ อภิกฺกนฺต ศัพท์โดยใช้ กมุ ธาตุที่กล่าวไว้ ด้วยหัวข้อแห่งโวหารว่า กมุ ปทวิกฺเขเป (กมุ=ก้าวไป, ย่างไป) ในภูวาทิคณะ และใช้ กมุ ธาตุที่กล่าวไว้ว่า กมุ อิจฺฉากนฺตีสุ (กมุ=ปรารถนา, รักใคร่) ในจุราทิคณะนี้.

อภิกฺกนฺต ศัพท์มีอรรถดังนี้คือ ขย (สิ้นไป, หมดไป), สุนฺทร (ดี, งาม), อภิรูป (มีรูป งาม, ผุดผ่อง) และ อพฺภนุโมทน (อนุโมทนา)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ อภิกฺกนฺต ศัพท์

อรรถขย (สิ้นไป, หมดไป)

ตัวอย่างเช่น

อภิกฺกนฺตา ภนฺเต รตฺติ, นิกฺขนฺโต ปจฺโม ยาโม, จิรนิสินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ218

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีล่วงไปแล้ว ปฐมยามผ่านไปแล้ว ภิกษุสงฆ์นั่งนานแล้ว

อรรถสุนฺทร (ดี, งาม)

ตัวอย่างเช่น

อยํ อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ219

บรรดาบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ บุคคลนี้ดีกว่าและงดงามกว่า

อรรถอภิรูป (มีรูปงาม, ผุดผ่อง)

ตัวอย่างเช่น

โก เม วนฺทติ ปาทานิ อิทฺธิยา ยสสา ชลํ

อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสา.220

ใครรุ่งเรืองอยู่ด้วยฤทธิ์และยศ มีรูปงาม ยังทิศทั้งปวง ให้สว่างอยู่ มาไหว้เท้าของเรา.

อรรถอพฺภนุโมทน (อนุโมทนา)

ตัวอย่างเช่น

อภิกฺกนฺตํ ภนฺเต221

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระดำรัสของพระองค์ไพเราะยิ่งนัก

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ขยสฺมึ สุนฺทเร เจว อโถ อพฺภนุโมทเน

อภิรูเป อภิกฺกนฺต- สทฺโท ทิสฺสติ สาสเน.

ในคัมภีร์พระศาสนา อภิกฺกนฺต ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ขย (สิ้นไป, หมดไป), สุนฺทร (ดี, งาม), อภิรูป (มีรูปงาม, ผุดผ่อง) และ อพฺภนุโมทน (อนุโมทนา).

โถม = สิลาฆายํ สรรเสริญ

สิลาฆา ปสสา. โถเมติ, โถมยติ. โถมิโต, โถมนา.

สิลาฆา คือ การสรรเสริญ.

โถเมติ ย่อมสรรเสริญ

โถมยติ ย่อมสรรเสริญ

โถมิโต สรรเสริญแล้ว

โถมนา ความสรรเสริญ

ยม = อปริเวสเน งดเว้น

ยเมติ ย่อมงดเว้น

ยมยติ ย่อมงดเว้น

ยโม ยมราช

สม = วิตกฺเก ดำริ, คิด, ใคร่ครวญ

สาเมติ, สามยติ. สมา. นิสาเมติ, นิสามยติ. นิสามนำ. ปฏิสาเมติ, ปฏิสามยติ. ปฏิสามนำ. ตตฺถ สมาติ สำวจฺฉโร, โส “สมาติ อิตฺถิลิงฺควเสน วุจฺจติ. “โย ยเชถ สตำ สมนฺติ 222เอตฺถ หิ สมาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, อุปโยควเสน ปน “สมนฺติ วุตฺโต. อิมานิ สำวจฺฉรสฺส นามานิ “สำวจฺฉโร, วจฺฉโร, สมา, หายโน, สรโท, วสฺโสติอาทีนิ ภวนฺติ. นิสาเมตีติ วิตกฺเกติ อุปธาเรติ. เอตฺถ หิ “อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, นิคฺโฆโส ยาทิโส วเนติ 223 ปาฬิ นิทสฺสนำ. ตตฺถ นิสาเมหีติ วิตกฺเกหิ อุปธาเรหีติ อตฺโถ. ปฏิสาเมตีติ ภณฺฑำ คุตฺตฏฺฐาเน นิกฺขิปติ.

สาเมติ, สามยติ ย่อมดำริ, ย่อมคิด

สมา ปี

นิสาเมติ, นิสามยติ ย่อมใคร่ครวญ

นิสามนำ ความใคร่ครวญ

ปฏิสาเมติ, ปฏิสามยติ ย่อมเก็บ

ปฏิสามนำ การเก็บ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สมา แปลว่า ปี. ปีนั้น เรียกว่า สมา ด้วยสามารถแห่ง อิตถีลิงค์. จริงอยู่ สมา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ดังสาธกในพระบาลีนี้ว่า โย ยเชถ สตำ สมำ (ผู้ใด พึงบูชายัญ ตลอด ๑๐๐ ปี). แต่ที่กล่าวว่า สมำ เพราะใช้เป็นทุติยาวิภัตติ. ศัพท์ที่เป็นชื่อของปี มีดังนี้ คือ สำวจฺฉร, วจฺฉร, สมา, หายน, สรท, วสฺส เป็นต้น

บทว่า นิสาเมติ แปลว่า ย่อมดำริ คือ ใคร่ครวญ. ก็ในความหมายนี้มีพระบาลีเป็น ตัวอย่างว่า อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, นิคฺโฆโส ยาทิโส วเน (ดูก่อนมัทรี เชิญใคร่ครวญดู เสียงอันกึกก้องเช่นใดในป่า)

บทว่า นิสาเมหิ ในพระบาลีนั้น ความว่า จงดำริ คือ ใคร่ครวญ. บทว่า ปฏิสาเมติ ความว่า เก็บของไว้ในที่ปลอดภัย

สม = อาโลจเน แลดู

อาโลจนำ เปกฺขนำ. สาเมติ, สามยติ. นิสามนำ.

เอตฺถ ปน นิสาเมตีติ เปกฺขติ โอโลเกติ. ตถา หิ “อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, จิตฺตรูปัว ทิสฺสตีติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ตตฺถ หิ นิสาเมหีติ โอโลเกหีติ อตฺโถ. ธาตูนมตฺถาติสเยน โยโคติ วจนโต ปน อุปสคฺคโยคโต วา สวเนปิ อยำ วตฺตติ. ตถา หิ “ตโต กณฺหาชินายาปิ, นิสาเมหิ รเถสภาติ-อาทิกา ปาฬิโย ทิสฺสนฺติ. ตตฺถ นิสาเมหีติ สุโณหีติ อตฺโถ.

อาโลจน คือ การแลดู.

สาเมติ ย่อมแลดู

สามยติ ย่อมแลดู

นิสามนำ การแลดู

อนึ่งในเรื่องนี้ บทว่า นิสาเมติ ได้แก่ ย่อมดู คือ แลดู ดังสาธกในพระบาลีว่า อิงฺฆ มทฺทิ นิสาเมหิ, จิตฺตรูปัว ทิสฺสติ224 (เชิญดูเถิดมัทรี [ละมั่งทอง] ปรากฏเป็นรูปงดงามใครๆ ไม่เห็น). ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า

นิสาเมหิ มีความหมายว่า โอโลเกหิ (แลดู). อนึ่ง ธาตุนี้เมื่อ ประกอบกับอุปสรรคยังใช้แม้ในความหมายว่า สวน (ฟัง) อีกด้วย เพราะมีปริภาสาว่า ธาตูนมตฺถาติสเยน โยโค (การประกอบด้วยความยิ่งแห่งอรรถของธาตุ) ดังสาธกใน

พระบาลีว่า ตโต กณฺหาชินายาปิ, นิสาเมหิ รเถสภ225 (ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมทัพ โปรดสดับเสียงขับร้องของแม่กัณหาชินาต่อจากทอดพระเนตรการร่ายรำเถิด)

อม = โรเค เจ็บป่วย

อเมติ, อมยติ. อนฺโธ. พิลงฺกปาโท อนฺธนโข. ตตฺถ อนฺโธติ นฏฺฐนยโน วุจฺจติ. อนฺธนโขติ ปูตินโข. อุภยถาปิ สโรคตฺตำ สูจิตำ.

อเมติ ย่อมเจ็บป่วย

อมยติ ย่อมเจ็บป่วย

อนฺโธ ผู้ตาบอด

ตัวอย่างเช่น

พิลงฺกปาโท อนฺธนโข226

บุรุษผู้มีเท้าบวม, บุรุษผู้มีเล็บเน่า

บรรดาบทเหล่านั้น ดวงตาเสื่อม (ตาบอด) ท่านเรียกว่า อนฺธ. บทว่า อนฺธนโข ได้แก่ เล็บเสีย (เล็บเน่า). ทั้ง ๒ ศัพท์หมายถึงการมีโรคเจ็บป่วย

ภาม = โกเธ โกรธ

ภาเมติ ย่อมโกรธ

ภามยติ ย่อมโกรธ

โคม = อุปเลปเน ฉาบ, ทา, ไล้

โคเมติ ย่อมฉาบ

โคมยติ ย่อมฉาบ

สาม = สฺวานฺตเน อามนฺตเน ปลอบโยน, ร้องเรียก

สฺวานฺตนำ สามปฺปโยโค. อามนฺตนำ อวฺหายนำ ปกฺโกสนำ. สาเมติ, สามยติ.

สฺวานฺตน คือ การปลอบโยน.

อามนฺตน คือ การร้องเรียก.

สาเมติ ย่อมปลอบโยน, ร้องเรียก

สามยติ ย่อมปลอบโยน, ร้องเรียก

สงฺคาม = ยุทฺเธ รบ

สงฺคาเมติ, สงฺคามยติ. เทฺว ราชาโน สงฺคาเมสุ. สงฺคาโม. อาโต คมุ อีสมธิวาสเน. อาคเมติ, อาคมยติ, กามาวจรธมฺเม นิสฺสาย รูปารูปธมฺโม สมุทาคเมติ, สมุทาคมยติ. อุปาสโก ธมฺมสวนนฺตรายำ อนิจฺฉนฺโต

“อาคเมฌ อาคเมฌาติ อาห. สมฺุทาคมนำ, อาคมนำ. อาคเมนฺโต, อาคมยมาโน. ตตฺร อาคเมตีติ อีสกำ อธิวาเสติ. สมฺุทาคเมตีติ สมฺปวตฺตติ. ภูวาทิ-คเณ “คมยตีติ เหตุกตฺตุวเสน วุตฺตำ, อิธ ปน อุปสคฺคนิปาตปุพฺพกานิ กตฺวา “อาคเมตีติอาทีนิ สุทฺธกตฺตุวเสน วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพำ.

สงฺคาเมติ, สงฺคามยติ ย่อมรบ

เทฺว ราชาโน สงฺคาเมสุ227 พระราชา ๒ พระองค์ รบกันแล้ว

สงฺคาโม การรบ

คมุ ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้ามีอรรถว่า อีสมธิวาสน = อดกลั้นเล็กน้อย (รอคอย) ตัวอย่างเช่น อาคเมติ, อาคมยติ (ย่อมรอคอย). กามาวจรธมฺเม นิสฺสาย รูปารูปธมฺโม สมฺุทาคเมติ, สมฺุทาคมยติ (รูปธรรมและอรูปธรรม ย่อมเป็นไปด้วยดีเพราะอาศัย กามาวจรธรรมทั้งหลาย). อุปาสโก ธมฺมสวนนฺตรายำ อนิจฺฉนฺโต อาคเมฌ อาคเมฌาติ อาห228 (อุบาสก เมื่อไม่ปรารถนาอันตรายแห่งการฟังธรรมจึงกล่าวว่า โปรดรอคอยๆ)

สมฺุทาคมนำ ความเป็นไป

อาคมนำ การรอคอย

อาคเมนฺโต รอคอยอยู่

อาคมยมาโน รอคอยอยู่

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อาคเมหิ ได้แก่ ย่อมอดกลั้นเล็กน้อย (รอคอย). บทว่า สมฺุทาคเมติ ได้แก่ ย่อมเป็นไปด้วยดี (สำ+อุ+อา+คมุ). ในภูวาทิคณะ รูปว่า คมยติ ท่าน ใช้เป็นเหตุกัตตุวาจก. แต่ในจุราทิคณะนี้ พึงทราบว่า บทว่า อาคเมติ เป็นต้นท่านทำ อุปสรรคและนิบาตเป็นบทหน้า แล้วใช้เป็นสุทธกัตตุรูป (กัตตุวาจก)

มการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ม อักษร.

อิติ จุราทิคเณ ปวคฺคนฺตธาตุรูปานิ สมตฺตานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ป วรรคในจุราทิคณะ แต่เพียงเท่านี้.

ยการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ย อักษร)

ยุ = ชิคุจฺฉายำ น่าเกลียด, น่าชัง

ยาเวติ, ยาวยติ. ยโว.

ยาเวติ ย่อมน่าเกลียด

ยาวยติ ย่อมน่าเกลียด

ยโว ข้าวเหนียว

พฺยย = ขเย สิ้น, เสื่อม

พฺยเยติ, พฺยยยติ. อพฺยยีภาโว.

พฺยเยติ ย่อมสิ้นไป

พฺยยยติ ย่อมสิ้นไป

อพฺยยีภาโว อัพยยีภาวสมาส

พฺยย = จิตฺตสมุสฺสคฺเค ว่างเปล่าแห่งจิต

ตาทิสเยว รูปิ.

รูปศัพท์เหมือนกับที่กล่าวมาข้างต้น.

ยการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ย อักษร.

รการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ร อักษร)

ปร = คติยํ ไป, ถึง, เป็นไป, บรรลุ

ปเรติ, ปรยติ. เอตฺถ จ “อิติ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อนุปุพฺเพน อคฺคาย ปเรนฺตีติ ปาฬิ นิทสฺสนํ. ตตฺถ อคฺคาย ปเรนฺตีติ อรหตฺตตฺถาย คจฺฉนฺติ.

ปเรติ, ปรยติ (ย่อมไป). ก็เกี่ยวกับ ปร ธาตุที่มีอรรถว่า คติ นี้มีตัวอย่างจากพระ บาลีว่า อิติ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อนุปุพฺเพน อคฺคาย ปเรนฺติ (ดูกรอานนท์ ศีลกุศล ย่อมเป็นไปเพื่ออรหัตตผล ตามลำดับอย่างนี้)229 บรรดาบทเหล่านั้น สองบทว่า อคฺคาย ปเรนฺติ มีความหมายว่า ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่พระอรหัตตผล

คร = อุคฺคเม ขึ้นไป

คเรติ ย่อมขึ้นไป

ครยติ ย่อมขึ้นไป

ครุ ครู

จร = อสํสเย ไม่สงสัย, แน่นอน, เที่ยงแท้

จเรติ ย่อมไม่สงสัย

จรยติ ย่อมไม่สงสัย

ปูริ = อปฺปายเน เต็ม

ปูเรติ ย่อมเต็ม

ปูรยติ ย่อมเต็ม

วร = อิจฺฉายํ ปรารถนา, อยากได้

วเรติ, วรยติ. วโร, วรํ, วรนฺโต. เอเต วรานํ จตุโร วเรมิ. เอตํ สกฺก วรํ วเร. ตตฺถ วโรติ วริยเต วริตพฺโพ ติ วโร. วรนฺติ วเรตีติ วรํ, อิจฺฉนฺโต ปตฺเถนฺโตติ อตฺโถ.

มหามหารหํ สกฺย- มุนิ นีวรณา รณา

มุตฺตํ มุตฺตํ สุทสฺสนํ วนฺเท โพธิวรํ วรนฺติ

ปุราณกวิรจนายํ “วรนฺติ ปทสฺส วิย. เอวํ วเรตีติ วรนฺโต. วเรติ วเรมิ อิจฺฉามิ ยาจามิ. การิเต “ปวาเร ตีติ รูปี, อิจฺฉาเปตีติ อตฺโถ. นิเสธนตฺเถ ปนิทํ การิตํ น โหติ.

วเรติ, วรยติ ย่อมปรารถนา

วโร พร

วรํ, วรนฺโต ปรารถนาอยู่

เอเต วรานํ จตุโร วเรมิ230 ข้าพเจ้าปรารถนาพร ๔ ประการนี้ในพรเหล่านั้น

เอตํ สกฺก วรํ วเร231 ข้าแต่ท้าวสักกะ ข้าพเจ้าปรารถนาพรนั้น

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วร เพราะเป็นภาวะที่ใครๆ อยากได้. บทว่า วรํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วร เพราะเป็นผู้อยากได้. หมายความว่า ปรารถนาอยู่. เหมือนบทว่า วรํ ในบทประพันธ์ดั้งเดิมว่า

มหามหารหํ สกฺย- มุนิ นีวรณา รณา

มุตฺตํ มุตฺตํ สุทสฺสนํ วนฺเท โพธิวรํ วรํ.

พระสักยมุนีพระองค์ใด ทรงปรารถนาโพธิญาณ อันประเสริฐ ได้บรรลุแล้ว ข้าพเจ้า ขอน้อมไหว้ พระ สักยมุนีพระองค์นั้น ผู้ควรแก่การบูชาอันประเสริฐ ของบุคคลผู้ยิ่งใหญ่ ทรงหลุดพ้นจากนิวรณ์ หลุดพ้นจากกิเลส น่าทัศนายิ่งนัก.

โดยทำนองเดียวกัน ชื่อว่า วรนฺโต เพราะเป็นผู้ปรารถนา. บทว่า วเร ความว่า ปรารถนาอยู่ คือ อ้อนวอนอยู่. เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า ปวาเรติ ความก็คือ ย่อมให้ ปรารถนา. ก็บทว่า ปวาเรติ นี้ มิได้เป็นการิตบทที่มีความหมายว่า นิเสธน (ห้าม)

สร = อกฺเขเป ปฏิเสธ, ห้าม

สเรติ, สรยติ. สโร. สโรติ สทฺโท.

สเรติ ย่อมปฏิเสธ

สรยติ ย่อมปฏิเสธ

สโร เสียง

บทว่า สโร คือ เสียง.

สาร = ทุพฺพลฺเย อ่อนเพลีย

สาเรติ, สารยติ. ทุพฺพโล ภวตีติ อตฺโถ.

สาเรติ, สารยติ (ย่อมอ่อนเพลีย) ความก็คือหมดกำลัง

กุมาร = กีฬายํ เล่น

กุมาเรติ, กุมารยติ. กุมาโร, กุมารโก. กุมารี, กุมาริกา. เอตฺถ กุมารยติ ตตฺถ ตตฺถ กีฬตีติ กุมาโร. โส เอว อติทหรตฺตา กุมารโก. เอส นโย อิตรตฺราปิ.

กุมาเรติ ย่อมเล่น

กุมารยติ ย่อมเล่น

กุมาโร เด็กชาย

กุมารโก เด็กชาย

กุมารี เด็กหญิง

กุมาริกา เด็กหญิง

เกี่ยวกับ กุมาร ธาตุที่มีอรรถ กีฬาย นี้ ชื่อว่า กุมาร เพราะเล่นในที่นั้นๆ. กุมาร นั่นแหละ ชื่อว่า กุมาร เพราะยังเป็นเด็กน้อย (ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า "น้อย"). แม้ในศัพท์ นอกจากนั้น ก็มีนัยเดียวกันนี้.

สูร วีร = วิกฺกนฺติยํ อาจหาญ, องอาจ

วิกฺกนฺติ วิกฺกมนํ. สูเรติ, สูรยติ. วีเรติ, วีรยติ. สูโร, วีโร.

สาสนิเกหิ ปน สทฺธมฺมวิทูหิ เอวํ ธาตุสภาวานมฺปิ สูรวีรสทฺทานํ นิพฺพจนํ น ทสฺสิตํ, เกวลํ ปน ตตฺถ ตตฺถ “สูโรติ วิสิฏฺฐอุโรติ จ “มหาวีโรติ มหาวิกฺกนฺโตติ จ “วีโรติ วีริยวาติ จ อตฺถวิวรณมตฺตเมว ทสฺสิตํ.

วิกฺกนฺติ คือ ความอาจหาญ.

สูเรติ, สูรยติ ย่อมอาจหาญ

วีเรติ, วีรยติ ย่อมอาจหาญ

สูโร, วีโร คนอาจหาญ

ท่านผู้รู้พระสัทธรรมในฝ่ายศาสนา มิได้แสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า สูร และ วีร ที่แม้จะมีสภาพของธาตุอย่างนี้ เพียงแต่อธิบายความหมายไว้ในที่นั้นๆ ดังนี้ว่า

สูโรติ วิสิฏฺฐอุโร๑

บทว่า สูโร คือ ผู้มีใจเป็นพิเศษ

มหาวีโรติ มหาวิกฺกนฺโต

บทว่า มหาวีโร คือ ผู้มีความอาจหาญอันยิ่งใหญ่

วีโรติ วีริยวา

บทว่า วีโร คือ ผู้มีความอาจหาญ

ปาร ตีร = กมฺมสมฺปตฺติยํ ให้สำเร็จการงาน

กมฺมสมฺปตฺติ นาม กมฺมสฺส ปริสมาปนํ นิฏฺฐาปนํ. ปาเรติ, ปารยติ. ตีเรติ, ตีรยติ. ปารํ. ตีรํ. วิกฺกมามิ น ปาเรมิ, ภูมึ สุมฺภามิ เวคสา232 ตํ กิจฺจํ ตีเรตฺวา คโต. สนฺตีรณํ, ตีรณปริญฺญาติ จ อาทีนิ เอตฺถ ทสฺเสตพฺพานิ. ตตฺถ น ปาเรมีติ ฉินฺทิตุ น สกฺโกมีติ อตฺโถ.

กมฺมสมฺปตฺติ คือ การให้เสร็จสิ้นไปแห่งการงาน

ปาเรติ, ปารยติ ย่อมให้สำเร็จ

ตีเรติ, ตีรยติ ย่อมให้สำเร็จ

ปารํ, ตีรํ ฝั่ง

ในที่นี้ควรแสดงตัวอย่างเป็นต้นว่า วิกฺกมามิ น ปาเรมิ, ภูมึ สุมฺภามิ เวคสา (ฉัน พยายามดึงอยู่ แต่ไม่อาจทำบ่วงให้ขาดได้ ฉันเอาเท้าตะกุยแผ่นดินด้วยกำลังแรง). ตํ กิจฺจํ ตีเรตฺวา คโต (ให้สำเร็จกิจนั้นแล้วไป). สนฺตีรณํ (สันตีรณจิต) ตีรณปริญฺญา (กำหนดรู้ ด้วยการพิจารณา). ในตัวอย่างนั้น บทว่า น ปาเรมิ ความว่า ไม่สามารถเพื่อตัด

อีร = เขปเน ขว้าง, ซัดไป

อีเรติ ย่อมขว้าง

อีรยติ ย่อมขว้าง

ชร = วโยหานิมฺหิ เสื่อมไปแห่งวัย แก่

ชเรติ, ชรยติ. ชรา. ปาฬิยํ ปน “ชีรตีติ ปาโฐ.233

ชเรติ ย่อมแก่

ชรยติ ย่อมแก่

ชรา ความแก่

ส่วนในพระบาลี มีปาฐะว่า ชีรติ (ย่อมแก่, ย่อมคร่ำคร่า)

วร = อาวรเณ ห้าม, กั้น

วาเรติ, วารยติ. นิวาเรติ, นิวารยติ. นิวาเรตา. ปริวาเรติ, ปริวารยติ. ปริวาโร. ปวาเรติ, ปวารยติ. ปวารณํ. ปวารณนฺติ นิเสธนํ วา กามฺยทานํ วา.

วาเรติ, วารยติ ย่อมห้าม, ย่อมกั้น

นิวาเรติ, นิวารยติ ย่อมห้าม, ย่อมกั้น

นิวาเรตา ผู้ห้าม, ผู้กั้น

ปริวาเรติ, ปริวารยติ ย่อมกั้นรอบ = ล้อม

ปริวาโร บริวาร

ปวาเรติ, ปวารยติ ย่อมห้าม

ปวารณำ การห้าม

บทว่า ปวารณำ ความว่าการห้าม หรือการให้สิ่งที่ต้องการ

ธร = ธารเณ ทรงไว้

ธาเรติ, ธารยติ. อาธาโร, อาธารโก, ธมฺโม อิจฺจาทีนิ.

ตตฺถ ธมฺโมติ อเนกวิเธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อุปฺปาทิโต สจฺฉิกโต จ จตูสุ อปาเยสุ สำสาเร วา สตฺเต อปตมาเน ธาเรตีติ ธมฺโม. อถวา โสตาปนฺนาทีหิ อริเยหิ ธาริยติ, น ปุถุชฺชเนหีติปิ ธมฺโม. จตุภูมิโก ปน สกลกฺขณำ ธาเรตีติ ธมฺโม. กกฺขฬตฺตาทินา ผุสนาทินา สนฺติอาทินา สกสกภาเวน ปณฺฑิเตหิ ธาริยติ สลฺลกฺขิยตีติปิ ธมฺโม. เตปิฏโก ปน ปาฬิธมฺโม สกตฺถปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ ธาเรตีติ ธมฺโม. เกจิ ตุ วิทู “ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ธุนาติ กมฺเปติ วิทฺธำเสตีติ ธมฺโมติ ธูธาตุวเสนปิ นิพฺพจนำ วทนฺติ, ตำ มคฺคธมฺเม อตีว ยุชฺชติ, ผลนิพฺพาน-ปริยตฺติธมฺเมสุ ปน ปริยาเยน ยุชฺชติ.

ธาเรติ, ธารยติ ย่อมทรงไว้

อาธาโร ที่ตั้ง

อาธารโก เชิงบาตร

ธมฺโม ธรรม

วิเคราะห์ ธมฺม ศัพท์

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ธมฺโม หมายถึงโลกุตตรธรรมที่บุคคลให้เกิดขึ้นและ ทำให้แจ้งในธรรมมีอเนกประการ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ธมฺม เพราะเป็นสภาวะที่ทรงสัตว์ ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ หรือในวัฏฏสงสาร. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ธมฺม เพราะเป็นสภาวะที่พระ อริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มิใช่ปุถุชน. อนึ่ง ธรรมในภูมิ ๔ ชื่อว่า ธมฺม เพราะ ทรงลักษณะของตนไว้. ชื่อว่า ธมฺม เพราะเป็นสภาวะที่บัณฑิตกำหนดรู้ได้ด้วยสภาพของ ตนๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบสัมผัส และสงบ. ส่วนพระบาลีกล่าวคือพระไตร ปิฎก ชื่อว่า ธมฺม เพราะทรงไว้ซึ่งประโยชน์ทั้งหลายต่างโดยประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น. ส่วนผู้รู้บางท่านกล่าวรูปวิเคราะห์โดยเนื่องด้วย ธู ธาตุอีกว่า ชื่อว่า ธมฺม เพราะกำจัดอกุศลธรรมที่ต่ำทราม. ข้อนั้น ย่อมสมควรในมรรคธรรม แต่ในผล, นิพพาน และปริยัติธรรม ย่อมสมควรโดยปริยาย (โดยอ้อม)

อัตถุทธาระของ ธมฺม ศัพท์

ธมฺมสทฺโท234 ปริยตฺติเหตุคุณนิสฺสตฺตนิชฺชีวตาทีสุ ทิสฺสติ. อยญฺหิ “ธมฺมำ ปริยาปุณาติ สุตฺตำ เคยฺยนฺติอาทีสุ ปริยตฺติยำ ทิสฺสติ. “เหตุมฺหิ ญาณำ ธมฺมปฏิสมฺภิทาติอาทีสุ เหตุมฺหิ.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน

อธมฺโม นิรยำ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตินฺติ

อาทีสุ คุเณ. “ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตีติอาทีสุ นิสฺสตฺตนิชฺชีวตายํ. (ทิสฺสติ).

ธมฺมศัพท์มีอรรถดังนี้คือ ปริยตฺติ (พระปริยัติธรรม), เหตุ (ปัจจัย,เหตุ), คุณ (คุณ, ความดี), นิสฺสตฺตนิชฺชีวตา (ไม่ใช่สัตว์บุคคล)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ ธมฺม ศัพท์

อรรถปริยตฺติ (พระปริยัติธรรม)

ตัวอย่างเช่น

ธมฺมํ ปริยาปุณาติ สุตฺตํ เคยฺยํ235

[ภิกษุในธรรมวินัยนี้] ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ, เคยยะ...

อรรถเหตุ (ปัจจัย,เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา236

ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ธมฺมปฏิสมฺภิทา

อรรถคุณ (คุณ, ความดี)

ตัวอย่างเช่น

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตึ.237

ก็ธรรมและอธรรมทั้งสองมีผลไม่เท่ากัน, อธรรม นำสัตว์ไปสู่นรก, ส่วนธรรม ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ.

อรรถนิสฺสตฺตนิชฺชีวตา (ไม่ใช่สัตว์บุคคล)

ตัวอย่างเช่น

ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ.238 ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ239

ก็ในสมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลายมีอยู่. ภิกษุเป็นผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรมอยู่

อัตถุทธาระของ ธมฺม ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อถวา ธมฺมสทฺโท สภาวปญฺญาปุญฺญปญฺญตฺติอาปตฺติปริยตฺตินิสฺสตฺตนิชฺชีวตา- วิการคุณปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนาทีสุ ทิสฺสติ. อยญฺหิ “กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมาติอาทีสุ สภาเว ทิสฺสติ.

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน

สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจตี”ติ

อาทีสุ ปญฺญายํ.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตินฺติ

อาทีสุ ปุญฺเญ. “ปญฺญตฺติธมฺมา, นิรุตฺติธมฺมา, อธิวจนาธมฺมาติอาทีสุ ปญฺญตฺติยํ. “ปาราชิกา ธมฺมา, สงฺฆาทิเสสา ธมฺมาติอาทีสุ อาปตฺติยํ. “อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณนฺติอาทีสุ ปริยตฺติยํ. “ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ. ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตีติอาทีสุ นิสฺสตฺตนิชฺชีวตายํ. “ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมาติอาทีสุ วิกาเร. “ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติอาทีสุ คุเณ. “เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาติ อาทีสุ ปจฺจเย. “ฐิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺฐิตตา ธมฺมนิยามตาติอาทีสุ ปจฺจยุปฺปนฺเน.

อีกนัยหนึ่ง ธมฺม ศัพท์ มีอรรถดังนี้ คือ สภาว (สภาพ, ธรรมดา), ปญฺญา (ปัญญา), ปุญฺญ (บุญ), ปญฺญตฺติ (บัญญัติ, การแต่งตั้ง), อาปตฺติ (อาบัติ), ปริยตฺติ (ปริยัติธรรม), นิสฺสตฺตนิชฺชีวตา (ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล), วิการ (ความเปลี่ยนแปลง), คุณ (คุณ, ความดี), ปจฺจย (เหตุ) และ ปจฺจยุปฺปนฺน (ผลที่เกิดแต่เหตุ)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ ธมฺม ศัพท์

อรรถสภาว (สภาพ, ธรรมดา)

ตัวอย่างเช่น

กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา240

สภาวธรรมอันเป็นกุศล สภาวธรรมอันเป็นอกุศล สภาวธรรมอันเป็นอัพยากฤต

อรรถปญฺญา (ปัญญา)

ตัวอย่างเช่น

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน

สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค ส เว เปจฺจ น โสจติ.241

ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ คือ สัจจะ, ปัญญา, ธิติ และจาคะ มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้มีศรัทธา ผู้แสวงหาเรือน, ผู้นั้นแล ละไปแล้วย่อมไม่เศร้าโศก.

อรรถปุญฺญ (บุญ)

ตัวอย่างเช่น

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน

อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตึ.242

ก็ธรรมและอธรรมทั้งสองมีผลไม่เท่ากัน, อธรรม นำสัตว์ไปสู่นรก, ส่วนธรรม ยังสัตว์ให้ถึงสุคติ.

อรรถปญฺญตฺติ (บัญญัติ, การแต่งตั้ง)

ตัวอย่างเช่น

ปญฺญตฺติธมฺมา, นิรุตฺติธมฺมา, อธิวจนาธมฺมา243

[ธรรมเหล่านี้ คือ]บัญญัติธรรม, นิรุตติธรรม, อธิวจนธรรม

อรรถอาปตฺติ (อาบัติ)

ตัวอย่างเช่น

ปาราชิกา ธมฺมา, สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา244

อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาทิเสส

อรรถปริยตฺติ (ปริยัติธรรม)

ตัวอย่างเช่น

อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ชานาติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ245

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม คือ สุตตะ, เคยยะ...

อรรถนิสฺสตฺตนิชฺชีวตา (ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล)

ตัวอย่างเช่น

ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ.246 ธมฺเมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรติ247

ก็ในสมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลาย มีอยู่. ภิกษุเป็นผู้มีปกติตามเห็นธรรมในธรรมอยู่

อรรถวิการ (ความเปลี่ยนแปลง)

ตัวอย่างเช่น

ชาติธมฺมา ชราธมฺมา มรณธมฺมา248

มีความเปลี่ยนแปลงโดยชาติ, โดยความแก่, โดยความตาย

อรรถคุณ (คุณ, ความดี)

ตัวอย่างเช่น

ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานํ249

[ระลึกถึง]พุทธคุณ ๖ ประการ

อรรถปจฺจย (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา

ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า ธมฺมปฏิสมฺภิทา250

อรรถปจฺจยุปฺปนฺน (ผลที่เกิดแต่เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

จิตาว สา ธาตุ ธมฺมฏฺจิตตา ธมฺมนิยามตา251

ธรรมธาตุนั้น คือความตั้งอยู่แห่งผล ความแน่นอนแห่งผลย่อมดำรงอยู่โดยแท้

อัตถุทธาระของ ธมฺม ศัพท์

(อีกนัยหนึ่ง)

อถวา ธมฺมสทฺโท ปริยตฺติสจฺจสมาธิปญฺญาปกติปุญฺญาปตฺติเญยฺยาทีสุ พหูสุ อตฺเถสุ ทิฏฺฐปฺปโย โค. ตถา หิ “อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาตีติอาทีสุ ปริยตฺติยํ ทิสฺสติ. “ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโมติอาทีสุ สจฺเจ. “เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุนฺติอาทีสุ สมาธิมฺหิ. “สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโคติ เอวมาทีสุ ปญฺญายํ. “ชาติธมฺมานํ

ภิกฺขเว สตฺตานนฺติ เอวมาทีสุ ปกติยํ. “ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารินฺติ เอวมาทีสุ ปุญฺเญ. “จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมาติอาทีสุ อาปตฺติยํ. “กุสลา ธมฺมาติอาทีสุ เญยฺเย. เอวํ ธมฺมสทฺทปฺปวตฺติวิสยา วิวิธา อฏฺฐกถาจริเยหิ ทสฺสิตา, ตตฺถ ตตฺถ ปน อาทิสทฺเทน ยุตฺติวิสยาทโย จ อตฺถา คเหตพฺพา. ตถา หิ ธมฺมสทฺโท

เนส ธมฺโม มหาราช ยํ ตฺวํ คจฺเฉยฺย เอกโก
อหมฺปิ เตน คจฺฉามิ เยน คจฺฉสิ ขตฺติยาติ

อาทีสุ ยุตฺติยํ วตฺตติ. “มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺติอาทีสุ วิสเย. “สตญฺจ ธมฺโม น ชหํ อุเปตีติ เอตฺถ นิพฺพาเน วตฺตติ. ตตฺร ยา นิสฺสตฺตตา, สา เอว นิชฺชีวตา. โย จ เหตุ, โส เอว ปจฺจโย.

อีกนัยหนึ่ง ธมฺม มีอรรถดังนี้คือ ปริยตฺติ (ปริยัติธรรม), สจฺจ (สัจจะ), สมาธิ (สมาธิ), ปญฺญา (ปัญญา), ปกติ (ธรรมดา), ปุญฺญ (บุญ), อาปตฺติ (อาบัติ) เญยฺย (เญยยธรรม ๕ อย่าง[คือ สังขาร, ลักษณะ, นิพพาน, วิการ, บัญญัติ])

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ ธมฺม ศัพท์

อรรถปริยตฺติ (ปริยัติธรรม)

ตัวอย่างเช่น

อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ252

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม

อรรถสจฺจ (สัจจะ)

ตัวอย่างเช่น

ทิฏฺฐธมฺโม, ปตฺตธมฺโม253

ผู้เห็นสัจจธรรมแล้ว, ผู้บรรลุธรรมแล้ว

อรรถสมาธิ (สมาธิ)

ตัวอย่างเช่น

เอวํธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุ254

พระผู้มีพระภาคทั้งหลายเหล่านั้น ทรงมีสมาธิอย่างนี้

อรรถปญฺญา (ปัญญา)

ตัวอย่างเช่น

สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค255

[ธรรม ๔ ประการเหล่านี้คือ]สัจจะ ปัญญา ธิติ จาคะ

อรรถปกติ (ธรรมดา)

ตัวอย่างเช่น

ชาติธมฺมานํ ภิกฺขเว สตฺตานํ256

[ความปรารถนาย่อมบังเกิด]แก่สัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา

อรรถปุ๎ญ (บุญ)

ตัวอย่างเช่น

ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ257

บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้วแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม

อรรถอาปตฺติ (อาบัติ)

ตัวอย่างเช่น

จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา258

อาบัติปาราชิก ๔

อรรถเณยฺย (เญยยธรรม)

ตัวอย่างเช่น

กุสลา ธมฺมา259

เญยยธรรมฝ่ายกุศล

พระอรรถกถาจารย์ ได้แสดงฐานะความเป็นไปของ ธมฺม ศัพท์อย่างนี้แล. อนึ่ง ในที่นั้นๆ พึงถือเอาความหมายมี ยุตฺติ (ความสมควร) และ วิสย (อารมณ์) เป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์. จริงอยู่ ธมฺม ศัพท์มีอรรถว่า ยุตฺติ ดังพระบาลีว่า

เนส ธมฺโม มหาราช ยํ ตฺวํ คจฺเฉยฺย เอกโก

อหมฺปิ เตน คจฺฉามิ เยน คจฺฉสิ ขตฺติย.260

ข้าแต่มหาราช ข้อที่พระองค์ จะพึงเสด็จเพียงลำพัง พระองค์เดียวนั้น ไม่สมควร. ข้าแต่พระมหากษัตริย์ แม้หม่อมฉัน ก็จะตามเสด็จไปตามทางที่พระองค์ เสด็จไปนั่นเทียว.

อรรถวิสย (อารมณ์)

ตัวอย่างเช่น

มนญฺจ ปฏิจฺจ ธมฺเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณนฺ261

มโนวิญญาณอาศัยมนะและธรรมารมณ์เกิดขึ้น

อรรถนิพฺพาน (นิพพาน)

ตัวอย่างเช่น

สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ262

ธรรมของสัตบุรุษไม่เข้าถึงความแก่

ในอัตถุทธาระ (การนำเอาความหมายที่สมควรกล่าวด้วยศัพท์เสมอกันมาแสดง) นั้น นิสสัตตตา นั่นแหละ ชื่อว่า นิชชีวตา. เหตุนั่นแหละ ชื่อว่า ปัจจัย

อิจฺเจวํ -

ปริยตฺติปจฺจเยสุ คุเณ นิสฺสตฺตตาย จ

สภาเว เจว ปญฺญายํ ปุญฺเญ ปญฺญตฺติยมฺปิ จ.

อาปตฺติยํ วิกาเร จ ปจฺจยุปฺปนฺนเกปิ จ

สจฺจสมาธิปกติ- เญยฺเยสุ ยุตฺติยมฺปิ จ

วิสเย เจว นิพฺพาเน ธมฺมสทฺโท ปวตฺตติ.

เกจิ ปน ธมฺมสทฺทสฺส ปวตฺติวิสยานํ ทสธาว ปริจฺเฉทํ วทนฺติ.

เญยฺเย มคฺเค จ นิพฺพาเน สภาเว อถ ชาติยํ.

มเน วิสยปุญฺเญสุ, ภาเว ปาวจเนปิ จ.

อิเมสุ ทสสฺวตฺเถสุ, ธมฺมสทฺโท ปวตฺตติ. ตตฺร อตฺถุทฺธาโรติ สมานสทฺทวจนียานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ อตฺถุทฺธาโร.

ในเรื่องนี้สรุปเป็นคาถาดังนี้:-

ธมฺม ศัพท์มีอรรถดังนี้ ปริยตฺติ (ปริยัติธรรม), ปจฺจย (เหตุ), คุณ (คุณ), นิสฺสตฺตตา (นิสสัตตตา), สภาว (สภาพ, ธรรมดา), ปญฺญา (ปัญญา), ปุญฺญ (บุญ), ปญฺญตฺติ (บัญญัติ), อาปตฺติ (อาบัติ), วิการ (ความ เปลี่ยนแปลง), ปจฺจยุปฺปนฺน (ผลที่เกิดแต่เหตุ), สจฺจ (สัจจะ), สมาธิ (สมาธิ), ปกติ (ธรรมดา), เญยฺย (เญยย ธรรม), ยุตฺติ (ความสมควร), วิสเย (อารมณ์) และ นิพฺพาน (พระนิพพาน).

ส่วนอาจารย์บางท่าน ได้แสดงข้อกำหนดแห่งฐานะความเป็นไปของ ธมฺม ศัพท์ไว้ ๑๐ ประการ โดยแสดงเป็นรูปคาถาดังนี้ว่า

เญยฺย (เญยยธรรม), มคฺค (มรรค), นิพฺพาน (พระ นิพพาน), สภาว (สภาพ, ธรรมดา), ชาติ (ชาติ), มน (ใจ), วิสย (อารมณ์), ปุญฺญ (บุญ), ภาว (บัญญัติ) และ ปาวจน (ปาพจน์).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อตฺถุทฺธาร ได้แก่ การนำเอาความหมายที่สมควรกล่าว ด้วยศัพท์เสมอกันขึ้นแสดง[ดูรายละเอียดในสัททนีติ ปทมาลา ปกิณณกวินิจฉัย]

รการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ร อักษร.

ลการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร)

ปาล = รกฺขเณ รักษา

“รกฺขณํ, ตาณํ, โคปนํ, อวนํ, ปาลนํ, รกฺขา, รกฺขณา, คุตฺติอิจฺเจเต ปริยายา. ปาเลติ, ปาลยติ. ปาลโก, พุทฺธปาโล. อมฺพปาลี คณิกา. สโม ภวตุ ปาลินา. ปาลิโต, ปาลนํ, ปาฬิ. เอตฺถ ปาฬีติ อตฺถํ ปาเลตีติ

ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ. อถ วา อนฺโตทกํ รกฺขณฏฺเฐน มหโต ตฬากสฺส ถิรา มหตีติ ปาฬิ วิยาติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม. อปโร นโย ปกฏฺฐานํ อุกฺกฏฺฐานํ สีลาทิอตฺถานํ โพธนโต สภาวนิรุตฺติภาวโต พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฏฺฐานํ วจนปฺปพนฺธานํ อาฬีติ ปาฬิ.

ศัพท์เหล่านี้ คือ รกฺขณ, ตาณ, โคปน, อวน, ปาลน, รกฺขา, รกฺขณา, คุตฺติ เป็น ไวพจน์ของกันและกัน[คือมีความหมายเหมือนกัน]

ปาเลติ, ปาลยติ ย่อมรักษา

ปาลโก ผู้รักษา

พุทฺธปาโล พระพุทธปาละ

อมฺพปาลี คณิกา263 หญิงแพศยาชื่อว่าอัมพปาลี

สโม ภาตุ ปาลินา264 เป็นผู้เสมอกับพระอุบาลี

ปาลิโต อันเขารักษาแล้ว

ปาลนํ การรักษา

ปาฬิ พระบาลี

วิเคราะห์ ปาฬิ ศัพท์

เกี่ยวกับ ปาล ธาตุที่มีอรรถว่า รกฺขณ นี้ บทว่า ปาฬิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปาฬิ เพราะรักษาเนื้อความ. แปลง ล เป็น ฬ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเป็นดุจขอบที่มั่นคง แห่งสระใหญ่เนื่องจากรักษาน้ำคืออรรถไว้ภายใน ได้แก่ปริยัติธรรม. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ปาฬิ เพราะเป็นระเบียบคำประพันธ์ที่ประเสริฐ เนื่องจากให้รู้ถึงอรรถมีศีลเป็นต้นที่ประเสริฐ คือสูงสุด และเพราะเป็นระเบียบคำที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นแสดงแล้ว โดยความเป็นสภาว นิรุตติ [เป็นภาษาธรรมชาติ, บางท่านกล่าวว่าเป็นมูลภาษา]

อัตถุทธาระของ ปาฬิ ศัพท์

ปาฬิสทฺโท ปาฬิธมฺเม ตฬากปาฬิยมฺปิ จ.

ทิสฺสเต ปนฺติยญฺเจว อิติ เถยฺยํ วิชานตา.

อยญฺหิ “ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺตีติอาทีสุ ปริยตฺติธมฺมสงฺขาเต ปาฬิธมฺเม ทิสฺสติ. “มหโต ตฬากสฺส ปาฬีติอาทีสุ 265 ตฬากปาฬิยํ. “ปาฬิยา นิสีทึสูติอาทีสุ ปนฺติยํ, ปฏิปาฏิยา นิสีทึสูติ อตฺโถ. อิมสฺมึ ปนตฺเถ ธาตุยา กิจฺจํ นตฺถิ. ปาฏิปทิโก หิ ปนฺติวาจโก ปาฬิสทฺโท.

บัณฑิต พึงทราบว่า ปาฬิ ศัพท์มีอรรถดังนี้ คือ ปาฬิธรรม (ปริยัติธรรม), ตฬากปาฬิ (ขอบสระ) และปนฺติ (แถว, แนว, ลำดับ).

ก็ ปาฬิ ศัพท์มีอรรถปาฬิธรรมกล่าวคือปริยัติธรรม ดังสาธกในพระบาลีว่า ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺติ (ย่อมใคร่ครวญอรรถของปริยัติธรรม). ปาฬิ ศัพท์มีอรรถ ตฬากปาฬิ (ขอบสระ) ดังสาธกในพระบาลีว่า มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ (ขอบสระใหญ่). ปาฬิ ศัพท์มีอรรถ ปันติ (แถว, แนว, ลำดับ) ดังสาธกในพระบาลีว่า ปาฬิยา นิสีทึสุ (นั่งเป็นแถว) หมายความ ว่านั่งตามลำดับ. ก็ในอรรถว่า ปนฺติ นี้ ไม่มีกิจด้วยธาตุ (คือไม่ได้

สำเร็จรูปมาจากธาตุ). โดยแท้จริงแล้ว ปาฬิ ศัพท์ที่มีอรรถ ปนฺติ นี้ จัดเป็นปาฏิปทิกบท (บทที่ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุ ปัจจัย ไม่ต้องคำนึงถึงรูปวิเคราะห์)

ติล = สิเนหเน เกาะเหนียว

เตเลติ, เตลยติ. เตลํ, ติโล, ติลํ.

ตตฺถ ติโลติ ติลคจฺโฉ. ติลนฺติ ตปฺผลํ. ตโต ปน นิกฺขนฺโต สิเนโห เตลํ. โส หิ “ติลานํ อิทนฺติ เตลนฺติ วุจฺจติ. ยทิ เอวํ “สาสปเตลนฺติอาทิวจนํ น ยุชฺเชยฺยาติ? โน น ยุชฺชติ, “ติล สิเนหเนติ เอวํ วุตฺตาย ติลธาตุยา สามญฺญโต ยสฺส กสฺสจิ สิเนหสฺส วจนโต. เตน “สาสปเตลํ, มธุกเตลนฺติอาทโย266 สาสเน ปโยคา ทิสฺสนฺติ. มยํ ปน ติลธาตุวเสน นิปฺผนฺนานํ ติลคจฺฉ-ตปฺผลวาจกานํ “ติโล, ติลนฺติ สทฺทรูปานํ ปกาสนมุเขน “ติลานํ อิทนฺติ เตลนฺติ วทาม, น ปน เตน วจเนน สาสปาทีนํ สิเนหสฺส อเตลตฺตํ วทาม.

เตเลติ, เตลยติ ย่อมเกาะเหนียว

เตลํ, ติโล น้ำมันงา, ต้นงา

ติลํ เมล็ดงา

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ติโล ได้แก่ ต้นงา. บทว่า ติลํ ได้แก่ ผลของต้นงานั้น (เมล็ดงา). ส่วน เตลํ หมายถึงน้ำมันที่ไหลออกจากเมล็ดงานั้น. ก็น้ำมันที่ไหลออกจาก เมล็ดงานั้นท่านเรียกว่า เตลํ เพราะมีรูปวิเคราะห์ว่า ติลานํ อิทนฺติ เตลํ (น้ำมันนี้ของ เมล็ดงาทั้งหลาย ชื่อว่า เตละ)

ถาม: หากคำว่า เตลํ หมายถึงน้ำมันงาเช่นนี้ คำว่า สาสปเตลํ (น้ำมันเมล็ดผักกาด) เป็นต้นก็ไม่สมควร มิใช่หรือ

ตอบ: สมควรโดยแท้ เพราะ ติล ธาตุที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ติล สิเนหเน ใช้ตลอดไปถึงน้ำมันอื่นๆ ด้วย

เพราะเหตุนั้น ในคัมภีร์พระศาสนาจึงมีตัวอย่างที่ใช้เป็นจำนวนมาก เช่น สาสปเตลํ (น้ำมันเมล็ดผักกาด), มธุกเตลํ (น้ำมันเมล็ดมะซาง) เป็นต้น

ก็การที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า ติลานํ อิทนฺติ เตลํ (น้ำมันนี้ของเมล็ดงาทั้งหลาย ชื่อว่า เตละ) เพราะมุ่งแสดงถึงรูปศัพท์ว่า ติโล, ติลํ อันระบุถึงต้นงาและเมล็ดงานั้น ซึ่งสำเร็จรูป มาจาก ติล ธาตุ. อนึ่งด้วยถ้อยคำนั้น ข้าพเจ้ามิได้กล่าวว่า ความเหนียวของเมล็ดผักกาด เป็นต้นจะไม่ใช่ เตล (น้ำมัน)

อถ กิญฺจรหีติ เจ? ตทฺธิตวิธาเน วิญฺญุนํ โกสลฺลตฺถํ ติลสทฺทํ ปฏิจฺจ “ติลานํ อิทนฺติ เตลนฺติ วทาม. สิเนหสงฺขาตสฺส สาสปาทีนํ เตลสฺส วจนํ น ชหาม, ตสฺมา อุทาหรณปฺปกาสเน “ติโล, ติลํ, เตลนฺติ อวตฺวา “เตลํ, ติโล, ติลนฺติ อมฺเหหิ วุตฺตํ.

อิทญฺหิ วจนํ เตลสฺส สามญฺญโต สิเนเห ปวตฺตึ ทีเปติ. เตเนว จ สาสเน “ติลเตลํ, สาสปเตลนฺติอาทินา วิเสสวจนมฺปิ ทิสฺสตีติ นิฏฺฐเมตฺถาวคนฺตพฺพํ. อปิจ เตลสทฺโท เยภุยฺเยน ติลเตเล วตฺตติ, ยถา มิคสทฺโท หริณมิเคติปิ ทฏฺฐพฺพํ.

ถาม: เมื่อเป็นดังนี้ เหตุใด จึงกล่าวรูปวิเคราะห์ว่า ติลานํ อิทํ เตลํ

ตอบ: ข้าพเจ้าอาศัย ติล ศัพท์แล้วแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ติลานำ อิทนฺติ เตลำ นี้ เพื่อความรอบรู้ของผู้มีปัญญาในวิธีแห่งตัทธิต มิใช่ปฏิเสธการกล่าวถึงน้ำมันที่เรียกว่า สิ่งที่ เกาะเหนียวของเมล็ดผัดกาดเป็นต้น

เพราะเหตุนั้น ในเวลาแสดงตัวอย่าง ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าวว่า ติโล (ต้นงา), ติลำ (เมล็ดงา), เตลำ (น้ำมันงา) แต่กล่าวว่า เตลำ (น้ำมันงา), ติโล (ต้นงา), ติลำ (เมล็ดงา)

ก็คำนี้แสดงให้เห็นว่า เตล ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สิเนห (เกาะเหนียว) โดยไม่ เจาะจง. ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา ในคัมภีร์พระศาสนา จึงใช้เป็นรูปพิเศษโดยนัยว่า ติลเตลำ (น้ำมันงา), สาสปเตลำ (น้ำมันเมล็ดผักกาดเป็นต้น267

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ควรสรุปตามนัยที่ได้แสดงมา

อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นว่า ส่วนมาก เตล ศัพท์ จะใช้ในความหมายว่า "น้ำมันงา" เหมือน มิค๑ ศัพท์ที่ส่วนมากใช้ในความหมายว่า "กวาง" ฉะนั้น

ชล = อปวารเณ ห้าม

ชาเลติ, ชาลยติ. ชาลำ, ชาลา. ชาลนฺติ มจฺฉชาลำ. ชาลาติ อคฺคิชาลา.

ชาเลติ ย่อมห้าม

ชาลยติ ย่อมห้าม

ชาลำ ข่าย

ชาลา เปลวไฟ

บทว่า ชาลำ คือ ข่าย ดักปลา. บทว่า ชาลา คือ เปลวไฟ

ขล = โสเจยฺเย สะอาด

โสเจยฺยำ สุจิภาโว. ขาเลติ, ขาลยติ. ปกฺขาเลติ, ปกฺขาลยติ.

โสเจยฺย คือ ความสะอาด

ขาเลติ ย่อมสะอาด

ขาลยติ ย่อมสะอาด

ปกฺขาเลติ ย่อมชำระ, ย่อมล้าง

ปกฺขาลยติ ย่อมชำระ, ย่อมล้าง

ตล = ปติฏฺฐายำ ตั้งอยู่

ตาเลติ, ตาลยติ. ตาโล, ตลำ. เอตฺถ ตาโลติ ติณราชรุกฺโข. ตลนฺติ ปาณิตลภูมิตลาทิ. ตญฺหิ ตาลยติ ปติฏฺฐาติ เอตฺถ วตฺถุชาตนฺติ ตลำ.

ตาเลติ ย่อมตั้งมั่น

ตาลยติ ย่อมตั้งมั่น

ตาโล ต้นตาล

ตลํ พื้น

เกี่ยวกับ ตล ธาตุที่มีอรรถว่า ปติฏฺฐา นี้ บทว่า ตาโล คือ ต้นไม้ที่เป็นเจ้าแห่งหญ้า (ต้นตาล). บทว่า ตลํ คือ ฝ่ามือและพื้นดินเป็นต้น. ฝ่ามือและพื้นดินเป็นต้นนั้น ได้ชื่อว่า ตลํ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งสิ่งของ

ตุล = อุมฺมาเน ชั่ง

โตเลติ ย่อมชั่ง

โตลยติ ย่อมชั่ง

ทุล = อุกฺเขเป โยนขึ้น, ยกขึ้น

อุกฺเขโป อุทฺธํ ขิปนํ. โทเลติ, โทลยติ. โทลา. เอตฺถ จ โทลิยติ อุกฺขิปิยติ ยตฺถ นิปนฺโน ทารโก ยถานิปนฺนโกวาติ โทลา.

อุกฺเขป คือ การโยนขึ้น.

โทเลติ ย่อมโยนขึ้น

โทลยติ ย่อมโยนขึ้น

โทลา ชิงช้า

ก็เกี่ยวกับ ทุล ธาตุที่มีอรรถว่า อุกฺเขป นี้ ชื่อว่า โทลา เพราะเป็นที่โยนแกว่งไปมา ของเด็กที่นอนหลับตามที่นอนอยู่นั่นเทียว

วุล = นิมฺมชฺชเน นวด

โวเลติ ย่อมนวด

โวยลติ ย่อมนวด

มีล = นิมีลเน ปิดตา

มีเลติ, มีลยติ. มีลนํ, อุมฺมีลนํ, นิมีลนํ.

มีเลติ ย่อมกะพริบตา

มีลยติ ย่อมกะพริบตา

มีลนํ การปิดตา

อุมฺมีลนํ การเปิดตา

นิมีลนํ การปิดตา

มูล = โรหเน งอก, ขึ้น

มูเลติ, มูลยติ. มูลํ. เอสา หิ ยทา ปติฏฺฐายํ วตฺตติ, ตทา ภูวาทิคณิกา, “มูลตีติ จสฺสา รูปํ. ตตฺถ มูลนฺติ มูลยติ รูหติ รุกฺขาทิ เอเตนาติ มูลํ. อถ วา มูลยติ ฉินฺโนปิ โกจิ เอเตน อจฺฉินฺเนน ปุนเทว รูหตีติ มูลํ. วุตฺตญฺหิ -

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห

ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเทว รูหติ

เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต

นิพฺพตฺตติ ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนนฺติ.

มูลสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโร เหฏฺฐา ภูวาทิคเณ วุตฺโต.

มูเลติ, มูลยติ (ย่อมงอก). มูลํ (ราก). ก็ธาตุนี้ หากใช้เป็นภูวาทิคณะ จะมีอรรถว่า ปติฏฺฐา (เป็นที่อาศัย,เป็นที่พึ่ง) มีรูปสำเร็จว่า มูลติ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า มูลํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า มูล เพราะทำให้ต้นไม้เป็นต้น งอกขึ้น. อีกนัยหนึ่ง ต้นไม้บางต้นแม้ถูกตัดแล้วย่อมงอกขึ้นอีกนั่นเทียวด้วยสิ่งที่ไม่ถูก ตัดแล้ว เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้น ชื่อว่า มูล. สมจริงดังพุทธวจนะว่า

ยถาปิ มูเล อนุปทฺทเว ทฬฺเห

ฉินฺโนปิ รุกฺโข ปุนเรว รูหติ

เอวมฺปิ ตณฺหานุสเย อนูหเต

นิพฺพตฺตติ ทุกฺขมิทํ ปุนปฺปุนํ268

เมื่อรากยังแข็งแรงไม่ถูกทำลาย ต้นไม้ที่ถูกตัด ก็งอกใหม่ได้ฉันใด เมื่อยังทำลายเชื้อตัณหา ไม่ได้หมด ความทุกข์นี้ย่อมเกิดเรื่อยไปฉันนั้น.

อัตถุทธาระของมูลศัพท์ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วในตอนว่าด้วยภูวาทิคณะที่ผ่านมา (มูลศัพท์มีอรรถว่าต้นเดิม, เค้าเดิม, อสาธารณเหตุ, ที่ใกล้)

กล ปิล = เขเป ทิ้ง, สละ

กาเลติ, กาลยติ. กาโล. ปิเลติ, ปิลยติ.

เอตฺถ กาโลติ สมโยปิ มจฺจุปิ. ตตฺร สมโย เตสํ เตสํ สตฺตานํ อายุ กาลยติ เขเปติ ทิวเส ทิวเส อปฺปปฺ อปฺปปฺ กโรตีติ กาโลติ วุจฺจติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ -

กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา

โย จ กาลฆโส ภูโต สภูตปจนึ ปจีติ.

มจฺจุ ปน กาลยติ เตสํ เตสํ สตฺตานํ ชีวิตํ เขเปติ สมุจฺเฉทวเสน นาเสตีติ กาโลติ วุจฺจติ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา “กาโลติ มจฺจุ. กาลยติ สตฺตานํ ชีวิตํ นาเสตีติ กาโล. กาเลน มจฺจุนา กโต นาสิโตติ กาลกโตติ.

“มรณํ หินฺทํ มจฺจุ มฏฺฐุ จุติ กาโล อนฺตโก นิกฺเขโปติ มรณสฺสาภิธานานิ.

กาเลติ, กาลยติ ย่อมทิ้ง, ย่อมสละ

กาโล กาลเวลา, ความตาย

ปิเลติ, ปิลยติ ย่อมสละ

ความหมายของ กาล ศัพท์

ใน กล ธาตุที่มีอรรถว่า เขป นี้ กาลเวลาก็ดี ความตายก็ดี ชื่อว่า กาล. บรรดาอรรถ เหล่านั้น สมย ชื่อว่า กาล เพราะสละทิ้งอายุของสัตว์เหล่านั้นๆ คือ ทำให้น้อยลงๆ ทุกๆ วัน. สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา
โย จ กาลฆโส ภูโต ส ภูตปจฺจนึ ปจิ.269

กาลเวลา ย่อมกินสัตว์ทั้งปวงพร้อมทั้งตนเอง ผู้ใดกิน กาลเวลาได้ ผู้นั้น ชื่อว่าเผาตัณหาที่เผาสัตว์ได้แล้ว.

ส่วนความตาย ได้ชื่อว่า กาล เพราะสละทิ้งคือทำลายชีวิตของสัตว์เหล่านั้นๆ ด้วยสามารถแห่งการบั่นทอน. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวว่า บทว่า กาโล ได้แก่ ความตาย. ชื่อว่า กาล เพราะสละทิ้งคือทำลายชีวิตของเหล่าสัตว์. สัตว์อันความตายย่ำยีแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า กาลกต (ผู้ถูกความตายย่ำยี). ศัพท์ที่เป็น ชื่อของความตายมีดังนี้ คือ มรณ, หินฺท, มจฺจุ, มฏฺฏุ, จุติ, กาล, อนฺตก, นิกฺเขป

สุลฺล = สชฺชเน ตระเตรียม, จัดแจง
สุลฺเลติ ย่อมตระเตรียม
สุลฺลยติ ย่อมตระเตรียม
อิล = เปรเณ บด
อิเลติ ย่อมบด
อิลยติ ย่อมบด
วล = ภรเณ เลี้ยง, รักษา
วาเลติ ย่อมเลี้ยง
วาลยติ ย่อมเลี้ยง
วาโล ขนหางสัตว์, สัตว์ร้าย
ลล = อิจฺฉายํ ปรารถนา
ลเลติ ย่อมปรารถนา
ลลยติ ย่อมปรารถนา
ทล = วิทารเณ ทำลาย
ทาเลติ, ทาลยติ, ปทาเลติ, ปทาลยติ. กุทาโล.
ทาเลติ, ทาลยติ ย่อมทำลาย
ปทาเลติ, ปทาลยติ ย่อมทำลาย
กุทาโล จอบ
กล = คติ; ไป, ถึง, เป็นไป; บรรลุ

= สงฺขฺยาเนสุ คำนวณ, นับ

กาเลติ, กาลยติ. กาโล, กลา.

กลาติ อวยโว. สา หิ กาลยิตพฺพา สงฺขายิตพฺพาติ กลา.

กาเลติ ย่อมไป, ย่อมคำนวณ

กาลยติ ย่อมไป, ย่อมคำนวณ

กาโล กาล

กลา (ส่วน, เสี้ยว). บทว่า กลา หมายถึง ส่วน, เสี้ยว. ก็ส่วนเสี้ยวนั้น ได้ชื่อว่า กลา เพราะเป็นสิ่งอันบุคคลพึงคำนวณ

สีล = อุปธารเณ ทรงไว้

อุปธารณํ ภุโส ธารณํ, ปติฏฺฐาวเสน อาธารภาโว. สีเลติ, สีลยติ. สีลํ, สีลนํ.

เอตฺถ สีลนฺติ สีเลติ อุปธาเรติ ตัสมงฺคีปุคฺคลํ อปาเยสุ อุปฺปตฺตินิวารณวเสน ภุโส ธาเรตีติ สีลํ. อถวา สีลิยติ อุปธาริยติ สปฺปุริเสหิ หทยมํสนฺตรํ อุปเนตฺวา ธาริยตีติ สีลํ. สีลนนฺติ ภูวาทิคเณ อวิปฺปกิณฺณตาสงฺขาตํ สมาธานํ วุจฺจติ. ตตฺถ “สีลตีติ รูปี, อิธ ปน อาธารภาว-สงฺขาตํ อุปธารณํ วุจฺจติ. เอตฺถ จ “สีเลติ, สีลยตีติ รูปานิ. อฏฺฐกถาสุ หิ “กุสลานํ ธมฺมานํ ปติฏฺฐาวเสน อาธารภาโว อุปธารณนฺติ 270วุตฺโต.

อุปธารณ คือ การทรงไว้อย่างยิ่ง, การรองรับด้วยสามารถแห่งความเป็นที่ตั้ง

สีเลติ ย่อมทรงไว้

สีลยติ ย่อมทรงไว้

สีลํ ศีล

สีลนํ การทรงไว้

วิเคราะห์ สีล ศัพท์

เกี่ยวกับ สีล ธาตุที่มีอรรถว่า อุปธารณ นี้ บทว่า สีลํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สีล เพราะอรรถว่าทรงไว้อย่างยิ่งซึ่งบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีลนั้น โดยห้ามการอุบัติเกิดขึ้นใน อบาย. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สีล เพราะเป็นที่เข้าไปทรงไว้ภายในเนื้อหทัยของสัตบุรุษ

บทว่า สีลนํ ความว่า ท่านกล่าวถึงการทรงไว้ด้วยดีที่เรียกว่าการไม่กระจัดกระ จายในภูวาทิคณะ. ในภูวาทิคณะนั้น มีรูปกิริยาว่า สีลติ. ส่วนในจุราทิคณะนี้ ท่านกล่าว การทรงไว้อย่างยิ่งกล่าวคือความเป็นที่รองรับ

ก็ในจุราทิคณะนี้ มีรูปกิริยาว่า สีเลติ, สีลยติ. สำหรับในอรรถกถาทั้งหลาย กล่าวว่า ความเป็นที่รองรับด้วยสามารถแห่งการรองรับกุศลธรรม ชื่อว่า อุปธารณ

เวล = กาโลปเทเส บอกกาล

เวเลติ, เวลยติ. เวลา. เกจิ “เวล อิติ ธาตุสทฺโท น โหตีติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ, โปราเณหิ สทฺทสตฺถวิทูหิ “เวลยตีติ รูปสฺส ทสฺสิตตฺตา.

เวเลติ ย่อมเป็นเวลา[เช้า,เย็นเป็นต้น]

เวลยติ ย่อมเป็นเวลา[เช้า,เย็นเป็นต้น]

เวลา เวลา

บางอาจารย์กล่าวว่า เวล ธาตุย่อมไม่มี. คำนั้น นักศึกษาไม่ควรถือเอาเพราะ นักไวยากรณ์โบราณที่มีในกาลก่อนได้แสดงรูปว่า เวลยติ

ปล มูล = ลวน; ตัด;

= ปวเนสุ ชำระ

ลวนं เฉทนं, ปวนं โสธนं.

ปาเลติ, ปาลยติ. ปลं. ปลं นาม มานวิเสโส. โลกสฺส วิมตึ ปาเลติ ลุนาติ โสเธติ จาติ ปลं. มูเลติ, มูลยติ. สทฺทสตฺถวิทู ปน “มูลยติ เกทารं, มูลยติ ธญฺญนฺติ ปโยคं วทนฺติ.

ลวน คือ การตัด, ปวน คือ การชำระ.

ปาเลติ ย่อมตัด, ย่อมชำระ

ปาลยติ ย่อมตัด, ย่อมชำระ

ปลं (หนึ่งชั่ง). มาตราชั่งโดยเฉพาะอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปล. คำว่า ปลं มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปล เพราะตัดหรือชำระความสงสัยของชาวโลก

มูเลติ, มูลยติ (ย่อมตัด, ย่อมชำระ). ส่วนนักไวยากรณ์ทั้งหลาย แสดงตัวอย่างว่า มูลยติ เกทารं (ย่อมชำระนา), มูลยติ ธญฺญ (ย่อมเกี่ยวข้าว)

ถูล = ปริพฺรูหเน เจริญ

ปริพฺรูหนं วฑฺฒนं.

ถูเลติ, ถูลยติ. ถูโล ปุริโส. ถูลา ชเวน หายนฺติ.

ปริพฺรูหน คือ ความเจริญ

ถูเลติ, ถูลยติ ย่อมเจริญ, ย่อมอ้วน

ถูโล ปุริโส บุรุษอ้วน

ถูลา ชเวน หายนฺติ271 ม้าอ้วน ย่อมเสื่อมจากความเร็ว

ปล = คติยं ไป, ถึง, เป็นไป, บรรลุ

ปเลติ, ปลยติ. อตฺถं ปเลติ, น อุเปติ สงฺขं. ปเลติ รสมาทาย. ยถา สุตฺตคุฬึ ยตฺตเกหิ สุตฺเตหิ เวจิตं, ตตฺตเกหิ เอว ปลยติ.

ปเลติ, ปลยติ ย่อมไป

อตฺถं ปเลติ ย่อมถึงการดับสูญ

น อุเปติ สงฺขं272 ย่อมไม่ถึงการนับ

ปเลติ รสมาทาย273 ถือเอาน้ำหวานบินไป

ยถา สุตฺตคุฬํ ยตฺตเกหิ สุตฺเตหิ เวฐิตํ, ตตฺตเกหิ เอว ปลยติ274

กลุ่มด้ายถูกพันแล้วด้วยด้ายเพียงใด, ย่อมไปด้วยด้ายเพียงนั้น

จิงฺคุล = ปริพฺภมเน หมุน, เวียน

จิงฺคุเลติ, จิงฺคุลยติ. จิงฺคุลยิตฺวา. อตฺรายํ ปาฬิ “ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ, ตาวติกํ คนฺตฺวา จิงฺคุลยิตฺวา ภูมิยํ ปปตีติ. ตตฺถ จิงฺคุลยิตฺวาติ ปริพฺภมิตฺวา.

จิงฺคุเลติ ย่อมหมุน

จิงฺคุลยติ ย่อมหมุน

จิงฺคุลยิตฺวา หมุนแล้ว

ในเรื่องนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ, ตาวติกํ คนฺตฺวา จิงฺคุลยิตฺวา ภูมิยํ ปปติ275 (ล้อเกวียนที่ทำไว้เพียงหกวันนั้นหมุนไปได้ตลอดจนถึงความ เป็นไปแห่งความเพียรแล้วทรุดลงบนพื้น)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า จิงฺคุลยิตฺวา แปลว่า หมุนแล้ว276

ลการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ล อักษร.

วการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร)

ทิวุ = ปริกูชเน ครวญ, กระหึ่ม

ปริกูชนํ คชฺชนํ. เทเวติ, เทวยติ. เทโว จ ปริเทวิตฺวา. เทโวติ เมโฆ.

ปริกูชน คือ ความครวญ, กระหึ่ม. เทเวติ, เทวยติ (ย่อมครวญ). เทโว จ ปริเทวิตฺวา (ก็เมฆฝนกระหึ่มแล้ว). บทว่า เทโว แปลว่า เมฆ.

ทิวุ = อทฺทเน บด

อทฺทนํ คนฺถปีสนนฺติ วทนฺติ. เทเวติ, เทวยติ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า การบดเครื่องหอม ชื่อว่า อทฺทน

เทเวติ ย่อมบด

เทวยติ ย่อมบด

จิว = ภาสายํ กล่าว, พูด

จิเวติ ย่อมกล่าว

จิวยติ ย่อมกล่าว

วการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ว อักษร.

สการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร)

ปุส = โปสเน เลี้ยง

โปเสติ, โปสยติ. อิมานิ รูปานิ กิญฺจาปิ ภูวาทิคณิกํ “โปเสตีติ รูปํ ปฏิจฺจ เหตุกตฺตุ-รูปานิ วิย ทิสฺสนฺติ , ตถาปิ “อญฺเญปิ เทโว โปเสตีติอาทิกสฺส277 จุราทิคณิกรูปสฺส ทสฺสนโต สุทฺธกตฺตุวเสน วุตฺตานีติ ทฏฺฐพฺพํ. อุภินฺนํ ปน การิตฏฺฐาเน “โปสาเปติ, โปสาปยตีติ เหตุกตฺตุรูปานิ อิจฺฉิตพฺพานิ.

โปเสติ ย่อมเลี้ยง

โปสยติ ย่อมเลี้ยง

จะเห็นว่า ทั้ง ๒ รูปนี้เมื่อเทียบกับรูปว่า โปสติ ซึ่งเป็นภูวาทิคณะ มีลักษณะเหมือน เหตุกัตตุรูปก็จริง. ถึงกระนั้นพึงทราบว่า ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งสุทธกัตตุรูป เพราะได้ พบตัวอย่างของรูปศัพท์ที่ใช้เป็นจุราทิคณะในพระบาลีว่า อญฺเญปิ เทโว โปเสติ (พระองค์ ย่อมทรงชุบเลี้ยงแม้ชนเหล่าอื่น). อนึ่งในกรณีที่ทั้ง ๒ ศัพท์ (โปเสติ, โปสยติ) ลงการิตปัจจัย ควรใช้เป็นรูปเหตุกัตตาว่า โปสาเปติ, โปสาปยติ

เปส = ปฏิหรเณ นำไปเฉพาะ

เปเสติ ย่อมใช้สอย

เปสยติ ย่อมใช้สอย

ปิส = พล; อาจ, สามารถ;

ปาณเนสุ เป็นอยู่, หายใจ

ปิเสติ ย่อมอาจ, ย่อมเป็นอยู่

ปิสยติ ย่อมอาจ, ย่อมเป็นอยู่

ปสิ = นาสเน พินาศ

ปิเสติ ย่อมพินาศ

ปิสยติ ย่อมพินาศ

ชสิ = รกฺขเณ รักษา

ชิเสติ ย่อมรักษา

ชิสยติ ย่อมรักษา

สิเลส = สิเลสเน เกาะเหนียว

สิเลเสติ ย่อมเกาะเหนียว

สิเลสยติ ย่อมเกาะเหนียว

สิเลโส ยางเหนียว

ลูส = หึสายํ เบียดเบียน

ลูเสติ ย่อมเบียดเบียน

ลูสยติ ย่อมเบียดเบียน

ปุนฺส = อภิมทฺทเน ข่มเหง, ย่ำยี

นกาโร นิคฺคหีตตฺถํ. ปุเสติ, ปุสยติ. นปุสโก. ธาตุนการสฺส โลเป “โปโสอิจฺจปิ รูปํ. ตตฺถ นปุสโกติ อิตฺถิภาวปุมฺภาวรหิโต ปุคฺคโล. โส หิ ปุริโส วิย สาติสยํ ปจฺจามิตฺเต น ปุเสติ อภิมทฺทนํ กาตุ น สกฺโกตีติ นปุสโกติ วุจฺจติ. เกจิ ปน “น ปุมา, น อิตฺถีติ นปุสโกติ วจนตฺถํ วทนฺติ. ตถา หิ สทฺทสตฺถวิทู ตํ ปุคฺคลํ นปุสกลิงฺควเสน นปุสกนฺติ วทนฺติ.

น อักษร (ของ ปุนฺส) ย่อมมีเพื่อแปลงเป็นนิคคหิต. ปุเสติ, ปุสยติ (ย่อมข่มเหง). นปุสโก (บัณเฑาะก์). เมื่อลบ น อักษรของธาตุก็มีรูปอักษรอีกนัยหนึ่งว่า โปโส (บุรุษ)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า นปุสโก ได้แก่ บุคคลที่เว้นจากความเป็นหญิงและความ เป็นชาย. ก็บุคคลที่เว้นจากความเป็นหญิงและความเป็นชายนั้นท่านเรียกว่า นปุสก เพราะ ไม่สามารถข่มเหงข้าศึกทั้งหลายได้เป็นอย่างดีเหมือนบุรุษ. อาจารย์บางท่าน แสดงรูป วิเคราะห์ว่า น ปุมา, น อิตฺถีติ นปุสโก (ชื่อว่า นปุสก เพราะไม่ใช่ชายไม่ใช่หญิง). ดังจะเห็น ได้ว่านักไวยากรณ์ได้เรียกบุคคลนั้นว่า นปุสก โดยความเป็นนปุงสกลิงค์

ทูส = กนฺติกรเณ ทำความรัก, ทำให้รัก

ทูเสติ ย่อมทำให้รัก

ทูสยติ ย่อมทำให้รัก

รุส = โรสเน โกรธ, ขึ้ง

โรสนํ โกปกรณํ. โรเสติ, โรสยติ. โรโส. โรโสติ โกโธ.

โรสน คือ การกระทำความโกรธ.

โรเสติ ย่อมโกรธ

โรสยติ ย่อมโกรธ

โรโส ความโกรธ

บทว่า โรโส คือ ความโกรธ.

พฺยุส = อุสฺสคฺเค สละ, ทิ้ง

พฺโยเสติ ย่อมสละ

พฺโยสยติ ย่อมสละ

ชส = หึสายํ เบียดเบียน

ชาเสติ ย่อมเบียดเบียน

ชาสยติ ย่อมเบียดเบียน

ทำส = ทำสเน กัด, เคี้ยว

ทำเสติ, ทำสยติ. ทำสโน.

ทำสโนติ ทนฺโต. ทำสนฺติ ขาทนียํ วา โภชนียํ วา เอเตนาติ ทำสโน.

ทำเสติ ย่อมกัด, ย่อมเคี้ยว

ทำสยติ ย่อมกัด, ย่อมเคี้ยว

ทำสโน ฟัน

บทว่า ทำสโน คือ ฟัน. ชื่อว่า ทำสน เพราะเป็นเครื่องเคี้ยวขาทนียะและโภชนียะ.

ทสิ = ทสฺสเน จ แสดง

จกาโร ทำสนำ อเปกฺขติ. ทำเสติ, ทำสยติ. วิทำเสติ, วิทำสยติ สูริโย อาโลกำ.

จ ศัพท์ แสดงอรรถ ทำสน (กัด, เคี้ยว).

ทำเสติ ย่อมแสดง

ทำสยติ ย่อมแสดง

ตัวอย่างเช่น

วิทำเสติ, วิทำสยติ สูริโย อาโลกำ 278

ดวงอาทิตย์ย่อมฉายแสง

ตสฺส = สนฺตชฺชเน ขู่, คุกคาม

ตสฺเสติ. ตสฺสยติ ปุริโส โจเร.

ตสฺเสติ (ย่อมขู่). ตสฺสยติ ปุริโส โจเร (บุรุษย่อมขู่โจร)

วสฺสุ = สตฺติพนฺธเน เนื่องด้วยความสามารถ

สตฺติพนฺธนำ สมตฺถตากรณำ. วสฺเสติ, วสฺสยติ.

สตฺติพนฺธน คือ การกระทำความสามารถ

วสฺเสติ ย่อมสามารถ

วสฺสยติ ย่อมสามารถ

ชส = ตาฬเน ตี, เคาะ

ตาฬนำ ปหรณำ. ชาเสติ, ชาสยติ.

ตาฬน คือ การตี. การเคาะ.

ชาเสติ ย่อมตี, ย่อมเคาะ

ชาสยติ ย่อมตี, ย่อมเคาะ

ปส = พนฺธเน ผูก

ปาเสติ, ปาสยติ. ปาโส.

ปาสนฺติ พนฺธนฺติ สตฺเต เอเตนาติ ปาโส, สกุณปาสาทิ.

ปาเสติ ย่อมผูก

ปาสยติ ย่อมผูก

ปาโส (บ่วง). [คำว่า ปาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า] ชื่อว่า ปาส เพราะเป็นเครื่องผูกเหล่า สัตว์ไว้ [ตามรูปวิเคราะห์นี้]หมายถึงบ่วงนกเป็นต้น

ฆุสิ = วิสทฺทเน ประกาศ, ป่าวร้อง

วิสทฺทนํ อุคฺโฆสนํ. โฆเสติ, โฆสยติ. โฆโส.

วิสทฺทน คือ การประกาศ.

โฆเสติ ย่อมประกาศ

โฆสยติ ย่อมประกาศ

โฆโส เสียง

ลส = สิลฺยโยเค ประกอบด้วยการแนะนำให้ฟ้อนรำ

สิลฺยโยโค ลาสิยํ นาฏกนาฏนํ เรจกทานํ. ลาเสติ, ลาสยติ. ลาเสนฺโต, ลาเสนฺตี อตฺรายํ ปาฬิ “วาเทนฺติยาปิ ลาเสนฺติ, นจฺจนฺติยาปิ ลาเสนฺติ, ลาเสนฺติยาปิ นจฺจนฺตีติ.279ตตฺถ ลาเสนฺตีติ ปีติยา อุปฺลวมานา วิย อุฏฺฐหิตฺวา ลาสิยนาฏกํ นาเฏนฺติ, เรจกํ เทนฺติ.

สิลฺยโยค คือ การแนะนำให้ฟ้อนรำ, หมายถึงการยังนักฟ้อนให้รำ

กล่าวคือการให้วิธีฟ้อนรำ

ลาเสติ ย่อมแนะนำให้ฟ้อนรำ

ลาสยติ ย่อมแนะนำให้ฟ้อนรำ

ลาเสนฺโต แนะนำให้ฟ้อนรำอยู่

ลาเสนฺตี แนะนำให้ฟ้อนรำอยู่

ในที่นี้มีสาธกจากพระบาลีนี้ว่า วาเทนฺติยาปิ ลาเสนฺติ (ย่อมแนะนำให้ฟ้อนรำใน สำนักของหญิงที่ประโคมอยู่), นจฺจนฺติยาปิ ลาเสนฺติ (ย่อมแนะนำให้ฟ้อนรำในสำนักของ หญิงที่ฟ้อนรำอยู่), ลาเสนฺติยาปิ นจฺจนฺติ (ย่อมฟ้อนรำในสำนักของหญิงที่แนะนำให้ฟ้อน รำอยู่) ในพระบาลีนั้น บทว่า สาเสนฺติ มีความหมายว่า ลุกขึ้นเหมือนฟูขึ้นไปด้วยความยินดี ย่อมยังนักฟ้อนที่สง่างามให้ฟ้อนรำ คือ ให้วิธีฟ้อนรำ

ภูส = อลงฺกาเร ประดับ, ตกแต่ง

ภูเสติ, ภูสยติ. วิภูเสติ, วิภูสยติ. ภูสนํ, วิภูสนํ.

ภูเสติ, ภูสยติ ย่อมประดับ

วิภูเสติ, วิภูสยติ ย่อมประดับ

ภูสนำ, วิภูสนำ เครื่องประดับ

วส = สิเนหน; รักใคร่;

= เฉทาวหรเณสุ. ตัด; ขโมย

อวหรณำ โจริกาย คหณำ. วาเสติ, วาสยติ. วสา.

อวหรณ คือ การถือเอาการขโมย.

วาเสติ ย่อมรักใคร่

วาสยติ ย่อมรักใคร่

วสา มันเหลว

ตาส = วารเณ ห้าม

วารณำ นิวารณำ. ตาเสติ, ตาสยติ.

วารณ คือ การห้าม.

ตาเสติ ย่อมห้าม

ตาสยติ ย่อมห้าม

ธส = อุญฺเฉ แสวงหา

ธาเสติ ย่อมแสวงหา

ธาสยติ ย่อมแสวงหา

ภส = คหเณ ถือเอา

ภาเสติ ย่อมถือเอา

ภาสยติ ย่อมถือเอา

ปุส = ธารเณ ทรงไว้

โปเสติ, โปสยติ, อาภรณำ ธาเรตีติ อตฺโถ.

โปเสติ, โปสยติ (ย่อมทรงไว้) หมายความว่า ย่อมทรงอาภรณ์ไว้ = การประดับ

ตุสิ ปิสิ กุสิ ทสิ = ภาสายำ กล่าว, พูด

ตุเสติ, ตุสยติ. ปึเสติ, ปึสยติ. กุเสติ, กุสยติ.ทำเสติ, ทำสยติ.

ตุเสติ, ตุสยติ ย่อมกล่าว

ปึเสติ, ปึสยติ ย่อมกล่าว

กุเสติ, กุสยติ ย่อมกล่าว

ทำเสติ, ทำสยติ ย่อมกล่าว

ขุสิ = อกฺโกสเน ด่า

ขุเสติ ย่อมด่า

ขุสยติ ย่อมด่า

ขุสนา การด่า

คเวส = มคฺคเน แสวงหา

คเวเสติ, คเวสยติ. คเวสโก, คเวสิโต, คเวสนา, คเวฏฺฐิ.

คเวเสติ ย่อมแสวงหา

คเวสยติ ย่อมแสวงหา

คเวสโก ผู้แสวงหา

คเวสิโต อันเขาแสวงหาแล้ว

คเวสนา การแสวงหา

คเวฏฺฐิ การแสวงหา

วาส = อุปเสวายํ อยู่

วาเสติ, วาสยติ. วาโส. อาวาโส.

วาเสติ ย่อมอยู่

วาสยติ ย่อมอยู่

วาโส การอยู่

อาวาโส ที่อยู่,อาวาส

หิสิ = หึสายํ เบียดเบียน

หึเสติ ย่อมเบียดเบียน

หึสยติ ย่อมเบียดเบียน

นิวาส = อจฺฉาทเน นุ่งห่ม

วตฺถํ นิวาเสติ, นิวาสยติ. ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา.

วตฺถํ นิวาเสติ, นิวาสยติ ย่อมนุ่งห่มผ้า

ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา280 นุ่งห่มแล้วในยามเช้า

อสฺ = สงฺฆาเต รวมกัน

อสฺเสติ, อสฺสยติ. อสฺโส, อสฺสา.

เอตฺถ จ อสฺโสติ โกฏฺฐาโสปิ ขนฺโธปิ วุจฺจติ. อสฺสาติ อริสโรโค.281

อสฺเสติ ย่อมรวม

อสฺสยติ ย่อมรวม

อสฺโส ส่วน, บ่า

อสฺสา (โรคริดสีดวง). ก็เกี่ยวกับ อสฺ ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า สงฺฆาต นี้ ส่วนก็ดี, บ่าก็ดี ชื่อว่า อสฺ. โรคริดสีดวง ชื่อว่า อสฺสา

มิส = สชฺชเน จัดแจง

เมเสติ ย่อมจัดแจง

เมสยติ ย่อมจัดแจง

รส = อสฺสาทเน ยินดี

รเสติ, รสยติ. รโส. รสิยเต อสฺสาทิยเต ชเนหีติ รโส.

รเสติ ย่อมยินดี

รสยติ ย่อมยินดี

รโส รส

ชื่อว่า รส เพราะเป็นที่ยินดีของชนทั้งหลาย

รส = สิเนหเน รักใคร่

รเสติ, รสยติ. รโส. ตตฺถ รเสตีติ สิเนหติ. รโสติ สิเนโห, สิเนหสมฺพนฺโธ สามคฺคิรโสติ วุจฺจติ, ยํ สนฺธาย พฺราหฺมณา ภควนฺตํ “อรสรูโป สมโณ โคตโมติ อโวจุ.

รเสติ ย่อมรักใคร่

รสยติ ย่อมรักใคร่

รโส ความรักใคร่

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รเสติ ได้แก่ ย่อมรักใคร่. บทว่า รโส ได้แก่ ความรักใคร่. ความเกี่ยวเนื่องด้วยความเยื่อใย เรียกว่า สามัคคีรส ที่พราหมณ์หมายเอากล่าวกะพระผู้มี พระภาคว่า อรสรูโป สมโณ โคตโม282 (พระสมณะโคดมมีสภาพไม่เยื่อใย)

สิส = อสพฺพปฺปโยเค ไม่ประกอบกับทุกสิ่ง

เสเสติ, เสสยติ. เสโส. วิปุพฺโพ อติสเย, วิปุพฺโพ อติสเย, วิปุพฺโพ สิสธาตุ อติสเย วตฺตติ, วิเสเสติ, วิเสสยติ. วิเสโส, วิสิฏฺโฐ, วิเสสนํ.

เสเสติ ย่อมเหลือ

เสสยติ ย่อมเหลือ

เสโส ของเหลือ, ของเดน

สำหรับ สิส ธาตุที่มี วิ อุปสรรคเป็นบทหน้าย่อมเป็นไปในอรรถว่า "ยิ่ง"

วิเสเสติ ย่อมทำพิเศษ

วิเสสยติ ย่อมทำพิเศษ

วิเสโส ความพิเศษ

วิสิฏฺโฐ อันเขาทำพิเศษแล้ว

วิเสสนำ วิเสสนะ

มิสฺส = สมฺมิสฺเส ผสม

มิสฺเสติ, มิสฺสยติ. สมฺมิสฺเสติ, สมฺมิสฺสยติ. มิสฺโส, มิสฺโส, มิสฺสิโต, สมฺมิสฺสิโต, สมฺมิสฺโส อิจฺจาทีนิ. อลมฺพุสาชาตเก มิสฺสาติ อิตฺถีนํ วตฺตพฺพนามํ ปุริเสหิ สทฺธึ สมฺมิสฺสนตาย.

มิสฺเสติ ย่อมผสม

มิสฺสยติ ย่อมผสม

สมฺมิสฺเสติ ย่อมผสม

สมฺมิสฺสยติ ย่อมผสม

มิสฺโส การผสม

มิสฺสิโต อันเขาผสมแล้ว

สมฺมิสฺสิโต อันเขาผสมแล้ว

สมฺมิสฺโส การผสม

สำหรับคำว่า มิสฺสา ในอลัมพุสาชาดก เป็นชื่อที่ควรกล่าวแก่สตรีทั้งหลาย เพราะ ความเจือกันกับด้วยบุรุษทั้งหลาย

ชุส = ปริตกฺกเน ดำริ

โชเสติ ย่อมดำริ

โชสยติ ย่อมดำริ

มส = ปหาสเน รื่นเริง, บันเทิง

มเสติ ย่อมรื่นเริง

มสยติ ย่อมรื่นเริง

มริส = ติติกฺขายํ อดทน

มริเสติ ย่อมอดทน

มริสยติ ย่อมอดทน

ปิส = เปสเน ส่งไป

เปเสติ ย่อมส่งไป

เปสยติ ย่อมส่งไป

เปสโก ผู้ส่งไป

เปสิโต อันเขาส่งไปแล้ว

ฆุส = สทฺเท ออกเสียง, ประกาศ

โฆเสติ, โฆสยติ. โฆโส. อุคฺโฆสยุ โพธิมณฺเฑ ปโมทิตา

โฆเสติ ย่อมประกาศ

โฆสยติ ย่อมประกาศ

โฆโส การประกาศ

ตัวอย่างเช่น

อุคฺโฆสยุ โพธิมณฺเฑ ปโมทิตา283

เป็นผู้ร่ืนเริงแล้วได้ป่าวร้องที่ควงไม้โพธิพฤกษ์

ทิสี = อุจฺจารเณ กล่าว, แสดง

เทเสติ, เทสยติ. เทสโก, เทเสตา. เทสิโต, เทสนา.

เทเสติ ย่อมกล่าว, ย่อมแสดง

เทสยติ ย่อมกล่าว ย่อมแสดง

เทสโก ผู้แสดง

เทเสตา ผู้แสดง

เทสิโต อันเขาแสดงแล้ว

เทสนา การแสดง

วส = อจฺฉาทเน นุ่งห่ม

วาเสติ, วาสยติ. นิวาเสติ, นิวาสยติ. วตฺถ.

วาเสติ ย่อมนุ่งห่ม

วาสยติ ย่อมนุ่งห่ม

นิวาเสติ ย่อมนุ่งห่ม

นิวาสยติ ย่อมนุ่งห่ม

วตฺถ ผ้า, เครื่องนุ่งห่ม

สการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ส อักษร.

หการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร)

อรห = ปูชายำ บูชา

อรเหติ, อรหยติ. อรหา, อรห. “อรหา, ขีณาสโว, อเสกฺโขติ อรหโต นามานิ.

อรเหติ ย่อมบูชา

อรหยติ ย่อมบูชา

อรหา, อรห พระอรหันต์, ผู้ควรบูชา

ศัพท์ที่เป็นชื่อของพระอรหันต์มีดังนี้ คือ อรหา, ขีณาสโว, อเสกฺโข

สิเนห = สิเนหเน รักใคร่

สิเนเหติ ย่อมรักใคร่

สิเนหยติ ย่อมรักใคร่

วรห = หึสายํ เบียดเบียน

วรเหติ, วรหยติ. วราโห.

วราโหติ สูกโรปิ หฺถีปิ วุจฺจติ. “เอเณยฺยา จ วราหา จาติ เอตฺถ หิ สูกโร “วราโหติ วุตฺโต, “มหาวราหสฺส ฯเปฯ นทีสุ ชคฺคโตติ เอตฺถ ปน หตฺถี “วราโหติ.

วรเหติ ย่อมเบียดเบียน

วรหยติ ย่อมเบียดเบียน

วราโห หมู, ช้าง

หมูก็ดี ช้างก็ดี เรียกว่า วราห. จริงอยู่ หมู เรียกว่า วราห ดังสาธกในพระบาลีว่า เอเณยฺยา จ วราหา จ284 (เนื้อทรายและหมูป่า). อนึ่ง ช้าง เรียกว่า วราห ดังสาธกใน พระบาลีว่า มหาวราหสฺส...นทีสุ ชคฺคโต 285 (เมื่อช้างใหญ่คุมฝูง...อยู่ในแม่น้ำ)

รห = จาเค สละ

รเหติ ย่อมสละ

รหยติ ย่อมสละ

จห = ปริกฺถเน สรรเสริญ

จเหติ ย่อมสรรเสริญ

จหยติ ย่อมสรรเสริญ

มห = ปูชายํ บูชา

มเหติ, มหยติ. มหิโต ราชา มหาราชา. วิหารมโห, เจติยมโห.

มเหติ, มหยติ ย่อมบูชา

มหิโต ราชา มหาราชา พระราชาที่มหาชนบูชาแล้ว ชื่อว่า มหาราช

วิหารมโห บูชาวิหาร = ฉลองวิหาร

เจติยมโห บูชาพระเจดีย์ = ฉลองเจดีย์

ปีห = อิจฺฉายํ ปรารถนา

ปีเหติ, ปีหยติ ย่อมปรารถนา

ปีหา ความปรารถนา

ปีหาลุ คนโลภมาก

อปีโห ผู้ไม่มีตัณหา

ปีหนียา วิภูติโย สมบัติทั้งหลายน่าปรารถนา

กุห = วิมฺหาปเน ให้พิศวง, หลอก

กุเหติ, กุหยติ. กุหโก. กุหยติ โลกวิมฺหาปนํ กโรตีติ กุหโก. กุหนา.

กุเหติ ย่อมหลอกลวง

กุหยติ ย่อมหลอกลวง

กุหโก (คนหลอกลวง). [คำว่า กุหโก ในที่นี้มีรูปวิเคราะห์ว่า] ชื่อว่า กุหก เพราะเป็น ผู้หลอกลวง คือ ทำให้ชาวโลกเกิดความพิศวง. กุหนา (การหลอกลวง)

สห = ปริสหเน อดทน

ปริสหนํ ขนฺติ.

สเหติ, สหยติ. สหนํ. ภูวาทิคณิกสฺส ปนสฺส “สหตีติ รูปํ.

ปริสหน คือ ความอดทน. ความอดกลั้น.

สเหติ ย่อมอดทน

สหยติ ย่อมอดทน

สหนํ ความอดทน

ธาตุนี้หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีรูปว่า สหติ (ย่อมอดทน, ย่อมอดกลั้น)

ครห = วินินฺทเน ตำหนิ

ครเหติ, ครหยติ. ครหา. ภูวาทิคณิกสฺส ปนสฺส “ครหตีติ รูปํ.

ครเหติ ย่อมตำหนิ

ครหยติ ย่อมตำหนิ

ครหา การตำหนิ

ธาตุนี้หากใช้เป็นภูวาทิคณะจะมีรูปว่า ครหติ (ย่อมติเตียน)

หการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ห อักษร.

ฬการนฺตธาตุ

(ธาตุที่ลงท้ายด้วย ฬ อักษร)

ตฬ = ตาฬเน ตี, เคาะ

ตาเฬติ, ตาฬยติ. ปตาเฬติ, ปตาฬยติ. ตาฬิ. ตาฬนฺติ กึสตาฬาทิ.

ตาเฬ็ติ, ตาฬัยติ. ปตาเฬ็ติ, ปตาฬัยติ (ย่อมตี, ย่อมเคาะ). ตาฬ์ (เครื่องดนตรี สำหรับตีคือฆ้อง ฉิ่ง ฉาบ).บทว่า ตาฬ์ คือ เครื่องดนตรีมีกังสดาลเป็นต้น

ตฬ์ = อาฆาเต กระทบ

ปุพฺเพ วิย รูปานิ.

รูปศัพท์เหมือนข้างต้น

ขฬ์ = เภเท แตก, ทำลาย

ขเฬ็ติ ย่อมแตก

ขฬัยติ ย่อมแตก

อิฬ์ = ถวเน ชมเชย

อิเฬ็ติ ย่อมชมเชย

อิฬัยติ ย่อมชมเชย

ชุฬ์ = เปรเณ บด

โชเฬ็ติ ย่อมบด

โชฬัยติ ย่อมบด

ปีฬ์ = อวคาหเน เบียดเบียน, บีบคั้น

ปีเฬ็ติ, ปีฬัยติ. นิปฺปีเฬ็ติ, นิปฺปีฬัยติ. ปีฬนโก, ปีฬิโต. ปีฬา, ปีฬนํ. นิปฺปีฬนโก.

ปีเฬ็ติ, ปีฬัยติ ย่อมเบียดเบียน

นิปฺปีเฬ็ติ, นิปฺปีฬัยติ ย่อมเบียดเบียน

ปีฬนโก ผู้เบียดเบียน

ปีฬิโต อันเขาเบียดเบียนแล้ว

ปีฬา, ปีฬนํ การเบียดเบียน

นิปฺปีฬนโก ผู้เบียดเบียน

ลฬ์ = อุปเสวายํ เสพ

ลาเฬ็ติ, ลาฬัยติ. อุปลาเฬ็ติ, อุปลาฬัยติ.

ภูวาทิคณฏฺฐาย ปน วิลาสนตฺเถ วตฺตมานาย เอติสฺสา “ลฬ์ตีติ รูปฺ.

ลาเฬ็ติ, ลาฬัยติ. อุปลาเฬ็ติ, อุปลาฬัยติ (ย่อมเสพ). ก็ธาตุนี้หากเป็นภูวาทิคณะ จะมีอรรถว่า วิลาสน (น่ารัก, งามสง่า) มีรูปกิริยาว่า ลฬ์ติ

สิฬ์ = เสฬ์เน ผิวปาก

เสเฬ็ติ, เสฬัยติ. เสเฬนฺโต. เอตฺถ เสเฬ็ตีติ เสฬิตสทฺทํ กโรติ.

เสเฬ็ติ, เสฬัยติ (ย่อมผิวปาก). เสเฬนฺโต (ผิวปากอยู่). ใน สิฬ์ ธาตุที่มีอรรถว่า เสฬ์น นี้ บทว่า เสเฬ็ติ คือ กระทำเสียงผิวปากอยู่

ฬการนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วย ฬ อักษร.

อิติ จุราทิคเณ อวคฺคนฺตธาตุรูปานิ.

จบธาตุที่ลงท้ายด้วยอวรรคในจุราทิคณะ แต่เพียงเท่านี้.

จุราที เอตฺตกา ทิฏฺฐา ธาตโว เม ยถาพลํ
สุตฺเตสฺวญฺเญปิ เปกฺขิตฺวา คณฺหโวฺห อตฺถยุตฺติโต.
จุรปมุขคโณ เม สาสนตฺถํ ปวุตฺโต
สุปจุรหิตกาโม ตมฺปิ สิกฺเขยฺย ธีโร.
สุปจุรนยปาเจ สตฺถุโน ตํ หิ สิกฺขํ
ปิยุสมิว มนุญฺญ อตฺถสารํ ลเภถ.

ธาตุทั้งหลายที่เป็นจุราทิคณะเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้ แสดงไว้ตามกำลัง เชิญท่านทั้งหลายตรวจดู แม้ ธาตุอื่นในพระบาลีแล้วพึงถือเอาตามความเหมาะสม แก่เนื้อความ.

กลุ่มธาตุมี จุร ธาตุเป็นธาตุแรก ข้าพเจ้ากล่าวไว้เพื่อ ประโยชน์แก่พระศาสนา ผู้มีปัญญาที่ ปรารถนา ประโยชน์เกื้อกูลอันไพศาลยิ่ง พึงศึกษากลุ่มคณะ ดังกล่าวนั้น เพราะเมื่อศึกษากลุ่มคณะนั้นใน พระ บาลีที่มีนัยอันหลากหลายแล้ว พึงได้รับเนื้อความอัน เป็นแก่นสารที่น่าชื่นชมดุจสุธาโภชน์ฉะนั้น.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนํ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ จุราทิคณปริทีปโน อฏฺฐารสโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๘ อันแสดงธาตุหมวดจุราทิคณะมี จุร ธาตุเป็นต้นใน สัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญใน โวหารที่มาในพระไตรปิฎกอันมีองค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

ปริจเฉทที่ ๑๙
สัพพคณวินิจฉัย
วินิจฉัยหมวดธาตุทุกหมวด

อิโต ปรํ ปวกฺขามิ สพฺพคณวินิจฺฉยํ
โสตูนํ ปฏุภาวตฺถํ ปรเม ปิฏกตฺตเย.
ปจฺจยาทิวิภาเคหิ นเยหิ วิวิเธหิ ตํ
สุขคฺคาหาย โสตูนํ สุณาถ มม ภาสโต.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าววินิจฉัยหมวดธาตุทุก หมวด เพื่อความรอบรู้ของนักศึกษาทั้งหลายในพระ ไตรปิฎกอันประเสริฐ เชิญท่านทั้งหลาย จงสดับคำ ของข้าพเจ้าผู้กล่าวถึงวินิจฉัยนั้นด้วยนัยนานัปการ มีการจำแนกปัจจัยเป็นต้น เพื่อการเรียนรู้ง่ายของ นักศึกษาทั้งหลาย.

ตตฺถ ปฐโม ภูวาทิคโณ, ทุติโย รุธาทิคโณ, ตติโย ทิวาทิคโณ, จตุตฺโถ สฺวาทิคโณ, ปญฺจโม กิยาทิคโณ, ฉฏฺโฐ คหาทิคโณ, สตฺตโม ตนาทิคโณ, อฏฺฐโม จุราทิคโณ, อิมสฺมึ ภควโต ปาวจเน อฏฺฐวิธา ธาตุคณา ภวนฺติ. เอเตสุ วิกรณปจฺจยเสน-

ในวินิจฉัยหมวดธาตุทุกหมวดนั้น:- หมวดที่ ๑ ภูวาทิคณะ, หมวดที่ ๒ รุธาทิคณะ, หมวดที่ ๓ ทิวาทิคณะ, หมวดที่ ๔ สฺวาทิคณะ, หมวดที่ ๕ กิยาทิคณะ, หมวดที่ ๖ คหาทิ-คณะ, หมวดที่ ๗ ตนาทิคณะ , หมวดที่ ๘ จุราทิคณะ. ในปาพจน์ของพระผู้มีพระภาคนี้ มีหมวดธาตุ ๘ หมวดด้วยประการฉะนี้. ในธาตุทั้ง ๘ หมวดเหล่านั้นมีข้อกำหนดการลง วิกรณปัจจัย (ปัจจัยที่สำหรับจำแนกหมวดธาตุ) ดังต่อไปนี้

ภูวาทิโต อกาโร จ สานุสาโร รุธาทิโต

อกาโร เจวิวณฺโณ จ เอกาโรการเมว จ.

อ ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี ภู ธาตุเป็นต้น อ, อิ, อี, เอ และ โอ ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี รุธ ธาตุเป็นต้น และลงนิคคหิตอาคม [หน้าปัจจัยท่ามกลางพยางค์ ของ ธาตุ].

ยปจฺจโย ทิวาทิมฺหา ณุ ณา อุณา สุวาทิโต

กฺยาทิโต ปน นาเยว ปฺปณฺหา ปน คหาทิโต.

ย ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี ทิวุ ธาตุเป็นต้น, ณุ, ณา และ อุณา ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี สุ ธาตุเป็นต้น, นา ปัจจัยเท่านั้นลงท้ายหมวดธาตุมี กี ธาตุเป็นต้น, ส่วน ปฺป และ ณฺหา ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี คห ธาตุเป็นต้น.

โอยิรา ตุ ตนาทิมฺหา เณ ณยา จ จุราทิโต

อคฺคหิตคฺคหเณน ปจฺจยา ทส ปญฺจ จ.

สำหรับ โอ และ ยิร ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี ตนุ ธาตุเป็นต้น, เณ, ณฺย ปัจจัยลงท้ายหมวดธาตุมี จุร ธาตุเป็นต้น. วิกรณปัจจัยมีทั้งหมด ๑๕ ตัวโดย การนับแล้วไม่นับซ้ำอีก.

หิยฺยตฺตนี สตฺตมี จ วตฺตมานา จ ปญฺจมี

จตสฺเสตา ปวุจฺจนฺติ สพฺพธาตุกนามิกา.

วิภัตติ ๔ หมวดเหล่านี้ คือ วัตตมานา, ปัญจมี, สัตตมี และหิยยัตตนี ชื่อว่า สัพพธาตุกะ.

เอเตสุ วิสเยเสฺวว อกาโร สุทฺธกตฺตริ

อญฺญตฺร ข ฉ สาทีหิ สหาปิ จุปลพฺภติ.

อ ปัจจัยย่อมลงในสุทธกัตตาในวิสัย[แห่งสัพพ-ธาตุกวิภัตติ]ดังกล่าวนี้ ย่อมมีได้โดยเว้นและประกอบ ร่วมกับธาตุนิทฏฐปัจจัยมี ข ฉ และ ส ปัจจัยเป็นต้น.

ภวติ โหติ สมฺโภติ เชติ ชยติ กายติ๑

เฑติ ยาติ อิติ เอติ อวติ โกติ สงฺกติ.

ภิกฺขติ ปิวติ ปาติ วเทติ วทตี อิติ

ภูวาทิธาตุรูปานิ ภวนฺตีติ ปกาสเย.

รูปของธาตุหมวดภูวาทิคณะ คือ ภวติ (ย่อมมี, ย่อม เป็น), โหติ (ย่อมมี, ย่อมเป็น), สมฺโภติ (ย่อม เป็นด้วย ดี), เชติ (ย่อมชนะ), ชยติ (ย่อมชนะ), กายติ (ย่อม กล่าว), เฑติ (ย่อมบินไป), ยาติ (ย่อมไป), อิติ (ย่อม ไป), เอติ (ย่อมมา), อวติ (ย่อมรักษา), โกติ (ย่อมกล่าว), สงฺกติ (ย่อมสงสัย), ภิกฺขติ (ย่อมขอ), ปิวติ (ย่อมดื่ม), ปาติ (ย่อมดื่ม), วเทติ (ย่อมกล่าว) เป็นต้น.

รุปิ “รุนฺธติ รุนฺธีติ รุนฺเธติ ปุน รุนฺธิติ

สุมฺโภติจฺจาทิรูปานิ รุธาทีนนฺติ ทีปเย.

รูปของธาตุหมวดรุธาทิคณะ คือ รุนฺธติ, รุนฺธิติ, รุนฺธีติ, รุนฺเธติ (ย่อมปิด), สุมฺโภติ (ย่อมปิด) เป็นต้น.

ทิพฺพติ สิพฺพติ เจว ยุชฺชติ วิชฺชติ ตถา

ฆายติ หายติจฺจาทิ รูปมาหุ ทิวาทินำ.

รูปของธาตุหมวดทิวาทิคณะ คือ ทิพฺพติ (ย่อมรุ่งโรจน์), สิพฺพติ (ย่อมเย็บ), ยุชฺชติ (ย่อมประกอบ), วิชฺชติ (ย่อม ปรากฏ), วายติ (ย่อมดม), หายติ (ย่อมเสื่อม) เป็นต้น.

สุโณติ จ สุณาติ จ วุโณติ จ วุณาติ จ

ปาปุณาติ หิโนตีติ อาทิรูปิ สุวาทินำ.

รูปของธาตุหมวดสุวาทิคณะ คือ สุโณติ, สุณาติ (ย่อมสดับ), วุโณติ, วุณาติ (ย่อมปิดกั้น), ปาปุณาติ (ย่อมถึง), หิโนติ (ย่อมเป็นไป) เป็นต้น.

กินาติ จ ชินาติ จ ธุนาติ จ มุนาติ จ

อสฺนาติจฺจาทิรูปญฺจ กฺยาทีนนฺติ วิภาวเย.

รูปของธาตุหมวดกิยาทิคณะ คือ กินาติ (ย่อมซื้อ), ชินาติ (ย่อมชนะ), ธุนาติ (ย่อมหวั่นไหว), มุนาติ (ย่อมรู้), อสฺนาติ (ย่อมกิน) เป็นต้น.

เฆปฺปติ ปฏิคฺคณฺหาติ สณฺหญฺจ สณฺหโกติ จ

กณฺหำ ตณฺหา จ ติณฺหุณฺห- มิจฺจาทิ จ คหาทินำ.

รูปของธาตุหมวดคหาทิคณะ คือ เฆปฺปติ (ย่อมถือ เอา), ปฏิคฺคณฺหาติ (ย่อมรับ), สณฺหำ (ละเอียด), สณฺหโก (สิ่งที่ละเอียดลึกซึ้ง), กณฺหำ (ดำ), ตณฺหา (ความอยาก), ติณฺหำ (คม), อุณฺหำ (ร้อน) เป็นต้น.

ตโนติ จ กโรติ จ กยิรติ สโนติ จ

สกฺโกตปฺโปติ ปปฺโปติจฺ- จาทิรูปิ ตนาทินำ.

รูปของธาตุหมวดตนาทิคณะ คือ ตโนติ (ย่อมขยาย), กโรติ (ย่อมกระทำ), กยิรติ (ย่อมทำ), สโนติ (ย่อมให้), สกฺโกติ (ย่อมสามารถ), อปฺโปติ (ย่อมถึง), ปปฺโปติ (ย่อม ถึง) เป็นต้น.

โจเรติ โจรยนฺเต จ จินฺเตติ จินฺตยนฺติ จ

มนฺเตติจฺจาทิกญฺจาปิ รูปมาหุ จุราทินฺ.

รูปของธาตุหมวดจุราทิคณะ คือ โจเรติ, โจรยนฺเต (ย่อมขโมย), จินฺเตติ, จินฺตยติ (ย่อมคิด), มนฺเตติ (ย่อมปรึกษา) เป็นต้น.

วิกรณวเสเนวํ รูปเภโท ปกาสิโต

ธาตูนํ ธาตุเภทาทิ- กุสลสฺส มตานุโค.

ข้าพเจ้าแสดงประเภทแห่งรูปของธาตุทั้งหลายโดย เนื่องด้วยวิกรณปัจจัย ซึ่งคล้อยตามมติขอพระศาสดาผู้ทรงฉลาดในประเภทแห่งธาตุเป็นต้น.

กิริยาย ธารณโต ธาตโว เอกธา มตา

ทฺวิธาปิ จ ปวุจฺจนฺติ สกมฺมากมฺมโต ปน.

ธาตุมีอย่างเดียวเพราะทรงกิริยาไว้ และมี ๒ อย่าง โดยเป็นสกรรมกธาตุและอกรรมกธาตุ.

ตตฺถ สกมฺมกา นาม คมิภกฺขาทยา สิยุ.

จาสาทโย อกมฺมา จ อุปสคฺคํ วินา วเท.

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น สกรรมกธาตุมี คมุ และ ภกฺข ธาตุเป็นต้น ส่วนอกรรมกธาตุมี จา และ สา ธาตุ เป็นต้นโดยปราศจากอุปสรรค.

สกมฺมกากมฺมภูเต ทิวุ อิจฺจาทโย ปุน

คเหตฺวาน ติธา โหนฺติ เอวญฺจาปิ วิภาวเย.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่างโดยประมวล ทิวุ ธาตุ เป็นต้นที่เป็นทั้งสกรรมกธาตุและอกรรมกธาตุ.

สกมฺมเก ทฺวิธา ภิตฺวา เอกกมฺมทฺวิกมฺมโต

อกมฺมเกหิ สทฺธึ เต ติวิธาปิ ภวนฺติ หิ.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่างโดยการจำแนกสกรรมก-ธาตุเป็น ๒ ประเภท คือ เอกกรรมกธาตุ และทวิ-กรรมกธาตุกับด้วยอกรรมกธาตุ.

อกมฺมกา รุตาเยว เอกกมฺมา คมาทโย

โหนฺติ ทฺวิกมฺมกา นาม ทุหิกรวหาทโย.

อกรรมกธาตุ คือธาตุที่กล่าวมาแล้ว[ฐา, สา เป็นต้น] เอกกรรมกธาตุ คือ คมุ ธาตุเป็นต้น ส่วนทวิกรรมก-ธาตุ คือ ทุห, กร และ วห ธาตุเป็นต้น.

สกมฺมากมฺมกตฺตมฺหิ ธาตูนมุปสคฺคโต

นิยโม นตฺถิ โส ตสฺมา น มยา เอตฺถ วุจฺจติ.

ความแน่นอนของธาตุในความเป็นสกรรมกธาตุ หรืออกรรมกธาตุเพราะอุปสรรคหามีไม่ ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงไม่กล่าวถึงความแน่นอนนั้นไว้ในคัมภีร์นี้.

เอกฏฺฐานา คมิจฺจาที ทฺวิฏฺฐานา ภูปจาทโย

ติฏฺฐานา สฺวาทโย เอวํ ฐานโตปิ ติธา มตา.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่างโดยฐานะ คือ คมุ ธาตุ เป็นต้นมีฐานะเดียว[คือภูวาทิคณะ] ภู และ ปจ ธาตุ เป็นต้นมีฐานะสอง[คือ ภู ธาตุเป็นภูวาทิคณะและ จุราทิคณะ ส่วน ปจ ธาตุเป็นภูวาทิคณะและทิวาทิ-คณะ] สุ ธาตุเป็นต้นมีฐานะสาม[คือภูวาทิคณะ, ทิวาทิคณะและสฺวาทิคณะ].

คุปาทโย นิโยเคน อาขฺยาตตฺเต สวุทฺธิกา

วจ ตุราทโย น หิ วุทฺธิกา การิตํ วินา.

ขิ ชิ อิจฺจาทโย ธาตู สวุทฺธาวุทฺธิกา มตา

อิติ วุทฺธิวเสนาปิ ติวิโธ ธาตุสงฺคโห.

การประมวลธาตุมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยการพฤทธิ์ คือ คุป ธาตุเป็นต้นมีการพฤทธิ์เสมอเมื่อเป็น บท อาขยาต[ถ้า คุป ธาตุเป็นอาขยาตต้องมีการพฤทธิ์ เสมอ เช่น โคเปติ ถ้าเป็นบทกิตก์ก็มีรูปที่พฤทธิ์หรือไม่พฤทธิ์ทั้งสองอย่าง เช่น คุปิต, โคปิต] ธาตุ คือ วจ และ ตุร เป็นต้นไม่พฤทธิ์เมื่อปราศจากการิต-ปัจจัย ส่วนธาตุ คือ ขิ และ ชิ เป็นต้นมีการพฤทธิ์และ ไม่พฤทธิ์ทั้งสองอย่าง.

อลุตฺตวิกรณา จ ลุตฺตวิกรณา ตถา

ลุตฺตาลุตฺตวิกรณา เอวมฺปิ ติวิธา สิยุ.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่าง คือ ธาตุที่ไม่ลบวิกรณ-ปัจจัย, ธาตุที่ลบวิกรณปัจจัย และธาตุที่ลบและไม่ลบ วิกรณปัจจัย.

ตตฺราลุตฺตวิกรณา คมิ รุธิ ทิวาทโย

ปาภาทโย ชินิจฺจาที กมโต อิตเร สิยุ.

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น ธาตุที่ไม่ลบวิกรณปัจจัย คือ คมุ, รุธ และ ทิวุ ธาตุเป็นต้น ธาตุเหล่าอื่นตามลำดับ คือ ปา และ ภา เป็นต้น[เป็นธาตุลบวิกรณปัจจัย] และ ชิ ธาตุเป็นต้น[เป็นธาตุที่ลบและไม่ลบวิกรณปัจจัย เช่น ชยติ, นยติ เป็นรูปลบวิกรณปัจจัย ส่วนรูปว่า ชินาติ เป็นรูปไม่ลบวิกรณปัจจัย].

สุทฺธสฺสรา เอกสฺสรา ตถาเนกสฺสราติ จ

ติธา ภวนฺติ ยูยาตา- ปาภาลาที กราทโย.

อีกนัยหนึ่ง ธาตุมี ๓ อย่าง คือ ธาตุที่มีสระล้วน เช่น อิ, อุ ธาตุ, ธาตุที่มีสระ ๑ ตัว เช่น ยา, ตา, ปา, ภา, ลา ธาตุ และธาตุที่มีสระหลายตัว เช่น กร ธาตุ.

จตุธาทินโย จาปิ ลพฺภมานวเสน จ

คเหตพฺโพ นยญฺญูหิ ยถาวุตฺตานุสารโต.

บัณฑิตผู้รู้นัยพึงถือเอานัยที่ธาตุมี ๔ อย่างเป็นต้น โดยเนื่องด้วยธาตุที่ปรากฏ[หลายคณะ]โดยคล้อย ตามข้อความที่กล่าวมาแล้ว.

ปุน สุทฺธสฺสรา ธาตู เอกสฺสรา จ สตฺตธา

อาอิวณฺณอุวณฺณนฺต- เอโอนฺตวสา มตา.

อวณฺณิวณฺณุวณฺณนฺเต- การนฺตานํ วเสน เว

อเนกสฺสรธาตู จ สตฺตธาว ปกิตฺติตา.

เอวํ ปนฺนรสธาปิ ธาตูนมิธ สงฺคโห

ตปฺปเภทำ ปกาเสยฺยุ อิอุอิจฺจาทินา วิทู.

อีกนัยหนึ่ง การประมวลธาตุมี ๑๕ อย่าง คือ ธาตุที่มี สระล้วน, ธาตุที่มีสระ ๑ ตัวซึ่งจำแนกออกเป็น ๗ ประเภทโดยมีสระท้าย คือ อา, อิวัณณะ, อุวัณณะ, เอ และ โอ พร้อมด้วยธาตุที่มีสระหลายตัวซึ่งจำ แนกเป็น ๗ ประเภทโดยมีสระท้าย คือ อวัณณะ, อิวัณณะ, อุวัณณะ และ เอ

ผู้มีปัญญาพึงแสดง ประเภทดังกล่าวด้วยธาตุ คือ อิ ธาตุ และ อุ ธาตุ เป็นต้น.

ธาตุ ๑๕ กลุ่ม

ตตฺร “อิ คติยำ, อิ อชฺฌยเน, อุ สทฺเท อิจฺเจเต สุทฺธสฺสรา ธาตโว. ยา รา ลา อิจฺจาทโย เอกสฺสรา อาการนฺตา. ขิ ชิ นิอิจฺจาทโย เอกสฺสรา อิการนฺตา. ปี อิจฺจาทโย เอกสฺสรา อีการนฺตา. ขุ ทุ กุ อิจฺจาทโย เอกสฺสรา อุการนฺตา, ภู หู อิจฺจาทโย เอกสฺสรา อูการนฺตา. เข เช เส อิจฺจาทโย เอกสฺสรา เอการนฺตา. โส อิจฺจาทโย เอกสฺสรา โอการนฺตา.

กร ปจ สงฺคาม อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อการนฺตา, โอมา อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อาการนฺตา, สกิ อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อิการนฺตา. จกฺขี อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อีการนฺตา. อนฺธุ อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อุการนฺตา. กกฺขู อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา อูการนฺตา. คิเล มิเล อิจฺจาทโย อเนกสฺสรา เอการนฺตาติ เอวำ ปนฺนรสวิเธน ธาตุสงฺคโห.

ธาตุ มี ๑๕ กลุ่ม ดังนี้:-

๑. ธาตุพยางค์เดียวมีสระล้วนๆ เช่น อิ คติยำ (ไป, ถึง, เป็นไป), อิ อชฺฌยเน (สวด, สาธยาย), อุ สทฺเท (ออกเสียง, กล่าว, พูด).

๒. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ อา เป็นที่สุด เช่น ยา, รา, ลา

๓. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ อิ เป็นที่สุด เช่น ขิ, ชิ, นิ

๔. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ อี เป็นที่สุด เช่น ปี

๕. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น ขุ, ทุ, กุ

๖. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ อู เป็นที่สุด เช่น ภู, หู

๗. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ เอ เป็นที่สุด เช่น เข, เช, เส

๘. ธาตุพยางค์เดียวมีสระ โอ เป็นที่สุด เช่น โส

๙. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อ เป็นที่สุด เช่น กร, ปจ, สงฺคาม

๑๐. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อา เป็นที่สุด เช่น โอมา

๑๑. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อิ เป็นที่สุด เช่น สกิ

๑๒. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อี เป็นที่สุด เช่น จกฺขี

๑๓. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อุ เป็นที่สุด เช่น อนฺธุ

๑๔. ธาตุหลายพยางค์มีสระ อู เป็นที่สุด เช่น กกฺขู

๑๕. ธาตุหลายพยางค์มีสระ เอ เป็นที่สุด เช่น คิเล, มิเล

อถ เตตฺตึสวิเธนปิ ธาตุสงฺคโห ภวติ. กถํ?

ธาตู สุทฺธสฺสรา เจว ปุน เจกสฺสราปิ จ
กการนฺตา ขการนฺตา คนฺตา ฆนฺตา จ ธาตโว.
จการนฺตา ฉการนฺตา ชนฺตา ฌนฺตา จ ญนฺตกา
ฏการนฺตา ฐการนฺตา ฑนฺตา ฒนฺตา จ ณนฺตกา.
ตนฺตา เจว ตถา ถนฺตา ทนฺตา ธนฺตา จ นนฺตกา
ปนฺตา ผนฺตา พการนฺตา ภนฺตา มนฺตา จ ยนฺตกา.
รนฺตา ลนฺตา วการนฺตา สนฺตา หนฺตา จ พินฺตกา
อิติ เตตฺตึสธา เญยฺโย ธาตูนมิธ สงฺคโห.
มเต สตฺถุสฺส ฆณฬา ปทาทิมฺหิ น ทิสฺสเร
เตเนกสฺสรธาตูสุ ฆณฬา น กถียเร.
อิการนฺตติการนฺต- วเสน ตุ ยถารหํ
นามํ สมฺโภติ ธาตูนํ อิ ติปฺปจฺจยโยคโต.
ปจิ ภิกฺขิ ฉิทิ ขาทิ กโรติ ภวติ คมิ
คติคจฺฉติโหตีติ อาทิโวหารมุทฺธเร.

เอวํ เตตฺตึสเภเทหิ คหิเตสุ นิขิเลสุ ธาตูสุ

นอกจากนั้น การประมวลธาตุมีได้โดยประเภท ๓๓ คือ

๑. ธาตุที่เป็นสระล้วน
๒. ธาตุที่มีสระตัวเดียว
๓. ธาตุที่มี ก อักษรอยู่ท้าย
๔. ธาตุที่มี ข อักษรอยู่ท้าย
๕. ธาตุที่มี ค อักษรอยู่ท้าย
๖. ธาตุที่มี ฆ อักษรอยู่ท้าย
๗. ธาตุที่มี จ อักษรอยู่ท้าย
๘. ธาตุที่มี ฉ อักษรอยู่ท้าย
๙. ธาตุที่มี ช อักษรอยู่ท้าย
๑๐. ธาตุที่มี ฌ อักษรอยู่ท้าย
๑๑. ธาตุที่มี ญ อักษรอยู่ท้าย
๑๒. ธาตุที่มี ฏ อักษรอยู่ท้าย

๑๓. ธาตุที่มี ฆ อักษรอยู่ท้าย
๑๔. ธาตุที่มี ฑ อักษรอยู่ท้าย
๑๕. ธาตุที่มี ฒ อักษรอยู่ท้าย
๑๖. ธาตุที่มี ณ อักษรอยู่ท้าย
๑๗. ธาตุที่มี ต อักษรอยู่ท้าย
๑๘. ธาตุที่มี ถ อักษรอยู่ท้าย
๑๙. ธาตุที่มี ท อักษรอยู่ท้าย
๒๐. ธาตุที่มี ธ อักษรอยู่ท้าย
๒๑. ธาตุที่มี น อักษรอยู่ท้าย
๒๒. ธาตุที่มี ป อักษรอยู่ท้าย
๒๓. ธาตุที่มี ผ อักษรอยู่ท้าย
๒๔. ธาตุที่มี พ อักษรอยู่ท้าย
๒๕. ธาตุที่มี ภ อักษรอยู่ท้าย
๒๖. ธาตุที่มี ม อักษรอยู่ท้าย
๒๗. ธาตุที่มี ย อักษรอยู่ท้าย
๒๘. ธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย
๒๙. ธาตุที่มี ล อักษรอยู่ท้าย
๓๐. ธาตุที่มี ว อักษรอยู่ท้าย
๓๑. ธาตุที่มี ส อักษรอยู่ท้าย
๓๒. ธาตุที่มี ห อักษรอยู่ท้าย
๓๓. ธาตุที่มี ฬ อักษรอยู่ท้าย

พึงทราบการประมวลธาตุไว้ ๓๓ ประเภทในที่นี้อย่างนี้.

ในพระบาลีของพระศาสดา อักษร คือ ฒ, ณ, ฬ ย่อม ไม่มีปรากฏในเบื้องต้นของบท ดังนั้น จึงไม่กล่าวถึง ฒ, ณ, ฬ ไว้ในธาตุที่มีสระหลายตัว.

ชื่อ[พิเศษ]ของธาตุทั้งหลาย ย่อมมีได้ตามสมควร โดยความเป็นธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้ายและมี ติ อักษร อยู่ท้าย เพราะการประกอบกับ อิ และ ติ ปัจจัย พึง แสดงอุทาหรณ์เป็นต้นว่า ปจิ (ปจ ธาตุ), ภิกฺขิ (ภิกฺข ธาตุ), ฉิทิ (ฉิท ธาตุ), ขาทิ (ขาท ธาตุ), กโรติ (กร ธาตุ), ภวติ (ภู ธาตุ), คมุ (คมุ ธาตุ), คติ (คมุ ธาตุ), คจฺฉติ (คมุ ธาตุ), โหติ (หู ธาตุ).

วินิจฉัยศัพท์ต่าง ๆ

สหหึสอีหวสา สีหสทฺทคตึ วเท
สหนโต หนนโต สีโหติ หิ ครู วทุ.

ตถา หิ สีโห วาตาตปาทิปริสฺสยมฺปิ สหติ, “กึ เม พหูหิ ฆาติเตหีติ อตฺตโน โคจรตฺถาย ขุทฺทเก ปาเณ อคณฺหนฺโต, “มาหำ ขุทฺทเก ปาเณ วิสมคเต สงฺฆาตำ อาปาเทสินฺติ อนุทฺทย-วเสน สหิตพฺเพ ขุทฺทกสตฺเตปิ สหติ. หึสิตพฺเพ ปน กายูปปนฺเน สูกรมหึสาทโย สตฺเต หึสติ, ตสฺมาปิ “สีโหติ วุจฺจติ. ยถา ปน กนฺตนฏฺเจน อาทิอนฺตวิปลฺลาสโต ตกฺกำ วุจฺจติ, เอวำ หึสนฏฺเจนปิ สีโหติ เวทิตพฺโพ. อถ วา สพฺพิริยาปเถสุ ทฬฺหวิริยตฺตา สุฏฺฐุ อีหตีติ สีโห. วุตฺตญฺหิ

ยถา สีโห มิคราชา นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม

อลีนวิริโย โหติ ปคฺคหิตมโน สทาติ.1

อปโร นโย-

สหนา จ หึสนา จ ตถา สีฆชวตฺตโต

สีโห อิจฺจปิ ภาเสยฺย สกฺยสีหสฺส สาสเน.2

วุตฺตญฺหิ สุตฺตนิปาตฏฺฐกถายำ “สหนา จ หนนา จ สีฆชวตฺตา จ สีโหติ.

วินิจฉัย สีห ศัพท์

นักไวยากรณ์กล่าวว่า สีห ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก สห ธาตุ, หึส ธาตุ และ อีห ธาตุ. ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า ชื่อว่า สีห เพราะอดทนและเบียดเบียน.

จริงอย่างนั้น ราชสีห์ ชื่อว่า สีห เพราะอดทนแม้อันตรายมีลมและแดดเป็นต้น คือ ไม่จับสัตว์ที่มีตัวเล็กเป็นอาหารของตนด้วยคิดว่า "จะมีประโยชน์อะไรด้วยสัตว์จำนวน มากอันเราฆ่าแล้ว" ย่อมอดทนแม้ในสัตว์ที่มีตัวเล็กที่ตนควรอดทนโดยอาศัยความเอ็นดูว่า "เราอย่าได้ฆ่าสัตว์ที่มีตัวเล็กผู้ถึงความไม่เท่าเทียมกันเลย"

อนึ่ง ราชสีห์ ชื่อว่า สีห เพราะเบียดเบียนสัตว์ที่มีตัวใหญ่มีหมูและกระบือเป็นต้น ที่ตนควรเบียดเบียน. เหมือนอย่างว่า ท่านเรียกว่า ตกฺก (เปรียง) เพราะอรรถว่าปรารถนา, ด้วยการสลับอักษรหน้าเป็นหลังฉันใด[สลับคำว่า กนฺต เป็น ตกฺก]. พึงทราบว่า สีห เพราะ อรรถว่าเบียดเบียนโดยการสลับอักษรหน้าเป็นหลังฉันนั้น[สลับคำว่า หึสี เป็น สีห]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สีห เพราะพยายามด้วยดีเนื่องจากมีความเพียรมั่นคงในทุก อิริยาบถ. สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ยถา สีโห มิคราชา นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม

อลีนวิริโย โหติ ปคฺคหิตมโน สทา.

อุปมาว่าสีหมฤคราช มีความเพียรไม่ย่อหย่อน ในการนั่ง, การยืนและการย่างกราย ประคองใจ ไว้ทุกเมื่อ.

สหนา จ หึสนา จ ตถา สีฆชวตฺตโต

สีโห อิจฺจปิ ภาเสยฺย สกฺยสีหสฺส สาสเน.

พึงกล่าวว่า ชื่อว่า สีห ในพระศาสนาของพระสักย-สีหะ เพราะอดทน, เพราะเบียดเบียน และเพราะไปอย่างรวดเร็ว.

สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาสุตตนิบาตว่า ชื่อว่า สีห เพราะอดทน, เพราะเบียดเบียน และเพราะไปได้อย่างรวดเร็ว.

อัตถุทธาระของ สีห ศัพท์

อิทานิ ตทตฺถุทฺธาโร วุจฺจเต, สีหสทฺโท3 “สีโห ภิกฺขเว มิคราชาติอาทีสุ มิคราเช อาคโต. “อถ โข สีโห เสนาปติ เยน ภควา เตนุปสงฺกมีติอาทีสุ ปญฺญตฺติยํ. “สีโหติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสาติอาทีสุ ตถาคเต. ตตฺถ ตถาคเต สทิส-กปฺปนาย อาคโต. เอตฺเถตํ วุจฺจติ-

สีเห ปญฺญตฺติยญฺจาปิ พุทฺเธ อปฺปฏิปุคฺคเล

อิเมสุ ตีสุ อตฺเถสุ สีหสทฺโท ปวตฺตติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงอัตถุทธาระของ สีห ศัพท์นั้น.

สีห ศัพท์มีอรรถดังนี้:-

อรรถมิคราช (พญาเนื้อ)

ตัวอย่างเช่น

สีโห ภิกฺขเว มิคราชา4

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สีหะผู้เป็นพญาเนื้อ

อรรถปญฺญตฺติ (บัญญัติ)

ตัวอย่างเช่น

อถ โข สีโห เสนาปติ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ5

ครั้งนั้นแล สีหเสนาบดีเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ

อรรถตถาคต (พระตถาคต)

ตัวอย่างเช่น

สีโหติ โข ภิกฺขเว ตถาคตสฺเสตํ อธิวจนํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส6

ภิกษุทั้งหลาย คำว่า สีห นั่นเป็นชื่อของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ในตัวอย่างนั้น สีห ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "ตถาคต" ด้วยการดำริความเสมอกัน (สทิสูปจาระ = สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน). ในเรื่องนี้ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้:-

สีห ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ พญาเนื้อ, บัญญัติและ พระพุทธเจ้าผู้หาบุคคลเปรียบมิได้.

วินิจฉัย รูป ศัพท์

รูปิรุปฺปติธาตูหิ๑ รูปสทฺทคตึ วเท

“รูปยติ รุปฺปตีติ วตฺวา นิพฺพจนทฺวยํ.

วุตฺตญฺเหตํ ครูหิ “รูปยตีติ รูปี, วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติ อตฺโถติ.7 วุตฺตมฺปิ เจตํ “รูปนฺติ เกนฏฺเฐน รูปี? รุปฺปนฏฺเฐนาติ. ภควตา ปเนตํ วุตฺตํ “กิญฺจ ภิกฺขเว รูปี วเทถ, รุปฺปตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติ. เกน รุปฺปติ, สีเตนปิ รุปฺปตีติ8 วิตฺถาโร. อตฺถุทฺธาโร9 ปนสฺส เหฏฺฐา วุตฺโตว.

นักไวยากรณ์กล่าวว่า รูป ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก รูป, รุปฺป ธาตุ และได้แสดงรูปวิเคราะห์ไว้ ๒ รูป คือ รูปยติ และ รุปฺปติ.

สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า "ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า แสดงหมาย ความว่า แสดงสภาพที่เกิดขึ้นในใจอันถึงความแปรปรวนแห่งผิวพรรณ". สมดังคำที่กล่าว ไว้ว่า "บทว่า รูปี มีคำถามว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถอะไร. ตอบว่า ชื่อว่า รูป เพราะอรรถว่า แปรปรวน. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้ไว้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุใด จึงเรียกว่ารูป. ภิกษุทั้งหลาย เพราะแปรปรวนจึงเรียกว่ารูป. แปรปรวนเพราะอะไร, แปร ปรวนเพราะเย็นบ้าง" ดังนี้เป็นต้น. ส่วนอัตถุทธาระของ รูป ศัพท์ได้กล่าวมาแล้ว

วินิจฉัย สมุทฺท ศัพท์

ปสวเตมนตฺเถน ธาตุนา อุทินา ปน

สมุทฺทสทฺทนิปฺผตฺตี วเทยฺย มติมา นโร.

เอตฺถ หิ สมุทฺโทติ อฏฺฐหิ อจฺฉริยพฺภุตธมฺเมหิ สมนฺนาคตตฺตา สมุทฺทติ อตฺตสนฺ-นิสฺสิตานํ มจฺฉมกราทีนํ ปีติโสมนสฺสํ ปสวติ ชเนตีติ สมุทฺโท. อยมสฺมากํ ขนฺติ. อฏฺฐกถาจริยา ปน “สมุทฺทนฏฺเฐน สมุทฺโท, กิเลทนฏฺเฐน เตมนฏฺเฐนาติ วุตฺตํ โหตีติ 10วทนฺติ. มิลินฺทปญฺเห ปน อายสฺมา นาคเสโน “ภนฺเต นาคเสน สมุทฺโท สมุทฺโทติ วุจฺจติ, เกน การเณน อาปี อุทกํ สมุทฺโทติ วุจฺจตีติ มิลินฺเทน รญฺญา ปุฏฺโฐ อาห “ยตฺตกํ มหาราช อุทกํ, ตตฺตกํ โลณํ, ยตฺตกํ โลณํ, ตตฺตกํ อุทกํ, อุทกสมตฺตา สมุทฺโทติ วุจฺจตีติ. ตทา รญฺญา มิลินฺเทน “กลฺโลสิ ภนฺเต นาคเสนาติ11วุตฺตํ. เอตฺถ หิ สมํ อุทเกน โลณํ เอตฺถาติ สมุทฺโทติ นิพฺพจนํ เวทิตพฺพํ “นีโลทนฺติ-อาทีสุ 12 วิย. ตตฺถ ภทนฺตนาคเสนมตญฺจ อมฺหากํ มตญฺจ ปกติสมุทฺทํ สนฺธาย วุตฺตตฺตา น วิรุชฺฌติ, อฏฺฐกถาจริยานํ มตมฺปิ “ตณฺหาสมุทฺโทติ 13จ “สมุทฺโทเปโสติ 14จ อาคตานิ สมุทฺท-สริกฺขกานิ จ ตณฺหาจกฺขุโสตาทีนิ สนฺธาย วุตฺตตฺตา น วิรุชฺฌตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

บัณฑิตกล่าวว่า สมุทฺท ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก อุทิ ธาตุที่มีอรรถว่า ปสว (หลั่ง), เตมน (เปียก, ชุ่ม).

ก็ในที่นี้ บทว่า สมุทฺโท มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สมุทฺท เพราะมีสภาพหลั่ง คือทำให้ เกิดปีติและโสมนัสแก่ปลาและมังกรเป็นต้นผู้อาศัยตนเนื่องจากประกอบพร้อมด้วยสภาพที่น่า อัศจรรย์ไม่เคยมีมาก่อน ๘ อย่าง. รูปวิเคราะห์นี้ เป็นความเห็นของข้าพเจ้า. ส่วนพระอรรถ กถาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า "ชื่อว่า สมุทฺท เพราะอรรถว่าเปียกชุ่ม กล่าวคือเพราะอรรถว่า ชุ่มโชก". แต่ในคัมภีร์มิลินทปัญหา ท่านพระนาคเสนผู้อันพระยามิลินท์ถามแล้วว่า "ข้าแต่ พระนาคเสนผู้เจริญ ที่เรียกว่า สมุทร, สมุทร. เพราะเหตุไร (น้ำ) จึงเรียกว่า สมุทร" กล่าว แล้วว่า "ดูก่อนมหาบพิตร น้ำมีจำนวนเท่าใด เกลือมีจำนวนเท่านั้น, เกลือมีจำนวน

เท่าใด น้ำมีจำนวนเท่านั้น, น้ำเรียกว่า สมุทร เพราะมีเกลือเสมอกับน้ำ. ในกาลนั้น พระยามิลินท์ ตรัสว่า "ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ ท่านแก้ปัญหาได้"๑

ก็ในความหมายนี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า "ชื่อว่า สมุทฺท เพราะเป็นที่มีเกลือกับน้ำ เท่ากันเหมือนในคำว่า นีโลทำ (น้ำสีเขียวคราม) เป็นต้น. พึงทราบว่า "มติของพระนาคเสน ผู้เจริญในมิลินทปัญหานั้น และมติของข้าพเจ้า ไม่ขัดแย้งกัน เพราะท่านกล่าวหมายเอา ปกติสมุทร, แม้มติของพระอรรถกถาจารย์ ก็ไม่ขัดแย้ง เพราะท่านกล่าวหมายเอาตัณหา จักขุและโสตะเป็นต้นอันเปรียบด้วยสมุทร ดังสาธกในพระบาลีว่า ตณฺหาสมุทฺโท (ตัณหา เหมือนสมุทร) และว่า สมุทฺโทเปโส (ปสาทรูปนี้ ชื่อว่าสมุทรบ้าง)

วินิจฉัย ขนฺธ ศัพท์

ขาทธาตุวสา จาปิ ขนุธาตุวเสน วา

ขนิโต วาปิ ธาตุมฺหา ธาโต ขีปุพฺพโตปิ วา

ขนฺธสทฺทสฺส นิปฺผตฺติ สทฺทกฺขนฺธวิทู วเท.

ตตฺถ “สีขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปิ ทุกฺขาติ วจนโต สยมฺปิ ทุกฺขธมฺโมเยว สมาโน ชาติชราพฺยาธิมรณทุกฺขาทีหิ อเนเกหิ ทุกฺเขหิ ขชฺชติ ขาทิยตีติ ขนฺโธ, เตเหว ทุกฺเขหิ ขญฺญติ อวทาริยตีติปิ ขนฺโธ, ขนิยติ ปริขญฺญตีติปิ ขนฺโธ, อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา ตุจฺฉตฺตา ขีๆ สุญฺญาการำ ธาเรตีติปิ ขนฺโธ, รูปกฺขนฺธาทิ.

ผู้เชี่ยวชาญเรื่อง ขนฺธ ศัพท์กล่าวว่า ขนฺธ ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก ขาท ธาตุบ้าง, ขนุ ธาตุบ้าง, ขน ธาตุบ้าง, ธา ธาตุมี ขีๆ เป็นบทหน้าบ้าง.

บรรดาธาตุเหล่านั้น:-

ชื่อว่า ขนฺธ เพราะอรรถว่าถูกเคี้ยวกินโดยความทุกข์มากเป็นอเนกมีทุกข์คือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายเป็นต้นในเมื่อทุกขธรรมปรากฏอยู่เอง เพราะ มีพระพุทธดำรัสว่า สีขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธาปิ ทุกฺขา15 (โดยสังเขป แม้อุปาทานขันธ์ ๕ ก็เป็นทุกข์) หรือชื่อว่า ขนฺธ เพราะอรรถว่าถูกความทุกข์เหล่านั้น ขุดทำลาย หรือชื่อว่า ขนฺธ เพราะอรรถว่าขุดรอบด้าน หรือชื่อว่า ขนฺธ เพราะทรงอาการอันว่างเปล่าไว้ เนื่องจาก เป็นสภาพว่างเปล่าโดยความเป็นตนและของตน หมายถึงขันธ์มีรูปขันธ์เป็นต้น

อัตถุทธาระของ ขนฺธ ศัพท์

อตฺถุทฺธารโต ปน -

ขนฺธสทฺโท16 ราสิคุณ- ปณฺณตฺตีสุ จ รูฬฺหิยำ

โกฏฺฐาเส เจว อำเส จ วตฺตตีติ วิภาวเย.

วุตฺตญฺเหตำ สมฺโมหวิโนทนิยำ วิภงฺคฏฺฐกถายำ- ขนฺธสทฺโท สมฺพหุเลสุ ฐาเนสุ นิปตฺติ ราสิมฺหิ คุเณ ปณฺณตฺติยำ รูฬฺหิยนฺติ.

“เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท น สุกรำ อุทกสฺส ปมาณำ คเหตุ “เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสตานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสหสฺสานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสตสหสฺสานีติ วา, อถ โข อสงฺเขยฺโย อปฺปเมยฺโย มหาอุทกกฺ-ขนฺโธตฺเวว สงฺขำ คจฺฉตีติอาทีสุ หิ ราสิโต ขนฺโธ นาม. น หิ ปริตฺตกำ

อุทกำ อุทกกฺขนฺโธติ วุจฺจติ, พหุกเมว วุจฺจติ, ตถา น ปริตฺตกำ รโช รชกฺขนฺโธ, น อปฺปมตฺตกา คาโว ควกฺขนฺโธ, น อปฺป-มตฺตกำ พลำ พลกฺขนฺโธ, น อปฺปมตฺตกำ ปุญฺญ ปุญฺญกฺขนฺโธติ วุจฺจติ. พหุกเมว หิ รโช รชกฺขนฺโธ, พหุกา จ ควาทโย ควกฺขนฺโธ, พลกฺขนฺโธ, ปุญฺญกฺขนฺโธติ วุจฺจนฺติ. “สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺ-ขนฺโธติอาทีสุ ปน คุณโต ขนฺโธ นาม. “อทฺทสา โข ภควา มหนฺตำ ทารุกฺขนฺธำ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมานนฺติ เอตฺถ ปญฺญตฺติโต ขนฺโธ นาม. “ยำ จิตฺตำ มโน มานสำ ฯเปฯ วิญฺญาณำ วิญฺญาณกฺขนฺโธติอาทีสุ รูฬฺหิโต ขนฺโธ นาม.

สฺวายมิธ ราสิโต อธิปฺเปโต. อยญฺหิ ขนฺธฏฺโฐ นาม ปิณฺฑฏฺโฐ ปูคฏฺโฐ ฆฏฏฺโฐ ราสฏฺโฐ, ตสฺมา ราสิลกฺขณา ขนฺธาติ เวทิตพฺพา. โกฏฺฐาสฏฺฐาติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ. โลกสฺมิญฺหิ อิณำ คเหตฺวา โจทิยมานา “ทฺวีหิ ขนฺเธหิ ทสฺสาม, ตีหิ ขนฺเธหิ ทสฺสามาติ วทนฺติ. อิติ โกฏฺฐาสลกฺขณา ขนฺธาติปิ วตฺตุ วฏฺฏติ. เอวเมตฺถ “รูปกฺขนฺโธติ รูปราสิ รูปโกฏฺฐาโส, เวทนากฺขนฺโธติ เวทนา-ราสิ เวทนาโกฏฺฐาโสติ อิมินา นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ. “ขนฺเธ ภารำ. ขนฺธโต โอตาเรติ, มหาหนุ อุสภกฺขนฺโธติอาทีสุ ปน อำโส “ขนฺโธติ วุจฺจติ.

แต่ว่าโดยอัตถุทธาระ

บัณฑิตพึงแสดงว่า ขนฺธ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถ ว่า ราสิ (กอง), คุณ (ความดี), ปณฺณตฺติ (บัญญัติ), รูฬฺหิ (สำนวน) โกฏฺฐาส (ส่วน) และ อำส (ไหล่).

สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในวิภังค์อรรถกถาสัมโมหวิโนทนีว่า ขนฺธ ศัพท์ มีใช้ในฐานะ เป็นจำนวนมาก คือ ราสิ (กอง), คุณ (ความดี), ปณฺณตฺติ (บัญญัติ),รูฬฺหิ (สำนวน)

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ ขนฺธ ศัพท์

อรรถราสิ (กอง)

ตัวอย่างเช่น

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท น สุกรำ อุทกสฺส ปมาณำ คเหตุ “เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสตานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสหสฺสานีติ วา เอตฺตกานิ อุทกาฬฺหกสตสหสฺสานีติ วา, อถ โข อสงฺเขยฺโย อปฺปเมยฺโย มหาอุทกกฺ-ขนฺโธตฺเวว สงฺขำ คจฺฉติ17

ภิกษุทั้งหลาย การถือเอาประมาณน้ำในมหาสมุทรว่า "น้ำประมาณเท่านี้อาฬหกะ" ก็ดี "น้ำประมาณเท่านี้ร้อยอาฬหกะ" ก็ดี "น้ำประมาณเท่านี้พันอาฬหกะ" ก็ดี "น้ำประมาณ เท่านี้แสนอาฬหกะ" ก็ดี มิใช่ทำได้ง่าย, ที่แท้น้ำนั้น นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับ ว่ากองน้ำใหญ่ แม้ฉันใด

ความจริงน้ำที่มีปริมาณน้อย ไม่เรียกว่าห้วงน้ำ, น้ำที่มีปริมาณมาก เรียกว่า ห้วงน้ำ. โดยทำนองเดียวกัน ธุลีที่มีปริมาณน้อย ไม่เรียกว่ากองธุลี. วัวที่มีจำนวนน้อย ไม่เรียกว่า ฝูงวัว. กำลังเล็กน้อย ไม่เรียกว่ากองกำลัง. บุญอันมีประมาณน้อย ไม่เรียกว่ากองบุญ. โดย แท้จริงแล้ว ธุลีที่มีปริมาณมากเท่านั้น เรียกว่า กองธุลี, อนึ่ง สัตว์มีวัวเป็นต้นที่มีจำนวน มาก เรียกว่าฝูงวัว, [กำลังมากเรียกว่า]กองกำลัง, [บุญมีประมาณมากเรียกว่า]กองบุญ

อรรถคุณ (ความดี)

ตัวอย่างเช่น

สีลกฺขนฺโธ สมาธิกฺขนฺโธ18

คุณคือศีล, คุณคือสมาธิ

อรรถปณฺณตฺติ (บัญญัติ)

ตัวอย่างเช่น

อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธํ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมานํ19

พระผู้มีพระภาค ได้ทอดพระเนตรท่อนไม้ใหญ่ถูกกระแสน้ำในแม่น้ำคงคาพัดไป

อรรถรูฬฺหิ (สำนวน)

ตัวอย่างเช่น

ยํ จิตฺตํ มโน มานสํ...วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ20

จิต ใจ สภาพที่เกิดในใจ...วิญญาณ วิญญาณขันธ์

ขนฺธ ศัพท์นั้นในบทว่า ปญฺจกฺขนฺธา นี้ ประสงค์โดยความเป็นกอง. โดยเหตุที่อรรถ ว่ากอง คืออรรถว่า หมู่, กลุ่ม, ก้อน, ประชุม ดังนั้น ขันธ์ทั้งหลาย จึงมีลักษณะเป็นกอง หรือควรกล่าวว่า มีอรรถว่า ส่วน ก็ได้ เพราะคนที่ติดหนี้แล้วเมื่อถูกทวงหนี้ ย่อมกล่าวว่า เราจักให้สองส่วน เราจักให้สามส่วน โดยประการดังนี้ จึงควรกล่าวว่า ขันธ์ทั้งหลายมี ลักษณะคือส่วน พึงทราบอรรถในบทว่า ปญฺจกฺขนฺธา โดยนัยนี้ว่ารูปขันธ์ คือ กองรูป หรือ รูปส่วนหนึ่ง เวทนาขันธ์ คือ กองเวทนา หรือเวทนาส่วนหนึ่ง ดังนี้เป็นต้น. ส่วนในพระบาลีว่า ขนฺเธ ภารํ ขนฺธโต โอตาเรติ21 (ย่อมวางภาระบนบ่าจากบ่า) มหาหนุ อุสภกฺ-ขนฺโธ22 (พระพุทธเจ้าผู้มีพระอังสะดั่งพญาวัว มีพระหนุใหญ่) บ่า, ไหล่ เรียกว่า ขนฺธ

วินิจฉัย อายตน ศัพท์

อาปุพฺพยตโต จาปิ อายูปปทโต ปุน

ตนฺโต ตนิโต๑ วาปิ อายตนรโว23 คโต.

วุตฺตมฺปิ เจตํ - อายตนโต, อายานํ วา ตนนโต, อายตสฺส จ นยนโต อายตนนฺติ เวทิตพฺพํ. จกฺขุรูปาทีสุ หิ ตํตทฺวารารมฺมณา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา เสน เสน อนุภวนาทิกิจฺเจน อายตนฺติ อุฏฺฐหนฺติ ฆฏนฺติ วายมนฺตีติ วา วุตฺตํ โหติ. เต จ ปน อายภูเต ธมฺเม เอตานิ ตนนฺติ วิตฺถาเรนฺตีติ วุตฺตํ โหติ. อิทญฺจ อนมตคฺเค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นิวตฺตติ, ตาว นยนฺติ, ปวตฺตยนฺตีติ วุตฺตํ โหติ. อิติ สพฺเพปิเม ธมฺมา อายตนโต, อายานํ วา ตนนโต, อายตสฺส จ นยนโต อายตนนฺติ วุจฺจนฺติ.

อายตน ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า ยต ธาตุ บ้าง, อายบทหน้า ตนุ ธาตุบ้าง, (อายต บทหน้า) นี ธาตุบ้าง.

สมจริงดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า บัณฑิต พึงทราบว่า [ทวารและ อารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้นนั้น] ได้ชื่อว่า อายตน เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่ธรรมที่ เป็นไปในทวารและอารมณ์ทั้งหลาย ๑ เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาวนานไป ๑

(อรรถนัยที่ ๑ อายตนโต - เพราะเป็นที่สืบต่อ) มีคำอธิบายว่า ก็ธรรมคือจิตและ เจตสิกที่มีทวารและอารมณ์นั้นๆ ย่อมสืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามไปตามกิจ (หน้าที่) ของตนๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นต้นในทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้น

(อรรถนัยที่ ๒ อายานำ ตนนโต - เพราะแผ่ธรรมที่เป็นไปในทวารและอารมณ์ ทั้งหลาย)มีคำอธิบายว่า ก็แลทวารและอารมณ์ทั้งหลายนั้น ย่อมแผ่ คือขยายธรรมเหล่านั้น ที่เป็นไปในทวารและอารมณ์

(อรรถนัยที่ ๓ คือ อายตสฺส นยนโต - เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาวนานไป) มีคำ อธิบายว่า ทุกข์ในสงสารที่ยาวนานยิ่งนักซึ่งดำเนินไปในสงสารซึ่งไม่ปรากฏเบื้องต้นนี้ ยังไม่ หยุดยั้งไปได้ตราบใด ทวารและอารมณ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปอยู่ตราบนั้น

ธรรมทั้งปวงนี้ ได้ชื่อว่าอายตนะๆ เพราะเป็นที่สืบต่อ ๑ เพราะแผ่ธรรมที่เป็นไป ในทวารและอารมณ์ ๑ เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาวนานไป ๑ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล.

อัตถุทธาระของ อายตน ศัพท์

อปิจ นิวาสฏฺฐานฏฺเจน อากรฏฺเจน สโมสรณฏฺฐานฏฺเจน สญฺชาติเทสฏฺเจน การณฏฺเจน อายตนำ เวทิตพฺพำ. ตถา หิ โลเก "อิสฺสรายตนำ วาสุเทวายตนนฺติอาทีสุ นิวาสฏฺ-ฐานำ อายตนนฺติ วุจฺจติ. “สุวณฺณายตนำ รชตายตนนฺติอาทีสุ อากโร, สาสเน ปน “มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นำ วิหงฺคมาติอาทีสุ สโมสรณฏฺฐานำ “ทกฺขิณาปโถ คุนฺนำ อายตนนฺติอาทีสุ สญฺชาติเทโส. “ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเนติ อาทีสุ การณำ.

อีกนัยหนึ่ง อายตน ศัพท์ พึงทราบโดยอรรถว่า เป็นสถานที่อยู่ ๑ เป็นบ่อเกิด ๑ เป็นที่ชุมนุม ๑ เป็นแหล่งกำเนิด ๑ เป็นเหตุ ๑

ตัวอย่างอรรถต่างๆ ของ อายตน ศัพท์

อรรถนิวาส (สถานที่อยู่)

ตัวอย่างเช่น

อิสฺสรายตนำ, วาสุเทวายตนำ

เทวาลัยของพระนารายณ์, เทวาลัยของพระอิศวร

อรรถอากร (บ่อเกิด)

ตัวอย่างเช่น

สุวณฺณายตนำ, รชตายตนำ

บ่อทอง, บ่อเงิน

ส่วนในพระศาสนา นี้ สโมสรณ (สถานที่เป็นที่ชุมนุม) เรียกว่า อายตนะ ดังสาธก ในพระบาลีว่า มโนรเม อายตเน, เสวนฺติ นำ วิหงฺคมา24 (ฝูงวิหคในป่าอันเป็นที่ชุมนุมที่น่า รื่นรมย์ใจ ย่อมเสพต้นไม้ใหญ่นั้น) เป็นต้น

อรรถสญฺชาติเทส (แหล่งกำเนิด)

ตัวอย่างเช่น

ทกฺขิณาปโถ คุนฺนำ อายตนำ

แดนทักขิณาปถเป็นถิ่นกำเนิดของวัวทั้งหลาย

อรรถการณ (เหตุ)

ตัวอย่างเช่น

ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตำ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน25

เมื่อเหตุ มีอยู่ เป็นอยู่ ภิกษุนั้น ย่อมถึงความเป็นผู้สามารถประจักษ์ ในธรรมนั้นๆ

ได้โดยแท้

จกฺขุอาทีสุ จาปิ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา นิวสนฺติ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ จกฺขาทโย จ เนสำ นิวาสฏฺฐานำ. จกฺขาทีสุ เต อากิณฺณา ตนฺนิสฺสิตตฺตา ตทารมฺมณตฺตา จาติ จกฺขาทโย จ เนสำ อากโร. จกฺขาทโย จ เนสำ สโมสรณฏฺฐานำ ตตฺถ ตตฺถ วตฺถุทฺวารารมฺมณวเสน สโมสรณโต. จกฺขาทโย จ เนสำ สญฺชาติเทโส ตนฺนิสฺสยารมฺมณภาเวน ตตฺเถว อุปฺปตฺติโต, จกฺขาทโย จ เนสำ การณำ เตสำ อภาเว อภาวโต. อิติ นิวาสฏฺฐานฏฺเจน อากรฏฺเจน สโมสรณฏฺ-ฐานฏฺเจน สญฺชาติเทสฏฺเจน การณฏฺเจนาติ อิเมหิ การเณหิ เอเต ธมฺมา อายตนนฺติ วุจฺจนฺติ, ตสฺมา ยถาวุตฺเตนตฺเถน จกฺขุ จ ตำ อายตนญฺจาติ จกฺขายตนำ ฯเปฯ ธมฺมา จ เต อายตนญฺจาติ ธมฺมายตนนฺติ เอวำ ตาเวตฺถ อตฺถโต วิญฺญาตพฺโพ วินิจฺฉโยติ.

อีกปริยายหนึ่ง จิตและเจตสิกธรรมนั้นๆ ก็เป็นเหมือนอาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ ทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เพราะเป็นไปเนื่องกับจักขุเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ทวารและอารมณ์มี จักขุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่แห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น

อนึ่ง จิตเจตสิกเหล่านั้น เป็นเหมือนเกลื่อนกล่นอยู่ในจักขุเป็นต้น เพราะอาศัยจักขุ เป็นต้นนั้น และมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น จึงได้ ชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่ชุมนุมแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะจิตเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือนประชุมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้นๆ โดยความเป็น วัตถุ ทวาร และอารมณ์ ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นแหล่งกำเนิดแห่งจิตเจตสิกเหล่านั้น เพราะจิตเจตสิกเหล่านั้นเกิดขึ้นในจักขุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักขุเป็นต้นนั้นเป็นที่อาศัย และมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ ประการ ๑

ทวารและอารมณ์มีจักขุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งจิตเจตสิกทั้งหลายนั้น เพราะ ไม่เกิดขึ้นในเมื่อไม่มีทวารและอารมณ์เหล่านั้น ประการ ๑

โดยประการดังนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ได้ชื่อว่าอายตนะๆ แม้โดยเหตุเหล่านี้ คือโดยอรรถว่าเป็นสถานที่อยู่ ๑ โดยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นที่ชุมนุม ๑ โดยอรรถว่าเป็นแหล่งกำเนิด ๑ โดยอรรถว่าเป็นเหตุ ๑ ดังนี้แล

เพราะเหตุนั้น พึงทราบข้อวินิจฉัยในอายตนะเหล่านั้น โดยอรรถอย่างนี้ก่อนว่า จักขุ ด้วย มีอยู่ จักขุนั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า จักขายตนะ...ธรรมทั้งหลาย ด้วย มีอยู่ ธรรมเหล่านั้นเป็นอายตนะโดยอรรถตามที่กล่าว มาแล้วด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ธัมมายตนะ.

อิจฺเจวํ-

นิวาโส อากโร เจว ชาติเทโส จ การณํ

สโมสรณฏฺฐานญฺจ วุจฺจตา'ยตนํ อิติ.

บัณฑิตแสดงอรรถของ อายตน ศัพท์ไว้ดังนี้ คือ สถานที่อยู่ ๑ บ่อเกิด ๑ แหล่งกำเนิด ๑ เหตุ ๑ ที่ชุมนุม ๑ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย อวิชฺชา ศัพท์

วิทิวิเทหิ ธาตูหิ อการปุพฺพเกหิ วา

อนฺตวิรหิตสทฺทู- ปปเทน ชุนาปิ วา

อวิชฺชาสทฺทนิปฺผตฺติ ทีเปตพฺพา สุธีมตา.

เอตฺถ26 ปูเรตุ อยุตฺตฏฺเฐน กายทุจฺจริตาทิ อวินฺทิยํ นาม, อลทฺธพฺพนฺติ อตฺโถ, ตํ อวินฺทิยํ วินฺทตีติ อวิชฺชา, ตพฺพิปรีตโต กายสุจริตาทิ วินฺทิยํ นาม, ตํ วินฺทิยํ น วินฺทตีติ อวิชฺชา. ขนฺธานํ ราสฏฺฐ, อายตนานํ อายตนฏฺฐ, ธาตูนํ สุญฺญฏฺฐ, สจฺจานํ ตถฏฺฐ, อินฺทฺริยานํ อธิปติยฏฺฐ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา. ทุกฺขาทีนํ ปีฬนาทิวเสน วุตฺตํ จตุพฺพิธํ อตฺถํ อวิทิตํ กโรตีติ อวิชฺชา, อนฺต-วิรหิเต สสาเร สพฺพภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ สตฺเต ชวาเปตีติ อวิชฺชา, ปรมตฺถโต อวิชฺชมาเนสุ อิตฺถิปุริสาทีสุ ชวติ, วิชฺชมาเนสุปิ ขนฺธาทีสุ น ชวตีติ อวิชฺชา.

บัณฑิตกล่าวว่า อวิชฺชา ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก วิทิ, วิท ธาตุที่มี อ เป็นบทหน้าบ้าง ชุ ธาตุที่มี อนฺตวิรหิต เป็นบทหน้าบ้าง.

ในที่นี้ อกุศลกรรมมีกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า อวินทิยะ (ไม่ควรได้) เพราะอรรถว่า ไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติใด ย่อมได้กายทุจริตเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพได้กายทุจริตเป็นต้น)

กุศลธรรมมีกายสุจริตเป็นต้น ชื่อว่า วินทิยะ (ควรได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม (คือ ควรบำเพ็ญ) ธรรมชาติใด ย่อมไม่ได้กายสุจริตเป็นต้นนั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพไม่ได้กายสุจริตเป็นต้น)

ธรรมชาติใด ทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธ์ ไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็น เครื่องสืบต่อแห่งอายตนะ ไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุ ไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแห่ง

สัจจะ ไม่ให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ ไม่ให้ ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (ทำอรรถแห่งขันธ์เป็นต้นไม่ให้ปรากฏ)

ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ อย่าง (ในอริยสัจ) ที่กล่าวด้วยสามารถแห่งอาการมีความ บีบคั้นเป็นต้น แห่งสัจจะมีทุกขสัจเป็นต้น ไม่ให้ปรากฏ เหตุนั้น ธรรมชาตนั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพทำอรรถแห่งอริยสัจมีทุกขสัจเป็นต้นไม่ให้ปรากฏ)

ธรรมชาติใด ยังหมู่สัตว์ให้แล่นไปในกำเนิด ภพ คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส ทั้งปวงในสงสารอันปราศจากที่สุด เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพยังหมู่ สัตว์ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สุด)

ธรรมชาติใด ย่อมแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงชายเป็นต้นอันไม่มีจริง โดยปรมัตถ์ เหตุนั้น ธรรมชาติ นั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพที่แล่นไปในบัญญัติที่ไม่มีจริง)

ธรรมชาติใด ย่อมไม่แล่นไปในขันธ์เป็นต้นที่มีจริง เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา (สภาพที่ไม่แล่นไปในขันธ์เป็นต้นที่มีจริง)

ยํ ปน อฏฺฐกถายํ “อปิจ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถารมฺมณปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจ-สมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ฉาทนโตปิ อวิชฺชาติ 27 วุตฺตํ, เอตํ น สทฺทตฺถโต วุตฺตํ, อถโข อวิชฺชาย ฉาทนกิจฺจตฺตา วุตฺตํ. ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายํ อิทำ วุตฺตำ -

“พฺยญฺชนตฺถำ ทสฺเสตฺวา สภาวตฺถำ ทสฺเสตุ อปิจาติอาทิมาห, จกฺขุวิญฺญาณาทีนำ วตฺถารมฺมณานิ 'อิทำ วตฺถุ, อิทมารมฺมณนฺติ อวิชฺชาย ญาตุ น สกฺกาติ อวิชฺชา ตปฺปฏิจฺฉาทิกา วุตฺตา, วตฺถารมฺมณสภาวจฺฉาทนโต เอว อวิชฺชาทีนำ ปฏิจฺจสมุปฺปาทภาวสฺส, ชรามรณาทีนำ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนภาวสฺส จ ฉาทนโต ปฏิจฺจสมุปฺปาทปฏิจฺจสมุปฺปนฺนฉาทนำ เวทิตพฺพนฺติ. ตตฺถ ทุคฺคติคามิกมฺมสฺส วิเสสปฺปจฺจยตฺตา อวิชฺชา อวินฺทิยำ วินฺทตีติ วุตฺตา, ตถา วิเสสปจฺจโย วินฺทนียสฺส น โหตีติ วินฺทิยำ น วินฺทตีติ จ, อตฺตนิสฺสิตานำ จกฺขุวิญฺญาณาทีนำ ปวตฺตาปนำ อุปฺปาทนำ อายตนำ, สมฺโมหภาเวเนว อนภิสมยภูตตฺตา อวิทิตำ อญฺญาตำ กโรติ, อนฺตวิรหิเต ชวาเปตีติ วณฺณาคมวิปริยายวิการวินาสธาตุอตฺถวิเสสโยเคหิ ปญฺจวิธสฺส นิรุตฺติลกฺขณสฺส วเสน ตีสุปิ ปเทสุ อการวิการชกาเร คเหตฺวา อญฺเญสำ วณฺณานำ โลปำ กตฺวา ชการสฺส จ ทุติยสฺส อาคมำ กตฺวา อวิชฺชาติ วุตฺตาติ.28

ส่วนคำใดที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า อวิชฺชา เพราะปกปิดธรรมทั้งหลายที่เป็นวัตถุ, อารมณ์, เหตุเกิด และผลของจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เกิดอาศัยเหตุ. คำนั้น มิได้กล่าวไว้โดยความหมายของศัพท์. แต่กล่าวไว้ เพราะอวิชชา มีหน้าที่ปกปิด. จริงอย่างนั้น ในฎีกาอภิธรรม ท่านได้กล่าวไว้ว่า

พระอรรถกถาจารย์ครั้นแสดงข้อความตามศัพท์แล้วกล่าวว่า อปิจ เป็นต้น เพื่อ แสดงข้อความที่เป็นสภาวะ วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้น บุคคลไม่อาจจะหยั่ง รู้ได้ว่า นี้คือวัตถุ นี้คืออารมณ์ เพราะอวิชชา[ปกปิดไว้] อวิชชาจึงกล่าวว่าเป็นสภาพปิดบัง วัตถุและอารมณ์เหล่านั้น โดยเหตุที่อวิชชา

ปิดบังสภาพของวัตถุและอารมณ์ จึงปิดบังเหตุ และผลที่เกิดอาศัยเหตุ เพราะปกปิดความเป็นปฏิจจสมุปบาทแห่งอวิชชาเป็นต้น และ ปกปิดความเป็นผลที่เกิดอาศัยเหตุแห่งชราและมรณะเป็นต้น

ในเรื่องนี้ อวิชชา กล่าวว่า อวินฺทิยํ วินฺทติ (ได้กายทุจริตเป็นต้นที่ไม่ควรได้) เพราะ เป็นปัจจัยพิเศษของกรรมที่นำไปสู่ทุคติ เช่นเดียวกันนี้ ยังไม่เป็นปัจจัยพิเศษของกายสุจริต เป็นต้นที่ควรได้ ท่านจึงกล่าวว่า วินฺทิยํ น วินฺทติ (ไม่ได้รับกายสุจริตเป็นต้นที่ควรได้)

การยังจักขุวิญญาณเป็นต้นซึ่งอาศัยตนให้เป็นไป คือให้เกิดขึ้น เป็นอายตนะ. ท่าน กล่าวว่า อวิทิตํ อญฺญาตํ กโรติ (กระทำไม่ให้ปรากฏคือทำให้ไม่รู้), อนฺตวิรหิเต ชวาเปติ (ให้แล่นไปในสงสารอันปราศจากที่สุด) เพราะเป็นสภาพไม่รู้แจ้ง เนื่องด้วยเป็นสภาพหลง

คำว่า อวิชฺชา กล่าวไว้โดยถือเอา อ อักษร, วิ อักษร และ ช อักษรในบททั้งสาม แล้วทำการลบอักษรอื่น จากนั้นลงอาคมซ้อน ชฺ ด้วยอำนาจของนิรุตตินัย ๕ ประการ คือ ลงอาคม, สลับอักษร, เปลี่ยนอักษร, ลบอักษร และประกอบด้วยอรรถพิเศษของธาตุ

วินิจฉัย อรหํ ศัพท์

อรหธาตุโต เณยฺยา อรหํสทฺทสณฺฐิติ

อรารูปปทหน- ธาตุโต วาถวา ปน.

รหโต รหิโต จาปิ อการปุพฺพโต อิธ

วุจฺจเต อสฺส นิปฺผตฺติ อารกาทิรวสฺสิตา.

ข้าพเจ้าจะแสดงรูปสำเร็จของ อรหํ ศัพท์ บัณฑิต พึงทราบความตั้งอยู่แห่ง อรหํ ศัพท์นั้นโดย อรห ธาตุ บ้าง, อร บทหน้า หน ธาตุบ้าง, อาร บทหน้า หน ธาตุ บ้าง, อ บทหน้า รห ธาตุบ้าง, อ บทหน้า รหิ ธาตุ บ้าง. โดยอาศัยศัพท์ว่า อารกา เป็นต้นบ้าง.

ตถา หิ:-

อรหนฺติ 29อคฺคทกฺขิเณยฺยตฺตา จีวราทิปจฺจเย อรหติ ปูชาวิเสสญฺจาติ อรหํ. วุตฺตญฺจ

ปูชาวิเสสํ สห ปจฺจเยหิ,

ยสฺมา อยํ อรหติ โลกนาโถ.

อตฺถานุรูปึ อรหนฺติ โลเก,

ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตนฺติ.

ตถา โส กิเลสารโย มคฺเคน หนีติ อรหํ. วุตฺตญฺจ

ยสฺมา ราคาทิสงฺขาตา สพฺเพปิ อรโย หตา

ปญฺญาสตฺเถน นาเถน ตสฺมาปิ อรหํ มโตติ.

ยญฺเจตํ อวิชฺชาภวตณฺหามยนาภิ ปุญฺญาทิอภิสงฺขารารํ ชรามรณเนมิ สาสว-สมุทยมเยน อกฺเขน วิชฺฌิตฺวา ติภวรเถ สมาโยชิตํ อนาทิกาลปฺปวตฺตํ สํสารจกฺกํ, ตสฺส โส โพธิมณฺเฑ วีริยปาเทหิ สีลปฐวิยํ ปติฏฺฐาย สทฺธาหตฺเถน กมฺมกฺขยกรํ ญาณปรสุ คเหตฺวา สพฺเพ อเร หนีติปิ อรหํ. วุตฺตญฺจ

อรา สังสารจกฺกสฺส หตา ญาณาสินา ยโต

โลกนาเถน เตเนส อรหนฺติ ปวุจฺจตีติ.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคนั้น ทรงพระนามว่า อรหำ (ผู้ควรรับการบูชา) เพราะ ควรรับปัจจัยมีจีวรเป็นต้นและควรรับการบูชาอย่างวิเศษเนื่องจากพระองค์เป็นอัคร-ทักขิไณยบุคคล สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

ปูชาวิเสสำ สห ปจฺจเยหิ

ยสฺมา อยำ อรหติ โลกนาโถ

อตฺถานุรูปำ อรหนฺติ โลเก

ตสฺมา ชิโน อรหติ นามเมตำ.

เพราะเหตุที่พระโลกนาถเจ้านี้ ทรงควรรับการ บูชาอย่างวิเศษพร้อมทั้งปัจจัยทั้งหลาย เหตุนั้น พระองค์ผู้เป็นพระชินะ จึงควรแก่พระนามว่า อรหำ ในโลกซึ่งคล้อยตามเนื้อความ.

อนึ่ง ข้าศึกคือกิเลสเหล่านั้น พระผู้มีพระภาค ทรงกำจัดได้ด้วยมรรค เหตุนั้น จึง ทรงพระนามว่า อรหำ (ผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลส) สมดังคำที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ยสฺมา ราคาทิสงฺขาตา สพฺเพปิ อรโย หตา

ปญฺญาสตฺเถน นาเถน ตสฺมาปิ อรหำ มโต.

เพราะเหตุที่ข้าศึกกล่าวคือกิเลสมีราคะเป็นต้นแม้ ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นนาถะ ทรงกำจัดเสีย แล้วด้วยศัสตราคือพระปัญญา เหตุนั้น จึงปรากฏ พระนามว่า อรหำ.

อนึ่ง สังสารจักร (ล้อคือสงสาร) อันมีดุมทำด้วยอวิชชาและภวตัณหา อภิสังขารมี ปุญญาภิสังขารเป็นต้นเป็นซี่กำ ชรามรณะเป็นกง สอดด้วยเพลาทำด้วยอาสวสมุทัย ประกอบเข้าไว้ในตัวรถคือไตรภพหมุนไปตลอดกาลอันไม่ปรากฏเบื้องต้นนั้นใด, พระองค์ ทรงประดิษฐานอยู่ ณ พื้นปฐพีคือศีลด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะ แล้วทรงถือขวานคือพระ ญาณอันทำความสิ้นกรรมด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา ทรงทำลายซี่กำของสังสารจักรนั้นเสีย สิ้นแล้ว แม้เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหำ (ผู้ทำลายซี่กำของล้อคือสงสาร). ดังคำที่ พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ว่า

อรา สังสารจกฺกสฺส หตา ญาณาสินา ยโต

โลกนาเถน เตเนส อรหนฺติ ปวุจฺจติ.30

เพราะเหตุที่ซี่กำแห่งสังสารจักร พระโลกนาถเจ้า ทรงทำลายเสียแล้วด้วยดาบคือพระญาณ เหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า อรหำ.

ตถา อตฺตหิตำ ปรหิตญฺจ ปริปูเรตุ สมฺมา ปฏิปชฺชนฺเตหิ สาธูหิ ทูรโต รหิตพฺพา ปริจฺจชิตพฺพา ปริหาตพฺพาติ รหา, ราคาทโย ปาปธมฺมา, น สนฺติ เอตสฺส รหาติ อรหำ. “อรโหติ วตฺตพฺเพ โอการสฺส สานุสารำ อการาเทสำ กตฺวา “อรหนฺติ วุตฺตำ. อาห จ

ปาปธมฺมา รหา นาม สาธูหิ รหิตพฺพโต

เตสๆ สุฏฺฐุ ปหีนตฺตา ภควา อรหๆ มโตติ.

อถวา ขีณาสเวหิ เสกฺเขหิ กลฺยาณปุถุชฺชเนหิ จ น รหิตพฺโพ น ปริจฺจชิตพฺโพ, เต จ ภควาติ อรหๆ. อาห จ

เย จ สจฺฉิกตสทฺธมฺมา อริยา สุทฺธโคจรา.

น เตหิ รหิโต โหติ นาโถ เตนา'รหๆ มโตติ.

รโหติ จ คมนๆ วุจฺจติ, นตฺถิ เอตสฺส รโห คมนๆ คตีสุ ปจฺจาชาตีติ อรหๆ. อาห จ

รโห วา คมนๆ ยสฺส สๆสาเร นตฺถิ สพฺพโส

ปหีนชาติมรโณ อรหๆ สุคโต มโตติ.

อนึ่ง บาปธรรมมีราคะเป็นต้น ชื่อว่า รหะ เพราะพึงสละ คือ ละเสียโดยสัตบุรุษผู้ ปฏิบัติชอบ เพื่อบำเพ็ญประโยชน์ของตนและผู้อื่น. บาปไม่มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคนี้ เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหๆ (ผู้ละบาป). เมื่อควรจะกล่าวว่า อรโห แต่ท่านกล่าว ว่า อรหๆ เพราะแปลง โอ อักษรเป็น อ อักษร พร้อมทั้งลงนิคคหิตอาคม. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

ปาปธมฺมา รหา นาม สาธูหิ รหิตพฺพโต

เตสๆ สุฏฺฐุ ปหีนตฺตา ภควา อรหๆ มโต.31

บาปธรรม ชื่อว่า รหะ เพราะอันสาธุชนควรเว้น

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า อรหๆ เพราะทรงละ บาปธรรมเหล่านั้นได้อย่างเด็ดขาด.

อีกนัยหนึ่ง พระขีณาสพ พระเสขะและกัลยาณปุถุชน ไม่พึงละพระผู้มีพระภาค, และ พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงละพระขีณาสพเป็นต้นเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหๆ (ผู้ไม่ถูกละโดยพระขีณาสพเป็นต้น). เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

เย จ สจฺฉิกตธมฺมา อริยา สุทฺธโคจรา

น เตหิ รหิโต โหติ นาโถ เตนา'รหๆ มโต.32

พระอริยะเหล่าใด ผู้รู้แจ้งพระสัทธรรมแล้ว มีอารมณ์ อันบริสุทธิ์, พระผู้มีพระภาคผู้เป็นนาถะ เป็นผู้อันพระ อริยะเหล่านั้น ละแล้วหามิได้ เพราะเหตุนั้น จึงทรง พระนามว่า อรหๆ.

ก็การไปท่านเรียกว่า รหะ. การไป คือ การกลับมาเกิดในภพ ไม่มีแก่พระผู้มี

พระภาคนี้ เพราะเหตุนั้นจึงทรงพระนามว่า อรหๆ (ผู้ไม่มีการไปในภพ) เพราะเหตุนั้น ท่าน จึงกล่าวคาถาประพันธ์นี้ว่า

รโห วา คมนๆ ยสฺส สๆสาเร นตฺถิ สพฺพโส

ปหีนชาติมรโณ อรหๆ สุคโต มโต.33

อีกนัยหนึ่ง รหะ คือ การไปในสงสารไม่มีแก่พระผู้มี พระภาคโดยประการทั้งปวง, พระผู้มีพระภาคพระ องค์นั้น ทรงละชาติและมรณะได้อย่างเด็ดขาดแล้ว เสด็จไปดีแล้ว บัณฑิต จึงขนานนามว่า อรหๆ.

ปาสํสตฺตา วา ภควา อรหํ. อกฺขรจินฺตกา หิ ปสํสายํ อรหสทฺทํ วณฺเณนฺติ. ปาสํส-ภาโว จ ภควโต อนญฺญสาธารโณ ยถาภุจฺจคุณาธิคโต สเทวเก โลเก สุปฺปติฏฺฐิโต. อิติ ปาสํสตฺตาปิ ภควา อรหํ. อาห จ

คุเณหิ สทิโส นตฺถิ ยสฺมา โลเก สเทวเก
ตสฺมา ปาสํสิยตฺตาปิ อรหํ ทฺวิปทุตฺตโมติ.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. จริงอยู่ นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ย่อมอธิบาย อรห ศัพท์ในความหมายว่า ปสํสา (สรรเสริญ). ก็ความที่พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ควรสรรเสริญ เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงได้แล้วด้วยคุณตาม ความเป็นจริง ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น ดำรงอยู่แล้วด้วยดีในโลกพร้อมทั้งเทวโลก. พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า อรหํ (ผู้ควรสรรเสริญ) แม้เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญด้วยประการฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น โบราณาจารย์จึงได้ประพันธ์คาถานี้ว่า

คุเณหิ สทิโส นตฺถิ ยสฺมา โลเก สเทวเก
ตสฺมา ปาสํสิยตฺตาปิ อรหํ ทฺวิปทุตฺตโม.34

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาค ไม่มีผู้เสมอเหมือนด้วย คุณธรรมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก เหตุนั้น พระองค์ จึงทรงพระนามว่า อรหํ (ผู้ควรสรรเสริญ) แม้เพราะ เป็นผู้ควรสรรเสริญ.

อิมานิ นิพฺพจนานิ “อรห ปูชายํ, หน หึสายํ, รห จาเค, รหิ คติยนฺติ อิเมสํ ธาตูนํ วเสน อิธ วุตฺตานิ. กิเลเสหิ อารกตฺตา “อรหนฺติ จ ปาปกรเณ รหาภาวา “อรหนฺติ จ อสปฺปุริสานํ อารกา ทูเรติ “อรหนฺติ จ สปฺปุริสานํ อารกา อาสนฺเนติ “อรหนฺติ จ นิพฺพจนานิ ปน ธาตุสทฺทนิสฺสิตานิ น โหนฺตีติ อิธ น คหิตานิ. ปสํสา ปน อตฺถโต ปูชา เอวาติ “อรห ปูชายนฺติ ธาตุสฺส อตฺโถ ภวิตุ ยุตฺโตติ อิธ อมฺเหหิ คหิตา, อฏฺฐกถาจริเยหิ ตุ อรหสทฺทสฺส ลพฺภมานวเสน สพฺเพปิ อตฺถา คหิตา ธาตุนิสฺสิตา จ อธาตุนิสฺสิตา จ. กถํ?

อารกตฺตา หตตฺตา จ กิเลสารีน โส มุนิ
หตสํสารจกฺกาโร ปจฺจยาทีน จารโห
น รโห กโรติ ปาปานิ อรหํ เตน วุจฺจตีติ.

ฏีกาจริเยหิปิ ตเถว คหิตา. กถํ?

อารกา มนฺทพุทฺธีนํ อารกา จ วิชานตํ
รหานํ สุปฺปหีนตฺตา วิทูนมรเหยฺยโต
ภเวสุ จ รหาภาวา ปาสํสา อรหํ ชิโนติ.

ยถา ปน อรหํสทฺทสฺส, เอวํ อรหาสทฺทสฺสาปิ นิพฺพจนานิ เวทิตพฺพานิ.

ในที่นี้ ข้าพเจ้าได้แสดงรูปวิเคราะห์เหล่านี้ด้วยประเภทแห่งธาตุเหล่านี้คือ อรห ปูชายํ (บูชา), หน หึสายํ (เบียดเบียน), รห จาเค (สละ), รหิ คติยํ (ไป, ถึง, เป็นไป). ส่วน รูปวิเคราะห์ทั้งหลาย คือ "ชื่อว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส, ชื่อว่า อรหํ เพราะไม่มี ที่ลับในการทำบาป, ชื่อว่า อรหํ เพราะเป็นผู้อยู่ในที่ไกลจากอสัตบุรุษ และชื่อว่า อรหํ เพราะ เป็นผู้ใกล้คืออยู่ใกล้กับสัตบุรุษ" ไม่ได้อาศัยศัพท์คือธาตุ เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่นำมา แสดงไว้ในที่นี้. ส่วนการสรรเสริญโดยความหมายก็คือการบูชานั่นเอง ดังนั้น จึงเหมาะ

ที่จะใช้เป็นความหมายของธาตุนี้ คือ อรห ปูชายํ (บูชา). ด้วยเหตุดังกล่าว ข้าพเจ้า จึงได้นำมาแสดงไว้ในที่นี้ด้วย

ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ถือเอาความหมายแม้ทั้งหมดทั้งที่อาศัยธาตุ และไม่ได้อาศัยธาตุด้วยความปรากฏแห่ง อรห ศัพท์ว่า

อารกตฺตา หตตฺตา จ กิเลสารีน โส มุนิ
หตสํสารจกฺกาโร ปจฺจยาทีน จารโห
น รโห กโรติ ปาปานิ อรหํ เตน วุจฺจติ.35

พระมุนีเจ้านั้น ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ไกล จากกิเลส ๑ เพราะกำจัดข้าศึกคือกิเลส ๑ พระองค์ เป็นผู้ทรงทำลายซี่กำแห่งสังสารจักร ๑ เป็นผู้ควรรับ ทักษิณาทานมีปัจจัยเป็นอาทิ ๑ ไม่ทรงทำบาปในที่ ลับ ๑ เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า อรหํ.

แม้พระฎีกาจารย์ก็ถือเอาความหมายเหมือนอย่างนั้นดังนี้:-

อารกา มนฺทพุทฺธีนํ อารกา จ วิชานตํ
รหานํ สุปฺปหีนตฺตา วิทูนมรเหยฺยโต
ภเวสุ จ รหาภาวา ปาสํสา อรหํ ชิโน.36

พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า อรหํ เพราะเป็นผู้ ไกลจากผู้มีปัญญาทราม ๑ เพราะเป็นผู้ใกล้ผู้รู้แจ้ง ๑ เพราะทรงละบาปธรรมที่ควรละได้อย่างเด็ดขาด ๑ เพราะเป็นผู้อันผู้รู้ไม่พึงละ ๑ เพราะไม่มีการไปในภพ ๑ เพราะเป็นผู้ควรสรรเสริญ ๑.

นักศึกษา พึงทราบรูปวิเคราะห์ทั้งหลายแม้ของ อรหา ศัพท์ เหมือนรูปวิเคราะห์ ของ อรหํ ศัพท์ (ตามที่ได้แสดงมาแล้ว) ด้วยประการฉะนี้แล

วินิจฉัย สุคต ศัพท์

สุปุพฺพคมิโต เจว สุปุพฺพคทิโตปิ จ
ธีโร สุคตสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สมุทีรเย.

เอตฺถ หิ สุคโตติ โสภนํ คตํ เอตสฺสาติ สุคโต, สุนฺทรํ ฐานํ คโตติ สุคโต, สมฺมา คโตติ สุคโต, สมฺมา จ คทตีติ สุคโตติ ธาตุนิสฺสิตํ อตฺถํ คเหตฺวา สทฺทนิปฺผตฺติ กาตพฺพา. วุตฺตญฺหิ อฏฺฐกถาสุ “โสภนคมนตฺตา สุนฺทรํ ฐานํ คตตฺตา, สมฺมา คตตฺตา, สมฺมา จ คทตฺตา สุคโต. คมนมฺปิ หิ คตนฺติ วุจฺจติ, ตญฺจ ภควโต โสภนํ ปริสุทฺธมนวชฺชํ. กึ ปน ตนฺติ? อริยมคฺโค, เตเนส คมเนน เขมํ ทิสํ อสชฺชมาโน คโตติ โสภนคมนตฺตา สุคโตติ อาทิ.37

สุปุพฺพคมิโต เจว สุปุพฺพคทิโตปิ จ
ธีโร สุคตสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สมุทีรเย.

บัณฑิตแสดงว่า สุคต ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก สุ บทหน้า คมุ ธาตุ และ สุ บทหน้า คท ธาตุ.

ก็ในที่นี้ นักศึกษา พึงถือเอาความหมายมีการอาศัยธาตุ แล้วสำเร็จรูปศัพท์ดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า สุคโต เพราะมีการเสด็จไปงาม ๑ เพราะเสด็จไปสู่ที่อันดี ๑ เพราะเสด็จไปโดยชอบ ๑ เพราะตรัสโดยชอบ ๑. สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า สุคโต เพราะมีการเสด็จไปงาม ๑ เพราะเสด็จไปสู่ที่อันดี ๑ เพราะเสด็จไปโดยชอบ ๑ เพราะตรัสโดยชอบ ๑. เพราะแม้ว่า คมน (ทางไป) ก็ใช้ว่า "คต" ได้ (คือลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะได้เหมือน คมน ศัพท์). ก็แลทางไปของพระผู้ มีพระภาคเป็นทางงาม คือ เป็นทางสะอาด หาโทษมิได้

ถาม: ก็ทางนั้นคืออะไร ?

ตอบ: คืออริยมรรค

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคนั้น เสด็จไปไม่ข้องขัดสู่ทิศอันเกษมได้ก็ด้วยการไปนั้น เหตุนั้น จึงทรงพระนามว่า สุคโต เพราะมีการเสด็จไปงาม.

วินิจฉัย ภควา ศัพท์

ภคสทฺทูปปทโต วนฺโต วมฺโตปิ จ

ภควาสทฺทนิปฺผตฺตึ ปวเท อญฺญถาปิ วา.

อตฺริมานิ นิพฺพจนานิ - ภคสงฺขาตา โลกิยโลกุตฺตรสมฺปตฺติโย วนิ ภชิ เสวีติ ภควา. โสมนสฺสกุมารตฺต ภาวาทีสุ จริมตฺตภาเว จ ภคสงฺขาตํ สิรึ อิสฺสริยํ ยสญฺจ วมิ อุคฺคิริ เขฬปิณฺฑุ วิย อนเปกฺโข ฉฑฺฑยีติ ภควา. อถวา นกฺขตฺเตหิ สมํ ปวตฺตตฺตา ภคสงฺขาเต สิเนรุยุคนฺธร-อุตฺตรกุรุหิมวนฺตาทิภาชนโลเก วมิ ตนฺนิวาสิสตฺตา วาสสมติกฺกมนโต ตปฺปฏิพทฺธฉนฺท-ราคปฺปหาเนน ปชหีติ ภควาติ.

บัณฑิตแสดงว่า ภควา ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก ภค ศัพท์บทหน้า วนุ ธาตุบ้าง, ภค บทหน้า วมุ ธาตุบ้าง หรือสำเร็จรูปแม้โดยประการอื่น.

ในคำว่า ภควา นั้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:- พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ภควา (ผู้เสพสมบัติ) เพราะทรงเสพสมบัติที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระที่เรียกว่าภคะ. พระ ผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า ภควา (ผู้คลายสิริ ความเป็นใหญ่ และเกียรติยศ) เพราะทรง คลายคือละไปไม่ใยดีในสิริ ความเป็นใหญ่ และเกียรติยศที่เรียกว่าภคะ เหมือนก้อนเขฬะ ในคราวเสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมารเป็นต้น และในอัตภาพสุดท้าย.

อีกนัยหนึ่ง ทรงพระนามว่า ภควา (ผู้คลายโอกาสโลก) เพราะทรงคลาย คือ ทรงละ โอกาสโลกมีภูเขาสิเนรุ ภูเขายุคันธร อุตตรกุรุทวีปและป่าหิมพานต์เป็นต้นที่เรียกว่าภคะ เพราะเป็นไปร่วมกับนักษัตร์[ที่เรียกว่า ภะ] ด้วยการละฉันทราคะอันเนื่องด้วยโอกาสโลก นั้น เพราะล่วงที่อยู่ของเหล่าสัตว์ผู้อยู่ในโอกาสโลกนั้น

วินิจฉัย ปารมี ศัพท์

ปรธาตุวสา วาปิ ปรูปปทโตปิ วา

มุโต ตถา มชโต จ มยโต มุนโต มิโต.

ปุน มิโตติ เอเตหิ ธาตูหิ ขลุ สตฺตหิ
วเท ปรมสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ ชินสาสเน.

บัณฑิตพึงกล่าวความสำเร็จของ ปรม ศัพท์ในพระ ศาสนาของพระชินเจ้าด้วยธาตุ ๗ อย่าง คือ ปร ธาตุ, มุ ธาตุที่มี ปร ศัพท์เป็นบทหน้า และ มช ธาตุ, มย ธาตุ, มุน ธาตุ, มิ ธาตุ พร้อมด้วย มิ ธาตุอีกที่มี ปาร ศัพท์เป็นบทหน้า.

อุตฺตมวาจีปรม- สทฺเทน สห อฏฺฐหิ
ปเทหิ ปารมีสทฺทำ วเท ตทฺธิตปจฺจยึ.

บัณฑิตพึงกล่าว ปารมี ศัพท์ที่ลงตัทธิตปัจจัย ด้วยบท ๘ บทพร้อมทั้ง ปรม ศัพท์ที่แสดงอรรถว่า ประเสริฐ.

ปารสทฺทูปปทโต มชโตปิ มุโตถ วา
มยโต วา มุนโต วา มิโต วา ปุนปิ มิโต.
เอเตหิ ฉหิ ธาตูหิ มหาปุริสวาจกำ
ปารมีสทฺทมีเรนฺติ ตโต ปารมิตารวำ.

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมกล่าว ปารมี ศัพท์ที่แสดง มหาบุรุษด้วยธาตุ ๖ อย่างเหล่านี้ คือ มช ธาตุ, มุ ธาตุ, มย ธาตุ, มุน ธาตุ, มิ ธาตุ และ มิ ธาตุอีกที่มี ปาร ศัพท์เป็นบทหน้า และกล่าวศัพท์ว่า ปารมิตา ต่อจากนั้น.

เอตฺถ ตาว อุตฺตมตฺถวาจกปรมสทฺทวเสน ปารมีนิพฺพจนำ กเถสฺสาม. ตโต ปร-ธาตุวเสน, ตโต ปรสทฺทูปปทมุธาตาทิวเสน ตโต ปารสทฺทูปปทมชธาตาทิวเสน.

ทานสีลาทิคุณวิเสสโยเคน สตฺตุตฺตมตาย ปรมา. มหาสตฺตา โพธิสตฺตา, เตสำ ภาโว, กมฺมำ วา ปารมี, ทานาทิกฺริยา. อถวา ปรติ ปาเลติ ปูเรติ จาติ ปรโม, ทานาทีนำ คุณานำ ปาลโก ปูรโก จ โพธิสตฺโต, ปรมสฺส อยำ, ปรมสฺส วา ภาโว, กมฺมำ วา ปารมี, ทานาทิกฺริยา.

อถ วา ปรำ สตฺตำ อตฺตนิ มวติ พนฺธติ คุณวิเสสโยเคนาติ ปรโม, ปรำ วา อธิกตรำ มชฺชติ สุชฺฌติ กิเลส มลโตติ ปรโม, ปรำ วา เสฏฺฐ นิพฺพานำ มยติ คจฺฉตีติ ปรโม, ปรำ วา โลกำ ปมาณ-ภูเตน ญาณวิเสเสน อิธโลกำ วิย มุนาติ ปริจฺฉินฺทตีติ ปรโม.

ปรำ วา อติวิย สีลาทิคุณคณำ อตฺตโน สนฺตาเน มิโนติ ปกฺขิปตีติ ปรโม, ปรำ วา อตฺตภูตโต ธมฺมกายโต อญฺญ ปฏิปกฺขำ วา ตทนตฺถกรำ กิเลสโจรคณำ มินาติ หึสตีติ ปรโม, มหาสตฺโต, ปรมสฺส อยำ, ปรมสฺส วา ภาโว, กมฺมำ วา ปารมี, ทานาทิกฺริยา.

อปโร นโย๑ ปาเร นิพฺพาเน มชฺชติ สุชฺฌติ, สตฺเต จ มชฺเชติ โสเธตีติ ปารมี, มหาปุริโส, ตสฺส ภาโว, กมฺมำ วา ปารมิตา. ปาเร นิพฺพาเน สตฺเต มวติ พนฺธติ โยเชตีติ ปารมี, ปารำ วา นิพฺพานำ มยติ คจฺฉติ, สตฺเต จ มาเยติ คเมตีติ ปารมี,

มุนาติ วา ปารๆ นิพฺพานๆ ยาถาวโต, ตตฺถ วา สตฺเต มิโนติ ปกฺขิปตีติ ปารมี, กิเลสารึ วา สตฺตานๆ ปาเรนิพฺพาเน มินาติ หึสตีติ ปารมี, มหาปุริโส, ตสฺส ภาโว, กมฺมๆ วา ปารมิตา, ทานาทิกฺริยาว. อิมินา นเยน ปารมีนๆ สทฺทตฺโถ เวทิตพฺโพ.

พระมหาโพธิสัตว์และพระโพธิสัตว์ ชื่อว่า ปรมะ (ผู้ประเสริฐ) เพราะเป็นผู้เลิศกว่า เหล่าสัตว์ เนื่องจากประกอบด้วยคุณธรรมวิเศษมีทานและศีลเป็นต้น ภาวะหรือการกระทำ ของท่านผู้ประเสริฐ เหล่านั้น ชื่อว่า ปารมี หมายถึงกิริยามีการให้ทานเป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง ผู้รักษาและทำให้เต็ม ชื่อว่า ปรมะ หมายถึงพระโพธิสัตว์ผู้รักษา คุณธรรมมีทานเป็นต้น และทำให้เต็ม กิริยานี้ของผู้ประเสริฐ หรือภาวะของผู้ประเสริฐ หรือ การกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี หมายถึงกิริยามีการให้ทานเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ผู้ผูกบุคคลอื่นไว้ในตนด้วยการประกอบคุณธรรมอันวิเศษ ชื่อว่า ปรมะ อีกนัยหนึ่ง ผู้บริสุทธิ์ยิ่งจากมลทินกิเลส ชื่อว่า ปรมะ. อีกนัยหนึ่ง ผู้ไปสู่พระนิพพานอัน ประเสริฐ ชื่อว่า ปรมะ. อีกนัยหนึ่ง ผู้กำหนดรู้โลกหน้าด้วยญาณพิเศษที่เป็นเครื่องกำหนด เหมือนกำหนดโลกนี้ ชื่อว่า ปรมะ. อีกนัยหนึ่ง ผู้ใส่หมู่คุณธรรมมีศีลเป็นต้นในกระแส จิตของตนยิ่ง ชื่อว่า ปรมะ. อีกนัยหนึ่ง ผู้กำจัดฝ่ายอื่น คือธรรมอื่นจากธรรมกายที่เกิดในตน หรือปฏิปักขธรรม คือหมู่โจรกิเลสที่กระทำความพินาศแก่เขา ชื่อว่า ปรมะ หมายถึงพระ โพธิสัตว์. กิริยาของผู้ประเสริฐ หรือภาวะของผู้ประเสริฐ หรือการกระทำของผู้ประเสริฐ ชื่อว่า ปารมี หมายถึงกิริยามีการให้ทานเป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง ผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน และยังสัตว์ทั้งหลายให้บริสุทธิ์ ชื่อว่า ปารมี

หมายถึงมหาบุรุษ ภาวะของท่านผู้บริสุทธิ์ในพระนิพพาน และยังสัตว์ทั้งหลายให้บริสุทธิ์ ดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ชื่อว่า ปารมิตา

อีกนัยหนึ่ง ผู้ผูก คือประกอบเหล่าสัตว์ไว้ในพระนิพพาน ชื่อว่า ปารมี. อีกนัยหนึ่ง ผู้ถึงพระนิพพาน และยังเหล่าสัตว์ให้ถึง (พระนิพพาน) ชื่อว่า ปารมี. อีกนัยหนึ่ง ผู้รู้แจ้งพระ นิพพานตามความเป็นจริง ชื่อว่า ปารมี. อีกนัยหนึ่ง ผู้นำเหล่าสัตว์ให้เข้าถึงพระนิพพานนั้น ชื่อว่า ปารมี. อีกนัยหนึ่ง ผู้เบียดเบียนข้าศึกคือกิเลสในพระนิพพานของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า ปารมี หมายถึงมหาบุรุษ. ภาวะหรือการกระทำของท่านผู้นั้น ชื่อว่า ปารมิตา หมายถึง กิริยามีการให้ทานเป็นต้น. พึงทราบอรรถของศัพท์แห่ง ปารมี ศัพท์ตามนัยนี้

วินิจฉัย กรุณา ศัพท์

กรธาตุวสา วาปิ กิรธาตุวเสน วา

กสทฺทูปปทรุธิ- ธาตุโต วาปิ ทีปเย

กรุณาสทฺทนิปฺผตฺติ มหากรุณสาสเน.

ตตฺถ กรุณาติ ปรทุกฺเข สติ สาธูนๆ หทยกมฺปนๆ กโรตีติ กรุณา. กิรติ ปรทุกฺขๆ วิกฺขิปตีติ กรุณา. กๆ วุจฺจติ สุขๆ, ตๆ รุนฺธติ วิพาธติ การุณิกๆ น สุขาเปตีติปิ กรุณา.

ในศาสนาของพระชินเจ้า บัณฑิตแสดงว่า กรุณา ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุบ้าง, กิร ธาตุบ้าง, รุธิ ธาตุมี กำ ศัพท์เป็นบทหน้าบ้าง.

ในคาถานั้น บทว่า กรุณา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า กรุณา เพราะเมื่อความทุกข์ของ ผู้อื่นมีอยู่ ย่อมทำความหวั่นไหวในหัวใจแก่คนดีทั้งหลาย. ชื่อว่า กรุณา เพราะกระจายไป คือซัดไปซึ่งความทุกข์ของบุคคลอื่น. อีกนัยหนึ่ง ความสุข เรียกว่า กะ. ชื่อว่า กรุณา เพราะ กั้น คือเบียดเบียนความสุข หมายความว่ายังผู้เกิดความกรุณาให้ไม่เป็นสุข

วินิจฉัย วิชฺชา ศัพท์

วิทิวิธวิทธาตุ- วเสน ปริทีปเย

วิชฺชาสทฺทสฺส นิปฺผตฺติ สทฺทนิปฺผตฺติโกวิโท.

ตตฺถ วิชฺชาติ วินฺทิยำ กายสุจริตาทึ วินฺทติ ยาถาวโต อุปลภตีติ วิชฺชา. ตโมขนฺธาทิ-ปทาลนฏฺเฐน วา อตฺตโน ปฏิปกฺขำ วิชฺฌตีติ วิชฺชา. ตโต เอว อตฺตโน วิสยำ วิทิตำ กโรตีติปิ วิชฺชา.

นักไวยากรณ์แสดงว่า วิชฺชา ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก วิทิ ธาตุ, วิธ ธาตุ และ วิท ธาตุ.

ในคาถานั้น บทว่า วิชฺชา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิชฺชา เพราะได้กายสุจริตเป็นต้น ที่ควรได้ คือได้ตามความเป็นจริง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า วิชฺชา เพราะทำลายปฏิปักษ์ธรรมของ ตน เนื่องจากเป็นสภาพกำจัดความมืดเป็นต้น. ชื่อว่า วิชฺชา เพราะทำอารมณ์ของตนให้ ปรากฏเนื่องจากทำลายปฏิปักษ์ธรรมนั้นได้โดยแท้

วินิจฉัย เมธา ศัพท์

เมธธาตุวสา เจว เมธาธาตูหิ จ ทฺวิธา

เมธาสทฺทสฺส นิปฺผตฺติ เมธาวี สมุทีรเย.

ตตฺถ เมธาติ สมฺโมหำ เมธติ หึสตีติ เมธา. ปาปเก วา อกุสเล ธมฺเม เมธติ หึสตีติปิ เมธา. อถ วา (= อปโร นโย)

ปณฺฑา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ

นกฺขตฺตราชาริว ตารกานำ

สีลำ สิริญฺจาปิ สตญฺจ ธมฺโม

อนฺวายิกา ปณฺฑวโต ภวนฺตี”ติ

วจนโต ปน เมธติ สีเลน สิริยา สตญฺจ ธมฺเมหิ สห คจฺฉติ, น เอกิกา หุตฺวา ติฏฺฐตีติปิ เมธา. อปโร นโย - สุขุมมฺปิ อตฺถำ ธมฺมญฺจ ขิปฺปเมว เมติ จ ธาเรติ จาติ เมธา, เอตฺถ เมตีติ คณฺหาตีติ อตฺโถ. ตถา หิ อฏฺฐสาลินิยำ วุตฺตำ “อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หึสตีติ เมธา, ขิปฺปำ คหณธารณฏฺเฐน วา เมธาติ.39

บัณฑิตแสดงว่า เมธา ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก เมธ ธาตุ และ เม ธาตุร่วมกับ ธา ธาตุ.

ในคาถานั้น บทว่า เมธา มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า เมธา เพราะเบียดเบียนความ หลงยิ่ง. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเบียดเบียนอกุศลธรรมอันเลวทราม. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเป็นไปกับด้วยศีล สิริ

และธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย คือ ไม่เป็นธรรมชาติ ตั้งอยู่อย่างโดดเดี่ยว ดังสาธกที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ
นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ
สีลํ สิริญฺจาปิ สตญฺจ ธมฺโม
อนฺวายิกา ปณฺฑิโต ภวนฺติ.38

ท่านผู้ฉลาด ย่อมกล่าวว่า ปัญญานั่นแหละ ประเสริฐสุด ดุจพระจันทร์ ประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย ฉะนั้น ศีล สิริ และธรรมของสัตบุรุษ ย่อมติดตามผู้มีปัญญาไป.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะถือเอาและทรงไว้ซึ่งอรรถและธรรมที่แม้ละเอียดอ่อน ได้อย่างรวดเร็ว. ก็ในบทเหล่านี้ บทว่า เมติ ได้แก่ ย่อมถือเอา. จริงอย่างนั้น ในอรรถกถา อัฏฐสาลินี พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวว่า ชื่อว่า เมธา เพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย เหมือน สายฟ้าฟาดลงที่ภูเขาหิน, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะถือเอาและทรงไว้อย่างรวดเร็ว

วินิจฉัย รตฺติ ศัพท์

รนฺธาตุวสา เจว ราปุพฺพติรโตปิ จ
รตฺติสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สทฺทตฺถญฺญู วิภาวเย.

รนฺธนฺติ สตฺตา เอตฺถาติ รตฺติ, รา สทฺโท ติยฺยติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ, สตฺตานํ สทฺทสฺส วูปสมกาโลติ อตฺโถ.

นักไวยากรณ์แสดงว่า รตฺติ ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก รญฺช ธาตุบ้าง ติร ธาตุมี รา ศัพท์เป็นบทหน้าบ้าง.

ชื่อว่า รตฺติ เพราะเป็นเวลาที่เหล่าสัตว์เกิดความกำหนัด. ชื่อว่า รตฺติ เพราะเป็น เวลาที่เสียงเงียบไป หมายความว่า เป็นเวลาที่เหล่าสัตว์หยุดส่งเสียง

วินิจฉัย มาส ศัพท์

มา มาเน อิติ โส อนฺต กมฺมนีติ จุโภหิ ตุ
ธาตูหิ มาสสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ สมุทีรเย.

ตถา หิ สตฺตานํ อายุ มินนฺโต วิย สิยติ อนฺตํ กโรตีติ มาโส, จิตฺตมาสาทโย ทฺวาทส มาสา. เสยฺยถิทํ? จิตฺโต เวสาโข เชฏฺโฐ อาสาฬฺโห สาวโณ ภทฺโท อสฺสยุโช กตฺติโก มาคสิโร ผุสฺโส มาโฆ ผคฺคุโณติ. ตตฺร จิตฺโต มาโส “รมฺมโกติ วุจฺจติ. “ยถาปิ รมฺมเก มาเส, พหู ปุปฺผนฺติ วาริชาติ ปาฬิ ทิสฺสติ. ภทฺโท ปน “โปฏฺฐปโทติ วุจฺจติ. อถวา มาโสติ อปรณฺณวิเสสสฺสปิ สุวณฺณมาสสฺสปิ นามํ. ตตฺถ อปรณฺณวิเสโส ยถาปริมิเต กาเล อสิยติ ภกฺขียตีติ มาโส, อิตโร ปน “มม อิทนฺติ มสิยติ อามสิยติ คณฺหียตีติ มาโสติ วุจฺจติ.

นักไวยากรณ์แสดงว่า มาส ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก ธาตุ ๒ ตัว คือ มา มาเน (นับ) ร่วมกับ โส อนฺตกมฺมนิ (ทำที่สุด).

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า มาส เพราะทำเวลาให้สิ้นสุดเหมือนนับอายุของสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่เดือน ๑๒ เดือนมีจิตตะเป็นต้น

เดือนมี ๑๒ เดือน คือ จิตฺต (เดือนจิตตะ, เดือน ๕) เวสาข (เดือนเวสาขะ, เดือน ๖) เชฏฺฐ (เดือนเชฏฐะ, เดือน ๗) อาสาฬฺห (เดือนอาสาฬฺห, เดือน ๘) สาวณ (เดือนสาวณะ, เดือน ๙) ภทฺท (เดือนภัททะ, เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือนอัสสยุชะ, เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือนกัตติกะ, เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือนมาคสิระ, เดือนอ้าย) ผุสฺส (เดือนผุสสะ, เดือนยี่) มาฆ (เดือนมาฆะ, เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือนผัคคุณะ, เดือน ๔)

บรรดาเดือนเหล่านั้น เดือนจิตตะ ท่านเรียกว่า รมฺมก ดังสาธกในพระบาลีว่า ยถาปิ รมฺมเก มาเส, พหู ปุปฺผนฺติ วาริชา40 (ดอกบัวจำนวนมาก ย่อมบานในเดือน ๕ แม้ฉันใด). ส่วนเดือนภัททะ ท่านเรียกว่า โปฏฺฐปท

อีกนัยหนึ่ง คำว่า มาส เป็นชื่อของอปรัณณชาติพิเศษ (ถั่ว) และมาสกที่ทำด้วยทอง ในเรื่องนั้น อปรัณณชาติพิเศษ ชื่อว่า มาส เพราะเป็นที่บริโภคของบุคคลในเวลาตามที่ ได้กำหนดไว้ ส่วนมาสกที่ทำด้วยทองอื่น เรียกว่า มาส เพราะเป็นที่บุคคลจับต้องด้วย ความสำคัญว่า สิ่งนี้เป็นของเรา

วินิจฉัย สำวจฺฉร ศัพท์

สำปุพฺพวทจเรหิ สำวจฺฉรรวสฺส ตุ

นิปฺผตฺตึ สมุทีเรยฺย สกฺยสีหสฺส สาสเน.

ตถา หิ ตำ ตำ สตฺตำ ธมฺมปฺปวตฺติญฺจ สงฺคมฺม วทนฺโต วิย จรติ ปวตฺตตีติ สำวจฺฉโร.

ในพระศาสนาของพระชินเจ้า บัณฑิตแสดงว่า สำวจฺฉร ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก วท ธาตุ และ จร ธาตุ ที่มี สำ เป็นบทหน้า.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า สำวจฺฉร เพราะเป็นไปเหมือนกับกล่าวอยู่โดยอาศัยเหล่าสัตว์ และความเป็นไปแห่งธรรมนั้นๆ

วินิจฉัย ภิกฺขุ ศัพท์

ภิทิภิกฺขิธาตุวสา อถวา ภยวาจกำ

ภีสทฺทำ ปุริมำ กตฺวา อิกฺขธาตุวเสน จ

ภิกฺขุสทฺทสฺส นิปฺผตฺตึ กถเยยฺย วิจกฺขโณ.

ตถา หิ กิเลเส ภินฺทตีติ ภิกฺขุ. ฉินฺนภินฺนปฏธโรติปิ ภิกฺขุ. ภิกฺขนสีโลติปิ ภิกฺขุ. สำสาเร ภยำ อิกฺขติ, อิกฺขนสีโลติ วา ภิกฺขุ.

บัณฑิตแสดงว่า ภิกฺขุ ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก ภิทิ ธาตุ, ภิกฺข ธาตุ และ อิกฺข ธาตุที่มี ภี ศัพท์อันแสดงถึง ภย (ภัย) เป็นบทหน้า.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า ภิกฺขุ เพราะทำลายกิเลสทั้งหลาย. ชื่อว่า ภิกฺขุ แม้เพราะนุ่งห่ม ผ้าที่ตัดขาดแล้ว. ชื่อว่า ภิกฺขุ แม้เพราะมีปกติขอ. ชื่อว่า ภิกฺขุ เพราะเห็นภัยในสงสารหรือ มีปกติเห็น[ภัยในสงสาร]

วินิจฉัย สพฺภิ ศัพท์

สทภิทีหิ ธาตูหิ สพฺภิสทฺทคตึ วเท

สปฺปุริเส จ นิพฺพาเน เอส สทฺโท ปวตฺตติ.

อตฺริมานิ นิพฺพจนานิ - สีทนสภาเว กิเลเส ภินฺทตีติ สพฺภิ, สปฺปุริโส, โย “อริโย”ติปิ “ปณฺฑิโต”ติปิ วุจฺจติ. อปิจ สีทนสภาวา กิเลสา ภิชฺชนฺติ เอตฺถาติ สพฺภิ, นิพฺพานํ, ยํ “ราคกฺขโย”ติอาทินามํ ลภติ. ตถา หิ สํยุตฺตฏฺฐกถายํ วุตฺตํ “ยสฺมา นิพฺพานํ อาคมฺม สีทนสภาวา กิเลสา ภิชฺชนฺติ, ตสฺมา ตํ สพฺภีติ วุจฺจตีติ.41 เอตฺเถตํ วทาม

ยสฺมา นิพฺพานมาคมฺม สํสีทนสภาวิโน

เกฺลสา ภิชฺชนฺติ ตํ ตสฺมา สพฺภีติ อมตำ'พฺรวุนฺติ.

บัณฑิตแสดงว่า สพฺภิ ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก สท ธาตุ และ ภิทิ ธาตุ. สพฺภิ ศัพท์นั้นมีอรรถว่า สัตบุรุษ และนิพพาน.

ในคำว่า สพฺภิ นั้น มีรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้:- สัตบุรุษ ชื่อว่า สพฺภิ เพราะทำลาย กิเลสที่มีสภาพจมลง ซึ่งเรียกว่า อริยะ บ้าง, บัณฑิต บ้าง. อีกนัยหนึ่ง พระนิพพาน ชื่อว่า สพฺภิ เพราะเป็นสภาพพินาศไปของกิเลสที่มีสภาพจมลง ซึ่งได้ชื่อว่า ราคกฺขย (ธรรมเป็น ที่สิ้นไปแห่งราคะ) เป็นต้น. จริงอย่างนั้น ในสังยุตตอรรถกถา กล่าวว่า "กิเลสที่มีสภาพจมลง ย่อมพินาศไปเพราะอาศัยพระนิพพาน เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้น จึงเรียกว่า สพฺภิ. ในเรื่องนี้ ข้าพเจ้า ขอสรุปเป็นคาถาดังนี้ว่า

ยสฺมา นิพฺพานมาคมฺม สํสีทนสภาวิโน

เกฺลสา ภิชฺชนฺติ ตํ ตสฺมา สพฺภีติ อมตำ'พฺรวุ.

กิเลสที่มีสภาพจมลง ย่อมพินาศไปเพราะอาศัย พระนิพพาน เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลาย จึงเรียก พระนิพพานนั้นว่า สพฺภิ.

วินิจฉัย ภิสิ ศัพท์

พฺรูธาตุสทธาตูหิ ภิสิสทฺทสฺส สมฺภวำ

คุเณหิ พฺรูหิตา ธีรา โปราณาจริยา'พฺรวุ.

ตถา หิ พฺรวนฺตา เอตฺถ สีทนฺตีติ ภิสีติ ภิสิสทฺทสฺส สมฺภวำ โปราณา กถยึสุ.

โบราณาจารย์ทั้งหลาย ผู้เป็นปราชญ์เจริญด้วย คุณธรรม แสดงว่า ภิสิ ศัพท์ สำเร็จรูปมาจาก พฺรู ธาตุ และ สท ธาตุ.

จริงอย่างนั้น โบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวความเป็นไปของ ภิสิ ศัพท์ว่า ชื่อว่า ภิสิ (ฟูก) เพราะเป็นที่นั่งนอนของผู้เจริญด้วยคุณทั้งหลาย

วินิจฉัย สุข ศัพท์

สุขธาตุวสา จาปิ สุปุพฺพขาทโตปิ วา

สุปุพฺพขนฺโต วาปิ สุขสทฺทคตึ วเท.

สุขนฺติ หิ สุขยตีติ สุขํ. ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อตฺโถ. สุฏฺฐุ ทุกฺขํ ขาทตีติปิ สุขํ. สุฏฺฐุ ทุกฺขํ ขนตีติปิ สุขํ.

นักไวยากรณ์แสดงรูปสำเร็จของ สุข ศัพท์ไว้ ๓ อย่าง คือ สำเร็จรูปมาจาก สุข ธาตุ, สุ บทหน้า ขาท ธาตุ และ สุ บทหน้า ขนุ ธาตุ.

จริงอย่างนั้น บทว่า สุขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า สุข เพราะเป็นสุข หมายความว่า ความสุขเกิดแก่ผู้ใดก็ทำให้ผู้นั้นเป็นสุข. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สุข เพราะบั่นทอนความทุกข์ให้ หมดไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า สุขะ เพราะทำลายความทุกข์

วินิจฉัย ทุกฺข ศัพท์

ทุกฺขธาตุวสา จาปิ ทุปุพฺพขาทโตปิ วา

ทุปุพฺพขนุโต วาปิ ทุกฺขสทฺทคตึ วเท.

ทุกฺขนฺติ หิ ทุกฺขยตีติ ทุกฺขํ. ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ ทุกฺขิตํ กโรตีติ อตฺโถ. ทุฏฺฐุ สุขํ ขาทตีติปิ ทุกฺขํ. ทุฏฺฐุ สุขํ ขนตีติปิ ทุกฺขํ. อถวา ทุวิธา สุขํ ขนตีติปิ ทุกฺขํ.

นักไวยากรณ์แสดงรูปสำเร็จของ ทุกฺข ศัพท์ไว้ ๓ อย่าง คือ สำเร็จรูปมาจาก ทุกฺข ธาตุ, ทุ บทหน้า ขาท ธาตุ และ ทุ บทหน้า ขนุ ธาตุ.

จริงอย่างนั้น บทว่า ทุกฺขํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ทุกฺข เพราะเป็นทุกข์ หมายความ ว่า ความทุกข์เกิดแก่ผู้ใดก็ทำให้ผู้นั้นเป็นทุกข์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทุกฺข เพราะบั่นทอนความ สุขให้หมดไป. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทุกฺข เพราะทำลายความสุข

คนฺธธาตุวสา จาปิ คมุธาตุวเสน วา

คมุธาธาตุโต วาปิ คนฺธสทฺทคตึ วเท.

ตถา หิ คนฺธยตีติ คนฺโธ, อตฺตโน วตฺถุ สูจยติ “อิทำ สุคนฺธำ, อิทำ ทุคฺคนฺธนฺติ ปกาเสติ, ปฏิจฺฉนฺนำ วา ปุปฺผผลาทึ “อิทเมตฺถ อตฺถีติ เปสุญฺญ กโรนฺโต วิย อโหสีติ อตฺโถ. อถวา คนฺธยติ ฉินฺทติ มนาปคนฺโธ สุคนฺธภาเวน ทุคฺคนฺธำ, อมนาปคนฺโธ จ ทุคฺคนฺธภาเวน สุคนฺธนฺติ คนฺโธ. เอตฺถ ปน คนฺธสทฺทสฺส เฉทนวาจกตฺเต -

อติชาตำ อนุชาตำ ปุตฺตมิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา

อวชาตำ น อิจฺฉนฺติ โย โหติ กุลคนฺธโนติ

อยำ ปาฬิ นิทสฺสนำ. วายุนา วา นียมาโน คจฺฉตีติ คนฺโธ. กจฺจายนสฺมิญฺหิ “ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธคนฺธาติ ขาทอมคมิอิจฺเจเตสำ ธาตูนำ ยถากฺกมำ ขนฺธ อนฺธ คนฺธาเทสา วุตฺตา. อถวา คจฺฉนฺโต ธริยเต โสติ คนฺโธ. วุตฺตญฺเหตำ ภทนฺเตน พุทฺธทตฺตาจริเยน เวยฺยากรเณน นิรุตฺตินยทสฺสินา “ธริยตีติ คจฺฉนฺโต, คนฺโธ สูจนโตปิ วาติ.

วินิจฉัย คนฺธ ศัพท์

คนฺธธาตุวสา จาปิ คมุธาตุวเสน วา

คมุธาธาตุโต วาปิ คนฺธสทฺทคตึ วเท.

นักไวยากรณ์แสดงว่า คนฺธ ศัพท์สำเร็จรูปมาจาก คนฺธธาตุบ้าง คมฺธาตุบ้าง คมฺธาตุร่วมกับ ธา ธาตุบ้าง.

จริงอย่างนั้น ชื่อว่า คนฺธ เพราะอรรถว่าประกาศคือแสดงที่ตั้งของตนว่า สิ่งนี้ มีกลิ่นดี, สิ่งนี้ มีกลิ่นไม่ดี หมายความว่า ได้เป็นเหมือนเข้าไปส่อเสียดดอกไม้และผลไม้ เป็นต้นที่ถูกปกปิดไว้ว่า มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คนฺธ เพราะกลิ่นที่น่าชอบใจ ย่อมตัดกลิ่นไม่ดีโดยความเป็น กลิ่นดี, กลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ ย่อมตัดกลิ่นดีโดยความเป็นกลิ่นไม่ดี. ก็ในอรรถนี้ คนฺธ ศัพท์ มีความหมายว่า เฉทน (ตัด, ทำลาย) ดังมีสาธกในพระบาลีว่า

อติชาตํ อนุชาตํ ปุตฺตมิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา

อวชาตํ น อิจฺฉนฺติ โย โหติ กุลคนฺธโน.42

บัณฑิต ย่อมปรารถนาอติชาตบุตร อนุชาตบุตร ไม่ ปรารถนาอวชาตบุตรซึ่งเป็นผู้ทำลายตระกูล.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า คนฺธ เพราะถูกลมพัดไปอยู่. ก็ในคัมภีร์กัจจายนะแสดงการแปลง ขนฺธ ธาตุเป็น ขาท, อม ธาตุเป็น อนฺธ, คมฺ ธาตุเป็น คนฺธ ด้วยสูตรว่า ขาทาคมานำ ขนฺธนฺธ-คนฺธา. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า คนฺธ เพราะถูกทรงไว้เมื่อไปอยู่ สมจริงดังคำของท่านพุทธ-ทัตตาจารย์ผู้เป็นนักไวยากรณ์ ผู้รู้เห็นนัยทางไวยากรณ์ว่า ชื่อว่า คนฺธ เพราะถูกทรงไว้ เมื่อไปอยู่ หรือเพราะการแสดง[ที่ตั้งของตน]

วินิจฉัย รส ศัพท์

รสธาตุวสา เจว รมาสธาตุโตปิ จ

รสสทฺทสฺส นิปฺผตฺติ อาหุ ธมฺมรสญฺญุโน.

รโสติ หิ รสนฺติ ตำ อสฺสาเทนฺตีติ รโส, รมนฺตา ตำ อสนฺติ ภกฺขนฺตีติปิ รโส. วุตฺตมฺปิ เจตำ “รมมานา นสนฺตีติ รโสติ ปริทีปิโตติ. ตตฺรายมตฺโถ เทวมนุสฺสาทโย สตฺตา ยสฺมา รมมานา นำ ธมฺมชาตำ อสนฺติ ภกฺขนฺติ, ตสฺมา ตำ ธมฺมชาตำ รโส นามาติ นิรุตฺตญฺญหิ ปริทีปิโตติ. ปทจฺเฉโท ปน เอวำ เวทิตพฺโพ

ผู้รู้ธรรมรสทั้งหลายกล่าวว่า รส ศัพท์สำเร็จรูป

มาจาก รส ธาตุบ้าง รมฺ ธาตุ ร่วมกับ อส ธาตุบ้าง.

จริงอย่างนั้น บทว่า รโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า รส เพราะเป็นที่ยินดี[ของเหล่าสัตว์]. ชื่อว่า รส เพราะเป็นที่เพลิดเพลินเคี้ยวกิน (อวุตตกรรมสาธนะ). สมดังสาธกที่[พระ พุทธัตตะ]กล่าวไว้ว่า ท่านแสดงว่า รส เพราะเป็นที่เพลิดเพลินเคี้ยวกิน ในข้อนั้น มีใจ ความดังต่อไปนี้:- สัตว์ทั้งหลายมีเทวดาและมนุษย์เป็นต้น เพลิดเพลินอยู่ ย่อมเคี้ยวกิน ธรรมชาตนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตนั้น นักไวยากรณ์ทั้งหลายแสดงแล้วว่า ชื่อว่า รส. นักศึกษาพึงทราบการตัดบทอย่างนี้ว่า

นำ อสนฺติ น สนฺตีติ ปทจฺเฉโท สิยา ตหึ

กมฺมการกภาเวน อตฺโถ หิ ตตฺถ อิจฺฉิโต.

ในคัมภีร์อภิธัมมาวตารนั้น พึงมีการตัดบทว่า นำ อสนฺติ = นสนฺติ เพราะเนื้อความในคัมภีร์นั้นปรารถนา โดยความเป็นกรรมการก.

อิติ วุตฺตานุสาเรน อวุตฺเตสุ ปเทสุปิ
ยถารหำ นยญฺญูหิ นโย เนยฺโย สุโสภโน.

นัยที่งดงาม บัณฑิตผู้รู้นัย พึงนำไปตามสมควรแม้ ในบทที่ข้าพเจ้ามิได้กล่าวไว้ โดยคล้อยตามข้อความ ที่กล่าวไว้แล้วอย่างนี้.

ธาตุจินฺตาย เย มุตฺตา อนิปฺผนฺนาติ เต มตา
เต จาปิ พหโว สนฺติ ปีตโลหิตกาทโย.

ศัพท์เหล่าใด พ้นจากความดำริธาตุ ศัพท์เหล่านั้น พึงทราบว่าไม่สำเร็จมาจากธาตุ ศัพท์ดังกล่าวมีจำนวนมาก เช่น ปีต และ โลหิต เป็นต้น.

นิปฺผนฺเน อปิ ธาตูหิ สทฺเท ธคาอิติอาทโย
อนิปฺผนฺนำว เปกฺขนฺติ ควาทิวิธิเภทโต.

แม้ในศัพท์ที่สำเร็จมาจากธาตุ ศัพท์ว่า โค (วัว) เป็นต้น ย่อมมองหาเหมือนยังไม่สำเร็จ โดยจำแนกเป็นวิธี[ประกอบศัพท์]มี โค เป็นต้น.

ตถา หิ “คจฺฉตีติ โค อิติ วุตฺตปทำ ปุน
อนิปฺผนฺนำ กริตฺวาน “คาโว อิจฺจาทิกำ พฺรวุ.

โดยแท้จริงแล้ว บทที่กล่าวแล้วว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ ผู้ไป ชื่อว่า โค) เมื่อกระทำให้เป็นศัพท์ยังไม่สำเร็จ [ด้วยวิภัตติ]อีก จึงกล่าวรูปว่า คาโว เป็นต้น.

เอกนฺเตน อนิปฺผนฺนา สทฺทา วิฑฺฒภาทโย
ธาตุรูปกสทฺทา จ “ปพฺพตายติอาทโย.

ศัพท์ที่ไม่สำเร็จ[จากธาตุ] อย่างแน่นอน คือศัพท์มี วิฑฺฒภ เป็นต้น และศัพท์ที่มีสภาพของธาตุมี ปพฺพตายติ เป็นต้น.

นิปผันน - อนิปผันน ศัพท์

เสยฺยถิทำ? “วิฑฺฒโภ, ติสฺโส, เยวาปโน, ปีตำ, โลหิตำ อิจฺเจวมาทีนิ นามิกปทานิ อนิปฺผนฺนานิ ภวนฺติ. “นีลำ, ปีตำ, เยวาปนโกอิจฺจาทีนิ ปน นีล วณฺเณ ปีต วณฺเณ. เก เร เค สทฺเทติ ธาตฺวเสน อาคตตฺตา นีลตีติ นีลำ, ปีตีติ เสตำ, เย วา ปน อิติวจเนน ภควตา กิยเต กถิยเตติ เยวาปนโกติ นิพฺพจนมรหนฺตีติ นิปฺผนฺนานีติ วตฺตพฺพานิ.

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุ “นนุ นีลติ ปีตีติอาทีนิ กฺริยาปทานิ เตปิฏเก พุทฺธวจเน น ทิสฺสนฺตีติ? กิญฺจาปิ น ทิสฺสนฺติ, ตถาปิ เอตรหิ อวิชฺชมานา ปุราณภาสา เอสาติ คเหตพฺพานิ. ยถา หิ “นาถตีติ นาโถติ เอตฺถ กิญฺจาปิ “นาถตีติ กฺริยาปทำ พุทฺธวจเน น ทิสฺสติ, ตถาปิ นาถ ยาจโนปตาปิสฺสริยาสีสเนสูติ ธาตุโน ทิฏฺฐตฺตา อฏฺฐกถาจริยา คณฺหึสุเยว, เอวำ สมฺปทมิทำ ทฏฺฐพฺพำ. น หิ กฺริยาปทปริหีโน ธาตุ วุจฺเจยฺย.

บทนาม เช่น วิฑูฑโภ, ติสฺโส, เยวาปโน, ปีตๆ, โลหิตๆ เป็นต้น ชื่อว่าเป็นอนิปผันนบท. ส่วนบทนาม เช่น นีลๆ, ปีตๆ, เยวาปนโก เป็นต้น ควรกล่าวว่าเป็นนิปผันนบท เพราะสำเร็จ รูปมาจากธาตุนี้ คือ นีล วณฺเณ (ความเป็นสี) สีต วณฺเณ (ความเป็นสี). เก เร เค สทฺเท (ส่งเสียง) และมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า นีล เพราะเป็นสีเขียว, ชื่อว่า ปีต เพราะเป็นสีเหลือง, ชื่อว่า เยวาปนก เพราะตรัสไว้โดยพระผู้มีพระภาคด้วยพระดำรัสว่า เย วา ปน

ก็ในเรื่องนี้ บางอาจารย์ท้วงว่า ในพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก บทกิริยาว่า นีลติ, ปีตติ เป็นต้น ไม่มีใช้ มิใช่หรือ. ตอบว่า ถึงไม่มีใช้ แต่ก็ควรถือเอาว่า นั่นเป็นภาษา เก่าซึ่งไม่มีใช้ในปัจจุบันนี้. เหมือนอย่างว่า ในรูปวิเคราะห์นี้ว่า นาถตีติ นาโถ บทกิริยาว่า นาถติ แม้จะไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์ แต่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ก็ถือเอาแล้วนั่นเทียว เพราะได้พบธาตุนี้คือ นาถ ยาจโนปตาปิสฺสริยาสีสเนสุ (นาถ ธาตุ มีอรรถว่า อ้อนวอน, เร่าร้อน, เป็นใหญ่, หวัง) ฉันใด, พึงทราบข้ออุปไมยนี้ฉันนั้น. โดยแท้จริงแล้ว ใครๆ ก็ไม่สามารถกล่าวได้ว่าธาตุไม่มีบทกิริยา

กิญฺจ ภิยฺโย- ยถา “ยาว พฺยาติ นิมีสติ, ตตฺราปิ รสติพฺพโยติ ชาตกปาฬิยํ อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท เทวมนุสฺสานํ โวหารปเถ อสญฺจรนฺตํ ปุราณภาสาภูตๆ “พฺยาตีติ กฺริยาปทมฺปิ ทิสฺสติ, ตถา “นีลติ, ปีตตีติอาทีหิปิ ปุราณภาสาภูเตหิ กฺริยาปเทหิ ภวิตพฺพๆ. ตตฺถ ยาว พฺยาตีติ ยาว อุมฺมีสติ. อยญฺหิ ตสฺมึ กาเล โวหาโร, ยสฺมึ กาเล โพธิสตฺโต จูฬโพธิ นาม ปริพฺพาชโก อโหสิ. ยถา ปน วิฑูฑภสทฺทาทโย ธาตุวเสน อนิปฺผนฺนา นาม วุจฺจนฺติ, ตถา “ปพฺพตายติ, สมุทฺทายติ, จิจฺจิฏายติ, ธูมายติ, ทุทฺทุภายติ, เมตฺตายติ, กรุณายติ, มมายติ อิจฺเจวมาทโย จ “ฉตฺตียติ, ปุตฺตียติ, ปตฺตียติ, วตฺถียติ, ปริกฺขารียติ, จีวรียติ, ธนียติ, ปฏียติ อิจฺเจวมาทโย จ “อติหตฺถยติ, อุปวีณยติ, ทพฺหยติ, ปมาณยติ, กุสลยติ, วิสุทฺธยติ อิจฺเจวมาทโย จ ธาตุวเสน อนิปฺผนฺนาเยว นาม วุจฺจนฺติ.

อนึ่ง ในพระบาลีชาดกว่า ยาว พฺยาติ นิมีสติ, ตตฺราปิ รสติพฺพโย43 (บุคคล ย่อม ลืมตา หลับตา ตลอดกาลเพียงใด วัยย่อมเสื่อมไปในกาลเพียงนั้น) ปรากฏแม้บทกิริยาว่า พฺยาติ ซึ่งเป็นภาษาเก่าไม่มีใช้ในสำนวนภาษาของเทวดาและมนุษย์ในพุทธุปบาทกาลนี้ ฉันใด, แม้คำว่า นีลติ, ปีตติ เป็นต้น ก็ควรเป็นบทกิริยาอันเป็นภาษาเก่า ฉันนั้น. บรรดาบท เหล่านั้น สองบทว่า ยาว พฺยาติ ได้แก่ ย่อมลืมตาเพียงใด. ก็ศัพท์นี้ เป็นสำนวนภาษาที่มี ใช้ในคราวที่พระโพธิสัตว์ได้เสวยพระชาติเป็นปริพพาชกนามจูฬโพธิ

เหมือนอย่างว่า วิฑูฑภ ศัพท์เป็นต้น ท่านกล่าวว่าไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุ ฉันใด. แม้ศัพท์ที่จะแสดงต่อไปนี้ ก็ไม่ได้สำเร็จมาจากธาตุเช่นกัน เช่น

ปพฺพตายติ พระสงฆ์ย่อมประพฤติดั่งภูเขา

สมุทฺทายติ ย่อมประพฤติดั่งสมุทร

จิจฺจิฏายติ เสียงย่อมประพฤติเหมือนเสียงจิฏ จิฏ

ธูมายติ มารย่อมประพฤติดั่งควัน

ทุทฺทุภายติ เสียงผลไม้หล่นย่อมประพฤติเหมือนตุบ ตุบ

เมตฺตายติ ย่อมกระทำเมตตา

กรุณายติ ย่อมกระทำกรุณา

มมายติ ย่อมยึดถือว่าของเรา

ฉตฺตียติ ย่อมประพฤติดั่งฉัตร

ปุตฺตียติ ย่อมประพฤติดั่งบุตร

ปตฺตียติ ย่อมปรารถนาบาตร

วตฺถียติ ย่อมปรารถนาผ้า

ปริกฺขารียติ ย่อมปรารถนาบริขาร

จีวรียติ ย่อมปรารถนาจีวร

ธนียติ ย่อมปรารถนาทรัพย์

ปฏียติ ย่อมปรารถนาผ้า

อติหตฺถยติ ย่อมล่วงด้วยช้าง

อุปวีณยติ ย่อมบรรเลงด้วยพิณ

ทฬฺหยติ ย่อมทำให้มั่นคง

ปมาณยติ ย่อมกระทำประมาณ

กุสลยติ ย่อมถามความสบาย

วิสุทฺธยติ ย่อมเป็นสภาพหมดจด

อธิบายบทว่า ปพฺพตายติ เป็นต้น

ตตฺถ “ปพฺพตายตีติอาทีสุ สงฺโฆ ปพฺพตมิว อตฺตานมาจรติ ปพฺพตายติ, เอวํ สมุทฺทายติ. สทฺโท จิจฺจิฏมิว อตฺตานมาจรติ จิจฺจิฏายติ. วตฺถุ ธูมมิว อตฺตานมาจรติ ธูมายติ. สทฺโท ทุทฺทุภอิติ อาจรติ ทุทฺทุภายติ, ภิกฺขุ เมตฺตายติ, ตถา กรุณายติ. “มม อิทนฺติ คณฺหติ มมายติ. อฉตฺตํ ฉตฺตมิว อาจรติ ฉตฺตียติ. อปุตฺตํ ปุตฺตมิว อาจรติ ปุตฺตียติ, สิสฺสํ อาจริโย, อตฺตโน ปตฺตมิจฺฉติ ปตฺตียติ. เอวํ วตฺถียติ, ปริกฺขารียติ, จีวรียติ, ธนียติ, ปฏียติ. หตฺถินา อติกฺกมติ อติหตฺถยติ. วีณาย อุปคายติ อุปวีณยติ. ทฬฺหํ กโรติ วีริยํ ทฬฺหยติ. ปมาณํ กโรติ ปมาณยติ. กุสลํ ปุจฺฉติ กุสลยติ. วิสุทฺธา โหติ รตฺติ วิสุทฺธายติ.

บรรดาบทเหล่านั้น ในคำว่า ปพฺพตายติ เป็นต้น มีคำอธิบายดังต่อไปนี้:- พระสงฆ์ ย่อมประพฤติตนเพียงดังภูเขา ชื่อว่า ปพฺพตายติ. สมุทฺทายติ ก็เช่นเดียวกัน. เสียงย่อมประ พฤติตนเหมือนเสียงจิฏ จิฏ ชื่อว่า จิจฺจิฏายติ. ทัพพะคือมารย่อมประพฤติตนเพียงดังควัน ชื่อว่า ธูมายติ. เสียงผลไม้ย่อมประพฤติตนเหมือนตุบ ตุบ ชื่อว่า ทุทฺทุภายติ. ภิกษุ ย่อม กระทำเมตตา. กรุณายติ ก็เช่นกัน. ย่อมยึดถือว่า สิ่งนี้เป็นของเรา ชื่อว่า มมายติ.

ชนย่อมประพฤติสิ่งไม่ใช่ร่มเพียงดังร่ม ชื่อว่า ฉตฺตียติ. อาจารย์ย่อมประพฤติ ต่อศิษย์ผู้ไม่ใช่บุตรเพียงดังบุตร ชื่อว่า ปุตฺตียติ. ภิกษุย่อมปรารถนาบาตรเพื่อตน ชื่อว่า ปตฺตียติ. วตฺถียติ, ปริกฺขารียติ, จีวรียติ, ธนียติ, ปฏียติ ก็เช่นเดียวกัน.

ย่อมล่วงด้วยช้าง ชื่อว่า อติหตฺถยติ. ย่อมบรรเลงด้วยพิณ ชื่อว่า อุปวีณยติ. ย่อมทำ ความเพียรให้มั่นคง ชื่อว่า ทฬฺหยติ. ย่อมทำประมาณ ชื่อว่า ปมาณยติ. ย่อมถามความ สบาย ชื่อว่า กุสลยติ. ราตรีเป็นสภาพหมดจด ชื่อว่า วิสุทฺธายติ.

ตตฺรายํ ปทมาลา- “ปพฺพตายติ, ปพฺพตายนฺติ. ปพฺพตายสิ, ปพฺพตายถ. ปพฺพตายามิ, ปพฺพตายามาติ อิมินา นเยน อฏฺฐนฺนํ วิภตฺตีนํ วเสน เสสํ สพฺพํ โยเชตพฺพํ, เอวํ “สมุทฺทายติ, ฉตฺตียตีติอาทีสุ. ตตฺร การิตวเสนปิ “ปพฺพตายนฺตํ ปโยชยติ ปพฺพตายยติ, ปุตฺติยนฺตํ ปโยชยติ ปุตฺตียยติอิจฺจาทิ ปทสิทฺธิ ภวติ. อยํ ปน ปทมาลา- ปพฺพตายยติ, ปพฺพตายยนฺติ. ปพฺพตายยสิ. เสสํ โยเชตพฺพํ. อิจฺเจวํ ธาตุวเสน นิปฺผนฺนานิปฺผนฺนปทานิ วิภาวิตานิ.

บรรดาบทเหล่านั้นมีปทมาลา ดังนี้:-

แบบแจกวัตตมานาวิภัตติ

ปรัสสบท

ปพฺพตายติ	ปพฺพตายนฺติ
ปพฺพตายสิ	ปพฺพตายถ
ปพฺพตายามิ	ปพฺพตายาม

นักศึกษาพึงแจกบทที่เหลือทั้งหมดด้วยวิภัตติทั้ง ๘ หมวดตามนัยนี้แล. ในคำว่า สมุทฺทายติ, ฉตฺตียติ เป็นต้น ก็มีแบบแจกเช่นเดียวกัน

บรรดาบทเหล่านั้น หากลงการิตปัจจัยจะมีรูปสำเร็จว่า ปพฺพตายนฺตํ ปโยชยติ ปพฺพตายยติ (บุคคลใช้พระสงฆ์ผู้ประพฤติดั่งภูเขา) ชื่อว่า ปพฺพตายยติ, ปุตฺติยนฺตํ ปโยชยติ ปุตฺตียยติ (บุคคลใช้อาจารย์ผู้ประพฤติศิษย์ดั่งบุตร) ชื่อว่า ปุตฺตียติ เป็นต้น

สำหรับการแจกบทมีดังนี้ คือ ปพฺพตายยติ, ปพฺพตายยนฺติ. ปพฺพตายยสิ. นักศึกษา พึงแจกบทที่เหลือตามนัยนี้. โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้า ได้แสดงบทที่สำเร็จและมิได้สำเร็จ รูปมาจากธาตุไว้แล้วด้วยประการฉะนี้แล

ลักษณะของธาตุเป็นต้น ๑๐ หมวด

อิทานิ ธาตุคณลกฺขณํ, อธาตุลกฺขณํ, การิตปจฺจยโยคํ, สการิเตกกมฺมทฺวิกมฺม-ติกมฺมปทำ, อูหนียรูปคณำ, ธาตูนำ เอกคณิกทฺวิคณิกเตคณิกปทำ, สุทฺธกตฺตุเหตุกตฺตุปทรูปำ, กมฺมภาวปทรูปำ, เอกการิตทฺวิการิตปทำ, อการิตทฺวิกมฺมกปทญฺจ สพฺพเมตำ ยถารหำ กถยาม.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงลักษณะของธาตุ, ลักษณะที่ไม่ใช่ธาตุ, วิธีใช้การิตปัจจัย, บทที่มี ๑ กรรม, ๒ กรรม, ๓ กรรมในที่มีการิตปัจจัย, อูหนียรูปคณำ (กลุ่มรูปที่พึงดำริ), บทของธาตุที่เป็นได้ ๑ คณะ, ๒ คณะ,

๓ คณะ, รูปของบทสุทธกัตตาและบทเหตุกัตตา, รูปของบทกรรม และบทภาวะ, บทที่มีการิตปัจจัย ๑ ตัว และบทที่มีการิตปัจจัย ๒ ตัว, บทกรรมที่ไม่มีการิตปัจจัยทั้งหมดนั้นตามสมควร

ลักษณะธาตุและไม่ใช่ธาตุ

ตตฺร สพฺพธาตุกนิสฺสิเต สุทฺธกตฺตุปฺปโยเค สุทฺธสฺสรธาตุโต วา เอกสฺสรโต วา อเนกสฺสรโต วา อปจฺจยสฺส ปรภาโว ภูวาทิคณลกฺขณํ สามญฺญลกฺขณวเสน, วิเสสลกฺขณ-วเสน ปน อาขฺยาตตฺเต อิการนฺตา เนกสฺสรธาตุโต สห อปจฺจเยน นิจฺจํ นิคฺคหีตาคมนญฺจ นามิกตฺเต นิคฺคหีตาคมนมตฺตญฺจ ภูวาทิคณลกฺขณํ. อาขฺยาตตฺเต กตฺตริ ธาตูหิ อปจฺจเยน สทฺธึ นิยตวเสน นิคฺคหีตาคมนํ รุธาทิคณลกฺขณํ สามญฺญลกฺขณวเสน, วิเสสลกฺขณวเสน ปน อาขฺยาตตฺเต กตฺตริ ธาตูหิ อิวณฺเณกาโรการปจฺจเยหิ สทฺธึ นิยตวเสน นิคฺคหีตาคมนญฺจ นามิกตฺเต อนิยตวเสน นิคฺคหีตาคมนมตฺตญฺจ รุธาทิคณลกฺขณํ.

กตฺตริ ธาตูหิ อาเทสลาภาลาภิโน ยปจฺจยสฺส ปรภาโว ทิวาทิคณลกฺขณํ. กตฺตริ ธาตูหิ ยถารหํ ณุ ณา อุณาปจฺจยานํ ปรภาโว สฺวาทิคณลกฺขณํ. กตฺตริ ธาตูหิ นาปจฺจยสฺส ปรภาโว กิยาทิคณลกฺขณํ. กตฺตริ ธาตูหิ อาขฺยาตตฺเต อปฺปกตรปฺปโยควเสน นามิกตฺเต ปจุรปฺปโยควเสน ปฺปณฺหาปจฺจยานํ ปรภาโว คหาทิคณลกฺขณํ.

กตฺตริ ธาตูหิ ยถาสมฺภวํ โอยิรปฺปจฺจยานํ ปรภาโว ตนาทิคณลกฺขณํ. อาขฺยาตตฺเต กตฺตริ ธาตูหิ สพฺพถา เณณยปฺปจฺจยานํ ปรภาโว จุราทิคณลกฺขณํ สามญฺญลกฺขณวเสน, วิเสสลกฺขณวเสน ปน อาขฺยาตตฺเต อิการนฺตธาตุโต สห เณ ณยปจฺจเยหิ นิจฺจํ นิคฺคหีตา-คมนญฺจ นามิกตฺเต นิคฺคหีตาคมนมตฺตญฺจ จุราทิคณลกฺขณํ. คณสูจกานํ ปจฺจยานมปรตฺตํ อธาตุลกฺขณํ. อิติ ธาตุคณลกฺขณมธาตุลกฺขณํ วิภาวิตํ.

บรรดาลักษณะของธาตุเป็นต้น ๑๐ หมวดนั้น:-

ลักษณะของภูวาทิคณะ ว่าโดยลักษณะทั่วไป เมื่อใช้เป็นกัตตุวาจกอันอาศัย สัพพธาตุกวิภัตติ (วัตตมานา, ปัญจมี, สัตตมี, หิยยัตตนี) มีการลง อ ปัจจัยท้ายธาตุพยางค์ เดียวที่เป็นสระล้วนๆ หรือท้ายธาตุพยางค์เดียวที่มีสระ ๑ ตัว หรือท้ายธาตุหลายพยางค์ที่มี สระหลายตัว, แต่ว่าโดยลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็นบทอาขยาต มีการลงนิคคหิตอาคม แน่นอนพร้อมกับ อ ปัจจัยท้ายธาตุหลายพยางค์ที่มีสระ อิ เป็นที่สุด , เมื่อใช้เป็นบทนาม มีการลงนิคคหิตอาคมเท่านั้น.

ลักษณะของรุธาทิคณะ ว่าโดยลักษณะทั่วไป เมื่อใช้เป็นบทอาขยาต มีการลง นิคคหิตอาคม แน่นอนพร้อมกับ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา, แต่ว่าโดย ลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็นบทอาขยาต มีการลงนิคคหิตอาคมแน่นอนพร้อมกับ อิ, อี, เอ และ โอ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา, เมื่อใช้เป็นบทนาม มีการลงนิคคหิตอาคม เท่านั้นโดยไม่แน่นอน

ลักษณะของทิวาทิคณะ มีการลง ย ปัจจัยซึ่งมีการแปลง ย ปัจจัยบ้างไม่แปลงบ้าง ท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา (กัตตุวาจก)

ลักษณะของสฺวาทิคณะ มีการลง ณุ, ณา และ อุณา ปัจจัยตามสมควรท้ายธาตุ ทั้งหลายในอรรถกัตตา (กัตตุวาจก)

ลักษณะของกิยาทิคณะ มีการลง นา ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา

ลักษณะของคหาทิคณะ เมื่อใช้เป็นบทอาขยาตมีการลง ปฺป และ ณฺห ปัจจัย โดยเนื่องด้วยอุทาหรณ์จำนวนน้อยมากท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา, เมื่อใช้เป็น บทนามมีการลง ปฺป และ ณฺห ปัจจัย โดยเนื่องอุทาหรณ์จำนวนมาก

ลักษณะของตนาทิคณะ มีการลง โอ ปัจจัย และ ยิร ปัจจัยตามสมควรท้ายธาตุ ทั้งหลายในอรรถกัตตา (กัตตุวาจก)

ลักษณะของจุราทิคณะ ว่าโดยลักษณะทั่วไป เมื่อใช้เป็นบทอาขยาต มีการลง เณ และ ณฺย ปัจจัยได้ทั้ง ๒ ตัวท้ายธาตุทั้งหลายในอรรถกัตตา, แต่ว่าโดยลักษณะพิเศษ เมื่อใช้เป็นบทอาขยาต มีการลงนิคคหิตอาคมแน่นอนพร้อมกับ เณ, ณฺย ปัจจัยท้ายธาตุที่มี อิ อักษรเป็นที่สุด, เมื่อใช้เป็นบทนาม มีการลงนิคคหิตอาคมเท่านั้น

ลักษณะที่ไม่ใช่ธาตุ (อธาตุลกฺขณำ) คือ ศัพท์ที่ไม่มีการลงปัจจัยที่แสดงคณะ (วิกรณปัจจัย) เบื้องหลัง (แต่มีการลง ข ฉ ส อาย อิย เป็นต้น). ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะของ ธาตุและลักษณะที่ไม่ใช่ธาตุด้วยประการฉะนี้

วิธีใช้การิตปัจจัย

การิตปจฺจยสฺส โยเค-

“เณ ณโย ณาเป ณาปโย จาติ อิเม จตฺตาโร การิตปจฺจยา.

เณ ณยาสุ อุวณฺณนฺตา อาทนฺตา ปจฺฉิมา ทุเว

เสสโต จตุโร เทฺว วา ณโยเยว อธาตุโต.

ตตฺร สาเวติ, สาวยติ. ภาเวติ, ภาวยติ, โอภาเสติ, โอภาสยติ. อิมานิ การิเต อุวณฺณนฺต- ธาตุรูปานิ. ทาเปติ ทาปยติ. หาเปติ, หาปยติ. นฺหาเปติ, นฺหาปยติ. นหาเปติ, นหาปยติ. อาการนฺตธาตุรูปานิ. โสเสติ, โสสยติ. โสสาเปติ, โสสาปยติ. โฆสาเปติ, โฆสาปยติ. อการนฺต-ธาตุรูปานิ. มคฺโค สำสารโต โลกำ ณาเปติ, ณาปยติ. อิธาตุรูปานิ นิคฺคจฺฉาเปตีติ เอเตสมตฺโถ. อิมานิ หิ นิปุพฺพาย อิธาตุยา วเสน สมฺภูตานิ เหตุกตฺตุรูปานิ. ตถา หิ สุทฺธกตฺตุภาเวน มคฺโค สยำ ณายติ, สำสารโต นิคฺคจฺฉตีติ ณาโยติ วุจฺจติ.

ปาเวติ, ปาวยติ, อุธาตุรูปานิ. วทาเปตีติ เอเตสมตฺโถ. อิมานิ หิ ปปุพฺพาย อุธาตุยา วเสน สมฺภูตานิ เหตุกตฺตุรูปานิ. ตถา หิ “โย อาตุมานำ สยเมว ปาวาติ สุทฺธกตฺตุปทำ อาหจฺจ-ภาสิตำ ทิสฺสติ. เขเปติ, เขปยติ. กงฺเขติ, กงฺขยติ, กงฺขาเปติ, กงฺขาปยติ. อาจิกฺขาเปติ, อาจิกฺขาปยติ. อิวณฺณนฺตธาตุรูปานิ. ขิเยติ, ขิยยติ. มิลาเยติ, มิลายยติ. เอการนฺตธาตุรูปานิ. สิเยติ, สิยยติ. โอการนฺตธาตุรูปานิ. ปพฺพตายยติ, ปุตฺติยยติ. อธาตุนิสฺสิตานิ รูปานิ.

อธาตุนิสฺสิตานิ รูปานิ. อิมินา นเยน เสสานิ อวุตฺตานิปิ รูปานิ สกฺกา วิญฺญาตุ วิญฺญุนา ปาฬินยญฺญุนาติ วิตฺถาโร น ทสฺสิโต. อิติ การิตปจฺจยโยโค สงฺเขเปน วิภาวิโต.

พึงทราบวิธีการใช้การิตปัจจัยดังนี้:- การิตปัจจัย มี ๔ ตัว คือ เณ, ณฺย, ณาเป และ ณาปย มีวิธีใช้ดังต่อไปนี้

ท้ายอุวัณณันตธาตุ (ธาตุที่มี อุ อู เป็นที่สุด) ลง เณ และ ณฺย ปัจจัย, ท้ายธาตุที่มี อา เป็นที่สุด ลง ณาเป และ ณาปย ปัจจัย, ท้ายพยัญชนันตธาตุ (ธาตุที่มี พยัญชนะเป็นที่สุด) ลงปัจจัยทั้ง ๔ ตัว หรือ ๒ ตัว (เณ, ณฺย) ท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่ธาตุ (ธาตุรูป) ลง ณย ปัจจัยเท่านั้น.

ในอุวัณณันตธาตุเป็นต้นนั้น

อุวัณณันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สาเวติ, สาวยติ ย่อมให้สดับ

ภาเวติ, ภาวยติ ย่อมให้เกิด

โอภาเสติ, โอภาสยติ ย่อมให้สว่าง

อาการันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ทาเปติ ทาปยติ ย่อมให้ให้

หาเปติ, หาปยติ ย่อมให้เสื่อม

นฺหาเปติ, นฺหาปยติ ย่อมให้อาบ

นหาเปติ, นหาปยติ ย่อมให้อาบ

อการันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

โสเสติ, โสสยติ ย่อมให้แห้ง

โสสาเปติ, โสสาปยติ ย่อมให้แห้ง

โฆสาเปติ, โฆสาปยติ ย่อมให้ป่าวประกาศ

อิธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างว่า มคฺโค สํสารโต โลกํ ณาเปติ, ณาปยติ (มรรค ยังชาวโลกย่อมให้ออก ไปจากสงสาร) เป็นรูปของ อิ ธาตุ. ศัพท์เหล่านั้น มีความหมายว่า "ย่อมให้ออกไป". ก็ศัพท์ เหล่านี้เป็นเหตุกัตตุวาจก สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า และ อิ ธาตุ

จริงอย่างนั้น หากใช้เป็นกัตตุวาจกจะมีรูปว่า มคฺโค สยํ ณายติ (มรรคย่อมออก ไปเอง). มรรค ชื่อว่า ณาย เพราะออกไปจากสังสารวัฏ

อุธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างว่า ปาเวติ, ปาวยติ (ย่อมให้กล่าว) เป็นรูปของ อุ ธาตุ. ศัพท์เหล่านั้น มี ความหมายว่า ย่อมให้กล่าว. ก็ศัพท์เหล่านี้ เป็นเหตุกัตตุวาจก สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า และ อุ ธาตุ. ดังจะเห็นได้ว่า มีรูปกัตตุวาจกใช้ในพระบาลีดังนี้ว่า โย อาตุมานำ สยเมว ปาว44 (ผู้ใดกล่าวอวดตนเอง)

อิวัณณันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

เขเปติ, เขปยติ ย่อมให้ทิ้ง

กงฺเขติ, กงฺขยติ ย่อมให้สงสัย

กงฺขาเปติ, กงฺขาปยติ ย่อมให้สงสัย

อาจิกฺขาเปติ, อาจิกฺขาปยติ ย่อมให้บอก

เอการันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ขิเยติ, ขิยยติ ย่อมให้เคี้ยวกิน

มิลาเยติ, มิลายยติ ย่อมให้เหี่ยว

โอการันตธาตุที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

สิเยติ, สิยยติ ย่อมให้จบ, ย่อมให้สิ้นสุด

ธาตุรูปที่ลงการิตปัจจัย

ตัวอย่างเช่น

ปพฺพตายยติ ย่อมประพฤติดั่งภูเขา

ปุตฺติยยติ ย่อมประพฤติดั่งบุตร

รูปเหล่านี้อาศัยศัพท์ที่ไม่ใช่ธาตุ. โดยนัยที่กล่าวมานี้ รูปที่เหลือแม้จะไม่ได้กล่าวไว้ บัณฑิตผู้รู้นัยแห่งพระบาลีก็อาจเข้าใจได้ ดังนั้น จึงไม่กล่าวความพิสดารไว้. วิธีใช้การิต-ปัจจัย ข้าพเจ้าแสดงแล้วโดยย่อด้วยประการฉะนี้.

สการิเตกกมฺม เป็นต้น

อิทานิ สการิเตกกมฺมาทีนิ พฺรูม

อกมฺมกา เอกกมฺมา ทฺวิกมฺมา วาปิ โหนฺติ หิ

การิตปจฺจเย ลทฺเธ สกมฺมา จ ทฺวิกมฺมกา.

สยำ โสเธติ โส ภูมึ โสธาเปติ ปเร มหึ

นรำ กมฺมำ การยติ วิญฺเญยฺยำ กมโต อิทำ.

ทฺวิกมฺมิกา สมฺภวนฺติ ติกมฺมา เอตฺถ ทีปเย

อิสฺสโร เสวกำ คามำ อชำ นาเยติ อิจฺจปิ.

นโร นเรน วา คามํ อชํ นาเยติ อิจฺจปิ

กมฺมตฺถทีปกำเยว กรณำ เอตฺถ อิจฺฉิตำ.

อิติ สการิเตกกมฺมาทีนิ วิภาวิตานิ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงบทที่มี ๑ กรรมเป็นต้นเมื่อลงการิตปัจจัย.

ก็ธาตุทั้งหลาย ไม่มีกรรมบ้าง, มี ๑ กรรมบ้าง, มี ๒ กรรมบ้าง เมื่อลงการิตปัจจัยแล้วก็กลายเป็นธาตุมี ๑ กรรม ๒ กรรม.พึงทราบตัวอย่างโดยลำดับดังนี้ว่า สยำ โสเธติ โส ภูมึ (เขายังแผ่นดินย่อมให้หมดจดเอง), โสธาเปติ ปเร มหึ (เขายังชนเหล่าอื่นย่อมให้ชำระ แผ่นดิน), นรำ กมฺมำ การยติ (เขายังชนให้ทำการงาน).

ธาตุที่มี ๒ กรรมกลายเป็นธาตุมี ๓ กรรม พึงทราบ ตัวอย่างดังนี้ว่า อิสฺสโร เสวกำ คามำ อชำ นาเย (นายยัง คนใช้ให้นำแพะไปหมู่บ้าน). แม้ในตัวอย่างนี้ว่า นโร นเรน วา คามำ อชำ นาเย (นรชนยังนรชนอีกคนหนึ่ง ให้นำแพะไปหมู่บ้าน) ตติยาวิภัตติอันแสดงอรรถ กรรมนั่นเทียวปรารถนาแล้ว.

ข้าพเจ้าได้แสดงบทที่มี ๑ กรรมเป็นต้นเมื่อลงการิตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้.

อูหนียรูปคณ

อิทานิ อูหนียรูปคณำ พฺรูม -

โหติ, โภติ, สมฺโภติ, อิทำ ภูวาทิรูปำ. สุมฺโภติ, ปริสุมฺโภติ, อิทำ รุธาทิรูปำ. นินฺทติ, วินินฺทติ, พนฺธติ, อิทำ ภูวาทิรูปำ. ฉินฺทติ, ภินฺทติ, รุนฺธติ, อิทำ รุธาทิรูปำ. เทติ, เนติ, วเทติ, อนฺเวติ, อิทำ ภูวาทิรูปำ. รุนฺเธติ, ปฏิรุนฺเธติ, อิทำ รุธาทิรูปำ. พุทฺเธติ, ปลิพุทฺเธติ, อิทำ จุราทิรูปำ. ชยติ, สยติ, ปลายติ, มิลายติ, คายติ, อิทำ ภูวาทิรูปำ. หายติ, สายติ, นฺหายติ, อิทำ ทิวาทิรูปำ. กถยติ, จินฺตยติ, ภาชยติ, อิทำ จุราทิรูปำ. คพฺพติ, ปคพฺพติ, อิทำ ภูวาทิรูปำ. กุพฺพติ, กุรุพฺพติ, อิทำ ตนาทิรูปำ. หิโนติ, จิโนติ, อิทำ สฺวาทิรูปำ. ตโนติ, สโนติ, กโรติ, อิทำ ตนาทิรูปำ. จินฺเตติ, จินฺตยติ, อิทำ กตฺตุรูปญฺเจว เหตุกตฺตุรูปญฺจ. กนฺเตติ, กนฺตยติ, อิทำ เหตุกตฺตุรูปเมว. ภกฺเขติ, ภกฺขยติ, วาเทติ, วาทยติ, อิทำ สุทฺธกตฺตุรูปญฺเจว เหตุกตฺตุรูปญฺจ. มิยฺยตีติ กตฺตุปทญฺเจว กมฺมปทญฺจ. ภาเวถาติ พหุวจนญฺเจว เอกวจนญฺจ. สฺยมิสฺสนฺติ อนาคตวจนญฺเจว อตีตวจนญฺจ. อนุสาสตีติ อาขฺยาตญฺเจว นามิกญฺจ. คจฺฉ วิธมำ นิกฺขณนฺติ นามิกญฺเจว อาขฺยาตญฺจ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงกลุ่มรูปที่พึงดำริ.

รูปภูวาทิคณะ

โหติ ย่อมเป็น

โภติ, สมฺโภติ ย่อมเป็น

รูปรุธาทิคณะ

สุมฺโภติ ย่อมฆ่า, ย่อมประหาร

ปริสุมฺโภติ ย่อมฆ่า, ย่อมประหาร

รูปภูวาทิคณะ

นินฺทติ ย่อมตำหนิ

วินินฺทติ ย่อมตำหนิ

พนฺธติ ย่อมผูก

รูปรุธาทิคณะ

ฉินฺทติ ย่อมตัด

ภินฺทติ ย่อมทำลาย

รุนฺธติ ย่อมปิด

รูปภูวาทิคณะ

เทติ ย่อมให้

เนติ ย่อมนำไป

วเทติ ย่อมกล่าว

อนฺเวติ ย่อมไปตาม

รูปรุธาทิคณะ

รุนฺเธติ ย่อมปิดกั้น

ปฏิรุนฺเธติ ย่อมปิดกั้น

รูปจุราทิคณะ

พุทฺเธติ ย่อมเบียดเบียน

ปลิพุทฺเธติ ย่อมเบียดเบียน

รูปภูวาทิคณะ

ชยติ ย่อมชนะ

สยติ ย่อมนอน

ปลายติ ย่อมหนี

มิลายติ ย่อมเหี่ยว

คายติ ย่อมขับร้อง

รูปทิวาทิคณะ

หายติ ย่อมเสื่อม

สายติ ย่อมลิ้ม

นฺหายติ ย่อมอาบ

รูปจุราทิคณะ

กถยติ ย่อมกล่าว

จินฺตยติ ย่อมคิด

ภาชยติ ย่อมแจก

รูปภูวาทิคณะ

คพฺพติ ย่อมทะนง

ปคพฺพติ ย่อมทะนง

รูปตนาทิคณะ

กุพฺพติ, กุรุพฺพติ ย่อมกระทำ

รูปสฺวาทิคณะ

หิโนติ ย่อมเป็นไป

จิโนติ ย่อมก่อ

รูปตนาทิคณะ

ตโนติ ย่อมหาย

สโนติ ย่อมให้

กโรติ ย่อมกระทำ

กัตตุรูป, เหตุกัตตุรูป

จินฺเตติ ย่อมคิด

จินฺตยติ ย่อมให้คิด

เหตุกัตตุรูป

กนฺเตติ ย่อมให้ยินดี

กนฺตยติ ย่อมให้ยินดี

สุทธกัตตุรูป, เหตุกัตตุรูป

ภกฺเขติ ย่อมกิน

ภกฺขยติ ย่อมให้กิน

วาเทติ ย่อมกล่าว

วาทยติ ย่อมให้กล่าว

บทว่า มิยฺยติ (ย่อมตาย, อันเขาย่อมตาย) เป็นกัตตุบทและกรรมบท. บทว่า ภาเวถ เป็นพหูพจน์และเอกพจน์. บทว่า สฺยมิสฺสํ เป็นอนาคตวิภัตติ และอดีตวิภัตติ. บทว่า อนุสาสติ เป็นบทอาขยาตและบทนาม. บทว่า คจฺฉ, วิธมฺ, นิกฺขณ เป็นบทนามและบทอาขยาต.

เอตฺถ อาขฺยาตตฺเต คจฺฉนฺติ อนาคตวจนํ, วิธมนฺติ อตีตวจนํ, นิขณนฺติ ปริกปฺปวจนํ, สพฺพ วา เอตํ ปทํ อนาคตาธิวจนนฺติปิ วตฺตุ วฏฺฏเตว. อิมินา นเยน อญฺญานิปิ อูหนียปทานิ นานปฺปการโต โยเชตพฺพานิ. อิมานิ ปทานิ ทุพฺพิญฺเญยฺยวิเสสานิ มนฺทพุทฺธีนํ สมฺโมหกรานิ อาจริยปาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา เวทนียานีติ อูหนียรูปคโณ วิภาวิโต.

ในเรื่องนี้ เมื่อมีความเป็นบทอาขยาต บทว่า คจฺฉ เป็นศัพท์อนาคต บทว่า วิธมฺ เป็นศัพท์อดีต บทว่า นิขณ เป็นศัพท์ปริกัปปะ. อีกนัยหนึ่ง บททั้งหมดนี้ ควรกล่าวว่าเป็น คำไวพจน์ของศัพท์ที่เป็นอนาคต

บทที่พึงดำริอื่นพึงประกอบโดยประการต่างๆ ตามนัยดังกล่าวนี้ บทเหล่านี้เป็น รูปศัพท์ที่รู้ได้ยาก ซึ่งก่อให้เกิดความสับสนแก่ผู้ด้อยปัญญา นักศึกษา เข้าไปหาอาจารย์ และปาจารย์แล้วพึงทราบเถิด โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงกลุ่มรูปที่พึงดำริไว้

บทธาตุคณะเดียวเป็นต้น

ธาตุคณะเดียว

อิทานิ เอกคณิกาทีนิ วทาม - ธา ธารเณ, ภูวาทิคณิกวเสนายำ เอกคณิกา สกมฺมิกา ธาตุ. ภควา สกลโลกสฺส หิตำ ทธาติ วิทธาติ, ปุริโส อตฺถำ สำวิเธติ, นิธึ นิเธติ, อิมานิ สุทฺธกตฺตริ ภวนฺติ. “สำวิธาเปติ, วิธาเปตีติ อิมานิ เหตุกตฺตริ ภวนฺติ. กมฺเม ปน ภาเว จ “อนุวิธียตีติอาทีนิ ภวนฺติ. ตถา หิ กมฺเม “นิธิ นาม นิธียตีติ จ “ธียติ ธปิยตีติ เธยฺยนฺติ จ รูปานิ ทิสฺสนฺติ.

ตตฺถ กมฺเม “กมฺมำ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยติ, กมฺมานิ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยนฺติ. โภ กมฺม ตฺวำ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยสิ, อหำ กมฺมำ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยามีติอาทินา โยเชตพฺพำ. ภาเว ปน “สตฺโต ทุกฺขำ อนุวิธิยฺยติ, สตฺตา ทุกฺขำ อนุวิธิยฺยนฺติ, โภ สตฺต ตฺวำ ทุกฺขำ อนุวิธิยฺยสีติ โยเชตพฺพำ. อยำ นโย อติวิย สุขุโม ปาฬิยานุกูโล.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะแสดงธาตุที่เป็นได้คณะเดียวเป็นต้น (และธาตุที่เป็นได้ ๒ คณะ, ๓ คณะ. รูปของบทสุทธกัตตา, บทเหตุกัตตา, บทกรรม และบทภาวะ).

วินิจฉัย ธา ธาตุ

ธา = ธารเณ ทรงไว้

ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุคณะเดียว คือภูวาทิคณะ.

ตัวอย่างเช่น

ภควา สกลโลกสฺส หิตำ ทธาติ วิทธาติ

พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงทำประโยชน์แก่ชาวโลก

ปุริโส อตฺถำ สำวิเธติ

บุรุษย่อมจัดแจงประโยชน์

นิธึ นิเธติ

บุรุษย่อมฝังทรัพย์

บทเหล่านี้ใช้ในอรรถสุทธกัตตา.

สำวิธาเปติ ย่อมให้จัดแจง

วิธาเปติ ย่อมให้ทำ

บทเหล่านี้ใช้ในอรรถเหตุกัตตา.

ส่วนบทว่า อนุวิธียติ เป็นต้นใช้ในอรรถกรรมและภาวะ. จริงอย่างนั้น ในอรรถ กรรม (กรรมวาจก) ปรากฏว่ามีการใช้รูปว่า นิธิ นาม นิธียติ (ชื่อว่าขุมทรัพย์อันบุคคล ย่อมฝังไว้). ธียติ ธปิยตีติ เธยฺยํ (สิ่งที่ถูกทรงไว้ ชื่อว่า เธยฺย)

บรรดาอรรถกรรมและอรรถภาวะนั้น:- ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) นักศึกษาพึง ประกอบรูปศัพท์โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า

กมฺมํ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยติ

กรรมอันเหล่าสัตว์ย่อมกระทำ

กมฺมานิ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยนฺติ

กรรมทั้งหลายอันเหล่าสัตว์ย่อมกระทำ

โภ กมฺม ตฺวํ สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยสิ

แน่ะกรรม ท่านอันเหล่าสัตว์ย่อมกระทำ

อหํ กมฺม สตฺเตหิ อนุวิธิยฺยามิ

แน่ะกรรม เราอันเหล่าสัตว์ย่อมกระทำ

ส่วนในอรรถภาวะ พึงประกอบรูปศัพท์โดยนัยเป็นต้นว่า

สตฺโต ทุกฺขํ อนุวิธิยฺยติ

สัตว์ย่อมกระทำซึ่งความทุกข์

สตฺตา ทุกฺขํ อนุวิธิยฺยนฺติ

เหล่าสัตว์ย่อมกระทำความทุกข์

โภ สตฺต ตฺวํ ทุกฺขํ อนุวิธิยฺยสิ

แน่ะสัตว์ ท่านย่อมกระทำความทุกข์

นัยนี้ละเอียดอ่อนยิ่งนัก ทั้งสอดคล้องกับนัยพระบาลี.

นามิกปทตฺเต “ธาตูติอาทีนิ ภวนฺติ. ตตฺถ ธาตูติ สลกฺขณํ ทธาติ ธาเรตีติ ธาตุ. อฏฺฐกถาสุ ปน “สลกฺขณธารณโต ทุกฺขวิธานโต ทุกฺขธานโต จ ธาตูติ 45 วุตฺตํ. ธาตูติ ปถวีธาตาทิธาตุโย. ตตฺถ สลกฺขณธารณโตติ ยถา ติตฺถิยปริกปฺปิโต ปกติ อตฺตาติ เอวมาทิโก สภาวโต นตฺถิ, น เอวเมตา, เอตา ปน สลกฺขณํ สภาวํ ธาเรนฺตีติ ธาตุโย. ทุกฺข-วิธานโตติ ทุกฺขสฺส วิทหนโต. เอตา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววตฺถิตา หุตฺวา ยถา อยโลหาทิ-ธาตุโย วิย อยโลหาทิอเนกปฺปการํ สมฺภารทุกฺขํ วิทหนฺติ. ทุกฺขธานโตติ อนปฺปกสฺส ทุกฺขสฺส วิธานมตฺตโต อวสวตฺตนโต, ตํ วา ทุกฺขํ เอตาหิ การณภูตาหิ สตฺเตหิ อนุวิธียติ, ตถาวิหิตญฺจ ตํ เอเตสฺเวว ธียติ ฐปิยติ, เอวํ ทุกฺขธานโต ธาตุโย. อปิจ นิชฺชีวฏฺโฐ ธาตโวติ คเหตพฺพํ. ตถา หิ ภควา “ฉ ธาตุโยมา ภิกฺขุ ปุริโสติอาทีสุ 46 ชีวสญฺญาสมูหนตฺถํ ธาตุเทสนํ อกาสีติ.

เมื่อมีความเป็นบทนามก็มีรูปว่า ธาตุ เป็นต้น. ในเรื่องนั้น บทว่า ธาตุ ความว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ ส่วนในอรรถกถาทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ เพราะกระทำ และทรงทุกข์ไว้.

บทว่า ธาตุ คือ ธาตุมีปฐวีธาตุ เป็นต้น

ในข้อนั้น บทว่า สลกฺขณธารณาทิโต ความว่า ธาตุเหล่านี้ มิใช่ไม่มีจริง เหมือนข้อ ความเป็นต้นว่า ปกติ อัตตา ที่เดียรถีย์ดำริขึ้นไม่มีจริงโดยสภาวะ แต่ธาตุเหล่านี้ ย่อมทรง ลักษณะของตนไว้ คือ สภาพของตนไว้ จึงชื่อว่า ธาตุ.

บทว่า ทุกฺขวิธานโต ความว่า เพราะกระทำทุกข์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุเหล่านั้น ถูกกำหนดโดยความเป็นเหตุ ย่อมกระทำสังสารทุกข์นานัปการ เหมือนธาตุเหล็กและธาตุ โลหะเป็นต้นที่กระทำวัตถุนานัปการมีเหล็กและโลหะเป็นต้น. บทว่า ทุกฺขธานโต ความว่า เพราะสักว่าทรงทุกข์อันมากมายไว้ คือ ไม่ให้เป็นไปในอำนาจ

อีกนัยหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมกระทำทุกข์นั้นด้วยธาตุเหล่านี้ที่เป็นเหตุ ทุกข์ที่มีประการ ดังกล่าวย่อมถูกตั้งไว้ในธาตุเหล่านั้น โดยประการดังนี้ ชื่อว่า ธาตุ เพราะทรงทุกข์ไว้.

อีกนัยหนึ่ง โปรดทราบว่า สภาพที่ไม่ใช่ชีวะ ชื่อว่า ธาตุ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มี พระภาคทรงกระทำการแสดงธาตุ เพื่อเพิกถอนความสำคัญในชีวะในพระดำรัสว่า "ดูกร ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖" ดังนี้เป็นต้น

โย ปน ตตฺถ อมฺเหหิ ภาวฏฺฐาเน “สตฺโต ทุกฺขํ อนุวิธิยฺยตีติ ติปุริสมณฺฑิโต เอกวจน-พหุวจนิโก ปฐมาวิภตฺติปฺปโยโค วุตฺโต. โส -

ทูสิโต คิริทตฺเตน หโย สามสฺส ปณฺฑิโว

โปราณํ ปกตึ หิตฺวา ตสฺเสวานุวิธิยฺยตีติ จ

“มาตา หิ ตว อิรนฺธติ, วิธุรสฺส หทยํ ธนิยฺยตี”ติ จ “เต สกิเลสิกา ธมฺมา ปหียิสฺสนฺตี”ติ จ อิมาสํ ปาฬีนํ วเสน สารโต ปจฺเจตพฺโพ. ตตฺถ ปณฺฑิโว นาม อสฺโส คิริทตฺตนามกสฺส อสฺสโคปกสฺส ปกตึ อนุวิธิยฺยติ อนุกโรตีติ อตฺโถ.

ก็ในฐานะแห่งภาวะนั้น การที่ข้าพเจ้าแสดงประโยคที่ประกอบปฐมาวิภัตติทั้งฝ่าย เอกพจน์และพหูพจน์อันเพียบพร้อมด้วยบุรุษ ๓ นั้น นักศึกษา พึงเชื่อถือว่าเป็นแก่นสาร เพราะมีพระบาลีเป็นตัวอย่างดังนี้ คือ

ทูสิโต คิริทตฺเตน หโย สามสฺส ปณฺฑิโว

โปราณํ ปกตึ หิตฺวา ตสฺเสวานุวิธิยฺยติ.47

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า) ม้าปัณฑวะ ของพระเจ้าสามะถูกคนเลี้ยงม้าชื่อคิริทัตประทุษร้าย จึงละปกติเดิมของตน ย่อมเลียนแบบคน เลี้ยงม้านั่นเอง.

[และว่า]

มาตา หิ ตว อิรนฺธติ, วิธุรสฺส หทยํ ธนิยฺยติ48

อิทรันตีลูกรัก พระมารดาของเจ้าปรารถนาดวงใจของวิฐูรบัณฑิต

เต สังกิเลสิกา ธมฺมา ปหียิสฺสนฺติ49

สังกิเลสธรรมทั้งหลายเหล่านั้น จักละไป

ในพระคาถานั้น มีความหมายว่า ม้าชื่อว่าปัณฑวะ ย่อมกระทำตามปกติของคน เลี้ยงม้าชื่อว่า คิริทัตต์ (คือเลียนแบบ, เอาอย่าง)

อธิบายตัวอย่างแรก

เอตฺถ จ ยทิ กตฺตุปทำ อิจฺฉิตำ สิยา, “อนุวิทธาตีติ ปาฬิ วตฺตพฺพา สิยา. ยทิ กมฺมปทำ อิจฺฉิตำ สิยา, “ปณฺฑเวนาติ ตติยนฺตำ กตฺตุปทำ วตฺตพฺพำ สิยา, เอวำ อวจเนน “อนุวิธิยฺยตีติ อิทำ ภาวปทนฺติ สิทฺธำ. น เกนจิ เอตฺถ วตฺตุ สกฺกา “ทิวาทิคเณ กตฺตริ วิหิตยปจฺจยสฺส วเสน วุตฺตำ อิทำ รูปนฺติ, ธาธาตุยา ทิวาทิคเณ อปฺปวตฺตนโต, เอกนฺตภาวาทิคณิกตฺตา จ.

ก็ในตัวอย่างแรกนี้ หากต้องการใช้บทประธานเป็นกัตตา (สยกัตตา) ก็ควรกล่าว พระบาลีว่า อนุวิทธาติ. หากต้องการใช้บทประธานเป็นกรรม (วุตตกรรม) ก็ควรกล่าว บทกัตตาเป็นตติยาวิภัตติว่า ปณฺฑเวน. เพราะไม่กล่าวอย่างนี้ จึงทราบได้ว่า บทว่า อนุวิธิยฺยติ นี้ เป็นบทภาวะ (ภาววาจก). ทั้งในคำว่า อนุวิธิยฺยติ นี้ ใครๆ ก็ไม่สามารถจะ กล่าวได้ว่า "รูปนี้แสดงโดยการลง ย ปัจจัยในอรรถกัตตาในทิวาทิคณะ" เพราะ ธา ธาตุไม่มีใช้ในทิวาทิคณะ และเป็นภูวาทิคณะอย่างเดียว.

อธิบายตัวอย่างที่สอง

ทุติยปฺปโยเค ปน ยทิ กตฺตุปทำ อิจฺฉิตำ สิยา, “ธนุเตติ ปาฬิ วตฺตพฺพา สิยา. ยทิ กมฺมปทำ อิจฺฉิตำ สิยา, “มาตุยาติ วตฺตพฺพำ สิยา. เอวำ อวจเนน “ธนิยฺยตีติ อิทมฺปิ ภาวปทนฺติ สิทฺธำ. เอตฺถ “ธนิยฺยตีติ ปตฺเถติ, อิจฺฉตีติ อตฺโถติ 50 อฏฺฐกถายำ วุตฺตำ. “ธนุ ยาจเนติ ธาตุ เอสา เอกนฺเตน ตนาทิคเณเยว วตฺตติ.

ส่วนในตัวอย่างที่สอง หากต้องการใช้บทประธานเป็นกัตตา (สยกัตตา) ก็ควรกล่าว พระบาลีว่า ธนุเต. หากต้องการใช้บทประธานเป็นกรรม (วุตตกรรม) ก็ควรกล่าวบท กัตตา (เป็นตติยาวิภัตติ) ว่า มาตุยา. เพราะไม่กล่าวอย่างนี้ จึงทราบได้ว่า แม้บทว่า ธนิยฺยติ นี้ เป็นบทภาวะ (ภาววาจก). พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายข้อความพระบาลีนี้ ไว้ในอรรถกถาว่า บทว่า ธนิยฺยติ มีความหมายว่า ย่อมปรารถนา คือ ต้องการ. ธาตุนี้ คือ ธนุ ยาจเน (ขอ) ใช้เฉพาะในตนาทิคณะเท่านั้น.

อธิบายตัวอย่างที่สาม

ตติยปฺปโยเค “ปหียิสฺสนฺตีติ ยทิ ภาวาทิคเณ “หา จาเคติ ธาตุยา รูปำ สิยา, กตฺตริ “ปชหิสฺสนฺตีติ รูปำ สิยา, “กสฺมา โน ปชหิสฺสตีติ เอตฺถ วิย. กมฺมปทำ ปน “ปชหียิสฺสนฺตีติ สิยา. ยสฺมา “ปหียิสฺสนฺตีติ อิทำ ทิวาทิคเณ “หา ปริหานิยนฺติ ธาตุยา รูปตฺตา “ปหายิสฺสนฺตีติ กตฺตุปทรูปำ สิยา “อาชญฺโญ กุรุเต เวคำ, หายนฺติ ตตฺถ วฬวาติ อกมฺมกสฺส กตฺตุปทรูปสฺส ทสฺสนโต, ตสฺมา “ปหายิสฺสนฺตีติ อวตฺวา “ปหียิสฺสนฺตีติ วจเนน ยปจฺจโย ภาเว วตฺตตีติ ญายติ.

ในตัวอย่างที่สาม หากคำว่า ปหียิสฺสนฺติ พึงสำเร็จรูปมาจากธาตุนี้ คือ หา จาเค (สละ) ในภูวาทิคณะ, ในกรณีที่ใช้เป็นกัตตุวาจก ก็ควรมีรูปว่า ปชหิสฺสนฺติ ดังสาธกใน

พระบาลีนี้ว่า กสฺมา โน ปชหิสฺสติ51 (เหตุใด จึงละทิ้งพวกเราไป) ในกรณีที่ใช้เป็นกัมมวาจก ก็ควรมีรูปว่า ปชหิยิสฺสนฺติ (อัน...จักละทิ้ง)

อนึ่ง คำว่า ปหียิสฺสนฺติ นี้ หากสำเร็จรูปมาจากธาตุนี้ คือ หา ปริหานิยํ (เสื่อม)ใน ทิวาทิคณะ ก็ควรมีรูปเป็นกัตตุวาจกว่า ปหายิสฺสนฺติ เพราะได้พบตัวอย่างรูปที่เป็นกัตตุ บทอกัมมกะ ในพระบาลีนี้ว่า อาชญฺโญ กุรุเต เวคํ, หายนฺติ ตตฺถ วฬวา52 (ม้าอาชาไนย ย่อมกระทำความเร็ว ส่วนม้าเลวย่อมเสื่อมกำลังไปในที่นั้น) เพราะไม่กล่าวว่า ปหายิสฺสนฺติ แต่กล่าวว่า ปหียิสฺสนฺติ นั่นเองจึงทราบได้ว่า "ย ปัจจัยลงในอรรถภาวะ".

เกจิ ปเนตฺถ วเทยฺยุ “โส ปหียิสฺสติ. เต สงฺกิเลสิกา ธมฺมา ปหียิสฺสนฺติ. รูปี วิภวิยฺยติ. อคฺคิชาหิ ปุพฺเพว ภูยเตติอาทีสุ ยปจฺจโย กมฺเมเยว วิหิโต, น ภาเว. กมฺมกตฺตุวเสน หิ อิเม ปโยคา ทฏฺฐพฺพา, สยเมว ปียเต ปานียํ, สยเมว กโฏ กริยเตติ ปโยคา วิยาติ.

ตนฺน, เอวญฺหิ สติ “ปชหิยิสฺสนฺตีติอาทีนิ สกมฺมกธาตุรูปานิ วตฺตพฺพานิ “ปียเต กริยเตติ รูปานิ วิย. เอตฺถ ปน ภาวฏฺฐาเน กตฺตุโน จิตฺตภาโว เหฏฺฐา นานปฺปกาเรน ทสฺสิโตติ น วุตฺโต. เย สทฺทสตฺเถ มตํ คเหตฺวา สาสนิกา ครู ภาเว อทพฺพวุตฺติโน ภาวสฺเสกตฺตา เอกวจนเมว, ตญฺจ ปฐมปุริสสฺเสว “ภูยเต เทวทตฺเตน เทวทตฺเตน สมฺปตฺตึ อนุภวนนฺติ อตฺโถติ ปโยคญฺจ ตทตฺถโยชนญฺจ วทนฺติ. เตสํ ตํ วจนํ ปาฬิยา, อฏฺฐกถาทีหิ จ น สเมติ, ตสฺมา ยถาวุตฺโตเยวตฺโถ อายสฺมนฺเตหิ ธาเรตพฺโพ.

ก็ในเรื่องนี้ อาจารย์บางท่านพึงท้วงว่า ในพระบาลีว่า โส ปหียิสฺสติ53 (ความกลัว

เป็นต้นจักหายไป). เต สงฺกิเลสิกา ธมฺมา ปหียิสฺสนฺติ54 (สังกิเลสธรรมเหล่านั้นจักละไป). รูปี วิภวิยฺยติ (รูปย่อมเสื่อมสูญไป). อคฺคิชาหิ ปุพฺเพว ภูยเต55 (อุตุชรูปเป็นต้นย่อมเกิด เหมือนในกาลก่อน) เป็นต้น ลง ย ปัจจัยในอรรถกรรมเท่านั้น. ไม่ได้ลงในอรรถภาวะ. โดย แท้จริงแล้ว ตัวอย่างเหล่านี้พึงทราบว่าเป็นกัมมกัตตา เหมือนข้อความว่า สยเมว ปียเต ปานียํ (น้ำย่อมดื่มเอง), สยเมว กโฏ กริยเต (เสื่อย่อมกระทำเอง)

ตอบ: ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น, เพราะหากเป็นตามนี้ ก็ควรกล่าวรูปที่เป็นสกัมมก-ธาตุว่า ปชหียิสฺสนฺติ เหมือนรูปว่า ปียเต กริยเต.

ก็ในเรื่องนี้ ข้อที่กัตตาใช้ในฐานะเป็นภาวะ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้แล้วโดยประการ ต่างๆ (ในสัททนีติปทมาลา) จึงไม่ขอกล่าวอีก.

อาจารย์ทางฝ่ายศาสนาเหล่าใด ถือเอามติในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต แสดง ตัวอย่างและคำอธิบายตัวอย่างนั้นว่า ภูยเต เทวทตฺเตน, เทวทตฺเตน สมฺปตฺตึ อนุ-ภวนนฺติ อตฺโถ (เทวทัตเป็นอยู่หมายความว่าเทวทัตเสวยสมบัติ) ดังนี้ โดยใช้บทกิริยาเป็น เอกพจน์ปฐมบุรุษเท่านั้น เพราะบทภาวะไม่

แสดงทัพพะมีสภาพเพียงอย่างเดียวในภาวะ. ถ้อยคำของอาจารย์เหล่านั้น ไม่สอดคล้องกับพระบาลีและอรรถกถา ดังนั้น ท่านทั้งหลาย ควรทรงไว้เฉพาะความหมายตามที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วเท่านั้น.

วินิจฉัย ชร ธาตุ

ชร โรเค. ชรติ, ชริยฺยติ. ชร วโยหานิยํ. ชีรติ, ชิยฺยติ. อิมา ทฺเวปิ ภูวาทิ คณิกวเสน เอกคณิกา. ตาสํ อยํ สาธารณรูปวิภาวนา. “เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชริยฺยตีติอาทิ. ตตฺถ เยน จ ชริยฺยตีติ เยน เตโชคเตน กุปิเตน อยํ กาโย เอกาหิกาทิชรโรเคน ชริยฺยติ ชรติ. อถวา เยน จ ชริยติ เยน อยํ กาโย ชีรติ อินฺทฺริยเวกลฺยตํ พลกฺขยํ ปลิตวลิตาทิญฺจ ปาปุณาติ.

ชร = โรเค เจ็บไข้

ชรติ ย่อมเจ็บไข้

ชร = วโยหานิยํ แก่, ทรุดโทรม

ชีรติ ย่อมแก่

ชิยฺยติ ย่อมแก่

ธาตุทั้ง ๒ ตัวนี้ เป็นคณะเดียวคือภูวาทิคณะ.

นี้เป็นการแสดงรูปทั่วไปของธาตุเหล่านั้นว่า เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชริยฺยติ56 (ย่อมเร่าร้อนด้วยเตโชธาตุใด, ย่อมเจ็บป่วยด้วยเตโชธาตุใด)

บรรดาบทเหล่านั้น:-

สองบทว่า เยน จ ชริยฺยติ๑ ความว่าร่างกายนี้ ย่อมเจ็บไข้ด้วยโรคไข้มีไข้หนึ่งวัน เป็นต้น เพราะเตโชธาตุที่แปรปรวนใด

อีกนัยหนึ่ง:-

สองบทว่า เยน จ ชริยฺยติ ความว่าร่างกายนี้ ทรุดโทรม คือ ถึงความบกพร่องแห่ง อินทรีย์ ความสิ้นกำลัง และผมหงอกหนังเหี่ยวย่นเป็นต้น เพราะเตโชธาตุที่แปรปรวนใด

วินิจฉัย มร ธาตุ

มร ปาณจาเค. ภูวาทิคณิโกยํ อกมฺมโก จ. สตฺโต มรติ, มิยฺยติ. กิญฺจาปิ อยํ ธาตุ “มร ปาณจาเคติ วจนโต สกมฺมโก วิย ทิสฺสติ, ตถาปิ “ปุตฺโต มรติ. กิจฺฉํ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ มิยฺยติ จาติเอวมาทีนํ กมฺมรหิตปฺปโยคานํ ทสฺสนโต อกมฺมโกเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. อตฺถโยชนานเยน ปน มรตีติ ปาณํ จชตีติ กมฺมํ อาเนตฺวา กเถตุ ลพฺภติ. “มรติ, มิยตีติ อิมานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ, “สตฺโต สตฺตํ มาเรติ, มารยติ, มาราเปติ, มาราปยตีติ อิมานิ การิตปทสงฺขาตานิ เหตุกตฺตุปทานิ. เอตฺถ จ โย อมตํ สตฺตํ มรณํ ปาเปติ, โส วธโก มาเรติ มารยติ มาราเปติ มาราปยตีติ จ วุจฺจติ. สตฺโต สตฺเตหิ มาริยติ มาราปิยตีติ อิมานิ กมฺมปทานิ. ภาวปทมปฺปสิทฺธํ. เอวมญฺญตฺราปิ ปสิทฺธตา จ อปฺปสิทฺธตา จ อุปปริกฺขิตพฺพา.

มร = ปาณจาเค ตาย

ธาตุนี้เป็นภูวาทิคณะ อกัมมกธาตุ

ตัวอย่างเช่น

สตฺโต มรติ, มิยฺยติ สัตว์ย่อมตาย

ธาตุนี้ปรากฏเหมือนเป็นสกัมมกธาตุเพราะกล่าวว่า มร ปาณจาเค (มร ธาตุมี อรรถว่า สละชีพ) ก็จริง. ถึงกระนั้น พึงเห็นว่าเป็นอกัมมกธาตุแน่นอน เพราะได้พบตัวอย่าง ที่ใช้โดยไม่มีบทกรรมอันมีอาทิอย่างนี้ว่า

ปุตฺโต มรติ

บุตรย่อมตาย

กิจฺฉ วตายํ โลโก อาปนฺโน ชายติ จ ชิยฺยติ จ มิยฺยติ จ57

สัตว์โลกนี้ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ได้ถึงความทุกข์ยากแล้วหนอ

อย่างไรก็ตาม หากเป็นการอธิบายความหมาย ก็สามารถนำมาอธิบายเป็นกรรม ได้ เช่น มรตีติ ปาณ จชติ (บทว่า มรติ ความว่า ย่อมสละชีพ)

บทเหล่านี้คือ มรติ, มิยติ (สัตว์ย่อมตาย)เป็นต้นเป็นบทสุทธกัตตา

บทเหล่านี้ คือ สตฺโต สตฺต มาเรติ, มารยติ, มาราเปติ, มาราปยติ (สัตว์ยังสัตว์อีก ผู้หนึ่งย่อมให้ตาย) เป็นบทเหตุกัตตากล่าวคือบทที่ลงการิตปัจจัย

ก็ในเรื่องนี้ ท่านเรียกบุคคลผู้ทำให้สัตว์ซึ่งยังไม่ตายถึงความตายนั้นว่า วธกะ (ผู้ฆ่า) และว่า มาเรติ , มารยติ, มาราเปติ, มาราปยติ (ย่อมให้ตาย)

บทเหล่านี้ คือ สตฺโต สตฺเตหิ มาริยติ มาราปิยติ (สัตว์อันสัตว์ทั้งหลายย่อมให้ตาย) เป็นต้นเป็นบทกรรม (เหตุกัมมวาจก)

บทภาวะ (ภาววาจก) ไม่มีใช้

พึงตรวจสอบบทที่มีใช้และไม่มีใช้แม้ในที่อื่นๆ อย่างนี้แล

วินิจฉัย ขาท ธาตุ

ขาท ภกฺขเณ. อยํ ปน ภูวาทิคณิกวเสน เอกคณิโก สกมฺมโก ธาตุ. ขาทติ, สงฺขาทติ, อิมานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ ปุริโส ปุริเสน ปุริสํ วา ปูวํ ขาเทติ ขาทยติ ขาทาเปติ ขาทาปยติ, อิมานิ เหตุกตฺตุปทานิ. เอตฺถ จ โย อขาทนฺตํ ขาทนฺตํ วา ขาทาหีติ ปโยเชติ, โส ขาทาปโก ขาเทติ ขาทยติ ขาทาเปติ ขาทาปยตีติ จ วุจฺจติ. ขชฺชติ, สํขชฺชติ, สงฺขาทิยติ. อิมานิ กมฺมปทานิ. อตฺร ปนายํ ปาฬิ “อตีตปาหํ อทฺธานํ รูเปน ขชฺชึ, เสยฺยถาปาหํ เอตรหิ ปจฺจุปฺปนฺเนน รูเปน ขชฺชามิ. อหญฺเจว โข ปน อนาคตํ รูปี อภินนฺเทยฺยํ, อนาคเตนปาหํ รูเปน ขชฺเชยฺยํ, เสยฺยถาเปตรหิ ขชฺชามีติ. ภาวปทํ น ลพฺภติ สกมฺมกตฺตา อิมสฺส ธาตุสฺส. ภูวาทิคโณ. อยํ นาม ธาตุ เอกนฺตรุธาทิคณิโกติ อปฺปสิทฺโธ.

ขาท = ภกฺขเณ กิน

ก็ธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุคณะเดียวคือภูวาทิคณะ

ขาทติ, สงฺขาทติ (ย่อมเคี้ยวกิน). บทเหล่านี้เป็นบทสุทธกัตตา.

ปุริโส ปุริเสน ปุริสํ วา ปูวํ ขาเทติ ขาทยติ ขาทาเปติ ขาทาปยติ (บุรุษยังบุรุษย่อม ให้เคี้ยวกิน ขนม). บทเหล่านี้เป็นบทเหตุกัตตา. ก็ในเรื่องนี้ ท่านเรียกบุคคลผู้ใช้ให้ บุคคลผู้ไม่ได้เคี้ยวกิน หรือกำลังเคี้ยวกินว่า "จงเคี้ยวกิน" นั้นว่า ขาทาปก, ขาเทติ ขาทยติ ขาทาเปติ ขาทาปยติ (ผู้ให้เคี้ยวกิน, ย่อมให้เคี้ยวกิน)

ขชฺชติ, สํขชฺชติ, สงฺขาทิยติ (อันเขาย่อมเคี้ยวกิน). บทเหล่านี้เป็นบทกรรม

ก็ในบทกรรมนี้มีตัวอย่างพระบาลีว่า

อตีตมฺปาหํ อทฺธานํ รูเปน ขชฺชึ,

เสยฺยถาปาหํ เอตรหิ ปจฺจุปฺปนฺเนน รูเปน ขชฺชามิ. อหญฺเจว โข ปน อนาคตํ รูปึ อภินนฺเทยฺยํ, อนาคเตนปาหํ รูเปน ขชฺเชยฺยํ, เสยฺยถาเปตรหิ ขชฺชามิ58

แม้ในอดีตกาล เราก็ถูกรูปกัดกินแล้ว เหมือนถูกรูปปัจจุบันกัดกินอยู่ในบัดนี้ ก็ตัว เราพึงชื่นชมรูปอนาคต แม้ในอนาคตเราก็พึงถูกรูปกัดกินเหมือนถูกรูปกัดกินในบัดนี้

ภาวบทไม่มีใช้ เพราะธาตุนี้เป็นสกัมมกธาตุ

ข้าพเจ้าได้แสดงเอกคณิกธาตุที่เป็นภูวาทิคณะไว้แล้ว

ธาตุนี้ไม่ปรากฏว่ามีใช้ในรุธาทิคณะอย่างแน่นอน

ทิวาทิคเณ ตา ปาลเน. โลกํ ตายติ สนฺตายติ. อิมานิ สกมฺมกานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ. เหตุกตฺตุปทํ ปน กมฺมปทญฺจ ภาวปทญฺจ อปฺปสิทฺธานิ.

ในทิวาทิคณะ ตา ปาลเน (เลี้ยง, รักษา)

โลกํ ตายติ สนฺตายติ (ย่อมรักษาชาวโลก).บทเหล่านี้เป็นบทสุทธกัตตา สกัมมกะ. ส่วนบทเหตุกัตตา, บทกรรม และบทภาวะไม่มีใช้

วินิจฉัย สุธ ธาตุ

สุธ สํสุทฺธิยํ. จิตฺตํ สุชฺฌติ วิสุชฺฌติ. อิมานิ อกมฺมกานิ สุทฺธกตฺตุปทานิ. โสเธติ, โสธยติ, โสธาเปติ, โสธาปยติ, อิมานิ เหตุกตฺตุรูปานิ. เอตฺถ จ โย อสุทฺธํ ฐานํ สุทฺธํ กโรติ, โส โสธโก โสเธติ, โสธยตีติ วุจฺจติ, เอส นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ. โย ปน อสุทฺธฏฺฐานํ สยํ อโสเธตฺวา “ตฺวํ โสเธหีติ อญฺญ ปโยเชติ, โส โสธาปโก โสธาเปติ โสธาปยตีติ วุจฺจติ. เอส นโย อญฺญตฺราปิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ. ตถา หิ “กาเรติ, การยติ, การาเปติ, การาปยตีติอาทีสุ อยํ นโย น ลพฺภติ, เอวํ ลพฺภมานนโย จ อลพฺภมานนโย จ สพฺพตฺถ อุปปริกฺขิตพฺโพ.

สุธ = สํสุทฺธิยํ หมดจด, สะอาด, บริสุทธิ์

จิตฺตํ สุชฺฌติ วิสุชฺฌติ (จิตย่อมหมดจด, ย่อมบริสุทธิ์)

บทเหล่านี้เป็นบทสุทธกัตตา อกัมมกะ

โสเธติ, โสธยติ, โสธาเปติ, โสธาปยติ (ย่อมให้หมดจด)

บทเหล่านี้เป็นบทเหตุกัตตา

ก็ในบทเหตุกัตตานี้ ท่านเรียกผู้ทำที่ไม่หมดจดให้หมดจดว่า โสธโก (ผู้ชำระ, ผู้แผ้ว ถาง), โสเธติ, โสธยติ (ย่อมชำระ, ย่อมแผ้วถาง). แม้ในฐานะอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้. อนึ่ง ท่านเรียกผู้ไม่ชำระที่ไม่หมดจดด้วยตนเองแต่ใช้ผู้อื่นว่า "จงชำระ" ว่า โสธาปโก, โสธาเปติ โสธาปยติ (ผู้ให้ชำระ, ย่อมให้ชำระ). แม้ในฐานะอื่นๆ ก็มีนัยเดียวกันนี้.

จะเห็นได้ว่า นัยนี้ไม่สามารถนำมาใช้ในคำว่า กาเรติ, การยติ, การาเปติ, การาปยติ เป็นต้นได้. ควรตรวจสอบหลักการที่หาได้และที่หาไม่ได้อย่างนี้แล

อิมา ปเนตฺถ ปาฬิโย

ปจฺจนฺตเทสวิสเย นิมนฺเตตฺวา ตถาคตํ

ตสฺส อาคมนํ มคฺคํ โสเธนฺติ ตฏฺฐมานสาติ จ

“มคฺคํ โสเธมหํ ตทาติ จ. อิมา หิ ปาฬิโย สหตฺถา โสธนํ สนฺธาย วุตฺตา. “อายสฺมา ปิลินฺทวจฺโฉ ราชคเห ปพฺภารํ โสธาเปติ เลณํ กตฺตุกามโมติ ปน ปาฬิ, “กึ ภนฺเต เถโร การาเปตีติ, “ปพฺภารํ มหาราช โสธาเปมิ เลณํ กตฺตุกามโมติ จ ปาฬิ.

อิมา ปเรหิ โสธาปนํ สนฺธาย วุตฺตา. “กสฺส โสธิยติ มคฺโคติ อิทํ กมฺมปทํ, ภาวปทํ ปน อปฺปสิทฺธํ. อิมินา นเยน ยาว จุราทิคณา โยเชตพฺพํ.

ก็ในเรื่องนี้มีตัวอย่างจากพระบาลีว่า

ปจฺจนฺตเทสวิสเย นิมนฺเตตฺวา ตถาคตํ

ตสฺส อาคมนํ มคฺคํ โสเธนฺติ ตฏฺฐมานสา.59

ชนทั้งหลายนิมนต์พระตถาคตแล้ว ช่วยกันชำระ ทางเสด็จมาของพระตถาคตนั้นในประเทศชายแดน

มคฺคํ โสเธมหํ ตทา60

ในกาลนั้น เราชำระทาง

ก็ตัวอย่างเหล่านี้ ท่านกล่าวหมายเอาการชำระด้วยมือของตนเอง

ส่วนข้อความพระบาลีนี้ว่า

อายสฺมา ปิลินฺทวจฺโฉ ราชคเห ปพฺภารํ โสธาเปติ เลณํ กตฺตุกามโม61

ท่านปิลินทวัจฉะ ประสงค์จะสร้างถ้ำ จึงให้คนชำระเงื้อมเขาในกรุงราชคหฺ์

“กึ ภนฺเต เถโร การาเปตีติ, ปพฺภารํ มหาราช โสธาเปมิ เลณํ กตฺตุกามโม62

พระเจ้าพิมพิสาร ตรัสถามว่า "ข้าแต่พระคุณเจ้า พระเถระกำลังให้เขาทำอะไรอยู่"

พระปิลินทวัจฉะ ถวายพระพรว่า "ดูก่อนมหาบพิตร อาตมภาพประสงค์จะสร้างถ้ำ

จึงให้คนชำระเงื้อมเขา

ตัวอย่างเหล่านี้ ท่านกล่าวหมายเอาการให้ผู้อื่นชำระ

กสฺส โสธิยติ มคฺโค63

หนทางอันใครย่อมชำระ

บทนี้เป็นบทกรรม. บทภาวะไม่มีใช้.

นักศึกษาพึงประกอบโดยนัยนี้จนถึงจุราทิคณะ.

ธาตุ ๒ คณะ

ทฺวิคณิกตฺเต-

สุภ โสเภ. โสภติ วตายํ ปุริโส. สุภ ปหาเร. โย โน คาโวว สุมฺภติ สุมฺโภติ อิจฺจปิ ทิสฺสติ. “สุมฺโภตีติ จ กจฺจายนมเต รูปี, อิมานิ กตฺตุปทานิ. นครํ โสเภติ, โสภยติ. ปุริโส ปุริเส โจรํ สุมฺเภติ, สุมฺภยติ, สุมฺภาเปติ, สุมฺภาปยติ. อิมานิ เหตุกตฺตุปทานิ. กมฺมภาวปทานิ

ลพฺภมานาลพฺภมานวเสน ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพานิ. ภูวาทิรุธาทิคณิกรูปานิ.

วินิจฉัย สุภ ธาตุ

ในธาตุ ๒ คณะมีคำอธิบายดังต่อไปนี้:-

สุภ โสภเน (งาม)

ตัวอย่างเช่น

โสภติ วตายํ ปุริโส

บุรุษนี้ ย่อมงามจริงหนอ

สุภ ปหาเร (ประหาร, ฆ่า)

ตัวอย่างเช่น

โย โน คาโวว สุมฺภติ สุมฺโภติ64

ผู้ใดฆ่าวัวทั้งหลายของพวกเรา

ก็รูปว่า สุมฺโภติ เป็นมติของคัมภีร์กัจจายนะ. บทเหล่านี้เป็นบทกัตตา.

นครํ โสเภติ, โสภยติ

[ชาวพระนคร]ยังพระนครให้งาม

ปุริโส ปุริเส โจรํ สุมฺเภติ, สุมฺภยติ, สุมฺภาเปติ, สุมฺภาปยติ

บุรุษยังบุรุษทั้งหลายย่อมให้ฆ่าโจร

บทเหล่านี้เป็นบทเหตุกัตตา. สำหรับบทกรรมและบทภาวะ นักศึกษา พึงประกอบ ตามความเหมาะสมด้วยสามารถแห่งบทที่หาได้และหาไม่ได้

ธาตุ ๒ ตัวนี้เป็นได้ ๒ คณะ คือ ภูวาทิคณะและรุธาทิคณะ

วินิจฉัย ปจ ธาตุ

ปจ ปาเก. ปุริโส ภตฺตํ ปจติ. เนรยิโก นิรเย ปจฺจติ. กมฺมํ ปจฺจติ. ภตฺตํ ปจฺจติ. ปารมิโย ปริปจฺจนฺติ. ผลานิ ปริปจฺจนฺติ, ปกฺกานิ โหนฺตีติ อตฺโถ. ครโว ปน

ฌาณยุตฺตวรํ ตตฺถ ทตฺวา สนฺธึ ติเหตุกํ.

ปจฺฉา ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเวติ จ

“อสงฺขารำ สสงฺขารวิปากานิ น ปจฺจตีติ จ เอวำ ปจฺจติปทสฺส ทฺวิคณิกรูปสฺส สกมฺมกตฺตำ อิจฺฉนฺติ. เอวำ ปน สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก พุทฺธวจเน กุโต ลพฺภา. เตปิฏเก หิ พุทฺธวจเน “กปฺปำ นิรยมฺหิ ปจฺจติ. ยาว ปาปำ น ปจฺจติ. นิรยมฺหิ อปจฺจิ โสติ เอวำ อกมฺมกตฺตำเยว ทิสฺสติ.

ปจ = ปาเก หุง, ต้ม, สุก, ไหม้

ตัวอย่างเช่น

ปุริโส ภตฺตำ ปจติ บุรุษ ย่อมหุงข้าว

เนรยิโก นิรเย ปจฺจติ สัตว์นรก ย่อมไหม้ในนรก

กมฺมำ ปจฺจติ กรรม ย่อมให้ผล

ภตฺตำ ปจฺจติ ข้าว ย่อมสุก

ปารมิโย ปริปจฺจนฺติ บารมี ย่อมสุกรอบ, แก่กล้า

ผลานิ ปริปจฺจนฺติ ผลทั้งหลาย ย่อมสุก

ปกฺกานิ โหนฺติ [ผลไม้]เป็นของสุกแล้ว

ส่วนอาจารย์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนาบทว่า ปจฺจติ อันเป็นรูปประกอบได้ ๒ คณะ เป็นสกัมมกะ [เป็นบทที่มีบทกรรม]อย่างนี้ว่า

ญาณยุตฺตวรำ ตตฺถ ทตฺวา สนฺธึ ติเหตุกำ.

ปจฺฉา ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเว.65

ในบรรดามหากุศล ๘ ดวง หรือในบรรดาติเหตุก-อุกกัฏฐะมหากุศลญาณสัมปยุต ๔ ดวงส่งผลปฏิสนธิที่มีเหตุสาม[คือ อโลภเหตุ, อโทสเหตุ และ อโมหเหตุ] ต่อมาในปวัตติกาลยังส่งผลเป็นวิปาก-จิต ๘ ดวง ๒ ประเภท[มหาวิปากจิต ๘ อเหตุก-วิปากจิต ๘].

[และว่า]

อสงฺขารำ สสงฺขารวิปากานิ น ปจฺจติ66

อสังขาริกจิต ย่อมไม่ให้ผลเป็นวิบากที่มีสังขาร

รูปดังกล่าวนี้พึงมีได้อย่างไรในพระไตรปิฎกที่เป็นพระพุทธพจน์พร้อมทั้งคัมภีร์ อรรถกถา. โดยแท้จริงแล้ว ในพระพุทธพจน์กล่าวคือพระไตรปิฎกมีใช้เฉพาะที่เป็น อกัมมกะเท่านั้นอย่างนี้ว่า กปฺปำ นิรยมฺหิ ปจฺจติ67 (ย่อมไหม้ในนรกตลอดกัปป์). ยาว ปาปำ น ปจฺจติ68 (บาปยังไม่เผล็ดผลเพียงใด). นิรยมฺหิ อปจฺจิ โส69 (เขาไหม้แล้วในนรก)

เอตฺถ วเทยฺยุ “นนุ ปจ ปาเกติ อยำ ธาตุ สกมฺมโก, เตน ปจฺจตีติ ปทสฺส ทิวาทิ-คณิกรูปสฺสปิ สโต สกมฺมกตฺตำ ยุชฺชติ, ตสฺมาเยว ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเวติอาทีสุ วุตฺตนฺติ. เอตฺถ วุจฺจเต- ยถา “ฉิทิ ทฺวิธากรเณ, ภิทิ วิทารเณติ ธาตูนำ รุธาทิคเณ ปวตฺตานำ “รุกฺขำ ฉินฺทติ, ภิตฺตึ ภินฺทตีติ รูปปทานำ สกมฺมกตฺเตปิ สติ ทิวาทิคณำ ปตฺตานำ เตสำ ธาตูนำ “อุทกำ ฉิชฺชติ, ฆโฏ ภิชฺชตีติ รูปปทานิ อกมฺมกานิเยว ภวนฺติ, ยถา ภูวาทิค

เณ ปวตฺตสฺส ปจธาตุสฺส “ภตฺตํ ปจตีติ รูปปทสฺส สกมฺมกตฺเตปิ สติ ทิวาทิคณํ ปตฺตสฺส “นิรเย ปจฺจติ, กมฺมานิ วิปจฺจนฺตีติ รูปปทานิ อกมฺมกานิเยว ภวนฺติ.

ในเรื่องนี้ มีอาจารย์บางท่านท้วงว่า ธาตุนี้ คือ ปจ ปาเก เป็นสกัมมกธาตุ มิใช่หรือ เพราะเหตุนั้น บทว่า ปจฺจติ แม้จะเป็นรูปของทิวาทิคณะ ก็ควรใช้เป็นสกัมมกธาตุได้. ดังนั้น คำว่า ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเว เป็นต้น ท่านจึงกล่าวไว้ดีแล้ว

เกี่ยวกับเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอตอบว่า เมื่อใช้ธาตุทั้งหลาย คือ ฉิทิ ทฺวิธากรเณ (ตัด), ภิทิ วิทารเณ (ทำลาย) เป็นรุธาทิคณะจะมีรูปบทเป็นสกัมมกะว่า รุกฺขํ ฉินฺทติ (ย่อมตัด ต้นไม้), ภิตฺตึ ภินฺทติ (ย่อมทำลายผนัง) แต่เมื่อใช้ธาตุเหล่านั้นเป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปบท เป็นอกัมมกะเท่านั้นว่า อุทกำ ฉิชฺชติ (สายน้ำย่อมขาด), ฆโฏ ภิชฺชติ (หม้อย่อมแตก) ฉันใด, เมื่อใช้ ปจ ธาตุเป็นภูวาทิคณะจะมีรูปบทเป็นสกัมมกะว่า ภตฺตำ ปจติ (ย่อมหุงข้าว) แต่เมื่อ ใช้เป็นทิวาทิคณะ จะมีรูปเป็นอกัมมกะเท่านั้นว่า นิรเย ปจฺจติ (ย่อมไหม้ในนรก), กมฺมานิ วิปจฺจนฺติ (กรรมทั้งหลายย่อมให้ผล) ฉันนั้น

อถาปิ วเทยฺยุ “นนุ จ โภ ยถา อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ เอตฺถ “อาสวโต จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ จ อาสเวหิ กตฺตุภูเตหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสู'ติ จ เอวำ ทิวาทิคณิกสฺส ธาตุสฺส วิมุจฺจึสูติ รูปปทสฺส อกมฺมกตฺตญฺจ สกมฺมกตฺตญฺจ ภวติ, ตถา นิรเย ปจฺจติ, กมฺมานิ วิปจฺจนฺตีติ จ อกมฺมกตฺเตนปิ ภวิตพฺพำ. 'ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเว, อสงฺขารำ สสงฺขารวิปากานิ น ปจฺจตี'ติ สกมฺมกตฺเตนปิ ภวิตพฺพนฺติ.

แม้หากมีอาจารย์บางท่าน พึงท้วงอีกว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ ก็ในข้อความพระบาลี นี้ว่า อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ (จิตพ้นแล้วจากอาสวะ, จิตอันอาสวะพ้นแล้ว). รูปบทว่า วิมุจฺจึสุ ของทิวาทิคณิกธาตุ เป็นได้ทั้งอกัมมกธาตุและสกัมมกธาตุอย่างนี้ว่า อาสวโต จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ (จิตพ้นแล้วจากอาสวะ) และว่า อาสเวหิ กตฺตุภูเตหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ (จิตอันอาสวะที่เป็นกัตตาพ้นแล้ว) ฉันใด

แม้บทว่า ปจฺจติ ก็ควรใช้เป็นอกัมมกะได้บ้าง เช่น นิรเย ปจฺจติ(ย่อมไหม้ในนรก), กมฺมานิ วิปจฺจนฺติ (กรรมทั้งหลายย่อมให้ผล) และควรใช้เป็นสกัมมกะได้ บ้าง เช่น ปจฺจติ ปากานำ ปวตฺเต อฏฺฐเก ทุเว (ต่อมาในปวัตติกาล ยังส่งผลเป็นวิปากจิต ๘ ดวง ๒ ประเภท [มหาวิปากจิต ๘ อเหตุกวิปากจิต ๘]). อสงฺขารำ สสงฺขารวิปากานิ น ปจฺจติ (อสังขาริกจิต ย่อมไม่ให้ผลเป็นวิบากที่มีสังขาร) ฉันนั้น มิใช่หรือ

อกมฺมกตฺเตเนว ภวิตพฺพำ, น สกมฺมกตฺเตน, “ปจฺจติ ปากานนฺติอาทินา วุตฺตปฺ-ปโยคานำ “อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ ปโยเคน อสมานตฺตา. ตถา เหตฺถ “วิมุจฺจึสูติ ปทำ กมฺมรหิตกตฺตุวาจกยปจฺจยนฺตมฺปิ ภวติ กตฺตุสหิตกมฺมวาจกยปจฺจยนฺตมฺปิ. “วิมุจฺจึสูติ อิมสฺส หิ ปทสฺส กมฺมรหิตยปจฺจยวนฺตตฺตา “อาสเวหีติ กรณวจนำ อปาทานการกวาจกำ ภวติ. 'จิตฺตานีติ ปจฺจตฺตวจนำ ปน กตฺตุการกวาจกำ ภวติ. ตถา “วิมุจฺจึสูติ ปทสฺส กตฺตุสหิต-กมฺมวาจกตฺตา “อาสเวหีติ กรณวจนำ กตฺตุการกวาจกำ ภวติ. “จิตฺตานีติ ปจฺจตฺตวจนำ ปน กมฺมการกวาจกำ ภวติ. อยำ นโย “ปจฺจติ ปากานนฺติอาทินา วุตฺตปฺปโยเคสุ น ลพฺภติ. ตถา หิ ตตฺถ ปจฺจตฺตวจนำ กตฺตารำ วทติ, อุปโยควจนำ กมฺมำ วทตีติ ทฏฺฐพฺพำ.

ตอบ: บทว่า ปจฺจติ ควรใช้เป็นอกัมมกะเท่านั้น, ไม่ควรใช้เป็นสกัมมกะ เพราะ ประโยคที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า ปจฺจติ ปากานำ เป็นต้น ไม่สามารถนำมาเทียบกับประโยค ว่า อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ ได้. จริงอย่างนั้น บทว่า วิมุจฺจึสุ ในประโยคนั้น เป็นบทที่ลง ย ปัจจัยในกัตตุวาจกอันเว้นจากกรรมบ้าง เป็นบทที่ลง ย ปัจจัยในกรรมวาจกที่ประกอบ กับกรรมบ้าง. ก็เพราะเหตุที่บทว่า วิมุจฺจึสุ นี้ลง ย ปัจจัยอันเว้นจากกรรม ดังนั้น ตติยา วิภัตติคือ อาสเวหิ จึงระบุถึงอปาทานการก. ส่วนปฐมาวิภัตติคือ จิตฺตานิ ระบุถึงกัตตุการก อนึ่งเพราะเหตุที่บทว่า วิมุจฺจึสุ เป็นกรรมวาจกประกอบด้วยกัตตา (คือลง ย ปัจจัยในอรรถ กรรม) ดังนั้น ตติยาวิภัตติ คือ อาสเวหิ จึงระบุถึงกัตตุการก. ส่วนปฐมาวิภัตติ คือ จิตฺตานิ ระบุถึงกรรมการก

หลักการเช่นนี้ ไม่สามารถนำมาใช้กับประโยคที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า ปจฺจติ ปากานำ เป็นต้นได้. จริงอย่างนั้น ในประโยคนั้น พึงเห็นว่า "ปฐมาวิภัตติกล่าวกัตตา, ส่วน ทุติยาวิภัตติกล่าวกรรม"

การิเต “ปุริโส ปุริเสน ปุริสำ วา ภตฺตำ ปาเจติ ปาจยติ ปาจาเปติ ปาจาปยตีติ จ, “อนนฺเต โพธิสมฺภาเร, ปริปาเจสิ นายโกติ ทสฺสนโต ปน “ปริปาเจติ, ปริปาจยตีติ จ รูปานิ ภวนฺติ. อิมานิ เหตุกตฺตุปทานิ. กมฺเม- ยญฺญทตฺเถน โอทโน ปจฺจเต, ภาวปทำ อปฺปสิทฺธำ. อิมานิ ภูวาทิทิวาทิคณิกรูปานิ. อิมินา นเยน อญฺญานิปิ ทฺวิคณิกรูปานิ โยเชตพฺพานิ.

เมื่อลงการิตปัจจัย จะมีรูปว่า ปุริโส ปุริเสน ปุริสำ วา ภตฺตำ ปาเจติ ปาจยติ ปาจาเปติ ปาจาปยติ (บุรุษยังบุรุษอีกคนหนึ่งย่อมให้หุงข้าว). อนึ่ง เพราะได้พบตัวอย่างว่า อนนฺเต โพธิสมฺภาเร, ปริปาเจสิ นายโก70 (พระพุทธเจ้าย่อมทรงยังบารมีอันเป็นอุปการะแก่พระ โพธิญาณอันไม่มีที่สุดให้สุกงอม) เพราะเหตุนั้น จึงมีรูปว่า ปริปาเจติ, ปริปาจยติ ได้อีกด้วย. บทเหล่านี้เป็นบทเหตุกัตตา (เหตุกัตตุวาจก)

เมื่อใช้ในอรรถกรรม (กรรมวาจก) จะมีรูปว่า ยญฺญทตฺเถน โอทโน ปจฺจเต (ข้าว อันยัญญทัตย่อมหุง). สำหรับบทภาวะ (ภาววาจก) ไม่มีปรากฏ

บทเหล่านี้ (ปจติ, ปจฺจติ) เป็นรูปภูวาทิคณะและทิวาทิคณะ. นักศึกษาพึงประกอบ ใช้รูปที่เป็นทิวคณิกธาตุแม้อื่นๆ โดยนัยนี้แล

ธาตุ ๓ คณะ

เตคณิกตฺเต -

สุ ปสเว. เหตุ ผลำ สวติ, ปสวติ. สุ สวเน. สทฺโธ ธมฺมำ สุโณติ, สุณาติ. สุ หึสายำ. โยโธ ปจฺจามิตฺตำ สุนาติ. อิมานิ ยถากฺกมำ ภูวาทิสฺวาทิกิยาทิคณิกานิ กตฺตุปทานิ. ตถา เหตุนา ผลำ สวิยฺยติ, อุนฺนาทสทฺโท ปถวี อุนฺทฺริยสทฺโท วิย สุยฺยติ. โยเธน ปจฺจมิตฺโต สุนิยฺยติ. อิมานิ กมฺมปทานิ. ภาวปทำ น ลพฺภติ สกมฺมกตฺตา อิเมสำ ธาตูนำ. อิมินา นเยน อญฺญานิปิ เตคณิก-รูปานิ อุปปริกฺขิตฺวา โยเชตพฺพานิ.

วินิจฉัย สุ ธาตุ

ในธาตุ ๓ คณะมีคำอธิบายดังนี้:-

สุ ปสเว (หลั่ง)

บทกัตตาภูวาทิคณะ

ตัวอย่างเช่น

เหตุ ผลํ สวติ, ปสวติ เหตุย่อมหลั่งผล

สุ สวเน (ฟัง)

บทกัตตาสฺวาทิคณะ

ตัวอย่างเช่น

สทฺโธ ธมฺมํ สุโณติ, สุณาติ ผู้มีศรัทธาย่อมฟังธรรม

สุ หึสายํ (เบียดเบียน)

บทกัตตากียาทิคณะ

ตัวอย่างเช่น

โยโธ ปจฺจามิตฺตํ สุนาติ นักรบย่อมเบียดเบียนข้าศึก

บทกรรม (กรรมวาจก)

ตัวอย่างเช่น

เหตุนา ผลํ สวิยฺยติ ผลอันเหตุย่อมหลั่ง

อุนฺนาทสทฺโท ปถวีอุนฺทฺริย- เสียงอื้ออึงที่ได้ยินเหมือนเสียงแผ่นดินทรุด

สทฺโท วิย สุยฺยติ

โยเธน ปจฺจมิตฺโต สุนิยฺยติ ข้าศึกอันนักรบย่อมเบียดเบียน

สำหรับภาวบท (ภาววาจก) ไม่มีใช้ เพราะธาตุเหล่านี้เป็นสกัมมกธาตุ. พึงตรวจ สอบแล้วประกอบใช้รูปศัพท์ที่เป็นได้ ๓ คณะแม้อื่นๆ โดยทำนองนี้แล

อตฺร ปนายํ นยวิภาวนา

ภฺวาทิรุธาทิกา ธาตู ภฺวาทิทิวาทิกา ตถา

รุธาทิกทิวาทิฏฺฐา ภูวาทิกจุราทิกา.

ภูวาทิกคหาทิฏฺฐา ภฺวาทิสฺวาทิกิยาทิกา

เอวมาทิปฺปเภเทหิ วิตฺถาเรนฺตุ วิจกฺขณา.

อิจฺเจวํ สงฺเขปโต ยถารหํ เอกคณิกทฺวิคณิกเตคณิกวเสน สุทฺธกตฺตุเหตุกตฺตุ-กมฺมภาวปทานิ จ สการิเตกกมฺมานิ จ สการิตทฺวิกมฺมานิ จ สการิตติกมฺมานิ จ ทสฺสิตานิ.

อนึ่งทั้งหมดนี้เป็นการแสดงนัยในเรื่องนี้

บัณฑิตทั้งหลาย พึงขยายความด้วยธาตุที่มีประเภท อย่างนี้ว่า ธาตุที่ตั้งอยู่ในภูวาทิคณะและรุธาทิคณะ, ธาตุที่ตั้งอยู่ในภูวาทิคณะและทิวาทิคณะ, ธาตุที่ตั้ง อยู่ในรุธาทิคณะและทิวาทิคณะ, ธาตุที่ตั้งอยู่ใน ภูวาทิคณะและจุราทิคณะ, ธาตุที่ตั้งอยู่ในภูวาทิ-คณะและคหาทิคณะ, ธาตุที่ตั้งอยู่ในภูวาทิคณะ, สฺวาทิคณะ และกิยาทิคณะ ดังนี้เป็นต้น

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงบทสุทธกัตตา บทเหตุกัตตา บทกรรม และบท ภาวะด้วยสามารถแห่งธาตุ ๑ คณะ, ๒ คณะ และ ๓ คณะ, บทที่มี ๑ กรรมเมื่อลงการิต ปัจจัย, บทที่มี ๒ กรรมเมื่อลงการิตปัจจัย และบทที่มี ๓ กรรมเมื่อลงการิตปัจจัยโดยย่อ ตามสมควรอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้แล

เอกการิตบท + ทฺวิการิตบท

อิทานิ เอกการิตทฺวิการิตปทานํ วจโนกาโส อนุปฺปตฺโต, ตสฺมา ตํ วทาม. โส อนฺตกมฺมนิ. อรหตฺตมคฺโค มานํ สิยติ, กมฺมํ ปริโยสิยติ. อิมานิ ตาว สุทฺธกตฺตุปทานิ. เอตฺถ มานํ สิยตีติ มานํ สมุจฺฉินฺทติ. กมฺมํ ปริโยสิยตีติ กมฺมํ นิปฺผชฺชติ. ปริ อว อิจฺจุปสคฺควเสน หิ อิทํ ปทํ อกมฺมกํ ภวติ, อตฺโถ ปน “ปริโยสานํ คจฺฉตีติ สกมฺมกวเสน คเหตพฺโพ. อตฺตนา วิปฺปกตํ อตฺตนา ปริโยสาเปติ. อิทเมกํ การิตํ เหตุกตฺตุปทํ. เอตฺถ ปน ปริ อว อิจฺจุปสคฺควเสน อกมฺมกภูตสฺส โสธาตุสฺส ลทฺธการิตปจฺจยตฺตา เอกกมฺมเมว สการิตปทํ ภวติ. อตฺตนา วิปฺปกตํ ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ. อิทํ ทฺวิการิตํ เหตุกตฺตุปทํ. เอตฺถ จ ปน ปริ อว อิจฺจุปสคฺค-วเสน อกมฺมกภูตสฺส โสธาตุสฺส ลทฺธการิตปจฺจยทฺวยตฺตา ทฺวิกมฺมกํ สการิตปทํ ภวติ. “ปริโยสาวาเปตีติ อิทมฺปิ ปริ อว ปุพฺพสฺมา โสธาตุมฺหา ณาเป ณาเป อิติ ปจฺจยทฺวยํ กตฺวา อวสทฺทสฺโสการญฺจ กตฺวา ตโต ยการาคมญฺจ อนุพนฺธณการโลปญฺจ ปฐมปจฺจเย ปการสฺส วการญฺจ ทฺวีสุ จ ฐาเนสุ ปุพฺพสรโลปญฺ กตฺวา นิปฺผชฺชตีติ ทฏฺฐพฺพํ.

วินิจฉัย โส ธาตุ

บัดนี้ ถึงเวลาอันเหมาะสมที่จะกล่าวบทที่มีการิตปัจจัย ๑ ตัวและบทที่มีการิตปัจจัย ๒ ตัว. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะแสดงบทนั้น.

โส อนฺตกมฺมนิ (ทำที่สุด = จบ)

ตัวอย่างเช่น

อรหตฺตมคฺโค มานํ สิยติ อรหัตมรรคย่อมกำจัดมานะ

กมฺมํ ปริโยสิยติ กรรมย่อมสำเร็จ

อันดับแรก บทเหล่านี้เป็นบทสุทธกัตตา

ในตัวอย่างนี้ สองบทว่า มานํ สิยติ แปลว่า ย่อมกำจัดมานะ

สองบทว่า กมฺมํ ปริโยสิยติ แปลว่า กรรมย่อมสำเร็จ

ก็บทว่า ปริโยสิยติ นี้เป็นอกัมมกบทมี ปริ และ อว อุปสรรคเป็นบทหน้า. ส่วน ความหมาย พึงถือเอาด้วยสามารถแห่งสกัมมกะว่า "ย่อมถึงที่สุด"

อตฺตนา วิปฺปกตํ อตฺตนา ปริโยสาเปติ71

ภิกษุยังกุฏิที่ตนทำค้างไว้ ย่อมให้เสร็จเอง

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ปริโยสาเปติ เป็นบทเหตุกัตตาที่มีการิตปัจจัย ๑ ตัว. อนึ่ง ในตัวอย่างนี้ เนื่องจาก โส ธาตุซึ่งเป็นอกัมมกธาตุลงการิตปัจจัยเพียง ๑ ตัว โดยมี ปริ และ อว อุปสรรค เป็นบทหน้า ดังนั้น คำว่า ปริโยสาเปติ จึงเป็นบทที่มีการิตปัจจัย (เพียง ๑ ตัว) และมีบทกรรมเพียงบทเดียวเท่านั้น.

อตฺตนา วิปฺปกตํ ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ

ภิกษุยังชนอื่นให้ยังกุฏิที่ตนทำค้างไว้ให้สำเร็จอยู่

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ปริโยสาวาเปติ นี้เป็นบทเหตุกัตตาที่มีการิตปัจจัย ๒ ตัว. อนึ่งในตัวอย่างนี้ เนื่องจาก โส ธาตุซึ่งเป็นอกัมมกธาตุลงการิตปัจจัย ๒ ตัว โดยมี ปริ, และ อว อุปสรรคเป็นบทหน้า ดังนั้น คำว่า ปริโยสาวาเปติ จึงเป็นบทที่มีการิตปัจจัย (๒ ตัว) และมีบทกรรม ๒ บท. พึงทราบว่า แม้บทว่า ปริโยสาวาเปติ นี้ มีการลงการิตปัจจัย ๒ ตัวคือ ณาเป, ณาเป ท้าย โส ธาตุที่มี ปริ และ อว อุปสรรคเป็นบทหน้า และแปลง อว เป็น โอ จากนั้นให้ลง ย อาคม, ลบ ณ อนุพันธ์, แปลง ป ที่ปัจจัยตัวแรกเป็น ว และลบสระหน้าในฐานะสองแห่ง[คือ โอ ที่ โส และ เอ ที่ เว] สำเร็จรูปเป็น ปริโยสาวาเปติ

[บทว่า ปริโยสาวาเปติ มีขั้นตอนทำตัวศัพท์ดังนี้:-

ปริ + อว + โส + ณาเป + ณาเป

ปริ + โอ + โส + ณาเป + ณาเป

ปริ + โย + โส + ณาเป + ณาเป

ปริ + โย + โส + าเป + าเป

ปริ + โย + โส + าเว + าเป

ปริ + โย + ส + าว + าเป = ปริโยสาวาเป]

อธิบาย ปริโยสาเปติ, ปริโยสาวาเปติ

อิทานิ ตา ปาฬิโย อตฺถนฺตรวิญฺญาปนตฺถํ อาหจฺจเทสิตากาเรน เอกโต กถยาม- “อตฺตนา วิปฺปกตํ อตฺตนา ปริโยสาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส. อตฺตนา วิปฺปกตํ ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺสาติ เอตฺถ “ภิกฺขูติ เหตุกตฺตุปทํ อาเนตพฺพํ. อตฺตนา วิปฺปกตนฺติ เอตฺถ จ อตฺตนาติ วิปฺปกรณกิริยาย กตฺตุการกวาจกํ กรณวจนํ. วิปฺปกตนฺติ กมฺมการกวาจกํ อุปโยควจนํ. อตฺตนา ปริโยสาเปตีติ เอตฺถ ปน อตฺตนาติ อพฺยยปทภูเตน สยํสทฺเทน สมานตฺถํ วิภตฺยนฺตปติรูปกํ อพฺยยปทํ, สยํสทฺทสทิสํ วา ตติยาวิภตฺยนฺตํ อพฺยยปทํ. ตถา หิ “อตฺตนา ปริโยสาเปตีติ วุตฺตวจนสฺส “สยํ ปริโยสาเปตีติ อตฺโถ ภวติ “อตฺตนา จ ปาณาติปาตีติอาทีสุ วิย. ปเรหิ ปริโยสาวาเปตีติ เอตฺถ ปน ปเรหีติ กมฺมการกวาจกํ กรณวจนนฺติ คเหตพฺพํ, “สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺตีติ เอตฺถ “สุนเขหีติ ปทํ วิย. เอตฺถ หิ ยถา “ราชาโน โจรํ สุนเข ขาทาเปนฺตีติ อุปโยควเสน อตฺโถ ภวติ, ตถา “ภิกฺขุ อตฺตนา วิปฺปกตํ ปเร ชเน ปริโยสาวาเปตีติ อุปโยควเสน อตฺโถ ภวติ.

บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงพระบาลีเหล่านั้นร่วมกับลักษณะในพระบาลีที่พระพุทธเจ้า ทรงนำมาแสดงไว้ เพื่อให้รู้ข้อความอื่น. ข้อความพระบาลีนี้ว่า

อตฺตนา วิปฺปกตํ อตฺตนา ปริโยสาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส. อตฺตนา วิปฺปกตํ ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ, อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส72

ภิกษุยังกุฏิที่ตนทำค้างไว้ให้สำเร็จเอง, ต้องอาบัติสังฆาทิเสส. ภิกษุยังชนอื่นให้ยัง กุฏิที่ตนทำค้างไว้ให้สำเร็จ, ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ในข้อความพระบาลีนี้ นักศึกษาพึงนำบทเหตุกัตตาคือ ภิกฺขุ มาสัมพันธ์เข้า ด้วย[สัมพันธ์โดยความเป็นประธานในประโยค]

ส่วนคำว่า อตฺตนา ในคำว่า อตฺตนา วิปฺปกตๆ นี้ เป็นตติยาวิภัตติในอรรถกัตตา (อนภิหิตกัตตา) สัมพันธ์เข้ากับกิริยาการทำค้าง (วิปฺปกต)

บทว่า วิปฺปกตๆ เป็นทุติยาวิภัตติในอรรถกรรม

คำว่า อตฺตนา ในคำว่า อตฺตนา ปริโยสาเปติ นี้ เป็นบทอัพยยะที่มีรูปเหมือนลง วิภัตติมีอรรถเท่ากับ สยๆ ศัพท์อันเป็นบทอัพยยะ หรือเป็นบทอัพยยะที่ลงตติยาวิภัตติคล้าย กับ สยๆ ศัพท์. จริงอย่างนั้น คำว่า อตฺตนา ปริโยสาเปติ มีความหมายเท่ากับ สยๆ ปริโยสาเปติ (ให้สำเร็จเอง) เหมือนในพระบาลีว่า อตฺตนา จ ปาณาติปาตี (มีปกติฆ่าสัตว์เอง) เป็นต้น

คำว่า ปเรหิ ในคำว่า ปเรหิ ปริโยสาวาเปติ นี้ พึงถือเอาว่าเป็นตติยาวิภัตติใช้ใน อรรถกรรม (การิตกรรม) เหมือนบทว่า สุนเขหิ ในพระบาลีนี้ว่า สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺติ73 (ยังฝูงสุนัขย่อมให้กัด). ก็ในตัวอย่างนี้ คำว่า สุนเขหิ มีความหมายเป็นทุติยาวิภัตติดังนี้ว่า ราชาโน โจรๆ สุนเข ขาทาเปนฺติ (พระราชายังฝูงสุนัขย่อมให้กัดโจร) ฉันใด, คำว่า ปเรหิ ก็มีความหมายเป็นทุติยาวิภัตติดังนี้ว่า ภิกฺขุ อตฺตนา วิปฺปกตๆ ปเร ชเน ปริโยสาวาเปติ (ภิกษุยังชนอื่นให้ยังกุฏิที่ตนทำค้างไว้ให้สำเร็จ) ฉันนั้น

เอวๆ อิมสฺมึ อจฺฉริยพฺภุตนยวิจิตฺเต ภควโต ปาวจเน ทฺวิการิตปจฺจยวนฺตมฺปิ ปทมตฺถีติ สารโต ปจฺเจตพฺพๆ. อยๆ นโย สุขุโม สาสเน อาทรๆ กตฺวา อายสฺมนฺเตหิ สาธุกๆ มนสิ กาตพฺโพ. ยสฺส หิ อตฺถาย อิทๆ ปกรณๆ กริมฺห, น อยๆ อตฺตโน มติ, อถ โข ปุพฺพาจริยานๆ สนฺติกา ลทฺธตฺตา เตสญฺเญว มตีติ ทฏฺฐพฺพๆ.

ตามที่กล่าวมานี้ นักศึกษาพึงปักใจเชื่อเถิดว่า "ในปาพจน์ของพระผู้มีพระภาคซึ่งมี นัยอันวิจิตรน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีมาก่อนนี้ มีบทที่ลงการิตปัจจัย ๒ ตัว". นัยนี้ละเอียดอ่อน ยิ่งนัก ท่านผู้มีอายุทั้งหลายผู้มีความเอื้อเฟื้อในพระศาสนา ควรใฝ่ใจไว้ให้ดี. ด้วยว่า ข้าพเจ้า รจนาคัมภีร์นี้ เพื่อประโยชน์แก่นัยใด, นัยนี้จะเป็นมติของตนก็หามิได้. ที่แท้ นักศึกษา พึงทราบเถิดว่า เป็นมติของบูรพาจารย์เหล่านั้นเท่านั้น เพราะข้าพเจ้าได้ศึกษา (นัยเหล่า นั้น) มาจากสำนักของบูรพาจารย์เหล่านั้นนั่นเอง

อการิตทฺวิกัมมกบท

อิทานิ อการิตทฺวิกมฺมิกปทานๆ วจโนกาโส อนุปฺปตฺโต, ตสฺมา ตานิ กถยาม, ตานิ จ โข ธาตุวเสน เอวๆ เวทิตพฺพานิ สวินิจฺฉยานิ. เสยฺยถิทๆ?

ทุหิกรวหิปุจฺฉิ ยาจิ ภิกฺขิ จ นิพฺรูติ
ภณิวทิวจิภาสิ สาสิทหินาถธาตุ.
รุธิ ชิ จิปภุตีติ เย เต ทฺวิกมฺมกา ธีรา
ปวทุมปิ วิยุตฺตา การิตปฺปจฺจเยหิ จ.
อปาทานาทิเก ปุพฺพ- วิธิมฺหา สหิเม'พฺรวุ
อุปโยควจนสฺส นิมิตฺตนฺติ สนนฺตนา.

เอเต ทุหาทโย ธาตู ติกมฺมาปิ ภวนฺติ ตุ

การิตปฺปจฺจเย ลทฺเธ อิติ อาจริยา'พฺรวุ.

บัดนี้ ถึงเวลาอันเหมาะสมที่จะกล่าวบทที่มี ๒ กรรมไม่ลงการิตปัจจัย. เหตุนั้น ข้าพเจ้าจะแสดงบทั้งหลายเหล่านั้น. ก็แลบทเหล่านั้นพร้อมทั้งข้อวินิจฉัย นักศึกษา พึงทราบด้วยสามารถแห่งธาตุเหล่านี้ คือ

ธาตุเหล่านั้น คือ ทุห, กร, วห, ปุจฺฉ, ยาจ, ภิกฺข, นิ, พฺรู, ภณ, วท, วจ, ภาส, สาส, ทห, นาถ, รุธ, ชิ และ จิ เป็นต้น แม้ไม่ประกอบกับการิตปัจจัย บัณฑิต ทั้งหลายก็กล่าวว่ามี ๒ กรรม.

เมื่อนัยก่อนมีอปาทานเป็นต้นไม่มีอยู่ บัณฑิต ในกาล ก่อนกล่าวธาตุเหล่านี้ว่าเป็นเหตุของทุติยาวิภัตติ.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ทุห ธาตุเป็นต้นเหล่านี้ มี ๓ กรรมได้เมื่อลงการิตปัจจัย.

วินิจฉัยการใช้ ทุห ธาตุ

ตตฺริมานิ อุทาหรณานิ - ควำ ปโย ทุหติ โคปาลโก. คาวึ ขีรำ ทุหติ โคปาลทารโก. ตตฺถ ปโยติ อุปโยควจนำ, “ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺยาติ เอตฺถ “ยโสติ ปทมิว. มโนคณิกสฺส หิ อีทิสมฺปิ อุปโยควจนำ โหติ อญฺญาทิสมฺปิ. อิสฺสโร โคปาลำ ควำ ปโย ทุหาเปติ. โคปาเลน คาโว ขีรำ ทุหิตา. โคหิ ปโย ทุหตีติ เอตฺถ อปาทานวิสยตฺตา ทุวิกมฺมกภาโว นตฺถิ. “วิสาณโต ควำ ทุหำ, ยตฺถ ขีรำ น วินฺทตีติ เอตฺถ ปน อปาทานวิสยตฺเตปิ ควาวยวภูตสฺส วิสาณสฺส วิสุ คหิตตฺตา “ควำ ขีรำ ทุหนฺโตติ ทุวิกมฺมิกภาโว ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพำ. ทุหิโน ปโยโคยำ.

ประกอบกับ ทุห ธาตุ เช่น

ควำ ปโย ทุหติ โคปาลโก

นายโคบาลย่อมรีดนมกะแม่วัว

คาวึ ขีรำ ทุหติ โคปาลทารโก

ลูกนายโคบาลย่อมรีดนมกะแม่วัว

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปโย เป็นทุติยาวิภัตติ เหมือนบทว่า ยโส ในพระบาลีนี้ ว่า ยโส ลทฺธา น มชฺเชยฺย74 (ได้ยศแล้วไม่ควรมัวเมา). เพราะทุติยาวิภัตติเช่นนี้ หรืออย่าง อื่นย่อมมีแก่กลุ่มบทที่เป็นมโนคณะ[คือแปลง อำ เป็น โอ หรือคง อำ ไว้อย่างเดิม]

อิสฺสโร โคปาลำ ควำ ปโย ทุหาเปติ

นายยังนายโคบาลให้รีดนมกะแม่วัว

โคปาเลน คาโว ขีรำ ทุหิตา

แม่วัวอันนายโคบาลรีดนมแล้ว

ในคำนี้ว่า โคหิ ปโย ทุหติ (ย่อมรีดนมจากแม่วัว) ไม่จัดเป็น ๒ กรรม เพราะคำว่า โคหิ เป็นฐานะของอปาทาน. ส่วนในคำนี้ว่า วิสาณโต ควำ ทุหำ, ยตฺถ ขีรำ น วินฺทติ75 (บุคคล รีดนมกะแม่วัวอยู่ในที่ใด ย่อมไม่ได้รับนมจากเขาวัว) พึงทราบว่าเป็น ๒ กรรมดังนี้ว่า ควำ ขีรำ ทุหนฺโต (รีดนมกะแม่วัวอยู่) เพราะแม้คำว่า วิ

สาณโต จะเป็นฐานะแห่งอปาทาน แต่เขาวัว อันเป็นส่วนหนึ่งของตัววัว ท่านถือเอาต่างหาก. นี้เป็นตัวอย่างของ ทุห ธาตุ

วินิจฉัยการใช้ กร ธาตุ

กโรติสฺส ปโยเค กฏฺฐมงฺคารํ กโรติ, สุวณฺณํ กฏฺกํ กโรติ, สเจ เช สจฺจํ ภณสิ, อทาสึ ตํ กโรมิ. เอตฺถ จ องฺคารํ กโรตีติ ปริจฺจตฺตการณวเสน วุตฺตํ. กฏฺฐญฺหิ องฺคารภาวสฺส การณํ, องฺคาเร กเต การณภูตสฺส กฏฺฐสฺส กฏฺฐภาโว วิคจฺฉติ. กฏฺกํ กโรตีติ อิทํ อปริจฺจตฺต-การณวเสน วุตฺตํ. สุวณฺณญฺหิ กฏฺกภาวสฺส การณํ, กฏฺเก กเตปิ การกภูตสฺส สุวณฺณสฺส สุวณฺณภาโว น วิคจฺฉติ, อถ โข วิเสสนฺตรุปฺปตฺติภาเวน สมฺปชฺชติ. อทาสึ ตํ กโรมีติ อิทำ ปน ฐานนฺตรทานวเสน วุตฺตำ “อุปราชำ มหาราชำ กโรมีติ เอตฺถ วิย. ตตฺถ “อิสฺสโร ปุริเสน ปุริสำ วา กฏฺฐมงฺคารำ กาเรติ. ตถา สุวณฺณำ กฏฺกำ กาเรตีติ ติกมฺมิกปฺปโยโคปิ ทฺวิกมฺมกปฺปโยโค. ตถา “พฺรหฺมทตฺโต รชฺชำ กาเรตีติ, “พฺรหฺมทตฺเต รชฺชำ กาเรนฺเตติ ทฺวิกมฺมกปฺปโยโค.

การประกอบกับ กร ธาตุ เช่น

กฏฺฐมงฺคารำ กโรติ

ย่อมทำไม้ให้เป็นถ่าน

สุวณฺณำ กฏฺกำ กโรติ

ย่อมทำทองคำให้เป็นกำไล

สเจ เช สจฺจำ ภณสิ, อทาสึ ตำ กโรมิ76

แน่ะแม่ ถ้าเธอพูดคำจริง, ฉันจะทำเธอให้ไม่เป็นนางทาสี

ก็ในตัวอย่างนี้ บทว่า องฺคารำ กโรติ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งเหตุที่แปรสภาพ. ด้วยว่าท่อนไม้เป็นเหตุของความเป็นถ่าน. เมื่อทำเป็นถ่านแล้ว ความเป็นไม้ของท่อนไม้ ย่อมแปรไป. บทว่า กฏฺกำ กโรติ นี้ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งเหตุที่ไม่แปรสภาพ. ด้วยว่า ทองคำเป็นเหตุแห่งความเป็นกำไล. เมื่อทำเป็นกำไลแล้ว ความเป็นทองของทองคำย่อม ไม่แปรไป. แท้จริงทองคำนั้น ย่อมแปรรูปเป็นอย่างอื่นเท่านั้น

ส่วนคำว่า อทาสึ ตำ กโรมิ นี้ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งการให้ฐานันดร เหมือน ในคำนี้ว่า อุปราชำ มหาราชำ กโรมิ (เราจะทำอุปราชให้เป็นมหาราช). ในที่นี้ นักศึกษา พึงทราบแม้ตัวอย่างที่มี ๓ กรรมดังนี้ อิสฺสโร ปุริเสน ปุริสำ วา กฏฺฐมงฺคารำ กาเรติ (นาย ใช้บุรุษให้ทำฟืนให้เป็นถ่าน). สุวณฺณำ กฏฺกำ กาเรติ (นาย ใช้บุรุษให้ทำทองคำให้เป็นกำไล)

โดยทำนองเดียวกัน พึงทราบตัวอย่างที่มี ๒ กรรม ดังนี้คือ พฺรหฺมทตฺโต รชฺชำ กาเรติ (พระเจ้าพรหมทัตยังมหาชนให้ทำความเป็นพระราชาอยู่) พฺรหฺมทตฺเต รชฺชำ กาเรนฺเต77 (เมื่อพระเจ้าพรหมทัตยังมหาชนให้ทำความเป็นพระราชาอยู่)

เอตฺเถเก วเทยฺยุ “นนุ จ โภ เอตฺถ เอกเมว กมฺมำ ทิสฺสติ, เกนายำ ปโยโค ทฺวิกมฺมิกปฺ-ปโยโค โหตีติ. กิญฺจาปิ เอกเมว ทิสฺสติ, ตถาปิ อตฺถโต ทฺเวเยว กมฺมานิ ทิสฺสนฺตีติ คเหตพฺพำ. ตถา หิ พฺรหฺมทตฺโต รชฺชำ กาเรตีติ เอตฺถ พฺรหฺมทตฺโต อตฺตโน ราชภาวำ มหาชเนน การยตีติ อตฺโถ. เอวำ ปน อตฺเถ คหิเต “รชฺชำ กาเรหิ ภทฺทนฺเต

, กึ อรญฺเญ กริสฺสสีติอาทีสุปิ ตฺวํ อตฺตโน ราชภาวํ อมฺเหหิ การาเปหิ, อตฺตานํ รชฺเช อภิสิญฺจาเปหิ, มยํ ตํ รชฺเช อภิสิญฺจิตุกามาติ

อตฺโถ สมตฺถิโต ภวติ.

ในเรื่องนี้ อาจารย์บางคนท้วงว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ในตัวอย่างนี้ มีเพียงกรรม เดียว มิใช่หรือ. เหตุใด ประโยคนี้จึงเป็นตัวอย่างของบทที่มี ๒ กรรมเล่า

ตอบ: มีเพียงกรรมเดียวก็จริง แต่โดยความหมาย พึงถือเอาว่ามี ๒ กรรมแน่นอน. จริงอย่างนั้น ในข้อความว่า พฺรหฺมทตฺโต รชฺชํ กาเรติ นี้ มีความหมายว่า พระเจ้าพรหมทัต ยังมหาชนให้กระทำความเป็นพระราชาของตน

ด้วยว่าเมื่อถือเอาความหมายอย่างนี้ แม้ในข้อความว่า รชฺชํ กาเรหิ ภทฺทนฺเต, กึ อรญฺเญ กริสฺสสิ78 เป็นต้น ก็สามารถที่จะเข้าใจความหมายได้ว่า "พระองค์จงยังพวกข้า พระองค์ให้ทำความเป็นพระราชาแห่งตน คือพระองค์จงยังพวกข้าพระองค์ให้อภิเษกใน ราชสมบัติ พวกข้าพระองค์ประสงค์จะอภิเษกพระองค์ใน ราชสมบัติ

พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเตติ เอตฺถาปิ พฺรหฺมทตฺเต อตฺตโน ราชภาวํ มหาชเนน การยนฺเตติ อตฺโถ ภวติ. สาสนสฺมิญฺหิ การิตวิสเย กรณวจนํ อุปโยคตฺถญฺเญว ทีเปติ, ตสฺมา อตฺถโต ทฺเวเยว กมฺมนิ ทิสฺสนฺตีติ วทาม. อยมตฺโถ อภิธมฺมฏีกายํ จกฺขุนฺทฺริยาทินิพฺพจนตฺถ-วิภาวนาย ทีเปตพฺโพ. ตถา หิ อภิธมฺมฏีกายํ อิทํ วุตฺตํ “จกฺขุทฺวาเร อินฺทตฺตํ กาเรตีติ จกฺขุ-ทฺวารภาเว ตํทฺวาริเกหิ อตฺตโน อินฺทภาวํ ปรมิสฺสรภาวํ การยตีติ อตฺโถ. ตญฺหิ เต รูปคฺคหเณ อตฺตานํ อนุวตฺเตติ, เต จ ตํ อนุวตฺตนฺตีติ. ยทิ ปน กรธาตุ ทฺวิกมฺมโก, เอวํ สนฺเต “พฺรหฺมทตฺโต รชฺชํ กาเรตีติอาทีสุ ลทฺธการิตปจฺจยตฺตา “กาเรตีติอาทีหิ ปเทหิ ติกมฺมเกหิเยว ภวิตพฺพนฺติ? น, นิยมาภาวโต, ตาทิสสฺส จ ปโยคสฺส โวหารปเถ อนาคตตฺตา.

แม้ในคำว่า พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต นี้ ก็มีความหมายว่า "เมื่อพระเจ้าพรหมทัต ยังมหาชนให้ทำความเป็นพระราชาของตนอยู่". ก็ในพระศาสนา ตติยาวิภัตติย่อมแสดง อรรถทุติยาวิภัตตินั่นเทียวในที่มีการิตปัจจัย. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ว่าโดย ความหมายมี ๒ กรรมนั่นเทียว".

ข้อความนี้พึงแสดงด้วยการกล่าวถึงอรรถแห่งรูปวิเคราะห์มี จกฺขุนฺทฺริย เป็นต้นใน ฎีกาแห่งพระอภิธรรม สมจริงดังข้อความที่พระฎีกาจารย์กล่าวไว้ในฎีกาของพระอภิธรรม ว่า คำว่า จกฺขุทฺวาเร อินฺทตฺตํ กาเรติ (ย่อมให้กระทำความเป็นใหญ่ในจักขุทวาร) หมาย ความว่า ยังจิตที่เกิดในทวารนั้นให้กระทำความเป็นใหญ่ คือความเป็นสภาพยิ่งใหญ่ของ ตนในความเป็นจักขุทวาร เพราะจักขุนทรีย์นั้นยังทำจิตที่เกิดทางจักขุทวารให้ติดตามตน ในการรับรู้รูป ทั้งจิตที่เกิดทางจักขุทวารเหล่านั้นก็ติดตามจักขุนทรีย์นั้น79

ถาม: ถ้า กร ธาตุเป็นธาตุที่มี ๒ กรรมไซร้, เมื่อเป็นเช่นนี้ บทว่า กาเรติ เป็นต้น

ในข้อความว่า พฺรหฺมทตฺโต รชฺชํ กาเรติ เป็นต้น ก็ควรเป็นบทที่มี ๓ กรรม

นั่นเทียว เพราะเป็นบทที่มีการลงการิตปัจจัย.

ตอบ: ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะ กร ธาตุมี ๒ กรรมไม่แน่นอน และเพราะตัวอย่าง

เช่นนั้นไม่ปรากฏใช้ในครรลองแห่งถ้อยคำ

กฏฺฐ ปริเสน องฺคารำ กตำ. สุวณฺณำ กมฺมาเรน กฏฺกำ กตำ, ทาสี สามิเกน อทาสึ กตา, เอวมฺเปตฺถ ทฺวิกมฺมกปฺปโยคา เวทิตพฺพา. สุวณฺเณน กฏฺกำ กโรตีติ เอตฺถ หิ วิเสสนตฺเถ ปวตฺตกรณวิสยตฺตา ทฺวิกมฺมิกภาโว น ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพำ. อยำ นโย อญฺญตฺราปิ อุปปริกฺขิตฺวา ยถาสมฺภวำ เนตพฺโพ. กโรติสฺส ปโยโคยำ.

กฏฺฐ ปริเสน องฺคารำ กตำ ไม้อันบุรุษกระทำให้เป็นถ่าน

สุวณฺณำ กมฺมาเรน กฏฺกำ กตำ ทองคำอันช่างทองกระทำให้เป็นกำไล

ทาสี สามิเกน อทาสึ กตา ทาสีอันนายกระทำให้ไม่เป็นทาสี

พึงทราบตัวอย่างที่มี ๒ กรรมอย่างนี้.

ส่วนในคำนี้ว่า สุวณฺเณน กฏฺกำ กโรติ (ย่อมกระทำกำไลด้วยทองคำ) พึงทราบว่า ไม่จัดเป็นบทที่มี ๒ กรรม เพราะเป็นฐานะแห่งตติยาวิภัตติที่ใช้ในอรรถวิเสสนะ๑ นัยนี้ นักศึกษา ควรพิจารณาให้รอบคอบแล้วนำไปใช้ แม้ในที่อื่นๆ ให้เหมาะสมเถิด.

วินิจฉัยการใช้ วห ธาตุเป็นต้น

วหิอาทีนำ ปโยเค- ราชปุริสา รถำ คามำ วหนฺติ. อยำ ราชา มำ นามำ ปุจฺฉติ. ปราภวนฺตำ ปุริสำ, มยำ ปุจฺฉาม โคตมำ. อายสฺมา อุปาลิ อายสฺมตา มหากสฺสเปน วินยำ ปุฏฺโจ. เทวทตฺโต ราชานำ กมฺพลำ ยาจติ. เต มำ อสฺเส อยาจิสุ. ธนำ ตำ ตาต ยาจติ. พฺราหฺมโณ นาคำ มณึ ยาจติ. นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน พฺรหฺมุนา อายาจิโต ธมฺมเทสนำ ภควา. ตาปโส กุลำ โภชนำ ภิกฺขติ. อชำ คามำ เนติ. อโช คามำ นีโต. มุตฺโต จมฺเปยฺยโก นาโค, ราชานำ เอตทพฺรวิ.

เอตฺถ ราชานนฺติ มุขฺยโต กมฺมำ วุตฺตำ. เอตนฺติ คุณโต. ตถา ราชานนฺติ อกถิตกมฺมำ วุตฺตำ. เอตนฺติ กถิตกมฺมำ. เอส นโย อญฺญตฺราปิ อุปปริกฺขิตฺวา ยถารหำ โยเชตพฺโพ. เอตำ เม ปพฺรูหิ ภควาติอาทีสุ สมฺปทานวิสยตฺตา ทฺวิกมฺมกภาโว น ลพฺภติ.

ภิกฺขุ มหาราชานำ ธมฺมำ ภณติ. ยำ มำ ภณสิ สารถิ. ยำ มำ วทติ. ภควนฺตำ เอตทโวจ. ปิตา ปุตฺตำ ภาสติ. ยำ มำ ตฺวำ อนุสาสสิ. สกฺยา โข ปน อมฺพฏฺฐ ราชานำ โอกฺกากำ ปิตามหำ ทหนฺติ. ภควา ภิกฺขู ตำ ตำ หิตปฏิปตฺตึ นาถติ. คาโว วชำ รุนฺธติ โคปาลโก. ธุตฺโต ธุตฺตชนำ ธนำ ชินาติ. เอตฺถ จ “กมนุตฺตรำ รตฺนวรำ ชินามาติ ปุณฺณกชาตกปาฬินิทสฺสนำ.

ตตฺถายมตฺโถ “มยำ ชนินฺทา กตรำ ราชานำ อนุตฺตรำ รตฺนวรำ ชินามาติ. อิฏฺฐกาโย ปาการำ จิโนติ วฑฺฒกี. อญฺญานิปิ โยเชตพฺพานิ.

การประกอบกับ วห ธาตุเป็นต้น เช่น

ราชปุริสา รถำ คามำ วหนฺติ

พระราชาย่อมนำรถไปสู่หมู่บ้าน

อยำ ราชา มำ นามำ ปุจฺฉติ

พระราชาพระองค์นี้ย่อมตรัสถามชื่อกะเรา

ปราภวนฺตํ ปุริสํ, มยํ ปุจฺฉาม โคตมํ80
ข้าพระองค์จะถามถึงบุรุษผู้เสื่อมอยู่กะพระโคดม
อายสฺมา อุปาลิ อายสฺมตา มหากสฺสเปน วินยํ ปุฏฺโฐ81
ท่านพระอุบาลีผู้อันท่านพระมหากัสสปะถามพระวินัยแล้ว
เทวทตฺโต ราชานํ กมฺพลํ ยาจติ82
เทวทัตย่อมทูลขอผ้ากัมพลกะพระราชา
เต มํ อสฺเส อยาจิสุ
พวกพราหมณ์ได้ขอม้ากะพวกเราแล้ว
ธนํ ตํ ตาต ยาจติ
แน่ะพ่อ เขาย่อมขอทรัพย์กะท่าน
พฺราหฺมโณ นาคํ มณึ ยาจติ
พราหมณ์ย่อมขอแก้วมณีกะพญานาค
นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน83
พญานาคอันพราหมณ์ขอแก้วมณีแล้ว
พฺรหฺมุนา อายาจิโต ธมฺมเทสนํ ภควา
พระผู้มีพระภาค อันพรหมทูลขอการแสดงธรรมแล้ว
ตาปโส กุลํ โภชนํ ภิกฺขติ
ดาบส ย่อมขออาหารกะตระกูล
อชํ คามํ เนติ
ย่อมนำแพะไปสู่หมู่บ้าน
อโช คามํ นีโต
แพะอันเขานำไปสู่หมู่บ้านแล้ว
มุตฺโต จมฺเปยฺยโก นาโค, ราชานํ เอตทพฺรวิ84
พญานาคชื่อจัมเปยยกะผู้พ้นแล้ว ได้กราบทูลคำนั้นกะพระราชา

ในตัวอย่างนี้ บทว่า ราชานํ ท่านกล่าวโดยความเป็นปธานกรรม (กรรมโดยตรง), บทว่า เอตํ ท่านกล่าวโดยความเป็นอปธานกรรม (กรรมโดยอ้อม). อนึ่ง บทว่า ราชานํ ท่านกล่าวว่าเป็นอกถิตกรรม. บทว่า เอตํ ท่านกล่าวว่าเป็นกถิตกรรม. นัยนี้ นักศึกษา พิจารณาใคร่ครวญแล้ว พึงประกอบใช้แม้ในที่อื่นๆ ตามความเหมาะสม

ส่วนในข้อความเป็นต้นว่า เอตํ เม ภควา ปพฺรูหิ (ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์ โปรดตรัสข้อนั้นแก่ข้าพระองค์เถิด) จัดเป็นบทที่มี ๒ กรรมไม่ได้ เพราะบทว่า เม เป็น ฐานะแห่งสัมปทาน[บทว่า เม ลง ส จตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน]

ภิกฺขุ มหาราชานํ ธมฺมํ ภณติ

ภิกษุย่อมแสดงธรรมกะมหาราช

ยํ มํ ภณสิ สารถิ85

แน่ะนายสารถี ท่านย่อมกล่าวคำใดกะเรา

ยํ มํ วทติ

ย่อมกล่าวคำใดกะเรา

ภควนฺตํ เอตทโวจ86

ได้กราบทูลคำนั้นกะพระผู้มีพระภาคแล้ว

ปิตา ปุตฺตํ ภาสติ

บิดาย่อมกล่าวคำนั้นกะบุตร

ยํ มํ ตฺวํ อนุสาสสิ87

ท่านย่อมสอนคำใดกะเรา

สกฺยา โข ปน อมฺพฏฺฐ ราชานํ โอกฺกากํ ปิตามหํ ทหนฺติ88

ดูก่อนอัมพัฏฐะ ก็เจ้าศากยะย่อมอ้างพระเจ้าโอกกากะว่าเป็นพระเจ้าทวด

ภควา ภิกฺขู ตํ ตํ หิตปฏิปตฺตึ นาถติ (พระผู้มีพระภาค ย่อมทรงปรารถนาข้อ ปฏิบัติที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลนั้นๆ กะภิกษุ). คาโว วชํ รุนฺธติ โคปาลโก (นายโคบาล ย่อม กั้นวัวกะคอก). ธุตฺโต ธุตฺตชนํ ธนํ ชินาติ. (นักเลงย่อมชนะทรัพย์กะชนผู้เป็นนักเลง)

ก็ในตัวอย่างนี้ มีสาธกจากพระบาลีในปุณณกชาดกว่า กมนุตฺตรํ รตฺนวรํ ชินาม89 (อนึ่งข้าพระองค์ จะชิงเอาแก้วอันประเสริฐยิ่งกะพระราชาพระองค์ไหน). ในพระบาลีนั้น มีความหมายดังนี้ว่า "ข้าแต่จอมแห่งนรชนทั้งหลาย ข้าพระองค์จะชิงเอาแก้วอันประเสริฐ ยิ่งกะพระราชาพระองค์ไหนเล่า".

อิฏฺฐกาโย ปาการํ จิโนติ วฑฺฒกี

นายช่าง ย่อมก่ออิฐเป็นกำแพง. พึงประกอบแม้บทอื่นๆ

เอตฺถ เกจิ ปุจฺเฉยฺยุ “คนฺธกุฏึ ปทกฺขิณํ กโรติ, พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตูติ ปโยเคสุ กึ ทฺวิกมฺมกภาโว ลพฺภตีติ?

เอตฺถ วุจฺจเต - “คนฺธกุฏึ ปทกฺขิณํ กโรตี”ติ เอตฺถ น ลพฺภติ คุณคุณีนํ วเสน คหิตตฺตา. “พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามีติ เอตฺถาปิ น ลพฺภติ “สรณํ อิติ คจฺฉามีติ อิติสทฺทโลปวเสน วุตฺตตฺตา. ตถา หิ พุทฺธนฺติ อุปโยควจนํ. สรณนฺติ ปจฺจตฺตวจนํ. “พุทฺธํ มม สรณํ ปรายณํ, อฆสฺส ตาตา หิตสฺส จ วิธาตาติ อิมินา อธิปฺปาเยน “ภชามิ เสวามิ พุชฺฌามีติ อตฺโถ. “อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตูติ เอตฺถ ปน ทฺวิกมฺมกภาโว ลพฺภตีติ วตฺตพฺโพ “มํ อิโต ปฏฺฐาย อุปาสกํ ธาเรตูติ อตฺถสมฺภวโต “สกฺยา โข ปน อมฺพฏฺฐ ราชานํ โอกฺกากํ ปิตามหํ ทหนฺตีติ ทหธาตุปฺปโยเคน สมานตฺตา จ, อธิปฺปายตฺถโต ปน “มํ อุปาสโก เม อยนฺติ ธาเรตูติ อตฺโถ สมฺภวตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เอวํ อการิตานิ ทฺวิกมฺมิกธาตุรูปานิ วิภาวิตานิ.

เกี่ยวกับบทที่มี ๒ กรรมนี้ อาจารย์บางท่านพึงถามว่า ในตัวอย่างว่า คนฺธกุฏึ ปทกฺขิณํ กโรติ (ย่อมกระทำการเวียนรอบพระคันธกุฎี), พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ90 (ย่อมถึงพระ พุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง), อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ91 (พระโคตมะโปรดทรงจำข้าพระองค์ว่า เป็นอุบาสก) จะจัดเป็นบทที่มี ๒ กรรมได้ไหม ?

ในคำถามนี้ ข้าพเจ้าขอเฉลยว่า ในตัวอย่างว่า คนฺธกุฏึ ปทกฺขิณํ กโรติ จัดเป็นบท ที่มี ๒ กรรมไม่ได้ เพราะท่านถือเอาโดยความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะ๑

แม้ในตัวอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ก็จัดเป็นบทที่มี ๒ กรรมไม่ได้ เพราะท่าน กล่าวโดยการลบ อิติ ศัพท์ว่า สรณํ อิติ คจฺฉามิ. จริงอย่างนั้น บทว่า พุทฺธํ เป็นทุติยาวิภัตติ. ส่วนบทว่า สรณํ เป็นปฐมาวิภัตติ. หมายความว่า "ย่อมคบ คือ ย่อมเสพ ได้แก่ ย่อมรู้" ด้วยความประสงค์อย่างนี้ว่า "พระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง เป็นที่ยึดเหนี่ยว เป็นผู้ป้องกันทุกข์ และ บำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา"

ส่วนในตัวอย่างนี้ว่า อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ92 สามารถที่จะกล่าวได้ว่าเป็น บทที่มี ๒ กรรม เพราะมีความหมายว่า "นับแต่นี้ไป โปรดทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็น อุบาสก" และเพราะเสมอกับตัวอย่างของ ทุห ธาตุ คือ สกฺยา โข ปน อมฺพฏฺเ ราชานํ โอกฺกากํ ปิตามหํ ทหนฺติ93 (ดูก่อนอัมพัฏฐะ ก็เจ้าศากยะย่อมอ้างพระเจ้าโอกกากะว่าเป็นพระเจ้า ทวด) แต่ว่าโดยความหมายที่ประสงค์พึงทราบดังนี้ว่า ความหมายก็คือโปรดทรงจำข้า พระองค์ว่า บุรุษนี้ เป็นอุบาสกของเรา

รูปธาตุที่มี ๒ กรรมไม่มีการิตปัจจัย ข้าพเจ้าได้แสดงแล้วอย่างนี้.

อิจฺเจวมมฺเหหิ อาทิโต ปฏฺาย ภควโต สาสนตฺถํ ยถาสตฺติ ยถาพลํ ธาตุโย จ ตำรูปานิ จ ตทนุรูเปหิ นานาปเทหิ นานาอตฺเถหิ นานานเยหิ จ โยเชตฺวา วิภาวิตานิ, เอวํ วิภาเวนฺเตหิปิ อมฺเหหิ ตาสํ สรูปปริจฺเฉโท อตฺถปริจฺเฉโท วา น สกฺกา สพฺพโส วตฺตุ. ตทุภยญฺหิ โก สพฺพโส วตฺตุ สกฺขิสฺสติ อญฺญตฺร อาคมาธิคมสมฺปนฺเนหิ ปภินฺนปฏิสมฺภิเทหิ มหาขีณาสเวหิ.

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงธาตุ รูปศัพท์ของธาตุนั้น โดยประกอบกับบท อรรถและนัยต่างๆ ตามสมควรแก่ธาตุและรูปศัพท์เหล่านั้นไว้ตามกำลังความสามารถ

ตั้งแต่ต้น เพื่อประโยชน์แก่พระศาสนาของพระผู้มีพระภาค แม้ข้าพเจ้าจะแสดงไว้แล้ว อย่างนี้ก็ไม่อาจกล่าวการกำหนดจำนวนและอรรถของธาตุเหล่านั้นได้ทั้งหมด ความจริง ใครจักสามารถกล่าวจำนวนและอรรถของธาตุทั้งสองอย่างได้ทั้งหมด ยกเว้นพระ มหาขีณาสพผู้เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติ ทั้งแตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ

อตฺถาติสยยุตฺตาปิ ธาตู โหนฺติ ยโต ตโต.

ปโยคโตนุคนฺตพฺพา อเนกตฺถา หิ ธาตโว.

ธาตุทั้งหลายประกอบด้วยอรรถอันยิ่ง ดังนั้น จึงควร ทราบอรรถตามอุทาหรณ์ โดยแท้จริงแล้ว ธาตุทั้งหลายมีอรรถมากเป็นเอนก.

เยเนกตฺถธรา จรนฺติ วิวิธา นาถสฺส ปาเจ วเร

เตเนกตฺถธราว โหนฺติ สหิตา นานูปสคฺเคหิเว.

ธาตูนำ ปน เตสมตฺถปรมำ ขีณาสเว ปณฺฑิเต

วชฺเชตฺวา ปฏิสมฺภิทามติยุเต โก สพฺพโส ภณติ.

ธาตุต่างๆ เหล่าใดมีอรรถมากเป็นอเนก ย่อมปรากฏในพระ พุทธพจน์อันประเสริฐของนาถะ ธาตุเหล่านั้น เมื่อประกอบกับ อุปสรรคต่างๆ ย่อมมีอรรถมากเป็นอเนกโดยแท้ ใคร่เล่า จะ กล่าวอรรถอันยิ่งของธาตุโดยประการทั้งปวงได้ ยกเว้นบัณฑิต ผู้สิ้นอาสวะแล้วเพียบพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณ.

อิติ นวงฺเค สาฏฺฐกเถ ปิฏกตฺตเย พฺยปฺปถคตีสุ วิญฺญูนำ โกสลฺลตฺถาย กเต สทฺทนีติปฺปกรเณ สพฺพคณวินิจฺฉโย นาม เอกูนวีสติโม ปริจฺเฉโท.

ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อว่าสัพพคณวินิจฉัยในสัททนีติปกรณ์ที่ข้าพเจ้ารจนา เพื่อให้วิญญูชนเกิดความชำนาญในโวหารที่มาในพระไตรปิฎกอันมี องค์ ๙ พร้อมทั้งอรรถกถา จบ.

สห รูปวิภาวนาย ธาตุวิภาวนา นิฏฺฐิตา.

จบการแสดงธาตุพร้อมทั้งการจำแนกรูป.

ธาตุมาลา นิฏฺฐิตา.